

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ ОҚУ-АҒАРТУ МИНИСТРЛІГІ
Ы. АЛТЫНСАРИН АТЫНДАҒЫ ҰЛТТЫҚ БІЛІМ АКАДЕМИЯСЫ
ҒЫЛЫМ ЖӘНЕ ЖОҒАРЫ БІЛІМ МИНИСТРЛІГІ
Л.Н. ГУМИЛЕВ АТЫНДАҒЫ ЕВРАЗИЯ ҰЛТТЫҚ УНИВЕРСИТЕТІ
QAZAQ GEOGRAPHY

МИНИСТЕРСТВО ПРОСВЕЩЕНИЯ РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН
НАЦИОНАЛЬНАЯ АКАДЕМИЯ ОБРАЗОВАНИЯ ИМЕНИ И. АЛТЫНСАРИНА
МИНИСТЕРСТВО НАУКИ И ВЫСШЕГО ОБРАЗОВАНИЯ
ЕВРАЗИЙСКИЙ НАЦИОНАЛЬНЫЙ УНИВЕРСИТЕТ ИМЕНИ Л. Н. ГУМИЛЕВА
QAZAQ GEOGRAPHY

MINISTRY OF ENLIGHTENMENT
NATIONAL ACADEMY OF EDUCATION NAMED AFTER Y. ALTYSARIN
MINISTRY OF SCIENCE AND HIGHER EDUCATION
L. N. GUMILEV EURASIAN NATIONAL UNIVERSITY
QAZAQ GEOGRAPHY

«БІЛІМ, ҒЫЛЫМ ЖӘНЕ ТУРИЗМ ӘЛЕМІНДЕ»
Халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференциясы
МАТЕРИАЛДАРЫНЫҢ ЖИНАҒЫ

СБОРНИК МАТЕРИАЛОВ
Международной научно-практической конференции
«В МИРЕ ОБРАЗОВАНИЯ, НАУКИ И ТУРИЗМА»

COLLECTION OF ARTICLES
from the International Scientific and Practical Conference
«IN THE WORLD OF EDUCATION, SCIENCE, AND TOURISM»

АСТАНА, 2024
ASTANA, 2024

**Жалпы редакциясын басқарған
география ғылымының докторы, профессор
О.Б. Мазбаев**

Редакциялық алқа:

М.А. Тыныбаева – Ы. Алтынсарин атындағы ҰБА президенті
Р.А. Каратабанов – Ы. Алтынсарин атындағы ҰБА вице-президенті
А.Р. Медеу – Су қауіпсіздігі және география институтының директоры
Л.М. Муталиева – Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ «Туризм» кафедрасының меңгерушісі
Ж.Есепбай – Ы. Алтынсарин атындағы ҰБА Орта білім беру мазмұны институтының ғалым хатшысы
Э.Т. Ермолдина – Ы. Алтынсарин атындағы ҰБА зертхана меңгерушісі
З.А. Жумагулова – Ы. Алтынсарин атындағы ҰБА жетекші ғылыми қызметкері
А.Т. Кайыпбаева – Ы. Алтынсарин атындағы ҰБА аға ғылыми қызметкері
Г.К. Каппасова – Ы. Алтынсарин атындағы ҰБА зертхана меңгерушісі

Б94 ЕҰУ профессоры., г.ғ.д., Ы Алтынсарин атындағы ҰБА бас ғылыми қызметкері Мазбаев Орденбек Блісбекұлының 70 жылдық мерейтойына арналған «БІЛІМ, ҒЫЛЫМ ЖӘНЕ ТУРИЗМ ӘЛЕМІНДЕ» халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференциясы – Астана: – 592 б

Б94. Международная научно-практическая конференция «В МИРЕ ОБРАЗОВАНИЯ, НАУКИ И ТУРИЗМА», посвященная 70-летию юбилею д.г.н, профессора кафедры туризма ЕНУ имени Л.Н.Гумилева, ГНС НАО имени И Алтынсарина Мазбаева Орденбека Блисбековича, – Астана: – 592 с.

Б94 International scientific and practical conference «IN THE WORLD OF EDUCATION, SCIENCE, AND TOURISM» dedicated to the 70th anniversary of Ordenbek Blisbekovich Mazbayev, Doctor of Geographical Sciences, Professor of the Tourism Department at the L.N. Gumilyov Eurasian National University, chief researcher of the National Academy of Education named after I. Altynsarina "

«БІЛІМ, ҒЫЛЫМ ЖӘНЕ ТУРИЗМ ӘЛЕМІНДЕ» атты халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференция материалдарының жинағында ғалымдар, докторанттар, магистранттар мен студенттер жүргізген өзекті және проблемалық мәселелерді қамтитын авторлық зерттеулері, сонымен қатар педагогтердің практикасынан материалдар берілген. Басылым қазіргі ғылымның өзекті мәселелерімен айналысатын оқырман қауымға арналған.

Мақалалар авторлық редакцияда ұсынылған. Мақалалардың мазмұны үшін авторлар жауапты.

В сборнике материалов международной научно-практической конференции, на тему «В МИРЕ ОБРАЗОВАНИЯ, НАУКИ И ТУРИЗМА» представлены результаты авторских исследований по актуальным и проблемным вопросам, проведенных учеными, докторантами, магистрантами и студентами, а также материалы из опыта педагогов. Издание предназначено широкого круга читателей, занимающихся актуальными проблемами современной науки.

Статьи представлены в авторской редакции. Авторы несут ответственность за содержание статей.

The collection of articles from the international scientific and practical conference on the topic «IN THE WORLD OF EDUCATION, SCIENCE, AND TOURISM» presents the results of author's research on current and problematic issues conducted by scientists, doctoral students, undergraduates, and students, as well as results based on teachers' experience. The publication is intended for a wide audience interested in the current issues of contemporary science.

The articles are presented in the authors' original version. The authors are responsible for the content of the articles.

ISBN ISBN 978-601-7353-56-8

УДК 37+001+338.48

ББК 74+72+65.433

© Ы. Алтынсарин атындағы ҰБА, 2024

© НАО им. Ы.Алтынсарина, 2024

© NAE named after Y.Altynsarina, 2024

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің профессоры, география ғылымдарының докторы, Ы. Алтынсарин атындағы Ұлттық білім академиясының бас ғылыми қызметкері Мазбаев Орденбек Блісбекұлына арналған «БІЛІМ, ҒЫЛЫМ ЖӘНЕ ТУРИЗМ ӘЛЕМІНДЕ» халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференциясы аясында мерейтой иесінің 48 жылдық педагогикалық және ғылыми іс-тәжірибесі туралы есеп беріледі. Конференция барысында профессор Мазбаевтың өмір белестері, ұстаздық жолы мен оның жасаған саяхаттары мен ғылыми ізденістері туралы деректермен таныса аласыздар.

2023 жылы Республика күні қарсаңында өзінің 48 жылдық қажырлы ұстаздық әрі ғылыми еңбегі үшін жоғары мемлекеттік «Құрмет» орденімен марапатталды.

Өзіндік мектебі, сара жолы бар, күш-жігері мен ізденісі мол, кәсіби шеберлігі шындалған, республика көлемінде беделді және білікті, құрметті ұстаз, профессор Орденбек Мазбаев оқу-ағарту, ғылым және туризм саласында шәкірттер даярлаумен қатар, оқулықтар мен оқу-әдістемелік құралдар жазуға қатысты. Профессордың ұйымдастырған ғылыми-танымдық экспедициялары туралы кітаптар жазылды және деректі фильмдер түсірілді. Мерейтой иесінің еңбек, оқу-ағартушылық қызметі, ғылымдағы жолы арнайы шыққан биобиблиография жинағында толық көрініс тапты.

Халықаралық конференцияға 3 секция бойынша 156 мақала келіп түсті. Өзбекстан, Қырғызстан, Түркия, Польша, Болгария, Италия, Қытай, Ресей сияқты шетелдік ғалымдардың, докторанттар мен магистранттардың мақалалары енді. Еліміз бойынша әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті оқытушылары мен докторанттары, Ақтөбе, Орал, Талдықорған облыстары мен Астана қаласы ЖОО оқытушылары мен мектеп мұғалімдерінің мақалалары орта білім беруге, болашақ мамандар даярлауға қатысты тақырыптарды қамтиды. Педагогика, география, туризм салалары бойынша өзекті зерттеулер мен озық тәжірибелер қарастырылады.

Саналы ғұмырын отандық орта білім беру саласы, қосымша білім беру жүйесі, география мен туризм ғылымы бағытында магистранттар мен докторанттар даярлауға және туризм, жаратылыстану білім саласының академиялық мазмұнын, сапасын, бағалау талаптарын және білім стандартын ғылыми-әдістемелік қамтамасыз ету ісіне зор үлесін қосып келеді. Орденбек Блісбекұлы өзі қызмет етіп жүрген университетімен және Ұлттық білім академиясымен, мыңдаған шәкірттерімен, ұстаздарымен мақтана алады.

Біз оны азаматтық парасаттылығы, отансүйгіштігі, бойындағы күш-жігері мен қайраты, кәсіби шеберлігі үшін ерекше құрметтейміз.

МАЗМҰНЫ / СОДЕРЖАНИЕ / CONTENTS

ОРДЕНБЕК МАЗБАЕВ: УЧЕНЫЙ, ПЕДАГОГ, ПУТЕШЕСТВЕННИК. Исмаилжан Иминов	18

1-СЕКЦИЯ. ОРТА ЖӘНЕ ЖОҒАРЫ БІЛІМ БЕРУДЕГІ БІЛІМ МЕН ӘДІСНАМАНЫҢ ЗАМАНАУИ ПРОБЛЕМАЛАРЫ

СЕКЦИЯ 1. СОВРЕМЕННЫЕ ПРОБЛЕМЫ ОБРАЗОВАНИЯ И МЕТОДОЛОГИИ В СРЕДНЕМ И ВЫСШЕМ ОБРАЗОВАНИИ

SECTION 1. MODERN PROBLEMS OF EDUCATION AND METHODOLOGY IN SECONDARY AND HIGHER EDUCATION

НЕГІЗГІ ОРТА БІЛІМ БЕРУ ДЕҢГЕЙІНДЕ ОҚУ ПӘНДЕРІ МАЗМҰНЫН БАҒАЛАУДЫҢ КВАЛИМЕТРИЯЛЫҚ МОДЕЛІ Сагиндиқов И.У., Есепбай Ж., Қайыпбаева А.Т. Ы. Алтынсарин атындағы Ұлттық білім академиясы, Астана қ., Қазақстан	21
К ВОПРОСУ О СОЗДАНИИ ЛИЧНОСТНО-РАЗВИВАЮЩЕЙ СРЕДЫ В ОБРАЗОВАНИИ Жакиянова Ж. Г., Мухамедханова А. К. Национальная академия образования имени И.Алтынсарина МП РК, Астана, Казахстан	25
СОДЕРЖАНИЕ И ТЕХНОЛОГИЯ РЕАЛИЗАЦИИ ЭКОЛОГИЧЕСКИХ ВОПРОСОВ НА УРОКАХ ПО ЕСТЕСТВЕННОНАУЧНЫМ ПРЕДМЕТАМ В ШКОЛЕ Кусаинов Г.М., Ахметжанова З.А. Национальная академия образования имени И.Алтынсарина, Астана, Казахстан	27
ЖАРАТЫЛЫСТАНУ-МАТЕМАТИКА БАҒЫТЫ ПӘНДЕРІН ОҚЫТУДА ФУНКЦИОНАЛДЫҚ САУАТТЫЛЫҚТЫ ДАМУ Жумагулова З.А., Ермолдина Э.Т., Шуиншина Ш.М., Тортаева Б.К. Ы. Алтынсарин атындағы Ұлттық білім академиясы, Астана қ., Қазақстан	31
ҒЫЛЫМИ-ЖАРАТЫЛЫСТАНУ БАҒЫТЫНДАҒЫ БОЛАШАҚ МАМАНДАРДЫҢ КӘСІБИ ӘЗІРЛІГІН ЖЕТІЛДІРУДІҢ КЕЙБІР МӘСЕЛЕЛЕРІ Нұрғалиева З.Ж., Дарибай.А.О. Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті	35
МЕКТЕП ОҚУШЫЛАРЫНА ГЕОГРАФИЯ ПӘНІНЕН ДАЛАЛЫҚ ПРАКТИКА ЖҰМЫСТАРЫН ҰЙЫМДАСТЫРУ Унгарбаев М.А, Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті, Ақтөбе қ., Дуйсакова А.Е. Б. Момышұлы атындағы №53 мектеп-лицей. Астана қ., Қазақстан	37
ОҚУ ІС-ТӘЖІРІБЕ БОЛАШАҚ ГЕОГРАФИЯ МҰҒАЛІМДЕРІНІҢ ГЕОЭКОЛОГИЯЛЫҚ ҚҰЗЫРЕТТІЛІГІН ҚАЛЫПТАСТЫРУ ШАРТЫ РЕТІНДЕ Мухитдинова Р.А., Баймырзаев К.М. І. Жансүгіров атындағы ЖУ Талдықорған қ., Қазақстан,	41
ИННОВАЦИЯЛЫҚ ТЕХНОЛОГИЯЛАРДЫҢ ГЕОГРАФИЯ ПӘНІН ОҚЫТУДАҒЫ МАҢЫЗЫ Жармағанбетова Н.С. Иденген Н.С., Жайшылық А.А., Бисенғалиева Н.Т. М.Өтемісов атындағы БҚУ, Орал қ., Қазақстан	44
РОЛЬ ГЕОГРАФИЧЕСКОЙ КУЛЬТУРЫ В СОВРЕМЕННОМ МИРЕ Сабырбаева Б.Т., Егорина А.В. Восточно-Казахстанский университет имени Сарсена Аманжолова, Усть- Каменогорск, Казахстан	48
ГЕОГРАФИЯ ПӘНІН ҚАШЫҚТЫҚТАН ОҚЫТУДАҒЫ ТИІМДІ ТЕХНОЛОГИЯЛАР	51

Абулгазиев А.У., Абай атындағы ҚазҰПУ, Алматы қ., Қазақстан Берік И.Б., «Qazbilim Aqtau» ұлттық лицейі Ақтау қ., Калдыбаева Ж.Б. Абай атындағы ҚазҰПУ, Алматы қ., Қазақстан	
ӨЛКЕТАНУ АРҚЫЛЫ ЖАС ҰРПАҚ БОЙЫНДА ОТАНСҮЙГІШТІК ҚАСИЕТІН ҚАЛЫПТАСТЫРУ Жаркенова Б. Р., докторант, Ақмола облысының тарихи-өлкетану музейі, ғалым хатшы, Көкшетау қ., Қазақстан	56
ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ДЕМОГРАФИЯЛЫҚ ЖАҒДАЙДЫҢ ДАМУ ҮРДІСТЕРІН ОҚЫТУ ӘДІСТЕМЕСІ Тулегенов Е.А.,Токсабаева М. Е. Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті Алматы, Қазақстан	58
9-СЫНЫП ОҚУШЫЛАРЫНЫҢ ҒЫЛЫМИ-ГЕОГРАФИЯЛЫҚ САУАТТЫЛЫҒЫН АРТТЫРУДАҒЫ КЕЙС ТЕХНОЛОГИЯСЫН ҚОЛДАНУДЫҢ ӘДІСТЕМЕЛІК НЕГІЗДЕРІ Демеуов А.Б., Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті Альдекенова А.Т Жабаев атындағы №4 мектеп-гимназияның география пәні мұғалімі Астана, Казахстан	61
FORMATION OF THE CONCEPT OF ENVIRONMENTAL MANAGEMENT OF STUDENTS Abdrakhimova A. O. Borankulova D. M. Abai kazakh national pedagogical university Zhumagazina S. F. Almaty college of logistics and transport academy Almaty, Kazakhstan	67
ЗНАЧЕНИЕ ВНЕКЛАССНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ В ПРЕПОДАВАНИИ УРОКОВ ТРУДОВОГО ВОСПИТАНИЯ В ОБЩЕОБРАЗОВАТЕЛЬНЫХ ШКОЛАХ. Курманов А.П. Нукуский государственный педагогический институт им. Ажинияза, Узбекистан	70
ЖАЗҒЫ ЛАГЕРЬЛЕР ОҚУШЫЛАРҒА ЭКОЛОГИЯЛЫҚ БІЛІМ БЕРУДІҢ БІР ТҮРІ РЕТІНДЕ Сергеева А.М., Бөгенбай Ф.Б Қ. Жұбанов атындағы АӨУ, Ақтөбе қ., Қазақстан	73
ГЕОГРАФИЯ ПӘНІНЕН ОҚУШЫЛАРДЫҢ АҚПАРАТТЫҚ ҚҰЗІРЕТТІЛІГІН ҚАЛЫПТАСТЫРУДА ГЕОПОРТАЛДАРДЫ ТИІМДІ ПАЙДАЛАНУ Азимбай Н.С., Алиаскаров Д.Т., Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті Алматы, қ, Қазақстан	76
БІЛІМ БЕРУДЕГІ АҚПАРАТТЫҚ ТЕХНОЛОГИЯ: ЖАСАНДЫ ИНТЕЛЛЕКТ Нургазина А. С., І. Жансүгіров атындағы Жетісу университеті, Талдықорған қ., Қазақстан.	82
ГЕОГРАФИЯ ПӘНІНДЕ КЕЙС ТЕХНОЛОГИЯ ӘДІСІН ҚОЛДАНУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ Қапар О.С., Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті, Ақтөбе қ., Қазақстан	85
ОҚУШЫЛАРДЫҢ ГЕОЭКОЛОГИЯЛЫҚ САУАТТЫЛЫҒЫН ОЙЫН ӘДІСІ АРҚЫЛЫ ДАМУ Жұмажанова А.Б., Боранкулова Д.М., Бейкитова А.Н. Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Алматы қ., Қазақстан	87
ГЕОГРАФИЯ САБАҒЫНДА ОЙЫН ЭЛЕМЕНТТЕРІН (ГЕЙМИФИКАЦИЯ) ПАЙДАЛАНУДЫҢ НЕГІЗДЕМЕСІ Ағымбайқызы А., Алиаскаров Д. Т. Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті	91
ХАЛЫҚТАР ГЕОГРАФИЯСЫН МЕКТЕПТЕ ОҚЫТУ ӘДІСТЕМЕСІН ЖЕТІЛДІРУ Тағабаева М., Д Алиаскаров Д.Т. Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Алматы қ., Қазақстан	93

«ЖАСЫЛ» ЭКОНОМИКАНЫ ДАМУ МАҚСАТЫНДА МЕКТЕПТЕ ЭКОЛОГИЯЛЫҚ БІЛІМ БЕРУ МӘСЕЛЕСІ Бурунова К.К. Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университетінің магистранты, Ақтөбе, Қазақстан	98
ГЕОГРАФИЯ МҰҒАЛІМІНІҢ ЖОБАЛЫҚ ҚЫЗМЕТІ Нуржарова З.А. Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті. Ақтөбе қ., Қазақстан	100
МЕКТЕП ГЕОГРАФИЯСЫН ОҚИТУДА ГЕОАҚПАРАТТЫҚ ЖҮЙЕЛЕРДІ ҚОЛДАНУ МӘСЕЛЕСІ Канитаева К.П., Ш. Уәлиханов атындағы Көкшетау университеті Карасаева Ж.А. Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті магистранты	103
ГЕОГРАФИЯ ПӘНІНЕН ҰБТ-ҒА ДАЙЫНДАУ ӘДІСТЕРІ Изекенова Л.Е., Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті, Ақтөбе Қазақстан	106
ЖОҒАРЫ БІЛІМ БЕРУДЕ БІЛІМ АЛУШЫЛАРДЫҢ ӨЛКЕТАНУ ҚҰЗЫРЕТТІЛІГІН ҚАЛЫПТАСТЫРУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ Айтқожина С.К., Жәнісбаева Н.Ж., С. Аманжолов атындағы Шығыс Қазақстан университеті докторанты, Өскемен қ., Қазақстан	110
«ЕРЕКШЕ» БІЛІМ АЛУШЫЛАРҒА БЕЙІМДЕЛГЕН ОҚИТУДЫҢ ТӘСІЛДЕРІ Мендешова А.Е., Абай атындағы Қазақ Ұлттық педагогикалық университеті, Алматы қаласы	113
ТЕХНОЛОГИЯ ПРОВЕДЕНИЯ ЗАНЯТИЙ ПО ПРЕДМЕТУ «ФИНАНСОВЫЙ АНАЛИЗ» Утемуратова М. П. Ташкентский государственный экономический университет, г.Ташкент, Узбекистан	115
ҚАЗАҚСТАННЫҢ ТАБИҒАТ РЕСУРСАРЫ МЕН ШАРУАШЫЛЫҒЫН ОҚИТУДА Қ.И. СӘТБАЕВТЫҢ МҰРАЛАРЫН ПАЙДАЛАНУ НЕГІЗІНДЕ БІЛІМ АЛУШЫЛАРДЫҢ ҚЫЗЫҒУШЫЛЫҚТАРЫН АРТТЫРУ ӘДІСТЕРІ Қорабаева П.М., «Ынтымақ ауылындағы №30 орта мектеп» КММ, Талдықорған қ., Қазақстан Ноғайбаева К., І. Жансүгіров атындағы Жетісу университет, Талдықорған қ., Қазақстан	119
Қ.И. СӘТБАЕВТЫҢ ҒЫЛЫМИ МҰРАЛАРЫН ГЕОГРАФИЯНЫ ОҚИТУДА ПАЙДАЛАНУ НЕГІЗІНДЕ БІЛІМ АЛУШЫЛАРДЫҢ ЗЕРТТЕУ ДАҒДЫЛАРЫН ҚАЛЫПТАСТЫРУ ӘДІСТЕРІ Жексенбекова Ж.Н., Қыстаубаева К.М., №4 орта мектеп, Талдықорған қ., Қазақстан Қорабаева П.М. «Ынтымақ ауылындағы №30 ОМ» КММ, Талдықорған қ., Қазақстан	122
ЖЕРГІЛІКТІ ЖЕРДЕ САНДЫҚ МЕТЕОРОЛОГИЯЛЫҚ БЕКЕТТІҢ МӘЛІМЕТТЕРІН ПАЙДАЛАНЫП АУА РАЙЫН БАҚЫЛАУ НӘТИЖЕЛЕРІН ӨНДЕУ НЕГІЗІНДЕ БІЛІМ АЛУШЫЛАРДЫҢ ЗЕРТТЕУ ҚҰЗЫРЕТТІЛІКТЕРІН ҚАЛЫПТАСТЫРУ Тоқпанов Е.А Бекен Б. К Жансүгіров атындағы Жетісу университеті, Талдықорған қаласы. Қорабаева П.М. «Ынтымақ ауылындағы №30 орта мектеп» КММ ,	126
РАЗРАБОТКА СОДЕРЖАНИЯ ОБРАЗОВАТЕЛЬНОЙ ПРОГРАММЫ (ОП) ПО ГЕОГРАФИИ В ВЫСШЕМ УЧЕБНОМ ЗАВЕДЕНИИ Мамирова К.Н. к.п.н., и.о. профессора кафедры географии Казахского национального женского педагогического университета, Алматы, Казахстан.	130

МЕТОДЫ И ПРИЁМЫ ПРЕПОДАВАНИЯ ГЕОГРАФИИ, НАПРАВЛЕННЫЕ НА РАЗВИТИЕ ЭКОЛОГИЧЕСКОЙ КУЛЬТУРЫ УЧАЩИХСЯ С ОПОРОЙ НА ПРИНЦИПЫ УСТОЙЧИВОГО РАЗВИТИЯ Нестеренко А.В. учитель истории и географии СШ им. Н. Алдабергенова, Ескельдического района, области Жетысу. Дихамбаева Ж.А. учитель географии областного специализированного школы-интернат-колледжа олимпийского резерва в городе Талдыкурган имени Жаксылыка Ушкempiрова Дихамбаев Г.Т. методист методического центра области Жетысу	133
АҒЫЛШЫН ТІЛІН ОҚЫТУДА БЕЙНЕМАТЕРИАЛДАРДЫҢ АЙТЫЛЫМ ДАҒДЫСЫНА ӘСЕРІ Оспанова К. Ш., Орынбаева І. О., Елеусізова К.Т., ағылшын тілі пәні мұғалімдері, Абай облысы білім басқармасының Семей қаласы білім бөлімінің «№4 жалпы орта білім беретін мектебі» КММ	139
ФУНКЦИОНАЛЬНАЯ ГРАМОТНОСТЬ КАК ОДИН ИЗ ТРЕНДОВ СОВРЕМЕННОГО ОБРАЗОВАНИЯ Алдажарова К.А., учитель русского языка и литературы ГКП на ПВХ «Школа-гимназия №26», г. Астана	143
РАЗВИТИЕ ОДАРЕННОСТИ ОБУЧАЮЩИХСЯ Середкин Владимир Петрович, учитель математики КГУ «Чернорецкая СОШ	145
ГЕОГРАФИЯЛЫҚ КАРТАЛАРМЕН ЖҰМЫС ІСТЕУ ДАҒДЫЛАРЫН ЖЕТІЛДІРУ ЖӘНЕ ТӘЖІРИБЕДЕ ҚОЛДАНУ Марганбаева С.А Тулегенов Е.А. Рд. Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті Алматы қ., Қазақстан	148
ПОДХОДЫ К ИСПОЛЬЗОВАНИЮ НЕКОТОРЫХ ТЕРМИНОВ И ПОНЯТИЙ В ГЕОГРАФИИ СФЕРЫ ОБСЛУЖИВАНИЯ Назаров М. И., к.г.н., доцент кафедры экономической и социальной географии Национального университета Узбекистана им.М.Улугбека, Ташкент, Узбекистан	153
СОЦИАЛЬНЫЕ СЕТИ КАК СРЕДСТВО ПОВЫШЕНИЯ МОТИВАЦИИ К ОБУЧЕНИЮ ПО ПРЕДМЕТУ «ИСТОРИИ КАЗАХСТАНА» У СТАРШИХ ПОДРОСТКОВ (НА ПРИМЕРЕ INSTAGRAM) Кукеева А.С. магистр педагогических наук, учитель истории, ГКП на ПВХ школа-лицей №35 им.Н.Торекулова Астана, Казахстан	157
DEVELOPMENT OF SCIENTIFIC AND DESIGN ABILITIES OF TOURISM STUDENTS: CHALLENGES AND OPPORTUNITIES Nurmaganbetkyzy N. Yeshimov B.K. Master Teacher, School of Tourism, International University of Tourism and Hospitality, Turkestan, Kazakhstan Sharapaeva B.Z. Doctoral Student, Department of Tourism, L.N.Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan	163
ИНТЕГРАЦИЯ ЦИФРОВЫХ ТЕХНОЛОГИЙ В МЕТОДОЛОГИИ ОБУЧЕНИЯ: ПРЕОБРАЗОВАНИЕ СРЕДНЕГО И ВЫСШЕГО ОБРАЗОВАНИЯ В XXI ВЕКЕ Яхшибоев Р.Э. старший преподаватель Ташкентский Государственный экономический университет Ташкент, Узбекистан.	166
РАЗВИТИЕ НАВЫКОВ ФУНКЦИОНАЛЬНОЙ ГРАМОТНОСТИ НА УРОКАХ ГЕОГРАФИИ У УЧАЩИХСЯ С НИЗКОЙ МОТИВАЦИЕЙ К ОБУЧЕНИЮ. Рянзина Е.В. педагог-мастер, КГУ «Средняя школа №31 отдела образования, г.Тараз, Казахстан	169
СОВРЕМЕННЫЕ ПРОБЛЕМЫ ОБРАЗОВАНИЯ И МЕТОДОЛОГИЯ В СРЕДНЕМ И ВЫСШЕМ ОБРАЗОВАНИЯ Уразбаева И.К. Ташкентский государственный экономический университет Старший преподаватель кафедры «Финансы и бизнес аналитика»	173

ТҰРАҚТЫ БОЛАШАҚ ҮШІН БІЛІМ БЕРУ – ИННОВАЦИЯЛЫҚ ТРЕНД РЕТІНДЕ Каймулдинова К.Д., Шакирова Н.Д. Абай атындағы ҚазҰПУ, Алматы қ., Қазақстан	175
ГЕОМЕТРИЯНЫ ОҚЫТУ БАРЫСЫНДА БІЛІМ АЛУШЫЛАРДЫҢ ТАНЫМДЫҚ ҚЫЗЫҒУШЫЛЫҒЫН АРТТЫРУ Қали Ж.А., Абай атындағы ҚазҰПУ математика, физика және информатика факультетінің магистранты, Алматы қ., Қазақстан	179
МЕТОДЫ ДУХОВНО-НРАВСТВЕННОГО ВОСПИТАНИЯ НА УРОКАХ РУССКОГО ЯЗЫКА И ЛИТЕРАТУРЫ Жапарханова К.Б. учитель Ефремовской СОШ, Павлодарский район	182
МЕМЛЕКЕТТІК ТІЛДІ МЕНГЕРУДЕГІ ДАРЫНДЫ БАЛАЛАРДЫ ДАМУ ТӘЖІРИБЕСІНЕН (МҰҒАЛІМДЕРМЕН ЗЕРТТЕУ ЖҰМЫСТАРЫ) Төлеубаева М.С., Павлодар қаласы К.Макпалеев атындағы ЖОББМ қазақ тілі мен әдебиеті пәні мұғалімі	186
ПЕРЕВЕРНУТЫЙ УРОК КАК СРЕДСТВО ПОВЫШЕНИЯ КАЧЕСТВА ОБРАЗОВАНИЯ Т.С. Хасенова, учитель-математики, филиал НАО Республиканская физико-математическая школа, г. Астана, Казахстан.	190
ПУТИ ИНТЕГРАЦИИ КУЛЬТУРОЛОГИЧЕСКОГО КОМПОНЕНТА В СОДЕРЖАНИЕ ОБУЧЕНИЯ ИНОСТРАННОМУ ЯЗЫКУ Хайлитдинова Г.Р., педагог-исследователь ШГ № 14 г. Астана, Казахстан	193
ВЛИЯНИЕ ОБНОВЛЕННОГО СОДЕРЖАНИЯ ОБРАЗОВАНИЯ ПРЕДМЕТОВ ЕСТЕСТВЕННО-МАТЕМАТИЧЕСКОГО ЦИКЛА НА РАЗВИТИЕ ЛИЧНОСТИ ШКОЛЬНИКА Ким Т.В., учитель физики СШ имени Р.Кошкарбаева, Каратальский район, Алматинская область, Казахстан	197
ОСОБЕННОСТИ ШКОЛЬНОГО ОБРАЗОВАНИЯ В ИНТЕРЕСАХ УСТОЙЧИВОГО РАЗВИТИЯ Былинская С.А., КГУ «Общеобразовательная школа №7» отдела образования города Шахтинска УО Карагандинской области	203
ОҚУШЫЛАРДЫҢ ҒЫЛЫМИ ЗЕРТТЕУ ЖҰМЫСТАРЫН ҰЙЫМДАСТЫРУДАҒЫ ІС ТӘЖІРИБЕСІ Ермаганбетова Г.Б., география пәні мұғалімі, педагог-шебер, Астана қаласы әкімдігінің «№ 9 «Зерде» мамандандырылған лицей» КММ, Қазақстан	205
CHALLENGES AND PROSPECTS FOR THE DEVELOPMENT OF INTERACTIVE TEACHING METHODS IN GEOGRAPHY A.M. Zhakypbek Lecturer, Al-Farabi Kazakh National University Almaty, Kazakhstan M.A. Askarova Dr.Geo.Sci., assistant professor Al-Farabi Kazakh National University	209
ОТ ГЛОБАЛЬНОГО К ПРАКТИЧНОМУ: РОЛЬ ГЕОГРАФИЧЕСКИХ ЗНАНИЙ В БОРЬБЕ С НАВОДНЕНИЯМИ Жумабаева А. К. КГУ СОШ № 39 инновационного типа с гимназическими классами, г. Павлодар, Казахстан	213
ДИДАКТИЧЕСКИЕ ИГРЫ В ФОРМИРОВАНИИ ПОЗНАВАТЕЛЬНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ ОБУЧАЮЩИХСЯ Калиулина М.К., учитель русского языка и литературы ГКП на ПХВ «Школа-лицей №15», г.Астана, Казахстан	217
ГЕОГРАФИЯНЫ ОҚЫТУДАҒЫ ОЙЫН ТЕХНОЛОГИЯЛАРЫ: ТҮРЛІЛІГІ, ИНТЕРАКТИВТІЛІГІ ЖӘНЕ БІЛІМ БЕРУДЕГІ ПАЙДАСЫ Е.Н. Сағатбаев, А.Б. Карабалаева, А.Б.Сағынбаева, А.Ж. Жанибеков Астана халықаралық университеті, Жаратылыстану ғылымдары жоғары мектебі, Астана қ., Қазақстан	219

CORELDRAW КӨМЕГІМЕН ЗЕРТХАНАЛЫҚ ЖҰМЫСТАРДА ВЕКТОРЛЫҚ ГРАФИКАНЫ ОРЫНДАУ Сауранбаев С.Ж., Шымкент қаласы	226
САБАҚТЫ ЗЕРТТЕУДЕГІ ОҚЫТУШЫЛЫҚ ШЕБЕРЛІК Сағатбекова С.К., «Т.Жүргенов атындағы №70 мектеп-лицейі» ШЖҚ КҚМ, биология пән мұғалімі, педагог-шебер, педагогика ғылымдарының магистрі, Астана қ., Қазақстан	228

**2-СЕКЦИЯ – ЖАҒАНДЫҚ, ҰЛТТЫҚ, Өңірлік ЖӘНЕ ЖЕРГІЛІКТІ
ДЕНГЕЙЛЕРДЕГІ ОРНЫҚТЫ ДАМУДЫ ГЕОГРАФИЯЛЫҚ ҚАМТАМАСЫЗ ЕТУ
СЕКЦИЯ 2 – ГЕОГРАФИЧЕСКОЕ ОБЕСПЕЧЕНИЕ УСТОЙЧИВОГО
РАЗВИТИЯ НА ГЛОБАЛЬНОМ, НАЦИОНАЛЬНОМ, РЕГИОНАЛЬНОМ И
ЛОКАЛЬНОМ УРОВНЯХ**

**SECTION 2. GEOGRAPHICAL SUPPORT FOR SUSTAINABLE DEVELOPMENT
AT GLOBAL, NATIONAL, REGIONAL, AND LOCAL LEVELS: GENERAL ISSUES**

Мазмұны/Содержание	бет/стр
ПРОБЛЕМА ОПУСТЫНИВАНИЯ В КАЗАХСТАНЕ Медеу А.Р., д.г.н., профессор, академик НАН РК, АО «Институт географии и водной безопасности, г.Алматы, Казахстан Аскарлова М.А. Радуснова О.В. Казахский национальный университет им. аль- Фараби, г.Алматы, Казахстан	231
ГЕОПОЛИТИЧЕСКИЙ ОБРАЗ ПРОСТРАНСТВА Крыстев В.К. Доктор общественных наук, доцент кафедры экономики и организации туризма, Экономический университет Варны, г. Варна (Болгария)	236
ПРОБЛЕМЫ НАУКИ И ОБРАЗОВАНИЯ СОВРЕМЕННОЙ ТОПОНИМИКИ Нигматов А.Н. Д.г.н., профессор, Гулистанский государственный университет.Гулистан, Узбекистан	239
ЭКОЛОГИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ СОХРАНЕНИЯ БЕРЕГОВЫХ ЛАНДШАФТОВ ВОСТОЧНОГО ПОБЕРЕЖЬЯ СРЕДНЕГО КАСПИЯ В УСЛОВИЯХ ПАДЕНИЯ УРОВНЯ МОРЯ Сапожников Ф.В., Костяной А.Г., Завьялов П.О., Институт океанологии им. П.П. Ширшова РАН, Москва, Россия Курбаниязов А.К.Международный казахско-турецкий университет им. Ходжа Ахмета Ясави, Туркестан, Казахстан	243
ОСОБЕННОСТИ КОНЦЕПЦИИ ГРАДОСТРОИТЕЛЬСТВА И ПРОБЛЕМЫ ПЕРЕХОДА ОТ ПОЛЯРИЗОВАННОЙ СИСТЕМЫ РАССЕЛЕНИЯ К ПОЛЕЦЕНТРИЧЕСКОМУ В УСЛОВИЯХ РАЗВИТИЯ МИРОХОХЯЙСТВЕННЫХ ОТНОШЕНИЙ. Надыров Ш.М. Келгенбаев К.М.. КазНУ им. аль-Фараби Усманов М.У.. аспирант Кыргызского Государственного Университета им. И.Арабаева	246
АНАЛИЗ КАЧЕСТВЕННЫХ И КОЛИЧЕСТВЕННЫХ ПОКАЗАТЕЛЕЙ Сулейменов Т. Б., доктор технических наук, профессор Евразийский Национальный университет имени Л.Н.Гумилева, Кәдімбек А.А, магистрант образовательной программы ЕМВА 7М04141 Лидерство и корпоративное управление, Евразийский Национальный университет имени Л.Н.Гумилева, г.Астана, Республика Казахстан	250
МАҢҒЫСТАУ ОБЛЫСЫ АУМАҒЫН ТУРИСТІК АУДАНДАСТЫРУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ	261

Жангожаева Э.Т., Л.Гумилев атындағы Евразия ұлттық университетінің 1-курс докторанты	
WAYS TO SOLVE ENVIRONMENTAL PROBLEMS OF THE CASPIAN SEA Jussupova D.B. Doctor of Biological Sciences, professor Abai Kazakh National Pedagogical University, Republic of Kazakhstan, Almaty	269
АБАЙ ОБЛЫСЫНЫҢ РЕКРЕАЦИЯЛЫҚ ЖҮЙЕЛЕРІН ГЕОЭКОЛОГИЯЛЫҚ БАҒАЛАУ Карипжанов Н.А., Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті Емин Атасой, ғ.ғ.д., профессор, Бурса Улудаг Университет	271
БАТЫС ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ МАШИНА ЖАСАУ САЛАСЫНЫҢ АУМАҚТЫҚ ДАМУ ФАКТОРЛАРЫ Батыршин Б.А., М.Өтемісов атындағы БҚУ	276
ЧТО НАМ ИЗВЕСТНО О СОВРЕМЕННОМ КИТАЕ? Калашников Д.Б. К.э.н., доцент, МГИМО (У) МИД России Москва, Родионова И.А. Д.г.н. профессор, независимый исследователь Москва, Россия	280
КЛИМАТ ӨЗГЕРІСІНІҢ АЛҒЫШАРТЫ - ЖАСЫЛ КЛИМАТ ҚОРЫ Ахан А.М., Абенова А.М., Өмірзақ Ж. Қ., Боранкулова Д.М., Бейкитова А.Н. Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті Алматы, Қазақстан	283
К ВОПРОСУ ОБ УТОЧНЕНИИ ПОНЯТИЯ «ОЗЕРО» Захаров С.Г.к.г.н., доцент, Южно-Уральский государственный гуманитарно-педагогический университет, г. Челябинск, Россия.	287
СОЛТҮСТІК АРАЛ ТЕҢІЗІ БӨГЕТІНІҢ ЖОТАСЫН КӨТЕРУ НОБАЙЫ Махмұт Қасабеков PhD, Доцент Л.Н.Гумилев атындағы Еуразиялық ұлттық университеті, Астана, Қазақстан	290
ҚАЗАҚСТАНДА СУ РЕСУРСТАРЫН ТИІМСІЗ ПАЙДАЛАНУ САЛДАРЛАРЫ Момбай Г.Ә., Шакирова Н.Д., Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті Алматы қ, Қазақстан	293
ШАРЫН ЕРЕН ТОҒАЙЫ – ЕРЕКШЕ ТАБИҒИ НЫСАНЫ ЖӘНЕ ТАБИҒАТ РЕСУРСЫ Әбламит Г.Ә., Төлеуғазы Е.Е., Жангелди Н.Ж., Боранкулова Д.М. Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Алматы, Қазақстан	297
МЕТОДИКА ОЦЕНКИ НАЛОГОВОГО ПОТЕНЦИАЛА В РЕСПУБЛИКИ УЗБЕКИСТАНА Юлдашева У.А Ташкентский Государственный экономический университет доцент кафедры "Международные финансы-кредит"	300
ОРТА АЗИЯ ЕЛДЕРІНІҢ ЭКОНОМИКАЛЫҚ ИНТЕГРАЦИЯСЫ Тасболатова А.Қ., Қастер Сарқытқан Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Алматы, Қазақстан mailto:Tasbolatova.ainur.k@gmail.com	304
ВЛИЯНИЕ ЧЕЛОВЕКА НА ПРИРОДУ И ВЫЗЫВАЕМЫЕ ИМ ПРОБЛЕМЫ Раджапов М.Я. - старший преподаватель Нукусского государственного педагогического институт имени Ажинияза. г.Нукус. Узбекистан. Ешпанова Г. Матмуратов Т.Р. Жиемурастов А.С. Нукусский государственный педагогический институт имени Ажинияза. г.Нукус. Узбекистан.	308
ОРТАЛЫҚ АЗИЯДАҒЫ ШИЕЛЕНІСТІ ШЕКАРА ОШАҚТАРЫ Сәндібай Н.А., Қастер Сарқытқан, Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Алматы, Қазақстан	311
БАТЫС ҚАЗАҚСТАН ОБЛЫСЫ ҚАРАТӨБЕ АУДАНЫНЫҢ АУЫЛ ШАРУАШЫЛЫҒЫНЫҢ ДАМУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ	315

Хайруллина А.К. Аманжолва Д.Қ., Сердалиев М.А., Гайсин А.С.М. М.Өтемісов атындағы БҚУ Орал, Қазақстан	
ПИРОГЕННЫЕ ФАКТОРЫ ОПАСНЫХ ЯВЛЕНИЙ ПРИРОДЫ НА ЮГО-ВОСТОКЕ КАЗАХСТАНА Абдиманапов Б.Ш. Казахский национальный педагогический университет им. Абая, г. Алматы, Республика Казахстан.	319
МЕТОДИЧЕСКАЯ ОСНОВА РАЗРАБОТКИ РАЗЛИЧНЫХ ПРИЛОЖЕНИЙ В ЛАНДШАФТНО-АДАПТИРОВАННОЙ СИСТЕМЕ ЗЕМЛЕДЕЛИЯ Керімбай Н.Н. Керімбай Б.С. Қайратбекқызы А.Жетысуский университет имени И.Жансугурова,Талдыкорган, Казахстан	326
БОРАЛДАЙ АРХЕОЛОГИЯЛЫҚ ЛАНДШАФТЫСЫНЫҢ ПЕТРОГЛИФТЕРІ Тлеубергенова К.А., Карменова Н.Н., Оспанбаева А.А., Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті, Алматы, Қазақстан	332
ҮРЖАР АУДАНЫНЫҢ ӘЛЕУМЕТТІК-ЭКОНОМИКАЛЫҚ ТҰРАҚТЫ ДАМУЫ Тумажанова М.О.Муздыбаева К.К. Абай атындағы ҚазҰПУ Алматы қ., Қазақстан	335
THE ETHNIC AND PILGRIMAGES (SACRAL) GEOGRAPHY ON TOURISM DEVELOPMENT IN CENTRAL ASIA (IN THE CASE OF THE REPUBLIC OF UZBEKISTAN) Abdurashidov Zafarjon Abdumajidovich., Hodjaev Azizkhan Sotvoldievich, Faculty of Ecology. National University of Uzbekistan named after Mirzo Ulugbek. Tashkent, Uzbekistan	339
АНАЛИЗ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ ВОДООХРАННОЙ ЗОНЫ НА ТЕРРИТОРИИ НАСЕЛЕННОГО ПУНКТА: ВОЗМОЖНОСТИ ГЕОИНФОРМАЦИОННОГО КАРТОГРАФИРОВАНИЯ (НА ПРИМЕРЕ РЕКИ АК-БУУРА В ГОРОДЕ ОШ) Камчиев У.М. Шербаева З.Э. Ошский государственный университет, ФЕТАТ. Ергешова Г.А Ошский технологический университет им. Адышева	345
КӨНЕ ЫРҒЫЗ АТАУЫНЫҢ ЛАНДШАФТТЫҚ ТОПОНИМИКАЛЫҚ СИПАТТАМАСЫ Сапаров К.Т. Сапарбекова Д.А. Л.Н.Гумилев атындағы ЕҰУ.Астана, Қазақстан	348
ШЫҒЫС ҚАЗАҚСТАН ЖӘНЕ АБАЙ ОБЛЫСЫНДАҒЫ АТМОСФЕРАЛЫҚ АУАНЫҢ ЛАСТАНУЫН ШЫҒАРЫНДЫЛАРДЫ ИНВЕНТАРИЗАЦИЯЛАУ АРҚЫЛЫ ГАЖ НЕГІЗІНДЕ ТАЛДАУ Амангелды Н.С., Аманжолов атындағы Шығыс Қазақстан Университеті, Өскемен.	351
МЕКТЕПТЕ ТУРИСТІК-ӨЛКЕТАНУШЫЛЫҚ, ЭКОЛОГИЯЛЫҚ ЖӘНЕ ҒЫЛЫМИ-ЖОБАЛЫҚ ІС-ӘРЕКЕТТЕРДІ ҰЙЫМДАСТЫРУ Який Хайрат, №69 мектеп-гимназия Астана қ., Қазақстан,	355
СРАВНИТЕЛЬНЫЙ АНАЛИЗ ВЛИЯНИЯ АТМОСФЕРНОГО УВЛАЖНЕНИЯ НА ДИНАМИКУ ВОДНЫХ ОБЪЕКТОВ Грозовский Н.Н. НАО КУ им. Ш. Уалиханова, г. Кокшетау Рахметова А. А.Ph.D, НАО КарУ им. академика Е.А. Букетова, г. Караганда	358
METHODOLOGY FOR ASSESSING THE REPRESENTATIVENESS AND EFFICIENCY OF THE SYSTEM OF PROTECTED NATURAL AREAS Абдуганиев О.И. Д.г.н. доцент, Ферганский государственный университет, Фергана, Узбекистан. Косимов Д.Б. Ферганский государственный университет. Фергана, Узбекистан.	363
FORMATION AND DEVELOPMENT OF THE CONCEPT OF CULTURAL LANDSCAPE Абдуганиев О.О., Комилова Т.Д., Собирова Ш.С., Ферганский государственный университет, Фергана, Узбекистан	367

ЛАНДШАФТНО-АГРОЭКОЛОГИЧЕСКОЕ ФУНКЦИОНАЛЬНОЕ ЗОНИРОВАНИЕ ТЕРРИТОРИИ СУХОСТЕПНОЙ ЗОНЫ ЗАПАДНО- КАЗАХСТАНСКОЙ ОБЛАСТИ Иржи Хлахула., университет им. Адама Мицкевича, Познань, Польша Азбантаева М.Н. старший преподаватель КАТИУ им. С.Сейфуллина, Астана, Казахстан	369
ДҮНИЕ ЖҮЗІНІҢ КАРТАСЫНДА – ТҮРКІТІЛДЕС ЕЛДЕР (экономикалық- әлеуметтік және тарихи-географиялық шолу) Увалиев Т.О., Абай атындағы ҚазҰПУ Алматы қ., Қазақстан	374
БАТЫС ҚАЗАҚСТАН ОБЛЫСЫ АУЫЛ ШАРУАШЫЛЫҒЫНЫҢ ИНВЕСТИЦИЯЛЫҚ ДАМУЫНЫҢ КЕҢІСТІК АСПЕКТІЛЕРІ Қабдығалиев Д.Қ., М.Өтемісов атындағы БҚУ, 7М01510 «География» білім беру бағдарламасының ғылыми педагогикалық бағыты бойынша 2-курс магистранты	379
ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ ТҮРҒЫНДАРЫНЫҢ ӨМІР СҮРУ САПАСЫН КЕҢІСТІКТЕ САРАЛАУ ҚАЙРАЛЫ Ө.Ж., «География» мамандығының ІІ курс магистранты, М.Өтемісұлы атындағы Батыс Қазақстан университеті, Орал, Қазақстан	387
БІЛІМ БЕРУ ҮДЕРІСІНДЕГІ ЦИФРЛЫҚ ТЕХНОЛОГИЯЛАР Кусаинова М.К., арнайы пәндер оқытушысы, №1 Алматы қазақ мемлекеттік гуманитарлық-педагогтік колледжі, Алматы қ., Қазақстан	387
ГЕОГРАФИЯ ПӘНІ САБАҒЫНДА ОҚУШЫЛАРДЫҢ КРЕАТИВТІ ОЙЛАУЫН ДАМУ Агажанова И.К., Алматы қаласы білім басқармасының «№178 мамандандырылған физика – математика лицей» КММ география пәні мұғалімі	389

3-СЕКЦИЯ. ТУРИЗМ ЖӘНЕ ҚОНАҚЖАЙЛЫЛЫҚ САЛАСЫНДАҒЫ ҒЫЛЫМИ ЗЕРТТЕУЛЕР

СЕКЦИЯ 3 – НАУЧНЫЕ ИССЛЕДОВАНИЯ В ОБЛАСТИ ТУРИЗМА И ГОСТЕПРИМСТВА

SECTION 3. SCIENTIFIC RESEARCH IN THE FIELD OF TOURISM AND HOSPITALITY

Мазмұны/Содержание	бет/стр
THE TURKIC WORLD AND SILK ROAD TOURISM: INTEGRATING HISTORICAL HERITAGE INTO TOURISM Prof. Dr. Yaşar SARI., Efnan EZENEL, Cemile ECE., Yasin Emre OĞUZ Elif ŞENEL. Tourism Faculty of Eskişehir Osmangazi University.	393
ХРОМТАУ АУДАНЫНЫҢ ТАБИҒИ-ҚОРЫҚТЫҚ ҚОР НЫСАНДАРЫН ҚАЛЫПТАСТЫРАТЫН ГЕОГРАФИЯЛЫҚ АТАУЛАР Егинбаева А.Е., Қонысжан Д.Қ., Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті	393
АКТУАЛЬНЫЕ ПРОБЛЕМЫ УСТОЙЧИВОГО РАЗВИТИЯ ТУРИЗМА ТРАНСГРАНИЧНЫХ ТЕРРИТОРИЙ ВКО Абеуханова Е.Б., Амангелді Ә.А. Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева Астана, Казахстан Юзбашиоглу Н., профессор, Университет Акдениз, Анталья, Турция	398
ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ТУРИЗМ ИНДУСТРИЯСЫНЫҢ ҚАЗІРГІ ДАМУ ЖАҒДАЙЫ Ә.А. Амангелді, О.Б. Мазбаев, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті», Қазақстан Республикасы, Астана қ.	402

Л.Б. Габдуллина, Ө.Қ. Ибраева Семей қаласы Шәкәрім ат. Университеті» КеАҚ, Қазақстан Республикасы, Семей қ., Е.Н. Сағатбаев, Астана халықаралық университеті	
CRITICAL ANALYSIS OF THE UNIQUE CULTURAL HERITAGE OF NOMAD ANCESTORS Amina Uaisova, Nyamaa Lkhagvajav, Senior lecturer, Kazakh Ablai Khan University of International Relations and World Languages President of Associazione Mongolia Italia	410
ASSESSMENT OF CURRENT TRENDS IN TOURISM PRODUCT PROMOTION Beisenbay A.Zh., 2nd year master student, L.N. Gumilev Eurasian National University, Astana, Kazakhstan	414
ЖЕТІСУ ОБЛЫСЫНЫҢ ТУРИСТІК-РЕКРЕАЦИЯЛЫҚ НЫСАНДАРЫ Абдилдаева Н.Д., Туризм мамандығының 1-курс докторанты, әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университеті, Алматы қ., Қазақстан Сарсебаева А.М., Алматы Технологиялық Университеті, Алматы қ., Қазақстан	418
ТУРИЗМ – МЕМЛЕКЕТТІҢ ЭКОНОМИКАЛЫҚ ТҰРҒЫДА ДАМУЫНА СЕРПІН БЕРЕТІН САЛА Мамырбекова Р.Н., педагог-зерттеуші, география пәнінің мұғалімі «А.Байтұрсынұлы атындағы орта мектебі» КММ Жетісу облысы, Алакөл ауданы, Үшарал қаласы	421
БАТЫС ҚАЗАҚСТАН ЭКОНОМИКАЛЫҚ АУДАНЫНДАҒЫ ІШКІ ТУРИЗМНІҢ ДАМУ БАҒЫТТАРЫ Жармағанбетова Н.С., Хаируллина А.К., ЗКУ им. М.Утемисова г. Орал, Қазақстан	423
ASSESSMENT OF FACTORS INFLUENCING THE ORGANIZATION OF TOURIST AND RECREATIONAL ZONES IN THE FERGANA VALLEY Tobirov O.K. Doctor of Philosophy in Geographical Sciences (PhD), Kokan State Pedagogical Institute named after Mukimi, Kokan, Uzbekistan.	428
ҚАЗАҚСТАНДА ЭКСТРЕМАЛДЫ ТУРИЗМДІ ДАМУ МӘСЕЛЕЛЕРІ МЕН ПЕРСПЕКТИВАЛАРЫН ТАЛДАУ Ақбараков И., Саркытбаева А.Ж., Жакупов А.А., Л.Н.Гумилев атындағы ЕҰУ, «Туризм» кафедрасы, Астана қ., Қазақстан	432
ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНДАҒЫ ЭКСКУРСИЯЛЫҚ ҚЫЗМЕТТІҢ ДАМУ ЖАҒДАЙЫН ТАЛДАУ Айгужина Д.Р., Саркытбаева А.Ж., Жакупов А.А., Л.Н.Гумилев атындағы ЕҰУ, «Туризм» кафедрасы, Астана қ., Қазақстан	436
ИСПОЛЬЗОВАНИЕ НЕКАТЕГОРИЙНЫХ ПОХОДОВ КАК СРЕДСТВО ВОССТАНОВЛЕНИЯ В МИКРОЦИКЛАХ Зевреева З.Н. Клемпарская М.Н. Крымский федеральный университет имени В.И.Вернадского, Ордена Трудового Красного Знамени Медицинский институт им. С.И. Георгиевского г. Симферополь. Ивлева Н.В. Казахский национальный педагогический университет им. Абая Алматы. Казахстан.	439
МЕЙРАМХАНА КӘСПОРНЫНДА ҚЫЗМЕТ КӨРСЕТУ САПАСЫН БАҒАЛАУДЫ ЖЕТІЛДІРУ ЖӨНІНДЕГІ ІС-ШАРАЛАР Қабышова Д.Б., Серикпаева С.О., Алматинский Технологический Университет, Алматы, Казахстан	443
Өңірлік брендті қалыптастырудағы жарнаманың рөлі Жаркенова Б.Р., Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана қ., Қазақстан	445
РАЗРАБОТКА И ПРОДВИЖЕНИЕ СПЕЦИАЛЬНЫХ ТУР ПАКЕТОВ ДЛЯ РАЗЛИЧНЫХ КАТЕГОРИЙ ТУРИСТОВ	449

Садвокасова С Серикпаева С.О. АО Алматинский Технологический Университет, Алматы, Казахстан	
ТУРИЗМ ӨНІМІН ТҰТЫНУШЫЛАР АДАЛДЫҒЫ: ОНЫ АРТТЫРУДЫҢ ТИІМДІ ӘДІСТЕРІ Айтбаева Г.Ж., Тұрарова А.С., Абылай хан атындағы ҚазХҚ және ӘТУ Алматы, Қазақстан	452
ПЕРСПЕКТИВЫ КРУИЗНОГО ТУРИЗМА НА КАСПИЙСКОМ МОРЕ Исмагамбетова Д.Д. Сыздыкбаева Б.У. ЕНУ им. Л.Н. Гумилёва Астана, Казахстан	455
ДЕТСКО-ЮНОШЕСКИЙ ТУРИЗМ КАК ПРЕДМЕТ КЛАССИФИКАЦИИ: ПРОБЛЕМЫ И ОСНОВНЫЕ НАПРАВЛЕНИЯ Галиакбаров Е.Э. ЕНУ им. Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан	459
ТУРИСТІК ӨЛКЕТАНУ ІС-ӘРЕКЕТІНІҢ ПЕДАГОГИКАЛЫҚ МҮМКІНДІКТЕРІ Несіпқұлова Б.Н., Талғар қаласы Ы.Алтынсарин атындағы №49 мектептің география пәні мұғалімі Алиева Л.Н., Астана қаласы «Республикалық физика-математикалық мектептің» география пәні мұғалімі.	461
ТАБИҒИ ЖӘНЕ РУХАНИ МӘДЕНИЕТТІҢ МҰРАСЫ - «МЕРКЕ КИЕЛІ ОРНЫ» ТУРИСТІК НЫСАНЫ Жандосова Г.О., Сақтаған А.М., Саламатова Н.Г., Абай атындағы ҚазҰПУ Алматы, Қазақстан	465
ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ТУРИЗМ САЛАСЫНЫҢ ДАМУЫ МЕН БҮГІНГІ ТАҢДАҒЫ ЖАҒДАЙЫ Сиеубаева М.С. Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана, Қазақстан,	469
АБАЙ ОБЛЫСЫНДА ЭКОЛОГИЯЛЫҚ ТУРИЗМДІ ДАМУЫ МҮМКІНДІГІ Иманқұлова Н.Т. Балтабаева А.Д. Семей қаласының Шәкәрім атындағы университеті КеАҚ.	471
ТУРИЗМ ИНФРАҚҰРЫЛЫМЫНЫҢ ЖАЙ-КҮЙІН ТАЛДАУ ЖӘНЕ ОНЫҢ ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ДАМУЫНА СИПАТТАМА Жанғалиев У.Қ. Alikhan Bokeikhan University. Семей қаласы. Қазақстан Республикасы	473
МИРОВОЙ ОПЫТ ЦИФРОВИЗАЦИИ В ТУРИЗМЕ Рсалдин Е.С.Евразийский национальный университет им. Л. Н. Гумилева г. Астана, Казахстан	477
АНАЛИЗ И ОЦЕНКА УСТОЙЧИВОГО ТУРИЗМА В Г. АСТАНА Садықов Ж.А., «Esil University», Астана. Гиззатжанова А.Г., ЕНУ им.Гумилева Астана.	480
ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ ТУРИСТІК ҚЫЗМЕТ НАРЫҒЫНЫҢ ЖАҒДАЙЫ Бөрібаева Д.Т., Омарова А.С., Л.Н.Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана, Қазақстан	483
ОСНОВНЫЕ ТЕНДЕНЦИИ РАЗВИТИЯ ТУРИЗМА В СОВРЕМЕННОЙ МИРОВОЙ ЭКОНОМИКЕ Никитинский Е.С., д.п.н., профессор, ЗКУ им.М.Утемисова, г.Уральск, Салов М.В., к.п.н, профессор НИИ «Евразия» г.Астана	487
АСТАНА ҚАЛАСЫНДАҒЫ ГАСТРОНОМИЯЛЫҚ ТУРИЗМ: ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ МЕН ДАМУ БОЛАШАҒЫ Турганова А.Б., Жакупов А.А., Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті	492
УПРАВЛЕНИЕ ТУРИСТСКИМИ ДЕСТИНАЦИЯМИ: ГЕОГРАФИЧЕСКОЕ ПОЛОЖЕНИЕ И ЦИФРОВАЯ ЭВОЛЮЦИЯ	497

Сулейменова А.Ж., Евразийский Национальный Университет им. Л.Н.Гумилева, Астана, Казахстан	
ФОРМИРОВАНИЕ СИСТЕМЫ ТУРИСТСКО-КРАЕВЕДЧЕСКИХ КОМПЕТЕНЦИЙ ПО ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫМ ПРОГРАММАМ "ТУРИЗМ" Губаренко А.В., Имангулова Т.В., Абдикаримова М.Н., Международный университет туризма и гостеприимства, Туркестан, Республика Казахстан	501
ANALYSIS OF TOURISM DEVELOPMENT IN KAZAKHSTAN Kadyrkhanov B.Z., Zhanabay A.A., L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan	504
ИНКЛЮЗИВТІ ТУРИЗМДІ ДАМУЫНЫҢ ПРОБЛЕМАЛАРЫ МЕН ПЕРСПЕКТИВАЛАРЫ Аскарова Г.К., Меңдалиева Ж.Ж., Қамитова Т., Мурат Е.М., Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті, Ақтөбе, Қазақстан	506
ҚАЗАҚСТАН ЖӘНЕ ТҮРКИЯДАҒЫ ҚОНАҚҮЙЛЕРДІ ЭКОСЕРТИФИКАЦИЯЛАУ ТӘЖІРИБЕСІНЕН Есимова Д.Д., Торайғыров университеті, Қазақстан, Павлодар, Кутай Октай PhD докторы, профессор, Кастамону университеті, Туркия	509
ПАВЛОДАР ОБЛЫСЫНЫҢ ТУРИСТІК ОРНАЛАСТЫРУ ИНФРАҚҰРЫЛЫМЫН ТАЛДАУ Есім А.Қ., Шоқан Роза Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Қазақстан, Астана. А. Девадзе, э.ғ.к., профессор, Шота Русставели атындағы Батуми мемлекеттік университеті, Грузия, Батуми.	513
АТЫРАУ ОБЛЫСЫНДАҒЫ МАХАМБЕТ АУДАНЫНДАҒЫ ТОПОНИМДЕРДІҢ ТАРИХИ-ЛИНГВИСТИКАЛЫҚ СИПАТЫ Дуисенғалиева Ж.Г., Астана қаласы әкімдігінің «№9 «Зерде» мамандандырылған лицейі» Астана қ., Қазақстан Республикасы.	518
ШЫҒЫС ҚАЗАҚСТАН ЭКОНОМИКАЛЫҚ АУДАНЫНДА ОРНАЛАСҚАН КӨЛДЕРДІ РЕКРЕАЦИЯЛЫҚ ТҮРҒЫДАН БАҒАЛАУ Хакимова М.С., Әлихан Бөкейхан атындағы №76 мектеп лицейі, Астана, Қазақстан	521
PROBLEMS AND OPPORTUNITIES FOR SPACE TOURISM DEVELOPMENT IN BAIKONUR COSMODROME Kozhanazar A.Sh., Rsaldin Y.S., Tleubayeva A.T., PhD., Tourism departments, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan	525
THE EQONAG SYSTEM IN TOURISM: SPACE TOURISM AND DIGITAL TRANSFORMATION Rsaldin Y.S., Kozhanazar A.Sh., Tleubayeva A.T., PhD., Tourism departments, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan	529
ПЕРСПЕКТИВЫ РАЗВИТИЯ САКРАЛЬНОГО ТУРИЗМА В АБАЙСКОЙ ОБЛАСТИ Рустемова С.М., Жакупов А.А. Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан.	534
THE ROLE OF ENVIRONMENTAL EDUCATION AND ECOTOURISM IN THE CONSERVATION OF BIOLOGICAL DIVERSITY Махкамов Э.Г., Собирова Ш.С., Ферганский государственный университет, Фергана, Узбекистан.	539
RECRUITMENT IN HOSPITALITY COMPANIES: RISKS AND CHALLENGES Nurakhmetova Aisha, Mukatova R.A., Maqsut Narikbayev University Astana, Kazakhstan..	542
ТУРИСТІК ДЕСТИНАЦИЯ: ЖЕЛІЛІК ТӘСІЛ	544

Жанділла Б.Д., Шохан Роза. Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана, Қазақстан, СТРАТЕГИЧЕСКИЕ НАПРАВЛЕНИЯ РАЗВИТИЯ ЭКОТУРИЗМА В СРЕДНЕМ ЗАРАФШАНСКОМ БАССЕЙНЕ Хасанов.Ж.Ю. Шакарбоева Ф.И. Самаркандский государственный университет имени Шарофа Рашидова	548
ПРОСТРАНСТВЕННОЕ ПЛАНИРОВАНИЕ И РАЗВИТИЕ АЛТАЙСКО- БЕЛОКУРИХИНСКОГО КУРОРТНО-РЕКРЕАЦИОННОГО РЕГИОНА В АЛТАЙСКОМ КРАЕ Дунец А.Н. Алтайский государственный университет, Барнаул, Россия Акимов О.С. АО «Курорт Белокуриха», Белокуриха, Россия	553
ANALYSIS OF STRUCTURAL CHARACTERISTICS OF KAZAKHSTAN'S TOURISM MARKET Aday A., Student of Master degree Geography, Xinjiang Institute of Ecology and Geography, Chinese Academy of Sciences, Urumqi, China, Seken. A., PhD Geography, Professor of L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan, Zhandilla B. D., Student of PhD Tourism, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan Han Fang Professor of Chinese Academy of Sciences, Beijing, China,	555
ҰЛЫТАУ ОБЛЫСЫНДА ЭКОТУРИЗМНІҢ ДАМУ МҮМКІНДІКТЕРІ МЕН КЕЛЕШЕГІ Нұрғалиева З.Ж., Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан Жакупов Қ.Б Магистр, Райымбек батыр атындағы № 50 «Қазғарыш» мектеп – лицейі, Астана, Қазақстан	559
ТУРИЗМ САЛАСЫН ДАМУДАҒЫ ӘЛЕУМЕТТІК ЖЕЛІЛЕРДІҢ МАҢЫЗЫ Сағындық Қ.С Аuezova.З.Т Esil University.Қазақстан Республикасы, Астана қ,	562
ҚАЗАҚСТАНДА АТ ТУРИЗІМІН ДАМУДЫҢ ӘЛЕУЕТІ ЖӘНЕ КЕЛЕШЕГІ Жакупов Қ.Б Райымбек батыр атындағы № 50 «Қазғарыш» мектеп – лицейі,Астана, Қазақстан	564
МАРКЕТИНГОВАЯ СТРАТЕГИЯ ДЛЯ ТУРИСТКОГО ПРЕДПРИЯТИЯ НА ПРИМЕРЕ ТУРАГЕНТСТВА «EDUTRAVEL» Ешмұратова Ұ,Е., Тлеубаева А.Т., Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева	567
УСТОЙЧИВОЕ РАЗВИТИЕ ТУРИЗМА НА ПРИГРАНИЧНЫХ ТЕРРИТОРИЯХ КАЗАХСТАНА И КЫРГЫЗСТАНА Саванчиева А.С., Магистр, ст. преп., КазНПУ им. Абая, Чодураев Т.М. д.г.н, профессор, КГУ им. И.Арабаева Бишкек, Кыргызстан	572
EAST KAZAKHSTAN'S RECREATIONAL OPPORTUNITIES FOR THE DEVELOPMENT OF TOURISM Zhanabay A.A. Tukibayeva K.B. L.N. Gumilyov Eurasian National University	577
METHODOLOGICAL ASPECTS OF ASSESSING THE EQUITY OF AN ECONOMIC ENTITY D.A.Yuldasheva Senior Lecturer Tashkent State University of Economics and Ural State University	581
ТАМАҚТАНУ ДӘСТҮРЛЕРІНІҢ ТАРИХЫ МЕН ДАМУ КЕЗЕҢДЕРІ. Кәрімов Д.Ж., Абылай хан атындағы Қазақ халықаралық қатынастар және әлем тілдері университеті, Қонақжайлылық менеджменті кафедрасы, Алматы, Қазақстан	585
ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ ПАВЛОДАР ОБЛЫСЫНЫҢ РЕСЕЙМЕН ШЕКАРАС ОБЛЫСТАРМЕН ЭКОНОМИКАЛЫҚ ИНТЕГРАЦИЯЛЫҚ ГЕОГРАФИЯСЫ	591

Сансызбаева А.Б., PhD, аға оқытушы Физикалық және экономикалық география кафедрасы, Л. Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана қ., Қазақстан	
СООТВЕТСТВИЕ ТОПОНИМОВ УГУЗХАНСКОГО ЛЕТОПИСЯ СОВРЕМЕННЫМ ТОПОНИМАМ Аташбаев А.М. преподаватель Матикеев К., г.и.д. проф. Матикеев Т. К.к.п.н, доцент E-mail: salus0867@mail.ru Мейманова Э.М. преподаватель Ошский государственный университет Кыргызская Республика, г. Ош	597
БІЛІМ САПАСЫН АРТТЫРУДАҒЫ МҰҒАЛІМНІҢ РӨЛІ Сариева Г.С., биология пәні мұғалімі, Астана қаласы әкімдігінің №9 «Зерде мамандандырылған лицейі» КММ	605
ШЫҒЫС ҚАЗАҚСТАН ХАЛҚЫНЫҢ ДЕНСАУЛЫҒЫН САҚТАУҒА БАҒЫТТАЛҒАН ЕМДІК-САУЫҚТЫРУ ТУРИЗМІНІҢ ӨЗЕКТІ МӘСЕЛЕЛЕРІ Шынғысбаева Ш.К., Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Қазақстан, Астана қ.	610
YOUTH TOURISM IN KAZAKHSTAN: FOCUS ON ASTANA AND BURABAY Gumarova E.G., 2-year student of Tourism, Maqsut Narikbayev University Astana, Kazakhstan Scientific advisor: Mukatova R.A., Senior lecturer	614
Аташбаев А.М. преподаватель.Матикеев К., г.и.д. проф.Мейманова Э.М. преподаватель Ошский государственный университет СОЧЕТАНИЕ ТОПОНИМОВ ИЗ МИРОВЫХ ЭПОСОВ И ЭПОСА «МАНАС»	617

ОРДЕНБЕК МАЗБАЕВ: УЧЕНЫЙ, ПЕДАГОГ, ПУТЕШЕСТВЕННИК

Орденбеку Мазбаеву - 70

Сегодня 70-летний юбилей отмечает мой близкий друг, знаменитый путешественник, один из ведущих учёных-географов страны, доктор наук, педагог Орденбек Блисбекович Мазбаев.

Очевидно, настоящих друзей обретают в детстве или юности. Вспоминаю 1976 год. В тот год, получив аттестат о среднем образовании, я стал работать старшим пионерским вожатым в Каргалинской средней школе №1. Это был мой родной поселок, я знал, наверное, все шестнадцать тысяч человек, которые здесь проживали.

В школе я сразу обратил внимание на высокого, симпатичного, спортивного молодого незнакомого человека, который работал учителем географии. Мы сразу познакомились и стали друзьями на всю жизнь. Коллеги заметили, что Орденбек – широко образованный человек, прекрасный учитель, которого уважали ученики и родители. Но его страстью была не только география, но и странствия, его эмоциональные рассказы о великих исследователях и путешественниках Магеллане, Васко да Гаме, Колумбе, Америго Веспуччи, Марко Поло, Н. Пржевальском, Чокане Валиханове. Его воспитанники слушали, затаив дыхание. Для многих учеников он стал любимым учителем.

Поселок Фабричный расположен у подножия гор Заилийского Алатау, в красивейшем ущелье, на берегу бурной горной реки Каргалы. Орденбек полюбил эти места и исходил вместе со мной наши горы. Наверное, мало осталось живописных вершин и тропинок, где мы не побывали.

Рядом с Орденбеком Блисбековичем всегда было много детей. Он организовал кружок юных туристов и знакомил учеников с природой родного края. Помню, как с учениками старших классов он совершил пеший поход к берегам озера Иссык-Куль. Он учил детей коллективизму, выносливости, выживанию в сложных условиях. Его уроки они запомнили на всю жизнь.

Что за школа была, в которой мы с ним тогда работали? Каргалинская средняя школа №1 в 70-е годы была одной из самых известных в республике, её возглавлял знаменитый педагог, ветеран войны, Герой Социалистического Труда Кудыс Абсаметович Абсаметов. В те годы в Казахстане было немало хороших школ, но даже среди них КСШ №1 выделялась – это был особый мир, который создал К. Абсаметов, талантливый педагог и прекрасный организатор. Прошло много лет, но мы оба гордимся, что являемся учениками этого удивительного человека. К. Абсаметов воспитал дружный и единый коллектив, состоявший из высококвалифицированных специалистов, которые давали ученикам качественное образование и достойное воспитание. Среди выпускников школы было немало известных ученых, поэтов, писателей, министров, генералов... Многие из них ученики Орденбека Мазбаева.

Директор школы обратил внимание на организаторские способности молодого учителя. Вскоре О. Б. Мазбаев был назначен заместителем директора по учебно-воспитательной работе. Талантливому учителю было присвоено звание Отличник Просвещения КазССР. Я знал, что К. А. Абсаметов хотел видеть в О. Б. Мазбаеве своего преемника на должности директора школы, но учитель географии выбрал другой путь. В 1980 году он был приглашен на работу на естественно-географический факультет КазПИ имени Абая, который он в свое время с отличием окончил.

Орденбек стал не только моим верным другом, но и близким человеком в нашей семье, по-сыновьи он относился к моим покойным родителям. Они тоже его очень любили. Мой друг познакомил меня со своим отцом, мамой, братьями, сестрами, и они стали для меня родными людьми. Он много рассказывал о своих детских и юношеских годах.

Орденбек родился 28 апреля 1954 года в городе Уштобе в дружной семье железнодорожника, ветерана труда и войны Блисбека Мазбаева и домохозяйки Меруерт апай.

Еще в школьные годы увлекался спортом: боксом и баскетболом, был участником не только областных, но и республиканских соревнований, имел первый взрослый разряд по этим видам спорта. В школе Орденбек отлично учился, но любимым предметом была у него география. Его влекла трагическая и романтическая судьба Чокана Валиханова, он мечтал о путешествиях.

Студенческая пора, наверное, самое счастливое время в жизни Орденбека. В те годы КазПИ им. Абая был одним из лучших педагогических вузов в СССР, в институте работали многие известные ученые. Молодой Орденбек жадно слушал их лекции. С однокурсниками он побывал во многих местах бывшего СССР на географической практике. Он любил не только географию, но и педагогику. Будучи студентом, проходил педагогическую практику в школах поселка Фабричный. Очень полюбил поселок, и после окончания вуза поехал трудиться в Каргалинскую СШ №1, где мы познакомились и подружился.

В 1981 году он продолжил трудовую деятельность на кафедре туризма естественно-географического факультета КазПИ. Молодой ученый занимался не только наукой, но и спортом: увлекся альпинизмом и авто-мототуризмом. Прекрасный спортсмен, в 1989 году он становится серебряным призером чемпионата СССР по авто и мототуризму. Это был большой успех, но молодой ученый мечтает о странствиях. Одержимый путешественник: Орденбек Мазбаев совершает переходы на верблюдах через пустыни Средней Азии, подымается на вершины Тянь-Шаня, Памира, Карпат, Алтая, Сихотэ-Алиня, любит гейзерами и вулканами Камчатки. Мой друг был счастлив!

В 1993 году он защищает диссертацию на тему: «Подготовка будущих учителей географии к руководству туристско-краеведческой деятельности», становится кандидатом педагогических наук. В 1994 году назначен директором Международного центра детского и юношеского туризма. Вновь сотни походов он совершил с детьми и юношами во многие малодоступные места Казахстана. Педагог и спортсмен, он прекрасно знает историю родного края. Благодаря его любви к детям и спортивному туризму многие мальчишки и девчонки нашли свое место в жизни, стали достойными гражданами нашей Родины. В 1996 году Мазбаев возвращается в родной вуз и работает доцентом.

В 2010 году он защищает диссертацию на тему: «Географические основы территориального развития туризма в Республике Казахстан». Я присутствовал на защите этой диссертации, она прошла с блеском. Это была первая докторская диссертация по географии, защищенная на казахском языке.

Наверное, у каждого человека есть своя детская мечта. А у Орденбека – совершить экспедицию в Антарктиду. В ноябре-декабре 2011 года профессор Мазбаев, являясь научным руководителем экспедиции, с членами Казахского Географического Общества побывал на шестом континенте. Это была Первая казахстанская экспедиция в Антарктиду, посвященная 20-летию Независимости республики. 16 декабря он поднял флаг Республики Казахстан на Южном полюсе. За 108 часов Орденбек и его соратники на автомобилях достигли Южного полюса – это был рекорд, который попал в Книгу рекордов Гиннесса. Ученые Казахстана впервые получили анализ антарктических проб. Это стало научным материалом для исследования отечественными специалистами.

Профессор и путешественник О. Мазбаев считает целесообразным присоединение нашей страны к международному Договору об Антарктиде, что дало бы казахстанским ученым возможность принимать участие в изучении ледяного континента.

Орденбек Блисбекович – автор более 650 публикаций, им написаны книги о своих путешествиях, учебники и учебные пособия по географии и туризму, сняты фильмы. Ученый-географ был приглашен и читал лекции в ведущих вузах Китая, России, Турции, Узбекистана, Киргизии и Туркменистана. Многие годы являлся заведующим кафедрой туризма, с 2008 по 2013 годы был деканом эколого-географического факультета КазНПУ имени Абая. С сентября 2013 года – профессор кафедры физической и экономической географии Евразийского Национального университета им. Л. Н. Гумилева. В 2012 году О. Мазбаев был признан лучшим преподавателем вузов в Казахстане.

2021 году по приглашению министра просвещения Г.Б.Бейсембаевым работает главным научным сотрудником НАО имени И.Алтынсарина.Открыли лабораторию предметов естественно математического направления и STEM технологии.

Прошло несколько десятилетий после нашего знакомства. Все эти годы Орденбек был рядом со мной. Мы продолжали странствовать по просторам Казахстана, вместе побывали в 2014 году в Кашгарии в экспедиции «По караванному пути Чокана Валиханова». В 2015 году путешествовали по Туве, увидели древнюю крепость наших предков Пор-Бажын.

Мой друг по-прежнему молоджав, спортивен и энергичен. Я уверен, что его ждут новые открытия в науке. Убежден: профессор-путешественник побывает еще во многих неизведанных местах нашей планеты: увидит Хотан и Тибет, берега Амазонки, тропическую Африку,Австралию и вернется в Антарктиду.

С Днём рождения, дорогой Ореке! Здоровья, семейного благополучия и творческих успехов!

Писатель, педагог Исмаилжан Иминов

1-СЕКЦИЯ. ОРТА ЖӘНЕ ЖОҒАРЫ БІЛІМ БЕРУДЕГІ БІЛІМ МЕН ӘДІСНАМАНЫҢ ЗАМАНАУИ ПРОБЛЕМАЛАРЫ

НЕГІЗГІ ОРТА БІЛІМ БЕРУ ДЕҢГЕЙІНДЕ ОҚУ ПӘНДЕРІ МАЗМҰНЫН БАҒАЛАУДЫҢ КВАЛИМЕТРИЯЛЫҚ МОДЕЛІ

Сагиндигов И.У., Есепбай Ж., Кайыпбаева А.Т.

Ы. Алтынсарин атындағы Ұлттық білім академиясы, Астана қ., Қазақстан

Аңдатпа. Мақалада білім беру өнімінің қасиеттерін талдаудың иерархиялық тәсіліне негізделген сапаны бағалау әдісі - квалиметрия призмасы арқылы білім беру мазмұнының сапасы қарастырылады. Авторлар сапаны өнімнің жалпы қасиеттерінен бастап нақты атрибуттарға дейінгі көп деңгейлі құрылым ретінде анықтайды және күтілетін білім беру нәтижелерін оқу бағдарламасындағы оқыту мақсаттарымен сәйкестендірудің маңыздылығын атап көрсетеді. Жұмыс әртүрлі елдердегі білім беру саясаты мен стандарттарын талдауға, сондай-ақ ағымдағы Мемлекеттік жалпыға міндетті білім беру стандарты мен үлгілік оқу бағдарламасын ескере отырып, қазақстандық білім беру контекстінің ерекшелігіне негізделеді. Оқу жетістіктерін объективті өлшеуге және бағалауға ықпал ететін критериалды бағалау жүйесін қамтитын 5-сыныпқа арналған «Қазақ әдебиеті», «Қазақстан тарихы» пәндерінің мысалында оқу процесін бағалауға арналған модель ұсынылды. Модель мектеп практикасында қолдануға арналған және оны мұғалімдер өз тәжірибелеріне және нақты білім беру қажеттіліктеріне сәйкес бейімдей алады.

Кілтті сөздер: квалиметрия, квалиметриялық модель, бағалау, оқу жетістігі.

Аннотация. В статье рассматривается качество образовательного контента через призму квалиметрии, метода оценки качества, основанного на иерархическом подходе к анализу свойств образовательного продукта. Авторы определяют качество как многоуровневую структуру, начиная с общих свойств продукта до более конкретных атрибутов, и подчеркивают важность согласования ожидаемых результатов образования с целями обучения учебной программы. Работа основывается на анализе образовательной политики и стандартов в различных странах, а также на специфике казахстанского образовательного контекста, учитывая текущий общеобязательный стандарт образования и типовую учебную программу. Предложена модель для оценки учебного процесса на примере предметов «Литература» и «История Казахстана» для 5 класса, включающая критериальную систему оценки, способствующую объективному измерению и оценке учебных достижений. Модель предназначена для использования в школьной практике и может адаптироваться педагогами в соответствии с их опытом и конкретными образовательными потребностями.

Ключевые слова: квалиметрия, квалиметрическая модель, оценка, успех обучения.

Abstract. The article considers the quality of educational content through the prism of qualimetry, a method of quality assessment based on a hierarchical approach to analysing the properties of an educational product. The authors define quality as a multi-level structure, starting from general product properties to more specific attributes, and emphasise the importance of aligning expected educational outcomes with curriculum objectives. The work is based on the analysis of educational policies and standards in different countries, as well as on the specifics of the Kazakhstani educational context, taking into account the current compulsory standard of education and the model curriculum. A model for assessing the learning process is proposed, using the example of the subject "Literature" for grade 5, including a criterion-based assessment system that promotes objective measurement and evaluation of learning achievements. The model is intended for use in school practice and can be adapted by teachers according to their experience and specific educational needs.

Key words: qualimetry, qualimetric model, assessment, learning success.

Мемлекеттік білім беру стандартында оқу пәні бойынша білім мазмұны мен күтілетін нәтижелері анықталады, оқу жоспары тиісті білім беру деңгейінде білім алушылардың оқу сабақтарының, оқу пәндерінің және (немесе) модульдердің, кәсіптік практиканың, өзге де оқу қызметі түрлерінің тізбесін, реттілігін, көлемін (еңбекті қажетсінуін) және бақылау нысандарын регламенттейді, оқу бағдарламасында әрбір оқу сабағы, әрбір оқу пәні және (немесе) модуль бойынша меңгерілуге тиіс білімнің, машықтың, дағды мен біліктіліктің мазмұны мен көлемін айқындалады [2, 3, 4].

Оқу бағдарламаларын іске асыратын білім беру ұйымдарындағы білім алушылардың үлгеріміне ағымдық бақылаудың, оларды аралық және қорытынды аттестаттау жүргізу тәртібі анықталған «Бастауыш, негізгі орта, жалпы орта білімнің білім беретін оқу бағдарламаларын іске асыратын білім беру ұйымдарындағы білім алушылардың үлгеріміне ағымдық бақылаудың, оларды аралық және қорытынды аттестаттау жүргізудің үлгі

қағидалары» құжатында *бағалау* дегеніміз білім алушылардың оқуда нақты қол жеткізген нәтижелерін оқытудан күтілетін нәтижелермен әзірленген өлшемшарттар негізінде салыстыру процесі; ал *бағалау өлшемшарттары* дегеніміз білім алушылардың оқу жетістіктеріне бағалауға негіз болатын белгі деп көрсетілген [5].

Сонымен, оқу процесінің құрамдас бөліктерінің бірі – білім алушылардың оқу жетістіктерін бағалау. Қазіргі кезде жалпы білім беретін мектептерде білім алушылардың оқу жетістігін анықтау критериалды бағалау жүйесі арқылы жүргізіледі.

Критериалды бағалау жүйесінің мақсаты білім алушылардың оқу жетістіктері туралы шынайы ақпарат алу және ол ақпаратты оқу процесін жетілдіру үшін барлық қатысушыларға ұсыныстар беру, белгіленген критерийлер негізінде білім алушылардың нақты қол жеткізген нәтижелерін оқытудың күтілетін нәтижелерімен сәйкестендіру болып табылады.

Білім алушының оқу жетістігін бағалау жалпыға міндетті білім беру стандарттарында көрсетілген күтілетін нәтижелермен және оқу бағдарламаларында берілген оқыту мақсаттарымен (оқу бағдарламасына сәйкес пән бойынша оқыту курсы кезінде білу, түсіну және дағдыларға қолжеткізу бойынша күтілетін нәтижелерді қалыптастыратын пайымдаулар) тікелей байланысты [2, 4].

Бастауыш, негізгі орта және жалпы орта білім беру ұйымдарында білім алушылардың оқу жетістіктерін бағалау үшін бағалау өлшемшарттары әзірленген құжатта:

өлшемшарттарды бағалау (білім алушылардың оқу жетістіктерін оқу процесінің барлық қатысушыларына алдын ала белгілі нақты айқындалған өлшемшарттарымен, білім берудің тиісті мақсаттары және мазмұнымен салыстыруға негізделген процесс);

бағалау өлшемшарттары (қалыптастырушы бағалау кезінде мұғалім мен білім алушыға оқу мақсатына жеткенін тануға мүмкіндік беретін тұжырымдар (табыс өлшемшарттары), жиынтық бағалау кезінде білім алушы жұмысты қаншалықты жақсы орындағанын бағалауға мүмкіндік беретін тұжырымдар (балдарды қою өлшемшарттары)) ұғымдары берілген [6].

Білім алушылардың тілдік емес пәндер, оның ішінде математика бойынша оқу жетістіктерін бағалау өлшемшарттары (білу, түсіну, қолдану, талдау, жинақтау, бағалау) оқу материалын меңгерудің деңгейлерін бағалауға негізделген.

Квалиметрия (латынша *qualitas* – «қандай, сапасы қандай», *metreo* – «өлшеу») - өнімнің адам қызметі процестерінің сапасын, өнім сапасын басқару мен стандарттауда қабылданатын шешімдерді негіздеу үшін қолданылатын, сандық бағалау әдістерін біріктіретін ғылым саласы.

Квалиметрияның міндеті – сапаны бағалаудың барлық әдістерін әзірлеу және дамыту.

Көптеген жылдар бойы өндірісте, құрылыста, сәулетте, техникада, менеджментте сапаны бағалау мәселелерімен айналысатын «Квалиметрия» ғылыми пәнін құрудың бастамашысы Г.Г. Азгальдов квалиметрияның міндеттерін келесідей анықтады:

сапа көрсеткіштерінің номенклатурасын (терминдерінің тізбесі немесе жиынтығын) негіздеу;

өнім сапасының көрсеткіштерін анықтау әдістерін әзірлеу;

өнімнің өлшемдері мен параметрлік қатарларын оңтайландыру;

сапаның жалпыланған көрсеткіштерін құру принциптерін әзірлеу;

сапа көрсеткіштерінің шарттарын негіздеу, оларды стандарттау және сапаны басқару міндеттерінде қолдану [8].

Сапаны сандық бағалаудың жалпы алгоритмі:

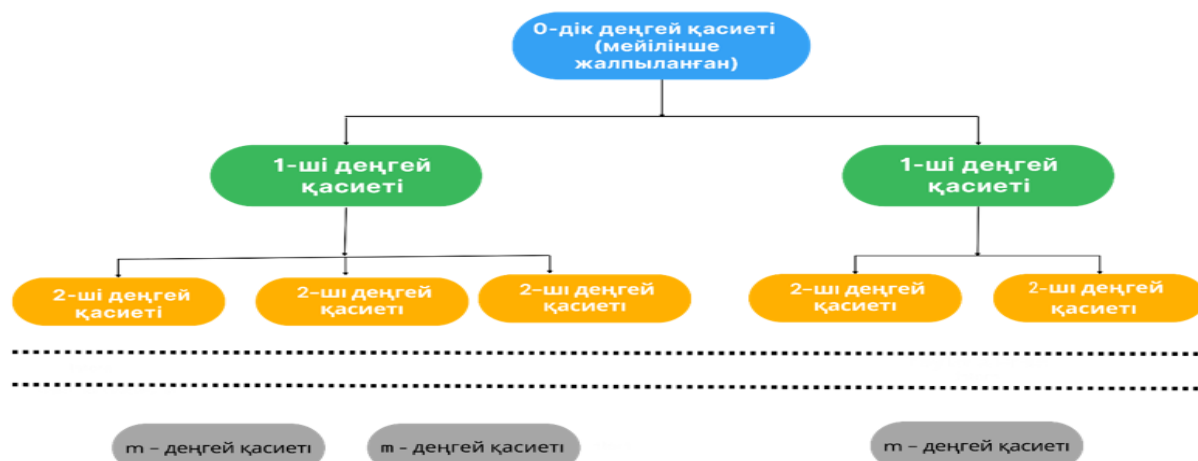
сапа көрсеткіштерінің иерархиялық құрылымын құрастыру;

сапа көрсеткіштерінің абсолют және негізгі мәндерін анықтау;

көрсеткіштердің салмақтылық коэффициенттерін анықтау;

сапаны комплексті сандық бағалаудың мәндерін анықтау.

Квалиметрияда сапа белгілі бір еңбек өнімін тұтынушылар үшін қызығушылық тудыратын қасиеттердің иерархиялық жиынтығы ретінде қарастырылады (1-сурет).

1-сурет. Сапа қасиеттерінің иерархиялық жиынтығы

Жалпы білім беретін мектепте пәнді игеру сапасын өлшеу әр түрлі әдістер мен бағалау критерийлерін қамтитын көп қырлы міндет болып табылады. Математика, әдебиет, жаратылыстану және әлеуметтік ғылымдар сияқты пәндер бойынша оқыту мен оқытудың тиімділігі білім алушылардың негізгі білім, білік дағдыларды түсінуі мен есте сақтауын бағалау үшін өте маңызды.

Сонымен қатар, оқу бағдарламасын бағалау критерийлерімен үйлестіру білім беру мақсаттарының нақты анықталуын және өлшенуін қамтамасыз етеді, бұл оқыту мен бағалау тәжірибесін анықтайды.

Білім алушылардың пәндер бойынша оқу жетістіктерін бағалау өлшемшарттары (білу, түсіну, қолдану, талдау, жинақтау, бағалау) оқу материалын меңгерудің деңгейлерін бағалауға негізделген.

Модель күтілетін оқу нәтижелерінің нақты иерархиясына және пәндер бойынша оқу бағдарламасының тақырыптарының реттілігіне негізделген. Білім алушылар қол жеткізуі керек нақты мақсаттарды, стандарттар мен құзыреттерді тұжырымдай отырып, педагогтер білім алушылардың үлгерімін және пәндер бойынша негізгі ұғымдарды меңгеруін өлшейтін бағаларды әзірлеуге негіз жасай алады.

5-сыныптың «Әдебиет» пәнінде «Керқұла атты Кендебай» ертегісін оқытуда «5.1.2.1 әдеби шығарманың тақырыбы мен идеясын анықтау» оқыту мақсатына жету қадамдарын қарастырып көрейік.

1-сызбада «Керқұла атты Кендебай» ертегісін меңгеру деңгейін анықтау барысында қолдануға болатын сапа өлшеуіштерінің үлгісі келтірілген.

3. Ертегіде көтерілген басты мәселе арқылы идеясын анықтайды

2. Ертегіде көтерілген басты мәселені анықтайды

1. Ертегінің мазмұны арқылы тақырыбын анықтайды

1-сызба. «Керқұла атты Кендебай» ертегісінің тақырыбы мен идеясын анықтау сапасының өлшеуіштері.

«Қазақстан тарихы» пәні бойынша «Алтын адам» археологиялық олжасы тақырыбында 5.2.1.2 ежелгі тайпалардың дүниетанымын сипаттау оқыту мақсатына жету қадамдары қарастырылған.

2-сызбада «Алтын адам» археологиялық олжасы тақырыбын меңгеру деңгейін анықтау барысында қолдануға болатын сапа өлшеуіштерінің үлгісі келтірілген.

3. Жәдігерлер негізінде сақтардың дүниетанымының мәнін анықтау
 2. Күміс тостағандағы белгілер арқылы сақтарда жазудың болғанын дәлелдеу
 1. «Алтын адам» бұйымдарының (сырға, жүзіктер, алқа, баскиім, белбеу) мәнін сипаттау
- Қорытынды

Бұл жұмыста квалиметрияға сәйкес сапа белгілі бір еңбек өнімін тұтынушылар үшін қызығушылық тудыратын қасиеттердің иерархиялық жиынтығы ретінде қарастырылады (1-сурет). Қасиеттердің иерархиялық жиынтығының бастапқы (нөлдік) деңгейінде сапа өнімнің ең күрделі жалпыланған, қасиеті ретінде қабылданады, ал оны құрайтын жалпыланған қасиеттер иерархияның жоғары (бірінші) деңгейінде, яғни ең күрделіден қарапайымға қарай жіктеле қарастырылды т. б.

Квалиметрияның негізгі принциптерінің тұжырымдамалары келтірілді.

Қызығушылық тудыратын, яғни қоғамға қажет қасиеттер – білім беру жүйесі арқылы, білім алушыларға меңгертілуі көзделген мінез-құлық ерекшеліктері екені көрсетілді.

Ғылыми еңбекте анықталған мінез-құлық ерекшеліктері еліміздің жалпыға міндетті білім беру стандартындағы күтілетін нәтижелер мен үлгілік оқу бағдарламасындағы оқу мақсаттарының жүйесі ретінде сипатталды. Сол себепті өткізілетін сабақтың қысқа мерзімді жоспарын әзірлеуде нақты мақсат түрінде белгіленуі қажет. Демек ұсынылған қасиеттердің иерархиялық жиынтығы оқу мақсаттарының да иерархиялық жиынтығы ретінде көрініс табуы қажет.

Сондай-ақ, әртүрлі дамыған мемлекеттердің білім сапасына берген анықтамалары зерделенді және берілген анықтамалар әр елдің білім саясаты мен ерекшелігіне сәйкес болатындығы білім сапасына деген нақты анықтаманың бір текті еместігін және оның әртүрлі ұғымды беретіндігін көрсетті. Анықталған ұғымның сипаттарына сүйене отырып «білім сапасы» туралы ұғым Қазақстанның қолданыстағы жалпыға міндетті білім беру стандартына және Үлгілік оқу бағдарламасының мазмұнына, ерекшелігіне күтілетін нәтижелер мен оқу мақсаттарына үйлестірілді.

Мақалада 5-сыныптың «Әдебиет» және «Қазақстан тарихы» пәндерінің үлгілік оқу бағдарламасы негізінде, мектеп тәжірибесіндегі оқу процесін өлшеу және бағалауды ұйымдастырудың критериялды бағалау жүйесіне сәйкес әр оқыту мақсатына қарай модель үлгісі ұсынылды. Модель ұсынымдық сипатқа ие және әр педагог өз тәжірибесіне және оқу ортасының жағдаятын ескере отырып жүзеге асыра алады.

Пайдаланылған дереккөздер тізімі

1. Білім туралы Қазақстан Республикасының 2007 жылғы 27 шілдедегі № 319 Заңы.

2. «Мектепке дейінгі тәрбие мен оқытудың, бастауыш, негізгі орта, жалпы орта, техникалық және кәсіптік, орта білімнен кейінгі білім берудің мемлекеттік жалпыға міндетті стандарттарын бекіту туралы» Қазақстан Республикасы Оқу-ағарту министрінің 2022 жылғы 3 тамыздағы № 348 бұйрығы.

3. «Қазақстан Республикасындағы бастауыш, негізгі орта, жалпы орта білім берудің үлгілік оқу жоспарларын бекіту туралы» Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрінің 2012 жылғы 8 қарашадағы № 500 бұйрығы.

4. «Жалпы білім беру ұйымдарына арналған жалпы білім беретін пәндердің, бастауыш, негізгі орта және жалпы орта білім деңгейлерінің таңдау курстарының үлгілік оқу бағдарламаларын бекіту туралы» Қазақстан Республикасы Оқу-ағарту министрінің 2022 жылғы 16 қыркүйектегі № 399 бұйрығына өзгерістер енгізу туралы» Қазақстан Республикасы Оқу-ағарту министрінің 2022 жылғы 21 қарашадағы № 467 бұйрығы.

5. Орта, техникалық және кәсіптік, орта білімнен кейінгі білім беру ұйымдары үшін білім алушылардың үлгеріміне ағымдағы бақылауды, оларды аралық және қорытынды аттестаттауды өткізудің үлгілік қағидаларын бекіту туралы Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрінің 2008 жылғы 18 наурыздағы №125 бұйрығы.

6. «Орта, техникалық және кәсіптік, орта білімнен кейінгі білім алушылардың білімін бағалау өлшемшарттарын бекіту туралы» Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрінің 2016 жылғы 21 қаңтардағы № 52 бұйрығы.

8. Азгальдов Г.Г. Теория и практика оценки качества товаров. Основы квалиметрии. М., 1982.

К ВОПРОСУ О СОЗДАНИИ ЛИЧНОСТНО-РАЗВИВАЮЩЕЙ СРЕДЫ В ОБРАЗОВАНИИ

Жакиянова Ж. Г., PhD по педагогическим наукам, Национальная академия образования имени И.Алтынсарина МП РК, Астана, Казахстан

Мухамедханова А. К., кандидат исторических наук, ассоциированный профессор, Национальная академия образования имени И.Алтынсарина МП РК, Астана, Казахстан

Андатпа: мақалада білім беру ортасы туралы идеялардың дамуына, оның жеке тұлғаны қалыптастырудағы рөліне тарихи-педагогикалық талдау келтірілген. Оқушыларды тәрбиелеу және оқыту туралы ғалымдардың кейбір педагогикалық идеялары келтірілген. Орта білім беру ұйымдарында білім алушылар мен педагогтың жеке әлеуетін дамыту мақсатында жеке-дамытушы орта құрудың маңыздылығы атап өтіледі.

Аннотация: в статье приведен историко-педагогический анализ развития представлений об образовательной среде, ее роли в формировании личности. Приведены некоторые педагогические идеи ученых о воспитании и обучении школьников. Отмечается важность создания в организациях среднего образования личностно-развивающей среды с целью развития личностного потенциала обучающихся и педагога.

Abstract: The article presents a historical and pedagogical analysis of the development of ideas about the educational environment, its role in personality formation. Some pedagogical ideas of scientists on the education and training of schoolchildren are presented. The importance of creating a personal development environment in secondary education organizations in order to develop the personal potential of students and teachers is noted.

Одними из принципов государственной политики в области образования являются единство обучения, воспитания и развития, гуманистический и развивающий характер образования [1] реализация которых достигается через содержание образования, создание соответствующих условий, среды. Государственный общеобязательный стандарт образования является основанием для создания благоприятных условий для целостного развития и раскрытия потенциала каждого ребенка, обучающегося. Вместе с тем определение развивающей среды приводится лишь относительно организаций дошкольного воспитания и обучения [2], тогда как педагоги уровней основного и общего среднего образования не всегда хорошо понимают содержание данного понятия.

В настоящей статье мы рассмотрим роль и значение развивающей образовательной среды для формирования личности обучающегося.

Современные программы по развитию личностного потенциал, реализуемые российскими учёными, педагогами, опираются на средовой подход в образовании, который подразумевает создание образовательной среды, в которой условия превращаются в возможности для саморазвития и самообучения всех детей.

Анализируя некоторые философские, педагогические труды, мы видим, что в разные эпохи так или иначе учитывали воспитательные возможности среды, предлагали решения по обучения и воспитанию детей и молодежи.

В первобытном обществе наблюдается постепенный переход от приспособления к окружающей среде к ее преобразованию в своих целях. Постоянно накапливаемый социальный опыт мог усваиваться поколениями при условии целенаправленно организованной среды для передачи этого опыта.

В античную эпоху греки рассматривали личность человека как частицу микрокосма, уделяли внимание его взаимодействию с окружающей средой и искусственно созданной средой прекрасного (храмы, театры, скульптуры и т.д.). Вступая в контакт с окружающим миром, человек, по мнению греков, упорядочивал сознание и приобретал способность мыслить. Во всех известных образовательных учреждениях (Ликей, Академия, школа Эпикура и др.) создаваемая среда была пронизана принципом гармонии: сочетание природной среды с произведениями, созданными человеком. Платон один из первых задал вопрос о факторах, влияющих на становление личности, и считал, что, среда должна быть «доброй, чтобы возбуждать воспоминания о мире идей». Его ученик Аристотель продолжал изучать факторы, влияющие на развитие человека, среди которых выделял три группы: внешние, окружающий и воспринимаемый органами чувств мир, внутренние силы, развивающие в человеке присущие ему задатки, целенаправленное воспитание способностей человека. Уже в этот

период были сделаны попытки теоретически обосновать роль среды в гармоничном развитии личности.

Во времена Средневековья вся окружающая действительность, с ее минимализмом в повседневной жизни и величием в храмах, должна была содействовать воспитанию послушного, самодисциплинированного, богобоязненного человека. В создаваемых монастырских школах среда строилась на основе жестких правил, регламентации и строгой системы наказаний.

В 17-18 века вопрос о влиянии среды на развитие человека стал объектом исследования некоторых философов, социологов, педагогов. Английские материалисты и французские просветители отстаивали мысль о необходимости учитывать в развитии личности роль среды. Под термином «среда» преимущественно подразумевалась среда социальная, а под «влиянием среды» - роль социальных факторов в формировании личности (К.А. Гельвеций, Д. Дидро, Дж. Локк). При этом философы прошлого понимали под социальной средой нечто неизменное, фатально предопределяющее судьбу человека, которого, в свою очередь, рассматривали как пассивный объект влияния среды [3].

В 19 веке изучение проблемы формирования личности человека через использование возможностей социокультурной среды теснейшим образом связано с именем К.Н. Вентцеля. В 1896 г. в своей статье по педагогике «Среда как фактор нравственного воспитания» К.Н. Вентцель утверждал, что ничто не должно преподноситься детям в готовом виде и тем более внушаться им. Задача воспитателей - сводить к минимуму дурное влияние среды, создавать условия и давать материал для умственной и сознательной нравственной деятельности, ставить детей перед необходимостью действовать для других».

Позже проблемы формирующего влияния среды на развитие личности ребенка эпизодически возникали в исследованиях философов и ученых педагогов в основном как понимание роли и значения среды в воспитании человека (П.Ф. Каптерев, А.Ф. Лазурский, Н.И. Пирогов, К. Д. Ушинский, Л.Н. Толстой, П.Ф. Лесгафт и др.). Например, П.Ф. Каптерев предлагал создавать определенную среду для развития ребенка в соответствии с его наклонностями, данными от природы. Он писал: «Нужно создать соответствующую педагогическим целям среду для развития дитяти, материальную и нравственную. Среда будет давать дитяти материальную и духовную пищу, поэтому она должна быть здорова, чиста, богата содержанием, чтобы физическое и духовное питание было обильно и разнообразно».

В 20 веке окружающую среду называли существенным фактором социального воспитания и считали, что влияние окружающей среды прямо пропорционально развитию детей (А.А. Богданов, Л.С. Выготский, А.К. Гастев, А.С. Макаренко, А.С. Флерина, С.Т. Шацкий, Ф.И. Шмидт и др.) [4]. Среда отождествлялась с воспитанием в ней и превращалась в ее центральное понятие. Как писал А.С. Макаренко: «Воспитывает не сам воспитатель, а среда» [5].

Я. Корчак в своих работах писал о необходимости создания творческой образовательной среды для развития гармоничной и активной личности. Он отмечал важность организации процесса индивидуального развития всех скрытых возможностей ребенка в групповой среде [6]. Позже это нашло отражение в трудах В.А. Ясвина. Дж. Дьюи изучал проблему свободного воспитания человека в образовательной среде. Он исследовал влияние окружающей, социальной, образовательной сред на развитие личности, сводил деятельность педагога к созданию благоприятных условий для полного проявления индивидуальности ребенка [7].

На современном этапе концептуальным осмыслением среды, разработкой подходов, принципов, конструирующих характеристик среды занимаются Ю.С. Мануйлов, Ю.В. Громыко, В.А. Ясвин и другие. Так, Ю.С. Мануйлов подчеркивает возрастающее значение среды в развитии личности, ее тесное взаимодействие с воспитательной системой. Среду он определяет как то, среди чего пребывает субъект, посредством чего формируется его образ жизни, что опосредует его развитие, и «осредняет» личность [8].

В.А. Ясвин [9], отмечает что «несмотря на необычайно широкое употребление (а, вероятнее всего, благодаря этому) понятие «среда» не имеет четкого и однозначного

определения в мире науки. В самом общем смысле «среда» понимается как окружение. Наряду с термином «среда» активно используется еще целый ряд терминов, таких как «среда человека», «среда людей», «человеческая среда», «окружающая среда», «жизненная среда», «человеческое окружение» и др.».

Роль среды в обучении и воспитании была теоретически осмыслена и обоснована, а также получила свое дальнейшее развитие и распространение в опыте зарубежных школ так называемых «интегрированных школ» Германии, «параллельной школы» Франции, «школ без стен» Америки, (Б. Бло, Э. Нигермайер, Л. Порше, П. Ферра, Р.Х. Уолтер, С. Уотс, Б. Хоскен, Ю. Циммер) [5].

Как мы видим, развитию вопроса о влиянии среды на формирование личности способствовали системные исследования ряда учёных. Историко-педагогический анализ развития представлений о среде показывает, что во все времена среда рассматривалась как важнейший фактор развития, формирования и воспитания личности, соответствующей по своим общекультурным и профессиональным качествам требованиям общества. Мы согласны с определением В.А.Ясвина, что образовательная среда есть система влияний и условий формирования личности по заданному образцу, а также возможностей для ее развития, содержащихся в социальном и пространственно-предметном окружении. И сегодня одной из задач казахстанской школы определяется необходимость создания личностно-развивающей образовательной среды для развития личностного потенциала обучающегося и педагога.

Список использованных источников

1. Закон РК «Об образовании» от 27 июля 2007 года № 319-III
2. Приказ Министра просвещения Республики Казахстан от 3 августа 2022 года № 348 «Об утверждении государственных общеобязательных стандартов дошкольного воспитания и обучения, начального, основного среднего и общего среднего, технического и профессионального, послесреднего образования»
3. Евстифеев А. В. Исторические аспекты реализации средового подхода в педагогической науке// Армия и общество. – 2010 г.
4. Коджаспирова Г. М. История образования и педагогической мысли: таблицы, схемы, опорные конспекты. - М., 2003
5. Наумова Т. В. Актуальность средового подхода в образовании. – С. 140–142. [Электронный ресурс] URL: https://pgu.ru/upload/iblock/e82/Pages-from-CHast-8_33.pdf (дата обращения: 28.08.2021)
6. Корчак Я. Педагогическое наследие. – М., 1991
7. Дьюи Дж. Демократия и образование. - М., 2000
8. Мануйлов Ю.С. Средовой подход в воспитании. – М., 2002
9. Ясвин В.А. Образовательная среда: от моделирования к проектированию. – М., 2001

СОДЕРЖАНИЕ И ТЕХНОЛОГИЯ РЕАЛИЗАЦИИ ЭКОЛОГИЧЕСКИХ ВОПРОСОВ НА УРОКАХ ПО ЕСТЕСТВЕННОНАУЧНЫМ ПРЕДМЕТАМ В ШКОЛЕ

Кусаинов Г.М., к.п.н., доцент, НАО им. И.Алтынсарина, Астана, Казахстан
Ахметжанова З. А., магистрант, Кокшетауский университет им. А.Мырзахметова,
Кокшетау, Казахстан

Андатпа: Баяндамада жаратылыстану пәндерінің мазмұнындағы экологиялық мәселелердің сабақта жүзеге асырылуы талқыланып, ауыспалы жұптарда ұжымдық оқыту әдістемесінің бірі ұсынылды.

Аннотация: В докладе рассматриваются вопросы реализации экологических вопросов в содержании естественнонаучных предметов на уроках, предлагается одна из методики коллективного обучения в парах сменного состава.

Abstract: The report discusses the implementation of environmental issues in the content of natural science subjects in the classroom and proposes one of the methods of collective learning in rotating pairs.

В современном мире вопросы экологии приобретают все большее значение. В условиях нарастающих экологических проблем формирование экологической культуры и сознания у подрастающего поколения становится жизненно необходимой задачей для понимания их важности и обучения бережному отношению к окружающей среде.

Одним из наиболее эффективных инструментов реализации экологического образования является его интеграция в содержание учебных предметов, особенно естественнонаучных дисциплин (биология, химия, физика, география). Это позволяет не только расширить знания учащихся о природе, но и сформировать у них навыки бережного отношения к окружающей среде, умение анализировать экологические проблемы и предлагать пути их решения.

Экологические вопросы, которые рассматриваются на уроках по естественнонаучным предметам, можно разделить на несколько групп:

Основы экологии: общие понятия экологии, взаимосвязи в природе, круговорот веществ, биосфера, экосистемы, популяции, виды, охрана природы.

Экологические проблемы: проблемы загрязнения окружающей среды, истощения природных ресурсов, изменения климата, потеря биоразнообразия.

Пути решения экологических проблем: рациональное использование природных ресурсов, альтернативные источники энергии, энергосбережение, переработка отходов, защита природы.

Следует отметить, что экологическое образование в Казахстане имеет ряд особенностей, обусловленных географическим положением страны, ее природными ресурсами и экологическими проблемами. Во-первых, это акцент на изучение проблем Аральского моря, которое является уникальной природной системой, находящейся под угрозой исчезновения. Поэтому на уроках естественнонаучных предметов большое внимание уделяется изучению причин и последствий аральского кризиса, а также путям его решения. Во-вторых, изучение проблем изменения климата, являющееся глобальной проблемой, которая имеет особое значение для Казахстана, так как страна находится в зоне рискованного земледелия. Поэтому на уроках естественнонаучных предметов в Казахстане изучаются причины и последствия изменения климата, а также меры по адаптации к нему. В-третьих, изучение проблем загрязнения окружающей среды, т.к. наша страна имеет развитую нефтегазовую, горнорудную промышленность, поэтому вопросы загрязнения окружающей среды стоят очень остро. На уроках естественнонаучных предметов изучаются источники загрязнения, его влияние на здоровье человека и окружающую среду, а также меры по его предотвращению.

Содержание экологических вопросов по естественнонаучным предметам определяется Государственным общеобязательным стандартом образования (ГОСО) и типовыми учебными программами [1; 2], согласно которым в курсе биологии изучаются основы экологии, биоразнообразие, проблемы загрязнения окружающей среды, охрана природы, физики - вопросы энергетики, энергосбережения, а также влияние физических факторов на окружающую среду, химии - вопросы химического загрязнения окружающей среды, методы его предотвращения, а также основы ресурсосбережения, в курсе географии - природные ресурсы, проблемы их рационального использования, а также вопросы охраны окружающей среды (таблица 1).

Таблица 1 - Содержание экологических вопросов в естественнонаучных предметах

Предмет	Содержание
Биология	Основы экологии: понятия экосистемы, биосферы, взаимосвязь организмов в природе, круговорот веществ в природе, влияние человека на окружающую среду. Проблемы экологии: загрязнение окружающей среды, истощение природных ресурсов, изменение климата, потеря биоразнообразия. Пути решения экологических проблем: рациональное использование природных ресурсов, охрана природы, переход к устойчивому развитию. Экологические права и обязанности человека: право на благоприятную окружающую среду, обязанность бережно относиться к природе.

Химия	Влияние химических веществ на окружающую среду: учащиеся изучают, как химические вещества могут загрязнять воздух, воду и почву, а также их влияние на здоровье человека и окружающую среду. Методы очистки воды и воздуха: учащиеся изучают методы очистки воды и воздуха от различных загрязнителей. Альтернативные источники энергии: учащиеся изучают альтернативные источники энергии, такие как солнечная, ветровая и геотермальная энергия, и их преимущества по сравнению с традиционными источниками энергии.
Физика	Влияние физических факторов на окружающую среду: учащиеся изучают, как физические факторы, такие как шум, электромагнитное излучение и изменение климата, могут влиять на окружающую среду. Энергосбережение: учащиеся изучают способы экономии энергии и их влияние на окружающую среду. Возобновляемые источники энергии: учащиеся изучают возобновляемые источники энергии, такие как солнечная, ветровая и гидроэнергия, и их преимущества по сравнению с традиционными источниками энергии.
География	Природные ресурсы: учащиеся изучают природные ресурсы, такие как вода, нефть, газ, минералы и леса. Экологические проблемы: учащиеся изучают экологические проблемы, такие как загрязнение окружающей среды, Мирового океана, опустынивание, изменение климата и потеря биоразнообразия, в том числе. Пути решения экологических проблем: учащиеся изучают пути решения экологических проблем Казахстана, такие как рациональное использование природных ресурсов, охрана природы, переход к устойчивому развитию.

В школах на уроках по естественнонаучным предметам в 7-9 классах для реализации экологических вопросов практикуются такие уроки, как: «Экосистемы степей Казахстана», «Озеро Балхаш: проблемы и перспективы», «Альтернативные источники энергии», «Климатические изменения в Казахстане», «Экологический туризм», «Влияние человека на изменение климата», «Проблемы загрязнения водных ресурсов Казахстана», «Сохранение биоразнообразия степей Казахстана», «Энергосбережение в быту», «Раздельный сбор мусора» и др.

Для этого используются различные методы и технологии: лекции, беседы, лабораторные работы, экскурсии, проектная деятельность, использование информационных технологий и т.д.

Так, на уроке биологии при изучении темы «Взаимосвязи в природе» учащимся показывают, как различные факторы окружающей среды влияют друг на друга; при изучении темы «Биосфера» учитель рассказывает о том, как деятельность человека влияет на биосферу, а также проводит лабораторную работу по изучению влияния загрязнения воды на рост растений.

На уроке химии, изучая тему «Химические реакции в окружающей среде», учитель ведет речь о том, как химические вещества, попадающие в окружающую среду, могут влиять на здоровье человека и экосистемы, а также проводит эксперимент по изучению разложения пластика в окружающей среде.

На уроке физики по теме «Энергия» учитель повествует о различных источниках энергии, включая возобновляемые и невозобновляемые, и предлагает провести расчеты, чтобы показать, сколько энергии потребляет человек в течение дня.

Однако наш опыт свидетельствует, что наиболее эффективными являются коллективные учебные занятия (работа в парах сменного состава), которые реализуются через различные методики: ривинское планирование, методика взаимообмена заданиями, мурманская методика и др., при которых все учащиеся становятся субъектами учебного процесса, т.е. активно включаются в обучающую деятельность [3; 4].

Например, по разделу V «Экономическая география» в 8 классе по теме «Природные ресурсы» на изучение предлагается три параграфа: §39. Экономическая и экологическая оценка природных ресурсов. §40. Природно-ресурсный потенциал регионов мира. §41. Центры и технология переработки природных ресурсов, виды готовой продукции [5].

Эти три параграфа делятся на трех учащихся и используется методика Ривина, суть которой сводится к самостоятельной поабзацной проработке учебного (научного) текста, причем, как в нашем случае, готовить к работе в динамических парах можно начинать с любой темы.

Обучение по методике Ривина строится следующим образом.

Каждый ученик получает тему, отличную от других и изучает ее по абзацам в парах сменного состава.

Для усвоения содержания первого абзаца §39. Экономическая и экологическая оценка природных ресурсов ученик находит себе партнера, с которым читает, обсуждает текст, выясняет незнакомые слова (термины, понятия) и содержание текста, озаглавливает абзац: «*Природно-ресурсный потенциал и его оценка*». Название первого абзаца ему в тетрадь записывает напарник, т.к. перед началом работы они обмениваются тетрадями. Аналогично поступают и с текстом партнера. После этого каждый из участников берет свою тетрадь и ищет нового напарника для совместной работы.

Перед проработкой второго абзаца своего текста участник занятий должен ознакомить нового напарника с содержанием первого абзаца, чтобы ввести в курс дела. Затем вместе читают, выясняют содержание, обсуждают и озаглавливают второй и записывают название в тетрадь: «*Экономическая оценка природных ресурсов*». Потом оказывается соответствующая помощь напарнику.

С целью проработки третьего абзаца участник ищет нового партнера, предварительно рассказав ему содержание первых двух абзацев, после чего приступают к изучению третьего абзаца, который озаглавливают, как «*Цели экономической оценки природных ресурсов*». Работа идет так, как было описано выше.

Для проработки очередного абзаца необходимо находить нового партнера, предварительно передав ему содержание предыдущих абзацев.

Необходимо отметить, что заголовок должен в точности отражать суть данного абзаца.

Таким образом, при изучении абзаца можно выделить несколько операций: чтение текста, выяснение семантики отдельных слов (терминов), уточнение границ понимания, осмысление отдельных выражений и предложений, определение главной мысли, выделение аргументов и выводов, рассмотрение частных примеров, целостное осмысление абзаца, выражение своего отношения к содержанию и изложению абзаца, письменная фиксация главной мысли.

После полной и всесторонней проработки всего текста у участника появляется подробный план, который поможет ему систематизировать изученный материал. По окончании работы он получает новую тему.

Для закрепления и оценки своих знаний, умений и навыков каждый участник может выступить с сообщением (лекцией) (5-10 минут) перед малой группой (2-3 человека) или встретиться с наиболее подготовленным участником или с педагогом. Как правило, выступление получается кратким, лаконичным и качественным.

Как показывает опыт использования методики Ривина, школьники легко осваивают алгоритм работы и в дальнейшем их действия становятся автоматизированными; программный материал усваивается качественно, но темпы его изучения бывают различными

в соответствии с индивидуальными психологическими и физиологическими особенностями обучающихся.

Таким образом, работа по методике Ривина дает возможность каждому участнику занятий тщательно изучить свой материал (содержание каждого абзаца нос производится неоднократно) и заодно познакомиться с другими темами. Естественно, что при изучении новой темы он может не останавливаться на ее проработке подробно (этот материал уже знаком от других участников), что ведет к интенсификации темпов изучения программного материала.

Включение экологических вопросов в учебный процесс на уроках по естественнонаучным предметам является важным шагом на пути к формированию экологического сознания у обучающихся, а использование коллективных занятий способствует эффективному и качественному освоению содержания, делают уроки интересными и познавательными, помогают учащимся понять важность бережного отношения к окружающей среде, формируют у них экологическую культуру.

Список использованных источников

1. Об утверждении государственных общеобязательных стандартов дошкольного воспитания и обучения, начального, основного среднего и общего среднего, технического и профессионального, послесреднего образования. Приказ Министерства просвещения Республики Казахстан от 3 августа 2022 года № 348// Электронный ресурс: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/V2200029031> (дата обращения 15.04.2024).
2. Об утверждении типовых учебных программ по общеобразовательным предметам и курсам по выбору уровней начального, основного среднего и общего среднего образования. Приложения 57, 58, 59, 60. Приказ Министерства просвещения Республики Казахстан от 16 сентября 2022 года № 399//Электронный ресурс: <https://uba.edu.kz/storage/app/media/Oku%20zhospar/tup-programmy-prikaz-399-ot-16-09-2022rus.pdf> (дата обращения 15.04.2024).
3. Кусаинов Г.М. Педагогическая технология современной школы: Монография. - Астана: РНПЦ «Учебник», 2012.-355 с.
4. Дьяченко В.К., Кусаинов Г.М. Основы современной дидактики: Учебник для педвузов и ун-тов / Под ред. А.Сейтешева. - Алматы: Ғылым, 1996. – 386 с.
5. Абилмажинова С., Каймулдинова К. География. Учебник для 8 кл. общеобразоват. шк. – Алматы: Мектеп, 2018. – 264 с.

ЖАРАТЫЛЫСТАНУ-МАТЕМАТИКА БАҒЫТЫ ПӘНДЕРІН ОҚЫТУДА ФУНКЦИОНАЛДЫҚ САУАТТЫЛЫҚТЫ ДАМУ ТУРАЛЫ

Жумагулова З. А., Ермолдина Э. Т., Шуиншина Ш.М., Тортаева Б.К.
Б. Алтынсарин атындағы Ұлттық білім академиясы, Астана қ., Қазақстан

Андатпа. Білім алушылардың функционалдық сауаттылығын қалыптастыру қазіргі әлемде оқытудың ажырамас бөлігі болып табылады. Мақалада жаратылыстану-математика бағыты пәндерін оқытуда функционалдық сауаттылықты дамыту, атап айтқанда функционалдық сауаттылық ұғымы, функционалдық сауаттылықты қалыптастыруға арналған тапсырмалардың ерекшеліктері, олардың құрастыру мәселелері қарастырылған. Сонымен қатар, жаратылыстану-математика бағыты пәндері бойынша тапсырмалардың үлгілері ұсынылған.

Түйінді сөздер: жаратылыстану-математика бағыты пәндері, функционалдық сауаттылық, тапсырма, мазмұны.

Аннотация. Формирование функциональной грамотности обучающихся является неотъемлемой частью обучения в современном мире. В статье рассмотрены вопросы развития функциональной грамотности при изучении предметов естественно-математического направления, в частности понятие функциональной грамотности, особенности заданий на формирование функциональной грамотности, их конструирование. Кроме того, представлены образцы заданий по предметам естественно-математического направления.

Ключевые слова: предметы естественно-математического направления, функциональная грамотность, задание, содержание.

Annotation. Developing functional literacy in students is an integral part of learning in the modern world. The article discusses the issues of the development of functional literacy within the context of natural-mathematical subjects. The article outlines the concept of functional literacy, highlights the characteristics of tasks designed to develop this

literacy, and explains their structure. In addition, it provides examples of tasks that foster functional literacy in natural-mathematical subjects.

Keywords: subjects of the natural-mathematical direction, functional literacy, task, content.

ЮНЕСКО 1957 жылы «сауаттылық» және «минималды сауаттылық» ұғымдарымен қатар «функционалдық сауаттылық» терминін енгізген. Ал 1965 жылы Тегерандағы Білім министрлерінің дүниежүзілік конгресінде алғаш рет бұрын қабылданған «сауаттылық» терминінің орнына «функционалдық сауаттылық» терминін қолдану ұсынылды. 1978 жылы ЮНЕСКО-ның құжаттарында келесі анықтама берілді: «сауаттылық өз тобының тиімді жұмыс істеуі үшін қажет болатын барлық іс-шараларға қатыса алатын және оған оқуды, жазу мен санауды өзі дамуы үшін және қоғамдастықтың (әлеуметтік) одан әрі дамуы үшін пайдалануды жалғастыруға мүмкіндік беретін адам ғана функционалды сауатты болып саналады». Бұл анықтаманың айқын көрінгеніне қарамастан, осы баяндамаға қосымшада қайталанған көптеген бәсекелес анықтамалар пайда болды, олардың әрқайсысы ұлттық немесе халықаралық деңгейде салыстырмалы бағалауды қолдауға арналған деп айтылады [1].

Функционалдық сауаттылық ұғымы қазіргі білім беру парадигманың *өмір бойы білім беруден өмір бойы білім алуға* өзгеруіне байланысты білім беру практикасына енгізілген құзыреттіліктер ұғымымен тығыз байланысты.

Құзыреттілік тәсіл аясында функционалдық сауаттылық деңгейі адамның өмірлік, кәсіби және әлеуметтік функцияларын іске асырумен байланысты стандартты және стандартты емес тапсырмаларды шешу қабілетімен анықталады. Білім алушылардың функционалдық сауаттылығы – бұл қалыптасқан пәндік, метапәндік және қызметтің әмбебап тәсілдері негізінде оқу міндеттері мен өмірлік проблемалық жағдайларды шешу қабілеті.

Мемлекеттік жалпыға міндетті білім беру стандартында негізгі орта білім берудің негізгі міндеттері ретінде білім алушылардың рухани-адамгершілік қасиеттерін, ғылым негіздері бойынша базалық білім жүйесін, дербес оқыту және жеке өзін-өзі дамыту және оқу, жобалау, зерттеу әрекеттерін жүзеге асыру дағдыларын, сыни және шығармашылық ойлауын, қоғамда өзін-өзі жүзеге асыру және өзара іс-қимыл жасау дағдыларын қалыптастыру және дамыту қажеттілігі атап көрсетілген [2].

Орта білім беру мазмұны білім алушылардың таным қабілеттерін дамытуды, алған білімдерін кез келген оқу және өмірлік жағдайда шығармашылықпен пайдалануды, негізгі және пәндік құзыреттіліктерді дамыту арқылы өзін-өзі дамытуға және өзін-өзі басқаруға дайындығын қамтамасыз етуге бағытталған. Дәстүрлі білім берудің үрдісін сақтай отырып, оның тәжірибелік және өмірлік компоненттерін жақсарту – білім алушылардың функционалдық сауаттылығын қалыптастыру мен дамыту жолдарының бірі.

Функционалдық сауаттылық компоненттеріне оқу сауаттылығы, математикалық, жаратылыстану-ғылыми, ақпараттық және қаржылық сауаттылық жатады. Орта мектепте пәндерді оқытуда қолданылатын тапсырмалардың мазмұны функционалдық сауаттылықты қалыптастыру мен дамытуда өте маңызды.

Сондықтан, функционалдық сауаттылыққа арналған тапсырмаларды таңдаудың өзіндік критерийлері бар. Атап айтқанда, тапсырмада сипатталған жағдайға қатысты проблеманың болуы; мәнмәтіннің ситуациялық маңыздылығы; қарапайым тілдің көмегімен тұжырымдалған тапсырма шартын оқу пәнінің тіліне аудару қажеттілігі; тапсырманы орындау үшін қажет тәсілдерінің нақты анықталмауы және т.б. Аталған критерийлер бойынша құрастырылған тапсырмаларды орындау барысында білім алушыларда сипатталған жағдайды түсінбеу және оны пәннің тіліне көшіру; шешу тәсілін анықтау; әртүрлі формада берілген ақпаратпен жұмыс жасау; оқу және өмірлік тәжірибені қолдану бойынша қиындықтар туындауы мүмкін.

Функционалдық сауаттылықты қалыптастыруға арналған тапсырмалар білім оқушылардың шығармашылық қабілеттері мен танымдық қызығушылықтарын дамытатын пән бойынша әртүрлі материалдармен таныстыруға ықпал етеді. Сонымен қатар, оқушылардың білімін бекіту мен тереңдету, практикалық дағдыларын қалыптастырумен қатар олардың түрлі иллюстрациялармен жұмыс жасауын көздейді.

Сондықтан функционалдық сауаттылықты дамытуға арналған тапсырмалар мазмұны алдымен оқу бағдарламасына сәйкес болуы қажет. Мұндай тапсырмаларды құрастыру барысында онда қолданылатын терминология білім алушыға таныс болуына немесе түсіндірмеге сілтеменің көрсетілуіне; мазмұнында білім алушыны қызықтыратындай жаңалықтардың болуына; сұрақтарының арасында жүйелі байланыстың орнатылуына; тапсырма мәтіннен ғана емес иллюстрациядан тұруына назар аударылуы керек.

Функционалдық сауаттылықты қалыптастыру бойынша тапсырмалар үлгілерін келтірейік.

1-мысал.

«Физика» пәні, 9-сынып

Тақырыбы: Ньютон заңдары.

Оқыту мақсаттары: 9.2.2.2 Ньютонның бірінші заңын тұжырымдау және оны есептер шығаруда қолдану; 9.2.2.4 Ньютонның екінші заңын тұжырымдау және оны есептер шығаруда қолдану; 9.2.2.5 Ньютонның үшінші заңын тұжырымдау және оны есептер шығаруда қолдану; 9.2.2.6 Бүкіләлемдік тартылыс заңын тұжырымдау және оны есептер шығаруда қолдану [4].

Тапсырма. Бұл заңда барлық материалдық объектілерге ортақ қасиет – тыныштық күйін немесе бірқалыпты түзу сызықты қозғалысын сақтау туралы айтылады. Яғни, кез келген дене өзінің тыныштық күйін немесе бірқалыпты және түзу сызықты қозғалысын басқа денелер әсер еткенге дейін сақтайды. Егер қозғалысты санақ жүйесімен байланыстыратын болсақ, онда қозғалушы дене әсер етуші күштен бөлек және санақ жүйесімен байланысты бірқалыпты және түзу сызықты қозғалыста болады.

1-сұрақ: Жүгі бар арбаны аққу аспанға, шортан суға, шаян алға тартады. Арба орнынан қозғала ма? Тең әсерлі күш неге тең?

А. Қозғалмайды, $F_R=0$

В. Қозғалады, $F_R=F_1+F_2+F_3$

С. Қозғалмайды, $F_R=F_1+F_2-F_3$

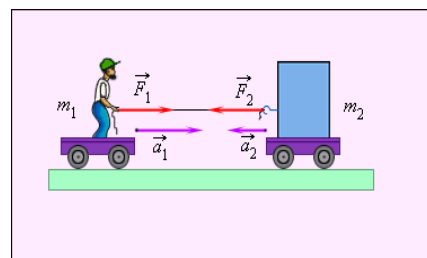
2-сұрақ.

1-сурет

2-сурет

3-сурет

Берілген суреттерден алынған тұжырым:

3-сұрақ.

Ньютонның механика заңдары мына денелерге қолдануға келмейді.	Иә

	немесе жоқ
Микроәлем нысандарына (атом, молекула, элементар бөлшектер)	
Жылдамдығы біртіндеп өзгеретін денелерге	
Жарық жылдамдығына жуық жылдамдықпен қозғалған денелерге	

2-мысал.

«Алгебра» пәні, 9-сынып.

Тақырыбы: Геометриялық прогрессия.

Оқыту мақсаттары: 9.2.3.4 - сандар тізбектерінің арасынан арифметикалық және геометриялық прогрессияны ажырату; 9.2.3.6 - геометриялық прогрессиялардың n -ші мүшесін, алғашқы n мүшелерінің қосындысын есептеу формулаларын, сипаттамалық қасиетін білу және қолдану; 9.2.3.7 - арифметикалық немесе/және геометриялық прогрессияларға байланысты есептер шығару [4].

Тапсырма. Бактерия белгілі бір уақыттан кейін екіге бөлінеді, екі есе көбейеді. Белгілі бір уақыттан кейін бұл екі бактерия да бөлініп, екі есе көбейеді. Сонда бактерия саны төртке жетеді. Бұл көбею процесі бактериялардың көбеюіне қолайлы жағдай, яғни қолайлы тіршілік ету ортасы, қоректік заттар мен су болғанда жалғаса береді. Егер алдымен екі жүз бактерия болсын және олар әр жарты сағаттан кейін екі есе көбейетіні белгілі.

1-сұрақ. $b_1, b_2, \dots$ тізбегі қандай тізбек болады? Жауабын түсіндіріңдер.

2-сұрақ. 2,5 сағаттан кейін бактериялар саны қанша болады?

3-сұрақ. t уақыттан кейін бактериялар санының өзгеруін беретін функцияны жазыңдар. Жауабын түсіндіріңдер.

Сонымен, функционалдық сауаттылыққа арналған тапсырмалар мәтіні күнделікті өмірдегі жағдайлар баяндалуы, әртүрлі пәндік салалардың негізінде құрастырылуы мүмкін. Тапсырмаларда білім алушылардан есептеулер жүргізуді ғана емес, сонымен қатар өз жауаптарын негіздеу талап етіледі. Осы орайда оқушылар өз қадамдарын түсіндіру дәлелдер келтіруі керек. Бұл өз алдына білім алушылардың логикалық ойлау қабілетінің дамуына ықпал етеді.

Функционалдық сауаттылыққа арналған тапсырмаларды орындау барысында білім алушыларда берілген жағдайды талдау, түсіну және түсіндіру, шығару тәсілін таңдау дағдылары қалыптасады; білім алушылардың танымдық қызығушылығын арттырады, оқуға ынталандырады, логикалық ойлауын дамытады, пәндер арасындағы байланысты түсіндіреді, теориялық білімді бекітеді және тереңдетеді, оқу пәні бойынша жаңа біліктер мен дағдыларды қалыптастырады, оқу процесін нақты өмір жағдайларына жақындатады.

Пайдаланылған дереккөздер тізімі

1. [Функциональная грамотность и умение считать - ЮНЕСКО / functional-literacy-and-numeracy-unesco.pdf / PDF4PRO.](#)

2. Мектепке дейінгі тәрбие мен оқытудың, бастауыш, негізгі орта, жалпы орта, техникалық және кәсіптік, орта білімнен кейінгі білім берудің мемлекеттік жалпыға міндетті стандарттарын бекіту туралы Қазақстан Республикасы Оқу-ағарту министрінің 2022 жылғы 3 тамыздағы № 348 бұйрығы.

3. Абылкасымова А.Е. теория и методика обучения математике: Дидактико-методические основы обучения математике. Учебное пособие. – Алматы. Мектеп, 2013. – 224 с.

4. «Жалпы білім беру ұйымдарына арналған жалпы білім беретін пәндердің, бастауыш, негізгі орта және жалпы орта білім деңгейлерінің таңдау курстарының үлгілік оқу бағдарламаларын бекіту туралы» Қазақстан Республикасы Оқу-ағарту министрінің 2022 жылғы 16 қыркүйектегі № 399 бұйрығына өзгерістер енгізу туралы Қазақстан Республикасы Оқу-ағарту министрінің 2022 жылғы 21 қарашадағы № 467 бұйрығы.

ҒЫЛЫМИ-ЖАРАТЫЛЫСТАНУ БАҒЫТЫНДАҒЫ БОЛАШАҚ МАМАНДАРДЫҢ КӘСІБИ ӘЗІРЛІГІН ЖЕТІЛДІРУДІҢ КЕЙБІР МӘСЕЛЕЛЕРІ

Нұрғалиева З. Ж., Л.Н.Гумилев атындағы ЕҰУ Қоршаған ортаны қорғауды басқару саласы
және инжиниринг кафедрасының доценті, б.ғ.к., Астана, Қазақстан

Дарибай А. О., Л.Н.Гумилев атындағы ЕҰУ Қоршаған ортаны қорғауды басқару саласы
және инжиниринг кафедрасының доценті қызыметін атқарушы, PhD, Астана, Қазақстан

Аннотация. Мақалада ғылыми жаратылыстану бағытындағы болашақ мамандардың кәсіби құзіреттілігін жетілдіру мәселелері қарастырылады. Білім беру бағытында басты назар аударатын сұрақтар қарастырылады.

Аннотация. В статье рассматриваются вопросы совершенствования компетенций будущих специалистов естественнонаучного направления. Рассматриваются вопросы, которые привлекают к себе основное внимание в образовательном направлении.

Abstract. The article discusses the issues of improving the competencies of future specialists in the natural science field. The issues that attract the main attention in the educational direction are considered.

Жастарымыз оқуға, жаңа ғылым-білімді игеруге, жаңа машықтар алуға, білім мен технологияны күнделікті өмірде шебер де тиімді пайдалануға тиіс. Біз бұл үшін барлық мүмкіндіктерді жасап, ең қолайлы жағдайлармен қамтамасыз етуіміз керек деп, Қазақстанның алдыңғы қатарлы жоғары дамыған 30 мемлекеттің дамуына кіру үшін нақты мақсаттар жүктеген болатын [1].

Студенттерге қоғам талабына сай білім мен тәрбие беруде университет мамандарының инновациялық іс-әрекетінің ғылыми-педагогикалық негіздерін меңгеруі маңызды мәселелердің бірі. Қазіргі уақытта еліміздегі болып жатқан реформалар, қоғамдағы ақпараттандыру үдерісі, түрлі инновациялар білім беру саласының дамуына елеулі әсер етеді.

Білім беруді дамытудың маңыздылардың бірі - жаратылыстану ғылымдары бойынша оқыту болып табылады. Қазіргі кездегі экологиялық проблемалардың көбеюі жағдайында қоршаған ортаға адамзаттың әсерін білу. «Жаратылыстану бағытына ғылыми дайындық адамның жалпы мәдениетінің ажырамас бөлігі және кәсіптік білім беру мазмұнының базалық компоненті болып табылады» [2].

Білім беру жүйесінің міндеті - ұлттық және жалпы азаматтық құндылықтар, ғылым мен практика жетістіктері негізінде жеке тұлғаны қалыптастыру, дамыту және кәсіби шыңдау бағытында білім беру үшін жағдайлар жасау.

Мамандық пәндері бойынша оқытудың мақсаты- студенттердің білім алу саласында және кәсіби біліктілік саласында жеке бағдарламалар таңдауы үшін қажетті жағдай туғызу, бұл оқу бітірушілердің еңбек нарығындағы бәсекелестігін қалыптастырып, олардың өз мамандығы бойынша тезірек қызметке орналасуын және кәсіби өрлеуін қамтамасыз етеді.

Көптеген статистикалық мәліметтердің қол жетімсіздігі. Жақсы жабдықталған зертханалдың аз немесе жоқ болуы.

Соңғы жылдары жаратылыстану ғылымдар факультетінің оқытушылық-профессорлық құрамы студенттердің сапалы білім алуын және мамандардың кәсіби әзірлігін жетілдіру бағытында келелі жұмыстар жүргізуде. Оқытушылар кәсіби шеберлігін арттыру бағытында алыс және жақын шет елдерде, Болашақ бағдарламасы бойынша біліктіліктерін жетілдіруде.

Жоғарғы оқу орындарында оқытушы - профессорлық құрамның кәсіби деңгейінің жоғарылығы сапалы мамандар дайындауда алар орны өте зор.

Оқытушы - профессорлық құрамның кәсіби деңгейінің жоғарылығы бұл тиісті әдістемелік, ақпараттық, техникалық және оқу процесінің материалдық қамтамасыз етілуі, жаңа білім беру технологияларын қолдануы болып табылады.

Бәсекеге қабілетті маман дайындаудағы осы мәселелерді қарастырып көрелік:

Білім берудің әдістемелік жағынан қамтамасыз етілуі яғни пәннің оқу-әдістемелік кешеннің дайын болуы, негізгі және қосымша әдебиеттермен толық қамтамасыз етілуі қазіргі кредиттік жүйенің негізгі талаптарының бірі.

Бұл мәселеге әліде болса немқұрайлы қарайтын оқытушылардың бар екені де рас. Бұл студенттің білім деңгейінің төмендеуіне әсер етеді.

Студенттердің кәсіби дайындығын арттырудағы ерекше бағыттардың бірі - білімді ақпараттандыру болып табылады.

Білімді ақпараттандыру – оқыту мен тәрбиелеу ісінің психологиялық -педагогикалық мақсаттарын жүзеге асыру бағытында білім беру саласын қазіргі кездегі жаңа ақпараттық технологиялармен қамтамасыз ету процесі.

Электрондық оқулық, көмекші құралдар, компьютерлік тапсырмалар, компьютерлік-есептеуіш, мультимедия, лабораториялық жұмыстар, педагогикалық бағдарламалық шаралар бұларды оқытушылар өздері құрастырып жетілдіре отырып, оқу үрдісінде пайдалануда. Электрондық оқулық қазіргі білім беру саласындағы заман талабы.

Электронды оқулықтың артықшылығы мынада:

тез арада қайтарма байланыс болуын қамтамасыз етеді,
қажетті ақпараттық мәліметтерді жылдам тауып алуға мүмкіндік береді,
жан - жақты ақпараттық мәліметтерді алады,
әрбір жеке тұлғаның білімін, біліктілігін, іскерлігін тексеруге, бағалауға мүмкіндік береді.

Электронды оқулықтарды қолдану студенттердің жоғары белсенді дүниетанымын және өзіндік жұмыс аясын кеңейтіп, оқыту үрдісін саралауға, білім мазмұнын ізгілендіруге, өздерінің білім көлемін толықтырып, емтихан материалдарына толық дайындалуға және олардың танымдық ойлау қабілеттерін дамытуға көмектеседі [5].

Қазіргі оқыту әдістемесінде ақпараттық технологиялар, модельдеу бағдарламалау мәселелері терең зерттелінуде.

Компьютер және ақпараттық технологиялар арқылы жасалып жатқан оқыту процесі студенттің жаңаша ойлау қабілетін қалыптастырып, оларды жүйелік байланыстар мен заңдылықтарды табуға нәтижесінде өздерінің кәсіби деңгейінің қалыптасуына жол ашады.

Қазіргі кезде Жаратылыстану факультетінде компьютерлік сыныптармен, интерактивті такталар, мультимедиялық құралдармен қамтамасыз етілген. Дегенменде әліде болса, техникалық құралдардың жетіспеушілігі қатты байқалады. Бізге қарағанда орта мектеп жақсы қамтамасыз етілген. Қазіргі жаратылыстану бағытындағы оқу жүйесінде практикалық және зертханалық сабақтардың сағат саны, дәріске қарағанда көбірек болу керек. Соған байланысты бұл сабақтардың сағат саны, дәріс есебінен көбейтілді.

Алайда, Жаратылыстану мамандықтары бойынша практикалық және зертханалық жұмыстардың техникалық және оқу процесінің материалдық қамтамасыз етілуі сын көтермейді. Студенттердің кәсіби дайындығын жетілдіру үшін теориялық алған білімдерін зертханада жасап дағдылану арқылы олардың кәсіби дайындығы қалыптасады. Техникалық құралдармен таныса отырып жұмыс істеуге үйренеді. Соған байланысты осы сабақ түріне оның қазіргі заманға сай жабдықталуына қатты көңіл бөліну қажет. Бұның барлығы қаржы мәселесіне келіп тірелетіні түсінікті. Мысалы, эколог маман табиғат компоненттері – су, ауа, топырақтың ластануын анықтап, зерттей білуі керек. Ол үшін оны анықтайтын құралдар мен реактивтер тағы басқа жабдықтар өте қажет.

Студенттердің кәсіби әзірлігін жетілдіруде педагогикалық, оқу, өндірістік практикалардың алар орны ерекше. Себебі студент жыл бойғы алған білімін осы практикада ұштастыра отырып, оны шыңдап , бекітеді. Сол себепті практиканы ұйымдастыру жұмысын үлкен жауапкершілікпен орындау қажет. Практиканың әрбір күні емес, тіпті әрбір сағаты маңызды болу керек. Студенттер практиканың құндылығын бағалай отырып, өз еріктерімен тапсырмаларды орындауға деген құлшынысы басым болған жағдайда, олардың іскерлік дағдылары қалыптасады. Бұл ең алдымен осы практиканы өткізетін оқытушының теориялық дайындығы мен практикалық шеберлігіне және студенттермен қарым-қатынас жасау кезіндегі педагогикалық әдіс-тәсілдерін орынды дұрыс қолдана білуіне байланысты. Белгілі бір мамандыққа дайындау барысында оқытушының кәсіптік деңгеймен қатар, педагогикалық деңгейінің жоғары болуы тіпті нашар деген студенттің өзінен тамаша маман шығаруға жағдай

жасайды. Ол маман ғана емес қоғамның дұрыс азаматы болып қалыптасуына себепкер болады. Білімді де, білгір өз ісінің шебері теориялық деңгейі жоғары, барлық алтын уақытын білім мен ғылымға жас маманды тәрбиелеуге арнап жүрген майталман мамандар баршылық. Дегенмен де, әттеген-ай дейтін кезеңдер де болып қалады. Жоғарғы оқу орындарына кездейсоқ кіріп кеткен, жас маманды тәрбиелемек түгіл, өз басын эзер алып жүргендерді де бірен - саран байқап қалуға болады. Қазіргі басекелестік заман ондай жағдайларға төзбейді. Факультет, кафедра меңгерушілері соңғы кездері мұндай мәселелерге баса назар аударуда.

Теориялық білімнің негізгі көзі - бұл оқулықтар мен оқу құралдары болып табылады. Мамандықты заман талабына сай оқу құралдарымен қамтамасыз ету қазіргі кезеңнің басты мәселелерінің бірі болған және бола да береді. Оның ішінде, әсіресе қазақ тіліндегі оқулықтар мен оқу құралдары өте аз. Бұл қазақ тілінде оқитын студенттердің білім деңгейінің төмен болуына әкеп соғады. Мұны шешудің бірден - бір жолы тәжірибелі оқытушыларға жеңілдіктер жасай отырып, мысалы педагогикалық жүктемелерін азайтып т.б сол сияқты жағдайлар жасап оқулықтар мен оқу құралдарын жазуға мүмкіндіктер жасалса деген ұсыныстар бар. Бұл да бүгінге дейін әлі шешімі табылмаған мәселе.

Студенттерге заман талабына сай сапалы білім беру үшін олардың өздік жұмыстарын ұйымдастыру (СӨЖ) терең білім алуына мүмкіндік береді. Өздік жұмысын ұйымдастырудың маңызды талаптарының бірі - студенттердің өздік жұмысының әдістемелік нұсқауларын жасау және оның электрондық нұсқасының болуы.

Студенттердің өздігінен ізденіп, жұмыс істеуіне баса назар аудару, бұл студенттердің танымдық әрекетін және белсенділігін арттырады. Сондықтанда оқытушының өздік жұмысын педагогикалық шеберлікпен ұйымдастыра білуі студенттердің сапалы білімен қарулануына көмектеседі. Студенттер әдістемелік және ғылыми оқулықтарды пайдалана білуге дағдыланады. Шығармашылық деңгейін дамытады. Өз ойын ауызша және жазбаша түрінде дұрыс рәсімдеуге машықтанады.

Сонымен елімізде басекеге қабілетті мамандар дайындау үшін беріліп жатқан теориялық білім, практикамен қамтамасыз етілуі қажет. Оқу орны өндіріспен тығыз байланыста бола отырып, студенттің өз кәсібі жайлы алғашқы дағды мен іскерліктері қалыптасып, өз кәсібін жақсы меңгеруіне жағдайлар жасау қазіргі кезеңнің басты талабы.

Пайдаланылған дереккөздер тізімі

1. Назарбаев Н.Ә. «Қазақстан-2050» стратегиясы қалыптасқан мемлекеттің жаңа саяси бағыты // Егемен Қазақстан, 14 желтоқсан, 2012.
2. Гапонцева М.Г., Гапонцев В.Т., Ткаченко Е.В., Федоров В. А. Курс «Естествознание» как интегрирующий фактор непрерывного образования // Образование и наука. — 2001. — N 3(9). - С. 3-17.
3. Білім беруді ақпараттандыру тұжырымдамасы. 1988: б. 3-31.
4. Қазақстан Республикасында білім беруді дамытудың 2011-2020 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасы. - Астана, 2010.
5. Нургалиева З.Ж. Мамандардың кәсіби әзірлігін жетілдіру. repository.enu.kz/.../mamandardyn-kasibi-azirligin-zhetildir. 2013

МЕКТЕП ОҚУШЫЛАРЫНА ГЕОГРАФИЯ ПӘНІНЕН ДАЛАЛЫҚ ПРАКТИКА ЖҰМЫСТАРЫН ҰЙЫМДАСТЫРУ

Унгарбаев М.А, Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті, Ақтөбе қ, Қазақстан
Дуйсакова А.Е., Б. Момышұлы атындағы №53 мектеп-лицей, Астана қ., Қазақстан

Аннотация. Мақалада мектеп оқушыларымен табиғат кешендерін далалық зерттеуді ұйымдастыру әдістемесі қарастырылады. Қазіргі оқушылардың дағдыларын дамыту қажеттігі де егжей-тегжейлі сипатталады. Оқушылардың далалық зерттеу жұмыстары 3 кезеңнен тұрады: дайындық, далалық және камералды Дайындық кезеңінде мектеп оқушыларының пәндік географиялық білімдері шындалады дағдылары қалыптасады. Табиғаттың ерекше қырларын танып білу дағдыларын дамытуға ерекше көңіл бөлінді. Аумақтық кешендер, әртүрлі тақырыптағы географиялық карталарды оқып, талдау, жүргізу табиғи объектілер мен процестерді бақылайды.

Кілт сөздер. Далалық практикалық жұмыс, табиғи аумақтық кешен, жергілікті жерді зерттеу.

Аннотация. В статье рассмотрена методика организации полевых исследований природных комплексов со школьниками. Также дается подробное обоснование необходимости формирования у современных обучающихся прикладных знаний. Полевое исследование с учащимися проводилось в 3 этапа: подготовительного, полевого и камерального. Во время подготовительного этапа у школьников укрепились предметные географические умения: особый акцент делался на формирование умений составлять характеристики природно-территориальных комплексов, читать и анализировать географические карты разных тематик, проводить наблюдения за природными объектами и процессами.

Ключевые слова: Полевое исследование учащихся, природно-территориальный комплекс, практическая работа на местности.

Annotation. The article discusses the methodology for organizing field research of natural complexes with schoolchildren. A detailed justification is also given for the need to develop applied knowledge in modern students. Field research with students was carried out in 3 stages: preparatory, field and office. During the preparatory stage, schoolchildren strengthened their subject-specific geographic skills: special emphasis was placed on developing the ability to compile characteristics of natural-territorial complexes, read and analyze geographic maps of various topics, and conduct observations of natural objects and processes.

Key words: Field research of students, natural-territorial complex, practical work on the ground.

Кіріспе.

География пәні бойынша мектеп оқушыларына далалық практикалық жұмыстарды ұйымдастыру келесі себептерге байланысты өзекті болып табылады:

1. Далалық жұмыстарды жүргізу оқушыларға қоршаған ортамен тікелей қарым-қатынас жасауға мүмкіндік береді, бұл оқу материалын тереңірек және есте қаларлықтай меңгеруге ықпал етеді және географияға қызығушылықты арттырады.

2. Далалық жұмыс барысында оқушылар бақылау, талдау, мәліметтерді жинау және өңдеу, оларды тәрбиелеу мен дамытудың маңызды элементі болып табылатын карта жасау дағдыларын меңгереді.

3. Далалық жұмыс тәжірибесі география, туризм, экология және басқа да байланысты салаларда әрі қарай оқуға және жұмыс істеуге мүдделі мектеп оқушылары үшін пайдалы болуы мүмкін.

Сонымен, мектепте географиядан далалық практикалық жұмыстарды ұйымдастыру білімді тереңдетуге ғана емес, сонымен қатар оқушылардың кең ауқымды іскерліктері мен дағдыларын дамытуға ықпал ететін оқу-тәрбие процесінің өзекті және маңызды бөлігі болып табылады.

Зерттеудің мақсаты – география пәні бойынша далалық практикалық жұмыстарды ұйымдастырудың оқушылардың оқу жетістіктеріне, қызығушылықтары мен ынталарына, сонымен қатар олардың бақылау, талдау және түсіндіру саласындағы дағдылары мен дағдыларына әсерін анықтау. географиялық деректер.

Материалдар мен әдістер. Далалық практикалық жұмыстардың құрал-жабдықтары: блокнот, қарындаштар (қарапайым және түсті), планшет, транспортир, сызғыш, компас, барометр, термометр, гигрометр, гербарий, рулетка.

Оқушылардың далалық практикалық жұмыстары 3 кезеңнен тұрады:

Дайындық кезеңі. Бұл кезеңде оқушылар практика өтетін орынды таңдайды. Таңдалған жер туралы ақпараттарды жинақтайды, талдайды, анализ жасалады. Далалық кезеңге дайындық.

Далалық кезең. Бұл кезеңде оқушылар таңдалған жердің жер бедерін, ол жердегі табиғат нысандарының қалыптасу жолдарын, аумағын, биіктігін, тереңдігін, климатын, топырақ жамылғысын, өсімдіктер мен жануарларын дүниесін, масштабтың көмегімен жергілікті жердің картасын жасайды.

Камералды кезең. Бұл кезеңде алынған мәліметтерге талдау жасалады, зерттелген аумақ бойынша мәліметтерді салыстырады. Интернеттегі мәліметтерді жаңартады.

Зерттеу аймағын таңдау. Далалық зерттеулерді жүргізу үшін жақын жер таңдалады. Таңдалған жер Ақтөбе облысы Қарғалы ауданы, Қарғалы су қоймасы (1-сурет), Қасқыр сарқырамалары (2-сурет)

Бұл аумақтың таңдалу себебі Ақтөбе облысының көрікті жерлерінің бірі болып табылады. Ландшафты алуан түрлі болып келеді. Дәлірек айтсақ ҚР Мәдениет және спорт министрлік [2] сарапшыларының пікірінше, біздің облысымыздағы Қарғалы су қоймасы еліміздегі туризм үшін 50 үздік мекен қатарында лайықты орынға ие. Ақтөбе облысынан 50 үздік орындар тізіміне Қарғалы су қоймасы аймағы енді. Оның аумағы 35 шаршы километрден астам жерді құрайды. Ал Қасқыр сарқырамасы туристерді өзіне көп тартатын орындардың бірі. Сарқырама көктемнің орта кезінде суы толысып өзінің максималды деңгейіне жетеді. Мұнда жыл сайын 500 мыңнан астам адам демалады. [3] Жоғарыда аталған ақпараттарды ескере отырып және оқушылардың қызуғушылығының нәтижесінде таңдау осы екі нысанға түсті.

Далалық кезең сонымен қатар бірнеше тармақтарды қамтиды:

1.Далалық кезеңнің басында мұғалім тағы бір рет зерттеудің мақсаттары мен міндеттеріне тоқталады. Оқушылардың табиғи – аумақтық кешен туралы (ТАК) білімдерін естеріне түсіреді. [4]

1.Сурет Далалық практикалық зерттеу жұмыстарының жүретін орны. Қарғалы су қоймасы. Қасқыр сарқырамасы М 1: 250 000

ТАК сипаттау жоспары:

1)Рельеф (Биіктігі тұрғысынан көрсетеді қай бағытта рельеф төмендейді).
2)Климат (ауа температурасын, бұлттылықты, жауын-шашынды, желді, атмосфералық қысымды көрсетеді).

3)Топырақтар (топырақ жамылғысын сыртқы түріне қарай сипаттайды: түсі, құрылысы, өсімдіктерінің болуы, ылғалдылық дәрежесі). Топырақ түрін анықтайды.

Далалық практикалық жұмыстарда негізінен бақылау арқылы жүреді. Өзен, көл, су қоймаларын орыс климатологы А.И. Воейков «климат өнімі» болып табылады деп атаған, олардың өмірі негізінен оның сипаттамаларымен анықталады. Сондықтан өзендер мен басқа да су айдындарын зерттеу кезінде әдетте кейбір метеорологиялық бақылаулар жүргізіледі. [5]

Метеорологиялық зерттеулерге қажетті құрал-жабдықтар:

Термометр (ауа температурасын өлшеуге арналған),

Барометр (атмосфералық қысымды өлшеу үшін),

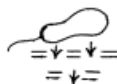
Гигрометр (ауаның ылғалдылығын өлшеуге арналған),

Анемометр және флюгер (желдің жылдамдығы мен бағытын өлшеуге арналған). [6]

Топографиялық карталарды жасауда қажет шартты белгілер:

Өзен ағысының бағыты

Көл, батпақ, қамыстар

Қара жол мен көпір

Бұлақ

Карьер, сай

Жалғыз ағаш

Бұталар

Шабындықтар

4. Сурет. Топографиялық картаға қажетті шартты белгілер

Шағын су қоймасының жоспарын жасау үшін визуалды көз өлшемі қолданылады. [7]

Қажетті құрал-жабдықтар:

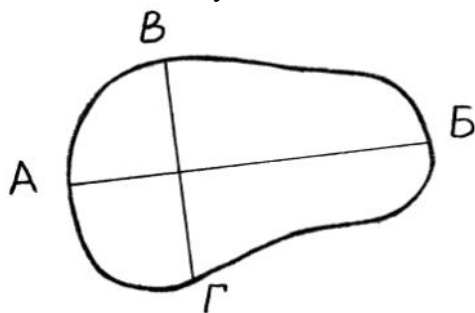
компас,

рулетка,

сызғыш,

тірекке немесе штативке орнатылған планшет

План жасаудың ең оңай жолы - жағалық сызығымен су айдынын айналып өту. [8]

5. Сурет Көл көлемінің сипаттамасы.

AB - ұзындық (L)

VG - ені (B)

Қорытынды

Қорытындылай келе, география пәні бойынша мектеп оқушыларының далалық практикалық жұмысын ұйымдастыру бойынша негізгі қорытындыларды қорытындылауға болады:

Далалық тәжірибе материалды тереңірек түсінуге және есте сақтауға, оқушылардың ынтасын арттыруға және олардың дағдылары мен дағдыларын дамытуға ықпал ететін қосымша оқыту әдісі ретінде өзінің тиімділігін көрсетеді.

Далалық жұмыстарға қатысу мектеп оқушыларының теориялық білімдерін практикада қолдануға, бақылау, талдау және сыни тұрғыдан ойлау қабілеттерін дамытуға, сондай-ақ географиялық құбылыстар мен процестер туралы білімдерін тереңдетуге көмектеседі.

Сонымен, география пәні бойынша мектеп оқушыларының далалық практикалық жұмысын ұйымдастыру студенттердің жеке тұлға ретінде дамуына және қазіргі әлемде сәтті

бейімделуіне қажетті құзыреттіліктердің қалыптасуына ықпал ететін оқу-тәрбие процесінің маңызды элементі болып табылады.

Пайдаланылған дереккөздер тізімі

1.Идрисова Р.Р., Хизбуллина Р.З. Формирование умений проводить наблюдения в географической среде //материалы VI Всероссийской научно-практической конференции (г. Самара, 15 января 2015 г.). Самара, Изд-во СГСПУ, 2015. С. 87 – 89.

2. «АҚТӨБЕ» ГАЗЕТИ — ОБЛЫС БАСПАСЫ. Қарғалы су қоймасы Қазақстанның ең тартымды туристік орындарының топ-50 қатарына енді. 21 тамыз 2018 ж. <https://aqtobegazeti.kz/?p=68376>

3. «ҚазАқпарат» халықаралық ақпарат агенттігі. Ақтөбедегі Қасқыр сарқырамасына туристердің қызығушылығы артты. 11 Мамыр 2019 ж https://kaz.inform.kz/news/aktobedegi-kaskyr-sarkyramasy-na-turisterdin-kyzygushylygy-artty_a3525139/

4. Аношко В.С. Общая география: учеб. пособие для 11-го кл. общеобразоват. учреждений с рус. яз. обучения. Минск, Нар. асвета, 2009. 191 с.

5. Авакян А.Б., Салтанкин В.П. Акваториальное районирование и планирование водохранилищ// Вопросы антропогенных изменений водных ресурсов. - М.: Мысль. 1976.

6. Данилова Ю.А., Ляндзберг А.Р., Муравьев А.Г. Биоиндикация состояния пресного водоема (иллюстрированная методика). Учебно-методическое издание. - СПб, "Крисмас+", 1999.

7. Изучаем водоемы: как исследовать озера и пруды. - Вологда: ВГПИ, изд-во "Русь", 1994.

8. Новиков Ю.И. Методы исследования качества воды водоемов. - М.: "Медицина", 1990. - 395 с.

ОҚУ ІС-ТӘЖІРИБЕ БОЛАШАҚ ГЕОГРАФИЯ МҰҒАЛІМДЕРІНІҢ ГЕОЭКОЛОГИЯЛЫҚ ҚҰЗЫРЕТТІЛІГІН ҚАЛЫПТАСТЫРУ ШАРТЫ РЕТІНДЕ

Мухитдинова Р.А., 8D01505-География БББ докторанті, І.Жансүгіров атындағы ЖУ
Талдықорған, Қазақстан

Баймырзаев К.М., ғылыми жетекшісі г.ғ.д., профессор, І.Жансүгіров атындағы ЖУ
Талдықорған, Қазақстан

Андатпа: Мақалада білімгерлердің геоэкологиялық дайындығы мазмұнының құрамдас бөлігі ретінде далалық іс-тәжірибенің мәні мен қызметін анықтау; әдістемелік тапсырмаларды әзірлеу және далалық іс-тәжірибе жағдайында география мұғалімдерінің геоэкологиялық құзыреттілігін қалыптастырудың тиісті технологияларын анықтау қарастырылады. Оқу (далалық) іс-тәжірибесі білім беру үдірісінде болашақ география мұғалімдерін даярлау бағдарламасының құрамдас бөлігі болып табылады

Аннотация: В статье рассматривается вопрос о том, что является сущностью и функцией полевой практики в геоэкологической подготовке студентов. Авторы также предлагают разработку методических заданий и определение соответствующих технологий для формирования геоэкологической компетенции учителей географии на полевых практиках. Учебная (полевая) практика является составной частью программы подготовки будущих учителей географии в образовательном процессе.

Abstract: The article considers the definition of the essence and functions of the field practice as a component of the content of geoeological training of students; development of methodical tasks and definition of appropriate technologies of formation of geoeological competence of geography teachers in the conditions of educational (field) practice. Educational (field) practice is an integral part of the training program for future teachers of geography in the educational process.

Географиялық білім қоршаған ортаға саналы көзқарасты қалыптастыруда шешуші рөл атқарады және қоғамның экологиялық мәдениетін дамытуға ықпал етеді. Бұл жағдайда географиядағы геоэкологиялық тәсілді негізгі құбылыс ретінде қарастырған жөн.

Географиялық пәндерді зерттеу өзгермелі әлемге сәтті бейімделу және ғаламдық мәселелерді шешуге қатысу үшін қажетті бірқатар негізгі құзыреттердің дамуына ықпал етеді, мысалы, экожүйелерге теріс әсердің алдын алу шараларын болжау және қолдану, ресурстарды пайдаланудың инновациялық және экологиялық қауіпсіз тәсілдерін әзірлеу, әлеуметтік маңызды шешімдердің жақын және ұзақ мерзімді салдарын түсіну, гендерлік сананы қалыптастыру.

География университеттік білім беру құрылымындағы маңызды буын болып табылады. Ол қазіргі кезеңде жоғары білім беру жүйесін дамытудың әлемдік және қазақстандық үрдістерін көрсетеді. Негізгі тенденцияларға жатады: тез өзгеретін ортада адамды өмірге

дайындау қажеттілігін анықтайтын әлеуметтік даму қарқынын жеделдету; постиндустриалды ақпараттық қоғамға көшу; мәдениетаралық өзара іс-қимыл ауқымының едәуір артуы. Жоғары географиялық білім беруді жаңғырту отандық және халықаралық тәжірибені, оның оң нәтижелерін және қоғамның болашақ қажеттіліктеріне бағдарлануын ескеруі тиіс [1].

Қазақстан университетінде маманның кәсіби қызметінің мазмұнын әзірлеу тәсілдері, сондай-ақ әртүрлі білім беру технологияларын пайдалану білім беру мақсаттары, қызмет түрлері, кәсіби міндеттері, іскерліктері, сапалары, компоненттері, білім беру процесінің функциялары сияқты санаттар арқылы қарастырылады. Университет түлегінің кәсіби қызметінің маңызды сипаттамаларын анықтауға қойылатын заманауи талаптар құзыреттілік тәсілге негізделген [2].

Жоғары географиялық білім берудің мақсаты географиялық білім мен практика саласында табысты жұмыс істей алатын, білім беруді жалғастыруға және әмбебап және кәсіби құзыреттерді игеру негізінде инновациялық қызметке қатысуға дайын әлеуметтік мобильді және жауапты түлектердің кәсіби қалыптасуы болып табылады. Бұл ретте құзыреттілік деп білім, тәжірибе, мотивация және құндылық бағдарлары негізінде проблемаларды шешу қабілетін айқындайтын тұлғаның интегралдық сапасын түсіну керек. Құзыреттілік тәсіл жалпы білім беру сапасын бағалау критерийлерін жасауға, сондай-ақ студенттің әртүрлі білім беру міндеттерін игерудегі жетістіктерін бағалауға мүмкіндік береді [3].

География мұғалімдерін ЖОО-да даярлау болашақ педагогтарға оқытудың заманауи әдістерін сәтті қолдануға және білім беру ортасында тиімді жұмыс істеуге мүмкіндік беретін құзыреттердің кең спектрін қалыптастыруға назар аударуы керек [4]. География мұғалімдерінің білімінде студенттердің оқу-зерттеу қызметіндегі теориялық және практикалық компоненттердің оңтайлы үйлесімін қамтамасыз ету өте маңызды теориялық білімді практикалық қолдану студенттерге өздерінің дағдылары мен дағдыларын нақты білім беру ортасында қалай қолдана алатындығын көрсетеді.

Сонымен, оқу іс-тәжірибесі жоғары географиялық педагогикалық білім беру жүйесіндегі білім беру процесінің ажырамас бөлігі болып табылады. Тәжірибелер география ғылымдары бойынша студенттердің теориялық білімдерін тереңірек игеруге және кеңейтуге, олардың даму динамикасы нақты табиғи компоненттердің үйлесу ерекшеліктерімен және антропогендік әсердің бағытымен анықталатын әртүрлі дәрежелі аумақтық кешендердің ерекшеліктерін түсінуге және қабылдауға ықпал етеді [5].

Білім беру оқу іс-тәжірибесін іске асыру бірнеше ғылыми-педагогикалық тәсілдерге негізделеді:

- құзыреттілік тәсіл - зерттелетін теориялық материалды студенттердің нақты өмірімен және мүдделерімен байланыстыра білу;

- белсенділік тәсілі - студенттердің білім беру үдерісіндегі іс-тәжірибелік іс-әрекетінің маңыздылығын атап көрсетеді, оларға нақты міндеттер арқылы кәсіби дағдыларды дамытуға мүмкіндік береді;

- интегративті тәсіл - оқушылардың біртұтас дүниетанымын қалыптастыруға әсер ететін осы саладағы оқушылардың жүйелік білімін қалыптастыру үшін сабақтас пәндердің өзара байланысты материалын зерделеудегі міндеттер, мазмұн, формалар, әдістер, әдістер, құралдар жиынтығы;

- жүйелік тәсіл - географиялық объектілерді біртұтастыққа ие гетерогенді, бірақ өзара байланысты элементтерден тұратын жүйелер ретінде зерттеу.

Зерттеудің мақсаты – іс-тәжірибені жүзеге асыру география мұғалімдері ретінде жұмысқа дайындалып жатқан студенттердің геоэкологиялық құзыреттілігін қалыптастыруға қалай ықпал ететінін анықтау.

І.Жансүгіров атындағы Жетісу университетінде 6B01509-География, 6B01510-География-Тарих бағыттары бойынша 1 және 2 курс бакалавр-студенттері оқытылатын пәндер бойынша тәжірибелік дағдыларды игеру, теориялық білімді, оның ішінде ғылыми-зерттеу қызметінің бастапқы дағдыларын бекіту мақсатында оқу іс-тәжірибесінен өтті. Оқу іс-тәжірибесі екінші және төртінші семестрде, студенттер "Жалпы жертану", "Жалпы геология",

"Дүниежүзінің жалпы физикалық географиясы", "Жалпы экономикалық география", "Ландшафттану", "Метеорология және климатология негіздері", "Жалпы гидрология", "Картография және топография негіздері" негізгі пәндерін оқуға кіріскен кезде өтті.

Оқу жоспарларын заманауи модернизациялау далалық тәжірибеге академиялық сағаттардың қысқаруына әкелді. Осыған байланысты қазір тек 1 курста физикалық және экономикалық география бойынша интеграцияланған кешенді практика жүргізілуде.

Географиялық пәндер бойынша оқу далалық тәжірибе студенттердің экологиялық дағдыларын қалыптастыруда маңызды рөл атқарады, оларға өз білімдерін практикада қолдануға және қажетті кәсіби дағдыларды дамытуға бірегей мүмкіндік береді. Далалық тәжірибені жүргізу арқылы студенттер ұжымдық жұмыс, коммуникация және олардың командадағы қызметін ұйымдастыру дағдыларын дамытады. Олар сол жерде туындайтын мәселелерді шешуге, шешім қабылдауға және болашақ кәсіби қызмет үшін маңызды белгісіздік жағдайында әрекет етуге үйренеді.

Геоэкологиялық құзыреттілікті қалыптастырудағы оқу іс-тәжірибесінің рөлін анықтау үшін тәжірибе бойынша арнайы бағдарлама әзірленді.

Бастапқы кезеңде студенттерді оқу процесінде тәжірибе ауданының геоэкологиялық ерекшеліктерімен және мәселелерімен таныстыру жүргізіледі, бұл өңірдегі экологиялық жағдайды жақсарту бойынша нақты ұсыныстар әзірлеуге мүмкіндік береді. Тәжірибе бағдарламасы геоэкологиялық мазмұн мәселелерінен құралды.

Далалық тәжірибе процесінде геоэкологиялық мәселелер, табиғи объектілермен өзара іс-қимылға байланысты студенттердің өзіндік жұмысы басым болып табылатын "Қазгидромет" РМК Жетісу облысы бойынша филиалының метеостанциясында стационарлық жағдайда жұмыс "Шарын" мемлекеттік ұлттық табиғи паркі, Қаратал өзенінің аңғарына далалық экскурсиялар, табиғи объектілерді ұзақ уақыт зерделеу үшін далалық жағдайларда қысқа мерзімді стационарлар ұйымдастыру, "Қайнар АБК" ЖШҚ қорғасын-аккумулятор зауытының қала құраушы кәсіпорындарына өндірістік экскурсиялар жүргізіледі.

Оқу далалық тәжірибесінің тиімділігін арттыру үшін географиялық объектілерді және құбылыстардың табиғи және әлеуметтік-экономикалық процестерін, табиғи-аумақтық кешендерді, геоэкологиялық мазмұндағы антропогендік ландшафттарды қалыптастыру заңдылықтарын кешенді зерттеуге бағытталған арнайы оқу тапсырмалары жасалады.

Нәтижелер физикалық география бойынша кешенді практика болашақ география мұғалімінің геоэкологиялық дағдыларын қалыптастыруға ықпал ететіндігін көрсетті. Оқу далалық тәжірибе барысында студенттер далалық жағдайлардағы метеорологиялық бақылаулар деректерін талдау және зерттеу аумағын қашықтықтан зондтау, далалық ландшафттық зерттеулер әдістемесі және практикалық мақсаттар үшін анықталған табиғи-аумақтық кешендерді бағалау негізінде ауа сапасының мониторингі бойынша жұмыстарды ұйымдастыруды үйренеді, ландшафттық профильдеу әдістемесін меңгереді, нәтижесінде табиғи және табиғи шекараларды анықтау бойынша көптеген құнды геоэкологиялық дағдыларға ие болады; аумақтық кешендер; жеке табиғи компоненттер арасындағы өзара байланысты талдау және табиғи-аумақтық кешендердің даму тенденцияларын және оларға адам қызметінің әсерін анықтау; шаруашылық мақсаттар үшін табиғи жағдайларды бағалау; табиғаттың тақырыптық карталарын және агроэкологиялық мазмұндағы карталарды жасау; бағалау карталарын жасау үйренеді.

Геоэкологиялық бағыттың міндеттері бар кешенді шаруашылық тәжірибесі табиғи жағдайлар мен ресурстарды экономикалық бағалау, олардың халықтың шаруашылық қызметіне әсерін анықтау және табиғи жағдайлар мен ресурстарды неғұрлым ұтымды пайдалану, яғни табиғи ресурстарды ұтымды пайдалану мүмкіндіктерін бағалау дағдыларын қалыптастырады.

География бойынша оқу іс-тәжірибесі әртүрлі эксперименттер мен тәжірибелерге қарағанда үлкен артықшылықтарға ие. Олар студенттердің алған теориялық білімдерін кеңейтеді және тереңдетеді, оларды табиғи кешендерді зерттеуде практикалық қолданумен таныстырады, табиғатты қорғау мәселелерін шешуде географияның маңыздылығын көрсетеді.

Табиғи объектілерді ұжымдық зерттеу барысында мінез-құлықтың геоэкологиялық мәдениеті қалыптасады, табиғатты қорғау қызметіне қажеттілік тәрбиеленеді.

Осылайша, оқу іс-тәжірибесі барысында геоэкологиялық құзыреттілікті қалыптастыруда өзара байланысты екі кезеңді ажыратуға болады: геоэкологиялық жағдайды теориялық талдау және практикалық жоспардың аналитикалық дағдыларын қалыптастыру кезеңі.

Бірінші кезеңнің мазмұны студенттердің қоғам мен табиғи ортаның өзара әрекеттесуінің мәні мен белгілі бір заңдылықтарын білдіретін геоэкологиялық терминдерді, ұғымдарды игеруінен тұрады.

Екінші кезең геоэкологиялық терминдерді, ұғымдарды табиғи ортадағы практикалық іс - әрекеттерде-экскурсияларда, оқу (далалық) тәжірибелерде, табиғатпен қарым-қатынаста зерттеу міндеттерінде қолданумен байланысты.

Студент игерген ғылыми-теориялық ережелер геоэкологиялық құбылыстарды талдаудың жаңа, терең кезеңіне және кейіннен геоэкологиялық дағдыларды игеруге негіз болуы керек. Теориялық игеру және геоэкологиялық құзыреттілікті қалыптастыруға алғашқы практикалық жуықтау дидактикалық материалды тиісті дайындықпен және оны оқушылармен базалық және бейіндік цикл пәндері бойынша сабақтарда оқумен тиімді жүруі мүмкін.

Сонымен, географиялық пәндер бойынша оқу іс-тәжірибесі болашақ география мұғалімдерінің геоэкологиялық құзыреттілігін қалыптастырудың ең тиімді шарты болып табылады:

Пайдаланылған дереккөздер тізімі

1. Субетто Д.А., Погодина В.Л. Формирование профессиональных компетенций студентов на комплексной (ландшафтной) полевой практике // География и смежные науки. LX Герценовские чтения: материалы межвузовской конференции. СПб., 2007. – 20 с.

2. Болонский процесс: поиск общности европейских систем высшего образования (проект TUNING) / под науч. ред. В. И. Байденко. М., 2006. –536 с. URL: <http://www.umo.msu.ru/docs/18.pdf>.

3. Байденко В.В. Компетентностный подход к проектированию государственных образовательных стандартов высшего профессионального образования (методологические и методические вопросы): метод. пособие. М., 2005. - 114 с. URL: https://fgosvo.ru/uploadfiles/Library/Baidenko/Compet_podhod_2005.pdf

4. Хуторской А.В. Ключевые компетенции как компонент личностноориентированной парадигмы образования // Народное образование. - 2013. - № 2. - С.58

5. Белкина И.Н., Погодина В.Л. Динамика ландшафтов Среднего Полужья и ее изучение на учебном стационаре // коллективная монография по материалам IV Международного семинара «Геология и эволюционная география». СПб., 2004. – С. 69-73.

ИННОВАЦИОНАЛЬНЫЕ ТЕХНОЛОГИИ ГЕОГРАФИИ ПӘНІН ОҚЫТУДАҒЫ МАҢЫЗЫ

Жармаганбетова Н.С., оқытушы, магистр, М.Өтемісов атындағы БҚУ, Орал қ., Қазақстан
Иденген Н.С., Жайшылық А.А., Бисенғалиева Н.Т., М.Өтемісов атындағы БҚУ 6В01512
«География-Тарих» БББ-ның 3-курс студенттері

Аңдатпа: Қазіргі кезде мектептегі білім беру жүйесі үлкен өзгерістерге ұшырауда, бұл оқытудың жаңа педагогикалық технологияларын іздеуге әкеледі. Оқытудың бұрынғы әдістері ескіреді, артта қалады, олар аз жұмыс істейді, қазіргі мұғалім оқыту мен оқуда жаңа шығармашылық тәсілдерді табуы керек. Бұл жұмыстың мақсаты - оқытудың заманауи модельдерін және оларды географияны оқу процесінде қолдану мүмкіндігін зерттеу. Проблемалық сұрақ немесе тапсырманы шешу студенттерді жаңа білім алуға жетелейді.

Аннотация: В настоящее время система школьного образования претерпевает большие изменения, что приводит к поиску новых педагогических технологий обучения. Устаревшие методы обучения устаревают, отстают, они мало работают, современный учитель должен найти новые творческие подходы в обучении и обучении. Целью данной работы является изучение современных моделей обучения и возможности их применения в учебном процессе географии. Решение проблемного вопроса или задачи приводит студентов к получению новых знаний.

Abstract: Currently, the school education system is undergoing major changes, which leads to the search for new pedagogical learning technologies. Outdated teaching methods are becoming outdated, lagging behind, they do not work enough, a modern teacher must find new creative approaches to teaching and learning. The purpose of this work is to

study modern learning models and the possibility of their application in the educational process of geography. Solving a problematic issue or task leads students to gain new knowledge.

XXI ғасыр – жаңашылдықтың заманы. Әсіресе, білім беру саласында бүгінгі заман талабына сай ұстаз болу үшін оқытудың жаңа әдіс-тәсілдерін, озық технологияларын, инновациялық педагогикалық технологияларды игеру маңызды.

Қазіргі білім беру жүйесіндегі маңызды мәселелердің бірі – география сабағында жаңа инновациялық технологияларды енгізу болып табылады. География пәні – өзіндік ерекшелігі бар әрбір оқушыны қызықтыра білетін, тылсым ғажайып сырға толы тән. География пәнінің тағы бір ерекшелігі – оқушылар өздігінен ізденіп білім дағдысын толықтыруға, қосымша мәліметтер жинақтауға, сөзжұмбақтар құрастыруға, рефераттар даярлауға, интернет жүйесін қолдануға, слайдтар жасауға үйренеді.

География пәнінде табиғат жағдайындағы құбылыстар мен заңдылықтарды, түрлі процестерді өз көздерімен көріп таныса алады. Сонымен бірге электронды оқулықты пайдалану арқылы оқушының шығармашылығын дамытып, іскерлікке, өздігінен білім алуға баулимыз.

Заманауи ақпараттық құралдармен және инновациялық әдістермен жұмыс істеу білім алушыларды ұқыптылыққа, нақтылыққа, берілген тапсырмалардың нәтижелі орындалуына, басты мәселеге назар аудара білуге, дұрыс шешім қабылдай алуға тәрбиелейді.

Ақпараттық технология ұғымын ғылыми айналымға енгізген ғалымдардың бірі В.М.Глушков «ақпараттық технология-ақпарат өңдеумен байланысты ұғым» — деп дәлелдеген.

Ақпараттық технологияларды қолдану оқушылардың төмендегі мүмкіндіктерін ашады:

- Коммуникациялық қабілеттерін дамыту;
- Ақпарат көздерімен жұмыс жасау;
- Шығармашылық қабілеттерін дамыту;
- Оқу үдерісіне белсене қатысу;
- Оқу мотивациясын арттыру;
- Ақпараттық қоғам жетістіктеріне жақындау.

Белсенді оқу қызметі оқудың уәжінен, мақсаты мен шартынан және нәтижесінен құрылады. «Инсерт», «Миға шабуыл», «Топтық пікірталас», «Блум сұрақтары», «Кластер», «Синквейн», «Рөлдік ойын», «Шатастырылған логикалық баулар» т.б. белсенді әдістер пәнге деген қызығушылықты оятады. Инсерт әдісі аналитикалық ойды дамытады, материалды толық меңгеруге мүмкіндік туғызады. Бұл әдісті гуманитариялық бағыттағы сабақтарда қолдануға болады. Оқылған мәліметті түртіп алу жүйесі бойынша таным түсінігін қалыптастырады. Жаңа материалмен таныса отырып, түртіп алу арқылы мәлімет жинайды, саралайды, бағалайды. География сабағында кластер құрастыру кең тараған әдістердің бірі болып табылады. Жаңа тақырыпқа болжам жасайды, не білетінін есіне түсіреді, жазады, салыстырады. Кластерлермен жұмыс жасағанда білім алушылардың еркін ойлануына мүмкіндік беріледі. Кластерді сабақтың барлық кезеңдерінде пайдалануға болады. Ол материалды жүйелеуге көмектеседі. Ақпараттың жағымды және жағымсыз жағын анықтау мақсатында педагогикалық тәжірибиеде «SWOT – талдау» әдісі жиі қолданылады[3].

Инновациялық технологиялардың бірі-SMART. Ақылды технология, ақылды оқыту, ақылды техника -деп атаса да болады. SMART- технологияның негізі Америка, Англия, Корея сияқты дамыған мемлекеттерде пайда болды. Ол ағылшын тіліне аударғанда «ақылды» деген ұғымды білдіреді. SMART технология – бұл барлық ақпаратты жинақтауға, қолайлы жұмыс мерзімдерін белгілеуге, ресурстардың жеткіліктілігін анықтауға мүмкіндік беретін заманауи тәсіл. Оның көмегімен көптеген проблемалардың алдын алып, өмір сүру деңгейін біршама жақсартуға болады. Ақпараттар легі артқан сайын кез келген қызмет түріне де сұраныс артады. Сұраныстарды қанағаттандыру үшін әрдайым стартап бағдарламалар қажет. Ал ол өз кезегінде смарт технологиялардың көмегімен жүзеге асырылады.

Smart оқыту ортасын қалыптастыруда назар аударатын бірқатар ұғымдар бар. Ең алдымен, Smart learning – ақылды оқыту, кибер білім алу – онлайн тәртібінде білім алу түрі, контент – ақпараттық ресурсты немесе веб-сайтты кез келген маңызды мазмұнмен толықтыру.

E-learning – бұл оқу үрдісін ұйымдастырудағы халықаралық стандарттар мен принциптерін қолдайтын, барлық заманауи талаптарға сәйкес келетін, электронды және қашықтықтан оқыту. Оқытудың аталмыш жүйесі білім беру саласын түбегейлі өзгертеді. Ақпараттық технологиялардың арқасында сабақ беру әдісі жаңаланып, білім беру үрдісіне қатысушылардың міндеті өзгереді. Электронды оқыту жүйесі педагог пен білім алушыға жаңа бағытты үйретеді. E-learning білім беру жүйесінің мазмұны – сандық технологияларды, құрылғылар мен бағдарламаларды пайдаланудың әр түрлі тәсілдерін қолдана отырып, студенттердің танымдық құзыретін қалыптастыруды көздейді.

Plickers – статистикалық жұмыс жасау үрдісін жеңілдетіп, білім алушылардың жауабын лезде бағалап беретін қосымша. Бағдарлама өте қарапайым технологиямен жасалған. Қолдану барысында қиындық туғызбайды. Негізгі құрылымдары: мобильді қосымша, QR-код. Бұл – студенттермен кері байланыс жасауда онлайн тестілеу жүйесі бағдарламасының бір түрі. Plickers-тің тиімділігі сонда – ол оқу үрдісін өзгертпейді. Тек студенттерді қызықтыратын бағалаудың өзгеше тәсілі ретінде ғана қолданылады. Бұл қосымшаны қолдану үшін компьютерлік сынып немесе басқа да техника қажет емес, тек қана мұғалімнің ұялы телефоны қажет. Сонымен қатар, студенттердің өзіне де қызықты, себебі сабақта бір жағынан білімді тексеру жүргізілсе, екінші жағынан жақсы көрсеткішке жету үшін өзара бәсекелестік пайда болады.

Бұл технологияның ерекшелігі – мұнда QR-кодтардың қолданылуы. Біз кез келген жарнамалардағы QR-кодтарды қосымша ақпарат алу үшін арнайы бір сайтқа сілтеме жасайтынын білеміз. Алайда бұл QR-кодтардың жалғыз қолданысы ғана емес. Бұны Plickers қосымшасының бір элементі ретінде де көре аламыз. Сабақ барысында оқытушының ұялы телефоны білім алушылардың карточкаларындағы QR-кодтарды оқу үшін пайдаланылады. Олар сабақ үстінде телефонды пайдалану маңызды емес, әр студентте жеке карточка болады, яғни оқытушы алдын-ала QR-коды бар қағаздарды таратып береді.

Wordwall - технологиясы арқылы мұғалімдер жаңа сабақты құрастырады. Білім беру процесінің негізгі міндеттерінің бірін шешуге көмектесетін оқу ресурсы ретінде оқушылардың ынтасын арттыруға мүмкіндік береді. Осы ресурстың көмегімен әр баланың мүмкіндіктерін ескере отырып, интерактивті немесе баспа жаттығуларын құру арқылы оқытуды саралау мен дараландыруды ұйымдастыруға болады. Әртүрлі тапсырмаларды құрастыру арқылы мұғалім өзінің сабағын қызықты өткізеді. Викториналық сұрақтар, тест тапсырмалары, сәйкестендіру жаттығулары, ментальды карта, интеллект карта құрастыру т.б. тапсырмалар жасау арқылы білім алушының ізденуін, оқуға деген мотивациясын жетілдіреді[4].

XXI ғасырдағы білім беру стратегиясын жүзеге асыру негізінде, «Ғұмыр бойы оқып үйрену» қағидасын ұстана отырып, цифрлық білімнің заман талабы екендігін ескеріп, ақпараттандыру ғасырынан қалыс қалмай, өз білім, білік, дағдымызды қалыптастырып, бәсекеге қабілетті маман болуға барынша жағдай жасауымыз керек.

Инновация дегеніміздің өзі жаңалықты енгізу, жаңалық әкелу, жаңа әдістеме мен жаңа технология.

Қытай даналығына сүйенсек: «Ауызша айтылғанды ұмытамын. Көрсетсең, мүмкін есімде сақтармын. Қатысушы болсам, мен түсінемін» делінген. Осы сөздерден инновациялық оқытудың мәні өз көрінісін табады.

Жаңа инновациялық әдістерді пайдаланудың әдістері неде?

1) Қазіргі уақыт жаңалық пен инновация уақыты. Күнделікті өмірде жаңа білім мен жаңалықтармен кездесеміз. Бұған оқыту үрдісі де сәйкес болу керек.

2) Жаңалықты пайдалану оқушының ойлау қабілетін жаңалыққа икемдеп, алдын ала болжам жасауға үйретеді.

3) Инновациялық әдістер бұл белсенді оқыту әдістері. Ақпаратты белсенді түрде сіңірген оқушы жадында өздері айтқанның 80% сақталса, өздері істегеннің 90% қалады.

Енді оқытудың интерактивті әдістеріне тоқталатын болсақ, солардың бірі – тренинг.

Тренинг – жеке адам не топтың ақпаратты сол кезеңде не болашақта қажеттілігіне жарату мүмкіндігі. Тренинг саналы жұмыс түріне баулиды: қатысушылар пікір алмасады, өз көзқарасын қалыптастыру, жеткізуге, сұрақты дұрыс жүйелеуге, өз білімін практикада қолдануға дағдыланады. Нағыз іске, шеберлікке баулу сәттерін тудырады.

«Таңқалдыра таныстыру»

Қатысушылар бір-бірін ұмытпастай есте сақтауына көмектесетін және оның қызықты мәліметтерді ортаға салу мүмкіндігін ашатын жаттығу. Әрбір қатысушы өз есімін айта отырып, соған қоса өзін ерекше таныстыруы қажет (таңқалдыратын мәлімет айту, тосын сырымен бөлісу, тартымды қимыл жасау, т.т.). Қалған қатысушылар оған осы бағытта көтеріңкі көңіл күй ожағайларымен көтермелей қолдау көрсетулері қажет. Жаттығу бірлесіп орындауға өте көңілді. Бұл жаттығуды белгілі тақырыпқа орайластырып, бірнеше сағат отырып шаршай бастаған сәтте ұйымдастырса да сергіту сәтінің қызметін атқарады[2].

«Миға шабуыл» – бұл әдіс, берілген сұраққа кез-келген оқушы жауап бере алатын әдіс. Маңыздысы айтылған көзқарасқа бірден баға қоймау керек, барлығын қабылдау қажет және әрқайсысының пікірін тақтаға немесе парақ қағазға жазған дұрыс. Қатысушылар олардан негіздеме немесе сұраққа түсініктеме талап етілмейтінін түсінулері керек.

«Миға шабуыл» хабарландыруды анықтау керек болғанда және/немесе қатысушылардың белгілі сұраққа қатынасы кезінде қолданылады.

1. Қатысушыларға талқылау үшін белгілі бір тақырып немесе сұрақ беру.
2. Осы мәселе бойынша өзінің ойын айтуға ұсыныс жасау.
3. Айтылғандардың барлығын жазу (олардың бәрін қарсылықсыз қабылдау керек).
4. Барлық идеялар мен талқылаулар айтылып біткеннен кейін, берілген тапсырма қандай болғанын қайталау керек, және қатысушылардың сөзінен сіз не жазып алдыңыз соның барлығын тізіп шығу керек.

«Ми шабуылы» қажеттілігіне қарай тиімді әдіс болып табылады:

- даулы мәселелерді талқылау
- талқылауға қатысуға сенімді емес қатысушыларды ынталандыру;
- қысқа мерзім ішінде идеяны көптеп жинау.

Кез келген инновациялық технологияларды жүйелі, тиімді пайдалана білу мұғалімнің шеберлігіне және еңбегіне байланысты. Ұстаздың берген білімі мен тәрбиесін шәкірттерінен көре аламыз. Жалпы инновациялық технологияның түрлері өте көп. Біз қысқаша тоқталып өттік. Кез келген инновациялық технологияларды жүйелі, тиімді пайдалана білу мұғалімнің шеберлігіне және еңбегіне байланысты. Осы ақпаратқа сүйене отырып, географияны оқытудың әртүрлі әдістерінің дамуына география ғылымының әдістері, сондай-ақ географияны оқыту әдістемесі мен тәсілдердің практикасы жетістіктерге тікелей әсер етеді деген қорытынды жасауға болады.

Пайдаланылған дереккөздер тізімі

1. Әбуов.А.Е. Мектептің оқу үрдісінде инновациялық білім беру технологияларын пайдаланудың педагогикалық шарттары. Педагогика ғылымдарының кандидаты ғылыми дәрежесін алу үшін дайындалған диссертацияның авторефераты/Еуразия гуманитарлық институты. - Астана, 2005. - 29б.
2. Суранчиева З.Т. «Жаңа технологиялардың түрлері және оны қолданудың сатылары» Қазақ мемлекеттік қыздар педпгогикалық университетінің Хабаршысы -2010 – 4(6). – 30-34.
3. Аймағамбетов А.А. Отандық ғылымда жаңа серпіліс болады. <https://egemen.kz/article/233068-askhat-aymaghambetov>
4. Привалова Г.Ф. Активные и интерактивные методы обучения как фактор совершенствования учебно-познавательного процесса / Г.Ф. Привалова // Современные проблемы науки и образования. - 2014. -3(4). -71-76.
5. «Қазақстан мектебі» ғылыми — әдістемелік журналы -2010–3(6). 4(6). –25-27.

РОЛЬ ГЕОГРАФИЧЕСКОЙ КУЛЬТУРЫ В СОВРЕМЕННОМ МИРЕ

Сабырбаева Б.Т., докторант 1 курса, Восточно-Казахстанский университет имени Сарсена
Аманжолова, Усть-Каменогорск, Казахстан

Егорина А.В., д.г.н., профессор, Восточно-Казахстанский университет имени Сарсена
Аманжолова, Усть-Каменогорск, Казахстан

Аңдатпа: Мақалада жеке тұлғаның жалпы мәдениетінің құрамдас бөлігі ретінде географиялық мәдениеттің мәні ашылады. Географиялық мәдениеттің рөлінің моделі, табиғат пен қоғам арасындағы қатынастарды үйлестіру тәсілдері және оны қазіргі әлемде жас ұрпақ үшін қалыптастыру қажеттілігі берілген. Мақалада білім алушылардың географиялық дүниетанымы мен мәдениетінің қалыптасуының негізгі көрсеткіштері көрсетілген.

Аннотация: В статье раскрывается сущность географической культуры как составной части общей культуры личности. Дана модель роли географической культуры, способы гармонизации отношений между природой и обществом и необходимость ее формирования для молодого поколения в современном мире. В статье выделены основные показатели сформированности географического мировоззрения и культуры обучающихся.

Abstract: The article reveals the essence of geographical culture as an integral part of the general culture of the individual. A model of the role of geographical culture is given, ways to harmonize relations between nature and society and the need for its formation for the younger generation in the modern world. The article highlights the main indicators of the formation of the geographical worldview and culture of students.

Современный мир динамично изменяется и соразмерно усложняется, что диктует необходимость формирования и развития географической культуры, которая позволит изучать природные и природно-общественные системы через призму духовных и культурных связей [1].

Вопрос о географических культуре и образованности молодого поколения, и, как следствие, и всего общества, остаётся чрезвычайно важным, так как нужно воспитывать у обучающихся не только бережное отношение к природе, но и достойное поведение в обществе, а также чувство гордости за свое государство.

Основы географической культуры личности начинают закладываться уже в процессе школьного географического образования. Изучение географии направлено на развитие и формирование у школьников географической культуры и мировоззрения.

Одним из первых взаимную связь культуры и образования описал С. И. Гессен. Поставив вопрос о целях образования, он ответил на него так: «Цели образования есть цели культуры». По С. И. Гессену, задача всякого образования – приобщение человека к культурным ценностям науки, искусства, нравственности, права, хозяйства, превращение природного человека в культурного» [2].

Культура, как определяет её энциклопедический словарь – это «исторически определённый уровень развития общества, творческих сил и способностей человека, выраженный в типах и формах организации жизни и деятельности людей, в их взаимоотношениях, а также в создаваемых ими материальных и духовных ценностях» [3].

В философском словаре под редакцией И.Т. Фролова культура рассматривается как прогрессивная творческая деятельность человечества во всех сферах бытия и сознания, направленная на преобразование действительности, на превращение богатства человеческой истории во внутреннее богатство личности...» [4].

Культура – это высшее проявление человеческой образованности и профессиональной компетентности. В более узком смысле понятие «культура» - это сфера духовной жизни людей.

Географические знания и географическая культура являются составной частью общей культуры человека.

Географическая культура – это «социальное и индивидуальное качество личности, отражающее ценностное и личностное отношение к живой природе, здоровому образу жизни и окружающей среде и проявляющееся в процессе участия в духовно-практической деятельности по их познанию, освоению, преобразованию и сохранению» [5].

Географическая культура личности - система жизненных ценностей, опирающихся на знания о природе Земли, причинах ее разнообразия, о населении и его хозяйственной деятельности, регулирующая поведение школьника в процессе взаимоотношений «человек - природа - общество - культура».

Географическая культура – это педагогический феномен, представляющий собой совокупность объективных и субъективных характеристик, из которых выступает системнообразующее ценностное отношение к окружающей среде. Географическая культура есть способ преобразования географической среды и себя как творца географических ценностей [6].

Под географической культурой можно понимать систему географического мышления и понимания, включающую разные элементы географического знания (условия, методы, ресурсы, язык, категории, информацию и т.д.) [1], которые позволяют обеспечить гармоничное взаимодействие общества (или индивида – человека) в географической среде, состоящей из диалектической триады (природная среда – человек – производственно-хозяйственная деятельность).

Географическая культура и географическое мышление – это критерии, которые позволяют грамотно ориентироваться в природе и обществе и в значительной мере определяют личностный потенциал человека.

Сегодня практически все сферы деятельности общества, так или иначе, связаны с этими критериями, и наиболее оптимальное решение многих проблем невозможно при отсутствии географической культуры. Особенно важно учитывать принципы географической культуры при принятии стратегических и ответственных решений.

В концепциях географического образования школьников большое внимание формированию географической культуры уделяли Н.Н. Баранский, В.П. Максаковский, И.В. Барина, И.И. Душина и др.

По мнению доктора географических наук В. П. Максаковского, географическая культура включает четыре основных компонента:

- 1) географическую картину мира;
- 2) географическое мышление;
- 3) методы географии;
- 4) язык географии.

Рассматривая понятие «географическая культура», В.П. Максаковский вычленяет в нем следующие знания и умения:

- географические знания;
- политехнические знания о науке, технике, производстве и управлении;
- экологические знания и умения;
- географическое мышление;
- специфический «язык» географии, ее понятийно-терминологический аппарат [7].

И.В. Душина называет такие составные части географической культуры: научное восприятие окружающего мира, владение языком географической науки, развитое географическое мышление, связанное с умением определять причинно-следственные связи, развитые пространственные представления, умение «переложить» географическое знание на карту, умение пользоваться картой, геоэкологическая образованность, экологическое сознание, умение использовать географические знания на практике и повседневной жизни [8].

Профессор Ю.Г. Симонов [9] предлагал дополнить критерии географической культуры, выделенные В.П. Максаковским следующими: а) уровень знаний об окружающем мире; б) место применения географических знаний; в) соотношение использованных и неиспользованных знаний. Эти дополнения удачно вписываются в систему географической картины, которая является синергетическим результатом взаимодействия разнообразных критериев и признаков.

Важное положение о сути географической культуры сформулировал академик РАН, директор Института географии РАН В.М. Котляков. Он высказал мысль о том, что

географическая культура интернациональна, по существу, это часть культуры того или иного народа или нации. Она включает культуру взаимодействия с природой, культуру межнациональных отношений, этнокультуру, региональную культуру труда и тесно связана с характером местной природы, с историко-географической обстановкой, с многовековыми традициями народа [10].

Содержание школьного географического образования служит фундаментом развития общей географической культуры человека, т.е. комплекса знаний, идей, ценностных представлений, практической деятельности. Без овладения ими невозможно взаимодействие людей, хозяйственной деятельности и окружающей природы. Культурным человеком можно считать того, кто имеет интегрированные знания об общих географических закономерностях Земли, особенностях развития мирового хозяйства и всемирных экономических отношений, динамике современной политической карте мира, важнейших процессах, связанных с динамикой численности населения, его размещении, данных о природно-ресурсном потенциале территории, глобальных проблемах человечества.

Изучая свой регион, учителя приобщают учащихся к национальным традициям культуры, истории и искусства территории, на которой проживают они и их родители.

Географическая культура имеет существенное влияние как на образовательные, научно-исследовательские и повседневные сферы жизнедеятельности человека [1]. Географическое мировоззрение необходимо при становлении высококвалифицированного географа, эколога, природопользователя, политолога, обществоведа, историка, искусствоведа и культуролога.

Соединяя в себе сложную совокупность ценностных отношений к окружающей человека среде, географическая культура служит одним из важнейших средств социальной ориентации личности в системе «природа-общество».

В качестве показателей сформированности географической культуры обучающихся можно выделить:

- отношение к окружающей географической среде, стремление к улучшению её составляющих как основы существования общества;
- знание географической картины мира, особенностей её изменения и становления;
- творческое использование картографических умений, умение выделять географические параметры в окружающей географической среде;
- способность разрешать нестандартные географические проблемы;
- умение прогнозировать особенности развития географической среды [7].

Географическая культура многогранна, содержательна, основана на научном мировоззрении, раскрывающем сущность диалектики природы, на логическом мышлении, позволяющем проникнуть в суть рассматриваемых проблем, раскрыть причинно-следственные связи. Географическая культура связана с национальной культурой, которая обогащает её духовно, способствуя воспитанию школьников в поликультурном пространстве, она направлена на развитие гармонично развитой личности – культурного человека [11].

Ученик через познание географии должен научиться понимать людей другой культуры, понимать свое место и роль в жизни окружающей его природы, уметь видеть геополитические интересы различных наций, осознавать влияние обыденной жизни на развитие других народов, других территорий и регионов.

Географические знания специфичны, они служат способом рассмотрения мира, позволяют видеть, понимать и оценивать сложную систему взаимосвязей между людьми, территорией и окружающей природной средой.

Географически грамотный человек понимает взаимосвязь и взаимоотношения между территорией и ее природой, между людьми, природой и хозяйственной деятельностью людей на данной территории. Усиление культурологического направления в содержании школьной географии направлено на развитие личности, на такие качества, как географическое мышление, усвоение географической картины мира, овладение методами познания, языком географической науки. Только человек, обладающий географической культурой, способен понимать величие и красоту природы как источник духовной силы и нравственности.

Таким образом, понятие «географическая культура» является основой построения содержания современной школьной географии. Оно призвано обеспечить формирование духовного мира каждого школьника, приобщить его к ценностям мировой цивилизации, направить усилия на развитие целостной личности: человека – жителя планеты Земля, человека-гражданина, человека-работника (творца), человека-исследователя, человека высокой нравственности и культуры [11].

В настоящее время и географическая культура, и специальные знания, и практические рекомендации географии важны в природопользовании, в территориальной организации производительных сил общества, в обеспечении пространственного развития. Именно они нужны для снижения риска последствий конфликтов и чрезвычайных ситуаций: экологических, социальных, этнических, политических, военных [12].

Список использованных источников

1. Михайловский О.С. Формирование географической культуры в условиях гимназического образования: дис... канд. пед. наук. СПб. 2007. – 214 с.
2. Гессен С. И. Основы педагогики. Введение в прикладную философию / Отв. ред. и сост. П. В. Алексеев. - М.:Школа-Пресс, 1995. – 448 с.
3. Большой энциклопедический словарь / под ред. А.М. Прохорова. – 2-е изд. – М.: БРЭ; СПб: Норинт, 2002. – 1434 с.
4. Философский словарь / под ред. И.Т. Фролова. – 5-е изд. – М.: Политиздат, 1987. – 590 с.
5. Уколова Е.В., Гененко И.А. Формирование географического мышления при культурологическом подходе // Успехи современного естествознания. 2011. № 7. С. 31–32.
6. Зуева Е.К. Географическая культура // Проблемы современного педагогического образования. 2016. №52-2. С.95-101.
7. Максаковский В.П. Географическая культура: учеб пособие для студентов вузов. М.: Гуманит. изд. центр ВЛАДОС, 1998. 416 с.
8. Методика обучения географии: учебник и практикум для академического бакалавриата / Е. А. Таможняя, М. С. Смирнова, И. В. Душина ; под общ. ред. Е. А. Таможней. — М. : Издательство Юрайт, 2016. — 321 с. — Серия: Бакалавр. Академический курс.
9. Симонов Ю.Г. Географическая культура сегодня и завтра. Размышления о системе среднего географического образования в нашей стране // Газета Первое сентября, № 2, 2008.
10. Котляков В.М. Избранные сочинения. Кн. 3: География в меняющемся мире. М., 2001.
11. Корбиева Л.А., Бекетова С.И. Географическая культура –культурный человек // Векслинские чтения. География, географическое образование и туризм: материалы I Всероссийской научно-практической конференции с международным участием. – Казань: Изд-во Казан. ун-та, 2017. – С.147-152.
12. Егорина А.В. - Своеобразие сущности понятий: «географическое мышление» и «географическая культура» // Педагогика, №2(1), Алматы, 2012. – С.9-17.

ГЕОГРАФИЯ ПӘНІН ҚАШЫҚТЫҚТАН ОҚЫТУДАҒЫ ТИІМДІ ТЕХНОЛОГИЯЛАР

Абулгазиев А.У., аға оқытушы, Абай атындағы ҚазҰПУ, Алматы қ., Қазақстан,
Берік И.Б., география пәні мұғалімі, «Qazbilim Aqtau» ұлттық лицейі, Ақтау қ., Қазақстан,
Калдыбаева Ж.Б., аға оқытушы, Абай атындағы ҚазҰПУ, Алматы, Қазақстан

Андатпа: Мақалада география пәнін қашықтықтан оқытуда ақпараттық-коммуникациялық технологияларды пайдаланудың тиімділігі қарастырылған. Географияны қашықтықтан оқытуда ArcGis, EarthViewer, Learn the map, Settera, OpenSeaMap және т.б. секілді жаңашыл бағдарламаларды сабақ барысына енгізе отырып, ондағы түрлі тапсырмаларды орындау, географиялық карталар жасау, құрастыру, өңдеу, елдердің физикалық-географиялық орнына ғана тоқталмай, бір елде кездесетін географиялық объектілерді жан-жақты қамтып отырып сабақты түсіндіру, әрі аталған бағдарламалар жүйесіне сәйкестендіріп жаңашыл педагог ретінде сан-қырлы әдіс-тәсілдерді пайдалану оқушылардың сабаққа деген қызығушылығын оятуға мүмкіндік береді.

Аннотация: В статье рассматривается эффективность использования информационно-коммуникационных технологий в дистанционном обучении географии. Внедрение в дистанционное обучение географии такие инновационные программы, как ArcGIS, EarthViewer, Learn the map, Settera, OpenSeaMap и др. а также использование их в ходе урока как составление различных заданий, обработка географических карт, объяснение урока с всесторонним охватом географических объектов, встречающихся в одной стране, не ограничиваясь только физико-географическим положением стран дает многогранность методов и приемов в обучении. Использование данных программ позволит стимулировать интерес учащихся к занятиям.

Abstract: The article considers the effectiveness of using information and communication technologies in distance learning of geography. The introduction of such innovative programmes as ArcGIS, EarthViewer, Learn the map, Settera, OpenSeaMap, etc. into geography distance learning, as well as their use in the course of the lesson as compiling various tasks, processing geographical maps, explaining the lesson with a comprehensive coverage of geographical objects found in one country, not limited only to the physical and geographical position of countries gives versatility of methods and techniques in teaching. The use of these programmes will stimulate students' interest in the lessons.

Мектеп географиясын қашықтықтан оқытуда қолданылуға болатын замануи бағдарламалардың түрлерін, яғни ақпараттық-коммуникациялық технологияларды (АКТ) білім беруде кең көлемде қолдану қажет және бұл мұғалімдердің де, балалардың да дамуына ықпал етеді. Алайда, екінші жағынан технологияның әртүрлі қауіптері де бар және шектеулерге ие болуы мүмкін екенін де естен шығармауымыз керек. Осы қарама-қайшылықтарға қарамастан, қазір интернеттегі құралдарды қолданатын жас балалардың саны сенсорлық технологиялар мен интернеттің қол жетімділігінің арқасында тез өсуде. Қазіргі білім берудегі АКТ балалардың шығармашылық және коммуникативтік дағдыларын дамытуда үлкен маңызға ие. Сондықтан ХХІ ғасырда оқушылар арасында қауіпсіз және сау онлайн ортаны қамтамасыз ету жөнінде ойлану қажеттігі туындайды. Педагогтардың технологияларды пайдалану тиімділігі – жалпы қашықтықтан білім беру тиімділігінің басты мәселесі.

Технологияны қолдануда мұғалімдердің көзқарасы мен дағдылары балалардың оқуы мен мотивациясына да әсер етеді. Пандемия кезінде қашықтықтан оқытуға тура келді және мұғалімдер оған дайын болмай шыққаны барлығымызға мәлім. Әлі де болса кейбір мұғалімдеріміз тиімді бағдарламаларды қолдануда қиыншылықтарға тап болуда. Технологияны қолдану оңай емес екені белгілі, оған жетілдірілген білік пен дағдылар қажет. Мақаланы жазу себебіміз дүниежүзінде орнайтын эпидемиялық ахуал мен ара-тұра табиғаттың келеңсіз жағдайларына байланысты осы күндердің өзінде қашықтықтан білім беруімізге тура келеді. Болашақта қашықтықтан білім беретін қосымша білім беру орталықтары ашылуы мүмкін. Кейбір маман тапшы мектептерде жоғары санаттағы мұғалімдердің сабағынан білім алу осындай кемшіліктердің болдырмауына себепші болары анық. Яғни, онлайн білім беретін мектептер ашылуы да мүмкін. Негізінен оқытушылардың міндеті – идеялар синтезін іздеуді, білім алмасуды және ынтымақтастықты ынталандыратын қашықтықтан оқыту ортасын қалай құру керектігін анықтау. География үшін қашықтықтан білім беру дегеніміз – әлемнің әртүрлі бөліктеріндегі табиғи және әлеуметтік-экономикалық орта туралы нақты ақпарат алмасудың әлдеқайда кең мүмкіндіктерін білім алушыларға жеткізу. Компьютер арқылы іске асатын әдістер әсіресе, табиғи ортаны басқаратын физикалық процестерді түсіндіру кезінде оқыту әдістерін жетілдіруге мүмкіндік береді. Жаһандану кезінде білім беру саласына ақпараттық-коммуникациялық технологияларды енгізу өте тиімді [1].

Білім беру барысында әртүрлі ақпараттық-коммуникациялық технологияларды, негізінен Flippity, ArcGis, EarthViewer, Learn the map, Settera, StudyGe, «Панорама» ГАЗ, OpenSeaMap және т.б. секілді платформаларды сынап көруге, олардың қашықтықтан білім беру жүйесіндегі тиімділігін анықтау қажет. Сондай-ақ аталған технологиялардың құрылымы, олармен қалай жұмыс жасау керектігі, олардан алынатын географиялық танымның қаншалықты нақты болатындығымен танысу. Бұл технологиялар мектеп географиясын қашықтықтан оқыту барысында қолдануға негізделген. Ақпараттық-коммуникациялық технологиялардың бір легі болып табылатын жаңашыл бағдарламаларды сабақ барысына енгізе отырып ондағы түрлі тапсырмаларды орындауда қолдану, географиялық карталар жасау, құрастыру, өңдеу, елдердің физикалық-географиялық орнына ғана тоқталмай, бір елде кездесетін географиялық объектілерді жан-жақты қамти отырып сабақты түсіндіру, әрі аталған бағдарламалар жүйесіне сәйкестендіріп жаңашыл педагог ретінде сан-қырлы әдіс-тәсілдерді пайдалану оқушылардың сабаққа деген қызығушылығын оятуға мүмкіндік береді [2,3].

География сабағын оқытуда оқушыға ең бірінші картамен жұмыс жасай білуіне үлкен мән берілуі керек. Өйткені, оқушының пәнге деген қызығушылығын, географиялық

ұғымдарды терең меңгеруіне жол ашу үшін басынан бастап географиялық білім беруде картамен жұмыс жасауына баса назар аударуды қажет етеді [4]. Ал қашықтықтан оқыту барысында картамен жұмыс көп жағдайда жүргізілмей жатады. Сондықтан да қазіргі таңда мектеп географиясында құрамына карталық дерек базаларын жиыстырған, оқушыларға картографиялық сауаттылықты дамытуға мүмкіндік беретін, оқулықтағы мәтінді терең меңгеруге көмектесетін қандай ақпараттық-коммуникациялық технологиялардың, оның ішінде заманауи бағдарламалардың тиімді болатындығын анықтау өте маңызды болып отыр. Жоғарыда атап көрсетілген бағдарламалардың барлығын тиімділігіне байланысты тақырыпқа сай қолдануға болады. Мысалы, материктер мен мұхиттар бөлімін оқыту кезеңінде жер шарын қамтитын картографиялық, аумақтық бағдарламаларды қолдану тиімді. Ондай бағдарламалар ретінде ArcGis, OpenSeaMap, EarthViewer, Google Earth-ды ұтымды деп таныдық.

Мектеп географиясында қашықтықтан оқытуда қолдануда тиімді деп таныған жоғарыда аталған бағдарламалардың құрылымы мен ерекшеліктерін қарастырамыз.

Қазіргі таңда оқушыларға ойын технологиясы арқылы білім берудің тиімділігін отандық әдіскерлермен бірге шетелдік ғалымдарда құптап отыр. Төмендегі бағдарлама осыға арналған десек болады. Қашықтықтан білім беруде қолданылатын келесі бағдарлама түрі – Seterra. Setterra – географияға арналған қызықты ойын. 1997 жылы әзірленген және 40 тілге аударылған, алайда қазақ тілі ол тілдердің құрамында жоқ. Бірақ онсыз да бағдарламаның интерфейсі қарапайым және түсінікті. Setterra бағдарламасы мектеп географиясын оқытуда оқушыларды қызықтырарлық жаңашыл технология болып табылады. Seterra – бұл 100-ден астам дидактикалық ойындар мен интерактивті жаттығулар, елдер мен олардың астаналарын, құрлықтар мен мұхиттарды, мемлекеттік ту немесе жалау мен барлық континенттердің қалаларын білуге үйретеді. Төменде Setterra бағдарламасымен орындалған жұмыстардың легі көрсетілген. Оқушыларды номенклатура үйретуге тиімді.

Бұл ойын дүниежүзі елдерінің географиялық орнын саяси картадан табу мақсатында ойнатылады. Жауап беру үшін дұрыс деп тапқан аймақты басу керек. Егер елді таба алса онда сол елдің жер көлемі өзгелерден ерекшеленіп, өзгереді, ал жауап дұрыс болмаса ел аумағы қызыл түспен боялады (сурет 1. А).

«Гидросфера» тарауын өту барысында қолдануға да өте тиімді. Себебі, жекелеген материктерді шайып жатқан мұхит атаулары, ол материктердегі өзендер мен көлдердің, шығанақтардың, теңіздердің атаулары беріледі, оқушылар олардың географиялық орнын анықтайды. Егер дұрыс емес жауап берсе табу керек болған географиялық объекті атауы қызыл жазумен көрсетіледі (сурет 1. В).

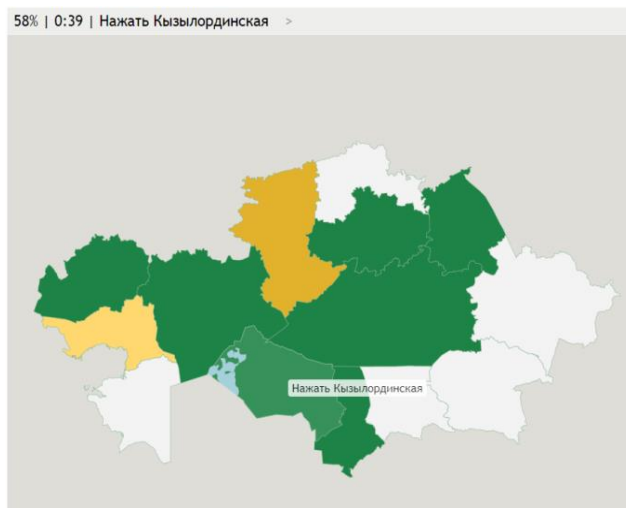

Сурет 1. А «Setarra» бағдарламасы: елдердің географиялық орнын табу

мақсатында ойнатылатын ойын [5]

В. «Seterra» бағдарламасы: географиялық объектілерді табу

9-сынып географиясындағы Қазақстанның экономикалық бөлімін оқыту кезіндегі таптырмас ойын түрі. Оқушылар әкімшілік облыстардың шекараларын орналасу аймақтарымен сәйкестендіреді. Егер дұрыс емес болған жағдайда облыс ауданы сары түспен көрсетіледі (сурет 2. А). Мемлекеттерді туларына байланысты табу. Бұл ойын барысында оқушылар берілген ту суреттерінің қай елге тиесілі екендігін анықтайды. Бұл ойын түрі жағары сынып оқушыларына өте қызықты болары сөзсіз (сурет 2. В).

Сурет 2. А «Seterra» бағдарламасы: Қазақстанның экономикалық аумақтарын немесе әкімшілік аудандарын табу

В. «Seterra» бағдарламасы: елдерді туларына қарап анықтау

LearningApps - бұл түрлі пәндер бойынша интерактивті оқу-әдістемелік құралдар жасауға мүмкіндік беретін, оқу материалдарын қалай меңгергенін және білім деңгейін тексеру үшін тиімді сервистердің бірі болып табылады. *LearningApps.org* сервисінің тиімді тұстары көп. Олар:

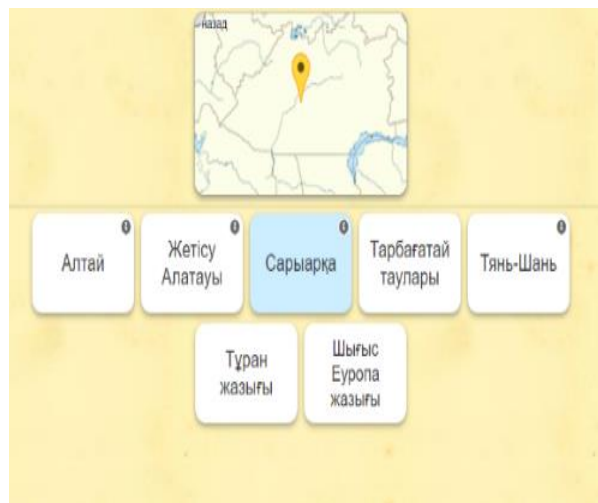
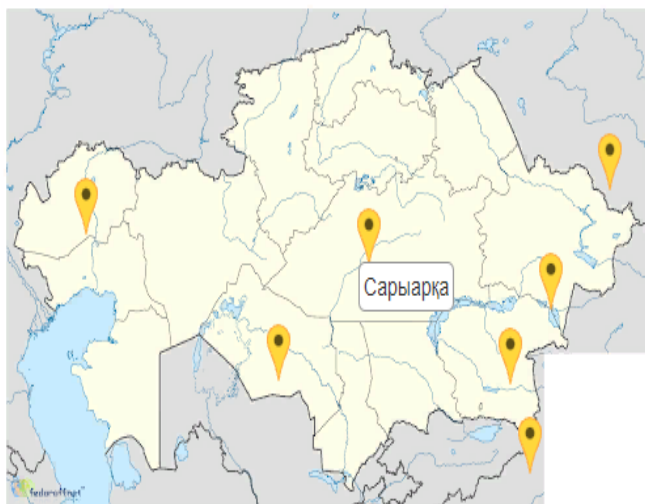
- толықтай тегін;
- компьютер экранында көрсетілетін әртүрлі интерактивті тапсырмаларды жасауды;
- тапсырманың дұрыстығын жылдам тексереді;
- мәтіндік ақпаратпен ғана емес сонымен қатар графикалық, аудио, видео ақпараттармен де жұмыс жасайды;

ұсынған тапсырмаларды орындау барысында оқушылар өздерінің теориялық білімдерін бірнеше рет тексере алады;

оқушылардың оқуын өз бетінше дамытады және қамтамасыз етеді;

оқушы мен мұғалім арасында кері байланыс бере алатын негізгі құрал болып табылады.

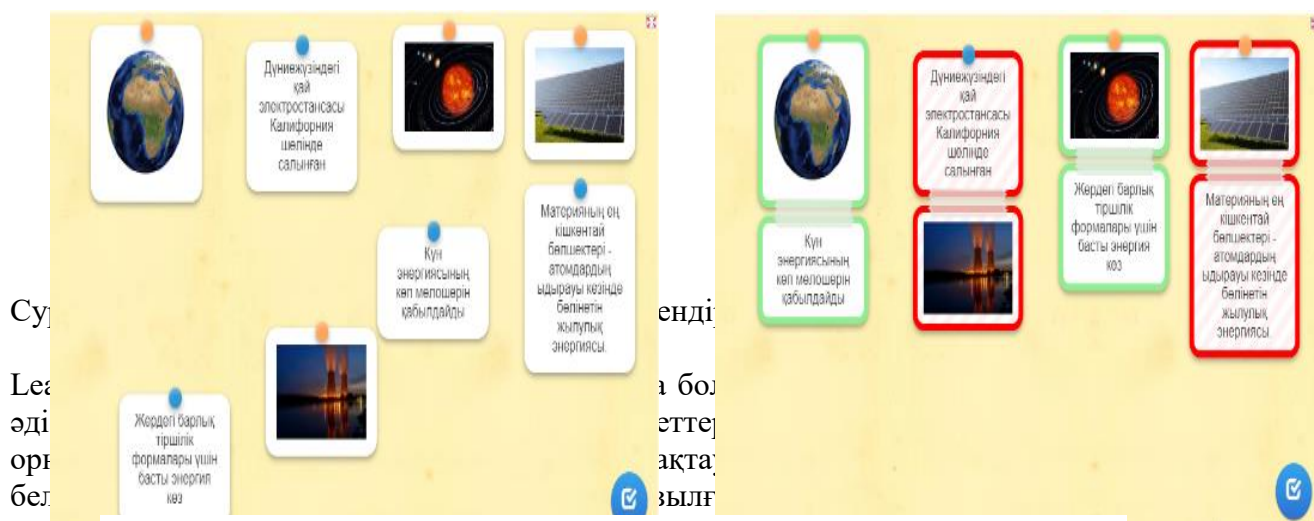
Дегенмен, сервис тек 23 тілде аударылған. Оның ішінде қазақ тіліне аударылмаған. Бірақ тапсырмаларды құрастыру барысында қазақ тіліндегі мәтіндерді енгізуге болады [6].

Сурет 3. LearningApps бағдарламасымен орындалған жұмыстар

LearningApps көмегімен 21-ден астам тапсырмалар түрлерін құрастыруға болады. Оларға: сәйкестендіру, жіктеу, сұрыптау, топтастыру, сөздерді табу, викторина, бос орындарды толтыру, мәтінді енгізу, кроссворд, тест, картамен жұмыс және т.б тапсырмалар жатады. Сонымен қатар, «Миллион кімге бұйырады?», «Көкпар», «Шындық немесе жалған» тағы да басқа ойындарды ұйымдастыруға болады. Жоғарыда аталған тапсырмаларды мектеп географиясын қашықтықтан оқыту барысында оқу бағдарламасының барлық дерлік тақырыбын оқытуда пайдалану өте қолайлы.

Алғашқы орындалған жұмыста картада белгісіз бір географиялық объекті аумағында арнайы сары белгішелер тұр (сурет 4). Бағыттауышты осы белгіше апарып басқан кезде бөлек терезе ашылып бірнеше объектілердің атауы беріледі. Солардың арасынан дұрысы белгіленеді (сурет 4).

О	П	Я	С	Ш	Х	Д	У	Л	Ь	У	Е	Н	Я	И	А	Й	Ъ	Б	З
Д	Ь	Э	У	В	Б	Е	Б	Ж	Ж	О	С	Ю	И	И	Ь	С	Ф	Ь	М
Ь	Е	А	А	А	О	В	А	Е	Р	Т	І	С	Ы	Р	Д	А	Р	И	Я
З	Ц	Ъ	Н	Ф	Г	У	Л	М	Я	Е	Л	А	Л	А	К	Ө	Л	Ч	Ь
А	А	П	К	Ұ	Щ	І	Қ	Т	Т	О	Ғ	А	Й	У	Ъ	П	О	З	
Ц	Б	Й	Т	К	Р	П	А	В	Ж	А	Й	Ы	Қ	Ж	П	Н	Ж	М	Ю
С	К	Е	С	О	Ф	А	Ш	Ы	Р	Ғ	Ы	З	Е	Щ	Й	Ж	У	Ю	Ъ
О	Щ	Ч	Е	А	Б	Щ	Р	У	Н	Ж	Е	Р	Л	Е	У	Д	Ю	Ж	М
П	Г	Г	Т	Щ	Н	Ы	Я	Н	Х	Ы	О	В	Г	Ю	Ц	Р	Ь	Э	Ж
Х	Ь	Е	Е	О	Е	И	Л	Б	У	Д	Б	Х	Х	Д	Щ	Й	Ь	П	Е

1. _____
2. _____
3. _____
4. _____
5. _____
6. _____
7. _____
8. _____
9. _____
10. _____
11. _____
12. _____

Сурет 5. LearningApps бағдарламасы: «Филворд» әдісі

LearningApps бағдарламасы арқылы орындауға болатын келесі жұмыс бұл «Филворд» әдісі. Оқушылар берілген ұяшықтағы әріптердің арасынан жасырылған географияға қатысты сөздердің тауып, жаза алады (18-сурет). Сондай-ақ арнайы тақырыптарға байланысты сөздерді де жасыруға болады. Мысалы: Қазақстанның ішкі сулары, климаттық белдеулер т.б.

Аталған және зерттелген жаңашыл бағдарламалар мен технологиялар қашықтықтан білім кезінде оқушыларға тақырыпты терең әрі жеңіл түсуіне мүмкіндік жасайды.

Ақпараттық-коммуникациялық технологиялар - болашақтың білімі болса, қашықтықтан оқыту - болашақтың мектебі. Білім беру үдерісіне жаңартылған бағдарламаларды кірістіру, оқушылардың география пәніне қызығушылықтарын арттырып, білімдерін көру, білу, түсіну дағдыларын ұштастыра отырып есте сақтауына әсер етеді.

Пайдаланылған дереккөздер тізімі

1. Токпанов Е.А., Абулгазиев А.У., Сергеева А.М., Әбдіманапов Б.Ш. Географияны оқыту әдістемесі: оқулық - 1.2 бөлім. - Алматы: Эверо баспасы, 2022 ж. - 244 б.
2. Ақашева Ә. С., Дүйсебаева К. Ж., Нүсіпова Г. Н.. География мен экологияны оқыту әдістемесі: оқу әдістемелік құрал. - Қарағанды: Ақ Нұр баспасы, 2012. – 166 б.
3. Токпанов Е.А., Сергеева А.М., Шумакова Г.Ж. Географиялық білім беру жүйесіндегі жаңа инновациялық технологиялар. - Алматы: Эверо баспасы, 2019. – 220 б.
4. Токпанов Е.А., Мазбаев О.Б., Уалиев Т.О., Асубаев Б.Қ. Географияны оқыту әдістемесі: оқулық. – Алматы: Эверо баспасы, 2015. – 412 б.
5. Seterra бағдарламасы - <https://www.seterra.com/>
6. LearningApps бағдарламасы - <https://learningapps.org/>

ӨЛКЕТАНУ АРҚЫЛЫ ЖАС ҰРПАҚ БОЙЫНДА ОТАНСҮЙГІШТІК ҚАСИЕТІН ҚАЛЫПТАСТЫРУ

Жаркенова Б.Р., докторант, Ақмола облыстық тарихи-өлкетану музейі, ғалым хатшы,
Көкшетау қ., Қазақстан

Аңдатпа: соңғы уақыттағы әлемде және елде болып жатқан саяси өзгерістер өскелең ұрпақты патриоттық тәрбиелеу мәселесін өзектендірді. Отансүйгіштікке тәрбиелеуде ең басты құрал ретінде өлкетануға ерекше көңіл бөлінеді, мақалада «отансүйгіштік» «патриотизм» ұғымдары талданды. Мектеп пен ғылым және мәдениет мекемелері арасындағы ынтымақтастың негізгі бағыттары анықталды. Жас ұрпаққа отансүйгіштікті өлкетану және экскурсиялық-өлкетану жұмыстары арқылы әр түрлі формада ұсына отырып жеткізу керектігі атап өтілді.

Аннотация: последние политические изменения, происходящие в мире и в стране, сделали актуальной проблему патриотического воспитания подрастающего поколения. Особое внимание уделяется краеведению как основному средству воспитания патриотизма, в статье проанализированы понятия «патриотизм» и «патриотическое воспитание». Определены основные направления сотрудничества между школой и научными и культурными учреждениями, было отмечено, что патриотизм необходимо донести до подрастающего поколения через краеведческую и экскурсионно-краеведческую работу, представляя их в различных формах.

Abstract: recent political changes taking place in the world and in the country have made the problem of patriotic education of the younger generation urgent. Special attention is paid to local history as the main means of education of patriotism, the article analyzes the concepts of "patriotism" and "patriotic education". The main directions of cooperation between the school and scientific and cultural institutions were identified, it was noted that patriotism must be conveyed to the younger generation through local history and excursion work, presenting them in various forms.

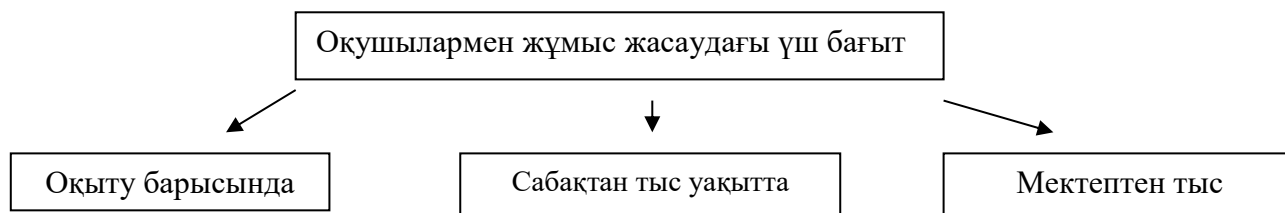
Бүгінгі күнде әлемде және елде болып жатқан саяси жағдайлар, өсіп келе жатқан ұрпақтың бойынан отансүйгіштік деген қасиетті әліде дамыту керектігін көрсетіп отыр. Жас ұрпақты тәрбиелеп отырған барлық білім ошақтары тек өз деңгейінде ғана емес, сонымен қатар басқа серіктес ұйымдармен мәмлеге келе отырып, әр-түрлі іс-шаралар арқылы отансүйгіштік және азаматтық патриоттыққа тәрбиелеу басты назарға алынып отыр. Осы бағытта қазіргі таңда тарихи-мәдени жобалар мен бағдарламалар іске асырылуда. Құрылған білім беру бағдарламалары және жобалар өлкетану пәнін мектептік бағдарламаға енгізе отырып, жас өскіншектермен өңірлерде туристік-экскурсиялық жұмыстарды түрлі форматтарда іске асырып отыр, осы орайда еліміздегі педагогтардың, көрнекті қоғам қайраткерлерінің оқу-әдістемелік құралдары мен форумдарда айтылып жүрген баяндамалары тәжірибеде өлкетану пәнін оқыта отырып жас ұрпақтың санасына «патриотизм» «отансүйгіштік» сезімін қалыптастыруға болатыны дәлелдеп отыр.

Ғылыми әдебиеттерді талдауда және зерделеуде, осы күнге дейін білім беру жүйесінде келесі ғалымдардың жұмыстарында «отансүйгіштікке» және «патриоттық тәрбиеге» бағытталғанын көрсетіп отыр, О.Б. Мазбаев, А.К. Жусупов [1], С.И. Беленцова [2], Т.С.Буторина [3], Н.Г.Егошина[4], Г.Я.Гревцева [5], Н.П. Овчиникова [3], Г.Н.Филонова [6],

И.Г.Милованова [7], В.В. Серебrenикова [8]. Жұмыстарды талдау кезінде әр ғалымның осы мәселені әр түрлі бағытарында қарастырылғанын көруге болады. Өскелең ұрпақтың бойына «патриоттық» «отансүйгіштік» сезімге мектеп қабырғасында баулыған дұрыс, бұған себеп жас өспірімдер осы уақытта жан-жақты тануға, білуге деген қызығушылықтары жоғары болып келеді, яғни өлкені тану жан-жақты көру деген қызығушылы артады.

Қазіргі таңда «патриотизм» атты ұғымға неше түрлі анықтама беріліп отыр, соның бірі В.В.Серебrenикованың пікірінше «патриотизм» немесе «отансүйгіштік» дегеніміз мемлекеттік ғимараттың іргетасы және оның идеологиялық өміршендігінің тірегін білдіре отырып әлеуметтік - мемлекеттік институттың құраушы бөлігі деп түсіндіреді сонымен қатар «патриотизм» ол тек отанға деген махаббат қана емес, сонымен қатар оның дамуындағы кедергі келтіретін барлық нәрсені жек көру дейді [8]. Айтылған әртүрлі пікірлерді ескере отырып Н.Г.Егошинаның «патриотизмге» берген анықтамасын негізге ала отырып «интегратив ретінде жеке тұлғаның азаматтық, құқықтық, адамгершілік және ұлттық этникалық сипаттамаларынан бөлінбейтін элемент» деп түсіндіреміз [4]. М.В. Егошина «патриотизмді» адамның туып өскен жеріне деген құрметі, махаббаты сол жердегі этностың әдет-ғұрпы мен салт-дәстүріне, өткен тарихына, әлеуметтік-мәдени құндылықтарына деген құрметі деп түсіндіреді.

Белгілі ғалым педагог К.Д.Ушинский оқушылармен жұмыс жасаудағы үш бағытты анықтап көрсетті, сол үш бағыт төмендегі сызбада ұсынылып отыр:

Сурет 1. Оқушылармен жұмыс жасаудағы бағыт

Осы бағытта жұмыс жасау арқылы оқытушы әр түрлі әдс-тәсілдерді қолдана отырып алдына қойған мақсат пен міндетіне жету арқылы «патриотизм» және «отансүйгіштік» қасиеттерін әр оқушының бойында қалыптастыра алады. Бұл қасиеттерді көбінесе тек «тарих» пәнінен ғана дамытып қалыптастыруға болады деген, қате пікірден аулақ болған дұрыс. Қазіргі таңда өзекті болып отырған креативті индустрияны дамытуда этностардың мәдениеті, әдет-ғұрпы, өмір сүру салтын білу онымен етене жақын танысу қоғамға қызық болып отыр. Әр түрлі әдет ғұрыптарды зерттей отырып екі немесе одан да көп халықтың өмір сүру салтындағы ұқсастықтарды көруге болады, әсіресе тың игеру жылдарында келген халықтың жалпы қазақ халқымен ұқсас әдет ғұрпы және асхана өнімдерін көруге болады, мысалы: дүнген халқында қазақ халқындағыдай «шашу рәсімі» және «балаға ат қою» бар, қазақ қырғыз егіз ел дегендей бұл ұлт өкілдеріменде өте ұқсастық көп соның бірі: «айтыс», «ұлттық спорттық ойындар» (күрес- «курёш», «алыш»; көкпар-«улаш тартыш», «кёк бору»), татар халқында: «бесікке салу», «бел құда», «бесік құда».

В.С.Селиванованың пікірі бойынша сыныптан тыс уақытта арнайы ұйымдастырылған жұмыстарды іске асыра отырып, тәрбиеленушілердің бойында жеке қасиеттерді қалыптастыруға болады деген тұжырымдама жасап отыр[5]. Білім беру ошақтарының басты міндеттерінің бірі: тәрбиеленушілердің бойында «патриоттық» және «отансүйгіштік» қасиеттерін қалыптастыру. «Патриот» болып адам туылмайды, ол өсе келе бойында қалыптасатын қасиет, осы қасиетті тұрғылықты жерін таныстыра отырып өлкетану жұмысын іске асырып баулуға үлкен мүмкіндік бар. Бұл қасиеттерді бір сабақта ғана қалыптастыру мүмкін емес, яғни тұрақты түрде түрлі әдіс-тәсілдерді қолдана отырып әр пәнде өз өлкесін тану, зерттеу мақсатында жұмыс жүргізілсе нәтиже міндетті түрде болары анық.

Барлық айтылған анықтамаларды қорытындылай отырып, оқытушы үш бағыт бойынша мақсатқа жету жолында жұмыс жасай алады, бірінші бағытта оқушының өз өлкесінің тарихымен таныса отырып оны жүрекпен сезіну, көзбен көру және қолмен ұстау, екінші бағытта өткен тарихпен таныса отырып болған жайттарды өз деңгейінде жеткізе алатын қоғам қайраткерлерімен кездестіру, үшінші бағытта оқушының қоғамда болып жатқан жайттарды шешуге деген қызығушылығын арттырып шешім қабылдауда еркіндік бере отырып тәрбиелеу. «Патриотизм» және «отансүйгіштікке» баулу тек білім беру ошақтарына ғана міндеттелмеу керек, сонымен қатар осы іс-әрекетті іске асырытын қоғамдағы әлеуметтік серіктестерді табу. Мемлекеттік деңгейде жасөспірімдерді тәрбелеуге деген назар әрқашанда өз деңгейінде іске асырылып келеді. Бұл жерде ең алдымен облыстық және қалалық музейлермен, архивтермен, өлкетанушы кеңестерімен тығыз жұмыс жасау.

«Мәңгілік ел» идеясының басты басымдылықтарының бірі жас ұрпақты «патриотизмге», «отансүйгіштікке» баули отырып өз елінің тарихымен сабақтастыр, осы орайда музей жанынан ашылған «жас өлкетанушылар» үйірмелері жұмыс жасап келеді. Үйірме аясында өлкені тану мақсатында жүйелі түрде жоспарланған іс-шаралар маусымдылыққа байланысты ұйымдастырылады, оқушылардың демалыс кезеңдерінде жаз айларында археологиялық қазбаларға қатысса, көктем айларында әдет-ғұрып тану мақсатында арнайы мастер класстарға қатысады, күз айларында қоршаған ортаны және экологияны сақтау мақсатында көшет отырғызу, сенбіліктерге қатысу сынды жұмыстарға тартылады. Бұл жерде байқағанымыздай бос уақыттарын ұйымдастыру және тірлікке баулудың іске асқанын көруімізге болады. Осындай жұмыстарды іске асыру үшін зерттеулер көрсетіп отырғандай бүгінгі оқытушы, тәлімгер инновациялық құралдармен қаруланған, ақпараттық-технологияны меңгерген және өз пәнін басқа пәндермен байланыстыра отырып инновациялық деңгейде өткізе алуы керек. Инновациялық өлкетануды іске асыруда жоғарыда аталған барлық серіктестерді ортақ жұмысқа тарта отырып қол жеткізуге болады. Осылайша, инновациялық өлкетануға тиісті назар аудара отырып, өлкетану арқылы патриотизмді қалыптастыру отанға деген құрмет, махаббат және мақтаныш сезімін қалыптастыра аламыз.

Пайдаланылған дереккөздер тізімі

1. Мазбаев О.Б., Жусупов А.К. Туристско-краеведческая работа с детьми и юношеством: анализ проблем // Соқпақ = Тропинка. - 2005 - № 1 - 64 с.
2. Циулина М.В. Патриотическое воспитание школьников: возможности социообразовательной среды // На родное образование. – 2013. – № 1. 252-259 с.
3. Буторина Т.С., Овчинникова Н.П. Воспитание патриотизма средствами образования. – СПб.: КАРО, 2004. – 224 с.
4. Егошина Н.Г. Патриотическое воспитание подростков средствами краеведения на уроках английского языка: автореф. дис. канд. пед. наук. – Йошкар-Ола, 2007. – 22 с.
5. Гревцева Г.Я. Гражданское воспитание учащихся: учебно-методическое пособие. – Челябинск: ИИУМЦ «Образование», 2003. – 115 с.
6. Филонов Г.Н. Общественно-национальная программа воспитания: предпосылки и технологии разработки // Педагогика. – 2001. – № 9. 3-10 с.
7. Моисеева Л.В., Милованова И.Г., Удилова И.Я. Организационно-деятельные военно-патриотические игры – преобразующая образовательная форма воспитания современной молодежи // Современная высшая школа: инновационный аспект. – 2017. – Т. 9. – № 2. 64-70 с.
8. Серебрянников, В.В. О патриотизме как объекте науки // Духовный потенциал Великой Победы и современный патриотизм: материалы заседания Философского клуба. – М.: Книга и бизнес, 2003. 73-82 с.

ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ДЕМОГРАФИЯЛЫҚ ЖАҒДАЙДЫҢ ДАМУ ҮРДІСТЕРІН ОҚЫТУ ӘДІСТЕМЕСІ

Тулегенов Е.А. PhD, қауым.проф.м.а, Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті,
Алматы қ., Қазақстан

Тоқсабаева М.Е., 8D01506-География білім беру бағдарламасының 2 курс докторанты, Қазақ
ұлттық қыздар педагогикалық университеті, Алматы қ., Қазақстан

Андатпа. Мақалада демография ғылымының зерттеу нысаны, халықтың әлеуметтік-экономикалық жағдайын көтеруде демографияның маңызы, демографиялық үдерістерді жүйелі жүргізу мен реттеуде, демографиялық мәселелерді шешудегі мемлекеттің рөлі қарастырылған. Сонымен қатар, демография ғылымының негізін салушы және Отандық демография ғылымының қалыптасып, дамуына үлес қосқан ғалымдар, демография мәселесіне мән беріп, қоғам дамуындағы оның зерделеудің қажеттілігі сипатталған.

Аннотация. В статье рассматривается объект исследования демографической науки, значение демографии в повышении социально-экономического положения населения, роль государства в систематическом ведении и регулировании демографических процессов, решении демографических проблем. А также, были описаны основоположники демографической науки и ученые, внесшие вклад в становление и развитие отечественной демографической науки, придавая значение проблеме демографии и необходимости ее изучения в развитии общества.

Abstract. The article examines the object of demographic science research, the importance of demography in improving the socio-economic situation of the population, the role of the state in the systematic management and regulation of demographic processes, solving demographic problems. Also, the founders of demographic science and scientists who contributed to the formation and development of domestic demographic science were described, attaching importance to the problem of demography and the need to study it in the development of society.

Адам - мемлекеттің басты байлығы. Әр халықтың демографиясы көп қырлы. Демографиялық үрдістер жергілікті тұрғындардың тұрмысын жақсартып, қоғам дамуына, әр түрлі әлеуметтік мәселелердің шешілуіне негіз болады. Дамыған елдердің бір бөлігі - демографиялық дағдарыс, ал екінші бөлігі - табиғи өсімді арттыру бойынша мемлекеттік бағдарламаларды іске асырып жатыр. Дамыған елдің көбінде туу көрсеткішінің төмендеуі және халықтың ерте қартаюы мәселесі тұр. Демографтардың айтуынша, туудың жалпы коэффициенті әр әйелге 2,2 тең болуы елдегі тұрақтылықты сақтайды, коэффициент 2,1-ден төмен болғанда, ел халқының саны азая бастайды. Бұл ХХІ ғасырдағы өзекті мәселелердің біріне айналып отырған демография мәселесіне мән беруге, қоғам дамуындағы оны зерделеудің қажеттілігін көрсетеді.

Алғаш рет Лондондағы тіркелген адам өлімдерінің бірнеше жылдық жазбалары негізінде халық арасындағы өлудің көрсеткішін жасап, заңдылықтарын анықтаған демография ғылымының негізін салушы - ағылшын ғалымы Дж. Граунт еді [1].

Демография қоғамдағы халықтың сапалық құрылымын, қозғалысын, оның әлеуметтік-экономикалық өмірімен байланысын сипаттайды. Демография арқылы қоғам өзінің өткен тарихын, қазіргісін, болашағын болжайды.

Демография халық саны мен сапасы өзгерісінің заңдары мен заңдылықтарын, демографиялық үрдістердің өзара байланыстарын, халықтың әлеуметтік-экономикалық құбылыстарға тәуелділігін қамтамасыз етеді. Белгілі бір қоғамдық ортадағы халық өзгерісін сол қоғам өмірінің әлеуметтік-экономикалық жағдайларын айқындайды. Әлеуметтік-экономикалық жағдайлардың халықтың ұдайы өсуіне ықпалын ғана емес, халық өсімінің қоғам дамуына тигізетін әсерін де қарастырады. Демографиялық үрдістер негізінде халықтың ұдайы өзгерісін анықтау барысында мемлекет тарапынан жүргізілетін демографиялық саясат негіздері тұжырымдалады. Халықтың қоғам дамуымен өзара ықпалдасуы демография үшін маңызды болып табылады.

Тұтас алғанда, демография - халықты тану, халықтың өсіп-өнуі, туу мен өлім, көші-қон мәселесі, жастық-жыныстық ерекшеліктер, еңбек ресурстары, әлеуметтік мәселелерді қоғамдық-тарихи тұрғыдан зерделейтін ғылым саласы.

Еңбек нарығына демографиялық өсім оң жағынан да теріс жағынан да әсер етеді. Демография бұл - халық. Халықтың саны бұл нарықтың дамуын көрсетеді. Себебі, тауарлар мен қызметтердің тұтынушысы да, өндірушісі де - тұрғылықты халық болып саналады. Тұтыну нарығына қойылатын талапты да қоятын сол халық [2].

Мемлекет өз азаматтарын әлеуметтік қорғауға мүдделі. Адамзаттың қоғам өмірінің барлық саласындағы алатын орны маңызды. Демографиялық үдерістердің өзгеруімен, мемлекеттің де экономикалық, саяси, әлеуметтік жақтары өзгереді. Қазақ халқы үшін демография мәселесіне түрлі тарихи кезеңдердегі қиындықтар, рухани-мәдени құндылықтар сан ғасырлар бойы ықпал етіп отырған. Тарих бедерлерінде талай тарихи-демографиялық

сынаққа ұшыраған қазақ қоғамында халықтық демография ұлттық сананың мәйегі мен басты дәнекері болып келген. Отандық демография ғылымының қалыптасып, дамуына үлес қосқан А.И.Левшин, П.Г. Галузо, Е.Е. Бекмаханов, Б.С. Сүлейменов, Н.В. Алексеенко, И.Д. Никифорова, В.В. Козина, М.Х.Асылбеков, М.Тәтімов, М.Қозыбаев, Н.Бекмаханова және басқа да зерттеуші ғалымдарды айтуға болады.

Тәуелсіздік алған жылдары экономикалық дағдарыстың тұғырында тұрған еліміз үшін, демографиялық үдерістерді жүйелі жүргізу мен реттеуді, халық санының өсуі мәселерін мемлекеттік билік органдары өз назарына алды. Демографиялық үдерістерді реттейтін бірқатар нормативтік-құқықтық актілер қабылданды. Халықтың туылым мен өлім көрсеткіштерінің өзгеруіне бақылау жасау, еңбек ресурстарын анықтау, көші-қон мәселелерін шешу, демографиялық саясат негізінде қабылданған демографиялық стратегияларды жүзеге асыру жұмыстары мемлекеттік басқару жүйелеріне жүктелді. Қуатты мемлекеттің даму даңғылын даралайтын ең негізгі фактор - демографиялық өсім болып саналады.

Әлемде Қазақстан жер көлемі бойынша 9-орын алса, халық саны жағынан 62 орында, халық тығыздығы бойынша 184-орында тұр. Қазақстан жер аумағы үлкен (2724,9 мың км²) болғанымен халық сирек қоныстанған елге жатады. Оның аумағының сәйкес түрде 1 км²-не 6,2 адамнан келеді. Қазақстанда халық біркелкі қоныстанбаған. Жері-кең, халқы - аз. Ал бұл көрсеткіштер ұлт қауіпсіздігіне үлкен қауіп төндіреді. Демографиялық мәселе әлеуметтік мәселемен (халықтың өмір сүру ұзақтығы, денсаулықты сақтау, жұмыспен қамтылуы, тұрмыс деңгейі, білім беру) тығыз байланысты, сол себептен де мемлекет ең алдымен әлеуметтік мәселелерді шешу қажет. Қазақстанда халықтың денсаулығын сақтау, өндіріс, шаруашылық орындарының жұмысын жандандыру, халықты жұмыспен қамтамасыз ету, халықтың материалдық -тұрмыстық жағдайын ұдайы жақсарту секілді кезек күттірмейтін әлеуметтік-экономикалық көкейкесті мәселелерді тез әрі тиімді шешу бүгінгі күннің басты талабы болып табылады. Халықты әлеуметтік қорғауда әртүрлі мекемелердің қызметін жақсарту, еңбек өндірісін нығайту арқылы халықты жұмыспен қамту, халықтың әлауқатын көтеру секілді жұмыстар атқарылуда [3].

Ел болашағы-демографияның өсіміне тікелей байланысты. Халықтың демографиялық даму көрсеткішін білмей, елдің ұлттық құрамының қалай өзгергені анықталмайды. Саны өскен жұрттың сапасы да артады,- дегеніндей, еліміздегі халық санының өсуі, әлеуметтік-демографиялық мәселердің шешілуі және оның не үшін маңызы бар екенін өзіміздің өскелең ұрпақ түсіне білуі керек. Сол себептен, демографиялық үрдістерді жүйелеп, зерделеп, білім алушыларға түсіндіру өте маңызды. Осы орайда, Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті, Жаратылыстану институты, География кафедрасында 6B01510-География, 6B01511-География-Тарих, 6B01512-География-Биология білім беру бағдарламаларының 3-4 курс білім алушыларына өтілетін география ғылымының бір саласы экономикалық географияның құрамындағы «Қазақстанның экономикалық және әлеуметтік географиясы» пәнінің маңызы орасан зор. Пән - қоғамның әлеуметтік жағдайын теориялық тұрғыдан түсінуге, сипаттауға және жүйелеуге, тәжірибелік тұрғыдан деректер жинауға мүмкіндік береді. Қазақстанның халқы туралы толық терең және біртұтас түсінік беруге бағытталады.

«Қазақстанның экономикалық және әлеуметтік географиясы» пәнінің мазмұны аясында білімалушылар «ұлт», «халық», «демография», «этнография», «табиғи өсім», «депортация», «халық миграциясы», «эмиграция», «диаспора», «халық санағы» ұғымдарының мазмұнын тереңірек ашады. Білім алушылар практикалық тапсырмаларды орындауда кескін картамен жұмыс жасайды, кестелерді толтырады, тірек сызбалар арқылы түсіндіреді. Статистикалық, картографиялық, графиктік ақпарат көздерін пайдаланады.

«Қазақстанның экономикалық және әлеуметтік географиясы» пәнінің практикалық сабағында төмендегідей тапсырмаларды орындау негізінде білімалушылардың пәндік дағдыларын қалыптастыруға мүмкіндік береді.

- Қазақстан халқының ұлттық құрамын, жас-жыныстық құрамын, экономикалық аудандарындағы халық саны мен тығыздығын және сирек қоныстанғандығын, халықтың ұлттық құрамының өзгеруіне миграцияның әсерін анықтайды;

- Қазақстан халық санының табиғи өсуі, көшіп келгендер мен кеткендер саны, қала және ауыл халқы санындағы өзгерістерді анықтап, бағаналы, шеңберлі диаграммалар құрастырады.

- Еңбек ресурстарын жіктейді. Халық саны өзгерісіне әсер ететін факторларды анықтайды; Халықтың санына байланысты қалаларды жіктеп, кескін картаға түсіреді;

- Әр жылдардағы тарихи жағдайларға байланысты демографиялық деректерді салыстырады; демографиялық дағдарыстың себептерін талдайды, демографиялық мәселелердің шешу жолдарын ұсынады [4].

Қазақстанның әр азаматы қазақ халқының санын, жас-жыныстық құрамын білуі міндетті. Бұл - еліміз үшін баға жетпес құндылық екендігін айқындайды. Сондықтан соңғы жылдары демографияға, әлеуметтік-демографиялық мәселерді шешуге деген үлкен назар аударылуда. Адами капитал әрқашан елдің тұрақты дамуы үшін шешуші рөл атқарады. Тұрақты дамуды, әлеуметтік тұрақтылықты және экономикалық өсуді қамтамасыз ету үшін демографиялық әлеуетімізді көтеруіміз керек.

Пайдаланылған дереккөздер тізімі

1. Әбсаттаров Р., Дәкенов М. Әлеуметтану. Алматы: Қарасай -2009
2. Рахметова Р. Эконометрика. Оқу құралы. – Нұр-Сұлтан, 2018. – 230 б.
3. Қазақстан аймақтарының демографиялық дамуы. Монография. – Нұр-Сұлтан, 2020. – 215 б.
4. Н.Н.Карменова, Е.А.Тулегенов, М.Е. Токсабаева «Қазақстан экономикалық және әлеуметтік географиясын (практикалық сабақтарға арналған) Оқу құралы. Алматы: ЖШС «Лантар books».2022.

9-СЫНЫП ОҚУШЫЛАРЫНЫҢ ҒЫЛЫМИ-ГЕОГРАФИЯЛЫҚ САУАТТЫЛЫҒЫН АРТТЫРУДАҒЫ КЕЙС ТЕХНОЛОГИЯСЫН ҚОЛДАНУДЫҢ ӘДІСТЕМЕЛІК НЕГІЗДЕРІ

Демеуов А. Б., Жаратылыстану ғылымдарының магистрі, оқытушы, Л. Н. Гумилев атындағы
Еуразия ұлттық университеті,
Альдекенова А. Т., ²Жабаев атындағы №4 мектеп-гимназиясының география пәні мұғалімі
Астана, Қазақстан

Андатпа: Қазіргі уақытта Қазақстанда әлемдік білім беру кеңістігіне енуге бағытталған жаңа білім беру жүйесінің қалыптасуы жүріп жатыр, педагогикалық теория мен практикада оқу процесін ұйымдастыру мен жүзеге асыруда елеулі өзгерістер орын алуда. Кейс әдісін қолдану - қазіргі білім беру талабына сай оқушының сабаққа деген қызығушылығын туғызатын жеке педагогиканың жаңа инновациялық жүйесі болғандықтан, кейс әдісін қолданып, тақырыбқа сәйкес тәжірибелік сабақ жүргізіледі.

Аннотация. В настоящее время в Казахстане разрабатывается новая образовательная система, направленная на выход в мировое образовательное пространство, происходят существенные изменения в организации и реализации образовательного процесса в педагогической теории и практике. Поскольку использование кейс-метода является новой инновационной системой индивидуальной педагогики, вызывающей интерес обучающегося к уроку в соответствии с современными образовательными требованиями, практические занятия проводятся по теме с использованием кейс-метода.

Abstract: Currently, a new educational system is being developed in Kazakhstan, aimed at entering the global educational space; significant changes are taking place in the organization and implementation of the educational process in pedagogical theory and practice. Since the use of the case method is a new innovative system of individual pedagogy that arouses the student's interest in the lesson in accordance with modern educational requirements, practical classes are conducted on the topic using the case method.

Білім алушылардың ғылыми-жаратылыстану функционалдық арттыру үшін мұғалім сабақта заманауи әдістер мен шынайы өмірге негізделген, оқушылардың сыни ойлау қабілетін дамытуға бағытталған тапсырмалар түрлерін қолдана білуі тиіс. Кейс стади технологиясы география сабағын түрлендіріп өткізуге мүмкіндік беретін әдістердің бірі. Нақты жағдаятты талдай отырып, оқушы келесі дағдылар мен біліктілігін дамыта алады:

берілген ақпараттан мәселелні анықтау, оған анализ жасау және шешімін шығара алу;

ақпаратпен жұмыс істей алу;
 ақпарат пен дәйектерге анализ және синтез жасау;
 ұсыныстар мен қорытынды жасау;
 қабылданған балама шешімдерге баға беру;
 өзгені түсініп тыңдай алу, топта жұмыс істеу қабілетін дамыту;
 өзінің көзқарасын, ұстанымын таныта білу, қорғай алу [1].

География сабақтарында кейс стади әдісін қолдану мұғалімге басты жүк артады, мұғалім әр түрлі әдіс-тәсілдерді қолдана отырып, білімі алушыларды кейсті шешу алгоритмін үйретуі қажет. Білім беруде кейс технологиясын қолданудың келесі ұстанымын негізге алған жөн:

оқушылардың кейс материалдарымен жеке жұмысы (мәселені анықтау, кілтті дәйектерді құрастыру, шешім шығару немесе келесі қадамдарға ұсыныс беру);

шағын топтарда жұмыс жасау, мұнда оқушылар ортақ келісімге келе отырып, негізгі мәселені анықтап шешім шығарады;

нәтижені шығарып, ұсыну.

Әрбір кейс жеке немесе топта саралданып отырып шешіледі. Мұғалім немесе жетекші кейстің шешу алгоритмі мен шешім шығару әдістемесіне сілтеме жасайды [36].

Білім беруде мақсатына қарай кейстің негізгі екі түрі қолданылады: оқыту және зерттеу.

Оқыту кейсі нақты өмірде орын алған жағдаятты сипаттауға негізделген. Оқушы география сабақтарында ақпаратпен толық қамтамасыз етілген, мақсатқа жетуге бағытталған дәйектермен жұмыс жасайды. Кейс шынайы өмірді, нақты орын алған мәселені, дәйектерге негізделген болуы керек. Мұндай кейстер оқушылар мен мұғалімдер арасында аса сұранысқа ие болады. Егер ақпаратқа шындыққа жанаспаса, онда кейс өзекті болып табылмайды.

Зерттеу кейсі белгілі бір теориялық тұғырға негізделген үдерісті зерттеу мақсатымен құрылады. Мұндай кейс жаңа гипотезаны ұсыну үшін немесе ғылымда бар гипотезаға баламалы ұсыныстар жасау үшін құрастырылады.

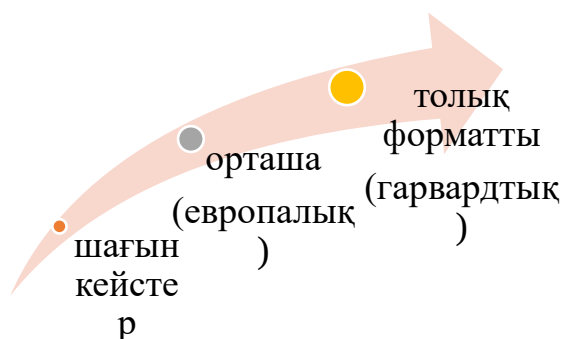
Білім беруде оқыту кейстерін қолдану өзекті болып табылады. Оқушылар бар ақпаратпен белгілі бір мәселелерге талдау жасап, шешімін шығарып, ұсыныстар жасай алады. 1-кестеде екі кейс түріне салыстырмалы түсінік беріледі: оқыту және зерттеу кейсі. Оқыту және зерттеу кейстерінің салыстырмалы сипаттамасы (кесте 1).

Кейс түрлерінің салыстыру параметрлері Кесте 1

Салыстыру параметрлері	Кейс түрлері	
	Оқыту кейсі	Зерттеу кейсі
1	2	4
Мақсат	Оқыту: дағдыларды қалыптастыру	Зерттеу: үдерістерді зерттеу, заңдылықтарды анықтау, зерттеу барысында қабылданатын немесе қабылданбайтын гипотеза құру,
Теория	Бірден ұсынылады	Зерттеу барысында нақтыланады
Ақпарат көздері	Бастапқы немесе қосымша	Негізінен бастапқы болады
Қосымша ақпарат	Қосымшалар негізінде болады	Зерттеу барысында жинақталады
Шешім қабылдау кезеңі	Алдын ала беріледі және белгілі уақытта аяқталады	Берілмейді
Жағдаят сипаттамасы	Кейс мазмұнында беріледі	Зерттеу барысында жинақталып, талдау жасалынады.
Кейс авторының пікірі	Ескерілмейді	Зерттеу нәтижесі ретінде ескеріледі
Бөлімдері	Құрастырылады.	Құрастырылмайды

	1) кейс аннотациясы 2) оқыту мақсаты 3) педагогикалық әдістері мен тәсілдері 4) кейс анализі сұрақтары 5) кейс жауаптары 6) оқу жоспары 7) эпилог (нәтижесі және т.б.)	
1.Қолданылу саласы	Білім беру үдерісінде	Кең ауқымды қамтиды
<i>Ескерту – [1] дереккөзінен алынды</i>		

Әрі қарай білім беру үдерісінде қолданылатын кейс түрлеріне тоқталайық. Оқыту кейстерінің бірнеше түрлері бар. Көптеген кейс түрлерін мақсаттарына қарай топтастыруға болады. Топтастырылған кейс түрлерін 1-суреттен көруге болады.

Сурет 1. Оқыту кейс түрлері

Төмендегі кестеде оқыту кейстер түрлерінің салыстырмалы сипаттамасы берілген (кесте 2) [2].

Кейс түрлерінің салыстырмалы сипаттамасы Кесте 2

Кейс сипаттамалары	Шағын кейстер	Орташа кейстер (европалық)	Толық форматты
<u>Беттерінің саны</u>	1-3	8-12	20 және одан да көп
<u>Суреттер мен кестелер саны</u>	1-2	3-5	6-10 және одан да көп
<u>Интервью саны</u>	0-1	1-2	көп
<u>Мұғалімге берілетін ұсыныстар</u>	аз	жалпылама сипатта	нақты әдістемесі беріледі
<u>Дайындыққа берілетін уақыт</u>	сабақ барысы	шектеулі	зерттеуші топ анықтайды

Оқыту мақсаттарына байланысты кейстер оларда берілген материалдың мазмұны мен ұйымдастырылуы бойынша әртүрлі болуы мүмкін:

а) жағдайларды талдау және бағалауды үйрету. Бұл жағдайда іс талдауды қажет ететін ең егжей-тегжейлі ақпаратқа негізделеді және тиісті қорытындылар жасалады;

б) мәселені шешуге және шешім қабылдауға үйретеді;

с) мәселені және оның шешімін көрсететін жағдайлар.

Кейстың келесі түрлерін ерекше көрсетуге болады:

Практикалық кейстер: ситуациялық талдау әдісі немесе іскерлік корреспонденция әдісі. Бұл жағдайлар енгізілген жағдайды немесе істі мүмкіндігінше шынайы көрсетуі керек;

Ғылыми-зерттеу кейсі: оқушының ғылыми-зерттеу іс-әрекетіне араласуына бағытталған;
Жағдаяттық кейс: Бұл әдістің ерекшелігі – шешім қабылдау үшін ақпаратты оқушының өзі табады. Шешім қабылдау үшін қолда бар ақпарат жеткіліксіз екені анық, сондықтан оқушы шешім қабылдауға қажетті ақпаратты жинап, талдауы керек. Бұл уақытты қажет ететіндіктен, мектеп оқушыларының өз бетінше үй тапсырмасын орындауға болады;

Іскерлік хат алмасу кейсі: Оқушылар мұғалімнен мәселені анықтап, шешу жолын табу үшін бағыт-бағдар берілген құжаттар-кейс алады [3].

География сабағында кейс амал-тәсілінде басты назар оқушылардың ұсынылған тапсырманың сызба түрін пайдаланып өмірлік жағдаяттарды талдауы және осы жағдаятқа өзіндік баға беруі шәкірттің жеке тұлғалық қабілеттерін жетілдіруге баса назар аудару басты мақсат болып табылады.

География пәні бойынша кейстерді құрудың келесі негізгі сатыларын белгілейміз:

- берілген тапсырмаларды дәлелдеуде оқушы өзіне қандай мақсаттар қойылып отырғанын анық білуі қажет;

- әр түрлі анықтамалар мен салдарды дәлелдеу үшін берілген жағдайларға критерийлерді тағайындау;

- алдын ала берілген қосымша деректерден қажет ақпарат көздерін табу;

- кейстегі алғашқы материалдарды жинау, сараптама жасау, оны қолдану бойынша анықтаманы немесе салдарды дәлелдеп шығу [4].

Сонымен қатар, сабақта келес кейс түрлерін де қолдануға ұсыныс білдіреміз:

Кіріспе кейстер, мұндай кейстерде белгілі бір жағдаяттар, оқиғалар, мәселелер және олардың қарастырылатын ауқымы анық беріледі;

Ақпараттық кейстер, белгілі бір тақырып аясындағы білім, білік, дағдыларының көлемі;

Стратегиялық кейстер, белгісіздік орын алған жағдайда ортаға талдау жасай алу қабілетінің дамуы;

Зерттейшілік кейстер, мұндай кейс түрлерін оқушылар жеке немесе топпен шеше алады, мәтін мазмұны жұмыс нәтижесінің қорытындысы болып табылады [5].

Кейсті шеше отырып оқушылар шынайы өмірде де қолдануға болатын тәжірибе алады. Оқушылар кейс шеші барысында жинақталған «білім қорының» ұлғаюы күнделікті өмірде шешімнің дайын схемасын пайдалану ықтималдығын арттырады және күрделі мәселелерді шешу дағдыларын дамытады.

Кейс әдісті география сабақтарында жиі қолдануға ұсыныс білдіреміз, себебі бұл технологияны оқытудың басқа да технологияларымен ұштастыруға болады. Технология сабақты ерекше шығармашылықпен құруға мүмкіндік береді, мұғалім әр сабағына кейсті дұрыс құру арқылы оқушының алған білімін өмір жағдайларында да өз білімін қолдана алу дағдысын дамытады. Оқушылардың шығармашылық, сыни ойлау қабілеті, ғылыми-сауаттылығы дамиды, мәселені тиімді жолмен шешуге үйренеді. География сабақтарында кейс технологиясын қолданудың әдістемелік ерекшеліктерін 2 суреттен көруге болады. Мұнда, баспа, видео, мультимедия кейс түрлері берілген.

Сурет 2. География сабақтарында кейс технологиясын қолданудың әдістемелік ерекшеліктері

Э.А.Сидельниктің пікірінше кейс технологиясын география сабақтарында қолдануда мұғалімнен де, оқушыдан да жоғары дайындықты талап етеді. Оқушы мен мұғалімнің жұмыс әрекетін бірнеше кезеңге бөліп көрсетуге болады [6].

Сабаққа дейін:

Мұғалімнің әрекеті:

Кейсті таңдап алады.

Оқушылардың дайындығы үшін негізгі және қосымша материалдарды таңдап алады.

Сабақ құрылымын дайындап, қысқа мерзімді жоспар құрастырады.

Оқушылардың әрекеті:

Кейс пен пайдаланылатын әдебиеттер тізімімен танысады.

Сабаққа жеке дайындық жүргізеді.

Сабақ уақытында:

Мұғалімнің әрекеті:

Кейсті алдын-ала талдау жұмыстарын ұйымдастырады.

Сыныпты бірнеше шағын топтарға бөледі.

Кейс талдау уақытында оқушыларға бағыт-бағдар беріп отырады, оқушыларды қосымша ақпаратпен қамтамасыз етеді.

Оқушылардың әрекеті:

Кейсті талдайды, кейсте берілген негізгі мәселені анықтайды, сұрақтар қояды.

Шешім шығарудың бірнеше нұсқаларын дайындайды, топ ішінде өзара пікір алмасады.

Шешім шығарады, ұсыныстарын дайындайды.

Сабақтан кейін:

Мұғалімнің әрекеті:

Оқушылардың жұмысын бағалайды, кері байланыс береді.

Қабылданған шешім мен балама шешімдерді бағалайды.

Оқушылардың әрекеті:

Сабаққа кері байланыс береді, рефлексия жасайды (кесте 3).

Кейспен жұмыс істеудің нұсқаулығы Кесте 3

Кезеңдері	Кейспен жұмыс істеу кезеңдері	Әдістемелік нұсқаулықтар.
I кезең – Мәселеге кіріспе	1. Мәтінді оқу	Мәтінді екі рет оқып шыққан дұрыс: іштей және дауыстап оқу
	2. Мәтінді мазмұндау	Мәтінді тізбек бойынша мазмұндау, негізгісін бөліп алу
II кезең – Ақпарат жинау	3. Мәселені анықтау, бөліп көрсету.	Мәселе бір емес, бірнеше болуы мүмкін. Бұл жағдайда олардың арасындағы себеп-салдарды анықтап алу қажет
	4. Талқылау. Сызбанұсқа, класстер құру	Сызба, кесте, класстер құру маңызды, бұл мәселені шешудің тиімді жолын табуға мүмкіндік береді
III кезең – Баламалы ақпараттарды талдау	5. Критерийлерді бөліп алу	Бұл мәселені шешудің бағыты болады, сондықтан бұл кезең маңызды болып табылады.
	6. Мәселені шешу жолын анықтау	Әр қадамды жазып отырған дұрыс, бұл шешім шығарғанда ойды жинақтауға ықпал етеді
IV кезең – Шешім қабылдау	7. Топ шешімін ұсыну формалары - шығарма-миниатюра;	Бұл кезең оқушылардың шығармашылық дағдыларының дамуына ықпал етеді

	- шағын эссе; - сызбанұсқа; - кесте; - мультимедиялық презентация.	
V кезең – Жұмысты ұсыну	8. Жұмыс нәтижесін ұсыну.	
<i>Ескерту – [6] дереккөзінен алынды</i>		

География сабақтарында оқушылардың кейспен жұмыс істеу барысын бірнеше алгоритммен ұйымдастыруға болады. Оқушылардың мәтінмен жұмыс барысын келесі қадамдармен көрсетуге болады:

Бірінші қадам. Оқушы кейс мәтінімен жеке жұмыс жасайды. Кейс мәтіні оқушылардың өздігінен білім алуына бағытталады. Бұл қадамның негізгі міндеті – қалыптастыр жағдайға қатысты өз пікірі және тапсырма бойынша әрекеттің өзіндік нұсқасын әзірлеу. Бұл қадамда оқушылар өздерінің шешімін басқа топтармен немесе топ ішіндегі оқушылармен өзала талдауға мүмкіндік иеленеді.

Екінші қадам. Шағын топтағы пікірталас. Оқу тобы шағын топтарға бөлінеді (5-7 адамнан көп емес), кейс бойынша оқушыларға жалпы жауабын әзірлеу ұсынылады. Оқушылар әрбір мәселе бойынша ортақ пікір қалыптастыру, өз ұсыныстарын дайындау,

көпшілік алдында сөз сөйлеуді дайындау (мәтін, плакаттар, аудитория және спикерлер тобы) бойынша жұмыс атақарады. Егер мұғалім топтар арасында қандай да бір бәсекелестік тудыра алса бұл қадам өте қызықты болады.

Үшінші қадам. Көпшілік алдында сөйлеу және топтық талқылау. Жұмыстың бұл кезеңінде әр топтың баяндамалары тыңдалады, басқа топ мүшелерінің баяндамасына толықтырулар қабылданады, қарсыластар түсіну үшін сұрақтар қояды, ал спикерлер сұрақтарға жауап береді, содан кейін тыңдау арқылы пікірталас өтеді, екі жақтың пікірлері ортаға салынады. Содан кейін сол топтағы басқа топтардың есептері тыңдалып, талқыланады. Бұл қадамның мақсаты – өрісті кеңейту, оқушылардың негізгі коммуникативті дағдыларын, қоғаммен байланыс дағдыларын дамыту. Бұл қадамда мұғалім ұйымдастырушы ролін атқарады, оның пікірталасқа араласуына жол берілмеген жөн. Керісінше пікірталасқа оқушылардың басым көпшілігінің араласуына ықпал ете алуы тиіс.

Төртінші қадам. Мұғалім нақты жағдаймен жұмыс нәтижелерін қорытындылайды. Бұл қадам интеллектуалды жұмысты жалпылайды негізгі, проблемалық немесе, керісінше, табысты бөлектеу түрінде білім алушылардың жұмыс сәттерін жүзеге асырады. Пікірталас барысында пайда болған ұғымдар мен түсініктер нақтыланады, орын алған қиындықтардан шығу жолы таңдалады. Қорытынды, рефлексия жасалады. Кері байланыс беріледі. Оқушылардың жұмыстары бағаланады.

Бұл әдістер география сабақтарын қызықтырақ, интерактивті және практикалық етуге көмектеседі, материалды терең түсінуге және аналитикалық және шешім қабылдау дағдыларын дамытуға ықпал етеді.

Оқытуда кейс технологиясын қолдану оқушылардың ғылыми-географиялық сауаттылығын арттырудың тиімді әдісі болып табылады. Зерттеу барысында кейс технологиясы студенттердің оқу процесіне белсенді қатысуына ықпал ететіні, аналитикалық ойлауын дамытатыны, алған білімдерін практикада қолдануға ықпал ететіні анықталды.

Кейс әдістерін қолдану студенттердің белсенді өзара әрекеттесетін, тәжірибе және идеялармен алмасу ортасын құруға мүмкіндік береді, бұл олардың географиялық мәселелерді талдауға кешенді көзқарасты дамытуға көмектеседі. Сонымен қатар, кейстерді нақты аймақтық контексттерге бейімдеуге болады, бұл оларды студенттерге көбірек қатысты етеді.

Қорыта айтқанда, географияны оқытуда кейс технологиясын қолдану оқушылардың ғылыми-географиялық сауаттылығын арттыруға және олардың танымдық қабілеттерін дамытуға көмектесетін тиімді құрал болып табылады. Дегенмен, максималды әсерге жету

үшін аудиторияның ерекшеліктерін ескеру және олардың білім деңгейі мен қызығушылықтарына сәйкес келетін жағдайларды дұрыс таңдау керек.

Пайдаланылған дереккөздер тізімі

1. Янова Е.П. Использование «кейс-метода» в школьном курсе географии // Психология и педагогика: методика и проблемы практического применения. – 2016. – № 49-1. – С. 170–177.
2. Смолянинова О.Г. Дидактические возможности метода case study в обучении студентов. Гуманитарный вестник. – Красноярск, 2000
3. Saleh, Salama. Critical Thinking as a 21-Century Skill: Conceptions , Implementation and Challenges in the EFL Classroom.2018. [Электронный ресурс].URL:[https:// www. researchgate.net/ publication /329035377 _Critical_Thinking_as_a_21Century_Skill_Conceptions_Implementation_and_Challenges_in_the_EFL_Classroom](https://www.researchgate.net/publication/329035377_Critical_Thinking_as_a_21Century_Skill_Conceptions_Implementation_and_Challenges_in_the_EFL_Classroom)
4. Смолянинова О.Г. Инновационные технологии обучения студентов на основе метода Case Study: М. - сборник «Инновации в российском образовании», ВПО, 2000г
5. Изменения в образовательных учреждениях: опыт исследования методом кейс – стадии / под ред Г.Н. Прозументовой.- Томск, 2013.
6. Мухина С.А., Соловьева А.А. Современные инновационные технологии обучения.-М: ГЭОТАР-Медиа, 2008.

FORMATION OF THE CONCEPT OF ENVIRONMENTAL MANAGEMENT OF STUDENTS

Abdrakhimova A. O., The educational program 8d01515-training of geography teachers 2nd year
doctoral student

Borankulova D. M., Candidate of geographical sciences, acting associate professor Abai kazakh
national pedagogical university

Zhumagazina S. F., Almaty college of logistics and transport academy Almaty, Kazakhstan
aigerim0909@bk.ru

Андатпа: Қазіргі кезде білім саласындағы процестердің дамуын жаһандық реттеуші ақпараттық технологиялар талабына сай, білі алушылардың ақпараттық даму заманы болып табылады. Мақалада білім алушылардың табиғатты пайдалану түсінігін қалыптастыру жайы қарастырылған яғни шолу мақала ретінде қарастырылады. Қазақстан Республикасының білім беру саласында қазіргі процестерді ақпараттандыруды дамыту ең қарапайым фактор – қоршаған ортаны тиімді пайдалануды үрету және қоршаған ортаның жойылып кетпеуіне білім алушыларды түсінігін түбегелі түзету жайлы қарастырылған.

Түйінді сөздер: табиғатты пайдалану, білім, экология, ресурстар, құбылыстар.

Аннотация: В настоящее время глобальным регулятором развития процессов в сфере образования является эпоха информационного развития обучающихся, отвечающая требованиям информационных технологий. В статье рассматривается формирование у обучающихся понимания природопользования, т. е. рассматривается как обзорная статья. Развитие информатизации современных процессов в сфере образования Республики Казахстан предусматривает простейший фактор – сокращение рационального использования окружающей среды и коррекцию понимания обучающимися не вымирания окружающей среды.

Ключевое слово: природопользование, образование, экология, ресурсы, явления.

Annotation: Currently, the global regulator of the development of processes in the field of education is the era of information development of students that meets the requirements of information technology. The article examines the formation of students' understanding of environmental management, i.e. it is considered as a review article. The development of informatization of modern processes in the field of education of the Republic of Kazakhstan provides for the simplest factor – reducing the rational use of the environment and correcting students' understanding of the non-extinction of the environment.

Key word: environmental management, education, ecology, resources, phenomena.

Environmental management

1) The sphere of social and industrial activities aimed at meeting the needs of mankind with the help of natural resources;

2) Scientific field that studies the principles of rational use of natural resources, including the analysis of anthropogenic impacts on nature and their consequences for humans.

Nature management includes: extraction and processing of natural resources, their renewal or reproduction; use and protection of natural conditions of the living environment; conservation (maintenance), reproduction (restoration) and rational change of the ecological balance (equilibrium,

quasi-stationary state) of natural systems, which serves as the basis for preserving the natural resource potential of society development.

The object of nature management as a science is a complex of relationships between natural resources, natural living conditions of society and its socio-economic development. The subject of nature management can be considered the optimization of these relations, the desire to preserve and reproduce the living environment.

Nature management as a field of knowledge includes elements of natural, social and technical sciences (including nature protection with its sections — protection of the atmosphere, waters, the natural environment surrounding humans; resource science; ecology; economics of nature management, etc.) [1].

Training methods The concept of "environmental management of students" refers to the learning process aimed at developing students' and students' understanding and responsible attitude to the environment, natural resources and ecosystems. This process includes various aspects that contribute to the formation of environmental literacy and active participation in nature conservation. Here are some key aspects of the formation of the concept of environmental management of students:

Environmental education: Within the framework of this concept, students learn to understand the relationship between man and nature, study ecological processes, biodiversity, as well as the impact of human activities on ecosystems.

Practical skills: Students acquire practical skills that help them effectively manage natural resources, including skills in the field of sustainable use of resources, collection and analysis of environmental data, as well as participation in environmental projects and activities.

Conscious consumption: Students realize the importance of responsible consumption and use of resources, taking into account their impact on the environment, and acquire skills in making environmentally sound decisions.

Active participation in environmental protection: The concept of environmental management of students also includes the active participation of students and students in environmental protection activities, including field trips, cleaning of territories, tree planting and other activities.

Development of ecological thinking and civic engagement: The purpose of forming the concept of environmental management of students is to develop their ecological thinking, the ability to analyze environmental problems and take an active part in the development and implementation of solutions for nature conservation [2].

Environmental management of students is a learning process aimed at developing students' and students' understanding and responsible attitude to the environment, natural resources and ecosystems. It includes both theoretical knowledge about nature and ecology, as well as practical skills in nature conservation and sustainable use of resources.

Important aspects of environmental management of students include:

1. **Education about ecology and nature:** Includes the study of ecological processes, interactions between organisms and their environment, as well as the impact of human activities on ecosystems.

2. **Practical training and research:** This may include field trips to explore ecosystems, conduct environmental research, collect samples, and monitor the environment.

3. **Nature conservation and environmental activism:** Includes participation in landscaping, garbage collection, environmental events and other activities aimed at preserving nature and combating pollution.

4. **Developing skills for sustainable use of resources:** This includes training in energy conservation techniques, sustainable agriculture, efficient use of water resources and other aspects of sustainable development.

5. **Stimulating environmental thinking and decision-making:** Teaching students to analyze environmental problems, develop alternative solutions and make responsible environmental decisions in everyday life and professional activities.

Environmental management of students is important not only for ensuring a sustainable future, but also for the development of environmental literacy and a conscious attitude to nature among new generations [3].

The basic laws of environmental management

1. The law of internal dynamic equilibrium: any changes in one or more components of the environment cause quantitative and qualitative changes that preserve the total sum of the material-energy, information dynamic qualities of the systems where these changes occur, or in their hierarchy.

The consequences:

- each system strives to change in such a way as to minimize the effect of external influence and thus restore the initial state (i.e., it is a factor of self-regulation and self-organization);

- the interaction of material-energy, environmental components (energy, gases, organisms, substrates) is not linear, i.e. a weak effect or a change in one of the indicators can cause strong deviations in others (and in the entire system as a whole);

- the rule of integral resource: competing sectors of the economy in the use of certain natural systems inevitably damage each other and the more significantly they change the jointly operated object (for example, water resources — hydropower, river transport, fishing, irrigated agriculture, public utilities) [4].

Environmental management laws

Fundamental laws limiting environmental management.

Processes and causal relationships in nature, manifested under the influence of anthropogenesis.

The main tasks and trends in the development of the modern stage of environmental management in the direction of coevolution and transition to the noosphere.

Reference analysis of the concept of nature management (Table-1)

Concept name	Definition	Source
Nature management	– this is the practice of using the natural environment and other natural resources by mankind.	Reimers N.F., 1980.
	-human interaction with nature is understood, which pushes a person to satisfy his various life needs (economic, environmental, spiritual, cultural and health, moral and aesthetic needs).	Baideldinov D. L., Bekisheva S. D. Environmental Law of the Republic of Kazakhstan (General Department). - Almaty, 2004
	- use of Natural Resources in economic and other human activities	Kulteleev S.T. Environmental law of the Republic of Kazakhstan. - Almaty, 2003
	–the totality of all forms of exploitation of natural resource potential and measures for its conservation and reproduction.	https://mkgtu.ru/vikon/sveden/files/38.02.01_EN.02_Ekologicheskie_osnovy_prirodopolzovaniya(1).pdf
	– represents a general system of human relations with nature that arises in the course of his work and develops in accordance with the nature of historical, social and geographical conditions.	Yu.N. Kurazhkovsky (Nature management: dictionary-reference. M., 2007, p. 203)
	– it is a combination of all forms of exploitation of natural resource potential and measures for its conservation and reproduction	(Nature management: dictionary-reference. M., 1999, p. 203) N.F. Reimers

	– rational and economical use of natural resources without disturbing the ecological balance of the environment in order to meet the socio – economic needs of society, taking into account the needs of future generations	https://portal.tpu.ru/SHARED/p/PUGACHEVAEE/Ucheb_rabota/Osnovy_priroda/Tab1/lectures.pdf
	"The tasks of nature management as a science are reduced to the development of general principles for the implementation of any activity related either to the direct use of nature and its resources, or to changing impacts on it. The ultimate goal of this development is to provide a unified approach to nature as the universal basis of work."	Yuri Nikolaevich Kurazhkovsky (Essays on nature management. – M.: Mysl, 1969.– p. 6) https://eco-cosm.com/slovar/terminyi-nabukvu-p/prirodopolzovanie

Nature management includes: protection, modernization, production and processing of Natural Resources; use and protection of the natural environment of human life; preservation, restoration and rational transformation of the ecological balance of natural systems; regulation of Human Reproduction and human population. In modern society, several classifications of nature management are distinguished. Let's consider a number of them.

In the future, on the basis of new thinking, it will be possible to implement the transition to a world economic system based on the use of Natural Resources, population regulation by interstate and international institutions [5].

References

1. Tulepbekova S. K., amanzholov A. I., Zhylkaidarova a.m. https://www.almatykitap.kz/upload/files/84810_894731_16.pdf
2. (<https://mchs.gov.ru/ministerstvo/o-ministerstve/terminy-mchs-rossii/term/1743>)
3. Reimers N.F. Protection of nature and the human environment: Words.-reference. –M.: Enlightenment, 1992. p. 203.
4. Essays on nature management. M., 1999, p. 6
5. Barry Commoner "The Closing Circle" Nature management. M., 2001, p. 78

ЗНАЧЕНИЕ ВНЕКЛАСНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ В ПРЕПОДАВАНИИ УРОКОВ ТРУДОВОГО ВОСПИТАНИЯ В ОБЩЕОБРАЗОВАТЕЛЬНЫХ ШКОЛАХ

Курманов А. П.

Нукусский государственный педагогический институт им.Ажинияза, Узбекистан

Аннотация. В статье рассматриваются формы и методы трудового воспитания и творческого развития во внеурочной деятельности.

Ключевые слова: общественно полезный труд, формы внеурочной деятельности, игровые клубы.

Annotation. The article discusses the forms and methods of labor education and creative development in extracurricular activities.

Key words: socially useful work, forms of extracurricular activities, play clubs.

Трудовое воспитание, воспитание отношения к труду составляет основу школьного образования, а работа вне урока - основной способ укрепления связи школы с жизнью. Психологическая и практическая подготовка учащихся является одной из основных воспитательных задач школы.

Связь школы с жизнью крепнет с каждым днем, определяются новые формы и методы внеклассной работы, которые позволяют, учащимся проявить свою самостоятельность и

инициативу, помогают им ощутить красоту и радость труда, организованного на благо общества, и сила команды.

Широко распространены мероприятия внеклассной работы учащихся, такие как «Умелые руки», «Юные натуралисты», «Клубы художественной вышивки».

Психологическая и практическая подготовка учащихся к трудовой деятельности должна осуществляться путем применения различных учебных мероприятий в то время, когда студенты участвуют в различных видах общественно полезного труда.

Внеклассная работа с учащимися является неотъемлемой частью всей учебно-воспитательной работы школы, а также одним из важных инструментов, помогающих всестороннему развитию ребенка, закреплению, углублению и практическому применению знаний, полученных в школе. уроки. В то же время внеклассная работа расширяет объем знаний учащихся, трудовое обучение и воспитание помогает решать задачи развития интереса детей к различным областям науки, техники, искусства.

Внеклассная работа по трудовому воспитанию является продолжением уроков технического труда. Учебная деятельность меняет интерес к знаниям, позволяет более широко применять и углублять знания на рабочем занятии вне классной комнаты. При этом она не должна в точности повторять материалы, даваемые во внеклассной работе, она отличается от аудиторной работы своим игровым и интересным характером. Внеклассная работа позволяет учащимся выбрать тот вид работы, который им нравится и интересен больше. Индивидуальные творческие способности учащихся проявляются только во внеклассной деятельности, где они могут заниматься любым трудом, тратить время и силы, необходимые для достижения поставленной цели.

Существует множество форм внеклассной работы: Общественная работа – вечера, конкурсы, викторины, экскурсии, выставки.

В начальной школе широко используются внеклассные мероприятия, такие как организация выставок, а конкурсам и викторинам уделяется мало внимания. Такие виды общественной работы, как конкурсы и викторины, очень интересны и в то же время имеют большой воспитательный потенциал. Потому что в этих видах работы требуется умение находить осмысленные, быстрые ответы, мобилизовать собственные мысли, знания и умения.

Большую роль в воспитательной работе школы играют общественные работы. Подготовка к вечерам, конкурсам, викторинам, зазубривание текстов стимулировать учащихся всячески стараться подготовить, экипировать и украсить костюмы. Темы вечеров следует выбирать таким образом, чтобы они вызвали интерес студентов во всех аспектах, заставляли их думать, изобретать, а не ограничиваться только имеющимися знаниями и умениями, но и узнавать новости в соответствии с ними с программой по теме вечера. Особенно вечера проходят очень интересно и оживленно, когда объединяются два соседних класса. Тема ночи в основном взята из пословиц и поговорок, но тема ночи может быть связана и с работой: «Труд и тот, кто много работает».

Было бы целесообразно проводить вечера работы в конце каждого учебного квартала и года. Вчера можно было выиграть по теме «Чему ты научился на школьных уроках труда?» Цель вечера – закрепить навыки и умения, приобретенные на уроках труда, привить любовь к труду.

Соревнования, посвященные выполнению различных заданий, правильному использованию инструментов, проверке знаний материалов и инструментов, используемых на занятиях, могут проводиться в классе и между занятиями. Необходимо изменить виды работ и технологию подготовки. Учащиеся, выполнившие все задания, могут быть награждены специальным значком.

Важное место в работе кружка имеет организация и проведение выставок, тематических альбомов и наглядных пособий.

Тематика выставок может быть разной, например, выставка работ, выполненных в классе, выставка работ, выполненных самостоятельно дома или в группах и так далее. Это

зависит от того, как публика воспринимает выставку, как выставка организована, как она оформлена, размещение образцов. Выставка воспитывает эстетический вкус.

Кружковая работа - клубы «Умелые руки», «Театр кукол», «Юные литераторы», «Весёлая мастерская». Дать им возможность реализовать свои простые творческие идеи. Завершение работы в младших классах очень важно и нужно для общего развития младших школьников, особенно с точки зрения связи образования и жизни. Особое значение имеют игровые кружки «Умелые руки», «Театр кукол», «Юные натуралисты», в кружках с одинаковым интересом могут заниматься мальчики и девочки. Каждый может работать по своему интересу, силам и возможностям [1].

Прежде чем организовывать кружки, учитель должен оценить имеющиеся возможности в школе. Для кружка обязательно необходимо отдельное помещение, это помещение должно быть оборудовано столами и стульями, набором определенных инструментов, шкафами для готовых работ.

План работы кружка составляется руководителем кружка совместно с классными руководителями на один год. В плане какая работа будет выполнена, и какая практическая работа будет проведена по этим видам работ. Для того, чтобы работа в плане проходила от простого к сложному, многое вынесено на уровень сложности. Также будет показана запланированная экскурсия. План кружка утверждает директор школы. Тренировка кружка проводится раз в неделю и не должна длиться более 1,5 часов [2].

Обучение кружку обычно начинается с показа новых приемов работы, члены кружка повторяют это действие, а к основной работе приступают после того, как они освоят эти приемы работы. Члены кружка представляют собой простые схемы в процессе выполнения работы. необходимо привыкнуть пользоваться чертежами, аккуратно и экономно обращаться с материалами, содержать инструменты и рабочее место в чистоте и порядке.

Каждый член кружка должен всегда помнить правило «Если ты научился, научи своего друга».

Индивидуальное обучение включает в себя сбор коллекции, самостоятельное использование техники, сельскохозяйственные работы.

Учащиеся начальных классов участвуют во многих общественно-полезных работах. Они из всех сил стараются собирать фрукты и овощи, выращивать цветы, украшать школу, школьный двор и улицы. Все эти мероприятия проводятся по инициативе учащихся.

Во внеклассной деятельности мы можем выполнять различные виды деятельности в зависимости от интересов и способностей учащихся. Объяснение важности нашей работы приведет к хорошим результатам.

Использование рабочих заданий во внеклассной деятельности требует от учителя регулярной подготовки, постоянного контроля за работой каждой группы, оснащения их глубокими и прочными знаниями, заинтересованности в избранной профессии, совершенствования содержания учебных предметов. Эффективная реализация внеклассной деятельности закрепляет знания, умения и навыки, приобретенные в начальных классах, формирует мировоззрение, развивает творческие способности, служит важным фактором улучшения художественно-эстетического вкуса. Своевременные, спланированные и организованные занятия повышают интересы и желания учащихся, обогащают их духовно-мировоззренческие взгляды.

Список использованных источников

1. Давлатов К. Практические занятия по труду и профессиональному образованию.-Т.: Учитель, 1995. 267 с.
2. Туракулов Х.А., Шарипов Ш.С. Развитие изобретательского творчества учащихся. Методологическое описание. - Джизак, 1998. 36 с.

ЖАЗҒЫ ЛАГЕРЬЛЕР ОҚУШЫЛАРҒА ЭКОЛОГИЯЛЫҚ БІЛІМ БЕРУДІҢ БІР ТҮРІ РЕТІНДЕ

Сергеева А.М г.ғ.к., қауымдастырылған профессор,
Бөгенбай Ф.Б., 2 курс магистрант, Қ.Жұбанов атындағы АӨУ, Ақтөбе қ., Қазақстан

Аңдатпа: Мақалада өскелең ұрпақты экологиялық білім беру және тәрбиелеу мәселесі және жазғы экологиялық лагерь ауысымдарында мәселелерді шешуге қосқан үлесі қарастырылады. Жас табиғат зерттеушілері үшін жазғы экологиялық лагерь жүргізудің ерекшеліктері талданады. Мектеп оқушыларының жазғы экологиялық лагерьлерге қатысуының олардың экология мәселесін түсінуіне және экологиялық мәдениеттің қалыптасуына әсері талданады. Лагерь бағдарламасына экскурсиялар, шеберлік сыныптары және практикалық сабақтар ұйымдастыру қарастырылған.

Түйінді сөздер: оқушылар; жазғы экологиялық лагерь; экологиялық білім; экосоқпақ.

Аннотация: В статье рассматривается проблема экологического образования и воспитания подрастающего поколения и его вклад в решение проблем летних экологических лагерных смен. Проанализированы особенности проведения летнего экологического лагеря для молодых натуралистов. Анализируется влияние участия школьников в летних экологических лагерях на их понимание проблемы экологии и формирование экологической культуры. В программу лагеря входит организация экскурсий, мастер-классов и практических занятий.

Ключевые слова: школьники; летний экологический лагерь; экологическое образование; экотропа.

Abstract: The article discusses the problem of environmental education and upbringing of the younger generation and its contribution to solving the problems of summer environmental camp shifts. The features of the summer ecological camp for young naturalists are analyzed. The influence of schoolchildren's participation in summer environmental camps on their understanding of the problem of ecology and the formation of ecological culture is analyzed. The camp program includes the organization of excursions, master classes and practical classes.

Keywords: schoolchildren; summer ecological camp; ecological education; ecotrope.

Қазіргі жағдайда, қоғамның табиғи ортаға жан-жақты әсері болған кезде, экологиялық дүниетанымды, адамгершілікті және адамдардың экологиялық мәдениетін қалыптастыруға арналған экологиялық тәрбиенің маңызы артып келеді. Осы мақсаттарға жету үшін қажет қоршаған ортаның жұмыс істеуінің табиғи және әлеуметтік заңдылықтары туралы барлық білімді біріктіру [1]. Жаһандық және өңірлік ауқымда экологиялық проблемаларды реттеу процесі халықтың экологиялық мәдениетінің деңгейін арттыру қажеттілігін айқындайды. Осыған байланысты мұғалімдердің экологиялық мәдениетін қалыптастыру және олардың мектеп оқушыларына экологиялық білім беру мәселелерін шешуге кәсіби дайындығы Ақтөбе облысы аймағындағы өзектілігі мен маңыздылығы артып келеді [2].

Негізінен экологиялық білім беру мәселелері оқушылар арасында қазіргі кезде пайда болған экология және табиғатты қорғау мәселелері туралы үстірт ақпарат деңгейін азайтады. Б. Ю. Чаус өз жұмысында "көптеген мұғалімдер мектеп оқушыларына экологиялық білім берудің біртұтас процесінің әдістемесін жетік білмейді, ал жүргізіліп жатқан экологиялық-бағдарланған іс-шаралар көбінесе үзінді болып табылады. Сондықтан бұл олқылықты балалардың қосымша экологиялық-биологиялық тәрбиесі барысында толтыру өте маңызды" [3]. Бұл экологиялық мәдениетті қалыптастыруда баға жетпес көмекші бола алатын жазғы экологиялық лагерь [4,5].

Н. В. Добрецованың пікірінше, балаларды экологиялық тәрбиелеу үшін лагерьдің табиғи ортасының тәрбиелік мүмкіндіктерін барынша пайдалану маңызды. Балалардың қоршаған тірі табиғатпен педагогикалық ұйымдастырылған қарым-қатынас процесінде олардың ботаника, зоология, география туралы білімдері сенсорлық-визуалды тәжірибемен нығайтылады, санада моральдық-этикалық идеялармен бекітіледі, өмірлік тәжірибемен байланысты. Табиғат арасында өмір сүру табиғи ортаны қорғау және жақсарту ісінде қолданылатын қажетті дағдыларды игеруге қолайлы мүмкіндіктер туғызады [6].

Жазғы экологиялық лагерь "Эко болашақ-2024" оқушылар үшін білім беру мекемелері мен қосымша білім беру жүйесі аясында Елек өзенінің жағасында Ақтөбе облысында жүргізіледі. Жазғы лагерьлер мектеп оқушыларына экологиялық білім берудің маңызды түрі болып табылады. Осы кезеңде балалар табиғатта көп уақыт өткізеді, қоршаған ортаға қамқорлық жасауды үйренеді және экология туралы білімдерін дамытады.

Экологиялық лагерьдің мақсаты өскелең ұрпақтың табиғи нысандардың бірегей құндылығы туралы түсінігін және жабайы табиғатты сақтау мәселелеріне қатысты көзқарастарын, туған өлкенің табиғатына ұқыпты және жауапкершілікпен қарауды қалыптастыру болып табылады.

"Эко болашақ 2024" жазғы экологиялық лагерь бағдарламасы оқушылардың экологиялық білім берудегі үздіксіздік қағидатын, жас ерекшеліктерін, қызығушылықтарын, бейімділігін, оқушылардың дарындылығын және Ақтөбе облысының экологиялық жағдайының ерекшеліктерін ескере отырып әзірленеді. Таңдау құқығы қағидатына сәйкес әрбір топ алдын ала берілген өтінімдерге сәйкес өз қажеттіліктері мен мүдделеріне сәйкес іс-шараларға қатыса алады. "Эко болашақ 2024" облыстық жазғы экологиялық лагерь шеңберінде бірқатар іс-шаралар өткізіледі: "Экотроптар" облыстық жазғы экологиялық лагері, облыстық жазғы экологиялық мектеп, Экологиялық КВН-фестивалі. Ақтөбе облысы мен Ақтөбе қаласы оқушылардан құралған топтар іс-шараларға қатысуға алдын ала өтініш береді.

Облыстық жазғы экологиялық лагерь өткізу бес экосоқпақтың аумағында тапсырмаларды орындауды көздейді: ботаника, геоботаника, омыртқалылар зоологиясы, омыртқасыздар зоологиясы, гидробиология. Әр топ биология, география және экология бойынша терең білімдерін, табиғи ортаның экологиялық жағдайын зерттеу бойынша зерттеу жұмысының дағдыларын көрсетеді.

Экосоқпақ "Ботаника". Бірінші тапсырманы орындау кезінде оқушылар өсімдіктердің түрлік құрамын анықтайды (кемінде 25 түрі), тіршілік формалары бойынша топтастырады және есеп дайындайды. Екінші тапсырма өсімдік детерминантымен жұмыс істеуді қарастырады, оқушылар өсімдіктің тұқымын, тұқымын, түрін анықтайды, қажет болған жағдайда үлкейткіш әйнекті қолдана алады. Үшінші тапсырмада гербарий дайындау қарастырылған. Балалар бірқатар сұрақтарға жауап береді: гербарий түрлері қандай? гербарий үшін өсімдіктерді қалай таңдауға болады? өсімдіктерді қалай және қайда кептіру керек?

Жас экологтар жер бетінің белгілі бір бөлігіндегі қауымдастықтың өсімдік жамылғысын, оның құрамын, құрылымын және кеңістіктегі динамикасын анықтайды. Тапсырмаларды орындай отырып, оқушылар бланкі толтырады, онда: рельефтің жалпы сипаты, жер үсті жынысы, топырақ, адам мен жануарлардың әсері, олар орман қауымдастықтарын сипаттайды, экотоптың деңгейін көрсетеді, әр деңгей үшін биіктік, жабылу дәрежесі және басым түрлер анықталады. Есепті қорғаған кезде топ мүшелері геоботаникалық зерттеудің әдістері мен тәсілдерін көрсетеді.

Экосоқпақ "омыртқалылар зоологиясы". Жетекші көмегімен Жас экологтар ұзындығы 1,8–2,3 км маршрутты жүріп өтеді орман учаскелері, орман алқаптары, ылғалды орман жиектері, ашық учаскелер және Елек өзенінің жағасын бақылайды. Оқушылар аймақтың жоспарын жасайды, онда олар көрген және белгілі бір жануарлар түрлерін белгілейді. Құстардың түрлерін анықтау негізгі белгілері бойынша жүзеге асырылады: сыртқы түрі, тіршілік ету ортасы, дауысы бойынша. Зерттеу аяқталғаннан кейін әр топ есеп береді және бірқатар сұрақтарға жауап береді.

Зерттеу жүргізу кезінде омыртқалылар зоологиясы бойынша экосоқпақтар 20 24 жылы маршрутта бауырымен жорғалаушылардың екі түрі, құстардың жиырма төрт түрі және сүтқоректілердің төрт түрі тіркей алады. Алты команда маршрутта табылған құстарды бір уақытта суретке түсірудің заманауи әдісін қолдана отырып, қорытынды жасайды.

Экосоқпақ "омыртқасыздар зоологиясы". Тапсырмаларды орындау омыртқасыз жануарларды жинауды және олардың түрлік құрамын анықтауды, есеп беруді қамтиды. Омыртқасыз организмдердің әр тобы нақты деректер жинау әдістерін қажет етеді. Сондықтан оқушылардың жұмысын бағалау кезінде материалды жинау әдістемесі ескеріледі (қолмен жинау, тормен аулау және т.б.). Оқушылар бірінші деңгейлі жәндіктер арқылы ағаштар мен бұталардың сыртқы зақымдануын зерттейді және сызады. Өз есебінде жас экологтар жиналған жәндіктердің жіктелуін, ауыз қуысының құрылымын, қоректену түрін көрсетеді.

Экосокпақ "Гидробиология". Оқушылар Елек өзенінің жағасы учаскесінің географиялық орнын, жағалау-су және жоғары су өсімдіктерін, су қоймасының жағасында және түбіндегі топырақты анықтайды; физикалық (түсі, иісі, температурасы, мөлдірлігі) және экологиялық (судағы дақтар, балдырлардың қалқымалы жинақтары, судың гүлденуі) Елек өзенінің суының сипаттамасы; су қоймасындағы жануарлардың түрлік құрамын анықтайды (көл бақасы, алабұға), тамақ тізбектерінің мысалдарын, ластану көздерін және жағалаулардағы қоқыстардың мөлшерін көрсетеді.

Лагерь оқушылары үшін биология және экологияның негізгі бөлімдері бойынша жетекші көмегімен облыстық жазғы экологиялық мектептің тақырыптық сабақтары ұйымдастырылады. Жоғары оқу орындарының оқытушылары, мектеп мұғалімдері, қосымша білім беру педагогтары, студенттер мен ауысым оқушылары үшін күн сайын ақпараттық-коммуникациялық және ойын технологияларын қолдана отырып тақырыптық сабақтар, экологиялық тренингтер және табиғи материалдан ойыншықтар жасау бойынша шеберлік сыныптарын ұйымдастырады. Бірқатар сабақтар оқушыларды биология, география және экология бойынша олимпиадаларға дайындауға бағытталған. Сабақтарда балалар жарысып, білімнің кеңдігі мен тереңдігін көрсетеді. Шеберлік сабақтарында: "Флористика", "Оригами", "пластиктен жасалған қолөнер" – балалар өз қолдарымен жабайы гүл шоқтарын, табиғи және импровизацияланған материалдардан қызықты ойыншықтар жасауды үйренеді. Экологиялық лагерь шеңберінде облыстық экологиялық КВН-фестивалі ұйымдастырылады, онда командалар планетаның болашағы және қоршаған ортаны сақтаудағы адамның рөлі туралы сұрақтар қояды.

Жазғы экологиялық лагерьлер сияқты оқытудың заманауи практикалық нысандары мен әдістері Ақтөбе облысында биоэкологиялық білім беруді жетілдіруге ықпал етеді және өскелең ұрпақты экологиялық тәрбиелеудің нысаны ретінде қызмет етеді.

Ашық ауада болу, өсімдіктер мен жануарлар әлемін зерттеу, тұрақты даму принциптерімен танысу – мұның бәрі оқушылардың табиғатқа деген салауатты көзқарасын қалыптастыруға ықпал етеді. Лагерьлер сонымен қатар балаларға қалдықтарды сұрыптау, су мен энергияны үнемдеу, өсімдіктерге күтім жасау сияқты экологиялық дағдыларды үйретеді.

Осылайша, жазғы экологиялық лагерьлер ұйымдастыру мектеп оқушыларына экологиялық білім беруде маңызды рөл атқарады. Олар балаларға экологиялық мәдениетті дамытуға, табиғатқа жауапкершілікпен қарауды қалыптастыруға және экологиялық дағдыларды үйретуге көмектеседі. Сондықтан біздің балаларымыз планетамыздың жауапты және үнемді тұрғындары болып өсуі үшін осындай бастамаларды қолдау және дамыту маңызды.

Список использованных источников

1. Рытов Г.Л., Ларгина Т.В., Потапова И.А., Бурова Е.В. Экологическое воспитание студентов и школьников // Вестник Самарского государственного университета. – 2013. – №5(106). – С. 136–140.
2. Носова Т.М., Носова Т.М., Макарова Е.А. Методика формирования экологической компетентности будущих учителей биологии // Гуманитарные исследования. – 2011. – №4. – С. 310–316.
3. Чаус Б.Ю. Моделирование эколого-биологической работы в системе дополнительного образования // Наука и современность – 2010: Сборник материалов V Международной научно-практической конференции. В 3 ч. Ч. 1 / Под общ. ред. С.С.Чернова. – Новосибирск: Изд-во НГТУ, 2010. – С. 410–414.
4. Наливайко И.В., Трофимова М.В. Экологическое воспитание учащихся в летнем пришкольном лагере // Структурно-функциональная организация и динамика растительного покрова: Материалы II Всероссийской научно-практической конференции с международным участием, посвящ. 80-летию со дня рожд. д.б.н., проф. В.И.Матвеева. 30–31 января 2015, Самара. – Самара: ПГСГА, 2015. – С. 269–274.
5. Трофимова М.В., Наливайко И.В. Отношение к природе учащихся среднего школьного возраста // Модернизация естественнонаучного образования: методика преподавания и практическое применение: Сборник статей IV Международной научно-практической конференции, посвящённой 85-летию естественно-географического факультета ФГБОУ ВПО 355 ПГСГА, 31 октября – 2 ноября 2014 г. Самара / Отв. ред. Л.Г.Сафина. – Самара: Изд-во ООО «Инсома-Пресс», 2014. – С. 206–208.
6. Добрецова Н.В. Экологическое воспитание в пионерском лагере. – М.: Агропромиздат, 1988. – 239 с.

ГЕОГРАФИЯ ПӘНІНЕН ОҚУШЫЛАРДЫҢ АҚПАРАТТЫҚ ҚҰЗІРЕТТІЛІГІН ҚАЛЫПТАСТЫРУДА ГЕОПОРТАЛДАРДЫ ТИІМДІ ПАЙДАЛАНУ

Азимбай Н.С., ғылыми жетекші: аға оқытушы, PhD,
Алиаскаров Д.Т., Абай атындағы ҚазҰПУ-дың 1-курс магистранты, Алматы қ., Қазақстан

Аңдатпа. Мақалада орта білім беруде білім алушыларға география пәнін оқыту арқылы геопорталдармен жұмыс жасай отырып ақпараттық құзіреттілікті қалыптастырудың негіздері қарастырылған. Оқыту әдістемелік зерттеулер нәтижесінде геоақпараттық жүйе мен технологияларды білім саласында қолданудың маңызы айқындалып көрсетілген. Геоақпараттық құзіреттіліктің негізгі компоненттері мен білім, білік, дағды негіздеріне айқындалған. Зерттеудің негізгі мақсаты - ақпаратты мәдениетті және құзіреттілігі қалыптасқан шығармашыл азамат қалыптастыру, яғни алынған білік пен білімдерін іс-жүзінде күнделікті өмірде, тәжірибеде және теориялық мәселелерді шешуде қолдана алу. Зерттеудің негізінде геоақпараттық құзіреттілікті қалыптастыру - білім мазмұнын жүйелі жүзеге асыру арқылы бәсекеге қабілетті, танымы жоғары, жігерлі және рухани бай жастарды тәрбиелеуге болады деген қорытынды жасалды. Білім беру жүйесінде оқушының бойында ақпараттық құзіреттілікті қалыптастыруда геоақпараттық технологиялардың орны ерекше. Геоақпараттық технологияларды оқыту барысында білім алушылардың пәнге деген қызығушылығы мен пәнді игеруге деген белсенділігі арта түсіп, заман талабына сай білім алуына, білім сапасына тікелей әсер ететіндігі қарастырылған.

Түйін сөздер: географиялық ақпараттық жүйе, геопортал, оқыту әдістемесі, білім беру жүйесі, құзіреттілік, кеңістіктік деректер.

Аннотация. В статье рассмотрены основы формирования информационной компетентности обучающихся в среднем образовании при работе с геопорталами через изучение географии. В результате учебно-методических исследований определено значение применения геоинформационных систем и технологий в сфере образования. Определены основные компоненты геоинформационной компетенции и основы знаний, умений, навыков. Основная цель исследования - формирование культуры и творческого гражданина с сформированными компетенциями, т. е. умение применять полученные умения и знания на практике в повседневной жизни, на практике и при решении теоретических задач. На основе исследования сделан вывод о том, что формирование геоинформационной компетенции - через системную реализацию содержания образования - может воспитывать конкурентоспособную, высокообразованную, энергичную и духовно богатую молодежь. Геоинформационные технологии занимают особое место в формировании у учащегося информационных компетенций в системе образования. В ходе обучения геоинформационным технологиям предполагается, что повышенный интерес обучающихся к предмету и активность в освоении предмета оказывают непосредственное влияние на современное образование, качество знаний.

Ключевые слова: географическая информационная система, геопортал, методика обучения, система образования, компетентность, пространственные данные.

Abstract. The article discusses the basics of the formation of information competence of students in secondary education when working with geoportals through the study of geography. As a result of educational and methodological research, the importance of the use of geoinformation systems and technologies in the field of education has been determined. The main components of geoinformation competence and the basics of knowledge, skills and abilities are defined. The main purpose of the study is the formation of culture and a creative citizen with formed competencies, i.e. the ability to apply the acquired skills and knowledge in practice in everyday life, in practice and in solving theoretical problems. Based on the research, it is concluded that the formation of geoinformation competence - through the systematic implementation of the content of education - can educate competitive, highly educated, energetic and spiritually rich youth. Geoinformation technologies occupy a special place in the formation of students' information competencies in the education system. In the course of training in geoinformation technologies, it is assumed that the increased interest of students in the subject and their activity in mastering the subject have a direct impact on modern education and the quality of knowledge.

Key words: geographic information system, geportal, teaching methodology, education system, competence, spatial data.

Кіріспе. Өркениетті қоғамның қазіргі даму кезеңі ақпараттандыру процесімен сипатталады. Қазіргі жағдайдағы ақпараттық технологиялар - білім беруді ақпараттандырудың өзегі және бейіндік дайындықтың маңызды буыны. Жаңа ақпараттық технологиялардың қоғамның бір саласына енуі білім беру негізіне айналды және арнайы пәндер өзгеріске ұшырап, білім мазмұнының өзгеруіне әкелді. Орта білім беруде географиялық ақпараттық жүйелерді (ГАЗ) білім беру технологиясы ретінде пайдалану білім алушыларды түбегейлі жаңа нәтижелерге қол жеткізуге мүмкіндік береді. Егер географияны оқытудың дәстүрлі технологиясын қолданғанда оқытудың мақсаты оқушылардың белгілі бір оқу материалын үйренуі болса, онда географияны оқыту үшін ГАЗ қолдану әр түрлі

географиялық құбылыстар арасындағы табиғи байланыстарды анықтау, жаңа технологиялық құралды игеру алдыңғы орынға шығады. ГАЖ жүйесіндегі геопорталдар қазіргі уақытта геоэкономика, саясат, экология, қоршаған ортаны және ресурстарды қорғау мен ғылым және білім салаларында кеңінен қолданысқа ие. Елімізде мектеп бағдарламасының жаңаруына байланысты, география пәнінен білім алушылардың ізденушілігі мен кеңістіктік ойлау қабілетінің, сондай-ақ, визуализациялау мен деректерді өңдеу дағдыларын қалыптастыру барысында географиялық ақпараттық технологиялармен жұмыс жасау үдерістері жүргізілуде.

Бастапқы мәліметтер және зерттеу әдістері. Зерттеудің ақпараттық базасына әр түрлі мәліметтер қарастырылы. Олар: Мемлекеттік білім беру стандарты, картографиялық ресми сайттар, ғаламдық геопорталдар жүйесі, мектеп бағдарламасында ГАЖ оқытуды дамыту мәселесіне арналған авторлардың ғылыми еңбектері.

Тақырыпты зерттеу барысында салыстырмалы талдау әдісі шет елдік және отандық орта білім беру жүйесіндегі географиялық ақпараттық технологиялардың енгізілуі мен мәселелері, білім алушылардың қолдану мүмкіншіліктерін анықтауда пайдаланылса, оқулық бөлімдері бойынша геоақпараттық жүйелерді салыстырумен бірге сипаттау әдісі, визуалды бақылау, алынған ақпаратты өңдеу, картографиялық және картометриялық зерттеу әдістері қолданылды.

Әдебиеттерге шолу. Геопорталдың мәнін түсінудің кілті "портал" ұғымында жатыр, ол "таратылған желіде тақырыптық іздеуді жүзеге асырудың бастапқы нүктесі" және "пайдаланушыларға орнатылған ақпараттық ресурстарды, сондай-ақ порталдың мақсатына сәйкес келетін Веб-қызметтерді жүзеге асыратын веб-қосымшаларды қоса алғанда, кейбір серверлерге тікелей қол жеткізуге мүмкіндік беретін сервер" ретінде анықталады [1]. Зерттеу жұмысын жүргізу барысында бірінші кезекте әлемдік деңгейде білім беру бағдарламасында геопорталдарды қолдану нәтижелерін зерделеуден басталды. 1993-94 жылдары картографиялық веб-қосымшалардың бірінші буыны АҚШ-та қалыптасты. Олардың ішінде алғашқылардың бірі болып Xerox PARC Map Viewer веб-қызметі болды, ол пайдаланушыларға интерактивті түрде серверге сұраныстар жіберуге және растрлық gif форматында карта үзінділерін алуға мүмкіндік берді. Алғашқы электронды атластар мен атласты ақпараттық веб-жүйелер пайда болуы олар карта композицияларының параметрлерін басқаруға, кеңістіктік корреляцияларды құруға, географиялық деректерге сұраныстарға, сонымен қатар білім беру мазмұнында қолдануға және т. б. мақсатта сұранысқа ие болды. Шамамен 2005 жылдан бастап картографиялық веб-жүйелердің қазіргі кезеңі басталады. Осы уақытта Google Maps және Google Earth, Microsoft, Yahoo, Yandex, OpenStreetMap және т.б. картографиялық қызметтер пайда болады. Жоғары ажыратымдылықтағы ғарыштық суреттер, навигациялық қызметтер, жолдағы кептелістер туралы мәліметтер және т. б. көпшілікке қолжетімді бола бастады. Картографиялық веб-жүйелер мен қызметтердің жаңа буыны технологияларымен үйлесуі, ноутбуктар мен ультрабуктардың, смартфондары мен планшеттерінің мобильді құрылғыларының жаңа класының пайда болуы осы саладағы әзірлемелердің, тұтынушылардың оларға деген қызығушылығының айтарлықтай өсуіне әкелді, және білім беру бағдарламасына еніп, білім алушы бойындағы ақпараттық құзіреттілікті қалыптастыруға үлкен мүмкіндік берді [2]. Мектептегі географиялық білім берудегі геопорталдарды пайдалану 2005-2012 жылдар аралығында Шығыс Еуропада, Азияда, Африкада және Латын Америкасында мектеп оқулығындағы ГАЖ білімінің таралуымен байланысты [3]. Түркия мемлекеті Үндістан және Қытай Азия елдері арасында ГАЖ білімінде жетекші орын алады. Түркияда ГАЖ білімі АҚШ, Канада, Ұлыбритания және т. б. қарағанда әлдеқайда кеш пайда болғанымен, бүгін геоақпараттық технологиялар білім берудің барлық деңгейлерінде белсенді түрде енгізілуде. Сонымен қатар, Тайваньда ГАЖ білім беру бағдарламасы 2006-2009 жылдар аралығында 12 жылдық білім беруге көшкеннен кейін басым бағыттардың бірі ретінде атап өтілді [4].

Елімізде мектеп бағдарламасында географиялық ақпараттық жүйені пайдалану жаңартылған оқу бағдарламасының 2019 жылдан бастап жүйелі түрде оқытыла бастады. Оқу процесінде ГАЖ технологиялары ұсынатын барлық мүмкіндіктерге қарамастан, зерттеу

барысында анықталған бірқатар проблемалар бар. Біріншіден, мұғалімдердің дайындық деңгейі төмен. Екіншіден, география сабақтарында ГАЖ қолдану бойынша әдістемелік ұсыныстар жеткіліксіз әзірленген. Үшіншіден, білім алушылардың ақпараттық жүйелердің осы түрін пайдалану мүмкіндіктері туралы хабардар болмауының салдары ретінде. Соңғысы, мектептерді техникалық жабдықтаудың жеткіліксіздігі. Алайда, бүгінде республикамыздағы әр өңірдегі мектептер компьютерлік жасақтамалармен толықтай қамтамасыз етілуде, бұл ашық, қолжетімді геопорталдармен жұмыс жасап үйренуге деген мүмкіндік. Бірақ геоақпараттық технологиялар-бұл АКТ құзыреттілігі жоғары мұғалімдер үшін әлі де жаңа технология. Нәтижесінде ол мектептерде толық емес көлемде жүзеге асырылады [5]. Мектеп оқушыларының геоақпараттық технологиялармен жұмыс жасау дағдыларын дамытуда ең алдымен мамандандырылған оқытушы сарапшылар мен оқу әдістемелік құралдары маңызды рөл атқарады. Мектептерде ГАЖ дағдылары мен тәжірибесін дамыту үшін стратегиялардың кең ауқымы қолданылды. Оларға мұғалімдерге арналған қайта даярлау немесе біліктілігін арттыру немесе университет пен мектеп арасындағы ынтымақтастық кіреді. Елімізде жас географ ғалымдар: Лайсханов Ш., Алиаскаров Д., Усенов Н. облыстар мен ауылдық мектептерде «Жаңартылған мазмұндағы мектеп географиясын оқытудағы геоақпараттық технологиялардың қолданбалы негіздері» тақырыбында шеберлік сыныптар өткізуде. Шеберлік сыныптар барысында жас ғалымдар географиялық білім беруде қолдануға болатын геоақпараттық технологиялар мен ресурстарды, картографиялық сервистер мен геопорталдарды және жерді қашықтан зерделеу материалдарын қолданудың әдіс-тәсілдерін көрсетіп, жалпы білім беретін мектептердің жоғары сыныптарына арнап әзірлеген «Географиялық білім берудегі геоақпараттық технологиялар мен ресурстар» атты авторлық оқу құралын таныстыруда [6].

Нәтижелер және талқылау. Мектеп оқушылары география сабақтарында шешілетін әртүрлі дәстүрлі және жаңа географиялық мәселелерді шешуде ГАЖ технологияларын қолдану арқылы оқу процесінің тиімділігін арттырады. Географиялық ақпаратпен жұмыс істеу құралдары бар геопорталдарды пайдалана білу білім алушылардың сандық, векторлық және растрлық карталарды құру және өңдеу, әртүрлі ақпарат көздеріне қол жеткізуді, оларды индекстеуді және өзінің метадеректер қорын жинақтауды қамтамасыз етуді, өлшеулерді орындауға және қашықтық пен аудандарды есептеуге, 3D модельдер құру, қашықтықтан зондтау деректерін өңдеу білімі, сонымен қатар мәліметтер қорымен жұмыс істеу құралдары және әртүрлі картограммалар мен карта диаграммаларын құру арқылы статистикалық мәліметтерді кеңістіктік талдау дағдыларын қалыптастырады. Әр түрлі мазмұндағы карталарды бір аумаққа салыстыру және біріктірілген талдау, мысалы, климат пен рельеф, климат пен өсімдік жамылғысы және т.б. арасындағы қатынастарды анықтау мақсатында дәстүрлі карталарды пайдалану кезінде мұндай тапсырмаларды орындау қиын, өйткені олар кейде әртүрлі масштабтағы бірнеше карталарды қабаттастыру операцияларына негізделген. ГАЖ технологиясы бұл мәселені тез шешеді және оқушыға интеллектуалды еңбек дағдыларын дамытатын осындай жан-жақты талдау жасауға көмектеседі [7]. Еліміздегі қазіргі білім беру бағдарламасындағы география оқуының мазмұны бойынша пайдалануға қолайлы, ашық деректер қорына негізделген, көп функционалды, қолжетімді порталдар тізімі зерттеу деңгейлірі бойынша 1-кестеде көрсетілді.

Кесте 1

Зерттеу бөлімдері	Зерттеу деңгейлері	Геопорталдар тізімі
Географиялық зерттеу әдістері	Ғаламдық мониторинг	Жерді қашықтықтан зондтау деректерін іздеу және тапсырыс беру: https://data.nasa.gov , https://discover.digitalglobe.com , https://kosmosnimki.ru , https://bestmaps.ru/
	Аймақтық мониторинг	Климаттық көрсеткіштердің өзгеру динамикасын бақылау:

		https://climateknowledgeportal.worldbank.org/country/kazakhstan Жалпы мониторинг: https://courtmonitoring.org/ru/monitoring-v-mire/
	Жергілікті мониторинг	Атмосфералық көрсеткіштерін уақыт аралығында өзгеруі: https://www.airkaz.org/ , https://www.kazhydromet.kz/ru , https://www.gharysh.kz/
Табиғатты пайдалану және геоэкология	Әлем елдері бойынша	Табиғи қорғалатын аумақтар: https://www.protectedplanet.net/ Ауаның ластануы: https://aqicn.org/here/ , https://www.pollution.org , https://aqicn.org/forecast/ Ластану деңгейлері: https://www.waqi.info Жел бағыттары: https://www.windy.com/ru Орманды бақылау: https://www.globalforestwatch.org/map , https://www.earthenginepartners.appspot.com/science-2013-global-forest Экологиялық деректер: https://data.humdata.org/ ,
	Қазақстан Республикасы бойынша	Жер кадастрының автоматтандырылған ақпараттық жүйесі: https://www.kazhydromet.kz/ , http://www.aisgzk.kz/aisgzk/ru/content/maps Ауаның сапасы: http://ecodata.kz:3838/app_dem_visual Экологиялық мониторинг: https://ecokarta.kz Күн ресурстарының атласы http://atlassolar.kz/ Метеорологиялық болжамдар: https://www.kazhydromet.kz/
Физикалық география	Әлем және Қазақстан Республикасы бойынша	3 өлшемді жер бедері: https://earth3dmap.com/ , https://maps-for-free.com/ , https://www.maptiler.com/maps/3d/ . Физикалық-географиялық карта: https://earthdata.nasa.gov , https://www.arcgis.com/apps/mapviewer/index.html?layers=c4ec722a1cd34cf0a23904aadf8923a0 , https://www.nationsonline.org/oneworld/map/physical_world_map.htm , https://earth.google.com/web/ . Геологиялық деректер: https://www.usgs.gov/ , https://media.hhmi.org/biointeractive/earthviewer_web/earthviewer.html Топографиялық мәлімет: https://maps.vlasenko.net , https://ngmdb.usgs.gov/topoview/viewer/#4/40.00/-100.00 . Минералдық ресурстар: https://mrdata.usgs.gov/general/map-global.html , https://www.europe-geology.eu/scientific-themes/mineral-resources/mineral-resources-map/ . Гидрографиялық деректер: http://www.fao.org/aquastat/en , https://equatorstudios.com/watershe-map-generator/ .

		Климаттық деректер: https://earth.nullschool.net/ , https://map.worldweatheronline.com/,https://www.ventusky.com/. Табиғат зоналар: https://media.hhmi.org/biointeractive/biomeviewer_web/index.html
Экономикалық-әлеуметтік саяси география	Әлем елдері бойынша	Әкімшілік бөлініс: http://www.worldmap.org/, https://discover.maxar.com/, http://www.etomesto.ru/ , https://www.google.com/maps/@48.184071,66.902258,5z?entry=ttu,https://google-earth-pro.softonic.ru/. Экономикалық статистика: https://ru.knoema.com/atlas , http://www.200stran.ru/maps_group3_item18.html. Демографиялық статистика: https://www.ined.fr/en/everything_about_population/graphs-maps/world-maps-interactive/, https://luminocity3d.org/WorldPopDen/#3/42.10/43.42, https://worldpopulationhistory.org/map/1/mercator/1/0/25/# . Транспорттық деректер: https://www.flightradar24.com, https://www.marinetraffic.com
	Қазақстан Республикасы бойынша	Әкімшілік бөліністер: https://ggk.kz/, http://www.aisgzk.kz/aisgzk/ru/content/maps , https://geoportal.nkgf.kz/, https://map.e-batys.kz/. Демографиялық мәліметтер: https://findhow.org/2649-onlayn-schetchik-chislennosti-naseleniya-kazahstana.html, https://countrysmeters.info/ru/Kazakhstan, Статистикалық мәліметтер: https://stat.gov.kz/, https://jerkarta.gharysh.kz/ru/statistics, https://www.instagram.com/kartahana?igsh=cWM3aDBiOG9waGtx Туристік мәліметтер: https://www.tourister.ru/world/asia/kazakhstan/map , https://www.tourisonline.kz/maps, https://tourismkaz.kz/ . Транспорттық деректер: https://kazlogistics.kz/ru/map, https://ru.qaj.kz/maps/ .
Адамзаттың ғаламдық мәселелері	Бейбітшілікті сақтау мәселелері	Бейбітшілікті сақтау: https://peacekeeping.un.org/ru/where-we-operate, Әлемдік кейкелжіңдер картасы: https://www.google.com/maps/d/viewer?mid=1yIB4FMbXfmNACVBWqt5QG_MNyKk&hl=ru&ll=23.885837629948476%2C64.87277068438162&z=2, https://www.cfr.org/.
	Экологиялық мәселелер	Жер сілкінісі: https://earthquaketrack.ru/, https://quakes.globalincidentmap.com/. Климат өзгеруі және мұздықтардың еруі: https://www.climate.gov/maps-data/all, https://nsidc.org/ice-sheets-today, https://www.windy.com/ru. Су тасқыны: https://flood.firetree.net/, https://www.floodmap.net/.

		Қозғалмалы аймақтар: https://www.protectedplanet.net/ , https://mpatlas.org/ . Ғарыш әлемі бойынша: https://spacegid.com/inter/ , https://www.geocam.ru/in/space/ .
	Демография лық мәселелер	Халық тығыздығы: https://luminocity3d.org/WorldPopDen/#3/42.10/43.42 , https://worldpopulationhistory.org/map/1/mercator/1/0/25/# . Әлемдік ашаршылық аймақтар: https://hungermap.wfp.org/ , https://www.fao.org/interactive/hunger-map-2023-embed-dark/en/ . COVID-19 таралған аймақтар: https://coronavirus-monitor.info/ , https://www.currenttime.tv/a/covid-19-interactive-map/30484955.html?map=confirmed .

С.В.Тришинаның зерттеулері бойынша ақпараттық құзіреттіліктің құндылық-мотивациялық компоненті – компьютерлік технологиялар арқылы білім алуға қызығушылығын арттыру. Геопорталдарды қолдана алу құзіреттілігі білім алушының когнитивті, әлеуметтік білігінің мүмкіндік әлеуеті, сәйкесінше бірқатар талаптардың, тапсырмалардың, мәселелердің және мақсатын түсіну мен шешімін анықтауда пәнді меңгеру негізі [8].

Қорытынды. Бұл зерттеудің мақсаты - білім беру процесінде геоақпараттық технологияларды, оның ішінде геопорталдарды қолдану арқылы білім алушылардың ақпараттық құзіреттіліктерін қалыптастыру болды. Геопорталдарды қолданудың шетелдік және отандық тәжірибесін талдай отырып, геоақпараттық технологиялар арқылы оқытудың заманауи құралдарының бірі болып табылады және бірқатар функцияларды (тәрбиелеу, дамыту, визуалды, ұйымдастырушылық, ақпараттық және үгіт-насихат) орындайтыны анықталды. Білім беру үдерісінде ГАЖ-технологияларды пайдалану білім алушының оқу объектісіне деген қызығушылығын арттыруға мүмкіндік береді, дербес шығармашылық қызметке ынталандырады, шешілетін міндеттер деңгейін үнемі күрделендіруге, география сабақтарында геоақпараттық жүйелерді пайдалану қажетті білімді, іскерлікті және практикалық іс-әрекет дағдыларын қалыптастыруға, ГАЖ пайдалану пәнаралық байланыстарды қолдана отырып, әртүрлі мектеп пәндерін оқу кезінде мәселелерді шешуге мүмкіндік береді. Білім беру процесінде геоақпараттық технологияларды қолдану мүмкіндігі мұғалімге оқушылардың "ақпараттық құзіреттілігін" арттыра отырып, мемлекеттік білім беру стандарттарының талаптарына сәйкес оқытуды ұйымдастыруға мүмкіндік беретіндігі қарастырылды. Әдістемелік нұсқаулық ретінде еліміздегі мектептік білім беру жүйесіндегі география оқулығы мазмұны бойынша бөлімдерге қолжетімді, тегін геопорталдар тізімі көрсетілді. География пәнінен заманауи геоақпараттық технологияларды қолданудың перспективасына талдау жасалынды. Осылайша, бүгінгі таңда елімізде білім беруді одан әрі дамытудың басым бағыты білім беру процесінің барлық деңгейлерінде геоақпараттық технологиялар саласында білім алу болып табылады деген қорытынды жасауға болады.

Пайдаланылған дереккөздер тізімі

1. Воройский Ф.С. Информатика. Энциклопедический систематизированный словарь-справочник (Введение в современные информационные и телекоммуникационные технологии в терминах и фактах). М., 2007: <http://slovari.yandex.ru/dict/informatica>.
2. Якубайлик О.Э., Института вычислительного моделирования СО РАН <https://gis.krasn.ru/blog/review>
Геопортал ИВМ СО РАН, Красноярск
3. Даценко Л.В., Остроух В.В. 2011 Программа курса по выбору «Основы геоинформационных систем и технологий» География та основа экономики в школе 2.- 14-9 с.

4. I Kholoshyn, T Nazarenko, O Bondarenko. The application of geographic information systems in schools around the world: a retrospective analysis. //Journal of Physics Conference Series/ 15-17 October 2020, Kryvyi Rih, Ukraine. <https://iopscience.iop.org/article/10.1088/1742-6596/1840/1/012017>

5. Хасаншина Н. 3. Геоинформационные технологии как средство интеграции знаний по информатике и географии / Н. 3. Хасаншина // Информационные технологии обучения–2002 /Секция II / Подсекция 3 (информационные технологии обучения)

6. Лайсханов Ш.У., Каймулдинова К.Д., Алиасқаров Д.Т., Усенов Н.Е., Исаков Е.Д. Географиялық білім берудегі геоақпараттық технологиялар мен ресурстар: электрондық оқу құралы / <https://giseducation.kz/>

7. В. Г. Капустин ГИС-технологии как инновационное средство развития географического образования в России. Проблемы методики высшего педагогического образования.–2009.– С.73

8. Аманжолов А.И. Қарағанды университетінің хабаршысы. Биология.Медицина.География сериясы 2017.-№2.- 132-137 б.

БІЛІМ БЕРУДЕГІ АҚПАРАТТЫҚ ТЕХНОЛОГИЯ: ЖАСАНДЫ ИНТЕЛЛЕКТ

Нургазина А. С., 8D01505–География мамандығының докторанты, І. Жансүгіров атындағы Жетісу университеті, Талдықорған қ., Қазақстан.

Аннотация: Мақалада білім беруде ақпараттық технологияның бір түрі ЖИ қолдану туралы ақпарат жүйеленген білім беру: білім берудегі жасанды интеллект функциялары тізілген, қолдану жолдары мен мақсаты қамтылған, жүзеге асырудың ең перспективалы бағыттары көрсетілген; артықшылықтар мен ықтимал тәуекелдер қарастырылған.

Аннотация. В статье систематизирована информация об использовании ИИ, одного из видов информационных технологий в образовании: перечислены функции искусственного интеллекта в образовании, освещены пути и цели применения, указаны наиболее перспективные направления реализации; рассмотрены преимущества и возможные риски.

Annotation. The article systematizes information about the use of AI, one of the types of information technologies in education: the functions of artificial intelligence in education are listed, the ways and purposes of application are highlighted, the most promising areas of implementation are indicated; advantages and possible risks are considered.

Білім беруде ақпараттық технологияларды пайдалану тақырыбы бүгінгі таңда өзекті тақырыптардың бірі болып табылады. Сонымен қатар бұл тақырып түрлі диссертациялық зерттеулердің, ғылыми мақалалар мен конференцияларда кеңінен талқыланатын, танымал саласы. Әрине бұл кездейсоқ емес. Атап өтілгендей, білім беруде ақпараттық технологияларды қолдану, оқу үдерісін ұйымдастыру жолдарын өзгертуге, ақпаратты тез қабылдауға, білім алушыны ақпараттық-білім беру ортасына толығымен баулуға, білім сапасын айтарлықтай арттыруға, түрлі процестерді ынталандыруға мүмкіндік береді [1]. Қазіргі таңда, ақпараттық технологиялардың күннен-күнге қарқынды дамып, жетіліп келе жатқан түрі-жасанды интеллект технологиясы. Соңғы уақытта ақпараттық жүйелерге қойылатын талаптардың артуынан туындаған жасанды интеллектке қызығушылықтың күрт өсуі айтарлықтай байқалады.

Жасанды интеллект (ЖИ) дегеніміз-компьютерлік құралдар арқылы жеке ақыл-ой іс-әрекеттерін орындау. ЖИ-қазір бұрын тек адамдар ғана шеше алатын шығармашылық мәселелерді шешуге мүмкіндік береді. Сонымен қатар жасанды интеллект (AI) технологиялары болашақ білім беруді қалыптастыруда маңызды рөл атқарады. Жасанды интеллекттің адам қызметінің білім саласына енуіне байланысты оны мұқият зерделей отырып, ЖИ-тің даму мүмкіндіктері мен перспективалық бағыттарын, оны қолдану шекаралары мен одан келетін ықтимал қауіптерді қарастыруды талап етеді.

Жасанды интеллект тарихы жеке ғылыми бағыт ретінде XX ғасырдың екінші жартысында пайда болды (бұл көбінесе, кибернетиканың дамуына тәуелді болатын). «Жасанды интеллект» (AI) терминін 1956 жылы американдық ғалым Джон Мак Карти енгізді. ЖИ жарты ғасырдан астам тарихы болса да, дәл қазір адамзатта оған деген қызығушылықтың күннен-күнге артып келе жатқанын байқаймызға болады. Бұл өз кезегінде қажетті техникалық құралдардың шарықтап дамуы мен, интернеттің таралуы мен, сонымен қатар осы бағыттағы түрлі озық жұмыстармен түсіндіріледі [2; 5].

Мақаланың мақсаты-білім беруде жасанды интеллектті пайдалану туралы ақпаратты жүйелеу (білім берудегі жасанды интеллекттің мақсаты мен функцияларын сипаттау, енгізудің перспективалық бағыттарын, алынған пайдаларды және ықтимал тәуекелдерді енгізу).

Білім беруде жасанды интеллект технологияларын қолданудың қазіргі кезеңінде зерттеушілердің алдында тұрған ең маңызды мәселе—мұғалім іс-әрекетінде нені автоматтандыруға және жасанды интеллектке көшіруге болатынын және не үшін адам күш-жігерін қажет ететінін анықтау.

Білім берудегі жасанды интеллекттің негізгі мақсаты—компьютерлік бағдарламаларды қолдану арқылы алынған нәтижелерді талдау үшін білімді формалды түрде ұсыну және жүргізілген зерттеулер негізінде сәйкес оқыту үлгісін алу [3].

Қазіргі уақытта білім берудегі жасанды интеллект технологиялары келесі *функцияларды* орындайды [12]:

- виртуалды шындық технологияларын білім беруде пайдалана отырып, оқу материалына ену;

- білім беруде оқыту жүйелерін интеллектуалдандыра білу;

- білім беруде топтық жұмыстарды ұйымдастыра алу;

- оқу процесі кезінде бейімдеу;

- білім беруде орындалған тапсырмаларды тексере алу;

- білім беруде жеке білім беру траекториясын құру және оларға қолдау көрсету алу;

- білім алушылардың жетістіктерін болжай алу;

- білім беру процесінде емтихандарды өткізу;

- білім беру процесінде кері байланысты ұйымдастыру.

Зерттеушілер атап өткендей, жасанды интеллектті оқыту процесіне енгізу мұғалім үшін де, оқушы үшін де тиімді әрі ыңғайлы, тиімді оқу процесін ұйымдастыруға және қажетті коммуникацияларды құруға көмектеседі, оқытудың ең оңтайлы стратегиясын таңдауға мүмкіндік туады. [2; 7]

Жасанды интеллект технологияларын білім беруде қолданудың *перспективалы* бағыттарына бірінші кезекте жатады [2; 3; 4; 9; 16]:

- оқушылардың білім деңгейін бағалауға мүмкіндік беретін автоматты бағалау жүйесі;

- оқудың жеке жоспарларын құру, оқу нәтижелері туралы ақпаратты талдау, ұсыныстар жасау;

- білім беру мазмұнын таңдауды білдіретін дербестендірілген және бейімделген оқыту, оқу қарқыны және білім беру тәсілі оқушының жеке қажеттіліктеріне сәйкес, танымдық және оқудағы ілгерілеуді бақылау және қол жеткізілген нәтижелерге байланысты оның траекториясын өзгерту;

- студентке өтілген материалды тиімді бекітуге мүмкіндік беретін аралық интервалды оқыту.

Технология оқу материалын ұмыту ықтималдығы қашан пайда болатынын анықтауға мүмкіндік береді және оны қайталауды ұсынады; [12]

- смарт кампус* (чат кампусы, смарт кампус) – жылдам және кез келген уақытта мүмкіндік беретін жоба оқуға қатысты әртүрлі сұрақтарға жауап беруге 24 сағат (сабақ кестесі, аудитория нөмірі, оқытушымен байланыс және т.б.);

- білім беру бағдарламасы менеджерлерінің жұмысын автоматтандыруға мүмкіндік беретін чат-боттар* (пошта жіберу, қызықты тақырыптар бойынша жаңа ақпарат, еске салғыштарды жіберу және т.б.). Чатботты кез келген веб- сайтқа, мессенджерге немесе қолданбаға орнатуға болады;

- прокторинг*-қашықтан жүргізілетін тестілеу кезінде студенттің нұсқауларын бақылау механизмі, биометриялық жеке басын растауды жүзеге асыруға, мінез-құлықты талдауға және тестілеу кезіндегі бұзушылықтарды есепке алуды жүргізуге қабілетті.

- виртуалды және кеңейтілген шындықты пайдалану*- ұғымдар мен тақырыптар туралы шынайы түсінік алуға мүмкіндік береді.

-бұлтты технологиялар-жоғары білім беруде әлеуметтік желілер мен бұлтты технологияларды қолдану. Facebook және Twitter сияқты әлеуметтік желілерді студенттер мен оқытушылар арасында ақпарат алмасу және байланыс орнату үшін пайдалануға болады. Google Docs және Dropbox сияқты бұлтты технологияларды бірлесіп жұмыс істеу және құжаттарды бөлісу үшін пайдалануға болады.

Жоғарыда аталған жасанды интеллект технологиялары қазірдің өзінде тәжірибеде қолданылуда. Мысалы, Knewton бағдарламасы әрбір студенттің оқу ерекшеліктерін ескереді және оған жеке оқыту жоспарын жасайды, Coursera, EdX және Udasity онлайн платформаларында жасанды интеллект тесттер мен эсселерді бағалайды (<https://www.udemy.com/>)[4], чат-боттар ауқымды ашық онлайн курстар, ресейлік нарықта танымал Proctoredu платформасы проекторлық функцияларды автоматтандыруға мүмкіндік береді.

Жасанды интеллект технологиялары өзінің барлық тартымдылығына қарамастан әлеуетті тәуекелдерді қамтиды, мысалы, пайдаланудың жоғары құны және мұғалімдермен бәсекелестік тудыру. Жасанды интеллект жүйелері тек білім беру мақсаттарына жету үшін пайдаланылуы керек және кемсітушілік, тыңшылық және басқа да заңсыз мақсаттарда қолданылмауы керек. Білім беру саласындағы ілгерілеуді ақпаратты пайдаланусыз елестету мүмкін емес жасанды интеллектке негізделген технологиялар және оның білім берудегі рөлі үнемі күннен-күнге артып келеді. Жасанды интеллект технологияларын пайдалану жаңа мүмкіндіктер бере отырып, білім беру саласында елеулі өзгерістерге әкелуі мүмкін және оны қолдануды тоқтату немесе шектеу мүмкін емес. [11; 16].

Дегенмен, болашақта жасанды интеллект білім беру бағдарламаларының құрамдас бөлігіне айналады, ал білім берудегі оқу процесінің барлық кезеңдерін жасанды интеллекттің қатысуынсыз елестету мүмкін емес деп күту керек.

Пайдаланылған дереккөздер тізімі

1. Аксютин А.А. Информационные технологии в образовании и науке / А.А. Аксютин, А.А. Вицен, Ж.В. Мекшенева // Современные наукоемкие технологии. – 2009. – № 11. – С. 50-52
2. Асамбаев А. Ж. Жасанды интеллект негіздері: Оқулық. Алматы, ЖШС РПБК «Дәуір» 2011 ж. – 136 б.
3. Амиров Р.А. Перспективы внедрения технологий искусственного интеллекта в сфере высшего образования / Р.А. Амиров, У.М. Билалова. // Управленческое консультирование. – 2020. – № 3 (135). – С. 80-88.
4. Батаев А.В. Технологии искусственного интеллекта в высших учебных заведениях: модель адаптивного обучения / А.В. Батаев, К.И. Батаева // Планирование и обеспечение подготовки кадров для промышленно-экономического комплекса региона. – 2019. – Т. 1. – С. 30-34.
5. Белоконов М.В. Перспективные направления внедрения искусственного интеллекта в образование / М.В. Белоконов // Информационные технологии в образовании. Материалы X Всероссийской научно- практической конференции. – 2018. – С. 37-41.
6. Борисова Е.В. Современный тренд образовательной среды - искусственный интеллект и цифровая педагогика / Е.В. Борисова. // Традиции и новации в профессиональной подготовке и деятельности педагога. Сборник научных трудов Всероссийской научно-практической конференции. – 2018. – С. 84-87.
7. Горин А.К. Искусственный интеллект в сфере образования / А.К. Горин // Конвергентные технологии XXI: вариативность, комбинаторика, коммуникация. Материалы IV Международной междисциплинарной научной конференции. Крымский федеральный университет им. В.И. Вернадского, Институт иностранной филологии. – 2020. – С. 149-152.
8. Измайлова М.А. Возможности и угрозы искусственного интеллекта в образовании / М.А. Измайлова// Психология обучения. – 2020. – № 3. – С. 84-94.
9. Карпунин С.В. Актуальные проблемы использования искусственного интеллекта в образовании / С.В. Карпунин // Вестник Национальной академии туризма. – 2019. – № 2 (50). – С. 40-41.
10. Карпунин С.В. Использование искусственного интеллекта в образовании: перспективы и проблемы / С.В. Карпунин, В.В. Лобажевич// Философия и культура информационного общества. Тезисы докладов Седьмой международной научно-практической конференции. – 2019. – С. 206-209.
11. Маркарян А.О. Интеллектуальные системы в сфере образования: история и перспективы / А.О. Маркарян, И.Ф. Хараберюш. // Studia Humanitatis. – 2018. – № 4. – С. 9-21.
12. Михайлова И.С. Перспективы использования искусственного интеллекта в сфере образования / И.С. Михайлова, В.В. Шевцов //Современные научные исследования и разработки. 2018. – № 6 (23). – С. 475-476. 12.
13. Никонова Е.З. Элементы искусственного интеллекта в образовании / Е.З. Никонова, Е.А. Криволапова // International Journal of Advanced Studies. – 2018. – Т. 8. № 2-2. – С. 13-18.

14. Павлюк Е.С. Анализ зарубежного опыта влияния искусственного интеллекта на образовательный процесс в высшем учебном заведении / Е.С. Павлюк. // Современное педагогическое образование. – 2020. – № 1. – С. 65-72.

15. Пичужкина Д.Ю. Искусственный интеллект: возможности в системе образования / Д.Ю. Пичужкина, Е.С. Смекалова, И.И. Сулима // Наука и образование: новое время. – 2019. – № 1 (30). – С. 619-623.

16. Пройдаков Э.М. Современное состояние искусственного интеллекта / Э.М. Пройдаков // Научно-педагогические исследования. – 2018. – № 2018. – С. 129-153.

ГЕОГРАФИЯ ПӘНІНДЕ КЕЙС ТЕХНОЛОГИЯ ӘДІСІН ҚОЛДАНУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Қапар О.С., Магистрант, Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті,
Ақтөбе қ., Қазақстан

Андатпа: Бұл мақалада орта білім беруде география пәнін оқытудың заманауи мәселелері мен оқытудың жаңа әдістері қарастырылады. Жаңа педагогикалық құралдардың бірі кейс технология әдісінің мазмұны мен ерекшеліктерін түсіндіре отыра, географияны оқытуда оқушылардың жан жақты қабілеттері мен дағдыларын ашу, өз пікірлерін білдіру мен дәлелдеуде рөлін анық көрсетеді.

Аннотация: В данной статье рассматриваются современные вопросы преподавания географии в средней школе и новые методы обучения. Один из новых педагогических инструментов, разъясняя содержание и особенности метода кейс-технологии, наглядно показывает роль учащихся при обучении географии в развитии комплексных умений и навыков, в выражении и обосновании своего мнения.

Abstract: This article discusses modern issues of teaching geography in secondary school and new teaching methods. One of the new pedagogical tools, explaining the content and features of the case technology method, clearly shows the role of students when teaching geography in the development of complex skills, in expressing and justifying their opinions.

Кейс технология әдісі – қазіргі таңдағы заман талабына сай оқытудың жаңа педагогикалық әдіс-тәсілдерінің жиі қолданыстағы түрі. Бұл технология негізінде сабақ түсіндіруде бір кейсті талдау, нақты ситуацияны сипаттап жеткізу басты назарға алынады. Қандай да бір практикалық жағдайды зерттей отырып, мұғалім оқушылармен бірге мәселені анықтайды. Табылған мәселені басшылыққа ала отырып, кейс әдіс-тәсілдері негізінде оның шешімін табуға ізденеді. Бұл кейс технологиясының негізгі ерекшеліктері негізінде мұғалім оқушылардың қызығушылығын оята отырып, ұжымдасып жұмыс істеуге және ақпаратпен жұмыс істеуге үйретеді. Олардың бойындағы іскерлік, шешім шығара алу қабілеттерінің ашылуына ықпал етеді. Педагогикалық технология дегеннің өзі – "түпкілікті өзгермейтін механикалық құрылым емес, қайта бала мен мұғалімнің үнемі түрленіп отыратын өзара қарым-қатынасының өзегі, мазмұнды ұйымдастырушы құрылым. Педагогикалық технологияның мәні – шығармашылық қабілеттің дамуы үшін қажетті жағдай туғызу" [1; 11]. Осы Б. Т. Лихачев пікіріне сай кейс технология әдісі де оқушының шығармашылықпен айналысу дағдыларын қалыптастырып, қабілетін дамытуына арнайы қолданылады. Сонымен кейс технология дегеніміз – ойдан шын және шығарылған жағдайларға негізделген қысқа мерзімді оқытуға арналған интерактивті технология.

Жалпы бұл кейс технология әдісін қандай пәндерде қолдануға болады? Бұл сұраққа осы әдіс идеясының негізінде жауап берілсе, "бұл әдіс қойылған сұрақтардың бірнеше жауабы бар болуы мүмкін болатын пәндерден білім алуға арналған". Сондықтан бұл жаңа технологияны оқытушылар кез келген пәнді оқытуда қолдана алмайды. Оған себеп, нақтылықты талап ететін, белгілі бір теорияға ғана негізделген пәндерде бірнеше жауап табу – қиындау мәселе. Алғашқы уақытта бизнес мектебінде ғана қолданылған кейс технология әдісінің қазір де қолданылу аясы тарылмай, мәдениеттану, құқық т.б. салаларында кеңінен қолданылуда. Ал енді бүгінгі мақаламыздың тақырыбына сай география пәніндегі осы әдістің қолданылуына назар аударып өтелік. Кейс технологияны педагогикалық оқытуда қарастыру үшін алдымен оның тәсілдеріне, материалдары және де әдістің 5 кезеңнен тұратын ерекшеліктеріне назар аударған жөн. Осы кезеңдерін қарастыра отырып, география пәніндегі бір тақырыпқа үлгі сабақ мысал келтірсек.

1-кезеңде оқытушы оқушыларға сабақтың мақсатына сай тақырыпты береді. Тақырып ретінде озон қабатын ала отырып, оның жағдаят негізінде анықтамасымен, қосымша ақпараттармен таныстырылады. Сабақты слайд түрінде көрсету де ұтымды көрнекілік болады.

2-кезеңде мәселеге ғаламдық жылыну, Антарктида және Солтүстік мұзды мұхиттың мұздарының еруі қарастырылады. Ал әсер етуші факторға ғарышкерлердің ғарышқа ұшуынан озон қабатының тесілуі, Күннен келетін сәуленің көп көлемде жер бетіне түсуі екені айқындалады. Осы мәселені жан-жақты түсіндіріп береді.

3-кезеңде топқа бөлінген оқушылар жұмыс дәптерін пайдалана отырып, сонда жеке пікірлерін қорытып жазып алады. Өзара топта ұстанымдарын бөліседі, бірге талқылайды. Өз тараптарынан ой-тұжырымдарын ұсыну арқылы басқа топтармен пікірталас ұйымдастырылады. Бір топ ғарышты, ғаламшарларды зерттеудің маңыздылығын сөз етсе, екінші топ ғаламдық жылыну мәселесінің әлемдегі табиғи апаттарға апарып соғар зиянын талдап береді.

4-кезеңде шешім шығарардан бұрын жоғарыда айтылған түрлі, кейде қарама-қайшылықты ойларға талдау жасау. Топ ішінде бірігіп, ортақ шешім шығаруға тырысады. Өртүрлі көзқарас негізінен олар бір-бірімен пікір алмасып, мәселеген екінші жақ тараппен қарауға үйренеді.

5-кезеңде өз шешімдерін басқа топтармен бөлісе отырып, оны дәлелдеп шығуы және басқа топтың шешіміне дұрыс көзқарас қалыптастырады. Сонымен, кейс әдісіне сай негізгі белгіге сәйкес шешімнің біреу емес, бірнешеу екені анықталады. Стандартты ойлаудағыдай пікірталас барысында туындаған барлық көзқарас бір шешімге жинақталмай, түрлі шешімдер пайда болады [2].

Осы мысалға келтірілген сабақ үлгісінде кейс технологияның мынадай әдістері қолданылды: іс-хабарды талдау әдісі, дискуссия әдісі және жағдайды талдау әдісі. Бұл әдістерден бөлек рольдік ойындар әдісін, инцидент әдісін және ойындық жоба әдісін де басқа тақырыптарды түсіндіруде ұтымды пайдалануға болады. Оқушылар сабақ барысында өз пікірлерін дәлелдеу үшін түрлі сызбаларды, картаны және де нақты фактілерді қолданады. Кейс ретінде берілген ақпарат бойынша қосымша материалдар да қарастыра отырып, сараптама жасайды, ғалымдардың тұжырымдарын да негізге алып ұсына алады. Мұның барлығын анықтауда кейс технология әдісімен оқытуға арналған өзіндік материалдарға сүйенеді. Оған:

- әдістемелік нұсқаулар;
- анықтама;
- жұмыс дәптері;
- бақылау материалдары;
- оқу, бейне, аудио материалдар жатады [3].

География сабағында кейс технологиясы әдісін қолдану оқушылардың оқу процесіне белсенді қатысуына ықпал етеді, өйткені олар өмірде аналитикалық және проблемалық қабілеттерін қажет ететін жағдайларға тап болады. Бұл олардың сыни ойлауын, шешім қабылдау қабілетін және күрделі географиялық мәселелерді талдауды дамытуға көмектеседі.

География сабағында кейс технологиясы әдісін қолдану да теория мен практиканың байланысын қамтамасыз етеді. Оқушыларға нақты мәселелерді шешу үшін нақты өмірлік жағдайларды зерттеп, алған білімдері мен дағдыларын қолдана алады. Бұл оларға оқу материалын жақсы түсінуге және оны іс жүзінде меңгеруге көмектеседі.

География сабақтарында кейс технологияларын қолдана отырып, әртүрлі географиялық есептер мен құбылыстарды қарастыруға болады. Мысалы, оқушылар климаттың өзгеруінің нақты аймақтарға әсерін, табиғи ресурстарды пайдалануға байланысты мәселелерді, топырақтың деградациясы және биоәртүрліліктің жоғалуы сияқты жаһандық мәселелерді зерттей алады және экономика мен географияның байланысын зерттей алады.

География сабақтарында кейс технологиясы әдісін қолданудың бір мысалы ретінде географиялық ақпараттық жүйелерді (ГАЗ) қолдану арқылы жағдайды зерттеуге болады. Оқушылар қала құрылысы мәселелерін қарастыру, аймақтық дамудың оңтайлы жолдарын

анықтау немесе ландшафттардың өзгеруіне әртүрлі факторлардың әсерін қарастыру үшін деректер мен карталарды талдай алады.

Қорытындылай келгенде, география пәнінде кейс технология тәсілдерін қолданудың ерекшелігіне оқушылардың сабақ барысында берілген мәселені өз көзқарасымен жеткізуде дұрыс дәлелдер келтіруге үйренуін атауға болады. Себебі, ол өз пікірін қорғауда тақырыпқа сай анықтамаларды және нақты фактілерлі тауып үйренумен қатар, кескін-карталарын ұтымды пайдалануға тырысады. Бұл мәліметтерді іздену арқылы материалды жүйелеуге, ойын жинақтап жеткізуге және креативті идеялар айтуға ұмтылады. Оқушылардың бойында нақты ойлау және логикасы дами отырып, аналитикалық дағды қалыптасады. География пәнінде қарастырылатын тақырыптардың практикалық тапсырмалары күнделікті өмірде кездеседі. Сондықтан өзі туып-өскен өлкенің табиғатымен танысу, ауа райы өзгерісін бақылау арқылы түрлі эксперименттер жүргізуге де мүмкіндігі болады. Осының негізінде тәжірибелік және шығармашылық дағдының да дамитынына назар салу керек. Ал әлеуметтік және коммуникативті дағдылар топпен жұмыс барысында көрінсе, өзіндік талдауды жеке жұмыста меңгереді. Нәтижесінде, бұл дағдылар география пәнінің материалдары мен кейс технология әдісі негізінде қалыптасатынына да көз жеткізуге болады.

Пайдаланылған дереккөздер тізімі

1. Ф. Б. Бөрібекова, Н. Ж. Жанатбекова. Қазіргі заманғы педагогикалық технологиялар: Оқулық. – Алматы: 2014.
2. Әлімов А. Интербелсенді әдістерді жоғарғы оқу орындарында қолдану: оқу құралы. – Алматы, 2013.
3. Ә. С. Ақашева К. Ж. Дүйсебаева. Географияны оқыту әдістемесі. Оқу-әдістемелік құралы. – Алматы «Қазақ университеті» 2013
4. Токпанов Е.А., Сергеева А.М., Шумакова Г.Ж., Абдуллина А.Ф., Нұрғазина А.С. Географиялық білім беру жүйесіндегі жаңа инновациялық технологиялар. – Алматы: ССК, 2019. – 272 б.
- 5.Токпанов Е.А., Абулғазиев А.У., Сергеева А.М., Әбдіманапов Б.Ш. Географияны оқыту әдістемесі. Оқулық. 1-бөлім. – Алматы: Эверо, 2022. – 244 б.
- 6.Токпанов Е.А., Абулғазиев А.У., Сергеева А.М., Әбдіманапов Б.Ш. Географияны оқыту әдістемесі. Оқулық. 2-бөлім. – Алматы: Эверо, 2022. – 184 б.

ОҚУШЫЛАРДЫҢ ГЕОЭКОЛОГИЯЛЫҚ САУАТТЫЛЫҒЫН ОЙЫН ӘДІСІ АРҚЫЛЫ ДАМУ

Жұмажанова А.Б., Боранкулова Д.М., Бейкитова А.Н.
атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Алматы қ., Қазақстан

Аңдатпа. Мақалада география сабағында оқушылардың геоэкологиялық сауаттылығын ойын әдісі арқылы дамыту қарастырылады.

Аннотация. В статье рассматривается развитие геоэкологической грамотности учащихся на уроках географии с помощью игрового метода.

Abstract. The article discusses the development of geoeological literacy of students in geography lessons using the game method.

Ойын арқылы оқыту – оқытудың ең көне және тиімді әдістерінің бірі. Педагогикалық құбылыс ретінде ойын іс әрекеті ежелгі дәуірден бастау алады. Салыстыру және жарыс әдістерін қолдана отырып, тәрбие мен оқыту практикасы ежелгі Афинадан (б.з. д. VI–IV ғасырлар), балалар мен жасөспірімдер өзін-өзі растау мен тануға тәрбиелеу үшін әртүрлі спорт түрлерінде, биде, музыкада және ауызша пікірталас жарыстарынан белгілі. X ғасырда оқыту әдістері ретінде жарыстар оқушылар арасында, әсіресе риторикада танымал болды. Батыс Еуропада Қайта өрлеу және Реформация дәуірінде Томмасо Кампанелла мен Франсуа Рабле «мәжбүрлеусіз балалар ойнау арқылы барлық ғылымдармен танысатын» ойынға негізделген оқыту принциптерін насихаттады. Ян Амос Коменский (1592-1670) барлық «мектеп

шеберханаларын» ойын алаңдарына айналдыруды ұсынды. Оның пікірінше, кез-келген мектеп балалық шақтың, жасөспірімнің, жастықтың жасына сәйкес ойындар мен жарыстарда бәрі жүзеге асырылатын әмбебап ойын бола алады. Джон Локк оқытудың ойын түрлерін қолдануды мақсат етті. Жан-Жак Руссо педагогикалық іс шараларға қоғамдық пайдалы еңбек, бірлескен ойындар мен мерекелер енуі керек деп есептеді. Философия тұрғысынан адам өміріндегі ойын әрекетінің ерекшелігі бар. XX ғасырда философ И. Хейзинга адам іс-әрекетінің барлық түрлері ойыннан туындайтынын мәлімдеді: қолөнер, кәсіпкерлік, ғылым, философия, өнер, әдебиет, құқықтану [1]. Ол ойынды адамзат мәдениетінің маңызды көзі және ең жоғары көрінісі ретінде қарастырды. В.В. Давыдов білім беру «қысқаша, қысқартылған түрде білімнің қалыптасуы мен дамуының нақты тарихи процесін жаңғыртатындай етіп құрылуы керек», – деп атап өтті. Философтар Ж.Ж. Руссо, И. Кант «ойын» жеке тұлғаны тәрбиелеуде маңызды әлеуметтендіруші рөл атқарады. Ф. Шиллер адамның эстетикалық тәрбиесінде ойынның рөлі ерекше, ол театр мен ойын үйлесімді дамыған тұлғаны тәрбиелеу үшін қажет деп санайды. Л.С. Выготский, С.Л. Рубинштейн және Д.Б. Элькониннің пікірінше «ойын – балалардың даралығын әлеуметтендіру және білдіру құралы» ретінде түсініледі. Және оның көмегімен барлық дерлік педагогикалық мәселелерді шешуге болатындығын көрсетті. Іскерлік ойындардың кең таралуы қазіргі білім беруде кеңінен қолданылатын «*белсенді оқыту әдістерінің*» қалыптасуына айтарлықтай әсер етті.

Географияны оқытудың қазіргі тәжірибесінде ойын әдістері үлкен танымалдылыққа ие болды. Әдістемелік әдебиеттерде көптеген ойын сюжеттері сипатталған [2]. Ойын әдістері нақты қойылған оқу мақсатын көздейді. Геоэкологиялық сауаттылық пен экологиялық жауапты мінез-құлықты қалыптастыру міндеттеріне қатысты мотивация мен көзқарасты қалыптастыру, нақты экологиялық мәселелерді қабылдау және шешу тәжірибесін модельдеу үшін ойындардың ерекше әлеуетін атап өткен жөн. Экологиялық ойындардың ішінде келесі түрлер жиі қолданылады: ойындар-әңгімелер, жергілікті ойындар, үстел ойындары, рөлдік ойындар, ойындар-жарыстар (жарыстар). Ойындарды қолдануда оқушылардың жасын ескеру маңызды. Жасөспірімдер үшін неғұрлым күрделі үстел ойындары, рөлдік ойындар және әсіресе квесттер қолайлы [3].

Ойын интерактивті оқыту әдісі ретінде келесі мәселелерді шешуге ықпал етеді: оқуға деген ынтаны қалыптастыру; оқушылардың дайындық деңгейін бағалау; материалды меңгеру дәрежесін бағалау және оны пассивті күйден – білімнен белсенді күйге – қабілетке аудару; оқушыларға оқу-ойын іс әрекетінің өзіндік тәжірибесін алу, оқыту ойындарын жобалау және ұйымдастыру қабілетін пысықтау; оқушылардың өзін-өзі тәрбиелеуін жандандыру; жеке кәсіби ойлауды, талдау және болжау қабілетін дамыту [4].

Географияны оқытуда геоэкологиялық сауаттылықтың маңыздылығы өте зор, олар: адам мен қоршаған орта арасындағы байланысты түсіну; қоршаған ортамен өзара әрекеттесу арқылы оларға тигізетін салдарлары мен жағымсыз әсерлерін азайтуды бағалай алуы; оқушыларға экологиялық мәселелерді шешуге қажетті білім мен дағдыны бере алуы; табиғи ресурстарды сақтау мен қоршаған ортаны қорғаудың болашақ ұрпақ үшін маңыздылығын түсінуі; оқушыларды экологиялық ақпаратты талдауға, дәлелдерді бағалауға және өздерінің негізделген пікірлерін қалыптастыруға ынталандыру арқылы сыни ойлауды дамыту.

Геоэкологиялық сауаттылықты қалыптастыру үшін қолдануға болатын ойын әдістерінің көптеген түрлері бар, соның ішінде: *Рөлдік ойындар*: оқушылар өнеркәсіпшілер, экологтар және жергілікті тұрғындар сияқты экологиялық мәселелерде әртүрлі мүдделі тараптардың рөлдерін алады; *Іскерлік ойындар*: оқушылар экологиялық мәселелердің шешімдерін әзірлеу және жүзеге асыру үшін топтарда жұмыс істейді; *Имитациялық ойындар*: оқушылар нақты экологиялық жүйелерге еліктеу және олардың мінез-құлқын зерттеу үшін модельдерді пайдаланады; *Үстел ойындары*: оқушылар экологиялық ұғымдарды үйретуге арналған үстел ойындарын ойнайды; *Компьютерлік ойындар*: оқушылар экологиялық мәселелерді зерттеудің интерактивті және қызықты әдісін ұсынатын компьютерлік ойындарды пайдаланады.

Оқушылардың геоэкологиялық сауаттылығын дамыту үшін қолдануға болатын көптеген ойындар бар, олар: «Климаттық өзгерістер» ойыны оқушыларға климаттық өзгерістердің

себептері мен салдарын зерттеуге мүмкіндік береді. Ойыншылар елді басқарып, парниктік газдар шығарындыларына әсер ететін шешімдер қабылдауы керек. Бұл шешімдердің климат пен қоршаған ортаға қалай әсер ететінін байқай алады. «Қоршаған ортаның ластануы» ойыны оқушыларға қоршаған ортаның ластануының әртүрлі түрлерін және олардың адам денсаулығы мен қоршаған ортаға әсерін зерттеуге мүмкіндік береді. Ойыншылар қаланы басқарып, ластану деңгейіне әсер ететін шешімдер қабылдауы керек. Бұл шешімдердің халықтың денсаулығы мен қоршаған ортаға қалай әсер ететінін байқай алады. «Экологиялық монополия»: оқушылар әртүрлі экологиялық мәселелер мен салдарлар туралы үйрететін «монополияның» өзгертілген нұсқасын ойнайды. «Экологиялық тренажер»: оқушылар қоршаған ортадағы әртүрлі өзгерістердің өсімдіктер мен жануарлар популяциясына қалай әсер ететінін зерттеу үшін компьютерлік тренажерді пайдаланады. «Табиғатты қорғау» ойыны оқушыларға табиғатты қорғаудың әртүрлі шараларын және олардың тиімділігін зерттеуге мүмкіндік береді. Ойыншылар қорықты басқарып, жануарлар мен өсімдіктердің санына әсер ететін шешімдер қабылдауы керек. Содан кейін олар бұл шешімдердің қорықтың күйіне және қоршаған ортаға қалай әсер ететінін байқай алады. «Экологиялық із» ойыны оқушыларға қоршаған ортаға әсерін бағалауға мүмкіндік береді. Ойыншылар тұтынатын ресурстардың санын және олар шығаратын қалдықтардың мөлшерін есептеуі керек. Оқушылар экологиялық іздерін басқа адамдардың экологиялық ізімен салыстырып, оны қалай азайтуға болатынын талқылай алады. География сабағында оқушыларға «экологиялық із» бойынша тапсырмаларды орындатуға болады.

Тапсырма 1. Экологиялық іздің құрамбөліктерін атап көрсету.

Тапсырма 2. Сауалнаманың сұрақтарына жауап бере отырып, өзіңнің жеке экологиялық ізінді өлше.

Сауалнама: Менің «экологиялық ізім» қаншалықты ауқымды?

Тапсырманы орындау шарты. Өзіңнің экологиялық ізінді есептеу үшін өзіңнің өмір салтыңа сәйкес таңдау жасап, әрбір теңдеуден кейін көрсетілген ұпайларды қосу немесе азайту арқылы бағалау қажет.

Оқушыларға берілетін сұрақтар

Негізгі көздері	Сұрақтар	Ұпайлары
Тұрғын үй	Сенің тұрғын үйіңнің аумағы шағын	+7
	Үлкен, кең пәтер	+12
	Екі отбасына арналған коттедж	+23
Энергияны пайдалану	Үйінді жылыту үшін табиғи газ немесе көмір қолданылу	+45
	Үйде сен жылы киініп, түнде екі көрпе жамылу	-5
	Үйіңнің жылыту жүйесін ауа райына байланысты өз бетіңше реттей алу	-10
	Бөлмеден шығарда әрдайым жарықты өшіріп жүру	-10
	Мектепке немесе басқа жерге барғанда қоғамдық көлікпен жүру	+3

Көлік	Қарапайым жеңіл автокөлікпен жүру	+40
	Үлкен және қуатты автомобильмен бару	+75
	Мектепке немесе басқа жерге барғанда жаяу жүру немесе велосипедпен жету	+3
	Демалуға ұшақпен ұшу	+85
Тамақтану	Қыздыруды қажет ететін өңделген өнімдерді, жартылай фабрикаттарды, жаңа мұздатылған дайын тағамдарды, сондай-ақ консервілерді ұнату, сонымен бірге қайда өндірілгеніне мән бермеу	+14
	Көбінесе дайын өнімдерді сатып алу, бірақ олар үйге жақын жерде дайындалғанын қалау	+5
	Аптасына 2-3 рет ет жеу	+50
	Вегетариандық тамақты қалау	+30
	Жергілікті өндірістің жаңа піскен өнімдерін (нан, жеміс-жидектер, көкөністер, балық, ет) азық-түлік дүкенінен немесе базардан сатып алу, олардан түскі ас дайындау	+2
Суды және қағазды пайдалану	Ванны аптасына бір-екі рет қабылдау	+2
	Ванның орнына күнделікті душ қабылдау	+4
	Белгілі бір уақыт шамасында үй жанындағы жерді суару немесе автомобильді су шлангісімен жуу	+4
	Егер кітап оқығың келсе, оны әрдайым сатып алу	+2
	Газетті оқып болған соң лақтырып тастау	+10
Тұрмыстық қалдықтар	Көптеген қалдықтар мен қоқыстарды шығару	+100
	Соңғы айда бір рет бөтелке өткізу	-15
	Қоқысты тастай отырып, макулатураны қабылдау пунктіне тапсыру үшін кейінге қалдыру	-17
	Көбінесе оралып қапталған емес өлшенетін тауарларды алу, дүкеннен алынып босаған ыдысты, қораптарды, пакеттерді және бөтелкелерді тұрмыста қайта қолдануға тырысу	-15

Тапсырма 3. Қорытынды жаса. Экологиялық ізінді қалай азайтуға болатынын белгіле. Ғаламшардың ауқымында адамның қоршаған ортаға жүктемесін азайту жолдарын ұсыну.

Ойын әдістерін қолдануда: *мотивацияны арттыру* (ойындар оқушылардың мотивациясын арттыра отырып, оқуды жағымды және қызықты ете алады); *сыни ойлауды дамыту* (ойындар оқушылардан ақпаратты талдауды, шешім қабылдауды және проблемаларды шешуді, олардың сыни ойлауын дамытуды талап етеді); ынтымақтастықты жақсарту (ойындар көбінесе оқушылардан топтық жұмысты талап етеді, бұл ынтымақтастық пен топтық жұмысты ынталандырады); *практикалық қолдану* (ойындар оқушыларға өз білімдері мен дағдыларын нақты жағдайларда қолдануға практикалық мүмкіндіктер бере алады).

Ойын әдісі-оқушылардың геоэкологиялық сауаттылығын дамытудың тиімді әдісі. Ойындар оқушыларға қоршаған ортаның жағдайына әсер ететін табиғи және антропогендік факторларды қызықты түрде зерттеуге, сондай-ақ оны қорғау шараларын әзірлеуге және қолдануға мүмкіндік береді. Ойын әдістері орта мектеп оқушыларының геоэкологиялық сауаттылығын қалыптастырудың тиімді құралы бола алады. Олар оқуды қызықты ете алады, сыни ойлауды дамытады, ынтымақтастықты жақсартады және білім мен дағдыларды қолдануға практикалық мүмкіндіктер береді. Оқу жоспарына ойын әдістерін енгізу арқылы тәрбиешілер оқушыларға 21 ғасырда экологиялық мәселелерді шешуге қажетті түсініктер мен дағдыларды дамытуға көмектесе алады.

Пайдаланылған дереккөздер тізімі

1. Дубровская Елена Сергеевна, Рожнева Елена Михайловна Специфика игрового метода обучения взрослых в историческом дискурсе становления игровой деятельности как педагогического явления // Интерэкспо Гео-Сибирь. 2018. №6.
2. Данилова И. В. Развитие игровых технологий в обучении школьной географии // Ярославский педагогический вестник. 2003. №2.
3. Иванов Иван Юрьевич, Павлов Андрей Викторович Когда ответственность - значит грамотность: о модели развития экологической грамотности школьников // Исследователь/Researcher. 2021. №1-2 (33-34).
4. Багатырова М.Н. Возможности игровых методов в обучении студентов // МНКО. 2016. №1 (56).
5. Каймулдинова К., Абдиманапов Б., Абилмажинова С., География // Мектеп баспасы, Алматы. 2019. - 290 б.

ГЕОГРАФИЯ САБАҒЫНДА ОЙЫН ЭЛЕМЕНТТЕРІН (ГЕЙМИФИКАЦИЯ) ПАЙДАЛАНУДЫҢ НЕГІЗДЕМЕСІ

Ағымбайқызы А., магистрант, Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті,
Ғылыми жетекшісі: PhD, аға оқытушы Алиаскаров Д. Т.

Аңдатпа: Цифрлық қоғам – адамдардың өмір жағдайына, олардың біліміне және жұмысына, сонымен қатар мемлекет, бизнес және қоғам арақатынасына ақпараттық-коммуникациялық технологиялар арқылы шешуші әсер ететін, қоғам өмірінің барлық салаларында білім мен ақпараттық доминантты рөлімен ерекшеленетін өркениет дамуының заманауи кезеңі. Соңғы жылдары мектеп бағдарламасына көңілді ойындарды кіріктіру оқушыларға күрделі ұғымдарды меңгеруге көмектесетін тиімді және интерактивті әдіске айналды. Пәндердің кең ауқымы арасында география оқу ойындарында қолдануымен ерекшеленеді. Ойындар бастауыш мектептен бастап жоғары білім беруге дейін географияны оқыту құралы ретінде қолданылып келеді. Ойындарды пайдалану оқушыларға білім алуға, мазмұнды түсінуге және мотивациялық нәтижелерге бағытталған. Бұл мақалада Географияны оқытудағы ойындарға қысқаша шолу берілген. Ойын элементі – бұл белгілі бір шеңберде оқыту болып табылады. Геймификация мақсаттарға жетуге және білімді арттыруға көмектеседі.

Түйінді сөздер: геймификация, ойын технологиясы, білім беруді ұйымдастыру.

Аннотация: Цифровое общество-современный этап развития цивилизации, характеризующийся доминирующей ролью знаний и информации во всех сферах жизни общества, оказывающий решающее влияние на условия жизни людей, их образование и работу, а также на соотношение государства, бизнеса и общества посредством информационно-коммуникационных технологий. В последние годы интеграция веселых игр в школьную программу стала эффективным и интерактивным способом помочь учащимся освоить сложные концепции. Среди широкого круга предметов география выделяется своим использованием в учебных играх. Игры используются как средство обучения географии, от начальной школы до высшего образования. Использование игр направлено на обучение учащихся, понимание содержания и мотивационные результаты. В этой статье представлен краткий обзор игр в преподавании географии. Элемент игры-это обучение в определенных рамках. Геймификация помогает в достижении целей и повышении знаний.

Ключевые слова: геймификация, игровые технологии, организация образования.

Abstract: The digital society is a modern stage in the development of civilization, characterized by the dominant role of knowledge and information in all spheres of society, which has a decisive impact on people's living conditions, their education and work, as well as on the relationship between the state, business and society through information and communication technologies. In recent years, integrating fun games into the school curriculum has become an effective and interactive way to help students master complex concepts. Among a wide range of subjects, geography stands out for its use in educational games. Games are used as a means of teaching geography, from elementary school to higher education. The use of games is aimed at teaching students, understanding the content and motivational results. This article provides a brief overview of games in geography teaching. The element of the game is learning within a certain framework. Gamification helps in achieving goals and increasing knowledge.

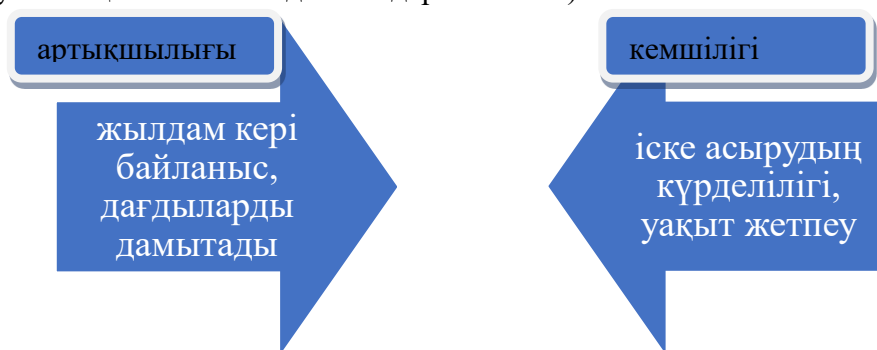
Keywords: gamification, game technologies, educational organization.

Кіріспе. Педагогикада танымал классиктер (л.с. Выготский, г. П. Шедровицкий, д. Б. Эльконин және т. б.) білім беру мен тәрбие процесінде ойын мен ойын іс-әрекетінің ерекшеліктері мен артықшылықтарын зерттеді. «Білім беру процесінде қолданылатын ойын технологиясы өте тиімді, әмбебап, оңай шығарылатын, кез-келген оқу пәні мен іс жүзінде барлық білім беру және дамыту мәселелерін шешуге жарамды деп танылады.

2002 геймификация ұғымын алғаш рет британ ойын құрастырушысы Ник Пеллинг атағанымен термин ретінде 2011 жылы жаңа медиаға арналған конференциядағы баяндамасында енгізілген.

Педагогикада танымал классиктер (л.с. Выготский, г. П. Шедровицкий, д. Б. Эльконин және т. б.) білім беру мен тәрбие процесінде ойын мен ойын қызметінің ерекшеліктері мен ерекшеліктерін зерттеді. "Білім беру процесінде қолданылатын ойын технологиясы кез-келген оқу пәні мен шешіміне сәйкес келеді және өте тиімді деді. [1- 1876].

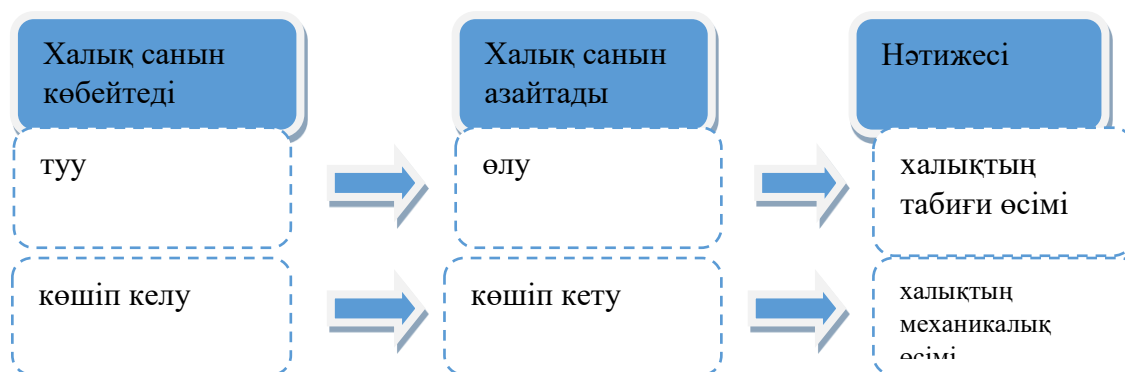
Педагогикалық практикадағы ойын технологиясы - бұл белгілі бір жағдайлар жасау тапсырмаларға қол жеткізу қолданылады (рөлдік ойындар, іскерлік ойындар, ұйымдастырушылық және белсенді ойындар және т.б.).

Зерттеу әдістері.

Дәстүрлі лекцияға негізделген тәсілдер суреттер және климат туралы ақпаратты жеткізуде оқушыларды жалықтыруы мүмкін. Ойындарды оқу құралы ретінде пайдалану оқушыларға жаңа материалды меңгере ала отырып, оқуға белсенді қатысуға мүмкіндік береді.[5]

9- сынып Халықтар географиясы §44. Қазақстандағы демографиялық жағдай
Халқының саны бойынша Қазақстан орташа мемлекеттер қатарына жатады.

Халық саны динамикасының себептері [6- 85 б.]

Қазақстанның демографиясы елдің әлеуметтік және экономикалық дамуында маңызды рөл атқарады. 14 қараша күні елімізде халық саны 20 миллионға жетті. Ұлттық статистика бюросының мәліметінше, соңғы 30 жылда халық саны 22,3%-ға өскен.[7]

Қазақтардағы өлім көрсеткішінің деңгейі аймақтағы басқа елдермен шамалас деңгейде. Оған ең негізгі фактор қазақтардың жас халық болуы. Халықтың демографиялық ахуалының бір көрінісі ретінде халықтың орташа жас көрсеткіші маңызды болып табылады. Орташа жас дегеніміз – халықтың тең жартысы сол жастан төмен, тең жартысы сол жастан жоғары болатын көрсеткіш. Мамандардың айтуынша қазіргі таңда қазақ халқының орташа жасы 26-27 шамасында, орыс халқында әр түрлі деректер бойынша 45-47 төңірегінде болып отыр. Яғни, қазақтарда репродуктивті адамдардың үлесі жоғары. Ал еуропалық этностарда туудың төмен

сипаттама берілген. Орта мектеп оқушыларының географияны оқу барысында қиындық тудыратын мәселелер бойынша шетелдік басылымдарда көрсетілген тәжірибелер жайында жазылды. Мұғалімдердің оқытудың тиімді әдістерін қолдану мәселелері де қарастырылған. АҚШ, Филиппин және басқа да елдер ғалымдарының зерттеу нәтижелері талданды. Географиялық білім сапасын арттыруда ең тиімді оқыту әдістері ұсынылды. Қарастырылған зерттеулердің барлығы білім беру тәжірибесі үшін үлкен маңызға ие, өйткені географиялық сауатты адам біздің планетамызға қамқорлық жасай алады, оны бағалай алады және өзара тығыз байланысты әлемде үйлесімді өмір сүре алады.

Кілт сөздер: халықтар географиясы, халық, оқыту әдістемесі, демографиялық проблемалар.

Аннотация. Статья посвящена проблемам методики преподавания географии народов в школе. В данной статье дается характеристика основных компонентов и организации процесса обучения географии народов. Представлен опыт, отраженный в зарубежных публикациях по проблематике трудностей в обучении младших школьников и подростков географии. Рассмотрены вопросы применения учителями эффективных методов обучения. Были проанализированы результаты исследований ученых из США, Филиппин и других стран. Были предложены наиболее эффективные методы обучения для повышения качества географического образования. Все рассмотренные исследования имеют большое значение для образовательного опыта, поскольку географически грамотный человек может заботиться о нашей планете, ценить ее и гармонично жить в тесно взаимосвязанном мире.

Ключевые слова: география народов, население, методика обучения, демографические проблемы.

Abstract. The article is devoted to the problems of the methodology of teaching geography of peoples at school. This article describes the main components and organization of the learning process of geography of peoples. During the study of geography by high school students, the experience reflected in foreign publications on the problematic issues was written. The issues of teachers using effective teaching methods are considered. The results of research by scientists from the USA, the Philippines and other countries were analyzed. The most effective teaching methods were proposed to improve the quality of geographical education. All the studies considered are of great importance for the educational experience, since a geographically literate person can take care of our planet, appreciate it and live harmoniously in a closely interconnected world.

Keywords: geography of peoples, population, teaching methods, demographic problems.

Кіріспе. Соңғы онжылдықта қазіргі заманғы білім беруде елеулі өзгерістер орын алуда. Білім берудің жаңа мақсаты - тұлғаны дамыту, ал білім алудың мақсаты - «баланы оқуға үйрету». Заманауи білім беру түлектердің жаңа ақпараттар ағынында бағдарлау, туындаған мәселені көру және оны шешу, алған білімдерін, дағдыларын тәжірибеде қолдана білуге байланысты жаңа талаптарға бағынады.

Мектепте географияны оқыту әдістемесі педагогикалық ғылымдар жүйесіндегі пәндердің бірі болып табылады. Ол мектеп оқытушыларына география ғылымының негіздерін оқыту процесін ұйымдастырудың мазмұнын, заңдылықтарын, әдістері мен құралдарын үйретеді және ғылыми географияны мектептегі білім беру қажеттіліктеріне бейімдейді. Мектеп географиясы курсының мазмұны мен оны оқыту әдістемесі үнемі дамып, жаңартылып отырады, бұл оқытудың тиімді әдістерін табуға мүмкіндік береді.

Зерттеу материалдары мен әдістері. Қазіргі мектептерде географиялық білім беру деңгейін көтеріп, оқушылардың қызығушылығын, осы пәнді оқуға деген ынта - жігерін арттыру үшін шетелдік білім беру ұйымдары бірқатар зерттеу жұмыстарын жүргізді.

Филиппиндік ғалымдар география сабағында оқушылардың бұл пәнге деген қызығушылығының неліктен төмен екенін анықтап, оқушылардың мотивациясының төмендігін география курсына жай ғана есте сақтауды қажет ететін фактілік мәліметтердің көптігімен түсіндірген [1, 34-37 б.]. Сонымен қатар, мектеп географиясында математикаға байланысты тақырыптар кездеседі, ал бұл тақырыптарды меңгеру үшін оқушылардың жан – жақты математикалық білімі мен дағдылары болуы керек деп баяндайды. Жоғарыда аталған кедергілермен қоса, оқушыларда картаграфия негіздерімен байланысты тақырыптарды меңгеруде де мәселелер туындайтындығын да атап өтті [1, 37-53б.].

Ал, табысты мұғалімдердің ерекшелігін зерттеген Америкалық мектептер әкімшілігінің қауымдастығы мынадай тоқтамға келді: білім берудің нәтижелілігі мұғалімдердің білімділігіне, оқыту әдістерін қолдана білу қабілетіне және ұстаздың жеке қасиетіне байланысты. Мұғалімнің жеке қасиеттеріне - жүйелілік, коммуникативтілік, оқушымен тез достаса алу қабілеті, және өзгеріске бейімділігі жатады. Ал, кәсіби шеберлігі - өз пәнін жақсы білуі, оқушылардың назарын аударудың түрлі әдіс - тәсілдерін қолдана алуы, сабақ уақытын ұтымды жоспарлауы, сұрақ қоя білу жатады деді [2].

Шетелдік білім беру зерттеушілері географияны оқытудағы проблемаларды анықтай отырып, мұғалімдерге оқытудың әртүрлі әдістері мен технологияларын қолдануды ұсынды.

Мектептерде географияны оқыту үдерісін жандандырып, оны оқушы үшін қызықты ету мақсатында белгілі аймақтар мен мемлекеттердің халқын жекеленген ерекшеліктері бойынша оқытқан жөн.

«Адамдар қалай өмір сүреді?» деген сұраққа жауап көп нәрсені қамтиды: мәдениет, өмір салты, мораль, саясат және әлеуметтік тәртіп. Халықтың негізгі белгілерін бірнеше мысалмен көрсету арқылы ұлттық сипатының ерекшеліктері туралы жалпы түсінік беруге болады.

Қазіргі экономикалық және әлеуметтік географияның негізгі міндеттері

қатарында халықты, оның санын, құрамын және әртүрлі деңгейдегі аумақтар мен елді мекендер бойынша таралуын зерттеу болып табылады. Мектепте әлеуметтік географияны оқытуда оқушылардың «халық» категориясымен танысуының өзіндік ерекшеліктері бар және ол белгілі бір елдің халқы туралы оқиға ретінде құрылғаны жөн. Мұғалім сабақ беру барысында әртүрлі елдердің, аймақтың, елді мекен тұрғындарының тұрмыс тіршілігінің бейнесін халықтың тығыздығы, саны, туу, өлім-жітім және т.б. сандық көрсеткіштермен байланыстыруы керек [3].

Халықтың урбандалу деңгейіне де ерекше мән берген жөн. Себебі, қалалық қоныстану жүйесінің жетілуі – елдің әлеуметтік-экономикалық жаңғыруының маңызды бағыты[4].

Халықтар географиясын оқыту барысында демографиялық ұғымдарды қалыптастыру – өзекті мәселе және жан-жақты терең білім алудың қажетті шарттарының бірі. Әлеуметтік география курсына демографиялық ұғымдарды қалыптастыру оқушылардың ақпаратты талдау, түсіндіру, дағдыларын жетілдіруге ықпал етеді. Бірақ, мұғалім демографиялық ұғымдарды қалыптастырып қана қоймай, ұғымдар мен фактілерді басқа да пәндермен, өмірмен байланыстырып, адам мен табиғат арасындағы қарым – қатынасты орната білуі керек. Сонымен қатар, ол оқушыға дайын білімді беріп қана қоймай, баланы өздігінен білім алуға, өз бетінше ізденуге үйретуі тиіс. Осылайша, оқу іс- әрекетін ұйымдастыра алатын, біліктілігі жоғары ұстаз, география пәнінен оқушылардың оқу жетістіктерін қамтамасыз ете алатын маңызды тұлға болып табылады [5] .

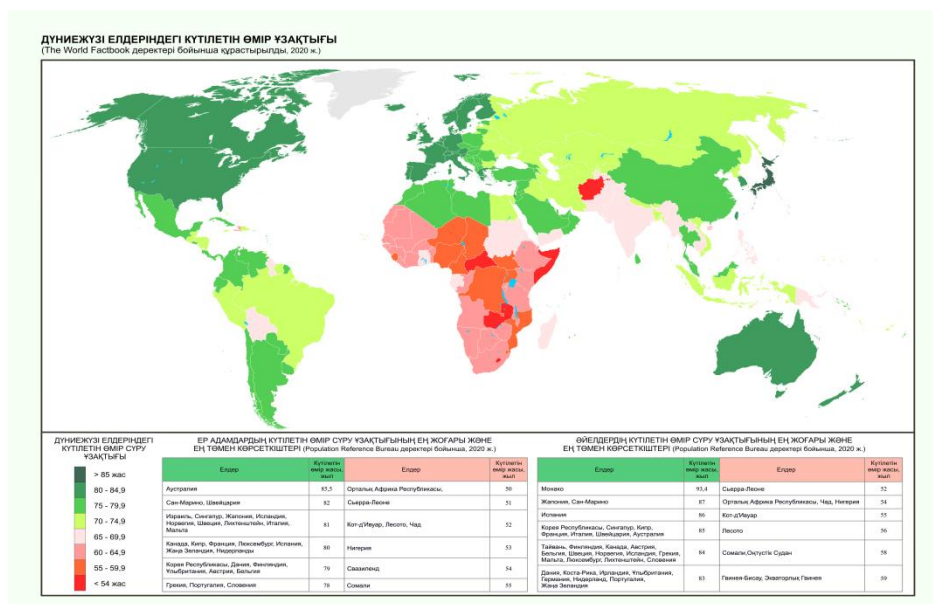
Зерттеу нәтижелері. Мектеп география курсына оқушыларға «Халықтар географиясы» бөлімін түсінікті әрі өзекті жеткізу үшін бірқатар әдістерді қолданып өтуге болады. Мысалы, дүние жүзілік ұйымдардың статистикалық көрсеткіштер базасын пайдалану оқушының жеке танымдық қабілетінің, есте сақтау, ой қорыту қабілеттерінің дамуына оң септігін тигізіп, оқуға деген ынтасын, ерік-жігерін оятады. Оқушылар статистикалық мәліметтер негізінде халықтардың сандық көрсеткіштердегі өзгерістерге, жастық, жыныстық құрамына, өлім – жітім деңгейіне және т.б. баға беріп, оларды зерттеуді, саралауды, салыстыруды, географиялық болжам жасауды үйренеді.

Оқушылар статистикалық мәліметтерді талдағанда мәлімет пен құбылыс арасындағы байланысты дұрыс анықтай алмау, статистикалық көрсеткіштің өзгерістерінің себептері мен салдарын түсінбеу секілді проблемаларға тап болады. Ал бұл проблемалар өз кезегінде оқушыларға құбылыстар мен процестердің өзгерісіне болжам жасауына кедергі келтіреді.

Статистикалық көрсеткіштер мәліметті жаттау үшін ұсынылмайды. Статистикалық көрсеткіштермен жұмыс әдістемесін алғаш Н. Баранский әзірлеген болатын. Оның тәртібі келесідей:

1. тақырыпты оқу;
2. өлшем бірлігін оқу;
3. жолдар мен бағандардың тақырыптарын оқу;
4. сандарды дөңгелектей отырып, жолдар мен бағандар бойынша оқу;
5. не білетінін туралы қорытынды жасау.

Оқушылардың статистикалық мәліметтермен жұмыс жасауы барысында анализ, синтез, бағалау, болжам жасау дағдыларын дамыту үшін арнайы интернет сайттарын пайдалануға болады. Нақты сайттарды пайдалану статистикалық материалдың шынайылығы мен болып

2 сурет - Дүниежүзі елдеріндегі күтілетін өмір ұзақтығы картасы

Қорытынды. География пәнін оқытудағы әдіснаманың проблемалары шетелдік басылымдарға шолу жасалу арқылы анықталып, осы тақырыптың Қазақстандық мектептерде де өзектілігіне байланысты жан-жақты талдаулар жүргізілді. Әлемдік зерттеушілер оқушылардың география пәніне деген қызығушылығының төмендеуі тек жаттауды қажет ететін фактілік мәліметтердің көптігімен, күрделі термин сөздер мен ұғымдарды түсінудің қиыншылығымен, картаграфияға байланысты математикалық есептерді шығару жолдарының күрделілігімен түсіндірді.

Осы мәселелерді шешу мақсатында, Әлеуметтік география бөлімінің тақырыптары негізінде бірнеше әдіснамалық ұсыныстар, әдіс-тәсілдер берілді.

Халықтар географиясын оқыту барысында көптеген статистикалық мәліметтер, күрделі термин сөздер мен ұғымдар, математикалық есептер, картамен жұмыс жасау барысында есте сақтауды қажет ететін объектілердің көптігіне қарамастан, сабақты қызықты әрі танымды етіп өткізу мұғалімнің біліміне, біліктілігіне, қолданатын әдіс-тәсілдеріне байланысты екені анықталды.

Әлеуметтік география бөлімінің тақырыптардың күрделілігіне қарамастан, адам өмірін сипаттау үшін, әлем халықтарының өмірінде кездесетін жаһандық мәселелердің шешімін табу үшін, оны оқушылардың ұғынуы үшін мектеп географиясы курсына халық пен адам мәселелерін зерттеуге көбірек көңіл бөліну керек. Мектеп географиясы ақырында, адам мен олардың өміріне бағытталған пәнге айналады деп үміттенуге болады.

Пайдаланылған дереккөздер тізімі

1. Yazıcı Ö. Obstacles and ways of overcoming geography. Journal of National Academy of Education [Электронный ресурс] // Review of International Geographical Education Online. 2018. Vol. 2. № 1. P. 34—53. URL: <http://dergipark.gov.tr/uead/issue/36657/393094>
2. Larsen T., Harrington Jr. Developing a Learning Progression for Place // Journal of Geography. 2018. Vol. 117. № 3. P. 100—118. doi:10.1080/00221341.2017.1337212
3. Н.Н. Логинова, С. В. Сарайкина «Некоторые аспекты методики преподавания географии в школе» – 2005 <https://cyberleninka.ru/article/n/nekotorye-aspekty-metodiki-prepodavaniya-geografii-naseleniya-v-shkole/viewer>
4. Усиков В., Усикова А., Забенова Б., Королева Е. 9 сынып Қазақстан географиясы 2 бөлім, «Атамұра» 2019
5. Электронды ресурс Географиялық ұғымдар <https://martebe.kz/geografijaly-ymdar/>

«ЖАСЫЛ» ЭКОНОМИКАНЫ ДАМУ ТУ МАҚСАТЫНДА МЕКТЕПТЕ ЭКОЛОГИЯЛЫҚ БІЛІМ БЕРУ МӘСЕЛЕСІ

Бурунова К.К., Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті,
Ақтөбе, Қазақстан

Аңдатпа. Мақалада "Жасыл экономика" моделін қолдана отырып, мектептегі экологиялық білім беру мәселесін шешу бағыттары талқыланады. Ол дамудың үш негізгі бағытын анықтайды: жалпы экология, жаһандық экология және әлеуметтік экология. Олардың әрқайсысы үшін төмен көміртекті технологияларды пайдалану және әлеуметтік бағдарланған экологиялық-экономикалық қызметті жүзеге асыру сияқты жасыл экономиканың нақты белгілері ұсынылады.

Кілт сөздер: жалпы білім беретін мектеп, экологиялық білім, Жасыл экономика, педагогикалық құралдар.

Аннотация. В статье обсуждаются направления решения проблемы экологического образования в школе с использованием модели "зеленой экономики". Он выделяет три основных направления развития: общая экология, глобальная экология и социальная экология. Для каждого из них предлагаются конкретные черты зеленой экономики, такие как использование низкоуглеродных технологий и осуществление социально ориентированной эколого-экономической деятельности.

Ключевые слова: общеобразовательная школа, экологическое образование, зеленая экономика, педагогический инструментарий.

Annotation. The article discusses the directions of solving the problem of environmental education at school using the "green economy" model. It identifies three main areas of development: general ecology, global ecology and social ecology. For each of them, specific features of a green economy are proposed, such as the use of low-carbon technologies and the implementation of socially oriented environmental and economic activation.

Keywords: general education school, environmental education, Green economy, pedagogical tools.

Бүгінгі таңда экологиялық білім жалпы білім берудің ажырамас бөлігі болып табылады. Оның мақсаты - танымдық, адамгершілік, эстетикалық және денсаулық сақтау аспектілерін ескере отырып, табиғи экожүйелердің жұмыс істеу заңдылықтарын, олардың құндылығын және мүмкін болатын өзгерістерді түсінуге негізделген жеке тұлға мен қоғамның қоршаған ортаға жауапкершілігін қалыптастыру [1].

Экологиялық мәселе адамның табиғатқа кері әсер етуімен және абайсыз әрекеттерден табиғаттың адамға кері әсер етуімен тікелей байланысты. Қазіргі уақытта экологиялық жағдай ғаламның ең өзекті мәселелерінің бірі деп айтуға болады. Бұл біздің елімізде де, әсіресе өнеркәсіптік аймақтарда да, өнеркәсіптік белсенділік деңгейі жоғары ауылдық жерлерде де байқалады. Бұл елімізде ресурстардың азаюы, тіршілік ортасының химиялық, физикалық, биологиялық сипаттағы ластануы және тірі заттардың алуан түрлілігінің азаюына әкелуде. Қазіргі жағдайда осы экологиялық мәселелердің алдын алуға көптеген шаралар ұйымдастырылуда. Бұл шаралар табиғатты қорғауға, оны одан әрі дамытып, көркейтуге әсер етеді деп ойлаймын.

«Жасыл экономиканың» жалпы қабылданған анықтамасы болмағанымен, бірақ оны мамандар кең және тар мағынада қарастырады. Жалпы алғанда, жасыл экономика әл-ауқатты арттыратын, әлеуметтік әділеттілікті қамтамасыз ететін және сонымен бірге қоршаған ортаға және табиғи ресурстардың сарқылуына теріс әсер ететін экономикалық қызметке жатады. Тар мағынада «жасыл экономика» энергетикалық тиімді ғимараттар мен экологиялық таза азық-түлік пен тауарларды өндіру сияқты экологиялық таза технологияларды әзірлеу, өндіру және пайдалануды білдіреді [2].

«Жасыл экономика» идеясын іске асыру келесі әрекеттерді қамтиды:

Қоршаған ортаға қауіп-қатерді азайту және оның алдын алу.

Өндірістік кәсіпорындардан төмен көміртекті қосылыстардың шығарындыларын азайту.

Табиғи капиталды, оның ішінде сарқылмайтын және сарқылатын ресурстарды сақтап, қалпына келтіру және арттыру.

Таза технологияларға инвестицияны көбейту және табиғи инфрақұрылымды қолдау арқылы экономиканы қалпына келтіру.

Адамның денсаулығын сақтау, әр салада жұмыспен қамтуды қамтамасыз ету.

Экологиялық білім беруде қоршаған орта және мәдени көзқарас қалыптастыру маңызды. Табиғат пен мәдениетке деген осы көзқарасты қалыптастыруда білім беру маңызды рөл атқарады. Білім беру бағдарламалары арқылы адамдарға қоршаған ортаны сақтаудағы өз рөлін жақсы түсінуге, қоршаған ортаны көркейтуге әбден болады. Экологиялық білім беру балалар мен жастардың санасында ерте жастан табиғатқа деген жақсы ой, табиғатты қорғау, оны дамыту секілді көзқарас қалыптастыруға көмектеседі. Және, бұл көзқарас қалай қалыптасуы мүмкін?

Білім беру барысында баланың бойында мәдени, тарихи құндылықтарды қалыптастырып, зиянды өнімдерді қолданбауға, қалдықтардың не екенін және оларды қайта өңдеуге болатынын, оның маңызын үйреніп, түсінетін болады.

Муравьева А.А. және Олейникова О.Н. олар өз мақаласында білім беру саласына барлық кәсіптердің және жалпы экономиканың экологиялық тазалығын нығайту міндеті қойылғанын, өйткені білім беру жүйесі еңбек нарығына білікті кадрларды жеткізуші бола отырып, бүгінгі күннің сын-қатерлеріне жауап бермей тұра алмайды деп жазады. Білім беру парадигмасын «жасыл» экономиканы қалыптастыру, принципті жаңа құзыреттерді қалыптастыру жағдайында түрлендіру қажет. Бұл жоғары білім берудің білім беру бағдарламаларын жаңғыртуды және басқарушы кадрлардың біліктілігін арттырудың тиімді бағдарламаларын әзірлеуді, «Жасыл экономика» тұжырымдамасын жүзеге асыратын басқа ұйымдармен бірлесіп жасалған білім беру бағдарламаларын іске асырудың желілік нысандарын енгізуді білдіреді [3].

Экологиялық білімнің дамуы 3 негізгі бағытты құрайды: «Жалпы экология», «Жаһандық экология» және «Әлеуметтік экология». Бұл жолдар адамдар мен қоршаған орта арасындағы қарым-қатынастарды түсіну үшін маңызды экологиялық түсініктердің кең ауқымын қамтиды [2].

1 – кесте. Экологиялық білімнің дамуы;

«Жалпы экология»:	«Жаһандық экология»:	«Әлеуметтік экология»:
Негізгі экологиялық түсініктерді және табиғатты түсіну әдістерін, оның ішінде табиғи капитал мен экожүйе қызметтерін зерттейді.	Табиғаттағы жаһандық процестерді және олардың адамзатқа әсерін, сонымен қатар экожүйелердің өнімділігін арттыру стратегияларын қарастыру.	Тұрақты даму және жасыл экономика контекстінде табиғат, адам және қоғамның өзара әрекеттесуін талдау.

«Жалпы экология» - оқу мектеп оқушыларында қоршаған ортаның негізгі объектілері туралы жалпы түсініктер мен олардың өзара байланысы мен табиғатқа әсерін білдіретін ұғымдарды дамытуға бағытталған. Дегенмен, бұл бағыттың жаңа контекстінде табиғи капитал және экожүйелік қызмет көрсету ұғымдарын енгізу маңызды. Табиғи капиталды адамдарға қызмет көрсететін табиғи ресурстар мен экожүйелердің жиынтығы және суды тазарту және биоәртүрлілікті сақтау сияқты экожүйе қызметтері ретінде түсіну студенттерге болашақ ұрпақ үшін табиғатты сақтаудың және қоғамның тұрақты дамуының маңыздылығын түсінуге көмектеседі.

Осылайша, экологиялық білім беру мазмұны студенттерге экологиялық процестер мен проблемаларды неғұрлым тұтас және практикалық бағдарланған түсінуді дамытуға көмектесетін табиғи капитал мен экожүйе қызметтері контекстіндегі негізгі экологиялық түсініктерді тереңдетіп зерттеуді қамтиды.

Экологиялық білім берудің мақсатына жету үшін сабақ, пікірталас, топтық, рөлдік ойындар, практикалық, топтық жаттығулар және қоршаған орта объектілерін жобалау сияқты оқытудың әртүрлі әдістері мен формаларын қолдану ұсынылады. Және әдістерді қолдануға болады. Бұл әдістер теориялық білімді практикалық дағдыларға және экологиялық мәселелерді шешуге айналдыруға көмектеседі.

Қорытындылай келе, экологиялық білім беру өте маңызды. Себебі біз экологиялық проблемаларға толы әлемде өмір сүріп жатырмыз. Экологиялық білім беру арқылы біз қоршаған ортаны қорғап, ағзамызды салауатты өмір сүру ортасымен қамтамасыз ете отырып, табиғатты қорғауды, ресурстарды тиімді пайдалануды үйренеміз. Біздің іс-әрекеттеріміз қоршаған әлемге әсер ететінін және болашақ ұрпақ үшін оның сұлулығы мен байлығын сақтау үшін жауапты шешімдер қабылдауға болатындығын түсінеміз. Экологиялық білім бізге қоршаған ортаны қорғау мәселелерін шешуге қатыса алатын және бәріміз үшін тұрақты және гүлденген болашақты құруға қабілетті, саналы және жауапты азаматтар болуға көмектеседі.

Пайдаланылған дереккөздер тізімі

1. Экологическое образование как необходимое условие развития зелёной экономики ЕН Макаренко, СГ Тяглов... - Финансовые ..., 2019
2. Актуальные направления решения проблемы школьного экологического образования в контексте модели «зеленая экономика ...ма Якунчев, НГ Семенова - ... педагогического образования, 2021 - cyberleninka.ru
3. Кадры для зеленой экономики" в интересах инновационного развития эколого-ориентированного образования сп Киселева, ЯД Вишняков - Вестник евразийской науки, 2021 авторами миссия, цели.
4. «Зеленая» школа: чему учить? Дзятковская, ВВ Пустовалова... - Отечественная и ..., 2023
5. «Зеленая» экономика: вопросы теории и направления развития НН Яшалова - Национальные интересы: приоритеты и ..., 2013 - cyberleninka.ru

ГЕОГРАФИЯ МҰҒАЛІМІНІҢ ЖОБАЛЫҚ ҚЫЗМЕТІ

Нуржавова З.А., Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті, Ақтөбе қ., Қазақстан

Аңдатпа. Мақалада қазіргі таңдағы сабақ жобалаудың өзектілігі мен оның негізгі айырмашылықтары туралы айтылады. Жобалық іс-шаралар оқу процесінің негізгі бөлігіне айналады, бұл оқытуға жеке бағдарланған тәсілді жүзеге асыруға мүмкіндік береді. Қазіргі уақытта әртүрлі критерийлер бойынша жіктелуі мүмкін оқу жобаларының көптеген түрлері бар, мысалы, мерзімдері, жұмыс ауқымы, даму сапасы, ресурстарды пайдалану және т.б. жобалардың түрлерінің әртүрлілігі оларды ұйымдастырудың әртүрлі тәсілдеріне байланысты.

Кілт сөздер: педагогикалық жобалау, география сабағы, сабақ кезеңдері, сабақ құрылымы

Аннотация. В статье говорится об актуальности современного дизайна урока и его основных отличиях. Проектная деятельность становится основной частью учебного процесса, что позволяет обеспечить индивидуально ориентированный подход к обучению. В настоящее время существует множество типов учебных проектов, которые можно классифицировать по разным критериям, таким как сроки, объем работ, качество разработки, использование ресурсов и т. д. Различные типы проектов зависят от разных способов их организации.

Ключевые слова: педагогическое проектирование, урок географии, периоды занятий, структура урока.

Abstract. The article talks about the relevance of modern lesson design and its main differences. Project activities become the main part of the educational process, which allows for an individually oriented approach to learning. Nowadays, there are many types of educational projects that can be classified according to different criteria such as timing, scope of work, quality of development, use of resources, etc. Different types of projects depend on different ways of organizing them.

Key words: pedagogical design, geography lesson, lesson periods, lesson structure.

Бүгінгі таңда мектептегі оқытудың негізгі мақсаты - білім беру ғана емес, сонымен қатар оларды әртүрлі көздерден алу дағдыларын дамыту. Жобалық іс-шаралар оқу процесінің ажырамас бөлігіне айналады, бұл оқытуға жеке бағдарланған тәсілді жүзеге асыруға мүмкіндік береді.

Жобаларды жіктеудің негізгі критерийлерінің бірі олардың пәндік-мазмұндық саласы болып табылады. Жобаларды үш топқа бөлуге болады: жеке пән шеңберінде өткізілетін монопроекттер; екі немесе одан да көп оқу пәндерінен білімді пайдалануды көздейтін пәнаралық жобалар; және мектеп бағдарламасынан тыс білімді қажет ететін пәннен тыс жобалар.

География мұғалімінің жобалық іс-әрекеті – географиялық білім беру аясында оқушылардың өз жобаларын, ғылыми-зерттеу және практикалық тапсырмаларын құруға белсенді қатысуына мән беретін оқыту тәсілі.

В.Д.Сухоруков, В.Г.Суслов бірінші көрсеткіш сабақтың мақсаттары екенін атап өтеді [1]. Дәстүрлі сабақтың негізгі мақсаты білім беру болса, қазіргі сабақта оқушылардың білім, білік дағдылары оқушының тұлғалық қасиеттерін дамытуға қолдау көрсету.

Екінші ерекшелік – дәстүрлі сабақта оқу ақпаратының «аудармашысы», ал қазіргі сабақта ол мектеп оқушыларының оқу іс-әрекетін ұйымдастырушы, кеңесші рөлін атқаратын мұғалім рөлінің өзгеруі және тәжірибеге бағытталған тапсырмаларды шешудегі көмекші. Авторлар қазіргі сабақтың басты ерекшелігі оқушылардың өз бетінше әрекет етуі, оқу міндеттері мен есептерін шешуі деп атап көрсетеді.

Үшінші ерекшелік – оқыту үрдісі барысында мұғалім мен оқушылар арасындағы қарым-қатынас сипатының өзгеруі. Қазіргі сабақ педагогикалық ынтымақтастық пен бірлескен шығармашылық атмосферасымен сипатталады..

Төртінші ерекшелігі – оқу үрдісін құру логикасы мен уақытты бөлу. Қазіргі сабақ оның элементтері мен кезеңдерінің бірігуін көрсететін композициялық құрылымы кеңірек.

Бесінші белгі оқушылардың сабақтағы қарым-қатынас ерекшеліктеріне байланысты. Ұжымдық оқу іс-әрекетінің қазіргі жағдайында мектеп оқушыларының жеке ерекшеліктерін дамытуға баса назар аудару керек. Сондықтан сыныптағы оқушылардың қарым-қатынасы интерактивті болуы керек. Қазіргі сабақтың маңызды ерекшелігі ағымдағы оқиғалармен жедел байланыс болып табылады, бұл сөзсіз география сабақтары үшін өте маңызды [1].

1-кесте-Дәстүрлі және заманауи сабақтың құрылымы [2]

Дәстүрлі сабақ	Заманауи сабақ
Ұйымдастыру уақыты. Ұй тапсырмасын тексеру. Сабақтың тақырыбы мен мақсаты туралы мұғалімнің хабарламасы. Жаңа материалды түсіндіру. Практикалық жұмыс (бекіту). Сабақты қорытындылау. Ұй жұмысы	Ұйымдастыру-мотивациялық кезең (мотивациялық қатынасты қалыптастыру, іс-әрекеттің мақсатын анықтау). Процессуалдық-мазмұндық кезең (оқу әрекетін меңгеру және қолдану процесінде танымдық есептерді шешу). Рефлексиялық-бағалау кезеңі (өзінің және ұжымдық іс-әрекетінің нәтижелерін сабақтың мақсаттары мен міндеттерімен салыстыру).

Дәстүрлі сабақ пен заманауи сабақтың негізгі айырмашылықтары, оқушылардың белсенді қатысуы- дәстүрлі сабақта білімді беруге баса мән берілсе, қазіргі сабақта оқушыларды оқу процесіне белсенді қатыстыруға көбірек мән беріледі. Технологияны қолдану- заманауи сабақтар оқытуды жақсарту үшін кең ауқымды технологияларды біріктіре алады. Қазіргі таңда сабақтарды STEAM технологиясын пайдалану іске асырылуда. Бұл технология география сабағында интерактивті көрнекіліктерді толықтыруға мүмкіндік береді. Соның ішінде ең маңыздысы, электронды карталарды пайдалану.

Электронды картамен жұмыстың ең қызықтысы, ол – карталар қабатының құрамдастығы. Ол себеп-салдар жүйесі мен заңдылықтарын көрсетеді. Мысалы, Жер қыртысы құрылысының картасына рельеф қабатын енгізіп, белгілі жер қыртысы құрылымына ірі жер бедері формаларының сәйкес келетіні туралы қорытынды жасау. Шаруашылық салалырын біліп-оқуда карта салу әдісі өзекті. Жаңа материалды түсіндіруде мұғалім көрнекілік құралдары ретінде оның рөлі картада салу функциясы едәуір кеңейеді. Жобалау (транспорттық жолдар, жаңа территорияларды меңгеру, т.б.) мен модельдеу (су қоймалары, басым желдер, мұхиттың әр түрлі бөліктері ағыстар жүйесін салу) бойынша шығармашылық жұмысты орындау үшін интербелсенді карталар мүмкіншіліктері жоғары[3].

Сабақ түрлерін бөлмей, сабақтың мақсатына қарай үш топқа бөлуді ұсынамыз: сабақты меңгеру, бақылау сабақтары және жалпылау сабақтары. Сабақ топтарының дидактикалық ерекшеліктері:

Сабақты меңгеру – жаңа оқу материалы оқытылады. Дағдылар оқытылады, жаттығады және бекітіледі. Іс-әрекеттің жаңа түрлері зерттелуде. Оқу материалы қайталанады.

Бақылау сабақтары – оқу материалын меңгеруін бақылау

. Жалпы сабақтар – оқытылатын оқу материалын жалпылау және бекіту[4].

Бағалау және кері байланыс- заманауи сабақтар жиі бағалау мен кері байланыстың алуан түрлі әдістерін қамтиды, бұл мұғалімдер мен студенттерге олардың түсіну және үлгерім деңгейін неғұрлым толық бағалауға мүмкіндік береді.

Қазіргі уақытта оқу тәжірибесінде географияны оқытуда тұлғалық, метапәндік және пәндік нәтижелерді дамытуға бағытталған жүйелік-әрекеттік тәсілге негізделген сабақты жобалау мәселесі өзекті бола түсуде.

Білім беру процесін жаңартудың әдістемелік негізі ретінде қызмет ететін белсенділік тәсілі келесі негізгі теориялық принциптерге негізделген:

- әрекет субъектісі ретінде оқушының белсенді қатысуымен қалыптасатын және жүзеге асырылатын оқу қызметі оның психикалық дамуына әсер етеді;

- оқу әрекеті оқу міндетіне негізделеді, оны шешу үшін оқушының өзі немесе оқытушымен (басқа студенттермен) қажетті ақпаратты, уақытты және басқа ресурстарды анықтайды;

- оқу іс-әрекетін жобалау оның барлық құрамдас бөліктерінің өзара байланысын болжауы керек, сол арқылы оқушылардың жеке басының қалыптасуына әсер етеді[5].

Педагогикалық зерттеулердің көпшілігінде әдістемелік жүйе деп оның құрамдас бөліктері оқу мақсаттары, оқыту мазмұны, оқыту әдістері (технологиялары), оқытудың формалары мен құралдары, қол жеткізілген нәтижелер болып табылатын құрылым ретінде анықталады. Мектеп географиясының кез келген курсы (кез келген тақырып, кез келген сабақ) осы компоненттердің жиынтығы ретінде қарастырылуы керек.

Әдістемелік жүйенің өзі келесі құрамдас бөліктерден тұрады: мақсатты, мотивациялық, мазмұндық, процедуралық және рефлексиялық-бағалаушы.

2-кесте-Қазіргі география сабағының компоненттерінің ерекшеліктері[5]

Сабақтың құрамдас бөліктері	Сабаққа арналған нұсқаулық
Мақсатты құрамдас	• оқушылардың іс-әрекеті арқылы оның маңыздылығын көрсететін және жоспарланған нәтижелерді ескере отырып, мақсаттарды (тапсырмаларды) тұжырымдау; • студенттермен диалогта сабақ мақсаттарын талқылау, оқушылардың өз бетінше мақсат қоюы; • сабақ нәтижелерін бағалау критерийлерін түсіндіру
Мазмұн компоненті	• материалдың практикалық бағыттылығын нығайту; • пәнішілік және пәнаралық интеграция; • оқушылардың өмірлік тәжірибесіне сүйену
Процедуралық компонент	• сызықтық (дәстүрлі) сабақтан динамикалық, интерактивті, көп компонентті сабақ құрылымына көшу; • заманауи білім беру технологияларын пайдалану
Мотивациялық компонент	• сыныпта ынтымақтастық атмосферасын құру; • оқытылатын материалдың практикалық маңыздылығын көрсету; • шығармашылық позицияны бастау және пайымдаудың тәуелсіздігі

Бағалау-орындау компоненті	• өзіндік және ұжымдық іс-әрекет нәтижелерінің сабақтың мақсаттары мен міндеттерімен байланысы; • пәндік және метапәндік нәтижелерді қалыптастырушы (критериалды) және жиынтық бағалауды қолдану (критерийлер студенттермен талқыланады және оларға түсінікті)

Қорытындылай келе, география сабағын жобалау, жалпы сабақты жобалау бұл мақсат қояды, оқыту әдістерін таңдауды, материалдарды дайындауды және оқушылардың іс-әрекетін бағалауды қамтитын сабақты жоспарлау процесі болып табылады. Сонымен, заманауи сабақты құрастырушы мұғалімнің алдында оқушылармен бірлескен іс-әрекетінің нәтижесінде оқу-танымдық іс-әрекетті жоспарлау және ұйымдастыру міндеті тұр. Сабақтың міндеттері: оқушылардың берілген тапсырманы орындаудың мақсаты мен ретін өз бетінше анықтау, ақпаратпен сауатты жұмыс істеу, бастапқы жоспар мен нәтиже арасындағы байланысты көру дағдыларын дамытуға бағытталған интерактивті әдістемелер мен әдістерді қолдану. өз көзқарасын дәлелдей алады. Сабақты жобалаудың бұл аспектілері оқу процесінің күрделі нәтижесіне шешуші әсер етеді.

Пайдаланылған дереккөздер тізімі

1. В.Г. Суслов - Проектирование современного урока географии: методические аспекты-Российский государственный педагогический университет им. А. И. Герцена. - 2022 г.
2. В.Г. Суслов - Проектная деятельность учителя географий. Проектирование урока. –Учебное пособие для вузов –Москва. Юрайт - 2021г.
3. М.Н. Байбусунова - География мұғалімінің құзыреттілігі – география сабағында интерактивті электронды картаны қолдану.- «Ғылым және білім - 2014» атты IX Халықаралық ғылыми конференциясы.
4. М.А. Григорович- Педагогическое проектирование современного урока географии. – Вестник Тверского государственного университета. Серия: «География и Геоэкология». 2021. №3 (35). С. 107-118.
5. В.Г. Суслов, С.В. Вкус - Целевые ориентиры современного урока географий. - Российский государственный педагогический университет им. А.И. Герцена. - 2023 г.

МЕКТЕП ГЕОГРАФИЯСЫН ОҚЫТУДА ГЕОАҚПАРАТТЫҚ ЖҮЙЕЛЕРДІ ҚОЛДАНУ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Канитаева К.П. - Ш. Уәлиханов атындағы Көкшетау университеті
Карасаева Ж.А., Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті магистранты

Аңдатпа. Мақалада мектеп географиясын оқытуда геоақпараттық жүйелерді (ГАЗ) қолдануға байланысты мәселелер қарастырылады. Оқу процесіне ГАЗ енгізу кезінде мұғалімдердің кездесетін техникалық және әдіснамалық кедергілері, сондай-ақ жабдықтар мен бағдарламалық қамтамасыз етудің қолжетімділігімен байланысты аспектілер талқыланады. Мақалада сонымен қатар оқушылардың географиялық деректерді түсінуі барысында туындайтын мәселелер талданады. Оқытуда инновациялық тәсілдер мен технологияларды қолдана отырып, осы мәселелерді шешудің мүмкін жолдары қарастырылады.

Аннотация. Статья исследует проблемы, связанные с использованием геоинформационных систем (ГИС) в обучении школьной географии. Обсуждаются технические и методологические препятствия, встречаемые учителями при внедрении ГИС в учебный процесс, а также аспекты, связанные с доступностью оборудования и программного обеспечения. В статье также анализируются проблемы, возникающие с пониманием и интерпретацией географических данных учащимся. Рассматриваются возможные пути решения данных проблем с использованием инновационных подходов и технологий в обучении.

Annotation. The article explores the problems associated with the use of geographic information systems (GIS) in teaching school geography. The technical and methodological obstacles encountered by teachers when implementing GIS in the educational process, as well as aspects related to the availability of hardware and software, are discussed. The article also analyzes the problems that arise with the understanding and interpretation of geographical data by students. Possible ways of solving these problems using innovative approaches and technologies in teaching are considered.

П.П. Семенов Тянь Шанскийдің «карта мәтіннен гөрі маңызды, өйткені ол көбінесе ең жақсы мәтінге қарағанда әлдеқайда жарқын, көрнекі және қысқа сөйлейді» деген тұжырымы

қазіргі уақытта өзектілігін жоғалтып қана қоймай, қазіргі картаның көп функционалдығын, тереңдігі мен масштабын дәлірек және айқын көрсете бастады. [1].

Технология білім берудің маңызды құрамдас бөлігі болып табылатын қазіргі әлемде геоақпараттық жүйелер (ГАЖ) мектептерде географияны оқытудың қуатты құралы болып табылады. Дегенмен, олардың әлеуетіне қарамастан, мектеп білімінде ГАЖ қолдану мәселелері маңызды болып қала береді және байыпты назар аударуды қажет етеді. Бұл мақалада біз осы мәселелерді қарастырамыз және мектеп географиясын оқыту процесіне ГАЖ интеграциясының тиімді әдістерін дамытуға назар аудара отырып, оларды шешудің мүмкін жолдарын талқылаймыз.

Еліміздің білім беруді модернизациялау тұжырымдамасында білім беруді оқушылардың белгілі бір білімді игеруіне, оның жеке басын, танымдық және шығармашылық қабілеттерін дамытуға бағыттау қажеттілігі атап өтіледі. Жалпы білім беретін мектеп әмбебап білімнің, білік пен дағдылардың тұтас жүйесін ғана емес, сонымен қатар білім алушылардың дербес қызметі мен жеке жауапкершілігін қалыптастыруға тиіс. Білім беру процесін реттейтін қазіргі заманғы нормативтік актілер жалпы білім беретін мекемелерді бітірген оқушылардың ақпараттық-коммуникациялық құзыреттілігін (АКТ) қалыптастыруға үлкен көңіл бөледі. Ол үшін мұғалім оқу процесінде әртүрлі электронды оқу құралдарын қолдана білуі керек. Енді бейіндік деңгейде география курсы игерудің пәндік нәтижелеріне қойылатын талаптар геоақпараттық жүйелермен (ГАЖ) жұмыс істеу дағдыларын меңгеруді көрсетуі тиіс. Жалпы білім беретін мектеп әмбебап білімнің, дағдылардың тұтас жүйесін ғана емес, сонымен қатар білім алушылардың дербес қызметі мен жеке жауапкершілігін яғни, негізгі құзыреттіліктерді қалыптастыруға тиіс[2].

Білім беру мекемелерінде ГАЖ қолдану мәселелеріне арналған шетелдік мақалаларды талдау әлемнің көптеген елдері цифрлық білім беру ресурстарын оқу процесінде, атап айтқанда ГАЖ-да кеңінен қолданатынын, бірақ оларды қолдануда кейбір қиындықтар бар екенін көрсетті. Жалпы білім беру мекемелерінде геоақпараттық жүйелерді қолдану мәселелерін зерттеуге көп көңіл бөлінеді.

Түркияда геоақпараттық жүйелерді енгізу және пайдалану мәселелері ретінде Ali Demirci мақаласының авторы география сабақтарында ГАЖ пайдаланудың ең айқын кедергісі мұғалімдердің едәуір бөлігі геоақпараттық жүйелермен таныс емес, негізгі білім жоқ екенін атап өтті. Сондай-ақ, ГАЖ технологияларын қолдана отырып, сабақтарға арналған типтік жоспарларды дайындаудың жоқтығы байқалады. Бұл мәселенің бір бөлігі география мұғалімдерінің ГАЖ-ға қатысты білімі мен дағдылары жоқ географияға мамандандырылған Білім беру бағдарламалары бар педагогикалық университеттерді бітіргендігімен түсіндірілуі мүмкін[3].

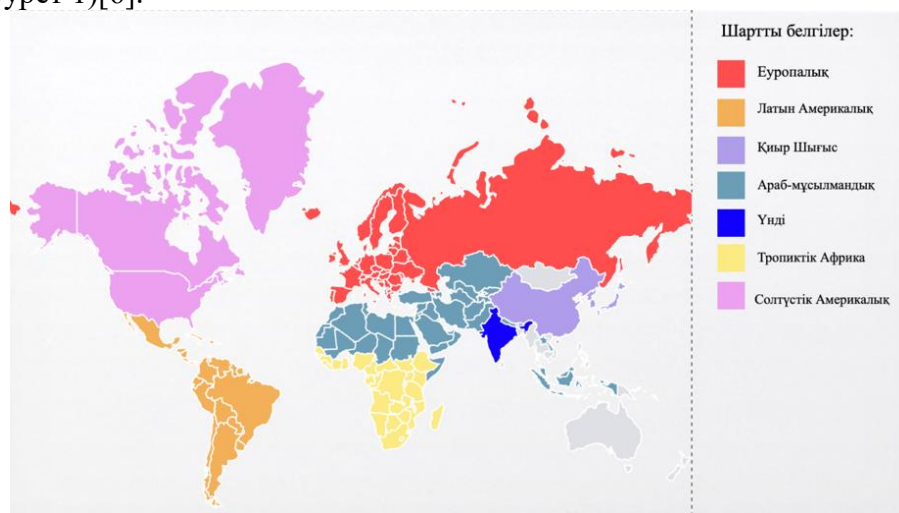
Қазақстандық географиялық білім беруде ГАЖ технологиялары танымал бола түсуде. ГАЖ әсіресе кеңістіктік процестер мен құбылыстарды талдауда кеңінен қолданылады: география, геология, экология, биология және т.б. Бірақ оларды енгізу әрекеттері келесі қиындықтарға тап болады: мектептің техникалық жабдықталуының әлсіздігі; пайдалану әдістемесінің болмауы; сонымен қатар, жоғары педагогикалық білім берудің білім беру стандарттары оқу мақсатындағы электронды құралдармен жұмыс істеу үшін мамандарды даярлауды жеткіліксіз қамтамасыз етеді[4].

Өкінішке орай, көптеген мектептер, атап айтқанда қалалық мектептер, әр сыныпты компьютерлермен және тиісті карта бағдарламаларымен қамтамасыз ете алмайды. Қазіргі заманғы талаптарға сәйкес мектептің оқытушылар құрамын қайта даярлау мәселесі өте проблемалы, өйткені бұл көптеген шығындар мен жаңа технологияларды үйренуге психологиялық дайындыққа әкеледі. Осыған байланысты жас мұғалімдерді мектептегі білім беру процесіне тарту маңызды болып табылады, өйткені олардың негізгі бөлігі тиісті дағдыларға ие.

Мұғалім үшін ең қолайлы-ақпараттық геокешенді демонстрациялық режимде қолдану. Демонстрацияның ыңғайлылығы мынада: кәдімгі қабырға картасын пайдаланған кезде оқушы картадағы кейбір ақпараттарды керек етпеуі мүмкін, ал ГАЖ-да "қосымша" қабаттарды жай

ғана алып тастауға болады. Сыныпта дербес компьютер мен проектордың болуы міндетті шарт болып табылады. Еліміздің мектептерінде сыныптардың көпшілігінде осындай жабдық бар. Сандық карталарды оқу процесінде тереңірек қолдану үшін компьютерлік сынып қажет. Бірақ тек компьютерлік сыныптың болуы оқу процесіне геоинформатиканы енгізу мәселесін шешпейді. Өз карталарын жасау, әртүрлі тақырыптық мазмұны бар карталарды салу нәтижесінде алынған жаңа ақпаратты талдау сияқты қызмет түрлеріне басты кедергі, бұл іс жүзінде қазіргі білім беру стандартының белсенділік парадигмасын жүзеге асыру болып табылады[5].

Практикалық сабақтарда зерттелетін тақырып бойынша ГАЖ көмегімен әртүрлі жұмыс түрлерін орындауға болады. Мысалы, 11-сыныпта Елтану бөлімі бойынша Дүниежүзі елдерін аймақтарға аудандастырудың қолданбалы аспектілері тақырыбын оқыған кезде оқушылар дүниежүзінің тарихи мәдени аудандары картасын өз бетінше картаға түсіріп, олардың атауын жаза алады(Сурет 1)[6].

Сурет 1. БҰҰ бойынша дүниежүзінің тарихи мәдени аудандары.

Сондай-ақ, геоақпараттық жүйелерді қолдана отырып практикалық жұмыстарды әртүрлі бағытта жүргізуге болады. Мысалы, интерактивті режимде оқушылар географиялық номенклатураны, себеп-салдарлық байланыстарды, қашықтықты анықтау дағдыларын және т. б. білу үшін бағдарламаланған тапсырманы орындай алады. Немесе оқушылар ұсынылған тапсырманы орындау үшін ГАЖ материалдарынан ақпаратты өз бетінше іздей алады(географиялық объектінің немесе құбылыстың сипаттамасын жасау, объектілер мен құбылыстардың өзара орналасуын түсіндіру)[7].

Географиялық номенклатура туралы білімді тақырыптық бақылау процесінде сіз оқушыны интерактивті тақтаға шақырып, курсормен көрсетілген объектілерді атауды сұрай аласыз немесе балама тапсырманы ұсыныңыз – сандық контур картасы, оны ГАЖ құралдарымен толтыру керек [8].

Сонымен қатар, Google Earth бағдарламасын қолдана отырып, нақты уақыттағы саяхат сабақтарын өткізуге болады. Бағдарлама арқылы оқушылар белгілі бір континенттер бойынша жеке саяхат маршрутын құра алады, фотосурет немесе 3D графика арқылы нақты уақыттағы географиялық нысандарды көре алады. Бұл оқушыларға өткен тақырыптар бойынша білімдерін жинақтауға және бекітуге, сондай-ақ ой-өрісін кеңейтуге мүмкіндік береді.

ГАЖ картографиялық оқыту құралдарының бір түрі ретінде көп функционалды және кешенді болып саналады, олар көрнекілік, оқушылардың операциялық қызметін қамтамасыз ету, тәрбиелеу, дамыту, ақпараттық, насихаттау функцияларын орындайды. Тапсырмалардың біртіндеп және үздіксіз күрделенуі, ГАЖ-мен жұмыс істеудің негізгі әдістерін игере отырып, зерттелетін объектінің қызығушылығының артуына әкеледі, сонымен қатар оқушыны одан әрі мәселелерді шешудің тәуелсіз шығармашылық тәсіліне ынталандырады.

ГАЗ технологиялары пайдаланушыларға тақырыптық географиялық карталар түрінде бастапқы, туынды немесе қорытынды деректерді және өңдеу нәтижелерін визуализациялауға мүмкіндік береді. ГАЗ және географиялық ақпарат болған жағдайда білім алушы объектілердің орналасуы, олардың өзара әрекеттесуі туралы сұрақтарға жауап ала алады, табиғи құбылыстарды түсіндіруді үйренеді, алған білімдерін күрделі сұрақтар қою кезінде практикалық қызметте қолдана алады. Мектептегі ГАЗ тарих, физика, экология, информатика және басқа да бірқатар пәндердің алдында тұрған мәселелерді шешуге мүмкіндік береді. Бұл мектептегі ГАЗ сандық картаны тек оқу ақпаратының көзі ретінде ғана емес, сонымен қатар кеңістіктік модель ретінде қарастыруға мүмкіндік беретіндіктен болады. Сонымен қатар, формальды тілмен сипатталған модель – шартты белгілер тілі.

География сабақтарында геоақпараттық жүйелерді пайдалану қажетті білімді, іскерлікті және практикалық іс-әрекет дағдыларын қалыптастыруға мүмкіндік береді. Оқу ГАЗ пайдалану пәнаралық байланыстарды қолдана отырып, әртүрлі мектеп пәндерін оқу кезінде мәселелерді шешуге мүмкіндік береді. Білім беру процесінде геоақпараттық технологияларды қолдану мүмкіндігі мұғалімге оқушылардың "ақпараттық құзыреттілігін" арттыра отырып, мемлекеттік білім беру стандарттарының талаптарына сәйкес оқытуды ұйымдастыруға мүмкіндік береді.

Қазіргі мектеп, барлық заманауи қоғам сияқты, компьютерлік технологиясыз жұмыс жасай алмайды. Оқушылар өздерінің жасына және компьютерлендірудің соңғы енгізілімдерінің бейімділігіне байланысты геоинформатика сияқты ерекше, бірақ сонымен бірге қажетті ғылымды игеруге қабілетті. Мектептегі оқыту процесіне ГАЗ технологияларын енгізу білім беруді жаңғыртудың аса маңызды міндеті болып табылады.

Жаңа технологиялардың арқасында карталар жақсы оқылатын, оқушыны түсінуге қол жетімді, көлемді және дәлірек болды, ғарыштық суреттерді пайдалану кезінде карталарды егжей-тегжейлі сипаттауға мүмкіндік туды.

Пайдаланылған дереккөздер тізімі

1. И.А. Гененко, М.А. Серпилина Актуальность использования ГИС технологий на уроках географии
2. Уленгов Р.А., Уразметов И.А., Габдрахманов Н.К., Давлетбаева К.С. Проблемы и перспективы применения геоинформационных систем в школьной географии в условиях внедрения новых образовательных стандартов
3. T.J.J. Demirci A. Evaluating the implementation and effectiveness of GIS-based application in secondary school geography lessons //American Journal of Applied Sciences. – 2008. – Т. 5. – No. 3. – С. 169-178.
4. Mccloughlin The role of global positioning systems in education: science, mathematics, geography and history – a tool for integration
5. Бадьин М. М. Изучение географического краеведения в элективном курсе средствами информационно-коммуникативных технологий //Актуальные проблемы гуманитарных и естественных наук. – 2013. – No. 11- 2. – С. 155-159.
6. Каймулдинова К., Абдиманапов Б., Абилмажинова С. География учебник для 11 класса, Издательство Мектеп, 2019.288с.
7. Капустина М. В. Интерактивная доска как современное средство обучения на уроках географии //География и геоэкология на службе науки и инновационного образования. – 2014. – С. 158-162.
8. Аникеева О.С., Лебедева И.В., Плетухина А.А. Проблемы и перспективы использования геоинформационных технологий в образовательном процессе. Проблемы современного педагогического образования. 2018. № 60-3. С. 18-22.
9. Атлас мира, — М.: ПКО «Картография» Издательство Оникс, 2010.320 с.

ГЕОГРАФИЯ ПӘНІНЕН ҰБТ-ҒА ДАЙЫНДАУ ӘДІСТЕРІ

Изекенова Л.Е., Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті,
Ақтөбе қ., Қазақстан

Андатпа. Мақалада Ұлттық бірыңғай тестілеу жайлы ақпараттар, қай уақыттан бастап енгізілгені және қандай өзгерістер болғаны туралы және де География пәнінен қалай дайындық жүргізілу керектігі жөнінде айтылады. Ұлттық Тестілеу Орталығы бекіткен География пәнінің спецификасы мен дайындық жоспары яғни

айтқан кезде қандай бөлімдерден қанша сұрақ келетіні айтылады. Мысал ретінде тест сұрақты мен қатар өткен жылдары география пәнінің статистикасы көрсетіледі.

Аннотация. В статье будет рассказана информация о едином национальном тестировании, о том, с какого времени оно было введено и какие изменения произошли, а также о том, как нужно подготовиться по географии. Спецификация предмета географии и план подготовки, утвержденный Национальным Центром тестирования, то есть, когда вы говорите, сколько вопросов вы получите из каких разделов. В качестве примера приведена статистика предмета географии за прошедшие годы вместе с тестовым вопросом.

Annotation. The article will provide information about the unified national testing, from what time it was introduced and what changes have occurred, as well as how to prepare for geography. The specification of the geography subject and the training plan approved by the National Testing Center, that is, when you say how many questions you will receive from which sections. As an example, the statistics of the geography subject over the past years are given along with a test question.

ҰБТ – үлкен өмірге бастайтын баспалдақтың алғашқы сатысы. Кез келген он бір жылдық білімді тәмамдаушы талапкер «ҰБТ» атты маңызды сынақтан өтеді. Бірі міндетті пәндерден озық болса, енді біреулер бейінді пәндерде алға шығады. ҰБТ тапсыру жоғарғы оқу орнына грант жеңіп алуға ниетті кез келген түлекке міндетті болып табылады. Оқушы өз кезегінде алған білімін қорыта отырып, жүзден жүйрік атануға күш салады [1].

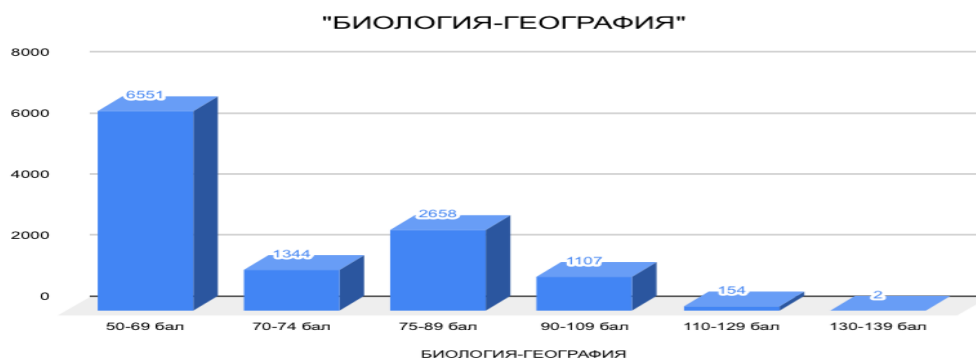
Алғаш рет 1884 жылы АҚШ-да тест материалды қамтылған тест кітаптары шығарылды. Оның негізгі мазмұны математика, тарих, навигация, грамматика пәндерінен жинақталды және бес көрсеткіш жауаптардан тұрды. Тестілеу жүйесінің қалыптасуына ағылшын ғалымы Фрэнсис Гальтон үлкен үлес қосты. 1901 жылы АҚШ-да Тестілеу жүйесі мемлекеттік деңгейде қолдау тапты. 1901 жылы 17 шілдеде колледжге түсу үшін тестілеу жүйесі құрылды. 1926 жылы орта мектепке арналған тестілеу жүйесі құрылды. Ал 1933 жылы Кеңес елінде алғаш рет тест тапсырылды. Кейін 1992 жылы Қазақстанда тестілеу жүйесі енгізілді. 1995 жылдан бастап студенттерге «рубевжка» тесті кеңінен қолданылды. Ал 1999 жылы кешенді тестілеу енгізілді. Бұл білім гранттарын әділ бөлуге жол ашты. 2004 жылы Ұлттық бірыңғай тестілеу енгізілді. ҰБТ мектеп түлектерін қорытынды аттестаттауы мен жоғарғы білім ұйымдарына қабылдау емтихандарын біріктірді [2].

Тестілеу бес пән бойынша жүргізіледі: үш міндетті және екі бейіндік пән. Тест тапсырмаларының саны 120, оның ішінде Қазақстан тарихы бойынша - 20, математикалық сауаттылық бойынша – 15, оқу сауаттылығы бойынша - 15 және екі бейіндік пән бойынша - 35 тапсырма [3].

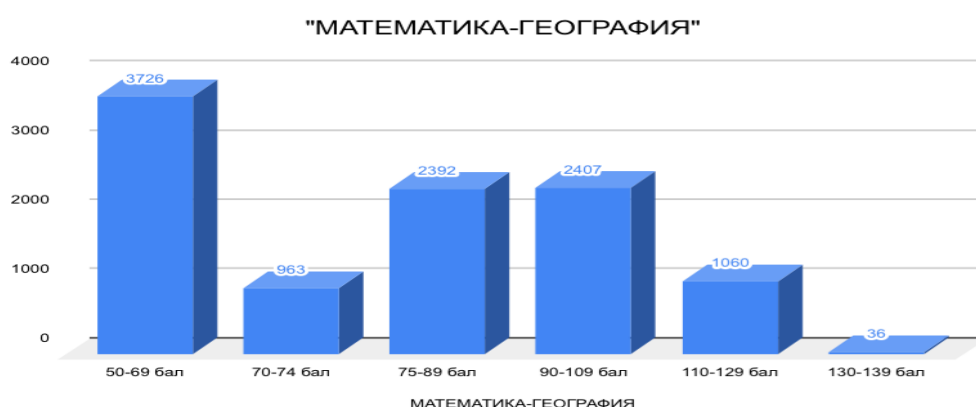
Тестке дайындық барысында қолданылатын әдіс-тәсілдер мен тапсырмалардың шегі жоқ. Әр мұғалім қиялына байланысты әртүрлі тәсілдерді, көрнекіліктерді қолдануына болады. Бір тақырыпты бірнеше тапсырмалар беру арқылы қайталап, оқушылар тесттің жауабын жаңылмай таба алатындай есінде қалдыруға болатынын өз тәжірибемде өткіздім.

Мұндай тапсырмаларды ұйымдастыру үшін мұғалім өзі тест тапсырмаларын жатқа білуі тиіс және білгенін оқушыларға бере білуі керек. Міне, осылайша түрлі әдіс-тәсілдерді пайдалана отырып, сабақтарды түрлендіре өткізу оқушылардың география пәнінен алған білімдерін кеңейтіп, бекіте түседі. Әрі оқушының ҰБТ кезінде жоғары жетістікке жетуіне әсері мол деп ойлаймын [4].

Әр жыл сайын ҰБТ аяқталғаннан кейін Ұлттық тестілеу орталығы әр таңдау пәнінен оқушылар қанша балл алғаны жөнінде статистика шығарады. Төменде бізге математика және география, биология және география пәндерінің мәліметтері 1, 2 – суреттерде берілген [5]. Негізі жыл сайынғы статистикадан 1 түсінетініміз басқа пәндермен салыстырғанда, биология және география пәндерінің жинаған балдары төмен болады. [6]

Сурет 1 Биология-География пәні бойынша статистика

Сурет 2. Математика – География пәні бойынша статистика.

Сұрақтар базасы жыл сайын кемінде 30%-ға жаңартылады. 2021 жылы бейіндік пәндер бойынша тестке контекстке негізделген тест тапсырмалары енгізілді.

Тапсырмаларды дұрыс орындағаны үшін бағалау: ұсынылған төрт жауаптың ішінен бір дұрыс жауапты таңдағанда – 1 балл, ұсынылған көптеген жауаптардың ішінен бір немесе бірнеше дұрыс жауаптарды таңдағанда – 2 балл, контекстке негізделген тест тапсырмалары – 1 балл.

Бейіндік пәндер ұсынылған төрт жауаптың ішінен бір дұрыс жауап таңдалатын 20 сұрақтан, ұсынылған көптеген жауаптардың ішінен бірнеше дұрыс жауаптар таңдалатын 10 тапсырмадан және контекстке негізделген 5 сұрақтан тұрады. Барлығы 120 сұрақ.

Бейіндік пәндер бойынша тапсырмалардағы бірнеше дұрыс жауаптар есебінен ең жоғары балл - 140. Шығармашылық дайындықты талап ететін мамандықтарға түсетін тұлғалар үшін ең жоғары балл саны - 125 балл.

ҰБТ-ға қатысу үшін өтініштерді қабылдау Ұлттық тестілеу орталығының www.testcenter.kz сайтында онлайн режимде жүзеге асырылады. ҰБТ-ға қатысқаны үшін төлем 4230 теңгені құрайды

Бұл ретте ағымдағы жылдың мамыр-шілде айларында өткізілетін ҰБТ мектеп түлектері үшін тегін өткізіледі.

Тестілеу қорытындысы бойынша компьютер экранында түсушінің тестілеу нәтижелерін талдау картасы, оның жауап нұсқасы, сондай-ақ әрбір тапсырма бойынша жинаған баллы және блоктар бойынша жинаған баллдарының жиыны және ҰБТ-ның жалпы баллы көрсетіледі.

Апелляция нәтижелері 30 (отыз) жұмыс күні ішінде беріледі.

2014 жылдан кейін тек, 2017 жылы өзгерістер енгізілді. Мысалы, таңдау пәндері бойынша балл саны 25-тен 40-қа өсіп, сұрақ саны 30-ға жетті. Бұл оқушының өзі таңдап отырған бағытқа көбірек көңіл бөлуіне мүмкіндік берді. Себебі, міндетті пәннен шектік балл 20-дан 7 еді.

Осы өзгерістен кейін, 2021 жылы кішкене өзгерді. Таңдау пәніне көп мән беріліп, сұрақ санын 35-ке, ал ұпай санын 45-ке өсірді. Бірақ, жалпы балл 140 болып қала берді. Себебі, "Қазақстан тарихы" мен "Математикалық сауаттылық" пәндерінен 5 сұрақ пен балл саны алынды.

ҰБТ-ға қатысты соңғы жаңалықтар, ол - таңдау пәндері. Бейіндік пәндердің сұрақ санын 40-қа, ал балл санын 50-ге өсіріп отыр. Бұлай жасалу себебі, ол - тапсырушы түлек дайындығын жеңілдету және жастардың еліміздің тарихын ұмыттырмау. Мақсатты іске асыру үшін "Қазақстан тарихы" пәнінен 20 балл мен сұраққа өсіріп, ал "Оқу сауаттылығы" мен "Математикалық сауаттылық" пәндерінен сұрақ санын 10-ға дейін, балл санын да 10-ға кемітті [7].

География пәні бойынша Ұлттық Тестілеу Орталығы бекіткен 2024 жылға арналған тест жоспарында [8] былай көрсетілген.

Кесте 1. География пәні бойынша ҰТО бекіткен 2024 жылға арналған тест жоспары

№	Бөлім	Тапсырма саны
01	Географиялық зерттеу әдістері.	3
02	Картография	3
03	Физикалық география. Табиғатты пайдалану және геоэкология.	12
04	Әлеуметтік география.	7
05	Экономикалық география. Геоэкономика	10
06	Елтану және саяси география негіздері. Геосаясат.	5
07	Адамзаттың ғаламдық проблемалары.	40

Қорытындылай келе, ҰБТ алғашқы кездегідей емес көптеген өзгеріске ұшыраған. Бұл өзгерістер оң әсерін беруде, оқушылардың өздерінің шынайы білімін көрсетіп, грант жеңіп алу мүмкіндігіне ие болады. Дайындықты жеңілдету үшін баспалары атауымен кітаптар тізімі мен қандай тараулардан қанша сұрақ келетіні берілген. Бұл оқушыларға өте үлкен көмек. Географиядан жоғары балл алу үшін нақты жоспар мен жүйелу дайындық қажет.

Пайдаланылған дереккөздер тізімі

1. <https://daryn.online/article/471>
2. Bilim-all ақпараттық агенттігі. ҰБТ шығу тарихы мақаласы <https://bilim-all.kz/article/18419-UBT-nyn-shygu-tarihy>
3. Egov мемлекеттік қызметтер мен онлайн ақпарат порталы https://egov.kz/cms/kk/articles/about_ent
4. https://ziatker.kz/docx/geografiya_paninen_ubt_ga_daiyndaydagy_adis_tasildler_53518.html
5. Ұлттық тестілеу орталығы сайтынан <https://testcenter.kz/postupayushchim-v-vuz/ent/>
6. Ұлттық тестілеу орталығы сайтынан <https://testcenter.kz/postupayushchim-v-vuz/ent/>
7. Daryn online ҰБТ-ның 2024 жылғы өзгерістері <https://daryn.online/article/2560>
8. <https://testcenter.kz/postupayushchim-v-vuz/ent/dlya-podgotovki-k-ent-i-ent-tipo/>

ЖОҒАРЫ БІЛІМ БЕРУДЕ БІЛІМ АЛУШЫЛАРДЫҢ ӨЛКЕТАНУ ҚҰЗЫРЕТТІЛІГІН ҚАЛЫПТАСТЫРУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Айткожина С.К., докторант, С. Аманжолов атындағы Шығыс Қазақстан университеті,
Өскемен қ., Қазақстан

Женсикбаева Н.Ж., доктор PhD, С. Аманжолов атындағы Шығыс Қазақстан университеті,
Өскемен қ., Қазақстан

Аңдатпа. Мақалада жоғары педагогикалық білім беру жүйесіндегі болашақ география пәні мұғалімдерінің оқу-әдістемелік үрдісін әртүрлі формада ұйымдастыру арқылы өлкетану құзіреттіліктерін қалыптастыру мәселелері қарастырылған. Білім алушылардың өлкетану дайындығындағы құзіреттіліктерді біріктіретін географиялық-өлкетану және жеке-әдістемелік құзіреттіліктердің ерекшеліктеріне талдау жұмыстары жүргізілді. Студенттердің бойында өлкетану құзіреттіліктерін қалыптастыру мәселесі бойынша отандық және шетелдік ғалымдар зерттеулеріне шолу жасалынып, ЖОО-да өлкетану дайындығы жүйесінің негізгі кезеңдері ұсынылды.

Аннотация. В статье рассмотрены вопросы формирования краеведческих компетенций путем организации учебно-методического процесса в различных формах будущих учителей географии в системе высшего педагогического образования. Проведен анализ особенностей географическо-краеведческой и индивидуально-методической компетенций, объединяющих компетенции обучающихся в краеведческой подготовке. Проведен обзор исследований отечественных и зарубежных ученых по проблеме формирования у студентов краеведческих компетенций, представлены основные этапы системы краеведческой подготовки в вузе.

Annotation. The article considers the issues of the formation of local history competencies by organizing the educational and methodological process in various forms of future geography teachers in the system of higher pedagogical education. The analysis of the features of geographical and local history and individual methodological competencies combining the competencies of students in local history training is carried out. A review of the research of domestic and foreign scientists on the problem of the formation of students' local history competencies is conducted, the main stages of the system of local history training at the university are presented.

Жоғары педагогикалық білім берудің негізгі мақсаттарының бірі – кәсіби қызметінде құзіреттілігі жоғары, белсенді, шығармашыл жас мамандарды қалыптастыру болып табылады. Педагогикалық жоғары оқу орнының түлегі өзінің шығармашылық даралығымен және заманауи көзқарасымен мектептің білім беру кеңістігінің инновациялық дамуын белсендіреді. Университеттің білім беру процесінде берілген идеалға қол жеткізуді қамтамасыз ететін маңызды шарттардың бірі - студенттердің мақсатты, жүйелі түрде өлкетанушылық зерттеу қызметін ұйымдастыру.

Оқу мен тәрбиеде өлкетану материалын қолдану қажеттілігі туралы Я.А.Коменский, Ж.-Ж.Руссо, А. Дистервег жазды, бұл идеяны К.Д.Ушинский, Л.Н.Толстой, С.Т. Шацкий, сонымен қатар А.С.Барков, В.Н.Буданов, В.К.Кондаков, Н.И.Новиков, Д.Д.Семенов және басқалар дамытты. Қазіргі уақытта өлкетану құзіреттілігін қалыптастыру мәселесіне қызығушылық едәуір артты, бұған жаңа бағыттың - экологиялық және өлкетану білімінің әртүрлі аспектілерін ашатын бірқатар диссертациялық зерттеулер дәлел бола алады, бұл О.Ю.Бабайцева, Н.В.Гусакова, П.В.Станкевич, О.Н.Шитикова, С.А.Шемшурина және т.б. зерттеу жұмыстары мысал бола алады [1,2].

А.И.Алейниктің пікірінше, өлкетану құзіреттілігі - баланы туған өлкесін жан-жақты зерттеуге, өлкетану материалын, табиғаттану, әлеуметтік, этномәдени мазмұнды игеруге және оған эмоционалды-құндылық қатынасын білдіруге баулу [3]. Зерттеушілер өлкетану құзіреттілігі - бұл білім алушының өз іс-әрекетінде меңгерген және қолданатын және эмоционалды құндылықты бағалауда көрінетін өлкетану мазмұнының білімі мен дағдылары екендігімен келіседі. Осы орайда оқу жоспарымен бекітілген іс-тәжірибелердің маңыздылығы жоғары.

Жоғары педагогикалық білім беру жүйесіндегі өлкетану мазмұны географ-студенттердің оқу процесін әртүрлі формада ұйымдастыру арқылы жер бетінің аймақтық-жергілікті учаскелерін жан-жақты танып, теориялық білімдерін іс-тәжірибелер барысында шындай білуге бағытталған.

Болашақ география мұғалімдерінің өлкетану дайындығындағы құзыреттіліктерді географиялық-өлкетану және жеке-әдістемелік құзыреттіліктер біріктіреді. Болашақ география мұғалімінің географиялық-өлкетану құзыреттілігі оның бірнеше ғылымдар – геология, топография, физикалық география, әлеуметтік-экономикалық география, экология, этнография, діндер географиясы, картография сынды оқу пәнінде (немесе оқу пәндерінде) жинақталған аймақтық-жергілікті сипаттағы білім мен дағдыларын болжайды. Өлкетану дайындығы барысында болашақ география мұғалімінің жеке-әдістемелік құзыреттілігін қалыптастыру ЖОО-дағы арнайы әдістемелік қамтамасыз ету құрылымында жүргізілуі тиіс және кәсіптік даярлықтың бүкіл жүйесі контекстінде қаралады және мынадай кіші жүйелерден тұрады: психологиялық-педагогикалық, әдістемелік, өлкетану.

Әрбір аталған құзыреттілікте жергілікті-өлкелік және әдістемелік-өлкетану білімдері бар. Тәжірибе мен дағдылар пәндік даярлық пәндері бойынша зертханалық-практикалық сабақтарда, студенттердің өзіндік жұмысында, 1-2 курстардағы оқу (далалық) іс-тәжірибелерінде, 3-4 курстардағы физикалық және экономикалық география бойынша кешенді өндірістік, педагогикалық іс-тәжірибелерінде, өлкетану мазмұнындағы материалдарды қамтитын бітіру біліктілік жұмысын жазу барысында, әр түрлі күрделілік деңгейіндегі тапсырмаларды орындау барысында жинақталады [4].

Нәтижесінде арнайы және әдістемелік дағдылар қалыптасады. Құзыреттіліктің негізгі компоненттері ретінде жоғарыда аталған білім мен дағдыларды игеру болашақ география мұғалімдерінің өлкетану қызметіне оң көзқарасты дамытудың қажетті алғышарты болып табылады.

Географиялық өлкетану саласындағы географ-студенттердің құзыреттілігін қалыптастыру педагогикалық ЖОО-да барлық оқу жылдарын қамтитын ұзақ процесс болып табылады. Жалпы, болашақ география мұғалімдерінің өлкетану дайындығының бүкіл жүйесін шартты түрде екі кезеңге бөлуге болады.

Өлкетану дайындығының бірінші кезеңі ЖОО-да оқытудың бірінші және екінші курстарына сәйкес келеді. Бұл аймақтық-жергілікті білімді жинақтаудың және арнайы дағдыларды қалыптастырудың бастапқы кезеңі. Географиялық-өлкетану құзыреттілігінің элементтерін қалыптастыру негізгі дайындық пәндерін (геология, топография негіздерімен картография, жалпы жер зерттеу), оқу (далалық) іс-тәжірибесін, студенттердің ғылыми-зерттеу қызметін зерттеу барысында жүзеге асырылады.

Өлкетану дайындығының екінші кезеңі ЖОО-да оқудың үшінші және төртінші курстарына сәйкес келеді. Бұл аймақтық-жергілікті және әдістемелік-өлкетану білімдерін жинақтаудағы, арнайы дағдыларды қалыптастырудағы негізгі кезең. Олардың қалыптасуы келесі пәндерді (материктер мен мұхиттардың физикалық географиясы, Топырақтану негіздері бар топырақ географиясы, Биогеография, маңызды салалардың экономикасы мен технологиясының негіздері, Қазақстанның физикалық географиясы, Қазақстанның экономикалық және әлеуметтік географиясы, географияны оқытудың теориясы мен әдістемесі), аймақтық компонент пәндері (Шығыс Қазақстан географиясы, Шығыс қазақстанның өлкетану географиясы және т.б.) элективті пәндерді меңгеру барысында жүзеге асырылады. Туған өлкенің ландшафтық сферасының компоненттері зерттелетін аумақтық, антропогендік кешендер, демография, этногеография, туған өлкенің экономикасы, өз жерінің экономикасы мәселелері қаралатын әлеуметтік-экономикалық сипаттамаларды зерделеу бойынша пәндер), өлкетану бағытын таңдау бойынша пәндер, өзіндік зерттеу жұмыстарын, ғылыми жобалар жазу арқылы студенттердің ғылыми-зерттеу қызметі. Осы кезеңде өлкетану ақпаратын жинақтаудағы басым буын ұлттық-өңірлік құрамдас бөліктің пәндері және өлкетану бағытын таңдау пәндері, туған өлкені далалық зерттеу болып табылады.

Оқу, өндірістік, педагогикалық-психологиялық іс-тәжірибелерін жүргізу географ мұғалімдерді даярлаудың маңызды бөлігі. Болашақ мұғалімді дайындауда оқу, далалық іс-тәжірибенің маңызды міндеті болашақ география мұғалімдерін орта мектепте табиғатты зерттеудің қарапайым және қол жетімді әдістеріне үйрету болып табылады [5].

Далалық іс-тәжірибе - жаратылыстану бағытындағы жоғары білім беру жүйесіндегі оқу процесінің міндетті буыны. Географиядағы далалық тәжірибелер материалды теориялық зерттеу барысында алынған студенттердің білімін кеңейтуге және тереңдетуге бағытталған. Олар студенттердің дүниетанымы мен эстетикалық тәрбиесін қалыптастыруға ықпал етеді, табиғи құбылыстар мен олардың өзара байланысы туралы көрнекі түсінік береді, фактілерді тіркеуге және талдауға, көргендерін жалпылауға және қорытынды жасауға үйретеді. Далалық тәжірибелерге адам мен табиғаттың өзара әрекеттесу мәселелеріне ерекше назар аударылады.

География мұғалімдерін даярлауда далалық тәжірибелердің маңызы зор. Бұл тек практикалық дағдыларды игеру ғана емес, сонымен қатар саяхаттау, табиғи және әлеуметтік-экономикалық сипаттағы әртүрлі географиялық нысандармен кездесу. География бойынша далалық іс-тәжірибе барысындағы жұмыстың негізгі нысандары - оқу экскурсиялары, жергілікті жерді топографиялық түсіру, табиғат компоненттері мен табиғи-аумақтық кешендерді сипаттау, өлшеулер мен кейінгі есептеулер жүргізу, жиналған материалды өңдеу және өз бетінше бақылау [6].

Қазіргі кезде табиғатты ұтымды пайдалану және табиғатты қорғау мәселелері бірінші кезектегі маңызға ие болды, сол себепті далалық іс-тәжірибенің де рөлі әсіресе артып келеді. Мұнда тәжірибенің экологиялық аспектісі ерекше көзге түседі. Тәжірибенің міндеттерінің бірі - табиғатты тиімді пайдалану шараларын бағалау және ұсыну қабілетіне үйрету, атап айтқанда, экономикалық-географиялық іс-тәжірибе мақсаттарының бірі -табиғи жағдайларды экономикалық бағалау дағдыларын қалыптастыру, олардың халықтың экономикалық қызметіне әсерін анықтау және табиғи жағдайлар мен ресурстарды ұтымды пайдалану мүмкіндіктерін бағалау.

Төмендегі ұсынылған іс-тәжірибе міндеттері білім алушыларда кәсіби құзыреттіліктердің, соның ішінде өлкетану құзыреттілігінің қалыптасуына негіз болады:

- Далалық зерттеулер әдістемесін игеру және далалық бақылаулардың нәтижелерін өңдеу дағдыларын алу (далалық күнделіктермен, топографиялық карталармен, бланктермен, және т. б. жұмыс істеу);

- далалық материалды камералдық өңдеу және оны графикалық бейнелеу дағдыларын меңгеру (далалық жазбаларды жалпылау, далалық бақылау нәтижелерінің жиынтығы, жүйеленген тізімін жасау, алынған деректерді компьютерлік өңдеу, көзмөлшерлік түсірілім жасау) және есеп жасау;

- табиғи құбылыстарды бағалауға кешенді көзқарас қалыптастыру, яғни. табиғи компоненттердің өзара байланысының күрделі жүйесін және табиғат пен адам қызметінің өзара байланысының одан да күрделі жүйесін бекіту, бақылау және талдау мүмкіндігі; географиялық ойлауды дамыту;

- оқу іс-тәжірибесінен өту аумағында табиғат жағдайлары мен антропогендік әсерді көрсететін әдеби, картографиялық, электрондық материалдарды жинау және талдау;

- экологиялық мәдениетті, қоршаған ортаның жай-күйі үшін жауапкершілік сезімін және оны қорғау мен көбейту бойынша нақты іс-әрекетке ұмтылысты дамыту.

Ұсынылған міндеттер төмендегідей оқу нәтижелеріне қол жеткізеді:

- білім берудің жаңартылған мазмұнының мақсаттарына, міндеттеріне және күтілетін нәтижелеріне сәйкес оқытудың, тәрбиелеудің инновациялық, ақпараттық технологияларын қолдану;

- кадастр, картография және ГАЗ технологияларын қолдана отырып, табиғи-аумақтық кешендерді бағалау бойынша алған білімдерін және ғылыми зерттеу әдістерін интеграциялау;

- оқу экспериментін, бақылауларды, модельдеуді және физика-географиялық процестер мен құбылыстарды талдау бойынша географиялық зерттеулердің кешенді әдістерін қолдану.

Осылайша, географ-студенттерді өлкетану бағытында даярлау олардың педагогикалық ЖОО - да оқуының төрт жылында жүзеге асырылады.

Пайдаланылған дереккөздер тізімі

1. Шемшурина С. А. Формирование краеведческой компетенции подростков в дополнительном образовании: автореф. дис. канд. пед. наук: 13.00.01 / Шемшурина Светлана Анатольевна. – Шадринск, 2011. – 7 с.
2. Питерцева, Ю. В. Изучение уровней краеведческой компетенции детей старшего дошкольного возраста / Ю. В. Питерцева, Е. Н. Удина. — Текст : непосредственный // Молодой ученый. — 2016. — № 15 (119). — С. 497-500.
3. Алейник А. И. Развитие познавательного интереса младших школьников в образовательном процессе на основе краеведческого материала [Электронный ресурс] / А. И. Алейник // Белгородский институт развития образования.
4. Государственный образовательный стандарт высшего профессионального образования по специальности «География».
5. Янцер О. В. Формирование исследовательских умений у студентов при проведении ландшафтнофенологических полевых практик // Педагогическое образование в России. 2009. №3. С.86
6. Атеева Ю. А., Орлова А. Г. Роль полевых практик в формировании студенческого коллектива [Текст] // Психология в России и за рубежом: материалы междунар. науч. конф. СПб.: Реноме, 2011. С. 35-37

«ЕРЕКШЕ» БІЛІМ АЛУШЫЛАРҒА БЕЙІМДЕЛГЕН ОҚЫТУДЫҢ ТӘСІЛДЕРІ

Меңдешова А.Е., Абай атындағы Қазақ Ұлттық педагогикалық университетінің 1 курс магистранты, Алматы қ., Қазақстан

Аңдатпа. ХХІ ғасырдағы білім берудегі озық әрі соңғы жылдарда өзектілігі арта түскен әдіснамалардың бірі – Инклюзивті білім беру әдістері болып табылады. Білім алуудағы «ерекше» балаларды әлеуметтендіру үшін инклюзивті білім беру әдістерінің ішіндегі «мэйнстрининг» әдісі- әмбебап әдіс іспетті. Себебі, білімнің негізгі бөлігіне айналған іргелі білім дағдылары: танымдық дағдылар мен коммуникативті дағдылар білім алушының өне бойында қалыптасуға септігін тигізеді.

Тірек сөздер: инклюзивті білім беру, бала құқығы, мэйнстриминг, танымдық мүмкіндіктер, құқық.

Аннотация. Методы инклюзивного образования являются одной из передовых и все более актуальных методологий в образовании ХХІ века. Метод «мейнстриминга» является как бы универсальным методом среди методов инклюзивного образования для социализации «особых» детей в образовании. Причина в том, что фундаментальные умения и навыки, ставшие основной частью образования: когнитивные навыки и коммуникативные навыки, способствуют формированию личности обучающегося.

Ключевые слова: инклюзивное образование, права детей, познавательные возможности, право.

Abstract. Inclusive education methods are one of the advanced and increasingly relevant methodologies in education of the 21st century. The “mainstreaming” method is, as it were, a universal method among the methods of inclusive education for the socialization of “special” children in education. The reason is that the fundamental skills that have become the main part of education: cognitive skills and communication skills contribute to the formation of the learner's personality.

Key words: inclusive education, children's rights, cognitive capabilities, law.

ХХІ ғасырдағы білім беру саласы сан алуан реформаларға толы , әрі олардың ішіндегі озық білім технологиялары тек уақыт пен білім алушылардың жоғарғы нәтижелерімен сұрыпталып жатыр. Осы орайда , инклюзивті білім беру әдістері «ерекше» қабілетті балаларға білім берудегі бастамашыл әдістердің негізі болып отыр.

Өмірдің тауқыметімен туа біткен немесе кейіннен қалыптасқан баланың бойындағы «ерекшелік» баланың танымдық қабілеттерін дамытуға ешбір тосқауыл болмауы тиіс. Себебі баланың бойындағы «ерекшелік» оның табысты, білімді, өнерлі, жасампаз «тұлға» болып қалыптасуына тосқауыл емес.Алдымен, бұл тақырыптың мәнін ашу үшін, заңнамалық құжаттарға тоқталу қажет.

Инклюзивті білім беру бойынша Қазақстан Республикасының нормативтік құқықтық құжаттарын қарайтын болсақ:

Мемлекет басшысы Қасым-Жомарт Тоқаевтың 2019 жылғы 2 қыркүйектегі Қазақстан халқына Жолдауында: «Қамқорлығында мүмкіндігі шектеулі балалары бар отбасыларға ерекше көңіл бөлінуі тиіс. Біз ерекше қажеттіліктері бар білім алу үшін бірдей мүмкіндік жасауға міндеттіміз» деп мәлімдеген еді. [1]

«Қазақстан Республикасындағы баланың құқықтары туралы» Қазақстан Республикасының 2002 жылғы 8 тамыздағы № 345 Заңына шолу жасасақ:

15-бап. Баланың білім алуға құқығы: Арнаулы педагогикалық тәрбиені қажет ететін кемтар балаларға мемлекеттік бюджеттен белгіленген стандарттар деңгейінде олардың білім алуына кепілдік беретін қосымша қаражат береді. [2]

Яғни, бала «ерекшелігіне» қарамастан кәмелеттік жасқа толғанға дейін толық құқық қабілеттілігіне ие индивид. Демек, халықаралық «Бала құқықтары туралы конвенция» заңнамасының ратификациялау туралы заңнаманың 3 бабының 2 тармағында көрсетілдей: «Қатысушы мемлекеттер заң бойынша бала үшін жауапкершілікті мойнына алған оның ата-анасының, қамқоршыларының немесе басқа да адамдардың құқықтары мен міндеттерін назарға ала отырып, баланың игілігі үшін қажетті қорғау мен қамқорлықты қамтамасыз етуге міндеттенеді және осы мақсатпен барлық тиісті заң шығару және әкімшілік шараларын қабылдайды.».

Елімізде мүмкіндігі шектеулі адамдарды әлеуметтік қорғау туралы заң бойынша:

9 – бап: Білім беру саласындағы уәкілетті органдардың құзіреті

1. Қазақстан Республикасының заңнамасына сәйкес мүгедектігі бар адамдардың білім алуын қамтамасыз етеді.

2. Мемлекеттік тапсырыс пен грант бойынша оқып жүрген мүгедекті бар адамдарға Қазақстан Республикасының заңнамасына сәйкес стипендиялар тағайындау мен төлеудің тәртібін әзірлейді. Бұл Заңнамалар Тұрақты Дамудың 4-ші мақсатын жүзеге асыру іс-шараларын қамтиды. [3]

Инклюзивті білім беру біртұтас оқыту ортасында жүзеге асырылады; яғни инклюзивті ортада әртүрлі орта мен қабілеттегі балалар бірге білім алатын білім беру ортасы қалыптасады. Оған оқу кабинеттері, кітапханалар, спорт залы, шығармашылық бөлмелері, асханалар, ойын алаңдары кіреді. [4]

Инклюзивті білім берудегі жүзеге асырылуда аса мән беретін тұс - кәсіби, білікті басшылық пен педагог қызметкерлерінің дұрыс таңдалуы болып есептелінеді. Алаш ардақтыларының бірі М.Жұмабаевтың «Білімдінің сөзі – ем, мейірімі көп, өзі – кең» деген тұжырымын, инклюзивті білім беруді жүзеге асыратын педагогқа қойылар талап деп түсіну керек.

Юнисеф ақпараты бойынша Қазақстанда балалардың 3% жуығы мүгедектігі және арнайы қажеттіліктері бар балалар ретінде тіркелген. Бұл 150 000-ға балаға жуық көрсеткіш. Елімізде “Мүмкіндігі шектеулі балаларды әлеуметтік және медициналық-педагогикалық коррекциялық қолдау туралы заң” аясында білім берумен қамтамасыз ету көрсеткіші артып келе жатқанымен, мектеп жасындағы мүмкіндігі шектеулі 10 000 астам бала үйлерінде білім алады, аталған жағдай балалардың әлеуметтену мүмкіндіктерін шектейді. Ал ауылды аймақтарда мүгедектігі бар балалардың білім алуға қолжетімділігі өте аз. [5]

«Мэйнстриминг» әдісі арқылы «ерекше» білім алушылар негізгі пәндерді бірнешеуін жалпы сыныппен, кейін тапсырмаларды сабақтан тыс уақытта жеке бөлмелерінде медициналық нұсқамаларына сәйкес жеке маршрут бойынша орындайды. Бұл әдіс бойынша оқушының білім алуының жеке бағдарламасы жазылады. Өйткені, «ерекше» балалардың әртүрлі білім алуға қажеттіліктері мен жекелей дамытатын дағдылар топтасы бар. [6]

Үнемі оқшау ортаны қалыптастыру оқушының танымдық дағдыларының қалыптасу үдерісіне кедергі жасайды, себебі бала білімді өзінің қатарластарымен бірлескен кезде ғана жемісті болатыны сөзсіз.

Мемлекет бастамасымен іске асырылып жатқан, «Жайлы мектеп» бағдарламасы өз кезегінде, қазақстандық әрбір білім алушыға тең құқықты білім алу ортасын қалыптастырады деген сенімдемін.

Пайдаланылған дереккөздер тізімі

1. Қазақстан Республикасының Президенті Қасым-Жомарт Тоқаевтың 2019 жылғы 2 қыркүйектегі «Сындарлы қоғамдық диалог-Қазақстанның тұрақтылығы мен өркендеуінің негізі» атты жолдауынан үзінді. <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/U1900000152>

2.«Қазақстан Республикасындағы баланың құқықтары туралы» Қазақстан Республикасының 2002 жылғы 8 тамыздағы № 345 Заңы. <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z020000345>

3. « Қазақстан Республикасында мүгедекті бар адамдарды әлеуметтік қорғау туралы » Қазақстан Республикасының 2023 жылғы 20 сәуірдегі № 224 – VII ҚРЗ Кодексі. <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z050000039>
4. Инклюзивті білім беру мазмұны және әдістемесі: оқу құралы / М.П. Оспанбаева. – Алматы: Қазақ университеті, 2019. – 24 бет.
5. Қазақстан балалары: жағдайға шолу <https://www.unicef.org/kazakhstan/kk>
6. Курманжанова К.К., Кенжакимова Г.А. Проблемы социальной интеграции детей с ограниченными возможностями в контексте развития инклюзивного образования. // Вестник КазНУ., Серия психологии и социологии., №2 (57). 2016.

ТЕХНОЛОГИЯ ПРОВЕДЕНИЯ ЗАНЯТИЙ ПО ПРЕДМЕТУ «ФИНАНСОВЫЙ АНАЛИЗ»

Утемуратова М. П., старший преподаватель кафедры «Финансы и бизнес-анализ»
Ташкентский государственный экономический университет, г. Ташкент, Узбекистан

Аннотация. В статье рассматриваются вопросы технологии проведения занятия по предмету «Финансовый анализ» по данным финансовой отчетности Республики Узбекистан. Автором предпринимается попытка обобщения современных вопросов организации проведения занятий по «Финансовому анализу» по данным финансовой отчетности в соответствии с национальными стандартами Республики Узбекистан. Проблемы изучены в разрезе современных изменений, произошедших в результате принятия основных нормативных и законодательных актов в области бухгалтерского учета и финансовой отчетности. Сделан вывод о том, что для эффективной организации проведения занятий необходимо соблюдать следующие принципы: непрерывность процесса, объективность информации, обеспечение информацией.

Ключевые слова: процесс проведения занятий; методические указания по ведению занятия по предмету «Финансовый анализ»; пользователи финансовой информации; сопоставимая информация; формы финансовых отчетов.

В условиях дальнейшего углубления реформ и модернизации экономики управление предприятием требует организации эффективного наблюдения за хозяйственной деятельностью хозяйствующего субъекта. Развитие международных экономических отношений расширяет возможности выхода на мировой рынок. В настоящее время, после приобретения статуса независимости Республики Узбекистан, в международных экономических отношениях произошли существенные изменения.

Эффективное использование международных стандартов бухгалтерского учета и опыта развитых зарубежных стран влияют на организацию бухгалтерского учета, в том числе финансового учета и управления предприятием.

Реформы в сфере бухгалтерского учета и финансовой отчетности в Республике Узбекистан проводятся с первых дней независимости с целью повышения информативности, привлечения инвесторов и выработке доверия к отчетности субъектов экономики. В частности, в 1996 году был принят Закон Республики Узбекистан о бухгалтерском учете. На основе Закона, начиная с 1998 года, Министерством финансов Республики были разработаны и утверждены Национальные стандарты бухгалтерского учета (НСБУ). Национальные стандарты разработаны в соответствии с Международными стандартами финансовой отчетности.

Внедрение МСФО обусловлено необходимостью создания единой системы бухгалтерского учета и стандартных форм финансовой отчетности, которые должны быть одинаково сопоставимыми для всех компаний. Особую актуальность приобретает применение МСФО для составления финансовой отчетности компаниями, так как принятие правильно обоснованных решений в отношении крупных финансовых операций может быть сделано только на основании надежной однозначно идентифицируемой финансовой информации, которая обеспечивается применением всех норм учета, рекомендованных МСФО.

Решение этих вопросов неразрывно связано с эффективной подготовкой для сферы экономики специалистов, умеющих интегрировать полученные в вузе знания, умения и опыт в рациональную модель человеческих отношений и общественного устройства. Такая подготовка должна быть способна обеспечить им продвижение по служебной лестнице.

Специалисты должны обладать навыками, быстро ориентироваться в изменяющемся рыночном пространстве, принимать самостоятельные решения в условиях риска и неопределенности, уметь находить неординарные решения, быть коммуникабельными и социально-адаптированными. Именно поэтому особо значимым в экономическом образовании становится разработка и реализация новых образовательных концепций и технологий.

Процесс практического ведения бухгалтерского учета, как и любой другой хозяйственный процесс, является объектом наблюдения и управления экономического субъекта [1].

Многие развитые страны успешно пользовались собственными «НСБУ» и не ограничивались одним лишь переходом на МСФО. Причина кроется в том, что лидерство в бухгалтерском деле, финансах и прочих смежных отраслях за последние 70 лет принадлежит англосаксонским странам, разработавшим МСФО. Однако и страны Европы, и Азии выработали и внедрили свои весьма успешные новые принципы и методы бухгалтерского учета, на которые стоит обратить внимание.

К примеру, во Франции в 2003 году был образован государственный орган *Autorité des Marchés Financiers* (AMF) вместо Комиссии по биржевым операциям. AMF продолжил регулировать фондовый рынок, но также начал участвовать и в разработке и внедрении стандартов бухгалтерского учета на уровне Европейского союза [6]. Это логично, так как на фондовом рынке представлено очень много компаний и инвесторов из-за рубежа. Все они нуждаются в единой и понятной системе финансовой отчетности для принятия инвестиционных решений. Это особенно актуально для Узбекистана в проводимой политике по улучшению инвестиционного климата.

Для эффективного функционирования процесса бухгалтерского учета в системе управления организации необходимо соблюдать основные принципы бухгалтерского учета.

Правильность и достоверность данных бухгалтерского учета и отчетности подтверждаются обязательным подтверждением информации соответствующими документами, а также проведением инвентаризации активов и обязательств. Объекты, порядок и сроки проведения инвентаризации определяются соответствующим стандартом бухгалтерского учета об организации и проведении инвентаризации.

Своевременность предусматривает предоставление отчетности аппарату управления и внешним пользователям «тотчас, вовремя». Отставание во времени получаемой информации от совершаемых хозяйственных операций не позволяет своевременно оказывать влияние на процесс управления и делает ее, по существу, ненужной [2, 5].

Преподавание дисциплины «Финансовый анализ» строится исходя из требуемой базовой подготовки экономистов. Конечная цель изучения дисциплины – формирование у будущих специалистов твердых знаний и практических навыков по организации проведения финансового анализа.

Технологизация обучения – новое направление педагогической науки, исследующее и обеспечивающее теоретическими и прикладными разработками достаточно широкий круг специалистов. Его научный потенциал накапливается в многочисленных работах отечественных ученых. В педагогической практике наблюдается стремительное внедрение новых способов и средств обучения. Но становится очевидным, что на смену отдельным формам и методам активного обучения должны прийти целостные образовательные технологии.

Образовательная технология по учебному предмету «Финансовый анализ» для студентов должна разрабатываться исходя из:

- правил технологизации обучения в экономическом вузе,
- цели, структуры, содержания и объема учебной информации по дисциплине,
- концептуальных подходов к выбору способов и средств обучения, коммуникации, информации и управления, в совокупности гарантирующих в заданных условиях и в установленное учебным планом время достичь цели обучения.

Необходимо соблюдать основные требования к структуре и содержанию образовательной технологии по учебному предмету.

Результативность финансового анализа во многом зависит от организации и совершенства его информативной базы.

Для полного и достоверного финансового анализа необходима информация, содержащаяся в формах финансовой отчетности в соответствии с Законом Республики Узбекистан [1].

Финансовая отчетность представляет собой систематизированную информацию о финансовом положении субъекта бухгалтерского учета на отчетную дату, финансовом результате его деятельности и движении денежных средств за отчетный период.

Годовая финансовая отчетность включает в себя:

- бухгалтерский баланс;
- отчет о финансовых результатах;
- отчет о денежных потоках;
- отчет о собственном капитале;
- примечания, расчеты и пояснения. [1]

Бухгалтерский баланс - это способ обобщения, с одной стороны активов, то есть состава и размещения хозяйственных средств, а с другой стороны - источников их образования в стоимостном выражении. Кроме того, бухгалтерский баланс - это способ определения важнейших показателей, отражающих результат хозяйственной деятельности предприятия, его финансового положения и расчетных взаимоотношений с партнерами.

Бухгалтерский баланс отражает состояние имущества, собственного капитала и обязательств предприятия на определенную дату. Из всех форм бухгалтерской отчетности бухгалтерский баланс содержит наибольшую информацию о деятельности предприятия, необходимую для оценки его финансового положения, характеристики состояния материальных запасов, расчетов, наличия денежных средств, инвестиций.

Баланс позволяет оценить эффективность размещения капитала предприятия, его достаточность для текущей и предстоящей хозяйственной деятельности, оценить размер и структуру заемных источников, а также эффективность их привлечения. Данные баланса необходимы собственникам для контроля над вложенным капиталом, руководству организации при анализе и планировании, банкам и другим кредиторам – для оценки финансовой устойчивости.

Бухгалтерский баланс играет важную роль в оценке финансового состояния предприятия, так как по данным баланса важно понять, что представляет собой предприятие на данный момент и в результате чего сложилось такое финансовое положение.

Анализ актива и пассива баланса является частью анализа имущественного положения при рассмотрении финансово-хозяйственного состояния предприятия. При анализе актива и пассива бухгалтерского баланса прослеживается структура и динамика состояния активов предприятия, источников их формирования в анализируемом периоде.

Для проведения такого анализа необходимо раскрыть сущность бухгалтерского баланса, его использование в качестве источника информации для оценки финансового состояния предприятия.

Бухгалтерский баланс является богатым источником информации, на базе которого раскрывается финансово-хозяйственная деятельность хозяйствующего субъекта.

В бухгалтерском балансе должны быть раскрыты общие суммы долгосрочных и текущих активов, собственного капитала, долгосрочных и текущих обязательств

Содержательную и очень необходимую информацию о прибылях и убытках можно получить в отчете о финансовых результатах.

Прибыль и убыток характеризуют финансовый результат деятельности предприятия и могут быть определены только в системе бухгалтерского учета. С точки зрения бухгалтерского учета прибыль отражает финансовый результат от хозяйственной деятельности, полученный предприятием за отчетный период (в случае превышения доходов

над расходами). Прибыль относится к числу важнейших показателей оценки работы предприятий и определения эффективности деятельности.

Показатели финансовых результатов характеризуют абсолютную эффективность хозяйствования предприятия. Рост прибыли создает базу для самостоятельного финансирования, расширения производства, решения проблем социальных и трудовых конфликтов. За счет прибыли выполняется также часть обязательств предприятия перед бюджетом, банками и другими предприятиями и организациями.

Основные задачи анализа:

1. оценка динамики показателей прибыли;
2. оценка обоснованности образования и распределения ее фактической величины;
3. изучение состава и структуры балансовой прибыли;
4. выявление и измерение действий различных факторов на прибыль;
5. оценка возможных резервов дальнейшего роста прибыли на основе оптимизации объемов производства и издержек.

Деловая активность предприятия в финансовом аспекте проявляется, прежде всего, в скорости оборота средств.

Результаты такого анализа необходимы не только руководителю предприятия, но и следующим лицам, которые принимают непосредственное участие в хозяйственной деятельности предприятия:

- 1) инвесторам, которым необходимо принять решение о формировании портфеля ценных бумаг предприятия;
- 2) кредиторам, которые должны выдать при необходимости кредиты предприятию и быть уверенными, что их кредиты вернут вместе с процентами раньше, чем предприятие обанкротится;
- 3) аудиторам, которым необходимо подтвердить правильность информации в финансовой отчетности или дать соответствующие рекомендации по ведению бухгалтерского учета;
- 4) руководителям маркетинговых и рекламных отделов, которые на основе этой информации создают стратегию продвижения товара на рынки.

Необходимость исследования поставленной проблемы обусловлена рядом обстоятельств:

Во-первых, необходимость изучения характера действия экономических законов, установление закономерностей и тенденций экономических явлений и процессов в конкретных условиях предприятия;

Во-вторых, без выявления имевших место недостатков и ошибок нельзя разработать научно обоснованный план, выбрать оптимальный вариант управленческого решения;

В-третьих, объективная оценка и диагностика деятельности предприятия способствует росту производства, повышению его эффективности.

Таким образом, рассмотренные принципы и требования проведения занятия по финансовому анализу формируют у студентов необходимые навыки умения анализировать финансовую отчетность, а также сделать соответствующие выводы о показателях финансовой устойчивости и платежеспособности хозяйствующих субъектов.

Список использованных источников

1. Закон Республики Узбекистан «О бухгалтерском учете». г. Ташкент, 13 апреля 2016 г., № ЗРУ-404
2. Сотникова Л. В. Бухгалтерский учет и отчетность. (Бакалавриат, Специалитет). Учебное пособие. - М.: КноРус, 2021.
3. Теория и организация бухгалтерского учета. Учебник / Алавердова Т. П. - М.: Издательский дом Университета «Синергия», 2020. - 196 с.
4. Теплая Н.В. Теоретические основы бухгалтерского учета. Учебное пособие для СПО. - М.: Директмедиа Паблишинг, 2020. - 444 с.
5. Цыденова Э. Ч. Бухгалтерский и налоговый учет: Уч. / Э.Ч. Цыденова, Л.К. Аюшиева. - М.: Инфра-М, 2018. - 128 с.

ҚАЗАҚСТАННЫҢ ТАБИҒАТ РЕСУРСТАРЫ МЕН ШАРУАШЫЛЫҒЫН ОҚЫТУДА Қ.И. СӘТБАЕВТЫҢ МҰРАЛАРЫН ПАЙДАЛАНУ НЕГІЗІНДЕ БІЛІМ АЛУШЫЛАРДЫҢ ҚЫЗЫҒУШЫЛЫҚТАРЫН АРТТЫРУ ӘДІСТЕРІ

П.М. Қорабаева, география пәні мұғалімі, «Ынтымақ ауылындағы №30 орта мектеп» КММ
Талдықорған қ., Қазақстан

К.Ноғайбаева, 7М01506-География білім беру бағдарламасының 1 курс магистранты, І.
Жансүгіров атындағы Жетісу университеті, Талдықорған қ., Қазақстан

Аңдатпа. Мақалада Қазақстан Республикасының Ұлттық ғылым академиясының, геология ғылымдарының металлогения ғылымдары ғылыми-зерттеу институтының негізін қалаған академик Қ.И. Сәтбаевтың ғылыми мұраларын мектеп географиясының «Географиялық зерттеу әдістері», «Физикалық география», «Экономикалық география» бөлімдерінде оқытуда пайдалану арқылы білім алушылардың арнайы пәндік және әмбебап пәнаралық құзіреттіліктерін қалыптастыру әдістері қарастырылған. Тақырыптың мазмұнын ашу үшін білім мазмұны жаңартылған мектеп географиясының үлгілік оқу бағдарламасының оқу мақсаттарына сәйкес Қ.И. Сәтбаевтың ғылыми мұраларын пайдалану негізінде білім алушылардың өз беттерімен іздену, зерттеу дағдыларын, функционалдық сауаттылықтарын дамытудың тиімді әдістеріне талдау жасалған.

Түйінді сөздер: геология, ғылым, зерттеу әдістері, минералдық ресурстар, флотация, металлургия, кен байыту, коллаборативті оқыту, құзыреттілік.

Кіріспе. Биыл Қазақстан Республикасының Ұлттық ғылым академиясының негізін салған, іргелі ғылыми-зерттеу институттарының ашылуына ұйтқы болған геология минералогия ғылымының дамуына орасан зор үлес қосқан, елімізде металлогения ғылыми мектебін қалыптастырған академик Қ.И. Сәтбаевтың туғанына 125 жыл толады.

Геология-минералогия ғылымдарының докторы академик Қаныш Имантайұлы Сарыарқада, Қаратау мен Алтайда мыстың, мырыштың, темір мен марганецтің, қымбат бағалы және сирек кездесетін металдардың ірі кен орындарын ашумен қатар, елімізде қара және түсті металлургияның, тау-кен және химияның өнеркәсібінің, отын-энергетика кешендерінің дамуына зор үлес қосты.

ҚазКСР ғылым академиясының тұңғыш президенті ҚазКСР ҒА Геология ғылымдары институтының алғашқы директоры қызыметтерін атқарған ғұлама ғалым елімізде геология-минералогия және металлогения ғылыми мектептерінің негізін қалады.

Қ.И. Сәтбаевтың ғылыми мұралары Г.О. Батырбековтің [1], О.А. Артюхованың [2] И.Т.Лозовский мен Г.А. Сипайловтың [3] Е.А. Каменев Г.Жайлыбай, М. Тнымовтың [4] академик А.Х. Марғұланның [5] басқарған географ, геолог ғалымдардың еңбектерінде жан-жақты ашылған.

Қазақстан Республикасының Ұлттық ғылым академиясының, геология ғылымдарының негізін салушы, еліміздегі металлогения мектебін қалыптастырушы Қаныш Имантайұлының ғалымның ғылыми мұраларын білім мазмұны жаңартылған мектеп географиясын оқыту барысында ұтымды пайдалану негізінде білім алушылардың білімін, іскерлік-дағдыларын, функционалдық сауаттылықтарын дамытып, зерттеу құзіреттіліктерін қалыптастыру білім берудің өзекті мәселелерінің бірі болып табылады

Материалдар мен зерттеу әдістері .

2022-2024 жылдар аралығында академик Қ.И.Сәтбаевтың ғылыми мұраларын білім мазмұны жаңартылған мектеп географиясының «Географиялық зерттеу әдістері», «Физикалық география», «Экономикалық география» бөлімдерінің оқу мақсаттарына сәйкес Қ.И. Сәтбаевтың ғылыми мұраларын пайдалану негізінде білім алушылардың білім, білік дағдыларын қалыптастырып, функционалдық сауаттылықтарын дамытуды көздейтін эксперименттік-тәжірибелік зерттеулер жүргізілді.

Жүргізілген зерттеулерді жүзеге асыру үшін сипаттау, талдау, жинақтау, коллаборативті оқыту, сын тұрғысынан ойлауды дамыту әдістері қолданылды.

Зерттеу нәтижелері мен талқылаулар

Қазіргі кезеңдегі мектеп географиясын оқытудағы өзекті мәселелердің бірі білім мазмұнының жаңартылуына сәйкес 8-9 сынымдарда «Физикалық география», «Экономикалық география» бөлімдерін оқыту барысында оқу мақсаттарына сәйкес Қ.И. Сәтбаевтың ғылыми мұраларын насихаттау негізінде еліміздің экономикасын өркендетуге үлес қосатын болашақ геолог, тау-кен инженері, маркшейдер, металлург, геодезист, картограф сияқты мамандарды дайындауға негіз болатын білім алушылардың геологиялық және картография сауаттылықтарын дамыту болып табылады (1-кесте). [7]

1-кесте. Мектеп географиясының үлгілік оқу бағдарламасының негізгі бөлімдерін оқытуда кәсіби бағдар беруге мүмкіндік беретін бөлінген сағат сандары

Бөлімдер мен бөлім тармақтары	Бөлінген сағат саны		
	7 сынып	8 сынып	9 сынып
Географиялық зерттеу әдістері	5	5	5
Картография және географиялық деректер қоры	4	4	4
Литосфера бөлім тармағы	6	6	6
Экономикалық география	9	15	15
Барлығы	26	30	30

Оған білім мазмұны жаңартылған мектеп географиясының үлгілік оқу бағдарламасында 7-9 сыныптарда «Географиялық зерттеу әдістері», «Картография және географиялық деректер қоры», «Экономикалық география» бөлімдері мен «Литосфера» бөлім тармағын оқытуға сағат санының жеткілікті дәрежеде бөлінуі, сонымен қатар сыныптан сыныпқа көшкен сайын отылатын тақырыптардың біртіндеп күрделенуі қолайлы әсер етеді. [7]

8-сыныптарда «Географиялық зерттеу әдістері» бөлімін оқыту барысында білім алушылардың білім, білік дағдыларын, функционалдық сауаттылықтарын дамытып, арнайы пәндік және әмбебап пәнаралық құзіреттіліктерін қалыптастыру үшін 8.1.1.2 оқу мақсатына сәйкес Қ.И. Сәтбаевтың 1926-1964 жылдар аралығында жүргізген геологиялық зерттеулерінің елімізде тау-кен, қара және түсті металлургия, химия өнеркәсіптерін дамытудағы алатын орынын анықтауды көздейтін өзекті және шығармашылық тапсырмаар беру қажет. [7]

Коллаборативті оқыту технологиясының талаптарына сай білім алушылардың Қ.И. Сәтбаевтың зерттеулерінің ғылыми-танымдық, шаруашылықтық маңызын шағын топта талқылау үшін білім алушыларға өзекті немесе шығармашылық сипаттағы төменде көрсетілген мән-мәтіндік тапсырмаларды беруге болады:

-Қаныш Имантайұлының 1930-1942 жылдар аралығында Орталық Қазақстанда геологиялық барлау нәтижесінде ашылған «Үлкен Жезқазған» мыс кен орындарының еліміз экономикасындағы шаруашылықтық маңызын анықтады.

-1941 жылы екі ай геологиялық барлау жұмыстары нәтижесінде ашылған Атасу темір-марганец кен орындарының Ұлы Отан соғысы жылдарында КСРО-да сапалы болат қортпаларын өндірудегі алатын орнын ашып көрсетіндер.

-Қ.И. Сәтбаевтың «Жезқазған ауданының ежелгі тарихи ескерткіштері» мақаласының мәліметтерінің елімізде қола дәуірінен бастап мыс, қола балқыту ісінің дамуының дәлелдеуінің маңызын ашты. [6]

Жоғарыда айтылған өзекті және шығармашылық деңгейлік тапсырмаларды орындау барысында білім алушылар үлгілік оқу бағдарламасының 8.1.1.2 және 8.1.1.3 оқу мақсаттарына сәйкес далалық, картографиялық, теориялық географиялық зерттеу әдістерінің, сонымен қатар, геологиялық зерттеулердің шаруашылықтық маңызын білім алушылардың өз беттерімен ашыумен қатар, танымдық белсенділіктері мен қызығушылықтары артады. [7]

2022-2024 жылдар аралығында Қаныш Имантайұлының ғылыми мұраларын географияны оқыту үрдісінде тиімді пайдалану негізінде білім алушылардың танымдық белсенділіктерін арттыру, функционалдық сауаттылықтарын дамытуды көздейтін эксперименттік-тәжірибелік зерттеулер талдауды, жинақтауды, бағалауды талап ететін мән-мәтіндік тапсырмалар білім алушылардың мектеп кітапханасындағы ғылыми әдебиеттермен жұмыс істеуі, маңызды ақпараттарды алу, дұрыс ой қорытындыларын шығару дағдыларын қалыптастыратынын көрсетті.

9-сыныпта «Физикалық география» бөлімінің «Литосфера» бөлім тармағында «Қазақстан аумағының геологиялық тарихы және тектоникалық құрылымы» тақырыбын өту барысында Қ.И. Сәтбаевтың еліміз аумағының геологиялық құрылысын, қалыптасуы мен даму тарихын, негізгі тектоникалық құрылымдарын зерттеуге, геологиялық картасын құруға қосқан үлестерін зерделеу негізінде білім алушылардың өз беттерімен білім алу дағдыларын қалыптастыруға баса назар аудару қажет. [7]

Ал «Қазақстанда минералдық ресурстардың таралу заңдылықтары» тақырыбын Қаныш Имантайұлы қалыптасырған металлогендік аймақтарда кенді және кенсіз пайдалы қазбалардың таралу заңдылықтарын ашуға мүмкіндік беретін төмендегі деңгейлік өзекті немесе шығармашылық тапсырмалар беруге болды:

- Қ.И. Сәтбаев Жезқазған мыс кен орындарындағы мыс пен басқа леспе металлдар қорын қалай анықтаған негізгі әдістерін сипаттандар;

- кен байыту комбинаттарында ауыр түсті металл кендерін флотациялық және химиялық әдістермен байыту әдістерін сипаттап, графиктік үлгісін жасаңдар.

- толық циклды Қарағанды қара металлургия комбинатында байытылған темір кенінің концентратын агломераттау, шойын, болат балқыту, болат прокаттарын алуға дейінгі өндіріс тізбектерінің графиктік үлгісін ұсыныңдар.

- Қарағанды өнеркәсіпті аудандағы, таскөмір кен орындары мен ірі өнеркәсіп кәсіпорындарын сумен қамтамасыз ету мәселесін шешуде Ертіс-Қарағанды каналының салынуының маңызын ашып көрсетіндер.

Тапсырмаларды орындау барысында білім алушылар ауыр және жеңіл түсті металл кендерін байыту минералдық ресурстар флотациялық химиялық әдістермен байыту, қара металды агломерациялау, шойын, болат балқыту, сұрыпты болат прокаттарын өндіру технологияларын өз беттерімен анықтау, зерттеу дағдылары қалыптасады.

Қорытынды

2022-2024 жылдар аралығында жүргізілген эксперименттік-тәжірибелік зерттеулер барысында алынған мәліметтердің талдау нәтижелері Ұлттық ғылым академиясының, геология ғылымдары ғылыми-зерттеу институтының негізін қалаған, металлогения ғылыми мектебін қалыптасырған Қ.И. Сәтбаевтың ғылыми мұраларын мектеп географиясын оқыту үрдісінде пайдалану оқушылардың ғылыми-көпшілік әдебиеттердегі маңызды ақпараттарды білім көзі ретінде іс жүзінде пайдалану, талдау, жинақтау, бағалау және зерттеу дағдылары қалыптасатыруда маңызы зор екенін анықтауға мүмкіндік берді.

8-9 сыныптардағы «Географиялық зерттеу әдістері» бөлімінде «География ғылымының дамуына үлес қосқан қазақстандықтардың зерттеушілер», бөлімінде «География ғылымының қазіргі заманғы өзекті проблемалары» «Зерттеу нәтижелерін ұсынудың академиялық формалары» тақырыптарын өту барысында заманауи белсенді және интербелсенді оқыту әдістері мен технологияларын пайдаланып, шағын топта, жұппен және жеке орындайтын тапсырмалар беру Қаныш Имантайұлының ғылыми мұраларын өз беттерімен зерделеу, алынған мәліметтерді талдап жинақтау негізінде білім алушылардың өз беттерімен баяндама, хабарлама дайындау дағдыларын, зерттеу құзіреттіліктерін қалыптастыруда ерекше орын алатынын анықтауға мүмкіндік берді [8;9].

Пайдаланылған дереккөздер тізімі

1. Артюхова О.А. Батырбеков Г.О. Академик Сатпаев и его современники. Алматы: «Рауан»,1999. 176 с.

2. Артюхова О.А. Валукинский Николай Васильевич /Археологическое наследие Центрального Казахстана: изучение и сохранение: сб. научн. ст., посвящ. 70-летию ЦКАЭ АН Казахстана. Отв. ред. А.З. Бейсенов, В.Г. Ломан. Алматы: НИЦИА «Бегазы-Тасмола», 2017. Т. 1. С. 80–87.
3. Лозовский И.Т., Сипайлов Г.А. Студенческие годы Каныша Сатпаева в Томске. Томск: изд-во ТПУ, 1999. 135 с.
4. Мир Сатпаева / сост. Каменев Е. А., Жайлыбай Г., Тнимов М. – Алматы: Шартарап С, 1999. – 304 с.
5. Маргулан А.Х. К изучению памятников района р. Сары-Су и Улуту /Вестник АН КазССР. 1948. № 2 (35). С. 53–60.
6. Академик К. И. Сатпаев наука Казахстана: статьи, очерки, воспоминания. - Алматы: Ғылым, 1999. – 272 с.
7. Негізгі орта білім беру деңгейінің 7-9 сыныптарына арналған Білім мазмұны жаңартылған «География» оқу пәнінің үлгілік оқу бағдарламасы. https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=32232072&pos=6;-106#pos=6;-106 (қарауыл күні: 25.12.2020)
8. Токпанов Е.А., Абулғазиев А.У., Сергеева А.М., Әбдіманапов Б.Ш. Географияны оқыту әдістемесі: – Жоғары оқу орындарының білім алушыларына арналған оқулық. 1 бөлім – Алматы: 2022. –248 б.
9. Токпанов Е.А., Абулғазиев А.У., Сергеева А.М., Әбдіманапов Б.Ш. Географияны оқыту әдістемесі: – Жоғары оқу орындарының білім алушыларына арналған оқулық. 2 бөлім – Алматы: 2022.

Қ.И. СӘТБАЕВТЫҢ ҒЫЛЫМИ МҰРАЛАРЫН ГЕОГРАФИЯНЫ ОҚЫТУДА ПАЙДАЛАНУ НЕГІЗІНДЕ БІЛІМ АЛУШЫЛАРДЫҢ ЗЕРТТЕУ DAҒДЫЛАРЫН ҚАЛЫПТАСЫРУ ӘДІСТЕРІ

Жексенбекова Ж.Н., Кыстаубаева К.М., география пәнінің мұғалімі, №4 орта мектеп,
Талдықорған қ., Қазақстан
Қорабаева П.М., география пәнінің мұғалімі, «Ынтымақ ауылындағы №30 ОМ» КММ,
Талдықорған қ., Қазақстан

Аңдатпа. Мақалада Ұлттық ғылыми академиясының негізін қалаушы, елімізде геология-минерология ғылымдарының металлогения ғылымдарын дамытуға, өндіруші және өңдеуші өнеркәсіптің өркендеуге зор үлес қосқан академик Қ.И. Сәтбаевтың ғылыми мұраларының география сабақтарында пайдалану негізінде білім алушылардың танымдық белсенділіктері мен қызығушылықтарын арттырудың, зерттеу дағдыларын қалыптастырудың тиімді әдістері қарастырылған. Тақырыптың мазмұнын ашу мектеп географиясының «Географиялық зерттеу әдістері», «Физикалық география» бөлімдерін оқытуда ғалымның геологиялық зерттеулері мен тау-кен өнеркәсібін, металлургияны дамытуға қосқан үлесін пайдалану арқылы білім алушылардың өз беттерімен білім алу, талдау, жинақтау, бағалау дағдыларын, арнайы пәндік және әмбебап пәнаралық құзіреттіліктерін қалыптастырудың тиімді әдістеріне талдау жасалған.

Түйінді сөздер: ғылым, зерттеу әдістер, геология, минерология металлогения, тау-кен өнеркәсібі, оқыту әдістері, құзіреттілік

Аннотация. В статье рассмотрены эффективные методы повышения познавательной активности обучающихся, формирования исследовательских компетенции на основе использования на уроках географии научного наследия основателя Национальной академии наук Республики Казахстан академика К. И. Сатпаева, внесшего большой вклад в развитие геолого-минералогических наук, добывающей и обрабатывающей промышленности в нашей стране. Для раскрытия содержания темы проведен анализ эффективных методов формирования у обучающихся навыков самостоятельного получения знаний, анализа, обобщения, оценки, специальных предметных, универсальных метапредметных и компетенций исследовательский обучающихся на основе изучения вклада ученого в развитие горнорудной промышленности, металлургии при изучении разделов школьной географии «Методы географического исследования», «Физическая география».

Ключевые слова: наука, методы исследования, геология, минерология, горнодобывающая промышленность, обучение, компетентность.

Annotation. The article considers effective methods of increasing the cognitive activity of students, the formation of research competence based on the use in geography lessons of the scientific heritage of the founder of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan, Academician K. I. Satpayev, who made a great contribution to the development of geological and mineralogical sciences, mining and manufacturing industry in our country. To reveal the content of the topic, an analysis of effective methods of forming students' skills of independent knowledge acquisition, analysis, education, assessment, special subject, universal meta-subject and research competencies of students based on the study of the scientist's contribution to the development of the mining industry, metallurgy in the study of sections of school geography "Methods of geographical research", "Physical Geography" was carried out.

Keywords: science, research methods, geology, mineralogy, mining industry, education, competence.

Кіріспе. Биыл академик Қ. И. Сәтбаевтың туғанына 125 жыл толады. Қазақстан Республикасы Ұлттық Ғылым академиясының және геология-минералогия ғылымдарының негізін қалаушы көрнекті ғалым Қаныш Имантайұлының ғылыми жаңалықтары мен мұралары географиялық білім беруді дамытуда, болашақ білікті геоморфологтарды, геологтарды, маркшейдерлерді, тау-кен инженерлерін даярлауда маңызы зор.

Ол тау-кен, қара және түсті металлургияның дамуына, елдің экономикалық әлеуетінің өсуіне үлкен үлес қосты. Мұны қара және түсті металдардың кендерін барлау кезінде академиктің металлогендік аймақтар теориясының геология-минералогия ғылымдарында өзінің құндылығын жоғалтпайтындығы және оны пайдалы қазбаларды барлау мен өндіру кезінде дүниежүзінің әртүрлі елдерінің геологтары басшылыққа алатындығын дәлелдейді.

Қ. И. Сәтбаевтың ғылыми мұрасы О. А. Артюхова[1] Г. О. Батырбеков [2], и. т. Лозовский және Г. А. Сипайлов [3] академик А. Х. Марғұлан [4] Е. А. Каменев, г. Жайлыбай, М. Тнимов [5] және т.б. ғалымдардың еңбектерінде көрініс тапқан.

Білім берудің өзекті мәселелерінің бірі-еліміздің геологиялық-минералогиялық ғылымдарын дамытуға, білім алушылардың функционалдық сауаттылығын дамытуға және жаңартылған мазмұндағы мектеп географиясын зерделеу кезінде білім алушылардың арнайы пәндік және әмбебап метапәндік компетентцияларын қалыптастыруға үлкен үлес қосқан Қазақстан Республикасы Ұлттық Ғылым академиясының негізін қалаушының ғылыми мұрасын зерделеу болып табылады.

Зерттеу материалдары мен әдістері.

2022-2024 жылдар аралығында геология-минералогия ғылымдарының докторы, академик Қ.И.Сәтбаевтың ғылыми мұраларын 8-9 сыныптарда оқытылатын білім мазмұны жаңартылған мектеп географиясының «Географиялық зерттеу әдістері», «Физикалық география», «Экономикалық география» бөлімдерін оқыту барысында тиімді пайдалану негізінде білім алушылардың арнайы пәндік, әмбебап пәнаралық құзіреттіліктерін қалыптастыру мақсатында эксперименттік зерттеулер жүргізілді.

Жүргізілген зерттеулер барысында сипаттау, салыстырмалы талдау, жинақтау, үлгілеу, бағалау әдістері қолданылды

Зерттеу нәтижелері мен талқылаулар

2022-2024 жылдар аралығында жүргізілген эксперименттік-тәжірибелік зерттеулер барысында жинақталған мәліметтерге жасалған талдаулар 8 сыныпта оқытылатын білім мазмұны жаңартылған мектеп географиясының «Географиялық зерттеу әдістері» бөлімінің «География ғылымының салалары» тақырыбының 8.1.1.1 және 8.1.1.2 оқу мақсатына сәйкес білім алушыларға география ғылымының негізгі салаларын жіктету, геология-минералогия ғылымдарының еліміздің экономикалық әлеуетін арттырудағы табиғат ресурстарымен қамтамасыз етудегі маңызын түсіндіру жұмыстарын жүргізу барысында Қ.И. Сәтбаевтың ғылыми мұраларын зерделеуді көздейтін контекстік тапсырмалар берудің маңызы зор.

Коллаборативті оқыту технологиясының талаптарына сәйкес талдау, жинақтау деңгейлеріндегі мән-мәтіндік тапсырмаларды шағын топта немесе жұпта талқылау, Қаныш Имантайұлының өмірі мен қызметіне, білікті маман ретінде қалыптасуына, ғылыми зерттеулеріне қатысты мәліметтерді өз беттерімен зерделеу, білім алушылардың географиялық зерттеулердің түрлерін, олардың табиғаттың тепе-теңдігін сақтаудағы, еліміздің өндіруші және өңдеуші өнеркәсіп салаларын дамытудағы геология-минералогия ғылымдарының маңызын түсінуге мүмкіндік беретінін, өз беттерімен іздену, ғылыми-көпшілік әдебиеттерді талдау, маңызды мәліметтерді алу дағдылары қалыптасатынын көрсетті.

Білім алушылардың қосымша білім көздерін тиімді пайдаланып, шағын топта талқылау үшін, төмендегі мән-мәтіндік тапсырмаларды ұсынуға болады:

- Қ.И. Сәтбаевтың 1914-1926 жылдар аралығындағы білім алу, маман ретінде қалыптасу кезеңдерін, ғалымның «Алгебра» оқулығының білім беру саласын дамытудағы маңызын сипаттайтын;

-1926-1946 жылдар аралығындағы Орталық Қазақстанда қара және түсті металл кендерін геологиялық барлау, барлау дүниежүзіндегі ең ірі «Үлкен Жезқазған мыс, «Қаражал» темір-марганец кен орнын тану кезеңдерін қамтитын;

-1946-1964 жылдар аралығындағы Қаныш Имантайұлының Ұлттық ғылым академиясын геология-минерология ғылымдарын дамытуға, тау-кен, металлургия өнеркәсіптерін өркендетуге қосқан үлестерін, іргелі зерттеулерін ашатын мән мәтіндік өзекті тасырмалар.

Талдауды, жинақтауды, бағалауды талап ететін, сын тұрғысынан ойлау дағдыларын қалыптаспыруды талап ететін жоғарыда аталған өзекті және шығармашылық сипаттағы тапсырмаларды орындау 8.1.1.1; 8.1.1.2; 8.1.1.3 оқу мақсаттарына сәйкес география ғылымының негізгі салаларын, олардың атқаратын қызметтерін, қазіргі ғарыштық, қашықтықтан түсіру, далалық және геологиялық-минерологиялық зерттеулердің еліміздің білім, ғылым және шаруашылық салаларының тұрақты дамуындағы алатын орынын ашуға мүмкіндік беретінін көрсетті.

9 сыныпта оқытылатын білім мазмұны жаңартылған мектеп географиясының «Географиялық зерттеу әдістері» бөлімінің «Қазақстандық географтардың зерттеулері», «География ғылымының қазіргі заманғы өзекті зерттеу проблемалары» тақырыптарын өту барысында 9.1.1.1 және 9.1.1.2 оқу мақсатына сәйкес білім алушыларға геология-минерология ғылымдарының докторы, академик Қ.И. Сәтбаев ашып негізін қалаған металлогенді зоналар теориясының Қазақстан аумағындағы кенді, кенсіз пайдалы қазбалардың кен орындарын барлап қорын анықтаудағы маңызын ашуды көздейтін мән мәтіндік тапсырмалар беруге болады.

Жүргізілген эксперименттік-тәжірибелік зерттеулер барысында жинақталған мәліметтерді сараптау нәтижелері талдауды, жинақтауды көздейтін жоғарыда аталған тапсырмаларды орындау барысында білім алушылардың өз беттерімен іздену, Интернет ресурстарын, мектеп кітапханасындағы ғалымның өмірі мен қызметіне қатысты қолжетімді ғылыми-көпшілік әдебиеттерден қажетті ақпараттарды алу және оларды талдап жинақтау дағдыларын қалыптастыратынын көрсетті.

Білім мазмұны жаңартылған мектеп географиясының үлгілік оқу бағдарламасының 9.1.1.2 мақсатын жүзеге асыру үшін Қ.И. Сәтбаевтың ғылыми мұраларын саралау негізінде қазіргі геологиялық зерттеулерін елімізге қажетті минералдық шикізатпен, сонымен қатар, ғаламдық жылыну жағдайында тұщы суларымен қамтамасыз ету мәселелерін шешудегі маңызын ашуға баса назар аудару қажет.

8-сыныпта физикалық география бөлімінің «Литосфера» бөлім тармағында

«Тау жыныстары мен минералдардың жіктелуі. Тау жыныстары мен минералдардың қалыптасу заңдылықтарына байланысты пайдалы қазбалардың таралуы» тақырыбында Қаныш Имантайұлының 1930-1950 жылдар аралығында Үлкен Жезқазған мыс, Жезді, Қаражал темір-марганец кен орындарын ашу барысында жүргізген зерттеулеріне сүйеніп металлогенді зоналар мен желілерінде кенді және кенсіз пайдалы қазбалардың түзу жолдарын білім алушыларға өз беттерімен анықтауды көздейтін деңгейлік тапсырмалар беру керек.

Жоғрыда аталған мәселелерді оңтайлы шешіп өз бетімен білім алуын ұйымдастыру үшін білім алушылардың шағын топта талқылайтын төменде көрсетілген деңгейлік мән-мәтіндік өзекті тапсырмалар ұсынуға болады:

- Қ.И. Сәтбаев ашқан металлогендік зоналарда кенді және кенсіз пайдалы қазбалардың түзілу жолдарын анықтауды көздейтін;

- батолит, дайка, лакколлит, лополит, факколлит, шток, силла сияқты интрузивті магмалық денелерде кенді және кенсіз пайдалы қазбалардың түзілу заңдылықтарын ашуға бағытталған;

- платформалар мен қатпарлы белдеулерде эффузивті және интрузивті тау жыныстар мен минералдардың пайда болу, оларды анықтап, шығу тегіне қарай жіктеуді қажет ететін тапсырмалар жүйесі.

Б.Блумның таным деңгейлерінің таксаномиясы, когнитивті оқыту STEAM білім беру технологияларын қолдану арқылы жоғарыда аталған өзекті немесе шығармашылық сипаттауға

тапсырмаларды орындату барысында шағын топта талдау, білім алушылардың Қаныш Имантайұлы ұсынған металлогенді аймақтар теориясына сүйеніп тау жыныстары мен минералдардың, кенді және кенсіз пайдалы қазбалардың түзілу, таралу заңдылықтарын өз беттерімен анықтауға, оларды үлгілеуге мүмкіндік береді [9].

8-сыныпта «Географиялық зерттеу әдістері» бөлімінде «География ғылымының қазіргі заманғы өзекті проблемалары» «Зерттеу нәтижелерін ұсынудың академиялық формалары» тақырыбын өту барысында білім алушылардың зерттеу дағдыларын қалыптастыру мақсатында мектеп кітапханасындағы ғылыми әдбиеттерден академик Қаныш Сәтбаевтың ғылым саласындағы ғылыми мәдениетпен геологиялық зерттеу әдістерін енгізуге қосқан үлесін анықтатуды көздейтін баяндама, хабарлама дайындау білім алушыларды өз бетімен білім алу, іздену, зерттеу дағдыларын қалыптастыруға мүмкіндік береді [10].

Қорытынды

Жүргізілген зерттеу нәтижелерінде алынған мәліметтерге жасалған талдаулар білім мазмұны жаңартылған мектеп географиясын оқыту барысында Қазақстан Республикасының ұлттық ғылым академиясының негізін қалаған, елімізде геология-минералогия, металлогения ғылымдарын дамытуға зор үлес қосқан Қ.И. Сәтбаевтың өмірімен қызметін, географияны оқыту үрдісінде тиімді пайдалану білім алушылардың қолжетімді ғылыми-көпшілік әдебиеттердегі қажетті мәліметтерді талдау жинақтау бағалау негізінде білім көзі ретінде пайдалану дағдылары қалыптасатынын көрсетті.

9 сыныпта «Географиялық зерттеу әдістері» бөлімінде «География ғылымының дамуына үлес қосқан қазақстандықтардың зерттеулері», бөлімінде «География ғылымының қазіргі заманғы өзекті проблемалары» «Зерттеу нәтижелерін ұсынудың академиялық формалары» тақырыптарын өту барысында заманауи белсенді және интербелсенді оқыту әдістері мен технологияларын пайдаланып, шағын топта, жұппен және жеке орындайтын тапсырмалар беру Қаныш Имантайұлының ғылыми мұраларын өз беттерімен зерделеу, алынған мәліметтерді талдап жинақтау негізінде білім алушылардың өз беттерімен баяндама, хабарлама дайындау дағдыларын, зерттеу құзіреттіліктерін қалыптастыруда ерекше орын алатынын анықтауға мүмкіндік берді [11;12].

Пайдаланылған дереккөздер тізімі

- 1.Артюхова О.А. Валукинский Николай Васильевич //Археологическоенаследие Центрального Казахстана: изучение и сохранение: сб. научн. ст., посвящ.70-летию ЦКАЭ АН Казахстана. Отв. ред. А.З. Бейсенов, В.Г. Ломан. Алматы:НИЦИА «Бегазы-Тасмола», 2017. Т. 1. С. 80–87.
2. Артюхова О.А. Батырбеков Г.О. Академик Сатпаев и его современники. Алматы: «Рауан»,1999. 176 с.
- 3.Лозовский И.Т., Сипайлов Г.А. Студенческие годы Каныша Сатпаева в Томске. Томск: изд-во ТПУ, 1999. 135 с.
- 4.. Маргулан А.Х. К изучению памятников района р. Сары-Су и Улутау // Вестник АН КазССР. 1948. № 2 (35). С. 53–60.
5. Мир Сатпаева / сост. Каменев Е. А., Жайлыбай Г., Тнимов М. – Алматы: Шартарап С, 1999. – 304 с.
- 6.Академик К. И. Сатпаев и наука Казахстана: статьи, очерки, воспоминания. - Алматы: Ғылым, 1999. – 272 с.
7. Сәтбаев К. И. Қазақстан менін Отаным. – Алматы: Ғылым, 1999.- 464
- 8, Асубаев Б.Қ., Тоқпанов Е.А. Қазақстанның физикалық географиясы пәні бойынша Блум таксономиясына сәйкес жаттығулар мен тапсырмалар жүйесі жинағы: Әдістемелік нұсқаулық. – Астана: «Назарбаев Зияткерлік мектептері» ДББҰ Педагогикалық шеберлік орталығы, 2016. – 126 б.
9. Тоқпанов Е.А., Абулғазиев А.У., Сергеева А.М., Әбдіманапов Б.Ш. Географияны оқыту әдістемесі: – Жоғары оқу орындарының білім алушыларына арналған оқулық. 1 бөлім – Алматы: 2022. –248 б.
10. Тоқпанов Е.А., Абулғазиев А.У., Сергеева А.М., Әбдіманапов Б.Ш. Географияны оқыту әдістемесі: – Жоғары оқу орындарының білім алушыларына арналған оқулық. 2 бөлім – Алматы: 2022. – 187 б.

ЖЕРГІЛІКТІ ЖЕРДЕ САНДЫҚ МЕТЕОРОЛОГИЯЛЫҚ БЕКЕТТІҢ МӘЛІМЕТТЕРІН ПАЙДААНЫП АУА РАЙЫН БАҚЫЛАУ НӘТИЖЕЛЕРІН ӨНДЕУ НЕГІЗІНДЕ БІЛІМ АЛУШЫЛАРДЫҢ ЗЕРТТЕУ ҚҰЗІРЕТТІЛІКТЕРІН ҚАЛЫПТАСТЫРУ

Тоқпанов Е.А., г.ғ.к., қауымдастырылған профессор, (доцент), І. Жансүгіров атындағы
Жетісу университеті, Талдықорған қ., Қазақстан

Бекен Б. К., 7M01506-География білім беру бағдарламасының 1-курс магистранты, І.

Жансүгіров атындағы Жетісу университеті, Талдықорған қ., Қазақстан

Қорабаева П.М., география пәні мұғалімі, «Ынтымақ ауылындағы №30 орта мектеп» КММ,
Талдықорған қ., Қазақстан

Аңдатпа. Мақалада заманауи автоматты метеорологиялық бақылау приборларын пайдаланып жергілікті жерде ауа райын метеорологиялық элементтері мен атмосфералық құбылыстарды тұрақты бақылау нәтижелерін тіркеу және графиктік өңдеу негізінде болашақ география пәні мұғалімдерінің функционалдық сауаттылықтарын дамыту, зерттеу құзіреттіліктерін қалыптастыру әдістері қарастырылған. Тақырыптың мазмұнын ашу үшін 2021-2022 жылдар аралығында ауа райына метеорологиялық бақылаулар жүргізу барысында алынған сандық мәліметтерді өңдеу арқылы климатограмма, бұлттылық диаграммасын, жел өрнегін құру және оларды түсіну, оқу, талдау арқылы жергілікті жердің микроклиматын зерделеу, білімгерлердің зерттеу дағдыларын қалыптастырудың тиімді тәсілдеріне талдау жасалған. Білім мазмұны жаңартылу жағдайында «Жаратылыстану», «Метеорология және климатология негіздері», Қазақстанның физикалық географиясы» пәндерін оқыту үрдісінде, далалық оқу іс тәжірибелері барысында жергілікті жерде жүргізілген метеорологиялық бақылау нәтижелерін пайдалану арқылы болашақ география пәні мұғалімдерінің зерттеу құзіреттіліктерін қалыптастырудың тиімді әдістері мен технологиялары сараланған.

Түйінді сөздер. Зерттеу, зерттеу құзіреттілігі, ауа райы, метеорология, климатограмма, бұлттылық диаграммасы, жел өрнегі, синоптикалық карта.

Аннотация. В статье рассматривается роль гидрологических наблюдений и измерительно-вычислительных работ на водных объектах местности в формировании исследовательских компетенций будущих учителей географии в овладении сложными географическими понятиями в соответствии с учебными целями обновленной школьной географии. Для раскрытия содержания темы проведен анализ данных, полученных в ходе проведения измерений площади поперечного сечения русла реки Ащыбулак, Балыкты в районе г. Талдықорған, измерения расхода воды при прохождении дисциплин «общее погребение», «основы метеорологии и климатологии» за 2021-2022 годы. В условиях обновления содержания образования в процессе обучения дисциплинам «естествознание», «основы метеорологии и климатологии», «физическая география Казахстана», в ходе полевых учебных практик дифференцированы эффективные методы формирования исследовательских компетенций будущих учителей географии с использованием результатов гидрологических контрольных измерительных работ на реках местности.

Ключевые слова. Водосборный массив реки, русло, русло реки, уклон реки, расход воды, годовой сток, исследовательская компетенция, функциональная грамотность.

Кіріспе. Ақпараттық қоғамның талаптарына сәйкес табиғи және әлеуметтік-экономикалық құбылыстар мен үрдістердің түзілу заңдылықтарын, олардың арасындағы бірізді себеп-салдарлы байланыстарлы ашуда ерекше орын алатын болашақ география пәні мұғалімінің зерттеу құзіреттіліктерін қалыптастырудың маңызы зор.

6B01509-География, 6B01510-География білім беру бағдарламаларының 1-2 курс білімгерлерінің зерттеу дағдыларын қалыптастырып, функционалдық сауаттылықтарын қалыптастыруда «Жаратылыстану», «Метеорология және климатология негіздері» пәндерін өту барысында жергілікті жерде ауа райына метеорологиялық бақылау жүргізу, алынған мәліметтерді графиктік өңдеу білім алушылардың атмосферада жүретін құбылыстардың түзілу заңдылықтарын анықтауға, ауа температурасының, атмосфералық қысымның, салыстырмалы ылғалдылықтың, желдің, жауын-шашынның, бұлттылықтың арасындағы корреляциялық байланыстарды табуға мүмкіндік береді. Ол өз кезегінде болашақ мұғалімнің талдау, жинақтау, бағалау, үлгілеу дағдыларын, арнайы пәндік, әмбебап пәнаралық құзіреттерін қалыптастырады.

Болашақ география пәні мұғалімдерінің зерттеу құзіреттіліктерін қалыптастыру Е.А. Таможняның [1], А.В. Хуторскойдың [2], Д. К. Сарсембаеваның [3] Ю. В. Рандинаның [4] т.б. педагог ғалымдардың еңбектерінде көрніс тапқан.

Е. А. Таможня Е зерттеу құзыретін әдістемелік құзыреттер санатына бөледі және оларды өзара байланысты деп айқындайды [1].

А.В. Хуторской зерттеу құзыретін негізгі білім беру құзыреттеріне жатқызады және "өз бетінше танымдық қызмет, мақсат қоюды ұйымдастыру, талдау, жоспарлау, рефлексия және қызметтің өзін-өзі бағалауы білімі мен іскерлігі саласындағы құзырет ретінде" қарайды [2, 58-64 б.].

Ю. В. Рандина зерттеу құзыреттілігін пәндік-бағдарлы құзыреттілікті дамыту үшін негіз ретінде қарастыруды ұсынады, өйткені ол студентке оқуға көмектеседі, маманға болашақта бәсекеге қабілетті болуға мүмкіндік береді [4].

Материалдар мен әдістер. І. Жансүгіров атындағы Жетісу университеті дайындайтын 6B01509-География, 6B01510-География-Тарих білім беру бағдарламаларының 1-2 курстарында оқытылатын «Жалпы жертану», «Метеорология және климатология негіздері» пәндерін оқыту үрдісінде болашақ география пәні мұғалімдерінің зерттеу құзыреттіліктерін қалыптастыру мақсатында 2021 -2022 жылдар аралығында ауа райына тұрақты бақылау ұйымдастырылды. Зерттеу барысында білім алушылардың атмосфералық құбылыстар мен ауа райының метеорологиялық элементтеріндегі өзгерістерді өлшейтін ауаның ластану деңгейлерін бақылап мәліметтерді электронды журналға тіркейтін «БАРС-МЕТЕО» автоматты сандық метеорологиялық бекетінің, барометр анеройды, ВИТА-2 психрометрлік гигрометр, термометр пайдаланылды.

Жүргізілген зерттеулер барысында далалық зерттеу, бақылау, салыстырмалы талдау, графиктік үлгілеу, жинақтау, бағалау әдістері қолданылды.

Нәтижелер мен талқылаулар. Болашақ география мұғалімінің ғылыми-зерттеу құзыреттілігін қалыптастыру және дамыту жүйелі зерттеуге, талдауға, белгілі бір мәселені шешудің жаңа, өзіндік жолдарын іздеуге серпін береді. Оны қалыптастыру жергілікті жердегі құбылыстар мен үрдістерді бақылау, биіктікті және бұрыш өлшеу-түсіру жұмыстарын жүргізу, жергілікті жердің шағын аумағының көлденең қима-сызбалары мен сұлбаларын құру [5], оқытудың белсенді формаларын енгізу арқылы мүмкін болады [6]. Мақсатқа жету үшін білімгер төменде көрсетілген бірқатар мәселелерді шешуі керек:

- базалық және бейіндік пәндерді оқыту және оқу іс тәжірибесі барысында, зерттеу қызметін жүзеге асыруын ұйымдастыру;

- базалық және бейіндік пәндердің оқу мақсаттарына сәйкес жергілікті жердегі табиғи үрдістер мен құбылыстарды бақылау және зерделеу мақсатында далалық зерттеу, түсіру жұмыстарын жүргізу, алынған мәліметтерді талдау жинақтау және ғылыми басылымдарға ұсыну;

- оқу үрдісінде табиғи және әлеуметтік-экономикалық үрдістер мен құбылыстардың түзілу заңдылықтарын, олардың арасындағы бір ізді себеп-салдарлы байланыстарды анықтау арнайы дағдыларын меңгерту;

- сандық мәліметтерді талдау негізінде үрдістер мен құбылыстардың жүру динамикасын ашуға, бағалауға, үлгілеуге мүмкіндік беретін жеке диаграммалар, климатограммалар, кешенді қима-сызбалар құру және оларды талдап ой қорытындыларын шығару.

Болашақ география пәні мұғалімдерінің зерттеу құзыреттіліктерін, климатораммаларды, бұлттылық диаграммасы мен жел өрнегін құру, оларды талдау, жинақтау, бағалау және үлгілеу дағдыларын қалыптастырып, функционалдық сауаттылықтарын дамытуда 6B01509-География, 6B01510-География-Тарих білім беру бағдарламаларының 1-2 курстарында оқытылатын «Жалпы жертану», «Метеорология және климатология негіздері» пәндерін оқыту барысында жергілікті жерде ауа райына, су нысандарына тұрақты бақылау жүргізіп, нәтижелерін графиктік өндеудің маңызы зор.

Ауа райына бақылауды ұйымдастырудың *бірінші дайындық кезеңінде* білімгерлер зерттеудің мақсаты мен міндеттері, метеорологиялық приборлардың құрылысымен, өлшеу әдістерімен, алынған сандық мәліметтерді жұмыс күнделігіне тіркеу, оларды өндеу негізінде климатограмма, бұлттылықтың диаграммасы мен жел өрнегін құру әдістерін меңгереді.

Екінші кезеңде ауа райын бақылау барысында алынған мәліметтерді, климатограммаларды талдау, жинақтау, метеорологиялық элементтер мен атмосфералық құбылыстар арасындағы бір ізді себеп-салдарлы байланыстарды анықтау жұмыстары жүргізіледі. Осындай алынған мәліметтерді талдау нәтижелері бойынша болашақ география мұғалімнің зерттеу жұмыстарын ұйымдастыруға дайындығы туралы қорытынды жасалады. Бұл кезеңде білімгерлер бақылау негізінде алынған сандық мәліметтерді графиктік өңдеу, талдау, жинақтау негізінде дұрыс ой қорытындыларын шығару дағдылары қалыптасады.

Үшінші кезеңде ауа райына жүргізілетін тұрақты бақылау нәтижесінде алынған сандық мәліметтерді өңдеу метеорологиялық есептерді шығару, синоптикалық карталардағы *изобар*, *изотерма*, *изовелдер* немесе *изотахтар* (желдің жылдамдығы әртүрлі көрсеткіштерін құратын қисық сызық), *изогиеттер* [7] (бір тәулікте түскен жауынның-шашынның әр түрлі көрсеткіштерін қосатын қисық сызық) сияқты т.б. изосызықтардың таралу ерекшеліктерін анықтап, <https://www.meteoblue.com/ru/>, <https://www.gismeteo.kz/> [8;9] сияқты синоптикалық карталарды оқу, түсіну талдау дағдылары қалыптасады. Ол үшін жоғарыда аталған карталармен жұмыс істеудің арнайы дағдыларын дамыту қажет. Білімгердердің базалық пәндерді оқу үрдісінде ауа райына бақылау жүргізу және олардың нәтижелерін графиктік өңдеу *ауа температурасы, атмосфералық қысым, абсолют және салыстырмалы ылғалдылық, желдің жылдамдығы, жауын-шашын* сияқты негізгі метеорологиялық элементтер мен атмосфералық құбылыстардың өлшем бірліктері және олардың синоптикалық картада бейнеленудің белгілеу және изосызықтық әдістерін анықтайтын [10].

Жалпы жертану, метеорология және климатология негіздері пәндерін оту барысында жергілікті жерде ауа райына бақылауды ұйымдастыру негізгі метеорологиялық элементтер мен атмосфераның төменгі қабатындағы құбылыстарды өлшейтін жоғары дәлдіктегі приборлар барометр анеройды, термометр, анемометр, жауын - шашын өлшегіш, булану мен түсетін күн радиациясының мөлшерін өлшейтін приборлар мен электронды сандық құрылғылардың құрылысы мен өлшеу әдістерімен танысудан бастайды.

Білім алушылардың зерттеу дағдыларын қалыптастыру үшін күнделікті әр үш сағат сайын ауа және топырақ қабаттарының температурасын, атмосфералық қысымды, салыстырмалы ылғалдылықты, желдің жылдамдығын, жауын-шашынның мөлшерін өлшеп, бұлттылық пен желдің соғу бағытын анықтайды. Алынған мәліметтерді ауа райының күнтізбесіне тіркеп тәуліктік орташа мөлшерін есептеп шығарады (1-кесте).

1-кесте. Бір тәулік ішінде әр үш сағат сайын жүргізетін ауа райының бақылау күнделігі
Елді мекен: _____ айы: _____ күні: _____

Метеорологиялық көрсеткіштер	күндер:								Орташа көрсеткіш
	06 оо	19 оо	12 оо	15 оо	18 оо	21 оо	00 оо	03 оо	
Ауа температурасы, °C									
Психрометрлік кесте бойынша салыстырмалы ылғалдылық, %									
Атмосфералық қысым, Р мм. с.б.									
Желдің жылдамдығы, м/с									
Желдің бағыты									
Бұлттылық									
Жауын-шашын, мм									
Желдің бағыты									

Шартты белгілері: 1.Атмосфераның төменгі қабатының күйі (бұлттылық):

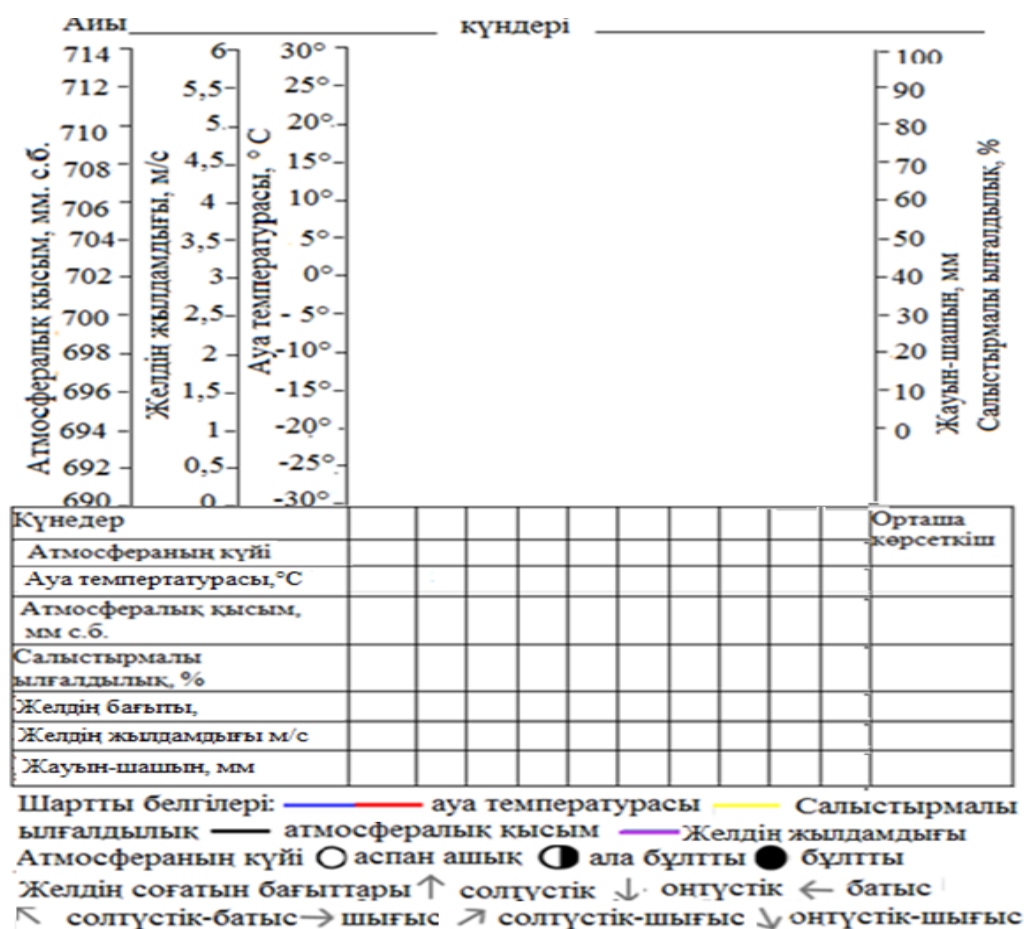
● -бұлтты; ◐ ала бұлтты; ○ -ашық; ☁ шамалы бұлтты

2. Желдің бағыттары: →-батыс; ←-шығыс; ↓-солтүстік; ↑-оңтүстік; ↗-оңтүстік-батыс; ↘-солтүстік-батыс; ↙-солтүстік-шығыс, ↖-оңтүстік-шығыс

Ауа райының метеорологиялық элементтері мен атмосфералық құбылыстардың динамикалық өзгерістерін анықтайтын сандық мәліметтерінің әр үш сағаттағы көрсеткіштерінің графигін құру барысында алынған мәліметтерді жаратылыстану пәнінде талдау тропосфераның төменгі қабатында жүретін үрдістер мен құбылыстар арасындағы корреляциялық байланыстарды анықтауға, білім алушылардың, көзбен көріп шолу, климатограммаларды, синоптикалық карталарды оқу, ауа массаларының қозғалу бағыттарын, атмосфералық шептердің қалыптасқан аймақтарында түзілетін ауа райын өз беттерімен анықтау, талдау, бағалау, зерттеу дағдыларын қалыптастырады [5].

Ауа райына жүргізілетін бақылаулар барысында алынған сандық мәліметтерді өңдеу негізінде орташа тәуліктік көрсеткіштерді шығарып оларды ауа райының күнделігіне тіркеу бір айдың климатограммасын, жел өрнегі мен бұлттылық диаграммасын құруға мүмкіндік береді (1-сурет).

Жалпы жертану, метеорология және климатология пәндерінен тәжірибелік сабақтарды өту барысында Талдықорған қаласының бір айдың климатограммасын, бұлттылық диаграммасын, жел өрнегін талдау білім алушылардың атмосфералық қысымның, ауа температурасының, желдің жылдамдығының, салыстырмалы ылғалдылықтың пен жауын-шашынның таралуы арасындағы корреляциялық байланыстарды анықтау дағдыларын меңгеруге, географиялық ойлауды, функционалдық сауаттылықты дамытуға мүмкіндік береді [4; 5; 10].

1-сурет. 2022 жылдың қыркүйек айының бірінші он күндігінің ауа райының климатограммасы.

Ол өз кезегінде базалық және бейіндік пәндерді оқыту барысында сандық мәліметтерді талдау, графиктік өңдеу негізінде ауа массаларының таралу ерекшеліктерін, атмосфералық қысым орталықтарының, атмосфералық шептердің, жауын-шашын мен басым желдердің түзілуі мен таралу заңдылықтарын ашуға негіз болады. Болашақ география пәнінің зерттеу құзіреттіліктерін қалыптастырады.

Қорытынды.

Жүргізілген зерттеу нәтижелерінде алынған мәліметтерге жасалған талдаулар жалпы жертану, метеорология және климатология негіздері пәндердерін оқыту үрдісінде жергілікті жерде ауа райына тұрақты бақылаулар жүргізу метеорологиялық приборлар мен заманауи сандық құрылғыларды пайдалану, өлшеу және сандық мәліметтерді графиктік өңдеу дағдыларын қалыптастырып функционалдық сауаттылықтарын дамытатынын көрсетті.

Метеорологиялық бақылау мәліметтерін графиктік өңдеу нәтижесінде құрылған климатограммаларды, бұлттылық диаграммасы мен жел өрнегін оқу үрдісінде тиімді пайдалану табиғаттағы үрдістер мен құбылыстардың түзілу заңдылықтарын ашуға, олардың арасындағы бірізді себеп-салдарлы байланыстарды анықтауға мүмкіндік береді.

Тұрақты жүргізілетін бақылауларды оқу үрдісінде тиімді пайдалану білімгерлердің сын тұрғысынан ойлау, талдау, жинақтау, бағалау, үлгілеу дағдыларын, зерттеу құзіреттіліктерін қалыптастырады. Ол өз кезегінде болашақ география пәні мұғалімдерінің теориялық және эмпирикалық білімдерін тереңдетіп, ақпараттық қоғамның «Цифрлы Қазақстан» мемлекеттік бағдарламасының талаптарына сәйкес кәсіби біліктіліктерін, функционалдық сауаттылықтарын одан ары жетілдіруге негіз болады [11;12].

Пайдаланылған дереккөздер тізімі

1. Таможняя Е. А. Реализация компетентностного подхода в методической подготовке современного учителя географии // Преподаватель XXI века Содержание и технологии образования 2010 Вып 4 С 34–41
2. Хуторской А. В. Ключевые компетенции и образовательные стандарты // Интернет-журнал «Эйдос» 2002 23 апреля URL: <http://www.eidos.ru/journal/2002/0423.htm> (дата обращения: 24.11.2015)
3. Сарсембаева Д. К. Становление исследовательской компетенции в предметной подготовке будущих учителей географии Вестник ТГПУ (TSPU Bulletin). 2017. 1 (178). –С. 64-68.
4. Рындина Ю. В. Исследовательская компетентность в структуре ключевых компетентностей будущего педагога // Журнал научных публикаций аспирантов и докторантов 2011 No 1 URL: <http://www.jurnal.org/articles/2011/ped4.html> (дата обращения: 10.12.2015)
5. Таможняя Е.А., Смирнова М.С., Душина И.В. Методика обучения географии. – М.: Издательство Юрайт, 2021. – 321 с..
6. Моргунов, В.К. Основы метеорологии, климатологии. Метеорологические приборы и методы наблюдений. Учебник. - Ростов н/Д.: Феникс. - Новосибирск: Сибирское соглашение, 2005. - 331 с.
7. Хромов, С.П. Метеорология и климатология: учебник /С.П.Хромов, М.А.Петросянц. - М.: Московский государственный университет имени М.В. Ломоносова, 2012. - 584С.
8. <https://www.meteoblue.com/ru/>
9. <https://www.gismeteo.kz/weather-taldykorgan-5203/>
10. Токпанов Е.А., Абулғазиев А.У., Сергеева А.М., Әбдіманапов Б.Ш. Географияны оқыту әдістемесі: – Жоғары оқу орындарының білім алушыларына арналған оқулық. – Алматы: Эверо, 2022. – 301 б.
11. Об утверждении Государственной программы «Цифровой Казахстан». Постановление Правительства Республики Казахстан от 12 декабря 2017 года № 827.
12. Lane R. and Bourke T. (2017). Assessment in geography education: A systematic review. International Research in Geographical and Environmental Education, 1-15.

РАЗРАБОТКА СОДЕРЖАНИЯ ОБРАЗОВАТЕЛЬНОЙ ПРОГРАММЫ (ОП) ПО ГЕОГРАФИИ В ВЫСШЕМ УЧЕБНОМ ЗАВЕДЕНИИ

Мамирова К.Н., к.п.н., и.о. профессора кафедры географии Казахского национального женского педагогического университета, г. Алматы, Казахстан

Андатпа. Жоғары оқу орнында география пәненен білім беру бағдарламасын (БББ) әзірлеу мамандарды дайындаудың жаңа талаптарына сүйенеді. Өйткені мамандардан болашақта тек қана білім мен біліктер ғана емес, сонымен қатар түрлі өмірлік жағдайларда қолданылатын құзіреттіліктер мен дағдылар қажет болады. Осы тұрғыдан қарағанда Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті география кафедрасы өз миссиясын

халықаралық тәжірибені ескере отырып, білім алушыларға ғылыми-педагогикалық және әдістемелік жағдайларды құрастыру деп біледі.

Аннотация. Разработка содержания образовательных программ (ОП) по географии в высшем учебном заведении обусловлена необходимостью учета новых требований к подготовке специалистов. Так как от специалистов требуются не только знания и умения, но и компетенции и навыки, используемые в разных жизненных ситуациях. В этом аспекте миссия кафедры географии Казахского национального женского педагогического университета заключается в создании для обучающихся научно-педагогических и методических условий с учетом международного опыта.

Abstract. The development of the content of educational programs (EP) in geography at a higher educational institution is due to the need to take into account new requirements for the training of specialists. Since specialists are required not only to have knowledge and skills, but also to have competencies and skills used in different life situations. In this aspect, the mission of the Department of Geography of the Kazakh National Women's Teacher Training University is to create scientific, pedagogical and methodological conditions for students, taking into account international experience.

Разработка содержания образовательных программ (ОП) по географии в высшем учебном заведении обусловлена необходимостью учета новых требований и критериев оценки образования. Результатами образования являются не только знания и умения, но и способности обучающихся к решению учебных и жизненных задач (компетенции) [1].

Комплексный подход к формированию содержания образовательных программ на кафедре географии в Казахском национальном женском педагогическом университете реализуется в процессе организации коллективной, совместной и индивидуальной учебной деятельности студентов на лекционных, лабораторных и практических занятиях, а также при организации самостоятельной учебной деятельности студентов.

Разделы учебно-методического комплекса (УМКД) являются носителями соответствующей информации, а также выполняют функции координирования и ориентировки. Реализация вариативного компонента образования т.е. элективных дисциплин осуществляется в процессе изучения таких дисциплин как «Краеведение», «Школьный учебник», «Географические исследования Ш.Валиханова», «Геоэкология и охрана природы», «Методы физико-географических исследований», «Геоинформационные системы» и др.

Формирование географической культуры студентов кафедры географии Казахского национального женского педагогического университета в процессе обучения дисциплинам остается одной из основных задач географического образования, способствующего воспитанию личности, развитию интеллектуальной культуры, способности грамотно реагировать на изменения в окружающей среде, умениям прогнозировать и анализировать результаты своей учебной деятельности. В результате такой деятельности у студентов формируются межличностные, системные, инструментальные и предметные компетенции [2].

Модель процесса формирования географической культуры студентов на кафедре географии в Казахском национальном женском педагогическом университете представляет собой систему, состоящую из следующих компонентов: целей, задач, содержания, форм, методов и средств образования. Данная модель способствует эффективному формированию географической культуры студентов при реализации следующих условий:

- организации образовательного процесса на основе модели, определяющей цели, задачи, содержание, формы, методы и средства достижения ожидаемого результата;
- осуществлении образовательной деятельности на основе планирования работы кафедры, планирования работы каждого преподавателя на перспективу и на основе мониторинга уровня образованности студентов;
- введения в содержание дисциплин мировоззренческого материала, обеспечения непрерывности и преемственности эколого-краеведческого образования;
- внедрения в учебный процесс соответствующих необходимых курсов, способствующих прикладной направленности подготовки будущих учителей;
- обеспечения насыщения эколого-краеведческим содержанием педагогических и учебных практик;

- организации учебных деятельности студентов на основе туристско-краеведческого материала в обучающем процессе и в научно-исследовательской работе студентов (НИРС).

Анализ существующих подходов к конструированию географического образования по педагогическому профилю (В.П. Максаковский, М.В.Рыжаков, И.И.Барина, В.Д. Сухоруков и др.) показал наличие разных мнений и характеристик по проектированию содержания. Эти положения связаны с новой парадигмой организации знаний, повышением научности, интеграцией гуманитарного и естественнонаучного знания, усилением доли общенаучной подготовки студентов [3].

Основные образовательные программы бакалавриата по специальностям 6В01510-География, 6В01511-География-История, 6В01512-География-Биология дают фундаментальную подготовку и, в то же время, имеют общенаучную, профессиональную и специальную направленность.

Следует отметить огромную роль в образовательных программах предметов «Методика преподавания географии» и «Школьный учебник (на примере анализа учебников географии)» как дисциплин, формирующих педагогические навыки и компетенции.

В дисциплине «Школьный учебник (на примере анализа учебников географии)» рассматриваются концептуальные подходы и дидактические требования к разработке учебника. Вместе с тем, в данной дисциплине анализируются основные структурные компоненты содержания учебников географии. Школьный учебник охарактеризован как средство, обеспечивающее фундаментальные знания, умения и компетенции по предмету. На основе анализа структуры и содержания учебников дается оценка содержанию и методическому аппарату, позволяющему учителю организовать разнообразные виды деятельности. Современный учебник должен быть ориентирован на достижение не только предметных, но и метапредметных результатов, под которыми понимается усвоение учащимися целостных представлений, системных знаний и способов познавательной, практической, коммуникативной и ценностно-ориентационной деятельности [4].

Следовательно, научно-методическая подготовка учителя географии предусматривает единство теории и практики, она выступает интегратором формируемых общекультурных, профессиональных и специальных компетенций студентов в ходе психолого-педагогической и предметной подготовок.

Раздел образовательной программы, предполагающий изучение дисциплин предметной подготовки включает такие дисциплины как «Геология», «Картография», «Общее землеведение» и др. География изучает взаимодействие разнородных пространственно-временных процессов, формирующих лик планеты Земля в глобальном, региональном и локальном масштабах. Таким образом, географ сегодня обязан не только владеть энциклопедическими знаниями, не просто уметь охарактеризовать объект, ответив на вопросы: «Что?» и «Где?», но и дать ответы на главные вопросы науки: «Как?», «Почему?», «Для чего?», «Как повлияет?», «К каким изменениям приведет?», «Что ожидать в перспективе?», «Каковы пути решения проблемы?» и др.

При отборе и структурировании содержания образовательной программы мы ориентировались на конечные результаты обучения, на проектирование конкретных критериев содержания образования. Таким образом, акцент на формирование знаний, умений и компетенций стержневой линией пронизывала все основные элементы образовательной программы: теорию и методологию содержания образования, цели, содержание, методы и формы образования, средства и организационную систему и др.[5].

Обновление содержания образовательных программ приводит к осмыслению ведущей роли личности студента, обеспечивая развитие студента для творческой самореализации и саморазвития. Обновление содержания образовательных программ также было связано с уточнением понятий целостности и фундаментальности, с различными способами выбора основного ядра и с проблемами сбалансированности учебных дисциплин. В результате такого подхода к организации образования студенты освоили не только знания

и умения, но и способности к решению учебных и жизненных задач (жизненные навыки и компетенции) [6].

Миссия кафедры географии Казахского национального женского педагогического университета заключается в создании комплекса научно-педагогических и организационно-методических условий, обеспечивающих географическое образование студентов. Поэтому основная задача кафедры географии была и есть подготовка квалифицированных географов, обладающих динамичной профессиональностью, социальными компетенциями и способных к эффективной реализации нововведений в сфере географического образования, науки и производства.

Важной задачей освоения содержания образовательной программы является развитие у бакалавра навыков применения географических знаний и компетенции в жизни для объяснения, оценки и прогнозирования разнообразных природных, социально-экономических и экологических процессов и явлений, адаптации к условиям окружающей среды и обеспечения безопасности жизнедеятельности. Приоритет отдается использованию бакалавром знания о географических законах и закономерностях, о взаимосвязях между изученными географическими объектами процессами и явлениями для объяснения их свойств, условий протекания и географических различий.

Список использованных источников

- 1.Мамирова К.Н.Образовательная, научная и методическая деятельность кафедры географии Казахского национального женского педагогического университета. ж. География және табиғат. №1 (127).2024.стр.13-17.
- 2.International Geographical Union (2017) "Geography, Culture and Society for Our Future Earth". 2-3 p.
- 3.Ivleva M.I. Historical heritage in high school: the perspectives of eco philosophical approach. Сб. Международной научно-практической конференции «Природное и культурное наследие: междисциплинарные исследования, сохранение и развитие». Спб,РГПУ им.А.Герцена.2016.стр. 201-204.
- 4.Мамирова К.Н. Критерии отбора и структурирования содержания учебника. ж.Хабаршы - Вестник Академии педагогических наук Казахстана, № 2, 2011.
- 5.Богданова В.П. Содержание современного школьного образования: проблемы и перспективы. Ж. Современные проблемы науки и образования. – 2016. – № 2.
- 6.Терещенко Т.А. Международная Хартия географического образования и подготовка географов в Казахстане. // ж. География в школах и вузах Казахстана.№6,2018,стр.3-5.

МЕТОДЫ И ПРИЁМЫ ПРЕПОДАВАНИЯ ГЕОГРАФИИ, НАПРАВЛЕННЫЕ НА РАЗВИТИЕ ЭКОЛОГИЧЕСКОЙ КУЛЬТУРЫ УЧАЩИХСЯ С ОПОРОЙ НА ПРИНЦИПЫ УСТОЙЧИВОГО РАЗВИТИЯ

Нестеренко А.В., учитель истории и географии СШ им. Н. Алдабергенова, Ескельдического района, области Жетысу

Дихамбаева Ж.А., учитель географии областного специализированного школы-интернат-колледжа олимпийского резерва в городе Талдыкурган имени Жаксылыка Ушкempiрова
Дихамбаев Г.Т., методист методического центра области Жетысу

Аннотация. В статье рассматриваются методы и приёмы в преподавании географии направленные на развитие экологической культуры сельских школьников с опорой на принципы устойчивого развития. Рассмотрен опыт внедрения региональных исследовательских экспедиций, авторских контекстных заданий в основе которых заложены проблемные ситуаций регионального характера, изучены рассуждения учащихся по обеспечению экологической безопасности и использованию новых технологий производства ориентированных на экономное использование природных ресурсов.

Ключевые понятия: туризм, устойчивое развитие, функциональная грамотность, контекстные задания, экологическая безопасность.

Аңдатпа. Мақалада тұрақты даму қағидаттары негізінде ауыл оқушыларының экологиялық мәдениетін дамытуға бағытталған географияны оқытудың әдіс-тәсілдері қарастырылған. Аймақтық ғылыми-зерттеу экспедицияларын енгізу тәжірибесі, аймақтық сипаттағы проблемалық жағдайларға негізделген автордың контекстік тапсырмалары қарастырылып, оқушылардың экологиялық қауіпсіздікті қамтамасыз ету және табиғи ресурстарды үнемді пайдалануға бағытталған жаңа өндірістік технологияларды пайдалану туралы тұжырымдары зерттеледі.

Негізгі ұғымдар: туризм, тұрақты даму, функционалдық сауаттылық, контекстік тапсырмалар, экологиялық қауіпсіздік.

Abstract. The article explores methods and techniques for teaching geography that aim to cultivate an environmental culture among rural children. The experience of introducing regional research expeditions and author contextual tasks based on the problem situations of the regional character was considered. It also studied the reasoning of students regarding ensuring environmental safety and the use of new production technologies that are focused on the economical use of natural resources.

Key concepts: tourism, sustainable development, functional literacy, contextual assignments, environmental protection

Сегодня в современном мире многие государства успешно внедряют в процесс образования принципы устойчивого развития.

В Венгрии осуществляется проект «Эко-школы как экспериментальные центры для будущих поколений за лучший мир». В Словакии разработана концепция экологического образования в интересах устойчивого развития для всех типов школ. В рамках ее реализации планируется разработать новые учебные программы по ОУР, которые будут затем включены в учебные программы школ всех уровней и типов, а также в университетские программы. В Великобритании создан специальный веб-сайт для школьников и учителей — www.schoolsfootprint.co.uk, — который позволяет получить набор инструментов и определить так называемый «Экологический след».

В Финляндии реализуется проект «ОСО — Окружающая среда онлайн — Глобальная виртуальная школа и портал по устойчивому развитию» ОСО является глобальной Интернет-школой (<http://eno.joensuu.fi>), в рамках которой на протяжении всего учебного года учащиеся раз в неделю изучают темы, связанные с устойчивым развитием. Прямыми активными пользователями в настоящее время являются 300 школ в 90 странах мира, около 30 тысяч учащихся и две тысячи учителей. Нидерланды предлагают интересный опыт по формированию эффективной системы ОУР. В рамках проектов «Школы для устойчивости» и «Кодовое название — Будущее» стимулируют учителей, региональные администрации, местные органы власти и бизнес. Создана постоянная учебная программа для учеников и студентов в возрасте от 4 до 24 лет. Создан специальный портал по вопросам устойчивого развития — www.kennisnet.nl, — доступный для учеников начальных и средних школ и технического обучения и их учителей. В Беларуси также имеется опыт внедрения элементов ОУР в отдельных учреждениях школьного образования — средней школе № 12 г. Новополоцка, в экологической гимназии № 19 г. Минска и др.

В последние годы в странах Центральной Азии — Казахстане, Кыргызстане и Узбекистане изданы учебные пособия и реализуются многочисленные проекты по внедрению элементов ОУР в учебный процесс на уровне средней школы. [1].

Несмотря на то, что страны Центральной Азии продвинулись в достижении Целей устойчивого развития, все еще существуют проблемы в достижении всех задач ЦУР. Для этого потребуется наличие у населения знаний, практических навыков, ценностных установок и поведенческих привычек, которые позволят им выступить в качестве непосредственных участников процесса устойчивого развития. В связи с этим решающую роль в достижении целей устойчивого развития будет играть образование.[2]

Одной из особенностей программы обучения по предмету география является наличие разделов и целей обучения, отражающих экологические аспекты и принципы устойчивого развития. Например, некоторые из них:

7.3.3.2 объясняет важность водных ресурсов;

7.3.3.2 объясняет важность водных ресурсов; проблемы обеспечения населения чистой водой

8.4.1.3 на основе анализа демографической ситуации рассчитывает основные демографические показатели: численность населения, коэффициенты рождаемости и смертности, естественный и механический прирост, общий прирост, половозрастные показатели, национальный и религиозный состав;

8.4.1.5 классифицирует страны мира по демографическим проблемам; характеризует проблемы урбанизации

9.3.5.3 на основе местного компонента исследует влияние антропогенного фактора на природные комплексы

9.5.1.4 характеризует признаки и направления устойчивого развития

10.3.1.1 объяснять необходимость природопользования, определять ее виды (по типам хозяйствования) и представлять в графической форме

10.3.2.5 предлагать пути решения экологических проблем на основе экологического районирования территории Казахстана

11.3.1.1 определять соответствие типов природопользования нормам, установленным в законодательном порядке (на основе местного/регионального компонента)

11.3.2.4 разрабатывать решения по повышению качества окружающей среды (на основе местного/регионального компонента)

Перед учителями географии стоит важная задача, подобрать методы и приёмы, урочной и внеурочной деятельности направленные на достижение целей обучения, на формирование экологического аспекта и реализации устойчивого развития.

Одним из уникальных методов формирования принципов устойчивого развития и экологической грамотности школьников является использование контекстных заданий на каждом уроке географии. В основе контекста лежит конкретная жизненная ситуация, с которой сталкивается казахстанское общество, упор сделан на краеведческий компонент что в свою очередь позволяет подробно изучать региональные проблемы и находить пути решения. При создании контекстов используются сплошные и не сплошные тексты, к контекстам разрабатываются разноуровневые задания.

Примеры содержания, позволяющего обеспечить интеграцию компонентов ОУР в содержание предмета:

Так, например при изучении географии в 9 классе по теме «Климатические ресурсы», учащиеся изучают сплошной текст и предложенные картосхемы по размещению возобновляемых источников энергии в РК. Анализируя картосхемы учащиеся определяют регион Казахстана, в котором расположено большое количество ВЭС и СЭС, указывают факторы провоцирующие необходимость развития альтернативной энергетики в Казахстане, изучая картосхемы определяют регион наиболее выгодный для строительства новой ВЭС, при этом приводят доводы и аргументы, изучив контекст заполняют таблицу в которой отражают аргументы и доказательства о необходимости развития ветроэнергетики в стране, оценивают развитие альтернативных источников энергии своего региона.

При изучении темы, «Устойчивое развитие» характеризует признаки и направления устойчивого развития в золотодобывающей отрасли Казахстана, изучив сплошной текст выделяют главные принципы устойчивого развития золотодобывающей отрасли, приводят примеры современных технологий в золотодобыче Казахстана раскрывающие главные принципы природопользования, заполняя SMART диаграмму оценивают вклад золотодобывающей отрасли Казахстана в развитие зеленых технологий с целью устойчивого развития.

Изучая тему «Природно-ресурсный потенциал Казахстана», учащиеся анализируют сплошной контекст по рекреационным ресурсам региона Жетысу. Прочитав контекст учащиеся определяют о каком озере идет речь в легенде, определяют целебные свойства Райских озер, выделяют вещество, растворённое в воде, которое помогало заживлять раны, выделяют заболевания на которые положительно влияет грязелечение, изучив состав и свойства воды приводят доказательства почему человек не сможет утонуть в этом озере, а самое главное с целью развития регионального туризма разрабатывают бизнес-план по улучшению инфраструктуры озера опираясь на зеленые технологии.

Работая с контекстом «Лесные ресурсы мира», учащиеся изучают смешанный контекст, выделяют страны мира богатые лесными ресурсами, **составляют рейтинг стран Африки лидеров по сокращению площади лесных ресурсов**, рассчитай на сколько тысяч

сократилась площадь лесов в Африке за последние 30 лет, рассматривают иллюстрации определяют о какой проблеме идет речь, заполни диаграмму «Причинно-следственных связей», предлагают собственные пути выхода по проблеме сокращения лесных ресурсов.

Часто контексты создаются на основе ЧС, происходящих в стране или регионе. Так, например учащимся 9 класса предлагается изучить контекст «Опасности и риски» по теме Лесные пожары, в ходе работы с контекстом учащиеся изучают сводку о пожаре, аэрофотоснимок и картосхему, в ходе изученного материала учащиеся определяют какая область Казахстана была охвачена пожаром 8 июня 2023 г., причины и вид пожара, по карте определяют какие населенные пункты были охвачены огнем, по картосхеме определяют, какие регионы Казахстана были подвержены данной опасности за последнее время, высчитывают общую площадь сгоревшего леса за период 2023 г. . рассчитывают на сколько процентов сократилась площадь лесных массивов Казахстана, предлагают собственный механизм, направленный на быструю локализацию лесных пожаров в Казахстане.

Таким образом работа с контекстными заданиями на уроках географии расширяет кругозор учащихся, помогает развивать любовь к туризму, познание природы страны и родного края, развивать картографическую, цифровую, информационную грамотность, прививает любовь к природе родного края.

Контекстные задания имеют большую практическую значимость, так как для учителя они представляют, разнообразный методический комплекс который можно использовать на любом этапе урока географии в 9 классе для формирования туристско-краеведческого компонента, а для ученика данные задания является средством развития навыков нацеленных на формирование функционально грамотной личности так как в ходе работы с контекстными заданиями дети учатся рассуждать, формулировать, интерпретировать, применять полученные знания в конкретной жизненной ситуации.

В предложенных заданиях рассматриваются конкретные жизненные проблемы нашей страны, родного края, которые учат детей находить нестандартные решения. При составлении контекстов упор сделан на краеведческий компонент, что в свою очередь способствует развитию патриотизма среди подрастающего поколения.

В старшем звене упор делается на методы и приёмы, направленные на решение проблемных ситуаций, разработку собственных бизнес проектов, выработку нестандартных решений.

Так, например при изучении раздела «Основы геоэкономических исследований» в 11 классе, по теме «Инвестиционная привлекательность - рычаг развития экономики Казахстана» учащимся необходимо было предложить проекты стратегии экономического развития регионов Казахстана (на примере своего региона). Ребятам была предложена проблемная ситуация, изучить перспективы развития туризма родного края, разработать бизнес-план по развитию туризма в данном регионе с упором на устойчивое развитие и повышение качество окружающей среды.

В ходе совместной работы учащиеся пришли к выводу, что одним из уникальных туристических мест края Жетысу, является водопад Бурхан-булак. Интерес представляет не только сам водопад общей высотой в 168 м, но и живописные пейзажи вершин Жетысуского Алатау, окружающие его, реки Кара и множественные памятники природы.

Ребята утверждают, что необходимо развивать туристическое направление Жетысуский Алатау- водопад Бурхан-булак, несмотря на сложную дорогу и крупные финансовые вложения. Выход учащиеся видят в государственных вложениях и спонсорской помощи предпринимателей региона.

Для того чтобы развить сферу туризма в регионе необходимо в первую очередь создать развитую инфраструктуру, с минимальным вмешательством в живую природу.

Первым шагом будет создание комфортной дороги. Ребята предлагают при создании автодороги использовать «зеленый» асфальт и эко безопасную технику работающей не на дизельном топливе а, на электричестве. Такой подход по мнению учащихся направлен не

только для того, чтобы снизить вредное влияние на экологию, но и возможность повысить рентабельность самого процесса строительства автодорог.

Перемещение по туристическому объекту учащиеся предлагают использовать горные велосипеды, электросамакаты, совершать конную и пешие прогулки.

Учащиеся предложили построить крупный гостиничный комплекс с уклоном на зеленые технологии. В строительстве здания учащиеся предлагали использовать экологически чистые материалы – силикатный или глиняный кирпич, натуральное дерево, натуральный камень, камышит, краски на основе натуральных масел и др. Электроэнергия в данном регионе будет выработана за счет ветрогенераторов, одним из правил гостиницы будет экономия воды и электроэнергии, а также утилизация отходов. По всему периметру гостиницы будут установлены водосберегающие приспособления и одним из условий данного гостиничного комплекса будет использование полотенец и постельного белья более одного дня.

Учащиеся уверены что такой подход поможет сократить потребление энергии и расход воды более чем на 20 процентов. “Сочетание высокого качества и экологической устойчивости вполне возможно. Это стало бизнес-идей, учеников. Такая модель может обеспечить революционные изменения в гостиничной индустрии.

Такой подход в преподавании географии не только соответствует внедрению принципов устойчивого развития в образовательный процесс, но и направлен на развитие экологической и финансовой грамотности, логического и креативного мышления, экологической ответственности, краеведческого компонента, что в свою очередь способствует развитию патриотизма среди подрастающего поколения.

В современной реалии индустрия туризма, включает не только экскурсии к привлекательным туристским достопримечательностям, а гостиничное хозяйство, индустрию питания, индустрию развлечений, а также транспортную инфраструктуру. Туризм не может существовать без развитой инфраструктуры, как основного фактора качественных туристских услуг. Вопросам инфраструктуры туризма и социально-экономического анализа эффективности, вопросам регионального планирования развития туризма посвящены работы О.Б.Мазбаев, А.Д.Чудновского, М.А.Жуковой, А.В.Кормишовой, Е.А.Абеновой, В.В.Бородина, С.А.Севастьяновой [3]. Туризм, несомненно, оказывает большое влияние на многие стороны жизни общества, охватывает различные процессы и прежде всего - социальные, экономические, а также экологические, касающиеся сохранения как культурно-исторических памятников, так и природно-рекреационных ресурсов.

Одним из увлекательных методов, применяемых с целью формирования устойчивого развития, является внедрение в учебный процесс авторской разработки познавательной игры «Географическая монополия, которая включает в себя проблемные, логические карточки с заданиями, затрагивающие социум, экономику и экологию. В ходе игры учащиеся передвигаются по игровому полю отвечая на вопросы, направленные на развитие логического и креативного мышления, картографической, математической, экологической и финансовой грамотности. За правильные ответы учащиеся зарабатывают монеты, которые могут послужить выкупом подсказки со стороны ведущего. Так, например учащиеся решают проблемные ситуации, задачи, связанные с загрязнением Мирового океан (высчитывают площадь мусорного острова), перенаселением (проводят демографические расчеты, делают выводы), потеплением климата (определяют причины, последствия), сокращением площади лесных ресурсов, уменьшением биоразнообразия, внедрением зеленых технологий в производство.

Таким образом познавательная игра «Географическая монополия» вызывает особый интерес у учащихся так как все вопросы связаны с жизнью современного человека, охватывают многие сферы человеческой деятельности. В ходе игры присутствует соревновательный дух и индивидуальный взгляд на проблему.

Одной из самых распространенных форм, применяемых во внеурочной деятельности, являются туристические экспедиции и походы по уникальным и удивительным местам родного края и страны в целом. Так одной из традиций нашей школы в каникулярное время является участие школьников в туристических экспедициях и походах с целью изучения природы родного края и проведение научно-исследовательских работ на местности. Так, например за 2022-2023 учебный год учащиеся школы посетили левый берег реки Каратал, Чарынский каньон, Кольсайские озера, Озеро Коянды, горы Актау в Национальном парке Алтын Емель. В ходе туристических походов учащиеся изучили флору и фауну природных объектов, форму и строение рельефа, температурный режим и свойства воды, а также затронули экологические проблемы данных территорий.

Так, например, совершая поход к реке Каратал, учащиеся изучили особенности речной долины, поймы и русло реки, узнали о наиболее распространенных видах рыб водящихся в данном водоеме, наглядно смогли определить левый и правый берег реки, определили уровень воды и скорость течения реки, измерили температуру, взяли пробы воды, изучили береговую растительность, наглядно смогли составить перечень экологических проблем данного объекта. На основе полученных данных заполнили дневник путешественника. Такая работа позволяет получить не только крепкие академические знания по предмету в период изучения раздела «Физическая география. Гидросфера», но и развивает навыки высокого порядка так как ребята самостоятельно проводят исследования, определяют особенности и значимость, выявляют проблемы, предлагают собственный механизм, направленный на улучшение экологической обстановки данного природного объекта. Результатом такой исследовательской работы стала научно-практическая конференция, на которой ребята обсудили проблемы и перспективы речной системы края, разработали рекомендации по сельскохозяйственному использованию водной артерии посёлка.

В ходе посещения памятника природы Чарынский каньон учащиеся любовались причудливыми формами рельефа, живописным ущельем «Долины замков», пустынным животным и растительным миром, рекой Чарын. Так, в ходе маршрута ребята узнали о истории появления каньона, геологическом строении и размерах, рассмотрели осадочные породы, из которых сложен каньон, наглядно увидели, как деятельность воды и ветра придает причудливые формы рельефу. В ходе маршрута ребята изучали флору и фауну данного объекта, а также узнали о краснокнижных растениях, произрастающих в Чарыне.

В ходе туристической экспедиции на Кольсайские озера учащиеся наглядно увидели отличие растительного мира между Чарынским каньоном и Кольсайскими озерами, по словам ребят они оказались в живописной Швейцарии. В дневнике наблюдения ребята отметили температурные колебания, вспомнив при этом что температура воздуха понижается с высотой. Учащиеся отметили серпантинную дорогу, чистейший воздух и водоемы среди горных пиков и высоких елей.

Оказавшись на Нижнем Кольсае ребята, измерили температуру воздуха, высчитали какая будет температура на среднем озере Манжыглы и Верхнем Кольсае, узнали о истории возникновения озерной котловины, измерили температуру воды озера, изучили флору и фауну водоёма. Совместно обсудили перспективы развития туризма данного природного объекта, разработали бизнес-план по улучшению туристического сервиса.

Таким образом туристические экспедиции формируют в учащихся крепкие академические знания по предмету, любознательность, навыки юного исследователя, любовь и заботу к природе родного края и конечно же чувство прекрасного, формируются навыки функционально и экологической грамотности, креативного мышления.

Подводя итоги, можно сказать, что методы и приёмы используемые при изучении географии позволяют не только достигнуть целей обучения, но и направлены на устойчивое развитие, на решение экологических, социальных, экономических проблем, так как дети учатся думать и действовать критически на протяжении всей учебной деятельности. У учащихся формируются знания, практические навыки, ценностные установки и

поведенческие привычки, все это позволяет выступать школьникам в качестве непосредственных участников процесса устойчивого развития.

Список использованных источников

1. А. Н. Захлебный, Е. Н. Дзятковская, Зарубежный опыт включения идей устойчивого развития в содержание учебных предметов.
2. О.Б. Мазбаев Сборник инструктивно-методических материалов по туристско-краеведческой работе со школьниками. РУМК, Алматы 1989.
3. Аналитическая справка по интеграции компонента ОУР в содержании ГОСО, Типовых учебных программ средней школы (1-11 классы), НАО «Национальная академия образования имени И. Алтынсарина МОН РК, 2022 г.
4. Чудновский А.Д. Теория и методология социально-экономических исследований в туристской индустрии: учебное пособие, 2020г.
5. О.Б. Мазбаев, Б.Н. Атейбеков, Б.К. Асубаев «Туризм және өлкетану негіздері» оқу құралы, 2006 ж.

АҒЫЛШЫН ТІЛІН ОҚЫТУДА БЕЙНЕМАТЕРИАЛДАРДЫҢ АЙТЫЛЫМ ДАҒДЫСЫНА ӘСЕРІ

Оспанова К. Ш., Орынбаева І. О., Елеусізова К.Т.,
ағылшын тілі пәні мұғалімдері, Абай облысы білім басқармасының Семей қаласы білім
бөлімінің «№4 жалпы орта білім беретін мектебі» КММ

Андатпа: Мақалада ағылшын тілі сабақтарында бейнематериалдарды қолдану арқылы оқушылардың айтылым дағдысын дамыту туралы айтылған. Автор өз іс-тәжірибесінен мысалдар келтіре отырып, бейнематериалдарды қолданудың тиімділігі туралы және үнемі қолдану арқылы қандай жетістіктерге жетуге болатындығын көрсеткен.

Ағылшын тілі жәй ғана мектеп пәні емес, ол қажеттілік. Ал, мектепте балаларға ағылшын тілін күштеп үйретуден гөрі, баланың білімге деген құштарлығын ояту ең маңызды мақсат. Сондықтан баланың білім алуға деген құштарлығын ояту үшін қазіргі заманда мұғалім көп ізденіп, сабақтың тиімді өтуіне жұмыс жасауы қажет.

Осы мақсатта, орта мектептердегі ағылшын тілі сабақтарында бейнежазба әдісін қолдану оқушының қызығушылығын арттырып, шығармашылық шабытын шыңдап, ғылыми көзқарасын қалыптастырады. Әр мұғалім сабақ өткізген кезде оқушыларға сапалы білім беру үшін жаңа технологияларды осы әдісті пайдалана отырып білім берсе, оқушылардың қызығушылығы арта түсері анық.

Түйінді сөздер: ағылшын, ағылшын тілі, бейнематериал, білім мазмұны, әдістеме, айтылым дағдысы

Аннотация: В статье рассказывается о развитии навыков говорения учащихся с использованием видеоматериалов на уроках английского языка. Приводя примеры из своего опыта, автор рассказывает об эффективности использования видеоматериалов и о том, каких успехов можно достичь при регулярном использовании.

Английский язык - это не просто школьный предмет, это необходимость. А в школе самая важная цель - пробудить в ребенке тягу к знаниям, а не насильно учить детей английскому языку. Поэтому, чтобы пробудить у ребенка желание учиться, в наше время педагогу необходимо много искать и работать над эффективным прохождением урока.

С этой целью использование метода видеозаписи на уроках английского языка в классах средних школ повышает интерес учащегося, вдохновляет на творчество, формирует его научное видение. Если каждый учитель использует новые технологии, чтобы дать учащимся качественное образование во время занятий, интерес учащихся растет.

Ключевые слова: английский, английский язык, видеоматериал, содержание образования, методика, навыки говорения

Annotation: the article discusses the development of students' speaking skills using video materials in English lessons. The author, using examples from his own practice, showed about the effectiveness of the use of video materials and what achievements can be achieved with regular use.

English is not just a school subject, it is a necessity. And, rather than forcibly teaching English to children at school, the most important goal is to instill in a child a desire for knowledge. Therefore, in order to awaken the child's desire to learn, in modern times, the teacher needs to be much sought after and work on the effective passage of the lesson.

To this end, the use of the video recording method in English lessons of secondary schools increases the student's interest, strengthens creative inspiration and forms a scientific approach. It is obvious that the interest of students will increase if each teacher, when conducting classes, learns new technologies using this method to give students a quality education.

Keywords: English, English language, video, educational content, methodology, speaking skills.

«Бір тіл білген – бір адам, екі тіл білген- екі адам» деп халық даналығы бекер айтпаса керек. Әлемде көптеген тілдер бар, бірақ біз қайда болсақ та ағылшын тілін естиміз. Бұл тіл халықаралық қарым-қатынас тілі болып табылады, оны бүкіл әлем біледі. Бүгінгідей жаһандану заманында көп тіл білетін адамның қоғамдағы алар орны да ерекше. Мектеп оқушылары үшін ағылшын тілінің маңызы зор. Ағылшын тілі баланың психикалық қабілетін, логикалық және абстрактылы ойлауын дамытуға көмектеседі, және болашақта оған үлкен мүмкіндіктер ашады. Шетел әдебиетін оқу, шетел фильмдерін сол тілде қарау, шетелдік көздерден қажетті ақпаратты табу баланың көкжиегін кеңейтуге және мәдени деңгейін арттыруға көмектеседі. Ағылшын тілі жәй ғана мектеп пәні емес, ол қажеттілік. Ал, мектепте балаларға ағылшын тілін күштеп үйретуден гөрі, баланың білімге деген құштарлығын ояту ең маңызды мақсат. Сондықтан баланың білім алуға деген құштарлығын ояту үшін қазіргі заманда мұғалім көп ізденіп, сабақтың тиімді өтуіне жұмыс жасауы қажет. Білім сапасы оқушының білімге деген құштарлығымен, қызығушылығына тікелей байланысты. Сабақ барысында оқудың белсенді әрекет әдістерін қолданудың нәтижелілігін осыдан көруге болады. Ағылшын тілін оқытуда жаңа технологияларды, техникалық құралдарды сабақта жан-жақты қолдану, мұғалімнің көптеген қиындаған қызметтерін жеңілдетіп, осы іскерліктің ұстанымды жаңа тәсілдерінің пайда болуына мүмкіндік туғызады.

Бүгінгі таңда ағылшын тілін оқытудың көптеген әдістері бар. Сонымен қатар, үнемі жаңа әдістер пайда болуда, сондықтан қазір әр мұғалім өзі үшін оңтайлы жұмыс әдісін таңдай алады. Әдістердің әрқайсысының белгілі бір ерекшеліктері бар, кейбіреулері танымал және сұранысқа ие, ал басқалары аз. Ағылшын тілін сәтті оқытудың маңызды құрамдас бөлігі-оқушының пәнге деген ынтасы мен қызығушылығы.

Бұл мақсатқа оқыту процесінде заманауи ақпараттық технологияларды, соның ішінде бейнематериал сияқты техникалық оқыту құралдарын пайдаланбай қол жеткізу мүмкін емес. Бейнематериалдарды оқушылардың сабақтағы белсенділігін арттыратын және олардың сөйлеуге, көргендері туралы өз пікірлерін білдіруге деген ұмтылысын тудыратын құралдардың бірі ретінде көреміз. Осылайша, оқушылар шет тілінде сөйлеу және қарым-қатынас дағдыларын дамытады, атап айтқанда, бұл шет тілін оқытудың басты мақсаты. Ағылшын тілі сабақтарында бейнематериалдарды қолдану әдістемесінің жеткіліксіз дамуы осы жұмыстың өзектілігін анықтады. Бейнематериал әдісі-ағылшын тілі сабақтарындағы білім беру процесінің маңызды элементтерінің бірі. Бұл әдіс сабақтың кез келген бөлімінде қолдануға бағытталған, бұл ұжымдық танымдық іс-әрекеттің қалыптасуына, тілдік дағдылардың дамуына ықпал етеді

Ағылшын тілі сабақтарында қолдануға болатын бейнематериалдар келесіге бөлінеді:
көркем (мультфильмдер, түрлі көркем фильмдер, пьесалардың үзінділері);
көркем емес, публицистикалық (сұхбат, деректі және оқу фильмдері);
ақпараттық (жарнама, жаңалықтар жазбалары, телешоулар);
ескі зерттеулер (бейне экскурсиялар);
оқу бейнематериалдары (тікелей тілді оқыту және тілді оқытудың қосымша көзі ретінде әрекет ету).

Бейнематериалдар аптасына 1-2 рет 30 секундтан 5-10 минутқа дейін қолданылса тиімді болады.

Ағылшын тілі сабағында бейнематериалдарды қолдану оқушыларға сөйлеу дағдыларын қалыптастыруға және тиімді үйренуге көмектеседі, өйткені бейне фрагменттер шынайы қарым-қатынас мысалдарын көрсетеді, нақты тілдік қарым-қатынас атмосферасын жасайды, дәстүрлі сабақты қызықты танымдық процеске айналдырады.

Дегенмен де, тақырыпқа сәйкес бейнематериал қолдану барысында 8 сынып оқушыларының меңгерілетін тақырыптарының мазмұнына негіздей отырып алу қажет. Сауатты ұйымдастырылған бейнематериал оқушының сыни ойлауын дамытуға және функционалдық сауаттылығын қалыптастыруды, тілдік дағдыларын әсіресе айтылым дағдысын дамытуды көздейді.

Н.Ф.Коряковцева бейнефильмді материалды толық жеткізу үшін көрнекілік құралы ретінде қарастырады [1, б.176].

Осылайша, шет тілі сабағының контекстінде бейнефильмді көрсету оқушыларға кез-келген білімді жақсы түсіну және игеру үшін материалды көрнекі етуге мүмкіндік береді және оқу жағын да қабылдайды, яғни.функционалды. Бұл көзқарасты О.И.Масленикова өзінің "интерактивті оқыту бейнефильмдері" атты еңбегінде де білдіреді

В.А.Касторнова сабақта көркем фильмді көру бейне фрагментпен жұмыс жасаудан өзгеше деген пікір айтады. Автор көркем фильмді көрудің барлық кезеңдерінде оқушылардың монологиялық мәлімдемені жүзеге асыру үшін лексика жинақталғанын және оқушылардың фильмдегі болып жатқан оқиғаларға жеке көзқарасын білдіруге деген ұмтылысы бар екенін атап көрсетеді [2, б.36]. Диалогтық сөйлеуді дамыту үшін Е.Н.Соловова дыбысты өшірген кезде фильм көру, содан кейін ұсынылған бейне мәтінін ойнату сияқты жаттығуды ұсынады. Автор И.Б.Смирновқа фильм кейіпкерлеріне сұрақтар қою бойынша тапсырмалар беріледі; диалог үлгісіндегі олқылықтарды толтыру; кейіпкерлердің белгілі бір оқиғаларға реакциясын, кейіпкер қолданатын тілдік құралдарды анықтау; фильмдегі менталитет пен ағылшын тіліндегі мәдениетті сипаттау [3, б.68].

Айта кету керек, мұндай бейнематериалдар немесе подкасттар Longman, Cambridge және т.б. шетелдік баспалардың ОӘК-де қолданылады, олар сөйлеуді дамыту үшін жеткілікті жаттығулар жоқ және тек фонематикалық есту қабілетін дамытуға бағытталған.

Г.В.Рогова, Е.Н.Соколова, В.М.Филатовтың жұмыстарын талдау кезінде алынған мәліметтерде сүйене отырсақ бейнематериалды сабақта қолданудың маңыздылығын атап өткен[4, б.47].

Бейнематериалдармен жұмыс процесін кезеңдерге бөледі. Ю.А.Комарова төрт негізгі кезеңді анықтайды:

Дайындық немесе демонстрация алдындағы кезең (Алдын ала қарау).

Кезең мақсаттары:

1. Оқушыларды ынталандыру, оларды оқу процесінің белсенді қатысушыларына айналдыру арқылы тапсырманы орындауға бейімдеу.

2. Мәтінді қабылдаудағы мүмкін қиындықтарды алып тастаңыз және тапсырманы сәтті орындауға дайындалыңыз.

Бейнефильмді көрудің бірінші кезеңі фильмде не туралы болатынын болжау жаттығуларын қамтуы мүмкін: тақырып, кілт сөздер немесе жетекші сұрақтар бойынша сөз тіркестері. Содан кейін фильмді түсіну үшін қажет жаңа лексика және фильмде кездесетін жалқы есімдер енгізіледі. Оқушылар көрсетілімнен кейінгі кезеңнің тапсырмаларымен танысады.

2. Фильмді қабылдау немесе көрсету кезеңі (while viewing).

Кезеңнің мақсаты: оқушылардың шет тілдік қарым-қатынастың нақты мүмкіндіктерін ескере отырып, олардың тілдік, сөйлеу немесе әлеуметтік-мәдени құзыреттіліктерін одан әрі дамытуды қамтамасыз ету. Бейне материалды қабылдау кезеңінде белгілі бір тілдік материалды іздеуге, бекітуге, түрлендіруге бағытталған тапсырмалар қолданылады: лексика, грамматика, фонетика. Оқушылар фильмнің мәтініне жазбалар жасай алады, олар көрсетілімнен кейінгі кезеңде тапсырмаларды орындау кезінде қажет болады.

3. Негізгі мазмұнды түсінуді бақылау немесе көрсетілімнен кейінгі кезең ((post) after-viewing).

Кезеңнің мақсаты: оқушылардың шет тілдік қарым-қатынастың нақты мүмкіндіктерін ескере отырып, олардың тілдік, сөйлеу немесе Әлеуметтік-мәдени құзыреттіліктерін одан әрі дамытуды қамтамасыз ету.

Бұл кезең жаттығулардың келесі түрлерін қамтиды:

- * мұғалімнің мазмұны бойынша сұрақтарына жауаптар немесе сұрақтар құрастыру;
- * дұрыс жауап таңдау;
- * сөйлемді аяқтау;
- * бос орындарды сөздермен, сөз тіркестерімен, предлогтармен толтыру;

- * қателерді түзету;
- * сөздердің орысша (ағылшынша) баламаларының сәйкестігі;
- * корреляция: сөздер және олардың анықтамалары, кейіпкерлердің сипаттамалары және олардың сипаттамалары, сөйлемнің басталуы мен аяқталуы;
- * таңдау: дұрыс немесе бұрыс;
- * сөйлемді өзгерту;
- * оқиғалардың хронологиялық тізбегін қалпына келтіру;
- * сөздер мен олардың синонимдерінің арақатынасы;
- * кестені толтыру * сөздердің немесе сөз тіркестерінің мағынасын түсіндіру;
- * репликалардың кейіпкерлерге қатыстылығын анықтау;
- * негізгі және белсенді кейіпкерлердің сипаттамасы;
- * кейіпкерлердің, костюмдердің, оқиғалардың сыртқы келбетін сипаттау;
- * әр түрлі сөйлемдердің мәтіннің семантикалық бөліктерімен байланысы (мәтін жоспары және әр бөліктің тақырыптары ұсынылады).

4. Тілдік және ауызша сөйлеу дағдыларын дамыту немесе шығармашылық кезең.

Кезеңнің мақсаты: бастапқы бейнематериалды ауызша немесе жазбаша тілде өнімді дағдыларды дамыту үшін негіз және тірек ретінде пайдалану. Оқушылар жаттығуларды орындайды: өз пікірін айту, фильм мен оның кейіпкерлеріне баға беру, қысқаша түйіндеме жазу, фильмнің сюжетін қайталау, кейіпкерлердің атынан әңгіме, оқиға-фильмнің жалғасы, фильмнің негізгі идеясын, проблемасын және оның кейіпкерлерін айту, рөлдік ойын, постер немесе жарнама жасау [5, б.27].

Мұғалім үшін бейнематериалдарды қолдану әр түрлі тақырыптарда, әртүрлі деңгейлерде, әр түрлі жастағы балалармен жұмысты ұйымдастыру үшін шексіз қызмет саласын ашады.

Сабақтарда бейнематериалды қолдану олардың бірқатар артықшылықтарын анықтауға мүмкіндік береді:

- білім алушыларға ақпаратты неғұрлым жедел және жылдам жеткізу мүмкіндігі;
- мұғалімнің өз білімін үнемі жетілдіруі;
- дайын материалдарды шексіз пайдалану мүмкіндігі;
- көрнекілік;
- материалды бірнеше рет көру және оны жүйелі түрде игеру мүмкіндігі;

Әрине, бұл әдісті қолдану барысында бірқатар қиыншылықтар да жоқ емес. Сыныптағы оқушылардың тілді меңгеру деңгейінің әртүрлілігі, тақырып бойынша сөздік қорының аздығы, сөздің аудармасын білмей қалуы, уақыттың шектеулігі, сабаққа дайындықтың ұзақтығы т.б. Дегенмен де, бейнематериалмен жұмыс кезеңдерін сақтай отырып, жүйелі түрде орындау арқылы бұл кедергілерді жоюға болады.

Оқушы білімінің сапалы болуы бір жағынан мұғалімнің сабақ беру шеберлігі мен жаңа технологияны тиімді пайдалана білуіне байланысты болса, екінші жағынан оқу орынның техникалық материалдық базасының жабдықталуы да әсер етеді. Оқушының мектепте алған білімді тек игеріп қана қоюы жеткіліксіз, оны жетік меңгеру арқылы болашақ өмірінде өз қажеттілігіне жарата білуі керек. Жаңашыл ұстаз болмысы, біріншіден, мұғалім – үздіксіз ізденуші. Ұстаздың тағы бір ерекше қасиетінің бірі – жетелеуші, алға ұмтылдырушы. «Мұғалім өз ісіне деген сүйіспеншілікті оқушыға деген сүйіспеншілікпен ұштастыра алғанда ғана шын мәніндегі мұғалім болмақ... Егер мұғалім өз ісін ұната білсе, ол жақсы мұғалім болады.»- деген еді Л.Н.Толстой.

Заманауи қоғамның негізгі бөлшегі – білімді ұрпақ. «Білімді ұрпақ» дегеніміз алдымызда жан-жақты білім нәрімен сусындатып отырған оқушы. Ал заманымыздың негізгі талабы – бүгінгі қоғамдағы ақпараттану желісінің негізгі құралы – компьютерді жетік меңгеру, ақпараттық-коммуникация құралдарын талапқа сай пайдалана алу, ақпарат алмасудың негізгі көзі – Интернет желісін тиімді пайдалану болып табылуда. Ақпараттық технологияның негізгі мақсаты – оқушыны қазіргі қоғам сұранысына сай, өзінің өмірлік іс-әрекетінде дербес

компьютердің құралдарын қажетті деңгейде пайдаланатын жан-жақты дара тұлға ретінде тәрбиелеу.

Осы мақсатта, орта мектептердегі ағылшын тілі сабақтарында бейнежазба әдісін қолдану оқушының қызығушылығын арттырып, шығармашылық шабытын шыңдап, ғылыми көзқарасын қалыптастырады. Әр мұғалім сабақ өткізген кезде оқушыларға сапалы білім беру үшін жаңа технологияларды осы әдісті пайдалана отырып білім берсе, оқушылардың қызығушылығы арта түсері анық.

Пайдаланылған дереккөздер тізімі

1. Коряковцева Н.Ф. Теория обучения иностранным языкам: продуктивные образовательные технологии: учеб. пособие для студ. лингв. фак. высш. учеб. заведений / Н.Ф.Коряковцева. — М.: Издательский центр «Академия», 2010

2. Верисокин Ю.И. Видеофильм как средство мотивации школьников при обучении иностранному языку / Иностранные языки в школе № 5 2016 г.

3. Гореликова А.П. Развитие коммуникативной культуры учащихся на уроках иностранного языка с использованием видеоматериалов. - "Капо", Санкт-Петербург, 2018г.

4. Verisokin Y.I. Video film as a means of motivating schoolchildren in teaching a foreign language// Foreign language at school No. 5, 2003, P.31.

5. Ichenko E. The use of videotapes in English lessons // English language number 9, 2003. C.7.

6. Ильина Т.В., Сидоркина Л.С. Использование видеоматериалов на уроках по иностранному (английскому) языку для обучающихся учреждений среднего профессионального образования. Учебнометодическая разработка. – М.:2014.

ФУНКЦИОНАЛЬНАЯ ГРАМОТНОСТЬ КАК ОДИН ИЗ ТРЕНДОВ СОВРЕМЕННОГО ОБРАЗОВАНИЯ

Алдажарова К. А., учитель русского языка и литературы ГКП на ПВХ «Школа-гимназия №26», г. Астана, Казахстан

Аннотация. Мақалада функционалдық сауаттылық ұғымы білім беру үрдісі ретінде қарастырылады. Қазақ тілінде оқытатын сыныптар үшін орыс тілі мен әдебиеті сабақтарында білім алушылардың оқу сауаттылығын дамытуға ерекше назар аударылған. Оқу пәні бойынша оқу мақсаттарына сәйкес тапсырмалар ұсынылған.

Түйінді сөздер: функционалдық сауаттылық, оқу сауаттылығы, контекст, орыс тілі мен әдебиеті, тапсырма.

Аннотация. В статье рассматривается понятие функциональной грамотности как о тренде образования. Особое внимание уделено развитию читательской грамотности обучающихся на уроках русского языка и литературы для классов с казахским языком обучения. Представлены задания в соответствии целям обучения по учебному предмету.

Ключевые слова: функциональная грамотность, читательская грамотность, контекст, русский язык и литература, задание.

Развитие функциональной грамотности обучающихся является одной из актуальных задач современного образования. В быстро меняющемся мире мы часто сталкиваемся с незнакомыми ситуациями в личной и профессиональной деятельности. Для решения данных проблем необходимы такие качества личности как способность творчески мыслить, находить нестандартные решения, готовность обучаться в течение всей жизни. Поэтому перед педагогом стала задача – научить сегодняшних школьников применять знания, полученные на уроках в жизни.

В образовании появились новые тренды. Основным можно считать появление в нашем казахстанском образовании дистанционного обучения. Сейчас влияние на будущее обучение окажут приложения с поддержкой искусственного интеллекта для индивидуального образования. Одним из основных трендов современного образования также является функциональная грамотность.

А что такое функциональная грамотность?

По определению А. А. Леонтьева: «Функциональная грамотность – это способность человека использовать приобретаемые в течение жизни знания для решения широкого диапазона жизненных задач в различных сферах человеческой деятельности, общения и социальных отношений» [1].

«Функциональная грамотность реализуется в готовности человека добывать знания в течение жизни; использовать их, то есть уметь применять в разных условиях; оценивать их»

На развитие функциональной грамотности школьников формирование ключевых и предметных компетенций ориентировано содержание Государственных общеобязательных стандартах начального, основного среднего и общего среднего образования Республики Казахстан и Типовых учебных программ [3, 4]. При этом важно понимать, что на развитие функциональной грамотности направлена каждая цель обучения подраздела, поэтому достижение цели должно быть продумано при изучении каждого раздела.

Одним из направлений применения ГОСО является сочетание академической и практической направленности образования, предусматривающее усвоение обучающимися основ теоретических знаний и развитие умений применять полученные знания на практике.

В инструктивно-методическом письме «Об особенностях учебно-воспитательного процесса в организациях среднего образования Республики Казахстан в 2023-2024 учебном году» также в качестве основных составляющих функциональной грамотности выделены: математическая грамотность, читательская грамотность, естественнонаучная грамотность, финансовая грамотность, глобальные компетенции и креативное мышление.

Но более подробно хотелось бы остановиться на развитии читательской грамотности.

Читательская грамотность - способность к осмыслению письменных текстов и их рефлексии. Обучающиеся должны показать умение понимать текст различных жанров, представленный в различных формах – диаграммах, рисунках, картах, таблицах и графиках, находить информацию, интерпретировать текст, размышлять над его содержанием, оценивать его смысл и значение. Для формирования читательской грамотности необходимо использование различных текстов уже с начальных классов, в том числе и электронных, т.к. обучающиеся должны показать умение понимать текст различных жанров, представленный в различных формах: диаграммах, рисунках, картах, таблицах и графиках, интерпретировать текст, размышлять над его содержанием, оценивать его смысл и значение [5].

Уроки учителя русского языка и литературы в классах с казахским языком обучения направлены на понимание важности изучения языков в современном мире; развитие духовно-нравственных ценностей; понимание целостной картины полиязычного и поликультурного мира.

Рассмотрим примеры.

7 класс. Предмет «Русский языка и литературы».

Тема урока: Бауыржан Момышулы «За нами Москва».

Цель обучения: 7.3.3.1 – формулировать проблемные вопросы по тексту, позволяющие выдвигать идеи, предположения, и отвечать на вопросы, приводя аргументы, связывать информацию текста с другими фактами из реальной жизни.

Для реализации данной цели обучения предложены следующие задания:

Задание 1. Составьте один толстый вопрос об актуальности афоризмов Бауыржана Момышулы для нашего времени.

Задание 2. Дайте определение слову герой? Кого сегодня можно назвать героем?

5 класс. Предмет «Русский языка и литературы».

Тема «Посол страны детства».

При изучении числительного обучающимся были даны задания:

Задание 1. Подумайте и ответьте: могут ли числительные иметь антонимы и синонимы? Свой ответ обоснуйте;

Задание 2. Заспорили два ученика. Один говорит, что числительные обозначают числа, а другой говорит, что цифры. Кто же из них прав? Выскажите свою точку зрения, аргументируйте свой ответ.

На решение задач, поставленных в ГОСО «использует стратегии чтения, включая выборочное чтение с пометками, чтение с целью извлечения специальной информации, аналитическое чтение, чтение с определенной целью; извлекает необходимую информацию» предложены следующие задания:

Задание 1. Прочитайте отрывок из рассказа С. И. Бегалина;

Задание 2. Выпишите из текста порядковые числительные вместе с существительным, к которому оно относится, и просклоняйте его;

Задание 3. Назовите рассказ откуда дан отрывок.

Итак, в предметной области «Язык и литература» под формированием функциональной грамотности подразумевается свободное владение всеми видами речевой деятельности: чтением, письмом, слушанием и говорением, включает умения находить главную информацию, понимать её, интерпретировать, использовать в повседневной жизни.

Обучающиеся успешно выполняют задания, которые требуют применения предметных знаний. В большинстве случаев у обучающихся вызывают затруднения задания, связанные с жизненными ситуациями. Поэтому включение заданий для формирования функциональной грамотности на уроке по возможности должно быть системным.

Список использованных источников

1. Образовательная система «Школа 2100». Педагогика здравого смысла / под ред. А. А. Леонтьева. М.: Баласс, 2003. С. 35.
2. Функциональная грамотность как основной тренд современного обучения. /Л. Н. Горобец, И. В. Бирюков, Т. П. Попова. – Мир науки, культуры, образования. №3 (94) 2022 г.
3. Об утверждении государственных общеобязательных стандартов дошкольного воспитания и обучения, начального, основного среднего и общего среднего, технического и профессионального, послесреднего образования. Приказ Министра просвещения Республики Казахстан от 03.08.2022 года № 348.
4. Об утверждении типовых учебных программ по общеобразовательным предметам и курсам по выбору уровней начального, основного среднего и общего среднего образования. Приказ Министра просвещения Республики Казахстан от 16 сентября 2022 года № 399.
5. Инструктивно-методическое письмо «Об особенностях учебно-воспитательного процесса в организациях среднего образования Республики Казахстан в 2023-2024 учебном году». – Астана: НАО имени И. Алтынсарина, 2023. – 16 с.

РАЗВИТИЕ ОДАРЕННОСТИ ОБУЧАЮЩИХСЯ

Середкин В. П., учитель математики КГУ «Чернорецкая СОШ № 1, Павлодарская область

Андатпа. Бұл мақалада жалпы білім беретін мектеп оқушыларын математикадан олимпиадалар мен зияткерлік конкурстарға қатысуға дайындау жүйесі қарастырылады. Олимпиадалардың математикалық ойлау мен оқушылардың жеке қасиеттерін дамыту құралы ретіндегі маңыздылығы көрсетілген. Мақалада оқытуға жүйелі көзқарасты және практикалық сабақты қоса алғанда, тиімді оқыту жүйесінің негізгі компоненттері берілген. Математикалық ойлауды дамыту, математикаға деген қызығушылықты арттыру және жоғары білімге дайындық сияқты дайындық жүйесінің артықшылықтары.

Түйінді сөздер: олимпиада, интеллектуалды даму, математикалық ойлау, логикалық ойлау.

Аннотация. В данной статье рассматривается система подготовки учащихся общеобразовательных школ к участию в олимпиадах и интеллектуальных конкурсах по математике. Показана важность олимпиад как инструмента развития математического мышления и личностных качеств учащихся. В статье представлены основные компоненты эффективной системы подготовки, включая квалифицированных преподавателей, индивидуальный подход, систематический подход к обучению и практическое занятие. Преимущества такой системы подготовки, такие как развитие математического мышления, стимулирование интереса к математике и подготовка к высшему образованию.

Ключевые слова: олимпиада, интеллектуальное развитие, математическое мышление, логическое мышление.

Математика играет ключевую роль в нашей жизни, будучи фундаментальной наукой, определяющей различные аспекты нашего бытия, начиная от повседневных расчетов и заканчивая сложными научными открытиями. Олимпиады по математике являются одним из

способов выявления и развития математического потенциала учащихся. Также они являются одним самых важных соревнований для учащихся, которые интересуются этой наукой. Участие в таких соревнованиях стимулирует развитие математического мышления, способствует формированию аналитических навыков и продолжению учебы в высших учебных заведениях.

Рассмотрим систему подготовки обучающихся общеобразовательных школ к олимпиадам по математике и ее важность для личностного и академического развития учеников.

В чем заключается важность олимпиад по математике?

Олимпиады по математике – это не только способ проверить свои знания и умения, но и возможность раскрыть свой потенциал, поскольку задачи, предлагаемые на олимпиадах, часто требуют нестандартного мышления, креативности и глубокого понимания математических концепций. Участие в олимпиадах по математике помогает учащимся развивать уверенность в собственных силах, учит работать в команде и принимать решения в условиях ограниченного времени – все эти навыки, которые необходимы в современном мире.

Основными целями системы подготовки обучающихся общеобразовательных школ к олимпиадам по математике являются развитие математического мышления, логического мышления, а также формирование устойчивого интереса к математике [1, стр. 136].

В соответствии с целями системы подготовки учащихся определяются основные задачи: развитие математического и логического мышления, формирование интереса к математике. Остановимся на каждой из задач.

1. Развитие математического мышления включает в себя развитие умений абстрагироваться и анализировать, решать нестандартные задачи, а также умение применять математические методы для решения реальных проблем.

Рассмотрим задачи.

Задача 1. Найдите все целочисленные решения уравнения $x^2 + y^2 = 100$.

Ученикам необходимо абстрагироваться от условий задачи и использовать методы анализа для нахождения всех возможных решений.

Задача 2. На столе лежат 10 монет, среди которых одна фальшивая, весом меньше настоящих. Каким минимальным количеством взвешиваний можно определить фальшивую монету?

Задания предложенного типа направлены на развитие у учащихся способностей решения нестандартных задач. При решении учащимся необходимо применить математические методы и логику, чтобы найти оптимальное решение задачи.

Задача 3. Компания строит новый офис и планирует разместить рабочие места так, чтобы максимизировать использование пространства. Какое количество рабочих мест можно разместить в офисе, если известно, что каждое рабочее место требует 2 квадратных метра пространства?

Предложенная задача направлена на развитие умения применять математические методы для решения реальных проблем. При решении задач такого типа необходимо использовать математические методы для оптимизации размещения рабочих мест и решения данной проблемы.

2. Подготовка к олимпиадам по математике способствует развитию логического мышления, умения строить логические цепочки рассуждений и проводить доказательства.

В развитии выше указанных навыков помогут задачи следующих типов:

Задача 4. Если все птицы – не летучие, и киты – рыбы, то какое утверждение верно: все птицы – киты, все киты – птицы, большинство китов – птицы или большинство птиц – киты?

Задача 5. Построить логическую цепочку рассуждений о том, почему два треугольника с равными углами равны по форме.

Задача 6. Какое из утверждений является верным: "Все коты – животные" или "Все животные – коты"? Приведите доказательство вашего ответа.

Задача 7: Представьте доказательство теоремы Пифагора с использованием логических рассуждений.

Задача 8: Раскройте логические связи и докажите следующее утверждение: "Если все птицы – пернатые, и пингины – не летают, то что можно сказать о пингинах?"

Эффективная система подготовки учащихся к олимпиадам по математике включает в себя несколько важных компонентов:

1. *Квалифицированные преподаватели*: опытные и квалифицированные преподаватели математики играют ключевую роль в подготовке учащихся к олимпиадам. Их профессионализм, педагогический подход и способность мотивировать учеников имеют огромное значение для достижения успеха.

2. *Индивидуальный подход*: каждый ученик уникален, и система подготовки должна учитывать индивидуальные способности и потребности каждого ученика. Это может включать в себя дифференцированный подход к обучению, индивидуальные консультации и поддержку.

3. *Систематический подход*: подготовка к олимпиадам по математике должна быть систематической и последовательной. Учащиеся должны иметь возможность регулярно заниматься математикой, решать задачи разной сложности и анализировать свои ошибки.

4. *Практика и опыт*: решение задач – это основа успешной подготовки к олимпиадам. Учащиеся должны иметь возможность регулярно практиковаться, решая как стандартные, так и нетипичные задачи.

Система подготовки учащихся к олимпиадам по математике может включать в себя различные методы и формы работы:

Групповые занятия. Регулярные занятия в группах, где учащиеся решают задачи, обмениваются опытом, обсуждают методы решения [1. стр.143].

Индивидуальные консультации. Учитель математики предоставляет индивидуальные консультации для учащихся, помогая им в решении трудных задач и разборе ошибок [1. стр.144].

Соревнования и олимпиады. Систематическое участие учащихся в различных математических соревнованиях и олимпиадах помогает учащимся проверить свои знания и навыки, а также получить ценный опыт работы под давлением и в условиях ограниченного времени.

И еще одна из важнейших форм подготовки к олимпиадам по математике – это использование *дополнительных учебных материалов*. В процессе подготовки к математическим олимпиадам необходимо изучение дополнительной литературы, задачников, онлайн-курсов и других образовательных ресурсов [2. стр.68].

На основе определенных выше целей и задач системы подготовки учащихся к олимпиадам по математике можно выделить ряд преимуществ:

– развитие математического мышления: участие в олимпиадах способствует развитию математического мышления и логических навыков учащихся.

– стимулирование интереса к математике: олимпиады могут быть стимулом для учащихся проявлять больший интерес к математике и стремиться к достижению высоких результатов.

– подготовка к высшему образованию: успехи на олимпиадах по математике могут повысить шансы учащихся на поступление в престижные университеты и специализированные программы.

– укрепление личностных качеств: решение сложных математических задач способствует развитию у учащихся настойчивости, терпения и самостоятельности.

Система подготовки учащихся общеобразовательных школ к олимпиадам по математике играет важную роль в развитии математического потенциала и личностных качеств ученика. Правильно организованная и систематическая подготовка способствует достижению высоких результатов и подготавливает учащихся к успешной учебе и карьере в области математики и науки в целом.

Хорошие возможности для организации более глубокой дифференцированной и системной подготовки учащихся к олимпиаде предоставляет авторская программа «Юные математики». Программа разработана для учащихся общеобразовательных школ и направлена помочь учителю организовать свою работу в строгой системности и последовательности. Основное направление программы расширение знаний по математике, полученных на уроках, на развитие познавательного интереса, творческих способностей учащихся и более качественной отработки математических умений и навыков при решении олимпиадных задач.

Список использованных источников

1. Джумагулова Т.Н. Соловьева И.В. Одаренный ребенок: дар или наказание. Книга для педагогов и родителей. - СПб., 2009
2. Хмелевская Т.Б. «Тренинг олимпиадных задач по математике». М.: Дрофа, 2012.

ГЕОГРАФИЯЛЫҚ КАРТАЛАРМЕН ЖҰМЫС ІСТЕУ ДАҒДЫЛАРЫН ЖЕТІЛДІРУ ЖӘНЕ ТӘЖІРИБЕДЕ ҚОЛДАНУ

Марганбаева С.А., магистрант,
Тулегенов Е.А., Phd, қауым. профессор м.а.,
Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті, Алматы қ., Қазақстан

Аңдатпа. Географиялық карталар география, қоршаған ортаны зерттеу, қала құрылысы және навигация сияқты әртүрлі салаларда шешуші рөл атқарады. Карталармен жұмыс істеу дағдылары осы салалардағы мамандарға қажет. Бұл мақаланың мақсаты-географиялық карталармен жұмыс істеудің практикалық дағдыларын жетілдіру мен қолданудың маңыздылығын зерттеу. Географиялық карталар кеңістіктік қатынастарды түсінудің, заңдылықтарды анықтаудың және негізделген шешімдер қабылдаудың құнды құралы ретінде қызмет етеді. Карталармен жұмыс істеу қабілеті әртүрлі пәндер бойынша мамандарға қажет. Бұл мақалада картамен жұмыс жасау дағдыларының маңыздылығы және оларды практикалық қолдану туралы шолу берілген. Онда карталарды оқу, түсіндіру және талдау, карталарды құру және талдау үшін заманауи технологияларды қолданудың маңыздылығы талқыланады. Сонымен қатар, мақалада карталармен жұмыс істеу дағдыларын жетілдіру және оларды нақты сабақ барысында қолдану бойынша практикалық ұсыныстар берілген.

Кілт сөздер: географиялық карталар, карталарды оқу, карталарды түсіндіру, карталарды талдау, карталарды өңдеу дағдылары, практикалық қолдану.

Картамен жұмыс жасау дағдыларын жақсарту үшін білім алушы да білім беруші де мақсатты түрде үйреніп, жаттығуы керек. Семинарларға қатысу, далалық жұмыстарға және онлайн ресурстарды пайдалануды қоса алғанда, картамен жұмыс жасау дағдыларын жетілдіру бойынша практикалық жұмыстарды орындау ұсынылады. Ол сонымен қатар карталармен жұмыс істеудің практикалық тәжірибесінің маңыздылығын көрсетеді. Карталарды оқу, түсіндіру және талдау қала құрылысы, қоршаған ортаны зерттеу, апаттармен күресу және көлікті жоспарлау сияқты салаларға қалай ықпал ететінін көрсетеді. Осы контексттерде картографиялық дағдылардың маңыздылығын көрсететін нақты мысалдар келтірілген. Географиялық карталармен жұмыс істей білу көптеген пәндер бойынша мамандар үшін өте маңызды. Бұл мақалада карталармен жұмыс істеудің практикалық дағдыларын жетілдіру мен қолданудың маңыздылығы қарастырылады. Карталарды оқу, түсіндіру және талдау қабілеттерін жақсарту арқылы білім алушылар негізделген шешімдер қабылдай алады және өз салаларына, зерттеу жұмыстарына тиімді үлес қоса алады.

Географиялық карталармен жұмыс істеудің практикалық дағдыларын жетілдіру және енгізуде келесі жоспарды қолдануға болады:

1. Мақсаттар мен міндеттерді анықтау:
 - Географиялық карталармен жұмыс істеуде нақты нені жетілдіру қажет?
 - Қандай нақты дағдыларды дамыту қажет?
 - Географиялық карталарды қолдану арқылы қандай мәселелерді шешуге болады?
2. Теориялық базаны зерттеу:
 - Географиялық карталармен жұмыс істеудің негізгі принциптерін зерттеу.

- Карталардың әртүрлі түрлерімен және олардың ерекшеліктерімен танысу.
- Карталардағы географиялық ақпаратты түсіндіру және талдау әдістерін зерттеу.

3. Практикалық сабақтар:

- Географиялық карталарды қолдана отырып сабақтарды ұйымдастыру.
- Картадағы объектілердің орналасуын анықтауға арналған практикалық жаттығулар.
- Картадағы масштабпен және координаттармен жұмыс.
- Картада әртүрлі географиялық деректерді ұсыну тәсілдерін зерттеу.

4. Алынған дағдыларды қолдану:

- Географиялық карталарға қатысты нақты мәселелерді шешу.
- Карталардағы географиялық ақпаратты талдау және түсіндіру.
- Ғылыми және практикалық зерттеулерде географиялық карталарды қолдану.

5. Нәтижелерді бағалау:

- Географиялық карталармен жұмыс жасауда қол жеткізілген нәтижелер мен жақсартуларды талдау.
- Карталармен жұмыс істеудің практикалық дағдыларын енгізудің тиімділігін бағалау.
- Географиялық карталармен жұмысты жетілдіру бойынша одан әрі қадамдарды жоспарлау [1,36-38].

Мәселені дұрыс әрі тиімді шешу үшін географиялық карталармен жұмыс жасауда үнемі практикалық оқыту және жаңа әдістер мен технологияларды өз бетінше зерттеу қажет екенін есте ұстаған жөн. Карта дағдыларын жақсарту географиялық ақпаратты түсінуді, карта құралдарын пайдалануды және кеңістіктік талдау мүмкіндіктерін дамытуды қамтиды. Физикалық карталармен немесе сандық карта платформаларымен жұмыс жасасаңыз да, карта дағдыларын жақсартуға көмектесетін бірнеше бағдарлама, көмекші құралдарды атап өтсек. Географиялық ақпараттық жүйелерді (ГАЖ) зерттеуге тырысу керек. ГАЖ-картаға түсіру мен кеңістікті талдаудың қуатты құралы. ArcGIS, QGIS және Google Earth Engine сияқты бағдарламалық жасақтаманың әртүрлі нұсқалары бар. Көптеген онлайн платформалар сізге бастау үшін сізге өздерінің тегін оқулықтар мен ресурстарды ұсынады.

Карталарды жобалау принциптерін түсінуге әдеттену бойынша әңгімелессек. Картография принциптерін, соның ішінде түс теориясын, масштабты, символизмді және таңбалауды үйрету керексіз, бұл карты түсіну мен оқу үшін өте маңызды. Жақсы карта дизайны байланысты жақсартады және карталарымыздың тиімділігімен түсініктілігін арттырады[2].

Және де онлайн карта платформаларын зерттегеніміз жөн. Мысал ретінде, Google Maps, Mapbox және OpenStreetMap сияқты платформалар карталарды құруға ыңғайлы интерфейстерді ұсынады. Олардың мүмкіндіктерін түсіну үшін осы платформалармен тәжірибе жасау керек. Сонымен бірге біз негізгі болып саналатын картографияны ұмытпауымыз керек. Картографияға арналған бағдарламалауларды қарастыру. Егер бағдарламалауды жақсы білетін болсаңыз, Python сияқты тілдерді Folium, Matplotlib және Geopandas сияқты кітапханалар арқылы үйренуді қарастыруға болады. Бұл неғұрлым жетілдірілген карта шешімдерін қолдануға мүмкіндік береді.

Өзгерістер минут сайын еніп жатқан мына әлемде көп ізденістерді талап етеді. Заманауи география пәнінің мұғалімі ретінде картографиялық технологиялардан хабардар болу керек. Картография және ГАЖ саласы үнемі дамып келеді. Мұндай жаңашылдықтармен көбінесе блогтардан, форумдардан және салалық басылымдарды оқу арқылы меңгере аласыз. Бұл жұмысқа орналасу немесе жобалармен бірлесіп жұмыс істеу кезінде күшті құрал болуы мүмкін.

Әрине, пайдаланушыларға географиялық карталармен жұмыс істеуге мүмкіндік беретін бірнеше онлайн платформалар бар. Бұл платформалар кеңістіктік деректерді картаға түсіру, талдау және визуализациялау үшін бірқатар құралдарды ұсынады.

Google Maps Платформасы: Google карталары әзірлеушілерге карталарды веб-сайттарына немесе қолданбаларына біріктіруге мүмкіндік беретін API (қолданбалы

бағдарламалау интерфейстері) жиынтығын ұсынады. Карталарды көрсету, геокодтау, бағыттар және т.б. қызметтерін қамтиды[3].

Марбох пайдаланушы карталарын әзірлеуге және оларды қолданбаларға біріктіруге арналған платформаны ұсынады. Ол карталарды жобалауға, геокодтауға және бағыттауға арналған көптеген құралдарды ұсынады.

OpenStreetMap (OSM): OpenStreetMap-бұл пайдаланушылар карта деректерін енгізе және өңдей алатын бірлескен карта жобасы. Өртүрлі құралдар мен қызметтер пайдаланушы карталары мен қолданбаларын жасау үшін OpenStreetMap деректерін пайдаланады.

ArcGIS Online: Esri бағдарламасының ArcGIS Online -картаға түсіру және талдау үшін жан-жақты платформа. Бұл пайдаланушыларға карталар мен географиялық ақпаратты жасауға, бөлісуге және оларға қол жеткізуге мүмкіндік береді. Ол ГАЖ (географиялық ақпараттық жүйелер) сияқты салаларда кеңінен қолданылады.

Leaflet-интерактивті карталарға арналған ашық бастапқы JavaScript кітапханасы. Бұл жеңіл және қолдануға оңай, бұл оны веб-әзірлеушілер арасында танымал.

Carto-бұл пайдаланушыларға карталар жасауға және кеңістіктік талдау жасауға мүмкіндік беретін бұлтты платформа. Ол интерактивті және динамикалық карталарды жасау үшін қолданылады.

QGIS Cloud-бұл пайдаланушыларға QGIS жобаларын жариялауға және интернетте бөлісуге мүмкіндік беретін веб-платформа. Ол QGIS ашық бастапқы жұмыс үстелі ГАЖ бағдарламалық құралына негізделген.

Бұл платформалар қарапайым карталарды көрсетуден бастап күрделі кеңістіктік талдауға дейінгі әртүрлі қажеттіліктерді қанағаттандырады. Платформаны таңдау сіздің нақты талаптарыңызға, сондай-ақ карта жобаңызға қажетті теңшеу деңгейіне және функционалдылыққа байланысты болып келеді.

Қазіргі таңда географияны, кеңістікті үйрену үшін түрлі онлайн платформалар бар. Бұл заманауи география мұғалімінің көмекші құралы деп атасақ болады. Мектеп оқушыларына арналған география сабақтары қоршаған әлемді түсінуге көмектесетін көптеген тақырыптарды қамтуы мүмкін. Мұнда географиялық ойындар мен жаттығуларға арналған бірнеше идеялар бар, олар оқу барысын қызықты етеді. Мысал ретінде төмендегідей ойын-практикалық сабақтар.

Карта басқатырғыштары (мозаика): оқушыларға карта басқатырғыштарын беріңіз және олар бөлшектерді дұрыс жинауы керек. Қазына іздеу: оқушыларды картадағы әртүрлі орындарға апаратын квест-жұмбақ кеңестермен қазына іздеу сияқты ойындар құрастыруға болады.

Географиялық лото: - Өзендер, таулар, астаналар және көрікті жерлер сияқты әртүрлі географиялық ерекшеліктері бар бинго карталарын жасаңыз. Сипаттамаларды атаңыз немесе суреттерді көрсетіңіз, сонда оқушылар өз карталарында тиісті орынды белгілейді.

Географиялық қауіп: - Континенттер, елдер, астаналар, көрікті жерлер және физикалық география сияқты санаттармен Jeopardy стиліндегі ойын жасаңыз. Студенттер жеке немесе командаларда бәсекеге түсе алады.

Интерактивті викториналар: - Географиялық тақырыптар бойынша интерактивті викториналар жасау үшін онлайн платформаларды немесе қолданбаларды пайдаланыңыз. Бұл білім алушылар үшін білімдерін тексерудің қызықты тәсілі болуы мүмкін.

Карточкаларға елдердің, қалалардың немесе географиялық нысандардың аттарын жазыңыз. Оқушылар кезекпен бір сөз айтпай-ақ орында ойнайды, ал олардың сыныптастары оның не екенін болжап табуға тырысады.

Географиялық үстел ойындары: - "World GeoBingo" немесе "geography drive USA" сияқты Географияны зерттеуге арналған үстел ойындары бар. "Бұл ойындар елдер мен көрікті жерлерді зерттеуді қызықты етеді.

Орындарға виртуалды экскурсиялар: - Google Earth сияқты онлайн ресурстарды пайдаланып "виртуалды экскурсиялар" жасаңыз. Оқушылар сыныптан шықпай-ақ әртүрлі елдерді, қалаларды және ландшафттарды зерттей алады.

Оқушылардың өз бетінше білім алуы үшін карталарды дайындаудың келесі артықшылықтары бар:

Әрбір оқу тақырыбына сәйкес, тек сол тақырыпты қамтитын және басқа ақпаратпен шатастырмайтын оқу көрме материалы жасалады.

Интернеттен қажетті тақырып бойынша карталарды іздеу барысында басқа тақырыптар бойынша материалдар мен көрнекі құралдар да қаралып, оларды тәжірибе ретінде пайдалану мүмкіндігі артады.

Оқушылардың ақпаратты іздеу және қажетті білімді табу тәжірибесі қалыптасады.

Электронды карталардың әртүрлі тілдерде ұсынылуы және шартты белгілердің басқа тілдерде көрсетілуі география сабағы арқылы шет тілдерін үйренуге түрткі болады, шет тілдеріндегі ғылыми терминдер мен терминдердің нұсқалары бір-бірімен салыстырылады.

Басылған карталарды біріктіруде оқушылардың жұмысын пайдалануға мүмкіндік туады.

Карталарды дайындау барысында студенттердің ақпараттық технология, сызу, құрылыс сияқты көптеген пәндер бойынша дағдылары қалыптасады.

Дайын карталар жиналмалы және шағын көлемді алады, соның нәтижесінде оларды сақтау мен сұрыптауды жеңілдете отырып, регистрге ретімен орналастыруға болады.

Магниттік тақталарға жапсырумен бірге картаның өзі қалаған бөлігін ұсынуға болады[4].

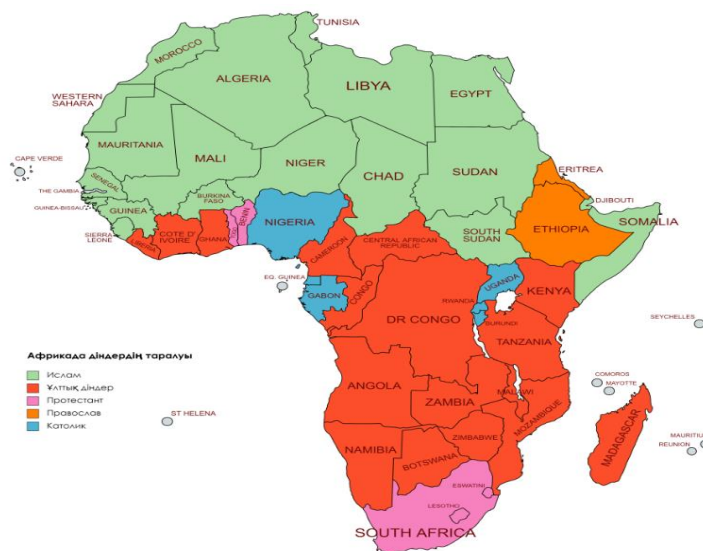
Географиялық картамен жұмыс жасау дағдыларын жетілдіруге арналған АКТ жақсы ықпал етеді. Жаңа ақпараттық технологияны сабақта пайдалану, оқушының шығармашылық интеллектуалдық қабілетінің дамуына, өз білімін өмірде пайдалана білу дағдыларының қалыптасуына ықпал етеді. Заманауи ақпараттық технологиялардың мүмкіндіктерін сауатты пайдалану танымдық іс-әрекетті жандандыруға, оқушылардың сапалы үлгерімін арттыруға, оқушылар өз бетімен жұмыс жасауға, жылдам ойлауға машықтанады, білім сапасын арттыруда, сабақта қолдануға арналған заманауи электронды оқу материалдарының көмегімен оқыту мақсаттарына қол жеткізуге, оқушының пәнге деген қызығушылығы мен құлшынысын арттыруда, шығармашылық қабілеттерін, фантазиясындағы жеке идеясын қалыптастыруда, компьютерлік сауатты болуға ықпал етеді.

Seterra - Географиялық онлайн ойындары. Сетерра – географияға арналған қызықты білім беру платформасы. 15 түрлі форматтағы контурлық карта жаттығуларымен елдерді және олардың астаналарын, туларын, мұхиттарды, өзендерді және т.б. зерттеп тануыңызға болады. 1997 жылы әзірленіп, 40 тілге аударылған Сетерра барлық жастағы адамдар арасында өте танымал және қолданушыларға қолайлы болып келеді. Және бағдарлама біз өмір сүріп жатқан әлемді түсінуге көмектеседі[6].

Географиялық картамен жұмыс жасауда географиялық нысандардың кеңістіктегі орналасқан орнын анықтау, сондай-ақ географиялық картада келтірілген мағлұматтарды күнделікті өмірде қолдану маңызды болып келеді. Сол себепті зерттеу барысында оқулықтағы білімді байланыстыра географиялық карталардағы нысандарды оқып үйрену бойынша қызықты тапсырмалар құрастырылды. Тапсырмалар түрлі деңгейде және түрлі форматта, жалпы мазмұны төмендегідей сипатта ұсынылады:

1-тапсырма, Атлант мұхиттың ең үлкен 3 теңізін атап, картадан көрсету, олардың 3 минуттық сипаттама-әңгіме құрастыру (географиялық орнын салыстыру, тұздылығын және температура ерекшеліктерінің болу себептеріне талдау жасау, адамның шаруашылық әрекетінің әсерінен ластануы қаншалықты деңгейде? Оны тоқтатудың алдын-алу жөнінде қандай ұсыныс бересіз?)

2-тапсырма. Шығармашылық тапсырма. MapChart онлайн конструкторын пайдалана отырып Африка материгінде діндердің таралуын картограмма әдісі арқылы көрсету.

1 сурет – «Африка діндерінің таралуы» тақырыбы бойынша боялған контурлық карта.

Жаттығуларды орындау арқылы сол тақырып немесе елдер бойынша біліміңіз қандай дәрежеде екенін анықтай аласыз. Себебі, жаттығуды аяқтағаныңыздан соң интерфейсте орындап шығу үшін кеткен уақыт пен осы тақырып бойынша біліміңіз неше % құрайтыны туралы мәліметті көрсетеді.

Ал енді, географиялық картамен жұмыс жасау дағдыларын жетілдіретін көмекші құралдардың біреуі бұл – MapChart. Оның көмегімен не істей аламыз? Сіз бен біздің қолымызда көптеген мүмкіндіктер бар. Сіз мектепте немесе университет қабырғасында дайындап жатқан жобаңызға, жұмыс презентацияңызға, келесі блог жазбаңызға немесе әлеуметтік медиа парақшаңызға арналған карта жасай аласыз. MapChart географиялық статистикалық деректерді визуализацияға ең жеңіл конструктор болып табылады [7].

Географиялық карта дағдыларын жетілдіре отырып, ғалымдар мен зерттеушілер кеңістіктік заңдылықтарды тиімді зерттеп, визуализациялай алады, тенденцияларды анықтай алады және әртүрлі айнымалылар арасындағы байланысты анықтай алады. Бұл қоршаған орта туралы ғылым, қала құрылысы, эпидемиология және табиғи ресурстарды басқару сияқты әртүрлі салалардағы маңызды жаңалықтар мен түсініктерге әкелуі мүмкін. Сонымен қатар, географиялық карталармен жұмыс істеудің практикалық дағдылары цифрлы бола бастаған қазіргі әлемде ерекше құнды. Геоақпараттық жүйелер (ГАЗ), қашықтықтан зондау және спутниктік суреттер сияқты технологиялардың қарқынды дамуымен географиялық деректердің қол жетімділігі мен күрделілігі өсуде. Демек, осы құралдарды пайдалану үшін білімі мен тәжірибесі бар адамдар осы құнды ресурстардың әлеуетін барынша пайдалана алады.

Білім беру мекемелері, жұмыс берушілер және жеке тұлғалар географиялық карталармен жұмыс істеудің практикалық дағдыларын дамыту мен жетілдірудің маңыздылығын түсінуі маңызды. Оқу жоспарлары мен біліктілікті арттыру бағдарламаларына кеңістіктік талдау, карталарды түсіндіру және ГАЗ бағдарламалық қамтамасыз ету бойынша практикалық оқытуды қосу білім алушыларға өз салаларында табысқа жету үшін қажетті құралдарды алуға көмектеседі.

Қорытындылай келе, географиялық карталармен тиімді жұмыс істеу қабілеті ғылыми зерттеулер мен әртүрлі салалар үшін өте маңызды екенін атап өткен жөн. Осы саладағы практикалық дағдыларды жетілдіру және енгізу арқылы адамдар кеңістіктік деректердің әлеуетін ашып, негізделген шешімдер қабылдауға, проблемаларды инновациялық шешуге және өз бастамаларында жалпы табысқа үлес қоса алады.

Пайдаланылған дереккөздер тізімі

1. Оқу үрдісінде интерактивті тәсілдерді пайдалану тиімділігі. «Қазақстан мектебі». №3, 2012.

2. «Назарбаев Зияткерлік мектептері» ДББҰ Білім беру бағдарламасы –NIS-Programme «География» пәні бойынша оқу жоспары. 7-сынып. Астана. 2018.
3. «Ақпараттық технология – нәтижелі білім». «Қазақстан мектебі». №6, 2012.
4. Р.Е. Калдыбекова, Б.Ш. Абдиманов., «Географиялық карталардың жоғары деңгейдегі ойлау дағдыларын қалыптастырудағы рөлі», Вестник АПН Казахстана, № 2, 2020 ж. 93 б.
5. Даркин Р.М. Географияны оқыту теориясы мен әдіснамасы: Оқулық. Пензенский гос. ун-т, 2003 125-128 б.
6. Новенко Д.В. «Новые информационные технологии в обучении». Научно-методический журнал «География в школе». М.: «Школа-пресс», № 5, 2004.
7. Оқу пәндеріне мазмұндық сапасын жақсартудың өзекті мәселелері. «География, биология, экология орта мектепте». №2, 2012.
8. Марганбаева С.А. «Жалпы білім беретін мектептерде географиялық картамен жұмыс жасау дағдыларын жетілдіру», X Халықаралық Түркі әлемі зерттеулері симпозиумы, 14-16 маусым 2023 Алматы, Симпозиум материалдары II том, 761-772 бб.

ПОДХОДЫ К ИСПОЛЬЗОВАНИЮ НЕКОТОРЫХ ТЕРМИНОВ И ПОНЯТИЙ В ГЕОГРАФИИ СФЕРЫ ОБСЛУЖИВАНИЯ

Назаров М.И., к.г.н., доцент НУУЗ им.М.Улугбека, Ташкент, Узбекистан

Андатпа: Жұмыста қызмет көрсету саласы географиясында кеңінен қолданылатын терминдер мен ұғымдар, олардың мазмұны қарастырылған, сондай-ақ оларды қолданудың әлеуметтік-географиялық тәсілдері негізделді.

Аннотация: В работе рассмотрены термины и понятия, широко используемые в географии сферы обслуживания, их содержание, а также обоснованы социально-географические подходы к их применению.

Abstract: The work examines the terms and concepts widely used in the geography of the service sector, their content, as well as the study of socio-geographical approaches to their application.

Введение. В современной научной и учебной литературе существует множество понятий и терминов, широко используемых специалистами и имеющих непосредственное отношение к социальному сектору экономики, а также по своему содержанию и сущности неразрывно связанных с оказанием услуг населению. Здесь стоит подчеркнуть, что такое разнообразие понятий трудно найти и в каком-либо научном направлении современной экономической и социальной географии.

Исследования показывают, что понятия, относящиеся к социальному звену экономики, то есть сфере услуг, называются и трактуются по разному представителями разных отраслей, исходя из особенностей отрасли.

Исходя из вышеизложенного, основной целью данного исследования является выявление сходства, различия, а также территориальных аспектов понятий и терминов сферы обслуживания.

В связи с поставленной целью требуется решить следующие задачи:

- провести комплексный анализ исследований социальной сферы учёными дальнего и ближнего зарубежья;
- раскрыть особенности применения представителями различных наук понятий, относящихся к социальной сфере, сфере услуг;
- выявить территориальные аспекты рассматриваемых понятий.

Основная часть. Прежде всего следует сказать, что услуга – это результат экономической деятельности человека, направленной на удовлетворение материальных и духовных потребностей населения (социума). С развитием сферы услуг улучшаются условия жизни населения, повышается его уровень жизни, как следствие, возрастает уровень освоенности территорий, стабилизируется рост экономики и уровень жизни населения.

Особое место в исследовании социальной сферы занимают экономисты и социологи. Большая роль в изучении территориальных аспектов её становления и развития принадлежит экономико-географам.

Литературный анализ. Теоретические и методологические вопросы развития социальной сферы изучались многими зарубежными учеными. В этой связи следует выделить работы В.Кристаллера и А.Лёша. В частности, концепция, разработанная немецкими учеными В.Кристаллером и А.Лёшем, в 20-30-х годах прошлого столетия, известная научному сообществу как «теория центральных мест» [9], является одной из первых методологических работ, посвященных территориальной организации сферы услуг. Эта концепция, первоначально связанная с системами расселения населения, представляет собой иерархически-ступенчатую модель оказания услуг поселениями – центральными местами разного ранга.

Исследованию понятийно-терминологического аппарата сферы услуг посвящены исследования таких зарубежных учёных, как З.И. Беликина, Д. Белл, Т.Д. Бурменко, Ф. Котлер, К. Лавлок, В.Д. Маркова, Б.А. Райзберг и др. [14, с.1].

Среди исследований, посвященных методологическим вопросам изучения социальной сферы, важное место занимают также работы В.М. Рутгейзера, Т.И. Корягина, Т.И. Арбузовой.

Территориальные аспекты развития социальной сферы (в частности, сферы услуг, сервиса, социальной инфраструктуры) анализируются в работах таких ученых, как Ковалёв С.А., Покшишевский В.В., Саушкин Ю.Г., Алексеев А.И., Райтвийр Т.В., Ныммик С.Я., Вайтекунас, М.А.Абрамов, А.А.Ткаченко, Л.А.Бурьян, Л.А.Меркушева, П.Н.Чепкасов, С.Б.Лавров, А.А. Анохин, Н.Т.Агафонов. В этот период значительные исследования были проведены учёными ведущих научных центров бывшего Союза.

В Узбекистане работу по исследованию социальной сферы выполняли преимущественно экономисты данной отрасли. В связи с этим надо отметить работы таких учёных, как Б.П. Назаров, И.Г. Вольфсон, Н.К. Оллоёров, Т.Т. Джураев, К.С. Саидов. Проводимые ими научные разработки непосредственно посвящены вопросам сущности социальной инфраструктуры и ее развития в условиях Узбекистана.

Непосредственные географические аспекты развития социальной сферы исследовали А.С. Солиев, О.Б. Ота-Мирзаев, А.А. Каюмов, М.И. Назаров, Н.К. Комилова, М. Хамроев, М. Атажонов и другие ученые.

Результаты. В существующей литературе для обозначения услуг не только используются различные понятия, подобные приведенным выше, но и научные направления, их исследующие, также именуются специалистами по разному и широко распространены в научном обиходе.

Ниже приведены различные названия услуг:

- социальная экономика;
- сфера услуг;
- социальная инфраструктура;
- география услуг;
- география сферы обслуживания;
- география социальной сферы;
- география непроеизводственной сферы;
- география сервиса.

Если первые два из них по своему содержанию отражают сугубо экономический аспект исследования услуг, то остальные связаны с географией. Поэтому содержание понятий социальная экономика, сфера услуг связано с тем, что они являются составной частью хозяйства страны, тогда как остальные понятия воплощают в себе территориальные аспекты развития услуг.

Несмотря на разные названия приведенных выше понятий, связанных с услугами, изучаемое событие тесно связано с содержанием процесса обслуживания (социальным, то есть человеческим), в большинстве случаев дополняет друг друга и не имеет резких различий. Если понятие «сектор услуг» более широко используется специалистами экономистами, то в чисто экономико-географических исследованиях его принято называть «географией сферы обслуживания», имея в виду сферу и ее территориальный аспект.

По мнению одного из крупных исследователей сферы услуг – М.А.Абрамова – понятия «сервис» и «сфера услуг» можно считать синонимами [1, стр.14].

В научной литературе широко используется понятие «инфраструктура». В целом инфраструктура – это, совокупность различных вещей, зданий и сооружений, структур, которые служат основой для обеспечения непрерывности процессов материального и нематериального (непосредственно связанного с условиями жизни населения) производства.

Большинство специалистов обычно делит инфраструктуру на *производственную* и *социальную*. Стоит отметить, что в литературе встречаются случаи неправильного наименования или интерпретации авторами инфраструктуры как «инфраструктурных отраслей» (6, стр.86).

Содержание инфраструктуры, независимо от того, обслуживает ли она материальное производство или служит улучшению бытовых условий жизни населения, прежде всего воплощается в том, что она включает в себя определенные условия. Существуют определенные взаимосвязи между уровнем развития инфраструктуры и уровнем социально-экономического развития регионов. Поэтому высокий потенциал транспортной, связи, ирригационной, мелиоративной, энергетической и другой *производственной инфраструктуры* регионов, в свою очередь, создает основу для повышения их производственного потенциала, повышения уровня жизни населения, что, в свою очередь, приводит к росту социальной сферы (здравоохранения, образования, культурно-бытового, жилищно-коммунального хозяйства, пассажирского транспорта, спорта и туризма и т. д.). Г.Асанов отметил, что география услуг в более широком смысле включает розничную торговлю, связанную с материальными потребностями населения, общественное питание, городской транспорт, коммунальное хозяйство, иногда курортное хозяйство и туризм [6, с.214-215].

Таблица-1. Подходы к содержанию и составу услуг

Ф.И.О.	Название услуг	Содержание понятия “услуги”	Состав услуг
Рутгайзер В.М., Корягина Т.И., Арбузова Т.И. [19, стр.5]	Сфера услуг	Сфера услуг - совокупность отраслей, сетей и видов деятельности, призванных производить и реализовывать услуги и духовные блага для населения в системе общественного производства.	Жилищно-коммунальное хозяйство, оказание бытовых услуг населению, народное образование, здравоохранение, физическое воспитание и социальное обеспечение, культура и искусство, пассажирский транспорт, оказание услуг связи населению, розничная торговля, общественное питание.
Абрамов М.А. [1, стр.14]	География сервиса (сферы услуг)	Сфера услуг представляет собой совокупность производственных и непроизводственных отраслей, связанных с непосредственным удовлетворением потребностей населения, объединенных совокупностью своих задач.	Торговля, бытовые услуги, услуги транспорта и связи, жилищно-коммунальное хозяйство, здравоохранение.
Горкин А.П. (Ачкасова Т.А.) [18, стр.65; стр.107]	География третичного сектора	География третичного сектора – отрасль социально-экономической географии, изучающая закономерности и особенности развития	Информационные услуги, финансы, транспорт, связь, торговля, бытовые услуги, образование, здравоохранение, научно-

		территориальной структуры третичного сектора экономики (непроизводственной сферы, сферы услуг) в разных странах и регионах, в различных природных, социально-экономических и демографических условиях, при разных формах расселения и как компонент социальной инфраструктуры. В качестве синонима может использоваться термин «география сферы услуг»	исследовательские и опытно-конструкторские работы, спорт, туризм, вооруженные силы, административные услуги и т.д.
	Инфраструктура	Инфраструктура – это совокупность расположенных на определенной территории сооружений, зданий, систем и служб, необходимых для функционирования и развития материального производства и обеспечения повседневной жизни населения.	Линии электропередачи, автомобильные и железные дороги, аэропорты, системы водоснабжения и т. д.
Асанов Г. [6, стр.214-215]	География услуг	Это раздел экономической географии, изучающий размещение и территориальную организацию различных видов материального и социально-бытового обслуживания населения.	Сюда входят здравоохранение, образование, развлечения и культурно-просветительская деятельность, связь, юридическая, административная деятельность, служба безопасности и другие. В более широком смысле география услуг включает розничную торговлю, связанную с материальными потребностями населения, общественное питание, городской транспорт, коммунальное хозяйство, иногда курортное хозяйство и туризм.
	Сфера услуг	Сфера услуг является такой отраслью народного хозяйства, которая выполняет различные социально-экономические функции.	В широком смысле к сфере услуг относятся торговля, общественное питание, пассажирский транспорт, жилищно-коммунальное хозяйство, бытовые услуги и т.д.
Гаррет Неглл, Крис Спенсер [11, стр.140]	Сфера услуг	Услуги – это любая экономическая деятельность, кроме производства товаров.	Страхование, банковское дело, транспорт, туризм, здравоохранение, вывоз мусора, развлечения, образование, торговля.

Примечание: Таблица составлена автором.

Закключение. В целом, сфера услуг характеризуется не только своей спецификой, сложной внутренней структурой, значимостью, характером, формой и содержанием услуг, но и определённой размытостью терминов и понятий. Системность очень характерна для этой отрасли и ее внутренних структур, видов деятельности и территориального устройства. Услуги являются предметом многих полевых исследований. Это, в свою очередь, привело к появлению множества терминов и понятий. Однако, несмотря на это, содержание услуг напрямую связано с населением, его потребностями и видами предоставляемых ему услуг. Исходя из этого, естественно, что в научном обиходе применяются различные термины и понятия, связанные с услугами.

Список использованных источников

1. Абрамов М.А. География сервиса (Сфера обслуживания в СССР). - М.: Мысль, 1985.
2. Азимов Ш. Социал - иктисодий география: мохият, мақсад ва вазифалар // Ўзбекистон Республикасининг иктисодий ва геоэкологик муаммолари. Т., 1994.
3. Акрамов З.М. Истиклол ва география // Ўзбекистон Республикаси География жамияти IV съездиматериаллари. I қисм. - Т., 1995.
4. Алаев Э.Б. Социально-экономическая география. Понятийно-терминологический словарь. - М.: Мысль, 1983.
5. Алексеев А.И., Ковалев С.А. Ткаченко А.А. География сферы обслуживания. – Калинин, 1988.
6. Асанов Г.Р. Социал-иктисодий география: термин ва тушунчалар изохли лугати. – Т.: Ўқитувчи, 1990.
7. Вайтекунас С. Территориальная организация социальной инфраструктуры. Аналитический обзор. – Вильнюс, 1985.
8. Ковалёв С.А., Покшишевский В.В. География сферы обслуживания как особая экономико-географическая дисциплина. – Итоги науки и техники. География СССР, т. 11. География сферы обслуживания. – М., 1976.
9. Кристаллер В., Лёш А. Центральные места южной Германии.
10. Меркушева Л.А. География сферы обслуживания населения: теория и методология. – Красноярск, 1989.
11. Неглл Гаррет. География в диаграммах / Гаррет Негл, Крис Спенсер. Пер. с англ. Э. Абушаевой, В. Колесова. – М.: ООО «Издательство Астрель»: ООО «Издательство АСТ», 2004. – 176 с.: ил. – (Оксфордские учебные пособия).
12. Ныммик С.Я. Соотношение экономической, социальной и социально-экономической географии. Материалам научного совещания. – Тарту, 1979.
13. Ота-Мирзаев О.Б., Қаюмов А.А. Ижтимоий география: кеча, бугун, эртага // Ўзбекистон Республикаси География жамияти IV съезди материаллари. I қисм, – Т., 1995.
14. Отабаев Ш.Х. Развитие сферы услуг – как фактор устойчивого экономического роста // Иқтисодий ва инновацион технологиялар илмий электрон журнал. № 1, январь-февраль, 2017 йил. https://iqtisodiyot.tsue.uz/sites/default/files/maqolalar/11_Sh_Otaboyev.pdf (мурожаат вақти – 02.05.2023 й.).
15. Саушкин Ю.Г. Аспекты советской социальной географии // Вопросы географии. Сб.115. 1980.
16. Солиев А.С. Социал географиянинг баъзи бир масалалари // Ўзбекистон Республикасининг иқтисодий ва геоэкологик муаммолари. Т.,1994.
17. Социальная география СССР (проблемы методологии и теории). Сб.науч.трудов. – Л., 1984.
18. Социально-экономическая география: понятия и термины. Словарь-справочник. Отв. ред. А.П. Горкин. – Смоленск: Ойкумена, 2013. – 328 с.
19. Сфера услуг: новая концепция развития / В.М. Рутгайзер, Т.И. Корягина, Т.И. Арбузова и др. – М.: Экономика, 1990.
20. Тенденции и пути дальнейшего развития сферы обслуживания Узбекистана (обзор). Абдурашидов Б.А. - Т.:УзНИИТИ, 1988.

СОЦИАЛЬНЫЕ СЕТИ КАК СРЕДСТВО ПОВЫШЕНИЯ МОТИВАЦИИ К ОБУЧЕНИЮ ПО ПРЕДМЕТУ «ИСТОРИИ КАЗАХСТАНА» У СТАРШИХ ПОДРОСТКОВ (НА ПРИМЕРЕ INSTAGRAM).

Кукеева А.С., зам по УР, магистр педагогических наук, учитель истории, ГКП на ПХВ школа-лицей №35 им.Н.Торекулова Астана, Казахстан

Андатпа: бұл мақала 15-17 жас аралығындағы егде жастағы жасөспірімдердің мотивациясын зерттеудің жалпы теориялық тәсілдерін зерттеуге арналған. Зерттеу мектеп оқушыларының оқу іс-әрекетінің негізінде мотивтерді анықтады, басым және күшейтуші мотивтерді, сондай-ақ мотивтердің көрінуінің тұрақтылығы мен тәуелсіздігін анықтады. Зерттеу нәтижелері көрсеткендей, танымдық мотив жасөспірімдердің көпшілігі үшін жетекші, бірақ тұрақты емес: мотивтің көрінуі қарқындылығы оқу жылы бойы өзгереді және мұғалімнің бағасына да байланысты.

Түйін сөздер: мотив, мотивация, даму, оқу, оқу қызметінің қажеттілігі, Instagram.

Аннотация: данная статья посвящена исследованию общих теоретических подходов к изучению мотивации старших подростков 15-17 лет. В ходе исследования были выявлены мотивы, лежащие в основе учебной деятельности школьников, определены доминирующие и подкрепляющие мотивы, а также устойчивость и самостоятельность проявления мотивов. Результаты исследования показали, что познавательный мотив является ведущим у большинства подростков, однако не является устойчивым: интенсивность проявления мотива меняется на протяжении учебного года и в том числе зависит от оценки преподавателя.

Ключевые слова: мотив, мотивация, развитие, учение, потребность учебная деятельность, Instagram.

Annotation: This article is devoted to the study of general theoretical approaches to the study of the motivation of older adolescents 15-17 years old. In the course of the study, the motives underlying the educational activities of schoolchildren were identified, the dominant and reinforcing motives, as well as the stability and independence of the manifestation of motives, were determined. The results of the study showed that the cognitive motive is the leading one in the majority of adolescents, but it is not stable: the intensity of the manifestation of the motive changes throughout the school year and also depends on the teacher's assessment.

Key words: Motivation, development, learning, the need for learning activities, Instagram.

*«Технологии никогда не заменят учителя.
Но учитель, эффективно применяющий технологии
для развития своих учеников, заменит того, кто им и не владеет»
Шерид Нуссбаум-Бич*

К определению мотивации существует несколько подходов. Остановимся на описании двух подходов. Первый подход: мотивация – процесс, поддерживающий психическую активность человека на определенном уровне и протекающий как внутри субъекта, так и вне субъекта. Процесс, протекающий изнутри субъекта, учитывающий внутренние обстоятельства протекания - особенности психики субъекта, его субъектный навык, установки, - например процесс, учитывающий наружные обстоятельства протекания, образующийся под воздействием событий, обстановок, наружных критериев, в которых оказывается человек. [1].

Такое понимание мотивации видится в определении, данным В. Н Куницыной: «мотивация – процесс, регулирующий психическую активность обучающихся, влияющий на направленность деятельности и количество энергии, мобилизуемой для этой деятельности» [2]. Мотивация выступает как процесс мотивирования учебной работы учащихся, побуждаемый не только извне, но и изнутри при совпадении с внутренней мотивационной структурой личности ученика. По-видимому, мотивация – сложный интегральный психический процесс, протекающий с учетом внутренних условий – запросов личности ученика и его психологических особенностей – и внешних условий, побуждающих к возникновению мотивов к учебной деятельности.

А.Г. Ковалев описывает мотивацию как процесс, начинающийся с появления в сознании человека образа предмета, с помощью которого он смог бы удовлетворить свою потребность [3]. Под влиянием этого образа у субъекта возникает побуждение (импульс) к действию, которое соотносится с ситуацией (внешние условия) и с установками личности (внутренние условия), что приводит, в конечном счете, к постановке цели и выработке плана действий. «Мотивация – опосредованная процессом отражения субъективная детерминация поведения человека внешней средой» (С. Л. Рубинштейн). [5].

С.Л. Рубинштейн определяет мотивацию как причинно обусловленное поведение человека в виде переживаний, образов, отношений (субъективное) в результате отражения в его сознании окружающей среды. Роль окружающей среды могут выполнять учебная или спортивная группа, обучающая или воспитывающая, условия на уроке. Подобное представление о мотивации существует у Е.П. Ильина. При формировании потребности,

отмечает он, потребность должна переживаться и быть личностно значима. Это выражается «во внутреннем напряжении, беспокойстве человека, возникновении абстрактной цели, которая побуждает к поиску конкретного предмета, удовлетворяющего потребность». [6]

В сознании вспоминается субъектный опыт контактов с предметами природы, опыт общения и взаимодействия с людьми.

Идет внутренний поиск: субъект ищет предмет удовлетворения потребности во внешней среде, в жизни. Ответ на жизненный вопрос ведет к возникновению в сознании проблемы. Появляется намерение достичь цели, побуждающее к действию, заканчивающееся формированием мотива.

Таким образом, С. Л. Рубинштейн, А. Г. Ковалев, Е. П. Ильин раскрывают процесс формирования мотива, соответствующий первому подходу к мотивации как к процессу, протекающему внутри субъекта под влиянием внешних условий. Второй подход к мотивации состоит в понимании мотивации как структурного образования личности: мотивация – совокупность мотивов поведения и деятельности человека. Такой точки зрения придерживаются Л.С. Выготский, В.И. Ковалев, А.Н. Леонтьев, Б.Ф. Ломов., К.К. Платонов и др. Б.Ф. Ломов определяет мотивацию как совокупность всех мотивов человека в данный момент времени, среди которых выделяет мотив, соответствующий актуальности [7]

Л. С. Выготский говорит о «борьбе мотивов». Это означает, что «внутри субъекта» из всей совокупности мотивов идет процесс выбора мотива, который «побеждает», становится ведущим мотивом, определяющим поведение и деятельность человека [8].

Дополняет данное понятие В.Д. Шадриков, определяя, что «мотивация обусловлена потребностями, целями и направленностью личности, уровнем притязаний, идеалами, мировоззрением, убеждениями, условиями деятельности как объективными, так и субъективными (уровнем знаний, умений и навыков, способностями, характером)»[9].

К.К. Платонов дополняет, «мотивация формируется в процессе воспитания». [10].

Второй подход к мотивации, как видим, связан с мотивационной структурой личности. Потребностно-мотивационная сфера выступает как центр структуризации свойств личности. В общепсихологическом смысле мотивация представляет собой совокупность, систему психологических факторов, определяющих поведение и деятельность человека (Л.И. Божович, И.А. Зимняя, А.К. Маркова и др.). [11].

В условиях глобальной конкуренции выпускники школы XXI века должны гибко адаптироваться к изменяющимся условиям жизни, уметь самостоятельно добывать знания и находить решения нестандартных жизненных ситуаций, овладевать инновационными технологиями.

Личностные результаты – это морально-нравственное поведение, правосознание, эмоционально-ценностное отношение к природе, обществу, собственному здоровью, осознание ценности учения для самоопределения. Мотивом действий ученика в учебной деятельности, по логике, является стремление достигнуть учебной цели. Внутренними мотивами называются мотивы, направленные на овладение содержанием учебного предмета. В этом случае мотив и цель действий ученика совпадают. Внутренний мотив связан с познавательной потребностью. Ученик получает удовольствие от процесса познания. Ученик также обладает мотивами, выходящими за пределы прямых целей учебных действий.

Мотив может отделиться от учебной цели и переместиться: на саму деятельность, как это имеет место в игре, где мотив и цель деятельности лежат в ней самой; на один из результатов деятельности, который становится для ученика субъективно важной целью действий. У него как социального существа неизбежно в учебную деятельность вплетается социальный мотив, определяемый взаимоотношениями ребенка с окружающей средой (С.Л. Рубинштейн). [13].

Социальные мотивы в научных работах часто относят к внешним мотивам. Внешние мотивы – мотивы, не связанные с содержанием учебного предмета. Овладение учебным материалом для ученика - не цель, а средство достижения других целей. Это мотивы долга, страха наказания, боязни осуждения коллективом, отдельными людьми, получения отличной

оценки и награды ради престижа, славы. Внешние мотивы исходят от потребности ученика быть признанным в своей группе, занять определенное место в общественных отношениях, сдать экзамен.

Социальная сеть — это платформа, онлайн-сервис или сайт, предназначенный для построения, отражения и организации социальных взаимоотношений, визуализацией которых являются социальные графы.

В целом, принцип работы различных сетей очень схож - во многих из них есть стена профиля и новостная лента, возможность проводить голосования и опросы, создавать фотоальбомы и отмечать знакомых на фото, вести личную переписку и обмениваться файлами. Конечно, у каждой из них есть и свои особенности, которые, как правило, и влияют на выбор пользователем конкретной социальной сети (большинство людей наиболее часто использует лишь одну).

Социальные сети являются сейчас одним из самых популярных интернет-ресурсов, особенно среди школьников. Поэтому вполне закономерен тот факт, что педагоги часто задумываются над вопросом: «Реально ли использовать социальные сети как инструмент для достижения образовательных целей?».

Конечно, существуют специализированные социальные сети для школьников и студентов, но у обычных сетей с развлекательным контентом есть большое преимущество перед ними. Заключается оно в так называемом «*сетевом эффекте*» - человек обрастает уже некоторой сетью контактов, знакомых и друзей и не желает покидать привычный сервис и начинать все взаимодействия с нуля в непривычном интерфейсе и по новым законам [13]. Поэтому гораздо продуктивнее и рациональнее будет для построения нового виртуального сообщества выбирать уже раскрученные социальные сети, тем более они имеют для этого все необходимые инструменты.

В любой социальной сети можно транслировать интересующий вас контент с личного аккаунта, но часто это очень неудобно, т.к. в списке ваших друзей и подписчиков смешиваются и коллеги, и друзья, и члены семьи, и руководители, и подчиненные, и просто знакомые. Чтобы разграничить сферу своих влияний и интересов в разных социальных сетях существуют разные способы присутствия: например, Instagram предоставляют пользователю выбор между группой (сообществом) и публичной страницей (пабликом).

Instagram - одни из самых быстрорастущих представителей новых медиа, является приоритетом для большинства молодых пользователей, что обязательно должно учитываться учителем, стремящегося к инновациям.

Использование Instagram в процессе обучения способствует обмену информацией, стимулирует развитие творческих способностей и познавательных интересов.

Внедрение в практику обучения разработанных нами методических рекомендаций для учителей «Интеграция социальных сетей в процессе обучения истории Казахстана, на примере Instagram», способствуют развитию учебной мотивации старших подростков и повышению качества знаний старших подростков при подготовке к итоговой аттестации.

Разработана страница в социальной сети Instagram, учитывающая потребность школьника в самопрезентации, саморазвитии. Предлагаю методическое пособие по внедрению социальной сети в образовательный процесс.

Таким образом, в данной статье была рассмотрена история изучения мотивации, проведен теоретический анализ особенностей мотивации учебной деятельности. Мы сделали вывод, что мотив – это всё то, что побуждает человека к деятельности. Учение о мотивации прошло несколько этапов в своем развитии. Отечественные и зарубежные психологи выдвигали различные точки зрения по вопросу о мотивации и ее месте в структуре личности. Одним из видов мотивации является мотивация учебной деятельности. В своей работе опираемся на определение учебной мотивации как «частного вида мотивации, включенной в деятельность учения, учебную деятельность», определяемого И.А. Зимней. [15].

Активное распространение информационных технологий в современном обществе способствовало изменению традиционных сфер коммуникаций. Теперь Интернет стал главной

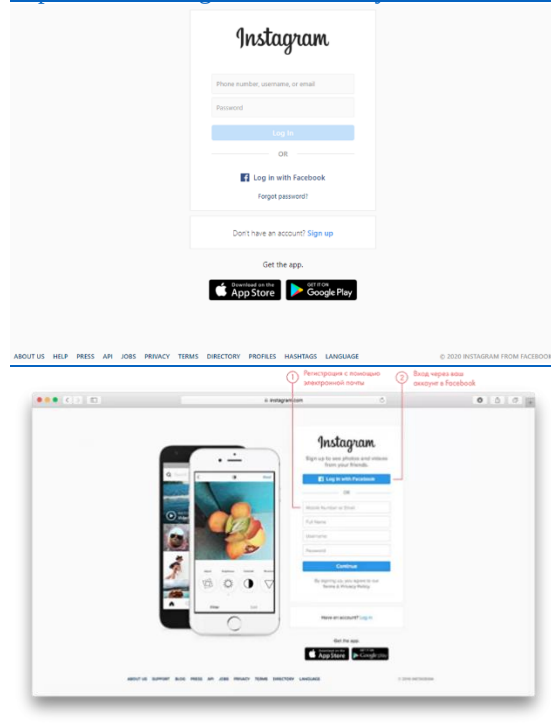
площадкой без барьерного общения людей, которые могут находиться на расстоянии многих тысяч километров друг от друга. [14].

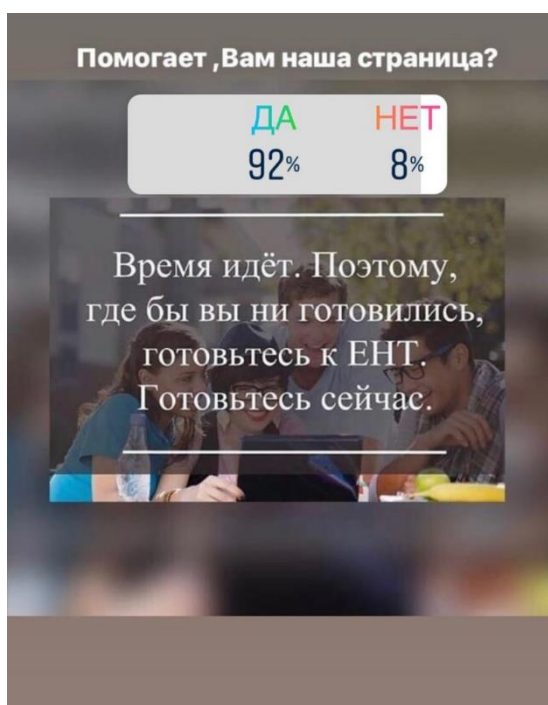
Список использованных источников

1. Алексеева, В. В. Психологические особенности инициативности старших школьников и студентов: Автореф. дисс. канд. психол. наук // В. В. Алексеева М.: РУДН. – 2011.
2. Асадпур, К. М. Роль информационно-коммуникационных технологий в современном процессе обучения // К.М. Асадпур М.: Вектор науки Тольяттинского государственного университета. Серия: Педагогика, психология. – 2012. – №. 1.
3. Асмолов, А.Г. Деятельность и уровни установок. // А. Г. Асмолов под ред. М.: Вестник МГУ. сер. 14. Психология. - 1977. - № 1. - С. 3 - 12.
4. Божович, Л.И. Проблема развития мотивационной сферы ребенка // Л. И. Божович М.: Изучение мотивации поведения детей и подростков. - М., 2002. Издательство Питер. - С.41-42.
5. Вартанова, И. И. К проблеме мотивации учебной деятельности // И. И. Вартанова М.: Вестник Моск. ун-та. Серия «Психология. – 2000. – №. 4. – С. 16-24.
6. Вартанова, И. И. Структура ценностей в системе мотивации старших подростков и юношей // И. И. Вартанова М.: Мир психологии. – 2008. – №. 3. – С. 131-142.
7. Выготский, Л. С. Развитие личности и мировоззрения ребенка // Л. С. Выготский / Психология личности / Под ред. ЮБ Гиппенрейтер, АА Пузыря, ВВ Архангельской // М.: АСТ: Астрель. – 2009. – С. 329-333.
8. Гальперин, П. Я. Лекции по психологии // П. Я. Гальперин М.: Книж. дом «Университет. – 2010.
9. Гордеева, Т. О. Мотивация учебной деятельности школьников и студентов: структура, механизмы, условия развития // О. Т. Гордеева М.: Дисс. доктора психол. н. – 2013
10. Гордеева, Т.О. Мотивационные факторы, влияющие на достижения в учебной деятельности // Т. О. Гордеева М.: Издательство Психология в вузе. 2005. № 4. С. 3—27.
11. Давыдов, В. В. Нерешенные проблемы теории учебной деятельности // В. В. Давыдов М.: Развивающее образование. Том II. Нерешенные проблемы развивающего образования. – М.: АПК и ПРО. – 2003. – С. 7-14.
12. Днепров, Э. Д. Образовательный стандарт—инструмент обновления содержания общего образования // Э. Д. Днепров М.: Вопросы образования. – 2004. – №. 3.
13. Дубровин, Д. Н. Психологическая адаптация как фактор личностного самоопределения в старшем подростковом возрасте // Д. Н. Дубровин М.: Мир психологии. – 2007. – №. 4. – С. 64-75.
14. Жог, В.И., Соколова А.А. Информатизация системы образования: теория и практика // В. И. Жог М.: Педагогическое образование и наука. 2008. - № 4. - С. 3134.
15. Зимняя, И. А. Педагогическая психология. – 2002.

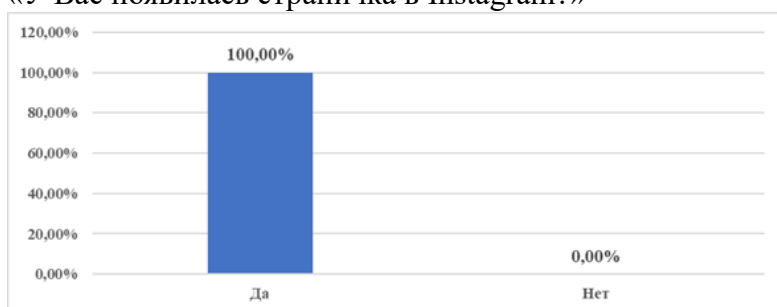
Приложение

https://www.instagram.com/history_of_kazakhstan_unt/p/COTDbCuAFPd/?utm_medium=share_sheet

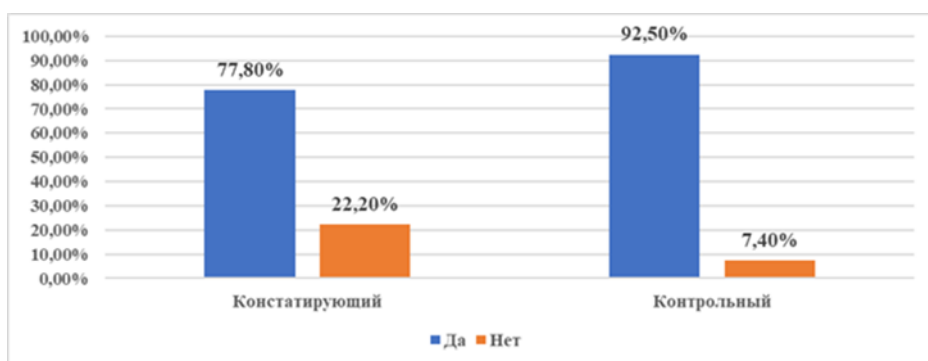

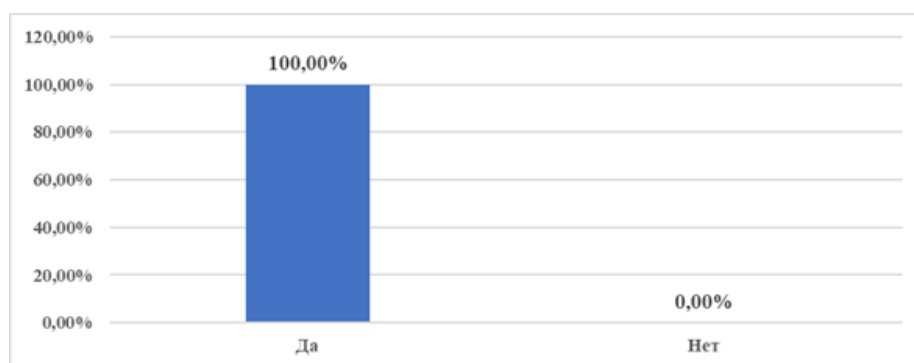
«У Вас появилась страничка в Instagram?»

«Как вы считаете, способствует ли использование социальных сетей расширению культурного кругозора учащихся, дает стимул для изучения дополнительного материала, углубленного освоения предметов»

Как вы считаете, использование Instagram в учебном процессе, сделала вашу учебу интересней?»

DEVELOPMENT OF SCIENTIFIC AND DESIGN ABILITIES OF TOURISM STUDENTS: CHALLENGES AND OPPORTUNITIES

Nurmaganbetkyzy N., Master Teacher, School of Tourism, International University of Tourism and Hospitality, Turkestan, Kazakhstan

Yeshimov B. K., Master Teacher, School of Tourism, International University of Tourism and Hospitality, Turkestan, Kazakhstan

Sharapaeva B. Z., 3rd-year Doctoral Student, Department of Tourism, L.N.Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan mailto:Bzhanabekovna@mail.ru

Abstract: The theme of forming scientific and project activities among students of the specialty "Tourism" with the help of various modern innovative technologies is one of the most pressing problems of the modern system of training specialists in this field. This is due to the fact that awakening the interest of students in carrying out research and project activities and organizing them to carry out research work with special inspiration is one of the most difficult tasks. In the article it is defined the effectiveness of the "Flipped Classroom" technology in coordinating design and research activities among students of the specialty of Tourism, and also new proposals have been developed.

Андатпа: Қазіргі таңда түрлі заманауи инновациялық технологиялардың көмегімен «Туризм» мамандығы студенттерінің ғылыми-жобалық іс-әрекетін қалыптастыру тақырыбы осы саладағы мамандарды даярлаудың қазіргі жүйесінің өзекті мәселелерінің бірі болып табылады. Себебі, студенттердің ғылыми-зерттеу және жобалау жұмыстарын жүргізуге қызығушылығын ояту және олардың жобалау жұмыстарын орындауын ұйымдастыру ең күрделі жұмыстардың бірі болып табылады. Мақалада «Туризм» мамандығы бойынша білім алатын студенттердің жобалық және ғылыми-зерттеу іс-әрекетін үйлестірудегі Flipped Classroom технологиясының тиімділігі анықтала отырып, ұсыныстар әзірленді.

Аннотация: Тема формирования научной и проектной активности студентов специальности «Туризм» с помощью различных современных инновационных технологий является одной из наиболее актуальных проблем современной системы подготовки специалистов в этой области. Это связано с тем, что пробуждение интереса студентов к осуществлению научно-исследовательской и проектной деятельности и организация их выполнения исследовательской работы является одной из наиболее сложных задач. В статье определяется эффективность технологии «Перевернутый класс» в координации проектной и исследовательской деятельности студентов специальности «Туризм», а также были разработаны новые предложения.

In the formation of scientific and project activities of university students, especially for students of the Tourism specialty, the use of Internet tools and modern IT technologies that influence the improvement of the quality of the educational process is relevant. The main point of the Flipped Classroom technology is to use a variety of video materials to transmit educational materials to students outside of class hours. This method allows the student to devote more time to re-organizing, practicing and independently consolidating classes. The "Flipped Classroom" technology gives students the opportunity to master in-depth material on a topic at a high level, carry out group project work and research work on the received materials using simple methods, in a short time. This technology has proven itself well in the experiment, and in general, positive results are expected when used at universities. Technology allows for an individualized approach to the learning process. In particular, students gradually become aware of the content of the materials and begin to ask quality problem-solving questions. The need to successfully work in practical classes creates additional

motivation to study the theoretical part of the homework. In addition, students have more free time for independent study. The deep application of technology in the formation of students' research and design abilities allows the educational process in the country's higher educational institutions to freely enter the global trend of learning.

Currently, various innovative ideas are emerging in all structural spheres of society, including in the field of pedagogy. Since the 21st century is the century of digitalization and information technology, it is also important to use ICT devices and digital achievements of science in the field of pedagogy. Due to the importance of realizing the IT sector and information and telecommunications potential in all spheres of society, including higher education, as well as the fact that it has geopolitical significance in the new digital era, as noted in the Address of the President of the Republic of Kazakhstan K. Zh. Tokayev to the people Kazakhstan in 2021, digitalization as the main factor of competitiveness at the present stage, in the process of its training, is a recommendation for widespread use [1].

Currently, during the period of rapid development of digital technologies and information devices, changes occurring in all layers of society have also led to the emergence of some innovations in the field of higher pedagogy. According to experts in the field of higher pedagogy, education in the 21st century should be organized not according to old methods, but according to new educational conditions. To do this, it is necessary to use online media devices, computer games, video materials, electronic educational resources and other resources that allow directing the educational process to the individual. That is, in preparing project ideas and scientific papers, the student not only listens to the teacher's data, but also takes on the role of a thinker, a shaper of new opinions, and an inventor of ideas. This is due to the fact that this is the main meaning of the modern trend in the higher education system - the transformation of the student into the central object of the educational process. In this sense, the teacher should only be a guide, instructor, assistant and partner in the educational process for students. Considering such important criteria in the educational process, modern teachers are beginning to introduce a new system - a system of blended learning [2].

The use of Flipped Classroom technology and information technology devices allows students to be a priority in the learning process, which increases their responsibility and level of motivation. This technology also improves students' technological competitiveness and ability to work in teams and teams to write scientific and research papers. Video recordings should be the main assistant in correcting errors made in books, theoretical materials, recorded in instructions. Moreover, books should serve students not as a means of fully assimilating theoretical material, but only as a guide, a guide [3].

In order to determine why today students do not want to participate in scientific competitions, projects, or engage in science in general, a survey was conducted through a Google form. Interview details are below (Table 1):

Table 1. Questions of the interview and rare answers

No.	Question	Most common answers
1	Are you interested in writing scientific papers and articles?	In general not particularly interested
2	Why don't you want to participate in scientific competitions and projects? Can you name 1-2 reasons?	Seems boring Scientific supervisors mostly send only materials, long texts, etc., and we are immediately afraid to open them No motivation
3	In what conditions would you like to do science?	If scientific supervisors send us various attractive presentations and audio, video materials on the topic of scientific work instead of thousands of documents, we think it will be much inspiring to do science Practice what has been learned

4	What innovative and technological platforms are you interested in for research writing?	YouTube, Kahoot, and platforms that make it possible to simultaneously search for articles and scientific works of foreign scientists regarding the topics of our scientific research work

As we can see in the table above, students want to use new advanced technologies in writing research papers and projects. And they don't want to do science because there are too many theories and information. In total, interviews were received from 53 university students. They said they wanted to learn their skills in practice, not just theory. When they study in order to write scientific papers, they want to do different activities in reality. They approved if scientific supervisors send them various attractive presentations and audio, video materials on the topic of scientific work instead of thousands of documents, it would be much inspiring to do science.

Taking into account the survey results, we can propose various measures to simplify the writing of scientific papers and projects, which enable students to engage in science with motivation.

Encouraging the student;

Creating a student-centered educational environment;

Be a guide for students;

Using resources that allow you to master the material at any time convenient for you (video, audio);

Wide application of technologies;

Creative assessment of students;

Continuous assessment of student's achievements and analysis of the insights received;

Formation of students' communication skills through group project work;

Formation of the communication environment.

It should be noted that it is impossible to exclude the maximum effectiveness of Flipped Classroom technology for university teachers and students, regardless of the form of the lesson. Mastering the Flipped Classroom technology at any stage of education, starting from the school level of education and ending with higher and postgraduate education, is the main assistant in creating research and scientific project work. Scientific experiments and observations that have been concretized around the topic of this technology confirm this concept.

The analyzed information and conducted research showed that the Flipped Classroom technology develops in students curiosity, versatility, abilities, communication skills, the ability to work in a team, independently solve problems, take responsibility for their educational activities, as well as interest in science. For this, a great deal of skill and professionalism of the teacher is enough, as well as the student's hard work and a little motivation for research work. And Flipped Classroom technology helps to further increase teacher and student engagement based on these activities. Flipped Classroom technology goes beyond sending students pre-class videos and discussing them in class. The main components of this method should be work related to the ingenuity and skill of the teacher, the preparation of independent author's video lectures, podcasts, the organization of debates among students through social networks, the organization of role-playing games and assignments.

In conclusion, we can say that the Flipped Classroom technology is one of the most ambitious achievements of modern pedagogy. The ability to use it correctly requires great responsibility on the part of the teacher. On this basis, this technology is used to increase the involvement of students in research and design activities, while students become lovers of science and knowledge who competently carry out research and design work.

References:

1. Address of the Head of State Kassym-Jomart Tokayev to the people of Kazakhstan [Electronic resource]. – 2021. – URL: <https://www.akorda.kz/kz/memleket-basshysy-kasym-zhomart-tokaevtynkazakstan-halkyna-zholdauy-183555> (Accessed 18 February, 2024).
2. Bergmann J., Sams A. Flip your classroom: reach every student in every class every day. 1st edition. – 2012. – 122 p.

ИНТЕГРАЦИЯ ЦИФРОВЫХ ТЕХНОЛОГИЙ В МЕТОДОЛОГИИ ОБУЧЕНИЯ: ПРЕОБРАЗОВАНИЕ СРЕДНЕГО И ВЫСШЕГО ОБРАЗОВАНИЯ В XXI ВЕКЕ

Яхшибоев Р.Э., *старший преподаватель кафедры «Финансы и цифровая экономика»
Ташкентский государственный экономический университет, Ташкент, Узбекистан.*

Аннотация. В статье анализируется процесс интеграции цифровых технологий в образовательную сферу, с акцентом на среднее и высшее образование. Исследуется, как новые технологические инструменты и методы воздействуют на методологии обучения, преподавание и взаимодействие между студентами и преподавателями. Особое внимание уделяется возможностям, которые предоставляют цифровые ресурсы, включая интерактивные платформы, искусственный интеллект и облачные технологии, и их влиянию на образовательный процесс. Рассматривается роль этих технологий в улучшении доступности и качества образования, а также преодолении возникающих вызовов и барьеров. Статья также охватывает перспективы развития и потребность в дальнейших исследованиях в этой области, подчеркивая необходимость адаптации образовательных учреждений к динамично изменяющейся технологической среде.

Ключевые слова: цифровая интеграция, образовательные технологии, методология обучения, среднее образование, высшее образование, интерактивное обучение, искусственный интеллект в образовании, облачные технологии в обучении, доступность образования, адаптация учебных заведений.

ВВЕДЕНИЕ

В последние десятилетия наблюдается значительный сдвиг в методологических подходах к образованию, обусловленный расширением и углублением применения цифровых технологий. Эта тенденция особенно заметна в сферах среднего и высшего образования, где инновационные технологии открывают новые возможности для улучшения качества и доступности обучения. На фоне этих изменений возникает необходимость анализа и понимания текущего состояния и перспектив интеграции цифровых инструментов в образовательный процесс.

Цель данной статьи — исследовать, как цифровые технологии влияют на методологии преподавания и обучения, а также оценить их потенциал в трансформации среднего и высшего образовательных учреждений. Авторы рассмотрят различные аспекты применения цифровых ресурсов, включая использование искусственного интеллекта, мобильных приложений, интерактивных платформ и облачных сервисов, которые способствуют созданию более гибкого и взаимодействующего обучающего окружения [1-3].

Также будет проведен анализ проблем и вызовов, с которыми сталкиваются образовательные учреждения при внедрении и использовании этих технологий. В частности, будет исследовано, как преодолеваются технические, педагогические и социальные барьеры в процессе цифровой трансформации. На основе анализа существующих практик и тенденций предложены будут рекомендации по оптимизации использования цифровых технологий для повышения эффективности образовательного процесса.

Таким образом, данная работа стремится подробно осветить, как цифровая интеграция может стать ключевым элементом в развитии современных образовательных систем, обеспечивая их адаптацию к требованиям XXI века.

ИНТЕГРАЦИЯ ЦИФРОВЫХ ТЕХНОЛОГИЙ В МЕТОДОЛОГИИ ОБУЧЕНИЯ

В эпоху цифровизации все большее значение в образовательной среде приобретает интеграция цифровых технологий. Эти изменения затрагивают как теоретические, так и практические аспекты преподавания и обучения. В рамках среднего и высшего образования цифровые инструменты и платформы не просто дополняют традиционные методы, но и кардинально трансформируют их, предлагая новые подходы к обучению, которые были недоступны или непредставимы ранее [4].

Технологические инновации в образовании. Одним из основных направлений интеграции является использование интерактивных платформ и обучающих программ, которые обеспечивают студентам доступ к учебным материалам в любое время и из любой точки мира. Эти платформы поддерживают функционал видеоконференций, виртуальных досок, совместной работы над проектами и мгновенного обмена ресурсами, что способствует более глубокому взаимодействию и сотрудничеству между учащимися и преподавателями.

Искусственный интеллект (ИИ) играет революционную роль в персонализации обучения. Системы на базе ИИ могут анализировать успеваемость и предпочтения учащихся, адаптируя учебный процесс под индивидуальные нужды каждого студента. Это обеспечивает более эффективное освоение материала и учет личных образовательных траекторий.

Облачные технологии и их вклад. Облачные технологии предоставляют широкие возможности для хранения и обработки больших объемов данных. Благодаря облаку, учебные заведения могут сократить затраты на IT-инфраструктуру, облегчить доступ к учебным ресурсам и улучшить взаимодействие внутри образовательного учреждения. Это также способствует более гибкой и масштабируемой учебной среде, адаптированной к современным образовательным требованиям.

Проблемы и вызовы. Несмотря на многочисленные преимущества, интеграция цифровых технологий сопряжена с рядом проблем. Вопросы конфиденциальности и безопасности данных, необходимость обучения преподавателей и студентов работе с новыми системами, а также высокие начальные затраты на внедрение технологий — все это требует внимательного рассмотрения и планирования. Кроме того, важно учитывать возможные социальные и психологические барьеры, такие как сопротивление изменениям со стороны как учащихся, так и преподавателей [5].

РОЛЬ ЦИФРОВЫХ ТЕХНОЛОГИЙ В МЕТОДОЛОГИИ ОБУЧЕНИЯ: ПРЕОБРАЗОВАНИЕ СРЕДНЕГО И ВЫСШЕГО ОБРАЗОВАНИЯ В XXI ВЕКЕ

Цифровые технологии оказывают значительное влияние на современные методы обучения, привнося инновации и улучшая процессы передачи знаний. Они не только обогащают традиционные педагогические подходы, но и создают новые формы взаимодействия в образовательной среде. В данном разделе рассматривается, как цифровые инструменты и ресурсы трансформируют методологию обучения в средних и высших учебных заведениях.

Персонализация обучения. Одним из наиболее значимых преимуществ цифровых технологий является возможность персонализации учебного процесса. Алгоритмы искусственного интеллекта и большие данные позволяют анализировать предпочтения и обучающие потребности каждого студента, адаптируя учебные материалы и темп обучения в соответствии с индивидуальными особенностями. Это способствует повышению мотивации и улучшению понимания учебного материала, что является критически важным для успешного образовательного процесса [6].

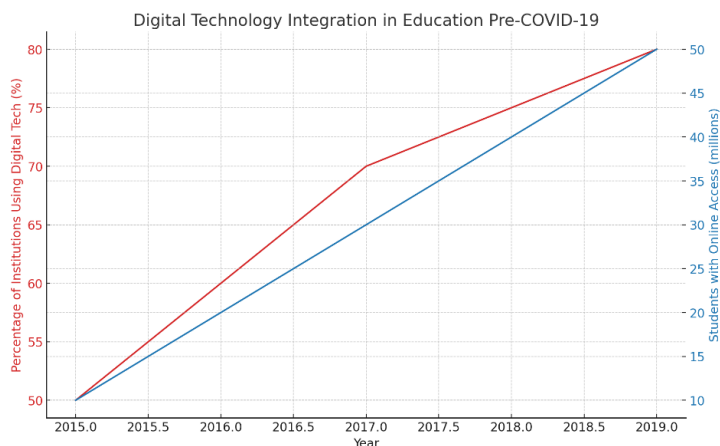

Рис 1. Интеграция цифровых технологий в методологии обучения до пандемии COVID-19¹

Сотрудничество и доступность. Цифровые платформы улучшают доступность образования, предоставляя студентам возможность обучаться из любой точки мира. Они также способствуют развитию коллаборативных навыков через инструменты для совместной работы и общения в реальном времени. Такие платформы как Google Classroom, Moodle, и Blackboard упрощают управление курсами, распределение заданий и взаимодействие студентов с преподавателями, делая обучение более интерактивным и вовлекающим.

Развитие критического мышления. Интеграция цифровых ресурсов в обучение способствует развитию аналитических и критических навыков. Использование различных мультимедийных инструментов, таких как виртуальная и дополненная реальность, позволяет студентам взаимодействовать с материалом на более глубоком уровне. Эти технологии могут применяться для создания симуляций и виртуальных лабораторий, где студенты могут экспериментировать и проводить исследования в контролируемой, но реалистичной среде [7].

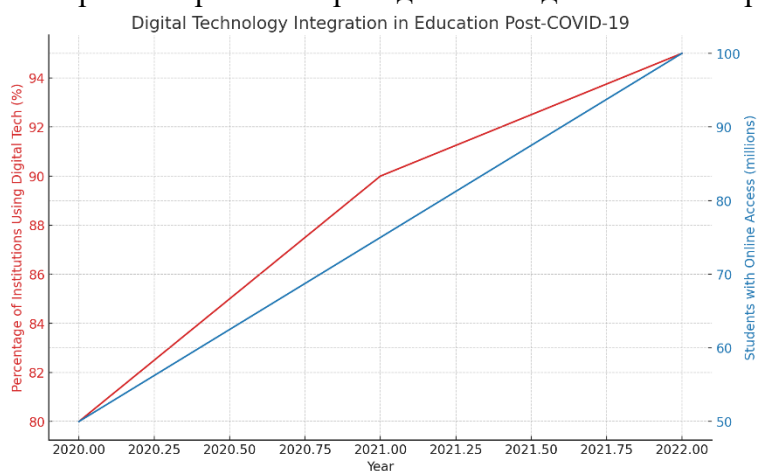

Рис 2. Интеграция цифровых технологий в методологии обучения после пандемии COVID-19²

Проблемы и перспективы. Несмотря на огромный потенциал, интеграция цифровых технологий также влечёт за собой определённые вызовы. Вопросы конфиденциальности данных, необходимость обучения и подготовки преподавателей, а также обеспечение всех студентов необходимым оборудованием и доступом к интернету являются ключевыми проблемами, которые требуют внимательного рассмотрения. Однако, учитывая стремительное развитие технологий и их влияние на образовательные процессы, преодоление этих барьеров представляется не только возможным, но и необходимым для подготовки квалифицированных специалистов, способных успешно функционировать в условиях постоянно меняющегося мира.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Интеграция цифровых технологий в методологии обучения в среднем и высшем образовании представляет собой критически важную тенденцию, которая существенно преобразует образовательный ландшафт XXI века. По мере того как образовательные учреждения продолжают адаптироваться к постоянно развивающемуся технологическому миру, роль цифровых технологий становится всё более значимой в улучшении качества и доступности образования.

В ходе данной работы было выявлено, что цифровые технологии предлагают множество преимуществ, включая персонализацию обучения, повышение интерактивности и сотрудничества, а также улучшение критического мышления и аналитических способностей

¹ График составлено автором

² График составлено автором

студентов. Однако, несмотря на все преимущества, существуют и значительные вызовы, такие как вопросы конфиденциальности данных, необходимость в подготовке кадров и обеспечение равного доступа к технологиям для всех учащихся.

Преодоление этих вызовов требует скоординированных усилий со стороны образовательных учреждений, правительства и частного сектора. Важно, чтобы внедрение технологий сопровождалось не только инвестициями в оборудование и программное обеспечение, но и в развитие педагогических навыков преподавателей и информационной грамотности студентов.

На заключительном этапе следует подчеркнуть, что будущее образования неразрывно связано с цифровой трансформацией. В свете этого, адаптация к изменениям и интеграция новых технологий должны стать приоритетом для образовательных учреждений, стремящихся обеспечить своим студентам наилучшие возможности для обучения и профессионального развития в динамично изменяющемся мире.

Список использованных источников

1. Зеер Э. Ф., Ломовцева Н. В., Третьякова В. С. Готовность преподавателей вузов онлайн-образованию: цифровая компетентность, опыт исследования // Педагогическое образование в России. – 2020. – №. 3. – С. 26-39.
2. Антонова Д. А., Оспенникова Е. В., Спирин Е. В. Цифровая трансформация системы образования. Проектирование ресурсов для современной цифровой учебной среды как одно из ее основных направлений // Вестник Пермского государственного гуманитарно-педагогического университета. Серия: Информационные компьютерные технологии в образовании. – 2018. – №. 14. – С. 5-37.
3. Титова С. Цифровые технологии в языковом обучении: теория и практика. – Litres, 2022.
4. Булаева М. Н., Филатова О. Н., Канатъев П. В. Методические рекомендации применения цифровых платформ в профессиональных образовательных организациях // Проблемы современного педагогического образования. – 2022. – №. 74-4. – С. 34-36.
5. Перминов Е. А., Тестов В. А. Методология моделирования как основа реализации междисциплинарного подхода в подготовке студентов педагогических направлений // Образование и наука. – 2020. – Т. 22. – №. 6. – С. 9-30.
6. Пермиков О. Е., Китин Е. А. Методология стратегического планирования развития образовательных экосистем // Управленческое консультирование. – 2020. – №. 11 (143). – С. 119-129.
7. Шумская О. Н. Интерактивное обучение английскому языку в среднем общем образовании с использованием современных цифровых технологий : дис. – Сибирский федеральный университет; Лесосибирский педагогический институт—филиал СФУ, 2023.

РАЗВИТИЕ НАВЫКОВ ФУНКЦИОНАЛЬНОЙ ГРАМОТНОСТИ НА УРОКАХ ГЕОГРАФИИ У УЧАЩИХСЯ С НИЗКОЙ МОТИВАЦИЕЙ К ОБУЧЕНИЮ

Рянзина Е. В., педагог-мастер, КГУ «Средняя школа №31 отдела образования г.Тараз управления образования акимата Жамбылской области», г.Тараз, Казахстан

Андатпа: Қазіргі әлемде жаратылыстану-ғылыми білімді меңгеру, құзіретті тұлғаны қалыптастырудың және қоғамда табысты бейімделудің негізгі элементі болып табылады. Бұл мәселені шешу үшін мен мектепте география пәнін оқуға деген ынтасын арттыру арқылы оқушылардың жаратылыстану сауаттылық дағдыларын айтарлықтай дамытуға бағытталған зерттеу жүргіздім. Бірнеше зерттеудің нәтижесінде оқушылардың ынтасын нығайту арқылы жаратылыстану сауаттылығын кеңейтуге, география пәніне деген қызығушылықтарын арттыруға болатындығын байқадым.

Аннотация: В современном мире, овладение естественно-научными знаниями является ключевым элементом формирования компетентной личности и успешной адаптации в обществе. Для решения этой проблемы мною было проведено исследование, которое имело целью существенно развить навыки естественно-научной грамотности у учащихся через повышение мотивации к изучению географии в школе. Таким образом, повысив мотивацию учащихся можно повысить уровень естественно-научной грамотности учащихся и привить интерес к географии.

Abstract: In the modern world, mastering natural science knowledge is a key element in the formation of a competent personality and successful adaptation in society. [A1] To solve this problem, I conducted a study that aimed to significantly develop students' science literacy skills by increasing motivation to study geography at school. That is why, by increasing students' motivation, it is possible to increase the level of students' science literacy and instill an interest in geography.

«Есть три силы, заставляющие детей учиться: послушание, увлечение и цель. Послушание подталкивает, цель анит, а увлечение движет».

Станислав Соловейчик

В современном мире, овладение естественно-научными знаниями является ключевым элементом формирования компетентной личности и успешной адаптации в обществе. Функциональная грамотность – это тот уровень образованности, который может быть достигнут учащимися за время обучения в школе и предполагает способность человека решать стандартные и нестандартные жизненные задачи в различных сферах жизни и деятельности на основе приобретенных знаний, то есть социализацию личности.

В географии функциональная грамотность формируется достижением, прежде всего, предметных результатов через:

- работу со статистическими данными.
- работу с текстом
- работу с географической картой

Именно здесь пока наблюдается больше всего проблем. Об этом можно судить, проанализировав результаты выполнения определенных заданий, нацеленных на оценку функциональной грамотности, в МОДО, ЕНТ PISA, TIMSS и ряд других.

Для большинства обучающихся учебный труд – не более чем тягостная повинность, и с каждым годом растет кривая равнодушия к учебе. Одной из составляющих повышения качества образования и функциональной грамотности учащихся является мотивация. Учебная мотивация – проявляемая учащимися мотивированная активность при достижении целей обучения.

Особую роль в этом процессе играет предмет географии, который позволяет учащимся понять мир в его многообразии и сложности. Однако, даже при всей важности предмета, на практике я сталкиваюсь с проблемой низкой мотивации учащихся на уроках географии, что значительно затрудняет их процесс обучения и развития естественно-научной грамотности. Для решения этой проблемы мною было проведено исследование, которое имело цель существенно развить навыки естественно-научной грамотности у учащихся через повышение мотивации к изучению географии в школе.

Вопрос исследования: Можно ли повысив мотивацию учащихся развить функциональную грамотность учащихся?

Джон Дьюи (1916) подчеркивал, что мотивация играет решающую роль в успешном обучении: "Мотивация — это ключ к обучению. Ученик, который не заинтересован, не будет учиться. Нам нужно ставить перед собой задачу разбудить интерес, а не заставить запоминать факты". Альберт Бандура (1977) подчеркивал важность мотивации и уверенности в собственных способностях для достижения успеха в обучении: "Уровень мотивации и самооценки важно влияет на усвоение новых знаний и навыков". Бенджамин Блум (1956) отмечал важность учета мотивации учащихся при планировании учебного процесса: "Мотивация играет решающую роль в обучении. Учитель должен стремиться создать условия, которые максимально мотивируют учеников к активному участию в учебном процессе".

В исследовании приняли участие 25 обучающихся средней школы №31 города Тараз, которые впервые начали изучать предмет география в 7 классе. Исследование проводилось в течение 2022-2023 учебного года.

В качестве количественных методов исследования использовались анкетирование, тестирование и статистический анализ данных. В качестве качественных методов исследования использовались групповые дискуссии и наблюдение. В процессе наблюдения уроков использовались разработанные оценочные листы, которые помогли с оценкой уровня выполнения учебных заданий на уроке. Оценочный лист фиксировал демонстрацию учащимися на уроках навыков научного объяснения явлений, понимания основных особенностей естественно-научного исследования, навыков интерпретации данных и

использования научных доказательств для получения выводов. Для определения уровня мотивации учащихся к изучению предмета географии был также разработан оценочный лист, который основан на следующих критериях: вовлеченность ученика на уроке, саморегуляция, саморазвитие, учебные результаты, творческий подход. Данные брались в начале и в конце учебного года у всех учащихся.

Было установлено, что на начало учебного года 48% учащихся имели низкий уровень естественно-научной грамотности, 44% имели средний уровень и 8% имели высокий. Исследование уровня мотивации учащихся позволило определить, что на начало учебного года 32% учащихся имели низкий уровень мотивации, 40% - средний и 28% - высокий. Из социологического опроса были получены социальные данные учащихся, анализ данных показал, что все учащиеся, имеющие низкий уровень мотивации к изучению географии, воспитываются одним родителем (из неполных семей) или родителями инвалидами, либо являются единственным ребенком в семье. Напротив, 90% учащихся, входящие в группу с высоким уровнем мотивации к изучению предмета, воспитываются в многодетных семьях. Исходя из этого были сделаны выводы, которые позволили скорректировать работу на уроке, т.е. были изменены подходы при подготовке к уроку, а также отдельные задания разрабатывались непосредственно индивидуально для конкретного учащегося, что способствовало повышению мотивации к изучению предмета.

Кроме того, не забываем психологию современного ученика. Современное поколение учеников очень часто называют поколением Z – термин, применяемый в мире для поколения людей, родившихся с 2012 года. Самые яркие черты поколения Z: умеют отлично работать с любой информацией, быстро развиваются, могут делать одновременно несколько дел (писать сообщение, слушать музыку, играть в компьютерную игру и учить уроки), «клиповое» мышление, инфантилизм, плохое запоминание (всю информацию при случае можно посмотреть в сети). Как учить детей поколения Z? Одним из параметров успешного обучения является подача учебного материала яркими наглядными образами с минимальным набором текста. Почему? Потому что современные школьники – обладатели клипового мышления. Клиповое мышление – особенность человека воспринимать мир через короткие яркие образы и послания. Исходя из вышеизложенного в качестве методов обучения использовались: метод интерактивного обучения с применением органайзеров (графики, таблицы, диаграммы, карточки, схемы). На уроках обучающиеся работают с интеллектуальными картами которые помогают визуализировать связи между различными идеями или концепциями, размещая их вокруг центральной темы, составлялись различные таблицы, представляющие информацию в виде таблицы или сетки, которая помогает систематизировать и сравнивать данные. Чертились диаграммы, такие как круговые, гистограммы, линейные графики и др., которые помогают визуализировать количественные или качественные данные. Таблицы двойного входа, способствуют организации информации в виде таблицы с двумя столбцами, где в одном столбце учащиеся записывают ключевые факты или термины, а в другом - свои комментарии, вопросы или рефлексии. Схемы-это упрощенные графические представления процессов, структур или последовательностей, которые помогают учащимся понять сложные концепции. Четвертьные листы, органайзеры, разделенные на четыре квадрата или секции, каждая из которых предназначена для определенного вида информации, например, ключевых слов, определений, примеров и т.д. Вышеуказанные методы позволяют обучить учащихся работе со статистическими данными.

Устная речь современных учеников бедна, невыразительна, односложна. Большая их часть пассивна на учебных занятиях, дети не умеют общаться и не желают говорить во время урока. Исходя из этого, одной из целей преподавания географии является развитие коммуникативных компетенций учащихся. Метод диалогового обучения (активное участие, сотрудничество, развитие критического мышления и активное использование специальных слов, терминов, предметных оборотов речи на уроке), цель технологии диалогового обучения - получить максимальный эффект в развитии мышления и творческих способностей учащихся. Технология учебного диалога является одной из ведущих в числе технологий личностно-

ориентированного образования, а гуманизация и коммуникативная направленность обучения в последние годы выводит межличностный диалог на первое место. Основное назначение данной технологии состоит в том, что в процессе диалогического общения на уроке учащиеся ищут различные способы для выражения своих мыслей, для осваивания и отстаивания новых ценностей.

Конечным результатом технологии STEM обучения, основанном на межпредметной интеграции географии с биологией и литературой. Являются интегрированные уроки, позволяющие получать – знания, которые приобретают качество системности. Умения становятся обобщенными, способствуют комплексному применению знаний, их синтезу, переносу идей и методов из одной науки в другую, что лежит в основе творческого подхода к научной, художественной деятельности человека в современных условиях. Это способствует усилению мировоззренческой направленности познавательных интересов обучающихся. На основании изложенного началом глубокой интеграции должна стать выработка у обучающихся навыка смыслового чтения текста на уроках всех учебных дисциплин школьного курса обучения.

В структуру функциональной грамотности по географии входит картографическая грамотность, которая способствует развитию интереса к предмету и повышению мотивации учащихся при условии картографической грамотности. В случае если ребенок не понимает, как работать с картой предмет становится не интересным и не любимым. В образовательном стандарте сказано, что формирование картографической грамотности - цель географического образования. В географии главный метод исследования - картографический. Задания МОДО, ЕНТ по географии требуют от школьника: умения читать карту, владеть приемом наложения карт, развитого пространственного представления картографической информации. Методика формирования умений работать с картами различного содержания включает: во-первых, глубокое овладение учащимися картографическим методом исследования, для чего необходимо предусмотреть выполнение учащимися таких заданий, которые помогали бы им осознать те действия, с помощью которых они находят решение. Во-вторых, необходимо организовать практическую работу с картографическими изображениями для этого используются картографические задания различных типов.

Для достижения цели и создания поддерживающей обстановки на уроке, снижения уровня тревожности, для учащихся были разработаны алгоритмы для эффективного выполнения учебных заданий и работы со статистическими материалами, текстом, картами.

Комплексный подход позволил за один год повысить средний уровень естественно-научной грамотности на 28%, а высокий уровень на 4%. Средний уровень мотивации вырос на 16%, а высокий на 8%. В обоих замерах заметно снизилось количество учащихся с низким уровнем мотивации и естественно-научной грамотности.

Таким образом, повысив мотивацию учащихся можно повысить уровень естественно-научной грамотности учащихся и привить интерес к географии.

Список использованных источников:

1. Джон Дьюи // Википедия. – URL: <http://ru.wikipedia>.
2. Дьюи Дж. Психология и педагогика мышления / пер. с англ. Н.М. Никольской; под ред. (и с предисл.) Н.Д. Виноградова. — М.: Мир, 1915.- С.202.
3. Нетужилова О. Педагогическая деятельность Джона Дьюи // Информационно-образовательный портал Veni Vidi Vici. – URL: <http://www.vevivi.ru/best/Pedagogicheskaya-deyatelnost-Dzhona-Dyui-ref>
4. <https://nsportal.ru/nachalnaya-shkola/obshchepedagogicheskie-tehnologii/2022/05/25/uchebnaya-motivatsiya-osnovnoy>
5. Пятьдесят современных мыслителей об образовании, от Пиаже до наших дней / Под ред. Джоя Палмера, М., «Высшая школа экономики», 2012 г., с. 147-150.
6. Источник: <https://vikent.ru/enc/6380>
7. География. Интегрированные уроки. 6 – 10 классы/Сост. Н.В. Болотникова. – Волгоград: Учитель, 2004. – 100с.

СОВРЕМЕННЫЕ ПРОБЛЕМЫ ОБРАЗОВАНИЯ И МЕТОДОЛОГИЯ В СРЕДНЕМ И ВЫСШЕМ ОБРАЗОВАНИИ

Уразбаева И. К., старший преподаватель кафедры «Финансы и бизнес аналитика»,
Ташкентский государственный экономический университет, г.Ташкент, Узбекистан

Аннотация. В данной статье исследуются актуальные проблемы современного образования, освещаются проблемы, с которыми сталкиваются образовательные системы во всем мире, и перспективы их совершенствования. Благодаря обширным исследованиям и анализу данное исследование призвано пролить свет на проблемы, с которыми сталкиваются преподаватели, студенты и политики, а также предложить ценную информацию и рекомендации для эффективного решения этих проблем.

Ключевые слова: современное образование, актуальные вопросы, проблемы, перспективы, задачи, рекомендации.

Образование – это постоянно развивающаяся область, постоянно адаптирующаяся к меняющимся потребностям общества. Однако в последние годы современное образование столкнулось с многочисленными проблемами, которые выявили ряд актуальных проблем. От развития технологий до растущих требований глобализованного мира, преподаватели и политики должны решать эти проблемы лицом к лицу, чтобы обеспечить процветающее будущее для наших студентов. В этой статье мы обсудим некоторые из наиболее актуальных проблем современного образования и исследуем потенциальные решения и перспективы. Современное образование играет жизненно важную роль в формировании будущего отдельных людей и общества.

Однако страна сталкивается с многочисленными проблемами, которые мешают ей обеспечить качественное образование для всех. Данная статья призвана углубиться в актуальные вопросы современного образования, исследуя проблемы и перспективы, существующие в рамках образовательных систем во всем мире. Понимая эти проблемы и изучая потенциальные решения, мы можем работать над созданием инклюзивной и эффективной образовательной среды для учащихся всех возрастов. Образование является фундаментальным аспектом человеческого развития и прогресса. Оно играет решающую роль в формировании личности, общества и нации. В Узбекистане, как и во многих других странах, образование является главным приоритетом правительства. Однако существует ряд актуальных вопросов, которые необходимо решить для обеспечения качества и эффективности образования в стране. Будущее нации зависит от образования. Хорошее образование – хорошее будущее. С этой точки зрения мы должны строить и развивать нашу систему образования в соответствии с требованиями времени и современными стандартами. XXI век называют «Веком компьютеров», «Веком технологий», «Веком интеллекта» и так далее. Наше современное образование также должно соответствовать этим именам.

Сегодняшние школьники должны быть более умными и знающими, чем вчерашние. Завтрашние школьники или выпускники школ должны быть более умными и знающими, чем сегодняшние. Исследование выявляет несколько важных проблем современного образования. Во-первых, недостаточное финансирование и распределение ресурсов препятствуют способности образовательных учреждений предоставлять качественное образование. Недостаточные возможности обучения и профессионального развития преподавателей также усугубляют проблему. Кроме того, растущее внимание к стандартизированному тестированию и механическому обучению ограничивает навыки критического мышления и творческие способности учащихся. Кроме того, отсутствие инклюзивности и доступности для студентов из маргинализированных слоев населения усугубляет образовательное неравенство. Любая страна считает реформы в сфере образования приоритетом, отмечая путь своего развития.

В нашей стране в этом направлении проводится замечательная работа. Постановление Президента Республики Узбекистан от 25 января 2021 года «О мерах по поддержке научной деятельности». в области народного образования и внедрения системы непрерывного

профессионального развития» [6] является не только коренным реформированием системы подготовки работников народного образования, но и всесторонним изучением проблем общего среднего образования и важно потому, что он определяет такие задачи, как научный анализ и внедрение передового зарубежного опыта. Это, в свою очередь, служит ускорению процесса взаимной интеграции в образовании. В то же время Научно-исследовательский институт Абдуллы Авлони по изучению проблем национального образования и определению перспектив, помимо анализа различных проблем национальной системы образования, проводит научно-исследовательскую работу по повышению качества образования с целью повышения международного индекса образования Узбекистана.

Конечно, с первых лет независимости реформированию системы образования в нашей стране уделялось большое внимание, и по сей день в этой области достигнуты определенные успехи. Произошли серьезные изменения в системе непрерывного образования, в частности в дошкольном образовании, общем среднем образовании, среднем специальном, профессиональном образовании, высшем образовании, подготовке и переподготовке кадров, внеучебных видах образования. Достижения наши. Но в эпоху глобализации нельзя забывать, что в мире стремительно развиваются наука, техника и технологии. Это, в свою очередь, предъявляет новые требования к образованию, науке. Регулярное реформирование системы образования, совершенствование современных методов и средств обучения, обогащение содержания образования, а значит, оно и впредь будет оставаться актуальной потребностью. Одной из ключевых проблем современного образования в Узбекистане является устаревшая учебная программа.

Текущая учебная программа не готовит студентов должным образом к требованиям современного мира. Ему не хватает внимания к критическому мышлению, навыкам решения проблем и творчеству. Основное внимание уделяется механическому запоминанию и срыгиванию информации, что затрудняет способность учащихся мыслить самостоятельно и применять свои знания в реальных жизненных ситуациях. Чтобы решить эту проблему, необходима реформа учебной программы, которая включает в себя более практические и актуальные предметы, способствует критическому мышлению и поощряет творчество. Современная школа считается комфортной средой для взаимоотношений ученик-учитель. Это удобство требует оснащения школы современными технологиями (умные доски, компьютерное оборудование). Без них школьное образование отстает от современной действительности, что влияет на качество образования. Поэтому адекватное материально-техническое обеспечение является неотъемлемой частью образовательного процесса.

Существенная разница между школьной и внешкольной социализацией обусловлена главным образом конфликтом между книжной культурой и популярной интернет-культурой. В этом противоречии классическая школа перестает быть эффективной формой подготовки к жизни с ее интеллектом, самообладанием, ориентацией на знания и обогащением памяти. Не менее серьезной причиной (и одновременно следствием жизненной позиции выпускников) является их бездеятельность в решении проблем, связанных со школьной жизнью. Несмотря на то, что их влияние на школьную жизнь постепенно возрастает, школьники по своей сути автономны. Большинство из них с трудом называют школу «вторым домом», хотя провели здесь большую часть своей жизни.

Современное образование сталкивается с различными проблемами, включая недостаточное финансирование, устаревшие методы обучения и ограниченный доступ к качественному образованию. Однако существуют перспективы улучшения ситуации благодаря совместным усилиям. Решая эти проблемы, система образования может обеспечить более инклюзивную и эффективную среду обучения. Правительства, преподаватели и политики должны работать вместе, чтобы выделить достаточные средства, обновить методы обучения и обеспечить равный доступ к качественному образованию.

В качестве общего вывода можно сказать, что чем выше качество подготовки специалистов, обучающихся в образовательных учреждениях, тем больше они приобретают современных знаний, тем больше они служат развитию, совершенствованию и качеству

отраслей производства и услуг, которые являются основными связующими звеньями экономики страны. Качественные продукты и услуги ведут к удовлетворению членов общества, полноценной жизни и миру в стране.

Список использованных источников

1. Yusifzade Zeynab, Badirisa Guliyeva MODERN EDUCATION AND ITS PROBLEMS // Science Review. – February 2018. – С. 18-20.
2. Янги Ўзбекистон таълим стратегияси: муаммо ва ечимлар // www.yuz.uz URL: <https://yuz.uz/news/yangi-ozbekiston-talimstrategiyasi-muammo-va-echimlar>
3. Decree of the President of the Republic of Uzbekistan, 29.04.2019 // URL: <https://lex.uz/docs/-4312785>
4. Maktab ta'limi tizimi: muammolar va istiqbollar // aniq.uz URL: <https://aniq.uz/uz/yangiliklar/maktab-talimi-tizimi-muammolar-va-istiqbollar>
5. Concept of development of the higher education system of the Republic of Uzbekistan until 2030 // URL: <https://lex.uz/docs/-4545884>
6. Resolution of the President of the Republic of Uzbekistan, 25.01.2021 // URL: <https://lex.uz/docs/-5239538>
7. TA'LIM TIZIMI: muammo va yechimlar // uzhurriyat.uz URL: <https://uzhurriyat.uz/2017/02/22/ta-lim-tizimi-muammo-va-yechimlar/>
8. <https://xt.uzedu.uz/>
9. Baxtiyor Kadirov, & A. X. Aripova (2021). ZAMONAVIY TA'LIMDAGI MUAMMOLAR. Scientific progress, 2 (1), 699-704.

ТУРАҚТЫ БОЛАШАҚ ҲҲН БИЛИМ БЕРУ – ИННОВАЦИЈАЛЫҚ ТРЕНД РЕТИНДЕ

Каймулдинова К. Д., г.ғ.д., профессор

Шакирова Н. Д., PhD, аға оқытушы. Абай атындағы ҚазҰПУ. Алматы қ., Қазақстан

Андатпа. Мақалада Тұрақты болашақ үшін білім беру, ондағы үрдістер мен технологиялар білім берудегі инновациялық тренд ретінде қарастырылады. Онда болжамды, тұрақты және қарапайым деп білетін әлем тұрақсыз, белгісіз, күрделі және екіұшты болып өзгеріп, SPOD, VUCA-әлемдері BANI түсініктерімен алмасқанына баса назар аударылған. Ал, тұрақсыздық жағдайындағы қоғамдағы өзгерістер оқытудың рөлі мен әдістеріне, білім берудегі тенденцияларға әсер ететіні анық. Бүгінгі таңда білім тек интеллектуалды ғана емес, сонымен қатар эмоционалды, әлеуметтік және стратегиялық ресурстарды дамытуды қажет етеді. Бұл тұста, Тұрақты Даму бағытында Білім Беру маңыздылығының орны айшықталып, оны іске асырудағы инструменттер, күзреттіліктер толық ашылып, талданды.

Аннотация. В статье образование для устойчивого будущего, тенденции и технологии в нем рассматриваются как инновационный тренд в образовании. В нем подчеркивается, что мир, который считается предсказуемым, стабильным и простым, меняется на нестабильный, неопределенный, сложный и неоднозначный, и миры SPOD, VUCA поменялись на BANI. Очевидно, что изменения в обществе в условиях нестабильности влияют на роль и методы обучения, тенденции в образовании. Сегодня образование требует развития не только интеллектуальных, но и эмоциональных, социальных и стратегических ресурсов. Здесь подчеркивается важность образования в направлении устойчивого развития, полностью раскрываются и анализируются инструменты, компетенции в его реализации.

Annotation. In the article, education for a sustainable future, trends and technologies in it are considered as an innovative trend in education. It emphasizes that the world, which is considered predictable, stable and simple, is changing to unstable, uncertain, complex and ambiguous, and the worlds of SPOD, VUCA have changed to BANI. It is obvious that changes in society in conditions of instability affect the role and methods of teaching, trends in education. Today, education requires the development of not only intellectual, but also emotional, social and strategic resources. It emphasizes the importance of education in the direction of sustainable development, fully discloses and analyzes the tools and competencies in its implementation.

Біз цифрлық дәуірде және 4-ші өнеркәсіптік революциямен сипатталатын түбегейлі өзгерген әлемде өмір сүріп жатырмыз. Бұл өзгерістер бізден оқытудың рөлі мен әдістерін қайта қарастыруды талап етеді. Қазіргі білім түбегейлі жаңа қиындықтарға тап болады: біз тұрақты, болжамды және қарапайым деп білетін Әлем тұрақсыз, белгісіз, күрделі және екіұшты болып өзгерді. SPOD, VUCA-әлемдері BANI түсініктерімен алмасты. Ал, тұрақсыздық жағдайындағы қоғамдағы өзгерістер оқытудың рөлі мен әдістеріне, білім берудегі тенденцияларға әсер ететіні анық. Бүгінгі таңда білім тек интеллектуалды ғана емес, сонымен қатар эмоционалды, әлеуметтік және стратегиялық ресурстарды дамытуды қажет

етеді. Бұл тұста, Тұрақты Даму бағытында Білім Беру, оны іске асырудағы инструменттерді, құзіреттіліктерді ашып, талдау өте маңызды.

SPOD - Есептеу техникасы мен интернеттің жаппай таралуына дейін болған ескі болжамды әлемді сипаттайтын түсінік [1]. Мұндағы,

- Steady – тұрақты
- Predictable – болжамды
- Ordinary – қарапайым
- Definite – анықталған

Алайда, бұл дәуір технология тезірек дами бастаған кезде аяқталды. SPOD-әлемнің орнына VUCA-әлем келді. Бұл аббревиатураны біз үшін соңғы екі онжылдықта таныс болған сөздер құрайды [2].

- Volatility – өзгергіштік
- Uncertainty – белгісіздік
- Complexity – күрделілік
- Ambiguity – түсініксіздік, екіұштылық

Қазіргі уақытқа дейін адамзат VUCA-ға негізделіп өмір сүрді [3]. Оның негізгі сипаты - тұрақсыз ортада негізделген шешімдер қабылдау еді. Оның шешімдері Vision (пайымдау), Understanding (түсіну), Clarity (айқындық), Agility (жасыру) арқылы іске асты. Бұл жердегі,

Vision (пайымдау) мықты коммуникация арқылы өзіне, серіктестерге сену, сондай - ақ команданың күш-жігерін қызметтің өнімді салаларына бағыттай білу.

Understanding (түсіну) эмпатия, салауатты қызығушылық және жаңа сын - қатерлерді өзінше шешуге деген ұмтылыс, сондай - ақ қызметтің қолда бар шеңберінен шығып, жаңа көкжиектерді көруге мүмкіндік беретін ақыл - ойдың ашықтығы

Clarity (айқындық) - бұл жаңа жолмен интуитивті түрде жүру қабілеті, жүйелі ойлау арқылы жағдайды бағамдай, көре алу

Agility (ептілік) – жаңа, стандартты емес, инновациялық процестер мен жобаларға жол ашуға бел буу (Сурет-1).

VUCA-әлем	VUCA-жауап
VOLATILITY (өзгергіштік)	VISION (пайымдау)
UNCERTAINTY (белгісіздік)	UNDERSTANDING (түсіну, эмпатия)
COMPLEXITY (күрделілік)	CLARITY (айқындық)
AMBIGUITY (екіұштылық)	AGILITY (жылдамдық, өзгеріске дайын болу)

Fragile (морт сынғыш) Agile (иілгіш)

Сурет-1. VUCA-әлемдегі процестердің сипаты

Бірақ 2020 жылы келген сынақ бұрыңғыны бұлыңғыр етіп, әлемдік қазандықта жүріп жатқан процестерді сипаттайтын BANI түсінігін алып келді. Оны футуролог Джамаис Кашио ұсынды. Яғни, бұл бүгінгі әлемді түсінудің, бағалаудың және оған жауап берудің жаңа тәсілі. Мұндағы [4],

- Brittle – нәзік, морт сынғыш
- Anxious – мазасыз, алаңды
- Nonlinear – күтілетіндей бір тізбекті емес
- Incomprehensible – қиыр-шегіне жету мүмкін емес

Кейбір нәрселер сыртқы жағынан өте сенімді болып көрінуі мүмкін, бірақ іс жүзінде олай емес. Олар баяу және әдемі істен шықпайды, олар бұзылады, морт сынады. BANI әлемі контекстінде мысалы, Ғасырлық тарихы бар ірі өндірістік корпорациялар бір мезетте ыдырауы

мүмкін. Білім беру процесінде біз аудиторияда сабақ өткізу жалғыз нұсқа болмай қалғанын айта аламыз.

Мазасыздық пен алаңдаушылық - ХХІ ғасырдағы созылмалы түрге айналған ең көп таралған "аурулардың" бірінің белгілері. Бұл жағдайда кез-келген таңдау жасау үшін адам қиналады. Демек, маңызды шешімдер қабылдауды тежейтін пассивтілікке алып келеді. Ақпаратқа тәуелділік мазасыздық деңгейін жоғарылатады. Жаңалықтар легін үнемі жаңартып отырып, адам бейсаналы түрде жаңа оқиғаларды, нашар өзгерістерді күтеді және одан да көп алаңдайды. Бұл тәуелділіктен арылуға тырысудың орнына, адамдар не болып жатқанынан хабарсыз болудан қорқады. Жарқын мысал – күні бойы нақты уақыт режимінде әлеуметтік желілердегі оқиғалардан хабардар болу қажеттілігі.

Себеп пен салдар арасындағы диспропорция. Қабылданған немесе қабылданбаған әрекеттердің нәтижелері сайып келгенде теңгерімсіз болып шығады. Кішкентай шешімдер үлкен салдарларға, ал көп жұмсалған күш – жігер шамалы нәтижелерге әкелуі мүмкін. Мысалы, кішкентай вирус әлем халқының көп бөлігін үйлеріне жасыруға мәжбүр етті.

Шексіздіктің арғы жағында "ақпараттың шамадан тыс жүктелуі" мәселесі тұр. Қосымша ақпарат енді жақсы түсінудің кепілі емес. Иә, адамдарға қойылған сұрақтарға жауап табу оңайырақ болды, бірақ көбірек деректер біздің әлемді түсіну қабілетімізді тежейді. Қиыр шегіне жетпеу - біз белсенді қолдана бастаған жасанды интеллект жүйелеріне тән. Жүйелер неғұрлым күрделі болған сайын, олардың қалай шешім қабылдайтынын түсіну қиынырақ болады.

Әлемге баға берілгеннен кейін, оның шешімі де ұсынылған. Морт сынғыштықты – тұрақтылықпен жеңуге болады. Болашаққа деген алаңдаушылықты – дәл қазір болып жатқан ситуацияға зейін аударумен, Күтілген нәтиженің болмауын – икемділік, бейімделу арқылы жеңу. Ал, түсініксіздік ашықтық пен интуитивті түсіну қажеттілігін күшейтеді.

Әлемнің сипаты беріліп, қоғамдағы түйткілдердің беті ашылған соң, мәселелердің шешімі ретінде – тұрақты даму бағытында білім беруді ұстанамыз. БҰҰ әлемнің тұрақты дамуы үшін 17 мақсатты айқындап берді [5]. Олар барлық саланы қамтиды: қоршаған ортадағы тұрақтылық, әлеуметтік тұрақтылық, экономикалық тұрақты даму және саяси тұрақты даму.

ТДМ - 4.7-ге сәйкес, 2030 жылға дейін барлық оқушылардың тұрақты даму үшін қажетті білім мен машықтарға ие болуын, атап айтқанда, тұрақты даму және тұрақты өмір салты, адам құқықтары, гендерлік теңдік, әлем мәдениеті мен зорлық көрсетпеу, әлемнің азаматтығын насихаттау және мәдени алуан-түрлілік құндылығы мен тұрақты дамудағы мәдениеттің үлесін мойындау мәселелері бойынша білім беру арқылы қамтамасыз ету міндеті қойылған.

ТДМБ - Бұл жаһандық азаматтық рухында білім беру, бейбітшілік пен адам құқықтары мүддесі үшін білім беру, жаһандық білім беру, жаһандық оқыту, экологиялық білім беру, Тұрақты даму мүддесі үшін білім беру және ТДМ-мен байланысты басқа да бағыттар бойынша білім беру тәсілдеріне қатысты қолданылатын жалғыз жалпы термин [6].

Бұл жаңа әлемде білім беру жүйесі жас ұрпақты тұрақты өзгерістер жағдайында өмір сүруге дайындауға міндетті. Көріп отырғандарыңыздай, бүгінгі таңда білім тек интеллектуалды ғана емес, сонымен қатар эмоционалды, Әлеуметтік және стратегиялық ресурстарды дамытуды қажет етеді [7]. Дәл осы жерде, ТД бағытында ББ, оны іске асырудағы инструменттер өте өзекті.

Олар тек білімді жеткізуге ғана емес, сонымен қатар білім алушылардың бойында тұрақтылық, икемділік, уақытқа деген ұқыптылық (тайм-менеджмент), ашықтық және ойлаудағы интуитивтілік сияқты қасиеттерді дамытуға мүмкіндік береді. Ол жеке көзқарасты қолдайды, білім алушыларға өздерінің күшті жақтарын білуге және дамытуға, мақсат қоюды және оларға жетуді үйренуге және үнемі өзгеріп отыратын әлемге бейімделуге көмектеседі. Білім беру саласындағы мамандар ретінде біздің бүгінгі міндетіміз тек білімді жеткізу ғана емес, сонымен қатар Білім алушыларды сыни тұрғыдан ойлауға, икемді және бейімделгіш болуға, өзін –өзі оқытуға және өзін-өзі дамытуға үйрету екенін түсінуіміз керек.

Болашақтың мүддесі үшін оқуда мұғалімдердің де маңызды құзыреттіліктері де айқындалған [8]. Олар: а) «білуді үйрену» қоғам алдында тұрған жергілікті және жаһандық қиындықтарды және мұғалімдер мен оқушылардың әлеуетті рөлдерін түсінуді білдіреді (мұғалім түсінеді...);

б) «іске асырып үйрену» тұрақты дамуға арналған білім беруге байланысты практикалық дағдылар мен белсенділік құзыреттілігін дамытуды білдіреді (мұғалім... істей алады);

в) «бірге өмір сүруді үйрену» - серіктестіктің дамуына және өзара тәуелділік, плюрализм, өзара түсіністік және татулық құбылыстарын оң қабылдауға ықпал ететін тренинг (мұғалім басқа адамдармен ... жұмыс істейтіндей жұмыс істейді);

г) «болуға үйрену» жеке қасиеттердің дамуын білдіреді және өз бетінше әрекет ету қабілетін дамыту, сонымен қатар тұрақты даму туралы өз пайымдаулары бар және соған байланысты жеке жауапкершілікті көтеру (мұғалім – бұл...).

Сонымен қатар, мұғалім біртұтас көзқарасты ұстану: интеграциялық ойлау; инклюзивтілік; күрделі мәселелерді шешу. Сонымен қатар, өзгерістерді болжау: өткен тәжірибеден сабақ алу; қазіргі өмірге қатысуға ынталандыру; альтернативті фьючерстерді зерттеу қажеттілігі бар. Мұғалім өзгерістерді енгізуді өз айналасынан, яғни, оқыту мен оқуда трансформациялық тәсілдерді қолдануда және жалпы білім беру жүйесін өзгерту процесінде бастау керек.

ТДМБ мақсаттары білімнің, дағдылардың, қарым-қатынастардың, құндылықтардың және ойлау үлгілерінің кең ауқымын қамтиды, соның негізінде адамдар өздерінің дүниетанымы мен күнделікті мінез-құлқын қалыптастырады және соның арқасында олар планетаға зиян келтірместен бүкіл адамзаттың өмір сапасына жағымды әсер ететін шешімдер қабылдауға қатысады.

Сондықтан, ТДМБ білім алушылардың да игеруі қажет құзыреттіліктерді алға тартады [9].

Өз бетінше білім алу

Жергілікті, ұлттық, жаһандық деңгейде мәселе шешіміне ықпал ете алу

Сыни ойлау

Байланысқа түсу, келісе алу

Жүйелермен жұмыс істей алу. Себеп-салдарлықты түсіну

Тәуекелдерді талдау, баға беру

Құндылықтарды анализдеу

Тұрақты даму процесіне қатысу және дайын болу

Өзгерістерге ашықтық

Инклюзия

Ынтымақтастық және жауапкершілік

Мақалада білім беру саласындағы мамандарға Тұрақты болашақ үшін білім берудің маңыздылығы, себептері, түсініктері, құзыреттіліктері жік-жігімен талданып, аталды. ТДБ тұрақты даму туралы біліммен шектелмейді. Оны іске асыруу әдістемесі - білім берудің негізінде құндылықтар мен принциптерді енгізіп, ұстану есебінен ТД мақсатында толығымен білім беруді қамтамасыз ете алады.

Бұл өзекті мәселе Абай атындағы ҚазҰПУ-нде АР14871476 "География мұғалімдерін даярлау мен қайта даярлаудағы тұрақты даму мақсаттарын іске асыру" гранттық жобасы аясында зерттелуде және ары қарай да жалғасын табады.

Пайдаланылған дереккөздер тізімі

1. Our common future: Report of the World Commission on Environment and Development, note UN, New York, 1987, 374 p. (online) <http://digitallibrary.un.org/record/139811> (қаралған күні 10 қаңтар 2023 ж)

2. Образование для сложного общества. URL: <https://drive.google.com/file/d/0B9ZvF6mQ5FMbSTFKVmhodU5rNTNiTXpUZ2QwZktiR0pzSmJR/view> (қаралған күні 15 қаңтар 2023 ж)

3. Н. Е. Рязанова, Д. В. Моргун, М. В. Аргунова, Формирование глобальных компетенций для vuca-мира: зачем, чем и как учить? Наука и Школа / Science and School № 2'2021, стр. 86-96

4. BANI как новый способ осмыслить меняющуюся реальность. URL: <https://blog.bitobe.ru/article/kakoy-mir-prishel-na-smenu-vuca/>
5. Повестка дня на XXI век (онлайн). https://www.un.org/ru/documents/decl_conv/conventions/pdf/agenda21.pdf (қаралған күні 15 қаңтар 2023 ж)
6. Декларация тысячелетия Организации Объединенных Наций (онлайн). https://www.un.org/ru/documents/decl_conv/declarations/summitdecl.shtml (қаралған күні 3 наурыз 2023 ж)
7. Globalization and education for sustainable development: sustaining the future: International Conference, Nagoya, Japan, 2005. - 176 p., illus. (online) <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000149295?posInSet=1&queryId=N-EXPLORE-89594a0e-9729-4341-a8cb-9e6726314253> (қаралған күні 24 қаңтар 2023 ж)
8. Расширение возможностей преподавателей в интересах устойчивого будущего. ЕЭК ООН, Женева, 2013 (онлайн). <https://unesce.org/DAM/env/esd/ESD> (қаралған күні 5 мамыр 2023 ж)
9. Учиться в интересах будущего: компетенции в области образования в интересах устойчивого развития. ЕЭК ООН, Женева, 2011 (онлайн).

ГЕОМЕТРИЯНЫ ОҚЫТУ БАРЫСЫНДА БІЛІМ АЛУШЫЛАРДЫҢ ТАНЫМДЫҚ ҚЫЗЫҒУШЫЛЫҒЫН АРТТЫРУ

Қали Ж.А.

Абай атындағы ҚазҰПУ математика, физика және информатика факультетінің магистранты,
Алматы қ., Қазақстан

Андатпа. Мақалада негізгі орта білім беру деңгейінде «Геометрия» пәнінің мазмұны, оны оқытудан күтетін нәтижелер туралы баяндалған. Оның ішінде мектептің геометрия курсына оқытылатын төртбұрыш (параллелограм, ромб, тіктөртбұрыш, квадрат, трапеция) және оның ауданы ұғымдары, түрлері, қасиеттеріне шолу жасалған. Білім алушылардың геометрия есептерін шығаруға танымдық қызығушылығын ояту мақсатында мысалдар және олардың шешімі келтірілген.

Кілт сөздер: геометрия, төртбұрыштар, тіктөртбұрыш, аудан, танымдық қызығушылық.

Математикалық білім беру мен ғылымды дамытуда геометрияның алатын орны ерекше.

Геометрия – геометриялық пішіндерді және олардың сандық сипаттамаларын зерттеумен айналысатын ғылым. Мектептегі геометрия курсы планиметрия мен стереометрияға бөлінетіні белгілі. Планиметрияда жазықтықтағы фигуралардың қасиеттері мен сандық арақатынасы зерделенеді. Мұндай фигуралардың мысалдары кесінділер, шеңберлер, үшбұрыштар, төртбұрыштар, тікбұрыштар, көпбұрыштар болып табылады.

Мемлекеттік жалпыға міндетті білім беру стандартында негізгі орта беру деңгейінде математикалық білім беру «Математика», «Алгебра», «Геометрия» пәндері арқылы жүзеге асырылатыны және онда пәнді оқытудан күтілетін нәтижелер жазылған.

Атап айтқанда, негізгі орта білім беру аяқталғанда білім алушы геометрия курсына қатысты келесі күтілетін нәтижелерге қол жеткізуі тиіс: көпбұрыштар жіктемесін; жазық фигуралардың негізгі түрлерінің қасиеттерін және белгілерін біледі; математиканың академиялық тілін; аксиома мен теорема сияқты математикалық категориялардың мағынасын; жазықтықтағы геометриялық салулар мен өлшемдердің қағидаттарын түсінеді; практикалық есептерді шешуде математикалық білімін; математикалық есептерді шешу алгоритмдерін; геометриялық есептерді шешуде жазық фигуралардың қасиеттерін қолданады; геометриялық фигуралардың өзара орналасуын; математикалық модельдер құрастыру үшін мәтіндік есептердің шарттарын талдайды; математикалық есептерді шешудің алгоритмдерін; аксиомалар мен теоремалар арқылы дәлелді пікірлерді; геометриялық түрлендірулерді қолдана отырып құрастыру есептерін шешу тәсілдерін жинақтайды; есептің шартына қатысты есептеулер нәтижесін бағалайды [1].

Білім стандартында көрсетілген күтілетін нәтижелерге сәйкес әр пәннің оқу бағдарламасында базалық мазмұны анықталады. Негізгі орта білім беру деңгейіндегі геометрия курсына төртбұрыш ұғымы мен оның ауданына қатысты оқу бағдарламасында

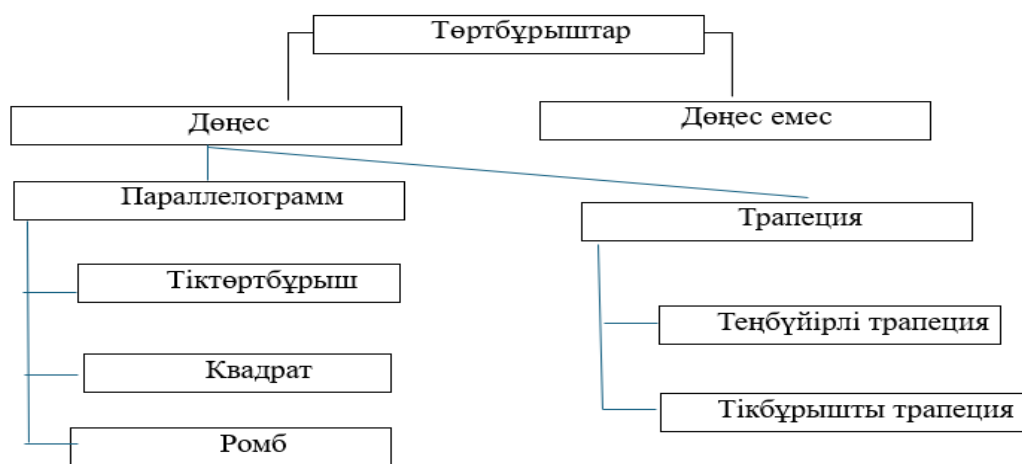
келесі мазмұн қарастырылған: параллелограмм, тіктөртбұрыш, ромб, шаршы, трапеция және олардың қасиеттері, белгілері және аудандары [2].

Геометрияда төртбұрыштарға арналған есептердің алатын орны өте зор. Есептерді белгілі бір жүйемен шығару теорияны саналы меңгеруге оның практикалық мағынасын аңғарып, іс жүзіне қолдана білуге ұмтылдырады. Есептерді шешудің жалпы білік-дағдылары әдетте көптеген есептерді жүйелі шешіп жаттығу арқылы қалыптасады. Төртбұрышқа байланысты есептерді шығаруда бұрынғы шығарылған есептермен берілген есептің арасындағы ұқсастықты, жалпылықты ажырата білуі керек.

Кейбір жағдайда, оқушылар төртбұрыштарға арналған есептерді шығару процесінде оның шығару жолы мен тәсіліне, әрбір шығарылуының кезеңінің негізделуіне назар аудармай, тек қана белгісіз элементті есептеп табумен айналысып, есептерді шығаруда қиналады. Сондықтан оқушылар кез келген математикалық есептерді шешудің жалпы әдіс-тәсілдерін үйрену өте маңызды.

Орта мектептегі геометрия курсы оқытудағы есептердің рөлі, бір жағынан, білім алушылардың белгілі бір есептер жүйесін шешу әдістемесін меңгеруімен, екінші жағынан, оқыту мақсатына толық жету білім алушылардың есептер жүйесін шешудің көмегімен мүмкін болатындығымен анықталады. Математиканы оқытуда есептерді шешу оқытудың мақсаты ретінде де, құралы ретінде де әрекет етеді. Білім алушылардың проблеманы шешудегі белсенділігі мәселені шешу процесі арқылы оның ойлауына қалай әсер ететініне байланысты. Математиканы оқытудағы кез келген есеп белгілі бір мақсатпен (ұғымдарды қалыптастыру, түсініктерді жүйелеу, дәлелдеуге үйрету және т.б.) орындалады. Әрбір мақсатқа жету белгілі бір әрекеттерді меңгеруді талап етеді [4].

Кез келген ұғымды оқып-үйрену осы ұғымның анықтамасынан, жіктелуінен, оған қатысты есептер шығару барысында қажетті формулалар және т.б. басталады. Сондықтан алдымен төртбұрыштардың классификациясын келтірейік (1-сурет).

1-сурет

Төртбұрыштың ауданын табуға берілген есептерді шығару барысында келесі қасиеттер ескеріледі: фигураның ауданы теріс емес сан; тең шамалас фигуралардың аудандары өзара тең; егер фигура бірнеше бөлектен тұратын болса, онда фигураның ауданы осы бөлектердің аудандарының қосындысына тең; қабырғасы бірлік кесіндіге тең квадраттың ауданы бірге тең; бірлік кесінді өзгерсе фигураның ауданы да өзгереді.

Төртбұрыштарға берілген есептерді шығару барысында келесі әдістерді қолдану болады: тірек есептерін қолдану; біртіндеп есептеу әдісі; алгебралық әдіс; геометриялық әдіс; тригонометриялық әдіс; комбинациялық әдіс және т.б.

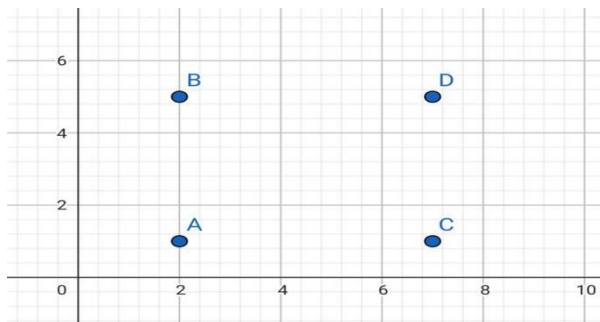
Білім алушылардың геометрия курсына деген қызығушылығын арттыру мақсатында бір есепке қатысты шартын толықтыра отырып бірнеше есептеулер жүргізуге болады. Сонда білім алушылар есепті оңайдан күрделіге дейін есепті толық шығарып, зерттеп шығады. Сондай

есептердің бірі геометриялық есептерді алгебралық әдіспен шығарылатын есептер. Осыған мысал қарастырайық.

1-мысал. $ABCD$ тіктөртбұрышының үш төбесінің координаталары берілген: $A(2; 1)$, $B(2; 5)$, $C(7; 1)$.

1) D төбесін координатасын табыңдар.

Шешуі: Тіктөртбұрыштың төртінші төбесінің координатасын табу үшін геометриялық әдісті қолдануға болады. Ол үшін Geogebra бағдарламасын қолданып, суретін саламыз. Енді тіктөртбұрыштың қарама-қарсы қабырғаларының ұзындықтарының теңдігін және симметриялық екенін пайдаланамыз. Сонда D нүктесінің координатасы $(7; 5)$ болады.

2-сурет

Жауабы: $D(7; 5)$.

2) $ABCD$ тіктөртбұрышының қабырғаларының ұзындықтарын табыңдар.

Шешуі:

$$|AB| = \sqrt{(x_2 - x_1)^2 + (y_2 - y_1)^2} = \sqrt{(2 - 2)^2 + (5 - 1)^2} = 4$$

$$|AC| = \sqrt{(x_m - x_n)^2 + (y_m - y_n)^2} = \sqrt{(7 - 2)^2 + (1 - 1)^2} = 5$$

Жауабы: $AB = CD = 4$ см, $AC = BD = 5$ см.

3) $ABCD$ тіктөртбұрышының периметрін табыңдар.

Шешуі: $P = (AB + AC) \cdot 2 = (4 + 5) \cdot 2 = 18$.

Жауабы: $P = 18$ см.

4) $ABCD$ тіктөртбұрышының ауданын табыңдар.

Шешуі: $S = AB \cdot AC = 4 \cdot 5 = 20$.

Жауабы: $S = 20$ см.

Бұл мысал төртбұрышқа байланысты ең қарапайым мысал. Осындай көптеген төртбұрышқа байланысты есептерді күрделендіре отырып білім алушының қызығушылығы мен ойлау қабілетін арттыруға болады. Бір ғана есептен бірнеше есепті шығаруға болатынын байқадық.

2-мысал. Жөндеу жұмыстарын жасау үшін қыштактай сатып алынды. 3-суретте көрсетілгендей қыштактайда шеңбер және шаршы тәріздес әшекейлер салынған. Қыштактайдың өлшемдері 3 см және 15 см.

1) Қыштактайдың боялған бөлігінің ауданын табыңдар.

2) Қыштактайдың ауданы боялған бөлігінің ауданынан қаншаға пайызға артық?

3-сурет

2-мысалды орындай отырып, білім алушылар бірнеше фигураның ауданын табу формулаларын және пайыз ұғымын қолданады. Осылайша бір тапсырмада оқушылардың төртбұрыштың ауданын табуға байланысты білімдерін ғана емес математика курсы бойынша білімдерін пысықтауына мүмкіндік береді.

Математикалық есептерді шығаруды оқытудың дұрыс ұйымдастырылған әдістемесі оқушылардың логикалық ойлауын, танымдық қызығушылығын дамытуға, сондай-ақ математиканың практикалық қолдану білігі мен дағдыларын қалыптастыруға үлкен септігін тигізеді.

1. Әбілқасымова А.Е. Математиканы оқытудың теориясы мен әдістері: дидактикалық және әдістемелік негіздер. - Алматы: Мектеп, 2014. - 224 б.
2. Мектепке дейінгі тәрбие мен оқытудың, бастауыш, негізгі орта, жалпы орта, техникалық және кәсіптік, орта білімнен кейінгі білім берудің мемлекеттік жалпыға міндетті стандарттарын бекіту туралы Қазақстан Республикасы Оқу-ағарту министрінің 2022 жылғы 3 тамыздағы № 348 бұйрығы. Қазақстан Республикасының Әділет министрлігінде 2022 жылғы 5 тамызда № 29031 болып тіркелді.
3. «Жалпы білім беру ұйымдарына арналған жалпы білім беретін пәндердің, бастауыш, негізгі орта және жалпы орта білім деңгейлерінің таңдау курстарының үлгілік оқу бағдарламаларын бекіту туралы» Қазақстан Республикасы Оқу-ағарту министрінің 2022 жылғы 16 қыркүйектегі № 399 бұйрығына өзгерістер енгізу туралы. Қазақстан Республикасы Оқу-ағарту министрінің 2022 жылғы 21 қарашадағы № 467 бұйрығы. Қазақстан Республикасының Әділет министрлігінде 2022 жылғы 22 қарашада № 30654 болып тіркелді.
4. Абылкасымова, А. Е., Исакова, Л. Т. Задачи как средство контроля и оценки знаний учащихся. – Алматы, 2005. – 99 с.

МЕТОДЫ ДУХОВНО-НРАВСТВЕННОГО ВОСПИТАНИЯ НА УРОКАХ РУССКОГО ЯЗЫКА И ЛИТЕРАТУРЫ

Жапарханова. К.Б., учитель Ефремовской СОШ, Павлодарский район, Казахстан

Аннотация: Мақалада білім беру мәселелері қаралды, олар оқыту мен оқыту жүйесінің үздік дәстүрлерін, оқытудың ең тиімді әдістері мен тәсілдерін, инновациялық технологияларын еркін, білімді, мәдени тұлғаны дамыту ретінде, өзгеріп отыратын қоғамның сұраныстарына сәйкес өзін-өзі іске асыру қажеттілігін қарастырды.

Түйін сөздер: тиімді әдіс, білім, инновация, мәдени тұлға, дамыту.

Аннотация: В статье рассматриваются вопросы образования, которые должны сочетать в себе лучшие традиции системы преподавания и обучения, самые эффективные методы и приемы, инновационные технологии обучения, направленные на развитие свободной, образованной, культурной личности, способной реализовать себя в соответствии с запросами изменяющегося общества.

Ключевые слова: эффективный метод, образование, инновация, культурная личность, развитие

Abstract: The article addresses education issues that should combine the best traditions of the teaching and learning system, the most effective methods and techniques, innovative learning technologies aimed at development of a free, educated, cultured personality capable of realize itself in accordance with the needs of a changing society.

Keywords: effective method, education, innovation, cultural personality, development.

Социальная модернизация требует подхода, направленного на позитивные изменения в жизни всего казахстанского общества, каждой семьи и каждого человека, создает условия для того, чтобы казахстанцы могли улучшать качество своей жизни. Потребности и интересы личности требуют развития системы образования на базе сочетания традиционных и инновационных подходов. Одним из таких направлений является эстетическое воспитание, осуществляемое в школе через предметы «Русский язык», «Литература». Эти предметы должны сочетать в себе лучшие традиции системы

образования, инновационные технологии обучения, направленные на развитие свободной, образованной, культурной личности, способной реализовать себя в соответствии с запросами изменяющегося общества.

На нравственное становление личности ребенка также оказывают влияние средства массовой информации, во многом определяющие нормы и правила

поведения в обществе. Но в наибольшей мере нравственное становление личности происходит в школе в процессе взаимодействия со сверстниками и учителями, всех учащихся в классе, так и каждого в отдельности. Учитель

должен создавать условия для каждого обучающегося, учитывая его индивидуальные особенности, чтобы раскрыть лучшие черты и качества ребенка. Интеллектуальная атмосфера обучения, которая позволяет ученику мыслить, анализировать жизнь и себя в ней выступает главным фактором критического мышления. И в это время, безусловно формируется гуманистическое отношение друг к другу, через ежедневную деятельность: на уроке, на перемене, во время игр.

Именно в это время формируются положительные или отрицательные нравственные качества. Учителю важно научить детей анализировать свои поступки через призму восприятия произведений, поступки героев.

Духовно-нравственное воспитание и развитие личности на уроках развития речи способствуют наиболее открытому раскрытию возможностей обучающегося.

Основным условием духовно-нравственного развития личности является погружение человека в свой внутренний мир, осознание себя как человека, пробуждение нравственных чувств, эмоций, самоанализ внутренних состояний, формирование системы ценностей. Какими же методами необходимо пользоваться в повседневной работе учителю? Выделяя наиболее активные методы, приходишь к убеждению, что влиять на обучающегося через различные методы, можно улучшить качество жизни подрастающего поколения. Ниже приведены методы, используемые во время уроков. Это классические методы, предложенные педагогами прошлого столетия и современности, которые должны находить свое применение в учебно-воспитательном процессе.

Метод убеждения, придуманный математиком и философом Блезом Паскалем, означает: не указывать оппоненту на его ошибку, а прежде всего, помочь ему увидеть проблему с другой стороны и сделать заключение самостоятельно.

Метод веры в свои силы заключается в поддержании взаимосвязи между инстинктами и действиями (З.Фрейд).

Метод прямого действия (П.Я. Гальперин) представляет гипотезу формирования умственных действий.

Метод создания интереса (Ю.Б. Алиев) – прекрасный стимул к учению вообще и к приобщению к какому-то делу по интересу.

Метод доверия (А.Б.Купрейченко) затрагивает аспекты нравственности в психологии. Воспитание природой – И.Г.Песталоцци разработал теорию элементарного природосообразного воспитания и обучения.

Воспитание музыкой – данный метод ввел швейцарский педагог и композитор, профессор Женевской консерватории Эмиль Жак Далькроз.

Хочу поделиться опытом применения данных методов в разных классах. Учитывая возрастные особенности учащихся, в разных классах применяю разные методы, уместные в данной ситуации.

4 класс

Осознание эмоциональной сферы, приобретение личного опыта восприятия действительности

Сочинения-миниатюры : «Как звучит радость?», «Как пахнет день рождения?», «Какого цвета осенний (зимний, весенний, день)?»

Творческие задания: «Рассказ от лица другого», «Что рассказал раненый голубь?», «Что рассказал о себе твой щенок?» ,

Предполагаемый результат

Развитие душевной чуткости, эмпатии. Преодоление «отчуждения» знания. Переоценка собственного поведения и отношения к окружающим

Ученица 4 класса , Айзере выбрала тему «Что рассказал о себе твой щенок?» . Она пишет: «Я давно мечтала о щенке. И мечта сбылась! Родители привезли щенка, он был маленький, кругленький. Сначала пожалела, что его привезли и оторвали от мамы. Начала шептать ему на ушко, что со мной ему будет хорошо. И мне показалось, что он кивнул в ответ!»

Айзере показала способность сопереживания, душевного подъема, учится бережному отношению к животным.

А Нурсултан описал день рождения. Сначала удивился данной теме, а потом воскликнул: «Как пахнет день рождения?» Он пишет: «День рождения пахнет очень вкусно! Да, я чувствую запах доброты и праздника! Когда все рядом: родители, друзья!»

Учащиеся приобретают умение выражать своё эмоциональное состояние, особенно данную работу любят писать дети, которые неохотно вступают в диалог.

5 класс

Написать рассказ о самом себе с элементами самоанализа

«Когда я был маленьким», «Случай, ставший уроком», «Моё открытие», Сочинения-перевоплощения «Я — последний осенний листок»

Предполагаемый результат

Выполнение данных этюдных работ способствует самопознанию подростков. Даёт возможность ребёнку поразмышлять о своём месте в мироздании, развивать общее мироощущение

Из работы ученицы Айзады Акбота «Случай, ставший уроком». Вспоминает, что когда была в начальных классах обидела девочку с соседнего класса. «Девочка была тихоней, ни с кем не водилась, вечно сидела в классе. Не бегала, не разговаривала, а была печальная. Я шумная, вбежала к ним в класс и закричала «Чего ты вечно сидишь! Ты нас не признаешь? А ну, побежала!». С силой толкнула её. Она упала, и сильно ударилась головой об угол стола. Пошла кровь, я испугалась, и убежала. На другой день, она не пришла в школу, я спросила учительницу, оказалось, девочка попала в больницу. Это был страшный урок для меня», - написала Айзада. Этот прием эффективен при формировании навыков высокого порядка : анализировать ситуацию и извлечь из нее урок.

6 класс

Написание сочинений рассуждений «Моё Я такое разное», «Я — умный», «Я как друг», «Из чего складывается дружба?», «Что порождает вражду?», «Случай, ставший уроком»

Предполагаемый результат

Концентрация внимания ребёнка на различных сторонах осмысления собственного Я. Осознание нравственных категорий, их значение для человека. Ориентация на позитивные духовно-нравственные ценности, взаимопонимания, доброту, дружбу

Групповая работа и работа в паре

Раздел «Жизнь и творчество», тема «Искусство слова»:

Групповая работа Почему книга для нас – учитель?

Почему книгу называют другом?

Ролевая игра

Учащиеся составят диалог по названиям групп и разыграют по ролям. Для составления диалога используют материалы из интернета, свой опыт. Отвечая на вопросы, приводят примеры из своей практики, обосновывают свой ответ.

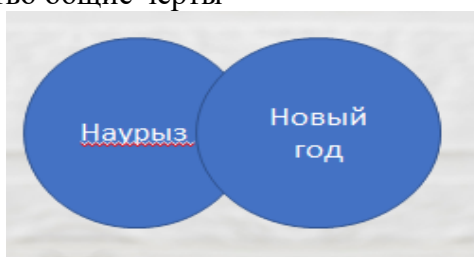
Парная работа: Представьте, что вы –журналист, нужно взять интервью у Курмангазы. Составьте диалог, используя приём РАФТ. Узнайте у композитора о его чувствах при создании музыки№

Тематические уроки

Тема: Традиции празднования Нового года.6 класс

Задание Чем различаются и чем схожи Наурыз и Новый год? Заполните диаграмму, впишите в пересекающееся пространство общие черты

Использование информационно- коммуникативных технологий

Данный прием эффективен при объяснении нового материала , например в 6 классе по теме «Зима в нашем краю» показала видеоролик о зиме, при актуализаций знаний и учащиеся быстро спрогнозировали тему урока.

Преподаватель, используя Интернет, может актуализировать материал учебников;

найти дополнительную информацию;

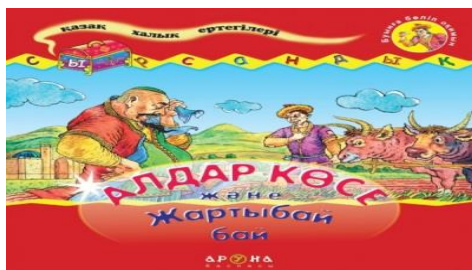
разместить учебную информацию;

разработать интерактивные задания;

применить различные формы контроля и организовать обратную связь.

Создание буктрейлеров.

Цель буктрейлера – рассказать о книге. Но этот рассказ должен содержать интригу, чтобы заинтересовать читателя

Метод проектных исследований

Данный метод позволяет получать практический опыт, навыки коммуникации, работы в команде. Метод помогает развить активное самостоятельное мышление учащихся, погружаться в атмосферу, требующую думать, рассуждать, грамотно излагать свои мысли. Например, при изучении басен И.А.Крылова предлагается реализовать краткосрочный проект – инсценировку. Класс делится на 3 группы, выбирают басни, персонажи, вариант демонстрации.

Раздел «Выдающиеся личности в искусстве Казахстана», 6 класс

Задание: Напишите на листочках имена выдающихся личностей Казахстана, объясните кратко, почему вы считаете этих людей выдающимися. Приклейте листочки на дерево

Дерево выдающихся личностей.

Рекомендуется данный способ по развитию креативности, которое принесет ему удовольствие. Учатся создавать текст - описание, повествование, данная работа способствует творческому подходу, развитию критического мышления.

Таким образом, целевой установкой в нравственном воспитании школьников, является формирование устойчивых нравственных ориентиров. И такую возможность для этих целей играет предмет «Русский язык и литература». На уроках дети приобщаются к мудрости языка, традициям, культуре, нравственным ценностям. Естественно, что главную роль в воспитании духовно- нравственной личности в школе играет учитель. Авторитет учителя, как профессиональный, так и нравственный, уровень педагогического мастерства являются самыми важными факторами в воспитании подрастающего поколения.

Список использованных источников

- 1.Богданова О.С., Черенкова С.В. Нравственное воспитание старшеклассников. - М.,2008
- 2.Булатбаева К.Н.Функционально-коммуникативная технология обучения русскому языку в казахской школе. Павлодар: НИЦ ПГУ, 2005
- 3.Рымбаева К.С. К проблеме использования информационных технологий в подготовке студентов педагогического колледжа, - Астана// https://tou.edu.kz/arm/upload/umk_pdf/46783.pdf.

МЕМЛЕКЕТТІК ТІЛДІ МЕНГЕРУДЕГІ ДАРЫНДЫ БАЛАЛАРДЫ ДАМУ ТӘЖІРИБЕСІНЕН (МҰҒАЛІМДЕРМЕН ЗЕРТТЕУ ЖҰМЫСТАРЫ)

Төлеубаева М.С., К.Макпалеев атындағы №4 ЖОБМ-нің
қазақ тілі мен әдебиеті пәні мұғалімі, Павлодар қ., Қазақстан

Андатпа. Дарынды оқушылармен жұмыс жасау мәселесі қазіргі қоғам үшін өзекті болып отыр. Бүгінде мектепке жоғары талаптар қойылып жатыр.

Мақалада дарынды және талантты, ерекше қабілеттілігі бар балалармен жұмысты тиімді ұйымдастыру жолдарын көрсетіп, дарындылықты сыныптарда дамыту. Түйінді идеялар: дарынды және талантты

оқушылардың шынайы қабілеттілігін көрсетуде көрінетін кедергілерді анықтау, мұғалімдер шығармашылық тобын құрып, Lesson Study әдісі бойынша мектепте дарынды балалармен жұмыстарды арттыру.

Түйінді сөздер: дарын, дарындылық, шығармашылық қабілет, Lesson Study әдісі, тәжірибе.

Алдыңғы мақаламызда дарынды балаларды дамытудағы нәтижелермен бөлістім. Осы мәселе бойынша мына мақала мұғалімдермен ұжымдық жұмыстарды атқарып, мектептегі дарынды балалардың санын көбейту жолдарын қарастыру болып саналады. Дарынды балаларды дамытуда үлкен мазмұнды жұмыстар атқарылуы тиіс. Сол жұмыс мазмұнымен, әдіс-тәсілдермен, сабақтағы жетістіктермен мектептегі мұғалімдермен бөлісу қажеттігі туындайды. Бүгінгі күні командалық жұмыс мектептің білім беру сапасын көтеруге үлкен себебін тигізеді. Нәтижелі сабақ жүргізілсе де, оны әрі қарай жетілдіру, түрлендіру жұмыстары тоқтамайтын процесс болу керек. Әсіресе әр мектеп дарындылықты дамыту жолында көп жұмыс атқаруы тиіс.

Қазіргі таңда мұғалімнің негізгі мақсаты – өз кәсіби деңгейін үнемі дамытып отыру (нәтижелі еңбек етсе де, педагогикалық жолда әрқашан ізденіс жұмыстары қажетті деңгейде болуы тиіс). Ал бұл жұмыстың ең тиімді әрі қолжетімді екі түрі бар: 1) сабақтарды бірлесе жоспарлау; 2) өзара сабақтарға қатысып, оларды жақсарту мақсатында талдау мен талқылау. Осы екі әрекетті де қамтитын бірден бір құрал - сабақты зерттеу (немесе Lesson Study) әдісі. Сабақты зерттеу әдісі (Lesson Study) мұғалімдердің кәсіби біліктілігін тұрақты түрде дамытудың тиімді жолы. Олар топ құрып жұмыс істейді. Жас мұғалімдерге тәлімгер болу және олардан бүгінгі күннің әдістерін үйрену, еңбек өтілі жеткілікті мұғалімдермен ой бөлісу, тиімді әдіс-тәсілдермен алмасу мақсатымен осы мақала авторы дарындылықты дамытуда сабақты зерттеу мәселесін көтеріп, өз тәжірибесіндегі нәтижелерге жету жолдарды жариялауды жөн көрді.

Сабақты дарындылықты дамыту жағынан зерттеу (Lesson Study) бойынша төмендегі қағидаларды негізгі ұстанымдар ретінде алдық:

- сабақ беру барысында оқушылардың тілге деген дарындылығын дамытуды (теориялық, әдістемелік немесе қарым-қатынас саласындағы проблеманы) шешу мақсатында сабақты бірлесе жоспарлау (осы бойынша менімен бірге басқа мектеп мұғалімдері де жоспарлау жұмыстарына қатысты);

- сабаққа қатысу барысында оқушылардың үйрену әрекеттерін бақылау, олардың жетістіктері мен қиындықтарын айқындау;

- оқушылармен сабақтан кейін сұхбаттасу арқылы олардың қызығушылығын анықтау, оларды сабақ барысында ескеру, жүзеге асыру;

- сабақтан кейінгі талқылауда оқушыларды бақылау мен сұхбаттасу нәтижелерін қолданып, сабаққа жағымды өзгерістер енгізу, сабақ жоспарын жақсарту;

- оқушыларға тиімді жеке немесе жұптық тапсырмалар әзірлеу.

Біздің мектепте Сабақты зерттеу (Lesson Study) топтары құрылды.

Алдымен жалпы әдістемелік тақырыптарға коучингтер өткізілді. Олар «Диалогтік оқыту-белсенділікті арттыру жолы», «Сабақты зерттеу не үшін керек» тақырыптар бойынша өтті.

Коучингтерде үш кезеңдік құрылым болды:

I. Коучинг бірлесе жоспарлаудан басталады. Бірлесіп жоспарладық, мақсат қойып, күтілетін нәтижені айқындадық және тәсіл, тапсырма, ресурстарды таңдадық.

II. Рефлексиялық диалог – коучингтің негізгі әдісі болып табылады. Коуч үйретпейді, ол тек сұрақтар қойып, рефлексиялық диалогты ұйымдастыруға арналған. III. Коучинг нәтижесінде тізбектелген LS сабақтарында дереу қолдануға болатын нақты шешім қабылданды. Біз топ құрып, сабақтарды зерттеуді мақсат қойдық.

Таңдаған тақырыбымыз: «Диалогтік оқытуда оқушылардың танымдық белсенділігін арттыру арқылы дарындылыққа жеткізу». Тізбектелген сабақтар топтамасын жоспарладық. Топта зерттеуге өз еркімен 4 қазақ тілі мұғалімі қатысты.

I. Сабақтарға дейін

Зерттеуге дайындық жұмысы ұйымдастырылды. Жоспар жасалды.

Бұл зерттеуден не күтіледі?

Мұғалімдер :

-өз жұмысын үнемі зерттеп отырады, сыни көзбен қарайды,әр сабақта оқушылардың белсенділігін арттыруды көздейді;

- әріптестерімен пікір алмасу, өзін-өзі басқару, реттеу мен дамытудың ұтымды құралы ретінде ұстаздарға бірлесе жоспарлау, тәжірибеде туындаған проблемаларды шешу, сабақ жоспарларын жақсарту үшін сабақтарды бірлесе талдау мен талқылау секілді тиімді әдіс-тәсілдерді қолдану дағдыларын үздіксіз дамыту мүмкіндігін береді;

- зерттеуге қатысқан мұғалімдер белсенді болады;

-өз сабақтарын талдауға, оқушыларды зерттеуге,олардың пікірлерін ескеруге, диалогқа түсе алуға дағдыландырады;

-сабақта оқушыларға үнемі психологиялық ахуал орнатады.

Оқушылар:

- сабақта белсенді болады;

- қызығушылықтары жоғары деңгейде;

- бір-біріне көмектесуге үйренеді;

-топта,жұпта жұмыс істеуге дағдыланады;

-өздерін еркін сезінеді;

- көшбасшы ретінде өздерін сынап көреді;

-бір-бірін , өздерін бағалауды үйренеді;

- сабақтың тақырыбын әрі қарай тереңдетуге, ақпарат жинақтау негізінде дарындылыққа ұмтылады.

II Жұмыс барысы:

1) LS тобын құрдық.

2) Lesson Study-дің мақсатын және күтілетін нәтижелерді айқындадық.

Топтың зерттеу жұмысының мақсаты-қазақ тілі сабағында оқушылардың танымдық белсенділігін диалогтік оқыту арқылы арттыру, соның негізінде оқушылардың дарындылық қасиеттерін дамытуға жол ашу.

3) Таңдалған проблема ауқымында коучинг өткізіп, мәселенің теориялық мазмұнын ашу, мүмкін шешімдерін таңдадық.

4) Сабақтарды бірлесе жоспарладық.

5) Бақыланатын оқушылар мен шағын топтарды, бақылау барысы мен интервьюде қолданылатын құралдарды таңдадық.

6) Оқушылардан сабаққа дейін сұхбат алдық.

7) Оқушылардан алған сұхбат негізінде сабақ жоспарына өзгертулер енгіздік

II. Сабақтар кезінде.

8) Lesson Study сабағында

а) А,В,С топтағы оқушыларды бақыладық.

А оқушы - сыныптағы ең үздік, белсенді оқушы;

В оқушы: білімі орташа оқушы;

С оқушы білімі төмен оқушы.

Тәжірибеде дарындылықтың мазмұнын айқындадық. Дарынды емес бала болмайды. Бірақ әр баланың өз психологиялық ерекшеліктері болады. Сонымен қатар, *дарындылықты* қазақ тілі сабақтарында дамытуда біз өзіміз үшін төмендегідей міндеттер қойып алдық.

А тобындағы үлгерімі биік оқушы: монолог және диалог түрінде емін-еркін сөйлеу қабілеті болу керек; логикалық жағынан оның мәтіні тақырыпшалардың жақсы байланысын көрсетуі қажет; тіл қолдану жағынан көркемдеуіш құралдарды емін-еркін қолдануы керек; қазақ халқының мақал-мәтелдерін тиісті орнында қолдану білігі болу қажет; шешендікке апаратын шеберлік әдістерді меңгеру қажет; қазақ халқының топ алдында сөйлеу үшін қажетті ой мен тілдік сипаттарлы білуі қажет; стилистикалық өңдеу жұмыстарын атқара алады;шығармашылық қабілеті болуы қажет.

В тобындағы білімі орташа оқушы: монолог және диалог түрінде сөйлесе алады және басқа адамдардың сөзінің тереңдегі ойын түсінеді, көркем әдебиет үзінділерін мәнерлеп оқиды, оқулықтардағы ғылыми мәтіндерлі түсінеді, синонимдік және антонимдік қатынастарды жақсы қолданады, сөйлемдерді түрлендіре алады, шығарма жаза алады.

С оқушы білімі төмен оқушы: монолог және диалог түрінде бір қалыпты (түрлендірусіз) сөйлесе алады, берілген мәтіндерден қажетті ойды таба алады, қысқа көркем әдебиет үзінділерін мәнерлеп оқиды, орфографиялық және орфоэпиялық сауаттылығы қалыптасқан (сингармонизм заңын жақсы түсінген, сол бойынша сауатты дыбыстау абілеті бар), « мақала тақырып бойынша келтіре алады, басқа оқулықтардан ғылыми мәтіндерді түсінеді, кейбір жерлерін сөздік арқылы түсінеді.

Осы қағидаларды толық ұстанып, мұғалімдерді сабақтарыма шақырып отырдым.

III. Сабақтардан кейін.

9) Оқушылардан сабақтан кейін сұхбат алдық.

10) Сабақты талқыладық, сабақ жоспарына өзгерістер енгіздік, сабақ жоспарының жақсартылған нұсқасын дайындадық.

Оқушылар білім беру үдерісінің белсенді қатысушылары болу үшін оларды сабақты жоспарлау ісіне қатыстырдық. Ол үшін LS тобының мүшелері таңдап алған шәкірттермен сабаққа дейін сабақтың қалай өтетіндігі туралы сұхбат алдық. Оқушыларға олардың пікірі сабаққа өзгерістер енгізу үшін қажет екендігі және де олардың құпия болатындығы туралы айтылды

Оқушылардың айтқандары, олардың ұсыныстары мен сұраныстары сабақты жоспарлағанда міндетті түрде ескерілді.

Қандай нәтиже шықты:

Оқушылардың бойындағы өзгерістер:

А тобындағы оқушылар - жауапкершілік ала білді, өз білімін басқалармен бөлісу, өз маңыздылығын, көшбасшылық қасиеттерін дамытты, ұйымдастыру қабілеттерін қолдана білді.

В тобындағы оқушылар – басқалармен қарым-қатынаста белсенді болды, басқалардан қалмады, өз үлесін қосуға тырысты, көшбасшылық қасиеттерін дамытты, ұйымдастыру қабілеттерін қолдана білді.

С тобындағы оқушылар - басқалармен қарым-қатынаста белсенді болды, өзге оқушылардан қалмауға тырысты, ұжымдық жұмысқа өз үлесін қосуға талпынды, жетекшілік қабілеті оянды

Қазақ тілі сабағында орыс тілді оқушыларым өзімнің барлық қазақша сөйлегенімді түсінеді, тез қабылдайды, белсенділік көрсете алады. Осы сабақтарымның оң нәтижесі барлық әріптестерім атап өтті. Сонымен қатар, үш топтағы оқушыларыма берілетін тапсырмалардың жүйелілігін байқады. Мұғалімдер *А тобындағы оқушылардың* суырып салма ойлары атап өтті, қажетті жерде зиялы адамдардың ойларын оқушылар келтіре білетіні көрінді. Бұл дарындылықты дамытудағы жүйелі түрде жұмыс жүргізілетінінің дәлелі ретінде келтірілді. *В тобындағы оқушылар* мәтінді толықтыру жұмыстарын жақсы атқаратынын байқады. Мақал-мәтелдермен жақсы жұмыс істейтіндері атап өтілді. Жазу сауаттылығы, мәтіндегі логикалық байланыстарды байқай алатыны көрінді. *С тобындағы оқушылар* мәтіндерді жинақтау, байланыстыру, сөйлемдерді түрлендіру ұмыстарын атқару біліктігі байқалып отырды. Сабақ барысында оқушылардың топтарға бөлінуі жасырын болды. Олардың бөлінуі парталарындағы тапсырмалардың түсті қағазда берілгенінен байқалып отырды.

Қандай нәтижелер:

- мұғалімдер өз кәсіби дәрежесін жетілдіруге деген қызығушылығын арттырды;
- 8 сынып оқушыларының оқу үдерісіне қызығушылық және танымдық белсенділіктері артты;
- диалогтік оқыту қазақша сөйлеу дағдыларын дамытуға ықпалын тигізді
- төменгі және жоғары дәрежелі сұрақтар құрастыру біліктері қалыптасты
- топпен, жұппен, жеке жұмыс істеуге дағдыланды

Сонан соң, жас мұғалімдердің сабақтарына қатысып, олардың жұмысындағы туындаған мәселелер анықталды:

- оқушылардың тілдік кедергілер-сөздік қордың аздығы;
- қазақ тілінде сабақ өткізілді, орыс тілінде де түсіндіру керек болды (орта деңгейлі сынып оқушыларының білім-білік, дағдыларына байланысты)

Келешекте не жоспарланып отыр? Жас мұғалімдердің жұмыс барысында әдіс-тәсілдерді қолдануды жетілдіру және кәсіби біліктілік деңгейін көтеру; оқушылардың танымдық белсенділігін арттыру және тәжірибеде диалогтік оқыту әдістердің қолдану аясын кеңейту; түрлі сыныптарда осындай LS зерттеу жүргізу арқылы фокус топтың жұмысын кеңейту қажеттілігі туындады.

Пайдаланылған дереккөздер тізімі

1.Төлеубаева М.С. Мемлекеттік тілді меңгерудегі дарынды балаларды дамыту тәжірибесінен// Заманауи ливгодидактика және үштілді білім беруді дамыту. Халықаралық ғылыми-практикалық конференция материалдарының жинағы/ Ы.Алтынсарин атындағы Ұлттық білім академиясы. – Нұр-Сұлтан, 2022. - Б.377-391

2. Mambetalina A.S., Amangossov A.A. and Mukhambetkalieva K.S. (2023). Diagnosis of giftedness of schoolchildren in Kazakhstan by the method of "Assessment of giftedness by an expert". Social sciences 12:567.// <https://orcid.org/0000-0003-4158-8368>

3. Сатанов А.Б. К вопросу разработки Программы качественного исследования по выявлению уровня одаренности школьников в Республике Казахстан»//

ПЕРЕВЕРНУТЫЙ УРОК КАК СРЕДСТВО ПОВЫШЕНИЯ КАЧЕСТВА ОБРАЗОВАНИЯ

Т. С. Хасенова, учитель математики, филиал НАО Республиканская физико-математическая школа, г. Астана, Казахстан

Андатпа. Бұл мақалада аралас оқытудың бір түрі болып табылатын «Төңкерілген сабақ» оқу үдерісінің моделі көрсетіледі, бұл оқу үдерісінде жаңа материалды меңгеру үйде өтеді, ал мектепте сабақ барысында оқушылар белсенді іс-тәжірибемен айналысады және олар оқу үдерісіне рефлексия жасайды. Бұл процесте мұғалімге оқу процесінің технологиялық және әдістемелік бөлігін пысықтау қажет.

Түйінді сөздер: білім беру, төңкерілген сабақ, мұғалімнің төңкерілген әрекеті, оқытудың белсенді түрлері.

Аннотация. В данной статье отражена модель образовательного процесса "Перевернутый урок", которая является разновидностью смешанного обучения. "Перевернутый урок" - это образовательный процесс, в которому изучение нового материала происходит дома, на уроках в школе ученики погружаются в активную практику, осмысливают свое обучение. В данном процессе большая нагрузка ложится на учителя, ему необходимо проработать технологическую и методологическую часть учебного процесса.

Ключевые слова: образование, перевернутый урок, перевернутая деятельность учителя, активные формы обучения.

Предпосылки для перевернутого обучения

Как вы думаете, зачем учителю переворачивать обучение? Что нас на это толкает? Любопытство? Эксперимент? Исследование? Или все же мотивирующий фактор - это наличие проблем в обучении, заинтересованность обеих сторон в этом процессе.

Перевороту обучения способствовали следующие факторы – это роль педагога в учебном процессе, новые Информационные средства обучения и также технологии, неэффективная зубрежка материала.

Перевернутые уроки – это реализация психологических основ освоения нового материала. Учитель организует урок так, что весь фокус внимания обучающихся направляется на учебный материал. Учащиеся активно воспринимают инструкцию по своей деятельности, тем самым не отвлекаются и сосредотачиваются на получаемой информации, имеют перед собой текст или видеофрагмент, аудиотекст и т.д.

Второй психологический аспект – это представление учителем или выводение вместе с учащимися когнитивной структуры изучаемого материала (учащиеся должны видеть семантические связи между компонентами изучаемого материала). Далее идет усиление

мотивации – когда распределяются роли. Учитель обеспечивает внутреннюю мотивацию учащихся через индивидуальные, парные и групповые задания. Такая организация отводит учителя в мнимо пассивную деятельность. «Бразды» активного правления берут на себя учащиеся. При этом учащиеся сами подводятся к тому, что используют изученную информацию на практике. Для этого они выполняют какие-то мини-исследования, сравнивают результаты между собой, подводят итоги, резюмируют. Реальные ситуации применения изученного – это способ, который должен носить чаще всего индивидуальный характер для обеспечения освоения материала каждому учащемуся в классе.

Обратим внимание на качества и умения XXI века, необходимые человеку в жизни, в работе, учебе:

- творческий подход и новаторство;
- критическое мышление и способность решать проблемы;
- коммуникабельность и сотрудничество;
- информационная грамотность;
- грамотность в ИКТ;
- гибкость и способность к адаптации;
- инициативность и самостоятельность;
- продуктивность и вовлеченность;
- лидерство и ответственность.

В условиях информатизации образования организация и проведение «перевернутых» уроков дает возможность рассматривать процесс обучения как активное вовлечение учащихся в конструирование своих собственных знаний и умений, самостоятельное выстраивание целеполагания в самообразовательной деятельности. Тем самым учащиеся осознают ответственность за свое обучение. А учитель моделирует образовательное пространство, тем самым поддерживая процесс учения учащихся и делая обучение гибким, мобильным, адаптивным и персонализированным.

Суть метода «Перевернутого урока»

Перевернутый урок, перевернутый учитель – это занятия и учитель «наоборот». На время урока- активность на себя берет ученик- он заменяет учителя. Учитель подготавливает материал домашней работы, таким образом, чтобы ученики смогли дома самостоятельно изучить новую тему и прийти в школу уже с подготовленными вопросами по новой теме. Классная работа. - уже будет состоять из ключевых заданий новой темы. По мнению учителей, переворачивающих уроки, такой подход является намного эффективней традиционного.

Освоение нового материала во многом зависит от заинтересованности учеников в обучении. Изучать все новое – дома, за своим рабочим столом, без вмешательства одноклассников, запуская анализ мысли и учебной деятельности. – все это эффективно происходит в процессе «перевернутого урока». Например, по алгебре - ученики могут посмотреть на образовательных сайтах вывод многих формул тригонометрии, тем самым сэкономив время учебного занятия, в школе уже нарастает вопрос о закреплении данного аппарата действий. Не тратится время на наведение дисциплины и организационные вопросы.

- Не нужно ничего долго на доске (если что-то нужно показать детям в написанном виде - пишется/набирается/печатается заранее.

Это может быть не только видеозапись объяснения учителем. Видеорепортажи "с места событий", отрывки из телепередач, интервью, слайд- шоу, интерактивный материал - выбор учителя разнообразен.

Преимущества метода «Перевернутый урок»:

- индивидуальный подход;
- вовлеченность детей;
- навыки для взрослой жизни;
- обучение вне класса;
- заинтересованные учащиеся работают друг с другом, а образовательный процесс образуется учетом потребностей учащихся ;

- увеличивается время на индивидуальное обучение;
- общение учащегося и учителя выходит на новый качественный и количественный уровень;
- хорошо успевающие ребята могут углублять свои знания, а отстающие получают гораздо больше возможностей наверстать упущенное;
- родители гораздо глубже вовлечены в образовательный процесс;
- учащиеся получают в качестве домашнего задания учебное видео или адрес электронного образовательного ресурса для изучения нового материала к следующему уроку. Это можно сделать в любое удобное время, в удобном месте, просмотреть несколько раз сложные теоретические блоки;
- учитель один раз готовит собственный учебный видеоурок или имеет электронные ресурсы авторитетных коллег;
- учитель на уроке качественно организует учебную деятельность учащихся по проработке изученного материала.

Особенности подготовки учителя к перевёрнутому уроку.

В процессе планирования конкретного урока выполняется следующая подготовительная работа:

1) методический анализ темы и оценка программных требований, информационных ресурсов, их соответствия содержанию обучения и возрастным особенностям учащихся, а также содержательной и технологической готовности учащихся для самостоятельного изучения учебного материала

2) качественный отбор тех ресурсов, которые будут рекомендованы учащимся для самостоятельного изучения.

3) Планирование будущего занятия: постановка цели, определение содержания на каждом этапе урока, критериев для итогового оценивания образовательных результатов педагогом и самими учащимися.

4) Продумывание домашнего задания учащимся, которое, просмотрев ролик, они должны выполнить. Домашнее задание может включать:

- сформулировать вопросы, которые возникли в процессе самостоятельной работы с материалами темы;
- найти ответ на ключевой вопрос;
- придумать и изобразить таблицу, схему, логико-смысловую модель, которые отражают основное содержание темы.

5) Разработка критериев для оценки выполненных домашних заданий.

Практика использования

- Как я «переворачиваю» свои уроки? Создала для своих учеников Classroom по предмету. Перед очередной новой главой предмета составляю лекцию, где подробно даны основные определения, правила, теоремы, разобраны примеры, даны видео инструкции объяснения нового материала, ссылки на образовательные ресурсы, на тестовые программы и тд. Каждый учебный ролик обязательно сопровождается заданием:

- ответить на вопросы;
- составить памятку;
- рассказать о том, чего нет в учебнике.

Задания по теме дети получают за неделю до урока, чтобы у них была возможность подготовиться. На уроке идет проверка и отработка учебного материала. Например, тема урока «Решение систем уравнений». Учащимся был предложен видеоролик по теме, а также краткий справочный материал сайта «ЯКласс». Ознакомившись с материалом, необходимо было выполнить тест на сайте «Видеоуроки».

В начале урока предлагаю ученикам опросить друг друга по пройденной теме, затем используя технологию «перевернутый учитель» - запускаем повтор материала, изученного дома самостоятельно, ученики проговаривают ключевые моменты темы, прорешивают примеры, разбирают моменты, которые вызвали затруднения при домашнем обучении.

Следующий этап урока. – это работа в группах, здесь можно использовать различные активные методы обучения, ученики – должны проявить активность в решении задач, также надо учитывать момент самооценки и оценки группы, то есть от продвижения каждого ученика зависит результативность обучения.

И конечно же кульминацией этого образовательного процесса – будет индивидуальная работа каждого ученика, для проверки правильности решения они могут обмениваться работами, также в обучении могут быть задействованы – ребята- консультанты, которые показывают достаточно хороший темп в обучении и могут служить помощниками для учителя, ведь в обучении математики – также необходимо видеть ошибки в решениях.

Заключение

Эффективность применения данного метода зависит от качественной подготовки обеих сторон образовательного процесса. Учитывая с какими темпами врывается в образование ИКТ можно уверенно сказать, что образовательный процесс «Перевернутый урок» является эффективной и современной альтернативой традиционным формам организации учебного процесса. В настоящее время эта технология оправдала себя как самая действенная система работы при обучении разным предметам. При этом учитываются особенности каждого предмета, трудности каждой изучаемой темы (в некоторых ситуациях эта технология находит частичное применение и не занимает весь урок), не должны оставаться без внимания индивидуальные особенности каждого учащегося (экстраверт/интроверт; низкий/достаточный уровень знаний по предмету).

Список использованных источников

1. Абрамова Я.К. Смешанное обучение как инновационная образовательная технология // Перспективы развития информационных технологий. 2014. №17. С. 115-119.
2. Богоряд Н.В., Лысунец Т.Б. Изменение роли преподавателя в концепции смешанного обучения // В мире научных открытий. 2014. №3(51). С. 76-81.
3. Перевернутый класс – технология обучения 21 века// <https://www.ispring.ru/elearning-insights/perevernutyi-klass-tekhnologiya-obucheniya-21-veka>

ПУТИ ИНТЕГРАЦИИ КУЛЬТУРОЛОГИЧЕСКОГО КОМПОНЕНТА В СОДЕРЖАНИЕ ОБУЧЕНИЯ ИНОСТРАННОМУ ЯЗЫКУ

Хайлитдинова Г.Р., педагог-исследователь, ШГ № 14 г. Астана, Казахстан

Андатпа. Мақалада шетел тілі сабақтарында тілдік-мәдениеттік материалды ғылыми-әдістемелік жолмен кіргізу ұсынылып отыр. Кешенді түрде кіріктірілген мәдениеттік компонент оқушылардың мәдениетаралық қатынаста қажетті құзыреттіліктерін дамытуға ықпалын тигізеді. Мұғалімдер мақалада қарастырылған модель негізінде сабақ жоспарына қажетті мәдениеттанымдық материалды іріктеп алып тапсырмалар жүйесінде қолданса, білім алушылардың функционалдық сауаттылығы артады.

Түйінді сөздер. Мәдениетаралық өріс, мәдениет элементтері, мәдениетаралық құбылыстар, мәдениеттанулық оқыту стратегиялары

На сегодняшний день одной из основных задач обучения языкам является формирование у учащихся способности мыслить на иностранном языке, развивать более глубокое чувство изучаемого языка. Обучение языкам предполагает дальнейшее развитие навыков речевого поведения в различных ситуациях общения с учетом культурных особенностей стран изучаемого языка.

До первого десятилетия 21 века в Республике Казахстан обучение иностранному языку ограничивалось развитием у учащихся знаний грамматики и лексики. Однако язык не существует отдельно от культуры и в определенной степени является ключом к культурному прошлому общества, гидом общественной действительности. Язык неотделимым от национальных культур. В условиях геополитических изменений, отражающихся в активном перемещении народов, расширении международного сотрудничества и увеличению контактов

между людьми, а также глобализации, возникает необходимость интенсивного развития межкультурного обмена.

В данных условиях многообразие языков и культур может привести не только к позитивному сотрудничеству, но и к возникновению межкультурного непонимания. В связи с этим перед современным образованием ставится задачи введения личности в мир общечеловеческой культуры и воспитания ее готовности к сотрудничеству, толерантности и уважению к другим национальным культурам. И в этой связи задачей учителя должно являться не только обучение грамматике, а передача социокультурных знаний языка, его культуры.

С ростом международных контактов, глобализацией, развитием технологий, связь культуры и языка становится наиболее заметна. В соответствии с этим изменяются цели и задачи обучения иностранным языкам, где, как отмечалось выше, для успешного общения на иностранном языке учащимся необходимо не просто хорошо знать грамматику и лексику, но и понимать стили устной и письменной речи, вербальные и невербальные сигналы коммуникации, наиболее широко распространенные в странах изучаемого языка, а также модели общения и негласные правила речевого общения для поддержания разговора.

«Лингвокультурологический подход к обучению отражает произошедший в последнее время в области теории обучения иностранному языку сдвиг акцентов, заключающийся в переключении внимания с формирования знаний, навыков и умений на овладение иностранным языком как приобщение к иной культуре, овладение новым социокультурным содержанием. Таким образом, современная трактовка практического владения иностранным языком связана, прежде всего, с наличием реального выхода на иную культуру и её представителей» [1].

Современная методика преподавания иностранного языка справедливо признает, что наиболее значимые лингвокультурологические сведения, несомненно, должны приниматься во внимание в преподавании иностранного языка в рамках образовательной программы общеобразовательной школы [2]. Использование лингвокультурологического подхода является своеобразным «велемием времени», «социальным заказом» в преподавании иностранных языков. Теоретический анализ литературы позволил обозначить лингвокультурологический подход как один из наиболее эффективных подходов, направленных на формирование и совершенствование навыков межкультурного общения через изучение иностранного языка как феномена культуры.

Все вышеуказанное предопределило актуальность проведенного исследования, в ходе которого была изучена и проанализирована учебная программа по предмету «Английский язык» в 5 классах; проведен анализ учебно-методического комплекса «English Plus for Kazakhstan 5», широко используемого в общеобразовательных школах страны и подготовлены рекомендации для учителей английского языка для совершенствования методики преподавания языка с учётом культурного компонента.

Проведенный нами анализ учебной программы, УМК и краткосрочных планов показал, что лингвокультурологическая компетенция у учащихся 5 классов формируется не в полном объеме.

Основываясь на рассмотренных планах учебных занятий, мы можем наблюдать, что учителя английского языка понимают необходимость введения социокультурного компонента, однако, возможно, ввиду недостаточности опыта и знаний, могут представить элементы культуры на уроке только поверхностно. Одна из проблем, с которой сталкивается учитель, заключается в том, какой подход выбрать. Многие учителя английского языка как иностранного не проходили формальное обучение тому, как включать культурные элементы, равно как не существует общепринятого набора критериев, которые учителя могли бы использовать в качестве руководства [3].

В качестве рекомендации для учителей английского языка мы предлагаем использовать модель обучения культуре Майкла Пэйджа [4], в соответствии с которой культурное обучение

сгруппировано по следующим категориям: «я» как культурная личность; элементы культуры; межкультурное явление; определенные культуры; стратегии культурного обучения.

Придерживаясь данной модели, учитель может помочь учащимся узнать целевую культуру, понимать культурные различия, и улучшить межкультурные коммуникативные компетенции.

«Я» как культурная личность

Все люди, как правило, являются членами как минимум одной культуры. Независимо от того, осознает человек это или нет, культура, к которой он принадлежит, так или иначе влияет на то, как он думает, взаимодействует, общается, и передает знания из поколения в поколение. Умение задавать вопросы и отвечать на них, основываясь на своей культуре, позволяет наладить связи между культурами. Учителя английского языка могут помочь учащимся активировать свои «культурные антенны», позволяя им осознать важность элементов собственной культуры и как их культура влияет на них. С. Kramsch называет такой процесс обучения созданием «сферы межкультурности».

Чаще всего под культурой понимают такие артефакты, как еда, одежда, музыка, искусство, литература. В отдельных случаях культура может ассоциироваться с такими нормами, как социальное взаимодействие, ценности, идеи и взгляды. Существует множество определений культуры, и учителям необходимо определить, что такое культура до того, как учащиеся начнут взаимодействовать в межкультурных дискуссиях. Антрополог Джон Бодли дает простое определение культуры – это «то, о чем люди думают, что создают и чем занимаются». Учителя могут использовать данную концепцию с учащимися, чтобы они подумали «о чем люди думают, что создают и чем занимаются» в их культуре, задавая следующие вопросы:

Какие нормы поведения отражают нашу культуру, и как мы о них узнаем и передаем?

Какие важные факторы (социальные, религиозные, экономические) влияют на нашу культуру?

Какие есть важные традиции, уникальные для нашей страны?

Какие идеалы и ценности связывают нашу культуру воедино?

Как культура в нашей стране влияет на то, чтобы люди могли жить вместе в мире?

Какие символы преобладают в нашей культуре?

Подобные дискуссии на уроках могут способствовать развитию у учащихся понимания собственной культуры и умения создавать связи между культурами в процессе изучения английского языка. Для создания «сферы межкультурности» на уроках учителя могут попросить учащихся сформулировать свое определение культуры и привести примеры, а не просто давать им готовую информацию.

Элементы культуры

Под элементами культуры понимаются такие вещи, как ценности, вера, традиции, продукты и стили общения определенной культуры или общества. Все это известно как модель «Трех П».

Перспективы (мысли, чувства и ценности культуры);

Практика (общение и взаимодействие между членами культуры);

Продукты (техника, музыка, искусство, еда, литература; то, что люди создают и передают из поколения в поколение).

В то время как узнать продукты культуры не составит большого труда, поскольку они являются элементами «формальной культуры», перспективы и практику определить сложнее. Brooks N. называет перспективы и практику элементами «глубокой культуры». Ученикам, изучающим английский язык, в этом может помочь аналогия Эдварда Холла (Edward Hall) под названием «культурный айсберг». Hall разработал данную аналогию для того, чтобы показать разницу между тем, что можно сразу увидеть, войдя в новую культуру (вершина айсберга), и внутренними аспектами культуры, которые не видны невооруженным взглядом (погруженная часть айсберга). Продукты культуры на вершине айсберга можно увидеть сразу, в то время как

культурные практики и социальные перспективы – элементы глубокой культуры – подчеркивающие поведение определенной культуры, увидеть трудно.

Итак, на уроке учитель может раздать учащимся изображение айсберга и попросить заполнить, какие элементы заданной культуры можно увидеть на разных уровнях айсберга. Такое задание поможет учащимся научиться понимать особенности каждой культуры, проводить аналогии с культурой своей страны. Например, учитель может объяснить, что, в то время как в Америке важен зрительный контакт, это не означает, что они смотрят в глаза на протяжении всей беседы. Либо если гость из Европы не снял обувь, войдя в дом, это необязательно будет означать, что он грубый, просто он не знает негласного правила в нашем обществе.

Межкультурное явление

Межкультурное явление включает культурный шок, культурную адаптацию, приспособление к культуре и тот факт, что люди из разных культур могут интерпретировать одну и ту же ситуацию по-своему. Обучая иностранному языку, частью работы учителя должна быть подготовка учащихся к вызовам, которые возникнут во время путешествия в англоязычные страны. Необходимо подготовить учащихся к тому, что в процессе адаптации в другой стране они пройдут 4 фазы аккультурации: 1) радостное волнение (от поездки в новую страну); 2) культурный шок (чувство волнения и неприязни); 3) восстановление (приспособление к новой культуре); и 4) адаптация (принятие новой культуры).

Стратегии культурологического обучения

Учителя английского языка могут использовать на уроках, например, такие стратегии как:

1. Культурные коллекции. Одним из способов развития интереса к культуре англоязычной страны является создание «коллекции» с информацией о культуре в разных формах. Это могут быть фильмы, музыка, литература, сайты, марки, деньги, игрушки, музыкальные инструменты, журналы и т.п. – в зависимости от потребностей учащихся и целей образовательной программы. Используя данную стратегию, учитель предлагает учащимся «соприкоснуться» с реальными вещами из разных культур.

2. Ролевые игры. На основе информации об особенностях разных культур (например, высоко-контекстных и низко-контекстных), учащиеся могут создавать и обыгрывать ситуации из реальной жизни. Это позволит им понять важность культурного аспекта в общении и будет способствовать развитию у них межкультурных компетенций, которые пригодятся им в дальнейшем.

3. Культурные наблюдения. При просмотре фильмов или видеоклипов, учащиеся могут делать наблюдения, отвечая на следующие вопросы: Как и где живут люди? Как они проводят время? Что и как они едят? По какой стороне дороги едут? Какие жесты используют? и т.п.

Подобные задания помогут учащимся самим узнать о культуре других стран, провести параллели с культурой своей страны.

Подводя итог, хотелось бы отметить, что урок английского языка по праву может считаться перекрестком нескольких культур, поскольку английский язык является языком международного общения и взаимодействия. За каждым словом на английском языке стоит представление о мире, которое обусловлено национальным сознанием. Поэтому учитель английского языка должен не только обучить языку как системе языковых единиц, но и подготовить учащихся к межкультурному общению, развивать социальные и коммуникативные компетентности, а также личностные качества учащихся.

Для того, чтобы специалисты из различных областей науки, техники и культуры, могли использовать английский язык как средство реального общения с коллегами из других стран, им необходимо овладеть английским языком функционально.

Перед учителями стоит непростая задача - научить людей общаться, создавать и понимать иностранную речь, учитывая, что процесс общения – это не только вербальный процесс. Эффективность общения, помимо знания языка, зависит от ряда других факторов: условий и культуры общения, правил этикета, знания невербальных форм общения, наличия

фоновых знаний и многого другого. Для обеспечения эффективного общения недостаточно преодолеть языковой барьер. Вместе с этим требуется преодоление и культурного барьера. Культурные ошибки воспринимаются гораздо более болезненно, чем языковые.

Нельзя считать иностранный язык освоенным, до тех пор, пока учащиеся не будут понимать культурные контексты, в которых употребляется изучаемый ими язык. В то время как идея обучения культуре на уроках по английскому языку может и не являться новой, но зачастую ограничивается лишь презентацией праздников, песен или еды. Обучение культуре должно стать пятым навыком. Стратегии, представленные в данной статье, помогут учителям английского языка и могут стать «отправной» точкой. Вне зависимости от того, будет ли у учащихся возможность поехать в другую страну, учителя английского языка должны помочь учащимся осознать, что «культурные антенны» необходимо активировать, чтобы понять не только чужую культуру, но прежде всего свою. Понимание своей культуры поможет им стать полноправными участниками глобального сообщества, частью которого является их страна [8, 9].

Список использованных источников

1. Суворова М.А. Лингвокультурологический подход в обучении иностранным языкам студентов старших курсов языкового вуза: Дис. канд.пед. наук. Улан-Удэ. 2000.
2. Подчалимова Н.А. Лингвокультурология как одно из направлений обучения иностранным языкам. Номер: 1-4 Год: 2016 Страницы: 60-63. Журнал: Актуальные проблемы гуманитарных и естественных наук Издательство Научное издательство «Институт стратегических исследований» ISSN (печатный вариант): 2073-0071
3. Cohen, A. D., R. M. Paige, B. Kappler, M. Demmessie, S. J. Weaver, J. C. Chi, and J. P. Lassegard. 2003. Maximizing study abroad: A language instructor's guide to strategies for language and culture learning and use. Minneapolis: Center for Advanced Research in Language Acquisition, University of Minnesota.
4. Франк Дж. Развитие культуры на уроках английского языка. // Teaching English Forum – 2013 – С.2-11.
5. Bodley, J. H. Cultural anthropology: Tribes, states, and the global system. – 1994. – Palo Alto, CA: Mayfield.
6. Hall E. T. Beyond culture. – 1976. – New York: Anchor Press. -256 с.
7. Гальскова Н.Д. Современная методика обучения иностранным языкам (Текст): пособие для учителя / Н.Д. Гальскова. –М.: АРКТИ, 2003.-192с.
8. Булатбаева К.Н., Капенова Ж.Ж., Резуанова Г.К. Моделирование обучения целевым языкам в мультикультурном аспекте // Вестник Торайгыров университета. Педагогическая серия. - №4. - 2022. – Б. 153-163.
9. Ибраева З.Р., Буатбаева К.Н., Веселинов Д. Мақал-мәтелдер Қазақстан мектептерінде үштілділікті дамыту құралы ретінде. - Яссауи университетінің хабаршысы/ Педагогика сериясы. -2022,№3, Б. 256-267

ВЛИЯНИЕ ОБНОВЛЕННОГО СОДЕРЖАНИЯ ОБРАЗОВАНИЯ ПРЕДМЕТОВ ЕСТЕСТВЕННО-МАТЕМАТИЧЕСКОГО ЦИКЛА НА РАЗВИТИЕ ЛИЧНОСТИ ШКОЛЬНИКА

Ким Т. В., учитель физики СШ имени Р.Кошкарбаева, Каратальский район, Алматинская область, Казахстан

*В 21-м веке безграмотным считается не тот,
кто не умеет читать и писать, а тот, кто не умеет учиться.
Элвин Тоффлер*

Современные задачи модернизации высшего профессионального образования связаны с потребностями общества в конкурентоспособных, компетентных специалистах, обладающих стремлением к профессиональному росту. В связи с этим современное общество выдвигает новые требования к школе, к образовательной среде в целом, остро стоит вопрос формирования у учащихся универсальных учебных действий, порождающих образ мира и определяющих способность личности к обучению, познанию, сотрудничеству, освоению и

преобразованию окружающего мира, то есть воспитание компетентной личности, способной эффективно действовать в нестандартной ситуации на основе целостного восприятия мира.

Государству нужны образованные и мыслящие люди. Будущее поколение должно уметь самостоятельно добывать знания, при этом приобретать навыки, необходимые для жизни в современном обществе, для способствования дальнейшему развитию этого же общества.

В настоящее время, общество выдвигает новые требования к школе, к общеобразовательной среде в целом. Чтобы стать успешными в современном информационном обществе, дети и молодые люди должны быть вовлечены в более эффективные формы активного, конструктивного обучения, обеспечивающего понимание и обретение независимости.

В своем Послании «Третья модернизация Казахстана: глобальная конкурентоспособность» (2017 г.) Н.Назарбаев особо отметил изменение роли системы образования: «Наша задача – сделать образование центральным звеном новой модели экономического роста. Наряду с этим Президент страны выделяет актуальность формирования ИТ-знаний, финансовой грамотности, воспитания патриотизма молодежи. Все это должно сформировать у молодежи новые компетенции, обеспечить развитие жизненно-важных навыков, необходимых на новом этапе развития государства. Поэтому естественнонаучное образование учащихся приобретает особое значение. Оно формирует у обучающихся понятия о природных явлениях и закономерностях, раскрывает научные методы познания природы, призвано дать обучающимся возможность осознать не только мир природы, но и свое место в изменяющемся мире, направлено на формирование мировоззренческих, культурологических и практико-ориентированных характеристик, интеллектуальных и творческих способностей, критического мышления на основе развития функциональной грамотности, воспитание системы ценностных и личностных качеств.

В состав образовательной области входит естественнонаучный цикл предметов: «Естествознание», «География», «Физика», «Химия» и «Биология». Особенности обучения предметам образовательной области «Естествознание» являются:

- осознание учащимися влияния естественных наук на окружающую среду, экономическую, технологическую, социальную и этическую сферы деятельности человека;
- создание условий для развития навыков учебной, проектно-исследовательской, творческой деятельности, мотивации обучающихся к саморазвитию;
- приобретение обучающимися знаний о применении естественно-научных законов и закономерностей в повседневной деятельности человека и для формирования навыков здорового образа жизни;
- формирование навыков безопасной работы во время учебной, проектно-исследовательской, экспериментальной, внеурочной и внеклассной деятельности;
- воспитание у обучающихся ответственного отношения к принятию решений и поступкам, обучение прогнозированию результатов своего воздействия на окружающий мир, формирование бережного отношения к природе, отношения к жизни как наивысшей ценности на Земле, в том числе к здоровью и жизни самого человека.

Важным компонентом в обучении предметам образовательной области «Естествознание» является ориентация учебной деятельности на формирование функциональной грамотности обучающегося.

Одним из ее важнейших компонентов является естественнонаучная грамотность. В учебном процессе должны быть созданы условия для развития: – умений описывать, объяснять и прогнозировать естественнонаучные процессы и явления; – умений интерпретировать аргументацию и выводы; – понимания методов исследований, выявления вопросов и проблем, которые могут быть решены с помощью научных методов.

Особое внимание на уроках географии, физики, химии и биологии уделяется развитию познавательных умений, необходимых для успешного развития естественнонаучной грамотности. Для оценки естественнонаучной грамотности обучающихся подбираются проблемные ситуации. Они связаны с повседневной жизнью людей, сохранением здоровья,

использованием естественнонаучных знаний для развития техники и технологии, проблемами окружающей среды.

Практические и лабораторные работы, проводимые на уроках по предметам, направлены на формирование навыков анализа, синтеза, оценивания, прогнозирования, расчетов и вычислений, объяснения, определения качественных и количественных характеристик явлений и процессов, выполнение проектных заданий, проведения опытов и экспериментов. Развитию практико-ориентированного мышления служат разнообразные виды учебной работы с источниками знаний и информации в обычном и электронном форматах с их измерительными ресурсами, всемерное использование информационно-коммуникационных технологий (ИКТ). На уроках активно используются современные образовательные технологии. Компьютерные технологии на уроках географии, физики, химии и биологии предполагают:

- использование мультимедиа-технологий при изучении учебного материала; – интенсивное использование компьютера как инструмента повседневной учебной работы обучающихся и педагогов;
- реализацию технологий межпредметных связей;
- разработку методов самостоятельной поисковой и исследовательской работы обучающихся в ходе выполнения учебных телекоммуникационных проектов;
- поиск и обработку информации в рамках изучаемого материала с использованием Интернет;
- использование электронных таблиц для решения задач;
- проведение виртуальных практикумов и лабораторных работ.

Межпредметные связи на уроках естествознания, географии, физики, химии и биологии, отражая естественные взаимосвязи процессов и явлений окружающего мира, играют существенную роль в развитии системного мышления, умения использовать знания при изучении одного предмета в процессе усвоения знаний по другому предмету.

Межпредметные связи в обучении предметам образовательной области «Естествознание» устанавливаются с помощью следующих путей и методических приемов:

- привлечение географических, биологических, химических, физических знаний для раскрытия важнейших предметных закономерностей;
- постановка вопросов комплексного характера на восстановление из памяти и систематизацию знаний из других учебных предметов;
- выполнение специальных заданий и упражнений, решение задач на межпредметной основе;
- работа с таблицами и иллюстрациями;
- изучение межпредметных тем и выполнение междисциплинарных проектов;
- составление комплексных характеристик различных глобальных, региональных и локальных проблем и объектов природы, требующих привлечения знаний из школьных курсов;
- вовлечение школьников в различные виды деятельности по охране и исследованию природы родного края.

В современном Казахстане идет становление новой системы образования, ориентированной на мировое образовательное пространство. Этот процесс сопровождается существенными изменениями в педагогической теории и практике.

Мне, педагогу с более чем 25 летним стажем хотелось бы поделиться своим видением на причины, по которым возникла сама идея преобразований.

Качественные изменения в любой области нашей жизни, а тем более в образовании невозможны без формирования нового взгляда учителя на свое место и роль в учебном процессе. Без осмысления, нами учителями, новых целей и задач в обновлённом содержании и технологии обучения, новых форм оценивания с учетом компетентностно-ориентированного подхода в обучении это сделать наверно практически невозможно. Именно поэтому педагогу необходима готовность к восприятию методологии и содержания

обновленного ГОСО среднего общего образования, к изменению программного и методического обеспечения образовательного процесса, к изменению целей и способов педагогической деятельности.

Таким образом, на сегодняшний момент каждого педагога интересуют вопросы:

- В чем разница обновленного содержания образования и ныне действующего?
- Изменяются ли подходы к организации образовательного процесса в школе?
- Что означает понятие «образование, ориентированное на результат»?
- В каком направлении и как должен готовиться учитель к обновленному содержанию образования?

В настоящее время очень много мы говорим о технологизации учебного процесса, о преимуществах внедрения тех или иных педагогических инновационных технологий. Мы их осваиваем, используем в учебном процессе, получаем определённый результат, но проблем остаётся очень много. И мы бьёмся над вопросами как повысить мотивацию учащихся, как сделать школу местом SMART-образования?

Что будет способствовать созданию в школе гуманной образовательной среды, стимулирующей развитие нравственно-духовных качеств личности: самопознания, самоопределения и самореализации?

Основными тенденциями мирового развития в системе образования, являются:

- ускорение темпов развития общества;
- переход к постиндустриальному, информационному обществу, расширение масштабов межкультурного взаимодействия;
- возникновение и рост глобальных проблем, которые могут быть решены в результате международного сотрудничества;
- демократизация общества;
- динамичное развитие экономики, рост конкуренции;
- рост значения человеческого капитала.

Наша развивающаяся республика всё более уверенно заявляющая о себе на международном уровне не может оставаться в стороне от влияния этих тенденций. Одной из актуальных проблем нашего общества является формирование конкурентоспособной личности, готовой не только жить в меняющихся социальных и экономических условиях, но и активно влиять на существующую действительность, изменяя ее к лучшему. В связи с этим мы учителя выполняя заказ общества должны в стенах школы подготовить выпускника с набором таких качеств как - креативность, социальная ответственность, обладание развитым интеллектом, высокий уровень профессиональной грамотности, устойчивая мотивация познавательной деятельности.

Переход на обновление содержания образования предъявляет новые требования к работе в рамках компетентного подхода к образованию, обеспечение педагогов здоровьесберегающими технологиями, формирование готовности работать в условиях возросшей индивидуализации образовательного процесса. Обновление структуры образования, насколько я поняла, заключается в преодолении традиционного репродуктивного стиля обучения и переход к новой развивающей, конструктивной модели образования, обеспечивающей познавательную активность и самостоятельность мышления школьников.

Предлагаемая к рассмотрению программа обновления образования предполагает, что обучение должно быть активным, проводиться в условиях созданной коллаборативной среды, должна осуществляться дифференциация обучения, в процессе осуществления должны реализовываться межпредметные связи. Кроме перечисленного обязательным является использование ИКТ, диалоговое обучение, осуществляться методы исследования и своевременное реагирование на потребности учащихся.

Итак, что, по моему мнению, требуется от учителя? Это умение:

- формулировать учебные цели для достижения результатов;
- строить учебный процесс по организации усвоения учебного материала;

- готовить учебные материалы в соответствии с учебными целями;
- использовать потенциал информационной среды для учебного процесса ;
- создавать условия для опережающего развития учащихся в и личностно-деятельностной направленности;
- создавать атмосферу психологического комфорта и поддержки;
- готовить учащихся к самообразованию, самоопределению и самореализации;
- оценивать текущие результаты, направленные на достижение поставленных целей.

Педагог в свете обновлённого содержания обязан обладать высоким уровнем сформированное ряда компетентностей:

Специальная компетентность - способность заниматься собственно профессиональной деятельностью на достаточно высоком уровне и проектировать свое дальнейшее профессиональное развитие;

Социальная компетентность - способность заниматься совместной (коллективной, групповой) профессиональной деятельностью, сотрудничать и использовать принятые в профессии управленца приемы профессионального общения;

Образовательная компетентность - интерес к освоению профессиональных знаний, умений и навыков, целеполагание в образовательной деятельности, мотивация развития субъектности и креативности в образовательной деятельности, способность применять основы педагогической и социальной психологии.

Что требуется от ученика? Это, опять же по – моему мнению - умение:

- использовать возможности выстраивать индивидуальную траекторию образования (темп, уровень усвоения учебного материала);
- усваивать умения, способы, приемы своей деятельности ;
- использовать знания, умения и навыки и имеющуюся информацию для разрешения учебных ситуаций.

Формирование и развитие образованной, творческой, компетентной и конкурентоспособной личности, способной жить в динамично развивающейся среде, готовой к самоактуализации как в своих собственных интересах, так и в интересах общества. В соответствии с заданной целью ожидаемые результаты образования определены в виде следующих ключевых компетенций выпускника:

Ценностно-ориентационная компетенция - способность ученика принимать решения в разнообразных жизненных ситуациях. А самое главное - быть патриотом своей Родины – Казахстана.

Культурологическая компетенция - обладание познанием и опытом деятельности на основе достижений общечеловеческой культуры и национальных особенностей, ценить культуру своего народа и культурное многообразие мира; быть приверженным идеям духовного согласия и толерантности.

Учебно-познавательная компетенция - обеспечивающая процесс самостоятельной учебно-познавательной и исследовательской деятельности учащегося.

Коммуникативная компетенция предусматривает знание родного и других языков, овладения навыками общения на казахском языке как государственном, на языке межнационального общения, на иностранных языках.

Информационно-технологическая компетенция предполагает умение ориентироваться при помощи реальных технических объектов и информационных технологий.

Социально-трудовая компетенция означает владение знанием и опытом активной гражданско-общественной деятельности в сфере семейных, трудовых, экономических и политических общественных отношений.

Компетенция личностного саморазвития предполагает формирование психологической грамотности, внутренней экологической культуры, заботу о собственном здоровье и владение основами безопасной жизнедеятельности.

Чем же должен руководствоваться учитель для их выполнения?

Прежде всего, независимо от технологий, которые использует преподаватель, он должен помнить нижеприведенные правила:

Главным есть не предмет, которому вы учите, а личность, которую вы формируете. Не предмет формирует личность, а учитель своей деятельностью, связанной с изучением предмета.

На воспитание активности не жалеете ни времени, ни усилий. Сегодняшний активный ученик – завтрашний активный член общества.

Помогайте ученикам овладеть наиболее продуктивными методами учебно-познавательной деятельности, учите их учиться.

Необходимо чаще использовать вопрос “почему?”, чтобы научить мыслить причинно: понимание причинно-следственных связей является обязательным условием развивающего обучения.

Помните, что знает не тот, кто пересказывает, а тот, кто использует на практике.

Приучайте учеников думать и действовать самостоятельно.

Творческое мышление развивайте всесторонним анализом проблем; познавательные задачи решайте несколькими способами, чаще практикуйте творческие задачи.

Необходимо чаще показывать ученикам перспективы их обучение.

Используйте схемы, планы, чтобы обеспечить усвоение системы знаний.

В процессе обучения обязательно учитывайте индивидуальные особенности каждого ученика, объединяйте в дифференцированные подгруппы учеников с одинаковым уровнем знаний.

Изучайте и учитывайте жизненный опыт учеников, их интересы, особенности развития.

Будьте проинформированы относительно последних научных достижений по своему предмету.

Поощряйте исследовательскую работу учеников. Найдите возможность ознакомить их с техникой экспериментальной работы, алгоритмами решения задач, обработкой первоисточников и справочных материалов.

Учите так, чтобы ученик понимал, что знание является для него жизненной необходимостью.

Объясняйте ученикам, что каждый человек найдет свое место в жизни, если научится всему, что необходимо для реализации жизненных планов.

Эти полезные правила-советы – только небольшая часть, только вершина айсберга педагогической мудрости, педагогического мастерства, общего педагогического опыта многих поколений. Помнить их, наследовать им, руководствоваться ими – это то условие, которое способно облегчить учителю достижение наиважнейшей цели – формирования и развития личности.

Очень много внимания уделено изменению системы оценивания достижения ожидаемых результатов учащихся. Оценивание должно соответствовать следующим принципам:

Валидности

Систематичности

Последовательности

Объективности

Прозрачности

Рекомендованности

Достоверности-

Оно предполагает параллельное развитие двух линий оценки: (формативное и суммативное оценивание). Оценивание учебных достижений в модели образования, ориентированного на результат, предполагает способы оценивания по результатам обучения за урок и итоговую работу в четверти.

Результаты обучения в школе детей требуют от нас, педагогов, всестороннего и объективного оценивания успехов в достижении ожидаемых результатов обучения каждого

учащегося, его отношения к учебе и динамику развития личности в целом. Но обновление содержания образования, транслируя лучший опыт внедрения новых подходов к обучению и методике преподавания должно учесть и положительный опыт традиционного. Синтез традиционных и инновационных методов обучения позволит разнообразить формы проведения занятий активизирующие познавательную деятельность учащихся.

В целом уровень казахстанского среднего общего образования должен соответствовать задачам развития государства и обеспечивать его конкурентоспособность в современном мире.

Список использованных источников

1. www.strategy2050.kz;
2. Государственная программа развития образования в Республике Казахстан на 2011-2020 годы / www.edu.gov.kz/ru/zakonodatelstvo.
3. Инструктивно-методическое письмо МОиН РК 2017/2018 учебный год
4. Статья Н.Назарбаева «Взгляд в будущее: Модернизация общественного сознания».

ОСОБЕННОСТИ ШКОЛЬНОГО ОБРАЗОВАНИЯ В ИНТЕРЕСАХ УСТОЙЧИВОГО РАЗВИТИЯ

Былинская С. А., КГУ «Общеобразовательная школа №7» отдела образования города Шахтинска УО Карагандинской области Шахтинск, Казахстан

Андатпа. Тұрақты дамуды географиялық қолдау ресурстарды пайдалануды, қоршаған ортаны қорғауды және әртүрлі деңгейдегі әлеуметтік-экономикалық дамуды талдау мен жоспарлауды қамтиды. Бұл үдерісте білім беру басты рөл атқарады, ақпаратпен қамтамасыз ету, оқыту және тұрақты даму үшін ресурстарды жұмылдыру. Мақалада ТДБ мектептегі енгізу бағыттары, жалпы білім беретін пәндерге ТДБ енгізу қиындықтары қарастырылған. Тұрақты даму тақырыптарын зерттеу және мектеп қауымдастығын ұйымдастыру алгоритмдері ұсынылған.

Аннотация. Географическое обеспечение устойчивого развития охватывает анализ и планирование использования ресурсов, охрану окружающей среды и социально-экономическое развитие на разных уровнях. Образование играет ключевую роль в этом процессе, обеспечивая информирование, обучение и мобилизацию ресурсов для устойчивого развития. В статье рассматриваются направления реализации ОУР в школе, трудности интеграции ОУР в общеобразовательные предметы. Предлагаются алгоритмы исследования тем устойчивого развития и организации школьного сообщества.

Abstract. Geographical support for sustainable development covers analysis and planning of resource use, environmental protection and socio-economic development at different levels. Education plays a key role in this process, providing information, training and mobilizing resources for sustainable development. The article discusses the directions of implementation of ESD in school, the difficulties of integrating ESD into general education subjects. Algorithms for studying the topics of sustainable development and organizing the school community are proposed.

К середине XX века человечество начало осознавать, что окружающая среда оказывает на человека гораздо более сильное влияние, чем человек «венец творения» на природу. К началу второго тысячелетия пришло понимание конечности ресурсов окружающей среды и того, что у человечества нет другого «дома», кроме планеты Земля. Новый этап развития человечества требует от мирового сообщества больше ответственности к своим действиям.

Впервые термин «устойчивое развитие» введен в докладе «Наше общее будущее», представленном Всемирной комиссией ООН по окружающей среде и развитию в 1987 году. А в 1992 г. на конференции ООН по окружающей среде в Рио-де-Жанейро (Бразилия) был принят важный документ «Повестка дня на XXI век». □1□ Однако состояние окружающей среды серьёзно не изменилось в лучшую сторону. Человечество вынуждено решать целый ряд глобальных проблем: истощаемость природных ресурсов, энергетический кризис, экологические проблемы, проблемы здоровья, бедности, расширение физических границ среды обитания человека, обеспечение мира, стремительный рост населения в развивающихся странах и многое другое.

Почему за такой существенный период времени мало, что изменилось?

Модель устойчивого развития (УР) включает три составляющие: общество с его потребностями; экономика, направленная на удовлетворение данных потребностей; ресурсные возможности и качество окружающей среды. В обществе продолжает формироваться потребительское мировоззрение, направленное на удовлетворение своих желаний. В итоге экономика требует всё больше ресурсов, а возможности окружающей среды конечны. Что не способствует устойчивости развития территорий и общества в целом. Устойчивое развитие сообществ, требуется рассматривать на всех уровнях от глобального, до локального.

Географическое обеспечение устойчивого развития охватывает анализ и планирование использования ресурсов, охрану окружающей среды и социально-экономическое развитие:

На глобальном уровне это включает сотрудничество между странами для решения проблем изменения климата и сохранения биоразнообразия, анализ международных торговых потоков и трансграничных экологических проблем.

На национальном уровне — это может означать изучение вопросов ресурсного использования, инфраструктуры и социальной структуры, разработку стратегий и законодательства по охране природы и поддержке устойчивых форм производства и потребления.

На региональном и локальном уровнях — адаптацию стратегий к конкретным географическим, экологическим и социокультурным особенностям регионов.

На локальном уровне это может включать в себя анализ влияния конкретных проектов и инициатив на местное сообщество и окружающую среду.

Образование играет ключевую роль в этом процессе, обеспечивая информирование, обучение и мобилизацию ресурсов для устойчивого развития.

В систему обновлённого образования интегрированы элементы образования для устойчивого развития (ОУР). Новым для учителей предметников были темы, которые ввели в общеобразовательные предметы. Например, темы: «Изменение климата», «Ресурсосбережение», «Альтернативная энергетика», «Охрана окружающей среды», «Качественная питьевая вода» и другие, рассматриваются как в естественно-математическом цикле (география, биология, химия, физика), так и гуманитарном (казахский язык, русский язык, иностранные языки). Многих педагогов это настораживает или даже раздражает, т.к. для того чтобы учить, нужно ясно представлять границы явления (процессов), понимать чем они отличаются от других похожих. Рассматривать процессы комплексно, через модель УР (общество-экономика-природа). В результате и без того перегруженное содержание становится ещё более сложным. Требуется осуществлять педагогические исследования, при рассмотрении данных тем, учитывая, связанные друг с другом экономические, социальные и экологические факторы.

Международный опыт по внедрению ОУР показал, что использование интерактивного стиля обучения более эффективен. Ученик не пассивный потребитель знаний, а активный участник процесса обучения. Учащиеся должны говорить о том, что они изучают и чему учатся, размышляя, писать об этом, связывать новые знания с имеющимся опытом и применять в повседневной жизни. Обучающая модель (Схема 1).

Схема 1.

В образование УР применим конструктивный подход. Его характеристики:
Реалистичен – реальные примеры «давайте посмотрим, что же возможно»;
Практичен – «как можно реорганизовать общество и экономику? А что от этого я получу?»;

Системен – «изменения должны касаться не только меня, но и нас» - местного сообщества, политики государства, бизнеса, качества окружающей среды. □2□

Ещё одним из особенностей обновлённого образования является рассмотрение тем с охватом местного компонента. Явление (процесс, проблему) следует начинать изучать двигаясь по уровням: глобальный – национальный – региональный - локальный.

На каждом уровне проводим исследование по следующему алгоритму : даём характеристику явлению (процессу, проблеме) – определяем причины – описываем последствия – вырабатываем решения. На локальном уровне ученик уже может анализировать географические факторы среды, характеризует хозяйственную деятельность и местное сообщество. Ему легче определять проблемы, причины проблем и находить решения, брать на себя ответственность.

Ещё одной из эффективных форм работы является вовлечение образовательных учреждений в образование для устойчивого развития. Необходимы системные действия: содержание предметов – внутренний уклад жизни школы – управление школьным зданием (применение энергоэффективного оборудования, сортировка отходов, экономия воды и др.). Дети вовлекаются в практическую деятельность. Разрабатывают проекты и реализуют в школе. Ярким примером сделать образование для УР частью жизни и отличительной чертой школы является проект «ЭкоШколы». Где формируется ЭкоКомитет из всех представителей школьного сообщества: школьники, учителя, администрация, технический персонал, родители. ЭкоШкола - это модель, которая вовлекает каждого члена школьного сообщества в улучшение качества школьной окружающей среды. В школьном сообществе формируются принципы устойчивого развития. Обучение приобретает признаки практико-ориентированного образования.

Образование в интересах устойчивого развития обеспечивает более устойчивое будущее.

Список использованных источников:

1. Шакирова Т.А. Пособие по внедрению образования для устойчивого развития в Республике Казахстан - для педагогов, общественности и тренеров - Алматы, РЭЦ ЦА, 2007.-60с.
2. Вебстер К. От экологического образования у образованию для устойчивого развития- Сага, С-Петербург, 2005.-137с.

ОҚУШЫЛАРДЫҢ ҒЫЛЫМИ ЗЕРТТЕУ ЖҰМЫСТАРЫН ҰЙЫМДАСТЫРУДАҒЫ ІС ТӘЖІРИБЕСІ

Ермаганбетова Г. Б., география пәні мұғалімі, Астана қаласы әкімдігінің «№ 9 «Зерде» мамандандырылған лицей» КММ, Қазақстан

Аннотация. Осы мақалада география пәні мұғалі ретінде оқушылардың ғылыми зерттеу жұмыстарын ұйымдастырудағы ғылыми зерттеушілік жобаларға байланысты ой пікір беріледі. Оқушылардың ғылыми – шығармашылық, оқушылардың оқу үрдісін жетілдіруде және мамандық тандауда да көмегін тигізетіндігі айтылады

Аннотация. В статье дается мнение учителя географии, связанное с научно-исследовательскими проектами в организации научно-исследовательской работы учащихся. Подчеркивается важность научно-творческого подхода учащихся.

Annotation. The article gives the opinion of a geography teacher related to research projects in the organization of students' research work. The importance of the scientific and creative approach of students is emphasized.

Білім - ел қазынасы, халқымыздың білімділігі еліміздің байлығының ең маңызды бөлігі десек, білім мен ғылымның негізі мектептен бастау алады.

Білім саласында оқу үрдісі уақыт талабымен қаншама өзгермесін, бәрібір тек ұстаз ғана оның мазмұнын оқушы санасына жеткізеді. Сондықтан да ұстаздың құзыреттілігі - теориялық білімі жоғары, ұдайы ізденіп, өзінің пәндік психологиялық және әдістемелік білімін, мәдениетін, дәрежесін жоғары көтеруші, яғни өз ісінің маманы болуы тиіс. Құзыреттілік ұғымы “білім”, “білік”, “дағды”, “іскерлік”, әрекет тәсілдерінен тұратын ұғымдардың жиынтығы, демек бүгінгі күні оқыту процесінде білімді қолданудың нәтижесі ретінде қарастырылып жүр. Ал нәтижеге жетудің ең біріншісі, яғни белгілі тұлғаның сол пәнді жақсы білуі, алған білімін өмірде қолдана алуы[1]. Мектеп қабырғасында оқушы білімі әр түрлі сайыстар яғни пәндік олимпиадалар мен ғылыми жоба байқауларында айқындалады. Сондықтан да осы мақала аясында оқушыларды ғылыми жобаға баулу және зерттеу жұмыстарын ұйымдастырудағы іс- тәжірибеммен бөліспекпін.

Жалпы пәндік олимпиадаларда параллельдер бойынша шектеу болғандықтан, бір немесе екі баланы ғана қатыстыруға мүмкіндігіміз бар. Сондықтан қалған оқушыларды ғылыми жоба байқауларына бірнеше секция бойынша тақырыптар алып, ғылыми жұмыстар жазуға баулимыз. Ғылыми жобада көп жағдайда жұптық жұмыстар жазғызамын, себебі өзінің потенциалын байқағысы келетін оқушылар көп. Мектебіміз алғаш Астана қаласы бойынша дарынды балаларға арналған мектеп болып ашылған, 2022-2023 оқу жылынан бастап мамандандырылған лицей статусын алды. Лицейімізге 7- сыныпқа арнайы сынақтан өткен оқушылар қабылданғандықтан, алғаш келген оқушылар жаңа ортаға, мектепке және пән мұғалімдеріне үйреніскеше бір екі жыл өтеді, содан кейін оқушылар өз таңдаулары бойынша пәндік олимпиадаға, ғылыми жұмыстар жазуға қызығушылығы басталады. Әрбір оқушының жас ерекшелігіне, қабілетіне қарай дарындылығын әр түрлі әдістермен айқындау және дамыту, оның ішінде ғылыми іздеу қызметімен ұштастыру - лицейімізде қалыптасқан үрдіс. Алға қойған мақсатымызда төмендегідей міндеттер негізге алынады:

- Оқушы дарындылығын әлеуметтік қажеттілігіне сай ғылыми негізінде дамыту шарттарын анықтау.
- Дарынды балаларды таңдап алу және олардың шығармашылық қабілеттерін жетілдіру.
- Оқушылардың өздігінен білімдерін көтеруге, жетілдіруге белсенді әрекет жасау.
- Оқушының өз бетінше білім – дағдыларын жетілдіру барысында мұғалімнің ерінбей - жалықпай үлкен ізденіспен жұмыс жасауы.

-Оқушылардың ғылыми – шығармашылық , оқушылардың оқу үрдісін жетілдіруде және мамандық таңдауда да көмегін жұмыспен шұғылдануы тигізуі.

Зертеуде баяндау, жинақтау, саралау, әдеби- ғылыми талдау әдістері басшылыққа алынды.

Бүгінгі таңда «Әр баланың жеке қабілетіне қарай интеллектуалдық дамуы, жеке адамның дарындылығын дамыту» сияқты өзекті мәселелер еңгізіп отырғаны белгілі. Өйткені ғылым мен техниканы, өндірісті қазіргідей әлемдік деңгейде дамыту үшін елімізге шығармашылықпен жұмыс жасайтын білімді, жоғары дайындығы бар білікті мамандар қажет. Ал ондай мамандар дарынды балалардың ішінен шығады. Оқушының өзіндік ерекшелігі мен іс-әрекет белсенділігіне қарай төмендегіше жіктесек, бала шығармашылық жұмыста осы сатыдан өтеді де біртіндеп іріктеліп, шын шығармашылық тұлға қалыптаса бастайды. «Балаға өз бетімен зерттеуге мүмкіндік туғызған сайын одан әрі жақсы оқи түседі» - деп, шетелдік ғалымдар айтқандай, осындай жақсы білім алып, алдына мақсат қоя білетін оқушыларды көбінесе сабақ барысында шағын зерттеу жұмыстарын жазуға үйретемін. Дарындылық пен шығармашылықты дамытудың түрлі жолдарының ішінде баланың өзіндік зерттеу тәжірибесі әлдеқайда тиімді болып табылады. Балалардың дарындылығын дамытудағы бұл құралдың мәні, ең алдымен, зерттеушілік ізденістің жаратылыстан бөлінбейтін құбылыс. Білуге деген құштарлық, бақылауға тырысушылық, тәжірибеден өткізуге дайын тұру, әлем туралы жаңа мәлімет жинауға талпынушылық қасиеттер балаға тән дәстүрлі мінез болып саналады.

7-8 сыныптарда мектепшілік зерттеу жұмыстарына қатыстырып, алған тақырыптарын толықтырып, қалалық деңгейге шығаруға жұмыс жасаймыз. Әдебиеттерге жасалған

теориялық талдаулар дарындылықтың табиғаты шексіз екенін, сондай-ақ оған ықпал ететін факторлардың да сан қырлы болатынын зерттеу жұмыс барысында көреді, оқушы қаблеті шындалады. Жұмыс аясында ақпарат көздерін сыни тұрғыда талдайды, соның нәтижесінде саналы ортақ шешім қабылдайды. Көздеген мақсаттарына сай мәтін түрлерін жинақтап, ақпараттарды өз мүмкіндігіне сай өңдей алатын құзыреттіліктері қалыптасады. Бірін-бірі сыйлау, “компетенция” яғни үйлесімділікте талапқа сай мақсаттарына жетеді. Мұндай ізденушілік, зерттеушілік, өз бетінше жұмыс жасау дағдыларын қалыптастыруда, жеке тұлғаны тәрбиелеуде оқушыларға ғылыми жұмыстар жазғызудың маңызы зор. Соның нәтижесінде оқушыларым қалалық, республикалық, Халықаралық ғылыми жоба байқауларының “Алтын”, “Күміс”, “Қола” жүлдегерлері болды.

Осындай жетістікке әрине бірден жеткен жоқпын, бастапқы кезде бір немесе екі тақырып, екі-үш оқушымен жұмыс бастадым, кейін оқушылардың жетістігін көрген басқа оқушылар келіп тақырыптар сұрай бастады, осылайша бір тақырып аясында жұптық жұмыстар, яғни бір тақырыппен екі оқушы жұмыс жасайды. Бара-бара ғылыми жұмыспен айналысатын оқушылардың саны артты. Әрине, ең бірінші тақырып өзекті болуымен қатар, бірегей және мазмұны бойынша қызықты болуы тиіс. Сондықтан тақырып таңдау қиын, бұл орайда жоғары оқу орындарымен байланыс жасадым. Қазақстан туризмінің дамуына өзіндік үлес қосып жүрген география ғылымдарының докторы, профессор, бүгінде 680 ден астам ғылыми еңбекердің авторы Мазбаев Орденбек Білісбекұлының ұстаздық еңбегі көп болды. Шәкірттеріме ғылыми тақырыптар таңдауда тың идеялар мен мазмұнды жаңашылдығы бар тақырыптар алуға бағыт бағдар береді. Жұмыстардың әрі қарай қалай жазылуына, ғылыми жағының өрбуіне үнемі ақыл кеңесін беріп, ұстаздық еңбегін аяған емес. Ғылыми жұмыстар үнемі тың, яғни ақ парақтан басталады. Оқушы жұмыстың жоспарын, мақсатын, міндеттерін, ғылыми өзектілігін, сол тақырып аясында жазылған ғылыми дерек көздерін салыстыру, талду, статистикамен жұмыс, графикалық талдау, өңдеу, сияқты өз тұжырымын шешу жолдарын, ұсыныстарын беруді, қорытынды жасауды үйренеді. 9-сынып оқушыларын еліміздің аймақтары бойынша топтарға бөліп жұмыстар жазылды. Ізденген шағын зерттеу жұмыстарын жаратылыстану апталығында қорғайды. Мазмұнды жазылған және ғылыми ізденісі бар беймәлім кесенелер мен киелі жерлер туралы жұмыстарды келесі оқу жылына ғылыми жұмыстарда жалғастыруға оқушыларға тапсырмалар беріліп отырылады. Атап айтсақ, өлкетану секциясы бойынша оқушыларым Ғалы Шырын мен Серікқалиева Айгерім Шоқан Уалиханов туралы қызықты деректер әкелді. Бұл тақырыпты Қостанай облысы, Құсмұрын аймағына туристік бағытта мектеп оқушылармен барып «Шоқан ізімен» тақырыбында зерттеу жұмысын жазды. Сол сияқты «Ұлытау киелі мекені», «Ақмола облысының сакралды географиясы», «Баянауыл киелі мекені», «Торғай геоглифтері» тақырыптарымен оқушыларым қалалық ғылыми жоба байқауларына қатысты. «Перзент сыйлайтын-Баба (Баба түкті Шашты Әзіз кесенесі)» тақырыбында туризм сабағында қорғап, жазғы каникул кезінде сол жерде туған оқушым Түгелбай Нұрдәулет еліне барып, құнды деректер жинап, шырақшыдан сұхбат алып келіп, зерттеу жұмысын толықтыра келе 10- сыныпта қалалық байқауға қатысып, жүлделі 3- орынға ие болды. Қоршаған орта секциясы бойынша Омарова Жадыра «Астана тұрғындарының демалысын ұйымдастырудағы аспектілер», ал Еркінбекұлы Әли, Жеңіс Аян «Жасыл белдеу-оның қала инфрақұрлымына ықпалы» тақырыптарында жазған жұмыстары жоғары деңгейде қорғалды. Экономикалық және әлеуметтік процестерді математикалық модельдеу бағыты, экономика секциясы бойынша бірнеше ғылыми жобаларымыз қала бойынша I-II дәрежелі диплом иеленіп, республикалық кезеңге екі секция бойынша үш жұмыс өтті. Ерекше, жоғары деңгейде жазылып, қорғалған жұмыстар «Нұр-Сұлтан қаласындағы жел энергетикасының экономикаға тигізер пайдасы» тақырыбында жазылған Нұртуған Мұхамедиярдың жұмысы ерекше бағаланды. Екі жыл қатарынан қатысып, 2019 жылы Қола медальін иеленді. Мектепті 2020 жылы «Алтын белгіге» аяқтады. «Қатты қалдық заттарды заласыздандыру мақсатында цемент зауыттарының экономикалық тиімділігі» тақырыбын мектебіміздің үздік оқушысы, география пәндік олимпиадасының жүлдегері Бурханова Дильназ, Павлодар қаласында өткен Халықаралық Сатбаев

олимпиадасының география пәні бойынша II дәрежелі диплом иегері атанды, 9-11 сыныптарда олимпиадамен қоса ғылыми жобаныда қатар алып жүрді. Жалпы ғылыми жұмыспен айналысатын оқушыларым көбінесе экономика секциясынан жазуға ниет білдіреді. Алынған жұмыстарға экономикалық мүмкіндігі жағынан математикалық модельдеу жұмыстарын жақсы талдайды. Себебі мектебіміз физика-математикалық бағытта болғандықтан, шәкірттерім экономика секциясы бойынша кез-келген тақырыпта математикалық есептеуді жақсы қолданады. Осы орайда 2022-2023 оқу жылында экономика секциясына «Қант қызылшасы бизнес жоспары» тақырыбында жазған Мұрал Арда мен Абдуразақ Мұқағалидың жұмыстары Алматы қаласында өткен Ө.Жолдасбеков атындағы Халықаралық ғылыми жоба байқауының Күміс жүлдегерлері атанды. Бұл екі шәкіртім 9-сыныптан бірге жұптық жұмыс жасап, республикалық ғылыми жоба байқауында этномәдениеттану секциясы бойынша «Этноауылдың туристік мүмкіндіктері» тақырыбында Күміс медаль иегерлері болды, осы тақырыпты одан әрі жетілдіріп, келесі 10-сыныпта «Этноауыл-бизнес жоспары» тақырыбында қала бойынша I дәрежелі Дипломмен марапатталды. Бұл оқушыларым этноауыл аясында сол өңірде тізбектік кластер саумал, қымызбен емдеу сауықтыру орталықтарын жасау, жеке қожалықтарға қымыз сату арқылы табыс табудың тиімділігі бар бизнес-жоспарын жасады. Осындай экономикалық модельдеу жұмысы бойынша шәкірттерім Досмағанбет Мөлдір мен Қуанышева Күнсұлу «Нұр-Сұлтан агломерациясының әлеуметтік-экономикалық көріністері» тақырыбында жазған жұмысы 2021-2022 оқу жылында Қола медаль алса, 2022-2023 оқу жылында «Тері кластері – бизнес-жоспары» тақырыбында жазған жұмыстары Алтын медаль иеленді. Биылғы 2023-2024 оқу жылында 9-сыныптар бойынша барлығы 5 жұмыс, яғни 9 баламен жұмыс жазылып, қалалық кезеңінде экономика секциясы бойынша Тоқтар Нұрай, Алтынсарықызы Нұршаттың «Құс саңғырығына негізделген бизнес-жоспар» тақырыбындағы жұмыстары III-дәрежелі Диплом иеленіп, республикалық ғылыми жоба байқауында грамотамен марапатталды. Осы оқушыларымды 8 сыныпта алдыңғы буындар мектепшілік зерттеу жұмыстарында жетекшілік жасады, биыл міне алғаш рет қалалық қорғауларға қатысты. Сонымен қатар Қазақстан Республикасының Тәуелсіздік күніне арналған «Отан жолымен» оқушылардың өлкетану жобаларының қалалық конкурсына қатысып, Мырзадаулет Адина, Кенжеғожа Нұрәлидің «Астана қаласының қазіргі және болашақтағы демографиялық жағдайы» тақырыбында жаған жұмыстары II дәрежелі Диплом және заттай сыйлықпен марапатталды. Этномәдениеттану секциясы бойынша «Торсық, күбі, қазақ үйі құпиялары» тақырыбында жазылған Жарылқасын Инабаттың да жұмысы III дәрежелі Диплом және заттай сыйлықпен марапатталды. Алдағы оқу жылына жаңа тақырыптар берілді және кейбір ғылыми жұмыстар жалғасын табады.

Зерттеу іздену жұмыстары оқушының дүниетанымын кеңейтеді, еліне жеріне деген сүйіспеншілігін арттырады, туризм саласының дамуына үлесін қосуға ықпалын тигізеді. Болашақ маман тандауда (географ, эколог, экономист, аудитор, финансист, статист, сарапшы (аналитик), туризм және т.б. бағыт-бағдар беріледі. Орта білім беру мазмұнын кәсіби дағдылар мен құзыреттерді ерте қалыптастыруға қайта бағдарлау, ал жоғары сыныптарда бейіндік даярлыққа назар аудару қажет[2]. Зерттеудің жетекші құндылығы – ақиқатқа жылжу үдерісінің құндылығы болып табылады. Сондықтан, зерттеу – әлемнің мейлінше шынайы бейнесін құруға ұмтылатын ғалымды дамытудың басты құралы[32]. Бүгінгі таңда түлектерімнің ішінде, ғылыми жұмыспен айналысқан шәкірттерім осы мамандық бойынша оқып, алды еңбек етіп жатыр.

Ұстазым Орденбек Білісбекұлының салып берген сара жолының арқасында 9 жылдан артық осы білім ордасында жылма жыл ғылыми жұмыс жазып жүрген оқушылардың қызығушылықтары артты. Ұстазымның: «Гүлшат, 8-9 сыныпта ғылыми жұмысты жазуға бала қалыптасады, 10- сыныпта шыңдалады, 11-сыныпта жүлделі орынды өзі тартып алады» деп айтқанындай, бүгінгі таңда қалалықты қоспағанда, шәкірттерім экономика, қоршаған орта, этномәдениеттану секциялары бойынша республикалық ғылыми-жоба байқауларында озып келеді. Шәкірттерімнің осындай жетістіктерінің нәтижесінде жалпы білім беретін пәндерден республикалық ғылыми жобалар конкурсының II (қалалық) кезеңінде оқушыларды жоғары

деңгейде дайындағаным үшін “Үздік ғылыми жетекші-2021” номинациясымен марапатталдым.

Зерттеу жұмысымен айналысу барысында оқушылардың бойында географиялық мәдениет қалыптасады, атап айтсақ, географиялық ойлау, карта, профиль, диаграммалармен, кестемен жұмыс жасауға дағдыланады, экономикалық сауаттылығы дамиды. Сондай-ақ аудиторияда өзін-өзі ұстау мәдениеті, сөлеу мәдениеті, кез келген жағдаяттан шыға білу, критериалды ойлау, болжам жасау, шешім шығару, ақпараттық құзыреттілік-ақпараттарды іздеп табумен, оларды есте сақтай білу қабілеттері артады, топтық жұмыс барысында жауапкершілік, бірін-бірі сыйлау, бір-біріне сенім арту сияқты мінез-құлық, жақсы әдеттерді бойларына сіңіреді, өмірге қажетті азық алады.

Қазіргі кезде географиялық білімнің өзектілігі қоршаған әлемде болып жатқан табиғи құбылыстар мен саяси жағдайлар негізінен география пәндері арқылы жүзеге асырылуға тиісті. Географиялық білім беру мақсаттары инженерлік технологиялық біліммен де байланыс бар. Stem білім беруді алдымыздағы жоспарға енгізе отырып оқушылармен ғылыми жоба аясында жұмыстар жүргізбекпіз.

Қорытындылай келе, «Ел бүгіншіл, менікі ертеңгі үшін» деп ұлт ұстазы Ахмет Байтұрсынұлы айтқандай, бұл еңбегімнің бәрі келешек ұрпақ, осы бағытта шәкірттеріне білім мен тәрбие беріп жүрген жас мамандарға үлгі-өнеге болады деп білемін. Кімде-кім ішінен керекті сөз тапса, жазып алып, оқысын, әрі қарай ізденсін демекпін.

Пайдаланылған дереккөздер тізімі

1. «Білім беру сапасы – Қазақстан Республикасының тұрақты даму ұстанымдарын және бәсекеге қабілеттілігін қамтамасыз ету кепілі» атты республикалық ғылыми-практикалық материалдар жинағы. 2009.

2. Тұрғанбаева.Б.А., Шабденов.Б.Ш. Шығармашылық баспалдақтары. Алматы, 2013

3. Қазақстан Республикасында білім беруді дамытудың 2022 – 2026 жылдарға арналған тұжырымдамасын бекіту туралы. <https://kkn.kz/wp-content/uploads/2023/01/koncz-razobraz.24-11-2022>

4. «Мектептегі ғылыми жұмыс» республикалық ғылыми –әдістемелік журнал. 2011, №4.

CHALLENGES AND PROSPECTS FOR THE DEVELOPMENT OF INTERACTIVE TEACHING METHODS IN GEOGRAPHY

A.M. Zhakypbek, Lecturer, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan

M.A. Askarova, Dr.Geo.Sci., assistant professor Al-Farabi Kazakh National University

Анатпа. Қазіргі білім беруде интерактивті оқыту әдістерін, әсіресе география саласында интеграциялау үрдісі байқалады. әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінде ГАЖ-технологияларды қолдану оқу үрдісін жетілдірудегі интерактивті әдістердің әлеуетін көрсетеді. Осыған қарамастан, мұндай тәсілдер бірқатар мәселелерге тап болады, бірақ даму перспективалары өте үлкен, әсіресе білім беру кеңістігін цифрландыру жағдайында.

Abstract. In modern education there is a tendency towards the integration of interactive teaching methods, especially in the field of geography. The use of GIS technologies at Al-Farabi Kazakh National University demonstrates the potential of interactive methods in improving the educational process. Nevertheless, such approaches face a number of problems, but the prospects for development are very great, especially in the context of digitalization of the educational space.

Аннотация. В современном образовании наблюдается тенденция к интеграции интерактивных методов обучения, особенно в сфере географии. Использование ГИС-технологий в Казахском национальном университете имени аль-Фараби демонстрирует потенциал интерактивных методов в совершенствовании учебного процесса. Тем не менее такие подходы сталкиваются с рядом проблем, однако перспективы развития очень велики, особенно в условиях цифровизации образовательного пространства.

Introduction

Today, in the educational space where digital technologies are revolutionizing traditional approaches to teaching, interactive teaching methods are coming to the fore, opening up new horizons of teaching practice. This is especially true for disciplines that require not only theoretical knowledge, but also the practical application of what is acquired, for example, geography. With the development

of geographic information systems (GIS), virtual reality and other innovative technologies, the possibilities for creating interactive and engaging educational experiences have become almost limitless.

Interactive learning methods, characterized by students' active interaction with course material, teachers and each other, open new perspectives for the development of critical thinking, analytical skills and a deep understanding of the subject. This approach not only contributes to the acquisition of knowledge, but also develops the skills that are necessary for successful professional activity. In the context of geography, where the ability to analyze and interpret geospatial data and understand the complex relationships between natural and social processes is critical, interactive teaching methods are becoming not just an addition to traditional lectures and seminars, but a necessary condition for the preparation of qualified specialists.

Despite all the advantages of interactive teaching methods, their implementation in the educational process may encounter various obstacles, which include technical, methodological, organizational and even psychological aspects. We need to update curricula, provide access to the latest technologies and software, as well as improve the skills of teachers and help students adapt to new forms of learning. All this requires an integrated approach and joint efforts of everyone involved in the educational process.

This article is devoted to the analysis of interactive teaching methods in the context of geography education, their types, advantages and possible difficulties in implementation. Particular attention is paid to the role of geographic information systems (GIS) as an important tool in modern geographical education, as well as the practical experience of their application at the Department of Geography, Land Management and Cadastre of Al-Farabi Kazakh National University. Through the prism of this experience, we strive to highlight not only the potential of interactive teaching methods to improve the quality and accessibility of education, but also ways to overcome associated problems, opening up new prospects for the development of geographical education in the era of digitalization.

The concept of interactive methods and their types. In the era of digitalization, the educational process is experiencing significant changes, especially in such dynamically developing disciplines as geography. Interactive teaching methods, including the widespread use of geographic information systems (GIS), are becoming key to providing high-quality and modern education. Interactive learning involves the active participation of students in the educational process, where they not only perceive information, but also actively interact with it, the teacher and other students, which contributes to a deeper understanding and assimilation of knowledge [2].

In the context of teaching geography, many strategies can be noted that are used in interactive teaching methods and cover various aspects of teaching: from the use of role-playing, games and case methods to the use of project-based learning and working with interactive whiteboards. They involve two-way communication and exchange of ideas, where students act as active participants rather than just listeners.

Interactive teaching methods in geography can take many forms:

- Geographic information systems (GIS). Using GIS as an educational tool allows students to analyze and interpret geospatial data, create maps, and model a variety of geographic phenomena and processes. This is especially true for the Department of Geography, Land Management and Cadastre of Al-Farabi Kazakh National University, where GIS is actively used in the educational process.

- Project-based learning. This approach involves the development and implementation of projects by students that are related to geographical problems and tasks. This promotes the development of research skills and the practical use of acquired knowledge.

- Role-playing games and simulations. These methods allow students to simulate real-life geographic scenarios and experiment with different solutions, which helps develop a deeper understanding of the phenomena being studied.

- Interactive lectures using multimedia. The use of multimedia presentations, interactive surveys and quizzes during lectures makes learning more visual and interesting, stimulating active student participation in discussion.

Interactive teaching methods provide a range of benefits for students and teachers at any grade level. They improve perception and understanding of complex geographical concepts and theories, as well as the development of critical thinking, analytical and communication skills. Active interaction with educational material and practical application of theoretical knowledge increases students' motivation to learn and promotes in-depth assimilation of the material. The implementation of these methods, including GIS and other innovative technologies, requires educational institutions to focus on updating curricula, providing the necessary technical infrastructure and professional development of teachers. However, the possible benefits of such an approach certainly outweigh the possible difficulties, offering new perspectives for teaching geography.

Problems of implementation and use of interactive methods in teaching geography. Interactive teaching methods face difficulties of a different nature, from technical to organizational and psychological. Let's look at the main problems, which include:

- Limited logistics. Most educational institutions do not have modern devices, such as interactive whiteboards and computers with fast Internet.
- Lack of qualified specialists. The lack of educators with the skills and knowledge to work with new technologies and methods limits the effectiveness of interactive learning.
- Resistance to change. Dependence on traditional teaching methods causes resistance to innovation among teachers and students.
- Lack of proper methodological support. The scarcity of didactic materials for interactive teaching forces teachers to develop methods themselves, which requires considerable effort and time.
- Assessment problems. Interactive learning makes it difficult to use classical assessment methods, requiring the creation of new forms and criteria that take into account not only memory, but also the analytical abilities of students.

The introduction of geographic information systems (GIS) into education opens up new horizons for improving the teaching of geography, allowing for a deeper understanding of geospatial data. However, the use of GIS has encountered some problems, especially with regard to teacher training and technical equipment in schools. Many teachers do not have the necessary competencies to work with GIS. In most cases, this is due to limited opportunities for their professional development and the lack of GIS in educational programs. In addition, the lack of modern equipment, specialized software and access to up-to-date geospatial data limit the possibilities of effective use of GIS in training, both in theoretical and practical classes [4].

The main difficulties relate to methodology and organization. Lack of high-quality educational resources and manuals adapted for the use of GIS in the educational field, which complicates the creation of educational courses and programs. In addition, the use of GIS requires significant organizational efforts, such as updating curricula, training teaching staff, and creating infrastructure for storing and processing geographic data. Many educational institutions face difficulties when trying to adapt existing educational and teaching materials to new technologies.

Problems of perception and stimulation also play an important role. It is important to overcome resistance to change on the part of teachers and students. Innovations in teaching are often met with skepticism and can be challenging for those accustomed to standard teaching methods. This requires educational institutions to develop tactics to stimulate and involve all participants in the educational process in the active use of GIS.

In summary, despite the great potential of GIS as a tool for improving and optimizing geography teaching, there are significant obstacles that must be overcome to fully implement these technologies into educational practice. Solving these problems will require the combined efforts of teachers, educational administrators, software developers and government agencies.

Solving the problems of introducing interactive methods of teaching geography and prospects for their development.

Overcoming the difficulties associated with the use of interactive methods in the educational process requires a comprehensive approach. This approach includes the following elements:

- Availability of new technologies. Infrastructure improvements are essential to equip educational institutions through government funding, grants and support programs.

- Collaboration with the private sector. Partnerships with IT companies and educational technology developers can give educational institutions access to cutting-edge technology solutions.
- Use of open educational resources. The use of free interactive platforms and online resources will help overcome budget constraints and provide access to quality educational materials. For example, Al-Farabi KazNU is the leader of higher education in Kazakhstan in the implementation of MOOCs on the open platform Open edX (open.kaznu.kz).
- Support for teachers in methodological terms. Training. Teachers need to undergo training: conducting courses and seminars on the use of interactive technologies in education will help teachers master new modern methods and tools.
- Creation of teaching materials. The development of teaching aids and the exchange of experience between teachers will help to more effectively use interactive methods in the educational process.
- Introduction of interactive methods into the educational process. A flexible approach to learning, combining interactive methods with traditional teaching approaches achieves a balance between innovation and proven practice.

Today, training programs are already being adapted, and interactive learning tasks are being introduced. Projects focused on studying geographical processes become part of educational programs, which helps to better understand the subject. At the Al-Farabi Kazakh National University, at the Department of Geography, Land Management and Cadastre, much attention is paid to the use of geographic information systems. The emergence of new disciplines, such as “Geographic information systems in physical geography”, “Geographic information systems in economic geography” and others, reflects the department’s desire to provide students with relevant knowledge that is in demand in the labor market.

The role of GIS in solving environmental issues and environmental management is also noted, which is confirmed by the opening of a new master's program "7M05204 - Geospatial Environmental Management".

The acquisition of new hardware and software, the creation of specialized computer classes provide the necessary infrastructure for training students and their practical work. All this helps improve the quality of education and gives students the opportunity to practically use modern tools for analyzing and visualizing geospatial data.

Investments in the development of GIS education and the corresponding infrastructure at Al-Farabi Kazakh National University confirm the importance of geographic information technologies in the modern educational and scientific space. Such efforts are aimed at training high-level specialists who can effectively apply GIS in various fields, from ecology and natural resource management to urban planning and regional planning, which opens up new opportunities for the development of geoinformation education and science [6].

Conclusion

In the era of rapid progress in digital technologies and transformation of the education system, interactive teaching methods have become an important element in improving the quality and accessibility of the educational process. The introduction of these methods into geography, including the widespread use of geographic information systems (GIS), allows students not only to understand the complexity of geospatial processes and relationships, but also to actively participate in learning, developing critical thinking and analytical skills.

The practice of the Department of Geography, Land Management and Cadastre of Al-Farabi Kazakh National University indicates significant benefits from the integration of GIS and other interactive technologies into the educational process. This approach not only increases student motivation and engagement in learning, but also provides them with real tools and competencies that are relevant in today's job market.

However, for the successful implementation of interactive teaching methods, a number of difficulties must be overcome, including the revision of curricula, the provision of appropriate technical infrastructure and the improvement of the qualifications of teaching staff. Another important aspect is overcoming resistance to change on the part of both teachers and students.

As a result, the introduction of interactive methods and geographic information systems into the process of teaching geography opens up new horizons for the development of modern education. All this contributes to the training of qualified specialists capable of effectively solving complex problems in the field of geospatial analysis and management. Achieving these goals will require a systematic approach and joint efforts of educational institutions, the state and the business sector aimed at modernizing the educational process and adapting it to the requirements of the modern information society.

References

1. Kravtsova, V.I., Semenov, A.E. "Interactive teaching methods in higher education: theory and practice." St. Petersburg: Polytechnic University Publishing House, 2019.
2. Sholokhov A.V. Information aspects of educational inequality. News of the Southern Federal University. Series: Technical Sciences. 2007; 2: 121 – 127.
3. Osin A.V. New generation electronic educational resources: questions and answers. Moscow: Social Project Agency, 2007.
4. Ulengov R.A., Urazmetov I.A., Gabdrakhmanov N.K., Davletbaeva K.S. Problems and prospects for the use of geographic information systems in school geography in the context of the introduction of new educational standards // Modern problems of science and education. – 2017. – No. 3.;
5. Pashchenko D.V. Prospects for the use of geoinformation technologies in education // Issues of Internet education, No. 10.
6. Official website of KazNU named after. al-Farabi. [Electronic resource] - URL: <https://www.kaznu.kz/>

ОТ ГЛОБАЛЬНОГО К ПРАКТИЧНОМУ: РОЛЬ ГЕОГРАФИЧЕСКИХ ЗНАНИЙ В БОРЬБЕ С НАВОДНЕНИЯМИ

Жумабаева А. К., КГУ СОШ № 39 инновационного типа с гимназическими классами, г. Павлодар, Казахстан

Андатпа: Климаттың өзгеруі табиғи апаттардың көбеюіне әкеліп соқтыратын қазіргі әлемде географиялық білімнің маңыздылығын сезіну бірінші орынға шығады. Бұл мақалада біз географияны елемей-неліктен апатты салдарға, әсіресе су тасқынына дайын болмауына әкелетінін қарастырамыз. Біз осы апаттың осалдығын анықтайтын географиялық факторларды талдаймыз, су тасқынының зиянды салдарын атап өтеміз, су тасқынына қарсы тұрудағы географиялық білімнің рөлін ашамыз және табиғи апаттардың алдын алу, оларды барынша азайту құралы ретінде географияны зерттеудің өмірлік қажеттілігі туралы қорытынды жасаймыз. салдары және адамдардың қауіпсіздігін қамтамасыз ету.

Түйінді сөздер: география, табиғи апаттар, су тасқыны, алдын алу, тәрбиелеу, хабардар ету, дайындық, қауіп, қауіпсіздік.

Аннотация: В современном мире, где климатические изменения ведут к учащению стихийных бедствий, осознание важности географических знаний выходит на первый план. В этой статье мы рассмотрим, почему пренебрежение географией может иметь катастрофические последствия, в частности, приводить к неготовности к паводкам. Проанализируем географические факторы, обуславливающие уязвимость данного бедствия, осветим пагубные последствия наводнений, раскроем роль географических знаний в противостоянии паводкам, сделаем вывод о жизненной необходимости изучения географии, как инструмента для предотвращения стихийных бедствий, минимизации их последствий и обеспечения безопасности людей.

Ключевые слова: география, стихийные бедствия, наводнения, профилактика, образование, осведомлённость, подготовка, риск, безопасность.

Abstract: In today's world, where climate change is leading to an increase in natural disasters, awareness of the importance of geographical knowledge comes to the fore. In this article we will look at why neglecting geography can have disastrous consequences, particularly leading to unpreparedness for floods. We will analyze the geographical factors that determine the vulnerability of this disaster, highlight the harmful consequences of floods, reveal the role of geographical knowledge in resisting floods, and conclude about the vital need to study geography as a tool for preventing natural disasters, minimizing their consequences and ensuring the safety of people.

Key words: geography, natural disasters, floods, prevention, education, awareness, preparation, risk, safety.

В мудрых изречениях предков говорится, что «жизнь – это движение вперёд, а не подвижное состояние». В очередной раз задумываюсь над мудрым высказыванием А. Арманды «Без географических знаний невозможно сложить правильное представление о мире,

о жизни, о назначении человека». География – наука многогранная, наделённая способностью формировать мировоззрение и постоянно расширять кругозор. Именно география формирует комплексное, системное представление о своей стране и о Земле в целом. Это единственный учебный предмет, способный комбинировать содержание образования в области естественных и общественных наук, тем самым обеспечивать значительный вклад в повышение общекультурного уровня обучающихся, формирование любви к своему краю, к своей стране, уважения к своему народу, его культуре и духовным традициям. Расширение кругозора, формирование патриотизма, социальной ответственности, экологической грамотности, обновлению фундаментально-функциональных знаний - это одна из основных задач современного общества.

Однако в последние годы престиж данного школьного предмета, к сожалению, постепенно снижается. Проблема заключается в недооценке значимости, географии. Изучение географии — это не запоминание названий стран и не поиск объектов на карте. Современная география — это не просто факты — это сложная наука, исследующая закономерности пространственной организации природных и социальных систем, она объясняет глобальные изменения климата и других объектов планеты, влияние на них природных и антропогенных факторов. Исследование Земли охватывает столетия, разве для нас не важно, что ещё в древности Эратосфен обратил внимание человечества на факт значимости географических знаний.

В последние годы часто поднимаются вопросы экологии, не возникли ли они от того, что мы стали забывать о том, что именно географическая информация является необходимой базой для выявления и решения проблем, возникающих в процессе взаимодействия человечества с окружающей средой.

Разве не об этом говорил Абай: **Стремись к знаниям, к науке. "Науку надо любить, как мать любит родного сына. Тогда и наука ответит тебе взаимностью".**

Для экономического прогресса любого государства важно понимание пространственной организации общества; факторов, способствующих развитию отдельных городов и регионов; размещению отраслевой структуры. И все эти вопросы изучает тоже география.

Ориентиром для географического обеспечения устойчивого развития служат Цели устойчивого развития (ЦУР) – это 17 взаимосвязанных целей, принятых всеми странами-членами ООН, направленных на защиту планеты и обеспечение всеобщего процветания. География играет центральную роль в обеспечении устойчивого развития на всех уровнях, от глобального до местного. Географы могут внести свой вклад в достижение целей устойчивого развития, занимаясь: изучением и картографированием глобальных проблем: изменение климата, потеря биоразнообразия, деградация земель, загрязнение окружающей среды; разработкой и реализацией стратегий смягчения последствий и адаптации к изменению климата; содействием устойчивому управлению природными ресурсами: вода, леса, энергия.

В современном мире, где стихийные бедствия становятся все более частыми и разрушительными, необходимость в понимании географических знаний выходит на первый план. К сожалению, пренебрежение этой важной областью знаний может привести к неготовности к таким опасным явлениям, как наводнения, с катастрофическими последствиями [1].

Факторы, обуславливающие уязвимость к наводнениям:

- расположение: населённые пункты, расположенные в поймах рек или низинах, автоматически подвержены большему риску наводнений;
- водонепроницаемые поверхности: расширение городов и увеличение площади асфальта и бетона уменьшают способность земли впитывать воду, что приводит к более интенсивному стоку и более сильным наводнениям;
- обезлесивание: деревья и другие растения играют важную роль в удержании воды в почве. Их уничтожение усугубляет проблему наводнений;
- чрезмерная застройка: нерациональная застройка ограничивает естественные пути стока воды, что приводит к ее скоплению и подтоплению;

- неэффективные системы дренажа: устаревшие или некачественные системы дренажа не справляются с большими объемами воды, что приводит к переполнению и подтоплению.

Хотелось бы подробнее остановиться на последствиях наводнений:

- потеря жизни: наводнения могут унести жизни людей, особенно тех, кто не был предупрежден или не смог эвакуироваться;
- травмы: сила воды может привести к серьезным травмам, даже если люди не погибли;
- перемещение: наводнения могут вынудить людей покинуть свои дома, что приводит к потере жилья и средств к существованию;
- повреждение имущества: наводнения наносят огромный ущерб домам, предприятиям и инфраструктуре;
- экономические потери: наводнения приводят к значительным экономическим потерям, как для отдельных лиц, так и для целых сообществ;
- прерывание инфраструктуры: паводки могут нарушить работу электроснабжения, водоснабжения, транспорта и других жизненно важных систем;
- загрязнение окружающей среды: наводнения могут привести к выбросу в окружающую среду опасных веществ, таких как сточные воды, химикаты и нефть.

Роль географических знаний в противостоянии наводнениям: понимание рисков: знание географических особенностей местности позволяет определить зоны, наиболее подверженные риску наводнений; разработка планов: географические данные необходимы для разработки эффективных планов эвакуации и реагирования в случае наводнения; строительство инфраструктуры: применение географических знаний позволяет строить инфраструктуру, устойчивую к наводнениям, например, дамбы и подпорные стенки; повышение осведомленности: распространение информации о географических рисках повышает осведомленность общественности о важности подготовки к наводнениям.

Понимание географических особенностей местности, разработка планов на случай чрезвычайных ситуаций, строительство устойчивой инфраструктуры и повышение осведомленности населения - все это **является ключом к повышению готовности к наводнениям** и минимизации их разрушительного воздействия. Весенние паводки – это повторяющееся стихийное бедствие, которое может привести к значительным разрушениям, потере имущества и даже гибели людей. С географической точки зрения, существует ряд факторов, которые делают некоторые регионы более уязвимыми к паводкам, чем другие. Факторы, обуславливающие паводки: 1) Рельеф: низменные, равнинные территории, а также долины рек более подвержены затоплению, чем возвышенные районы; 2) Склоны: крутые склоны могут ускорять сток воды, увеличивая ее объем и скорость, что приводит к более сильным паводкам; 3) Гидрологическая сеть: плотность рек, ручьев и озер в регионе может влиять на способность территории впитывать и отводить талые воды; 4) Состояние русел: заиленные или заросшие русла рек могут препятствовать стоку воды, что приводит к ее скоплению и подтоплению; 5) Снежный покров: количество и характер снежного покрова, а также скорость его таяния играют важную роль в интенсивности паводков; 6) Осадки: проливные дожди во время снеготаяния могут значительно увеличить объем воды, вызывая масштабные паводки [2].

Несмотря на то, что паводки являются предсказуемым явлением, во многих регионах наблюдается неготовность к ним. Это может быть связано с рядом факторов: недостаточное финансирование (отсутствие средств на строительство защитных сооружений, модернизацию инфраструктуры и системы оповещения); недостаток информации (отсутствие точных данных о прошлых паводках, а также о потенциальных рисках в будущем); низкая осведомленность (недостаточная информированность населения о правилах поведения во время паводка, а также об эвакуационных маршрутах); несогласованность действий (отсутствие координации между различными ведомствами и службами, ответственными за реагирование на чрезвычайные ситуации).

Географический подход к решению проблемы. География может играть важную роль в решении проблемы неготовности к паводкам. К задачам географов в данном направлении относят: изучение и картирование зон риска; идентифицирование территорий, наиболее подверженных паводкам, используя методы ГИС и дистанционного зондирования; анализирование данных о прошлых паводках; изучение причин и последствий прошлых паводков чтобы лучше прогнозировать будущие события; разработка плана действий: совместно с государственными органами, и местными сообществами; разработка плана действий по реагированию на паводки и снижению рисков.

В целом, географический подход к проблеме неготовности к паводкам может помочь снизить риски, связанные с этим стихийным бедствием, и повысить устойчивость людей и окружающей среды.

В дополнение к вышесказанному, можно добавить: важность международного сотрудничества: обмен информацией, опытом и лучшими практиками между странами, подверженными риску паводков, может играть важную роль в повышении глобальной готовности к этому стихийному бедствию. Развитие новых технологий, таких как системы раннего предупреждения и системы мониторинга окружающей среды, может помочь улучшить прогноз.

В конце марта 2024 года в Казахстане началось интенсивное таяние снега, вызванное аномально тёплой погодой. Пик паводка пришёлся, в-десятых числах апреля, когда уровень воды в реках резко поднялся, затронув многие регионы страны, особенно на севере и северо-западе. Наиболее пострадавшие области: Актюбинская, Западно - Казахстанская, Акмолинская, Северо-Казахстанская, Костанайская, Павлодарская, Атырауская области. Причинами паводков стала аномально тёплая погода, что привело к интенсивному таянию снега. В некоторых регионах не были очищены русла рек, не были построены необходимые защитные сооружения. Застройка пойменных зон рек и строительство в руслах рек увеличили риск подтопления. Изношенная инфраструктура: изношенность водосточной системы, дамб и других защитных сооружений также стала одним из факторов, усугубивших паводок [3].

Для предотвращения подобных катастроф в будущем необходимо комплексно решать проблему. Необходимо улучшение системы прогнозирования: необходимо совершенствовать системы прогнозирования паводков и оповещения населения. Строительство защитных сооружений: следует строить дамбы, водохранилища и другие защитные сооружения. Очистка русел рек: нужно регулярно очищать русла рек от мусора и заторов. Соблюдение норм градостроительства: необходимо строго соблюдать нормы градостроительства и не застраивать пойменные зоны рек. Важно извлечь уроки из этой трагедии и принять меры по предотвращению подобных катастроф в будущем.

В целом, географический подход к проблеме неготовности к паводкам может помочь снизить риски, связанные с этим стихийным бедствием, и повысить устойчивость людей и окружающей среды. Борьба с наводнениями – это сложная задача, которая требует комплексного подхода. Географические знания играют ключевую роль в этой борьбе, помогая нам понять причины и последствия наводнений, прогнозировать, и разрабатывать эффективные методы защиты от них.

Список использованных источников

1. Асарин А. Е. Речные наводнения: причины и последствия. М. – 2013. – С. 4-5;
2. Истомина М. Н, Кочарян А. Г, Лебедева И. П. Защитные мероприятия и генезис наводнений. – 2014. – С. 7;
3. <https://ru.sputnik.kz/20240409/pavodki-v-kazakhstane-samye-krupnye-navodneniya-v-istorii-strany-43561178.html>

ДИДАКТИЧЕСКИЕ ИГРЫ В ФОРМИРОВАНИИ ПОЗНАВАТЕЛЬНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ ОБУЧАЮЩИХСЯ

Калиулина М.К., учитель русского языка и литературы ГКП на ПХВ «Школа-лицей №15», г.Астана, Казахстан

Аннотация. В современном мире будущее принадлежит тем, кто критически анализирует информацию и выстраивает собственную реальность в деятельности. Такая образовательная политика получила название компетентное образование, ориентированное на результат. Содержание понятие компетентности включает в себя следующие признаки - мобильность знания, гибкость метода решения проблем и критичность мышления. Для повышения эффективности образовательного процесса весьма кстати материалы занимательного характера. Поэтому задания занимательного характера, когда они методически правильно сочетаются с другими видами упражнений, помогают оживить учебный процесс. В данной статье рассматривается влияние дидактических игр на формирование познавательной активности учащихся.

Ключевые слова: учебный процесс, дидактические игры, обучающиеся, познавательная деятельность.

Одним из способов активизации познавательной деятельности обучающихся являются дидактические игры. Они развивают интерес у учебного предмету. Материалы дидактических игр должны быть занимательного характера, которые способствуют углублению знаний по предмету, обогащению словарного запаса учащихся, развивают смекалку, сообразительность, например, по русскому языку воспитывают «морфологическое чутье», столь необходимое каждому культурному человеку.

Одна из форм попыток осмыслить проблему занимательности была предпринята В. Ф. Одоевским. В человеке, утверждал он, заложен стремление к познанию, любопытство. Самый серьезный труд должен быть для ребенка занимательным.

Л. Н. Толстой высоко ценил доступность и занимательность в обучении. В ней он видел неповторимый дух школы, который содействует росту интересов детей, отвечает запросам, их опыту, обеспечивает эмоциональный подъем, увлеченность.

Учитель русского языка, как и другие учителя, чаще всего ставит знак равенства между понятиями «интерес» и «занимательность». Но занимательность не равна интересу. Занимательность относится не столько к психологическому состоянию человека (каким является интерес) сколько к качеству вещей, явлений, предметов, воздействующих на интерес, возбуждающих его.

Свойства эти проявляются в новизне, неожиданности, странности, несоответствии прежним представлениям.

С. И. Ожегов толкует слово занимательный как «способный занять внимание, воображение».

Занимательность одинаково действенна для всех категорий учащихся, но в отношении к деятельности слабоуспевающих она имеет особый смысл. Ученики, ощущающие трудности в обучении, особенно откликаются на занимательность, на новое и необычное, дающее выход эмоции.

Разнообразны занимательные формы обучения на уроках русского языка. Это: игры, шутки, загадки, шарады, кроссворды, игры – путешествия, сигнальные карточки, конкурсы, состязания. Эти формы создают положительный эмоциональный фон для учебной деятельности, располагают к выполнению тех заданий, которые слабоуспевающие считают трудными и даже непреодолимыми.

Принцип занимательности один из важных принципов в преподавании русского языка в школе. Занимательность окрашивает учебный материал, делает его более привлекательным. Рамки использования занимательности весьма подвижны. К занимательному материалу учителя обращаются во фронтальных, дифференцированных и индивидуальных заданиях. Наибольшее применение занимательность находит при закреплении и повторении учебного материала, при совершенствовании умений и навыков с учетом основных пробелов в знаниях

и умениях учащихся. Поэтому на уроках использую одну из занимательных форм обучения – игру.

Игра - это самая свободная, естественная форма погружения человека в реальную (или воображаемую) действительность с целью ее изучения, проявления «Я», творчества, активности, самостоятельности, самореализации.

Цель игры - помочь серьезный, напряженный труд сделать занимательным и интересным для учащихся.

М. Горький высказывал мнение, что игра – путь детей к познанию мира, в котором они живут и который призваны изменить.

Именно в игре каждый выбирает себе роль добровольно, причем познавательные действия учащихся выполняются в структуре деятельности, которая для него имеет личностный смысл. Все это говорит о том, что выполняет следующие функции:

Психологические - снимает напряжение и способствует эмоциональной разрядке учащихся;

Психотерапевтические - помогает школьнику изменить отношение к себе и другим, изменить способы общения, улучшить психическое самочувствие;

Технологические - позволяет частично вывести мышление из рациональной сферы в сферу фантазии, преобразующей действительность.

В игре ученик чувствует себя в безопасности, комфортно, ощущает психологическую свободу, необходимую для его развития.

Обучение эффективно тогда, когда учащиеся проявляют познавательную активность, являются субъектами деятельности. При применении активных форм и методов обучения создаются такие условия, когда дети не просто запоминают и воспроизводят готовые знания и способы действия, а самостоятельно добывают их, переосмысливают и перестраивают ранее полученное, осуществляют широкий перенос усвоенного на решение новых учебных и практических задач.

С целью повышения эффективности образовательного процесса, ориентируясь на новую образовательную программу я в своей практике регулярно использую на уроках материалы занимательного характера.

Использование материалов занимательного характера позволяет не только выявлять действенность применяемых заданий, определять уровень сформированности творческих способностей, снижать утомляемость и повышать качества усвоения учебного программного материала, но и диагностировать, прогнозировать развитие учебного процесса в перспективу.

Формировать навыки общения в актуальных для ученика сферах- задача, которую учитель- словесник должен решать на каждом занятии. Игры в определенной мере способствуют ее решению. Игровые элементы активизируют русскую речь учащихся, приближают учебные ситуации к условиям естественного речевого общения. Игровая ситуация снимает напряжение, сковывающее ученика при ответе, и помогает учителю проверить его знания.

Например: одна из первых тем в 5 классе – «Звуки и буквы». Пятиклассникам не очень легко усвоить ее, так как звуковые системы в русском и их родном языке значительно отличаются друг от друга. Довольно трудно усваивается и различие между звуком и буквой, тем более что твердость и мягкость согласных по-разному передается в родном и русском языках. Тут во многом помогают задания игрового характера. Иногда они дополняют или усложняют задания учебника.

В связи с усвоением фонетики очень полезны игры в слова. Они помогают обогатить словарь пятиклассников тематической лексикой, собственными существительными-именами людей, географическими названиями и другие. Нужно придерживаться следующего алгоритма работы для проведения игры:

- 1.Сообщение темы, цели урока.
2. Сообщение общих правил игры.
- 3.Сообщение критериев оценки учебной деятельности и организационного регламента.

4. Назначение и инструктаж экспертов и секретаря (по необходимости).
5. Изложение исходной информации.
6. Проведение игры.
7. Анализ игры по ранее установленным критериям.

Каждый может сам оценивать, затем консультируется с соседом, последним сообщает оценку тот слушатель, которому было поручено следить за этим показателем. Выступающему можно задавать вопросы и возражать. Также учителю нужно придерживаться следующей памятки:

Использование дидактических игр наиболее эффективны при закреплении и повторении учебного материала.

Рамки использования дидактической игры весьма подвижны.

Игры вводят в определенную часть урока в соответствии с его дидактическими задачами.

Дидактические игры должны методически правильно сочетаться с другими видами упражнений.

5. Обязательно проводить практическую работу по применению материалов занимательного характера.

Использовать занимательность исходя из тематики урока.

Использование дидактической игры на уроках русского языка повышает уровень знаний школьников, активизируется их познавательная активность, снимается утомляемость, повышается уровень общения, работоспособности и внимания, что доказывает активизирующую роль данного метода.

Подводя итог, можно утверждать, что использование материалов занимательного характера оказывает большой эффект в развитии осмысления материала, улучшая его запоминание. Занимательность на уроке, используемая в разумных пределах и с учетом возрастных особенностей учащихся, дает возможность лучше усваивать грамматический материал.

Список использованных источников

1. Беляева К.А. Дидактические игры как средство развития детей Москва. Московский государственный областной университет, 2021. С. 246-249.
2. Быстрова Е.А. Русский язык, 5 класс: учебник. Москва. Издательство «Русское слово», 2021. С.216.
3. Еремеева О.А. Дидактические игры как форма активизации познавательной деятельности на уроках русского языка. Москва. 2020. №30. С. 57-60.
4. Ершакова И.Г. Дидактические игры как средство реализации компетентностного подхода на уроках русского языка. Могилев. 2019. С. 92-93.
5. Жанпейс У.А. Озекбаева Н.А. Методическое руководство Русский язык и литература. Алматы. «Атамұра», 2017. с.5-21.

ГЕОГРАФИЯНЫ ОҚЫТУДАҒЫ ОЙЫН ТЕХНОЛОГИЯЛАР: ТҮРЛІЛІГІ, ИНТЕРАКТИВТІЛІГІ ЖӘНЕ БІЛІМ БЕРУДЕГІ ПАЙДАСЫ

Е.Н. Сағатбаев, ғылыми жетекші: м.а. қауымдастырылған профессор, PhD, Жаратылыстану ғылымдары жоғары мектебі, Астана халықаралық университеті, Астана қ., Қазақстан

А.Б. Карабалаева, биология ғылымдарының доктор, PhD, Жаратылыстану ғылымдары жоғары мектебі, Астана қ., Қазақстан

А.Б.Сағынбаева, Астана халықаралық университеті Астана қ., Қазақстан.Ғылыми жетекші: Жаратылыстану ғылымдарының магистрі.Педагогикалық институт

А.Ж. Жанибеков, 3-курс студенті 6В01504 «География» Педагогикалық институт,

Андатпа. Мақалада географияны оқыту процесінде ойын технологияларын тиімді пайдалану жолдары қарастырылады. Ойын тәсілдерінің алуан түрлілігі, олардың интерактивтілігі және оқушының білім беру тәжірибесін жақсартудағы артықшылықтарына назар аударылады. Мақалада географиялық білімді тереңірек және есте қалатындай үйренуге ықпал ететін ойын қолданбалары мен әдістерінің нақты мысалдары берілген.

Түйінді сөздер: ойын технологиясы, географияны оқыту, әртүрлілік, интерактивтілік, білім беру тәжірибесі, ойын қолданбалары, әдістер, тереңдетіп оқыту, негізгі құзыреттер, компьютерлік бағдарламалар.

Аннотация. В статье рассматриваются способы эффективного использования игровых технологий в процессе изучения географии. Основное внимание уделяется разнообразию виртуальных подходов, их интерактивности и преимуществам улучшения образовательного опыта учащихся. В статье приводятся конкретные примеры игровых приложений и методов, которые способствуют более глубокому и запоминающемуся изучению географических знаний.

Ключевые слова: игровые технологии, преподавание географии, разнообразие, интерактивность, образовательный опыт, игровые приложения, методы, углубленное обучение, основные компетенции, компьютерные программы.

Abstract. The article discusses ways to effectively use gaming technologies in the process of studying geography. The main focus is on the variety of virtual approaches, their interactivity and the benefits of improving the educational experience of students. The article provides specific examples of gaming applications and methods that contribute to a deeper and more memorable study of geographical knowledge.

Keywords: game technologies, geography teaching, diversity, interactivity, educational experience, game applications, methods, in-depth training, core competencies, computer programs.

Кіріспе.

Қазіргі кезеңнен білім беруді ізгілендіру, ақпараттандыру – бүгінгі заман талабы. Ақпараттық білімнің, орта мен білім алушылардың өзара қарымқатынасын үйлестіруде және ақпараттық технологияны пайдалану қажеттілігінен туындап отыр. Өркениеттің өсуі ақпараттық қоғамның қалыптасуымен байланысты, қазіргі кездегі білім мен техниканың даму деңгейі әрбір адамға сапалы және терең білім мен кәсіби іскерліктердің болуын, жастардың белсенді шығармашылықпен жұмыс істеуін талап етеді. Осыған орай ақпараттық технологияда "Технология" сөзі грек тамырына ие және аудармада кез-келген қызмет саласында қолданылатын әдістер және процестер жиынтығын білдіретінін көреміз. Бұл жағдайда ақпаратты өндеуге және түрлендіруге бағытталған технологияларды ақпараттық технологиялар деп санауға болады [1].

В. В. Давыдов оқушыларда танымдық проблемалық міндеттерді шештірудің жолдарын іздестіру арқылы шығармашылық тәжірибені меңгертуге болады, яғни соның нәтижесінде білім-білік, дағды дүниеге көзқарасын қалыптастыруды көздейді.

Ақпараттық технологияның қарқынды дамуымен ойын технологияларын оқу процесінде, әсіресе география пәнінің ажырамас бөлігіне ретінде қолдану қарастырылуда. Географияны оқытудағы ойын технологиялары: әртүрлілік, интерактивтілік және оқытудың тиімділігі ойын әдістерін білім беру тәжірибесіне енгізудің қазіргі тенденциялары мен перспективаларын қарастырамыз. Көрнекілік пен кеңістіктік ойлау басты рөл атқаратын география саласында ойын технологиялары оқушылар мен мұғалімдер үшін жаңа көкжиектер ашады. Осы тұрғыда біздің зерттеуіміз материалға кең көлемді енуді ғана емес, сонымен қатар оқытудың интерактивтілігін арттыруды қамтамасыз ететін әртүрлі ойын тәсілдерін анықтауға бағытталған.

Географияны оқытуда ойын технологияларын қолданудың тиімді стратегияларын көрсетуге тырысамыз. Мотивация, оқытуды жекелендіру және негізгі құзыреттіліктерді дамыту мәселелері біздің назарымызда, өйткені ойындар тек құрал ғана емес, сонымен қатар тереңірек және нәтижелі оқу үшін ынталандыру бола алатын маңыздылыққа ие.

Оқу үдерісіне жаңа технологияларды енгізуге байланысты қиындықтар бар. Географияны оқытуда ойын технологияларын сәтті енгізу үшін қандай кедергілер туындауы мүмкін және оларды қалай жеңуге болатынына назар аударған жөн.

Инновациялық әдістерді енгізу кезінде білім берудің алдында тұрған қиындықтары мен кедергілеріне оның шешіміне назар аудару қажет, сондықтан да оларды пайдаланудың ықтимал стратегияларын ұсынамыз. Қазіргі білім беру жағдайында технологияның өсіп келе жатқан рөлі оқыту әдістерінің үздіксіз эволюциясын қозғайды. Осы тұрғыда ойын технологиясы орталық орын алуда, оқыту тәсілдерін қайта анықтайды және оқу орындарын тартымды және тиімді оқу тәжірибесін құрудың қуатты құралымен қамтамасыз етеді.

Көрнекілік жағынан кеңістікті зерттеуге мүмкіндігі мол география сабақтары ойын тәсілдерімен тәжірибе жасаудың бірегей өрісі болып табылады. Зерттеуіміздің бір бөлігі

ретінде біз ойын әдістерінің әртүрлілігін және олардың білім беру тәжірибесін қалыптастыруға әсеріне назар аудардық.

Біздің мақсатымыз – бұл инновациялық технологиялар оқу үдерісін жай ғана толықтырып қана қоймай, түрлендіру, қызықты оқуды қамтамасыз ету және оқушылардың географиялық материалмен белсенді әрекеттесуін ынталандыру.

Географияны оқытуда ойын технологиясын қолдану сабақтарды тартымды әрі тиімді етуге болатынын атап өтетін болсақ.

Географиялық ойындар-кеңінен қолданылатын жаңа технологиялардың бірі. Географияны оқытуда ойын технологияларын қолдану оқушының сапалы білім алуына, яғни жеке тұлғаның өзін-өзі басқару қабілетін жетіліп әрі оқушы ақпаратты жеңіл тез қабылдауына мүмкіндік береді. География пәні ретінде мұғалімдер сабақтарды қызықты және тартымды етіп өткізуге болады. Географияны оқытуды үйрететін ойындар мықты құралы бола алады. Виртуалды географиялық квесттер, номенклатураны меңгеруге, басқатырғыштар, әлем картасын зерттеу, тарихи модельдеу және де тапқырлыққа, шығармашылыққа, оқушылар арасында ұйымшылдыққа бағыттай отыра ойын форматтары оқушыларға оқу процесіне белсенді қатысуға мүмкіндік береді.

Ойын технологияларын қолданудың артықшылықтарын қарастыратын болсақ. Ойын технологиясы оқушыларды оқу процесіне тартатын интерактивті ортаны құрайды. Олар географиялық мәселелерді шешуге ынталандырады, өйткені бұл ойын сценарийінің бір бөлігіне айналады. Алған білімді іс жүзінде қолдану арқылы ойындарда оқушылар географиялық білімді тәжірибеде қолдана алады, есептер шығара отырып дұрыс шешім қабылдайды, бұл жақсы оқуға ықпал етеді. Аналитикалық дағдыларды қалыптастыру барысында ойындар көбінесе ақпаратты талдауды, географиялық жұмбақтарды шешуді және әртүрлі факторлар арасындағы байланыстарды түсінуді қажет. Мысалы: Оқушылар интерактивті карта арқылы географияға қатысты сұрақтарға жауап беру үшін жарысатын виртуалды география викторинасын пайдалана алады. Қазіргі заманауи технологиялар оқушыларға сыныптан шықпай-ақ әлемнің әртүрлі жерлері мен аймақтарын зерттей алатын виртуалды саяхаттарға мүмкіндік береді. Бұл оларға басқа мәдениеттер мен ландшафттардың шынайылығына көруге мүмкіндік береді.

Виртуалды экскурсияларды қолданудың артықшылықтары:

Реализм және белсенділікті артыру арқылы оқушылар өздерін басқа жерде жүргендей сезінеді, бұл олардың оқуға деген қызығушылығын артуына және де белсенді сабаққа қатысуына ықпал алады. Көрнекілік оқыту виртуалды далалық сапарлардағы көрнекі тәжірибелер географиялық ұғымдарды түсінуді айтарлықтай жақсартады. Мысалы: Ұлы Қытай қорғаны секілді орындарды виртуалды экскурсия жасау оқушыға осы тарихи орынды зерттеуге және оның географиялық сипаттамалары туралы білуге мүмкіндіктер тудырады.

Интерактивті қолданбалар мен білім беру платформалары бүгінгі таңда географияны оқыту үшін арнайы жасалған көптеген білім беру бағдарламалары мен платформалары кездеседі. Бұл қолданбалар жүйелі және дәйекті оқытуға ықпал ететін тапсырмаларды, викториналарды және интерактивті сабақтарды қамтамасыз ете алады.

Интерактивті қолданбаларды пайдаланудың артықшылықтары:

1. Жекелендірілген оқыту оқушыларға өз деңгейінде білім алумен қатар әсіресе қосымша тәжірибені қажет ететіндер үшін пайдалы.

2. Лездік кері байланыс арқылы қолданбалар оқушыларға қателіктерін жақсырақ түсінуге және оларды түзетуге көмектесетін жылдам кері байланыс береді. Мысалы: оқушыларға әртүрлі елдердің географиясын зерттеуге және білімдерін тексеру үшін викториналарды өткізуге мүмкіндік беретін білім беру қолданбасы. Географияны оқытуда ойын технологияларын қолдану сабақтарды қызықты әрі жүйелі етеді. Бұл оқушыларға белсенділігін, оқуға деген ынтасын және талдау дағдыларын дамытудың негізі болып табылады. Бұл тәсіл географияны оқу процесін қызықты әрі тиімді етеді, бұл осы әлемді тереңірек түсінуге ықпал етеді.

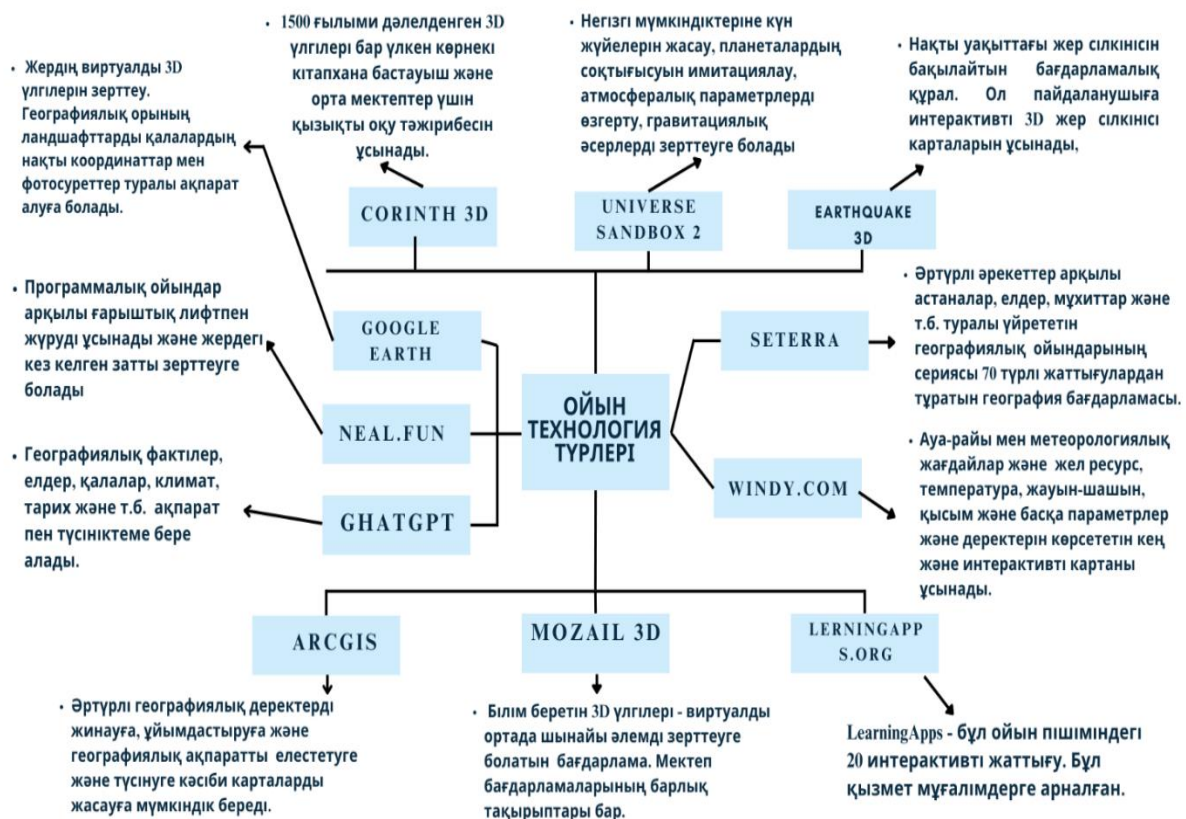
Кесте-1. Географиялық ойындар бойынша сабақ өткізу кезінде келесі талаптарға назар аудару керек.[2]

Оқу мақсаттары	География ойындары арқылы қол жеткізгіңіз келетін нақты оқу мақсаттарын анықтап алу. Мысалы, бұл әртүрлі елдердің астаналары мен географиялық ерекшеліктерін зерттеу немесе экологиялық мәселелерді түсіну болуы мүмкін.
Жас және деңгейге бейімделу	Оқушылардың жасы мен білім деңгейін ескеру. Ойындар белгілі бір жас тобына сәйкес және қызықты болуы керек маңызды.
Интерактивтілік	Оқушыларды ынталандыру үшін ойындар интерактивті және қызықты болуы керек. Қатысуды ынталандыру үшін бәсекелестік пен марапат элементтерін қосуға болады. Уақыт мөлшері оқушыларды жалықтырмайтындай және де жоспар бойынша жүргізу керек.
Кері байланыс	Оқушылардың үлгерімі мен қателіктерін түсінуі үшін оларға кері байланыс беру. Бұл олардың қателіктерінен сабақ алуға сол қателікті жөндеуге көмектеседі.
Технологияларды біріктіру	Егер сіз компьютерді немесе мобильді қолданбаларды пайдалансаңыз, оқушыларды технологиямен таныс екеніне және қажетті жабдыққа қол жетімділігіне көз жеткізіп алу керек.
Шындықпен байланыс	Географиялық ойындарды шынайы әлеммен және өмірдегі жағдайлармен байланыстыруға тырысу. Бұл оқушыларға алған білімінің практикалық деңгейде қолданылуын көруге көмектеседі.
Мониторинг және бағалау	Оқушылардың үлгерімін бақылау және білім беру мақсаттарына жетуде ойындардың қаншалықты тиімді екенін түсіну үшін бағалау жүргізу.
Ойынның әртүрлілігі	Материалды үйренудің әртүрлі тәсілдерін қамтамасыз ету үшін басқатырғыштар, викториналар және модельдеу сияқты географиялық ойындарды қосу.
Жеке қажеттіліктерді қанағаттандыру	Оқушылардың жеке қажеттіліктері мен оқу стильдерін ескеру керек. Оқушылардың қажеттіліктерін ескере отыра жұмыс жасау тиімдірек болады.

Қауіпсіздік және қиындық	Интернет ресурстарын пайдалансаңыз, қауіпсіз онлайн тәжірибесін қамтамасыз етіңіз. Сондай-ақ, оқушылардың мүмкіндіктеріне сәйкес ойындардың қиындық деңгейін ретке келтіру керек.

Жоғарыдағы айтылған талаптарды ескере отырып, география сабақтарын ойындар арқылы тиімді және тартымды өткізе алуға болады.

Ойын технологиялардың түрлерін.

Сурет-1 Географияны оқытудағы ойын технологиялары.

Кесте-2. Мұғалімдерге қажетті жасанды интеллект құралдары [3]

Атауы	Қолданылуы
MagicSlides, Slidesal.io	(презентация жасауға арналған Google Slides көмекшісі)
LearningStudio AL	(онлайн курс жасай алатын ЖИ құралы)
MagicForm	(Викторина, сауалнама жасауға арналған Google Forms көмекшісі)
Media.io	(медиафайлдарды жақсартуға арналған құрал)
lessonplans.ai, Mindsmith	(Сабақ жоспарын жасау)
jeda.ai	(онлайн тақта)
Quizbot	(сұрақ генераторы)
to teach	(жұмыс парақшалары мен сабақ жоспарларын жасау)
DALL•E	(мәтін арқылы сурет жасау)
Roshi	(оқу материалдарын жасау)
Copilot	(ЖИ көмегімен сабақ жоспарларын, викториналар мен жұмыс парақшаларын жасау)
Wordwall, Socrative, Quizizz, Kahoot, Mentimeter, educaplay, joyteka	Сабаққа ойындар жасауға арналған құралдар
Decktopus	(Презентация жасайтын нейрожелі)
Virbo	(Виртуалды аватар жасау)
Curipod	(интерактивті материалдар жасау)
Fliki	(сценарий арқылы видео жасау)
Smodin	(ЖИ көмегімен эссе жазу)
Fobizz tools	(мұғалімнің ақылды көмекшісі, жұмыс парақшалар, онлайн тақта, сауалнама, сурет және мәтінге арналған ЖИ көмекшісі т.б. құралдар)
Talkpal al	(тіл үйренуге арналған сервис)

Бұл технологияларды қолданумен қатар географияның әртүрлі аспектілерін интерактивті және көңілді түрде зерттеу үшін оқушыларға да, мұғалімдерге де қолайлы бола алады.

Интерактивті тренинг:

Ойын технологиясының интерактивті оқытуға және оқушылардың белсенділігіне айтарлықтай жақсарта алады оқушылардың оқу материалымен белсенді әрекеттесуіне мүмкіндік беретін тиімді әдіс. Ол терең түсіну мен оқуға ықпал ету үшін технологияларды, ойындарды, пікірталастарды және оқытудың басқа белсенді түрлерін пайдалануды қамтиды.

Оқытудың интерактивті әдістері оқушылардың қызығушылығын оятып, дараландыруды қамтамасыз етіп, оқушылардың сыни ойлауын дамытуға ықпал етеді. Ойындарда оқушыға белсенді қатысуға және мақсаттарға жетуге ынталандыратын жарыс, жетістік және марапат элементтері жиі болады. Көптеген білім беру ойындары қиындық деңгейін және мазмұнын әр оқушының жеке қажеттіліктеріне бейімдеуге мүмкіндік береді. Ойындар оқушылардың мазмұнмен өзара әрекеттесуіне, есептерді шешуіне, алған білімдерін практикада қолдануға мүмкіндік береді. Ойындарда қателіктерге жол беру оқушыларға тәжірибе жасауға, қателерінен сабақ алуға және сыни ойлауды дамытуға көмектеседі. Білім беру ойындары ынтымақтастық дағдыларын дамытуға көмектесетін топтық жұмысты қолайлы. Ойын технологиялары ақпаратты неғұрлым тартымды және көрнекі түрде ұсына алады, бұл күрделі ұғымдарды түсінуді жеңілдетеді.

Білім беруде ойын технологиясын пайдалану оқу материалын қызықты және түсіну деңгейін арттыра отырып, оқу процесін қызықты және тиімді ете алады.

Ойын технологиясын, әсіресе география контекстінде пайдаланудың білім беру артықшылықтары.

Ойын технологиялары білім алушыларға материалмен белсенді әрекеттесу мүмкіндігін береді, бұл тереңірек білім алуға және сыни ойлауды дамытуға ықпал етеді. Географиялық ойындар географиялық білімді практикалық қолдану үшін контекст береді.

Оқушының өздерінің дағдылары мен білімдерін өмірлік жағдайда қолдана алады, бұл олардың тақырып бойынша түсінігін нығайтады. Ойындарға кеңістікті қабылдау мен талдау элементтері кіреді, бұл кеңістіктегі ойлау мен кеңістікте бағдарланудың дамуына ықпал етеді. Ойындар оқуға ынталандырады, өйткені олар көңілді және қызығушылық тудыруы мүмкін. Бұл оқушының мотивациясын арттырып, оқу үдерісін қызықты етеді.

Көптеген ойын платформалары оқуға жеке көзқарасты қамтамасыз ете отырып, қиындық деңгейін әр оқушыға бейімдеуге мүмкіндік береді. Кейбір ойын технологиялары ынтымақтастық пен топтық жұмысты қолдайды. Оқушылар топта жұмыс істеуге, пікір алмасуға, мәселелерді бірлесіп шешуге үйренеді. Ойын технологияларын қолдану барысында студенттерде қазіргі ақпараттық қоғамда маңызды болып табылатын заманауи технологиялармен жұмыс істеу дағдылары қалыптасады.

Бұл артықшылықтар ойын технологиясының білім беру тәжірибесін қалай байыта алатынын көрсетеді, оны қызықтырақ, тиімдірек және заманауи оқу қажеттіліктеріне сәйкес екендігін байқатады.

Кесте-3. Білім беруде ойын технологиясын қолданумен байланысты кедергілер мен қиындықтар

Бұл қиындықтарды еңсеру әкімшілік қолдауды, мұғалімдерді оқытуды, ресурстар мен технологияларға қолжетімділікті және білім беру мекемелері мен технологиялық қауымдастық арасындағы үздіксіз әрекеттесуді қамтитын кешенді тәсілді талап етеді.

Кедергілер мен қиындықтар	Мәселе	Шешімі
Техникалық инфрақұрылымның жоқтығы:	Барлық мектептерде жеткілікті техникалық инфрақұрылымға қол жетімді емес, бұл ойын технологиясын енгізуді қиындатады.	Гранттар тарту, ақысыз немесе арзан білім беру платформаларына қол жеткізу және технологиялық компаниялармен бірлесіп жұмыс істеу бұл мәселені жеңуге көмектеседі
Мұғалімдердің дайындығының жоқтығы:	Көптеген мұғалімдердің оқытуда ойын технологияларын қолдану тәжірибесі жеткіліксіз болуы мүмкін	Мұғалімдерді жаңа технологияларға үйрету, семинарлар мен семинарлар ұйымдастыру және тәжірибе алмасу олардың құзыреттілігін арттыруға көмектеседі
Уақыттың жетіспеушілігі	Уақыттың шектеулілігіне байланысты мұғалімдерге қысым болуы мүмкін, бұл оқу бағдарламасына жаңа технологияларды енгізуді қиындатады	Ойын технологиясын біріктіру қосымша жүктеме емес, бар оқу бағдарламаларының бөлігі болуы мүмкін. Сондай-ақ, процестерді жеңілдету және дайын білім беру ресурстарымен қамтамасыз ету мұғалімдердің уақытын үнемдейді
Оқушылардың мотивациясының проблемалары:	Ойынға негізделген тәсілдерге оқушылардың барлығы бірдей жауап бермейді, ал кейбіреулер үшін ойын алаңдататын нәрсе болуы мүмкін.	Ойындарды сыныпқа енгізу тәсілін саралау, сондай-ақ білім беру бағыты бар ойындарды таңдау бұл мәселемен күресуге көмектеседі.

Қорытынды

Географияны оқытуда ойын технологиясын қолдану оқу-тәрбие процесін байытудың перспективалық тәсілі болып табылады. Әртүрлі ойын тәсілдері интерактивтілікпен бірге оқушыларды баурап қана қоймайды, сонымен қатар географиялық білімді тиімдірек есте сақтауға және қолдануға ықпал етеді. Ойын қолданбалары мен әдістері арқылы жинақталған тәжірибе заманауи білім беру жағдайында білім алушылардың негізгі құзыреттіліктерін дамыту үшін құнды ресурс бола алады.

Географиялық білім беру контекстінде интерактивті оқытудың рөлін талдау нәтижесінде оқушылардың материалмен, ойындармен және технологиялармен белсенді әрекеттестігіне негізделген тәсілдердің оқу үдерісін жетілдіруде айтарлықтай мүмкіндіктері бар екенін көреміз. Интербелсенділік білімді тереңірек меңгеруге ғана емес, сонымен қатар осы білімді нақты жағдайларда қолдану дағдыларын қалыптастыруға ықпал етеді.

Бұл тәсіл сонымен қатар оқушылардың жеке қажеттіліктеріне жауап бере отырып, әртүрлі стильдер мен қарқындардағы оқытуды қолдайды. Ол әсіресе нақты білім ғана емес, сонымен қатар оны шығармашылық және аналитикалық тапсырмаларда қолдана білу маңызды болып табылатын заманауи білім беру ортасында пайдалы бола алады.

Осылайша, географияны оқытуда интерактивті әдістерді енгізу оқу процесінің тиімділігін арттырып қана қоймайды, сонымен қатар оқушыларға белсенділік, шығармашылық және күрделі мәселелерді шешу қабілеті негізгі құзыреттілікке айналған қазіргі әлемде сәтті бейімделуге қажетті дағдыларды дамытады.

Пайдаланылған дереккөздер тізімі

1. Казисова Д.Д., Мазбаев.О.Б., Елеманова А.Б. Білім берудегі ақпараттық-коммуникациялық технологиялардың рөлі. "Шокан оқулары-27: Аймақты дамытудағы университет ғылымының рөлі" арналған халықаралық ғылыми-практикалық конференциясының материалдары, Қазақстан, Көкшетау, 2023. Т. 2., - 794 б
2. Ахметова Э.Б., Баймағанбетова К.Т. География сабақтарындағы проблемалық оқыту технологиясы
3. Қ.Б.Ерболатұлы. Білім беру саласындағы жасанды интеллект.

CORELDRAW КӨМЕГІМЕН ЗЕРТХАНАЛЫҚ ЖҰМЫСТАРДА ВЕКТОРЛЫҚ ГРАФИКАНЫ ОРЫНДАУ

Сауранбаев С. Ж., №2 мамандандырылған үш тілде оқытатын мектеп-интернатының директоры, информатика пәнінің мұғалімі, Шымкент қ.,

Андатпа. Бұл мақалада CorelDRAW көмегімен зертханалық жұмыстарда векторлық графиканы орындау механизмдері, векторлық графиканың артықшылықтары, векторлық графиканың көрнекі тартымдылығы мен айқындылығын арттыру үшін қолданылатын стильдерді қолдану жолдары көрсетілген.

Векторлық графика әртүрлі салаларда, соның ішінде зертханалық жұмыстарда шешуші рөл атқарады. Олар дәлдікті, ауқымдылықты және әмбебаптылықты қамтамасыз етеді, бұл оларды ғылыми зерттеулер мен эксперименттерде диаграммалар, иллюстрациялар және схемалар жасау үшін таптырмас етеді. CorelDRAW, танымал векторлық графикалық редактор, кәсіпқойлардың, соның ішінде ғалымдар мен зерттеушілердің өз деректері мен нәтижелерін визуализациялау талаптарын қанағаттандыруға бейімделген қуатты құралдар жинағын ұсынады. Бұл мақалада Біз CorelDRAW көмегімен зертханалық жұмыстарда векторлық графиканы орындау механизмін зерттейміз.

CorelDRAW-Corel Корпорациясы әзірлеген жан-жақты векторлық графикалық редактор. Ол жоғары сапалы векторлық иллюстрацияларды жасау үшін арнайы әзірленген құралдар мен мүмкіндіктердің кең ауқымын ұсынады. Зертханалық жұмысыңыз үшін ғылыми плакаттарды, графиктерді немесе диаграммаларды жобалау қажет пе, CorelDRAW идеяларыңызды дәлдікпен және айқындықпен жүзеге асыру үшін қажетті функционалдылықты қамтамасыз етеді.

CorelDRAW көмегімен зертханалық жұмыстарда векторлық графиканы орындау механизмін зерттемес бұрын, векторлық графиканың артықшылықтарын қысқаша атап өтейік:

Масштабталуы: Векторлық графика ажыратымдылыққа тәуелді емес, яғни оларды сапаны жоғалтпай кез келген өлшемге дейін масштабтауға болады. Бұл оларды үлкен плакаттарды басып шығаруға немесе диаграммалардың өлшемін пиксельсіз өзгертуге өте ыңғайлы етеді.

Дәлдік: Векторлық графика сызықтарды, пішіндерді және мәтінді дәл орналастыруға мүмкіндік беретін математикалық теңдеулермен анықталады. Дәлдіктің бұл деңгейі ғылыми деректерді тиімді жеткізу үшін өте маңызды.

Өңдеу мүмкіндігі: CorelDRAW пайдаланушыларға векторлық нысандарды кез келген уақытта оңай өңдеуге және өзгертуге мүмкіндік беретін бұзылмайтын жұмыс процесін қамтамасыз етеді. Бұл икемділік зертханалық жұмыстарда баға жетпес құнды болып табылады, мұнда деректерді жиі қайта қарау немесе жаңарту қажет болуы мүмкін.

Әмбебаптығы: Векторлық графиканы әртүрлі файл пішімдеріне экспорттауға болады, бұл оларды әртүрлі бағдарламалық қолданбалармен және баспа платформаларымен үйлесімді етеді. Презентацияларды, жарияланымдарды немесе веб-мазмұнды жасап жатсаңыз да, векторлық графика үйлесімділік пен бейімделуді ұсынады.

CorelDRAW көмегімен зертханалық жұмыста векторлық графиканы орындау механизмдері және CorelDRAW көмегімен зертханалық жұмыста векторлық графиканы орындаудың қадамдық процесін талқылайық:

Деректерді жинау және талдау: векторлық графиканы жасамас бұрын, визуализациялағыңыз келетін деректерді жинау және талдау қажет. Бұл эксперимент нәтижелерін, өлшеулерді, бақылауларды немесе зертханалық тәжірибелерден алынған статистикалық деректерді қамтуы мүмкін.

Жоспарлау және тұжырымдау: векторлық графика арқылы сөйлескіңіз келетін негізгі ойларды немесе нәтижелерді анықтаңыз. Иллюстрацияларыңыздың немесе диаграммаларыңыздың құрамын жоспарлау үшін өрескел идеялар мен макеттерді сызыңыз.

CorelDRAW іске қосыңыз: векторлық графиканы құру процесін бастау үшін Компьютерде CorelDRAW бағдарламасын ашыңыз. Постер өлшемі немесе жарияланым орналасуы сияқты жоспарланған нәтижеге негізделген сәйкес өлшемдері мен параметрлері бар жаңа құжат жасаңыз.

Сурет салу және жобалау: векторлық кескіндерді, сызықтарды, қисықтарды және мәтін элементтерін жасау үшін CorelDRAW сызу құралдарын пайдаланыңыз. Деректерді дәл көрсету үшін әртүрлі ғылыми белгілерді, молекулалық құрылымдарды, графиктерді, диаграммаларды және диаграммаларды салуға болады.

Түс және сәндеу: векторлық графиканың көрнекі тартымдылығы мен айқындылығын арттыру үшін түстерді, градиенттерді және стильдерді қолданыңыз. Элементтерді ажырату және маңызды ақпаратты бөлектеу үшін CorelDRAW түстер палитрасын, үлгілерін және әсерлерін пайдаланыңыз.

Таңбалау және аннотация: векторлық графикаға контекст пен түсініктеме беру үшін белгілерді, аннотацияларды және жазуларды қосыңыз. Иллюстрацияларыңыздың немесе диаграммаларыңыздың мағынасын түсіндіретін тақырыптарды, аңыздарды, ось белгілерін және аннотацияларды кірістіру үшін мәтіндік құралдарды пайдаланыңыз.

Шолу және қайта қарау: дәлдік пен дәйектілікті қамтамасыз ету үшін векторлық графиканы мұқият қарап шығыңыз. Әріптестердің, әріптестердің немесе нұсқаушылардың пікірлері негізінде кез келген қажетті түзетулерді немесе түзетулерді енгізіңіз.

Векторлық графика аяқталғаннан кейін оларды презентация немесе жариялау үшін қажетті файл пішіміне экспорттаңыз. CorelDRAW сіздің қажеттіліктеріңізге байланысты pdf, EPS, SVG және растрлық форматтарды қоса алғанда, экспорттаудың әртүрлі нұсқаларын қолдайды.

CorelDRAW microsoft Office қосымшалары (Word, PowerPoint) және Adobe Acrobat сияқты зертханалық жұмыстарда жиі қолданылатын басқа бағдарламалық құралдармен үздіксіз біріктіріледі. Әрі қарай талдау және тарату үшін векторлық графиканы презентацияларға, есептерге немесе жарияланымдарға импорттауға болады.

CorelDRAW көмегімен жасалған векторлық графика зертханалық жұмыстарда маңызды рөл атқарады, бұл ғалымдар мен зерттеушілерге күрделі деректерді визуализациялауға және олардың нәтижелерін тиімді жеткізуге мүмкіндік береді. Осы мақалада сипатталған механизмді орындау арқылы Сіз Өзіңіздің ғылыми зерттеулеріңізбен эксперименттеріңіздің қажеттіліктеріне бейімделген кәсіби сапалы векторлық иллюстрацияларды, диаграммаларды және схемаларды жасау үшін Қуатты CorelDRAW құралдар жинағын пайдалана аласыз. Coreldraw дәлдігі, масштабталуы және әмбебаптығы арқасында векторлық графика әлемінде өз идеяларыңызды жүзеге асыруға мүмкіндік береді.

Пайдаланылған дереккөздер тізімі

1. CorelDRAW12 /под общ. ред. К.Н. Чумаченко. – 2-е изд. – М.: TN Press/2005. – 343 с.
2. Дементьев, В.Э. CorelDRAW 11 для мастера. Полное описание программ пакета. – М.: ООО «АЛЬТЕКС-А», 2003. – 376 с.
3. Левин, А. CorelDRAW /А. Левин. – СПб.: Питер, 2005. – 204 с.

САБАҚТЫ ЗЕРТТЕУДЕГІ ОҚЫТУШЫЛЫҚ ШЕБЕРЛІК

Сағатбекова С. К., «Т. Жүргенов атындағы №70 мектеп-лицейі» ШЖҚ ККМ, биология пән мұғалімі, педагог-шебер, педагогика ғылымдарының магистрі, Астана қ., Қазақстан

Аңдатпа. Заманауи тәсілдің ең негізгі ерекшелігі білім алушылардың алған білімдерін жай ғана иеленіп қоймай, оларды орынды жерде қолдана білуіне басты назар аудару, ол үшін білім беру жүйесіне өзгерістер енгізу қажет болса, соның бірі оқытушының шеберлігі екендігін айтады. Сабақ үдерісін жүйелі зерттеуде ғана білім алушылардың ойларының айырмашылықтары мен ұқсастықтарын тауып, жекелеме пәндерге деген қабілеттерін ашып, деңгейлеріне қарай бағдарлы оқытып, білім сапасын арттырып қана қоймай қалай оқу керектігін үйренуді қалыптастыру қажеттігін айтады.

Аннотация. Главной особенностью современного подхода является обращение внимания на способность студентов не только усваивать полученные знания, но и уметь применять их в соответствующем месте. Он говорит, что необходимо не только выяснить различия и сходства мыслей учащихся, раскрыть их способности к отдельным предметам, преподавать в соответствии с их уровнями, но и повысить качество образования и научиться учиться.

Abstract. The main feature of the modern methodology is to pay attention to the ability of students not only to master the acquired knowledge, but also to apply it in the appropriate place. They say that it is necessary to determine the differences and similarities of students' opinions, to reveal their abilities in individual subjects, to teach according to their levels, and to improve the quality of education and education.

Қазіргі әлемде болып жатқан қарқынды өзгерістер әлемдік білім беру жүйесін қайта қарау қажет екендігін мойындатты.

Алайда, білім беру жүйесінде білімдік және ақпараттық технологияларды іс жүзінде үйлестіре қолдануда кемшіліктер кездеседі. Оның үстіне ақпараттық технологияның тез жаңаруы мәселені қиындата түседі. Жағдайды жақсарту үшін білім беру технологиялары мен ақпараттық қарым-қатынастық технологияларды кіріктіру қажет, сонда педагог өзі білетін, жақсы меңгерген, бейімделген техникалық құралдарды сабақта тиімді қолданады.

Бірақ өкінішке орай, жалпы орта білім беруде өз шешімін күткен проблемалар да анықталуда. Солардың ең басты өзектісі мектеп базасында жүзеге асырылатын сабақты зерттеу үдерісі арқылы сыныпты зерттеу нысандарының бірі Lesson Study тәсілі сияқты бірлескен іс-әрекеттердің немесе оқытушылардың психологиялық қызметі жүйесінің жоғары

жетістіктерге жете қоймауынан көптеген олқылықтардың кездесуі, яғни білім сапасының төмендігі баланың тұлғалық дамуына көп кедергілер келтіреді.

Заманауи тәсілдің ең негізгі ерекшелігі оқушылардың алған білімдерін жай ғана иеленіп қоймай, оларды орынды жерде қолдана білуіне басты назар аудару, ол үшін білім беру жүйесіне өзгерістер енгізу қажет болса, соның бірі «Оқытушының жан-жақты шеберлігін» немесе «қатаң оқытушылық шеберлігін» қандай да сипаттауға немесе тіпті «тамаша оқытушылық шеберлік», «жылы шырайлы оқытушылық шеберлік» сияқты мәнерлерді теория жүзінде пайдаланып қоймай, тәжірибеде қолданып іс жүзінде жүзеге асыру болып табылады. Ал сабақты зерттеу арқылы оқытушы қызметінің көзқарасын әрбір жеке оқушыға бағыттай отырып, жекелеме оқыту дәрежесін талдаумен, оның құндылығы мен маңыздылығын айқындау үдерісімен жүзеге асыру керек. Осының негізінде баланың мінез-құлқы мен тәртібі аталған сөздің қабылдану аясында және оны дәл талдауға байланысты «оқытушылық шеберлік» сөздерінің мәні аясында шектеліп қаламауы тиіс. Оқытумен айналысатындар өз тәжірибесі бойынша жай ғана қабілеттілік жиынтығы аясында қалатын және олар әрбір баланы жеке алғанда оның басты маңызымен байланысты жоғары сапалары мен шеберліктері болып табылатын көптеген «оқытушылық шеберлік» болатындығы туралы білулері керек.

Біз «жан-жақты оқытушылық шеберлік» туралы айтқан кезде, егер күнделікті таным негізінде, сондай-ақ мұғалімдердің топ ретінде ұмтылмай, өзіміздің қадағалауымызға және баладан алатын әсерге сүйенбесек, бала «байлығының» тіпті бір бөлшегін тану, баланың мінез-құлқы мен тәртібін бірлесе тану іс жүзінде мүмкін емес. Сондықтан да сабақ үдерісін жүйелі зерттеуде ғана білім алушылардың ойларының айырмашылықтары мен ұқсастықтарын тауып, жекелеме пәндерге деген қабілеттерін ашып, деңгейлеріне қарай бағдарлы оқытып, білім сапасын арттырып қана қоймай қалай оқу керектігін үйренуді қалыптастыруға мән бере отырып, әрбір баланың тұлға ретінде дамуына икемділік танытуға болады.

«Сабақты зерттеу» бойынша бірлескен жұмыстың ережесі:

– 5 адамнан тұратын топтарда өзіңіздің кәсіби мәнмәтініңіздің аясында мынадай сұрақтарды талқылайды

Зерттеу сабағы бойынша мұғалімдердің бірлескен жұмысына ықпал ететін жағдайлар?

Зерттеу сабағы бойынша мұғалімдердің бірлескен жұмысына бөгет жасайтын кедергілер?

Зерттеу сабағы бойынша мұғалімдердің бірлескен жұмысына сіз қалай ықпал ете аласыз?

Зерттеу нәтижелерінің дәлелдігі мен негізділігі талапқа сай әдіснамалық және теориялық қағидалармен, зерттеу пәніне сәйкес әдіс-тәсілдерді қолданумен, эксперимент бағдарламасының мақсатқа сәйкестілігімен, бастапқы және соңғы көрсеткіштер нәтижелерін қорытындылаумен, жалпы білім беретін мектептің зерттеуге алынған сынып оқушылармен жұмыстың тиімділігін тексерумен қамтамасыздандырылады.

Сабақты зерттеу жұмысының нәтижелігі:

Жүргізген жұмыс нәтижесінде сынып оқушыларының жекелеме қабілеттері анықталып, олардың көрсеткіші сипатталды;

Сабақты зерттеу арқылы тиімді әдіс-тәсілдерді қолдану ұсынылады;

Сабақты зерттеу оқу үдерісімен ықпалдастырылды;

Сабақты зерттеуге алынған сынып оқушылары оқу тәжірибесін жақсартады;

Оқушылардың қабілеттерін ашу мақсатындағы іс-шаралар диапазоны кеңейді;

Оқушылардың әр түрлі деңгейдегі іс-шаралар, олимпиада, байқау жарыстарға қатысу көрсеткіші көтерілді;

Пән мұғалімдері оқыту тәжірибесін арттырды;

Инновациялық жоба тәжірибеден өту кезеңінде психодиагностикалық зерттеулердің нәтижесінде, мектеп, пән мұғалімдерінің, мектеп педагог-психологінің бірлесіп жұмыс істеуінің нәтижесінде жүзеге асты.

Білімнің дәрежесіне, кәсібилік деңгейіне қарамастан кім болмасын өзінің үздік нәтижесін өз бетімен үнемі ұстап тұра алмайды, осы ретте сабақты түрлендіре өткізуде жаңа тәсілдерді пәнге енгізу арқылы сабақты зерттеу жүргізу ұсынылады.

Сабақты зерттеудегі оқытушының шеберлік ұстанымдары

Сабақты зерттеуші топ мүшелері өз тәжірибелерінде жүзеге асыру барысында төмендегідей жұмыс кезеңдерін қадағалайды:

Қолданған іс-әрекеттерін сипаттайды;

Жинаған фактілерін талдайды;

Есептер жүргізіп, күтілетін нәтижелердің үлгілерін анықтайды;

Зерттеуге алынған сыныпқа сабақ беретін пән мұғалімдерімен алынған деректерді талқылап, талдайды;

Алынған деректерді қандай түрлі түсініктермен беруге болатынын бастапқы деректермен салыстырады;

Алынған нәтижелер тұрғысынан сынып ахуалы туралы болжамдар мен диагносикалау нәтижесі қайта қарастырылады;

Фактілер мен пайымдаулар негізінде қорытынды шығарылады.

Сабақты зерттеуде қарастырылатын тәсілдердің негізі:

- Зерттеудің мақсаты мен пәнін, оны жүргізудегі тәсілдер мен бағдарларды ең үздік нәтижені көрсететін құралдар мен әдістерді анықтауды көздейтін субъекті қызметінің қисынды ұйымдастырылуы.

- Мұғалімдер мектеп зерттеуімен айналысу арқылы зерттеу нысанасы ретінде алынған сыныптары туралы толық білім деңгейін анықтап, сол деңгейлерге қарай әрекетке көшеді.

Тәжірибе көрсетіп отырғандай, сабақты зерттеу үдерісі оқу және де сыныпты зерттеу үдерістерімен ықпалдасып, оның білім деңгейінің көтерілуіне мүмкіндік туғызып, мұғалімнің оқуын дамытып, оқушының оқу тәжірибесін жақсартады.

Мұғалім оқыту стратегияларымен, сыныпты басқару, материалдарды пайдалану және оқушыларды оқытуға байланысты мәселелерге жауап іздеуі мүмкін.

Сабақты зерттеудің іс-шаралар жоспарын жасап, деректерді жинау және талдау, сондай-ақ бекітілген зерттеу жоспарына сәйкес шешім қабылдау үшін мектеп қызметкерлерінің тобы бірлесе жұмыс істейді. Жетілдіруді қажет ететін салаларды анықтау немесе оқушылардың оқу үлгерімін жақсартуға арналған іс-шаралар жоспарын әзірлейді. Топтық жұмыс жағдайындағы тиімді ынтымақтастық пен жалпы нәтижеге қосқан жеке адамның үлесі өте маңызды.

Жалпы, мұғалімге өз жұмысында жетістікке жетуіне мүмкіндік беретін іс-әрекетті талдау мен сабақты зерттеу және де ол туралы ойлануға арналған құралдарды ұсыну мүмкіндігі коучинг пен тәлімгерліктің барлық түрлерін біріктіруші фактор болып табылады.

Сабақты зерттеудің мақсаты: Іс-тәжірибені жетілдіру арқылы сыныптың оқу деңгейін анықтап отырып, білім сапасын арттыру

Күтілетін нәтиже: Жауапкершіліктері әр түрлі үш деңгейлі оқушылардың белсенділігін арттыруға бағыттау, жалпы сыныптың білім сапасының ілгерілеуіне ықпал ету, оқушылардың пәнге деген қызығушылығын оятуға әсер ету.

Сабақтан кейін осы зерттеу сабағы туралы олардың пікірін түсіну үшін «Зерттеуге алынған А, С, Б қатарлы оқушылармен» сұхбат жүргізіледі. Келесі сабақты бірлесе отырып қайта жоспарланады.

Зерттеу жүргізу барысында практик-мұғалім қолданатын зерттеу әдістері мен тәсілдері міндетті түрде академиялық зерттеу аясында бекітілген критерийлерге сәйкес келуі керек, басқа зерттеушілер қолдануына ыңғайлы, бірегей және маңызды болуға, ал оның нәтижесінде алынған деректер шынайы әрі дұрыс болуға тиіс деген тұжырым бар. Алайда, мектеп тәжірибесінде қалыптасқан өзгеріс енгізу мақсатында өз тәжірибесіне зерттеу жүргізуші мұғалімдер мен сынып тәжірибесін зерделейтін кәсіби зерттеуші-ғалымдар арасында айтарлықтай айырмашылықтар бар. Үдерістің мәні: мұғалім сыныпта болып жатқан жағдайлар туралы ойланады. Мұғалім іс жүзінде болып жатқан өзгерістерді ұғынады, бірақ оның әрекеті зерттеу нәтижелерін талдау арқылы қол жеткізілген түсінушілік пен

ұстанымдарға негізделеді. Зерттеу алдын ала белгіленген қатаң әдістемелік тәсіл негізінде жүзеге асырылады.

Қорыта келгенде, сабақты зерттеу жұмысы оқушылардың білім сапасының артуына, оқушылардың өз беттерінше жұмыс жасап, логикалық қорытынды жасай білулеріне және белсенділіктерінің артуына ықпал етуде өз нәтижелерін көрсетеді.

Пайдаланылған дереккөздер тізімі

1. Мұғалімге арналған нұсқаулық. «Назарбаев зияткерлік мектебі» ДББҰ, 2012. 61-бет
2. Мұғалімдерге арналған нұсқаулық Екінші (орта) деңгей
3. Мектептегі тәжірибе кезеңінде орындауға арналған тапсырмалар II деңгей
4. Мирсеитова. С. Оқыту ізденіс ретінде және ізденіс оқыту ретінде (2011)
5. Мұғалімге арналған нұсқаулық, «Педагогикалық қоғамдастықтағы мұғалім көшбасшылығы», «Назарбаев Зияткерлік мектептері» ДББҰ, 2016, - 95 бет.
6. Үлестірмелі материалдар, төртінші апта, «Педагогикалық қоғамдастықтағы мұғалім көшбасшылығы», «Назарбаев Зияткерлік мектептері» ДББҰ, 2016, - 41, 42, 49, 53, 55 беттер.
7. Педагогикадағы ғылыми зерттеу әдістері және педагогикалық зерттеудегі логика// Молодой ученый.- 2014.-№20.1-С44-46
8. Жакибаева А.Ж. «Проведение и оформление практических работ по предмету «Биология», методическое пособие. Филиал «Центр образовательных программ» АОО «Назарбаев Интеллектуальные школы», - 2014, - 32 стр

2-СЕКЦИЯ – ЖАҢАНДЫҚ, ҰЛТТЫҚ, ӨНІРЛІК ЖӘНЕ ЖЕРГІЛІКТІ ДЕҢГЕЙЛЕРДЕГІ ОРНЫҚТЫ ДАМУДЫ ГЕОГРАФИЯЛЫҚ ҚАМТАМАСЫЗ СЕКЦИЯ 2. ГЕОГРАФИЧЕСКОЕ ОБЕСПЕЧЕНИЕ УСТОЙЧИВОГО РАЗВИТИЯ НА ГЛОБАЛЬНОМ, НАЦИОНАЛЬНОМ, РЕГИОНАЛЬНОМ И ЛОКАЛЬНОМ УРОВНЯХ SECTION 2. GEOGRAPHICAL SUPPORT FOR SUSTAINABLE DEVELOPMENT AT GLOBAL, NATIONAL, REGIONAL, AND LOCAL LEVELS: GENERAL ISSUES

ПРОБЛЕМЫ ОПУСТЫНИВАНИЯ В КАЗАХСТАНЕ

Медеу А.Р., д.г.н., профессор, академик НАН РК, АО «Институт географии и водной безопасности, г.Алматы, Казахстан

Аскарова М.А., д.г.н, доцент, Казахский Национальный университет им. аль-Фараби, г.Алматы, Казахстан

Радуснова О.В., докторант, Казахский национальный университет им. аль-Фараби, г.Алматы, Казахстан

Аннотация. В статье рассматривается проблема опустынивания и его влияние на сельское хозяйство и продовольственную безопасность Казахстана. Опустынивание представляет собой процесс истощения экосистемы, потери плодородия почвы и продуктивности биомассы, что вызывает ряд негативных экологических, социальных и экономических последствий. В связи с чем предложен ландшафтно-экологический подход с целью устойчивого управления сельскохозяйственными землями.

Аннотация. Мақалада шөлейттену проблемасы және оның Қазақстанның ауыл шаруашылығы мен азықтық қауіпсіздігіне әсері қарастырылады. Шөлейттену – бұл экожүйенің сарқылу процесі, топырақ құнарлылығының және биомасса өнімділігінің жоғалуы, бұл бірқатар жағымсыз экологиялық, әлеуметтік және экономикалық салдарды тудырады. Осыған байланысты ауылшаруашылық жерлерін тұрақты басқару мақсатында ландшафттық-экологиялық тәсіл ұсынылды.

Abstract. The article explains the problem of desertification and its impact on agriculture and food security in Kazakhstan. Desertification is a process of ecosystem depletion, loss of soil fertility and biomass productivity, which causes a number of negative environmental, social and economic consequences. In this connection, a landscape-ecological approach is proposed for the purpose of sustainable management of agricultural lands.

Проблема опустынивания в мире и в Казахстане является одной из самых значимых глобальных проблем человечества, которое оказывает первостепенное влияние на

продуктивность земель сельскохозяйственного назначения и продовольственную безопасность, принадлежит к числу научных проблем, привлекающих внимание ученых всего мира.

По данным Программы Организации Объединенных Наций по окружающей среде, четвертая часть суши на планете находится под угрозой опустынивания, которое непосредственно затрагивает свыше 250 млн. человек и создает угрозу для источников средств существования свыше одного млрд. человек более чем в 100 странах мира в результате снижения продуктивности пахотных земель и пастбищ, играющих важную роль в продовольственном обеспечении населения [1]. Ежегодные потери дохода сельскохозяйственных производителей вследствие опустынивания оцениваются в 42 миллиарда долларов. Последствиями опустынивания и засухи являются отсутствие продовольственной безопасности, голод и нищета. Связанная с этим социальная, экономическая и политическая напряженность приводит к возникновению конфликтов, дальнейшему обнищанию населения и усилению деградации земель.

Впервые проблема деградации земель озвучена на Международной конференции ООН по борьбе с опустыниванием в 1977 году, где было дано определение опустынивания как «уменьшение или уничтожение аридных, семиаридных и некоторых субгумидных экосистем, возникающее вследствие антропогенной деятельности ...» и был принят план действий по борьбе с опустыниванием. Результаты данной Конференции свидетельствуют о том, что «из 45 причин, вызывающих опустынивание, 87% связано с антропогенными факторами». Многие выступающие отмечали, что темпы пространственно-временного распространения процессов опустынивания в большинстве случаев напрямую связаны с нерациональной, бесхозяйственной деятельностью человека. Антропогенные факторы, приводящие к возникновению и развитию процессов опустынивания, связаны, главным образом, с такими видами хозяйственной деятельности, как: выпас домашнего скота; ведение орошаемого земледелия; разведка и разработка недр; строительство и эксплуатация промышленных объектов, ирригационных и линейных сооружений и др.

В 1992 году в Рио-де-Жанейро состоялась Конференция ООН по окружающей среде и развитию, во время которой был рассмотрен новый интегрированный подход к проблеме опустынивания [2]. В декабре 1992 года Генеральная ассамблея ООН приняла резолюцию 47/188 об учреждении Межправительственного комитета по ведению переговоров для подготовки Конвенции по борьбе с опустыниванием, которая была принята в Париже (Франция) 17 июня 1994 года, открылась для подписания 14-15 октября 1994 года и вступила в силу 26 декабря 1996 года, через 90 дней после получения пятидесятой ратификации. 2006 год был объявлен Международным годом пустынь и опустынивания Генеральной Ассамблеей ООН (резолюция 58/211 от 23 декабря 2003 года). Период с января 2010 года по декабрь 2020 года объявлен Генеральной Ассамблеей Организации Объединенных Наций Десятилетием ООН, посвященным пустыням и борьбе с опустыниванием.

Подписав в 1994 году и ратифицировав в 1997 году Конвенцию по борьбе с опустыниванием, Казахстан взял на себя ряд обязательств, таких, как применение комплексного подхода к планированию и осуществлению деятельности по борьбе с опустыниванием и ее взаимосвязи с борьбой с бедностью, содействие повышению информированности и участию местного населения, поощрение обмена информацией, передачу, приобретение и адаптацию технологий по борьбе с опустыниванием.

В Казахстане в 1999 году был принят объемный документ под названием «Национальная Стратегия и План Действий по Борьбе с Опустыниванием». Данный документ не являлся рабочим документом, более того, он был известен и доступен очень узкому кругу специалистов и только Постановлением Правительства Республики Казахстан № 49 от 24 января 2005 года была утверждена Программа по борьбе с опустыниванием в Республике Казахстан на 2005-2015 годы. В 2008 году, в связи с оптимизацией числа отраслевых программ Правительства, данная программа была упразднена, и лишь отдельные мероприятия этой программы были включены в правительственную среднесрочную программу по охране

окружающей среды в Программу "Жасыл даму" на 2010-2014 годы [3]. Концепция перехода Республики Казахстан к «зеленой экономике» подтверждает серьезность проблемы опустынивания и предлагает придерживаться принципов «зеленого» сельского хозяйства таких как: а) предотвращение деградации земель и восстановление деградированных земель; б) предотвращение дальнейшего выбивания пастбищ; в) эффективное использование воды; г) рациональное использование ресурсов; д) минимизация и повторное использование отходов; е) улавливание углекислого газа [4]. В рамках проекта ГЭФ-ПРООН «Оказание поддержки в обновлении Национального плана действий, а также в процессе отчетности и обзора результативности деятельности в рамках реализации конвенции ООН по борьбе с опустыниванием в Казахстане» был подготовлен документ «Стратегические меры по борьбе с опустыниванием в Республике Казахстан до 2025 года».

Исследование процессов опустынивания в Казахстане относится к одной из самых важных проблем в области природоохранной деятельности Казахстана. Важность решения проблемы опустынивания отмечена в выступлениях \ Президента Республики Казахстан К. К. Токаева на Общих дебатах 74-й сессии Генеральной Ассамблеи ООН от 25 сентября 2019 года и в Послании народу Казахстана (от 1 сентября 2020 года).

Развитие международного сотрудничества по реализации Конвенции по борьбе с опустыниванием является одним из приоритетных направлений деятельности Казахстана. Республика поддерживает на постоянной основе контакты с международными межправительственными организациями и финансовыми институтами: Всемирным Банком, Международным Валютным Фондом, Программой развития ООН (ПРООН), Всемирной метеорологической организацией (ВМО), Всемирной организацией здравоохранения (ВОЗ), Продовольственной и сельскохозяйственной организацией (ФАО), Организацией экономического сотрудничества и развития (ОЭСР), Программой ТАСИС Европейского сообщества, органами, созданными для выполнения международных природоохранных конвенций и др.

Республика Казахстан занимает девятое место в мире по площади своей территории. Главная особенность природных условий республики – её внутриконтинентальное положение. На значительной части территории отмечается засушливость климата и преобладание равнинных ландшафтов. Около 33% территории Казахстана занимают степи, 55% – пустыни и полупустыни, это экосистемы, которые весьма уязвимы к антропогенному воздействию, легко дестабилизируются и обладают очень слабой способностью к самовозобновлению [5].

По результатам проведенных исследований деградации земель Казахстана, установлено, что природная среда республики подверглась значительному антропогенному воздействию. Причины современного процесса опустынивания в Казахстане предопределяются сочетанием природных предпосылок и особенностей пользования земельными, водными и лесными ресурсами. Ландшафты республики в целом характеризуются низкой устойчивостью к антропогенному воздействию. Следует особо отметить, что развитие опустынивания на землях сельскохозяйственного использования республики в значительной степени обусловлено реализацией непродуманных и научно необоснованных государственных программ в области сельского хозяйства. Наиболее «значимыми» в области развития процессов опустынивания в Казахстане явились программы по освоению целинных и залежных земель на севере республики, а также программы по зарегулированию стока р. Сырдария для развития орошаемого земледелия в пустынной зоне.

В современном понимании проблема опустынивания в Казахстане обозначилась в конце 60-х годов и была связана с зарегулированием стока р. Сырдария и направленным падением уровня Аральского моря. Программа освоения целинных и залежных земель Казахстана в 1954-1960 годах была направлена на увеличение объемов производства зерна в бывшем Советском Союзе, путем расширения территории пашни за счет освоения целинных и залежных земель в лесостепной, степной и сухостепной природных зонах. Последние, относятся к зоне рискованного земледелия, характеризуются малым количеством атмосферных осадков и наличием сильных ветров. Эта программа привела к деградации

земель различной степени проявления, снижению уровня плодородия почв (потере гумуса) в различных природно-сельскохозяйственных зонах Казахстана. Наибольший ущерб в плане потери плодородия почв был нанесен землям Карагандинской, Алматинской и Костанайской областей.

Опустынивание и сельское хозяйство. В настоящее время на 60% территории пашни наблюдается процесс дегумификации почв. Уменьшение содержания гумуса в пахотном горизонте связано с рядом причин: влияние эрозийных процессов, вынос гумуса культурной растительностью без его последующего возврата в полном объеме. Из 4,3 млрд, т запасов гумуса пахотного слоя 0-30 см безвозвратно утрачено за счет минерализации органического вещества, выноса с урожаем, при водной и ветровой эрозии – 1,2 млрд, т или 28,3%. Одновременно плодородие почв снижается за счет ухудшения ее агрофизических свойств, в основном вследствие уплотнения почвы в результате использования тяжелой техники [6].

В результате деградации сельскохозяйственных земель создается множество социальных и демографических проблем не только в самих очагах опустынивания, но и на прилегающих к ним территориях. На сегодняшний день в Казахстане, в результате опустынивания потеряно более 200 тыс. гектаров сельскохозяйственных земель. Ежегодный ущерб от процессов деградации сельскохозяйственных земель исчисляется миллиардами долларов. К числу основных потерь экономического характера, относятся: потери объемов валовой продукции сельского хозяйства; снижение реальных доходов и жизненного уровня сельского населения и др. [7]. Особенно дестабилизирована экологическая обстановка в районах орошаемого и богарного земледелия, приаульных пастбищных угодьях Казахстана, где в условиях жесткого сельскохозяйственного пресса процессы самовосстановления почвенно-растительного покрова становятся невозможными.

Основные показатели опустынивания, проявляющиеся в снижении почвенного плодородия, ухудшении экологического состояния пашни, ухудшении свойств почв и потери гумуса отразились на урожайности зерновых культур Казахстана, обеспечивающих продовольственную безопасность. Анализ урожайности сельскохозяйственных культур за 12-летний период показала, что темпы роста урожайности зерновых культур постепенно снижаются во всех природно-сельскохозяйственных зонах Казахстана. За последние пять лет в республике наблюдается увеличение амплитуды колебаний урожайности на 4-6 ц/га [8].

Сельскохозяйственный сектор является крупнейшим потребителем водных ресурсов в стране, в котором в настоящее время в среднем потребляется 52% от общего объема воды, используемой для хозяйственных нужд. Орошаемое земледелие является влагоемким производством, и крупные потери воды при орошении – это огромная проблема для страны, испытывающей водный дефицит. Реализация программ в начале 60-х годов прошлого века, направленных на расширение орошаемых массивов в долине и дельте р. Сырдария, привела к экологической катастрофе и почти полной потере такого экологически значимого водного объекта пустынной зоны Средней Азии и Казахстана, как Аральское море. Несовершенная и непродуманная ирригационная политика республики, использование изношенных ирригационных систем, неэффективное водопользование и орошение почв без обеспечения соответствующего дренажа, способствовали повсеместному развитию таких процессов опустынивания как заболачивание и вторичное засоление земель в пустынной зоне РК.

Программы развития животноводства Казахстана в 1970-1980 годах послужили основой к увеличению поголовья скота и организации крупных животноводческих предприятий, однако отсутствие экологосберегающих технологий привело к чрезмерному выпасу и ускоренному ухудшению состояния сельскохозяйственных угодий и развитию на них процессов опустынивания. Последствия реализации этих программ и обусловленные ими экологические проблемы сохраняются до настоящего времени. Решение данных проблем осуществляется на государственном и региональных уровнях, путем развития программ и ряда проектов (технического содействия инвестиционного характера), поддерживаемых международными и местными донорами и направленных, с одной стороны, на усиление роли

животноводческого и земледельческого сектора, а с другой – на уменьшение деградации земель, защиту и сохранение биологического разнообразия.

В настоящее время практически на всей территории Казахстана отсутствует мобильное животноводство. В регионах республики с одной стороны, наблюдается чрезмерный выпас на близлежащих от населенных пунктов пастбищах, а с другой – недостаточное использование и запустение более удаленных. В целом, чрезмерное стравливание пастбищ стало локальной экологической проблемой, так как выпас скота на пастбищах, расположенных вокруг населенных пунктов в радиусе 5-10 км, усиливается, и численность поголовья скота, выпасаемого на присельских пастбищах, превышает потенциальные возможности пастбищных угодий. Это привело к ликвидации ценной пастбищной растительности, формированию сорных группировок, нарушению верхнего слоя почвы, усилению риска воздействия пастбищного животноводства на развитие процессов опустынивания.

В Казахстане решением проблем опустынивания на основе экосистемного подхода занимались Курочкина Л.Я., Фаизов К.Ш., Чигаркин А.В., Гельдыева Г.В., Акиянова Ф.Ж., Скоринцева И.Б. и др., ряд научно-исследовательских институтов: «КазНИИ почвоведения и агрохимии», где основным направлением исследований является снижение последствий и предотвращения интенсивных процессов деградации и опустынивания почв; «КазНИИ животноводства и кормопроизводства», занимается вопросами оценки и восстановления деградированных пастбищных угодий.

АО «Институт географии и водной безопасности» МОН РК провел крупные комплексные исследования в 2010-2012 годах по программе: «Опустынивание и природные опасности Казахстана». В 2003-2010 годах выполнены работы по пескозадержанию в населенных пунктах Сенек, Уштаган и Тушыкудык в Мангистауской области. В 2014 году Институтом проведена Международная научно-практическая конференция: «Опустынивание Центральной Азии: оценка, прогноз, управление», в г. Астана. На конференции обсуждались вопросы о сохранении и эффективного использования природных ресурсов, прогнозирования и управления процессами опустынивания в условиях изменения климата и антропогенной нагрузки. В работе международной конференции приняли участие представители научных учреждений и вузов, министерств и ведомств Китайской Народной Республики, Монголии, Республик Казахстана, Азербайджан, Кыргызстан, Таджикистан, Узбекистан, Беларусь, Российской Федерации и Туркменистана.

Основное направление по проблеме управления процессами опустынивания. Стратегической целью государственной политики Республики Казахстан по борьбе с опустыниванием и обеспечением продовольственной безопасности являются: предотвращение дальнейшей деградации сельскохозяйственных угодий; реабилитация почвенно-растительного покрова; обеспечение благоприятной среды на базе оптимального развития сельскохозяйственного производства, рациональное использование и охрана земельных ресурсов. Для достижения поставленной цели в республике необходимы в первую очередь исследования по устойчивому управлению землями сельскохозяйственного освоения, развивающимися на фоне опустынивания, базирующиеся в первую очередь на ландшафтно-экологическом подходе, позволяющем получить не только представление о многообразии природных ландшафтов различного иерархического уровня, но и выявить их пространственно-временные изменения под влиянием антропогенных факторов воздействия, основные критерии оценки устойчивости природных систем, обеспечить экологическое равновесие и их картографирование; использовании данных ДЗЗ; результатов натурных мониторинговых наблюдений за процессами опустынивания и современных ГИС-технологий.

В условиях глобализации и перехода казахстанской экономики к устойчивому развитию экономическая политика государства в агропродовольственной сфере должна быть ориентирована на формирование и развитие управленческих систем, способствующих эффективному использованию ресурсного потенциала республики, обеспечению на этой основе продовольственной безопасности Казахстана, с одной стороны, и снижению развития опустынивания в республике, с другой.

Список использованных источников

1. Электронный ресурс. – URL: <https://www.unccd.int/>
2. Электронный ресурс – URL: https://www.un.org/ru/documents/decl_conv/declarations/riodecl.shtml
3. Об утверждении отраслевой программы «Жасыл Даму» на 2010-2014 годы: постановление правительства Республики Казахстан от 10 сентября 2010 г.
4. О Концепции по переходу Республики Казахстан к "зеленой экономике" [Электронный ресурс]. – URL: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/U1300000577>
5. Республика Казахстан. Том 1. Природные условия и ресурсы / Под ред. Н.А. Исакова, А.Р. Медеу. Алматы, 2006. – 506 с.
6. Пашков С.А., Шаяхметова А.С. Постцелинная дегумификация пахотных почв Северо-Казахстанской области // Геополитика и экогеодинамика регионов. Том 6 (16). Вып.12. – 2020. – с. 145-156.
7. Медеу А.Р. Проблемы продовольственной безопасности в Республике Казахстан и опустынивание земель сельскохозяйственного использования // Опустынивание Центральной Азии: оценка, прогноз, управление. – Астана, 2014. – С. 7-15.
8. Сводный аналитический отчет о состоянии и использовании земель Республики Казахстан за 2020 год. – Астана: Агентство РК по управлению земельными ресурсами, 2020. – 189 с.

ГЕОПОЛИТИЧЕСКИЙ ОБРАЗ ПРОСТРАНСТВА

Крыстев В.К., доктор общественных наук, доцент кафедры экономики и организации туризма, Экономический университет Варны, г. Варна (Болгария)

Аннотация. В эпоху постмодерна распространение и обмен информацией в сетевом обществе усиливают субъективные представления о пространстве в сторону его идентичности. В общественном сознании этот процесс сводится к пространственному синтезу взглядов территориальной и культурной принадлежности, сферы интересов, желанной модели развития, исторической цели и т. д., накопленных как глазами его граждан, так и внешнего мира. Идентичность связана с культивированием чувств, мифов, иррациональности, аморфности пространства, которые кристаллизуются в форме характерных образов.

Ключевые слова: геополитика, образ пространства, идентичность, мягкая сила.

Сравнительно точное определение о сущности образной пространственности (географического образа) дано Д.Н. Замятиным: «совокупность ярких, характерных знаков, символов, ключевых представлений определенного пространства» [7; с. 49]. Семантика географического образа сравнивается с анимированной (одухотворенной) моделью земной поверхности, которая персонализирует и ориентирует развитие пространства. Образ эволюционирует со временем, насыщается событиями и процессами, размножается, впитывая различные смысловые значения. Последние стратифицируют его на различных уровнях в образную траекторию, создавая гетерогенное семантическое ощущение пространства на основе геоисторических, геосоциальных, геоэкономических, геокультурных, геополитических образов [4, 5, 6, 7].

Изучение образа пространства, как правило, основано на использовании феноменологического подхода, чьи изначальные методологические основы разработаны в философии [5, 9, 20]. Характер применения этого подхода ориентирован на описательно-репрезентативный способ исследования пространства с точки зрения его значения и функций в общественном восприятии. Изучая культивируемые в общественном сознании мифы, нарративы и различного рода символики, рассматриваемые как знаки ландшафтной реальности, феноменология выявляет стереотипные особенности пространства, такие как отношение, уникальность, преодоление, притягательность, привлекательность. В совокупности данные характеристики параметризуют пространство в определенной семантике, которая создает ощущения в его восприятии: топофильно или топофобно, центрально или периферийно, сильно или слабо, свое или чужое [6, 15, 19]. С точки зрения антропологического осмысления исторического значения пространства, которое делает его

познаваемость относительным для общественного сознания, речь идет также об историческом (место) или лишенным идентичности пространстве [14].

Результатом политического понимания пространства является его геополитический образ. Он является функцией географического образа под влиянием прежде всего (гео)политического дискурса о пространстве. В совокупности когнитивных сегментов, составляющих его, геополитический образ характеризуется сложной и одновременно иерархической структурой геополитического видения. Данная особенность — основание квалифицировать его как «общественно наиболее значимый», «максимально анаморфированный» и «наиболее масштабный» географический образ [8; с. 190].

Формирование геополитического образа пространства является результатом его геополитического взаимодействия с внешним миром. Решающую роль в этом отношении играет его историческое развитие, характер организации и поведение по отношению к другим геополитическим субъектам. Поведение субъекта, выражающего пространство (страна, регион, коалиция), включает: политические решения, дипломатию, внешнеэкономическую деятельность, культурный диалог и т. д. Отложение этих процессов во времени формирует семантику стереотипных политических представлений о пространстве, таких как предназначение, безопасность, буферизация, тенденция к интеграции, привлекательность, конфликтность, центральность, периферийность и т. д., кристаллизующихся в геополитический образ.

С точки зрения критической геополитики, геополитический образ содержит нормы и традиции восприятия в понимании пространства на разных уровнях, что широко распространено в так называемых *низкой* и *высокой геополитике* [16, 17]. Низкая геополитика отождествляется с геополитическим восприятием в массовом общественном сознании, то есть на низком уровне. Геополитические образы низкого уровня обычно являются результатом воздействия средств массовой информации, традиций, норм воспитания и образования. Высокая геополитика охватывает восприятие пространства в сознании государственной элиты и академических кругов [3, 10]. Образы на низком и высоком уровнях переплетены, поскольку взаимно подпитывают одни другие, меняя с течением времени геополитическое видение на пространство [11].

Геополитический образ, в соответствии с его социальной природой, может быть целенаправленно сформирован с целью достижения политических и экономических выгод. В этом случае возрастает его роль в качестве инструмента геополитического взаимодействия, подчеркивающего конкурентный потенциал выражающих его субъектов [1]. Со стороны государственной или региональной политики образы и дискурсы являются эффективным средством достижения политических и экономических выгод, главным образом посредством «мягкой силы». Опорным сегментом «мягкой силы» является привлекательность места, благодаря которой достигается очень важный фактор «внешнего признания» [2; с. 112]. Необходимость создания геополитического образа может быть продиктована как внутренними (в рамках определенного политического пространства) призывами к консолидации или оптимизации определенных процессов, так и курсом политико-экономического и культурного взаимодействия с внешним миром (с другими странами, территориями). В Европейском союзе, например, часто эксплуатируемый эндогенный геополитический образ, нацеленный на сопричастность и взаимопонимание по конкретным политическим вопросам, это образ *европейской семьи* или *европейского дома*, хотя культурная и политическая история его отдельных стран и регионов довольно разнообразна. Экзогенный геополитический образ ЕС, с другой стороны, традиционно подчинен евроатлантической интеграции. Он призван подчеркнуть геополитическую принадлежность (а в некоторых случаях — даже лидерство) Объединенной Европы к Западному миру.

Изначальное определение геополитического образа пространства обычно основывается на образах-архетипах или ядерных образах [8], которые придают ему достаточно устойчивые стереотипные черты. Как таковые следует рассматривать образы, когнитивно связанные с социокультурным и историческим развитием пространства в ретроспективе. Характерной

особенностью образов-архетипов является то, что они дают упрощенное (штампованное) геополитическое представление о пространстве, но обрамляют его геополитическую идентичность и служат отправной точкой для вторичных образных конфигураций. Например, для такой страны, как Болгария, образами-архетипами, выражающими ее геополитическую идентичность, являются: *Восточная Европа, православная культура, славянская этническая и языковая идентичность, балканская идентичность* [13, 18]. Ядерные образы, влияющие на ее нынешний геополитический статус — это *евроатлантическое пространство, экономическая периферия Европы, маленькая страна, «дешевая» туристская дестинация* [12].

Рассмотренный в деталях геополитический образ является многослойным, что делает его гораздо более разнородным и многогранным. Это результат сложного взаимодействия социокультурных, политических и экономических слоев на пространственной основе. Политический дискурс различного рода социальных процессов, протекающих в пространстве, способен расслаивать геополитический образ на исторические, культурные или экономические составляющие. В его содержании также отражаются символы национальной истории и географии в восприятии местных сообществ и внешнего мира, устойчивые элементы цивилизационного характера, типичные особенности социокультурной среды и экономических процессов, уровень и степень вовлеченности в мировую экономику и политику и т. д.

Список использованных источников

1. Бусыгина И. М. Судьба географических знаний в политической науке и образовании // Полис. Политические исследования. 2003. № 1. С. 149–158.
2. Бусыгина И. М., Окунев И. Ю. Пространственное распределение силы и стратегии государств или что и как объясняет геополитика // Полис. Политические исследования. 2014. № 2. С. 106–123.
3. Дроздов А. Ю. Психологические аспекты массового геополитического сознания // GESJ: Education Science and Psychology. 2013. № 2(24). С. 8–15.
4. Замятин Д. Н. Образ страны: структура и динамика // Общественные науки и современность. 2000. № 1. С. 107–114.
5. Замятин Д. Н. Феноменология географических образов // Социологические исследования. 2001. № 8. С. 12–21.
6. Замятин Д. Н. Географические образы мирового развития // Общественные науки и современность. 2001. № 1. С. 125–137.
7. Замятин Д. Н. Гуманитарная география: пространство и язык географических образов. СПб.: Алетейя, 2003. 331 с.
8. Замятин Д. Н. Власть пространства и пространство власти. Географические образы в политике и международных отношениях. М.: РОССПЭН, 2004. 352 с.
9. Козолупенко Д. П. Мифопоэтическое мировосприятие. М.: Канон-плюс, 2009. 432 с.
10. Колосов В. А. «Низкая» и «высокая» геополитика // Отечественные записки. 2002. № 3(4). С. 33–51.
11. Колосов В. А. Критическая геополитика: основы концепции и опыт ее применения в России // Политическая наука. 2011. № 4. С. 31–52.
12. Крыстев В. К. Туризм как инструмент «мягкой силы»: геополитическая интерпретация на примере Болгарии // Социально-экономическая география. Вестник АРГО. 2017. № 6. С. 71–82.
13. Михайлов В. Т. Балканы как пространство проблемной наднациональной идентичности // Культурная и гуманитарная география. 2013. Т. 2. № 2. С. 140–152.
14. Оже М. Не-места. Введение в антропологию гипермодерна. М.: Новое литературное обозрение, 2017. 136 с.
15. Agnew J. Space and Place // Handbook of Geographical Knowledge. London: Sage, 2011. P. 316–331.
16. Dalby S., O'Tuathail G. Rethinking geopolitics. London: Routledge, 1998. 333 p.
17. Dodds K. Political geography III: Critical Geopolitics after 10 years // Progress in Human Geography. 2001 Vol. 25. No. 3. P. 469–484.
18. Todorova M. Imagining the Balkans. New York: Oxford University Press, 1997. 272 p.
19. Tuan Y.-F. Space and Place: Humanistic perspective // Philosophy in Geography. Dordrecht: D. Reidel Publishing Company, 1979. P. 378–427.
20. Vallega A. Geografia culturale. Luoghi, spazi, simboli. Torino: UTET, 2003. 382 p.

ПРОБЛЕМЫ НАУКИ И ОБРАЗОВАНИЯ СОВРЕМЕННОЙ ТОПОНИМИКИ

Нигматов А.Н., д.г.н., профессор, Гулистанский государственный университет
Гулистан, Узбекистан

Andatpa: «Toponimika» termininiñ leksikalyq maǵynasy jáne onyñ tarihshylardyñ, filologtardyñ jáne geograftardyñ ǵylymı qyzmet salasyna sákestigi ashylady. Onomastikalyq jáne geografialyq tásilden ayrmashylyǵy, toponimikanyñ jańa klassifikasiyası usynylady. Ǵylymı zertteýlerdi keshendi túrde júrgizý, ǵylymı qyzmet salasyna sáikes bakalavriatta bólek oqý, keshendi mamandandyruy boıynsha magistratýra, al arnayı jumys tobyn qurýmen tájiribe júrgizý usynylady.

Аннотация: Раскрывается лексическое значение термина “Топонимика” и её соответствие со сферой научной деятельности историков, филологов и географов. В отличие ономастического и географического подхода, предлагается новая классификация Топонимики. Рекомендуется проводить научные исследования комплексно, обучения раздельно в бакалавриате в соответствии со сферой научной деятельности, магистратуру по комплексной специализации, а практику с созданием специальной рабочей группы.

Abstract: The lexical meaning of the term “Toponymy” and its correspondence with the sphere of scientific activity of historians, philologists and geographers are revealed. In contrast to the onomastic and geographical approach, a new classification of Toponymy is proposed. It is recommended to conduct scientific research in a comprehensive manner, study separately in the bachelor's degree in accordance with the field of scientific activity, master's degree in a comprehensive specialization, and practice with the creation of a special working group.

К третьему тысячелетию стремительное развитие науки, в частности, технологий приводит к широкому разветвлению науки, образования и практики. Наиболее популярными становятся дисциплины, возникающие между двумя или более дисциплинами. Это объективный процесс. “Сформированные науки”, такие как Физика, Математика, Химия, Философия, Право, Филология, История, География, Биология, служат фундаментальной основой для новых междисциплинарных наук. Такая ситуация, с одной стороны, свидетельствует об их стремлении к инновационности современных исследований, а с другой стороны, усиливается осознания тесной взаимосвязанности внутри общественных отношений и их окружающей природной средой. Наука “Топонимика”, особенно, не является исключением.

Но, раскрывая лексическое значение термина “Топонимика”, многие исследователи определяют его в соответствии со сферой научной деятельности. Например, в “Лингвистическом энциклопедическом словаре”, который широко распространен в Интернете, филологи рассматривают Топонимику как часть науки в системе “Ономастики” [1]. Ономастика (*в переводе с греческого ὀνομαστική (τέχνη) – искусство присвоения имен*), однако, связана с наукой, образованием и практикой присвоения имен [2]. Но Ономастика, не профессионально исследует историю периодических изменений и законами географического распространения названий местности. Поэтому Топонимику нужно рассматривать комплексно, с позиции объекта и предмета Истории, Географии и Филологии [3].

Анализ литературы, представленной в таблице 1.1.1, показывает, что определение понятия Топонимика, в основном, группируется в двух направлениях. В первом случае, Топонимика рассматривается как раздел Ономастики, т.е. наука о Лингвистике, которая изучает суть и содержания любых названий, историю их возникновения и изменения. Она рассматривается как *филологически ориентированная дисциплина*, сформировавшаяся на стыке таких отраслей науки, как филология, история и география. В другом случае Топонимика – наука, изучающая происхождение, динамику изменений, современное состояние, распространение, значение, правописание, произношение географических названий, и поэтому включен в *систему географических наук*.

Таблица 1.1.1

Сторонники двунаправленного определения термина “Топонимика”

<i>Те, кто считает Топонимику – наукой о лингвистике местных названий и разделом Ономастики</i>	<i>Те, кто считает Топонимику – наукой о географических названиях местности, находящейся в системе географических наук</i>
Басик С.Н. Общая топонимика. Учебное пособие для студентов географического факультета.–Минск: «Изд. БГУ, 2006. – 200 с.	Мурзаев Э. М. Топонимика и география.– Москва: «Наука», 1995. 304 с. Мурзаев Э.М. География в названиях.– Москва: «Наука», 1979. 167 с.
Русская ономастика и ономастика России: Словарь.– Москва: «Школа-Пресс», 1994.– 288 с.	Попов А.И. Географические названия (Введение в топонимику).–Москва, Ленинград: «Наука»,1965.–181 с.
Этимологический словарь русского языка М.Фасмера.– Москва: «Прогресс», 1973.– 855 с.	Kadmon N. Toponymy: the lore, laws, and language of geographical names. – Vantage Press, 2000.
Суперанская А.В. Что такое топонимика? – Москва: «Наука», 1984. 182 с.	Хасанов Х. Географик номлар сири. - Тошкент: «Ўзбекистон», 1985.
Веселовский С.Б. Топонимика на службе у истории // Исторические записки. – Минск: “Изд. БелГУ”,1945. Вып. 17. С. 24-52.	Ахмадалиев Ю.И. Топонимика ва географик терминшунослик.– Фарғона: “Изд ФарДУ”, 2018. 134 б.
Мадвалиев А. Ономастика. Ўзбекистон Миллий энциклопедияси. 6-ж.– Тошкент, 2003. 544-б.	Топонимика язык Земли. http://www.nsmu.ru/student/pr_education/nauch_dejt/docs/toponimika .
Топонимика. Википедия. https:// www.google.com/search .	Географическая энциклопедия. Топонимика. https://dic.academic.ru

Однако историки могут высказать здесь свои возражения. Ведь длительные периоды исторического развития человеческого общества внесли изменения в топонимы, иногда радикально, а иногда постепенно. Например, в книге «Авеста» зороастрийцев название Амударьи в то время называлось «Вахви Даитья» и «Варукаш», а древняя Сугдияна называлась «Гава-Сугдий», земля местного народа. В то время топонимы, относящиеся к среднеазиатскому региону, сохранились, так как они нашли свое отражение в древних надписях, надгробиях и скалах [4].

По данным выдающегося топонимолога профессора Х.Хасанова [5], одно место в истории Средней Азии называлось 5-10 именами, а то и более. Ни для кого не секрет, что в процессе завоевания Александра Македонского, арабского нашествия, проникновения Чингисхана и царской России в Среднюю Азию они адаптировались своему языку, обычаям и произношению. Юсуф Хос Хаджиб в своей работе «Кутадгу билиг» («Знание, ведущее к счастью», 1069-70 гг.) попытался восстановить тюркские термины топонимов. Именно, поэтому его книга «Шахнома» прославилась под названием «Турецкая шахнома» [6].

Некоторые топонимы в Средней Азии в разные исторические периоды назывались разными именами: Бактрия и Согдия, Тохористан и Туран, Моваруннахр и Туркестан, Хивинское, Бухарское и Кокандское ханства, Узбекистан, Таджикистан, Туркменистан и Киргизия. Европейский Геродот (IV век до н.э.), Аристотель (II век до н.э.), Птолемей (II век) писали Амударью как «Оке», Сырдарью как «Яксарт», Зарафшан как «Политимет», город Самарканд как «Мараканда». Ибн Джафар ан-Наршахи (X век) в своей книге «История Бухары» назвал город Бухару «Хдмук» – драгоценный камень. Перелистывая страницы истории, мы видим, как меняются многие чудесные и странные географические названия.

Такая ситуация характерна не только для Центральной Азии, но и для всех регионов Земли. Азербайджанский исследователь П.В. Жилко установил, что только названий Каспийского моря исторически изменились более чем 70 раз [7]. Абу Райхан Беруни в своей книге «Индия» показал один из законов Топонимии, то есть изменения местных названий под влиянием оккупантов [8]. А стандартизации местных названий в сфере обслуживания послужил толчком к становлению Топонимики как самостоятельной науки.

Таким образом, историческая наука всесторонне и профессионально анализирует изменения топонимов на основе *антропогенных факторов* – кем они были присвоены, заселены, какой политический строй преобладал, *природных факторов* – какие естественные процессы происходили и изменения произошли в результате этих факторов. Историки-исследователи изучают происхождение топонимов по периодическим изменениям общественного развития.

Некоторые исследователи призывают рассматривать Топониимику как объект и предмет самостоятельных исследований Лингвистики и Этнографии [9]. Но Лингвистика, т.е. наука о языках народов, наций, народности входит в систему филологических наук, а наука Этнография, как смежная наука об их происхождениях, становлении и развитии – в систему филологических, географических и исторических исследований. Вот почему относить Топониимику к отдельной системе лингвистических или этнографических наук нецелесообразно.

Исходя из вышеперечисленных положений объектом и предметом изучения науки Топонимики являются:

с точки зрения происхождения топонимов и периодических их изменений во времени в системе исторических наук;

с точки зрения значения, правописания и произношения топонимов в системе филологических наук;

с точки зрения современного состояния топонимов и закономерности их распространения в системе географических наук.

Топониимика (в переводе с греческого τόπος – место + ὄνομα – название) – это не только раздел науки о топонимах, но и самостоятельное образовательное направление и отрасль практики. *Топониимика – сфера науки, проводящая исследования истории происхождения, периодического изменения, написания, произношения, пространственного распределения; направление образования, передающие знания, навыки, квалификацию; отрасль практики, обеспечивающая практическое применение названий местности (топонимов).* Таким образом, наука “Топониимика” по содержанию и сути, охватывает три направления – историю, филологию и географию, которые результаты своих комплексных исследований передают в систему образования, а подготовленные кадры должны внедрить полученные знание в практической своей деятельности (рис. 1.1.1).

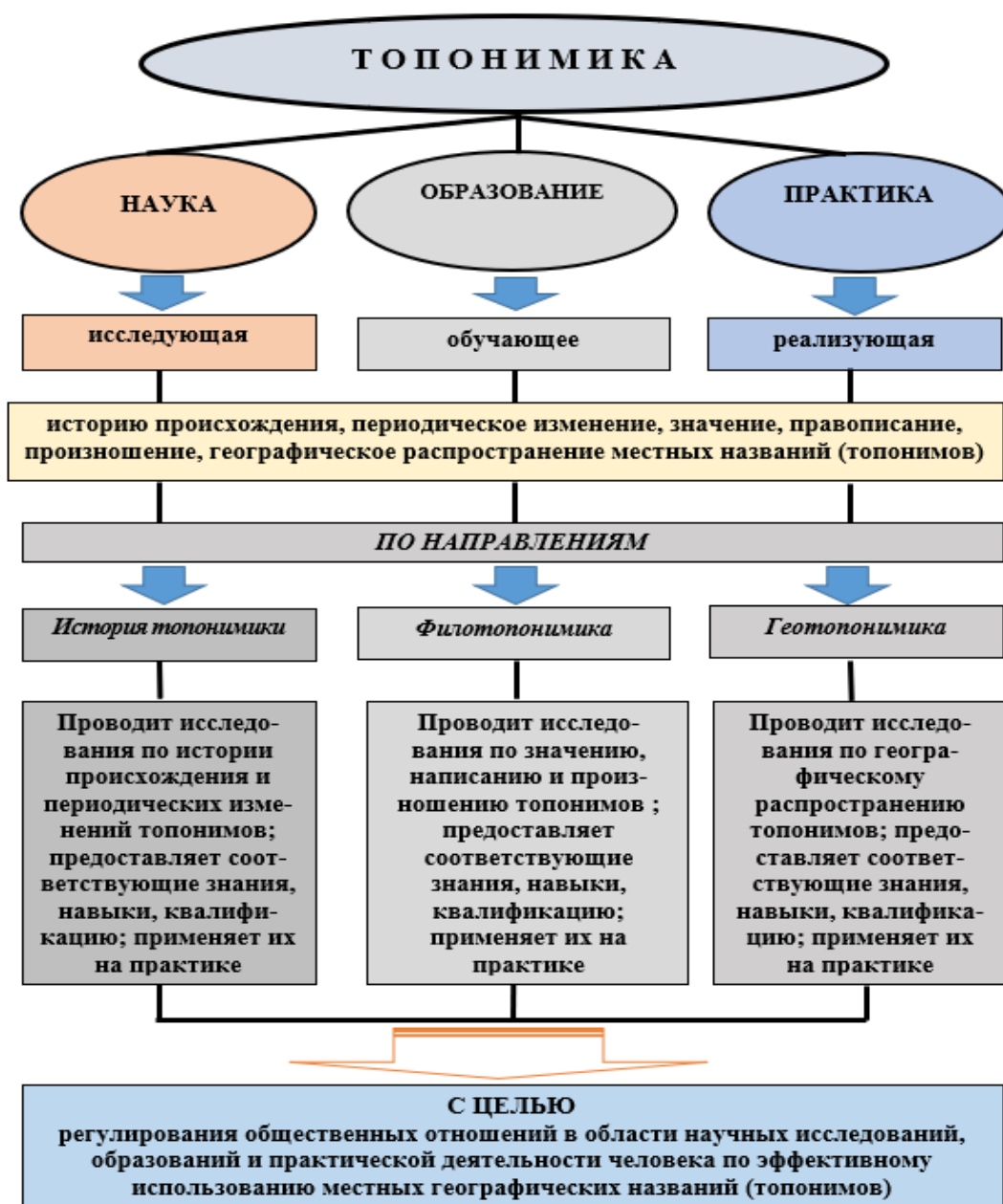

Рис.1.1.1. Классификация «Топонимики» как наука, образование и практика

в образовании: отдельно, по направлению соответствующего бакалавриата, т.е. историкам – учебный курс “Историческая топонимика”, филологам – учебный курс “Филотопонимика”, географам – учебный курс “Геотопонимика”, а в магистратуре по специализации “Топоним”;

на практике: комплексно, с созданием рабочей группы или комиссий в исполнительном органе власти с участием историков, филологов, географов, представителей государственного и хозяйственного управления.

Филологи проводят свои научные исследования по значениям, написанию и произношению топонимов. Они находят их применение в истории языка, лексикологии, диалектологии, этимологии, лингвистике [10]. Согласно местной терминологии, филологи различают, особенно в области микротопонимики, устойчивость и изменчивость топонимов, образуют промежуточный лексический пласт, определяют переходный период между общей (апелляция) и ономастической (топонимы) лексики. При формировании микротопонимии филологи наблюдают процессы онимизации апеллятивной лексики; доказывают, что язык формируется на основе диалектных форм и имеет поле деятельности, ограниченное регионом распространения определенного диалекта.

В настоящее время филологи-топонимисты анализируют топонимы не только этимологически и семантически, но и с точки зрения словообразования. Так например, Антропотопонимия изучает названия местности исходящие от имен, фамилий, прозвищ человека (например, Махмуд Кошгари, Мунис Хоразмий) и топонимы, производные от названий городов, сел, аулов и подобных населенных пунктов (например, Ташкентбой, Рухонбой, Ходжакул). Этнотопоним – изучает название народов, племен и кланов (например, Казахбой, Кыргызбой, Узбекхан).

В итоге можно констатировать, что «Топонимика» комплексная сфера науки, направления образования и отрасль практики, формирующейся на стыке исторических, филологических и географических систем. Именно, поэтому целесообразно:

в науке: проводить научные исследования командным методом (комплексно, с единовременным участием историков, филологов, географов);

Список использованных источников

1. Ономастика. Лингвистический энциклопедический словарь / <https://tapemark.narod.ru/les/515b.html>.
2. Подольская Н.В. Теория и методика ономастических исследований.- Москва: "Наука", 1986. 254 с.
3. Нигматов А.Н., Байқабилов Х.М. Жахон мамлакатларининг географик ва топонимик асослари. Монография.- Қарши, 2021. 156 б.
4. Мурзаев Э.М. Этюды по топонимике Средней и Центральной Азии // Вопросы географии. Сб. 8: Зарубежные страны.-Москва,1948; [Тюркские географические названия](#) .- Москва: «Восточная литература», 1996.- 256 с.
5. Хасанов Х. Ўрта Осиё жой номлари тарихидан. – Тошкент: “Фан”, 1965. 81 б.
6. [Маллаев Н.](#) Юсуф Хос Хожиб. Ўзбек адабиёти тарихи.-Тошкент,1976; Буюк сиймолар, алломалар,1-китоб.-Тошкент,1995; Ҳомидий Ҳ. Кўҳна шарқдарғалари.-Тошкент, 1999; <https://ziyouz.uz/ozbek-sheriyati/ozbek-mumtoz-sheriyati/yusuf-xos-hojib>.
7. Жилко П.В. О названиях Каспийского моря, Известия АН АзССР, серия геолого-географическая, № 4, 1960.
8. Стандартлар атамалари изохли лугати. 12.08.2021. <https://www.standart.uz/cyrl/news/view>.
9. Агеева Р. А. [Страны и народы: Происхождение названий](#). — Москва: “[Наука](#)”, 1990. — 256 с.
10. Топонимика. Лингвистический энциклопедический словарь / <https://tapemark.narod.ru/les/515b.html>.

ЭКОЛОГИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ СОХРАНЕНИЯ БЕРЕГОВЫХ ЛАНДШАФТОВ ВОСТОЧНОГО ПОБЕРЕЖЬЯ СРЕДНЕГО КАСПИЯ В УСЛОВИЯХ ПАДЕНИЯ УРОВНЯ МОРЕЯ

Сапожников Ф.В., Костяной А.Г., Завьялов П.О., Институт океанологии им. П.П. Ширшова
РАН, Москва, Россия,

Курбаниязов А.К.^{2,3}Международный казахско турецкий университет им. Ходжа
Ахмета Ясави, Туркестан, Казахстан

Андатпа: Соңғы үш онжылдықта Каспий теңізінің беткі деңгейінің тағы да төмендеуі тенденциясы байқалды. Деңгей соңғы 6 жыл ішінде ерекше қарқынмен төмендеді. Осы ауқымды құбылыстың аясында жағалау түбінің ландшафттары ашылады, оларды жаңа туристік инфрақұрылым ретінде сақтау үшін ерекше экологиялық көзқарас қажет.

Аннотация: В последние три десятилетия наблюдается тенденция к очередному снижению уровня поверхности Каспийского моря. Особенно быстрыми темпами уровень падает на протяжении последних 6 лет. На фоне этого масштабного явления обнажаются прибрежные донные ландшафты, требующие особого экологического подхода для их сохранения в качестве новых объектов туристической инфраструктур.

Abstract: In the last three decades, there has been a tendency towards another decrease in the surface level of the Caspian Sea. The level has been falling at a particularly rapid pace over the past 6 years. Against the backdrop of this large-scale phenomenon, coastal bottom landscapes are exposed, requiring a special ecological approach to preserve them as new tourist infrastructure.

Каспийское море, существенная часть побережья которого принадлежит Республике Казахстан, является ценнейшим природным объектом, богатым самыми разными ресурсами. Берега Среднего Каспия представляют собой уникальные ландшафтные зоны, вызывающие

большой интерес у туристов со всего Мира. Прогулки по берегу в Актау, крупном туристическом центре - фактически воротах Мангыстау и Устюрта - становятся традиционными при посещении этого прибрежного города. Выстроена прекрасная набережная, открываются новые кафе, рестораны, гостиницы и апартаменты. При этом сам Каспий меняется на глазах.

На протяжении последних трёх десятилетий, начиная с 1995 года, всё отчетливее становится тенденция очередного снижения уровня поверхности этого моря-озера. Безусловно, в истории Каспийского региона такие явления уже имели место: воды уходили вниз, обнажая берега и создавая физические предпосылки для изменения ландшафтов, прежде бывших дном на мелководьях - а затем возвращались снова. Каспий уходил и приходил неоднократно - и нерегулярно [1]. На протяжении последних 120 лет уровень воды в Каспийском море колебался примерно на 3,5 метра. В предпоследний раз существенное падение уровня, начавшееся ещё в 20-е годы XX века, завершилось в 1977 году, когда поверхность моря-озера опустилась до отметки -29,1 м относительно уровня Мирового океана. К 1995 году уровень снова поднялся. На основе данных спутниковых альтиметров было установлено, что с зимы 1992/1993 г. до лета 1995 г. уровень Каспия рос со средней скоростью $+19.93 \pm 2.14$ см/год до отметки -26.4 м БС, затем он начал снижаться с разной скоростью [2]. Средняя скорость падения уровня в 28-летний период с 1993 по 2020 год составила -5.37 ± 1.24 см/год. К концу 2020 года уровень Каспия достиг отметки -28.5 м, и от минимума 1977 г. (-29 м БС) его отделяло всего 0.5 м [3]. Согласно данным спутниковой альтиметрии, уровень Каспия продолжал снижаться со скоростью 25-35 см в год, так, например, с 18 сентября 2022 г. по 17 сентября 2023 г. он снизился ещё на 35 см, и в настоящее время (февраль 2024 г.) достиг уровня -29.1 м, что подтверждается данными с уровня поста г. Баку, где уровень моря зимой 2024 г. опускался до -29.4 м. Существуют расчётные математические модели, согласно которым к 2100 году уровень может понизиться на высоту от 9 до 18 м [4]. Но есть также и положительные прогнозы - о том, что уровень моря существенно повысится.

Конечно же, когда море отступает и обнажающееся дно постепенно становится сушей, на этой полосе осушки идут уже иные процессы - в сравнении с теми, что имели место, когда вода присутствовала здесь постоянно. В частности, речь идёт о формировании псевдолиторали - полосы берега, непериодически затапливаемой морем при сильных нагонных ветрах, и обнажающейся на какое-то, часто продолжительное время после прекращения их воздействия. Именно по псевдолиторали - каменистой, сотканной красивыми ландшафтами ступенчатых каменных поверхностей и нагромождений глыб - и прогуливаются туристы в последние годы на побережье Актау. Это место реализации новых традиций вечерних променадов - семейных, групповых и одиночных, употребления кофе и медитации.

Тем не менее, эта каменистая полоса очень уязвима в новых обстоятельствах: на поверхность песчаника, образующего плавно понижающийся, ступенчатый берег, воздействуют сразу несколько агрессивных факторов среды. Во-первых, это штормовые волны, приходящие с ветровыми нагонами - они разрушают каменную поверхность механически, за счёт ударного воздействия и трения. Почему они не разрушали дно под водой? На них росло биологическое сообщество - биоплёнка, образованная корковыми водорослями, нитчатками и колониальными поселениями моллюсков-фильтраторов. После обсыхания эта форма сообществ исчезла, выгорев на солнце. Во-вторых, это процессы выветривания при обсыхании и высаливании - соль разъедает поверхность мягкого камня, она высыхает на палящем Солнце и трескается, а зимой происходит размягчение этого камня под действием снегов. В-третьих, с весны до осени по берегу стелется тяжёлый запах гниющих водорослей, но не он разрушает скалы, а его источник. Это огромные скопления нитчатых водорослей, прибиваемых к берегу и обсыхающих на поверхности камня при сгонных ветрах. Отмирая на воздухе и постепенно разлагаясь, эти зелёные (виды *Cladophora*) и красные (виды *Ceramium*, *Polysiphonia* и *Vertebrata*) нитчатки выделяют органические кислоты, также успешно размягчающие камень и делающие его более доступным для выветривания.

Откуда ежегодно берутся тонны гниющих водорослей на побережье Актау и в его окрестностях? Они растут на камнях и скалах, покрывающих дно, на глубинах от нескольких сантиметров и до 10-12 м - густо, и далее разрежено, на крупной ракушке, образующей глубже поверхность дна. В основном это «родные» каспийские виды, пришелец среди них - инвазивная красная нитчатка *Ceramium diaphanum*, сильно разросшаяся в Каспии за последние 4 десятилетия [5]. Причиной усиления их роста послужило увеличение концентрации биогенных веществ, таких как соли азота и фосфора, в прибрежной зоне - город стал сбрасывать в море всё больше бытовых стоков. Трубы уходят под воду, но выводимые через них стоки не уходят далеко от берега - их активно использует донная растительность. Буйно разрастающийся ковёр нитчаток и их обильный вынос на берег свидетельствуют о том, что степень очистки этих сточных вод пока ещё недостаточна для поддержания сбалансированной прибрежно-морской экосистемы. В результате наблюдается парадокс: активный рост туристической инфраструктуры при имеющейся степени очистки канализационных вод, приходящих в прибрежную зону, в т.ч. и в немалой степени, от этой инфраструктуры, создаёт препятствие для туризма: в форме усиливающегося в сезон запаха гниения, скоплений гниющих нитчаток и разрушения каменных ландшафтов новых прогулочных зон.

Тем не менее, есть и новая биологическая основа сохранения каменных ландшафтов псевдолиторали. Это тонкие биоплёнки, формирующиеся на поверхности камня и защищающие его от всех описанных форм агрессивных воздействий. По своей структуре это сообщества микроорганизмов, тесно связанных друг с другом за счёт выделяемых ими полимерных структур. Они плотно одевают камень за счёт микроскопически малых неровностей его поверхности - в том числе образующихся при высаливании и растрескивании. Это тонкие, едва отделимые от камня, гладкие или лоснящиеся живые покрытия, по сути въедающиеся в камень и создающие на нём живой слой, устойчивый к волнам, солнечному ультрафиолету, обсыханию и развитию кристаллов соли.

Биоплёнки, изученные нашей исследовательской группой на каменистой осушке в районе Актау [6], делятся на несколько типов - в зависимости от условий их развития. В самых экстремальных условиях, на поверхностях отвесных скал и на резких поднятиях плоского берега, также подверженных сильному ударному воздействию волн, развиваются чёрные плёнки - их строят цианобактерии с преобладанием *Gloeocapsa crepidinum* и трёх видов *Calothrix*. На открытых пологих участках непериодически обсыхающего каменного берега развиваются охристо-бурые плёнки - их строят диатомеи из родов *Halamphora* и *Achnantheidium*, формирующие плотную сеть прочных полисахаридных волокон. Третий тип биоплёнок образуется на самой нижней ступени плоского берега, подолгу остающейся влажной - это тонкий серый ковёр, сотканный обильно ветвящимися нитчатками из рода *Cladophora* и несколькими видами диатомей, образующими ветвящиеся волокна из их подвижных клеток, выделяющих экзополимеры и постепенно застывающих в составе этих волокон, и далее размножающихся уже в составе этих структур. Между волокнами скапливается огромное количество тончайших частиц морской минерально-органической пыли, хорошо удерживающих влагу.

Для устойчивого развития биоплёнок необходим минимальный уровень разнообразия микроорганизмов, их образующих. Если эти сообщества подвергаются воздействию недостаточно очищенных бытовых стоков, сочащихся по плоскому каменному берегу в каком-либо месте, их структурное разнообразие снижается, связи между компонентами - в том числе механические, биополимерные - рушатся и такие плёнки оказываются уже не способны защищать камень от разрушения. Последствия не заставляют себя ждать, и берег вскоре подвергается эрозии.

Природа в условиях формирования новой береговой зоны - псевдолиторали - выработала свои механизмы сохранения ландшафтов, ныне активно эксплуатируемых туристами и другими посетителями побережья в районе Актау. Однако, для поддержания этих механизмов в рабочей форме, необходимо уделить немного больше внимания очистке сточных вод - это может принести весьма прибыльный результат туристической отрасли.

Данное исследование финансируется Комитетом науки Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан (Грант № AP14869522)

Список использованных источников

1. Chen, J. L., Pekker, T., Wilson, C. R., Tapley, B. D., Kostianoy, A. G., Cretaux, J. F., and Safarov, E. S.: Long-term Caspian Sea level change, *Geophys. Res. Lett.*, 44, 6993–7001, <https://doi.org/10.1002/2017GL073958>, **2017**.
2. Chen, J.; Cazenave, A.; Wang, S.-Y.; Li, J. Caspian Sea Level Change Observed by Satellite Altimetry. *Remote Sens.* **2023**, 15, 703. <https://doi.org/10.3390/rs15030703>
3. Лаврова О.Ю., Митягина М.И., Костяной А.Г. Спутниковые методы исследования изменчивости Каспийского моря. М.: ИКИ РАН, **2022**. 250 с.
4. Prange, M., Wilke, T. & Wesselingh, F.P. The other side of sea level change. *Commun Earth Environ* 1, 69 (**2020**). <https://doi.org/10.1038/s43247-020-00075-6>
5. Transboundary Diagnostic Analysis for the Caspian Sea. Volume two. Caspian Environment Programme. Baku, Azerbaijan. September **2002**. 128 p.
6. Sapozhnikov, P.V., Kostianoy, A.G., Zavialov, P.O., Kalinina, O.Y., Kurbaniyazov, A.K., Kurbaniyazov, N.K., & Muratov, N.B. (2023). Epilithic biofilms of the Eastern Caspian (Aktau region, Kazakhstan) under conditions of falling sea level. *Ecologica Montenegrina*, 64, 247–260. <https://doi.org/10.37828/em.2023.64.9>

ОСОБЕННОСТИ КОНЦЕПЦИИ ГРАДОСТРОИТЕЛЬСТВА И ПРОБЛЕМЫ ПЕРЕХОДА ОТ ПОЛЯРИЗОВАННОЙ СИСТЕМЫ РАССЕЛЕНИЯ К ПОЛЕЦЕНТРИЧЕСКОМУ В УСЛОВИЯХ РАЗВИТИЯ МИРОХОХАЙСТВЕННЫХ ОТНОШЕНИЙ.

Надыров Ш.М., доктор географических наук, профессор,
Келгенбаев К.М., магистр права, докторант кафедры географии, землеустройства и кадастра.
КазНУ им. аль-Фараби

Усманов М. У., магистр педагогических наук, Аспирант Кыргызского Государственного
Университета им. И.Арабаева

Аннотация. Статья посвящена проблемам регионального развития Республики Казахстан, во первых в условиях перехода от поляризованной системы экономики к полицентрическому и однополярного мира к многополярному в контексте устойчивого развития. Результатом исследования явилось разработка обоснований перехода от поляризованного развития экономики к полицентрическому развитию.

Ключевые слова: пространственное развитие, инновационные технологий, поляризованное и полицентрическое развитие. Однополярный и многополярный мир.

Введение. Каждый этап в истории мировой экономики и расселения населения имеет свои специфические особенности. Существующая система территориальной организации производительных сил и расселения населения сложилась в результате длительного развития в рамках централизованной экономики. Система расселения населения была подчинена необходимости решения отраслевых приоритетов и концентрировалась вокруг территориально-производственных комплексов и промышленных зон, которые являлись ключевыми элементами опорного каркаса территориальной организации производства, зачастую в ущерб экологии и качества жизни населения. Вместе с тем население играло роль придатка производственному потенциалу регионов и страны в целом.

В тоже время, современные подходы устойчивого развития общества и национальных экономических систем стран ЕС, США, Японии, новых индустриальных стран АТР и отдельных развивающихся стран (Индия, Пакистан, Китай, Бразилия, Мексика и другие) строятся на принципах приоритета качества жизни и гармоничного развития экономических систем на основе пространственной организации территории. Узлами опорного каркаса расселения населения здесь являются крупные городские агломерации — инновационные и управленческие центры, концентрирующие в себе экономическую активность в стране и выступающие источником социально-экономических преобразований. Особенностью современного этапа — господство информационных технологий и связанный с этим рост мобильности и ликвидности капитала. Международный экономический обмен существует

давно – трансграничные потоки капитала, рабочей силы, товаров, сырья, туристов, но развивался он в рамках взаимодействия между отдельными государствами. Международная экономическая система пока только «вызревала». Все драматически изменилось буквально в течение последних десятилетий – в результате приватизации, проникновения зарубежных фирм на национальные рынки и растущего участия крупнейших национальных компаний на мировом рынке.

В таком аспекте пространственного развития следует рассматривать, по нашему мнению, ранжирование территорий, участвующих в международной экономической системе. В силу вышеприведенных изменений и развития глобализации происходит частичное ослабление национально-территориальных единиц, и возникают условия для роста значения пространственных единиц других масштабов. Среди них – субнациональные единицы (преимущественно города и регионы), приграничные территории, включающие две или более субнациональные единицы (глобальные рынки и зоны свободной торговли). Развивающиеся в этих разномасштабных территориальных единицах динамика и их процессы могут предопределяться связями регионального или глобального уровня. В этом ранжировании территорий есть место глобальным городам всех, вся динамика и процессы в которых предопределяются преимущественно связями глобального масштаба. Предпосылки и средства для решения проблемы. Выявляются противоречия между тенденциями прошлых лет и эпох и новыми тенденциями к усилению глобализации в контексте изменения роли ключевых акторов мировой экономики и их влияние на процессы пространственной организации общества.

Существующая система территориальной организации производительных сил и расселения населения в Казахстане, как и во всем СССР, сложилась в результате длительного развития в системе централизованной экономики и была подчинена необходимости решения отраслевых приоритетов и концентрировалась вокруг территориально-производственных комплексов и промышленных зон. Они являлись ключевыми элементами опорного каркаса территориальной организации производства, зачастую в ущерб экологии и качества жизни населения. Вместе с тем население играло роль придатка производственному потенциалу регионов и страны в целом. Произошедшие за годы независимости изменения не только сняли эти проблемы, но еще более усилили зависимость от мировой экономики, сделав его уязвимой и неустойчивой. В течение последних десятилетий – в результате приватизации, проникновения зарубежных фирм на национальные рынки и растущего участия крупнейших национальных компаний на мировом рынке, ситуация коренным образом изменилась.

В настоящее время, современные подходы устойчивого развития общества и национальных экономических систем стран ЕС, за исключением последних нескольких лет в США, Японии, новых индустриальных стран АТР и отдельных развивающихся стран (Индия, Пакистан, Китай, Бразилия, Мексика и другие) строятся на принципах приоритета качества жизни и гармоничного развития экономических систем на основе пространственной организации территории. При этом большое значение имеет геоэкономическое и геополитическое положение страны. Так, например, Республика Казахстан находясь между странами ЕС, России и Китаем представляет собой буферную зону, которая является необходимым мостом в частности транзитной коммуникации между перечисленными странами. Это с одной стороны вовлекает РК мировые технологические связи усиливает инвестиционные возможности сопредельных государств, с другой стороны закрепляет сырьевую ориентированную экономику Республики Казахстан. Возникает вопрос? Каким образом в экономической структуре страны сочетают использование богатейших минеральных сырьевых ресурсов с новыми экономическими укладами, по производству инновационной продукции. На сегодняшний день это самый главный вопрос для экономического развития Республики Казахстан, и оно включает в себя такой важный аспект как встраивание инновационных предприятий Республики Казахстан мировые технологические цепи. Задача эта очень сложная и она означает конкурентоспособность новых отраслей высоких технологий и опережающие темпы роста производства. Так, в Китае рост ВВП в среднем составляет 10

процентов в год. В России около 1 процента. Казахстан должен иметь эти показатели хотя бы на уровне 5-7 процентов, что обеспечит конкурентоспособность на рынках соседних государств. Вторая не менее важная это достижение высокой отдачи от наукоемких производств, это потребует гигантских усилий как со стороны правительства и общества. В целях достижения системной конкурентоспособности Казахстана на глобальном уровне, предстоит осуществить масштабные преобразования в области территориального и расселенческого развития на перспективу. В настоящей концепции впервые сделана попытка связать экономический прогноз с проблемами градостроительства, в частности со Схемами пространственной организации территории Республики Казахстан, его областей и генпланами городов, со схемами районных планировок. В концепции раскрываются предпосылки развития экономического потенциала регионов и расселения населения, обосновываются приоритетные направления социально-экономического развития страны. В концепции аргументируется необходимость перехода на разработку Схем пространственной организации территории страны в рамках агломераций. При этом авторы концепции исходят из того, что в Казахстане должен быть сформирован новый опорный каркас пространственной организации, обеспечивающий достижение заявленных целей пространственного развития. В концепции обосновывается переход от поляризованного развития экономики к полицентрическому развитию, что означает развитие городских агломераций, урбанизированных регионов и всей территории страны на основе новейших технологий и инфраструктурного обеспечения целью, которого является обеспечение высоких показателей качества жизни населения.

Система глобальных международных отношений, в который все активнее включается суверенный и независимый Казахстан, определяется жесткой экономической конкуренцией на национальном и мировом уровне. Территориальная организация национального хозяйства становится одним из важнейших условий и факторов обеспечения конкурентоспособности, наравне с новыми технологиями и выгодным географическим положением. Безусловно, на неё оказывают влияние внешние факторы. Под внешними факторами мы понимаем влияние мировой экономики, а именно: влияние торгово-экономических связей, влияние колебания цен на энергоресурсы и на высоколиквидные материалы, светлые редкие металлы, объёмы и масштабы инвестиций в международных отношениях между государствами, а также взаимоотношения государств, которые происходят под эгидой или влиянием международного права. Так как международное право является одним из регуляторов взаимоотношения межгосударственного характера, то оно может выступать как ключевой индикатор в устойчивом развитии городов. Но это отдельное направление науки, тесно связанное с тем, что я уже озвучил ранее. Безусловно, ключевыми вопросами в решении данной проблемы является исследование международного права, как инструмента устойчивого развития городов.

Организация Объединенных Наций (ООН), и принципы международного права взаимодействуют для содействия устойчивому развитию городов и обеспечения ответственности за его нарушение. Организация Объединенных Наций (ООН) играет ключевую роль в содействии устойчивому развитию городов через свою программу "Сендайская рамочная программа". Цели устойчивого развития городов, утвержденные ООН, включают обеспечение доступа к чистой воде и санитарии, устойчивое строительство и планирование городов, борьбу с изменением климата и создание инклюзивных и безопасных обществ.

Международное право играет важную роль в защите прав и интересов городского населения и обеспечении устойчивого развития городов. Это может включать меры компенсации, исправления нарушений и внедрение механизмов предотвращения повторения подобных ситуаций. Вступая в члены Организации Объединенных Наций (ООН), Республика Казахстан взяла на себя ряд обязательств в соответствии с Уставом ООН и другими международными документами. Согласно ст. 4 действующей ныне Конституции Республики Казахстан: «Международные договоры, ратифицированные Парламентом, имеют приоритет

перед ее законами и применяются непосредственно». Эти международные договоры и соглашения обеспечивают создание и разработку основ устойчивого развития.

В данном случае, на примере города Алматы, национальных и региональных стратегий и законодательства, направленных на обеспечение доступа к жилью, чистой воде и санитарии, а также на защиту окружающей среды и соблюдение строительных норм. Этот документ определяет глобальные цели и приоритеты в области снижения риска бедствий на период до 2030 года. В контексте Казахстана, на примере г. Алматы, Цели Устойчивого Развития ООН и Сендайская рамочная программа играют важную роль в управлении рисками бедствий и повышении устойчивости города к природным и техногенным катастрофам. Эта программа предотвратила массовые разрушения жилых домов и других строительных объектов в марте текущего года. Поскольку были применены сейсмостойкие технологии, предусмотренные международным правом в обязательном порядке.

Казахстан, подписавший эту программу в качестве участника Организации Объединенных Наций, реализует обязательства по ее применению. Это результат того, что разработанные правительством национальные законодательные акты и стратегии не только противоречат, а именно полностью отвечают принципам международного права по реализации этих положений. Это обеспечивает устойчивость города Алматы в аспекте её сейсмоопасности.

К сожалению, национальные и международные законодательства игнорируют, к примеру, основы строительных норм. Это приводит к неустойчивости жилищного строительства, экономики городов, усложнению проблем в взаимоотношении их структур, в результате, это отражается в качестве жизни. В заключение, мы можем утверждать, что игнорирование национального и международного законодательства приводят к нарушению норм развития города с вытекающими логичными последствиями.

Для успешной реализации Целей Устойчивого Развития Правительство Казахстана разрабатывает и реализует национальные стратегии и планы действий, адаптированные к конкретным особенностям и потребностям страны. Эти стратегии и планы должны включать в себя меры по укреплению инфраструктуры, развитию системы предупреждения и реагирования на чрезвычайные ситуации, а также повышению осведомленности населения о рисках бедствий и методах их смягчения.

Результаты. Таким образом, эта рамочная программа превращается в важный инструмент для обеспечения устойчивого развития и безопасности Казахстана и, в первую очередь, города Алматы в условиях изменяющегося климата и глобальных вызовов. Вы все являетесь свидетелями неоднократных землетрясений города Алматы в январе и в марте текущего года. Это показало важность соблюдения норм при строительстве. Исходя из сказанного, мы предлагаем использовать апробированные строительной корпорацией «Базис-А» методы предотвращения массовых повреждений административных зданий и жилых домов. Техническое средство сейсмоизоляции в ЖК «Метрополь» от «Базис-А» в Алматы представляет собой применение "подушек" между фундаментом и колоннами здания. Эти сейсмоизоляторы (демпферы) предназначены для смягчения воздействия землетрясений, позволяя зданию более эффективно поглощать и амортизировать энергию, создаваемую колебаниями земли во время землетрясения. При проведениях комплексных анализов после землетрясения 4 марта в зданиях не были выявлены какие-либо повреждения и трещины, обуславливающих вызовы и угрозы для дальнейшего разрушений. Сейсмоустойчивость повлияла в целом на устойчивость города. Данная технология также активно используется в Японии, что позволяет резко снизить повреждения многоэтажных зданий от многочисленных землетрясений на островах. Компания «Базис-А» встала на рельсы совершенствования инновационных технологий в области сейсмостроительства предусмотренные международным правом.

1. Бринчук М. М., Урсул М. Ю., Мاستушкин М. Ю. Правовые аспекты устойчивого развития: Курс лекций. М.: Ступени, 2005.
2. Курс международного права: В 7 томах. Т. 5. Отрасли международного права / В. С. Верещетин, С. В. Виноградов, Г. М. Даниленко и др. М.: Наука, 1992.
3. Заворина, Ю. А. Устойчивое развитие - принцип международного права? / Ю. А. Заворина // Евразийский юридический журнал. – 2015. – № 12(91). – С. 34-38. – EDN VLLOBB.
4. Соколова Н.А. Концепция устойчивого развития и международное право окружающей среды. Вестник Университета имени О.Е. Кутафина (МГЮА). 2021;1(11):225-232. (<https://doi.org/10.17803/2311-5998.2021.87.11.225-232>).

АНАЛИЗ КАЧЕСТВЕННЫХ И КОЛИЧЕСТВЕННЫХ ПОКАЗАТЕЛЕЙ

Сулейменов Т. Б., доктор технических наук, профессор Евразийский Национальный университет имени Л.Н.Гумилева,
Кәдімбек А.А, магистрант образовательной программы EMBA 7M04141 Лидерство и корпоративное управление, Евразийский Национальный университет имени Л.Н.Гумилева, г.Астана, Республика Казахстан

Динамическая трансформация экономики Казахстана и значительная конкуренция на потребительском рынке требуют от отечественных предприятий поиска новых подходов к управлению хозяйственной деятельностью. Учитывая это, широкое распространение в настоящее время получило логистическое управление, сущность которого заключается в целенаправленном согласовании в пространстве и времени материальных, информационных, финансовых и сервисных потоков с целью оптимизации результатов функционирования предприятия.

В современных условиях на промышленных предприятиях особую актуальность приобретают вопросы обеспечения производства необходимыми материальными ресурсами и эффективного их использования; совершенствование управления складским хозяйством и запасами продукции, сбытовой деятельностью и транспортными потоками. Колебание спроса потребителей требует от предприятий постоянно осуществлять анализ конъюнктуры рынка для того, чтобы изменять ассортиментную структуру продукции в объемах, достаточных для его удовлетворения.

С целью достижения конкурентоспособности предприятие должно так организовать свою деятельность, чтобы минимизировать риски, убытки и расходы, которые связаны с процессами производства и сбыта готовой продукции, и максимизировать прибыль от ее реализации. Это возможно осуществить в первую очередь за счет повышения эффективности управления логистической деятельностью.

Эффективность логистической деятельности обеспечивается действенным использованием и развитием ее составляющих: логистики снабжения и сбыта, производственной логистики, логистики рекуперации, информационной и финансовой логистики и др. С целью повышения эффективности логистической деятельности предприятия следует определить главные доминанты ее развития, на которых ему нужно сконцентрироваться для активного представления предприятия как на внутреннем, так и на внешнем рынках. Это в свою очередь предполагает формулирование задач оптимизации на предприятии - логистической системы, то есть нахождение максимума целевой функции (системы плановых показателей) при ограниченности ресурсов, обеспечивая при этом достижение общего минимума затрат и ресурсов. Эпоха диссипативного и динамичного развития экономики по-новому актуализирует процесс управления предприятием и требует от практиков и ученых проводить исследования в направлении построения такой системы управления на предприятии, которая отвечала бы современным требованиям. Управление логистическими процессами предприятий не является новым направлением управления для менеджмента, однако требует внимания. Различные аспекты управления логистическими процессами предприятий в своих трудах исследуются многими отечественными и

зарубежными учеными, но постоянное развитие экономики, в том числе и логистики, обуславливает возникновение немалого круга вопросов и их дальнейших исследований.

Основной целью логистики является достижение максимальной эффективности материальных потоков при минимальных затратах на транспортные, складские и распределительные операции на основе создания рациональной логистической системы.

В соответствии с данной целью можно выделить основные и частные задачи логистики. Основные задачи логистики связаны с организацией регулирования материальных потоков и сводятся к аспектам управленческой деятельности. Частные задачи логистики связаны с конкретными действиями в данной области (таблица 1).

Нужно отметить, что на предприятиях логистическая деятельность охватывает следующие три основных процесса - заготовка; производство; сбыт.

Согласно главным процессам хозяйственной деятельности предприятий выделяют такие основные виды логистики, как логистика поставки; заготовительная логистика; производственная логистика; логистика сбыта.

Каждому из указанных выше видов логистики присущи отдельные логистические процессы, для эффективного управления которыми применяют ряд методов и инструментов логистической деятельности.

Таблица 1. Общие и частные задачи логистики

Основные задачи логистики	Частные задачи логистики
определение необходимого запаса ресурсов для бесперебойной экономической деятельности хозяйствующих субъектов	определение и создание минимального уровня запасов
рациональное управление запасами ресурсов и готовой продукции	сокращение срока хранения готовой продукции на складе
организация и управление разгрузочными, погрузочными и транспортными операциями на складах предприятия и на стороне потребителей	сокращение продолжительности транспортировки
организация распределения готовой продукции	снижение количества погрузочных и разгрузочных операций
построение структурной модели функционирования логистической системы предприятия	иные действия, связанные с управлением материальными потоками
планирование и организация процессоснабжения, складирования, производства, распределения и транспортировки	
согласование и координация действий предприятий, участвующих в цепи поставок и распределения готовой продукции, а также отдельных подразделений в рамках одного предприятия	

Таким образом, логистическая деятельность предприятий, которая проводится с учетом общей корпоративной стратегии предприятия, является эффективным средством ведения конкурентной борьбы. Поэтому в современных условиях ведения предпринимательства возникает необходимость в выработке эффективного методического подхода к оценке эффективности логистической деятельности компании.

По данным Бюро национальной статистики Агентства по стратегическому планированию и реформам Республики Казахстан за 2021 год, объем перевозок грузов всеми видами транспорта с учетом оценки объема перевозок индивидуальными предпринимателями,

занимающимися коммерческими перевозками, составил 4 013,7 млн. тонн, что на 1,7% выше, чем в 2020 году (Рисунок 1)

Грузооборот в 2021 году составил 607,7 млрд. ткм, что на 4,1% выше, чем в 2020 году. В целом, за период 2017-2021 годов мы наблюдаем рост совокупного объема грузоперевозок по республике на 1,7%. Однако, стоит отметить существенное сокращение объемов грузоперевозок (на 6,6%) в 2020 году, что связано с введением ограничительных мер по борьбе с коронавирусной инфекцией. В 2021 году ситуацию на рынке грузоперевозок удалось стабилизировать главным образом за счет развития электронной торговли и транзитного потенциала страны.

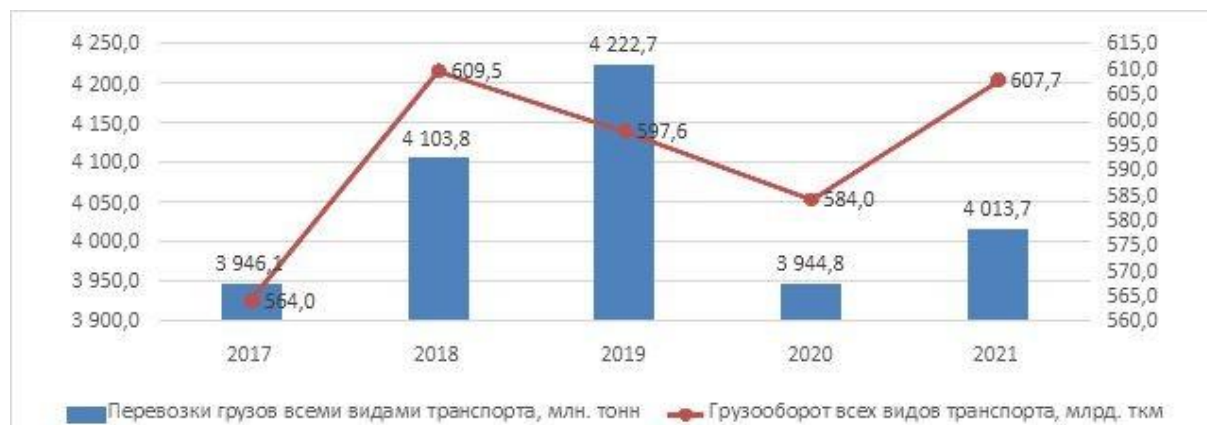

Рисунок 1 - Динамика перевозки грузов и грузооборота всех видов транспорта в Республике Казахстан за 2017-2021 гг.

По данным за 2021 год, в общем объеме перевезенных грузов доля автомобильного транспорта составила 83%, железнодорожного – 10%, трубопроводного – 7%, других видов транспорта (воздушного, внутреннего водного, морского) – 0,02% (Рисунок 2).

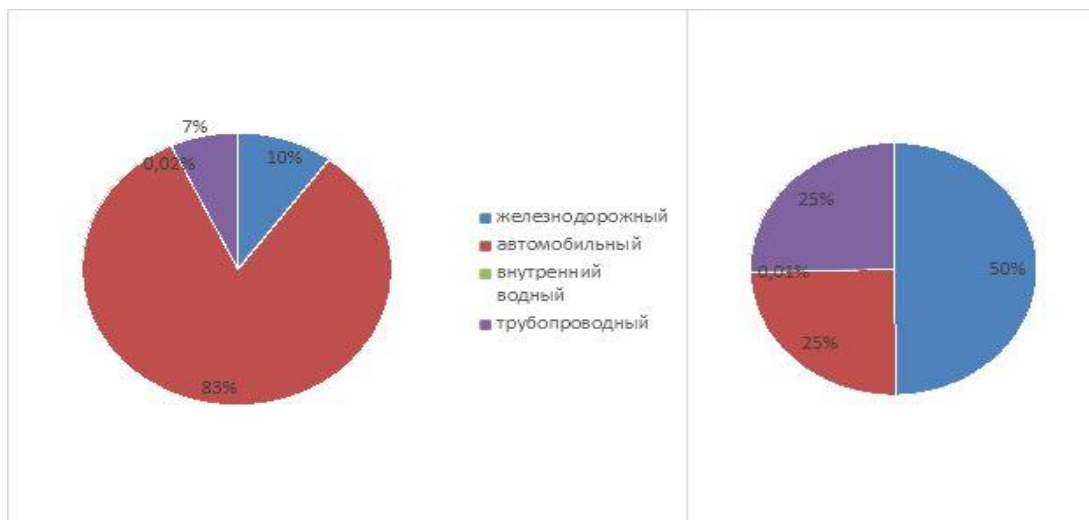

Рисунок 2 - Структура грузоперевозок и грузооборота Республики Казахстан в разрезе видов транспорта за 2021 год, в процентах

В грузообороте доля железнодорожного транспорта составила 50%, автомобильного – 25%, трубопроводного – 25%, других видов транспорта (воздушного, внутреннего водного, морского) – 0,01%. Доли таких видов транспорта, как внутренний водный, морской и воздушный, в структуре грузоперевозок и грузооборота республики незначительны в дорогах

тарифов на перевозку (авиаперевозки) и специфики географического расположения Казахстана.

Анализ динамики рынка грузоперевозок Казахстана за 2017-2021 годы демонстрирует значительное сокращение объема грузоперевозок водными и воздушными видами транспорта: морским транспортом – на 100%, внутренним водным – на 51,5%, воздушным – на 99,99% и существенный рост грузоперевозок железнодорожным транспортом – на 5,6%. Грузоперевозки по трубопроводам за аналогичный период выросли на 20,9% (таблица 2).

Таблица 2

Объемы грузоперевозок в Республике Казахстан, по видам транспорта за 2017-2021 гг., млн. тонн

	2017	2018	2019	2020	2021
Всего перевезено грузов	3 946,1	4 103,8	4 222,7	3 944,8	4 013,7
в том числе:					
железнодорожным	387,2	397,9	397,0	402,3	410,3
автомобильным	3 322,3	х	3 550,5	3 287,0	3 320,4
внутренним водным	1,6	1,2	1,3	0,9	0,8
трубопроводным	232,8	281,4	273,0	253,7	281,4
морским	2,1	х	0,8	Х	х
воздушным, тыс. тонн	22,5	44,1	26,7	0,02	0,03

По грузообороту самый значительный спад в рассматриваемом периоде (2017-2021 гг.) наблюдается по воздушному транспорту (-34,2%), далее – по трубопроводному (-9,2%) и по автомобильному (-7,8%). По грузообороту остальных видов транспорта наблюдается рост: внутреннего водного – на 56,6%, железнодорожного – на 4,4% (таблица 3).

В развитии рыночной инфраструктуры, расширении внутренней и внешней торговли важную роль играет автомобильный транспорт, в том числе, благодаря бурному развитию интернет – торговли и служб доставки и роста спроса на услуги 3PL. Автотранспортом республики с учетом оценки объема перевозок индивидуальными предпринимателями, занимающимися коммерческими перевозками, за 2021 год перевезено грузов – 3 320,4 млн. тонн, грузооборот составил 148,0 млрд. ткм. По сравнению с 2020 годом объем перевозок грузов автомобильным транспортом увеличился на 1,0%, грузооборот снизился на 7,5%.

Железнодорожным транспортом в 2021 году перевезено 420,3 млн. тонн грузов, грузооборот составил 297,4 млрд. ткм. По сравнению с 2020 годом объем перевозок грузов вырос на 1,98%, грузооборот снизился на 0,6%.

Основными видами грузов для железных дорог от общего объема является каменный уголь (27,1%), строительные грузы (10,3%), железная руда (5,8%), нефтяные грузы (5,5%). Сокращение перевозок железнодорожным транспортом коммерческих грузов объясняется относительно высокими тарифами и низкой маржой для компаний, контрактирующих железнодорожный транспорт по сравнению с автотранспортными перевозками, где маржа может составлять порядка 15%, а также ограниченностью железнодорожной инфраструктуры. Отсутствие мультимодальных логистических транспортных центров также не способствуют развитию этого вида транспорта.

Таблица 3

Грузооборот в Республике Казахстан, по видам транспорта за 2017-2021 гг., млрд. ткм

	2017	2018	2019	2020	2021
Грузооборот в Республике	564,0	609,5	597,6	584,0	607,7

Казахстан, по видам транспорта					
в том числе:					
Железнодорожного	266,6	283,3	286,7	299,2	297,4
автомобильного	166,1	185,2	173,5	160,0	148,0
внутреннего водного	0,03	0,04	0,01	0,02	0,05
трубопроводного	129,5	х	136,7	124,2	151,7
морского	1,6	х	0,7	х	х
воздушного, млн. ткм	0,05	0,06	0,08	0,06	0,08

Внутренний водный транспорт занимает небольшой удельный вес в общих объемах работы транспорта республики. За 2021 год судоходным транспортом перевезено 0,8 млн. тонн грузов, грузооборот составил 0,05 млрд. ткм. По сравнению с 2020 годом произошло уменьшение объема грузоперевозок данным видом транспорта на 10,7% и рост грузооборота на 116,3%.

Морским транспортом в 2019 году перевезено 0,8 млн. тонн грузов, грузооборот составил 0,7 млрд. ткм. В 2020 и 2021 годах перевозки грузов морским транспортом на осуществлялись.

Авиагрузоперевозки в 2021 году составили 0,03 млн. тонн, грузооборот составил 0,08 млрд. ткм. По сравнению с 2020 годом объемы грузоперевозок данным видом транспорта увеличился на 44%, грузооборот увеличился на 38,8%.

Трубопроводный транспорт в Казахстане представлен нефтепроводами (8015,1 км) и газопроводами (15 255,5 км). За 2021 год перекачано 281,4 млн. тонн нефти и газа, за 2020 год – 253,7 млн. тонн, таким образом рост за год составил 10,9%. Грузооборот в 2021 году по сравнению с 2020 годом вырос на 22,2% до 151,7 млрд. ткм.

Объем контейнерных перевозок в прошлом году достиг 1 065,6 миллиона ДФЭ, что на 22% больше, чем в предыдущем году. Согласно данным rail.kz, по маршруту Китай – Европа – Китай перевезено 732 тысячи ДФЭ, или на 32% больше показателя 2020 года. Также аналитики отмечают, что более 83% транзита в направлении КНР – Европа – КНР приходится на долю Казахстана.

В настоящее время работает ограниченное количество сухопутных маршрутов из Азии в Европу и обратно. При этом Китай заинтересован в сокращении срока поставок на Европейские рынки за счет перехода части грузов с морского на железнодорожный способ транспортировки.

В данном направлении функционирует несколько маршрутов, в рамках проекта «шелкового пути»:

Через Владивосток или Красноярск по территории России;

Через Казахстан и далее через Екатеринбург по территории России;

Из Урумчи через Казахстан до порта в Актау, после чего по морю в Азербайджан, и далее в Европу через Грузию и Турцию.

В 2021 году объем транзита грузов через территорию Казахстана по направлению Азия – Европа составил 2,2 млн. тонн.

Последствия военных действий в Украине перевернули логистические цепочки всего региона: введенные санкции против России и Беларуси и отказ ряда крупных логистических операторов, таких как Maersk, DSV и DB Schenker от перевозок в - и из России, блокировка железнодорожных и морских путей сообщения – всё это привело к тому, что первый и второй из перечисленных маршрутов оказались заблокированы.

Переключение грузоперевозок на новые маршруты требует дополнительного времени и инвестиций в расширение пропускной способности маршрутов и приобретение дополнительных транспортных средств. Это, в свою очередь, может толкать вверх стоимость перевозок и складских услуг для компаний-производителей и импортеров, что неизбежно найдет отражение в цене конечных товаров. Изменение сроков поставок товаров удлинит

денежный цикл компаний, одновременно вынуждая производителей увеличивать запасы тех компонентов, которые завозятся из-за рубежа, для обеспечения безостановочного производства, а также затрудняя экспорт готовой продукции.

В целом, в исследуемом периоде на рынке грузоперевозок Республики Казахстан наблюдается следующее: объемы грузоперевозок автомобильным транспортом продолжают расти; в стране реализуются масштабные железнодорожные проекты, направленные на повышение конкурентоспособности данной отрасли; воздушный вид транспорта укрепляет свою роль в транспортной отрасли Казахстана; внутренний водный транспорт показал за анализируемый период сокращение объемов перевозки грузов и грузооборота. Вместе с тем, Дополнительным фактором роста привлекательности казахстанского рынка грузоперевозок в перспективном периоде являются ожидания по релокации ряда компаний из России и Беларуси в Казахстан. Часть из них будет импортировать товары, не включенные в санкционные списки, в Казахстан с последующим экспортом в Россию, что позволит решить логистические сложности, возникающие с прямыми перевозками в Россию. Кроме того, уход крупных потребительских компаний с российского рынка дает возможности для посредников, которые могут завозить ту же продукцию, купленную в других странах, для удовлетворения спроса Российского рынка. Благодаря перечисленным факторам рынок грузоперевозок Казахстана в краткосрочном и среднесрочном периоде имеет высокие перспективы роста и усиления инвестиционной активности в данном секторе.

Проанализируем основные экономические показатели деятельности на примере ТОО «Cargo Supply Solution». Динамика выручки от оказания транспортно- экспедиционных услуг в натуральном и стоимостном выражении по видам услуг за 2019-2021 гг. представлена в таблице 4.

Объем выручки от оказанных транспортно-экспедиционных услуг ТОО

«Cargo Supply Solution» в 2021 году составил 201358 тыс. тг., в период 2019- 2021 гг. имела тенденцию роста на 72%, рост себестоимости составил 12,8%. Вследствие более высокого темпа роста себестоимости над выручкой произошло снижение валовой прибыли от реализации услуг грузоперевозок. Также рост коммерческих и управленческих расходов привел к сокращению прибыли от продажи услуг.

Количество выполненных договоров по оказанию услуг грузовых перевозок в 2021 году составил 678 ед., со средней стоимостью 37,921 тыс. тг.

В структуре выручки от оказания транспортно-экспедиционных услуг наибольшую долю занимают грузоперевозки неспециализированным транспортом, в 2021 г. их объем составил 463 единицы в денежном выражении 20953 тыс. тг. Их прирост за 2019-2021 гг. составил 3,0% в денежном выражении и 4,5% в натуральном. В период 2019-2021 гг. присутствовал рост масштаба деятельности ТОО «Cargo Supply Solution», объем выручки по оказанию грузовых перевозок в денежном выражении увеличился на 83021 тыс.тг. или на 102,8%, рост объема услуг в натуральном выражении составил 39 ед.или 6,1%.

Таблица 4

Динамика выручки от оказания транспортно-экспедиционных услуг ТОО

«Cargo Supply Solution» в натуральном и стоимостном выражении по видам услуг за 2019-2021 гг.

Показатель	2019 г.	2020 г.	2021 г.	Изменение 2021-2019 гг.	
				абс.	темп роста, %
Грузоперевозки неспециализированным транспортом					
выручка от оказания услуг, тыс. тг.	80732	152140	163753	83021	102,8
количество выполненных договоров по оказанию услуг, ед.	443	458	463	20	104,5

Грузоперевозки специализированным транспортом					
выручка от оказания услуг, тыс. тг.	26840	27420	28790	1950	7,3
количество выполненных договоровпо оказанию услуг, ед.	80	76	80	0	100
Погрузочно-разгрузочные работы					
выручка от оказания услуг, тыс. тг.	2880	7660	1105	-1775	-61,6
количество выполненных договоровпо оказанию услуг, ед.	87	93	105	18	120,7
Прочие, тыс. тг.					
выручка от оказания услуг, тыс. тг.	6470	6920	7710	1240	19,2
количество выполненных договоровпо оказанию услуг, ед.	29	30	30	1	103,4
Итого					
выручка от оказания услуг, тыс. тг.	116922	194140	201358	84436	72,2
количество выполненных договоровпо оказанию услуг, ед.	639	657	678	39	106,1

За 2019-2021 гг. логистические затраты ТОО «Cargo Supply Solution» выросли на 1,7%.

В основном на рост логистических затрат ТОО «Cargo Supply Solution» существенное влияние оказало увеличение выручки и рост общирасходов предприятия в целом.

Как видно из данных таблицы, доля логистических затрат ТОО «Cargo Supply Solution» в совокупных затратах компании возросла с 85,2% в 2019 году до 85,9% в 2021 году.

Рисунок 3 – Структура логистических затрат ТОО «Cargo SupplySolution» за 2019-2021

гг., в процентах

В общей структуре логистических затрат ТОО «Cargo Supply Solution» подавляющее большинство составляют расходы на оплату труда, амортизационные отчисления и расходы на предоставление услуг: в 2019 году данные три группы затрат составляли 85,0% от общей суммы логистических затрат; в 2020 году - 88,1%; в 2021 году - 89,9% (рисунок 3).

Таким образом, именно указанные статьи логистических затрат ТОО

«Cargo Supply Solution» имеют наибольшее влияние на формирование себестоимости услуг требуют высокого уровня контроля.

В качестве целевых показателей управления логистическими затратами предприятия используются коэффициент логистических расходов, коэффициент операционной рентабельности логистических затрат и коэффициент эластичности финансового результата от операционной деятельности по логистическим затратам.

Проведем расчет данных коэффициентов по данным таблицы 5.

На основе анализа динамики значений коэффициента логистических затрат можно сделать вывод о высокой значимости логистической деятельности ТОО «Cargo Supply Solution». Надо также отметить высокий уровень операционной рентабельности логистических расходов, что свидетельствует об эффективном управлении логистической деятельностью предприятия.

Таблица 5

Динамика коэффициентов управления логистическими затратами ТОО «Cargo Supply Solution» за 2019-2021 гг., тыс.тенге

	Наименование показателя	2019	2020	2021	Изменение показателя за 2019-2021 гг.
.	Общая сумма логистических затрат	65 576	61 904	66 704	1 128
.	Совокупные затраты компании	76 973	76 587	77 681	708
.	Коэффициент логистических затрат(ст. 1 / ст. 2)	0,85	0,81	0,859	0,009
.	Финансовый результат от операционной деятельности	4 529	6 371	21 039	16 510
.	Коэффициент операционной рентабельности логистических затрат (ст. 4: ст. 1)	0,07	0,1	0,32	0,25

Спрогнозируем значение логистических затрат ТОО «Cargo SupplySolution» на 2022-2026 г. с учетом динамики их роста за последние три года Для прогнозирования динамики изменения логистических затрат ТОО «Cargo Supply Solution» воспользуемся трендовым анализом, основная методика которого заключается в расчете общей тенденции развития как функции времени. Для построения и определения количественной модели, которая будет выражать общую тенденцию изменения уровня конкретного вида обязательства во времени, воспользуемся аналитическим выравниванием ряда динамики.

На основе данных, представленных в таблице 5, построим график, который позволит оценить общий характер изменения логистических затрат ТОО «Cargo Supply Solution» за 2019 - 2021 гг. и определить тип модели,наиболее полно отражающей тенденцию анализируемого показателя (рисунок 4).

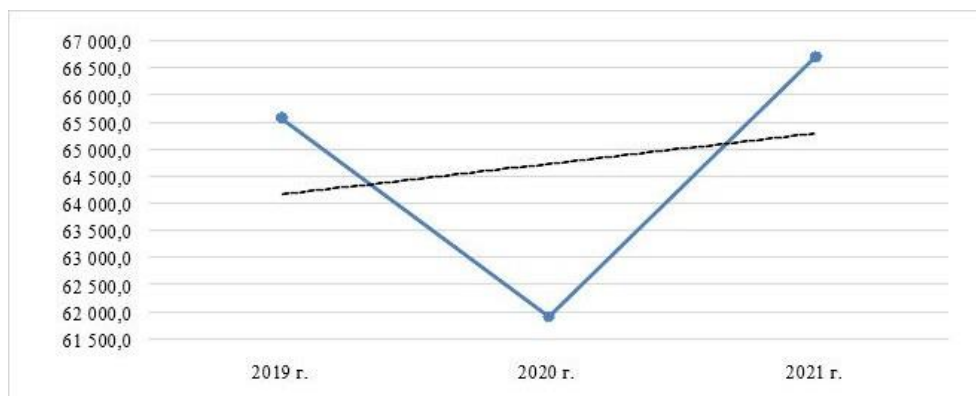

Рисунок 4 - Динамика логистических затрат ТОО «Cargo Supply Solution» за 2019 - 2021 гг., тыс. тенге

Из рисунка видим, что график представляет собой ломаную линию, следовательно, показатель логистических затрат за период 2019 - 2021 гг. имеет недостаточно постоянные значения, величина которого колебалась из года в год. Также данный график достаточно полно отображает общую тенденцию изменения логистических затрат и наглядно демонстрирует применение уравнения прямой в качестве оптимальной модели для нахождения тренда и построения прогноза на 2022 г.:

$$y't = a_0 + a_1 \cdot t, \quad (1)$$

где a_0 , a_1 – параметры уравнения; t – время.

Чтобы определить параметры уравнения a_0 и a_1 необходимо воспользоваться способом наименьших квадратов для системы уравнений:

$$(2) \quad \begin{cases} \sum y = n \cdot a_0 + a_1 \sum t, \\ \sum ty = a_0 \sum t + a_1 \sum t^2. \end{cases}$$

где y – исходные значения исследуемого показателя; n – число лет;

t – время.

Так как данную систему решать затруднительно, найдем параметры уравнения упрощенно, для этого показатели времени зададим такими значениями, при которых их сумма будет равна нулю.

Т.к. количество исходных (эмпирических) значений исследуемого показателя нечетное, то для нахождения условного времени t применим формулу:

$$t = k - (n+1)/2 \quad (3)$$

где t – время;

k – порядковый номер года; n – число лет в периоде.

Произведем расчет показателей времени в таблице 10.

Таблица 6

Расчет показателей времени

Показатель	2019г.	2020г.	2021г.
k	1	2	3
t	-1	0	1

При условии, что сумма t равна нулю, параметры a_0 и a_1 рассчитаем следующим образом:

$$(4) \quad a_0 = \frac{\sum y}{n} \quad a_1 = \frac{\sum y \cdot t}{\sum t^2}$$

где a_0 , a_1 – параметры уравнения;

y – показатель логистических затрат; n - число лет в периоде;

t – время.

Для их нахождения построим расчетную таблицу 11.

Используя итоговые значения колонок 2, 4, 5 таблицы 3 вышеприведенные формулы, рассчитаем параметры a_0 , a_1 :

$$a_0 = 194184/3 = 64798; \quad a_1 = 1128/2 = 564.$$

Следовательно, уравнение основной тенденции изменения логистических затрат ТОО «Cargo Supply Solution» имеет вид:

$$y_t = 64798 + 564 \cdot t.$$

Таблица 7

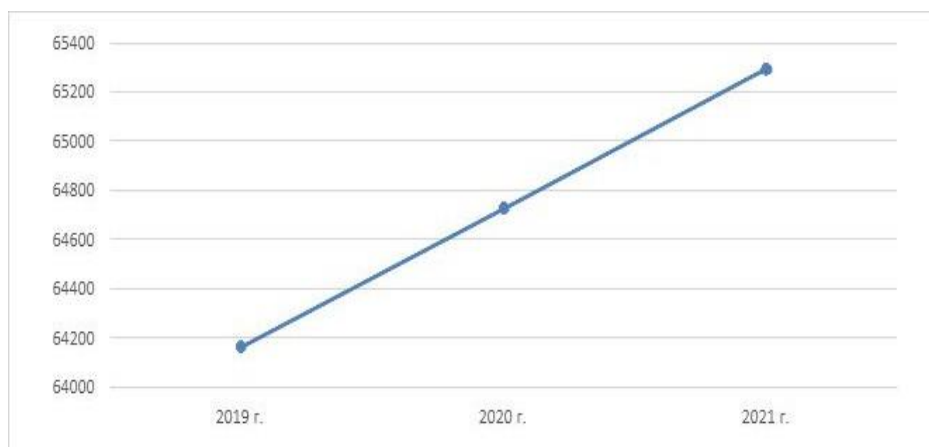
Определение параметров уравнения прямой и выровненных (теоретических) значений показателя логистических затрат ТОО «Cargo Supply Solution»

Период	Логистические затраты, тыс.тг., y_i	Условно обозначение величины t	t^2	$y \cdot t$	$y - y_t$	$(y - y_t)^2$
2019	65 576	-1	1	-65576	4164	17338896
2020	61 904	0	0	0	4728	2232384
2021	66 704	1	1	6704	5292	28005264
Итого	194 184	0	2	128	94184	57468000

Определим выровненные (теоретические) значения логистических затрат и представим их также в таблице 7 (колонка 6). Мы видим, что суммы по исходным и выровненным величинам показателя равны, значит вычисления проведены правильно (Итого_колонка 2 = Итого_колонка 6). Полученные теоретические величины показателя логистических затрат ТОО «Cargo Supply Solution» представим на рисунке 5.

Рисунок 5 - Выровненные значения логистических затрат ТОО «Cargo Supply Solution» за 2019 - 2021 гг.

Из рисунка видно, что сумма логистических затрат ТОО «Cargo Supply Solution» с каждым годом увеличивается, следовательно, это и есть графический образ общей тенденции

изменения исследуемого показателя за 2019 - 2021 гг.

Для определения значения логистических затрат в 2022 г. построим прогноз на основе метода экстраполяции, суть которого заключается в нахождении величины показателя за пределами исследуемого периода.

Построим точечную оценку прогнозного уровня логистических затрат на 2022-2026 г. на основе найденного выше уравнения основной тенденции изменения логистических затрат ТОО «Cargo Supply Solution»:

$LЗ_{2022}=64798+564*4=66\,984$ тыс. тенге

$LЗ_{2023}=64798+564*5=67\,548$ тыс. тенге

$LЗ_{2024}=64798+564*6=68\,112$ тыс. тенге

$LЗ_{2025}=64798+564*7=68\,676$ тыс. тенге

$LЗ_{2026}=64798+564*8=69\,240$ тыс. тенге

Представим полученные результаты на рисунке 6.

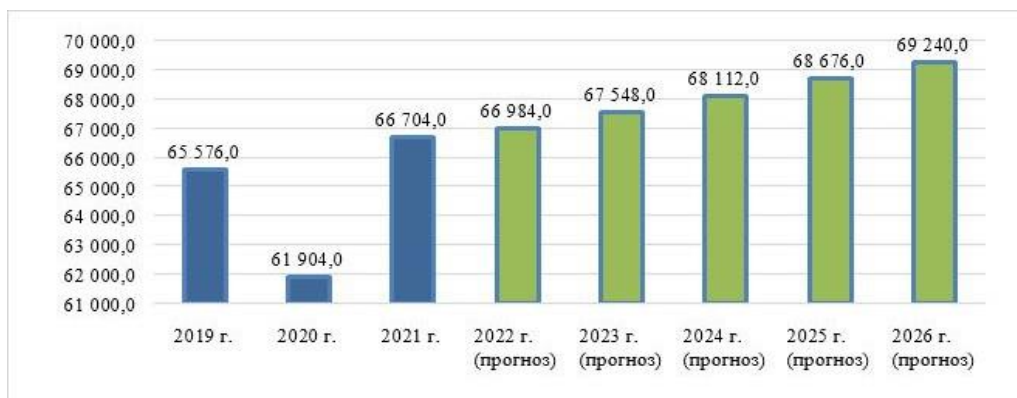

Рисунок 6 – Прогноз уровня логистических затрат ТОО «Cargo SupplySolution» на 2022-2026 гг.

Таким образом, логистические затраты ТОО «Cargo Supply Solution» в 2022 г. будут составлять 66 984 тыс. тенге, а в 2026 году они увеличатся до 69 240 тыс. тенге.

В условиях современного рынка, где конкуренция с каждым днем становится все более жесткой, компании вынуждены постоянно улучшать качество своих услуг и оптимизировать свою деятельность. Для этого необходимо проводить анализ различных показателей, таких как уровень удовлетворенности клиентов, эффективность бизнес-процессов, производительность, расходы и др.

Анализ качественных и количественных показателей помогает выявить проблемы и недостатки в работе компании, а также определить потенциал для улучшения и оптимизации процессов. Результаты анализа могут быть использованы для принятия решений и разработки стратегии развития компании.

Литературный обзор показывает, что анализ количественных и качественных показателей в логистическом предприятии является актуальной и важной темой для исследования. Множество исследователей разрабатывают и предлагают различные методы анализа, инструменты и показатели для оценки и управления логистической деятельностью. Важным аспектом является разработка интегрированных систем показателей, которые позволяют охватывать различные аспекты логистического процесса и предоставляют информацию для принятия обоснованных управленческих решений.

Статистический анализ показал, что рынок логистических услуг в Казахстане продолжает расти и стремительно восстанавливается после пандемии. Помимо этого, с учетом геополитических изменений за последние годы наблюдается высокий рост логистического потенциала страны за счет увеличения транзитных и международных грузоперевозок, реализации новых государственных проектов и переезда крупных компаний с территории России в Казахстан.

1. Канке, А. А. Логистика: учебное пособие / А. А. Канке, И. П. Кошечая. – 2-е изд., испр. и доп. – Москва: ФОРУМ: ИНФРА-М, 2022. – 384 с.
2. Логистика: Оқу құралы. / Қ.С. Чакеева, Б.Қ. Смаилова, Н.Г. Галимова, Ш.Н. Абдикул; «Тұран» университеті. - Алматы: «Тұран» университеті, 2022. - 142б.
3. Селезнёва Т.О., Лилимберг С.И., Панина Г.В. Основы логистики. Учебное пособие по направлениям подготовки 38.03.01 Экономика, 38.03.02 Менеджмент. – Костанай: Костанайский филиал ФГБОУ ВО «ЧелГУ», 2021. – 116 с.
4. Таракбаева, Р.Е., Асанова, Т.А. Маркетингтік логистика (дәрістер жинағы): Оқу-әдістемелік құрал. - Алматы: «Тұран» Университеті, 2020. - 57б.
5. Кузнецов В.О. Применение транспортной модели в задачах логистики // Логистика и управление цепями поставок. 2018. № 1 (84). – С. 32-39.
6. Григорьев, М. Н. Логистика. Продвинутый курс. В 2 ч. Часть 1: учебник для вузов / М. Н. Григорьев, А. П. Долгов, С. А. Уваров. – 4-е изд., перераб. и доп. – Москва: Издательство Юрайт, 2022. – 472 с.
7. Логистикалық фирмаларының экономикасы: Оқу құралы. / Б.К. Смаилова, К.С. Чакеева, К.Ж. Кадырова және т.б. - Алматы: «Тұран» университеті, 2022. - 172б.
8. Экономические основы логистики: учебник / Н.К. Моисеева; под ред. д-ра экон. наук, проф. В.И. Сергеева. – М. : ИНФРА-М, 2019. – 528 с.
9. Timur Sultanov, Tynys Suleimenov, Gulnar Tlepiyeva, and Zura Sansyzbajeva. Development of transit potential in conditions of integration of the Republic of Kazakhstan into the world transport system. Procedia Computer Science, 2019, vol. 149, pp. 430-435, ISSN-1877 0509 (<https://www.sciencedirect.com/journal/procedia-computer-science/vol/149/suppl/C>)
10. Nurzhan K. Bulatov, Dauren K. Sarzhanov, Sagyntay Z. Elubaev, Tynys B. Suleymenov, Kuralay S. Kasymzhanova, Oyum T. Balabayev. Model of effective system of processing of organic wastes in biogas and environmental fuel production plant. [Food and Bioproducts Processing](https://www.sciencedirect.com/science/article/abs/pii/S0960308518309593) Volume 115, May 2019, Pages 194-207. ISSN: 09603085 <https://www.sciencedirect.com/science/article/abs/pii/S0960308518309593>)

МАҢҒЫСТАУ ОБЛЫСЫ АУМАҒЫН ТУРИСТІК АУДАНДАСТЫРУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Жангожаева Э. Т., Л.Гумилев атындағы Евразия ұлттық университетінің 1-курс
докторанты

Андатпа. Туристік аудандастыру аймақтағы туристік саланы тиімді басқару мен дамытудың маңызды құралы болып табылады. Бұл зерттеу Маңғыстау облысының туристік аудандастыру ерекшеліктерін талдады. Табиғи ресурстар, мәдени мұра және инфрақұрылым сияқты туристік бағыттарды тандауға әсер ететін факторлар қарастырылады. Маңғыстау облысының ерекшеліктері, сондай-ақ олардың нақты қажеттіліктері мен инфрақұрылымға қойылатын талаптары көрсетілген. Сондай-ақ, жұмыста туристік аудандастырудың әдістері мен құралдары, соның ішінде туристік нарықты сегментациялау және бәсекелестік артықшылықтарды анықтау қарастырылған. Алынған нәтижелер тұрақты туристік даму стратегияларын әзірлеу кезінде, сондай-ақ облыстың бірегей туристік ресурстарын сақтау және ілгерілету жөніндегі шараларды енгізу кезінде пайдаланылуы мүмкін. Кілт сөздер. Рекреация, туризм, аудандастыру, Маңғыстау облысы, экстремалды туризм, мәдени туризм.

Аумақты туристік аудандастыру маңызды міндет болып табылады, өйткені оны шешу басқа экономикалық салаларға зиян келтірместен, сонымен қатар табиғатқа аз әсер ете отырып, белгілі бір аумақтарды адамдардың демалысы мен мәдениетін дамыту үшін пайдалануға мүмкіндік береді.

Туристік аудандастырудың ғылыми принциптерін әзірлеу және оларды одан әрі дамыту жаңа рекреациялық ресурстарды және әлі игерілмеген аймақтарда туризмді дамытудың басқа алғы шарттарын анықтауға мүмкіндік береді; әртүрлі тәртіптегі жаңа туристік аудандарды бөлу және құру; олардың туристік мамандануын дұрыс анықтау, туризмді дамыту тәжірибесін ұқсас жағдайлары бар бір аймақтан екінші аймаққа ауыстыру; жағдайлары бойынша әртүрлі туристік аймақтарды дифференциалды түрде қарастырады.

Туристік аудандастыру - күрделі міндет. Оның күрделілігі екі аспектіде жатыр: өте әртүрлі, бір-біріне ұқсамайтын аудандардың аумағы қарастырылады; аудандастыру туризм іс жүзінде жоқ немесе нашар дамыған жерлерді қамтуы керек, бірақ ол үшін белгілі бір алғышарттар бар.

Туризмдегі аудан құраушы факторлардың қатарына мыналар жатады:

1) туризм тұрғысынан географиялық жағдайдың негізгі ерекшеліктері (туристік нарықтарға және қабылдаушы өңірлерге қатысты жағдай, саяси тұрғыдан тұрақсыз аудандарға қатысты жағдай, шектес елдермен өзара қарым-қатынастар және т.б.);

2) табиғат сипаты, климаттық жағдайлар жайлылығының деңгейі, рекреациялық ресурстардың байлығы мен алуан түрлілігі, оларды пайдалану мүмкіндігі мен ыңғайлылығы;

3) аумақтың табиғи және мәдени-тарихи көрікті жерлермен қанықтығы, олардың негізгі аймақтар мен туризм орталықтарына қатысты өзара байланысы мен жағдайы; туристердің негізгі бөлігі мен перспективалы клиенттер үшін табиғи және мәдени-тарихи көрікті жерлердің тартымдылық дәрежесі;

4) қолданыстағы коммуникациялар тұрғысынан ауданның қолжетімділік деңгейі; осы аумаққа келу және үйге қайту үшін қажетті уақыт шығындарының деңгейі;

5) саяхат жасау үшін туристердің қаржы қаражаты шығындарының жалпы деңгейі; туристік инфрақұрылымды дамыту деңгейі (аумақты орналастыру құралдарымен, көлікпен, байланыс құралдарымен, тамақтандыру, сауда кәсіпорындарымен жабдықтау және т.б.); сервис деңгейі және туристерге қызмет көрсететін персоналдың біліктілігі; туристерді қабылдауға арналған аумақтың сыйымдылығы;

6) ішкі саяси жағдайдың тұрақтылығы;

7) криминогендік жағдай тұрғысынан туристер үшін қауіпсіздік деңгейі;

8) экологиялық жағдай тұрғысынан туристер үшін қауіпсіздік деңгейі;

9) жалпы экономикалық даму деңгейі, туризм және қонақжайлылық индустриясын құру және одан әрі дамыту үшін еңбек ресурстарымен, материалдық құралдармен және қаржылық мүмкіндіктермен қамтамасыз етілуі; оның туристік нарықтағы орны тұрғысынан аумақ, яғни осы ауданға келетін туристік ағындардың көлемі және болашақта осындай ағындарды қалыптастыру үшін алғышарттар;

10) осы аудандағы туризмнің негізгі ерекшеліктері (маусымдылық ырғағы, ұзақтығы, туризмнің басым түрлері, барудың негізгі мақсаттары және т.б.); билік пен жергілікті туристік органдардың туризм проблемаларына қатынасы; осы аудан үшін туризмнің экономикалық рөлі (туризмнен бюджетке түсетін түсімдердің мөлшері, туристік инфрақұрылымды дамытуға арналған шығыстар, басқа салалар арасындағы туризмнің орны және осы салалармен өзара байланысы, туризмнің жергілікті халықты жұмыспен қамтуға әсері, туризмнің жалпы экономикалық тиімділігі); осы ауданда туризмді дамыту перспективалары.

Туристік аудандарды қалыптастырудағы барлық осы факторлардың маңызы бірдей емес. Бұл факторлардың әсері әртүрлі комбинацияларда көрінеді.

Рекреациялық аудандастыруды туризм мен демалысты зерттеу құралы ретінде және аумақтық ұйымның белгілі бір түрінің даму кезеңінің көрінісі ретінде қарастырған жөн.

Рекреациялық аймақтың мәнін үш топқа дейін қысқартуға болады.

1. Рекреациялық өңір - онда рекреациялық ресурстардың болуына байланысты демалыс пен туризмді ұйымдастыру үшін жарамды аумақ.

2. Рекреациялық аудан - рекреациялық қызмет көрсетуге маманданған аумақ.

3. Рекреациялық аймақ - әлеуметтік-географиялық, әлеуметтанулық және әлеуметтік-экологиялық көзқарастарға негізделген аймақ.

Бірінші топ - демалыс жағдайлары мен ресурстарын аудандастыру. Рекреациялық қызметтегі табиғи факторлардың маңызды маңыздылығына байланысты табиғи және аз дәрежеде әлеуметтік-экономикалық жағдайлар мен ресурстарды аудандастыруға басты рөл беріледі.

Кейбір жағдайларда рекреациялық ресурстардың синтезделген бағасын алу қажет болады. Содан кейін демалыс пен туризмнің барлық саласының ресурстары мен жағдайларын аудандастыру міндеті тұр. Осындай кешенді тәсілмен ресурстар мен жағдайлардың аумақтық үйлесімі анықталады. Сонымен қатар, бағалаудың күрделілігі жеке тұлға үшін бағалаудан адамдар топтары үшін бағалауға көшумен күрделене түседі.

Екінші топта рекреациялық қызмет көрсетудің жекелеген қосалқы салаларын аудандастырудың жеке түрлері (курорттық емдеу, сауықтыру демалысы, шетелдік туризм

және т.б.) және интегралды экономикалық-географиялық рекреациялық аудандастыру ерекшеленеді.

Салалық экономикалық-географиялық аудандастыру тек салалық және салааралық аумақтық еңбек бөлінісі процесін көрсетеді және халық шаруашылығын жалпы аумақтық ұйымдастырудың құрамдас бөлігі ретінде демалыс пен туризм саласына әсер етпейді.

Кешенді аудандастыру объектілердің үлкен жиынтығын көрсетеді, бірақ мазмұны жағынан қазірдің өзінде, өйткені синтез процесінде объектілердің барлық белгілерінің жиынтығы емес, тек маңызды және жалпыланғандары қолданылады. Сондықтан іс жүзінде аудандастырудың екі түрін біріктіру қажет.

Рекреациялық экономикалық-географиялық аудандастырудың келесі жоғары сатысы салалық аудандастыруды интегралды экономикалық-географиялық аудандастырумен байланыстыру болып табылады.

Үшінші топ әлеуметтік субстанция ретінде рекреацияны аудандастыруда тек экономиканың бір саласы ретінде ұсынуға болмайтындығымен байланысты. Рекреациялық қызметтің субъектісі ретінде әлеуметтік топтар әрекет етеді; аудандар мен тұтастай елдің халқы.

Әлеуметтік-географиялық аудандастыру рекреациялық қажеттіліктер мен аумақтық демалыс жүйелерінің әлеуметтік белгілері бойынша аймақтық саралануын анықтайды.

Туризм мен демалысты болжау мен ұйымдастырудың ерекшеліктері әкімшілік-аумақтық аудандар негіз ретінде алынатын аудандастыру схемаларының пайда болуына әкеледі. Бірақ аудандастырудың бұл түрі географиялық талаптарға сәйкес келмейді, өйткені әкімшілік шекаралар көбінесе біртұтас болып бөлінеді және бір-бірімен байланысты емес рекреациялық аумақтарды біріктіреді.

Рекреациялық аудандастыру кезінде масштаб оның әдістеріне әсер етеді. Нақты аумақтық-құрылыстық процестерге ең жақыны рекреациялық шағын аудандастыру болып табылады.

Шағын аудан бірлігі рекреация саласындағы негізгі аумақтық жоспарлау бірлігі болып табылады. Оған рекреациялық жүйенің элементтері және басқа экономикалық және техникалық жүйелердің элементтері кіреді.

Шағын аудандар шегінде мыналарды бөлуге болады:

- 1) рекреациялық әлеуеті бар аумақтарды қамтитын ресурстық өңір;
- 2) жергілікті халықтың және қызмет көрсетуші персонал тұратын өңір. Мұнда тұрғын үй, туризм және демалыс мекемелері, қызмет көрсету саласы орналасады;
- 3) шаруашылық функциялары бар өңір - ауыл шаруашылығы, өнеркәсіп және көлік.

Рекреациялық аудандастыру кезінде аудандардың жеке және типологиялық сипаттамаларын біріктіруге болады.

Типологиялық сипаттаманы өзінің дамуында пайда болу, қалыптасу және даму кезеңдерінен өткен, рекреациялық үлгілерге айналған рекреациялық аудандар болып табылатын "модельді рекреациялық түзілімдерді" жан-жақты елтану арқылы алуға болады.

Аумақтық рекреациялық жүйе өзара байланысты ішкі жүйелерден: табиғи және мәдени кешендерден, инженерлік құрылыстардан, қызмет көрсететін персоналдан, басқару органынан және демалушылардан тұратын географиялық жүйе болып табылады.

Қазақстанның және оның өңірлерінің ішкі туризм тұрғысынан аудандастырылуы халықаралық туризм тұрғысынан сәйкес келмейді, өйткені кез-келген туристік аймақ (объектілер, көрікті жерлер) өз азаматтары үшін қызықты және қол жетімді болуы мүмкін немесе шетелдік қонақтар үшін қол жетімді болмауы мүмкін. Немесе, керісінше, туристер үшін тартымды жерлер күнделікті өміріне байланысты жергілікті халықтың қызығушылығын тудырмайды.

Ішкі туризм үшін қалыптасқан және шетелдік қонақтарды қабылдауға көптеген алғышарттары бар аймақ (түрлі табиғи ландшафттар, мәдени-тарихи ескерткіштер және т.б.) қызмет көрсету деңгейі жеткіліксіз болғандықтан немесе басқа аймақтармен (немесе елдермен) бәсекелестікке байланысты немесе өздерінің туристік өнімін жарнамалаудың

жеткіліксіздігінен және т.б. халықаралық туризмнің дамыған аймағына айналмай қалуы мүмкін.

Маңғыстау облысында туризмнің дамуына табиғи және бірегей мәдени-тарихи рекреациялық жағдайлар ғана емес, сондай-ақ өңірдің әлеуметтік-экономикалық жағдайы, туризмнің материалдық-техникалық базасы және рекреациялық ресурстарға сұраныс әсер етеді.

Маңғыстау облысында рекреация мен туризмді ұйымдастырудың кейбір әлеуметтік-экономикалық жағдайларын бағалау нәтижелері 1- кестеде келтірілген.

1-кесте. Маңғыстау облысында рекреация мен туризмді дамытудың әлеуметтік-экономикалық жағдайлары

Халықтың көпұлтты құрамы	Қазіргі уақытта облыс халқының этникалық құрамы алуан түрлі және көп ұлтты. Мұнда 20-ға жуық ұлт пен ұлт өкілдері, оның ішінде орыстар, әзірбайжандар, қарақалпақтар, өзбектер және т.б. тұрады, Облыстың байырғы халқы қазақтар - 91,4%-ды, орыстар - 5%-ды құрайды. Бұл туризмнің этникалық бағыттарын дамытуға, туризмдегі танымдық бағытты дамыту үшін облыста тұратын әр халықтың мәдени дәстүрлерін, ұлттық қолөнері мен кәсіптерін сақтауға және жандандыруға мүмкіндік береді
Қоныстандыру құрылымы	Облыста салыстырмалы түрде елді мекендер саны аз (3 қала, 5 ауылдық аудан, 46 ауылдық округ, 61 ауылдық мекен бар). Олардың орналасуында белгілі бір заңдылық байқалмайды. Олар облыстың барлық аумағында біркелкі орналасқан және негізінен жетілдірілген жабыны бар жолдармен өзара байланысты. Халықтың тығыздығы - 1 шаршы км-ге 4,34 адам, халық саны - 726,5 мың адам, қала халқының үлес салмағы - 40,1%, ауыл халқының үлесі - 59,9% (1 мамыр 2021ж.)
Өндірістік кешеннің даму деңгейі	Маңғыстау облысы бірегей өндірістік кешен болып табылады. Маңғыстау комбинаттары өндіретін энергия мен судың барлық түрлерімен өзін қамтамасыз етеді. Аймақтың бірегейлігі барлық кәсіпорындардың өзара байланысты және бір-біріне сүйеніп өмір сүре алмайтындығында. Өңір өндірісінің негізі - мұнай өндіру өнеркәсібі жалпы республика бойынша өндірілетін мұнайдың 25%-дан астамын береді. Маңғыстау облысының аумағында 60-тан астам мұнай және газ кен орындары барланған. Облыстағы негізгі мұнай өндіруші кәсіпорындар үш ірі бірлестік: "Маңғыстаумұнайгаз" АҚ, "Қаражанбасмұнай" АҚ, "Өзенмұнайгаз" АҚ. Химия, жеңіл, тамақ өнеркәсібі жақсы дамыған. ЖӨӨ құрылымында өнеркәсіп үлесі 51,9%-ды, ауыл шаруашылығы - 0,8%-ды, сауда - 3,9%-ды, тау-кен өнеркәсібі - 45,3%-ды, өңдеу өнеркәсібі - 3,9%-ды, электрмен және сумен жабдықтау және т.б. - 2,6%-ды, басқалары - 43,4%-ды құрады (2020 қаңтар - желтоқсан). Облыста үш қатпайтын Ақтау, Құрық, Баутино теңіз порты бар
Ауыл шаруашылығының мамандануы түйе, жылқы, қой, көкөніс	Ауыл шаруашылығы өнімдері жергілікті халықты ғана емес, сонымен қатар өңірдегі демалушыларды да өз өнімдерімен қамтамасыз етуге мүмкіндік береді, бірақ бұл жергілікті өнімнің тартымдылығын арттыру үшін қомақты қаржыны қажет етеді
Облыстың көлік жүйесінің даму деңгейі:	Маңғыстау облысында автомобиль, теміржол, әуе, су көлігі дамыған.

А) автомобиль	Облыс ішілік қатынастардағы негізгі рөл Автомобиль көлігіне тиесілі. Маңғыстау облысында қатты жабынды жолдар көп. Олар барлық елді мекендерді өзара байланыстырады. Демек, туристік және рекреациялық дамудың потенциалды аудандары көлік жағынан қолайлы. Ақтаудан - Алматы, Атырау мен Ақтөбеге баратын екі темір жол бағытының трассасымен қиылысады. Облыстағы темір жолдар бір жолды. Өзінің тиімді географиялық орналасуына байланысты өңір "Ұлы Жібек жолы" кезіндегідей солтүстіктен оңтүстікке және батыстан шығысқа қарай көлік дәліздерін қамтамасыз етуді жалғастыруда, осылайша сауда қатынастары мен халықаралық туризмді дамыту үшін перспективалы өңірлерді байланыстыра отырып, Ақтау порты Еуропа-Азия көлік дәліздерінің негізгі бөлігі болып табылады. Әуежай ірі көлік торабы қызметін атқарады, дегенмен тұрақты халықаралық авиарейстер сирек. Чартерлік рейстердің үлкен саны жаз мезгілінде жүзеге асырылады
Б) теміржол	
В) су	
Г) әуе	
Туристік-рекреациялық аймақтың материалдық-техникалық базасы	Облыс туризмінің материалдық-техникалық базасы жеткілікті даму жолында. Бүгінгі күні облыста 13 жергілікті туристік фирма жұмыс істейді, олардың ішінде "Турист" және "Caspian Traffics" фирмалары облыс бойынша көшпелі экскурсиялар өткізеді, қалғандары визалық туризммен айналысады. Облыста 8 қонақ үй мен 14 демалыс базасы бар, олар жақсы өмір сүру жағдайларына ие болса да, көп жағдайда әлемдік стандарттарға толық сәйкес келмейді
Туристік қызмет саласының мамандармен қамтамасыз етілуі	Білікті мамандарды даярлауды жүзеге асыру өңірдің өзгешелігі мен ерекшеліктерін ескере отырып, жоғары және арнайы орта білім базасында жүргізіледі
Туристік қызметті мемлекеттік реттеу	Қазақстан Республикасында туризм саласын мемлекеттік басқаруды жүзеге асыратын орган білім, мәдениет және денсаулық сақтау министрлігінің Туризм және спорт комитеті болып табылады. Маңғыстау облыстық туризм басқармасы арқылы жүзеге асырылады
Туризмнің қазіргі жай-күйі	Бүгінгі таңда Маңғыстау облысында туризмді мүмкіндіктерге сәйкес толық дамыту қолға алынуда

Маңғыстау облысының климаттық, аумақтық, мәдени-тарихи және әлеуметтік-экономикалық ерекшеліктерін зерттеу облыстың туризмді дамытуға мүмкіндік беретін және оның негізінде Қазақстан өңірлерінен де, Ресей Федерациясынан да, басқа елдерден де туристердің тұрақты ағынын қамтамасыз ететін айтарлықтай туристік-рекреациялық әлеуеті бар деген қорытынды жасауға мүмкіндік береді.

Маңғыстау облысының аумағында табиғи және мәдени-тарихи ресурстарды пайдалану түрі бойынша ерекшеленетін туризмнің мынадай бағыттары дамуы мүмкін.

1. Танымдық туризм. Бұл туристердің аумақтың табиғи және мәдени-тарихи нысандарын аралауынан көрінеді. Танымдық туризмнің әлеуеті қызықты табиғи аумақтар, флора мен фаунаның өкілдері, типтік және ерекше ландшафттар, материалдық мәдениет пен өткен тарих ескерткіштері болуы мүмкін.

2. Ғылыми туризм. Маңғыстау облысында дамуы үшін табиғи және әлеуметтік-мәдени алғышарттары бар археологиялық, биологиялық, палеонтологиялық, этнографиялық туризм түрлерін біріктіреді.

3. Спорттық туризм. Облыста тау туризмін (таулы аймақтарда), альпинизмді, спорттық бағдарлауды, велотуризмді, парашютизмді, парашют спортын, желкенді спортты, ат

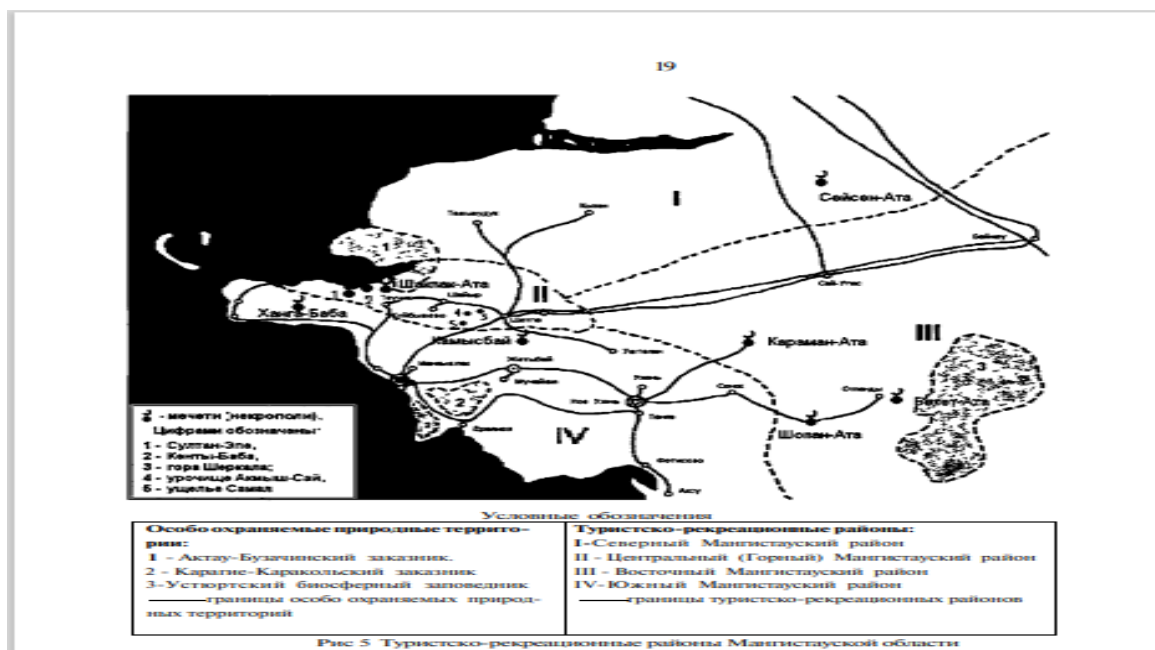
спортын, экзотикалық және сирек кездесетін жануарларды фото және бейнетүсіруді және т.б. дамыту үшін мүмкіндіктер бар.

4. Су туризмі. Яхталармен экскурсиялар, катамаран, су шаңғысы, шомылу және құмды жағажайларда демалу кіреді.

5. Экстремалды туризм. Белгілі бір физикалық белсенділікпен, өмірге қауіп төндірумен және физикалық денсаулықты қатайтумен байланысты экологиялық туризм түрі. Өңірде адамның өмір сүруі үшін қол жетпейтін және жарамдылығы аз аудандарға жорықтар, теңізге терең сүңгулер және т.б. ұсынылуы мүмкін.

6. Емдік туризм бальнеологиялық, курорттық емдеумен, сондай-ақ климаттық емдеумен ұсынылған.

7. Діни туризм қасиетті жерлерге қажылық болып табылады. Маңғыстау облысының аумағында туризмнің дамуына ықпал ететін факторлар мен жағдайларға жүргізілген талдау нәтижесінде туризмнің қандай да бір түрлерін дамыту мүмкін болатын туристік-рекреациялық аудандар анықталды (1-сурет).

1-сурет. Маңғыстау облысының туристік-рекреациялық аудандары

Барлық ұсынылатын туристік-рекреациялық аудандар әр ауданның мамандануын айқындайтын ерекше белгілері (жер бедері, геологиялық құрылымы, климаттық ерекшеліктері, су объектілері, жолдар мен шаруашылық құрылыстары) бар геоморфологиялық аудандарға орайластырылған.

Бөлінген туристік-рекреациялық аудандарда туристердің жекелеген топтарын (спорттық, ғылыми, танымдық, экстремалды және т.б.) қабылдау үшін әртүрлі бағыттағы туристік орталықтар мен объектілер ұйымдастырылуы мүмкін.

I. Солтүстік Маңғыстау туристік-рекреациялық ауданы Маңғыстау тауларының солтүстігі мен солтүстік-шығысында орналасқан. Бұл ойдымдар, ойпаттар, құмдар ауданы. Мұнда Каспий маңы ойпаты, Өлі Қолтық ойпаты, Сам және Қызылқұм құмдары, тақыр кездеседі. Осы ауданда этуризмді дамыту үшін қолда бар жағдайлар:

- табиғи ландшафттардың алуан түрлілігі;
- Бозашы қорықшасының болуы;
- археологияның және халық сәулет ескерткіштерінің (қорымдар мен мешіттердің) бірегей ескерткіштерінің болуы.

Солтүстік Маңғыстау туристік-рекреациялық ауданында туризмнің мынадай түрлері дамуы мүмкін:

- ғылыми (археологиялық, биологиялық, палеонтологиялық);
- экстремалды (жорықтар);
- діни (қажылық);
- танымдық (экскурсиялар).

Спорттық (велотуризм, дайвинг) және су (шомылу) туризмі де мүмкін, бірақ Ақтау қаласынан едәуір қашық болуына байланысты туризмнің бұл түрлерін дамытуға көлік қолжетімділігі кедергі болады.

II. Орталық немесе Таулы Маңғыстау туристік-рекреациялық ауданы облыстың орталық бөлігінде орналасқан, онда солтүстік батыстан оңтүстік-шығысқа қарай аласа Маңғыстау таулары созылып жатыр, ең биік нүктесі Бесшоқы тауы (556 м). Маңғыстау таулары Қаратау мен Ақтау жоталарынан тұрады. Қаратау мен Ақтау жоталары қатты тілімделген. Бұл жерде жартастары мен жарлар кездеседі, бұлақ суы мен бай өсімдіктері бар көркем шатқалдар (Самал, Сарысу, Гусарылар) жиі кездеседі. Алқаптарда сарайлар мен киіз үйлер түрінде таңғажайып пішінді тау шыңдары көтеріледі. Олардың ішінде аты аңызға айналған Шерқала тауы бар.

Осы ауданда туризмді дамыту үшін қолда бар жағдайлар:

- жақсы көлік (автокөлік) Ақтау қаласынан туризм объектілерінің көпшілігінің қолжетімділігі;

- тау туризмін, альпинизмді және т.б. дамыту үшін жер бедерінің алуан түрлілігі;
- танымдық және ғылыми туризм үшін бірегей табиғи кешеннің болуы;
- Бозашы қорықшасының болуы;
- археологияның және халық сәулет ескерткіштерінің бірегей ескерткіштерінің болуы (қорымдар, жерасты және жерүсті мешіттері, ежелгі қалалардың қирандылары);
- минералды бұлақтардың көп мөлшері.

Орталық Маңғыстау туристік-рекреациялық ауданында туризмнің мынадай түрлері дамуы мүмкін:

- танымдық (экскурсиялар);
- ғылыми (археологиялық, биологиялық, этнографиялық, палеонтологиялық);
- спорттық (тау туризмі, альпинизм, спорттық бағдарлау, парапланеризм, велотуризм, ат туризмі, фото- және видео түсіру, дайвинг);
- су (шомылу);
- экстремалды (жорықтар);
- емдік (бальнеологиялық);
- діни (қажылық).

III. Шығыс Маңғыстау туристік-рекреациялық ауданы орталық Маңғыстаудың шығысына қарай орналасқан және Үстірт платосын қамтиды, мұнда биіктігі 300 метрге дейін тік құламалы жартастар - шың тәрізді биіктіктер орналасқан. Осы ауданда туризмді дамыту үшін қолда бар жағдайлар:

- тау туризмін, экстремалды туризмді дамыту үшін жер бедерінің алуан түрлері;
- аудан аумағында Үстірт биосфералық қорығының болуы;
- ғылыми туризмнің танымдық және көптеген түрлеріне арналған бірегей табиғи кешеннің болуы;
- археология мен халық сәулет ескерткіштерінің бірегей ескерткіштерінің болуы (қорымдар, жерасты және жерүсті мешіттері, ежелгі қалалардың қирандылары);
- минералды бұлақтардың көп мөлшері;
- Үстірт платосы аумағында қажылық жасауға арналған ежелгі мешіттердің болуы.

Осы ауданның аумағында туризмнің келесі түрлерін дамытуға болады:

- танымдық (экскурсиялар);
- ғылыми (археологиялық, биологиялық, этнографиялық, палеонтологиялық);
- спорттық (тау туризмі, велотуризм, ат туризмі, фото- және бейнетүсірілім);

- экстремалды (жорықтар);
- діни (қажылық).

IV. Оңтүстік Маңғыстау туристік-рекреациялық ауданы Маңғыстау тауларының оңтүстігінен Түркіменстанмен шекараға дейін созылады. Оңтүстік Маңғыстаудың жер бедері теңіз деңгейінен төмен орналасқан әртүрлі көлемдегі көптеген ағынсыз ойпаттары бар Маңғышлақ кең үстіртімен ұсынылған (Қарақия ойпаты -132 м).

Осы ауданда туризмді дамыту үшін қолда бар жағдайлар:

- Ақтау қаласынан ыңғайлы көлік (автокөлік және су көлігі) қолжетімділігі;
- танымдық, ғылыми, спорттық және су туризмі үшін бірегей су айдыны - Каспий теңізінің болуы;
- ауданда облыс орталығы - Ақтау қаласы орналасқан;
- аудан аумағы шегінде Қарақия-Қаракөл қорығының болуы;
- бірегей археология ескерткіштерінің және халықтық сәулет ескерткіштерінің болуы (қорымдар, жерасты және жерүсті мешіттер);
- санаторийлердің, және демалыс үйлері базаларының болуы;
- минералды су көздерінің болуы.

Оңтүстік Маңғыстау туристік-рекреациялық ауданында туризмнің мынадай түрлерін дамыту үшін алғышарттар бар:

- танымдық (экскурсиялар);
- ғылыми (археологиялық, биологиялық, этнографиялық, палеонтологиялық);
- спорттық (спорттық бағдарлау, велотуризм, ат туризмі, парапланиризм парашют спорты, желкенді спорт, дайвинг, фото- және бейнетүсірілім);
- су (яхтада экскурсия, су шаңғысы, шомылу);
- емдеу туризмі (бальнеологиялық, санаториялық емдеу);
- экстремалды (серуендеу, терең суға бату)

Сонымен бөлімді қорытындылай келе келесі тұжырымды жасауға болады.

1. Байырғы халықтың экзотикалық мәдениеті мен тұрмысымен үйлесе отырып, қол тимеген табиғи ландшафттарға, жануарлар мен өсімдіктердің сирек түрлеріне туризмнің ерекше қажеттіліктері және турлар географиясын ұдайы кеңейтуге деген ұмтылыс Маңғыстау облысында туризмнің осы бағытының дамуын сенімді болжауға мүмкіндік береді.

2. Еуразия материгінің орталығында, барлық мұхиттардан бірдей дерлік қашықтықта, флористикалық аймақтардың түйісу нүктесінде, жануарлардың миграциясы мен құстардың қоныс аударуында орналасқан табиғи ландшафттардың бірегейлігі мен жақсы сақталуы.

3. Маңғыстау облысының барлық аудандарының рекреациялық сипаттамасы соншалықты ерекше және алуан түрлі, сондықтан туризмнің көптеген түрлерін перспективалық дамыту үшін оның барлық ерекшеліктерін пайдаланудың көптеген нұсқаларына мүмкіндік жасайды.

Оларға: танымдық, ғылыми, су, емдік, экстремалды, спорттық және діни туризм жатады.

4. Маңғыстау облысындағы туризмнің қазіргі жай-күйі қарама-қайшылықпен сипатталады.

Бір жағынан, аймақтың экономикалық қызметінің жаңа саласы ретінде - туризм саласында ұйымдастыруға үлкен және күрделі әлеуметтік-экономикалық тапсырыс нақты белгіленді.

Екінші жағынан, бұл бағытты дамыту бүкіл рекреациялық және туристік саланың дамудың бастапқы кезеңінде болуына байланысты айтарлықтай қиындықтарға тап болады.

5. Маңғыстау облысының аумағында бірегей ландшафтардың және ауқымды ерекше қорғалатын табиғи аумақтардың болуы табиғи процестердің табиғи барысын өзгертуге әкеп соғатын шаруашылық қызметтің барлық түрлерін, оның ішінде рекреациялық қызметті де жояды немесе барынша шектейді, бірақ туризмді дамытудың негізі бола алады.

6. Әлемдік практикада "орнықты даму" терминінің пайда болуымен туризмді табиғи және мәдени-тарихи ресурстарды пайдаланудың экологиялық қауіпсіз тәсілі ретінде туризмнің тұрақты дамуының нысаны деп атауға болады.

7. Облыста өркениетті туристік саланы дамыту үшін туризмді қаржылық кіріс көзіне айналдыру екі негізгі факторға байланысты.

Біріншіден, қарапайым сервистің болмауы (материалдық-техникалық және ақпараттық қамтамасыз етудің әлсіздігі), екіншіден, "жабайы" туристерді өркениетті бақылау үшін нормативтік-құқықтық базаның қанағаттанарлықсыз жағдайы және осы бақылаудың әлсіз тиімділігі.

8. Маңғыстау облысының табиғи, сондай-ақ әлеуметтік-экономикалық жағдайларын ескеретін оның аумағын туристік-рекреациялық аудандастыру туризмнің алуан түрлі түрлерін дамыту үшін әртүрлі жағдайлары бар туристік-рекреациялық аудандарды анықтауға мүмкіндік берді

Пайдаланылған дереккөздер тізімі

1. UNWTO-tourism-highlights.<http://mkt.unwto.org/publication-2014-edition>

2. 2020 жылға дейінгі туризмді дамыту тұжырымдамасы, Астана, 2013

3. Балабанов И.Т., Балабанов А.Т. Экономика туризма: Учебное пособие.-М.:Финансы и статистика, 2000

4. Темный Ю.В. Введение в экономику туризма.-М.:Советский спорт, 2018

5. Решетников Е.Г. Сфера услуг: планирование, проблемы, перспективы.-М.: Саратовский университет, 2020

WAYS TO SOLVE ENVIRONMENTAL PROBLEMS OF THE CASPIAN SEA

Jussupova D.B., Doctor of Biological Sciences, professor

Abai Kazakh National Pedagogical University, Republic of Kazakhstan, Almaty

Андатпа. Мақалада Каспий теңізінің мұнаймен және мұнай өнімдерімен ластануының экологиялық проблемалары және олардың су айдынының биоәртүрлілігіне әсері, сондай-ақ Каспийдің мұнаймен ластануын жою үшін биотехнологияны пайдалану қарастырылған.

Түйінді сөздер: биотехнология мұнай, микроорганизмдер-деструкторлар.

Аннотация. В статье рассмотрены экологические проблемы загрязнения Каспийского моря нефтью и нефтепродуктами и их влияние на биоразнообразие водоема, а также использование биотехнологии для ликвидации нефтезагрязнений Каспия. В статье рассматриваются экологические проблемы загрязнения Каспийского моря нефтью и нефтепродуктами и их влияние на биоразнообразие водоема, а также использование биотехнологий для устранения нефтяного загрязнения Каспия

Ключевые слова: биотехнология, нефть, микроорганизмы-десрукторы.

Abstract. The article discusses the environmental problems of pollution of the Caspian Sea with oil and oil products and their impact on the biodiversity of the reservoir, as well as the use of biotechnology to eliminate oil pollution in the Caspian.

The article deals with the environmental problems of pollution of the Caspian Sea with oil and oil products and their impact on the biodiversity of the reservoir, as well as the use of biotechnology to eliminate oil pollution in the Caspian.

Keywords: biotechnology, oil and oil products

The Caspian Sea is an amazing creation of nature. While severe frosts and snow blizzards are raging on the north bank, magnolias and apricot trees bloom on the south coast. The Caspian Sea has immeasurable beauty, diversity of ecosystems and rich reserves of natural resources that have not yet been fully studied and not used rationally.

The Caspian Sea is of climate-forming importance and unique in that it conveyed relict flora and fauna, including the world's largest herd of sturgeon (90% of the world reserve). More than 500 species of plants and 850 species of animals live in the Caspian Sea. The Caspian region is rich in biological resources and serves as the world's largest spawning grounds of sturgeon. Biological diversity of the Caspian Sea is relatively small, but distinguishes with high endemism, with over 130 fish species accounting here and rare lotus fields. There are also more than 100 species of bird wetland habitats that serve as nesting and migration grounds. The Caspian Sea is also home to the only marine mammal that lives in the Sea - the endemic Caspian Sea. The Caspian Sea is the main migration route and habitat of waterfowl and coastal birds [1].

Today, many Caspian species are threatened by over-exploitation, habitat destruction, pollution and climate change. It reflects negatively on human well-being, social and economic sectors, and environmental service.

Currently, a number of complex interrelated environmental problems have emerged in the Kazakhstani part of the Caspian Sea. As a result of man-made activities, the threat of degradation and even complete destruction of the Caspian biosystem increases. Thus, since 1990, 4.5 tons of harmful biogens, 28 tons of floating bodies, 27 tons of sulfate, 3.15 tons of chlorides have been released from the territories of the Caspian states into the Caspian Sea. Kazakhstan's share in water pollution of the Caspian Sea is 21% of the total pollution [2].

The main sources of pollution of the Caspian Sea are:

Remulsion of pollutants with river runoff. Places of intake of pollutants with river runoff are 90% concentrated in the North Caspian Sea. The main pollution of the Caspian Sea by river runoff from Kazakhstan comes from the Ural River. Heavy metal ions enter the sea, the concentration of which exceeds the maximum permissible concentration (MPC) by 4 - 12 times.

Discharge of untreated municipal, industrial and agricultural water from the coast.

200 large cities and more than 220 sources of industrial emissions are concentrated on the coasts of the Caspian Sea. Approximately 39 km³ of wastewater is discharged annually, of which 8 km³ contain more than 1,000 chemical compounds, including toxic ones.

Various chemical fertilizers used in agriculture (up to 80% of phosphorus of anthropogenic origin) are annually received from the territory of the Republic of Kazakhstan. Among them, pesticides such as hexachlorocyclohexane and other persistent organic pollutants are dangerous to marine bioresources.

Operation of oil and gas wells. Offshore oil fields are significant sources of Caspian pollution by coastal countries. Experience in the development of oil and gas fields shows that even under the regulatory regime of oil production, each drilling rig is a source of many contaminants, which include solid, liquid and gaseous components. On average, one well enters the aquatic environment:

oil 30 - 120 tons;

drilling rigs of 200 - 300 tons;

drilling sludge 150 - 400 tons.

Navigation and transportation of oil by water. Water transport is a source of pollution in the marine area of the Caspian Sea, as during its operation there is a leakage of fuel and discharge of washing water containing oil, petroleum products and synthetic surfactants (SAV) into the sea.

High noise from ships negatively affects the existence of marine animals, some species of fish are stunned, migration routes change.

Secondary pollutions. A new parameter of environmental safety in the Caspian region is the problem of secondary pollution. This is a threat not only to biological diversity, but also to the entire ecosystem of the Caspian Sea. A large number of species of avifauna were threatened to exist, as well as endemic - the Caspian seal [3]. Oil pollution is not only a priority national environmental problem in Kazakhstan, but also the largest international problem in the entire Caspian region. The consequences of Caspian water pollution lead to huge economic and environmental losses.

Taking into account the above, it should be noted that the problems of pollution of the Caspian Sea with oil and petroleum products due to the expansion of oil production, as well as the development of oil and gas resources in the Northern Caspian Sea are growing. They should be addressed in such a way as to eliminate re-pollution, and the selected technologies are environmentally friendly, cost-effective and efficient.

Today, biotechnological methods of environmental purification from oil and petroleum products based on the use of highly active microorganisms - destructors are widely used in world practice [4]. Biologics created on their basis make it possible to clean soil and aquatic ecosystems of hydrocarbon pollution.

The modern microbiological method of reclamation, based on the use of highly effective strains of oil-oxidizing microorganisms isolated from contaminated natural objects, is widely used in the world practice of reclamation measures. Bioremediation, i.e. purification of oil-contaminated soil and

water using hydrocarbon-oxidizing microorganisms, biogenic additives for their additional nutrition, is one of the most widely used biotechnological methods of eliminating hydrocarbon pollution [5].

The development of bioremediation technologies involves the use of living organisms, most often microorganisms, capable of degrading various xenobiotics, including hydrocarbon oil, as an active beginning. In this regard, the creation and use of biological products based on them is a priority in the field of environmental biotechnology for the treatment of natural and artificial ecosystems contaminated with oil and petroleum products.

Analysis of the literature allows us to note that among the wide variety of microorganisms capable of oxidizing various hydrocarbons, the bacteria of the genus *Pseudomonas* are the most active. Representatives of this genus are so widespread in nature that they can be called ubiquitous. This is due to their ability to absorb a wide variety of natural compounds and therefore grow in different environmental conditions.

The creation of the necessary selective capabilities allowed us to separate active strains of bacteria classified on the basis of the study of their identification features to the genus *Pseudomonas* from the oil-contaminated sea water of the Caspian Sea and chemical wastewater. All strains had the ability to grow on oil and petroleum products as the only source of carbon and energy [6].

A study of the biodegradation processes of oil and petroleum products showed that all released hydrocarbon-oxidizing bacteria grew well and used the studied hydrocarbons as a source of carbon and energy, the degree of destruction of oil and petroleum products in which was 87% and 72.5% for oil, 90% and 86% of diesel fuel, 86% and 85% of toluene. These crops were recommended for inclusion in biologics for bioremediation of soils and water bodies contaminated with oil and petroleum products.

Thus, the development of industrial production associated with an increase in the anthropogenic load on the aquatic ecosystems of the republic requires the development of an effective mechanism for state control over the state of water resources. The use of biotechnological methods shows broad prospects for the use of destructor microorganisms to cleanse the Caspian Sea of oil pollution and preserve its unique biodiversity.

Literature

1. Отчет о человеческом развитии. Программа развития ООН Республики Казахстан, 2006.
2. Вторая международная научно-практическая конференция «Эколого-экономические проблемы освоения Каспийского шельфа (сентябрь 2007 г.) // Нефть и газ, 2007. №6. - С. 97-99.
3. Баркелиев Т. Главные экологические проблемы Каспийского моря. // Экспертиза - 2002.
4. Xu N., Bao M., Sun P., Li Y. Study on bioadsorption and biodegradation of petroleum hydrocarbons by a microbial consortium // Bioresour Technol. – 2013. V. 149. – P.22-30
5. Джусупова Д.Б. Экологическая эффективность «зеленой» биотехнологии для очистки окружающей среды от углеводородного загрязнения. - Тезисы докладов 1 международного научно-экологического форума «Охрана ОС и рациональное использование природных ресурсов». – Нур-Султан, 2020, 9 декабря, - С.24-28.
6. Жубанова А.А., Джусупова Д.Б., Баубекова А.С. Бактерии рода *Pseudomonas* как перспективные объекты для биоремедиации нефтезагрязненных экосистем.- Сборник межд.научно-практ. конференции «Аспекты и инновации биотехнологии окружающей среды и биоэнергетики». – Алматы, 2021, 4-5июня. – С.140-143.

АБАЙ ОБЛЫСЫНЫҢ РЕКРЕАЦИЯЛЫҚ ЖҮЙЕЛЕРІН ГЕОЭКОЛОГИЯЛЫҚ БАҒАЛАУ

Карипжанов Н.А., докторант, Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті
Емин Атасой, д.г.н, профессор, Бурса Улудаг Университет

Андатпа. Абай облысы аймағындағы рекреациялық табиғатты пайдаланудың негізгі мәселелері қарастырылды. Зерттелетін аймаққа геоэкологиялық баға берілді. Аймақтың рекреациялық ландшафтының бұзылуына әкелетін негізгі факторлар қарастырылды. Өңірдің орнықты дамуы үшін басым міндеттердің бірі қоғамның және қоршаған ортаны қорғаудың қажеттіліктерін қамтамасыз ететін табиғатты ұтымды пайдалану жүйесін құру болып табылады. Нәтижесінде аумақтық рекреациялық жүйе қалыптасып дамиды. Аумақтық рекреациялық жүйелердің қалыптасу жағдайлары өздерінің мүмкіндіктері мен сипатына қарай ажыратылады.

Аннотация. Рассмотрены основные вопросы рекреационного природопользования на территории Абайской области. Была дана геоэкологическая оценка исследуемой области. Рассмотрены основные факторы, приводящие к нарушению рекреационного ландшафта региона. Одной из приоритетных задач для устойчивого развития региона является создание системы рационального природопользования, обеспечивающей потребности общества и охраны окружающей среды. В результате формируется и развивается территориальная рекреационная система. Условия формирования территориальных рекреационных систем различаются по своим возможностям и характеру.

Abstract. The main issues of recreational nature management in the territory of the Abai region are considered. A geoecological assessment of the studied area was given. The main factors leading to disruption of the recreational landscape of the region are considered. One of the priorities for the sustainable development of the region is the creation of a system of rational environmental management that meets the needs of society and environmental protection. As a result, a territorial recreational system is being formed and developed. The conditions for the formation of territorial recreational systems vary in their capabilities and nature.

Абай облысы ауданында туризмнің барлық түрлері мен формаларын дамытуға толық мүмкіндік бар. Туристер демалуына тамаша жерлер көп. Абай облысының сарқылмас табиғи емдік байлығы, химиялық құрамы, әр алуан минералды бұлақ көздері, әр түрлі климаты мен әсерлі көрікті жерлері жергілікті курорт- санаторий жүйесін дамытуға өте қолайлы болып келеді. Облыс табиғатының сұлулығы, әсемдігімен, алуан түрлілігімен, қайталанбас көріністерімен туристерді мол қызықтырып, емдік сауықтыру, демалуына зор мүмкіндік тудырады. Жалпы туризм саласының өркендеп өрлеуі тікелей табиғат жағдайларының қолайлығына байланысты болып табылады.

Қазақстандағы туризм мен рекреация саласы экономикалық және әлеуметтік құбылыс ретінде соңғы уақытта ауқымы айтарлықтай кеңейген қызмет түрі болып табылады. Абай облысы ауданында туристік саланы дамытуда табиғи бағыттағы рекреациялық әрекеттердің негізгі түрлері курорттық, сауықтырғыш, спорттық және экскурсиялық-туристік т.б болып ажыратылады. Сонымен бірге көлдердегі жағажайлық демалысты одан әрі дамыту күтілуде. Жағажайлық демалысты дамытуда туристік қызығушылықты тудыратын негізгі орындардың бірі Алакөл көлі болып табылады. Алакөл көлі алабы екі әкімшілік аудан Абай облысы және Алматы облыстарының Үржар және Алакөл аудандарының аумағында орналасқан және рекреациялық әрекеттің түрлі бағыттарын дамытуға қолайлы аудандардың бірі болып табылады [1].

Қазіргі таңда Алакөл көлі алабының рекреациялық ресурстары негізінен емдік-сауықтыру мақсатында пайдаланылады. Ақши, Көктума, Қабанбай, Көктал елді мекендерінің жанында орналасқан аумақтық рекреациялық жүйелерін демалыс мақсатында пайдаланылуында антропогендік әрекетке ұшырауда, сондықтан осы аумақтық рекреациялық жүйелерді геоэкологиялық тұрғыдан бағалау өзекті мәселелердің бірі болып табылады.

Рекреацияның аумақтық ұйымдасуын жоспарлау сонымен бірге АРЖ дамуы жеткіліксіз деңгейде жүзеге асырылуда. Рекреациялық аумақтардың көп жыл бойы қажетті деңгейде басқарусыз дамуы топырақтың тығыздалуы, өсімдік жамылғысының бұзылуы, су және жағажай ластануы т.б. қоршаған ортаның айтарлықтай өзгерістеріне ұшырауға әкелді [1].

Алакөл көлі жағасындағы өсімдік жамылғысының рекреациялық әрекет нәтижесінде өзгеріске ұшырауын 1972- жылы Н.С.Казанская 5-топқа бөліп қарастырды. Рекреациялық әрекет нәтижесінде Алакөл көлі жағалауының ластануын 1-ші және 5-ші топтағы зерттеу жұмысының нәтижелеріне негізделіп жүргізілді.

Алакөл көлі жағасында адам санының көптігінен және басқарусыз калуынан өсімдіктер жамылғысы деградацияға ұшыраған (1-сурет)

Жағалаудан алыс аумақтағы табиғи кешенде адамның іс-әрекеті байқалмайды, өсімдік жамылғысы табиғи қалпын сақтап қалған (7-сурет) [2].

7-сурет. Өсімдік жамылғысы деградацияға ұшыраған.

50

8-сурет. Өсімдік жамылғысы өзгеріске ұшырамаған.

Аумақтық рекреациялық жүйелерді тұрақты дамыту, Алакөл көлі алабындағы өсімдік жамылғысы рекреациялық әрекет нәтижесінде өзгеріске ұшырауын алдын алу жұмыстары жүргізілуде. Қазіргі таңда Алакөл көлі алабындағы рекреациялық аумақтардың табиғи қалпын сақтап қалу немесе қалпына келтіру жұмыстары 2015 жылдан бастап қолға алынып, биылғы жылы қарқынды түрде жүзеге асты. Алакөл көлі еліміздегі жоғары деңгейде дамыған демалыс орнына айналып, заман талабына сай халыққа қызмет көрсету мақсатында мемлекет тарапынан қаржы бөлініп, көптеген жұмыстар атқарылды. Алакөл бағытындағы жол жөндеу жұмыстары жүргізіліп, автокөлік қатынасы жақсарды сонымен қатар автобекетке жарықтандыру жүйелері тартылып, автобустарға заманауи нақыштағы автотұрақ орындарын жасау жұмыстары қызу жүргізілді. Бүгінде 4,4 шақырымға ұзындығы 5 метрлік шойыннан жасалған жарық шамдар орналастырылып, 600 метр жаяу жүргінші жолы жобадағы жоспар бойынша орындалып, 80 бейнебақылау жүйесі орнатылды. Заманауи талапқа сай төселген тақта тастар, жас талдар, газон төңіректі жасылдандырып, саябаққа ерекше көрік беріп тұр. Биылғы жылы 300 ден астам нысан заманауи талапқа сай қызмет көрсетіп, басқа да демалыс үйлері салынуда [2].

Кез келген аумақтық рекреациялық жүйені қалыптастырудың негізі сол аймақтың рекреациялық мүмкіншілігі болып табылады. Табиғи рекреациялық мүмкіншілікті біз белгілі бір аумақта рекреациялық іс-әрекеттің қандай да бір түрлерінің дамуына әсер ететін барлық табиғи алғышарттар ретінде түсінеміз. Рекреацияның табиғи алғышарттары, ең алдымен, әр түрлі дәрежедегі табиғи-аумақтық және аквальді кешендер, олардың компоненттері мен жеке қасиеттінде, болып табылады.

Орналастыру орындары" Туризм-2 статистикалық есебін каталог бойынша 8 кәсіпорын тапсырады. Бөлімдерде 2022 жылдың бірінші жартыжылдығында орналастыру орындарындағы қызмет көрсетілген келушілердің саны 56 739 (резиденттер), 3 342 (резиденттер емес) адам болған 2023 жылға- 65 706 адам немесе өткен жылға қарағанда өсу деңгейі 245% құрайды. Бүгінгі күні статистикалық есепті тапсыруға қосымша туристік объектіні қосуға байланысты жұмыстар жүргізілуде.

4-кесте 2022-2023 жылдың жылдығына арналған туризмнің даму көрсеткішінің динамикасы

№	Көрсеткіштердің атауы	Өлшем бірлігі	2022жыл 1- жарты жылдық	2023 жыл 1-жарты жылдық	Өткен жылға қарағандағы өзгеріс у қарқыны	2023 жылға өскүтілетін көрсеткіштер
	Орналастыру орындарындағы қызмет көрсетілген келушілердің саны / өткен жылға қарағандағы өсу қарқыны: Резиденттер	Адам	56 739	65 706	8967 (116%)	144553 (110%)
	Резиденттер емес	адам	3 342	10 754	7412 (322%)	25810 (120)
2	Орналастыру орындарының саны/ өткен жылға қарағандағы өсу қарқыны	бірлік	325	333	8 (102%)	800 (120)
3	Орналастыру орындарының көрсеткен қызметінің көлемі	Млн. тенге	3 552 517,9	5 627 977,4	2075459,5 (%)	12381550,3 (110%)

Абай обылысында туризмнің барлық түрлерін дамытуға толық мүмкіндік бар. Туристер демалуына тамаша жерлер көп. Абай облысы сарқылмас табиғи емдік байлығы, химиялық құрамы әр алуан минералды бұлақ көздері, әр түрлі климаты мен әсерлі көрікті жерлері — жергілікті курорт, санаторий жүйесін дамытуға өте қолайлы болып табылады. Дегенменде рекреациялық ресурстар таралған аймақтарды қажетті басқарусыз пайдалану және алдын алу шараларының жүзеге асырылмауы, туристердің табиғи орта компоненттеріне кері әсерін тигізіп отыр (кесте-2).

Кесте 2. Туризмнің табиғи орта компонентіне кері әсері.

Компонент	Себептері	Туризм әсерінің салдары
Топырақ	Тапталу, қар жамылғысының тығыздалуы	Құнарлы қабаттардың жоғалуы, борпылдақ топырақ түрінің азаюы, дымқыл жерлер, микрофлора және температураларының өзгеруі
Өсімдік	Тапталу, өсімдіктер және оның бөліктерін түрлі мақсаттар үшін жинау, орман өрті, т.с.с.	Кеңістік құрамында өсімдіктердің жеке түрлерінің ярустар бойынша таралуы
Су жүйесі	Орманды кесу, бөгеттер мен су қоймаларын салу	Жағалық сызығының , түбінің өзгеруі, қалдықтар мен лайланушылықтың көбеюі,

		органикалық , химиялық құрамының өзгеруі

Туризмнің табиғатқа әсерін басқарудың тікелей және жанама әдісі бар. Тікелей басқаруға табиғи кешендерге туристердің жалпы санын шектеу, ерекше қорғауға алынған табиғи территорияларды және туристік көрікті табиғи объектілерді зоналау, арнайы технологияларды пайдалану, қоршаған ортаны ластауды минимизациялау. Басқаша айтсақ, бұл мәжбүрлеуге негізделген саясат (айыпақылар, кіру қағаздарын жазу тарифтері), болмайтын нәрселерге демонстрация болып табылады.

Жанама басқару халықтың білім деңгейін көтеру жолымен, жергілікті халыққа жануарлар, өсімдіктер әлеміне сыйластық адамгершілік тәрбиесін ояту арқылы мінез-құлықты өзгертуге негізделген. Екі басқару тәсілін бірдей қолдану керек, әйтпесе біріншісі екіншісінен нәтижелі болмайды.

Туризмнің табиғи кешендерге жанама әсері:

1. Тіршіліктің табиғи ортасының өзгерісі.
2. Географиялық қабық компоненттеріне ғаламдық антропогендік әсер (топырақ және су жамылғысының ластануы, ормандарды шабу және эрозияның дамуы, климаттың ғаламдық өзгерісі, атмосфераның ластануы жәнет.б.).

3. Адамның алдын-ала құрылымын анықтап (генетикалық өзгерістер, мутанттар) жасанды түрде жануарлар мен өсімдіктерді жасауы.

Көбінесе баяу қалпына келетін өсімдіктер мен жануарлар түрлері, сирек кездесетін аз популяциялар зардап шегеді.

Туризмнің түсінігін және құрылымын дұрыс түсіну үшін әлеуметтік-экономикалық дамуы артта қалған аймақтарға беретін мүмкіндігін қарастыру керек:

1. Жергілікті халыққа туристік индустрия немесе басқа да салаларда жұмыс орындарын ашу.

2. Жергілікті экономиканың табысты салаларын дамыту (қонақүй шаруашылығы, қоғамдық тамақтандыру, көліктік кешен, сувенирлер өндірісі, халық қолөнері және т.б.).

3. Валюта айырбастауды ынталандыру.

4. Өндірілетін өнімдерге сұранысты арттыру және қосымша инвестицияларды тарту арқылы ауыл шаруашылығын және тамақ өнеркәсібін дамыту.

5. Көлік және тұрғын-үй коммуналдық мекемелерінің жұмысын жақсарту.

6. Туристік ресурстарды ұтымды пайдалануды инвестициялау, оның ішінде туристік көрікті жерлер мен ерекше қорғауға алынған табиғи территориялар.

7. Көп жерлерді табиғи күйінде сақтап қалу қажетті, сол үшін ауыл шаруашылығын интенсивтендіруге көшу.

8. Ғаламдық коммуникацияны дамыту.

9. Жергілікті мәдени және табиғи құндылықтарды қорғауды ынталандыру.

10. Жергілікті халықтың демалысқа қол жеткізушілігін көтеру мақсатында рекреациялық кешенді дамыту.

Туристік қызметті жүзеге асыру барысында қоршаған ортада өзгерістер міндетті түрде болады. Қазіргі кезде көптеген зерттеулерде қоршаған орта мәселелері және оны жақсарту маңызды орын алады. Осыған дейін туристік қызметті талдау жөніндегі зерттеулерге көп көңіл бөлінбеген, тек туризмнің бірнеше түрлері және жер шарының анықталған аймақтары шеңберінде ғана туризмнің әсері қарастырылды.

Өкінішке орай, туризмнің теріс әсері оң әсерден басым түседі. Оның ішінде жанар-жағармайлы іштен жану двигательдерімен көлік құралдарын қолдану салдарынан теңіз, көл, өзендердегі су сапасына әсері және ауаның сапасына әсері; туристердің жергілікті және жабайы фаунаны жоюы; вандалдардың тарихи ескерткіштерді жазып-сызу арқылы бұзуы және т.б. Бұлар қоршаған ортаға зиянын тигізетін мысалдардың бірі ғана.

Жағаларға жақын жерлерде қоршаған ортаға теріс әсер еткен жаңа қонақүй кешендері мен инфрақұрылым құрылысы саясаты бұрынғы жылдары өзекті мәселе болып

қарастырылып, жағалауға құрылыс жұмыстарын жүргізуге тыйым салынған, кейбір елдерде, мысалы Үндістанда теңіз жағалауында ғимарат құрылысына шек қойылған. Ал соңғы жылдары бұл мәселе өзекті емес, яғни туризмді дамыту мақсатында рекреациялық ресурстар таралған аймақтардың жағалауына құрылыс жұмыстары жүргізіліп, қоршаған ортаға кері әсерін тигізуде.

Қоршаған ортаны қорғау саясаты туристік қызметтің ұзақтылығын қамтамасыз ету үшін ұзақ кезеңге бағытталуы тиіс. Бірақ облысымызда бұл мәселеге көңіл бөлмей келеді, яғни коммерциялық және қаржы пайдасын көбірек ойлайды. Қоршаған ортаны қорғау, оған келешекте келтірілетін зиянды түзетуден әлдеқайда арзан және жеңіл.

Рекреациялық аймақты қорғау және қайта құруға табиғи комплекстерге түсетін салмақ мөлшерін анықтау, жасыл аймақтар мен курортты ормандарды білу, рекреациялық жерлерді қорғау, жер асты сулары мен минералдық ресурстарды, бұлақ көздерін, әуе бассейнінің тазалығын сақтауды енгізеді.

Рекреациялық ресурстар таралған аймақтарға жыл сайын сан мыңдаған демалушылар келіп, дерттеріне дауа тауып жатады. Еліміздегі осындай ірі демалыс орындарын абаттандыру, көгалдандыру сонымен бірге сәулет, құрылыс жұмыстары, арнайы автокөлік жолдарының салынуы және т.б. жұмыстардың атқарылуы: демалушылар санын көбейтіп, олардың денсаулықтарын жақсартуға, заманауи талаптағы жағдайда демалуға, табиғат кешенін сақтап, өсімдік жамылғысын қалпына келтіруге мүмкіндік береді.

Абай облысының АРЖ геоэкологиялық бағалау және аумақтың қазіргі жағдайына баға беру, рекреациялық ресурстар таралған аймақтарға адамның кері әсерін азайту мәселелері, болашақта дамуына ұсыныстар жасау қазіргі таңда өзекті мәселелердің бірі болып табылады.

Пайдаланылған дереккөздер тізімі

1. Реймерс Н.Ф. Природопользование: словарь-справочник. – М.: Мысль, 1990. – 637 с.

2. Мукаев Ж.Т. Геоэкологические условия рекреационного природопользования в прибрежной зоне озера Алаколь: <https://k.eruditor.one/file/3217223/>

3. Кропинова Е.Г. Эколого-географический анализ территориальных рекреационных систем Калининградской области и перспективы их развития: дис. ... канд. геогр. наук. – Калининград, 1997. – 143 с.

4. Веденин Ю.А., Мирошников Н.Н. Оценка природных условий для организации отдыха // Известия АН СССР. Серия географическая. – 1969. – №4. – С. 51-60.

БАТЫС ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ МАШИНА ЖАСАУ САЛАСЫНЫҢ АУМАҚТЫҚ ДАМУ ФАКТОРЛАРЫ

Батыршин Б. А., М.Өтемісов атындағы БҚУ, 7М01510 «География» білім беру
бағдарламасының ғылыми педагогикалық бағыт бойынша 2 курс магистранты

Андатпа. Машина жасау өнеркәсібінің мамандану түрі, бір салаға жататын зауыттар да өз мамандануы бойынша өнімнің шығарылуы, машина жасау зауыттары, көп жағдайда, дайын өнім емес, оның тетіктерін шығарумен айналысады, мамандануы қамтылады. Машина жасау зауыттарының әр түрлі факторлардың әсерімен орналасуы, машина жасау кешені басқа да салааралық кешендермен тығыз өндірістік байланыста болатындығы, машина жасаудың қалыптасуы мен дамуы қарастырылады.

Тірек сөздер: машина жасау (машиналар мен құрал-жабдық шығару), металл өңдеу (металл конструкцияларын даярлау, машиналар мен құрал-жабдықтарды жөндеу, «кіші металлургия») (машина жасау зауыттарында металл балқыту).

Батыс Қазақстан өңірі машина жасау кешеніндегі негізгі даму әлеуеті бар негізгі салаларға бағытталған.

Батыс Қазақстан – Республикамыздағы жетекші салалары мұнай өндіретін және өңдейтін, мұнай химиясы мен балық өнеркәсібі, ферроқорытпа (30% жуық) және минералды тыңайтқыш (27%) өндіретін жалғыз экономикалық аудан. Ауданның жалпы аймақтық өнім шығарудағы үлесі 27%.

Батыс Қазақстанның әр бір облысы өзіне тән маманданған. Мұнай және газ өндіру ауданның барлық облыстарында жүрізіледі. Бірақ олардың арасында мұнайды көп өндіретін Атырау облысы (30%), ал газды көп өндіретін Атырау (43%) және Батыс Қазақстан (35% облыстары.) Атырауда Республикамыздағы ірі мұнай өңдеу зауыты жұмыс істейді. Қарашығанақ мұнай-газ конденсаты кен орнында газ өндіру мен бірге мұнай да қатар өндіріледі.

Батыс Қазақстан өңірінде машина жасау өнеркәсібі қосымша сала ретінде дамыған. Атырау, Орал, Ақтөбе қалаларындағы зауыттарда жетекші өнеркәсіп салаларына арналған машина және құрал-жабдықтар шығарады.[5].

Ақтөбеде рентген құрал-жабдықтарын шығаратын зауыт жұмыс істейді. Машина жасау саласында республика бойынша медициналық ұйымдармен жергілікті өндіруші «Ақтөберентген» АҚ-нан рентгендік диагностикалық жабдықты сатып алу туралы келісімге қол жеткізілді.

Батыс Қазақстан облысы Қазақстан Республикасының дамыған индустриялық-аграрлық өңірлерінің бірі болып табылады. 2020 жылы өңдеу өнеркәсібінің құрылымында азық-түлік өндірісі – 37%, машина жасау – 19,1%, металлургия – 15,7%, кокс және мұнай өңдеу өнімдері – 9,1% және металл емес минералды өнім – 7,2% құрады.

Ақтау машина жасау зауыты 2014 жылы құрылған. Зауыт мұнай өнеркәсібіне қажетті қондырғыларды құрастырады. Қажетті құрал- жабдықтар мен қосалқы бөлшектер Ресейден алдырылады.

Ақтау трансформатор зауыты 2015 жылы индустриялық- инновациялық дамудың мемлекеттік бағдарламасы аясында іске қосылды.

Қазақстанда машина жасау өнеркәсібінің орналасуы сол ауданның өндірістік мамандану ерекшелігіне байланысты. Белгілі аумақта өмір сүріп жатқан адамдар сол жердің халқын құрайды. Табиғат жағдайлары мен қорлары – халықтың орналасуының негізгі факторы болып саналады. Халық қоғамның экономикалық және әлеуметтік дамуының басты субъектісі мен негізі, «табиғат-халық-шаруашылық» геожүйесінде негізгі компонент болып есептеледі. Шаруашылықтың дамуына табиғат жағдайларының маңызы зор. Ал шаруашылық өз кезегінде халықтың орналасуына, өмір сүру ұзақтығына, әл-ауқатының деңгейіне тікелей байланысты болады. Батыс Қазақстан өңірінің 2000-2021 жылдары аралығындағы әлеуметтік экономикалық серпінін анықтау барысында әлеуметтік 11 көрсеткіш және экономикалық 14 көрсеткіш бойынша жүргізілді. ҚР статистика агенттігі мәліметтері бойынша есептеулер жүргізіліп, халықтың өсу қарқыны табиғи өсім арақатынасын салыстыру арқылы анықталып, оның 21 жыл ішінде 26%-ға өскендігі анықталды. 1990 жылдардан бастап халықтың өмір сүру жасы яғни күтілетін өмір сүру ұзақтығы төмендеді, ал 1999 жылғы халық санағы бойынша барлық халықтың орташа өмір сүру ұзақтығы 5 жасқа артық болса, 2000-2021 жылдар аралығында Батыс Қазақстан өңірі халқының күтілетін өмір сүру ұзақтылығы 8% артқанын байқауға болады.

Еңбек нарығының жоғары деңгейде қалыптасуы экономикалық, құқықтық, әлеуметтік және психологиялық факторларды шешуге байланысты. Тәуелсіз Қазақстанның экономикасындағы нарықтық реформа еңбек қатынастарының өзгеруіне әсер етті. Халықтың жұмысқа тартылуы нарықтың ұсынысы мен сұранысына байланысты қалыптасты. Тәуелсіздіктің алғашқы жылдарында жұмыс жасайтын халықтың үлесі төмендеп, 1996 жылдан бастап еңбек нарығында тұрақтану, біртіндеп еңбеккерлердің үлесі өсті. Өңірдің экономикалық белсенді халықтың өсу қарқыны 2000 жылмен салыстырғанда 21 жыл ішінде 12% өсті, жұмыссыз халық санының өсу қарқыны 40%, жұмыспен қамтылған халық санының өсу қарқыны 15%, жұмыссыздық деңгейі 59%-ға, күнкөрістің төменгі деңгейінің шамасының қарқыны 88% жетті. Экономикалық белсенді халықтың төмендеу шегі экономикалық реформалардың еңбекпен қамтуда жұмысшылар санын қысқарту шаралары салдарынан жұмыссыздық ұлғайды. Сонымен қатар әр өңірде еңбек ресурстарын пайдалануда территориялық ерекшеліктер бар, бұған әр өңірдің экономикалық даму деңгейі мен қарқыны,

өндірістің салалық және территориялық құрылымы, геодемографиялық жағдайы, әлеуметтік реформалар т.б. әсер етеді.

Қазақстан экономикасында нарық факторы, оның ішінде жалақының көлемі еңбек нарығының салалар бойынша өзгеруіне әсер етті. Мысалы, халыққа әр түрлі әлеуметтік қызмет ету салаларында еңбеккерлердің үлесі төмендесе, өнеркәсіп, құрылыс көлік пен байланыс салаларында жоғары екенін көруге болады. Батыс Қазақстан өңірінің бір қызметкерінің орташа айлық атаулы жалықысының өсу қарқыны 92% құраса, халықтың орта есеппен жан басына шаққандағы атаулы ақшалай табыстарының өсу қарқыны 93% құрайды.[1]

Қазақстан Республикасы үкіметінің макроэкономикалық тұрақтану

бағдарламасын іске асырудың арқасында жалпы ішкі өнімнің төмендеу тенденциясынан шығу 1996 жылдан бастады. Қазақстанның макроэкономикалық даму көрсеткішіндегі Батыс Қазақстан өңірінің жалпы өңірлік өнім көрсеткішін 2000-2021 жылдар аралығында аймақтық ерекшелігін кестеден көруге болады.

1-кесте. Жалпы өңірлік өнім

№	Облыс атаулары	Жалпы өңірлік өнім млн.теңге. Қарқыны,%	Ранг	Жан басына шаққанда жалпы өңірлік өнім мың теңге.Қарқыны,%	Ранг
1	Ақтөбе	96,0	2	95,60	2
2	Атырау	97,0	1	96,0	1
3	Маңғыстау	96,0	2	91,7	3
4	Батыс Қазақстан	96,0	2	96	1
	Батыс Қазақстан өңірі бойынша	97,0	1	96	1

Нарықтық экономикаға көшуге байланысты экономиканың территориялық құрылымындағы өзгерістерді өңірдің әлеуметтік- экономикалық даму қарқыны мен жалпы өңірлік өнімнің көрсеткіштері арқылы талдауға болады. Батыс Қазақстан өңірінің жалпы өңірлік өнімі қарқыны 97%, ал жан басына шаққанда жалпы өңірлік өнім қарқыны 96% өскенін көруге болады.

Батыс Қазақстан өңірінің 2000-2021 жылдары аралығындағы әлеуметтік серпінін анықтау барысында әлеуметтік 11 көрсеткіштерге талдау жасалып, оң және теріс мәнді көрсеткіш (индекс) шықты.

Батыс Қазақстан өңірінің 2000-2021 жылдары аралығындағы әлеуметтік және экономикалық серпінін анықтауда алынған көрсеткіштерге талдау жасалып, жалпы мәні төмендегі кестелерде қорытындыланды.

Кесте 1

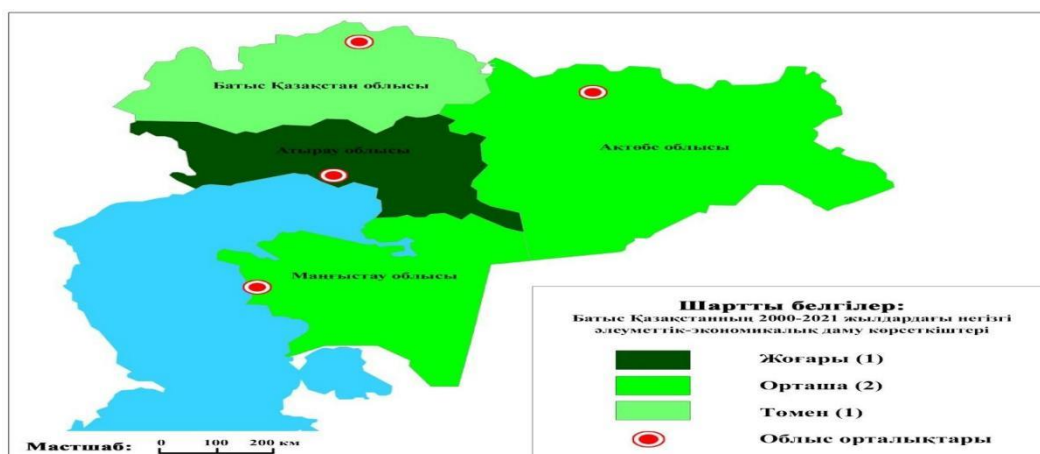
блыстардың әлеуметтік және экономикалық көрсеткіштері жиынтығы

№	Облыстар	Балл қосындысы	Көрсеткіштер саны	Интегралдық көрсеткіш	Топтары
1	Ақтөбе	9	25	0,4	3
2	Атырау	22	25	0,9	1
3	Маңғыстау	11	25	0,44	2
4	Батыс Қазақстан	0	25	0,0	4

Кесте 2

№	2000-2021 жылдардағы неізгі әлеуметтік- экономикалық даму көрсеткіштері	Балдық көрсеткіш	Облыстар саны
1	Жоғары	0,9 және одан жоғары	1
2	Орташа	0,44-0,4	2
3	Төмен	0	1

Жекелеген облыстарға жүргізілген талдау қорытындысы бойынша балдық жүйе жиынтығы бойынша Атырау облысы 22 балл, интегралдық көрсеткіші жоғары 1 орында; Маңғыстау облысы 11 балл, интегралдық көрсеткіші орташа 2 орын; Ақтөбе облысы 9 балл, интегралдық көрсеткіші орташа 3 орын, Батыс Қазақстан облысы ең төменгі көрсеткішке ие. Жалпы негізгі әлеуметтік-экономикалық даму көрсеткіштері жоғары – Атырау облысы, орташа – Маңғыстау және Ақтөбе облыстары, төмен – Батыс Қазақстан облысына сәйкес келеді. Қорытып айтатын болсақ Батыс Қазақстан облысы экономикасы бәсекеге қабілетсіз болып саналады.

1-сурет. Батыс Қазақстанның 2000-2021 жылдардағы неізгі әлеуметтік- экономикалық даму көрсеткіштері

Қорытынды. Өңірде машина жасау, металлургия, мұнай-газ кешені (оның ішінде мұнай өңдеу), сондай-ақ өнеркәсіптің тау-кен, қорғаныс және жеңіл (тамақ, тігін) салалары барынша дамып келеді. Олар өңірдің және бүкіл ел экономикасына зор үлесін қосып отыр.

Батыс Қазақстанның 2000-2021 жылдардағы неізгі әлеуметтік- экономикалық даму көрсеткіштерін талдау барысында өңірдің табиғи- ресурстық потенциалын пайдаланып экономикасының бәсекеге қабілеттігін арттыру қажеттілігі туындайды.

Пайдаланылған дереккөздер тізімі

1. М.Қожахмет Қазақстан Республикасының экономикалық және әлеуметтік географиясы Қарағанды 2006 274-277 бб.

2. Источник: <https://qazindustry.gov.kz/kk/article/2107-sotsialno-ekonomicheskie-pokazateli-zapadno-kazakhstanskoy-oblasti-i-potentsial-razvitiya>

3. Сайт: www.zkmk.kz

4. <https://primeminister.kz/kz/news/reviews/reviews2025-zhylga-karay-batys-kazakstan-oblysynda-onerkasip-ondirisinin-kolemi-55-ga-artady-5111148>

5. Атырау: Энциклопедия -Алматы: Атамұра, 2000

6. Ақтөбе, Атырау, Маңғыстау, Батыс Қазақстан облыстарының негізгі әлеуметтік-экономикалық көрсеткіштердің серпіні - сайт:<https://old.stat.gov.kz/>

ЧТО НАМ ИЗВЕСТНО О СОВРЕМЕННОМ КИТАЕ?

Калашников Д.Б.К.э.н., доцент, МГИМО (У) МИД России

Родионова И.А. Д.г.н. профессор, независимый исследователь, Москва, Россия

Андатпа. Қарқынды дамып келе жатқан Қытайда болып жатқан процестерді есепке алмай, жаһандық деңгейде тұрақты әлемдік даму мүмкін емес. Ел қазірдің өзінде әлемдік экономика мен халықаралық саудада көшбасшыға айналды. Ресей мен Қазақстан үшін Қытай көрші ғана емес, оның ең ірі сауда серіктесі. Қытай Халық Республикасының даму тенденцияларын жан-жақты зерттеу қажет.

Аннотация. Устойчивое мировое развитие на глобальном уровне без учета процессов, происходящих в быстроразвивающемся Китае, не представляется возможным. Страна уже вышла на позиции лидера мировой экономики и международной торговли. Для России и Казахстана Китай является не просто соседом, но и главным торговым партнером. Необходимо всестороннее изучение тенденций развития Китайской Народной Республики.

Abstract. Sustainable world development at the global level without considering the processes taking place in rapidly developing China is not possible. The country has already emerged as a leader in the world economy and international trade. For Russia and Kazakhstan, China is not just a neighbor, but also a major trading partner. A comprehensive study of the development trends of the People's Republic of China is necessary.

Российская научная литература по экономике Китая богата и многообразна. Сложились научные школы китаеведения ИКСА РАН (Институт Китая и современной Азии, ранее — Институт Дальнего Востока), ИСАА при МГУ им. М. В. Ломоносова, СПбГУ, МГИМО МИД России, ВШЭ и др. Изучение феномена китайского «экономического чуда», транснационализации китайских компаний является чрезвычайно важным не только для экономистов, но и для исследователей-географов [1;2;3;4;5;6;7;8].

Согласно утверждениям китайских реформаторов, с 2021 г. Китай вступил в принципиально новый период опережающего развития (согласно планам) до 2049 г. Планируется достижение мирового технологического и экономического лидерства страны. Для достижения поставленных задач Китай трансформирует прежнюю модель участия в международном разделении труда, когда страна играла роль “мировой фабрики”. Современная Китайская Народная Республика (КНР) ни по одной официальной классификации стран мира еще не относится к странам с развитой экономикой. Китай относят к блоку развивающихся государств, но во всех международных статистических сборниках всегда выделяют отдельно данные по Китаю. Но, как известно, по размерам экономики, по уровню промышленного развития, развития национальной инновационной системы, способности осуществлять практически неограниченную безналичную кредитную эмиссию Китай уже не просто отличается от всех развивающихся стран. Эта страна находится в числе лидеров мировой экономики, опережая практически все страны развитого Запада.

Численность населения КНР на начало 2023 г. составляла 1419,8 млн человек, или 17,9% населения планеты (в конце 1970-х гг. — 22,7%). Население материкового Китая без Тайваня, Гонконга и Макао достигло пика своей численности в 2021 г. — 1412,6 млн человек, и в 2022 г. впервые за 40 лет уменьшилось — до 1411,8 млн человек. И настоящее время мировым лидером по числу жителей является не Китай, а Индия. Площадь территории Китая составляет 9,608 млн кв. км. Это третье место в мире после России и Канады. Китай граничит по суше с 14 государствами.

Китайская экономическая модель является вариантом государственного капитализма. Экономическое строительство осуществляется с применением рыночных методов и частных форм собственности, обеспечивающих конкурентоспособность на микроуровне, но в рамках государственной макроэкономической стратегии развития. В результате системных реформ и активной индустриализации к концу 2010-х гг. Китай добился промышленного суверенитета, стал единственной страной мира, имеющей все отрасли промышленности, создал передовую национальную инновационную систему, обеспечил высокие темпы роста уровня жизни и благосостояния населения. Согласно данным ЮНИДО, с 2010 года Китай вышел на первое место в мире по объему промышленного производства (значительно опережая США, занимающих 2-ю позицию). Министерство промышленности и информатизации КНР (и

информационное агентство «Синьхуа») сообщили, что Китай остается лидером мировой обрабатывающей промышленности 14 лет подряд. По состоянию на конец ноября 2023 г. число крупных промышленных предприятий в Китае достигло 483 тысяч. Этот показатель на 32 тысячи превышает достижение 2022 года. В 2023 году совокупная добавленная стоимость продукции крупных промышленных предприятий в секторе обрабатывающей промышленности страны увеличилась на пять процентов по сравнению с 2022 годом [2].

К тому же Китай — главный мировой экспортер промышленной продукции. А с 2014 г. Китай является лидером мировой экономики по показателю ВВП по паритету покупательной способности валют (ППС). Согласно данным Всемирного банка, у Китая – 31 трлн долл. (18,5% от мирового ВВП по ППС), у США – 25,5 трлн долл. (15,5%). В то же время по номинальному ВВП — Китай находится на втором месте в мире вслед за США (соответственно 18 и 25,5 трлн долл., 2022 г.) [4;5].

Важнейшими программами развития страны стали План перехода к инновационному развитию “Сделано в Китае 2025” (2015 г.), “План строительства основной национальной научно-технической инфраструктуры до 2030 г.”³ Для дальнейшего развития Китай должен ликвидировать последние очаги зависимости от иностранных производств, технологий, кадров. Планируется, что Китай станет крупнейшей экономикой мира. А конкурентоспособность страны, основанная на науке и технологиях, обеспечит мировое лидерство в некоторых ключевых отраслях. Долгосрочные цели до 2049 г. предполагают достижение “всеобъемлющего” мирового лидерства, в первую очередь благодаря развитому человеческому капиталу и интеллектуальным активам.⁴

В Китае продолжается процесс урбанизации и стимулируется внутренний спрос. Серьезное внимание уделяется развитию возобновляемых источников энергии и переходу к “зеленым” финансам и технологиям, активизация создания и укрепления национальных ТНК, Инициативе Пояса и Пути и других инициатив. Китаю удалось разорвать контроль западного капитала над отраслями национальной промышленности.

В недавнем прошлом инвестиции в Свободные Экономические Зоны (СЭЗ) и экспортную валютную выручку приносили одни (примитивные) отрасли. А правительство направляло ее на развитие других — национальных высокотехнологичных отраслей. Поэтому на макроэкономическом уровне с учетом косвенных выгод СЭЗ принесли Китаю огромные прибыли. Подсчитано, что каждый доллар «убытков» через определенное время принес 14 долларов чистой прибыли в других отраслях. Как только Китай создавал национальное производство инновационной продукции, он тиражировал его на тысячах заводов, увеличивая мировое производство в десятки и даже сотни раз. При этом мировые цены на эту продукцию также резко снижались, Китай захватывал мировой рынок, разоряя прежних западных лидеров отрасли (например, так произошло с жидкокристаллическими мониторами, светодиодами, фотогальваническими элементами, некоторыми комплектующими для атомной и других типов энергетики, высокоскоростного транспорта, телекоммуникационного оборудования) [1;2].

К декабрю 2006 г., к окончанию действия отсрочек, полученных при вступлении в ВТО, примерно 450 тыс. филиалов иностранных ТНК пришли в Китай с целью захвата растущего внутреннего рынка, который после «открытия» автоматически должен был стать частью глобального. Однако Китай сумел защитить свой внутренний рынок и национальную промышленность, при этом не нарушая взятых на себя перед ВТО обязательств и принципов рыночной экономики. Десятки тысяч компаний Китая формально стали ТНК, создав единственный филиал в «зарубежном» Гонконге, и затем «вернулись» на домашний рынок как

³ Ministry of Science and Technology of the People's Republic of China. Уведомление Государственного совета о выпуске среднесрочного и долгосрочного плана строительства основной национальной научно-технической инфраструктуры (2012–2030 гг.) (на кит. яз.). http://www.most.gov.cn/yw/201303/t20130306_99983.htm (дата обращения 04.05.2022).

⁴ Китайское экономическое время. Путь индустриализации Китая: от традиций к современности (на кит. яз.). <https://baijiahao.baidu.com/s?id=1645482533651218889&wfr=spider&for=pc> (дата обращения 04.05.2022).

зарубежные филиалы, используя те же преимущества непрозрачной отчетности и скрытого субсидирования, которые применяют иностранные ТНК. Поэтому до сих пор 60–70% входящих и исходящих прямых инвестиций Китая приходится на Гонконг, что является классическим примером кругового движения капитала (round tripping).

Необходимость дальнейшего экономического развития КНР ставит решить вопросы отказа от роли «мировой фабрики», производящей продукцию с низкой национальной добавленной стоимостью и с использованием иностранных комплектующих, оборудования, технологий и торговых марок. Впервые за годы реформ, проявилось столкновение национальных интересов Китая и развитых стран Запада, которые начали препятствовать приходу конкурирующих китайских высокотехнологичных товаров и капитала на свои рынки, запустили национальные программы реиндустриализации и рещоринга [1; 2; 3].

Инициатива Пояса и Пути (Инициатива «Один пояс, один путь» - ИПП) — выступает как комплексный план очередного этапа экономической модернизации Китая (перехода к постиндустриальному обществу). Планируется совершенствование национальной отраслевой структуры через воздействие на отраслевые структуры хозяйства других стран. Так как западный мир блокировал равноправное сотрудничество и саму возможность развития других стран Юга. К 2020 году около 60 тыс. производственных филиалов иностранных ТНК ушли из Китая в другие страны. При этом доля предприятий с участием иностранного капитала в экспорте Китая снизилась с 60 до 31%. Однако увеличилась зависимость КНР от деятельности ТНК: (даже в условиях пандемии COVID19) в 2020 году и санкционном 2021 году были получены рекордные доходы транснациональными компаниями США от инвестиций в Китай и китайскими ТНК — от активов в США [2].

Уже с 2013 г. китайские компании стали массово выносить свои производственные линии за рубеж. Китай принял решение создавать новую, параллельную западной глобальную экономику. Для этого в рамках Инициативы «Один пояс, один путь» должна быть осуществлена электрификация и на ее основе индустриализация стран глобального Юга.

Безусловно, такие глобальные цели развития страны могут быть достижимы только при участии гигантских китайских ТНК в ряде мировых отраслей промышленности и сферы услуг. Этот факт уже имеет отражение в рейтингах мировых крупнейших корпораций, например, Fortune Global 500. И тут Китай ныне лидирует: в списке 500 крупнейших ТНК мира (по объемам продаж (Revenue in USD) на август 2023 г. представлено 143 китайские компании (для сравнения: 135 в 2021 г. и всего 10 в 2001 г.) и 136 американских.⁵ Три китайские ТНК (State Grid, China National Petroleum, Sinopec Group) занимают соответственно 3. 5 и 6-ю позиции среди Топ-10 мировых ТНК по объему продаж. При этом стоит подчеркнуть, что в данном рейтинге Fortune Global 500 – ныне 42% приходится на корпорации Восточной Азии (208, включая китайские – 143), 31% пришлось на ТНК стран Северной Америки (153), и 24% - это европейские корпорации (на остальные страны мира пришлось всего 4% (21 ТНК) [4;5]. Изменялся и рейтинг глобальных городов мира, в которых размещались штаб-квартиры крупнейших ТНК. Так, с 1995 по 2010 г. лидировала столица Японии (Токио), где в 1995 г. размещались 93 штаб-квартиры, в 2005 г. – 56, в 2015 г. – 38 [8]. Но ныне лидером стал Пекин, опередивший по данному показателю все другие глобальные города мира. В столице Китая размещаются ныне 59 штаб-квартир ТНК из списка 500 крупнейших по объему продаж, из них три четверти относятся к сфере услуг [4;5]. Эти данные также свидетельствуют о развороте мировой экономики в сторону Восточной Азии.

Так как Китай планирует отказаться от роли “мировой фабрики”, то для перехода экономики Китая на качественно новый уровень требуется намного более богатый и требовательный национальный рынок. И даже объединение рынков в рамках БРИКС или с другими странами глобального Юга не сможет решить проблему инновационного спроса на качественную высокотехнологичную продукцию. Иными словами, проблем развития у КНР

⁵ Fortune Global 500 - <https://fortune.com/ranking/global500/>

очень много. Тем не менее, стоит напомнить, что в основе экономической модели развития Китая находятся национальная инновационная система и образование, позволяющие добиться промышленного суверенитета, в свою очередь обеспечивающего кредитную эмиссию национального капитала. Ко всему прочему Китай продемонстрировал феноменальные способности адаптировать зарубежный опыт развития.

Закключение

Вне всякого сомнения, чрезвычайно мощным является намерение 1,4 млрд человек в КНР продолжать свое развитие. В основе китайского экономического чуда лежит не только «дешевая рабочая сила» (как было принято думать ранее). Помимо стоимости труда и задекларированного набора налоговых льгот, в Китае последовательно проводилась специальная промышленная и территориально-организационная политика государства, происходило разделение отраслей хозяйства между государственным и частным, крупным и малым бизнесом.

Однако Китай не предложил (или не озвучил пока) принципиально новой идеи мирового развития, которая выходила бы за рамки традиционных отношений модели «Центр — Периферия». Кроме того, нет четкого понимания, каким Китай видит свое постиндустриальное место в глобальной экономике: либо в качестве части ее ядра («центра») вместе с высокоразвитыми странами Запада или в качестве центра альтернативной изолированной подсистемы.

Что касается разворота политики России на Восток, то он не является вынужденным или конъюнктурным. Это естественная реакция на смещение центра мирового развития и потребления в Азию, в первую очередь в Восточную Азию. Менее чем за пять лет товарооборот России и Китая увеличился вдвое (до 240 млрд долл. в 2023 г.). Ученым и бизнесменам целесообразно глубоко изучать все направления и тенденции развития экономики Китая, без которого немыслимо современное устойчивое мировое развитие.

Список использованных источников

1. Калашников Д.Б. ТНК Китая в модернизации национальной экономики. М.: РУСАЙНС, 2020. 244 с. ISBN 978-5-4365-6369-5
2. Калашников Д.Б. Экономика Китая: учебное пособие / Д.Б. Калашников. М.: Кнорус, 2024. 352 с. ISBN 978-5-406-13018-6
3. На пути к Китайскому миру / под ред. Н.А. Слука. М.: Издательство Московского университета, 2018. 356 с. <https://doi.org/10.24411/2221-3279-2019-10037>
4. Родионова И.А., Дирин Д.А. Крупнейшие транснациональные корпорации мира: сдвиги в страновой и секторальной принадлежности // Географический вестник = Geographical bulletin. 2023. № 1(64). С. 52–71. <https://doi.org/10.17072/2079-7877-2023-1-52-71>
5. Родионова И.А., Калашников Д.Б. Китай в рейтингах крупнейших корпораций мира: трансформация модели участия в международном разделении труда // Известия РАН. Сер. геогр., 2023, том 87, № 5, с. 666–676. <https://doi.org/10.31857/S2587556623050072>
6. Самусенко Д.Н. Китайский вектор в развитии транснационального бизнеса // География и экология в школе XXI века. 2018. № 9. С. 29–38.
7. Синцеров Л.М. Трансформация роли транснациональных корпораций в мировом хозяйстве и сдвиги в географии прямых иностранных инвестиций // Известия РАН. Сер. геогр. 2021. № 6. С. 819–827. <https://doi.org/10.31857/S2587556621060121>
8. Слука Н.А., Карякин В.В., Колясев Е.Ф. Глобальные города как хабы новых транснациональных акторов // Контуры глобальных трансформаций: политика, экономика, право. 2020. Т. 13. № 1. С. 203–226. <https://doi.org/10.23932/2542-0240-2020-13-1-11>

КЛИМАТ ӨЗГЕРІСІНІҢ АЛҒЫШАРТЫ - ЖАСЫЛ КЛИМАТ ҚОРЫ

Ахан А.М., Абенова А.М., Әмірзақ Ж. Қ., 6В05203-География білім беру бағдарламасының студенттері,

Боранкулова Д.М.ғ.ғ.к., қауым.профессор, Бейкитова А.Н. магистр, аға оқытушы Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Алматы, Қазақстан

Аңдатпа. Климат - адамзаттың тіршілігіне ықпал ететін табиғат факторы. Оның өзгеруімен күрес – тұрақты дамудың ғаламдық деңгейде қабылданған мақсаты және өзекті мәселелерінің бірі. Климат өзгеруімен әрекеттерді жүзеге асыратын – Жасыл Климат Қоры әлемдегі ең ірі көпжақты қор болып табылады. Қоршаған ортаға CO₂ шығарындыларын азайту мақсатында Қазақстанда күн энергиясы жобасын Жасыл Климат Қорымен бірлесіп қаржыландыру жұмыстары атқарылуда.

Аннотация. Климат - фактор природы, способствующий выживанию человечества. Борьба с его изменениями – одна из общепринятых целей и актуальных проблем устойчивого развития на глобальном уровне. Фонд Зеленого Климата, который занимается изменением климата, является крупнейшим многосторонним фондом в мире. В целях снижения выбросов CO₂ в окружающую среду в Казахстане ведется работа по софинансированию проекта солнечной энергии Фондом Зеленого Климата.

Abstract. Climate is a natural factor contributing to the survival of mankind. Combating its changes is one of the generally accepted goals and urgent problems of sustainable development at the global level. The Green Climate Foundation, which focuses on climate change, is the largest multilateral fund in the world. In order to reduce CO₂ emissions into the environment, Kazakhstan is working on co-financing a solar energy project by the Green Climate Fund.

Климаттың өзгеруі өзекті мәселелердің бірі және адамдардың өмір сүру ортасына қауіп төндіреді. Климаттың өзгеруі - ХХІ ғасырдың басты геосаяси және экономикалық мәселесі [1]. «Тұрақты даму» мақсаттарының бірінде климаттың өзгеруі туралы мәселесі қарастырылған [2]. 2015 жылы Біріккен Ұлттар Ұйымына мүше барлық мемлекеттер қабылдаған Тұрақты дамудың 2030 күн тәртібі қазір және болашақта адамдар мен жер ғаламшары үшін бейбітшілік пен гүлденудің ортақ жоспарын ұсынған. Оның негізінде барлық дамыған және дамушы елдердің жаһандық серіктестікте әрекет етуге шұғыл шақыруы болып табылатын Тұрақты дамудың 17 мақсаты назарға алынған [3].

Тұрақты дамудың 13-ші мақсаты «Климаттың өзгеруімен күрес» бірнеше міндеттерді қарастырады: барлық елдерде қауіпті климат құбылыстарына және табиғи зілзалаларға төзімділікті және бейімделу қабілетін арттыру; климаттың өзгеруіне ден қою шараларын саясатқа, стратегияларға және ұлттық деңгейдегі жоспарлауға енгізу; ағарту, ақпаратты тарату және адамдар мен мекемелердің климат өзгерісінің қауіптілігін жеңілдету және салдарын әлсірету, оларға бейімделу және ерте ескерту бойынша мүмкіндіктерін жақсарту; климаттың өзгеруі жөніндегі Біріккен Ұлттар Ұйымының негіздемелік Конвенциясының қатысушылары болып табылатын дамыған елдердің өздеріне қабылдаған климаттың өзгеру салдарының қауіптілігін жеңілдету бойынша сындарлы шараларды қабылдау мән мәтініндегі дамушы елдердің қажеттіліктерін қанағаттандыру үшін және олардың жүзеге асырылуының айқындығын қамтамасыз ету үшін 2020 жылға дейін ортақ күш-жігермен барлық көздерден 100 млрд. АҚШ доллар жыл сайынғы жұмылдыру мақсатына қол жеткізу міндеттемесін орындау, сондай-ақ Жасыл климаттық қорды мүмкіндігінше ең қысқа мерзім ішінде капиталдандыру арқылы оның толық ауқымды жұмыс істеуін қамтамасыз ету; аз дамыған елдерде және шағын аралдардағы дамушы мемлекеттерде климаттың өзгеруімен байланысты жоспарлау және басқару мүмкіндіктерін күшейту тетіктерін құруға жәрдемдесу, бұл ретте әйелдерге, жастарға сондай-ақ жергілікті және маргиналданған қауымдарға баса назар аудару [4].

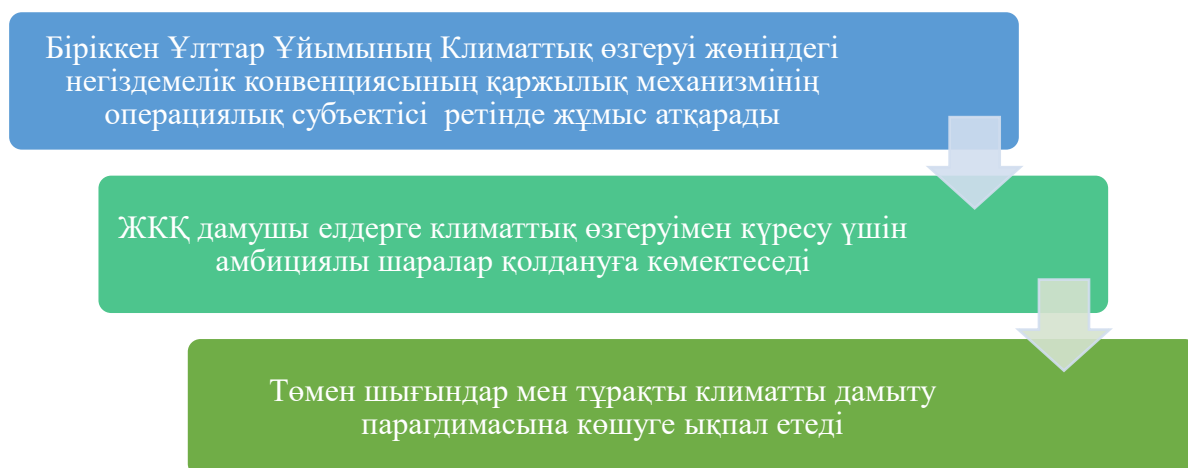
Қазіргі таңда климаттық өзгерудің алдын алуға бірнеше іс-шаралар жүргізіліп жатыр. Біріккен Ұлттар Ұйымы климатқа байланысты елдер мен қауымдастықтар қалпына келген кезде Үкіметтер қабылдай алатын 6 әрекетті ұсынды:

1. Инвестициялар көміртекті азырақ тұтынатын экономикаға көшуді жылдамдатуы және CO₂ шығарындылары аз болатын жасыл экономиканың дамуына ықпал етуі тиіс;
2. Жұмыс орындарын жасылдандыру және тұрақты инклюзивті өсу;
3. Жасыл экономика: барлығы үшін әділ және ешкімді артта қалдырмайтын өтпелі кезеңді жеделдету үшін кешенді әрекеттер арқылы қоғамдар мен адамдардың тұрақтылығын нығайту;
4. Тұрақты шешімдерге инвестициялау: қазба отындарын өндіру мен тұтынуды субсидиялауды тоқтату және ластаушыларды олардың қоршаған ортаға тигізетін жағымсыз салдары үшін төлеуге тарту керек;
5. Барлық климаттық қауіптерді жою;

6. Ынтымақтастық: Барлық елдер мен көшбасшылардың тиімді интеграциясы қазір бұрынғыдан да маңызды, өйткені ешбір ел жалғыз табысқа жете алмайды [5].

Осы әрекеттерді жүзеге асыратын және жыл сайын талдау жасап, қаржыландыратын арнайы бірнеше ұйымдар құрылған. Сол ұйымдардың бірі – *Жасыл Климат Қоры*. Жасыл климаттық қор (GCF) әлемдегі ең ірі көпжақты қор болып табылады. Біріккен Ұлттар Ұйымының Климаттың өзгеруі жөніндегі негіздемелік конвенциясының (UNFCCC) қаржыландыру механизмі және Париж келісімінің маңызды элементі ретінде ЖКҚ миссиясы дамушы елдерге төмен шығарындылар, климатқа төзімді жолдарға өздерінің климаттық амбицияларын көтеру және жүзеге асыруда қолдау көрсету болып табылады. 2023 жылға қарай GCF 129 дамушы елдегі 243 жобаны қаржыландыруға 12 миллиард доллардан астам қаражат бөлді [6].

Жасыл климаттық қорды 2010 жылы БҰҰ-ның Климаттың өзгеруі туралы негіздемелік конвенциясына қатысушы 194 мемлекет құрды. Ол Конвенцияның қаржылық механизмінің жұмыс істейтін субъектісі ретінде әзірленген және штаб-пәтері Корея Республикасында орналасқан. Оны елдерді ұсынатын 24 Кеңес мүшесі басқарады және Конвенция тараптарының Конференциясынан (COP) нұсқаулар алады. Біріккен Ұлттар Ұйымының Климаттың өзгеруі жөніндегі негіздемелік конвенциясы (UNFCCC) негізінде құрылған Қор климаттың өзгеруіне жаһандық жауап берудегі парадигмалардың өзгеруін қолдауға бағытталған. Ол өз ресурстарын дамушы елдердегі шығарындылары аз және климатқа төзімді жобалар мен бағдарламаларға бөледі. Қор климаттың өзгеруінің әсеріне өте осал қоғамдардың, атап айтқанда, аз дамыған елдердің, дамушы шағын аралдық мемлекеттерінің және Африка мемлекеттерінің қажеттіліктеріне ерекше көңіл бөледі (сурет 1) [7].

Сурет 1. Жасыл Климат Қорының рөлі

Канкунда ЖКҚ кеңесін құру, уақытша басқарушыны тағайындау, кәсіби хатшылық құру және 40 мүшеден тұратын Уақытша комитетті құруды қамтитын ЖКҚ қызметінің негізгі бағыттары анықталды. Содан кейін 2011 жылы Дурбанда өткен COP17 Климаттың өзгеруі жөніндегі конференциясы кезінде ЖКҚ заңды тұлғаға ие халықаралық ұйым ретінде құрылды және ЖКҚ басқару мен институционалдық тәртібі белгіленді [8].

ЖКҚ өз ресурстарын аккредиттелген халықаралық, аймақтық, ұлттық және субұлттық ұйымдар арқылы басқарады. Бұл мемлекеттік, жеке немесе үкіметтік емес мекемелер болуы мүмкін. «Аккредиттелген» бұл ұйымдар ЖКҚ аккредиттеу процесін аяқтағанын және қор стандарттарына сәйкес келетінін білдіреді.

Ұйым 2015 жылы ЖКҚ қаржыландыруы үшін мақұлданғаннан бері жоба 56 био-бизнеске көмектесті, 116 жергілікті қауымдастықтар мен қосымшалардан 13 920 адамға пайда әкелді. Ол сондай-ақ қауымдастықтарға 197 000 АҚШ долларын құрайтын басқа қаржыландыруға сәтті өтінім беруге мүмкіндік берді. Бұл күш-жігердің барлығы жергілікті халық үшін орманды кесусіз оқу мүмкіндіктері мен табыс әкелетін баламаларды ұсынады.

2022 жылғы зерттеуде провинцияда есептелген жалпы көміртегінің шамамен 2,153 миллион тонна көмірқышқыл газы осы жобаға бағытталған аймақтардың экожүйесінде сақталған [6].

2013 жылы Қазақстанда «Қазақстан Республикасының 2050 жылға дейінгі жасыл экономикаға көшу тұжырымдамасы» қабылданды, онда болашақ дамудың бағыты ретінде «жасыл экономика» қағидаттары қарастырылған. Тұжырымдаманың мақсаттарының бірі жаңартылатын энергия көздерінің (ЖЭК) жалпы электр энергиясын өндірудегі үлесін 2020 жылға қарай 1%-дан сәл астам 3%-ға, 2030 жылға қарай 30%-ға және 2050 жылға қарай 50%-ға дейін арттыру болып табылады [9].

2015 және 2017 жылдары Еуропа қайта құру және даму банкі (ЕҚДБ) және Таза Технологиялар Қорымен (ТТҚ) бірлесіп, Бурное күн электр станциясының бірінші және екінші кезеңдерінің (әрқайсысы 50 МВт) құрылысын қаржыландыруды қамтамасыз етті. Станция Оңтүстік Қазақстандағы Жамбыл облысында, жергілікті электр қуатының тапшылығы бар өңірде орналасқан. Зауыт жылына 144 ГВт/сағ-тан астам электр энергиясын өндіруге арналған, бұл шамамен 135 000 тонна СО₂ шығарындыларының орнын толтырады. Бұл станция еліміздегі алғашқы коммерциялық күн электр станциясы болып табылады. ЕҚДБ шамамен 104 миллион еуроны ұлттық валютадағы қарызды қаржыландыруды және Таза Тенологиялар Қорынан (ТТҚ) 25 миллион еуроны жеңілдетілген қарыздық қаржыландыруды қамтамасыз етті. ЕҚДБ үкіметпен (соның ішінде Премьер-Министрмен және Энергетика министрлігімен) Бурное жобасы мен басқа да жаңартылатын энергия жобалары үшін қолайлы жобаны қаржыландыруға жарамдылығын қамтамасыз ету үшін жобаны әзірлеу кезеңінде белсенді жұмыс істеді. Осылайша, Бурное жобасы талап ету құқығының шектеулі құрылымы қолданылған елдегі жаңартылатын энергия көздерінің бірінші жобасы болды. 2018 жылы ЕҚДБ Қазақстандағы төрт шетелдік инвесторға жаңартылатын энергия секторында қолдау көрсетті (кесте 1) [10].

Кесте 1. ЕҚДБ бастауымен Қазақстандағы Күн энергия станциялары

Атауы мен қуаттылығы	Жобаны іске асырушылар	Орналасқан жері
Бурное (100 МВт)	United Green (Қазақстан және Ұлыбритания)	Жамбыл облысы
Задарья (14 МВт)	Urbasolar (Франция)	Оңтүстік Қазақстан облысы
Байқоңыр (50 МВт)	United Green (Қазақстан және Ұлыбритания)	Қызылорда облысы
Risen Solar (40 МВт)	Risen Energy (Қытай)	Қарағанды облысы
Nomad (37МВт)	Total EREN (Франция), Access Infra Central Asia (БАӘ)	Қызылорда облысы
Саран (100МВт)	Joachim Goldbeck Holding (Германия)	Қарағанды облысы

ЕҚДБ француздық Urbasolar компаниясына қуаттылығы 14 МВт болатын Задарья күн электр станциясының құрылысына жергілікті валютада 8,8 миллион АҚШ доллары көлемінде несие берді. Сонымен қатар, ТТҚ жобаны 3,9 миллион доллар көлемінде жеңілдетілген несие беру арқылы бірлесіп қаржыландырды. Сонымен қатар, ЕҚДБ Қытайдың Risen Energy компаниясына Қарағанды облысында қуаттылығы 40 МВт жаңа күн электр станциясының құрылысына қолдау көрсету үшін қосымша қаржыландыру ұйымдастырды. ЕҚДБ ұйымдастыратын қаржыландыру құрылымына жергілікті валютадағы 22 миллион АҚШ долларына дейінгі ұлттық валютадағы несие, ТТҚ-нан 5,8 миллион АҚШ долларына дейінгі несие және Жасыл Климат Қорынан (ЖКҚ) 4,2 миллион АҚШ долларына дейінгі несие кіреді. Бұл ЕҚДБ 2018 жылдың басында қол қойылған елде жаңартылатын энергияны бірлесіп қаржыландыру туралы негіздемелік келісім аясында Қазақстандағы күн энергиясы жобасын Жасыл Климат Қорымен бірлесіп қаржыландыруды бірінші рет ұсынып отыр. Сонымен қатар,

2018 жылы ЕҚДБ және Азия даму банкімен серіктесе отырып, Қазақстанның орталығындағы Байқоңырда қуаты 50 МВт күн электр станциясының құрылысын қаржыландыруға келісті. Қаржыландырудан басқа, ЕҚДБ Энергетика министрлігіне 2018 жылы іске қосылған жаңартылатын энергия көздері жобаларын таңдау бойынша аукциондық сауда-саттық схемасын әзірлеуге және іске асыруға көмектесті.

Жасыл Климаттық Қор ғаламдық климат өзгеруінің алғышарты болады. Тұрақты даму мақсатын жүзеге асыруда әр мемлекет климат өзгерісімен күресудің алға қойған міндеттерін тұрақты сақтай және жүзеге асыруы қажет.

Пайдаланылған дереккөздер тізімі

1. Устойчивое развитие: Новые вызовы: Учебник для вузов/ Под общ. ред. В. И. Данилова-Данильяна, Н. А. Пискуловой. - М.: Издательство «Аспект Пресс». - 2015. - 336 с.
2. Экологический императив технологического развития России: сборник материалов Международной научно-практической конференции (в рамках международного научно-практического форума «Россия в XXI веке: глобальные вызовы, риски и решения») / Государственный университет управления. - М.: Издательский дом ГУУ. - 2019. - 223 с.
3. The 17 Goals [Электронный ресурс]: <https://sdgs.un.org/goals> (қаралған күні 12.03.2024)
4. Климаттың өзгеруімен және оның салдарларымен күрес бойынша шұғыл шаралар қабылдау [Электронды ресурс]: <https://kazstat.github.io/sdg-site-kazstat/13/> (қаралған күні 12.03.2024)
5. Цель 13: Принятие срочных мер по борьбе с изменением климата и его последствиями [Электронный ресурс]: <https://www.un.org/sustainabledevelopment/ru/climate-change/> (дата обращения 15.03.2024)
6. GCF Strategic Plan 2024-2027 overview [Электронный ресурс]: <https://www.greenclimate.fund/about/strategic-plan> (қаралған күні 16.03.2024)
7. Green Climate Fund [Электронный ресурс]: [Green Climate Fund | UNEP - UN Environment Programme](https://www.greenclimate.fund/) (дата обращения 16.03.2024)
8. роль Республики Корея в деятельности Зеленого климатического фонда (ЗКФ), Пугачева А.М. - Корееведение в России: направление и развитие, 2021. - Т. 2. № 1. - С. 109-111.
9. Қазақстан Республикасының жасыл экономикаға көшу тұжырымдамасы туралы [Электронды ресурс]: <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/U1300000577> (қаралған күні 24.03.2024)
10. Переход к Зеленой экономике. Пример проекта ВИЭ в Казахстане - Европейский банк реконструкции и развития, 2019.

К ВОПРОСУ ОБ УТОЧНЕНИИ ПОНЯТИЯ «ОЗЕРО»

Захаров С.Г.к.г.н., доцент, Южно-Уральский государственный гуманитарно-педагогический университет, г. Челябинск, Россия

Андатпа. «Көл» ұғымының нақты анықтамасы берілген, ол су деңгейінің шекарасындағы су қоймасының өзін де, ландшафттың көл жағасындағы аймағын да, соның ішінде көл аралдарын да қамтиды. Бұрын ұсынылған анықтамаларға толықтыру енгізілуде - көлдің ең аз өмір сүру ұзақтығы 1 жылдан асуы керек. Су қоймаларының көлеміне қарай көлдердің жаңа классификациясы берілген; Эфемерлік көл тәріздес су қоймаларын көлдерден ландшафттардың гидроморфтық маусымдық формаларына ауысатын табиғи объектілер ретінде анықтау да орынды. Бұл тәсілді қолдану көлді табиғи жер кешені ретінде жақсырақ түсінуге ықпал етеді. Сондай-ақ, бұл тәсіл көлдер мен эфемерлі көл тәрізді су қоймаларын пайдалану мен қорғауды ұтымды жоспарлауға мүмкіндік береді.

Аннотация. Приводится уточненное определение понятия «озеро», включающее в него как сам водоем в границах уровня воды так и приозерный участок ландшафта, включая озерные острова. Вводится дополнение в предложенные ранее определения – минимальный срок существования озера должен превышать 1 год. Приводится новая классификация озер по размерам водоемов; также обосновано выделение эфемерных озеровидных водоемов как переходных природных объектов от озер к гидроморфным сезонным формам ландшафтов. Применение данного подхода будет способствовать лучшему пониманию озера, как природного комплекса суши. Также данный подход позволит рационально планировать режим эксплуатации и охраны озер и эфемерных озеровидных водоемов.

Abstract. the concept of “lake” is clarified, including both the reservoir itself within the boundaries of the water level and the lakeside area of the landscape, including lake islands. An addition is being made to the previously proposed definitions - the minimum lifespan of the lake must exceed 1 year. A new classification of lakes according to the size of reservoirs is given; The identification of ephemeral lake-like reservoirs as transitional natural objects from lakes to hydromorphic seasonal forms of landscapes is also justified. The application of this approach will contribute to a better

understanding of the lake as a natural land complex. Also, this approach will make it possible to rationally plan the operation and protection of lakes and ephemeral lake-like reservoirs.

В среднем и высшем образовании к понятию «озеро» сформировался стереотипный подход, как к внутреннему водоему суши с замедленным водообменом, не имеющему прямой связи с океаном. Между тем точное определение озера не так просто, как кажется на первый взгляд: ведь под данное понятие попадают как маленькие озерки так и гигантские водные объекты, площадью в десятки тысяч км². Современное определение озера даже в вузовском учебнике не в полной мере показывает все черты озера и характерные для озер лимнологические процессы.

«Озеро – естественный водоем суши с замедленным водообменом. Как правило, озера обладают выработанными под воздействием ветрового волнения берегами. Озера не имеют прямой связи с океаном. Для образования озера необходимы два неперенных условия – наличие естественной котловины, т.е. замкнутого понижения земной поверхности, и находящегося в этой котловине определенного объема воды» [3].

Существенно дополняет вышеприведенное определение (характерными чертами, позволяющими отличить озеро от лужи) следующее описание:

«Озеро – водная материковая экосистема, характеризующаяся водами, относительно стоячими и достигающими такой глубины, на которой происходит разделение на зоны пелагическую и литоральную и создание по вертикали градиента основных абиотических факторов среды (свет, температура, pH)» [4].

Автор предлагает следующее определение озера, как природного комплекса и водного объекта определенной размерности:

«Озеро – это водная поверхностная геосистема суши, в которой происходит непрерывный обмен веществом и энергией между составляющими ее элементами – водной массой, котловиной, донными отложениями, гидробиоценозом, а также приозерным ландшафтом; размеры озера и уровенный режим определяют качественные различия протекающих лимнических процессов» [2].

Дополнительные признаки озера, (по мнению автора):

Озеро должно непрерывно существовать не менее 1 года.

В озере затруднен пространственный водообмен, что позволяет сформироваться нескольким (не менее чем двум) водным массам.

В результате лимнических процессов между котловиной и водной массой происходит накопление специфического осадка (озерные донные отложения) и формирование специфической зоны контакта с надводной озерной геосистемой (береговой зоной и приозерным ландшафтом).

Приозерный ландшафт – экотонная область суши, прилегающая к озеру, на которую распространяется вещественно-энергетическое воздействие озера (проявляется в распространении озерных отложений палеоводоема, воздействии грунтовых вод, связанных с озером, переносом тепла и влаги с водоема, отражающемся на растительном комплексе прибрежной зоны). Также в области приозерного ландшафта находится активная стоковая зона водосбора, формирующая геосистему «озеро-водосбор».

Озеро в пределах существующей площади акватории и приозерного ландшафта образует озерный ландшафтный комплекс. Неотъемлемой частью этого комплекса являются озерные острова.

Автором сделана попытка классифицирования озер по размерам (табл. 1); при этом автор полагает, что континентальные водоемы площадью более 1000 км² должны быть описаны как переходные формы природного комплекса «озеро-море» и иметь индивидуальное описание и индивидуальные особенности охраны и использования в хозяйственной деятельности.

Таблица 1

Классификация озер по площади акватории и глубине

(по [1], с дополнениями)

Тип	Класс	Площадь, км ²	Глубина, м
Крупное озеро	1	100 – 1000	Н ср. > 20
	2		10 < Н ср. < 20
	3		5 < Н ср. < 10
	4		Н ср. < 5
Среднее озеро	1	10 – 100	Н ср. > 5
	2		Н ср. < 5
Малое озеро	1	1,0 – 10	Н ср. > 5
	2		Н ср. < 5
	3	0,1 – 1,0	Н макс. > 5
	4		Н макс. < 5
Озерко	1	менее 0,1	Н макс. > 2
	2		Н макс. < 2

Сложно согласиться с принятой на практике минимальной величиной площади водного зеркала в 1 га, как признака водоема, относимому к озеру. Существуют отдельные карстовые и вулканические озера, имеющие меньшую площадь, но при этом значительные глубины и характеризующиеся специфическим лимническим процессом. Существуют и гораздо большие по площади (десятки, сотни км²) временные водоемы, которые нельзя отнести к озерам.

Выясняя вопрос о размерах самого минимально возможного размера озера (или где проходит граница «озеро-лужа»), оказалось, что между самым малым озером и лужей находится целый класс водоемов, который автор предлагает назвать «эфемерные озеровидные водоемы» (ЭОВ) [2]. Данный класс водоемов не имеет четко выраженной котловины, но имеет четко выраженную сезонность появления водной массы (в теплый или холодный сезоны года; а также в засушливый или влажный сезоны). ЭОВ не может существовать в виде постоянного водоема в течение целого года.

Авторское определение ЭОВ: «Переходная группа водных объектов суши от озер к лужам, обладающая перемежающимся лимническим процессом в течение года (водная масса исчезает на определенное время в течение года; уровенный режим становится нулевым). Накопление донного осадка может не происходить. Для ЭОВ характерна невыраженность или спорадичность котловины и четко выраженная сезонность существования водной массы».

Таблица 2

Классификация эфемерных озеровидных водоемов
(по [2], с дополнениями)

Тип	Класс	Примеры ЭОВ
Интразональный (ЭОВ связаны с другими водными объектами)	Гумидный	Озерки на поверхности покровных ледников (Гренландия, Антарктида)
		Озерки на болотах, с признаками ЭОВ
		Горные озера лавинного выбивания
Зональный (черты определяются зональными характеристиками ландшафта)	Гумидный	Озерки на поверхности паковых льдов (снежницы)
		Термокарстовые озера (неглубокие, с признаками ЭОВ)
		Озера, промерзающие до дна
	Аридный	Сезонно пересыхающие озера аридных областей, в том числе некоторые концевые озера с признаками ЭОВ

Список использованных источников

1. Захаров С.Г. К вопросу о классификации озер и озеровидных водоемов / Известия Русского географического общества, 2002, т. 134. Вып. 3 – С. 25-27
2. Захаров С.Г. Эфемерные водные объекты как особая группа озеровидных водоемов/Географический вестник. 2019. № 1 (48). – С.56-62
3. Михайлов В.Н., Добровольский А.Д., Добролюбов С.А. Гидрология. – М.: Высшая школа, 2007. С. 259
4. Фаис Д., Максимов В.Н., Моричи Дж., Назелли-Флорес Л. Мультимедийный словарь по экологии. – М.: Наука, 2007 С. 83

СОЛТҮСТІК АРАЛ ТЕҢІЗІ БӨГЕТІНІҢ ЖОТАСЫН КӨТЕРУ НОБАЙЫ

Махмұт Қасабеков PhD., доцент, Л.Н.Гумилев атындағы Еуразиялық ұлттық университеті, Астана қ., Қазақстан

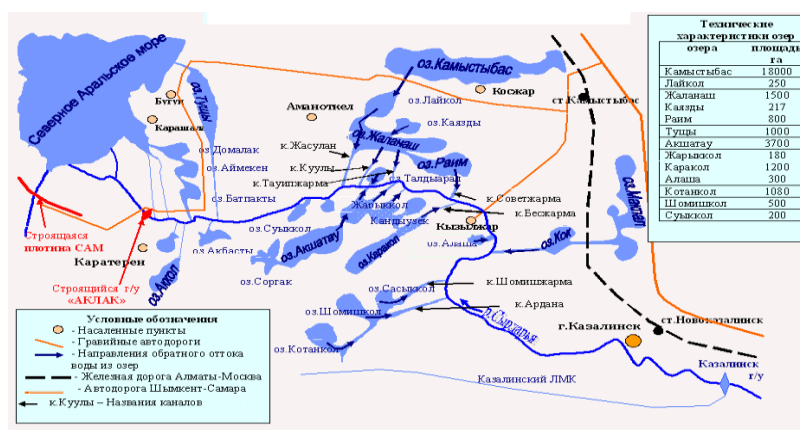
Андатпа. Өңірдегі экологиялық ахуалды тұрақтандыру үшін Кіші Аралда және Сырдария өзенінің төменгі ағыстарында су шаруашылығы шараларын жан-жақты үдетуді қарастыратын, Кіші Аралды сақтау және Сырдария өзенінің арнасын реттеу жобасы шеңберінде, экологиялық тұрақсыз Арал өңірін дамытудың баламалық нұсқаларының бірі қарастырылады.

Түйінді сөздер: Арал теңізі, Үлкен және Кіші Арал, Сырдария өзені, су шаруашылық шаралары, Сарышығанақ бөгеті, Сырдария өзені атыраулық жүйесіндегі көлдер.

Abstract. The scientific work considers one of the alternative options for the development of the ecologically unstable Aral Sea region within the framework of the project for the preservation of the small island and the regulation of the Syrdarya riverbed, which provides for a comprehensive acceleration of water management measures on the Small Island and in the lower reaches of the Syrdarya River to stabilize the ecological situation in the region.

Keywords: The Aral Sea, the Big and Small Aral, the Syrdarya River, water management measures, the Saryshyganak dam, lakes of the Syrdarya River delta.

Соңғы деректер бойынша Үлкен Арал теңізі мен Сырдария атырауы (дельта) арасындағы аумақта – Арал теңізі құрғауымен 3500 км² аудан түзілген. Бұл аумақ негізінен сортаңды топырақты бос жерлер, олар жартылай табиғи орман массивімен көмкерілген немесе жел эрозиясын тоқтату мақсатында мемлекеттің бастауымен жүргізілетін ормандарды қалпына келтіру процесінде пайда болған бұталы орманы бар [1]. Сырдария өзені сағалық бөлігінің су экожүйесі маңызды компоненттерінің бірі болып табылатын, Қазалы ауданында орналасқан атыраулық көлдер жүйесі Қызылорда облысының су ресурстары көлемінде ерекше орын алады (Сурет 1).

Сурет 1: Сырдария өзені атыраулық бөлігіндегі көлдердің орналасу нобайы

Экологиялық ахуалды тұрақтандыру үшін Кіші Аралды сақтау және Сырдария өзенінің арнасын реттеу жобасы шеңберінде, экологиялық тұрақсыз Арал өңірін дамытудың баламалық нұсқаларының бірі Сарышығанақ бөгеті қарастырылады. Жоба бойынша – Кіші Арал суының деңгейін көтеру үшін екі деңгейлі сатылы (каскад) қажет, біріншісі – Сарышығанақ шығанағында абсолюттік биіктік белгісін 50,0 м ету, және екіншісі – Кіші Арал бұрынғы биіктік белгісіне жеткізу.

Кіші Аралды толтыру үшін бір деңгейлік нұсқада биіктік белгісін 50 м-ге дейін көтеру үшін ең кемі 26 жыл керек, ал гидрологиялық есептеулер - су аз жылдары жеткен су деңгейін сақтау үшін Солтүстік Арал теңізіндегі қажетті су көлемін үнемі қамтамасыз ету мүмкін емес.

Сырдария өзенінің гидрологиялық режимінің өзгеруі бірінші кезекте атыраулық шағын көлдерге әсер етті. Қостам-Қаракөл, Ақпай-Акірек және Ақсай-Қуандария көлдер жүйесі толығымен қурап қалды.

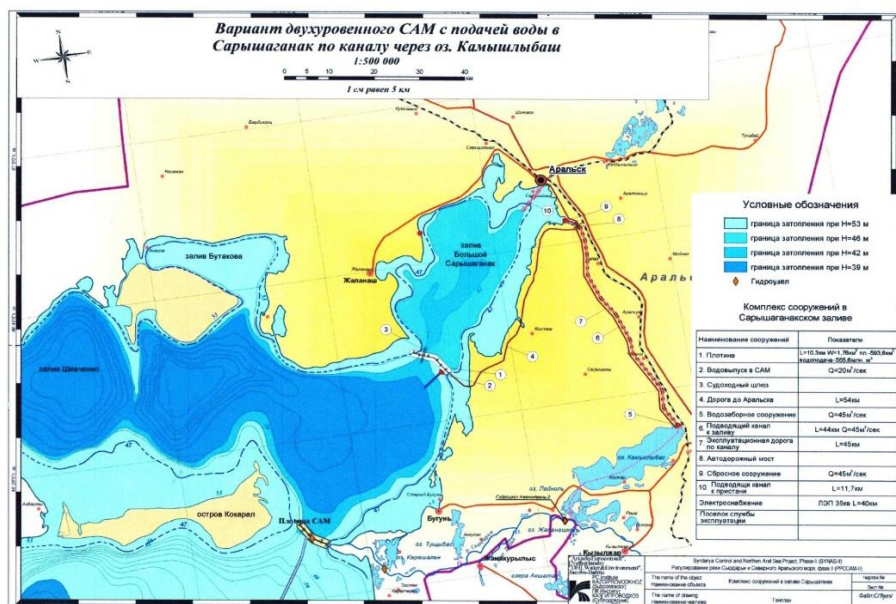
Нәтижелер және талқылау.

Жоба бойынша шаралардың бірі – Кіші Арал суының деңгейін көтеру болып табылады, қазіргі уақытта оның биіктік белгісі 42 м.абс. құрайды. Жобамен екі деңгейлі саты (каскад) қарастырылады, біріншісі – Сарышығанақ шығанағында абсолюттік биіктік белгісін 50,0 м ету, және екіншісі – Кіші Арал бұрынғы биіктік белгісіне жеткізу [2].

Су деңгейлерін сатылы (каскадты) басқару, топырақ бөдетшелермен жеке бұғаздарды жабу арқылы іске асырылады және Солтүстік Арал теңізі мен Сырдария өзенінің арнасын реттеу жобасы шеңберінде ұсынылады. Бұл кезеңде су тастау және балық өткізу құрылымдарымен 2 бөдетшеден тұратын су қоймалары қатарымен іске асыру қажет.

Бірінші бөдетше (Сарышығанақ бөдеті) Сарышығанақ шығанағын толығымен көмеді, мұндағы су деңгейін 50 м биіктік белгісіне дейін көтереді және шығанақтың құрғап қалған табынын сумен толығымен жабады (2-сурет). Бұл бөдетше биіктік белгісі 42,0 м осы жобаға кіреді. Бөдетше биіктігін көтеруден бөлек, су жеткізу каналы қай трассада түседі, соны да анықтау керек.

Райым каналы тұстамасынан су алу тиімді болып табылады, одан ары су қолданыстағы ұзындығы 20 км Кеңесарық каналына түседі. Осы тұстамадағы Сырдария өзені арнасы табанының биіктік белгісі 53 м, тежеу бөдеті көмегімен су деңгейін 58 м-ге дейін көтеру көзделеді. Содан кейін канал Мақпалкөл көлі және темір жолындағы су өткізу құрылымы арқылы Қамыстыбас көліне түсіп, оны шығыс жағынан айналып өтеді. Бұл бөліктің ұзындығы шамамен 20 км. Қамыстыбас көлінен Шөмішкөл көліне дейін ұзындығы 40 км канал трассасы жергілікті табиғи ойыс жерлерімен өтеді, олардың биіктік белгісі 55-60 м. Шөмішкөл көлінен Сарышығанақ шығанағына дейін ұзындығы 25 км құрғақ арна пайдаланылады. Су жеткізетін каналдың Сарышығанаққа дейінгі жалпы ұзындығы, Арал қаласы маңында шамамен 110 км құрайды, арна табанының орташа еңістігі – 0,000075, каналдың су өтімі 100,0 м³/с дейін барады.

Сурет 3: Су қоймасында су деңгейінің мәнін көтеру үшін

Жобадағы екінші бөдетше қазір жұмыс істеп тұр, ол - су деңгейінің биіктік белгісі 42,0 м Көкарал бөдеті. Бұл жағдайда Кіші Арал параметрлері мен су сапасы айтарлықтай

жақсарады, су көлемі 30,4 км³, су айлағының ауданы - 3,5 мың км² құрайды, ал су қоймасының орташа тереңдігі 7-10 м төңірегінде болады, бұл судың гүлдену үшін ең қолайлы жағдай (3-сурет).

Солтүстік Арал теңізі бөгетінің жотасын көтеру нобайы. Сырдария өзенінен су қоймасын толтыру үшін қажет су ресурстарының болжамдық қорының шамасы айтарлықтай маңызы бар. Қазіргі деңгейінен тарихи қалыптасқан, Кіші Арал және Сарышығанақ шығанағы су көлемі мен бетінің ауданы келесі шамаларда өзгереді (1-кесте).

Гидрологиялық есептеулер мынаны көрсетіп отыр, суы аз жылдары жеткен су деңгейін сақтау үшін Солтүстік Арал теңізіндегі қажетті су көлемін үнемі қамтамасыз етуге кепіл жоқ. Екі деңгейлі нұсқа кезінде Сарышығанақ шығанағының жоғарғы бөлігін 50 м-ге дейін толтыру үшін 5-7 жыл, Солтүстік Арал теңізін біруақтылы 44 м-ге дейін толтыру үшін 9-11 жыл қажет .

2-кестеде Кіші Аралдың толысуының (ΔW) есебі, булану мөлшері (W_1) ескеріліп есептелген. Әр жылдардағы жылмен алғандағы толысу уақытын (Т) есептеу нәтижелері, Көксарайконтрреттегіші тұрғызылуымен өзеннің атырауына жыл сайын 50% қамтамасыздықтағы ағын түсетінін көрсетіп отыр. Үлкен Аралға су тастау қарастырылмаған.

Кесте 2 – Кіші Аралдың толысу есебі

Биіктік белгілері, м.абс.	Кіші Арал		
	$\Delta W = W_1 - W_5,$ км ³	$\Delta W_1 = W_{50\%} - W_1,$ км ³	
1	2	3	4
50	29,5	1,776	16,47
48	20,7	2,176	9,51
46	14,2	2,416	5,88
44	5,9	2,486	2,37
42	0	2,766	-

Бұл есептен көріп отырғанымыздай, Кіші Аралды көрсетілген биіктік белгілерінде толтыру үшін 2 жылдан 16 жылға дейін қажет болады.

Екі көлдің қатарласып (каскадты) жұмыс істеуі Үлкен теңізге артық суды ағызудың алдын алады, олардың мөлшері «Казгидромет» деректері бойынша -2009 жылдары 30,0 км³ құраған. Соңғы 7 жылда ең жоғарғы су тастау көлемі 2004 жылы орын 2003алды және 7,95 км³ құрады, ал Солтүстік Арал теңізін 44,0 м және Сарышығанақ көлінің 50,0 м биіктік белгілеріндегі қажетті су көлемі 7,0 км³ құраған, яғни, Үлкен теңізге тасталатын жылдық артық су мөлшеріне шамалас.

Биіктік белгісі 46,0 м; 47,0 м; 48,0 м; және 50,0 м ҚТД бірдеңгейлік Солтүстік Арал теңізінің негізгі кемшіліктері мыналар:

1. Траншекаралық Сырдария өзені алабының Қазақстандық бөлігіндегі су ресурстарының өзекті тапшылығы жағдайында теңізді толтыру үшін қажет су көлемдері жоқ.

2.Қазіргі уақытта Сырдария өзенінің су ағынының едеуір ауытқып тербелуінен, табиғи жағдайларда болатын, елді мекендердің маңында тұрақты су деңгейін қамтамасыз ету мүмкін емес.

Қорытынды. Кіші Аралды сақтау және Сырдария өзенінің арнасын реттеу жобасы шеңберінде, экологиялық тұрақсыз Арал өңірін дамытудың баламалық нұсқаларының бірі қарастырылады.

Осы жоба бойынша шаралардың бірі – Кіші Арал суының деңгейін көтеру болып табылады, қазіргі уақытта оның биіктік белгісі 42 м.абс. құрайды. Жобамен екі деңгейлі саты (каскад) қарастырылады, біріншісі - Сарышығанақ шығанағында абсолюттік биіктік белгісін 50,0 м ету, және екіншісі – Кіші Арал бұрынғы биіктік белгісіне жеткізу Қоршаған ортаның жағдайын жақсарту мақсатында аумақта келесі қосымша экологиялық бағдарламалар қажет: 1) өзен атырауы ауданындағы қатты қалдықтарды пайдалану бағдарламасы; 2) қалдықтарды жинау жүйесін жақсарту бағдарламасы [3]. Солтүстік Арал теңізі маңындағы ауылдық жерлердің санитарлық жағдайын жақсарту бағдарламасы жасалады. Ол ауылды аумақтардағы тазалау құрылымдарын жақсартуды қарастырады. Осы бағдарлама шеңберінде сумен қамтамасыз ету жүйесінің күйі нашар елді мекендер үшін су тазалау құрылымдарының құрылысын көздейді.

Пайдаланылған дереккөздер тізімі

1. Л.К. Жусипова (2013) Современная экологическая обстановка в Казахской части Аральского моря и пути ее улучшения. Реферат диссертации на соискание академической степени магистра сельскохозяйственных наук по специальности 6М081000 – «Мелиорация, рекультивация и охрана земель». – Қызылорда.:

2. Т.К. Карлиханов, Л.К. Жусупова (2012) Укрепленная оценка вариантов второй фазы проекта регулирования русла реки Сырдария Северного Аральского моря РРССАМ-2. Geografia i geologia. – Przemyśl, Nauka i studia. Volume 18. С. 3-5.и

3. Т.К. Карлиханов, Л.К. Жусупова (2012) Кіші Арал теңізінің болашағын ғылыми негіздеу. САРСАТС – 2 жобасына байланысты ұсыныс. -Қызылорда: Ақмешіт гуманитарлық техникалық институтының «Ақмешіт» хабаршысы. №2.

ҚАЗАҚСТАНДА СУ РЕСУРСТАРЫН ТИІМСІЗ ПАЙДАЛАНУ САЛДАРЫ

Г. Ә.Момбай , Н.Д.Шакирова, Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Алматы қ., Қазақстан

Андатпа. Қазіргі таңда су ресурстары елдің тұрақты дамуының маңызды элементтерінің біріне айналып отыр. Қазақстан – географиялық жағдайына байланысты барлық ірі өзендердің төменгі сағасында орналасқан мемлекет. Елімізге су ресурстарының жетіспеуі, ең алдымен, осы трансшекаралық өзендерге тікелей байланысты екені де белгілі. Өзендердің түгелге жуығы – Ертіс, Іле, Сырдария, Жайық шет елдерде басталып, су ресурстарының жартысына жуығы елімізден тысқары жерде қалыптасады. Сумен қамтамасыз ету мәселесі біздің елімізде өткір өзекті мәселелердің бірі ретінде танылады. Сол үшін су ресурсы қазіргі таңдағы ең өзекті мәселенің бірі. Мақалада су ресурстарының тиімсіз пайдалану салдарлары қарастырылады.

Аннотация. В настоящее время водные ресурсы становятся одним из важнейших элементов устойчивого развития страны. Благодаря своему географическому положению Казахстан является страной, расположенной в нижнем устье всех крупных рек. Известно также, что недостаток водных ресурсов в нашей стране напрямую связан с этими трансграничными реками. Почти все реки – Иртыш, Иле, Сырдарья, Жайык – берут начало в зарубежных странах, а почти половина водных ресурсов формируется за пределами страны. Проблема водоснабжения признана одной из самых актуальных проблем в нашей стране. Именно поэтому водные ресурсы сегодня являются одной из самых актуальных проблем. В статье рассмотрены последствия неэффективного использования водных ресурсов.

Abstrakt. Currently, water resources are becoming one of the most important elements of sustainable development of the country. Due to its geographical location, Kazakhstan is a country located at the lower mouth of all major rivers. It is also known that the lack of water resources in our country is directly related to these transboundary rivers. Almost all rivers - Irtysh, Ile, Syrdarya, Zhaiyk - originate in foreign countries, and almost half of the water resources are formed outside the country. The problem of water supply is recognized as one of the most pressing problems in our country. That is why water resources are one of the most pressing problems today. The article discusses the consequences of inefficient use of water resources.

Кіріспе. Қазіргі таңда су ресурстарын тұрақты пайдалану ең өзекті мәселеге айналып тұр. Су ресурстары экономикамен, қоғаммен тығыз байланысты. Президентіміз Қасым Жомарт Тоқаев 1 қыркүйекте «Әділетті Қазақстанның экономикалық бағдары» атты халыққа жолдауында, еліміздің экономикалық дамуына су ресурстарының үлесі көп екенін, және суды дұрыс пайдалану, ысырапшылдыққа жол берілмеу керектігін айтып өткен болатын. Судың қазіргі таңда қырық пайызының құмға сіңіп кетіп жатқандығын және трансшекаралық өзендердің мөлшерінің азайып бара жатқандығына тоқталды. 2040 жылы болжам бойынша су тапшылығы өте қатты сезілмек. Себебі еліміз құрлықшілік, трансшекаралық мемлекет болғандықтан судың жетіспеушілігі болашақта айқын білінуі мүмкін. Сол себепті президентіміз су саласын дамытудың үш жылдық жобасын әзірлеу, 20 жаңа бөген салу, 15 су қоймасын күрделі жөндеуден өткізу, 2027 жылға қосымша екі текше шақырым суға қол жеткізу міндетін қойып отыр. Су ресурстары және ирригация министрлігі құрылу керектігін, Ұлттық гидрогеология қызметі қайта жұмыс бастау қажеттілігіне де, тоқталды. Еліміздегі "Қазсушар", "Нұра топтық су құбыры" және басқа да негізгі компанияларда жаңарту және жаңа реформалар енгізу керектігі, материалдық жағдайын жақсартып, кадр мәселесін шешу керектігі айтылды [1].

Суресурстарын тиімді пайдалану үшін, суға байланысты көптеген шаралар қабылданған. Мысалы Су ресурстарын бірігіп басқару туралы 2009-2025 жылға бекітілген ұлттық жоспарды айтып өтсек болады, бұл жоспар 2009 жылы 28 қаңтарда №67 қаулы да жарияланған болатын [9]. **«Мемлекет басшысының тапсырмасын орындау үшін жаңа Су кодексін әзірлеу жалғасуда. Бұдан басқа, Қазақстан Республикасының 2023-2029 жылдар үшін арнайы бекітілген құжатта жалпы су ресурстарын дұрыс, әрі тиімді басқару жүйесін дамыту мақсат тұжырымы қабылданған болатын** [2].

Нәтиже бөлімі. Еліміздің трансшекаралық су ресурстары еліміздің ең маңызыды факторы болып табылады. Трансшекаралық өзендердің көлемінің азаю өзектілігі, барған сайын маңызды бола түсуде. Қазақстан Орталық Азияда орналасқан, су жүйесінің көп бөлігі көрші елдерден келетін мемлекет. Басым бөлігі Қытай, Ресей, Өзбекстан, Қырғызстан мемлекеттерінен бастау алады. Көп бөлігі шөлді немесе шөлейт болып табылатын Қазақстан Республикасы үшін судың маңызы өте зор. Қазақстанға шекарадан келетін су ресурстары шамамен 44% құрайды. Бұл дегеніміз өзен жүйелерінің басым бөлігі көрші елде орналасқан деген сөз. Трасшекаралық өзендер жүйесі көлемінен азая берсе 2050 жылға қарай су ағынының таяздануына, суда тіршілік ететін ағзалардың азаюына, Балқаш көлінің тартылып біраз бөлігі батпақ жүйесі болып кету қауіпі бар. Кез келген жағдайда ұлттық қауіпсіздік пен жарқын болашақты қамтамасыз ету мақсатында су тасқыны кезінде су ағынын ұстау үшін су қоймалары мен резерваттар салу және су шығынының орнын толтыру жер асты суларын тұрақты пайдалануды зерттеу, ағынды суларды тазарту және тұзды және ащы суларды тазарту қондырғыларын салу арқылы көптеген шешілмей жатқан мәселелерді шешуі мүмкін. Су ресурстары тапшылығының алдын алу үшін, көршілес мемлекеттермен қарым-қатынас орнату, екіншіден ішкі суды ұтымды пайдалану арқылы су тапшылығының алдын ала аламыз [3].

Қазақстан территориясында 8 негізгі өзен алаптары бар: Арал-Сырдария, Балқаш-Алакөл, Ертіс, Есіл, Нұра-Сарысу, Шы-Талас, Тобыл-Торғай және Жайық-Каспий [2]. Тобыл-Торғай мен Нұра-Сарысу елдегі жалпы халықтың 21%. Және жалпы егістік алқаптарының шамамен 35% құрайды, бірақ елдегі жалпы су ресурстарының 3% ғана бар. Ертіс, Арал-Сырдария және Балқаш-Алакөл өзендерінің бассейндері республикада өндірілетін су ресурстарының шамамен 75%-ын құрайды. Қазақстанның батыс бөлігі (Орал-Каспий бассейні), еліміздің мұнай-газ провинциясы айтарлықтай тәуелді [4]. Орталық Азияда су дағдарысы бар, жалпы Орта азияның басым көпшілігі суармалы егіншілікті пайдаланады. Соның ішінде бізде суармалы егіншілікпен айналысамыз. Азия аймағы халқының 80%-ға жуығы (55 миллионнан астам адам) аграрлық секторда жұмыс істейді және трансшекаралық өзендердің ресурстарына тәуелді. Дүниежүзілік банк «2050 жылға қарай 90 миллион адамға

дейінгі аймақтағы болжанған демографиялық өсу аясында 25-30 пайызға дейін су жетіспеушілігі болатынын хабарлайды.

Еліміз құрлықшілік және трансшегаралық мемлекет болуының себебінен және негізгі ірі өзен жүйелерінің бастауының 45 пайызы көрші мемлекетте қалыптасатынын нәтижесінде біз көрші мемлекеттерге трансшегаралық тұрғысынан тәуелдіміз. Және трансшегаралық өзендер 2030 жылға қарай жылына 30%-ға төмендейді деп болжануда [5,6] .

Сонымен қоса Ертіс пен Іле өзеніне байланысты проблемалар қазірдің өзінде толық шешілмеген. Ертіс пен Іле өзендерінің 70% суы Қытай мемлекетінің жерінен бастау алады. Еліміз үшін ең күрделі әрі өзекті мәселе Ертіс пен Іле өзен жүйелерінің таяздануы. Қытай мемлекеті Ертіс өзенін әртүрлі каналдар салып,көп бөлігін пайдалануда.Соның бірі Қара Ертіс – Қарамай, Ертіс – Үрімші каналдарын айтып өтсек болады. Қытай мемлекеті осылау су ресурстарының көп бөлігін пайдалан берсе,онда болашақта елімізге келетін су мүлдем азайып кетуі мүмкін.

Сурет 1. 2040 жылғы болжам карта

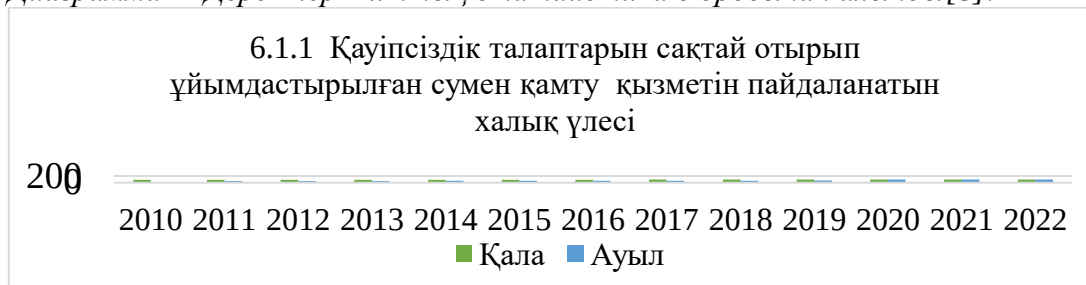
География 11-сынып .Каймулдинова К., Абдиманапов Б., Абилмажинова С. 80-беттен алынған [5] .

Сурет 1 көрсетілгендей картадан 2040 жылғы нәтижелерді көруге болады.Яғни 2040 жылы Қазақстан су тапшылығы өте қатты сезілетін мемлекеттер қатарына кіреді деген сөз.

Елімізде тамшылатып суару әдісі бұл, суды тиімді пайдаланудың бір жолы.Кейбір тұрғындар ауылшаруашылық тұрғысынан суды шектен тыс пайдалануда,ал бұл әрекеттерге байланысты да, заңдар қабылданған.Алғашқы қадам Су кодексін (20.02.2017 ж. өзгертулермен № 481-II) және «Жасыл экономика туралы» Заңды (28.04.2016 ж. № 506-V) қабылданған болатын [6].

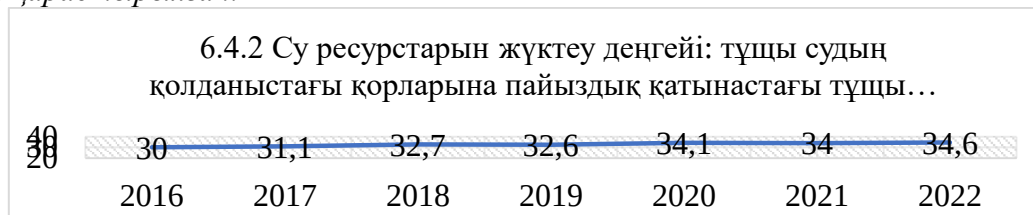
Сонымен қоса Тұрақты даму мақсаттарының бұрыннан бері қарастырып келе жатқан мақсаттарының бірі осы су ресурстары.Су ресурстары біздің елімізде ғана емес бүкіл әлемдік проблемаға айналууда.Тұрақты даму мақсатының 6 мақсаты «Таза су және санитария» деп аталады [7].

Диаграмма 2- Деректер Ұлттық статистика бюросынан алынды[8].

Бұл диаграммада ауыл халқы мен қала халқының суды тұтыну деңгейінің жыл сайын өсіп отырғанын байқауға болады. Қаланың көп бөлігі өнеркәсіптермен зауыттарға пайдаланылса, ал ауылда көбінесе егіншілік, суармалы ауыл шаруашылығына пайдаланылатыны белгілі.

Диаграмма 3. [8]- Бұл диаграммада тұщы суды пайдалану деңгейінің жыл сайынғы артуы қарастырылған.

Барлық тұтынушылар үшін экономикалық негізделген тарифтерге көшу су ресурстарын тиімді қайта бөлудің және экономика үшін өте пайдалы[10].

Қорытынды. Жалпы мақалада қазіргі таңда су ресурстары елімізде ең өзекті мәселелерді қарастырылды. Жұмыста президентіміз Қасым Жомарт Тоқаевтың 1 қыркүйектегі халыққа жолдауы қарастырылды. Жолдауда ел экономикасын тұрақты дамытуға су тапшылығы қатты кедергі болып отырғандығы. Қазір бұл ұлттық қауіпсіздік мәселесіне айналғандығына бас назар аударып өткен болатын. Сонымен қоса Қазақстан Республикасының трансшекаралық су ресурстарын құқықтық реттеу мәселесі қарастырылды. Зерттеу жалпы ғылыми танымның әдістеріне, қоғам мен табиғаттың өзара әрекеттесу тұжырымдамаларына негізделді. Жоғарыда аталған әдістерді пайдалана отырып, зерттеу барысында қолданыстағы құқықтық реттеу шараларының белгілі бір артықшылықтары мен кемшіліктері анықталды; Қазақстан Республикасының трансшекаралық су ресурстарының қазіргі жағдайын қарастырып, Орталық Азиядағы су ресурстарына байланысты келісімдеріне талдау жасалынды. Шекаралық өзендер мәселесі ,соның ішінде Шу,Іле,Ертіс, Жайық, Сырдария өзендерінің жай-күйі бойынша сипаттама жүргізілді.Жұмыста сонымен қоса тұрақты даму мақсатының ішінде 6 мақсаты –Таза су және Санитария бойынша жалпы сараптама ,жүргізілді.

Тұрақты даму үшін:

- 1) суды пайдалану және суды үнемдеу тиімділігін арттыруға басымдық беру;
- 2) техникалық қауіпсіздік талаптарына сәйкес, сондай-ақ судың ысырабын барынша азайту үшін су ресурстарын пайдаланатын шаруашылықтарда , суды тиімді қолдану шараларын көптеп жүргізу.
- 3) суға байланысты пайдалану лимиттері және су тұтыну нормаларын қайта қарау;
- 4) субсидиялау жүйесін қайта жетілдіру шаралары, және су ресурстары үшін төлемақы мөлшерлемелерін есептеу және тарифтерді қалыптастыру әдістері арқылы су үнемдеуді экономикалық ынталандыру шараларын дамыту ,
- 5) су ресурстарына байланысты нормалау негізінде, табиғи объектілерді сумен қамтамасыз ету сияқты мәселелерді қарастыратыны жайлы анықталды.

Және бірнеше шетел журналдарының мақалаларына сараптама жүргізілді. Мақала жазудағы өз ұсынысым көптеген елдерде су ресурстарына байланысты тапшылық байқалуда, бірақ әр мемлекет әртүрлі тәсілдерді пайдалу арқылы ,үлкен мәселенің алдын алуда. Менің де ұсынысым үлкен дамыған елдер қолданатын үнемдеп пайдалану технологияларын көптеп қолдану.

Пайдаланған дереккөздер тізімі

- 1.Президент Қасым Жомарт Тоқаевтің Жолдауы ,<https://www.akorda.kz/kz/memleket-basshysy-kasym-zhomart-tokaevty-n-kazakstan-halkyna-zholdauy-181416>
2. ҚР экология және табиғи ресурстар министрі Зүлфия Сүлейменованың су ресурстарына байланысты талқылауы <https://primeminister.kz/kz/news/reviews/r-ekologiya-zhne-tabii-resurstar-ministri-zlfiya-slevmenovatyrau-oblysyny-tryndarymen-kezdesti-23177>
3. Mechanism of Trans boundary Water Resources Management for Central Asia Countries. Available online at www.sciencedirect.com. Procedia - Social and Behavioral Sciences 143 (2014) 604 – 609
4. Energy Strategy Reviews. www.elsevier.com/locate/esr
5. География 11-сынып 2019 жыл Каймулдинова К, Абдиманапов Б., Абилмажинова С.
- 6.The water-energy-food nexus in Kazakhstan:challenges and opportunities. www.elsevier.com/locate/procedia
7. Тұрақты даму мақсаттары <https://egov.kz/cms/kk/zur>

8. Тұрақты дамудың 6 мақсаты Таза су және санитария <https://stat.gov.kz/sustainable-development-goals/goal/6/>

9. "Қазақстан Республикасының су ресурстарын бірігіп басқару және суды пайдаланудың тиімділігін арттыру жөнінде 2009 - 2025 жылдарға арналған ұлттық жоспарын бекіту туралы" Қазақстан Республикасының Президенті Жарлығының жобасы Қазақстан Республикасы Президентінің жобасы <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/P090000067>

10. Қазақстанның су ресурстарын басқару мемлекеттік бағдарламасы <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/U1400000786>

ШАРЫН ЕРЕН ТОҒАЙЫ – ЕРЕКШЕ ТАБИҒИ НЫСАНЫ ЖӘНЕ ТАБИҒАТ РЕСУРСЫ

Әбламид Г.Ә., Төлеуғазы Е.Е., Жангелди Н.Ж., Боранкулова Д.М.

6B05203-География білім беру бағдарламасының студенттері,

г.ғ.к., қауым.профессор, Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті

Алматы қ., Қазақстан

Андатпа: Шарын мемлекеттік ұлттық саябақтың құрамына кіретін Ерен тоғайы таңғажайып және бірегей әлем. Ерен тоғайы ерекше табиғи нысаны және табиғат ресурсы ретінде басты назар аударуға лайықты. Мақалада Қазақстандағы өте сирек кездесетін жалғыз реликті ерен ағашының ерекшеліктері қарастырылады.

Аннотация: Ясенева роща, входящая в состав Шарынского государственного национального парка – это удивительный и неповторимый мир. Ясенева роща – особый природный объект и природный ресурс, заслуживающий главного внимания. В статье рассмотрены особенности редкого реликтового дерева Ясень в Казахстане.

Abstract: The Ash Grove, which is part of the Sharyn State National Park, is an amazing and unique world. Ash grove is a special natural object and natural resource that deserves special attention. The article discusses the features of the rare relict tree Ash in Kazakhstan.

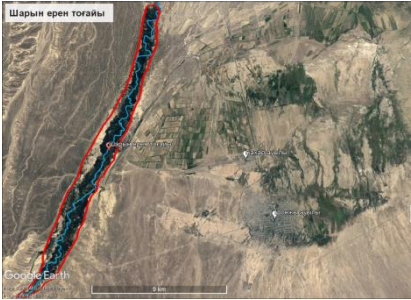
Адам керемет нәрселер жасайды, бірақ олар табиғат үшін айтарлықтай бәсекелестік жасай алмайды. Дүние жүзінде табиғи туындылардың қаншалықты мінсіз екендігінің мыңдаған мысалдары бар, солардың бірі *табиғат ескерткіштері*. Табиғат ескерткіштері деген ұғымды ғылымға алғаш рет неміс ғалымы әрі саяхатшысы Александр Гумбольдт енгізді. «Жер бетіндегі тастардың барлығы тек табиғи формациялар ғана емес, кейде бірегей және табиғи ескерткіштер ретінде танылады, сонымен қатар, егер қажет болса, материалдық емес мәдени мұра» - деп орыс прозашысы, ақын, философ А.Н. Радищев сипаттаған. *Табиғат ескерткіштері* – табиғаттың сирек кездесетін нысандары, шағын қоныстар, табиғи кешендер, типтік ландшафттар орналасқан экологиялық, ғылыми, мәдени және эстетикалық жағынан ерекше, орны толмас, құнды табиғи аумақтар. Табиғи ескерткіштер – өлке тарихының бір бөлшегі. Таңғажайып сұлулық, ерекше ландшафттар мыңдаған туристерді тартатындықтан, айрықша қорғауды қажет етеді.

Қазіргі кезде Қазақстанда республикалық маңызы бар 26 мемлекеттік табиғи ескерткіштері ұйымдастырылған және олардың бірі «Шарын ерен тоғайы» мемлекеттік табиғат ескерткіші. Шарын мемлекеттік ұлттық саябағының аумағындағы Шарын ерен тоғайы – ерекше қорғауды қажет ететін, геологиялық кезеңдерден өсіп келе жатқан, дүние жүзінде сирек кездесетін ерен шоқтоғайы еліміздің мақтанышы. Шарын ерен тоғайы Жетісу жерінде неоген кезеңінен сақталып қалған табиғаттың таңғажайып сыйы. Тоғай Алматы облысындағы Іле өзенінің сол жақ саласы, Шарын өзенінің ортаңғы ағысында, Сарытоғай елді мекеніне жақын, Шонжы және Бахар елді мекендерінің батысында орналасқан.

Табиғаттың осынау бірегей ескерткіші мұздыққа дейінгі үшінші кезеңінің аяғынан бастап сақталған, динозаврлар кезеңінің жұрнағы деп те аталады. Шарын шатқалындағы өзен аңғарында геологиялық замандардан сақталған көненің көзіндей табиғат ескерткіші болып саналатын, бұл реликті соғды шоқтоғай болып өсетін Ерен ағашы Орта Азиядағы Қазақстан аумағында ғана сақталған өте құнды бірден-бір табиғи ескерткіш болғандықтан, Қазақ ССР Министрлер Кеңесінің арнайы №447-Р қаулысымен 1964 жылы 19-наурызда республикалық маңызы бар табиғат ескерткіші деп жарияланып, қорғауға алынған [1]. Ерен ағашы

Қазақстанның қызыл кітабына (1981) тіркелген. 5014 гектар аумақты құрайтын ерен шоқтоғайы өскен алқап Шарын өзені аңғарында теңіз деңгейінен 650-750 метр биіктікте орналасқан (кесте 1) [2].

Кесте 1

Атауы	Ұйымдас- тырылған жылы	Жер көлемі (га. есебімен)	Қорғалатын нысан	Орналасқан аумақтық орны	әкімшілік
«Шарын ерен тоғайы»	1964	5014	Реликті ерен ағашы		

Тұқымы арқылы көбейетін ерен ағашы баяу өседі. Ұзындығы 2 метр биіктікке жеткеннен кейін 5 метрге, 70 жылда 18 метрге, ал 300 жылда биіктігі 20-25 метрге дейін жетеді [3] (сурет 1). Бұл ерен ағашы 2 миллион жыл бойы өзінің алғашқы келбетін өзгерткен жоқ. Ағаштың орташа өмір сүру ұзақтығы 300 жылдан асады. Діндердің биіктігі де жасына байланысты: «жас» - 10-20 метр аралығында, «жетілген» – 25 метрге дейін жетеді. 7 адамның құшағы діңіне әрең жететін ерен ағашы Шарын өзені мен оның салалары кесіп өтіп, ерекше ландшафтты қалыптастырады [3, 15 б.].

Сурет 1. Шарын шатқалындағы ерен ағашы

Шарын ерен тоғайы ылғалды жалпақ жапырақты ормандар өкілдерінің бірі, соның ішінде ерен негізгі орман түзушілік рөлді атқарады. Алайда, Шарын өзенінің жайылмасындағы Ерен тоғайының айналасы шөлді шөлейтпен қоршалған. Кайнозой эрасының неоген кезеңінде өзеннің көп бөлігінің орнында Іле көлінің суы шайылып жатты. Көл бірте-бірте тартылғаннан кейін Шарын өзені Іле өзеніне құя бастады. Бұл кезеңдерде өзен шексіз ормандары бар тығыз өсімдіктер жамылғысымен қоршалған аумақ болатын. Шарынның жоғары ағысы орналасқан Теріскей Алатауы, Кетмен және Күнгей Алатауы жоталарының қарқынды тектоникалық қозғалыстардың әсер етуіне байланысты өзен ағыны жеделдеді, эрозиялық әрекет белсенділік танытты, нәтижесінде ұзындығы 150 км-ден асатын көптеген шатқалдар пайда болды. Жазықтағы бір кездері кең алқапта өскен ормандар жаңа шатқалдардың тереңдігіне ене бастады, ал олардың үстіндегі алқаптар шөлге қуаң далаға айналды. Климаттың кейінгі өзгерістері, жауған жаңбырлар мен жиі соғатын желдер бастапқы

каньондардың сұлбасын бүгінгі күнге дейін көріп тұрғандай өзгертті. Әйгілі Ерен тоғайы шатқал беткейлерінің табиғи қорғауында терең өзен жағасында сақталғандықтан реликті болып табылады [4].

Шарын ерен тоғайы ескерткішінің топонимиялық шығу тегі туралы бірнеше нұсқалар бар және ерен ағашының қазақша атауы туралы бір-біріне сәйкес келмейтін пікірлер де бар. Сөздіктер мен кейбір мақалаларда ерен ағашын көбіне «шаған», кейде «шетен», «шеген», «шынар» деп береді. Бұл атаулардың бәрін нақты деп қабылдай алмаймыз. «Ерен» бұл өңірде өсетін орысша «ясень» ағашының қазақша ежелгі атауы екендігін сол өңірдің тумасы, көрнекті журналист Жанболат Әлиханұлы (Аупбаев) бірнеше рет баспа беттерінде ерен ағашы атауының бұрмаланып, басқаша жазылып жүргендігі туралы, биолог-ғалымдарға ескерту жасаған «...Онда (Шарын шатқалында) темір сияқты өте қатты, ыстық температураға шыдамды ағаш өседі. Оны биолог-ғалымдар Шарындағы шетен (ясень) тоғайы деп жүр. Біздіңше, бұл - дұрыс емес, қате атау. Себебі, шетен ағаштардың ішіндегі ең жасығы. Оның әлсіздігі сондай, егер қазық жасап жерге қақсаңыз, жартысынан морт кететін ол, соққы тиген сайын бой-бой болып сөгіліп, шытынап кетеді. Бала күнімізде Сарытоғайдан әкелген жоғарыдағы темір ағашты аталарымыз бен әкелеріміз: «Бұл - ерен ағашы оны өзен көпірінің астындағы тіреуішке қойсаң шірімейді, үйдің төбесін жабарда белағашқа пайдалансаң сынбайды», - деп көрсеткен [5].

Ерен тоғайының басты ерекшелігі - оның дүние жүзінде екі аймақта ғана сақталуы, бірі - Солтүстік Американың Невада штатындағы «Гранд» шатқалында болса, екіншісі - осы Шарын өзені аңғарындағы тоғай. Келесі ерекшелігі ретінде шарын еренді алқабын тоғай мен шөлді жерлердің өсімдіктерін біріктіріп тұруында. Мұнда тұрақты ылғал болмаса өспейтін соғды ерені мен құмды шөлде өсетін сексеуіл қатар тіршілік ете береді. Соғды ерені жаратылысынан өзімшіл болғандықтан оның астынан бұта да, биік шөп те шықпайды. Себебі ереннің биік діңі жарықты аз жіберетінінде, немесе басқа да себептері болуы мүмкін.

Табиғи нысандардың, табиғат ескерткіштердің, функционалдық ерекшеліктерін, олардың мақсаты мен құндылығын тәсілдері және белгілі бір жолмен бөлінген учаскелердің (таулар, төбелер, тоғай, орман) функциялары өте алуан түрлі және кейде ажырату қиын. Шарын ерен тоғайы табиғи ескерткіштерінің негізгі функциясы сирек кездесетін реликті Ерен ағаштарын, тоғайдағы тарихи ландшафтты сақтап қалу. Табиғи ескерткіш аумағында ешқандай өнеркәсіптің дамуына жол берілмейді, экологиялық жағдайы қатаң қадағаланады.

Бүгінгі таңда, табиғат ескерткіш аумағы қорғауға алынып, тек туристік мақсатта ғана қызмет атқарады. Туристік мақсатта қызмет атқаруының мәні еліміздегі, тіпті әлемде өте сирек кездесетін табиғи нысанды халыққа көрсету, еліміздің табиғатын танып білу.

Шарын ерен тоғайының экологиясын орнықты дамытуға арналған бірқатар жұмыстар жүргізілуде. Табиғи саябақта 20 жылдан астам уақыт бойы өсімдіктердің әртүрлі түрлерін қалпына келтіру және сақтау жұмыстары жүргізіліп келеді. Ал, олармен бірге республиканың экологиялық және тарихи-ғылыми байлығы. 2006 жылы Сарытоғай елді мекенінде 370 гектар жерде ерен ағашының көшеті отырғызылып, 2 гектар жерге ағаш тұқымы себілді. Орнықты дамудың 15 мақсаты бойынша биологиялық алуантүрлілік пен экожүйелерді сақтау және тиімді пайдалану мақсатында барлық көздерден қаржылық қорларды жұмылдыру және айтарлықтай ұлғайту жұмыстары жүргізілуде. Қазақстандағы БҰҰ Даму Бағдарламасының Тұрақты өкілінің орынбасары Сухроб Ходжиматов «Ерен өзінше жоғалады. Экологиялық орта, жерасты сулары, топырақ – олар азаяды, кішірейеді, табиғаттың өзі жеңе алмайтын жағдайларды жасайды. Сайып келгенде, біздің басты мақсатымызға жетелейді, бұл биоәртүрлілікті құру мақсаттары шектеулі кеңістікте болуы мүмкін», – деп атап өтті [6].

Қорытындылай келе, Шарын ерен тоғайының ерекшеліктерін сипаттай отырып, мелекеттік ескерткіштің маңыздылығы жоғары екендігі қарастырылды. Дүние жүзінде сирек кездесетін, ерекше қорғауды қажет ететін бұл табиғи ерен ағашы тоғайы, жойылып бара жатқан өсімдік түрлерін сақтау үшін тек әкімшілік күш-жігер жеткіліксіз. Бірақ, егер аймақ тұрғындарының әрқайсысы ерекше қорғалатын табиғи аумақтар ережелеріне бағынатын болса және жауапсыз мінез-құлыққа көз жұмбаса, онда табиғи ескерткіштің экожүйесі қауіпсіз.

Қазіргі таңда, ғасырлар куәсі болған, тарихы тереңнен тамыр алатын ескерткіштерді сақтау және мәдени мұраны қорғау мәселелеріне қоғам назар аударын бірнеше іс-шаралар ұйымдастыруда. Туған жер мен туған табиғатты аялап, тамыры терең тарихымызды насихаттау әрбір азаматтың рухани міндеті.

Пайдаланылған дереккөздер тізімі

1. Сәтімбеков Р. Экологический курьер. - 2013. -№12. - С. 3
2. Сәтімбеков Р., Келемсейіт Е., Шілдебаев Ж. Қазақстанда ерекше қорғалатын табиғи аумақтар және биоалуантүрлілік. Оқу құралы. – Алматы, Нур-принт, 2012. – 254 б.
3. Сәтімбеков Р. Биолог анықтамалығы. 2013.- №3. -Б. 14-16.
4. Винтерголлер Б.А. Реликты вокруг нас. - Алматы: Кайнар, 1984. [Электронный ресурс]: <https://trekkingclub.kz/index.php?p=311>
5. ҚазАқпарат Халықаралық ақпарат агенттігі 14 Ақпан 2016 жыл. [Электронды ресурс]: https://kaz.inform.kz/news/kazakstannyn-korikti-zherleri-sharyn-shatkaly-foto_a2870564/
6. Вблизи Чарынского нацпарка в Казахстане высадили две тысячи согдийских ясеней [Электронный ресурс]: <https://kz.mir24.tv/news/141697>

МЕТОДИКА ОЦЕНКИ НАЛОГОВОГО ПОТЕНЦИАЛА В РЕСПУБЛИКИ УЗБЕКИСТАНА

Юлдашева У.А., доцент кафедры "Международные финансы-кредит" Ташкентский
Государственный экономический университет

Аннотация. Налоговые реформы, осуществляемые в настоящее время в РУ, носят ситуационный характер и в основном направлены на обеспечение доходов государственного бюджета. При таком подходе уменьшается роль налоговой системы в регулировании экономических отношений, увеличивается объем теневого оборота, снижается экономическая активность и стремление к осуществлению экономической деятельности, а также появляются другие негативные явления. Целостность налоговых отношений в его экономическом содержании – сложная система, которая при изучении должна быть разделена на взаимосвязанные и взаимозависимые подсистемы, поскольку их одновременное и всестороннее рассмотрение, как правило, становится практически невозможным. Естественно, каждая страна, отдельные сектора ее экономики и отношения наделены всеми чертами, присущими сложным системам, объединяющих различные элементы с внутренними и внешними связями. В данной статье, в соответствии с проектом постановления Президента Республики Узбекистан “О мерах по дальнейшему совершенствованию налогового администрирования и деятельности налоговых органов в 2022-2026 годах”, указаны основные направления деятельности налоговых органов по созданию благоприятных условий для налогоплательщиков и дальнейшему совершенствованию налогового администрирования.

Ключевые слова: налоговый потенциал, налоговое администрирование, прямые налоги, косвенные налоги, эффективность налогообложения, оптимизация налогового бремени.

Введение

В настоящее время Всемирный банк оказывает содействие Правительству Узбекистана (ПУ) в целях повышения операционной эффективности и результативности налогового администрирования в Узбекистане и расширения налоговой базы (с целью включения в нее, помимо прочего, неформального сектора), что согласуется с повышением эффективности государственного сектора и содействием росту частного сектора - двух из трех приоритетных направлений, определенных в Рамочной программе странового партнерства. Эффективное налоговое администрирование снижает бремя соблюдения налогового законодательства и способствует улучшению общей бизнес-среды. Надлежащая налоговая политика и налогово-административные реформы способствуют не только расширению налоговой базы, но и созданию справедливой и прозрачной налоговой системы, что приведет к сокращению неформального сектора, созданию новых рабочих мест и повышению качества оказываемых услуг. Предлагаемый проект представляет собой пятилетнюю операцию по финансированию инвестиционных проектов (ФИП). Предлагаемый бюджет составляет 60 млн. долл. США.[1]

Цель этого компонента - повысить операционную эффективность ГНК. Это будет сделано путем:

- 1) упрощения и реорганизации основных бизнес-процессов, лежащих в основе функций сбора налогов и контроля ГНК;
- 2) модернизация стратегии и систем ИКТ. Компонент профинансирует разработку программного обеспечения для автоматизации бизнес-процессов, где это возможно.

Кроме того, ключевые аппаратные компоненты и платформы данных будут модернизированы и интегрированы для повышения технологической готовности администрации. Ожидается, что достижение полной автоматизации повысит качество и операционную эффективность налоговой системы, тем самым заложив основу для улучшения делового климата и минимизации затрат на соблюдение налоговых требований. Подкомпонент-1: будет посвящен внедрению новой Интегрированной информационной системы налогового управления (ИИСНУ); Подкомпонент-2: будет посвящен обновлению аппаратной и технологической инфраструктуры (дата-центра) для ГНК;

Подкомпонент-3: будет сосредоточен на улучшении управления ИКТ и возможностей планирования ИТ-отдела ГНК;

Подкомпонент-4: будет направлен на совершенствование систем управления рисками бедствий и непрерывности бизнеса ГНК.

Обзор литературы

При этом как специалисты, осуществляющие свою деятельность в системе налоговых органов, так и ученые не имеют единого мнения по определению термина «налоговое администрирование». В частности, А.В. Угрюмова отмечает, что данный термин «применяется бессистемно, отсутствует единое понимание его содержания»[2].

Так, А.М. Мамуров определяет его как «...усиленное налоговое управление, регулируемое нормативными актами в сфере налогообложения, которое обеспечивает налогообложение определенных объектов в условиях рыночной экономики...»[3]. В свою очередь, М.С. Мишенина и Л.В. Максимова понимают под налоговым администрированием совокупность процедур, которые обеспечивают государственное управление в сфере налогообложения. Налоговое администрирование имеет целевую направленность на исполнение налогового законодательства[4]. Стоит отметить, что О.А. Толкачев определяет налоговое администрирование как инструмент реализации налоговой политики и включает в систему налогового администрирования, в частности, инструменты налогового (фискального) контроля, в том числе возможности контроля налогоплательщиков, «Личный кабинет налогоплательщика», системы контроля НДС, онлайн-кассы и прочие системы, созданные с применением IT-технологий[5]. Э.Г. Шурдумова и Д.М. Канкулов понимают налоговое администрирование как организационную систему, помогающую реализовать налоговую политику государства[6]. Очевидно, что здесь налоговое администрирование рассматривается с точки зрения его организационной функции, работы налоговых органов по обеспечению поступления налоговых доходов в бюджет и налогового контроля. По мнению Л.И. Гончаренко, налоговое администрирование является лишь составным элементом такого широкого понятия, как «управление налоговой системой». А последнее стоит рассматривать в широком (как деятельность государства, направленная на управление каждым элементом налоговой системы) и в узком (как управление налоговыми органами) смысле[7]. Отсюда можно сделать вывод, что налоговое администрирование базируется на нормативно-правовых актах (налоговом законодательстве), организационной деятельности налоговых органов по реализации налоговой политики и на налоговом контроле. Достаточно интересен подход, представленный В.Г. Князовым и Л.Я. Маршавиной, где налоговое администрирование является частью процесса управления, имеющего определенные особенные черты, среди которых выделяются «инженерия налоговых отношений», процедурное (институциональное) опосредование и превалирование контрольной функции[8].

Методология исследования

В методологии данной статьи используются методы анализа и синтеза, научного абстрагирования, обобщения, сравнительного теоретического толкования. Кроме того,

научную основу статьи составляют международные информация из исследований ученых в отечественных и зарубежных научных изданиях.

Обсуждения и результаты

Налоговая система, как правило, считается эффективной, когда она обеспечивает полный сбор налогов, способствует активизации инвестиционной деятельности, росту уровня занятости, увеличению объема производимых товаров и оказываемых услуг и повышению качества. Реализация сбалансированной и единой налоговой политики в отношении хозяйствующих субъектов предполагает снижение коррупционных рисков, повышение эффективности государственного регулирования экономики и создание благоприятной конкурентной среды, однако, наряду с осуществляемыми в Узбекистане налоговыми реформами и вытекающей из них налоговой системой, страна все еще продолжает применять такие налоговые рычаги, которые ни способствуют повышению эффективности налогового администрирования, ни создают необходимые предпосылки и условия для ограничения масштабов теневой деятельности. Вытекающие из этого негативные явления порождают различные проблемы, которые не способствуют установлению регулируемых и прозрачных отношений между налогоплательщиком и государством и приводят к повышению коррупционных рисков.

В последние годы становления либеральных экономических отношений хозяйствующие субъекты Республики Узбекистан в основном демонстрировали медленный, но устойчивый рост активов[9]. В основном это произошло благодаря проводимой налогово-бюджетной политике, которая в то же время может стать важной гарантией устойчивого экономического роста. Поэтому изучение основных факторов налоговой политики методами количественного анализа может стать важнейшим инструментом для разработки и анализа различных сценариев экономического развития [10].

Следует отметить, что основные факторы экономического роста формируются в ходе деятельности отдельных секторов экономики и хозяйствующих субъектов, которые могут обеспечить экономический прогресс или регресс, обусловленный внутренними и внешними импульсами. Здесь уникальную роль играет налоговая политика, и регулирование налоговых отношений имеет большое значение. Следовательно, природа этих факторов и изучение масштабов и направлений их влияния на экономическую деятельность субъектов имеет фундаментальное значение и, безусловно, должны быть включены в каждую эконометрическую модель, разрабатываемую для экономического развития.

Изучение влияния производственных факторов на экономический рост и их включение в модель также основано на необходимости обеспечения эффективности деятельности предприятия. Для обоснования этого утверждения была разработана соответствующая эконометрическая модель, основанная на налогах, уплаченных крупными предприятиями-налогоплательщиками горнодобывающего сектора и крупными налогоплательщиками, и показателях их прибыльности в период 2022-2023 годов.

О поступлениях в бюджет в первом полугодии 2022-2023 гг.[11] (млрд.сум)

№	Виды налогов	поступления на 1 июль 2022 года	поступления на 1 июль 2023 года	Доля (в процентах)	Темп роста
1	Всего, поступлений в бюджет	71 022	76 262	100,0	107,4
	<i>в том числе:</i>				
2	Прямые налоги	31 128	33 582	44,0	107,9

3	Косвенные налоги	22 208	22 558	29,6	101,6
4	Ресурсные и имущественные налоги	12 199	13 057	17,1	107,0
5	Государственные пошлины и штрафы	1 888	2 194	2,9	116,2
6	Другие налоги и сборы	3 600	4 872	6,4	135,3

Исходя из данных таблицы, мы можем увидеть поступления в бюджет на 2022-2023 годы. На основе этого доля прямые налоги составляет 44%, темп роста 107,9 %.

Способность предприятия получать прибыль зависит от ряда внутренних и внешних факторов, наиболее важными из которых являются размеры предприятия, структура акционеров, объем бизнеса, производственные мощности, регулируемость рынка, макроэкономические показатели, состояние конкуренции и другие факторы. Для анализа способности предприятия получать прибыль в первую очередь необходимо сосредоточиться на внутренних факторах, для управления которыми предприятия, безусловно, обладают более широкими возможностями.

Для разработки эконометрической модели и моделирования процессов, происходящих среди крупных налогоплательщиков, были изучены показатели прибыли (ПП), активов (А) и собственного капитала (СК) крупнейших налогоплательщиков страны. Данные были разработаны приложением EViews[12] на основе 90-й. Был проведен панельный анализ, в соответствии с которым были выбраны следующие взаимосвязи:

$$PPt = a_0 + a_1At + a_2KRSK + \varepsilon_t \quad (3)$$

$$At = b_0 + b_1At - 1 + b_2CKt - 2 + \eta_t \quad (4)$$

$$At = c_0 + c_1At - 1 + c_2At - 2 + \beta_t \quad (5)$$

PP- показатели прибыли

KRSK - коэффициент рентабельности собственного капитала

где $a_0, a_1, a_2, b_0, b_1, b_2, c_0, c_1, c_2$ - коэффициенты регрессии эконометрической модели, которые показывают влияние изменения независимых переменных на 1 процентный пункт на зависимые переменные (PPt, At и CKt).

Особенности выбранных зависимостей заключаются в том, что ограничение количества рассматриваемых объектов и модели, обусловленное их случайным отбором, описывающим временные эффекты, может не приниматься во внимание, но представление в логарифмических значениях переменных является требованием метода панельного анализа.

В последние годы анализ эффективности деятельности предприятий проводился с использованием моделей охвата данных (ОД-модели), которые основаны на микроэкономических факторах, и с помощью этого подхода становится возможным оценить рентабельность активов и собственного капитала, а также их влияние на дивиденды акционеров и размер из прибыли предприятия. При регулировании налоговых отношений, наряду с применением современных методов анализа, налоговое администрирование может получить полноценное содержание только в случае разработки и реализации эффективной налоговой политики. Для достижения этой цели должен быть разработан и принят единый налоговый кодекс, который позволит обеспечить соблюдение важнейших принципов налоговой политики и высокий уровень исполнения обязательств налогоплательщиками.

Заключение

Таким образом, современная система налогового администрирования связана с разработкой налоговой политики, ее эффективной реализацией. На сегодняшний день налоговые органы имеют четкий курс на повышение эффективности налогового контроля. В этом важная роль отводится оценке рисков и интеграции информации, информационному взаимодействию с другими органами. При снижении количества выездных проверок

увеличиваются возможности проведения камеральных проверок (в частности, при внедрении НДС), автоматизируется работа и информационный обмен с физическими и юридическими лицами. Все это повышает эффективность налогового администрирования (увеличивает собираемость налогов, результативность проверок, обеспечивает интеграцию в легитимную экономическую среду теневого и «серого» сектора). Совершенствованием процедур налогового контроля можно нивелировать указанные выше недостатки в налоговом администрировании, еще в большей мере увеличив эффективность в целом всей фискальной системы государства.

Список использованных источников

1. Asanaliyevna Y. U. Ways To optimize the tax burden on organizations in the republic of Uzbekistan //American Journal of Business Management, Economics and Banking. – 2023. – Т. 20. – С. 248-253.
2. Asanaliyevna Y. U. Tax potential as an indicator of sustainable development of the region //European Journal of Emerging Technology and Discoveries. – 2023. – Т. 1. – №. 8. – С. 41-45.
3. Asanaliyevna Y. U. THEORETICAL APPROACHES TO THE CONCEPT OF" TAX POTENTIAL" AND METHODS OF ITS ASSESSMENT //European Journal of Emerging Technology and Discoveries. – 2023. – Т. 1. – №. 8. – С. 21-25.
4. Asanaliyevna Y. U. Tax Reform of 2019 in Uzbekistan //International Journal on Integrated Education. – 2020. – Т. 3. – №. 10. – С. 286-291.
5. Юлдашева У. А. Проблемы учета затрат на производство продукции (работ, услуг) в современных условиях //НАУЧНЫЕ ДОСТИЖЕНИЯ И ОТКРЫТИЯ СОВРЕМЕННОЙ МОЛОДЁЖИ: АКТУАЛЬНЫЕ ВОПРОСЫ И ИННОВАЦИИ. – 2017. – С. 172-174.
6. Asanaliyevna Y. U. et al. Improving the identification and assessment of the tax potential of the regions //PEDAGOGS journali. – 2022. – Т. 5. – №. 1. – С. 184-193.
7. Asanaliyevna Y. U. Mamlakatimizda soliq yukini optimallashtirishning xorij tajribasi va uni QO 'Llash imkoniyatlari //World scientific research journal. – 2024. – Т. 23. – №. 2. – С. 163-173.
8. Yuldasheva U. A., Raxmatov A. T. Xalqaro iqtisodiy integratsiyani kengaytirishda tashqi savdo aloqalarini rivojlantirish yo'nalishlari //Scholar. – 2023. – Т. 1. – №. 14. – С. 25-30.
9. Yuldasheva U. A. Problems associated with the observed VAT in our country and their solution. – 2022.
10. Yuldasheva U. A. Shortcomings in the implementation of tax reforms. – 2022.

ОРТА АЗИЯ ЕЛДЕРІНІҢ ЭКОНОМИКАЛЫҚ ИНТЕГРАЦИЯСЫ

Тасболатова А.К., Қастер Сарқытқан, Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Алматы қ., Қазақстан

Андатпа: Орталық Азия елдерінің ғасырлар бойы бірге өмір сүру тарихы бар, оның тамыры ежелгі дәуірден бастау алады. Бүгінде олар географиялық жағынан да, экономикалық жағынан да, мәдени жағынан да тығыз байланысты, сондықтан ынтымақтастық қажеттілігі, олардың арасындағы жан-жақты қатынастарды кеңейту түсіндіруді және дәлелдеуді қажет етпейтін аксиома ретінде қабылдануы мүмкін. Экономикалық интеграция, ең алдымен, экономикалық субъектілердің бірлестігі, олардың өзара әрекеттесуін тереңдету, олардың арасындағы байланыстарды дамыту ретінде орналастырылған.

Кілт сөздер: Орта Азия елдері, экономика, интеграция, аймақтық ынтымақтастық, шаруашылық.

Аннотация: Страны Центральной Азии имеют многовековую историю сосуществования, корни которой уходят в древние времена. Сегодня они тесно связаны как географически, так и экономически и культурно, поэтому необходимость сотрудничества, расширение всеобъемлющих отношений между ними можно рассматривать как аксиому, не требующую объяснения и доказательства. Экономическая интеграция рассматривается, прежде всего, как объединение экономических субъектов, углубление их взаимодействия, развитие связей между ними.

Ключевые слова: страны Центральной Азии, экономика, интеграция, региональное сотрудничество, хозяйство.

Abstract: The countries of Central Asia have a centuries-old history of coexistence, the roots of which go back to ancient times. Today they are closely connected both geographically, economically and culturally, so the need for cooperation and the expansion of comprehensive relations between them can be considered as an axiom that does not require explanation or proof. Economic integration is considered, first of all, as the unification of economic entities, the deepening of their interaction, and the development of connections between them.

Keywords: Central Asian countries, economy, integration, regional cooperation, farm.

Орталық Азия елдері арасындағы аймақтық ынтымақтастықтың бастапқы нүктесі ұлттық мүдделер мен ұлттық даму бағдарламаларының басымдықтары болып табылады. Сондықтан халықаралық ынтымақтастықтың аймақтық үлгілері мемлекеттер арасындағы қарым-қатынастардың жалғасы және келесі кезеңі болып табылады.

Орталық Азия аймағындағы интеграциялық үдерістердің қазіргі геосаяси жағдайға және мемлекетаралық қатынастардың сипатына байланысты өзгергенін айта отырып, зерттеушілер интеграциялық үдерістердің тарихын екі кезеңге бөледі. Бірінші кезең 1990 жылы басталып, оның негізгі мазмұны экономикалық дамудың, аймақтық қауіпсіздіктің, экологияның, энергияның бөлінуі, су ресурстарының, аймақ ішіндегі азаматтардың қозғалысының және т.б. мәселелерді бірлесіп шешу әрекеттері болды. Сонымен бірге алғашқы аймақтық ұйымдар құрылды: Орталық Азия Достастығы, Бірыңғай экономикалық кеңістік, Орталық Азияның Мемлекетаралық Кеңесі, Сыртқы істер бойынша Премьер-министрлер кеңесі, Қорғаныс министрлері кеңесі, Орталық Азия ынтымақтастық және даму банкі. Дегенмен, мемлекет басшыларының интеграциялық процестерге әртүрлі көзқарастарынан көрінетін саяси қайшылықтар аймақтағы интеграциялық үдерістердің тежелуіне әкелді [1].

Интеграциялық үдерістердің екінші кезеңі 2018 жылғы наурызда Астанада Өзбекстан басшылығының бастамасымен Орталық Азия мемлекеттері басшыларының қатысуымен ОАО жойылғаннан кейін бірінші консультативтік саммит өткен кезде басталды. Бұл кезеңде интеграциялық процестердегі басты назар қайтадан олардың экономикалық құрамдас бөлігіне аударылды. Өзбекстанның жаңа басшылығы жаңа бағытты қабылдады - экономиканы импортты алмастырудан экспорттық бағдарға көшіру. Аймақтың дүниежүзілік мұхитқа шығу мүмкіндігі болмағандықтан, Өзбекстан өзінің экспорттық әлеуетін негізінен аймақтың көлік-логистикалық инфрақұрылымы арқылы жүзеге асыра алады және мұндай стратегияны жүзеге асыру үшін Өзбекстан көршілес елдермен қарым-қатынасын нығайтуы керек.

Зерттеуші Е.Махмұтова дұрыс атап көрсеткендей: «бірінші интеграциялық кезеңнен айырмашылығы, қазір біз көпжақты қарым-қатынастарды институттандыру туралы емес, экономикалық ынтымақтастықты тереңдету, логистикалық әлеуетті үндестіру, көлік коммуникацияларын жаңғырту, өзара сауда мен адамдардың қозғалысы үшін кедергілерді азайту туралы айтып отырмыз» [2].

Орталық Азия аймағындағы интеграциялық үдерістер дамуының қазіргі кезеңінде аймақтық ынтымақтастықта келесі оң үрдістер байқалады:

Біріншіден, Орталық Азия аймағындағы мемлекеттер арасындағы интеграциялық ынтымақтастықты дамытудың нормативтік-құқықтық базасы қалыптастырылды. Қазақстан, Қырғызстан және Өзбекстан арасында мәңгілік достық, ынтымақтастық және өзара көмек туралы келісімдер жасалды.

1994 жылы 30 сәуірде Қазақстан, Қырғызстан және Өзбекстан басшылары Бірыңғай экономикалық кеңістік құру туралы шартқа қол қойды. Ол Орталық Азия мемлекеттері арасындағы экономикалық ынтымақтастықтың құқықтық негізін қалады және тауарлардың, қызметтердің, капиталдың, жұмыс күшінің еркін қозғалысын және келісілген есеп айырысу, бюджет, салық, тариф, кедендік және валюталық саясаттарды жүзеге асыруды көздейді. Осы шартты мемлекетаралық деңгейде іске асыру мақсатында Бірыңғай экономикалық кеңістікті қалыптастыру жөніндегі іс-қимыл бағдарламасы әзірленді, онда қатысушы мемлекеттердің экономиканың барлық салаларында интеграциялық өзара іс-қимылын тереңдету шаралары айқындалды.

Әлеуметтік салада жұмыс күшінің еркін қозғалысы үшін құқықтық, экономикалық және ұйымдастырушылық жағдай жасау мақсатында халықтың көші-қоны саласындағы ынтымақтастық бағдарламасы бекітілді. Бұл құжаттарды жүзеге асыру келешекте ортақ еңбек нарығын қалыптастыруға ықпал етуі тиіс еді.

Екіншіден, Орталық Азия аймағындағы елдердің өзара іс-қимылын тереңдету үшін ұйымдық құрылым құрылды. Бірыңғай экономикалық кеңістік құру туралы шартты іске асыру мақсатында оның құрамына мемлекет басшылары, премьер-министрлер кеңестері, сыртқы істер және қорғаныс министрлері кіретін Мемлекетаралық кеңес құрылды.

Өкінішке орай, аймақтағы интеграциялық үдерістерді тежейтін үрдістер де бар. Олардың ішінде, ең алдымен, мыналарды атап өткен жөн:

1. Бұрынғы одақтас республикалардың тәуелсіздік алуы ұлттардың өзіндік ерекшелігін сақтауға, сондай-ақ өздерінің саяси, әлеуметтік-экономикалық, мәдени даму мәселелерін өз бетінше шешуге, қатаң орталықтандырудан арылуға ұмтылуымен қатар жүретін ұлттық сананың өсуіне ықпал еткен нақты эйфорияны тудырды. 90-шы жылдары аймақтың бұрынғы кеңестік республикаларында мемлекеттіліктің жаңа формаларын қалыптастыру процестері жүріп, қоғамдық өмірдің барлық салаларында түбегейлі өзгерістер болды. Бұл басшылар мен халықтың ішкі проблемаларына назар аударып, аймақтық емес ұлттық мүдделерді жоғары қоюына әкелген аса күрделі процестер болды. Бұл ретте аймақтағы ұлттық тәуелсіздік идеяларын бекіту процестері әлі түпкілікті аяқталмағанын, соның салдарынан бұл проблемалардың өзектілігі мен маңыздылығын жоғалтпағанын атап өткен жөн.

2. Елдердің интеграция процестеріне өткен ғасырдың 20-жылдарынан бастап мұраға қалған шекаралық-аумақтық проблемалар блогы да теріс әсер етеді, бұл кезде әкімшілік-аумақтық бөліну нәтижесінде КСРО құрылғанға дейін мемлекеттік-саяси және әлеуметтік-экономикалық тұтастыққа ие болған көптеген аумақтар республикалық шекаралармен бөлінген: Бұхара әмірлігінің аумақтары - Өзбекстан, Түрікменстан, Тәжікстан арасында; Хива хандығы - Өзбекстан, Қарақалпақстан, Түрікменстан және Қазақстан арасында; Қокан хандығы - Өзбекстан, Тәжікстан, Қырғызстан және Қазақстан арасында. Қалыптасқан су-энергетика және кеден проблемаларымен бірге олар аймақтағы оң процестерді қиындатып, тежейтін факторлар болып табылады.

3. Облыста қабылданған шешімдерді іске асыру тетігі әлі де жоқ. Орталық Азияда, сондай-ақ Тәуелсіз Мемлекеттер Достастығында көптеген мәселелер бойынша қатысушы мемлекеттердің ұстанымдарының сәйкессіздігі байқалады. Қабылданған шешімдердің орындалу деңгейі төмен күйінде қалып отыр, ал құжаттардың өзі жалпы, ұсынымдық сипатта.

4. Көптеген шешілмеген проблемалардың болуы және оларды еңсеру үшін барлық тараптардың келісілген іс-әрекеттерінің болмауы көлік секторындағы интеграциялық процестердің дамуына кедергі келтіреді. Атап айтқанда, жұмыс істеуі Орталық Азия мемлекеттерінің ортақ көлік саясатын қалыптастыруға және олардың транзиттік әлеуетін тиімді дамытуға ықпал ететін Халықаралық көлік консорциумын құру жобасы әлі іске асырылған жоқ.

Осылайша, Орталық Азиядағы интеграциялық процестерді күшейту процестері бірқатар факторлармен қиындады. Дегенмен, сарапшылар атап өткендей: «посткеңестік кеңістікте табысты аймақтық интеграцияның мысалдары жоқ, бірақ көпжақты ынтымақтастықты институттандыруға талпыныс жасаған жалғыз аймақ Орталық Азия болып қала береді» [3].

Қазақстан қырғыз ауыл шаруашылығы өнімдерінің негізгі нарығына және Қырғызстаннан келетін шетелдік өнімдердің реэкспортының негізгі бағытына айналды. Соңғы жылдары Қазақстан Қырғызстанмен сыртқы сауда айналымы бойынша екінші орынды мықтап иеленді, ал 2000 жылдан бастап өзара сауданың тұрақты өсуі байқалады.

Қырғызстан бейтарап Түрікменстанмен де екіжақты ынтымақтастықты дамытуды әрдайым ұстанады. Алайда, мемлекеттік-құқықтық, әлеуметтік-саяси және әлеуметтік-экономикалық құрылымға көзқарастардағы түбегейлі айырмашылықтар, сондай-ақ Түрікменстанның халықаралық ынтымақтастыққа ерекше көзқарасы соңғы уақытқа дейін өзара тиімді ынтымақтастықты дамытуға кедергі келтірді.

Түрікменстан Қырғызстан еліне жаңа піскен қызанақ, нан және ұн өнімдерін, тоқыма бұйымдарын, құбырларды жеткізеді. Өз кезегінде Қырғызстан шамдар, пластикалық пленкалар мен ленталар, тоқыма өнеркәсібіне арналған станоктарды экспорттайды.

Өкінішке орай, Орталық Азия мемлекеттерінің сауда-экономикалық ынтымақтастығында аймақ елдерінің тең құқылы қатысуын қамтамасыз етуге бағытталған бірыңғай аймақтық бағдарлама әлі де жоқ. Олардың сауда-экономикалық қарым-қатынастарында көп бағытты үдерістер жүріп жатыр және бұл жағдай аймақтық

интеграциялық байланыстарды жандандыруға бағытталған жаңа шешімдер қабылдауды өзекті етеді.

Осылайша, кең мүмкіндіктерге, өзара тиімділікке және кірістілікке қарамастан, аймақ елдерінің сауда-экономикалық ынтымақтастығы бүгінгі күні тиісті деңгейде дамымай отыр. Бұл Орталық Азия елдерінің бір-біріне әртүрлі сауда режимдерін қолданатындығына және әртүрлі дәрежеде халықаралық, аймақтық сауда, экономикалық ынтымақтастықтың басқа да нысандары үшін ашық болуына байланысты, бұл олардың арасындағы неғұрлым тығыз интеграциялық өзара іс-қимылды жолға қоюға байланысты процестерге өз әсерін тигізеді.

Қазіргі уақытта келесі сауда режимдері, атап айтқанда, Орталық Азия елдері арасындағы сауда кедергілерін азайтуға көмектесуі мүмкін:

- Орталық Азияның барлық елдері (Түрікменстаннан басқа) ТМД-ның еркін сауда аймағына кіреді (Өзбекстан 2013 жылы, Өзбекстанның ДСҰ-ға қосылу күніне дейін немесе 2020 жылдың 31 желтоқсанына дейін осы күндердің қайсысы ертерек келетініне байланысты, қолданыста болған алып қоюлармен шартқа қосылды). Алып қоюлар негізінен Өзбекстанның шарттың басқа қатысушыларына саудада ұлттық режимді ұсынбауын, сондай-ақ екіжақты келіссөздер негізінде даулы мәселелерді шешу тәртібін сақтауын көздейді);

- Қазақстан мен Қырғызстан Еуразиялық экономикалық одаққа (ЕАЭО) мүше ретінде ортақ кедендік кеңістікте орналасқан;

- Қазақстан, Қырғызстан және Тәжікстан ДСҰ мүшелері болып табылады;

- Орталық Азия елдерінде де өзара сауданы реттейтін екіжақты келісімдер бар.

Сонымен қатар, Орталық Азия елдері, ынтымақтастық форматтарының басымдықтары аясында, дамып келе жатқан түрлі стратегиялар мен ұзақ мерзімді жоспарларды қабылдады. Демек, Қазақстан мен Қырғызстан үшін бұл бірінші кезекте ЕАЭО форматы болса, Орталық Азияның басқа елдері үшін бұл ТМД аясындағы ынтымақтастық болып табылады. Сонымен қатар, Орталық Азияның барлық елдері басқа халықаралық ұйымдар, соның ішінде ШЫҰ аясында да ынтымақтастықты дамытуды жақтайды.

Орталық Азия елдерінің тауар экспортының негізгі бөлігі табиғи қазба ресурстары мен олардың бастапқы өңделген өнімдері болып табылатынына қарамастан, аймақ елдері бұл тауарларды бір-бірімен аймақтан тыс сатқаннан әлдеқайда аз дәрежеде саудалайды.

Аймақтағы елдер арасындағы сауда қатынастарының тағы бір ерекшелігі - олардың деңгейінің тең еместігі. Демек, аймақтық сауда көлемін 100 пайыз деп алсақ, ондағы ең үлкен үлес Қазақстаннан тауар экспорттау және Қазақстанға тауар әкелу болып табылады. Басқаша айтқанда, Қазақстан экономикасының көлеміне сәйкес келетін аймақтық саудада көшбасшы болып табылады.

Бұл көрсеткіш бойынша екінші орында Өзбекстан тұр, ол аймақ елдерінен өнім импорты бойынша Қазақстаннан да асып түседі. Өзбекстанның аймақтық сауда айналымындағы үлесі оның аймақтық ЖІӨ-дегі үлесінен жоғары. Қырғызстан мен Тәжікстанның аймақтық сауда айналымындағы үлестері олардың аймақтық ЖІӨ-дегі үлестерінен едәуір асып түседі, яғни бұл елдер аймақтық еңбек бөлінісіне көбірек қатысады және аймақтық саудаға көбірек тәуелді.

Ең аз тәуелділікті Түрікменстан көрсетіп отыр, ол тауар айналымына қатысудың 4,5%-ын ғана құрайды. Сарапшылардың пікірінше, бұл аймақтық ынтымақтастыққа ұмтылмайтын елдердің бірі. Оның үстіне, бұл Орталық Азиядағы кез келген көпжақты немесе аймақтық өзара іс-қимылдарға қатысқысы келмейтінін мәлімдеген жалғыз мемлекет. 1990 жылдары мемлекет өзінің сыртқы байланыстарында экономикалық ынтымақтастық тұрғысынан Иран мен Түркияға бағыт алды. 2000 жылдары Түрікменстан Қытаймен газ экспорты саласында әріптестік қатынастарды дамыта бастады. Аймақ елдерінен Тәжікстанға электр энергиясын жеткізеді, ал 2007 жылдан бастап Қазақстанмен тығыз байланыста [4].

Орталық Азиядағы елдердің бір-бірімен саудасын талдайтын болсақ, аймақ ішіндегі сату көлемі Орталық Азиядан Ресейге минералды өнімдер мен металдар экспортынан екі еседен астам аз екенін айта аламыз. Екі бағыттағы жетекші өнімдер қара металдар, көмірсутектер, рудалар мен шлактар.

Азық-түлік тауарларында, керісінше, облыс ішіндегі сауда осы тауарларды Ресейге экспорттаудан айтарлықтай жоғары. Аймақшыл сауданың негізгі тауарлары негізінен жарма және ұн, жемістер мен көкөністер, майлар мен тоң майлар, қант, ұн және кондитерлік өнімдер, майлы дақылдар, ет және сүт өнімдері, сондай-ақ темекі және темекі өнімдері болып табылады.

Орталық Азия елдеріне экспорттың айтарлықтай үлесін пластик пен резеңкеден жасалған бұйымдар құрайды. Аймақ ішінде тыңайтқыштар, гигиеналық және жуғыш заттар, бояу-лак өнімдері сияқты көршілес тауарлар да сұранысқа ие. Ресей үлкен көлемде тоқыма шикізатын, ең алдымен мақта, сондай-ақ дайын тоқыма бұйымдары мен аяқ киім сатып алады. Аймақта тоқыма бұйымдарын сату көлемі 4,5 есеге дерлік төмен. Бұл саланың аймақтық сауданы дамытудың әлеуеті зор.

Машина жасау өнімдері облыс ішіндегі саудада лайықты орын алады. Сонымен қатар, облыс ішінде экспортқа шыны, ағаш, қағаз, картон және олардан жасалған бұйымдар, тастан, гипстен, цементтен, асбесттен және соған ұқсас материалдардан жасалған бұйымдар, керамикалық бұйымдарды анықтауға болады [5].

Қорытындылай келе, интеграция аймақ елдері үшін өте тиімді және қажет екенін нақты түсіну қажет. Осы фактіні баса айта отырып, зерттеуші А.И.Шалтыков, біздің ойымызша, өте сенімді дәлелдер келтіреді: «салыстырмалы артықшылықтар теориясына сәйкес, әр ел салыстырмалы шығындарда артықшылығы бар тауарлар мен қызметтерді өндіруге маманданудан пайда көреді. Өндіруге маманданған тауарлар мен қызметтерді экспорттау арқылы ел өзіне аз пайда әкелетін тауарлар мен қызметтерді сатып алады. Тауарлар мен қызметтердің әр санаты бойынша өнімділікті арттыратын мамандандырудың арқасында олардың жиынтық өндірісі, демек тұтыну да артып келеді. Нәтижесінде халықаралық еңбек бөлінісіне қатысатын барлық елдер халықтың өмір сүру деңгейін жоғарылатады».

Пайдаланған дереккөздер тізімі

1 Махмутова Е.В. Орталық Азия өзінің интеграциялық моделін іздеуде // МГИМО хабаршысы. - 2018. - No 4 (61). - С.83-84

2 Махмутова Е.В. Орталық Азия өзінің интеграциялық моделін іздеуде // МГИМО хабаршысы. - 2018 ж. - No 4 (61). - С.85

3 Махмутова Е.В. Орталық Азия өзінің интеграциялық моделін іздеуде // МГИМО университетінің хабаршысы.-2018. - No 4 (61)-Б.78-91

4 Лорел М., Пейроуз С. Орталық Азиядағы аймақтық ұйымдар. - No 10, 2013. - Бішкек: ОАУ, 2013. - Б.42.

5 <https://caa-network.org/archives/14095>

ВЛИЯНИЕ ЧЕЛОВЕКА НА ПРИРОДУ И ВЫЗЫВАЕМЫЕ ИМ ПРОБЛЕМЫ

Раджапов М.Я. - старший преподаватель Нукусского государственного педагогического институт имени Ажинияза. г.Нукус. Узбекистан.

Ешпанова Г., Матмуратов Т.Р., Жиёмуратов А.С. - студент направления основы географии и экономических знаний НГПИ имени Ажинияза. г.Нукус. Узбекистан.

Андатпа. Мақалада табиғи ресурстар мен олардың түрлері, адамның табиғатқа әсері, антропогендік әсер түрлері талданады.

Аннотация. В статье анализируются природные ресурсы и их виды, воздействие человека на природу, виды антропогенного воздействия.

Abstract. The article analyzes natural resources and their types, human impact on nature, types of anthropogenic impact.

Компоненты природы и свойства природной среды, служащие средой обитания человека, называются природными ресурсами. Природные ресурсы не только удовлетворяют жизненному благополучию человеческого общества, но и обеспечивают стабильность биосферы. Некоторые аспекты природных ресурсов также удовлетворяют духовные

потребности человека, такие как эстетические (“красота природы”), рекреационные и т. д. Но самым главным его аспектом является создание материального благополучия[1.20].

Таким образом, природные ресурсы - это просто объекты и явления природы, используемые человеком для материального благополучия, не только обеспечивающие его существование, но и служащие для непрерывного улучшения качества жизни. Одним словом, природные ресурсы, используемые человеком, разнообразны, соответственно различаются и их происхождение, способы использования. Это требует на их месте определенной систематизации - классификации.

По источникам происхождения (возникновения) природные ресурсы подразделяются на: биологические, минеральные и энергетические.

По использованию в производстве существуют такие виды, как: земельный фонд, лесной фонд, водные ресурсы, животноводческие ресурсы, полезные ископаемые.

С природоохранной (или экологической) точки зрения - по степени расходования: делятся на конечные и бесконечные группы.

Истощаемые природные ресурсы делятся на: невозобновляемые и возобновляемые. К невозобновляемым природным ресурсам относятся все виды ископаемых ресурсов. Возобновляемые могут включать почву, растительность, фауну, а также некоторые соли, добываемые из-под моря. Следовательно, истощение природных ресурсов требует очень экономного использования.

К неисчерпаемым природным ресурсам относятся: полезные элементы вселенной и климата, то есть энергия волн, генерируемая приливами морских вод, энергия земли и ветра, атмосферный воздух и осадки, водные ресурсы. Однако, поскольку эти ресурсы многочисленны в количественном отношении, изменение их качества (загрязнение) отрицательно сказывается на развитии жизни на земле. В целом развитие производительных сил ведет к увеличению масштабов использования природных ресурсов. В природе каждый вид богатства не только очень ценен для человека, но и имеет свою ценность.

Так как же оценить ресурсы или красивые природные пейзажи? Несравненное богатство-какое значение имеет вода зилол? Что, если бы он был загрязнен человеком и почти пришел в негодность? Как это оценивается в такой ситуации?

Каков годовой ущерб от экологических и социально-экономических последствий, вызванных падением уровня Аральского моря? Необходимо знать такие экономические критерии оценки природной среды. Знание истинной ценности природных ресурсов крайне необходимо для предотвращения нежелательных явлений, таких как их расточительность, ухудшение качества, потеря.

Несравненно большее значение имеет экономическая оценка ресурсов и обеспечение чистой стоимости природоохранных услуг при соблюдении принципа рационального использования ресурсов, сохранения природной среды и стабилизации благоприятной экологической ситуации. Природная среда также выполняет несколько задач для общества: а) обеспечение природными ресурсами; б) самоочищение и восстановление; г) выполнение благоприятных для человека природных услуг, таких как отдых, восстановление здоровья и т. д.), получение эстетического удовольствия, изучение мурены и щедрости природы и т. д. Все это можно охарактеризовать как одну главную задачу, то есть дать жизнь человеку[2.16].

К сожалению, при социализме истинная оценка природных ресурсов не была установлена. Правда, по этому поводу были проведены определенные исследования. Но из-за того, что они не были доведены до логического конца, вопрос о реальной оценке ресурсов оставался нерешенным. Эта проблема также не была полностью решена в зарубежных странах. При социализме из-за фактической недооценки ресурсов допускались расточительность в их использовании и ухудшение качества, развивался процесс обнищания. В результате усиливаются процессы загрязнения окружающей среды, падения реальной стоимости ресурсов, резкого снижения экономической эффективности.

Зная стоимость природных ресурсов, прежде всего открывает большие возможности для выбора альтернативных вариантов проектов, достижения экономической эффективности,

широкого доступа к охране природы, улучшения экологически безопасных условий жизни населения. На основе оценки можно повлиять на варианты капитального строительства.

Принимая во внимание, что оценка природных ресурсов-это обобщение национальных богатств страны, отражающее ее природный потенциал. Этот потенциал в сочетании с общественным производственным богатством определяет перспективы будущего развития страны. Но возможности природных ресурсов по отраслям постоянно меняются, не получая жесткой оценки. Дело в том, что, например, геологи часто находят новые месторождения минерального сырья и приумножают их запасы к предыдущему, следовательно, запасы того или иного минерального сырья всегда будут в направлении увеличения. Или другие природные ресурсы (пастбища, леса и т. д.) изменяются количественно и качественно в результате антропогенной деградации, в такой ситуации придется вносить соответствующие изменения.

Антропогенное воздействие на природу. По мере развития человеческого общества неизбежно, что сила и масштабы его влияния на природу станут умеренными. Однако при таком воздействии должна быть норма, соответствующая емкости природы, не превышающая способности природы к самовосстановлению и очищению.

Однако появление, совершенствование и широкое распространение новых технологий (культура охоты-земледелия-промышленная революция) послужило основой для испытания сверхмощных и разнообразных воздействий на экосистемы (природу) планеты Земля, которые давно приспособились к воздействию природных факторов.

Под антропогенным воздействием на природу следует понимать совокупность видов деятельности человека, связанных с реализацией экономических, социальных, военных, рекреационных, культурных и иных интересов, приводящих к физическим, химическим, биологическим и другим подобным изменениям окружающей природной среды. В настоящее время антропогенная миграция химических элементов стала основным фактором изменения естественного состояния окружающей среды.

Известный эколог Б.Коммонер (1974) выделил пять типов вмешательства человека в экологические процессы или антропогенного воздействия:

- упрощение экосистем и нарушение биологических ритмов;
- накопление рассеянной энергии в виде теплового загрязнения;
- увеличение количества токсичных отходов от химического производства;
- внедрение новых видов в экосистемы;
- возникновение наследственных изменений в растительных и животных организмах.

Т. А. Акимова и др. (2007) считают, что антропогенное воздействие: 1) изменение ландшафтов; 2) обеднение и утрата природных ресурсов; 3) выражается в загрязнении окружающей среды.

Большая часть антропогенного воздействия приобретает продуманно - целенаправленный характер со стороны человека на пути к достижению конкретной цели. Однако есть и стихийные антропогенные воздействия (например, затопление территории после завершения строительства и др.).

При непосредственном антропогенном воздействии очевидны изменения компонентов природы (распашка земель, вырубка лесов, строительство плотин на реках и др.), косвенное воздействие-результат прямого воздействия (например, вследствие вспашки земель усиливаются процессы эрозии, дефляции, вырубка лесов может привести к изменению режима течения рек-источников, обострению таких процессов, как селевые потоки, оползни на склонах). При сознательном антропогенном воздействии с вырубкой деревьев на их месте возводятся новые насаждения, с рыболовством - спаривание рыб в специальных местах, также налаживается размножение. Бессознательное антропогенное воздействие (хотя и несколько неблагоприятное, но все же встречающееся) больше отражается на агонии, которую "курят" компоненты природы после отдыха, прогулок на природе. Экологический анализ последствий антропогенного воздействия требует разделения всех его видов на две группы: положительные и отрицательные [1.24].

Восполнение природных ресурсов, обогащение запасов грунтовых вод, строительство резервуаров, рекультивация земель, создание зеленых насаждений и новых лесных массивов, а также подобные мероприятия можно охарактеризовать как положительное влияние человека на природу.

Неблагоприятное воздействие человека на природу также несравнимо по разнообразию и масштабам: жестокая вырубка лесов, истощение подземных запасов пресной воды, засоление и опустынивание земель, резкое сокращение численности видов растений и животных, их потеря и др.

Все виды антропогенного воздействия в природе следует считать условными. Потому что положительный эффект, хотя и небольшой во всех смыслах, может иметь негативные последствия. Следствием, вытекающим из закона причинно-следственных связей, также неизбежно является причинность явления и процесса. Например, освоение пустынь в некотором смысле является примером положительного влияния. Однако освоение этих земель может привести к процессам пересоления, переувлажнения, эрозии почв. Именно такие «положительные» эффекты в конечном итоге привели к проблеме Аральского моря.

В природе мы считаем, что положительные, отрицательные понятия крайне условны и, как они созданы для природы, так и сами по себе являются положительными (пустыня-это часть природы, положительная для природы, болото-тоже неотъемлемая часть природы? для природы это положительные и т.). Существуют также другие виды антропогенного воздействия: полевое, точечное, хроническое, длительно-кратковременное, глубокое-поверхностное и другие.

Список использованных источников

1. Ходжиматов А.Н., Алимкулов Н.Р., Холмуродов Ш.А., Джураев М.Е. Экология и охрана природы. – Ташкент.: «Инновационное развитие издательство-типография» - 2020.
2. Баратов.П. Охрана природы. –Ташкент.: «Узбекистан» – 1998.
3. Рафиков А.А., Абирулов К.Н., Ходжиматов А.Н. Экология. –Ташкент. 2004.
4. Ешимбетов У.Х., Раджапов М.Я., Искендеров А.Б., Отеулиев М.О. Орайлық Азияның экономикалық хәм социаллық географиясы. –Нукус.: типография НМПИ им.Ажинияза – 2023.

ОРТАЛЫҚ АЗИЯДАҒЫ ШИЕЛЕНІСТІ ШЕКАРА ОШАҚТАРЫ

Сәндібай Н.А., магистрант, Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті
Ғылыми жетекшісі: г.ғ.к., география және экология кафедрасының профессоры Қастер
Саркытқан, Алматы, Қазақстан

Андатпа. Әр түрлі жергілікті, аймақтық, ұлттық және жаһандық аспектілердегі саяси-кеңістіктік бірліктер арасындағы шиеленістер мен қақтығыстар әлемдегі адамзат тарихының бір бөлігі болды. Көптеген жағдайларда үкіметтер географиялық, геосаяси факторлар және одан тыс жерлердегі құндылықтар туралы көзқарастарына байланысты көршілермен немесе аймақтық және жаһандық державалармен үйлесімді емес көзқарастарды ұстанады, бұл жағдайда шиеленіс пен жанжал туындайды. Елдер арасындағы шиеленістерді тудыратын факторлардың маңыздылығын ескере отырып, география, саясаттану, әлеуметтану, менеджмент, халықаралық қатынастар, геосаясат, сияқты әртүрлі пәндердің әртүрлі ғалымдары мен сарапшыларының әртүрлі көзқарастарды қамтиды. Бұл мақала сипаттамалық тәсілдерді қолдана отырып және кітапхана ресурстарын пайдалана отырып, елдер арасындағы қақтығыстар мен шиеленістердің пайда болуымен байланысты теорияларды бағалауға тырысады.

Кілт сөздер: шиеленіс, қақтығыс, геосаясат, география, геоэкономика.

Аннотация. Напряженность и конфликты между политико-пространственными единицами в различных местных, региональных, национальных и глобальных аспектах были частью человеческой истории в мире. Во многих случаях правительства занимают позиции, несовместимые с позициями соседей или региональных и глобальных держав из-за географических и геополитических факторов и их взглядов на ценности внутри и за пределами своей территории, что приводит к напряженности и конфликтам. Учитывая важность факторов, вызывающих напряженность между странами, он включает в себя разные взгляды разных ученых и экспертов из разных дисциплин, таких как география, политология, социология, менеджмент, международные отношения, геополитика, а также разные школы мысли в этой области. В данной статье делается попытка оценить теории,

связанные с возникновением конфликтов и напряженности между странами, используя описательные подходы и используя библиотечные ресурсы.

Ключевые слова: напряженность, конфликт, геополитика, география, геоэкономика.

Abstract. Tensions and conflicts between political-spatial units in various local, regional, national and global dimensions have been part of human history in the world. In many cases, governments take positions that are incompatible with those of neighbors or regional and global powers due to geographic and geopolitical factors and their views on values within and outside their territory, leading to tension and conflict. Considering the importance of factors causing tension between countries, it includes different views of different scholars and experts from different disciplines such as geography, political science, sociology, management, international relations, geopolitics, as well as different schools of thought in the field. This article attempts to evaluate theories related to the emergence of conflicts and tensions between countries using descriptive approaches and using library resources.

Key words: tension, conflict, geopolitics, geography, geoeconomics.

Шиеленіс термині адамдар мен саясаткерлердің басқаларға деген сенімсіздік пен күдік сияқты көзқарастар мен тенденциялар жиынтығын білдіреді. Шиеленіс өзінен-өзі жанжал тудырмайды, бірақ ол әр түрлі тараптардың әрқайсысы үйлеспейтін мақсаттарға жетуге тырысса, қақтығыс негізінде мінез-құлық көрсетуге мүмкіндік береді. Қақтығыс шиеленістен ерекшеленеді. Шиеленіс әдетте жасырын дұшпандықты, қорқынышты, күдікті, үстемдікті білдіреді. Дегенмен, шиеленіс көзқарастар мен қабылдаулар деңгейінен аспайды және өзара тежеу күштерін қамтымайды. Шиеленіс көбіне қақтығыстың алдында болатынымен және ол әрқашан конфликттің синонимі бола бермейді. Дегенмен, шиеленіс себептері жанжал себептерімен байланысты болуы мүмкін. Сонымен қатар, егер шиеленіс шешім қабылдау процесіне әсер ету дәрежесіне байланысты жеткілікті түрде күшейтілсе, ол өз бетінше ықпал ететін факторларға немесе жанжалдың шығуына айналуы мүмкін[1].

Елдер арасындағы шиеленістің себептері мен көздерінің кең таралуына қарамастан, саяси географтар басқа пәндердің ғалымдарымен бірге осы салада сыни зерттеулер жүргізіп, көптеген нәтижелерге қол жеткізді. Алайда, бұл зерттеулердің көпшілігі жағдайлық зерттеулермен байланысты болды және географтар шектеулі географиялық аймақтағы белгілі бір геосаяси қақтығысты бағалауға тырысты. Алайда, бұл нәтижелерді басқа қақтығыстар мен шиеленістерге жалпылау мүмкін емес.

Геосаясат саласындағы зерттеушілер мен полиматтар дәстүрлі түрде елдер арасындағы шиеленістер мен қақтығыстардың үш негізгі себебін қарастырады:

1.Аумағы;

2.Идеология;

3.Ресурстар. Көптеген қақтығыстар мен даулар осы факторлардың жиынтығынан туындайды [2].

Елдер арасындағы қарым-қатынаста шиеленісті тудыратын келесі он екі географиялық факторды атап өтуге болады:

1. Көрші елдің аумағы арқылы теңізге шығу үшін теңізге шыға алмайтын елдер үшін оң дәліздер.

2. Таулы шекаралардағы су сызығының бөлінуі туралы келіспеушілік

3. Бірнеше рет өзгертін халықаралық өзен шекарасы

4. Бірлескен көлдегі шекараны және оның ресурстарын қалай пайдалану керектігін анықтаудағы келіспеушіліктер

5. Үстінде орналасқан елдердің жоғарғы жағындағы суларды ұрлауы.

6. Этникалық топтың көрші елге кеңістік-территориялық кеңеюі және таралуы.

7. Екі халықаралық шекарада нәсілдік немесе этникалық азшылық топтардың құрылуы.

8. Екі халықаралық шекарадан көшпелілердің маусымдық қозғалысы

9. Ел ішіндегі этникалық сепаратистік қозғалыс.

10.Шекара маңында маңызды халықаралық ресурстың құрылуы. Бұл ресурс уран сияқты маңызды стратегиялық ресурс немесе киелі жерлер сияқты мәдени ресурс болуы мүмкін.

11. Елдің өзінің жоғары және өмірлік маңызды аймақтық жағдайы мен ресурстарын сақтау үшін көршілес елдердің аумағына талап қоюы.

12. Ел ішінде жауын-шашынды қамтамасыз ету үшін бұлттарды жасанды ұрықтандыру және бұлттардың қозғалысы нәтижесінде көрші елдің аумағында жаңбыр тудыратын құқықтық қайшылықтар [3].

Елдер арасындағы қақтығыстарды тудыратын келесі төрт географиялық сипаттама (1-суретте көрсетілген):

А. демографиялық тенденциялар мен асимметриялар

Халықтың өсуі және тұрғын үй, медициналық қызметтер, жұмыс және азық-түлік пен қажетті заттармен қамтамасыз ету, көші-қон және халықтың бір елден екінші елге ауысуына байланысты проблемалар, Үкіметтің отбасын жоспарлауға және туу көрсеткіштеріне араласуы, халықтың жас құрамы және халықтың өсуіндегі жас арақатынасы, халықтың жыныстық құрамы және әйелдер үшін байланысты әлеуметтік мәселелер, білім деңгейі, жұмыспен қамту деңгейі, некеге тұрудың орташа жасы, жұмысқа орналасу және білім алу мүмкіндіктері, халықтың этникалық құрамы және т.б, бұл демографиялық көрсеткіштер, олар ішкі қауіпсіздіктің болмауына әкелуі мүмкін және олардың салдары көршілер арасындағы қақтығысқа әкелуі мүмкін.

Ә. этникалық, діни және азаматтық соғыс

Азамат соғысы мен елдің ыдырауы қақтығыстар мен жанжалдардың ошағынан тыс үкіметтердің тұрақтылығына қауіп төндіретін көптеген салдарға әкеледі. Елдердегі азаматтық соғыстардың басты себептерінің бірі елдердің этникалық және дін тұрғысынан гетерогенділігіне байланысты. Азаматтық соғыс, әсіресе зорлық-зомбылыққа қатысы бар топтарға діни және этникалық ұқсастықтары бар көрші елдер үшін өте қауіпті. Тағы бір мәселе, ішкі тәртіпсіздіктер көрші елдерге таралуы мүмкін және этникалық және діни топтарға ұқсастықтары бар немесе соғысқа қатысқан топтармен ортақ мүдделері бар адамдарға әсер етуі мүмкін.

Орталық Азияда ұлтаралық қақтығыстар туындайды: мысалы, 2006 жылы Қазақстанның Алматы облысында Шелек ауылында қазақ-ұйғыр қақтығысы болды, 2010 жылы Ош қақтығысында (Қырғызстан) қырғыздар мен өзбектер арасында қақтығыс болды. Ресми деректер бойынша 400-ден астам адам қаза тапты.

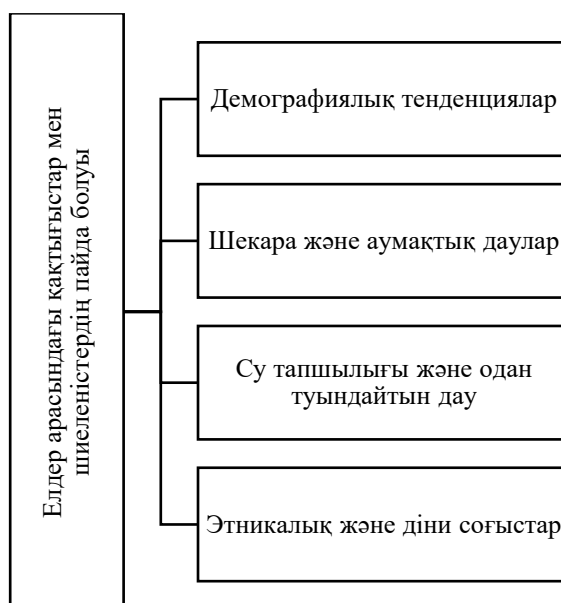
Б. Аумақтық даулар

Жерді бақылау мен меншікке қатысты даулар елдер арасындағы қақтығыстар мен соғыстардың ең көп тараған себептері болып табылады. Қырғызстан мен Қазақстан арасындағы демаркация мен делимитация толығымен жүргізілген болса, Тәжікстан мен Өзбекстанның жағдайы басқаша. Қырғыз-тәжік мемлекеттік шекарасының ұзындығы 970 шақырымды құрайды, оның әзірге 574 шақырымы нақтыланды, ол әлі де үкіметаралық келісімдермен бекітілуге тиіс. Тәжік тарапымен шекараның 396 шақырымға жуығы (шамамен 40%) келісілмеген. Өзбекстан мен Қырғызстан арасындағы 1378 шақырым келісілген жоқ.

В. Суға байланысты қақтығыстар

Бүгінгі таңда әлем халқының өсуін және соның салдарынан суды тұтынудың сандық өсуін, урбанизацияның күшеюін, су сапасы мен өмір сүруге деген сұраныстың артуын, әлемнің әртүрлі бөліктеріндегі жер асты суларының құлдырауын, өнеркәсіп пен ауыл шаруашылығын дамыту үшін суға деген қажеттілікті және т. б. ескере отырып, біз су ресурстары шиеленістің негізгі себептері болады деп күтуіміз керек. 21 ғасырдағы жаһандық деңгейдегі елдер арасындағы қатынастардағы қақтығыстар және ұлттық деңгейдегі этникалық топтар арасындағы этникалық және ұлттық қақтығыстардың күшеюі.

Су-энергетикалық ресурстарға қатысты шиеленіс Орталық Азиядағы жалпы алаңдаушылық туғызатын саяси ахуалға ықпал етуде. Өзбекстан көрші елдер Тоқтағұл су қоймасын басып алу үшін оқу-жаттығу рейдтерін жасады деп күдіктеніп, жаттығулар өткізді. Өзбекстан мен Қырғызстан бір-біріне зиянын тигізіп отырған газ тапшылығы мен қысқы су тасқыны бұл елдердің тұрғындарына тікелей және кеңінен әсер етіп, Ферғана алқабындағы этникалық шиеленісті күшейту қаупін төндіріп отыр.

1-сурет.Кэмп пен Харкави шиеленіс пен қақтығыс моделі

Кемп пен Харкави теориясы көп факторлы модель ретінде елдер арасындағы шиеленісті тудыратын геосаяси факторларды қамтиды және этникалық және діни, аумақтық, гидрополиттік және демографиялық мәселелерге назар аудара отырып, елдер арасындағы шиеленісті тудыратын география мен геосаясаттың рөліне баса назар аударуға тырысады [4].

География, геосаясат, саяси ғылымдар және халықаралық қатынастар саласындағы сарапшылар елдер арасындағы шиеленістер мен қақтығыстарды тудыратын факторларға қатысты ұсынған теорияларды қарастырылды. Басқаша айтқанда, олар проблемаға бір факторлы немесе көп факторлы көзқарасқа ие, сондықтан оларды берілген контексте жан-жақты теория мен модель ретінде қарастыруға болмайды. Бұл теориялардың кейбіреулері елдер арасындағы шиеленістер мен қақтығыстарға байланысты мәдени және өркениеттік факторларды, басқалары геэкономикалық факторларды, ал кейбіреулері экологиялық және/немесе аумақтық және шекаралық дауларды шиеленіс пен қақтығыстың қайнар көзі ретінде қарастырды. Осы көзқарас бойынша, елдер арасындағы қарым-қатынастардағы шиеленіс пен қақтығыстардың себептерін түсіндіре алатын модель бір мезгілде мәдени, геомәдени, геостратегиялық және аумақтық-шекаралық дауларды, геээкономикалық, гидро-саяси, экологиялық айнымалылар және киберкеңістіктің жұмыс істеуіне байланысты факторлар. Бұл топтардың әрқайсысында тәуелсіз елдер арасындағы шиеленіс пен қақтығыстарға жол ашатын бірнеше объективті және субъективті айнымалылар бар. Бұл түрлі шиеленісті топтың ортақ ерекшелігі – олардың барлығы географиялық және геосаяси құрылымға негізделген және мемлекеттер арасындағы шиеленісті тудыратын факторлардың кеңістік пен аумақ өлшемдеріне баса назар аударады. Осы шиеленістің геосаяси факторларының әрқайсысын жеке зерттеуге болатынына қарамастан, бұл айнымалылардың әрқайсысы басқа айнымалыларға әсер етеді және екіншісін белсендіруде маңызды рөл атқарады. Бұл топтардың әрқайсысында тәуелсіз немесе тәуелсіз елдер арасындағы шиеленіс пен қақтығыстарға жол ашатын бірнеше объективті және субъективті айнымалылар бар. Елдер арасындағы шиеленісті тудыратын әрбір геосаяси айнымалы осы сегіз топтың бірі деп айтуға болады. екінші жағынан, бұл көздердің әрқайсысында жағдай ретінде әрекет ететін және мемлекеттер арасындағы даулар мен қақтығыстарды тудыратын бірнеше шиеленіс геосаяси айнымалылары бар. Барлық осы айнымалылардың ортақ белгісі олардың елдер мен аймақтардың географиялық және аумақтық негіздеріне қатынасы болып табылады.

Пайдаланылған дереккөздер тізімі

1. Конфликтный потенциал Центральной Азии: советское наследие [Электронды ресурс] <https://russiancouncil.ru/amp/analytics-and-comments/analytics/konfliktnyy-potentsial-tsentralnoy-azii-sovetskoe-nasledie/>
2. Степанов Е.И. Региональная конфликтология: общие проблемы и задачи //Социальные конфликты, экспертиза, прогнозирование, технологии разрешения. Вып.16. - Ставрополь: СГУ, 2016. - 276 с.
3. Козырев Г.И. Конфликтология: учебник для вузов [Книга]. - Москва : ИНФРА-М, 2014. стр. 304.
4. Политическая конфликтология: Учебное пособие / Под. Ред. С. Ланцова. – СПб.: Питер, 2008. – С.319

БАТЫС ҚАЗАҚСТАН ОБЛЫСЫ ҚАРАТӨБЕ АУДАНЫНЫҢ АУЫЛ ШАРУАШЫЛЫҒЫНЫҢ ДАМУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Хайруллина А.К., оқытушы, магистр М.Өтемісов атындағы БҚУ, Орал қ., Қазақстан
Аманжолва Д.Қ., Сердалиев М.А., Гайсин А.С.М.Өтемісов атындағы БҚУ, студенттері
Орал қ., Қазақстан

Андатпа: Ауыл шаруашылығы кең аумақтарды алып жатқан кез келген елдің экономикасының дамуындағы маңызды салалардың бірі болып табылады. Ұзақ уақыт бойы ауыл шаруашылығы ғылыми-зерттеу әдістері мен егіншілік технологияларын әзірлеуде ескі, дәстүрлі тәсілдерге сүйенді. Ауыл шаруашылығы – материалдық игіліктерді өндірудің маңызды салаларының бірі. Ауыл шаруашылығы өндірісінің өнеркәсіптік өндірістен басты айырмашылығы – ауыл шаруашылығында жер тек еңбек субъектісі ғана емес, сонымен қатар негізгі өндіріс құралы болып табылады.

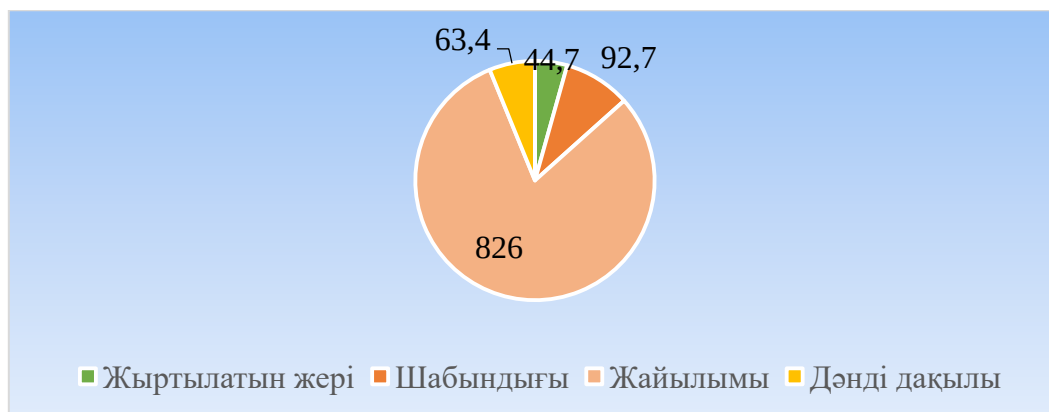
Аннотация: Сельское хозяйство является одной из важнейших отраслей в развитии экономики любой страны, занимающей обширные территории. В течение долгого времени сельское хозяйство опиралось на старые традиционные подходы к разработке методов исследований и технологий земледелия. Сельское хозяйство-одна из важнейших отраслей производства материальных благ. Основное отличие сельскохозяйственного производства от промышленного заключается в том, что в сельском хозяйстве Земля является не только субъектом труда, но и основным средством производства.

Abstract: Agriculture is one of the most important sectors in the development of the economy of any country occupying vast territories. For a long time, agriculture has relied on old traditional approaches to the development of research methods and farming technologies. Agriculture is one of the most important branches of production of material goods. The main difference between agricultural and industrial production is that in agriculture, Land is not only a subject of labor, but also the main means of production.

Қаратөбе ауданы - Батыс Қазақстан облысының оңтүстік-шығысында орналасқан әкімшілік бөлініс. Аудан орталығы – Қаратөбе ауылы. Аудан орталығынан Орал қаласына дейінгі қашықтық – 260 км.

Аудан солтүстігінде облыстың Шыңғырлау, батысында Сырым, Ақжайық аудандарымен шектессе, оңтүстік-шығысында Атырау облысының Қызылқоға, шығысында Ақтөбе облысының Ойыл, Қобда аудандарымен ортақ шекарасы бар. Аудан 1918 жылы құрылған. Аудан аумағы Каспий маңы ойпатының солтүстік-шығыс жағында орналасқан, оның негізін Нарынқұм-Аққұм шағылдары құрайды. Орталық және оңтүстік бөлігі жалпы тегістік жерлер, солтүстік те тегіс, бірақ жекелеген ойпатты жерлер кездеседі. Аудан аумағында Қалдығайты өзені ағып жатыр (жалпы ұзындығы 242 км, аудан шегінде – 130 км). Көлдердің жалпы ауданы 36,5 шаршы км құрайды, содан тұщы көлдер – 6,8 км.[1]

Ауданның климаты тым континенттік, солтүстігі қоңыржай континентті ылғалы тапшы зонада орналасқан. Қысы суық, ұзақ, жазы ыстық. Қаңтарда орташа температура –14,40°С, шілдеде +24,30°С. Жауын-шашын орташа (30мм) жылдық 214 мм. Оңтүстігі қоңыржай континентті, жазы жылы, құрғақ климатты зонада орналасқан. Жері қара топырақты, ашық-сортаң топырақты. Аудан аумағы өсімдік жамылғысына қарай құмды-далалық аймаққа жатады. Солтүстік-шығыс бөлігінде әртүрлі-дәнді шөптер өседі, батыс бөлігінде бидайық-дәнді шөптер өседі. [1]

Сурет-2 Қаратөбе ауданының ауыл шаруашылығына жарамды жерлер үлесі

Ауыл шаруашылығына жарамды жері 964,0 мың га, оның ішінде жыртылатын жері 44,7 мың га, шабындығы 92,7 мың га, жайылымы 826,0 мың га-ға жуық, дәнді дақылы 63,4 мың га, көкөніс, қаратоп 0,1 мың га жерді құрайды. Құрылымдық диаграмма бойынша жайылым жерлерінің үлес салмағы 8 есе көп екенін байқауға болады. Бұл аудан территориясында етті - сүтті мал, биязы жүнді және қаракөл қойын өсіруге бағытталғанын көрсетеді.

Қаратөбе ауданының ең мол байлығы - тұщы суы. Жер қойнауынан бор кені және құрылыс материалдары барланған. Сонымен қатар ауданда ақбалшық, цемент, қиыршық құм, сланец (пісіп жетілмеген көмір), қиыршық және қатты тас кен орындары бар. Ауданда Шыңғыс, Бекет, Құбасай алқабынан мұнай мен газ орындары зерттелуде.

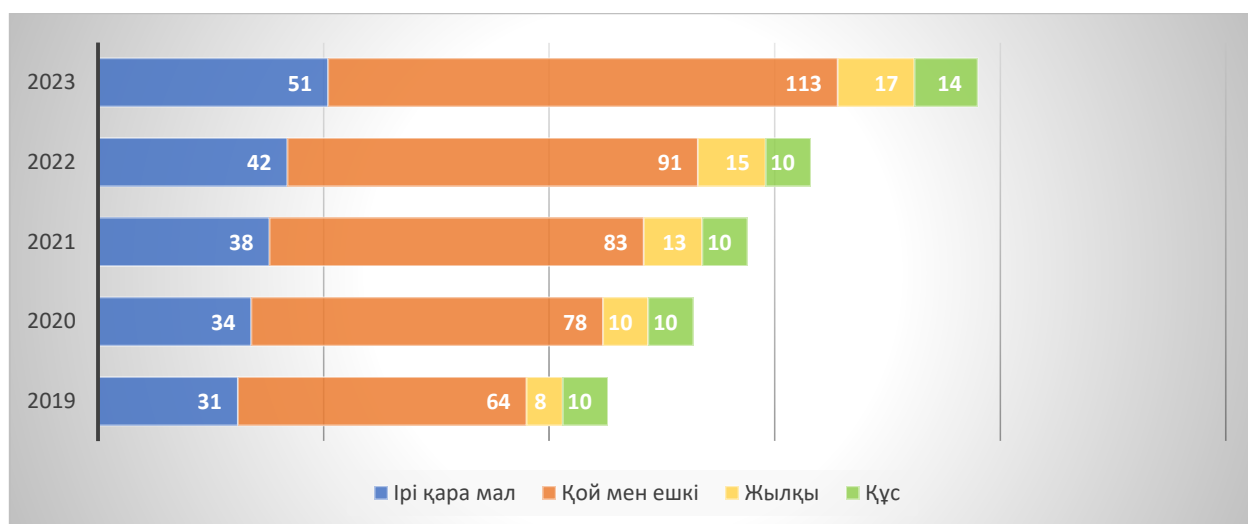
Ауданның өндірістік бағыты, оның климаттық ерекшеліктері (атап айтқанда, құрғақшылық, қатты жел және соның салдарынан егіншіліктің жоғары қаупі) ауыл шаруашылығының жалпы аудан экономикасына әсерін тигізеді.

Қаратөбе ауданының мал шаруашылығының дамуы айтарлықтай жылдан-жылға өсіп келеді. Бұл ауданның экономикасына, халықтың өмір сүру жағдайына тікелей өз әсерін тигізеді. Ауданда 324 шаруа қожалығы агроөнеркәсіптік кешенді дамыту бойынша қызмет жүргізуде.

Ағымдағы жылы ауыл шаруашылығы өнімінің жалпы көлемі 1356,7 млн теңгені құрады, бұл алдыңғыға қарағанда 101,6% - ға артық. Ауданның тіркелген 365 агроқұрылымында 458 тұрғын жұмыс істейді.[2]

Кесте-1. Қаратөбе ауданының ауыл шаруашылығы өнім түрлерінің құрылымы 2019-2023 жж. (мың бас).

Мал шаруашылығы	2019	2020	2021	2022	2023
Ірі қара мал	31	34	38	42	51
Қой мен ешкі	64	78	83	91	113
Жылқы	8	10	13	15	17
Құс	10	10	10	10	14

Сурет-3 Қаратөбе ауданының ауыл шаруашылығының өнім түрлерінің құрылымы 2019-2023 жж (мың бас)

3-сурет бойынша 2023 жылдың тамыз айын қоса есептегенде ауданда ірі қара малдың саны 51 мың бас, қой мен ешкі – 113 мың бас, жылқы – 17 мың бас, құс-14 мың басты құрады. Ауданның мал шаруашылығының түрлері бойынша 2019-2023 жж аралығында ірі қара мал 20 мыңға, қой мен ешкі саны 49 мыңға, жылқы басы 9 мыңға, құс саны 4 мыңға өскенін көруге болады. Бұл мал шаруашылығының дамуын, алынатын өнімі көлемінің артқанын көрсетеді. Аудан халқын толықтай ауыл шаруашылық өнімдермен қамтамасыз етпесе де, халық сұранысына ие түрлі өнімдер үлесі көбейіп келеді.

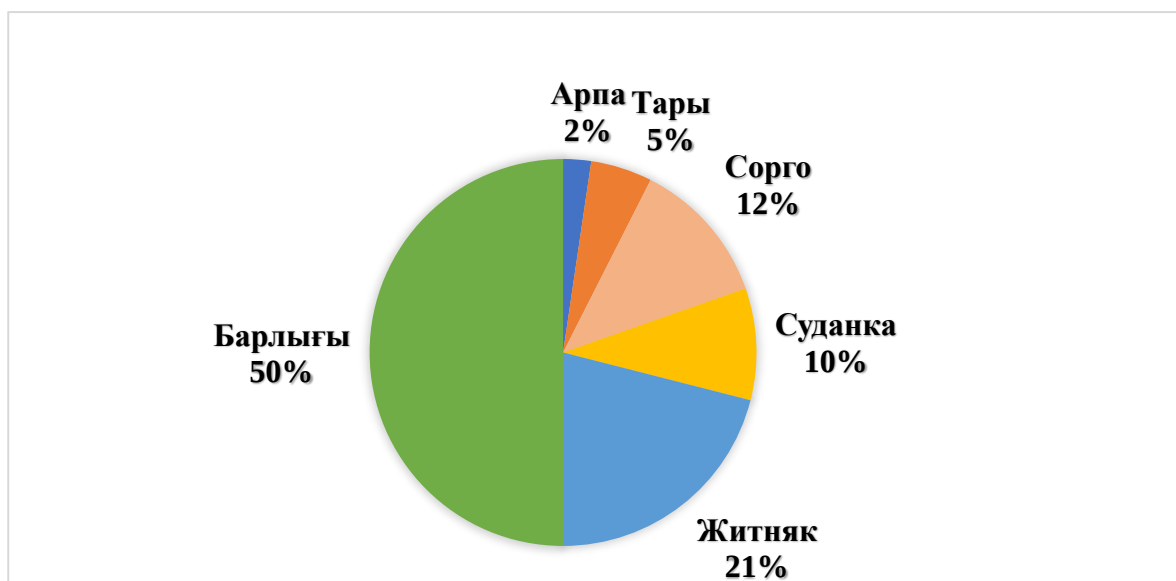
Өндірілген өнім көлеміне келетін болсақ, есепті кезеңде 8978 центнер ет, 16211 центнер сүт және 345,5 мың дана жұмыртқа өндірілді, 2022 жылмен салыстырғанда ет өндірісі 3% – ға, сүт-1,7% - ға, жұмыртқа-3,1% - ға ұлғайды. Сондай-ақ, асыл тұқымды мал шаруашылығында да бірқатар нәтижелерге қол жеткізілді. Бүгінгі таңда аудан бойынша 35 шаруашылық асыл тұқымды мал өсірумен айналысады, оның ішінде 7117 бас асыл тұқымды мал өсірумен, 120 бас асыл тұқымды жылқы, 1739 бас асыл тұқымды қой өсіреді.

Асыл тұқымды мал басының өсімі жыл сайын байқалады. Үстіміздеге жылы асыл тұқымды малды 1000 бас жоспарланып, 594 бас мүйізді ірі қара сатып алынды. 5 ай бойынша 59,4% орындалды.

Аудан шаруашылықтары мал шаруашылығымен бірге егін шаруашылығын да жүргізеді. 2022 жылы аудан бойынша барлығы 1070 гектарға арпа, тары, бір жылдық егілген шөптер егілді, бұл өткен жылмен салыстырғанда 2,25 есе көп.

Кесте -2. Қаратөбе ауданының егіс алқаптары

Егістіктер	Егіс көлемі, га
Арпа	50
Тары	110
Сорго	260
Суданка	200
Житняк	450
Барлығы	1070

Сурет-4 Қаратөбе ауданының егіс алқаптары (пайыздық көрсеткішпен)

2022 жылы бау-бақша, көкөніс өсірумен айналысатын "Жанбағ" шаруа қожалығы 2 гектар жерге тамшылатып суару әдісімен бау-бақша дақылдарын егіп, 48,2 тонна өнім алды. Сонымен қатар, Сұлыкөл ауылдық округінің 5 ауыл тұрғынына Қалдығайты өзенінің жағасына бақ отырғызу үшін 5 гектар жер берілді. Бау-бақша дақылдарын тамшылатып суару әдісімен себу жалпы 120 тонна бақша өнімін алды. [2]

Қаратөбе ауданы бойынша негізгі ауыл шаруашылық дақылдарға көкіністер мен картоп жатады. Басқа дәнді және бұршақ дақылдары, майлы дақылдар өсірілмейді. Бұл ауданның географиялық орнына, табиғат жағдайларына тікелей байланысын көрсетеді.

Кесте-3 Көкіністер мен картоптың түсімі (бір гектардан центнер)

	2018	2019	2020	2021	2022
Көкіністер	115,1	120,0	120,0	125,0	125,9
Картоп	110	110	110	115	115
бақша дақылдары	208,0	208,0	210,0	207,3	243,4

Дақылдар жинау бойынша 2018-2022 жж аралығындағы өнім көлемінің айтарлықтай өскені байқалмайды. Дегенмен, Қаратөбе ауданы негізінен ауыл шаруашылығы өнімдерімен өз-өзін қамтамасыз етуге бағытталады. Ал 2022-2023 жылдардағы қыста 112,2 мың тонна табиғи жем дайындау жоспарланған, 121,4 мың тонна жем дайындалды.

Ауданның дамуындағы мемлекеттік бағдарламалардың рөлі. Бұл бағдарлама мемлекеттің құрылымдық саясатын іске асырудың, оның әлеуметтік-экономикалық дамуына белсенді әсер етудің маңызды құралдарының бірі болып табылады. Мемлекет басшысы өз Жолдауында ауыл шаруашылығын дамыту, ауыл шаруашылығы саласының өнімділігін арттыру мемлекетіміздің стратегиялық міндеттерінің бірі болып табылатынын атап өтті. Осы бағытта "Қазақстан Республикасының ауылдық аумақтарының 2023-2027 жылдарға арналған тұжырымдамасы туралы" ҚР Президентінің Жарлығы шеңберінде іске асырылатын негізгі жобалардың бірі "Ауыл аманаты" жобасы болып табылады.

Экономиканың басқа салаларымен қатар ауданда шағын кәсіпкерлік саласы қарқынды дамып келеді.

Қаратөбе ауданының ауыл шаруашылығын дамытудың оң үрдістеріне және оның ауыл шаруашылығын дамытудың мемлекеттік бағдарламалары шеңберінде қолдауға қарамастан, өңірдің ауыл шаруашылығын дамытудағы бірқатар мәселелері де бар.

Суару жүйелерін жөндеу, жаңғырту, қайта құру және қалпына келтіру қажеттілігі. Өңірде осы проблеманы шешу шеңберінде суару жүйелерінің жұмысқа қабілеттілігін жақсартуға, гидротехникалық құрылыстардың қауіпсіздігін қамтамасыз етуге, жұмыс орындарының санын сақтауға бағытталған мелиорациялық жүйелердегі жөндеу-қалпына келтіру жұмыстарын қаржыландыру қажет. Осы іс-шараларды іске асыру есебінен суармалы жерлерді реконструкциялауға және қалпына келтіруге болады.

Пайдаланылатын минералды және органикалық тыңайтқыштар санының күрт төмендеуіне байланысты ауданның жер ресурстарына гумустың төмендеу белгілері тән. Осының аясында жердің деградациясы басталады.

Ауылдық жерлерде негізінен бір жұмыс беруші жұмыс істейді, ол өзінің монополиялық жағдайын пайдаланады және жалақыны ауыл шаруашылығы бөлігінде дамыған еңбек нарығы жағдайында аймақта қалыптасуы мүмкін деңгейден төмен белгілейді.

Жалпы ауыл шаруашылығы мен басқаруды тиімді дамыту үшін Қаратөбе ауданының ауыл шаруашылығы ұйымдары нарықтық экономика бірыңғай жүйені дамыту тұжырымдамасын қажет етеді.

Пайдаланылған дереккөздер тізімі

1. Ғалымов А. Ғ., Амельченко В.И., Ғалымов М.А. Батыс Қазақстан облысының географиясы. Орал, 2003 ж. - 172 б
2. Официальный интернет-ресурс акимата [Каратобинского района](https://www.gov.kz/memleket/entities/bko-karatobe?lang=ru) <https://www.gov.kz/memleket/entities/bko-karatobe?lang=ru>
3. Статистический ежегодник Каратобинского района: статистический сборник. – Уральск, 2023. 456
4. Авторский коллектив кафедры географии ЗКУ. Природа, населения и хозяйство Западно-Казахстанской области (географический аспект). г.Уральск, 1998 г., 256 с
5. Авторский коллектив кафедры географии ЗКУ. Природно-ресурсный потенциал и проектируемые объекты заповедного фонда Западно-Казахстанской области. г.Уральск, 1998 г., 158 с
6. Парфенова А.Я. География сельского хозяйства Уральской области. Уральск, 1990 г., 215с

ПИРОГЕННЫЕ ФАКТОРЫ ОПАСНЫХ ЯВЛЕНИЙ ПРИРОДЫ НА ЮГО-ВОСТОКЕ КАЗАХСТАНА

Абдиманапов Б.Ш., Казахский национальный педагогический университет им. Абая, г.
Алматы, Казахстан

Аннотация. В статье рассматриваются вопросы оценки пирогенной (пожарной) опасности, генезис, классификация и пространственно-временные аспекты проявления пожарных ситуаций. Как известно, пожарные явления являются серьезной проблемой для современных обществ, экономик и природной среды. Пожары часто приводят к значительным разрастаниям, гибелью растительности и потерям человеческих жизней.

Автором рассматривается современный подход к анализу и прогнозированию пожарных явлений с целью предотвращения их возникновения и минимизаций последствий. На основе анализа современных исследований и практических примеров, авторы делают выводы о том, что существует ряд методов и технологий, которые могут быть успешно использованы для прогнозирования и предотвращения пожарных явлений. В статье будут рассмотрены ключевые аспекты пожарных явлений, как причины и классификация, пространственно-временные аспекты проявлений природных пожаров, условия для возникновения пожаров на юго-востоке Казахстана.

Статья будет полезна как специалистам в области обеспечения пожарной безопасности, так и широкому кругу читателей, интересующихся вопросами прогнозирования и предотвращения пожарных явлений.

Ключевые слова: пожарные явления; бедствие; оценка; прогнозирование.

Аңдатпа. Мақалада пирогендік (өрт) қауіпті бағалау, өрт жағдайларының генезисі, жіктелуі және кеңістіктік-уақыттық аспектілері қарастырылады. Өздеріңіз білетіндей, өрт құбылыстары қазіргі қоғамдар, экономикалар және табиғи орта үшін маңызды проблема болып табылады. Өрттер көбінесе айтарлықтай өсуге, өсімдіктердің өліміне және адам өмірінің жоғалуына әкеледі. Автор өрт құбылыстарының пайда болуын болдырмау және салдарын азайту мақсатында оларды талдау мен болжаудың заманауи тәсілін қарастырады.

Заманауи зерттеулер мен практикалық мысалдарды талдау негізінде авторлар өрт оқиғаларын болжау және алдын алу үшін сәтті қолдануға болатын бірқатар әдістер мен технологиялар бар деген қорытындыға келеді. Мақалада өрт құбылыстарының негізгі аспектілері, себептері мен жіктелуі, табиғи өрттер көріністерінің кеңістіктік-уақыттық аспектілері, Қазақстанның оңтүстік-шығысында өрттердің туындау жағдайлары қарастырылады. Мақала өрт қауіпсіздігін қамтамасыз ету саласындағы мамандарға да, өрт құбылыстарын болжау және алдын алу мәселелеріне қызығушылық танытатын оқырмандардың кең ауқымына да пайдалы болады.

Түйінді сөздер: өрт құбылыстары; апат; бағалау; болжау.

Abstract. The article deals with the issues of pyrogenic (fire) hazard assessment, genesis, classification and spatial and temporal aspects of fire situations manifestation. As it is known, fire phenomena are a serious problem for modern societies, economies and natural environment. Fires often lead to significant devastation, loss of vegetation and loss of human life.

The author considers a modern approach to the analysis and forecasting of fire phenomena in order to prevent their occurrence and minimize their consequences. Based on the analysis of modern research and practical examples, the authors conclude that there are a number of methods and technologies that can be successfully used to predict and prevent fire events. The article will discuss key aspects of fire phenomena, such as causes and classification, spatial and temporal aspects of natural fire manifestations, and conditions for fire occurrence in southeastern Kazakhstan. The article will be useful to both specialists in the field of fire safety and a wide range of readers interested in the issues of forecasting and prevention of fire phenomena.

Keywords: fire phenomena; disaster; assessment; forecasting.

Введение

На протяжении веков и тысячелетий, общество интуитивно оценивало риск неблагоприятных и опасных природных явлений, сопоставляло выгоды от освоения территорий с потенциально возможными последствиями их проявления. Опасные природные явления, унося сотни и тысячи человеческих жизней, нанося значительный социальный, экономический и экологический ущерб являлись естественным сдерживающим фактором хозяйственного освоения опасных территорий почти вплоть до начала XX века. Затем в результате роста численности населения началось широкое использование потенциально опасных территорий в строительстве промышленных и гражданских сооружений, сельском хозяйстве и других секторах экономики. Проблема защиты интересов человека, общества и государства существовала всегда, существует сегодня и будет существовать, ибо это одно из приоритетных направлений всех стран мира, в том числе и Казахстана. Стремление человека обезопасить свою жизнь и хозяйственную деятельность является его естественной потребностью. Безопасность является одним из важнейших условий для жизни человека. Поэтому реакцией человека на негативные воздействия является его постоянная защита себя, хозяйства и окружающей его среды от существующих и возможных природных опасностей. Среди множества природных опасностей, большую угрозу для населения и экосистем представляют пожарные явления. Ничто не способно так быстро и радикально изменить внешний облик ландшафта, как огонь. Известно всем, что «пожирающее» пламя огня уничтожает все, что встречается ему на пути, оставляя после себя только выжженное поле. Пожарные явления представляют собой сложный набор физических и химических процессов, в результате которых происходит неконтролируемой горение различных веществ и материалов искусственного и природного происхождения. Они могут возникать как в природных условиях, так и в результате человеческой деятельности. Как правило, они сопровождаются выделением большого количества тепла, пламенем и образованием дыма.

Основная часть

В условиях относительно продолжительного и жаркого климата на территории юго-востока Казахстана серьезную опасность для территориальных комплексов населения и хозяйства (ТКНХ) и экосистем представляют пирогенные процессы. В условиях глобального потепления климата и повышения температуры воздуха в более континентальных и засушливых регионах, природные пожары могут быть наиболее частыми и интенсивными. Так, увеличение среднегодовых и сезонных температур воздуха способствует более значительному высушиванию растительности и растительной подстилки, что делает ее более подверженной возгоранию. Изменение влажности вызванное нарушением режима осадков

приводит к более длительным и сухим периодам. Уменьшение влажности в почве и растительности делает их более подверженными пожарам. Потепление климата может привести к увеличению частоты и интенсивности экстремальных погодных явлений, таких как засухи и грозы, что увеличивает вероятность возникновения пожаров. Распространение вредоносных насекомых и болезней в условиях более благоприятного для них теплого и сухого климата приводит к поражению и гибели растений, что также делает их более уязвимым к пожарам. Изменения в структуре и составе экосистем вызванное повышением температуры, может привести к увеличению количества возгораемого материала (сухие ветки и листья, сухая кора древесины). Перечисленные факторы в совокупности могут создать более благоприятные условия для возникновения различных видов природного пожаров и значительному их распространению.

Важно отметить, что примерно 80 % всех пожаров возникает по вине человека из-за нарушения мер пожарной безопасности при обращении с огнем, искусственного пала полей и камышово-тростниковых зарослей, а также в результате использования неисправной техники.

В качестве источников инициирования пожаров выступают как природные, так и антропогенные факторы. Около 80 % пожаров возникает из-за нарушения населением норм пожарной безопасности при обращении с огнем в местах отдыха и производственной деятельности, а также в результате использования неисправной техники [Алтунин, 1978].

Более разнообразны природные источники огня. Около 20 % из них возникает вследствие ударов молнии во время грозы. Описаны процессы самовозгорания отмершего органического вещества и приводятся примеры возникновения огня из искр, высыпаемых при камнепадах, при трении густых зарослей в камышовых и болотных растительных ассоциациях при сильном ветре. Реже источником пожаров являются падения метеоритов [Бондарев, 1995].

Пожары подразделяются на лесные, степные, хлебных массивов, подземные (горение каменного угля и торфа), пожары на нефтяных и газоконденсатных месторождениях.

Для рассматриваемой территории характерны лесные, степные и пожары на сельскохозяйственных (хлебных массивов) угодьях [Абдиманов, 2002].

Существуют различные подходы в классификации пожаров. Например, А.А. Алтунин [Алтунин, 1978], подразделяет пожары по степени их распространения и масштабам. По степени распространения он разделяет низовые и верховые, подземные и верховые. Низовые пожары подразделяются на беглые и устойчивые. При беглом пожаре сгорает живой и мертвый надпочвенный покров, самосев леса, опавшие листья и хвоя. Обгорают кора нижней части деревьев, хвойный подрост и подлесок. В большинстве случаев эти пожары происходят летом, когда просыхает верхний слой горючих материалов.

При рядовом устойчивом пожаре огонь «заглубляется», прогорает подстилка, сильно обгорают корни и кора деревьев. Устойчивые пожары возникают при хорошем просыхании подстилки в конце весны и летом.

Скорость распространения слабого низового пожара не превышает 1 м/мин, среднего - от 1 до 3 м/мин, сильного – свыше 3 м/мин [Мягков, 1995].

Верховые пожары отличаются от вышеописанных распространением по надпочвенному покрову и по кронам деревьев. При таком пожаре сгорает хвоя, листья, мелкие и крупные ветви. Источником служит низовой пожар, который переходит на верхушки древостоя по низко опущенным кронам деревьев или при обильном хвойном подросте. Не исключено, что огонь может распространяться от низовых к верховому, благодаря сухим деревьям, которые быстро воспламеняются, нежели прирост или сырые ветки деревьев. Поэтому, важно проводить санитарные рубки старых деревьев и сухих веток, убирать валежник, особенно в лесополосах, лесопарках и т.д., а также соблюдать противопожарные расстояния между искусственными насаждениями, между лесом и автодорогой.

Древостой при верховом пожаре погибает полностью. Этот вид пожара чаще встречается в горных лесах, при распространении огня вверх по крутым склонам. При верховом устойчивом пожаре пламя огня распространяется по кронам деревьев по мере

продвижения кромки низового пожара. При этом сгорает подстилка, валежник, сухостой, подросток и подлесок, сильно обгорают стволы деревьев.

Верховой беглый пожар характерен при сильном ветре. Огонь распространяется по пологу деревьев, часто опережая фронт низового пожара. При продвижении огня по кронам деревьев, ветер разносит искры, горящие ветви и хвою (в хвойных лесах), которые создают новые очаги низовых пожаров за несколько десятков метров впереди основного очага.

Слабый верховой пожар имеет скорость до 3 м/мин, средний – до 100 м/мин, сильный – свыше 100 м/мин [Чрезвычайные ситуации, 1995]. Примером сильного верхового пожара с элементами низового, при сухой и ветреной погоде служат пожары в Российской Федерации 2010 г., когда они почти одновременно возникли во многих субъектах федерации и привели к уничтожению леса, населенных пунктов и гибели людей. Во многих очагах они носили неконтролируемый характер.

Анализ материалов пирогенных явлений [Мягков, 1995] показывает, что на исследуемой территории, несмотря на проводимые противопожарные мероприятия, в последние годы сохраняется высокая пожароопасная ситуация. Пожары происходят почти во всех районах Алматинской и Жамбылской области. Наряду с экономическими последствиями, при них гибнут и люди.

Более опасны во всех отношениях пожары горных лесных (лиственных и хвойных) массивов. Быстрое распространение огня в хвойных лесах объясняется тем, что хвоя хвойных пород содержит специфические элементы (смолы), которые способствуют быстрому возгоранию деревьев. При этом значительную роль в возрастании силы огня играет горный рельеф с его специфическим режимом ветра, наряду с этим он затрудняет работу по тушению огня. По площади, охваченной огнем, лесные пожары подразделяются на шесть классов (таблица 1).

Таблица 1 Классы лесного пожара [5]

Класс лесного пожара	Площадь, охваченная пожаром, га
Загорание	0,1 – 0,2
Малый пожар	0,2 – 2,0
Небольшой пожар	2,1 - 20
Средний пожар	21 - 200
Крупный пожар	201 - 2000
Катастрофический пожар	Более 2000

Класс лесного пожара зависит от многих сопутствующих условий. Например, крупные лесные пожары происходят в период длительной пожарной опасности в лесу, особенно при длительной и сильной засухе. Их развитию способствуют ветреная погода и захламленность лесов, а также вид растительной ассоциации. Наиболее быстро возгорают хвойные породы. В условиях юго-востока республики они представлены еловыми лесами.

Пожары на равнинных территориях более тяготеют к местам с относительно наибольшей густотой возгораемой массы. Часто огнем охватываются массивы зерновых и кормовых (пастбищных) угодий. Основной причиной пожаров на этих участках является человеческий фактор. Поля злаковых и других культур (сады, виноградник, масличные и др.) очень близко подходят к автомобильным трассам. К тому же, не всегда между ними в должном состоянии противопожарное вспахивание почвы. Во многих местах она проводится всего лишь раз, после которого она заново зарастает сорняками.

Отсутствие должного контроля в пожароопасный период и использование неисправной техники во время сенокоса и уборки зерновых значительно повышает этот вид риска. Не исключены поджоги со стороны конкурирующих лиц.

Сохраняется высокая степень пожароопасности в лесополосах, которые протягиваются как между полями, так и вдоль транспортных магистралей. К сожалению, необходимо

отметить, что в них почти не ведутся санитарно-очистные работы по удалению сухостоя, нижних веток и скашивание трав. Все это, по нашему мнению, связано с отсутствием хозяев лесополос или плохой работой лесхозов, которые возложили ответственность за них собственникам сельскохозяйственных угодий, на территории которых они расположены.

В соответствии с Лесным Кодексом Республики Казахстан [Жандаев, 1972], принимать необходимые меры по предотвращению и тушению лесных пожаров обязаны владельцы лесного фонда. Несмотря на это, они не выполняют свои прямые обязанности. По этой причине, обеспечением пожарной безопасности и тушением пожара в лесах вынуждена заниматься Государственная пожарная служба, зачастую оставляя населенные пункты без надлежащей противопожарной защиты.

Областными территориальными управлениями по лесу и биоресурсов не решаются вопросы проведения профилактических противопожарных мероприятий. Несвоевременно очищаются места горельников от порубочных остатков, что значительно увеличивает пожарную опасность и значительно ограничивает возможность проезда или прохода к местам возможных пожаров, затрудняет работу по их тушению.

Не выполняются ни предупредительные, ни ограничительные противопожарные мероприятия. Не выделяются средства на восстановление и строительство дорого противопожарного назначения. Из имеющихся в регионах минерализованных полос обновляются не более трети.

Наряду с вышеизложенными фактами, следует обратить внимание на пал камышитово – тростниковых зарослей долин рек региона (тугаев, пойм), с целью ликвидации прошлогодней растительности и приросту свежего. Эти пожары приводят к гибели многих видов животных (птиц, млекопитающих и др.). В большинстве случаев они носят бесконтрольный характер и затухают самопроизвольно, после полного выгорания возгораемой массы.

Безразличие, безответственность, ненаказуемость и неосторожность с огнем усиливают степень вероятности возникновения пожара. Вероятность возникновения пожара можно определить степенью пожарной опасности территории [Бондарев, 1998]. За ее основу были взяты пожароопасные объекты, сезоны возгорания, природные и антропогенные факторы, факторы, усиливающие силу огня, виды и источники загорания, особенности рельефа, а также степень ликвидации пожара (таблица 2).

Следующий этап работы заключался в составлении карты пирогенной опасности территории. Основу для составления карты составила разработанная шкала степени природной пирогенной опасности территории и ландшафтная карта Казахстана [Атлас Казахской ССР, 1982].

Таблица 2. Степень природной пожарной опасности Алматинской и Жамбылской области

Степень пожарной опасности	Пожаро-опасный объект	Время загорания	Природный фактор усиления огня	Виды загорания	Источник загорания	Степень ликвидации пожара
Слабая	Отдельно стоящие кустарники, травянистые заросли	Весна, лето, осень	Высокая температура и сухость воздуха	Низовой	Антропогенный	Легкая
Незначительная	Саксаульники, травянисто-кустарни-	Весна, лето, осень	Высокая температура и сухость воздуха	Низовой	Антропогенный	Легкая, средняя

	ковые заросли					
Умеренная	Лесополосы, камышитово-тростниковые заросли рек	Круглый год	Высокая температура и сухость воздуха, наличие отмерших частей растений	Низовой, верховой	Антропогенный, возможен природный (молния)	Средняя, иногда тяжелая
Значительная	Лиственные леса, зерновые и пастбищные угодья	Лето, осень	Высокая температура и сухость воздуха, ветер	Верховой, низовой	Антропогенный, возможен природный (молния)	Тяжелая
Высокая	Горные смешанные и хвойные леса	Лето, осень	Высокая температура и сухость воздуха, ветер, химические	Верховой, низовой	Антропогенный, возможен природный (молния)	Очень тяжелая

Территория Алматинской и Жамбылской области была разделена на пять степеней пирогенной опасности (рисунок 1), которые в зависимости от геоморфологических и ландшафтных условий тяготеют к тем или иным районам (таблица 3).

На рисунке 1 видно, что слабая и незначительная степень пирогенной опасности характерна для равнинных районов, где господствующие типы ландшафтов представлены пустынными и полупустынями с разряженной травянистой и кустарниковой растительностью. Древесная растительность образована белыми и черными саксаульниками. Необходимо отметить, что эта степень пирогенной опасности, наиболее распространенная в регионе, и занимает значительную ее часть. В административном отношении они тяготеют к Мойынкумскому, Таласскому, Сарысускому, Кордайскому, Шускому районам Жамбылской области, Балкашскому, Каратайскому, Коксускому, Кербулакскому, Панфиловскому, Аксускому, Алакольскому, Саркандскому и Илейскому районам Алматинской области.

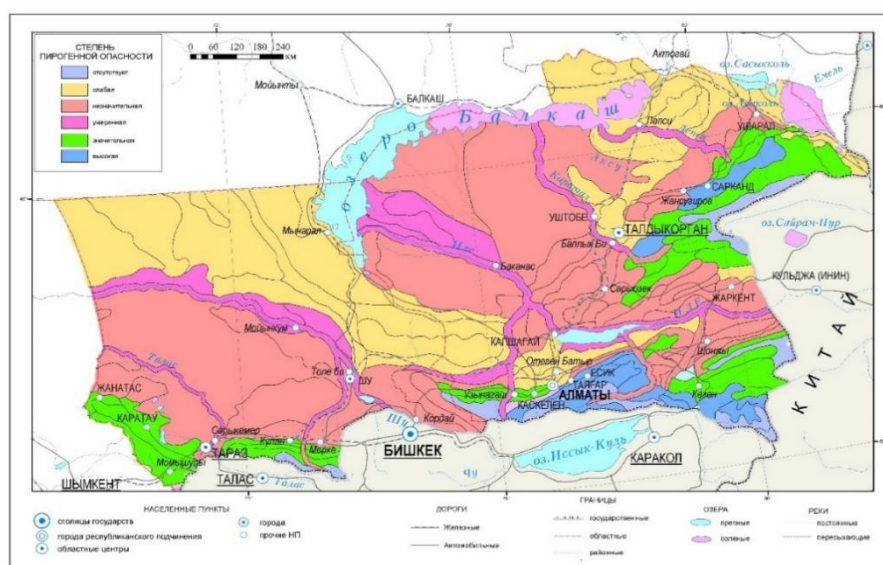

Рис. 1. Природная пирогенная опасность Алматинской и Жамбылской области

Умеренная степень опасности имеет линейную форму распространения, простирается по горным и равнинам участкам долин рек с камышитово-тростниковыми и тугайными зарослями на равнинах, а также кустарниково-древесной растительностью в горных районах. В большинстве случаев эта степень опасности характерна для равнинной части долин рек Талас, Шу, Каскелен, Иле, Каратал, Лепсы и др. Наибольшая пожарная опасность в них, наблюдается в осенне-зимние месяцы, когда отмершие части растений обуславливают большое количество сухой горючий массы и они возгораются в основном в результате их искусственного пала.

Среднегорные и высокогорные ландшафты отличаются значительной степенью опасности. Они представлены лиственными и смешанными и хвойными лесами. Тяжелая степень ликвидации очагов пожара усложняется недоступностью территории основными средствами пожаротушения из-за сложности рельефа и другими причинами. В пространственном отношении они тяготеют к среднегорным и высокогорным районам региона.

Таблица 3. Легенда к карте природной пирогенной (пожарной) опасности Алматинской и Жамбылской области

Класс, подкласс ландшаф-тов	Тип ландшафта. Растительная ассоциация	Степень ликвидации пожара	Степень пирогенной опасности
Равнинный (средневысотные и возвышенные равнины)	Пустынный и полупустынный	Легкая	Слабая
Равнинный (средневысотные и возвышенные равнины)	Пустынный и полупустынный. Травянисто-кустарниковая. Саусаульники	Средняя	Незначительная
Равнинный (средневысотные возвышенные). Межгорных котловин. Долинные, пойменные	Камышитово-тростниковые, тугай, пойменно-луговые	Сложная	Умеренная
Горный (предгорный, межгорный, низкорно-сренегорный)	Травянисто-кустарниковая, кустарниково-древесная, лиственные леса	Тяжелая	Значительная
Горный (среднегорный, высокогорный)	Смешанные и хвойные леса. Высокогорные луга	Очень тяжелая	Высокая

Заключение

Природно-климатические условия возникновения природных пожаров на каждой конкретно взятой территории проявляются по-разному. Они определяют вероятность возникновения пожара, вид пожара, условия распространения пожары и условия ликвидации очага и поля пожара. По-разному растут и восстанавливаются территории пожаров. Предгорные, горные и долинные речные территории юго-востока Казахстана относятся к повышенному классу пожарной опасности. Следует отметить, что на рассматриваемой территории наблюдается увеличение числа лесных и долинных пожаров антропогенного происхождения. Зонирование пожароопасной территории позволит разработать комплекс мероприятий, направленных на предупреждение возникновения и ограничение распространения пожаров растительности с учетом региональных особенностей территорий.

Список использованных источников

1. Алтунин А.Л. *Формирование гражданской обороны*. – М.: Стройиздат, 1978. – 284 с.
2. Бондарев Л.Г. *География огня* // Вестник МГУ. Сер. 5. География. 1995. №1. – С. 42-49.
3. Абдиманапов Б.Ш. *Оценка и характеристика пожарной опасности Алматинской области*. // Материалы международной научно-практической конференции «Развитие географической и экологической науки в Казахстане». – Алматы: АГУ им. Абая, 2002, 9-12.
4. Мягков С.М. *География природного риска*. – М.: Изд-во МГУ, 1995. – 224 с.
5. *Чрезвычайные ситуации. Краткая характеристика и классификация*. – М.: 1995. – 77 с.
6. Жандаев М.Ж. *Геоморфология Заилийского Алатау и проблемы формирования речных долин*. – Алма-Ата: Наука, 1972. – 162 с.
7. Атлас Казахской ССР. Том 1.-М.: ГУГК, 1982. – 82 с.
8. Бондарев Л.Г. *География огня*. // География. Еженедельное приложение к газете «Первое сентября». 1998. – № 2 (299-300). – С. 1-5.

МЕТОДИЧЕСКАЯ ОСНОВА РАЗРАБОТКИ РАЗЛИЧНЫХ ПРИЛОЖЕНИЙ В ЛАНДШАФТНО-АДАПТИРОВАННОЙ СИСТЕМЕ ЗЕМЛЕДЕЛИЯ

Керімбай Н.Н., к.г.н., асс. профессор Жетысуского университета имени И.Жансугурова,
Талдыкорган, Казахстан

Керімбай Б.С., PhD, преподаватель-лектор Жетысуского университета имени И.Жансугурова,
Талдыкорган, Казахстан

Қайратбекқызы А., магистрант 2 курса Жетысуского университета имени И.Жансугурова,
Талдыкорган, Казахстан

Аннотация: В статье рассмотрена актуальность адаптированной к ландшафту системы земледелия (АЛСЗ), в связи с изменениями природной среды в современных условиях. Проведен обзор метода географического и территориального анализа АЛСЗ с применением крупномасштабного агроландшафтного приложения «планшет агронома». Рассмотрены вопросы технологической схемы создания приложения. Системы земледелия, адаптированные к ландшафтам, создаются с использованием модели ландшафта. С целью определения особенностей и характеристик ландшафтов Казахстана проведен анализ методологических основ путем разработки и использования приложения «планшет агронома».

Ключевые слова: агроландшафт, АЛСЗ, планшет агронома, геоинформационная система.

Abstract: The article considers the relevance of the landscape-adapted farming system (ALSZ), in connection with changes in the natural environment in modern conditions. The method of geographic and territorial analysis of ALSZ based on a geographic information system using a large-scale agrolandscape application "agronomist's tablet" is analyzed. The issues of the technological scheme for creating the application "agronomist's tablet" are considered. Landscape-adapted farming systems are created using a landscape model. In order to determine the features and characteristics of the landscapes of Kazakhstan, an analysis of the methodological foundations was carried out by developing and using the "agronomist's tablet" application.

Key words: agrolandscape, ALSZ, agronomist's tablet, geoinformation system.

Аңдатпа: Мақалада қазіргі қоршаған ортаның өзгерістеріне байланысты егіншілік жүйесін ландшафттарға бейімдеп дамытудың өзектілігі қарастырылды. Кең ауқымды ауылшаруашылық ландшафты «агроном планшеті» қосымшасын әзірлеп жасауда ландшафттарға бейімделген егіншілік жүйесін (ЛБЕЖ) географиялық және аумақтық талдау үшін географиялық ақпараттық жүйеге негізделген әдіске шолу жасалды. Ландшафттарға бейімделген егіншілік жүйелері ландшафт үлгісін қолдану арқылы жасалады. Қазақстандағы ландшафттардың ерекшеліктері мен сипаттарын анықтау мақсатында «агроном планшеті» қосымшасын әзірлеп пайдалану арқылы әдіснамалық негіздерге талдау жасалынды.

Түйін сөздер: агроландшафт, ЛБЕЖ, агроном планшеті, геоақпараттық жүйе.

Введение. При наличии огромного природно – ресурсного потенциала, плодородных земель, по запасам гумуса которых республика занимает шестое место в мире, урожайность основной продовольственной культуры – пшеницы в три с лишним раза ниже среднемировой. Успех в ряде стран мира связан с современным проведением дифференциации систем земледелия применительно к различным агроэкологическим условиям и осознанием очевидной необходимости адаптации агротехнологий к разным уровням интенсификации производства, хозяйственным укладом и далее, к рынку с/х продукции.

На основе этой мотивации разработана научно – методологическая основа адаптивно – ландшафтных систем земледелия (АЛСЗ). Понятие «система земледелия» имеет сложную и противоречивую историю. Существует множество ее определений. В качестве официального, вошедшего в учебники используется следующее определение: “Система земледелия – это комплекс взаимосвязанных агротехнических, мелиоративных и организационных мероприятий, направленный на эффективное использование земли и других ресурсов, сохранение и повышение плодородия почвы, получение высоких и устойчивых урожаев сельскохозяйственных культур” [1].

Так как огромные земельные ресурсы Казахстана не всегда эффективно используются – имеет место деградация и эрозия почв, неэффективно используются удобрения, есть все предпосылки к изменению управления ресурсами и способов ведения земледелия. Одним из которых является АЛСЗ. Универсальное приложение «Планшет агронома» предназначено для работы в полевых условиях. Оно позволяет использовать в сельскохозяйственных работах при АЛСЗ преимущества портативной электроники. Главными задачами которого являются: содержание необходимой справочной информации, практичность и надежность работы; а также возможности: планирование посевов, контроль севооборота, введение электронного агрохимического паспорта полей, составление технологической карты и книги истории полей, расчет потребности семян, удобрений и средств защиты растений, оценка прогноза урожайности и мониторинг техники.

Материалы и методы. В.И.Кирюшиным разработана методология, которая позволяет строить модели систем земледелия, взвешенные не только в физическом пространстве, но и в социально-экономическом с учетом определенной совокупности факторов [2]:

- 1) общественные (рыночные) потребности (рынок продуктов, потребности животноводства, требования переработки продукции);
- 2) агроэкологические требования культур и их средообразующее влияние;
- 3) агроэкологические параметры земель (природно-ресурсный потенциал);
- 4) производственно-ресурсный потенциал, уровни интенсификации;
- 5) хозяйственные уклады, социальная инфраструктура;
- 6) качество продукции и среды обитания, экологические ограничения.

Исходя из этого подхода сформулировано определение системы земледелия: АЛСЗ – это система использования земли определенной агроэкологической группы, ориентированная на производство продукции экономически и экологически обусловленного количества и качества в соответствии с общественными (рыночными) потребностями, природными и производственными ресурсами, обеспечивающая устойчивость агроландшафта и воспроизводство почвенного плодородия.

Термин “ландшафтная” в названии системы означает, что она разрабатывается применительно к конкретной категории агроландшафта, трансформированной через призму агроэкологической оценки в агроэкологическую группу земель. При этом звенья систем земледелия формируются в пределах агроэкологических типов земель (т.е. участков, однородных по условиям возделывания культуры или группы культур с близкими агроэкологическими требованиями); элементы (приемы обработки, посева и т.п.) дифференцированы в соответствии с элементарными ареалами агроландшафта (т.е. элементами мезорельефа, ограниченными элементарными почвенными структурами); а организация территории осуществляется с учетом структуры ландшафта и условий его функционирования [3,4].

Термин “адаптивная” означает адаптированность системы земледелия ко всему комплексу обозначенных условий. Совокупность АЛСЗ в пределах природно-сельскохозяйственной провинции названа зонально-провинциальным агрокомплексом.

В пределах землепользования достаточно крупных хозяйств может встречаться несколько агроэкологических групп земель, для которых должны разрабатываться соответствующие адаптивно-ландшафтные системы земледелия. Тогда их совокупность в

пределах сельскохозяйственного предприятия может называться хозяйственным агрокомплексом [5,6].

В отличие от природных ландшафтов природно-антропогенные ландшафты включают три подсистемы: природную, социальную и производственную, которые взаимодействуют друг с другом посредством прямых и обратных вещественных, энергетических и информационных связей. Создание культурного ландшафта достигается гармонизацией этого взаимодействия, что возможно лишь при высокой культуре природопользования. Точнее можно определить сельскохозяйственный ландшафт как антропогенно-природный ландшафт, обусловленный сельскохозяйственной деятельностью, в котором природная основа сочетается с производственной и социальной инфраструктурой [7,8].

Агроландшафт – это геосистема, выделяемая по совокупности ведущих агроэкологических факторов (определяющих применение тех или иных систем земледелия), функционирование которой происходит в пределах единой цепи миграции вещества и энергии. С позиций генетико-морфологической структуры он может соответствовать ландшафту, местности, урочищу или подурочищу. Например, при сильной расчлененности территории агроландшафт чаще всего будет соответствовать ландшафту, в пределах которого потребуются противоэрозионная система земледелия. В случае крупных форм мезорельефа агроландшафты могут соотноситься с подурочищами [9,10].

Применение цифровых платформ и приложений для АЛСЗ позволяет перевести на новую качественную основу решение этой сложной проблемы, особенно при проектировании интенсивных систем земледелия и агротехнологий. Для создания "Планшета агронома" был проведен анализ мировых аналогов и методов их применения, близких по целям применения и техническим возможностям. К примеру, специалисты фирмы "Киевстар" разработали технологии M2M (machine-to-machine), которые позволяют агрономам передавать информацию друг другу и в центральный офис для принятия решений. С его помощью аграрии фирмы UkrLandFarming смогли внедрить в производство принципы точного земледелия [11].

Предварительно были составлены карты минерального состава почв, в соответствии с которыми при посеве производили точечное внесение семян. Для контроля расхода топлива и оценки эффективности посевной/сбора урожая был внедрен GPS-мониторинг. Проект включал сбор информации с 1200 полей.

В разработке специалистов фирмы "Аксиома" было предусмотрено отражение следующей информации для агронома и учетчика:

1. Сбор фактических данных о выполненных работах в режиме реального времени (обмен данными с центральной базой с использованием мобильной связи GPRS);
2. Учет ТМЦ (товарно-материальные ценности) при погрузке из склада на машину и Расхода ТМЦ, при выдаче их из машины агрономам; непосредственно на полях и т.д.;
3. Сбор и оценка агрономических данных о состоянии посевов на полях с целью их визуального отображения на географической карте в центральной базе;
4. Использование GPS (контроль географических координат) для организации контроля за передвижением агронома и учетчика по полям;
5. Определение координат поля (с использованием GPS) для формирования географической карты полей и объема выполненной работы тракторами;
6. Использование единых классификаторов, созданных в центральной базе 1С, и передача только необходимых элементов справочников индивидуально для каждого агронома или учетчика;
7. Удобные отборы для больших справочников с целью упрощения ввода информации и уменьшения вероятности ошибки в т.ч. для справочников: агрегат, трактор, прицепные устройства, механизатор, номенклатура;
8. Настройка Констант в т.ч. выбор для КПК, включающая: текущего пользователя; текущее поле; настройки периода вывода информации; настройку режима передачи данных о маршруте движения.

Аналогичный программный продукт предложила европейским агрономам фирма FarmSoft Farm Management ERP. Он позволяет осуществлять удаленный доступ к информации от отдельных хозяйств через компьютер, планшет iPad или смарт-телефон. Для структуризации информации были использованы рубрики: "Опрыскивание", "Полив", "Посев", "Уборка", "Наблюдения". По мнению разработчиков, удаленный доступ обеспечивает достижение максимального качества, доходности и контроль для реализации лучших практик и стандартов безопасности пищевых продуктов [12].

Систему мониторинга и прогнозирования паводковой ситуации и приложение «Планшет для агронома» разработали ученые из Восточно-Казахстанского технического университета им. Д. Серикбаева. Электронная система содержит цифровые, координатные и картографические данные объектов инфраструктуры. Ученые вуза также создали планшет агронома. Технология позволит агрономам мониторить ситуацию на сельскохозяйственных полях, исходя из которой можно учитывать возможные риски и принимать экономически выгодные решения [13].

Главная задача приложения - содержание необходимой справочной информации, а также простой и удобный способ добавления новых справочников. В первую очередь рассматриваются практичность и надежность работы такого приложения, а также – возможности:

- планировать посев, контролировать севооборот ;
- вести электронные агрохимические паспорта полей;
- составлять технологические карты и книгу истории полей;
- рассчитывать потребность семян, удобрений и средства защиты растений;
- оценивать прогноз урожайности;
- мониторить технику.

Результаты и обсуждение. Технологическая схема создания планшета агронома. В связи со всем вышеперечисленным, основная техническая задача работы заключается в следующем:

проведение всестороннего анализа, выдвинутых заказчиком требований к создаваемому программному обеспечению (ПО), чтобы определить ключевые цели и задачи конечного продукта;

подготовительные работы - собрать запросы ведущего хозяйства для формирования актуальной базы справочных данных;

составление перечней справочников и предложить механизм сбора, отображения и добавления этой справочной информации, разделенной по разделам, которые будут указаны в памяти программы;

4. создание дизайна программного обеспечения;

5. разработка и реализация программного обеспечения, применимое для работы в условиях местности;

6. интегрирование и тестирование программного обеспечения.

Технологическая схема создания планшета агронома представлена на рисунке 1.

Рисунок 1. Технологическая схема создания “Планшет Агронома”

Учитывая всю информацию, которая была собрано для создания единой базы данных составлен полный обзор по приложению. Было принято решение разрабатывать механизм отображения и их дизайн на основе простейших элементов распределения объектов: лист, таблица, список и прочие, в частности. Разработанные варианты представлены на рисунках 2-3.

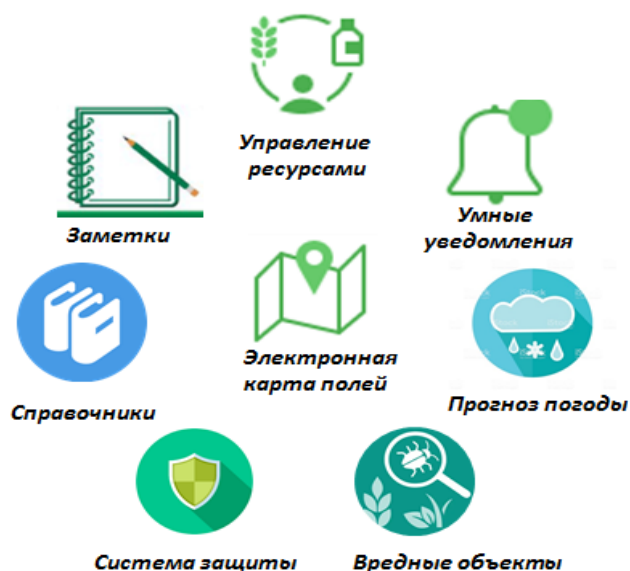

Рисунок 2. Дизайн “Главное меню”

Каждая отдельно взятая категория представляет собой лист с перечнем файлов, принадлежащих ей. Каждый перечень вмещает в себя уже добавленные файлы, а также содержит возможность добавления новых файлов, созданных или добавленных самостоятельно. Каждый взятый в отдельности файл, имеющийся на планшете, можно открывать по усмотрению пользователя.

Более подробно рассмотрим вкладку “Электронные карты полей”. Это систематизированный комплекс данных по каждому уголку, включающий в себя точные границы и характеристики (Рисунок 3).

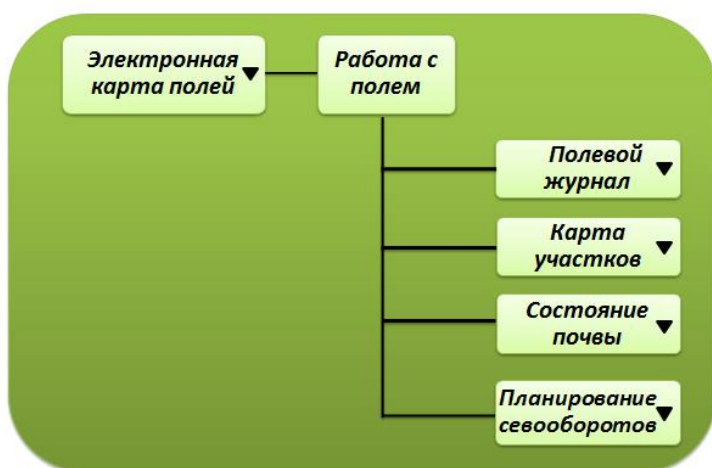

Рисунок 3. Вкладка “Электронная карта полей”

Ценность электронных карт состоит в том, что с их помощью можно следить за рациональным использованием пригодных земель, оптимизировать расходы топлива, планировать севооборот, планировать необходимое количество посевного материала.

С применением электронных карт полей можно в удобном для пользователя виде, собирать, классифицировать и использовать информацию по севообороту, урожайности, типам почв, болезням, рассчитывать точные дозы удобрений.

Функциональность электронной карты полей: дает возможность вести строгий учет и контроль всех сельскохозяйственных операций; помогает провести более полный анализ условий, влияющих на рост растений на данном конкретном поле; служит оптимизации производства с целью получения максимальной прибыли, а также рационального использования всех участвующих в производстве ресурсов.

Преимущества электронных карт полей: удобство; наглядность; эффективность; возможность оперативного внесения изменений; быстрый доступ к любой информации.

Выводы. Существенным преимуществом разработанной схемы приложения “Планшета Агронома” является его заточенность под условия областей Казахстана. Так как Казахстан располагает огромными земельными ресурсами, но эти ресурсы не всегда эффективно используются - имеет место деградация и эрозия почв, неэффективно используются удобрения, есть все предпосылки к изменению управления ресурсами и способов ведения земледелия. Одним из которых является АЛСЗ.

Еще одним плюсом будет минимум использования ресурсов процессора и аккумулятора, который позволит более эффективно использовать «Планшет агронома» в полевых условиях. Простой интерфейс для работы облегчает выполнение рутинных операций и помогает наглядно и быстро оценить ситуацию на полях. “Планшет Агронома” будет устанавливаться на любой современный мобильный телефон с сенсорным экраном или же на планшет. В основном в качестве эталонного устройства для разработки приложения больше подойдет планшет или смартфон Samsung любой модели под управлением операционной системы Android. Благодаря «Планшету агронома», выбирая любое поле, агроном видит и понимает, что там сделано дополнительно в этом сезоне — он видит план работ по дням до конца сбора урожая по конкретному полю. Соответственно эти разработки относятся к разряду долгосрочных. Так как они подразумевают участие специалистов конкретных областей знания, дополнительной длительной разработки и соответствующего финансирования.

Список использованных источников

1. Отчет НИР. «Разработка методологических основ ГИС технологий географо-территориального анализа при создании адаптивно-ландшафтной системы земледелия в Казахстане». Подпрограмма: Фундаментальные исследования в области естественных наук. № госрегистрации [0112РК00592](#). – Алматы, ДГП НА ПХВ «КазНУ имени Аль-Фараби» «НИИ проблем экологии» (2012 – 2014гг).
2. Кирюшин В.И. Теория адаптивно-ландшафтного земледелия и проектирования агроландшафтов. – М.: Колос, 2011. – 443 с.
3. Кирюшин В.И., Иванов А.Л. Агроэкологическая оценка земель, проектирование адаптивно-ландшафтных систем земледелия и агротехнологий. – Москва: ФГНУ «Росинформагротех», 2005. - С. 783.
4. Адаптивно-ландшафтное земледелие: вызовы XXI века. Сборник докладов Международной научно-практической конференции. - Курск: ФГБНУ «Курский федеральный аграрный научный центр» - Всероссийский научноисследовательский институт земледелия и защиты почв от эрозии, 2018. – 335 с.
5. Керимбай Н.Н., Мамутов Ж.У., Какимжанов Е.Х. и др. Создание методологической основы адаптивно-ландшафтной системы земледелия с применением ГИС-технологий (на примере северного склона Илийского Алатау) // KazNU Bulletin. Ecology series. – 2013. - №2/1 (38).
6. Методическое пособие и нормативные материалы для разработки адаптивно-ландшафтных систем земледелия / под ред. А.Н. Каштанова, А.П. Щербакова, Г.Н. Черкасова. – Тверь, 2011. – 260 с.
7. Kerimbay N.N. Sustainable Development of Agriculture on the Basis of Adaptive Systems and Resource-Saving Technol. of Cultivation of Crops for different Agro-Ecological Zones of the Republic of Kazakhstan. “3rd Eurasian Silk Road Universities Convention (ESRUC): Most Successful Projects in yours administration”. October 13-15, Ataturk University. Erzurum. Turkey. 2012. – Pp. 140-147.
8. Какимжанов Е.Х. Применение ГИС – технологии адаптивно - ландшафтной системы земледелия (на примере северного склона Илийского Алатау) // КазҰТЗУ Хабаршысы. - 2016. – №1. – С. 37-43.

9. Кененбаев С.Б., Иорганский А.И. Проблемы и приоритетные направления исследований в земледелии Казахстана // Проблемы агрохимии и экологии. – 2009. – №1. – С. 21-24.
10. Kerimbay N.N., Kerimbay B.S., Mamutov ZH.U., Kakimzhanov E.H. The modern state of methodology transition to adaptive-landscape system of agriculture (on the example of the northern slope of the Ili Alatau Mountains). AIS 2014 9th International Symposium on Applied Informatics and Related Areas, Székesfehérvár, Hungary, organized in the frame of Hungarian Science Festival 2014 by Óbuda University. – Hungary, 2014.
11. Burnett C., Thomas Blaschke. A multi-scale segmentation/object relationship modeling methodology for landscape analysis // Ecological Modelling. - 2003. - 168. – P. 233–249.
12. Ellema A., Stobbelaar D.J., Groot J.C.J., Rossing W.A.H. Region Growing in GIS, an application for Landscape Character Assessment. International congress on modelling and simulation land, water and environment management: integrated systems of sustainability. – Christchurch: The Modelling and Simulation Society of Australia and New Zealand Inc, 2007. – P. 1349 – 1355.
13. Reshmidevi T.V., Eldho T.I., Yana R.. A GIS-integrated fuzzy rule-based inference system for land suitability evaluation in agricultural watersheds / Agricultural Systems. 101 (2009). – P. 101.
- <https://agrovesti.net/lib/tech/precise-farming-tech/>
- <https://axioma-soft.ru/about/news/>
- <https://www.ektu.kz/>

БОРАЛДАЙ АРХЕОЛОГИЯЛЫҚ ЛАНДШАФТЫСЫНЫҢ ПЕТРОГЛИФТЕРІ

Тлеубергенова К. А., п.ғ.к., доцент, Карменова Н.Н., г.ғ.к., доцент, Оспанбаева А. А., аға оқытушы, Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті, Алматы қ., Қазақстан

Андатпа. Мақалада Түркістан облысы, Бәйдібек ауданындағы жартастарда бар Боралдай петроглифтері қарастырылған. Олардың арасында керемет тау ешкілері мен иттер, жыртқыштар, барыстың бейнесі сол кезде Қаратаудан табылған. Мың жылдан бері белгілі петроглифтерді археологтар мен ғалымдар, музей қызметкерлері зерттеген. Гравюралар шатқалын бойлай созылған тегіс, күшті және мықты тастарға топтастырыла орналасқан, Боралдай гравюраларында барлығы төрт хронологиялық қабат ерекшеленетіндігі көрсетілген. Мақсат Қазақстан мұрасын аумақтағы жайылған мал мен тасқа жазу қалдырып зиянды әрекет жасайтын адамдардан сақтау.

Түйін сөздер: петроглифтер, археологтар, хронологиялық қабат, жартастар.

Аннотация. В статье рассматриваются Боралдайские петроглифы, найденные на скалах Байдибекского района Туркистанской области. Среди них в Каратау в то время были найдены великолепные горные козлы и собаки, хищники, изображение леопарда. Известные петроглифы изучаются археологами, учёными и музейными работниками на протяжении тысячи лет. Гравюры расположены группами на гладких, прочных и крепких камнях вдоль ущелья, на гравюрах Боралдая видно, что выделяются четыре хронологических слоя. Цель – защитить наследие Казахстана от пасущийся скот на территории и людей, которые творят вред, оставляя надписи на камнях.

Ключевые слова: петроглифы, археологи, хронологический слой, скалы.

Abstract. The article examines the Boralдай petroglyphs found on the rocks of the Baidibek region of the Turkistan region. Among them, magnificent mountain goats and dogs, predators, and an image of a leopard were found in Karatau at that time. Famous petroglyphs have been studied by archaeologists, scientists and museum workers for thousands of years. The engravings are located in groups on smooth, durable and strong stones along the gorge; in the Boralдай engravings it can be seen that four chronological layers are distinguished. The goal is to protect the heritage of Kazakhstan from livestock grazing on the territory and people who cause harm by leaving inscriptions on stones.

Key words: petroglyphs, archaeologists, chronological layer, rocks.

Жалпы Петроглифтер дегеніміз — жартастарға қашалған немесе боялған ежелгі жартастағы суреттер екендігі белгілі. Бұл әдетте ежелгі дәуірден орта ғасырларға дейін жасалған сызбаларға берілген атау. Бұл термин ежелгі гректің «тас» және «ою» деген сөзінен шыққан. Ғалымдар суреттің бірнеше түрін петроглифтерге жатқызады. Мысалы, ежелгі адамдар жоғарғы палеолит дәуірінен – 20-40 мың жыл бұрын жасаған үңгірлердегі жартас суреттері, кейінірек мегалиттегі бейнелер – тас блоктардан жасалған құрылымдар да петроглифтер болып саналады. Мұндай сызбалар өзен жағасындағы жартастар мен тастарда көптеп кездеседі.

Ежелгі адамдар, әдетте, үйлерін, жануарларын, аңшылық көріністерін, шайқастарды, салт-дәстүрлерді суреттеген. Кейбір петроглифтер тасқа қашалса, басқалары боялған. Ең танымал түс қызыл болған. Ғалымдар әлі күнге дейін адамдар петроглифтерді не үшін

жасағаны туралы дауласуда. География ғылымдарының докторы Алексей Григорьев: «Петроглифтер мен олардың топтары бір қарағанда күнделікті өмірде қолданылатын суреттер сияқты көрінеді. Дегенмен, олар негізінен керемет бейнелер болып табылады»- деп жазған.

Осындай петроглифтердің бірі - *Боралдай петроглифтері*. Боралдай петроглифтері Шымкенттен солтүстікке қарай 60 шақырым жердегі, Бәйдібек ауданындағы жартастағы бейнелер болып табылады. Жалпы ертедегі сызбалар қола дәуіріне (б.з.б. екі мың жыл) жатады. XX ғасырдың басында табылған мұндағы петроглифтер екі топқа бөлінген – біреуі тікелей Боралдай өзенінің жағасында, екіншісі беткейден жоғары орналасқан[1].

“Тұяқтылар мен садақтары бар аңшылардың көптеген бейнелері арасында жыртқыштардың, мысалы барыстың бейнесі кездеседі, олар сол кезде Қаратауда табылғандығы анықталғын. Аң аулауда суреттері кездесетін иттер де маңызды рөл атқарған. Белгілібір мәнді түсіндіруге келмейтін символдар да кездеседі, мысалы, керемет тау ешкісінің жанындағы белгі. Ғалымдардың пікірінше, бұл белгі қола дәуіріне жатады, ал ешкінің бейнесі ерте темір дәуірінде қолданылған.

Кейінірек қазақ археологтары М.Қ. Қадырбаев пен А.Қ. Маряшев Қаратаудың қола дәуіріндегі жартастағы суреттерін талдай отырып, Боралдай ескерткіштеріне де тоқталды. 1986 жылы «Қазпроектреставрация» институтының қызметкерлері сызбалардың жалпы саны үш жүзге жуықтайтын петроглифтердің шоғырларын тапты. Олардың хронологиялық шеңбері анықталып, семантикалық талдауға талпыныс жасалады.

Айналадағы ауылдардың тұрғындары бұл суреттер мен жазуларды қалмақтардан қалдырған деп есептеген. Тастағы белгілердің кем дегенде мың жылдан бері бар екені белгілі болған. Алғаш рет бұларды 1905 жылы П.А.Комаров ашқан. Арқар, елік, қасқыр, тау ешкінің артынан жүгіріп келе жатқан салт аттылар, сондай-ақ қолдарында садақ ұстаған аңшылар бейнеленген. Орхон жазбаларына ұқсас белгілер бар. 1995 жылы «Ордабасы» ұлттық тарихи-мәдени қорығының қызметкерлері, 1997 жылы Оңтүстік Қазақстан тарихи-өлкетану музейінің қызметкерлері жартастағы суреттердің тағы бір орнын анықтады. Ол 1,5 км жердегі Қаратас ауылының шығысындағы (Қазіргі Түркістан облысы Бәйдібек ауданы) *Гравюралар* шатқалын бойлай созылған екі төбеде орналасқан. Бұл төбелер делювиалды-пролювиалды шөгінділермен жабылған төбесі тегіс беткейлер. Сызбалардың негізгі бөлігі оңтүстік және оңтүстік-шығыс беткейлерінде салыстырмалы түрде, беті тегіс, күшті және мықты тастарға топтастырылған[2].

2002 жылы А.С. Мирзабаев пен Д.С. Әбсеметова Боралдай өзенінің жоғарғы ағысындағы петроглифтер туралы «Оңтүстік Қазақстанның мәдени мұрасы» жинағында қазақ таңбалары мен олардың тайпалық тиесілігін қарастырып, жүйелеуді ұсынады. 1989-2005 жж Боралдай өзенінің жоғарғы ағысындағы петроглифтерді барынша толық зерттеп, фотосуретке түсіруді жүргізген, Оңтүстік Қазақстан облысы Мәдениет комитетінің ескерткіштерін қорғау жөніндегі бас маманы А.Н. Грищенко болды. Ол өзеннің оң жағалауынан петроглифтердің бірнеше жаңа шоғырларын тапты. Өлкетанушы Алексей Гончаров ол көрген жартастағы суреттерді: “Тау қойлары-арқар, ежелгі аң аулаудың негізгі нысаны»-деп сипаттады (Сурет 1).

Сурет 1 “Тау қойлары-арқар (Михаил Дикан)

2007 жылы «Мәдени мұра» мемлекеттік бағдарламасын жүзеге асыруға байланысты, Боралдай петроглифтеріне ҚҒА-ның Археология институты мен М.Ауезов атындағы Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік университеті бірлескен экспедициясы зерттеу жүргізді. Соңғы экспедициялардың нәтижесі 2007 жылы басылып шыққан Боралдай петроглифтері кітабы болды[3].

Боралдай гравюраларында барлығы *төрт хронологиялық қабат* ерекшеленетіндігі көрсетілген:

Қола дәуірі (біздің дәуірімізге дейінгі II мыңжылдық) финалдық кезең ретінде ерекшеленген.

Ерте темір дәуірі (біздің дәуірімізге дейінгі I мыңжылдықта) өзінің ою-өрнегімен және сәнділігімен скиф-сақ “аң стилі” ерекшеленуімен.

Түркі қабаты әлсіз және түсініксіз – тек таңба тәрізді ешкілер, немесе таңбалар (VI-IX ғасырлар).

Қазақ және сопылық циклдар (XV-XIX ғасырлар).

Бұл дизайнның бай, алуан түрлері Қазақстанның түкпір-түкпірлерінде сақталған.

Петроглифтер ежелгі адамдардың өмірі мен мифтері туралы сенімді ақпарат көзі болып табылады. Бұл «тас кітаптар - мазмұны ауқымды және көп қырлы» - деп жазады Карл Байпақов. Шымкент іргесіндегі Боралдайдағы петроглифтің орны аз. Бірақ бұл оның маңыздылығын төмендетпейді. Мұнда тау етегіндегі тасты жазықтықта көптеген жабайы және үй жануарлары, аңшылық көріністер мен адамдар, олардың ұстаған құрал жабдықтары бейнеленген. Олар сонымен қатар, ежелгі діни рәсімдер, кімдерге қалай табынғандары туралы ерекше «хаттар». Суреттерден көбінесе үлкен, иілген мүйізді муфлондардың, арқарлардың, бұғылардың, қасқырлардың немесе тау ешкілерінің артынан жүгіретін салт аттыларды, садақ ұстаған аңшыларды кездестіруге болады. *Тұрғылықты* халық жартастағы бұл суреттерді *Боралдай петроглифтері* деп атайды[4].

“Сопылық” сюжеттерді қазақ хандықтарының дәуіріне, тіпті одан кейінгі уақыттарда исламның қазақ даласына енуіне байланысты жатқызуға болады. Қазақтардың шаруашылығы, тұрмыс-тіршілігі жөніндегі суреттері шынайы көрініс тапқан. Оны төмендегі жылқылардың суреттері мен адамдардың садақтарды қолданып, аң аулаған көріністерінен байқауға болады(Сурет 2).

Сурет 2 Жылқы суреттері (Алексей Гончаров)

Қоршаған ортаға зиянды антропогендік әсерлер бүкіл адамзаттың жаһандық мәселесіне айналды, ал жартастағы суреттерді сақтау, ондағы бірінші орынды алмағанымен, өзекті мәселелер болып отыр. Петроглифтердің ашықтығы мен қолжетімділігі оларды қорғансыз

етеді. Табиғат мыңдаған жылдар бойы қиратып үлгермеген нәрсені, адамдар білместіктен тезірек жойып жатыр.

Дегенмен, археологияның осы саласын одан әрі дамыту мүмкіндігі толығымен -кейінгі ұрпақтар үшін жартастағы өнер мен графиканы сақтау мәселесімен байланысты болуда. Боралдай петроглифтері (Бұрылтай жазбалары) шаруашылық құрылымының бірлігі, рухани даму деңгейі, дала тайпаларының идея ұқсастығы арқылы өмірге әкелген, Орта Азия, Қазақстан және Оңтүстік Сібір жартас өнерінің ұлан-ғайыр аймағының құрамдас бөлігі болып табылады. “Өкінішке орай, біз үшін қол жетімділікке байланысты, ежелгі үңгірлер суреттері жоғалып кетеді, ал олардың орнына жаңалары – қазіргі адамдардың қолымен жасалған жазулар мен есімдер(Мұрат, Бердіхан, т.б.) пайда болуда.

XXI ғасырда Боралдай петроглифтеріне оңай қол жетімді болғандықтан жойылу қаупі де төніп тұр. «Бұл аумақта мал, оның ішінде ірі мүйізділер жайылады. Сонымен қатар, бірегей тарихи мұраға, тасқа жазу қалдыратын адамдар да көбірек зиян келтіруде. Боралдай петроглифтері сөзсіз Қазақстанның ұлы мұрасын құрайды және біздің қорғауымызға мұқтаж”. Бұл мәселені шешу үшін тек кәсіби археологтардың ғана емес, жалпы жұртшылықтың назарын аудару қажет. Алайда, ғылым аса құнды тарихи дереккөзден айырылып қана қоймай, мәдениет те өзінің қайталанбас, алғашқы өнер ескерткіштерінен айырылады. Сондықтан Қазақстан Республикасы Мәдениет және спорт министрінің 2020 жылғы 7 сәуірдегі «Тарих және мәдениет ескерткіштерін қорғау және пайдалану туралы» қабылданған Заңы жергілікті билік органдарына жүктелген басқа да жұмыстармен қатар, бірінші кезектегі міндеттерінің біріне айналуы тиіс. Құрметті оқырман тарихи және мәдени құндылықтарымызды сақтауға ат салысайық!

Пайдаланылған дереккөздер тізімі

1.Байтанаев Б.А. және т.б. Боралдайдың петроглифтері / - Б.А.Байтанаев, С.А.Потапов, А.Н.Грищенко - Алматы, 2007, - 112 б.

2.Байтанаев Б.А., Горячев А.А., Сараев В.В., Шаяхметов А.Х. Разведка археологических памятников в долине реки Боралдай, в предгорьях Каратау и у северных склонов хребта Каржантау // Известия НАН РК / Серия общественных и гуманитарных наук. – Алматы, 2015 - № 6(304). - С.174-181.

3.А. С. Мирзабаев. Наскальные изображения Боралдая. // Маргулановские чтения: (сборник материалов конференции). – Алма Ата, 1989. – С.229-230.Из КНЭ:

4. А. С. Мирзабаев, Д. С. Абсеметова. Изучение петроглифов Боралдая. // Культурное наследие Южного Казахстана (сборник статей). Шымкент, 2002. Ол

ҰРЖАР АУДАНЫНЫҢ ӘЛЕУМЕТТІК-ЭКОНОМИКАЛЫҚ ТҰРАҚТЫ ДАМУЫ

Тумажанова М.О., 1 курс PhD-докторант, Абай атындағы ҚазҰПУ Алматы қ., Қазақстан
Муздыбаева К.К., г.ғ.к. қаумд. проф м.а. Абай атындағы ҚазҰПУ.Алматы қ., Қазақстан

Андатпа. Ауданның тұрақты дамуын қамтамасыз етудің маңызды мәселерінің бірі әлеуметтік және өндірістік инфрақұрылымның жай-күйі, өңірді азық-түлікпен, отын-энергетикалық ресурстармен қамтамасыз ету болып табылады. Осыған байланысты бұл зерттеудің негізгі мақсаты аймақтың тұрақты даму факторлары мен резервтерін анықтау болды. Зерттеуді жүзеге асыру үшін теориялық талдау, деректерді жүйелеу әдістері қолданылады. Аймақтың тұрақты даму мүмкіндіктері қарастырылады. Тұрақтылықты дамыту ұсыныстары келтіріледі. Зерттеу нәтижесі ауданның тұрақтылығын арттыруға негіз болады.

Тірек сөздер: тұрақты даму, тұрақты даму факторлары, кәсіпорын, өндірістік инфрақұрылым

Аннотация. Одним из важнейших вопросов обеспечения устойчивого развития района является состояние социальной и производственной инфраструктуры, обеспечение региона продовольствием, топливно-энергетическими ресурсами. В связи с этим основной целью данного исследования было выявление факторов и резервов устойчивого развития региона. Для осуществления исследования используются методы теоретического анализа, систематизации данных. Рассматриваются возможности устойчивого развития региона. Приводятся рекомендации по развитию устойчивости. Результаты исследования послужат основой для повышения устойчивости местности.

Ключевые слова: тұрақты даму, тұрақты даму факторлары, кәсіпорын, өндірістік инфрақұрылым

Abstract. One of the most important issues of ensuring the sustainable development of the district is the state of social and industrial infrastructure, providing the region with food, fuel and energy resources. In this regard, the main

purpose of this study was to identify the factors and reserves of sustainable development in the region. Methods of theoretical analysis and data systematization are used to carry out the research. The possibilities of sustainable development of the region are being considered. Recommendations for the development of sustainability are given. The results of the study will serve as a basis for improving the stability of the area.

Ауданның тұрақты дамуын қамтамасыз ету үшін әлеуметтік-экономикалық жүйе өзінің ішкі ортасында қаралатын маңызды сипаттамалар бойынша нақты даму әлеуетіне ие болуға тиіс. Ұржар ауданының даму әлеуеті жоғары. Мақалада Тұрақты даму түсінігіне, Ұржар ауданының экономикасына жалпы сипаттама беріледі. Ұржар ауданында тұрақты дамуына әсер ететін факторлардың мәселелері анықталады.

БҰҰ-ның қоршаған ортаны қорғау мен дамыту мәселелеріне арналған конференциясы мемлекет және үкімет басшыларының қатысуымен 1992 жылы Рио-де-Жанейрода өтті. Бұл маңызды конференцияда 114 елдің басшысы мен 178 елдің дипломаттары, 1600 мемлекеттік емес бірлестіктердің өкілдері болды. Осы конференцияда қоршаған ортаның мәселелері мен дамуын бір-бірінен бөліп қарауға болмайтыны атап көрсетілді, елдің экологиялық, кедейлік және даму деңгейінің бір-бірімен байланыстылығы айтылды, сол сияқты әлемдік қоғамдастықтың ХХІ ғасырда тұрақты түрде даму жолына түсу керектігіне шешім қабылданды. «Тұрақты даму» түсінігін қазіргі уақыттың қажеттілігін қамтамасыз ете отырып, болашақ ұрпақтардың қажеттіліктерін қамтамасыз етуіне қауіп туғызбайтын даму деп түсіну керек. Конференцияда 6 бағдарламалар, 27 принциптер қабылданды. Бағдарламалар:

Қоршаған орта мен оның дамуы туралы Рио-Де-Жанейро декларациясы;

ХХІ ғасыр күн тәртібі;

Орманның барлық түрінің тұрақты дамуы, басқарылу мен сақталу принциптері туралы өтініш;

Климаттың өзгеру мәселелерінің Рамалық Конвенциясы;

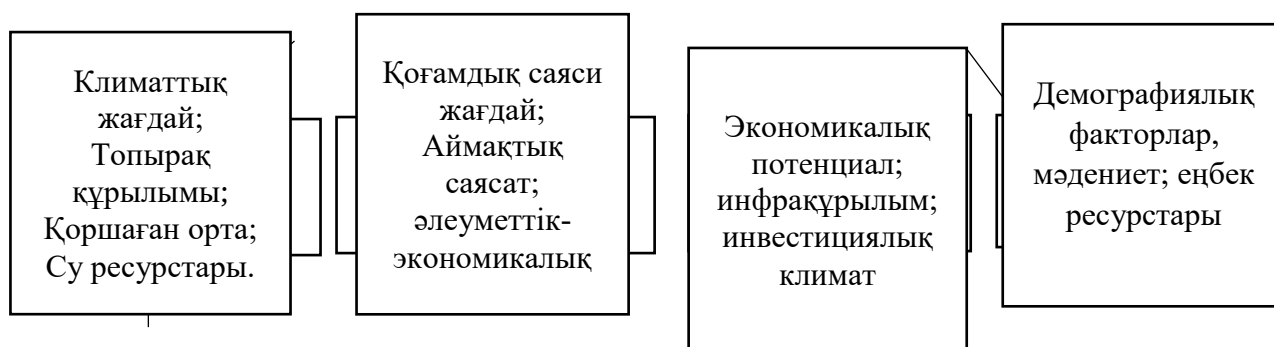
Биоалуантүрлілік бойынша Конвенция;

Тұрақты даму концепциясы. «ХХІ ғасырдың күн тәртібі» атты ауқымды бағдарламасын қабылдады.

Тұрақты даму - бұл болашақ ұрпақтың өз қажеттіліктерін қанағаттандыру мүмкіндігін бұзбай, бүгінгі ұрпақтың қажеттіліктерін қанағаттандыруды қамтамасыз етуге тырысатын даму тұжырымдамасы. Ол экономикалық, әлеуметтік және экологиялық аспектілерді ескеретін теңдестірілген тәсілге негізделген. Тұрақты даму контекстінде экономикалық тұрақтылық жұмыс орындарын құратын, өмір сүру деңгейін жақсартатын және адамдардың өмір сүру сапасын жақсартатын тұрақты және өнімді экономикалық өсуді қамтамасыз етуді білдіреді. Ресурстарды тиімді пайдалануды, шығарындылар мен қалдықтарды азайтуды, инновациялар мен тұрақты технологияларды ынталандыруды қамтамасыз ету маңызды. Әлеуметтік тұрақтылық әділетті және теңдестірілген қоғам құруды қамтиды, мұнда барлық адамдар білім беру, денсаулық сақтау, тұрғын үй және әлеуметтік қорғау сияқты негізгі қызметтерге қол жеткізе алады. Бұған теңсіздікті азайту, кедейлікпен күресу, адам құқықтарын қорғау және инклюзивті және әртүрлі қоғамдық ортаны құру кіреді. Экологиялық тұрақтылық қоршаған ортаны және оның ресурстарын сақтауға және қорғауға бағытталған. Бұған биологиялық әртүрлілікті қорғау, экосистемаларды сақтау, табиғи ресурстарды тиімді пайдалану, ластану мен зиянды заттардың шығарындыларын азайту және жаңартылатын және экологиялық таза энергия көздерін пайдалану кіреді. Тұрақты даму Тұжырымдамасы үш негізгі аспектіні біріктіреді: экономикалық, әлеуметтік және экологиялық, олар тұрақты дамудың үштұғырлы тұжырымдамасының негізі болып табылады.

Аумақтың тұрақты дамуы - бұл белгілі бір аумақтағы экономикалық, әлеуметтік және экологиялық әл-ауқат арасындағы байланысты ескеретін даму тұжырымдамасы. Ол қоғам өмірінің әртүрлі аспектілерінде ұзақ мерзімді тұрақтылықты қамтамасыз етуге, табиғи ресурстарды сақтауға, адамдардың өмір сүру сапасын жақсартуға және экологиялық тепе-теңдікті сақтауға бағытталған. Жергілікті жердің тұрақты дамуына әсер ететін факторлар келесі сызбада көрсетілген.

Тұрақты дамуға әсер ететін факторлар

1-сызба. Тұрақты дамуға әсер ететін факторлар [1]

1-ші сызбада Тұрақтылыққа әсер ететін факторлар көрсетілген, сонымен қатар ауданның тұрақтылығын бағалау үшін экономикалық, әлеуметтік, саяси, қаржылық тұрақтылықтары есептеледі. Аумақтың тұрақты дамуы экономикалық, әлеуметтік және экологиялық факторлар арасындағы байланысты ескеретін басқарудың заманауи тәсілдерін енгізуді талап етеді. Бұған мемлекеттік органдар, кәсіпкерлер және азаматтық қоғам сияқты мүдделі тараптар стратегиялық жоспарларды әзірлеу және іске асыру арқылы қол жеткізуге алады[1].

Үржар ауданы Абай облысының оңтүстік шығысында Тарбағатай тауының оңтүстік етегінде орналасқан әкімшілік-аумақтық бөлік. Бұл елді мекен XIX ғасырдың елуінші жылдары орыс-казак поселкесі ретінде пайда болған. Үржар станицасы 1854 жылы құрылған. Бұл арада бірінші болып Сібірден қоныс аударғандар, онан кейін Жетісу қазақтарының әскерлері тұрған еді. Кейінен Батыс Сібірдің шаруаларына бұл жаққа көшіп келуіне рұқсат берілді. Әрі бұл арада 1867-1879 жылдар аралығында Қытайдың сауда өкілдігі жұмыс істеген. Үржар арқылы Ташкент және Семей керуен жолы өткен болатын. Аудан 1928 жылы құрылды жерінің жалпы ауданы 14,3 мың км². Аудан орталығы - Үржар ауылы. Халық саны 43643 адам. Әлеуметтік салада 61 мектеп, 3 мәдениет үйі, 13 клуб, 4 аурухана, 32 фельдшерлік әкімшілік пункт және т.б. мекемелер бар[2].

Аудан экономикасын дамытуда негізгі бағыт айтарлықтай экономикалық әлеует шоғырланған агроөнеркәсіптік кешенге жатады. Үржар ауданы негізінен қой, ет-сүт бағытындағы ірі қара мал және дәнді дақылдар өсірумен айналысады. Ауыл шаруашылығына жарамды жерінің аумағы 2265,3 мың га, оның ішінде 376,3 мың га-сы егістік, 102,9 мың га-сы шабындық, 1786,1 мың га-сы жайылым. 90-жылдың ортасына дейін аудан экономикасын негізінен ұжымшарлар мен кеңшарлар, қосалқы шаруашылықтар, аудандық ауыл шаруашылығы бірлестіктер құрады. Нарық экономикасына өтуге байланысты басым бөлігі жекешелендірілді. Олардың негізінде көптеген шаруа қожалықтары (1,2 мың), АҚ (10), ЖШС (53) және ӨК-тер құрылды. Бұлардан басқа аудан бойынша ірі елді мекендерде (Үржар, Таскескен) машина-трактор жөндеу шеберханасы, тұрмыстық қызмет көрсету мекемелері, май, нан зауыттары мен диірмендер, т.б. жұмыс істейді.

Кесте – 1. Үржар ауданының әкімшілік бөлінісі

№	Әкімшілік бірлік	орталығы	Елді-мекендері	халқы
1	Ақжар ауылдық округі	Ақжар ауылы	3	1814
2	Алтыншоқы ауылдық округі	Алтыншоқы ауылы	4	2297
3	Барқытбел ауылдық округі	Барқытбел ауылы	4	1747
4	Бестерек ауылдық округі	Бестерек ауылы	3	2454
5	Егінсу ауылдық округі	Егінсу ауылы	2	1388
6	Елтай ауылдық округі	Елтай ауылы	1	1579
7	Жаңатілек ауылдық округі	Жаңатілек ауылы	2	1529
8	Жоғары Егінсу ауылдық округі	Жоғары Егінсу ауылы	1	1284

9	Көкөзек ауылдық округі	Көкөзек ауылы	1	1101
10	Көлденең ауылдық округі	Көлденең ауылы	1	1133
11	Қарақол ауылдық округі	Қарақол ауылы	3	2079
12	Қоңыршәулі ауылдық округі	Таскескен ауылы	2	2425
13	Науалы ауылдық округі	Науалы ауылы	2	3075
14	Салқынбел ауылдық округі	Сегізбай ауылы	2	721
15	Үржар ауылдық округі	Үржар ауылы	3	17966
16	Шолпан ауылдық округі	Шолпан ауылы	1	1051
Жалпы саны		-	35	43643

1-ші кестеде Үржар ауданының әкімшілік бөлінісі көрсетілген, әкімшілік бірліктер бірнеше елді - мекендерден құралады. Үржар ауданында негізінен қазақ, орыс, украин, татар, ұйғыр, дүнген және тағы басқа ұлт өкілдері тұрады. Халқының табиғи өсімі қалыпты деңгейде, яғни туу көрсеткіші өлім-жітім көрсеткішінен жоғары. Дегенмен, аудан халқының көші - қоны байқалады. Әрбір ауылдық округтер географиялық орналасуының қолайлығына байланысты ауыл шаруашылық салаларына маманданған.

Қазір ауданда ауыл шаруашылығының жақсы жолға қойылуынан жергілікті экономиканың көтеріле бастағаны байқалады. Аудан экономикасының негізін ауыл шаруашылығы құрайды. Осы салада шығарылатын өнімінің көлеміне байланысты, мал шаруашылығы мен егін шаруашылығы қарқынды дамуда. Сонымен қатар, аудан көлемінде сауда, тұрмыстық қызмет көрсету және орта, шағын кәсіпкерлік қарқынды түрде дамуда. Ең бастысы, жергілікті халық өзін-өзі етпен, сүтпен, өсімдік майымен, жеміс-жидекпен, дәнді-дақылдармен, бау-бақша өнімдерімен, ұнмен тағы басқа өнімдермен толықтай қамтамасыз ете отырып, көршілес аудандарды да қамтамасыз етуге мүмкіндігі мол. Ауыл шаруашылығы өнімін қайта өңдеумен айналысатын өндірісі бір жүйеге қойылған, тәулігіне 3 тонна қуаттылығымен 50 астам өнім түрлерін шұжық өнімдерін өндірумен «Швабские колбаски» ЖШС және ұлттық сусын - қымыз өндірумен «Ақберлі» ЖШС, тәулігіне 50-60 тоннаға дейін ұн өндіруші «Береке» шаруа қожалығы мен ЖК «Қарашев» кәсіпорындары бар. Өңірдің әлеуметтік-экономикалық жағдайы нақты секторымен әлеуметтік саланың жағымды даму динамикасымен сипатталады Үржар ауданының тұрақты дамуына әсер ететін факторлардың әлсіз тұстарының бірі инфрақұрылымның, соның ішінде жол сапасының төмендігі. Үржар ауданы бойынша 965 шақырым автомобиль жолдары бар. Республикалық 277 шақырым, облыстық 204 шақырым және жергілікті маңызы бар 484 шақырым. Ағымдағы жылы «Үржар-Барқытбел-Қарабұйрат» 19-34 км учаскесі (15 км) аудандық маңызы бар автокөлік жолын орташа жөндеуге 500,0 млн.теңге бөлінді. Қазіргі таңда жөндеу жұмыстары жүргізілуде[3].

Қорытындылай келе, Үржар ауданының географиялық орналасуы қолайлы, ауыл шаруашылығының салаларын дамытуға, ауданның тұрақтылығын арттыруға (әлеуметтік-экономикалық және экологиялық) барлық мүмкіндіктері бар. Үржар ауданы тек шикізат сатуға маманданбау қажет, шикізатты өндейтін ірі кәсіпорындар ашу қажет. Шикізатты өндейтін кәсіпорындардың саны артқанда аудан халқының көші-қоны да азаяды, себебі жаңа жұмыс орындары ашылар еді. Аудан тұрғындарын алаңдататын негізгі мәселелерді анықтау үшін әлеуметтік сауалнамалар жүргізу қажет. Сонымен қатар, қоршаған ортаның тепе-теңдігін сақтай отырып, Тарбағатай тауының етегіндегі (Тарбағатай ұлттық паркі) рекреациялық орындарды жергілікті халыққа қолжетімді, тұрақты дамыту қажет. Басқару нәтижелері мен тиімділігін бақылау және бағалау жүйесін қарастыру қажет. Үржар ауданында тұрақты даму стратегиясын жетілдіру қажет.

Пайдаланылған дереккөздер тізімі

1. Арыстанбекова А.Х. Казахстан и ООН: история и перспективы. – Алматы: «Дайк-пресс», 2004. – 434 с.
2. https://olketanu.pushkinlibrary.kz/kz/2012-04-28-10-01-56/lan-audany/9_uncategorised/2151
3. Программа развития территории Урджарского района Восточно-Казахстанской области на 2021-2025 годы.-11.01.2021 ЭҚАБЖ МО (7.23.0 нұсқасы)

THE ETHNIC AND PILGRIMAGES (SACRAL) GEOGRAPHY ON TOURISM DEVELOPMENT IN CENTRAL ASIA (In the case of the Republic of Uzbekistan)

Z. Abdurashidov, National University of Uzbekistan, Tashkent, 61010333, Uzbekistan PhD
Geographical Sciences, Associate Professor Faculty of Ecology

A. Hodjaev, National University of Uzbekistan named after Mirzo Ulugbek. Tashkent, Uzbekistan

Андатпа. Туризмді дамытуға, популяцияларға, діни наным-сенімдерге бару санын көбейту мақсатында ата-бабаларымызға, зираттарға, баратын ғимараттар мен құрылымдарға бару, діни емес шетелдік туристердің (басқа діндердің христиандарының) туризмді ұйымдастыру арқылы туризмнің Sakral географиясын дамыту.

Кілт сздер: Орталық Азия, оның халқы мен шыққан жері, діни, дәстүрлері, туризмі, саяхат географиясы.

Annotation. The geography of pilgrimages in the development of tourism, the population and its ethnic origin, religious beliefs, increasing the number of foreign tourists who are not muslims (other religious representatives-The Christian), visiting cemeteries of the dead ancestors, and taking to the buildings and structures left to future generations, developing sacral tourism through organizing travels

Keywords: Central Asia, population and history of origin, religion, traditions, tourism, geography of pilgrimages.

Our current region is primarily focused on improving tourism in Central Asia through ethnic and sacral tourism geography, primarily by promoting the well-being of the population, including sources, lifestyle and traditions of historically formed nations and peoples living in that area. It is directly related to the historical path. It is desirable to study the period before Central Asia's political, economic, natural geographical mapping (map 1).

It is well-known political sources that geographical views, ideas, views and research have long been used by scientists. It is important to say that the political and geographical structure of the society, the laws of the formation and development of the political map of the world firstly is studied by geographers.

As you know, every country in the world has its geographical location, territory, area and borders on the world political map. Of course, it has lived through a period of time before the current state of the world political map.

At the same time, the question of what kind of region is Central Asia is still on the agenda. There are also those who claim that there is no unity among the researchers on the structure, borders, or place on the world civilization map. According to S. Safoev, although Central Asia has reappeared at the end of the 20th century, there is no completely new geopolitical structure seeking the first place in the community of nations. Its political, economic, cultural, and civilization importance in Eurasia has deep roots with close ties with these key regions, with objective factors of strategic importance [1].

The term "Central Asia" was firstly used by the famous German scientist and geographer Alexander Von Gum published in 1843 in Paris, in the book of the 3-volume "Study of the Middle Asian Mountain Range and Comparison of Climates". In it, the scientist studied the internal irrigation system and mountain systems and separated Central Asia as a separate region. The term "Central Asia" has long been used as a historical or geographical term rather than a geopolitical concept. Also, the boundaries of the region were not clear. Even its name was also different in various historical periods and in the language of nations, and geographical factors in the historical context served as the main criterion.

It is possible to understand that Central Asia consists of the five great states on the current world political map, which is mainly related to the native Turkish family of languages, whose history is related to one another in the Centre Eurasia Formation of the Central Asian political map includes the following periods:

1. The period before the occupation of Central Asia by the Russian Empire;
2. Central Asia during the period of the Russian Empire;
3. The period of National Sovereignty;
4. The period of Commonwealth of Independent States ;
5. The period of Independence.

In the first period, the territory of Central Asia was dominated by three large states with two khanates and one emirate. They include the Emirate of Bukhara (from 1756 to 1920, population of 2 million people), Khiva khanate (population of more than 0.8 million), Kokand khanate (population 3 million) originally from Uzbek, Kazakh, Kyrgyz, Turkmen, Azerbaijan, Turkish, Persian, and Tajiks, according to their ethnic composition.

The second period included 1867-1917, when the states of the Khiva khanate, the Bukhara emirate and the Kokand khanate were completely abolished in the territory of Central Asia during this period, and the monarchy system was replaced by the Turkestan general governorship composed of only 5 provinces (regions). This region was composed of Syrdarya, Yettisuv, Fergana, Samarkand and Caspian regions during 1867-1917. They were mainly Kazakh, Uzbek, Kyrgyz, Turkmen, partly Tajik, mainly ethnic minorities.

The third period included the 1917-1920 / 24 years, and this period played an important role in determining the geographical location and boundaries of the Central Asian region. At this period, the Turkestan general governorship included cities such as Fergana Valley, Syrdarya, Tashkent, Uzun, Osh in the current Kyrgyz Republic and Khojand in the Republic of Tajikistan.

At the end of November 1924, as a result of the national territorial restrictions of Central Asia, the Turkestan general governorship was abolished and its territory was part of the newly formed republic.

The fourth period can be divided into two stages (1924- 1926/27 - 1927-1991) (1st map).

Map 1

Geographical map of Central Asia [2]

At the first stage, six state associations were established in the Central Asian republics of Turkestan Autonomous Republic, Bukhara and Khorezm republics (Uzbek USSR, Turkmen USSR, Tajikistan Soviet ASSR, Uzbek USSR, Kyrgyz autonomous Republic), the Kazakh part of the RSFSR, the Kazakh ASSR, the Karakalpak-populated areas of the Kazakh ASSR, the Karakalpak province, the Karakalpak ASSR, were parts of the Soviet Union in 1936).

The second period included the 1926 / 27-1991 years. At the same time, five alliance republics formed in the Central Asian region and took their place on the political map of the modern world (Uzbekistan, Kazakhstan, Kyrgyzstan, Turkmenistan and Tajikistan).

The fifth period, from 1991 to the present, created five independent republics on the political map of the modern world. This came into being as a significant and significant change in the formation of the world political map in the early 1990s. However, the borders of the Central Asian republics were established on the basis of five republics, mostly in the former Soviet Union, formed in 1924 as a result of national territorial restrictions [3].

The population of the Republic of Uzbekistan has grown by 36,800.0 thousand people by 2024 and in 1918 it has grown by 597.4 thousand or 1.8%. In particular, the urban population was 16805.0 thousand people (50.5% of the total population), the rural population was 16449.1 thousand (49.5%). (map 2).

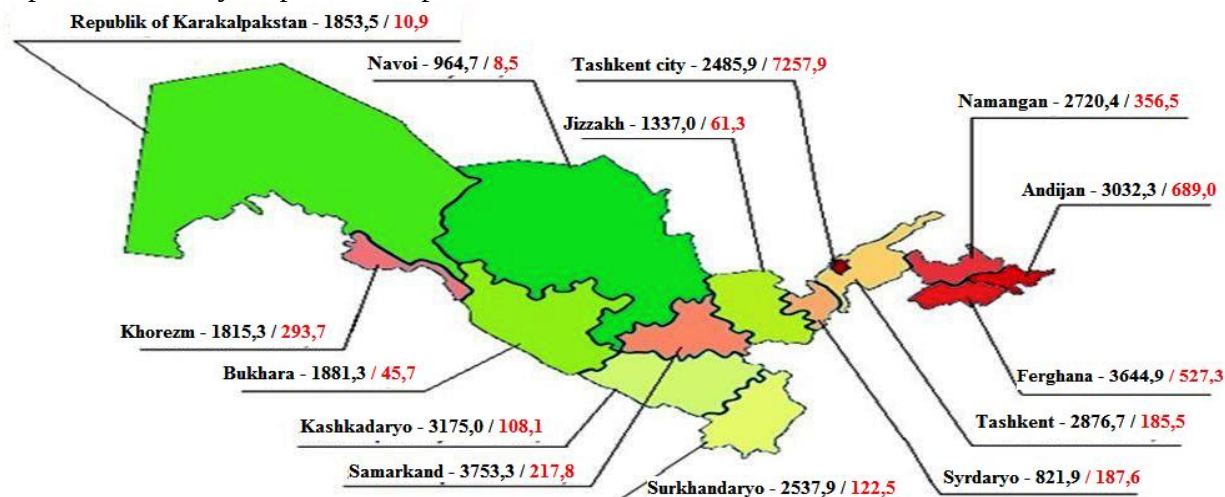
In 2018, the population increased by 597.4 thousand people. The number of live births was 768.3 thousand and 154.7 thousand died. There were 311,400 marriages and 32,300 divorces in the registry offices [4] (Graph 1).

By 2024, the number of population over 3 million population is 4, which is directly linked to the ethnic and historical formation of the population (Diagram 1).

The highest rates of migration were recorded in Tashkent (minus 6.2 thousand), Samarkand (minus 5.2 thousand), Kashkadarya (minus 4.0 thousand) regions and the Republic of Karakalpakstan (minus 4.4 thousand).

Map 2

Population density map of the Republic of Uzbekistan

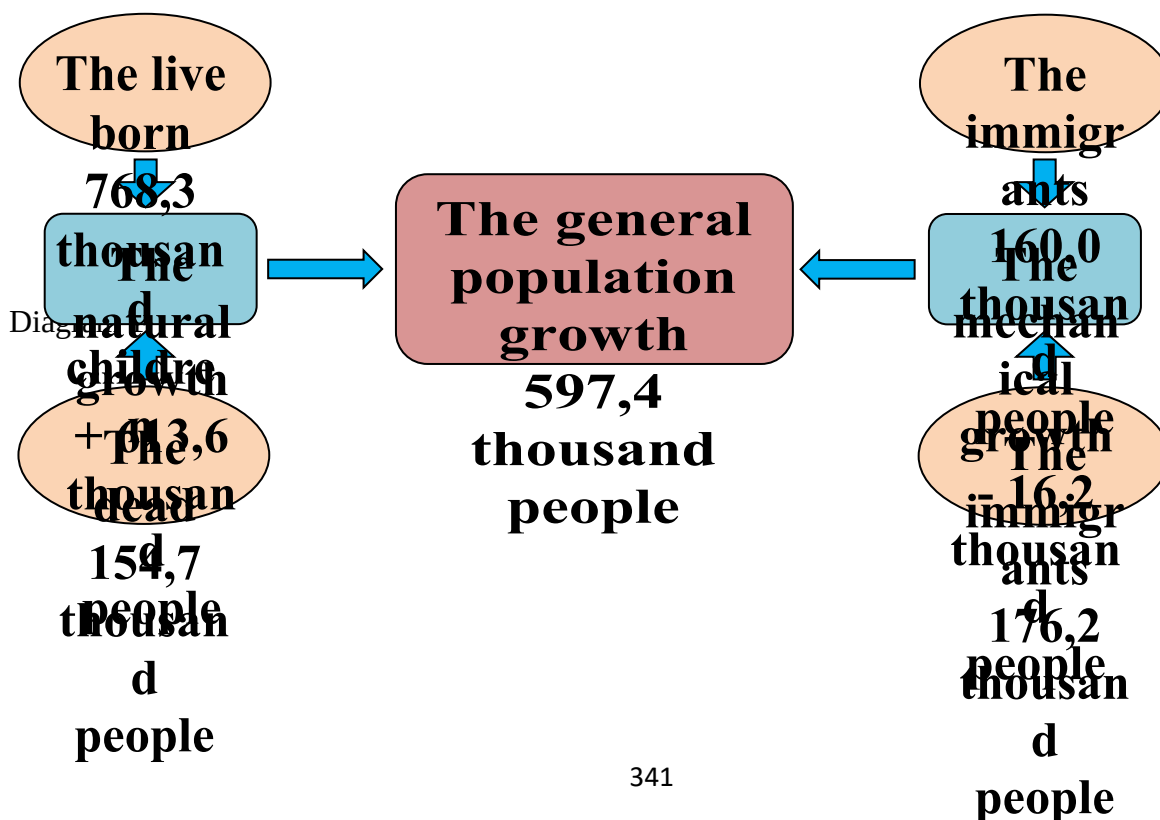

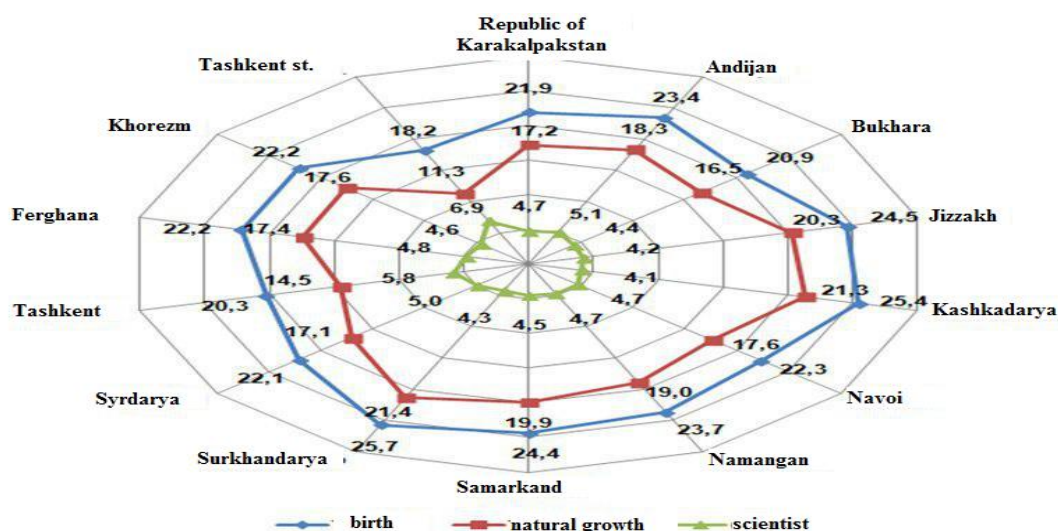
Basis: 36800.0 thousand people / 1 km²-82.5 people

Population density analyses show that 74.1 people per 1 sq.km, the highest population density is Andijan (713.2 people per 1 sq. Km), Fergana (544.8 people) and Namangan (370.0 people), while in contrast with Navoiy (8.8%) and the Republic of Karakalpakstan (11.2) . There are currently 168 districts, 119 towns (2 in the republican suburb, 24 in provinces and 93 in districts), 1081 towns, 1468 rural citizens' gatherings, 10998 rural a populated area and 8207mahallas.

Drawing 1

Population growth indicators in the Republic of Uzbekistan (2024)

The natural population coefficients territory of the Republic of Uzbekistan 2024 population by up to 1,000 residents

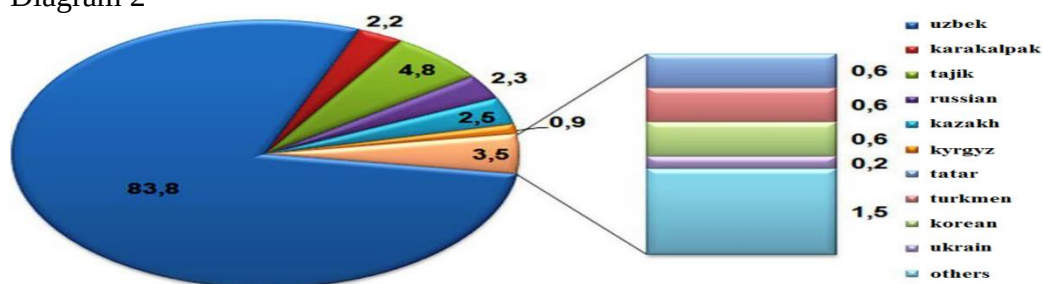
Changes in the national structure of the population of the republic have also been observed. In 1991, the share of Uzbeks in the total population was 83.8 percent, Karakalpakstan - 2.1 percent, Russians - 7.7 percent, Tajiks - 4.8 percent, Kazakhs - 4.1 percent, Tatars - 2 By 0.8 per cent, Ukrainians - by 0.7 per cent, by 2018 their share was 83.8 per cent, Karakalpakstan - 2.2 per cent, Russian - 2.3 per cent, Tajik - 4.8 per cent, Kazakhs - 2.5%, Tatars - 0.6%, Ukrainians - 0.2% (Table 1).

Table 1
Information on the national composition of the permanent population of the Republic of Uzbekistan
The basis: author developed by
Data analysis shows that, apart from the peoples of Central Asia, most Russians, Koreans, Ukrainians

Dates, population, nation and elates	1991 y.		2010 y.		2024 y.	
	population	interest rate %	population	interest rate %	population	interest rate %
Total population	20607,7	100,0	29123,4	100,0	32120,5	100,0
<u>including:</u>						
uzbek	14995,3	72,8	23983,2	82,3	31597,2	83,8
karakalpak	431,9	2,1	641,5	2,2	708,8	2,2
tajik	980,7	4,8	1411,6	4,8	1544,7	4,8
kazakh	845,3	4,1	832,7	2,9	803,4	2,5
russian	1593,8	7,7	837,5	2,9	750,0	2,3
kyrgyz	182,6	0,9	254,6	0,9	274,4	0,9
tatar	414,6	2,0	218,6	0,8	195,0	0,6
turkmen	126,6	0,6	174,7	0,6	192,0	0,6
korean	183,7	0,9	188,0	0,6	176,9	0,6
ukrain	146,8	0,7	78,2	0,3	70,7	0,2
others	706,4	3,4	502,8	1,7	486,9	1,5

(relative to many) are ethnicities and other nations (Diagram 2).

Diagram 2

Our goal is to promote sacral tourism based on the ethnic and historical background of the population in the development of tourism in Central Asia. To achieve this, it is important to pay attention to:

The word Ethnic referred to as the origin, originally was used for population. In this regard, let's go to the sacral word.

In the Russian literature, the word "sacredness and sacred" comes from a Latin term meaning a number of concepts. In a narrow sense, the "sacred" is a "monolithic, sacred thing" of any religion; it can be called "for religious interests." In broad sense, this term can also be used for to things that are not related to religion; therefore, it is sacred, "especially "valuable" and dignity of deep reverence, and in the concept of" sacred, "there is also the meaning of" ritual, ceremony [5].

Everything that is different from the divine, religious, celestial, secular, irrational, mystical, ordinary things, concepts and phenomena is sacred, sacrum in Latin, in English, French and Spanish scientific literature. sacred, dedicated to God), [6].

In the East, in the Muslim world (Arabic, Turkish, Persian), the word sacral is regarded as sacred or antiquity, in fact, a human is regarded as a religious affair or a mystic, i.e. a human's religious beliefs.

In our opinion, the above-mentioned definitions of sacral at the same time, "sacred" are always connected with the origin of the human, the religious views of their ancestors, and the territorial-social geographical environment.

Firstly, the concept sacred or sacredness, of course, is used for ancient traditions, a way of life, and religious views of ancestors - a phenomenon of just divine and, at the same time, a significant thing for many people. However, the sanctity is not only seen from the point of view of religious practices. For example, deep mysterious concepts are the death of the human being, and deaths, cremations, and deaths are traditionally sacred things, even if they are not related to any religion.

Thus, when the sacral word is used in tourism, it is desirable to call it a travellers' visit for a visit to some objects that historically formed ancient and religious values. It can be seen in ancient geography.

Indeed, ancient geography is a system of knowledge about the relationships between specific things on the earth and the sacred categories.

In our country, the preservation of cultural heritage has become one of the main issues in the state policy, which is the delivery of the rich heritage left by our ancestors to the future generations. At present, the study and protection of cultural heritage is divided into:

Architectural constructions - 182 units,

Archeological monuments - 64,

Monuments - 45 units,

Visual art - 19,

Technical constructions - 19 units,

Nature trails - 53,

Traditions and customs - 15,

Protected areas - 51 units,

Religious objects - 76,

Museums – 482 units, totaling 572.

Based on the above, about 5% of the population of the Republic (1.7 million) are non-Muslim, that is, Russian (Ukrainians, Koreans, etc.) We are going to develop the sacral tourism through it. The survival of their lives began from the second half of the 19th century (1867), partly in the beginning of the 20th century and until the 1950s, millions of people in Central Asia were brought and moved including Uzbekistan.

The buildings and constructions that were built at that time, the basilica, the church (synagogue) serve for the people of our country, as well as foreign tourists from the Christian (Catholic, Orthodox) religions.

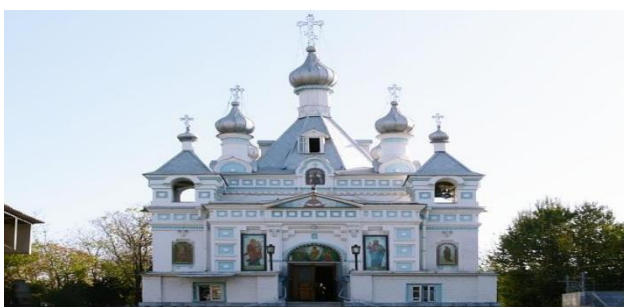
Taking into consideration that the international law and the document began to call the 24-hour tourists as a tourist in their respective categories, it is important to develop sacral tourism geography by visiting the Muslim world outside of the Muslim world. From the past other clergymen were busy with trade also they crossed into Central Asia or crossed the Great Silk Road to travel through those areas, but survived and nearly died . Through conquering Central Asia by Russian Empire, Russian dynasty and other nations and peoples were settled in Central Asia.

According to statistics, there are more than 10 churches in our country. There are 10 almost cemeteries for the non-Muslim population. The cemeteries were largely preserved in the ancient capital cities or in the cities founded by the Russians. In the case of one of the capital cities;

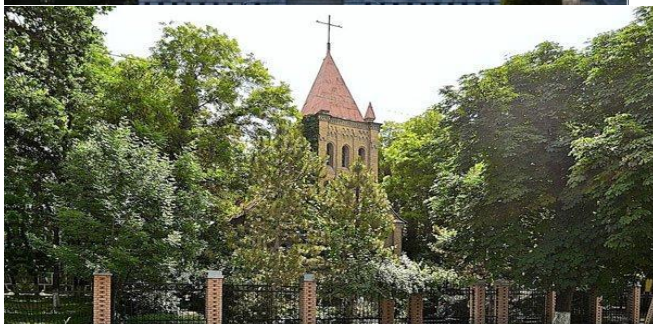
From the second half of the 19th century till the independence years their 3 churches have two cemeteries in Tashkent and they are presently praying freely, which indicates the fact that our country has achieved interethnic accord. In order to visit the ancestral parents' ancestors, it has been planned to map out the time of the tourists to meet them from see in them. Their daily and long-term religious ceremonies schedules are presented, which, in turn, will result in an increase in the number of tourists visiting the country and the import of foreign currency by developing their economy [7] (picture 1).

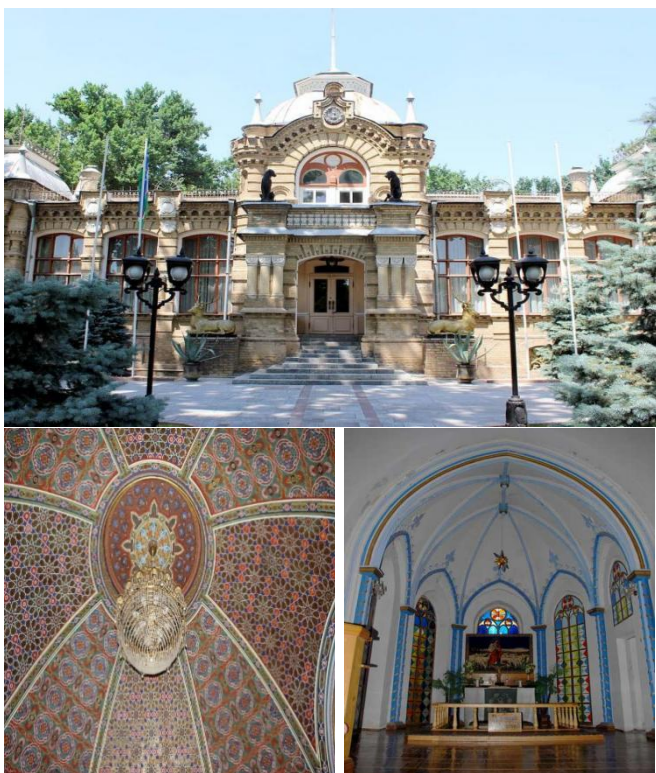
The Roman Catholic Church in Tashkent. The largest catholic church in the capital, and its construction began in 1912 and was completed in 1917.

The Church of the Holy Virgin Alexander Nevsky is one of the oldest Orthodox churches in Tashkent. It was a church built in 1902-1905. Prays in Russian and German.

The Evangelical Lutheran Church is the Lutheran Church of Tashkent. Pray in this church began on October 3, 1899. Built in 1901.

Picture 1. Highlights

The headquarters of the Prince Romanov is one of the most exclusive architectural constructions of Tashkent built in 1891. Its project was famous architect A.L. Benua and V.S. Belongs to the Geynelsman.

Nikolai Romanov built irrigation canals instead of dry land in Tashkent, constructed soap factories, billiard tables and surveillance workshops, rice production and sales of kvass.

Reference list:

1. Abdurashidov Z.A. Geographical characteristics of the use of alternative energy sources in the Fergana Valley (in the case of the Republic of Uzbekistan). Monograph. Tashkent, 2023. - 179 p.
2. Abdurashidov Z.A. Geographical feature of use of alternative energy in Fergana valley (by the exemple of Republic of Uzbekistan). The doctor of philosophy (PhD) on Geographical Sciences. Dissertation abstract. Samarkand - Uzbekistan, 2022. - 171 p.
3. Abdurashidov Z.A. The effectiveness of environmental protection among and alternative energy sources in the light of modern educational technologies. MPSU-Moscow. Sciences Journal 11.00.05 (8), 298-300.
4. Abdurashidov Z.A. The role of teaching geography in the sustainable development of the education system. Białystok – Poland. // 13. International conference. P. 177-178.
5. Abdurashidov Z.A. Geography and sustainability // Problem of desert development. 1. National institute of desert, flora and fauna. –Turkmenistan. Ashgabat: 2020. P. 59-61.
6. Abdurashidov Z.A., Hodjaev A.S., Karabazov S.A. Assessment of climate changes – ecological expertise. Asta NUUz. Tashkent 2024. 3/1. P. 190-194.
6. Safoev S. Markaziy Osiyoda geosiyosat. “Geopolitics in Central Asia”. - T., 2005.
7. State Committee on Statistics of Uzbekistan for 1991-2024.

АНАЛИЗ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ ВОДООХРАННОЙ ЗОНЫ НА ТЕРРИТОРИИ НАСЕЛЕННОГО ПУНКТА: ВОЗМОЖНОСТИ ГЕОИНФОРМАЦИОННОГО КАРТОГРАФИРОВАНИЯ (НА ПРИМЕРЕ РЕКИ АК-БУУРА В ГОРОДЕ ОШ)

Камчиев У.М., Ошский государственный университет, ФЕТАТ
 Шербаева З.Э., Ошский государственный университет, ФЕТАТ
 Ергешова Г. А., Ошский технологический университет им. Адышева

Аннотация. В статье рассматривается возможности использования данных дистанционного зондирования для геоинформационного картографирования территории города Ош с целью анализа водоохранной зоны реки Ак-Буура и сети каналов, основного источника чистой питьевой и поливной воды, для использования при разработке будущего генерального плана города.

Ключевые слова: дистанционное зондирование, цифровая модель местности, прибрежная водоохранная полоса, защита водных объектов, генеральный план города.

Город Ош расположен на юго-восточной окраине Ферганской впадины, у северного подножия Кичикалайского хребта на высоте 700-1000 м над уровнем моря, где всхолмленные предгорья, постепенно сглаживаясь, переходят в наклонную равнину, созданную конусами рек Ак-Буура и Талдык. Собственно долина реки Ак-Бууры врезается в рыхлые отложения своего конуса выноса, что образует целые серии терасс, к югу с возрастанием высоты местности, одновременно увеличивается глубина вреза долины (от 20 до 70-100 м) и сужается пойма реки [1]. Длина реки 148 км, площадь водосбора 2540 км², наибольший расход воды 27,9 м³/сек, наименьший 16,4 м³/сек, средний многолетний расход 21 м³/сек.

Природными доминантами городской среды являются гора Сулайман-Тоо и река Ак-Буура, которые придают городу природное своеобразие, особую живописность, воспринимаются как неперенные атрибуты Оша. Природно-климатические условия, то есть наличие живительной влаги, плодородные почвы, продолжительный вегетационный период, обилие солнечного света создали еще три тысячелетия назад условия для возникновения здесь земледелия, а затем и для превращения окружающего пространства в цветущий оазис [2].

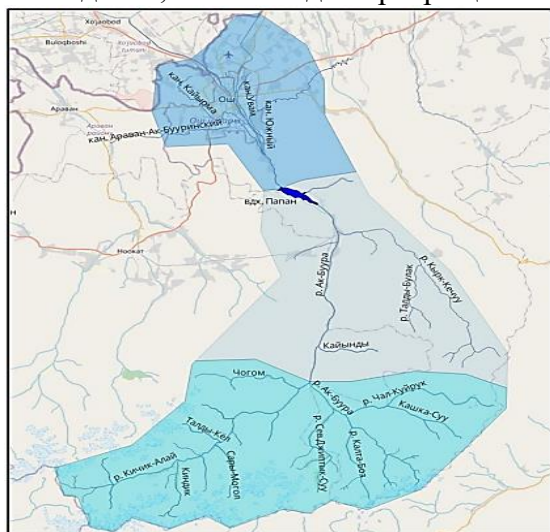

Рисунок 1. Бассейн реки Ак-Буура в КР: бирюзовый - верхнее течение, до слияния рек Ак-Буура и Кичик-Алай, голубой - среднее течение, включает Папанское водохранилище, темно голубой - нижнее течение, город Ош, пригородные села до границы с Республикой Узбекистан [3]

Устойчивое развитие территории прежде всего подразумевает под собой защиту окружающей среды от негативного воздействия при ведении хозяйственной и иной деятельности человека. Территория как правило это совокупность каких-либо пространственных элементов естественного (леса, озера, реки, горы) и антропогенного (результаты деятельности человека) характера. Следовательно от состояния каждого из этих элементов зависит общее экологическое состояние территории. Защита объектов естественного характера должна сочетать в себе не только оптимальные технические методы и приёмы но и актуальная, отвечающая современным требованиям нормативно-правовая база. Издревле человеческая деятельность была неразрывно связана с водными объектами так, по берегам рек шло основание городов, а сильные течения рек используются для получения электроэнергии. В связи с этим встаёт задача охраны водных объектов и формирования водоохранных зон [4].

В рамках проводимой в Кыргызстане административно-территориальной реформы, территория города Ош увеличилась на %, а прирост общегородского населения составит не менее 80 тыс. человек, то есть рост 25%. Это ставит новые задачи перед руководством города поступательного развития Оша, и одна из них разработка нового генерального плана города. Действующий документ был разработан в 2016 году и был рассчитан до 2025 года. То есть в любом случае он должен быть обновлен. Рост города за счет новых территорий пригородных

сельских управ, возможно, поднимет вопрос пересмотра водно-хозяйственных отношений с районными и областными органами и передачи на баланс муниципалитета некоторых каналов и части гидротехнических сооружений.

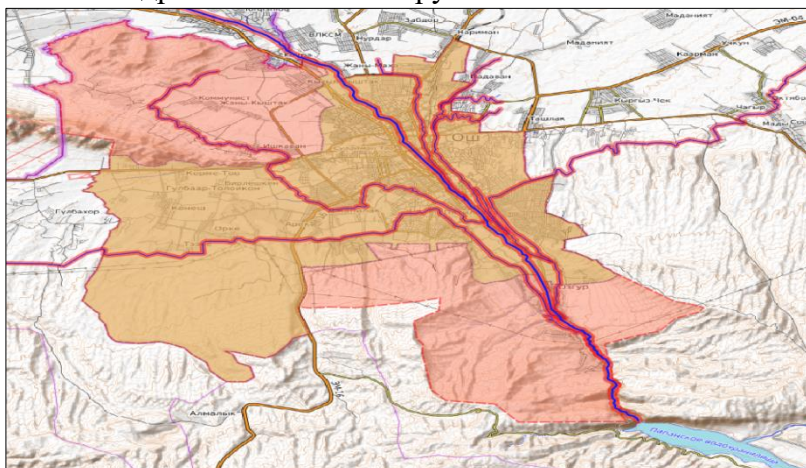

Рисунок 2. Территория города Ош до 2024 года и ее расширение после административно-территориальной реформы

Водоохранная зона — территория, примыкающая к акваториям рек, озер, водохранилищ и других поверхностных водных объектов, на которой устанавливается специальный режим хозяйственной и иных видов деятельности с целью предотвращения загрязнения, засорения, заиления и истощения водных объектов, а также сохранения среды обитания объектов животного и растительного мира. В пределах водоохранных зон устанавливаются прибрежные защитные полосы, на территориях которых вводятся дополнительные ограничения природопользования. Ширина водоохранной зоны зависит от протяженности водного объекта и составляет для рек (ручьев) протяженностью до 10 км – в размере 50 м, от 10 до 50 км – 100 м, более 50 км – 200м. Согласно действующим правилам застройки и землепользования города Оша, утвержденным горкенешем и мэрией южной столицы, водоохранная полоса реки Ак-Бууры составляет 50 метров [5].

Основной фактор отрицательного воздействия на водный объект – это поверхностные стоки. Поверхностные стоки могут быть промышленными (поступать с территорий предприятий, автомобильных и железных дорог) и бытовыми (поступать с территории жилой и общественной застройки). Количество вредных веществ, которое несут поверхностные стоки, и их разрушающее влияние на берег зависят от интенсивности потоков и от того, какая хозяйственная деятельность осуществляется на территориях, с которых собирается вода (водосборных бассейнах)[6].

В настоящее время при исследованиях городской среды Оша большое внимание должно уделяться геинформационному картографированию реки Ак-Буура, дающей широкие возможности оперативного отображения информации. Сегодня неотложной мерой по решению экологических проблем реки, улучшению ее гидрологического режима и санитарно-гигиенического состояния является выделение водоохранных полос с установлением в их пределах специального режима хозяйствования. Требования для водоохранных полос не соответствуют текущей ситуации в Оше, застроено и активно используются, без надлежащих мер почти 70% их территорий.

Рисунок 3. Араван-Акбуринский канал, водоохранная полоса, ширина 50 м с обеих сторон русла

В современных условиях уточнение границ прибрежных защитных полос нужно проводить с использованием геоинформационных технологий, в частности использовать ПО QGIS, Google Earth. Это повысит точность и информативность проекта. Основой будут служить данные дистанционного зондирования Земли (спутниковые снимки высокого разрешения в открытом доступе, например Open Topography), а также топографические крупномасштабные карты и официальные статистические данные природоохранных ведомств и органов государственного управления. Одним из результатов будет получение цифровых моделей местности элементов поймы реки (например 1, 2, 3 терасс Ак-Бууры) и моделирования поверхностных стоков. Изучение экспертами полученных результатов позволит уточнить потенциальную экологическую опасность каждого участка реки Ак-Буура и водоотводных каналов и внести изменения в карту зон действия ограничений по экологическим условиям г. Ош.

Список использованных источников

1. Матикеев К. Ошская область. Энциклопедия // АН Киргизской ССР - Фрунзе - 1987 - С.133
2. Низамиев А.Г., Осмоналиева А.А., Момошева Г.А., Изучение инвестиционных возможностей города Ош: сильные и слабые стороны, состояние освоения инвестиций, приоритетные направления // Молодой ученый – 2017 – №12 (146) – С.207-209
3. Шербаева З.Э., Камчиев У.М., Исакова У.И., Аташбаев А.М., Особенности геолого-геоморфологических условий реки Ак-буура // Вестник филиала РГСУ в г. Ош. - 2023 - №2(28). - С.190-195
4. Бударова В. А., Бессильный Н. А., Применение материалов дистанционного зондирования Земли (ДЗЗ) для обеспечения устойчивого развития территорий // Молодой ученый. — 2016. — № 26 (130). — С. 733-735.
5. Свод правил по планировке и застройке городов и населенных пунктов городского типа // Приказ Государственного агентства архитектуры, строительства и жилищно-коммунального хозяйства при Правительстве Кыргызской Республики от 27 мая 2016 года № 6-нпа — <https://gpi.kg/svod-pravil-po-planirovke-i-zastrojke-gorodov-i-naselennykh-punktov-gorodskogo-tipa/>
6. Радионов Г.П., Купецкая Т.А., Рудов А.И., Проектирование водоохранных зон ПО ESRI // ГИС и водные ресурсы - 2006 - №1 (36)

КӨНЕ ЫРҒЫЗ АТАУЫНЫҢ ЛАНДШАФТТЫҚ ТОПОНИМИКАЛЫҚ СИПАТТАМАСЫ

Сапаров К. Т., г.ғ.д., профессор, Л.Н.Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана, Қазақстан
 Сапарбекова Д. А., Л.Н.Гумилев атындағы ЕҰУ 7М01524 – «География педагогтерін даярлау» білім беру бағдарламасының 1 курс магистранты, Астана, Қазақстан

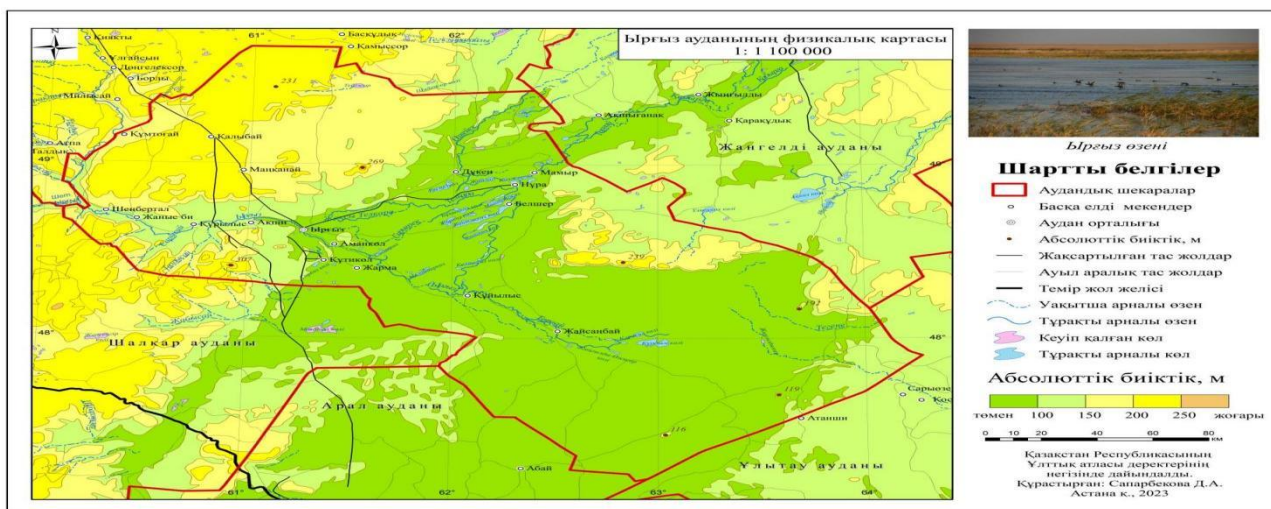
Андатпа: Мақалада Ырғыз өзен атауының бірнеше этимологиялық нұсқасы қарастырылды. Бұл атаудың мән-мағынасы жер бедерінің тұрпаттарын, гидрографиялық торды нақты географиялық сипаттармен ерекшеленетінін анықтайды, сонымен өте көне гидроним атауы ретінде қарастыруға болады. Біздің зерттеулерімізде Ырғыз ауданының топонимдер жүйесі анықталып, олардың топтары тарихи-географиялық тұрғысынан топтастырылды. Көптеген топонимдер жер бедерінің тұрпаттарын, гидронимдер жүйесін, табиғат жағдайларын, өсімдік және жануарлар дүниесі, ландшафт ерекшеліктерін сипаттайтын нақты деректермен сипаттайды.

Аннотация: В статье рассмотрено несколько этимологических вариантов названия реки Иргиз. Значение этого имени определяет типы рельефа, гидрографическую сетку, которая отличается конкретными географическими характеристиками, а также может рассматриваться как очень древнее название гидронима. В наших исследованиях была выявлена система топонимов Иргизского района, группы которых были сгруппированы с историко-географической точки зрения. Многие топонимы отражают формы рельефа, систему гидронимов, природные условия, растительный и животный мир, особенности ландшафта с конкретными данными.

Abstract: The article considers several etymological variants of the name of the Irgiz river. The meaning of this name determines the types of relief, the hydrographic grid, which differs in specific geographical characteristics, and can also be considered as a very ancient name of a hydronym. In our research, a system of toponyms of the Irgiz district was identified, groups of which were grouped from a historical and geographical point of view. Many toponyms describe relief forms, a system of hydronyms, natural conditions, flora and fauna, landscape features with specific data.

Ырғыз ауданы – Ақтөбе облысының оңтүстік - шығысында орналасқан. Аумағы - 41,5 мың км². Жалпы, облыс аумағының 13,7%-ын құрайды. Жер көлемі жөнінен Ақтөбе облысы бойынша Шалқар және Байғанин аудандарынан кейінгі үшінші орында. Аудан солтүстік-шығысында Қостанай облысымен (240 км), шығысында Ұлытау облысының Ұлытау ауданымен (170 км), оңтүстігінде Қызылорда облысының Арал ауданымен (140 км), оңтүстік-батысында Ақтөбе облысының Шалқар ауданымен (220 км), солтүстігінде Әйтеке би ауданымен (300 км) шектеседі (сурет-1).

Ырғыз ауданының сыртқы шекарасының ұзындығы - 1070 шақырым. Ауданның шеткі нүктелері бойлық бойынша 60°30' - 60°20' аралығында, ал ендік бойынша 47°05' - 49°05' аралығында орналасқан. Солтүстік-батыстан оңтүстік-шығысқа қарай 250 км-ге, солтүстік-шығыстан оңтүстік-батысқа қарай 160 км-ге созылып жатыр.

Сурет-1. Ырғыз ауданының физикалық картасы

Ауданның жер бедері солтүстіктен оңтүстікке қарай еңістеу. Жер бедерінің ерекшелігіне қарай 2 геоморфологиялық ауданға бөлінеді. Біріншісі, теңіз деңгейінен 200-250 м биіктікте орналасқан Мұғалжар тауының сілемдері. Бір-бірімен тізбектелген Сарыбастөбе (биіктігі 205 м), Мәні әулие (211,8 м), Темірастау (241 м), Сарысай (275 м), Бөкенбай шоқысы (240,3 м), Суықбет (240,5 м), Қабанқұлақ (213 м) таулары Айырқызыл құмына дейін жалғасып, аудан территориясында 150 шақырымға созылып жатыр. Сол жағалауын Төлебай (246 м),

Бесмола (225 м), Бесоба (232 м), Қызылқабак (214,8 м) биіктіктері алып жатыр. Екіншісі, Торғай-Арал маңының құрылымдық - денудациялық төрткүл жазықтығы (Торғай үстірті) Ырғыз ауданының шығыс бөлігінде орналасқан. Солтүстіктегі Нұра тауынан (200 м) басталып, Торғай-Ырғыз өзендері мен Шалқар теңізі ойпаңына (50-70 м) дейін созылып жатыр. Үстірттің бедерінде тік жарлар мен төрткүл биіктіктер, Торғай - Ырғыз өзендері мен Арал маңының терістігінде бос сулы ойпаттар, сортаңдар, тақырлар көптеп кездеседі. Тізбектеліп жалғасқан Қараатозған (151,5 м), Нұра (166,4 м), Құланак (160,2 м), Ақназар (160,1 м), Айырбидайық (140,7 м), Шалқар (184 м), Ақжар (183,4 м), Жанайшоқы (190,6 м), Сұңқарқия (191,5 м), Қосбүйрек (158,8 м), Жаманай (209,5 м), Мыңсай (180,2 м), Атанбас (193,3 м) шоқылары 250 шақырымға созылып жатыр. Оңтүстігіндегі Арал маңы ойпатының биіктіктері 80-150 м аралығында өзгереді [1, 9-б.].

Ауданның жер бедері тұрпатын сипаттайтын орографиялық терминдер арасында *тау, төбе, сай, жар, асу, қия, шоқы, қыр, шың, нұра, бұйрат, қорған, қуыс, шат, жайылма, ернек, оба, ой, шұңқыр, жер, жал, ойық, жарық, өзек, жыра, үңгір, табан* және т.б. сөздерімен жасалған географиялық нысан атаулары жиі кездеседі.

Ырғыз өзені бастауын Мұғалжар тауының шығыс сілемі - Өтеш үстіртінен алып, Шалқар (Құрдым) теңізіне құяды. Ұзындығы - 593 км (оның 200 км-і аудан территориясы арқылы ағып өтеді), су жиналатын алабының ауданы - 31600 км². Көктемде, сәуір айында қар суымен толығып, таситын Ырғыз өзеніне Шідер, Бақсай, Үймола, Қарабұтақ, Қияқты, Қайрақты, Талдық, Шетырғыз, Сарысай, Талдысай деп аталатын салалары суын құяды.

Ырғыз - Ақтөбе облысындағы өзен, құм, аудан және аудан орталығының атауы. Ырғыз атауының этимологиясының қалыптасуы жөнінде халық арасында екі түрлі нұсқа таралған. Оның бірі, ауыз әдебиетіндегі халық қаһармандары туралы аңыздың нұсқасына сүйеніп, Ырғыз өзенінің шығу тарихы туралы батыр қыздың келбетімен байланысты айтылатын екі үндес түсінік: «*Ұр-қыз*» немесе «*Ер-қыз*» деген ұғымдар. Екіншісі, қолжазбаларда кездесетін Марғыз атты ежелгі елді-мекеннің атауымен байланыстырады [2].

Атаудың шығу тегі жөнінде бірнеше ұқсас ұғымдар көп болғандықтан, этимологиялық тұрғыда түсіндіру өте күрделі. Мысалы, қазақ тілінде түбірлес сөздер көп. Яғни, бір сөз екі түрлі мағына береді, «*ырғы*» - жылдам секір, ал «*ырғын*» сөзі молшылық дегенді білдіреді [3]. Сондықтан да, кейбір еңбектерде өзеннің атауы салаларының көп болуымен (136 саласы бар) байланысты деп жазылған.

Ырғыз ежелгі, көне атаулардың бірі. Біздің заманымызға дейін V ғасырдың 30 - 40 жылдарында жазылған Геродоттың 9-томдық «Тарих» атты еңбегінде Дарийдің Ырғыз өзенінде болғандығы туралы деректер келтірілген және өзен атауы екі жерде кездеседі. Бұл еңбектің 4-томында, Дарийге қарсы соғыс ашқан скифтерге Ырғыздың маңын мекендеген будин, гелон және соврамат тайпалары көмектескені баяндалған. Будиндер елінің солтүстігін құмды шөлдерден жоғарырақ, солтүстікке қарай тиссагет тайпалары өмір сүреді. Олардың жерінде төрт үлкен өзен (*Лик, Оар, Танаис, Сиргис*) ағады, барлығы Меотид көліне барып құяды [4]. Тарихта болған осы оқиғаға сүйеніп, аталған өзендер Елек (Лир), Ор (Оар), Дон (Танаис), Ырғыз (Сиргис) екендігін, аргиппей, будин, тиссагет тайпалары мекендеген жерлерімен іргелес ағып жатқандығымен және Ырғыз бен Елек өзендерінің бір-біріне жақын орналасуымен байланыстырамыз. Геродоттың еңбегін орыс тіліне аударған Ф. Мищенко Сиргис өзені еңбектің басқа томдарында Гиргис деп жазылғандығын анықтаған. Онда Гиргис өзені Танаидқа құятындығы туралы ақпарат берілген.

Тарихшы Р. Исмагиловтың еңбектерінде Сиргис пен Гиргис бір өзен атаулары деген деректер келтірілген. Ресей аумағындағы Жайықтың саласы Үлкен Ырғыз өзенінің атауы башқұрт тіліндегі Оло Ырғыз деген сөзден туындаған. Гидроним қыпшақ етістігінен пайда болған. Башқұрт тілінен аударғанда *ырғыу* – «секіру, жүлқыну» мағынасын білдіріп, өзеннің ағысын сипаттайды. X ғасырда өмір сүрген араб саяхатшысы Ибн Фадланның еңбегінде өзен *Ырхыз* атауымен белгілі болған [5].

Ғалым А. Әбдірахмановтың пікірінше, Ырғыз атауы ерги (ертедегі) және зуг (су) сөздерінен құралып, «ескі өзен» деген мағынаны білдіреді. Яғни, «ерги» сөзі ескі, ертедегі

сөзімен түбірлес болса, ал «зуг/суғ» сөздері су сөзінің көне нұсқасы. Қазіргі кезде Ырғыз сөзінің құрамында зуг (су) сөзінен тек «з» дыбысы сақталынған. Бұл гидронимнің этимологиясын келесі сызба арқылы түсіндіруге болады: Ергизуг→Ергизу→Ергиз→Ырғыз. Бастапқы түрлері көне түркі тайпаларының тілінде жасалып, соңғысы (Ырғыз) қазақ тілінде қалыптасқан сияқты [6].

Тарихшы Б.Аспандияров Ырғыз гидронимі «*Орқұз*» сөзінің бұрмалануынан туындаған деп есептейді. «*Өр*» (тау, бұйрат, қырат, биіктік) және «*ғұз*» (ойпат, қазаншұңқыр, аңғар) сөздерінің бірігуінен тұрады. Бұл күрделі атау «жоғары не биіктіктегі шұңқыр», яғни «*таулы аймақтағы ойдым*», «*тау аңғары*», «*тау өзені*» дегенді білдіреді [7]. Дегенмен, Ырғыз өзенінің бойында ерекше назар аудартатын күшті тілімденген жер бедері жоқ және бастауы да аласа жазықты таулы өлкеден басталатындығы белгілі.

Біздің зерттеулерімізде Көне Ырғыз өзен атауының бірнеше этимологиялық нұсқасы қарастырылды. Бұл атаудың мән-мағынасы жер бедері ерекшеліктерін, гидрографиялық торды нақты географиялық сипаттармен ерекшеленетінін анықтайды, сонымен өте көне гидроним атауы ретінде қарастыруға болады.

Қорытындылай келе, ғалым А. Әбдірахмановтың пікірін құптап, Ырғыз атауы «көне өзен» деген мағынаға саятынын айтуға болады. Ырғыз сөзінің қазіргі құрамында зуг (су) сөзінен бір ғана з дыбысы сақталып қалған. Бұл гидронимнің этимологиясын келесі сызбамен түсіндіруге болады: Ергизуг→Ергизу→Ергиз→Ырғыз. Бастапқы түрлері көне түркі тайпаларының тілінде жасалып, соңғысы (Ырғыз) қазақ тілінде қалыптасқан сынайлы. Дегенмен әліде нақты географиялық, тарихи, лингвистикалық тұрғыдан зерттеулерді қажет етеді.

Пайдаланылған дереккөздер тізімі:

1. Ырғыз энциклопедиясы. – Алматы: «Дала» ЖШС, 2010 – 440 б.
2. К.Б.Оразаева, Г.С.Султанғалиева, Ж.Т.Өтеалиева. Ақтөбе облысының топонимі: тарихи – этимологиялық сипаттама, атауларды өзгертудің стратегиясы мен оларды топтастыру. Ғылыми монография. 2 том – Ақтөбе, 2009. – 200 б.
3. Қазақстан. Ұлттық энциклопедиясы. 9-том / бас ред. Б.Аяған, Алматы: Бас редакция «Қазақ энциклопедиясы» – 2004. – 560 б.
4. Геродот. История в девяти книгах / пер. с греч. яз. – Л., 1972. – 600 с.
5. Исмагилов Р. Танаис Геродота: Дон или Волга / Ватандаш. – 2008. – №9. – с. 67-71.
6. Әбдірахманов А. Топонимика және этимология. – Павлодар: С.Торайғыров ат.ПМУ, 2010. – 240 б.
7. Аспандияров Б. Этимология некоторых топонимических названий (к вопросам исторической топонимии) // География в школах и вузах Казахстана. – 2007. – №1. – с. 38-43.

ШЫҒЫС ҚАЗАҚСТАН ЖӘНЕ АБАЙ ОБЛЫСЫНДАҒЫ АТМОСФЕРАЛЫҚ АУАНЫҢ ЛАСТАНУЫН ШЫҒАРЫНДЫЛАРДЫ ИНВЕНТАРИЗАЦИЯЛАУ АРҚЫЛЫ ҒАЖ НЕГІЗІНДЕ ТАЛДАУ

Амангелды Н., география мамандығының 2-курс магистранты, С. Аманжолов атындағы
Шығыс Қазақстан Университеті, Өскемен қ., Қазақстан

Андатпа: Мақалада Шығыс Қазақстан және Абай облыстарындағы атмосфералық ауаның ластану дәресжесін талдау жұмыстары жүргізілген. Мақала Экология, геология және табиғи ресурстар министрлігінің «Қоршаған ортаның жай-күйі туралы және Қазақстан Республикасының табиғи ресурстарын пайдалану туралы ұлттық баяндамаларын» негізге ала отырып, атмосфералық шығарындылар картасы дайындалған.

Түйін сөздер : Атмосфералық ауа, шығарындылар, ластанудың стационарлық көзі, инвентаризациялау

Аннотация: В статье проведен анализ загрязненности атмосферного воздуха в Восточно-Казахстанской и Абайской областях. Статья подготовлена на основе «национальных докладов о состоянии окружающей среды и использовании природных ресурсов Республики Казахстан» Министерства экологии, геологии и природных ресурсов.

Abstract: The article analyzes the air pollution in the East Kazakhstan and Abad regions. The article was prepared on the basis of the "national reports on the state of the environment and the use of natural resources of the Republic of Kazakhstan" of the Ministry of Ecology, Geology and Natural Resources.

Урбандалған аумақтардың табиғи кешенінің жай-күйін бағалаудың әдістемелік тәсілдері әртүрлі табиғи компоненттердің жай-күйінің параметрлері бойынша техногендік ландшафттардың өзгеруінің нақты дәрежесін бағалауға және урбандалған аумақтарды экологиялық аудандастыруды жүргізуге мүмкіндік береді. Бұл мәселе жеке табиғи компоненттердің (атмосфера, топырақ және өсімдік жамылғысы, су көздері) ластану жағдайын бағалау деңгейінде егжей-тегжейлі әзірленген. [1]

Елді-мекен бойынша әртүрлі заттар концентрациясының елеулі өзгерістерін ескеру үшін үнемі 300-ден астам түрлі ингредиенттер түсетін атмосфераның ластану дәрежесін интегралдық бағалау үшін гидрометеорологиялық қызметпен есептелген атмосфераның ластануының кешенді интегралды көрсеткіші пайдаланылады. Мұндай күрделі көрсеткіштің құрамына ластаушы заттардың бес түрі кіреді: азот диоксиді, фенол, формальдегид, бензол, аммиак. [2]

Материалдар мен зерттеу әдісі

Атмосфералық ауаның жағдайын бағалау үшін негізгі ластану көрсеткіштері Экология, геология және табиғи ресурстар министірлігінің «Қоршаған ортаның жай-күйі туралы және Қазақстан Республикасының табиғи ресурстарын пайдалану туралы ұлттық баяндамасы», сонымен қатар, «Қоршаған ортаның жай-күйі туралы ақпараттық бюллетендер» бойынша және ғылыми зерттеу жұмыстары қарастырылды. Мақала урбоэкология мәселелерін зерттеу саласындағы жетекші мамандардың еңбектеріне негізделген, соңғы жылдардағы зерттеулердің нәтижелері жинақталған. Сапалық көрсеткіштерді түрлендіру мақсатында ArcGis 10.2 бағдарлама кешенімен геоақпараттық картографиялау, аудандастыру әдісі, векторлық және растрлық талдау (кеңістіктік талдау) негізінде жүзеге асырылды.

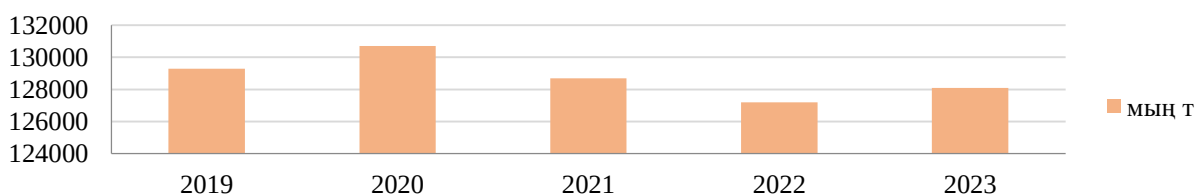
Шығарындыларға инвентаризациялауды жүргізу кезінде барлық стационарлық көздер анықталады және есепке алынады, олардың сипаттамалары белгіленеді, сондай-ақ шығарындылардың барлық стационарлық көздерінен шығарындылардың сандық және сапалық көрсеткіштері айқындалады, алынған нәтижелер жүйеленеді және құжатталады. [3]

Зерттеу нәтижелері

Шығыс Қазақстан облысы қоршаған ортаның компоненттері бойынша ластанудың түрлі факторларымен, экологиялық жағдайдың түрлі мәселелерімен сипатталатын – Қазақстан Республикасының түсті металлургиясының орталығы болып табылады.

Шығыс Қазақстан облысының атмосфералық ауасының ластануына негізгі әсер етуші салалар - тау - кен өндіру өнеркәсібі, жылу энергетикасы, түсті металлургия кәсіпорындарының және олармен байланысты салалардың-энергетика, машина жасау, құрылыс индустриясы екені белгілі. Жалпы статистика комитетінің деректеріне сәйкес тұрақты ластағыш стационарлық көздердің саны азайып, 20 790 бірлікті құрады, бұл өткен жылға қарағанда (22 353 бірлік) 1 563 дереккөзге аз. Ұлттық баяндамадағы деректерге сәйкес олардың ішінде негізгі ластаушылар: "Казцинк" ЖШС, "УК "ТМК" АҚ, "ҮМЗ" АҚ, "Шығыстүстімет" ЖШС, "Секисовское ГРП" ЕЖШС, "Алтай Кен Байыту" ЖШС, "Сайкан" ЖШС, энергетика саласы бойынша - "АЭС Өскемен ЖЭО" ЖШС, "Согра ЖЭО" ЖШС "Риддер ЖЭО "АҚ," Теплокоммунэнерго "МКК, машина жасау саласы бойынша –" Востокмашзавод "ЖШС, құрылыс индустриясы –" Бұқтырма цемент компаниясы "ЖШС, "Семей" цемент зауыты "ЖШС, коммуналдық кәсіпорындардан –" Өскемен-Водоканал" және "Семей-Водоканал" МКК болып табылады [4].

Шығыс Қазақстан облысындағы тұрақты көздерден атмосфераға ластанушы заттардың шығарындылары

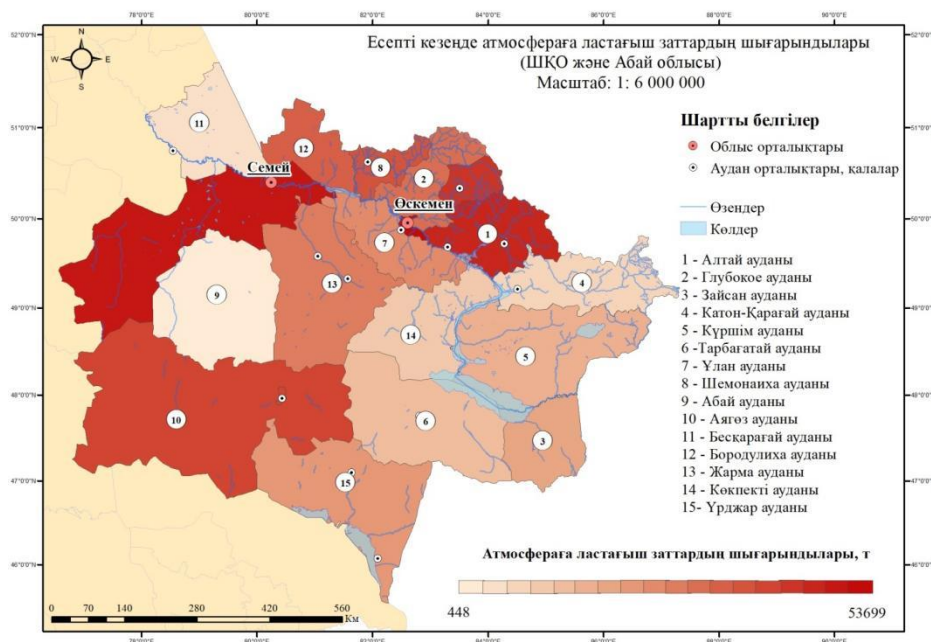

Сурет 1 Шығыс Қазақстан облысындағы тұрақты көздерден атмосфераға ластанушы заттардың шығарындылары

Ескертпе. [6,7,8,9,10] дерек көзі негізінде автор құрастырған

Сурет 1 бойынша 2022 жылдың көрсеткіштері 2019-2021 жылдар аралығындағы көрсеткіштен әлдеқайда төмендеген. Мұндай нәтижеге ластанушы көздердің қысқаруы және ластануды болдырмау үшін қолданылатын қондырғылардың жұмысы әсер етеді. Алайда 2023 жылы қайтадан ластанушы зат шығарындыларының көрсеткіші жоғарылаған.

«ШҚО экология департаменті» РММ мәліметтері бойынша, облыс бойынша қоршаған ортаға эмиссияларды жүзеге асыратын 788 кәсіпорын тіркелген. Ластанушы тұрақты көздер бойынша қосылыстардың нақты жиынтық шығарындылары 130 мың тоннаны құрайды, оның ішінде 1 санаттағы нысандар бойынша – 76,95 мың тонна, қалған санаттар бойынша-53,94 мың тоннаны құрайды [5].

Сурет 2 Шығыс Қазақстан және Абай облысы бойынша атмосфералық ауаны ластайтын зат шығарындылары

Ескертпе. [11] дерек көзі негізінде автор құрастырған

Алынған мәліметтерді саралай келе карта дайындалды. Картаға Шығыс Қазақстан және Абай облысы бойынша тіркелген ластанушы зат шығарындылары белгіленді. Картада көрнекі түрде ең ластанған аумақтарды көруге болады. Ең көп ластанушы заттар Өскемен қаласында тіркелген.

Өскемен қаласын ластанушылардың қатарына өнеркәсіптік кәсіпорындарды, көліктерді, жанар-жағармай құю бекеттерін, тұрғын үй секторын қосамыз. Өскемен қаласының атмосфералық ауасына "Қазмырыш" МК ААҚ және "AES Өскемен ЖЭО" ААҚ, Өскемен ТМК ААҚ, ҮМЗ АҚ кәсіпорындарының шығарындылары әсер етеді, ал жер асты суларын

"Қазмырыш" МК АҚ, ҮМЗ АҚ және Өскемен ТМК ААҚ өнеркәсіптік алаңдарынан, сонымен қатар " ҮМЗ " ААҚ ескі қалдық қоймасынан түсетін төгінділер ластайды. Қала атмосферасына кәсіпорындар химиялық қосылыстардың (күкірт диоксиді, азот диоксиді, қорғасын, мырыш, хлор, кадмий, сутегі фторы, фенол, формальдегид, мышьяк, бериллий, бенз(а) пирен және т.б.)көптеген түрін шығарады. Сол себепті де Өскемен қаласында химиялық талдаулар 20 түрлі компонент бойынша мемлекеттік мониторингпен жүргізіледі. Тәулік бойынша бақылау нәтижесінде орташа тәуліктік нормативтер бойынша жоғарғы көрсеткіштер байқалды. Мысалы: күкірт диоксиді-1,5 ШРК_{о.т.} бойынша байқалды, озон-1,9 ШРК_{о.т.} ,ал басқа көрсеткіштер бойынша ШРК дан асу, экстремалды жоғары және жоғары ластану тіркелмеді.

	Барлық тұрақты ластаушы көздерден шыққан ластағыш заттардың көлемі	тазартылмай шығарылды		тазалау имараттарына түскені
		барлығы	оның ішінде ластаудың ұйымдастырылған көздерінен	
Барлығы	2 034 143,287	93 918,338	79 866,580	1 940 224,949
Қатты	1 497 675,563	14 045,478	7 009,643	1 483 630,085
Газ тәріздес және сұйық	536 467,724	79 872,859	72 856,937	456 594,864
күкіртті ангидрид (SO ₂)	465 220,231	23 807,634	23 494,439	441 412,597
күкіртсутек (H ₂ S)	19,982	19,869	11,427	0,113
көміртек тотығы (CO)	33 767,965	31 634,966	30 268,400	2 132,999
азот тотықтары	18 303,434	17 716,381	17 062,628	587,053
аммиак	263,184	115,063	63,806	148,120
көмірсутектер	3 483,935	3 483,935	277,746	-
(ҰОҚ)	3 318,437	3 216,665	1 854,842	101,771

Ескертпе. [11] дерек көзі негізінде автор құрастырған

Кесте 1 Шығыс Қазақстан облысы бойынша ластаушы заттардың атмосфераға шығарындыларының құрылымы

Атмосфералық ауаның сапасын анықтайтын факторларды бағалау үшін атмосферадағы ластаушы заттардың маусымдық динамикасын талдау маңызды. Мысалы, ластағыш заттардың көлемі бойынша 1 орында тұрған Өскемен қаласында азот диоксидінің ең жоғары концентрациясы күзгі-қысқы кезеңде байқалды, бұл жылыту маусымымен, сондай-ақ ауа райының тынық, желсіз кезеңдерінің қайталануымен байланысты. Күкірт диоксидінің ең жоғары концентрациясы жылдың күзгі-көктемгі кезеңінде байқалады, бұл ҚМЖ ең көп қайталануымен байланысты. Фенолмен ауаның ластануының маусымдық динамикасы фенолдың ең жоғары концентрациясы қазан-қараша айларында байқалғанын көрсетеді.

Қорытынды

Мақалада Атмосфералық ауаның жағдайын бағалау үшін негізгі ластану көрсеткіштері бойынша алынған мәлімет нәтижесінде жасалған сараптама жұмыстары осындай нәтижені көрсетті.

Шығыс Қазақстан және Абай облыстарында 2022 жылы атмосфералық ауаға тұрақты көздерден ластайтын заттардың шығарындылары 128,1 мың тоннаны құрады және олардың деңгейі өткен жылмен салыстырғанда 0,7%-ға өсті. Негізгі атмосфераны ластағыш заттардың көлемі Өскемен қаласында (53,7 мың тонна), Семей қаласында (24,0 мың тонна), Алтай

ауданында (12,7 мың тонна), Риддер қаласында (6,5 мың тонна) және Аягөз ауданында (5,4 мың тонна) қалыптасқан.

Атмосфераға шығарылған ластайтын заттардың жалпы көлемінің 76,4%-ын газ тәрізді және сұйық, 23,6%-ын қатты заттар құрады. 2021 жылы облыстың кәсіпорындары барлық тұрақты ластаушы көздерден шыққан ластайтын заттардың жалпы көлемінен 93,7% зиянды заттар ұстап, залалсыздандырылды.

2021 жылы облыстың ауа бассейніне қорғасын және оның қосындылары – 15,0 тонна, марганец және оның қосылыстары – 3,9 тонна, мыс оксиді – 3,4 тонна, күкірт қышқылы – 183,5 тонна, күшән – 2,8 тонна, хлор – 38,0 тонна, сынап – 181 килограмм сияқты ерекше ластағыш заттар түсті. Осы заттардың нақты шығарылуы белгіленген шекті жол берілген шығарындылардың көлемін (ЖШШ) асқан жоқ.

Мақалада осы мәліметтерді негізге ала отырып, Шығыс Қазақстан және Абай облыстарындағы атмосфералық ауаға шығарылған ластаушы заттардың картасы дайындалды.

Атмосфераның ластану индексіне ең көп үлес азот диоксидіне түседі. Облыс аумағында автокөлік пен жылу энергетикасының шығарындыларымен байланысты атмосфера құрамындағы бенз(а)пиренге тұрақты бақылау жүргізілетінін атап өткен жөн. Бенз(а)пирен Қазгидромет қызметтері жүргізетін атмосфералық ауа сапасы мониторингінің ұлттық деңгейінің бақыланатын компоненттерінің тізбесіне енгізілмеген. Алайда, бұл бірінші қауіптілік сыныбындағы зат және қалалардың атмосфералық ауасына химиялық зерттеу көрсеткендей, бенз(а)пирен қала атмосферасында айтарлықтай мөлшерде болады және оның құрамына үнемі бақылау қажет екендігін көрсетеді.

Пайдаланылған дереккөздер тізімі

1. Лаппо Г.М., Перцик Е.Н. и др. Проблемы урбанизации на рубеже веков. Отв. редактор А.Г. Махрова/Смоленск: Ойкумена, 2002 - 328 с. - С. 189-198. В.Р. Битюкова.

2. Герасимов И.П. Экологические проблемы в прошлой, настоящей и будущей географии мира. М.: Наука, 1985, 248 с.

3. <https://adilet.zan.kz/rus/docs/V2100023640>

4. Национальный доклад о состоянии окружающей среды и об использовании природных ресурсов РК за 2017 год

5. ШҚО қоршаған орта жағдайы бойынша ақпараттық бюллетень, 2021 жыл

6. 2017 жылғы Шығыс Қазақстан облысындағы атмосфералық ауаға ластаушы заттардың шығарындылары туралы / www.stat.gov.kz/ Өңірлер/ Шығыс Қазақстан облысы /Ресми статистика/ [Қоршаған ортаны қорғау](#)

7. 2018 жылғы Шығыс Қазақстан облысындағы атмосфералық ауаға ластаушы заттардың шығарындылары туралы / www.stat.gov.kz/ Өңірлер/ Шығыс Қазақстан облысы/Ресми статистика/ [Қоршаған ортаны қорғау](#)

8. 2019 жылғы Шығыс Қазақстан облысындағы атмосфералық ауаға ластаушы заттардың шығарындылары туралы / www.stat.gov.kz/ Өңірлер/ Шығыс Қазақстан облысы/Ресми статистика/ [Қоршаған ортаны қорғау](#)

9. 2020 жылғы Шығыс Қазақстан облысындағы атмосфералық ауаға ластаушы заттардың шығарындылары туралы / www.stat.gov.kz/ Өңірлер/ Шығыс Қазақстан облысы/Ресми статистика/ [Қоршаған ортаны қорғау](#)

10. 2021 жылғы Шығыс Қазақстан облысындағы атмосфералық ауаға ластаушы заттардың шығарындылары туралы / www.stat.gov.kz/ Өңірлер/ Шығыс Қазақстан облысы/Ресми статистика/ [Қоршаған ортаны қорғау](#)

11. Шығыс Қазақстан облысындағы атмосфералық ауаны қорғаудың жай-күйі туралы, ҚР стратегиялық жоспарлау және реформалау агенттігі, Ұлттық статистика бюросы 2021 жылғы шығарылым – 4серия

«МЕКТЕПТЕ ТУРИСТТІК-ӨЛКЕТАНУШЫЛЫҚ, ЭКОЛОГИЯЛЫҚ ЖӘНЕ ҒЫЛЫМИ-ЖОБАЛЫҚ ІС-ӘРЕКЕТТЕРДІ ҰЙЫМДАСТЫРУ»

Який Хайрат, география бакалавры, педагогика ғылымдарының магистрі, №69 мектеп-гимназия, Астана қ., Қазақстан

Андатпа. Білім сапасын арттыруда мұғалімнің рөлі ерекше екені даусыз. Жалпы география сабақтарында білім алушылардың пәнге қызығушылығын арттыруда, білім сапасын арттыруда мектепте туристік-өлкентаушылық, экологиялық және ғылыми-жобалық іс-әрекеттерді ұйымдастыру аса маңызды. Менің бұл баяндамамда осы мәселелер жөнінде сөз қозғалады.

Түйінді сөздер: өлкетану, туризм, далалық зерттеулер, ғылыми жоба, экология.

Аннотация. Несомненно, роль учителя в повышении качества образования уникальна. На уроках общей географии особенно важна организация туристско-краеведческой, экологической и научно-проектной деятельности в школе для повышения интереса обучающихся к предмету, повышения качества образования. В этом моем докладе речь пойдет об этих вопросах.

Ключевые слова: краеведение, туризм, полевые исследования, научный проект, экология

Abstract. The role of the teacher in improving the quality of education is undeniable. In general geography lessons, the organization of tourist, environmental and scientific-project activities at the school is of great importance in increasing students' interest in the subject, improving the quality of Education. My report addresses these issues.

Key words: local history, tourism, field research, research project, ecology.

Қазіргі уақытта жас ұрпақтың жеке тұлға болып қалыптасуына ізгіліктік, ғылымилық, жүйелілік ұстанымдарына негізделген үздіксіз экологиялық, өлкетанулық білім беру жүйесін құру, оның тәрбиелік мүмкіндіктерін саралау өзекті мәселелердің бірі болып отыр. Сондықтан да соңғы жылдары жалпы орта білім беру ұйымдарында туристік-өлкетанушылық, экологиялық және ғылыми-жобалық іс-әрекеттерді ұйымдастыру география мұғалімдері үшін зор жауапкершілік жүктейтіні іс-шара болып отырғаны белгілі.

Туған өлкенің табиғатымен таныстыру-балалардың танымын дамытудағы басты құралдардың бірі. Оқушыларға экологиялық тәрбие ұғымдарын беру теориялық-практикалық әдістері төменнен жоғарыға, қарапайымнан күрделіге өрлеуден тұратын үрдіс.

«Өлкетану» курсы мектеп оқушыларының функционалдық сауаттылығын дамытуға, олардың танымдық қызығушылығын арттыруға, отансүйгіштікке тәрбиелеуге мүмкіндік береді. Мектепте өлкетану жұмысын жетілдіру маңызды педагогикалық үдеріс болып табылады.

Өлкенің тарихын білу-өзінің отбасының, әулетінің, туып өскен өлкесінің тарихын білуден басталады. «Өзгені тану үшін, алдымен өзіңді тани біл!» деген жалпыадамзаттық қағиданы басшылыққа алатын болсақ, өзінің тегін оның тарихын білмеген адам басқа халықтарды, оның тарихын, тілін, әдет-ғұрыпын құрметтей де сыйлай да алмайды. Осы жағдайлардың бәрі туған өлкенің тарихын зерттеудің, оған оқушыларды белсене қатыстырудың қажеттілігін дәлелдейді.

Мектепте өлкетану жұмыстарын жүргізу және соның барысында жинаған материалдарды сабақта пайдалану өте маңызды. Сабақ барысында өлкетану материалдарына көп уақыт бөле алмайсың, сондықтан өлкетану бойынша жеке курстарда оқыту керек.

Өлкетану пәні арқылы мектепте мұражайлар ұйымдастыруға да болады. Мәселен, мен өз мектебімді алатын болсам, Астана қаласы №69 мектеп-гимназиясы қала шетіндегі Үркер тұрғын алабында орналасқан. Мектептен солтүстік-шығысқа қарай 4-5 шақырым қашықтықта елорданың еуразиялық кеңістігіндегі ежелгі ізі деп айтуға болатын – Бозоқ қалашығы орналасқан. Осы қалашық орнына мектеп оқушылар үнемі саяхаттар жасап, елордалық ғалым-зерттеушілерге волонтерлік көмектерін көрсетіп отырады.

Ал осы Бозоқ қалашығын 1999 жылы академик Кемел Ақышев бастаған археологиялық экспедиция ашқан болатын. Сондықтан да Кемел Ақышев ағамыздың құрметіне мектебімізде Кемел Ақышев атындағы шағын мұражай ашылған болса, осы жуырда ғана мектебімізге академик Кемел Ақышев аты берілді.

Білім беру жүйесіндегі бүгінгі күндегі өзгерістер Отандық тарихтан білім беруде оқытудың ғылыми және әдістемелік деңгейін көтеруді талап етеді. Туған жері мен елінің, халқының өткен өмірі мен бүгінгі тіршілігін оқытып үйрету оқушыларды азаматтық пен ұлтжандылыққа, Отанға деген сүйіспеншілікке тәрбиелейді, жеке тұлғаның дамуына септігін тигізеді.

Туристік-өлкетанушылық іс-әрекеттерді ұйымдастыруда көптеген іс-шараларды жүзеге асыруға болады. Атап айтар болсақ:

Өлкеде зерттеуді ұйымдастыру жұмыстарын жүргізу

Тарихи-өлкетану қоғамын құру

Өлкеге саяхаттар ұйымдастыру

Өлкедегі ескерткіштерді зерттеу

Өлке туралы материалдар жинақтау
 Өлке туралы мұражайлар ұйымдастыру
 Өлке туралы тарихи кештерін ұйымдастыру
 Өлкетану тақырыбында конференция, пікір-талас ұйымдастыру
 Видеоролик, презентациялар жасау

Күтілетін нәтиже:

Өз Отанын сүйетін, оның тарихын, тілін, әдет-ғұрпын құрметтейтін тұлға тәрбиеленеді.

Оқушылардың туған өлкеге деген қадір-құрметін оята отырып, сол арқылы туып-өскен өлкеге, Отанға деген сүйіспеншілік қалыптастырады.

Оқушылар мүмкін болғанша ғылыми-зерттеу жұмыстарына қатысады.

Оқушыларда қоршаған ортаны бақылай алу білігі қалыптасады, олардың күнделікті қажетті істерге қатысу қабілеті дамиды.

Отанымыздың тарихына жаңа беттер қосылады.

Географиялық туристік-өлкетану – сыныптан тыс жұмыстың маңызды түрі. Географиялық өлкетанудың мәні – оқытушының жетекшілігімен өзінің өлкесінің анықталған территориясын оқу-тәрбие мақсатымен жан-жақты оқып тану. Өлкетану – қандай болса да анықталған территорияны жан-жақты ғылыми зерттеу болып табылады.

Зерттеу объектісі ретінде – микроауданды немесе ауылды, табиғи жағдайларды әлеуметтік, тарихи, экономикалық және мәдени тұрғыдан зерттеуге болады.

Географиялық туристік-өлкетану ең біріншіден туған өлкенің табиғатын және шаруашылығын зерттеуден бастау алады, бұл өз кезегінде оқушыларға өзінің өлкесін жақсы тануға мүмкіндік береді, географиядан мектеп бағдарламасын толық игеруге көмек береді, табиғи ресурстарды тиімді пайдалануды тәрбиелейді.

Дегенмен мұнда төмендегі жағдайларды есепке алу қажет болады:

1) территорияны зерттеу кешендік болуы тиіс,

2) ұйымдастыру формалары практикалық бағытталған және шығармашылық сипатын көрсетуі тиіс, көп назар далалық зерттеулерге, экспедициялық зерттеулерге аударылған болуы керек.

Далалық зерттеулер жүргізу үшін әрине мектеп алаңында географиялық алаңшалар немесе шағын метеорологиялық станциялар болса тіптен жақсы болар еді. Қазіргі күнде осындай шағын электрондық метеорологиялық станциялар сатылымда бар. Әрине бұл станцияларды барлық мектептер дерлік сатып ала алмайтыны белгілі. Дегенмен ірі қалалық жерлерде 1-2 мектепте болса да жұмыс жасаса бұл оқушылар үшін таптырмас тәжірибе алаңы болатыны сөзсіз. Осы жерде жұмыс жасау барысында оқушылардың зерттеушілік, танымдық іс-әрекеттері дамиды.

Мектепте оқылатын жаратылыстану пәндерінің ішінде экологиялық мәдениетті қалыптастырудағы маңызы ерекше пәннің бірі - география. Географияны оқытудың басты міндеттері - табиғат пен қоғамның өзара әрекеттесуінің тарихи сипатын ашу, оқушыларға қоршаған ортаны өзгертудегі антропогендік факторларды түсіндіру, табиғи ресурстарды тиімді пайдалану және қоршаған ортаны ұқыпты қорғауға үйрету.

«Көзбен көріп, қолмен ұста» дегендей, туристік-өлкетанушылық зерттеулер барысында оқушылардың экологиялық және ғылыми-зерттеушілік іс-әрекеттері де жүзеге асады.

Мәселен экологиялық іс-әрекеттерді дамытуда өз өлкеміз үшін (Астана қаласы) «Астана орманы» - ның берері зор. Мектебіміздің оқушыларымен бірге табиғат аясында көптеген экосабактар мен тәрбие сағаттары, экожобалар мен экологиялық түрлі акциялар ұйымдастырылып тұрады. Дегенмен әрбір сабақта оқушыларды табиғат аясына шығара беру мүмкін емес. Жалпы мектеп бағдарламасында да өлкетануға қатысты сағаттар аз берілген. Мысалы, 7-сынып бағдарламасында туристік-өлкетанушылық бағытта төмендегі оқу мақсаттары ғана берілген. Бұл әрине аздық етеді.

Далалық зерттеулер әдістері	7.1.1.5 географиялық далалық зерттеу әдістерін қолданады, көрсеткіштерді тіркейді, жинақтайды, өңдейді, талдайды

Ауа райы және метеорологиялық элементтер	7.3.2.5 метеорологиялық элементтердің көрсеткіштерін өлшеп, метеорологиялық құрал-жабдықтарды қолданумен тіркейді
	7.3.2.6 жергілікті жер мүмкіндігі бойынша температура, қысым, жел, бұлттылық, жауын-шашын, ылғалдылық метеорологиялық элементтерінің көрсеткіштері бойынша синоптикалық графикалық материалдарды жасайды
Туған өлкемнің визит карточкасы: өлкетанудың деректер базасын әзірлеу	7.3.5.2 туған өлкенің табиғи-аумақтық кешендерін жоспар бойынша сипаттайды және өлкетану деректер базасын әртүрлі формада ұсынады

Өлкетану жұмысындағы тағы бір ерекше міндетті атап өтуге болады, ол зерттеушілік сипаттағы, яғни ғылыми-жобалық іс-әрекеттерді ұйымдастыру міндеттері:

- қоршаған ортаның ластану деңгейін анықтау және туған аймақтың экологиялық жағдайын жақсарту бойынша ұсыныстар әзірлеу;
- логикалық ойлау қабілетін дамыту арқылы, проблема қою және оны шешудің жолдарын іздеу;
- оқығанды, танығанды, түсініксіз жағдайларды, мәліметтерді өз шығармашылығында көрсете білу;
- ізденіс арқылы таныс емес, белгісіз, түсініксіз құбылыстарды тануға, білуге, түсінуге ұмтылу.

Осы туристік-өлкетанушылық сабақтар мен экологиялық іс-шаралар барысында оқушыларымыз түрлі ғылыми-жобалар да жазып, қалалық, республикалық байқауларда жеңімпаздар қатарынан көрінді.

Қорыта келгенде, мектепте туристік-өлкетанушылық, экологиялық және ғылыми жобалық іс-әрекеттерді ұйымдастыру - үздіксіз зерттеулер, тәжірибелер мен жан-жақты ізденістерді қажет ететін күрделі проблемалар. Экологиялық, өлкетанулық білім беруді бүгінгі күннің талабына сай жетілдіру үшін оның үздіксіз ұстанымын жүзеге асыру керек өйткені экология, өлкетану курсы пән ретінде оқытудың мемлекеттік жүйесін ұйымдастыру керек деген ойдамын. Бұл ХХІ ғасырдың күн тәртібіндегі өзекті мәселелердің бірі болып табылады.

Сондықтан туристік-өлкетану жұмысының маңыздылығын ескере отырып, «Өлкетануды» вариативтік сағат есебінен аптасына 1 сағат көлемінде жалпы білім беретін мектептерге енгізілсе деген ұсыныс айтамын.

Пайдаланған дереккөздер тізімі

1. Негізгі орта білім беру деңгейінің 5-7-сыныптарына арналған "Өлкетану" пәнінен жаңартылған мазмұндағы үлгілік оқу бағдарламасы. (Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрінің 2013 жылғы 3 сәуірдегі № 115 бұйрығына 218-2-қосымша) □Электронный ресурс□: https://adilet.zan.kz/kaz/docs/V13008424_1

СРАВНИТЕЛЬНЫЙ АНАЛИЗ ВЛИЯНИЯ АТМОСФЕРНОГО УВЛАЖНЕНИЯ НА ДИНАМИКУ ВОДНЫХ ОБЪЕКТОВ

Грозовский Н.Н., студент-магистрант 2 курса НАО КУ им. Ш. Уалиханова, г. Кокшетау
Рахметова А. А., Ph.D, ассистент профессор кафедры географии, НАО КарУ им. академика
Е.А. Букетова, г. Караганда

Аннотация. Бұл мақалада геоакпараттық жүйелерді (ГАЗ) және спутниктік суреттерді пайдалана отырып, су объектілерінің динамикасына атмосфералық ылғалдың әсерін салыстырмалы талдау жүргізіледі. Зерттеу

спутниктік суреттер арқылы алынған деректерді талдауға, содан кейін ГАЖ-да өңдеуге және талдауға негізделген. Талдау нәтижелері атмосфералық ылғалдылық пен әртүрлі аймақтардағы су объектілерінің динамикасы арасындағы байланысты бағалауға мүмкіндік береді. Алынған тұжырымдар су ресурстарын түсіну және оларды басқару және қорғау шараларын әзірлеу үшін пайдалы болуы мүмкін.

Кілт сөздер: ГАЖ, геоинформациялық жүйелер, сегіз каналды суреттер, Landsat, атмосфера ылғалдылығы, су объектітерінің динамикасы, салыстырмалы талдау.

Аннотация. В данной статье проводится сравнительный анализ влияния атмосферного увлажнения на динамику водных объектов с использованием геоинформационных систем (ГИС) и спутниковых снимков. Исследование основано на анализе данных, полученных с помощью спутниковых снимков, с последующей обработкой и анализом в ГИС. Результаты анализа позволяют оценить взаимосвязь между атмосферным увлажнением и динамикой водных объектов в различных регионах. Полученные выводы могут быть полезными для понимания водных ресурсов и разработки мер по их управлению и охране.

Ключевые слова: ГИС, геоинформационные системы, восьмиканальные снимки, Landsat, атмосферное увлажнение, динамика водных объектов, сравнительный анализ.

Abstract. This article provides a comparative analysis of the effect of atmospheric humidification on the dynamics of water bodies using geoinformation systems (GIS) and satellite images. The study is based on the analysis of data obtained using satellite images, followed by processing and analysis in GIS. The results of the analysis allow us to assess the relationship between atmospheric moisture and the dynamics of water bodies in different regions. The findings can be useful for understanding water resources and developing measures for their management and protection.

Keywords: GIS, geographic information systems, eight-channel images, Landsat, atmospheric moisture, dynamics of water objects, comparative analysis.

Вода, в качестве одного из наиболее важных и уникальных элементов нашей планеты, играет решающую роль в жизни на Земле. В контексте ее влияния на окружающую среду и гидросферу особенно интересен аспект взаимосвязи между атмосферным увлажнением и динамикой водных объектов.

Особое внимание к этой теме привлекает Северо-Казахская равнина с прилегающей к ней Сарыаркой, характеризующаяся значительным количеством озер, которые важны для экосистемы и экономики регионов. Водные экосистемы являются уникальным ресурсом в условиях сухих степей, так как из-за засушливости климата водный баланс в течение года имеет, как правило, отрицательную динамику. Исчезновение или деградация водных экосистем приведет к усилению континентальности климата и к ухудшению хозяйственной эксплуатации этих территорий.

В основу данного исследования заложена гипотеза периодического пересыхания и наполнения озер Л.С. Берга. [1,2]

Геоинформационное картографирование, возникшее на стыке географии и информатики благодаря научно-технической революции XX века, представляет собой новое направление, способное решать широкий спектр задач, включая пространственный анализ информации. Суть его заключается в информационно-картографическом моделировании геосистем, в соответствии с А.М. Берлянтом и И.К. Лурье. Геоинформационное картографирование использует опыт комплексных географических исследований, а также системное тематическое картографирование. Это направление выгодно тем, что позволяет изучать объекты окружающей среды в их географическом контексте, что является основой для создания картографических моделей условий окружающей среды. Для анализа состояния поверхностных вод в ГИС используются данные геохимических и гидрологических стационарных наблюдений и поисковых исследований.

Используя ГИС и спутниковые снимки Landsat-7 за разные годы, исследование о динамике озер выявило возможность количественной оценки изменения их площади. Для этого применялась технология обработки снимков, выделения границ озер и расчета площадей. Результаты работы включали создание физической карты региона с отображением водных объектов и рассмотрение изменений площади озер в различные периоды времени. Этот подход позволил получить ценные данные о динамике площадей водоемов, что стало основой для ГИС-анализа и создания картографических материалов для дальнейших исследований. В результате была сформирована база данных с атрибутивными сведениями о площадях озер, предоставляющая информацию о состоянии водных ресурсов региона.

Регулярные наблюдения природной среды необходимы для прогнозирования ее изменений, включая влияние человеческой деятельности на локальном и глобальном уровнях, что подчеркивает важность экспертной оценки геосистем. Применение космических снимков и методов дистанционного зондирования Земли, таких как Landsat-7, обеспечивает возможность мониторинга изменений в природной среде, включая трансформации, вызванные как естественными, так и антропогенными факторами. Для вычисления площади озер используются различные комбинации каналов, обеспечивающие наилучшее отображение водной поверхности. Некоторые методы, такие как спектральное разделение на отдельные компоненты и повышение пространственного разрешения за счет использования панхроматических каналов, помогают улучшить качество анализа данных, несмотря на ограничения в виде возможного нарушения спектральной природы каналов.

Для обработки снимка со спутника, основываясь на комбинации 5, 4, 3 каналов, который характеризуется контрастностью, подходящей для отображения границ озер, требуется использовать специализированное программное обеспечение, такое как ГИС или специализированные программы обработки изображений. В данной комбинации каналов, зеленый цвет обозначает растительность, а розовый - почвы. При обработке снимка эта комбинация позволяет эффективно выделять водные объекты на благодаря контрасту между водой и сушей. Такая комбинация цветов обеспечивает хорошую видимость границ озер и улучшает возможности анализа водных ресурсов на снимке.

Анализ влияния атмосферного увлажнения было принято начать с озера Силетытениз. Метод анализа с помощью ГИС нам очень помог в определении площади озера. Снимки выбирались за теплый период, по наличию снимков со спутников исследуемой территории. В месяцы, когда облачность мешала оценке площади водного зеркала, расчеты не проводились по причине отсутствия визуальных данных. В апреле 2011г. площадь Силетытениз составляла 362 км². В центральной, северной и юго-восточной частях озера находились крупные острова. Западная часть озера, состоящая из трех небольших водоемов, не была связана с основной, восточной частью. В мае площадь сократилась до 233 км². Небольшие водоемы в западной части полностью пересохли. Практически вся юго-восточная часть озера обмелела. Северо-восточная и восточная части тоже отступили, в результате чего остался лишь один крупный остров в центральной части озера. В июне площадь уменьшилась уже до 116 км². Затопленной осталась лишь северная часть озера и маленькие участки на западе и юго-востоке. В июле высохла юго-восточная часть и изменилась конфигурация северного участка озера, ранее была в форме овала, тут же вытянулась к югу. В августе площадь уменьшилась на 1 км² и составляла 115 км². Северная часть озера вновь приняла форму овала, в центре которого образовался остров, однако сама площадь данного конкретного участка визуально уменьшилась, зато увеличилась площадь небольших водоемов в западной части котловины. К сентябрю водная поверхность уменьшилась еще сильнее и составляла всего 31 км². Определение границ было очень сложным по причине нечеткой береговой линии и невозможности точно отделить мелководье от оголенного дна водоема. Осталась лишь небольшая часть озера на севере и западе. В октябре площадь была 29 км², но конфигурация практически не поменялась. Таким образом, приходим к выводу, что в 2011г. площадь озера Силетытениз постоянно уменьшалась и к концу теплого сезона она уменьшилась более чем в 10 раз по сравнению с его началом. Динамика изменения площади водного зеркала озера Силетытениз в 2011 году представлена на рисунке 1. [3,4,5]

Климат – один из главных факторов, формирующих природные условия. Наблюдение за процессами изменения климата на данный момент является одной из главных задач многих государств мира, так как его аридизация повлияет не только на природную составляющую, но и на социально-экономическую деятельность. Изменения климата повлекут за собой глобальную перестройку в природе: изменения в сезонной ритмике, учащение неблагоприятных и опасных природных явлений (НОЯ), колебания в уровнях рек и озер и т.д. Многие современные ученые в своих трудах производят оценку изменения климата в общепланетарном масштабе, однако, не стоит забывать и о локальном, ведь изменения будут

наблюдаться даже на уровне регионов. На территории Казахстана, например, стали все больше распространяться процессы опустынивания в центре и на востоке республики. Эти процессы связаны прежде всего с ОЦА (общей циркуляцией атмосферы) и изменениями в ней.

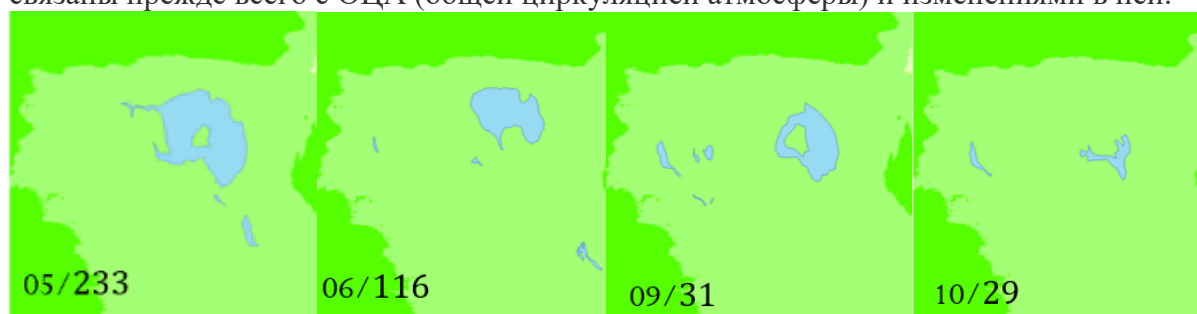

Рисунок 1. Динамика изменения водного зеркала озера Силетытениз в 2011г. (апрель-сентябрь)

Климат любого региона определяется не только географическими координатами на сфере, от чего зависит приход солнечной радиации, но также условиями циркуляции, в результате которой происходит смена теплых или холодных, влажных или сухих воздушных масс, определяющих в конечном итоге режим температуры и осадков. Для Казахстана условия увлажнения всецело зависят от регулярности поступления влажных воздушных масс с Атлантики. Зимние экстремально низкие температуры – влиянием и интенсивностью Сибирского антициклона, а летние экстремально высокие температуры – выносом сухих и горячих воздушных масс с Аравии и Ирана, близостью пустынь Средней Азии. На фоне глобального потепления есть районы, не затронутые этим процессом, а в некоторых отмечаются даже отрицательные тренды. По этой причине, учитывая большую пространственную протяженность территории Казахстана, его сложную орографию, не было очевидным, что правомочно говорить об одинаковости отклика на глобальное потепление. [6]

Следующий шаг по изучению связи между климатическими условиями и изменениями водной поверхности рассматриваемых озер является сбор метеорологических данных. При работе с метеорологическими данными нами был использован сервис gr5, через который были взяты данные по нескольким станциям, расположенным вблизи озер (Кишкенеколь для озер СКО и Карагандинской метеостанции для озер вблизи города Караганды). Все сведения были получены в табличном формате. Стоит отметить, что объем полученных нами сведений несколько отличался между станциями.

В 2011 г. на станции Кишкенеколь максимум осадков отмечался в августе – 69мм, что на треть меньше августа 2009г., минимум в январе – 1.3мм. Всего в 2011г. выпало 280мм осадков, что на 55мм меньше, чем двумя годами ранее. Весной выпало 64мм осадков, летом 154мм, осенью 36.8 и зимой 25.3мм. Средняя температура +1.8, максимальная 5 июля – +33.1, минимальная 5 января -36.2. Исходя из полученных данных, можно судить о том, что этот год был холоднее и суше, чем предыдущие. Данные представлены на рисунке 2.

Для понимания ситуации в Карагандинской области были проведены все те же операции. На озере Сасыкколь отмечаются незначительные колебания. В мае 2011г. площадь Сасыкколь составляла 19 км². В июле площадь увеличилась до 20 км². В сентябре площадь уменьшилась до показателей мая в 19 км². В октябре площадь была неизменной - 19 км². Таким образом, приходим к выводу, что в 2011г. площадь озера Сасыкколь менялась единожды - в июле и всего на 1 км². Динамика и сравнение с некоторыми другими озерами Карагандинской области показана на рисунках 3 и 4.

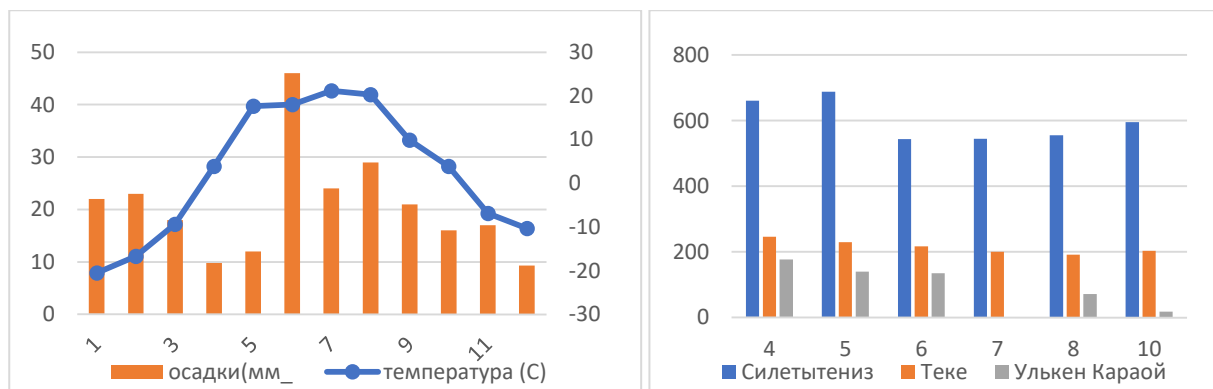

Рисунок 2. Климатограмма по ст. Кишкенеколь и динамика некоторых озер Северо-казахской равнины в 2011 г.

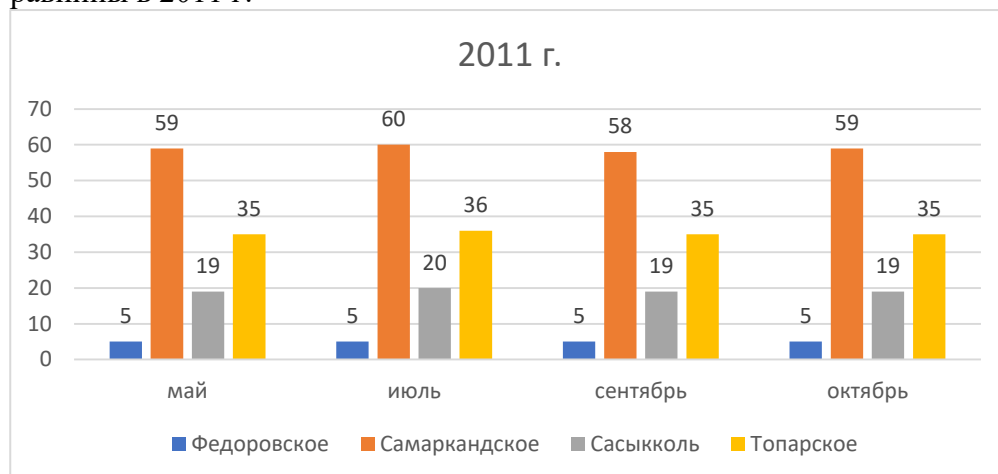

Рисунок 3. Динамика озера Сасыкколь и сравнение с некоторыми другими озерами Карагандинской области.

В 2011 г. максимум осадков теплого периода в районе города Караганды отмечался в июне – 77мм, что почти в 4 раза больше мая этого же года. Всего в 2011г. здесь выпало 363мм осадков из них летом 153мм. Средняя температура +3.2, максимальная 10 июля – +31.6, минимальная 1 января -31.8. Данные представлены на рисунке 5. [7]

В рамках данной статьи проводится сравнительный анализ влияния атмосферного увлажнения на динамику озер Северо-Казакской равнины и Карагандинской области с использованием современных методов геоинформационного анализа и картографирования. Нами были использованы современные методы исследования с помощью ГИС. После создания векторных изображений водоемов на основе восьмиканальных снимков со спутников Landsat, периодические колебания были заметны не только по числовым значениям их площадей, но и невооруженным глазом. Были периоды, когда некоторые водоемы полностью либо почти полностью (Силетытениз) пересыхали, и также полностью наполнялись в пределах котловины.

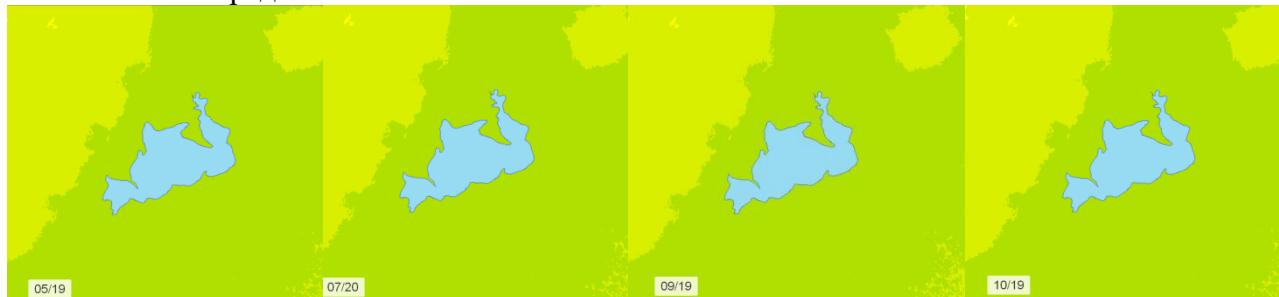

Рисунок 4. Динамика озера Сасыкколь.

Однако, после получения нами данных с метеорологических станций, построения климатограм, гипотеза о влиянии атмосферного увлажнения была опровергнута для озера Силетытениз и обнаружено незначительное влияние на озере Сасыкколь.

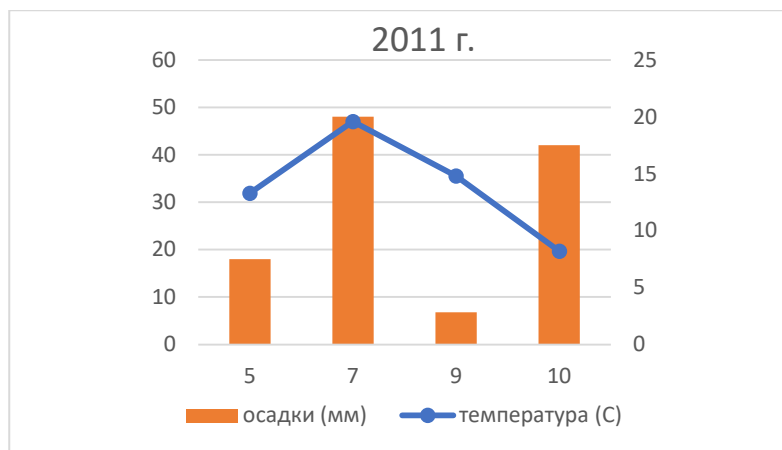

Рисунок 5. Климатограмма по ст. города Караганды.

В рамках работы получены следующие результаты: нами было выяснено, что озера северного и центрального Казахстана располагаются в основном в котловинах суффозионного происхождения. Также выявлена динамика изменения водного режима в озерах, она следующая – максимум июнь-июль, а минимум – поздняя осень. Определены озера, на которых возможно полное либо почти полное пересыхание - Силетытениз, а также озера с незначительными колебаниями - Сасыкколь. Благодаря ПО ArcGis и снимкам Landsat определены метрические показатели изучаемых объектов, однако, из-за влажного грунта, при смещении некоторых каналов было сложно либо невозможно точно детектировать границу озера. Проведен ретроспективный анализ ситуации на изучаемых нами объектах за 2011 год с анализом возможной связи между динамикой и осадками, показавший её отсутствие на Силетытениз и незначительное влияние увлажнения на динамику озера Сасыкколь, что частично подтвердило гипотезу Л.С. Берга, но чтобы проверить ее более детально, необходимо провести ретроспективный анализ последующих годов и сравнить все полученные результаты.

Список использованных источников

1. Гидрометеорология и экология №4 2009 / Климат Казахстана как отклик на глобальные изменения. Канд. геогр. наук А.В. Чередниченко
2. Бейсенова А.С. Исследование природы Казахстана. – Алматы: Изд-во Казахстан, 1979. – 246с.
3. Сайт геологической службы США <https://www.usgs.gov/>
4. Интерпретация каналов Landsat <https://gis-lab.info/qa/landsat-bandcomb.html>
5. <https://www.esri.com/en-us/arcgis>
6. Сервис архива прогноза погоды <https://rp5.kz/>

METHODOLOGY FOR ASSESSING THE REPRESENTATIVENESS AND EFFICIENCY OF THE SYSTEM OF PROTECTED NATURAL AREAS

Абдуганиев О. И., д.г.н. доцент, Ферганский государственный университет, Фергана, Узбекистан

Косимов Д. Б., преподаватель кафедры ботаники, биотехнологии и экологии, Ферганский государственный университет. Фергана, Узбекистан,

Андатпа. Мақалада ерекше қорғалатын табиғи аумақтар жүйесінің репрезентативтілігін бағалау әдістері мен геоэкологиялық көзқарастың талдауы берілген. Ерекше қорғалатын табиғи аумақтар жүйесінің тиімділігін келесі көрсеткіштер бойынша бағалауға назар аударылды: қамту деңгейі (табиғи-қорық қорына енгізілген жер санаттарының оңтайлы арақатынасы), табиғи геожүйелерді сақтау және аумақты қамтамасыз ету. қоршаған орта объектілерімен.

Аннотация. В статье представлен анализ геоэкологического подхода и методов оценки репрезентативности системы охраняемых природных территорий (ОПТ). Уделялось внимание оценке эффективности системы ОПТ по следующим показателям: уровень охвата (оптимальное соотношение категорий

земель, входящих в состав природно-заповедного фонда), сохранности природных геосистем и обеспеченности территории природоохранными объектами.

Annotation. The article presents an analysis of the geoecological approach and methods for assessing the representativeness of the system of protected natural areas (PNA). Attention was paid to assessing the effectiveness of the protected area system according to the following indicators: the level of coverage (the optimal ratio of the categories of land included in the natural reserve fund), the preservation of natural geosystems, and the provision of the territory with environmental objects.

The degradation of biological and landscape diversity on a global scale is emerging as a serious threat to human habitats and the supply of vital resources. To prevent and combat these problems, international organizations, including the UN Biodiversity Summit, have set goals for “assigning the status of protected natural areas to at least 30% of the Earth’s surface by 2030”. In solving these problems, the creation of a system of protected natural areas (PNA), recognized as one of the reliable ways to preserve biological diversity and ensure their sustainable use in areas where the degradation of natural landscapes is increasing, is of particular importance. The purpose of creating a system of protected areas is to ensure a harmonious balance of relationships between humans and nature, the protection of natural complexes and individual objects, the preservation of biological and landscape diversity, and guaranteeing the right of every person to a favorable environment [2].

Despite the identification of many political and economic commitments in this regard at the international level, biological and landscape diversity (BLD) continues to decline in both qualitative and quantitative terms. In particular, the goals and objectives set in the Aichi Strategic Plan 2010-2020 (covering 17% of terrestrial ecosystems and 10% of coastal and marine areas as protected areas) have not been implemented uniformly across all countries. Therefore, at the 14th meeting of the countries party to the Convention on Biological Diversity, several tasks were set to further expand the system of PNA on a global scale until 2050⁶. To expand and improve the system of protected natural areas, it is advisable to conduct a comprehensive assessment of them from a socio-economic and environmental point of view. Such an assessment is a complex and complex process, and it is not possible to develop uniform criteria and methods that satisfy all specialists in this field. In this regard, the approaches and criteria used in the formation of the protected area system on a global scale, especially at the regional level, cannot be considered satisfactory.

The main criteria and principles for organizing a system of protected natural areas were developed in the Convention on Biological Diversity (1992) and the Pan-European Strategy (1995) [1, 3, 4]. This convention and strategy recognize such criteria as the conservation and sustainable use of protected areas, the protection of rare and unique biological species, reducing the rate of degradation of natural ecological systems, and the development of ecotourism as priorities in the development of the protected area system. The fact that the protected area system consists of different categories in its composition, purpose, ecological function, protection and use regime requires the joint application of some methods and criteria. Therefore, it is important to determine the economic, social, and environmental potential of the region when organizing the protected area system. This approach highlights the tasks of improving the network of protected areas at the system level as a priority direction of the state’s environmental policy.

The national system of protected areas must fully reflect the landscape diversity of the country, including typical, unique, and reference geocomplexes (including historical and cultural landscapes). This allows us to preserve the diversity of the landscape and ensure optimal regulation of geographical phenomena and processes important for ensuring environmental stability. Therefore, it is important to maintain an optimal ratio of categories of land that make up the region’s natural reserve fund.

Ensuring the representativeness of the protected area system is one of the main requirements of the ecological framework concept. When assessing the level of representativeness of a protected area system, the coverage index is first determined, i.e., the optimal size of the territory, based on the natural, environmental, economic, and social characteristics of the region. The area occupied by

⁶ Конференция Сторон Конвенции О Биологическом Разнообразии. Четырнадцатое Совещание. Шарм-Эш-Шейх, Египет, 17-29 ноября 2018.

protected areas is an indicator of the level of conservation of fauna, BLD, gene pool, cultural heritage, and recreational resources of the region, and also guarantees long-term environmental stability [5, 8, 9].

The value of the coverage indicator should be at a level that guarantees environmental safety in the relationship between nature and society. In the scientific literature, there are various recommendations for determining the optimal coverage indicator for protected natural areas. For example, the IV World Congress of National Parks (1992) established the optimal standard for coverage of protected natural areas at 10%. In the Aichi Strategic Plan for Biodiversity Conservation (BC), adopted for 2011-2020, the share of protected natural areas is 17%. The “New Strategy for the Conservation of Biological Diversity” of the Republic of Uzbekistan stipulates that by 2028 the total area of protected areas will cover 17% of the country’s territory. In this regard, a state program for the development and expansion of the protected area system for 2021-2028 was adopted. The 17% indicator serves as the basis for analyzing the level of coverage of protected natural areas in our republic.

The assessment of the level of coverage was analyzed based on indicators of the area of PNA of categories I-IV (state reserve, complex (landscape) reserves, natural parks, natural monuments, and reserves). The degree of coverage of protected natural areas is calculated using the following formula:

$$PNA_{Cl} = \frac{S_{PNA(I-IV)}}{S_T} \times 100\% \quad (1)$$

Where PNA_{Cl} – is the coverage level; S_{PNA} (I–IV) – area indicators related to categories I–IV of protected natural areas in administrative districts (district, region) or natural geographic areas (NGA); S_T – total area of administrative districts or NGA.

To ensure the completeness and integrity of the protected area system, it is necessary to analyze the indicators of the preservation of natural geosystems (K_{PNG}) and the provision of the territory with environmental protection objects (K_{PTEPO}). Research in this regard is based on the scientific works of M.N.Brilevsky, N.V.Gagina, E.V.Morozov (2009), S.M.Tokarchuk (2016) and others. To determine indicators (K_{PNG} , K_{PTEPO}) in this regard, the following assessment methods are used:

1. Coefficient of preservation of natural geosystems (K_{PNG}). When calculating the LNG, data on the area of land categories related to natural geographic complexes are used. Since the use and control of land resources is carried out within administrative districts, it is of practical importance to conduct an assessment of K_{PNG} within administrative districts. K_{PNG} is calculated using the following formula:

$$K_{PNG} = (2 S_{land} + 1,75 S_{Forest} + 1,5 S_{water} + S_{pastures}) / S_{total\ area}. \quad (2)$$

Where, S_{land} – is the area of natural landscapes, S_{Forest} – is the area of land of the forest fund, S_{water} – is the area of land of the water fund, $S_{pastures}$ – is the area of pastures and hayfields. $S_{total\ area}$ – is the area of a physical-geographical region or administrative districts (Table 1).

2. Coefficient of provision of the territory with environmental protection objects (K_{PTEPO}). K_{PTEPO} is determined by calculating indicators (republican, regional, and local) related to categories I-IV and types of protected natural areas, by administrative districts or natural-geographical areas. As a result of such an assessment, it is possible to determine the need to create protected areas and the size of the area required for them. K_{PTEPO} is calculated using the following formula:

$$K_{PTEPO} = (2 S_I + 1,5S_{II} + (1 + 0,01n) S_{III} + 0,5S_{IV}) / S_{total\ area}. \quad (3)$$

Where, S_I – state reserve, complex (landscape) reserves, biosphere reserve (Ia, Ib); S_{II} – national and natural parks (II), nature reserves, forest lands, natural nurseries, fishery zones (IV); S_{III} – territories of natural monuments of republican significance (III); n – number of natural monuments of republican significance; S_{IV} – territory of natural monuments of local significance (III); $S_{total\ area}$ – is the area of a physical-geographical region or administrative districts.

Table 1. The main categories and types of land fund are included in the ecological network.

№	Types of land use	Depending on their importance for maintaining BLD.
I	Categories of land that make up the demoeconomic network	
1	Lands of settlements, lands of industry, energy, transport, communications, defense, communications and other purposes	Not available
2	Agricultural land	Very low
3	Lands of the water fund (reservoirs and reservoirs, canals, collectors, and other purposes)	Short
II	Categories of lands included in the natural reserve fund (natural network)	
4	Forbidden strips of forests along the banks of rivers, lakes, reservoirs, and other water bodies, green areas around cities and industrial centers.	Relatively high
5	Forests of walnut-producing zones, pastures, and hayfields, protective forest plantations, and lands belonging to the VI-V category of protected natural areas.	High
6	Lands of environmental, health, recreational, and historical-cultural purposes (lands belonging to categories 1-IV of protected areas), natural landscapes, lands of the water fund (rivers, streams, and lakes), especially valuable forests and reserve lands.	Very high

The table was recommended by O.I. Abduganiev (2023).

The results of the assessment of K_{PNG} and $K_{ПТЕРО}$ within administrative-territorial units are divided into the following 5 groups: 0–0.50 very low, 0.51–1.0 low, 1.1–2.0 average, 2.1–3.0 high, 3 very high. These indicators make it possible to determine reference areas of a certain size in the study area, ensure the integrity of the elements of the ecological framework, and develop measures to create new protected natural areas.

Recommendations to ensure the integrity and completeness of the protected area system should be carried out by natural-geographical regions, and issues of improvement as an ecological framework should be carried out within administrative regions. This approach has the following advantages: firstly, it ensures the representativeness of the protected area system in terms of all indicators of natural diversity; secondly, conditions will be created for the state to implement in practice recommendations for improving the protected area system within administrative-territorial units [6, 8].

One of the ways to optimize the existing network of protected areas is to expand the composition of the natural reserve fund. Therefore, by analyzing the categories of land and land users, attention was paid to assessing the possibilities for creating protected areas in each region. To improve the existing network of protected areas, it is necessary to research to identify unique territories associated with BLR in areas with a high K_{PNG} index and assign them protected area status.

List of sources used

1. Брилевский М.Н., Гагина Н.В., Морозов Е.В. Геоэкологическая оценка природоохранного потенциала физико-географических регионов Беларуси. Вестник БГУ. Сер. 2. 2009. № 2. –С. 88-93.
2. Конференция Сторон Конвенции О Биологическом Разнообразии. Четырнадцатое Совещание. Шарм-Эш-Шейх, Египет, 17-29 ноября 2018. <https://www.cbd.int/doc/c/adcd/e477/bc299373206ace98b4cc96d2/cop14-14-ru>.
3. Кревер В.Г. Особо охраняемые природные территории России: современное состояние и перспективы развития. –М.: «Орбис Питкус», 2009. –455 с.
4. Пан-Европейская стратегия сохранения биологического и ландшафтного разнообразия (ПЕС). - Н.Новгород: Изд. экол. центра “Дронт”: Изд. Центра охраны дикой природы, 1997. - 77 с.
5. Реймерс Н.Ф., Штильмарк Ф.Р. Особо охраняемые природные территории. -М.: Мысль, 1978. -298 с.
6. Соболев Н.А. Формирование панъвропейской экологической сети в России // Экологические сети – опыт и подходы: материалы конференции. – Кишинев: BIOTICA, 2012. -С. 27–33. 9

7. Соловьев А.Н. Заповедание территорий в аспекте природопользования. -М.: Товарищество научных изданий КМК, 2020. -250 с. 10
8. Стишов М.С., Дадли Н. Охраняемые природные территории Российской Федерации и их категории. – М.: Всемирный фонд дикой природы (WWF). 2018. -248 с. 11
9. Токарчук С.М. Геоэкологическая оценка природоохранного потенциала административных районов Беларуси (как один из методов оценки репрезентативности сети особо охраняемых природных территорий) // Псковский регионологический журнал. – 2016. No 3 (27). -С. 31-45.

FORMATION AND DEVELOPMENT OF THE CONCEPT OF CULTURAL LANDSCAPE

Абдуганиев О. И., д.г.н. доцент, Ферганский государственный университет,
Фергана, Узбекистан

Комилова Т. Д., научный сотрудник, Ферганский государственный университет,
Фергана, Узбекистан

Собирова Ш. С., студент кафедры географии, Ферганский государственный университет,
Фергана, Узбекистан.

Аннотация. Характер взаимодействия и взаимодействия культуры и природы описывается как главный фактор, определяющий характер культурного ландшафта. В данной статье рассматривается понятие «культурный ландшафт» и идеи, связанные с его организацией. Также анализируется значение растений в поддержании устойчивости культурных ландшафтов.

Андатпа. Мадени ландшафттың сипатын анықтайтын негізгі фактор ретінде мәдениет пен табиғаттың өзара әрекеті мен әрекеттестігі сипатталады. Бұл мақалада «мәдени ландшафт» түсінігі және оны ұйымдастыруға байланысты идеялар қарастырылады. Мадени ландшафттардың тұрақтылығын сақтаудағы өсімдіктердің маңызы да талданады.

Abstract: The nature of the interaction and interaction between culture and nature is described as the main factor determining the character of the cultural landscape. This article examines the concept of “cultural landscape” and ideas associated with its organization. The importance of plants in maintaining the sustainability of cultural landscapes is also analyzed.

The increase in the planet's population is the reason for the natural development of economic sectors and the increase in the volume of anthropogenic pressure on nature. This situation several times aggravates negative environmental processes in regions with high population densities and intensively developed sectors of the economy. This situation several times aggravates negative environmental processes in regions with high population densities and intensively developed sectors of the economy. The international community also pays special attention to preventing environmental problems and preserving natural diversity in such regions.

In 1999, a meeting was held in Bialystok on the conservation of the cultural landscape included in the World Heritage List. One of the main issues addressed in it is the protection of natural landscapes, and the following three issues were considered: defining and identifying the value of cultural landscapes; development of a set of laws related to the management of cultural landscapes; determination of prospects for the development of cultural landscapes [2].

Today the situation has changed radically, as in other areas, the time has come to study on a scientific basis the centuries-old culture of peoples in the use of natural resources, to reassess the skills and competencies that seem “simple” (primitive) [2]. Therefore, one of the main goals set in the UN program for sustainable development until 2030 is the task of “protecting and restoring terrestrial ecosystems, their rational use, sustainable management of forests, combating desertification, stopping land degradation and preventing the loss of biodiversity” ⁷ is solution-oriented.

Scientific research devoted to the study of the geographical aspects of cultural landscapes was carried out by such researchers as Karl Sauer, Otto Schlüter, G.Conklin, J.Steward, L.S.Berg, P.N.Gumeleva, A.N.Yamskova, K.B.Klokov, K.P.Ivanova, V.N.Kalutskov, M.V.Ragulina,

⁷ Повестки дня в области устойчивого развития на период до 2030 года //Электронный доступ:
<http://www.uz/undp/org/content/uzbekistan.ru>

I.Abduganiev, Yu.Akhmadaliev, N.Komilova and others. The author of the term “cultural landscape” is the German geographer Otto Schlüter, who understood it as the material unity of natural and cultural objects accessible to human perception. Schlüter assigned a key role to man in the genesis of the cultural landscape.

A significant contribution to the development of the concept of cultural landscape was made by the American physical geographer Carl Sauer, who in his book “The Morphology of Landscape” defines a cultural landscape as a spatial reflection of the accumulated evolution of cultures in a certain area, a unique projection of cultures onto the natural landscape. Karl Sauer gave the following definition of the cultural landscape in his works: Culture is the agent (the active principle), the natural area is the intermediary, the cultural landscape is the result”. It should focus on the “traces” of lifestyle left by people in the landscape. At the same time, culture is interpreted as the totality of human experience. Culture is the main force shaping the man-made appearance of the earth’s surface [11, p. 309].

According to the Russian geographer V.L. Kagansky, in the works of Karl Sauer it was extremely important that, on a similar natural basis, different ethnic groups behave completely differently, use different technologies to influence the environment, choose different lands, which leads to the formation of different cultural landscapes on a single natural basis [4] This led to the formation of various cultural landscapes in a single natural space.

Definitions and scientific explanations of the concept of “cultural landscape” by Otto Schlüter and Karl Sauer were developed in the twentieth century in Western scientific circles, especially among geographers. The fundamental ideas that led to the formation of the concept of cultural landscape were laid down by Alexander von Humboldt [4]. Subsequently, its theoretical basis was formulated in the works of famous scientists: V.V.Dokuchaev, L.S.Berg, A.I.Voeikova, S.S.Neustruev, V.P.Semenov-Tyan-Shansky, V.I.Vernadsky, B.B.Rodoman and others. It should be noted here that the analysis of the human community as a component of the ecosystem was proposed much earlier in geography by L.S.Berg (1922) and L.N.Gumelev (1990).

According to N. Komilova (2018), each ethnic group receives not only material but also spiritual nutrition from the landscape in which it lives. This landscape has a significant impact on its economy, food system, housing construction, clothing, use and conservation of nature, and spiritual life. Such a “place of development” in a geographical environment optimizes the relationship between nature and man.

As mentioned above, an important task today is the transformation of anthropogenic landscapes into cultural landscapes. In carrying out this task, many activities are carried out, each of which is inextricably linked. Protected natural areas (PAs) are an important component of the cultural landscape. Because they play an important role in increasing the high productivity and economic efficiency of cultural landscapes, restoring natural resources, protecting their unique features, and preserving a natural environment favorable for human life.

For example, in Germany, protected areas are responsible for the successful continuation of long-standing economic activities by protecting, restoring, and optimizing cultural landscapes. They are mainly used for recreational and agroforestry purposes. It is necessary to pay special attention to the conservation of cultural landscapes and their sustainability in the Fergana Valley.

There are different opinions among researchers regarding the definition or assessment of the landscape sustainability index. In this regard, when assessing the sustainability of cultural landscapes, it is important to determine the sustainability of the components and factors that make up the landscape. According to many researchers, the sustainability of a cultural landscape is associated with plant diversity. The German scientist H.Peuker (1983) recognized vegetation and soil cover as important components that form cultural landscapes.

For example, each of the plants, such as willow, poplar, cypress, and cypress, evaporates up to 200 m³ of water during one growing season and performs the function of its own “biological drainage”. The rate at which water evaporates from these plants depends on whether the year is wet or dry. Thanks to the above characteristics of trees, the rate of irrigation of crops in the cotton-growing regions of Central Asia decreased by 30-50%. One hectare of forest purifies 18 million m³ of air per

year or humidifies and cools the air 10 times more than a reservoir with an area of 1 hectare. That is why it is necessary to pay great attention to flora when enriching and protecting each cultural landscape [1, 2].

The change in the cultural landscape is characterized by contradictions between the development of nature and the changes made to it by man. The cultural landscape, like any landscape, has a productive nature. Productivity depends on the natural features of the cultural landscape and changing human activities. As D.L. Armand said, in a real cultural landscape, productivity and environmental and cultural-aesthetic goals are not opposed to each other, but are compatible and complement each other. For example, forests can be used for sanitary and hygienic, economic, reclamation, environmental, and aesthetic purposes.

Таким образом, деревья формируют ландшафты, создают в нем aesthetic landscape, control the microclimate, increase relative humidity, improve the hydrological regime of the area, protect irrigation systems from silting, reduce wind speed, prevent soil erosion, and improve the sanitary and hygienic condition of the territory. natural environment, shelter for various animals, strengthens the banks of rivers and canals, purifies water, is a building material, etc. Therefore, plants play an important role in maintaining the balance of the natural environment.

List of sources used:

1. Абдуганиев О.И.. Мухофаза этиладиган табиий хуудлар тизимини такомиллаштириш ва улардан фойдаланишнинг геоэкологик асослари (Фарғона водийси мисолида) // Г.ф.д. (DSc) илм. дар. олиш учун тақдим. эт. дисс. –Т., 2023. –291 б.
2. Ахмадалиев Ю.И. Ер ресурсларидан фойдаланиш геоэкологияси. – Т.: Fan va texnologiya, 2014. – 340 б.
3. Вернадский В.И. Биосфера и ноосфера. Москва, 2002. –576 с.
4. Дирин Д. А. Влияние идей А. Гумбольдта на формирование и развитие географии культуры и концепции культурного ландшафта // Гумбольдтовские чтения: материалы международной науч-но-практической конференции. // Барнаул: Изд-во АлтГТУ. –2005. –С. 16–25.
5. Зокиров Ш.С. Антропоген ва амалий ландшафтшунослик. –Т.: Университет, 1998. –66 б.
6. Каганский, В. Л. Ландшафт и культура // Общественные науки и современность. –1997. –№ 1. – С. 134 – 145.
7. Калуцков В.Н. Ландшафт в культурной географии. –М. : Новый хронограф. –2008. –320 с.
8. Конвенция об охране всемирного культурного и природного наследия. Генеральная конференция Организации Объединенных Наций по вопросам образования, науки и культуры, Париж, 17 октября по 21 ноября 1972 г.
9. Кулешова М.Е. Культурные ландшафты: общие представления, понятия, подходы к оценке. Экологические проблемы сохранения исторического и культурного наследия. –М. : Российский научно-исследовательский институт культурного и природного наследия. –2000. –С. 37–52.
10. Рагулина М.В. Классическая концепция культурного ландшафта Карла Зауэра: история и современность // Известия Иркутского государственного университета. –2013. –Т. 6, № 1. – С. 177.
11. Стрелецкий В. Н. Культурно-ландшафтные исследования в Германии: традиции и современность // Культурный ландшафт: теоретические и региональные исследования. // –М.: Изд-во МГУ. –2003. – С. 42.

ЛАНДШАФТНО-АГРОЭКОЛОГИЧЕСКОЕ ФУНКЦИОНАЛЬНОЕ ЗОНИРОВАНИЕ ТЕРРИТОРИИ СУХОСТЕПНОЙ ЗОНЫ ЗАПАДНО-КАЗАХСТАНСКОЙ ОБЛАСТИ

Иржи Хлахула., доктор PhD, профессор университета им. Адама Мицкевича,
Познань, Польша

Азбантаева М.Н., докторант, старший преподаватель КАТИУ им. С.Сейфуллина
Астана, Казахстан

Андатпа: Аумақты функционалды аймақтарға бөлу оны белгіленген критерийлерге сәйкес бірнеше аймаққа бөлуді қамтиды. Әрбір бөлінген аймақ үшін экономикалық немесе басқа қызметті шектеуден тұратын шекаралар мен пайдалану режимі анықталады. Бүгінгі таңда аумақтарды аймақтарға бөлу бірқатар нормативтік құқықтық құжаттарға сәйкес жүзеге асырылады, олардың арасында Қазақстан Республикасының Жер кодексі негіз болып табылады.

Аннотация: Функциональное зонирование территории предполагает разделение ее на несколько зон по установленным критериям. Для каждой зоны определяются границы и режим использования, заключающийся в

ограничениях хозяйственной или иной деятельности. Сегодня зонирование территорий осуществляется в соответствии с рядом нормативных правовых документов, основой которых является Земельный кодекс Республики Казахстан.

Abstract: Functional zoning of a territory involves dividing it into several zones according to established criteria. For each zone, the boundaries and mode of use are determined, which consists of restrictions on economic or other activities. Today, zoning of territories is carried out in accordance with a number of regulatory legal documents, the basis of which is the Land Code of the Republic of Kazakhstan.

Сухостепная зона ЗКО располагается в западной части Республик Казахстан в зоне континентального засушливого климата. Годовое количество осадков 280 мм, максимум наблюдается летом. Рельеф слабохолмистой, абсолютные высоты составляют от 350 м до 50-100 м абсолютной высоты.

Ядром этой территории является река Жайык, в которое впадают реки Чаган, Кушум, Чижал-2 и другие, а также около 20 мелких рек и ручьев и более 16 пресных и соленых озер разной степени минерализации [1].

Почвенный покров представлен южными черноземными, темно-каштановыми, средне-каштановыми, светло-каштановыми и бурыми почвами.

В растительном покрове различаются ковыльные степи, типчаковые степи, типчаково-ковыльные степи, ковылковая, тырсовая, полынная, житняковая, лиманы, пойменные луга, леса, кустарниковый и погружено-водный типы растительного покрова.

Экологические условия водных угодий сухостепной зоны ЗКО благоприятны для обитания многих видов птиц. В степных экосистемах обитают сайгаки и многие другие типичные животные степей.

Вся территория Республики Казахстан представляет собой государственный земельный фонд. Именно земельный фонд является объектом управления и суверенитета государства, а также объектом хозяйствования.

По состоянию на 2023 год земельный фонд сухостепной зоны Западно-Казахстанской области составляет 15133,9 тыс.га.

Земельный фонд как объект хозяйствования характеризуется следующими показателями:

- распределение земель по целевому назначению (категории);
- распределение земель по видам и формам собственности;
- распределение по землевладениям, землепользованиям и земельным участкам;
- классификация земель по угодьям [2]

Природно-сельскохозяйственное районирование – это научно обоснованная система деления земельного фонда страны на отдельные территории, характеризующиеся сходными природно-климатическими и почвенными условиями [3].

На территории области выделено 3 природно-сельскохозяйственные и 3 природно-сельскохозяйственные провинции. Для полной характеристики сухостепной зоны области по зонам и провинциям необходимо весь земельный фонд исследуемой территории распределить между землепользователями (таблица 1).

Таблица 1 Сухостепная зона, провинция Заволжская индекс 7-3

№ п/п	Административный район	Землепользование
1	Таскалинский	с.о.Амангельды, с.о.Актау, с.о.Достык, с.о.Таскала, с.о.Ульянов
2	Байтерекский	Все хозяйства за исключением с.о. Янайкинское
3	Теректинский	Все хозяйства
4	Сырымский	с.о.Шолак, с.о.им.Анкаты
5	Бурлинский	Все хозяйства
6	Чингирлауский	Все хозяйства
7	г.Уральск	Все хозяйства

Данные ландшафты рекомендуется использовать в качестве кормовых угодий и частично под пашню в кормовом севообороте под скороспелые культуры. Большинство природных угодий нуждаются в тех или иных мерах мелиорации. Для улучшения следует использовать как сеяные, так и дикорастущие травы, более приспособленные к местным условиям.

Рассоление почвы с помощью галофитов является единственным способом удаления вредных для культурных растений солей из почвы. При дренаже, промывках и промывном режиме орошения соли только перераспределяются в почвенном профиле, но не выводятся из биологического круговорота. Период рассоления почв с помощью галофитов составляет от 4 до 7 лет в зависимости от степени засоления [4].

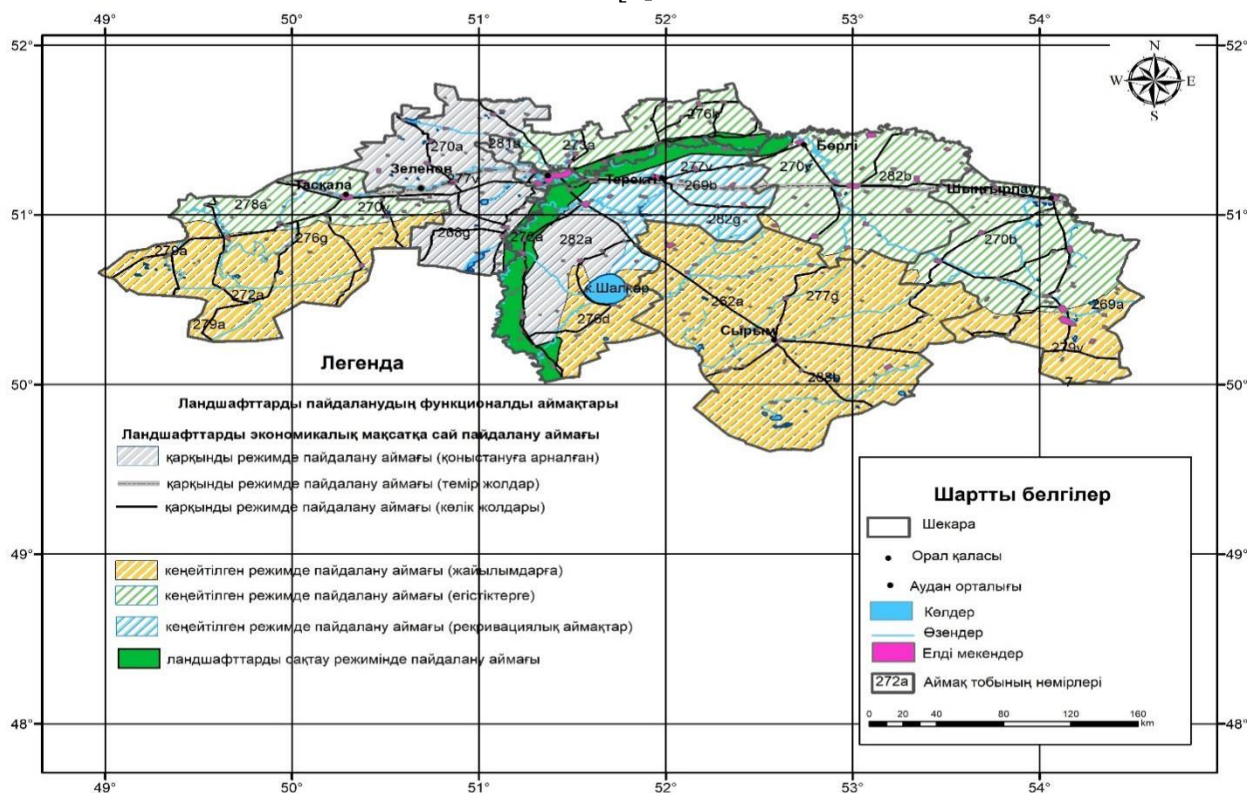

Рис. 1 Функциональное зонирование территории сухостепной зоны ЗКО

Основные цели планирования экологоприемлемой структуры территории – разработка и осуществление системы использования, улучшения и охраны ландшафтов, ориентированной на получение землепользователем максимума прибыли, сохранение и улучшение агроландшафтов, расширенное воспроизводство плодородия почв.

При разработке схемы экологоприемлемой структуры территории на основе эколого-ландшафтного подхода особое место отводится изучению и картографированию пространственно-временной структуры использования ландшафтов. При этом обязательно учитываются экологические приоритеты и ограничения хозяйственного использования территории, осуществляется отбор показателей, количественно характеризующих структуру территории и в дальнейшем проводится сопоставимый анализ фактического и экологоприемлемого использования изучаемой территории с учетом ее ландшафтной структуры [5].

Основой для экологоприемлемого планирования использования ландшафтов служит схема землепользований района (рис. 2), в соответствии с которой разрабатываются внутрихозяйственные планы использования ландшафтов.

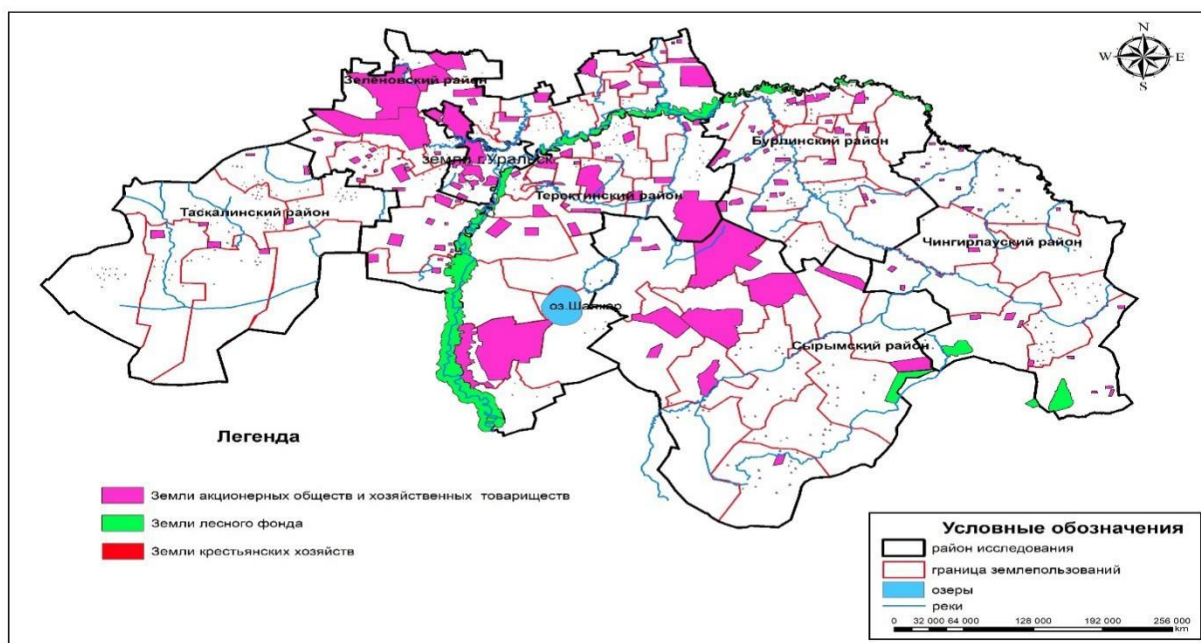

Рис. 2 Схема границ землепользований сухостепной зоны ЗКО

С помощью программных средств ARC/INFO проводился расчет следующих показателей:

1. Общая площадь землепользования на схеме землепользования.

Данный показатель отражает суммарную общую площадь территории сельхозпредприятия в границах на схеме землепользования. Помимо площади закрепленных земель сельхозпредприятия и закрепленных за ним участков временного пользования учитываются площади земель посторонних землепользователей (земли населенных пунктов, дорог, огородничеств, садоводств, крестьянское хозяйств и др.), а также земли лесного фонда, водного фонда, площади под болотами и т.д. Такой подход к учету площадей позволяет охватить всю территорию сельхозпредприятия района.

2. Фактическая площадь преобразованных земель охватывает территории, в той или иной степени затронутые хозяйственной деятельностью. Это земли сельскохозяйственного назначения, земли под населенными пунктами, дорогами, прогонами, техническими сооружениями, свалками и т.д.

3. Экологоприемлемая площадь преобразованных земель рассчитывается как сумма площадей относительно устойчивых ландшафтов хорошего и среднего агропроизводственного качества и малоустойчивых ландшафтов среднего и ниже среднего агропроизводственного качества (в границах общей площади землепользований). Площади неустойчивых ландшафтов низкого и очень низкого агропроизводственного качества исключаются из расчетов.

4. Фактическая площадь земель, используемых в сельскохозяйственном производстве, рассчитывается как сумма площадей сельскохозяйственных угодий сельхозпредприятий и крестьянских хозяйств района.

5. Площадь пахотных угодий, фактическая – отражает всю площадь земель, используемых под пашню, на территории землепользования с учетом площади крестьянских хозяйств.

6. Площадь зоны экономически целесообразного использования ландшафтов рассчитывается с учетом 60%-го экологоприемлемого лимита распаханности территории от суммы площадей устойчивых ландшафтов хорошего и среднего агропроизводственного качества. Поскольку общепринятый норматив распаханности признан оптимальным в 40 % площади территории, а 60%-й лимит является близким к критическому, то превышение 60%-

го лимита приведет к весьма неблагоприятным экологическим последствиям (деградация почвенного покрова, снижение плодородия, опустынивание и т.п.).

7. Площадь зоны экологически адаптивного использования ландшафтов рассчитана как сумма площадей малоустойчивых ландшафтов среднего и ниже среднего агропроизводственного качества. Здесь должны соблюдаться все экологические нормы и требования к сельскохозяйственному природопользованию районам.

8. Площадь зоны ландшафтов с режимом сохранения, используемых с экологическими ограничениями, рассчитывается как сумма площадей неустойчивых ландшафтов низкого и очень низкого агропроизводственного качества. Предлагается исключить их из хозяйственного оборота. Допустимо выборочно использовать под естественные кормовые угодья с обязательным соблюдением экологических норм выпаса скота [6].

Задачи устойчивого территориального развития в целом и сбалансированного сельскохозяйственного природопользования в частности требуют в первую очередь, совершенствования системы территориального планирования.

В последние несколько лет в нашей республике были разработаны проекты схем территориального планирования (СТП): на обласного уровня – СТП РК, на региональном – СТП районного РК, на сельского округа – СТП образования (района), генеральный план городского округа или поселения соответственно.

Проблемы внедрения СТП в практику до настоящего времени вызывают горячие споры, как в органах власти, так и в широких общественных и научных кругах. И это неудивительно, поскольку такие схемы являются очень сложным комплексным межотраслевым документом, предназначенным для выполнения важной интеграционной роли в пакете документов по управлению устойчивым развитием РК [7].

Следует учитывать, что в связи с огромным разнообразием природных и социально-экономических условий на территории нашей области потребуются адаптация и использование различных методов и инструментов ландшафтного планирования. Но структура и состав процедуры ландшафтного планирования должны базироваться на общих для всех требованиях к ее содержанию. Должен быть решен и вопрос о единых требованиях к содержанию всей необходимой документации (текстовой, картографической и др.).

Кроме того, необходима корректировка вновь принятого градостроительного и существующего земельного законодательства РК.

Одним из наиболее действенных рычагов повышения эффективности использования природных ресурсов, их сбережения и предотвращения опасного загрязнения окружающей среды является широкое внедрение системы экономического регулирования природопользованием и окружающей среды.

Как подтверждается развитием всего сельскохозяйственного природопользования ЗКО и Казахстан целом, ограниченность материально-денежных средств в сельское хозяйство создает трудности даже для простого экономического воспроизводства, не говоря уже о поддержании экологического равновесия в природных системах. В свою очередь, ухудшение экологической обстановки отрицательно сказывается на эффективном функционировании сельскохозяйственного природопользования. На практике образуется замкнутый круг, когда нехватка материальнотехнических средств не позволяет делать вложения в поддержание экологического равновесия в природных системах, а все более ухудшающееся состояние окружающей среды во многом замедляет развитие сельского хозяйства.

Из этого сложного положения есть выход: необходимо, прежде всего, соединить экологические требования к ведению сельскохозяйственного производства с экономическими интересами сельскохозяйственных производителей. Между ними нет противоречий, что подтверждается как мировой практикой ведения сельского хозяйства (США, Канада, Австралия, Германия и др.), так и работой лучших сельскохозяйственных предприятий (в том числе, фермерских хозяйств) Казахстан и ЗКО. Именно материальные стимулы наряду с юридическими, административными и организационными мерами оказывают решающее воздействие на природопользователей в развитых странах, предохраняя природную среду от

деградации и загрязнения. Экономические рычаги заставляют природопользователей заботиться о повышении продуктивности земли, производстве безопасной для здоровья людей продукции, предотвращать ухудшение эксплуатируемых природных объектов.

Список использованных источников

1. Кабдулова Г.А., Ахмеденов К.М. Географические основы землеустройства Западно-Казахстанской области: учеб. пос. – Уральск: Зап. Казахст. аграр.техн.ун-т им. Жангир хана, 2008. – 206 с.
2. Кодекс Республики Казахстан от 20 июня 2003 года № 442
3. Панченко Е.М., Дюкарев А.Г. Зонирование территории Обь-Томского междуречья по эколого-функциональному принципу // Вестник Томского государственного университета. – 2015. – №394. – С. 250-260.
4. Arshad M., Martin S. Identifying critical limits for soil quality indicators in agro-ecosystems // Agriculture, Ecosystems and Environment. – 2002. – №88. – P. 153-160.
5. Wood R., Lenzen M., Dey C. et al. A comparative study of some environmental impacts of conventional and organic farming in Australia // Agriculture, Ecosystems and Environment. – 2006. – №89. – P. 324-348.
6. Калеп Л.Л. К показателям качества среды сельскохозяйственных земель в оптимизационных моделях ресурсопользования // Природно-ресурсный потенциал и природопользование: сб. ст. – Иркутск: Ин-т географии СО АН СССР, 1989. С. 111-117.
7. О состоянии и использовании земель Республики Казахстан за 2019 год: свод. аналит. отчет – 254 с.

ДҮНИЕ ЖҮЗІНІҢ КАРТАСЫНДА – ТҮРКІТІЛДЕС ЕЛДЕР
(экономикалық-әлеуметтік және тарихи-географиялық шолу)

Увалиев Т.О., п.ғ.к., Абай атындағы ҚазҰПУ-дің «География және экология» кафедрасының доценті

Тарихта түркі халықтары солтүстікте – Солтүстік Мұзды мұхит, оңтүстікте – Тибет таулары, шығыста – Тынық мұхит, батыста – Балқан тауларына дейінгі үлкен аймақта өмір сүргені белгілі. Түркия ғалымдарының есептеуінше, қазіргі таңда түркітілдес халықтардың жалпы саны 250 млн адамнан асады. Түркітілдес халықтар дүние жүзінің барлық бөлігінде еңбек етіп, өмір сүруде. Біріккен Ұлттар Ұйымының есептеуі бойынша, әлем бойынша түркі тілдері – бесінші орында болуымен қатар және дүние жүзінде көп таралған тілдердің қатарына жатады. Түркітілдес елдерде табиғи өсім басқа көршілес мемлекеттерге қарағанда біршама жоғары.

Түркілердің тарихына зер салар болсақ, оның бізге белгілі соңғы үш мыңжылдығының әр кезінде Қытайды, Үндістанды, Таяу Шығыста Египетке дейін және Еуропаны басып алған елдерде жүргізген саясаты жана айтып кеткен Махмуд Қашқари анықтамасының дәлелі. Себебі, түркілер жаулап алған жерлерінде қоғамдық қатынастарды өзгертіп, жана прогрессивтік формация қалыптастыруға септігін тигізді. Б.з.д. I мыңжылдығында түркілер Орталық Азиядағы (орта азиялық түріктер) иран-тілдес халықтармен бірге араласа отырып, Орталық Азияға қоныстанды. Түріктердің алғашқы әйгілі мемлекеттік бірлестігі (V ғасырдан бастап Еуропада ғұн атауымен белгілі) Хунну ордасы болды. Олар хуни, угра, сармат және германдықтармен біріге отырып, қазіргі Францияның аумағына дейін жеткен, бірақ оларды франктер жойып жіберді. Мемлекеттің көшпелі түрі көптеген ғасырлар бойы азиялық жазықтарда билікті ұйымдастырудың басым нысаны болып табылды. Көшпелі мемлекет бір-бірін алмастыра отырып, Еуразияда б.з.д. I мыңжылдықтың ортасынан XVII ғасырға дейін өмір сүрді [1].

«Түркі» сөзі қытайша «тюрк», «тюкю», яғни «күшті», «мықты» деген мағынаны білдіреді [2]. Түркі тектес халықтардың рухани мәдениеті өзге халықтарға қарағанда біртектес әрі бай, әрі мазмұнды болып келеді.

Түркі халықтарының бірлігін бұзып, ынтымағын ыдырату бағытында патшалық Ресей жоспарлы түрде жұмыс істеген. Ресей империясы көптеген түркітілдес елдерді жаулап алып, оларды зорлықпен бағындырған. Түркітілдес елдердің жазу алфавитін араб әліпбиінен латыншаға, латыннан кириллицаға өзгертілуінің салдарынан бұрынғы арабша және латынша

жазылған тарихи, әдеби, өнер және т.б. туындылар қазіргі ұрпаққа арнайы білімі болмаса түсініксіз болып қалуда. XIX ғасырдың соңы мен XX ғасырдың басында патшалық Ресейде жаңаша дүниетаным көзқарасын қалыптастырған «түрік-мұсылман ұстазы» аталған қырым татары – И.Гаспринский еді. Ол әйгілі «Түркістан ғұламасы» атты кітап жазып, онда түркі халықтарынан шыққан ғалымдар, дәрігер-емшілер, тарихшылар, астрономдар мен басқа да аса білгір адамдар мен танымал тұлғалар туралы мәліметтер берген [3].

Өткен ғасырдың 1980-90 жылдар тоғысында, Шығыс Еуропаның елдеріндегі түбегейлі саяси-қоғамдық және әлеуметтік-экономикалық өзгерістерге байланысты социалистік жүйе типологиясы өзінің көп бөлігін жоғалтты. Ал 1991 жылдың соңында Кеңестік Социалистік Республикалар Одағы (КСРО), өзінің ыдырауы нәтижесінде бірыңғай геосаяси кеңістік және халықаралық құқық субъектісі мәніндегі өмір сүруін тоқтатты. Осылайша оның құрамындағы одақтас республикалардың тәуелсіз мемлекеттерге айналуы, Екінші дүниежүзілік соғыстан кейінгі қалыптасқан *әлемдік геосаяси жүйені* құрылымдық жағынан қайта жаңғыртты.

Нәтижесінде, Еуразияның саяси картасы үлкен өзгеріске ұшырап, оның ішінде түркітілдес мемлекеттер бұл материктің жаңа геосаяси құрылымында өзіндік маңызды сипатқа ие болды. Ал КСРО ыдырағанға дейін, яғни XX ғасырдың 90-жылына дейінгі түркі халықтарының ішінде өз алдына дербес ел болған тек Түркия Республикасы болатын. Осы жерде тәуелсіздігі танылмаған ел – Солтүстік Кипр Түрік Республикасы (СКТР)* жайына тоқталсақ, ол 1974 жылы Грекияның арандатуымен Кипрде ұйымдастырылған әскери төңкерістің салдарынан қос қауымдастық – түріктер мен гректердің арасындағы дау-дамайдан соң аралдың және ел астанасының екіге бөлінуінің нәтижесінде дүниеге келді.

Енді бұрынғы Кеңестер Одағының ыдырауы, әлемнің саяси картасына жаңадан тәуелсіз 5 жас егемен мемлекетті әкелді. Олар – Еуразия материгінің орталық бөлігінде орналасқан: Әзірбайжан, Қазақстан, Қырғызстан, Өзбекстан және Түрікменстан Республикалары. Осы аталынған түркітілдес елдер өз тәуелсіздігіне қол жеткізген соң, олар – 1992 жылдың 2-ші наурызында Біріккен Ұлттар Ұйымына мүше болып қабылданды.

Төмендегі № 1-ші кестеде берілген осы түркітілдес мемлекеттер жайлы мәліметтер берілген.

1-кесте. Дүниежүзінің түркітілдес мемлекеттері

№	Елдің атауы	Жер аумағы, шаршы км	Халқы, адам	Астанасы	Тәуелсіздік алған жылы
1	Әзірбайжан	86 600 км²	10 711 121	Баку	30 тамыз 1991ж.
2	Қазақстан	2724 900км²	20 033 546	Астана	16 желтоқсан 1991
3	Қырғызстан	198 500 км²	6 947 937	Бішкек	31 тамыз 1991 ж.
4	Өзбекстан	447 400 км²	35 420 095	Ташкент	31 тамыз 1991 ж.
5	Түркия	783 562 км²	90 144 039	Анкара	29 қазан 1923 ж.
6	Түрікменстан	491 200 км²	6 322 154	Ашхабат	27 қазан 1991 ж.
7	<i>Солтүстік Кипр*</i>	<i>3 355 км²</i>	<i>294 906</i>	<i>Лефкоша</i>	<i>20 шілде 1974 ж.</i>

Енді түркітілдес елдердің географиялық орналауына келсек, Түркия мен Солтүстік Кипр Түрік Республикасы* (тәуелсіздігі танылмаған ел) және Гагаузия, сол сияқты Қырым Республикасы* (халықаралық деңгейде танылмаған құрылым, ал оны Ресей Федерациясы өз құрамына 2014 жылдың 18-науырызында қосып алған, Украина мен оның арасындағы даулы аумақ болып табылады) – Қара, Жерорта және Азов теңізі алабында орналасқан. Ал өз егемендігін кейіннен алған түркітілдес республикалар негізгі мұхиттардан алыста, материктің түкпірінде, қоңыржай климат белдеуінің оңтүстік бөлігінде, Батыс Сібір жазығынан оңтүстікте Каспий теңізі мен шығысында Алтай, Жетісу (Жоңғар) Алатауы, Тянь-Шань мен Памир-Алай тау жүйелері аралығында жатыр [4]. Ал Әзірбайжан мен оның **Нахчыван** автономиясы – Үлкен, Кіші Кавказ таулары мен Армян таулы қыраты аумағында орналасқан. Ресей Федерациясы (РФ) құрамындағы автономия құқындағы түркітілдес елдердің көбісі Еділ

(Волга) бойы мен Кавказ аймағында орналасқан, ал кейбірі тіптен Азия құрылығының солтүстік (бұрынғы Долган-Таймыр автономиялық округы) және солтүстік-шығыс (Якутия) бөлігінде жатыр. Олар туралы қысқаша мәліметтер келесі № 2-ші кестеде көрсетілген.

2-кесте. ТМД елдеріндегі автономия құқындағы түркітілдес елдер

№	Елдің атауы	Жер аумағы	Халқы	Астанасы	Автономия құқында құрамына кіретін елдер
1	Татарстан	67 847 км²	4 003 063	Қазан	Ресей Федерациясы
2	Хакасия	61 569 км²	528 313	Абакан	Ресей Федерациясы
3	Тува (Тыва)	168 604 км²	337 271	Қызыл	Ресей Федерациясы
4	Башқұртстан	142 947 км²	4 065 659	Уфа	Ресей Федерациясы
5	Қарашай-Черкес	14 277 км²	468 444	Черкесск	Ресей Федерациясы
6	Саха (Якутия)	3 083 523 км²	997 565	Якутск	Ресей Федерациясы
7	Таулы Алтай	92 903 км²	221 559	Горно-Алтайск	Ресей Федерациясы
8	Кабарда-Балқар	12 470 км²	903 266	Нальчик	Ресей Федерациясы
9	Чувашия	18 343 км²	1 167 400	Чебоксары	Ресей Федерациясы
10	Қырым*	26 081 км²	1 910 183	Симферополь	РФ * / Украина *
11	Нахчыван	5 503 км²	945 000	Нахчыван	Әзірбайжан Республикасы
12	Қарақалпақстан	166 600 км²	2 002 700	Нүкіс	Өзбекстан Республикасы
13	Гагаузия	1 848 км²	121 700	Комрат	Молдова Республикасы
14	Таймыр (Долган-Ненец) ауданы, айрықша статусы бар құрылым.	879 929 км²	30 124	Дудинка	Ресей Федерациясы

Жоғарыда келтірілген «ТМД елдеріндегі автономия құқындағы түркітілдес елдер» кестесінен бөлек, Қытай Халық Республикасының құрамында Шыңжаң-Ұйғыр автономиялық ауданы (орталығы – Үрімші қаласы, жер аумағы – 879 929 км², халқы – 24 870 мың адам, 2019 жылғы есеп бойынша) бар.

Түркітілдес халықтардың басым көпшілігі ислам дінін ұстанады, чуваштар мен гагауздар – христиан дінінде, қарайымдар мен қырымшақтар – иудаизм дінінде, сары ұйғырлар – буддизм дінінде. Олардың тілдік негізі бір бола тұрып әр түрлі дінге сенуі, яғни діни нанымдар әр түрлі болуы бұл тарихи тамыры бір халықтарды өзара жауластырып, яғни бір-бірімен алауыз болғанда басқарудың оңай екендігі тарихта талай рет дәлелдеген дүние.

Түркі тілінің әр түрлі болып қалыптасуына, әрі ірі тарихи кезеңдер де үлкен әсер еткен. Мысалы, алғашқы «Түрік қағанаты» құрылғанда – қарлұқ тобындағы тілдер, «Алтын Орда» заманында – қыпшақ тілдері, ал «Осман империясы» шарықтаған уақытта – селжұқ тілдері гүлденіп өркендеген. Жалпы түркі тілдерін топтастыру мәселесінде ғалымдардың арасында әр түрлі көзқарас бар. Мысалға, Н.А.Баскаков қазіргі түркі тілдерін батыс ғұн бұтағы және шығыс ғұн бұтағы деп бөледі де, әрбір бұтақты бірнеше топқа жіктеген. Өзін Қожа Ахмет Йасауидің шәкірті деп есептейтін Намыс Кемал Зейбек «Түрік болу» атты кітабында түрік диалектісін үш топқа біріктіруге болатынын айтады. Олар – оғыз, қарлұқ және қыпшақ топтары. Ал, қазақ ғалымы Мақаш Тәтімовтың есептеуінше, барлық түркі тілдері – 5 топқа, 40 тіл мен 100 диалектіге бөлінеді [5].

Алтай тіл семьясына кіретін түркі тілдері тобына Еуразия материгін қоныстанған келесі: түрік, гагауз, қазақ, татар, ұйғыр, ноғай, құмық, шор, долган, т.б ұлттар мен ұлыстар жатады.

Осы түркітілдес халықтар – Кіші Азия мен Шығыс Еуропадан, Қырым мен Кавказдан, Еділ бойы мен Оралдан, Сібір мен Батыс Қытайға дейінгі кең аумақта тұратын 250 млн. астам адамның ана тілі және бірнеше млн. адамның екінші тілі боп табылатын, көбі бір-біріне өте жақын туыстас 40-тан аса жеке тілден тұратын дербес тіл тобы.

Түркі халықтарының ішінде саны жағынан миллионнан асатын халықтар мыналар: түріктер, әзірбайжандар, өзбектер, қазақтар, қырғыздар, татарлар, башқұрттар, ұйғырлар, түрікмендер, чуваштар. Сол сияқты Иран және онымен көршілес елдерде тұратын қашқайлар мен басқа да түркітілдес ұлттар сандық өлшемде ірі халықтар болып есептеледі. Саны жағынан ең азы – чұлым татарлары, қырымшақ пен қарайымдар және тобалар (тофалар) болып табылады.

Түркітілдес мемлекеттерден Өзбекстан, Қырғызстан, Түрікменстан, Әзірбайжан, Солтүстік Кипр Түрік Республикалары* – Азияда, ал Қазақстан мен Түркия Республикалары дүниенің екі бөлігінде – Азия мен Еуропада орналасқан. Бұл мемлекеттер солтүстігінде – Ресеймен, шығысында – Қытаймен, оңтүстігінде – Тәжікстанмен, Ауғанстанмен, Иранмен және Сириямен шектеседі. Ал мемлекеттік шекаралар өз кезегінде шығысында – Алтай, аса биік Тянь-Шань, Копетдаг тауларының жоталарын басып өтеді [6]. Ал Орталық Азияда орналасқан түркітілдес мемлекеттер Каспий теңізі арқылы – Әзірбайжанмен, Еділ өзені мен Орал таулары арқылы Ресеймен байланысады.

Орта Азиядағы (Өзбекстан, Қырғызстан, Түрікменстан) түркітілдес елдердің табиғаты мен шаруашылығында ортақ жағдайлар көп. Кеңестер Одағы құрамында болған кезде бұл республикалар мен Тәжікстан бірігіп «Орта Азия экономикалық ауданын» құрайтын, ал біздің республикамыз болса дербес «Қазақстан экономикалық ауданы» болып саналатын.

Осы жерде Қазақстан мен бұрынғы Орта Азия республикалары төңірегінде қалыптасқан жаңа геосаяси жағдайға қатысты, олардың біртұтас географиялық – «Орталық Азия» геоаймағы деп біріктірілу мазмұнын айқындау аса маңызды. Бұл республикалардың барлығының жалпы тұрғын халқының ортақ шығу тегі мен тарихында, діні мен тілінде, салт-санасы мен әдет-ғұрпында, мәдениеті мен шаруашылығында жақындықтар мен ұқсастықтар өте көп. Бұлардың жалпы жер көлемі 4 млн км² болса, халқы 70 млн адамға жуық. Бір ескеретін жайт, БҰҰ болжауы бойынша, 2030 жылдардың ортасына қарай осы аймақ халқының саны 100 млн адамға дейін жетуі мүмкін. Олардың барлығының дерлік өте тез өсіп келе жатқан түркітілдес халықтарға жатуы (тек тәжіктер ғана иран тіл тобына жатады) осының себебі болса керек.

Өзбекстан, Қырғызстан, Түрікменстан, Қазақстан және Әзірбайжан республикаларында – мұнай, газ және қара, түсті металл рудаларын өндіруге, сондай-ақ отын-энергетика, металлургия мен химия өнеркәсібіне маманданған. Азияда орналасқан түркітілдес елдердің табиғат жағдайлары ерекше, себебі жазы ұзақ әрі ыстық, тау баурайындағы құнарлы топырақтары және таулардан бастау алатын өзендер – суармалы егін шаруашылығымен айналысуға өте қолайлы фактор болып табылады. Бұл республикаларда электр энергиясын өндіру және жер суғару ісі, су тораптарын салу арқылы жүзеге асырылады. Су тораптары – бөгет, бөген, су электр станциясы мен арнайы жасалынған суару каналдарының жүйесінен тұрады.

Түркітілдес елдердің ауыл шаруашылығы алуан түрлі салада жақсы дамыған. Орта Азия елдерінде егін шаруашылығынан – мақта, жібек, жүзім, бау-бақша, ал Түркия, Солтүстік Кипр Түрік Республикасы* мен Әзірбайжанда цитрус өсімдіктерін өсіреді. Мал шаруашылығынан – мүйізді ірі қара, қой-ешкі, Қырғызстан тауларында қодас, Түркияда биязы жүнді ангор ешкісін өсіреді. Егіншілік – суармалы және тәлімі егістік жерлерінде жүргізіледі. Суармалы жерлерде – шитті мақта, күріш, темекі, бақша дақылдарын егеді. Тәлімі жерлерде, көбінесе Қазақстанның солтүстігінде астық (жаздық бидай, арпа, тары) дақылдарын өсіреді. Егіс айналымына малазықтық жоңышқа егеді. Ол топырақты азотқа байытады әрі құнарлы мал азығы болып есептеледі. Шөлді аймақта – қаракөл қойы мен түйе, ал Қазақстан мен Қырғызстанның таулы өңірлерінде үйірлі жылқы мен биязы жүнді және етті қой

шаруашылығы жақсы дамыған. Жазираларда – тұт ағашы өсіріледі және жібек шаруашылығымен айналысады [7].

Түркия мен Қазақстанда ауыр өнеркәсіп біршама дамыған. Жалпы түркітілдес елдердің өнеркәсібінде – мұнай-газ, отын-энергетика, химия, түсті және қара металлургия, ал Түркияда – кеме жасау және жөндеу, машина жасау және құрастыру салалары жақсы дамыған [8]. Сонымен қатар Түркия, Солтүстік Кипр Түрік Республикасы* және Өзбекстанда халықаралық туризм саласы жақсы дамыған, ал қалған республикалар да (Қазақстан, Әзірбайжан, Қырғызстан) туризмді жеделдете дамыту мәселесін қолға алуда.

Қысқаша шолу сипатындағы мақаламызды қорытындылау барысында біз, «[Түркі мәдениетін](#) және [өнерін](#) дамыту» – ТҮРКСОЙ (TÜRKSOY) атты халықаралық ұйымына қысқаша тоқтала кетпекпіз. Ол 1993 жылдың 12-ші шілдесінде [Алматы қаласында](#), келісімге құрылтайшы елдердің өкілдері қол қоюы нәтижесінде құрылған. [Түркия Республикасы](#) осы ұйымның арқаушы елі болып тағайындалды. Бұл ұйымның ресми қызмет тілі – [түрік](#) және ағылшын мен орыс [тілдері болып саналады](#), оның Бас кеңсесі – [Анкара \(Түркия\)](#) қаласында орналасқан. Аталмыш ұйымның құрамында басында 14 ел болған, оның ішінде – егеменді елдер, федеральды субъектілер мен автономды аймақтар да бар. Бұл халықаралық ұйымға мүшелер болып сол кезде, оған құрылтайшы мемлекеттер: Әзірбайжан, Қазақстан, Қырғызстан, Өзбекстан, Түркия, Түрікменстан және кейіннен қосылған елдер – Ресей Федерациясының құрамындағы: Алтай Республикасы, Башқұртстан, Саха (Якутия), Татарстан, Тыва (Тува), Хакасия Республикалары және Гагаузия Автономиялық Республикасы (Молдова) мен тәуелсіздігі танылмаған – Солтүстік Кипр Түрік Республикасы* кірген болатын. 2015 жылдың соңында Ресей мәдениет министрі Владимир Мединский (қазір РФ Президентінің кеңесшісі), оған қарасты республикалардың басшыларына «Халықаралық түркі мәдениеті» туралы ескерту телеграммасын жолдауына байланысты, РФ құрамындағы келесі түркітілдес – Тыва, Алтай және Якутия республикалары сол уақыттан бастап аталмыш ұйым тарапынан атқарылып жатқан іс-шаралар мен оның басқадай да жұмыстарына қатыспауда.

Жалпы түбі бір түркілер жайлы әңгіме қозғағанда – 2009 жылдың 3 қазанында Нахчыван қаласында құрылған Түркі Кеңесі, ал ол 2021 жылдың 12 қарашасында Стамбулда өткен Түркітілдес мемлекеттер ынтымақтастығы кеңесінің саммитінде Түркі кеңесінің атауы Түркі мемлекеттерінің ұйымы болып өзгертілді. Және ол мазмұндық жағынан да үлкен өзгерістерге ұшырауда. Осы түркі тілдес мемлекеттерді біріктіретін халықаралық ұйымның аясында құрылған көптеген мекеме-ұйымдар (Анкара қаласындағы), Парламенттік Ассамблея (Баку), Түркі академиясы (Астана) және т.б. құрылымдар туралы да айта кеткеніміз жөн еді, бірақ бір мақала шегінде оларды сипаттап жатуға мүмкіндігіміз шектеулі. Мақаламызды қорытындылау барысында біздің айтарымыз, егер де түркілер әлемі болашақта түрлі салаларды қамту бойынша жан-жақты байланыстар орнату және оларды нығайту арқылы күш біріктіре ынтымақтасып жұмыс жасаса көптеген ірі жетістіктерге жетеді деген нық сенімдеміз.

Пайдаланылған дереккөздер тізімі

1. Farabi alemi / - Almaty, Kazakhstan, 2019.
2. Азия кеңесі: идеядан – игілікті шараға // Егемен Қазақстан. – 2001. – 24 қазан.
3. Карин Е. Орталық Азияның геосаяси тағдыры // Түркістан. – 2011. №1. –11 қаңтар.
4. Есназарова Ұ.Ә., Темірбеков А.Т. Түркітілдес елдер географиясы: Оқу құралы. – Алматы, 2011. – 223 б.
5. Успанова М.К. Қазіргі кезеңдегі Қазақстан және Орта Азия мемлекеттерінің қатынастары. 1991-2001 жж. – Алматы, 2004. – 188 б.
6. Алшанов Р. Экономика Центральной Азии: перспективы и взаимодействия // Казахстанская правда. – 2009. – 17 июль.
7. «Қазақстан»: Ұлттық энциклопедия. – Алматы, «[Қазақ энциклопедиясы](#)» Бас редакциясы, I-X томдар, 1998-2007 жж.
7. <http://www.wiki-zero.net/index.php>.

БАТЫС ҚАЗАҚСТАН ОБЛЫСЫ АУЫЛ ШАРУАШЫЛЫҒЫНЫҢ ИНВЕСТИЦИЯЛЫҚ ДАМУЫНЫҢ КЕҢІСТІК АСПЕКТІЛЕРІ

Қабдығалиев Д.Қ., М.Өтемісов атындағы БҚУ, 7М01510 «География» білім беру
бағдарламасының ғылыми педагогикалық бағыты бойынша 2 курс магистранты

Андатпа: Ауыл шаруашылығы-халықты азық-түлікпен қамтамасыз етуге және өнеркәсіптің бірқатар салалары үшін шикізат алуға бағытталған экономика саласы. Бұл салада экономикалық тұрақтылық немесе экономикалық бағдар маңызды рөл атқарады.

Бұл мақалада Батыс Қазақстан облысының 2015 және 2021 жылдардағы ауыл шаруашылығы өнімдерін шығарудағы статистикалық көрсеткіштерді салыстыра отырып, облыстың ауыл шаруашылығы саласына инвестиция тарту мүмкіндіктерін қарастырыды.

Аннотация: Сельское хозяйство-отрасль экономики, направленная на обеспечение населения продуктами питания и получение сырья для ряда отраслей промышленности. Экономическая стабильность или экономическая ориентация играют важную роль в этой области.

В данной статье рассмотрены возможности привлечения инвестиций в сельскохозяйственную отрасль области с сопоставлением статистических показателей выпуска сельхозпродукции Западно-Казахстанской области за 2015 и 2021 годы.

Abstract: Agriculture is a branch of the economy aimed at providing the population with food and obtaining raw materials for a number of industries. Economic stability or economic orientation plays an important role in this area.

This article examines the possibilities of attracting investments in the agricultural sector of the region with a comparison of statistical indicators of agricultural output in the West Kazakhstan region for 2015 and 2021.

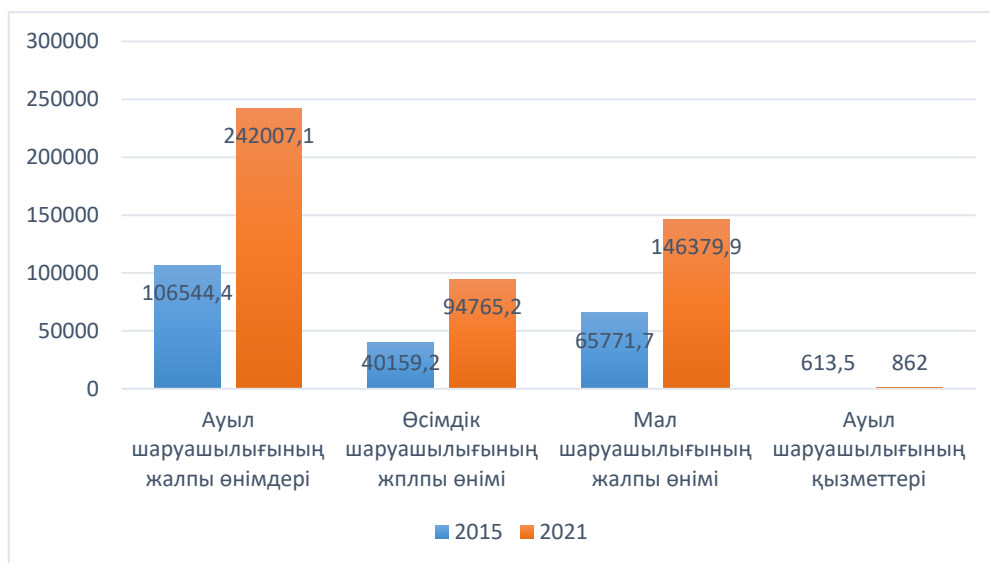
Ауыл шаруашылығы өндірісін тиімді дамыту жаңа инновациялық технологияларды қолдану негізінде ғана мүмкін болады. Ол үшін аграрлық секторға сыртқы инвестицияларды тарту тетігін пайдалану қажет. Ауыл шаруашылығына инвестициялар тарту ауыл шаруашылығы кәсіпорындарының экономикалық әлеуетін және олардың қаржылық тұрақтылығын арттыруға мүмкіндік береді, бұл өз кезегінде мемлекеттің азық-түлік қауіпсіздігі мәселесін шешуге ықпал етеді. Ауылшаруашылық кәсіпорындарында жеке ауылшаруашылық жерлерінің болуы қажет болған жағдайда оларды банктік несие алу үшін кепіл ретінде пайдалануға мүмкіндік береді. Жерді ауылшаруашылық кәсіпорындарына жалға беру мақсатында сатып алатын пассивті инвесторлар аграрлық секторға жаңа технологиялардың келуіне аз ықпал етеді. Мемлекет экономиканың аграрлық секторына өз бетінше өңдеу үшін жер ресурстарын сатып алатын белсенді инвесторларды тартуға ұмтылуға тиіс.[1]

Жалпы Батыс Қазақстан облысының аумағы 15 миллион 133 мың га құрайды. Ауыл шаруашылығы мақсатындағы жердің үлесі - 7907,7 мың га, оның ішінде:

- егістік жерлер - 614,6 мың га,
- көпжылдық егіндер - 1,9 мың га,
- тыңайған жерлер - 549,2 мың га,
- шабындықтар - 497,8 мың га,
- жайылымдар - 6187,5 мың га,
- басқада жерлер - 56,7 мың га. [2]

2015 жылы тұтастай облыс бойынша ауыл шаруашылығы өнімдерінің (көрсетілетін қызметтерінің) жалпы шығарылымы 106,5 млрд. теңгені құраған, бұл өткен жылға қарағанда 3,1%-ға төмен. Өсімдік шаруашылығының жалпы өнімі 2014 жылмен салыстырғанда 11%-ға аз өндірілді, бұл дәнді және бұршақты дақылдары - 57%-ға, азық дақылдары - 8,8%-ға төмендеуімен байланысты. Ауыл шаруашылығы кәсіпорындарында өсімдік шаруашылығы өнімі өндірісінің төмендеуі 25,8%-ды, шаруа немесе фермер қожалықтарында - 26,7%-ды құрады, жұртшылық шаруашылықтарында - 2,6%-ға жоғарлауы байқалды. Мал шаруашылығының жалпы өнімі 2014 жылмен салыстырғанда 2,9%-ға өсуі сүтті тұқымды ірі қара малды өсіру көлемінің - 0,5%-ға, қой мен ешкінің - 3,2%-ға, малдың және енекенің басқа да тұқымдарын - 5,5%-ға, жануарлардың басқа түрлері - 5,5%-ға, жылқының - 14,3%-ға өсуімен түсіндіріледі. Ауыл шаруашылығы кәсіпорындарында мал шаруашылығы өнімі

өндірісінің төмендеуі 7,2%-ды құрады, шаруа немесе фермер қожалықтарында–9,1%-ға, жұртшылық шаруашылықтарында 1,1%-ға өсуі байқалды. Ауыл шаруашылығы өнімдерінің (көрсетілетін қызметтерінің) жалпы шығырылымының жалпы көлемінде ең үлкен үлесті Зеленов (20,0%), Ақжайық (11,2%), Казталов (9,3%), Теректі (9,1%) аудандары алады. [3]

2015 және 2021 жылғы БҚО-ның қызмет түрлері бойынша ауыл шаруашылығы өнімдерінің (көрсетілетін қызметтерінің) жалпы шығарылымы, млн теңге

2021 жылы жалпы облыс бойынша ауыл шаруашылығы өнімдерінің (көрсетілетін қызметтерінің) жалпы шығарылымы 242138,8 млн. теңгені құраған, бұл алдыңғы жылға қарағанда 4,3%-ға жоғары.

2021 жылы ауыл шаруашылығы өнімдерінің (көрсетілетін қызметтерінің) жалпы шығарылымы 242007,1 млн. теңгені құрады, бұл алдыңғы жылға қарағанда 4,3%-ға жоғары. Өсімдік шаруашылығының жалпы өнімі 2020 жылмен салыстырғанда 8,5%-ға артық өндірілді, бұл майлы дақылдары - 7,8%-ға, көкөністер және бақша дақылдары - 7,4%-ға, жем-шөп дақылдары - 48,6%-ға көлемінің өсуіне байланысты. Ауыл шаруашылығы кәсіпорындарында өсімдік шаруашылығы өнімі өндірісінің кемуі 17,5%-ды, ал өсуі дара кәсіпкерлер және шаруа немесе фермер қожалықтарында 15,9%-ды, жұртшылық шаруашылығында - 8,7%-ды құрады. Мал шаруашылығының жалпы өнімі 2020 жылмен салыстырғанда 1,9%-ға өсуі басқа да ірі қара малдың өнім көлемінің - 2,3%-ға өсуімен, шошқаның - 9,9%-ға, жылқының - 4,5%-ға өсуімен түсіндіріледі. Ауыл шаруашылығы кәсіпорындарында мал шаруашылығы жалпы өнімі өндірісінің өсуі 15,5%-ға, жұртшылық шаруашылығында - 1%-ға, ал дара кәсіпкерлер және шаруа немесе фермер қожалықтарында - 1,8%-ға кемуі байқалады. Ауыл шаруашылығы өнімдерінің (көрсетілетін қызметтерінің) жалпы шығырылымының жалпы көлемінде ең үлкен үлесті Бәйтерек (21,7%), Ақжайық (11,9%), Теректі (10%), Казталов (8,9%) аудандары алады. [4]

1-кесте.

Батыс Қазақстан облысының аудандары бойынша ауыл шаруашылық өнімдерінің (көрсетілетін қызметтерінің) жалпы шығарылымы және ауыл шаруашылығы жерлердің 100 гектарына шаққандағы ауыл шаруашылық өнімдерінің (көрсетілетін қызметтерінің) жалпы шығарылымы

Аудандар	2015	2021

	Аудандар бойынша ауыл шаруашылық өнімдерінің (көрсетілетін қызметтерінің) жалпы шығарылымы, млн тг	Ауыл шаруашылығы жерлердің 100 гектарына шаққандағы ауыл шаруашылық өнімдерінің (көрсетілетін қызметтерінің) жалпы шығарылымы, мың тг	Аудандар бойынша ауыл шаруашылық өнімдерінің (көрсетілетін қызметтерінің) жалпы шығарылымы, млн тг	Ауыл шаруашылығы жерлердің 100 гектарына шаққандағы ауыл шаруашылық өнімдерінің (көрсетілетін қызметтерінің) жалпы шығарылымы, мың тг
Ақжайық ауданы	11959.7	1180.2	28 821.20	2 236.60
Бөкей ордасы ауданы	6002.5	1472.6	12 335.80	2 117.00
Бөрлі ауданы	6235.5	4145.9	10 801.70	3 982.90
Жаңақала ауданы	6949	1047	13 073.90	1 257.00
Жәнібек ауданы	4829.5	1739.7	9 499.20	2 064.10
Зеленов/Бәйтерек ауданы	21344.2	6680.5	52 541.00	10 145.00
Казталов ауданы	9863.6	1933.1	21 650.70	2 160.30
Қаратөбе ауданы	4200.2	1654.4	9 686.40	2 364.30
Сырым ауданы	6962.4	1493.3	15 881.70	2 418.40
Таскала ауданы	5646.5	1737.1	11 889.40	2 201.30
Теректі ауданы	9674.9	2298.7	24 110.80	4 509.20
Шыңғырлау ауданы	5571.2	3111.4	18 581.60	5 300.00
Орал қ.	7305.2	17200.4	13 133.60	29 121.10

Өңірдегі өсімдік шаруашылығының негізгі саласы – астық шаруашылығы. Сондай-ақ ішкі сұранысты қанағаттандыру үшін дәнді дақылдар, жарма, картоп және көкөніс және бақша дақылдары өсіріледі.

Облыстың көп бөлігінде мал шаруашылығы ауылшаруашылық өндірісінің екінші маңызды саласы болып табылады, сонымен қатар экономиканың дамуының, облыс тұрғындарының табыс көздерінің және жұмыспен қамтылуының негізін құрайды.

Облыстың ауыл шаруашылығына трансплантация қажет. Өсімдік шаруашылығында сорттық қоспаларды, поликультураларды және аралық дақылдарды пайдалану, мал шаруашылығында жайылымдардың деградациясының алдын алу үшін түйелер мен жылқылардың үлесін арттыру маңызды. Сонымен қатар аймақ әлемдік нарықта сұранысқа ие болып отырған сиыр етінің әлеуетіне ие. [5]

Инвестициялардың негізгі көздері кәсіпорынның меншікті қаражаты, мемлекеттік субсидиялар, қарыз қаражаттары болып табылады. Өңірдің өсімдік шаруашылығын дамытуға егіс алқабының гектарына субсидиялар, элиталық тұқым сатып алу, картоп пен көкөністердің тұқым шаруашылығы, кредиттер бойынша пайыздық мөлшерлеменің бір бөлігін өтеу бөлінеді. Соңғы жылдары салаға инвестициялардың өсу тенденциясы байқалды, сондықтан оларды пайдалану тиімділігі мәселелері үлкен маңызға ие. [5], [6]

2-кесте

Батыс Қазақстан облысының және оның аудандарының ауыл шаруашылығының негізгі капиталына инвестициялар.

	2015		2021	
	Негізгі капиалға салынған инвестиция мың тг	Алдыңғы жылғы көрсеткішпен салыстырғандағы өсімі %-бен	Негізгі капиалға салынған инвестиция мың тг	Алдыңғы жылғы көрсеткішпен салыстырғандағы өсімі %-бен
Батыс Қазақстан облысы	545 346	76.5	35 512 679	141.4
Ақжайық	10 000	5.4	1 506 731	100.2
Бөкей ордасы	-	-	678 211	113.1
Бөрлі	-	-	1 469 430	280
Жаңақала	-	-	625 480	65.4
Жәнібек	-	-	218 958	41.5
Бәйтерек	97 302	135.8	22 248 336	173
Казталов	-	-	1 185 776	47.9
Қаратөбе	-	-	837 007	162.5
Сырым	39400	192	1 291 126	154.9
Тасқала	60 000	144	1 661 193	141.5
Теректі	28 739	15.1	1 348 469	99
Шыңғырлау	22 460	-	1 232 784	134.7
Орал қ.ә.	287 445	147.9	1 209 178	142.5

3-кесте

Қазақстан Республикасы облыстарының және Батыс Қазақстан облысының ауыл шаруашылығының негізгі капиталына инвестициялар.

2015			2021		
Облыстар	Негізгі капиталға салынған инвестиция мың тг	Пайызыдқ үлесі %	Облыстар	Негізгі капиталға салынған инвестиция мың тг	Пайызыдқ үлесі %
Қазақстан Республикасы	163 907 979	100	Қазақстан Республикасы	772 474 664	100
Ақмола	24 762 188	15.1	Ақмола	102 334 821	13.2
Ақтөбе	6 085 471	3.7	Ақтөбе	19 562 065	2.5
Алматы	16 951 771	10.3	Алматы	58 220 025	7.5
Атырау	4 620 745	2.9	Атырау	2 529 170	0.3
<u>Батыс Қазақстан</u>	<u>545 346</u>	<u>0.3</u>	<u>Батыс Қазақстан</u>	<u>35 512 679</u>	<u>4.6</u>
Жамбыл	5 800 397	3.5	Жамбыл	29 984 814	3.9
Қарағанды	7 004 818	4.3	Қарағанды	32 274 495	4.2
Қостанай	27 262 166	16.6	Қостанай	79 073 955	10.2
Қызылорда	1 619 892	1	Қызылорда	8 776 559	1.1
Маңғыстау	77 475	0.1	Маңғыстау	300 809	0
Оңтүстік Қазақстан	6 616 949	4	Павлодар	103 207 701	13.4
Павлодар	7 152 429	4.4	Солтүстік Қазақстан	159 223 065	20.6

Солтүстік Қазақстан	44 040 616	26.9	Түркістан	60 892 795	7.9
Шығыс Қазақстан	11 367 716	6.9	Шығыс Қазақстан	70 300 208	9.1
			Алматы қаласы	104 205	0
			Шымкент қаласы	10 177 298	1.3

2,3-кестелерде Батыс Қазақстан облысының ауыл шаруашылығы саласында 2015-ші жылдан 2021 жылдар аралығында оң өзгерістер болғанын байқаймыз. Өңірдегі ауыл шаруашылығына салынған инвестиция 15 есе өскенін және салынған капиталдар арасында еліміздің бірқатар өңірлерінен жоғары тұрғанын байқай аламыз. Бұл соңғы жылдардағы өңірдің ауыл шаруашылығы саласындағы айтарлықтай ілгерілеудің бар екенін айқындайды.

Қорытынды: Ауыл шаруашылығына салынған инвестиция одан алынған өніммен ақталып отырады. Батыс Қазақстан облысы еліміздегі ауыл шаруашылығын дамытуға қолайлы облыстардың бірі болып табылды. Облыста жер және де басқада табиғи ресурстардың мол мүмкіндігі аймақта ауыл шаруашылығын дамытуға және одан көп мөлшерде өнім алуға негіз бола алады. Ол үшін облыстың ауыл шаруашылығы саласында оңтайлы экономикалық реформалар қабылдануы тиіс болып табылады.

Пайдаланылған дереккөздер тізімі

1. Исследовательская статья | 03 ОКТЯБРЯ 2022 Г. Роль инвестиций в повышении экономического потенциала сельского хозяйства
2. Управление земельных отношений Западно-Казахстанской области (2024г)
3. Қазақстан Республикасы Стратегиялық жоспарлау және реформалар агенттігі Ұлттық статистика бюросы. Батыс Қазақстан облысындағы ауыл, орман және балық шаруашылығы өнімдерінің (көрсетілетін қызметтерінің) жалпы шығарылымы 2016ж.
4. Қазақстан Республикасы Стратегиялық жоспарлау және реформалар агенттігі Ұлттық статистика бюросы. Батыс Қазақстан облысындағы ауыл, орман және балық шаруашылығы өнімдерінің (көрсетілетін қызметтерінің) жалпы шығарылымы 2021ж.
5. Современное состояние и перспективы развития сельского хозяйства западно-казахстанской области . С. А. Кажихметов., Р. М. Хазихметов,
6. Система и механизмы инновационноинвестиционного развития растениеводства. А.А. Ефимова. И.П. Войку.

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ ТҰРҒЫНДАРЫНЫҢ ӨМІР СҰРУ САПАСЫН КЕҢІСТІКТЕ САРАЛАУ

Қайралы Ә. Ж., география мамандығының ІІ курс магистранты, М.Өтемісұлы атындағы
Батыс Қазақстан университеті, Орал қ., Қазақстан

Андатпа. Мақалада негізгі факторлар мен жағдайларды бағалау негізінде халқтың өмір сүру сапасын кеңістіктік саралаудың ерекшеліктері мен үрдістерін анықтау және халқтың аумақтық ұйымдастырылуының басым бағыттары айқындалады. Халқтың өмір сүру сапасы елдің аумақтық қоғамдық дамуының маңызды құрамдас бөлігі болып табылады. Әлеуметтік-демографиялық және экономикалық процестерге байланысты ел өңірлері халқының өмір сүру сапасын кеңістіктік саралаудың белгілі бір тенденциялары мен ерекшеліктері қалыптасады. Үздіксіз ғылыми-техникалық прогресс және экономикалық даму, әлеуметтік салада (білім беру, денсаулық сақтау, мәдениет) қызмет көрсету сапасының өсуі кезеңінде және қалыптасып отырған экологиялық-экономикалық және әлеуметтік-экономикалық жүйелер ел өңірлері халқының өмір сүру сапасын кеңістіктік саралау шарттарын өзгертеді.

Аннотация. На основе оценки основных факторов и условий в статье определяются особенности и тенденции пространственной дифференциации качества жизни населения и определяются приоритетные направления территориальной организации населения. Качество жизни народа является важной составляющей территориального социального развития страны. Благодаря социально-демографическим и экономическим процессам формируются определенные тенденции и особенности пространственной дифференциации качества

жизни населения регионов страны. Непрерывный научно-технический прогресс и экономическое развитие, рост качества услуг в регионе. Социальная сфера (образование, здравоохранение, культура), эколого-экономические и социально-экономические системы изменяют условия пространственной дифференциации качества жизни населения регионов страны.

Abstract. In the article, on the basis of the assessment of the main factors and conditions, the features and trends of the spatial differentiation of the quality of life of the population and the priority directions of the territorial organization of the population are determined. The quality of life of the people is an important component of the territorial social development of the country. Due to socio-demographic and economic processes, certain trends and features of the spatial differentiation of the quality of life of the population of the country's regions are formed. Continuous scientific and technical progress and economic development, the growth of the quality of services in the social sphere (education, health care, culture) ecological-economic and socio-economic systems change the conditions of spatial differentiation of the quality of life of the population of the country's regions.

Мемлекет басшысы Қасым-Жомарт Тоқаев Үкіметтің кеңейтілген отырысында атқарушы билікке бірқатар нақты тапсырма берген-ді. Солардың арасында ел азаматтарының өмір сапасын жақсарту мәселесі бар. Президент халықтың әл-ауқатын жақсартуды өзінің ең басты мақсаты ретінде қарастыратынын айтқан.

Сонымен қатар елімізде халықтың өмір сапасын жақсарту үшін нақты әрекеттер жасалып жатқанын атап өткен-ді. Алайда, әлі де талай мәселенің бар екені анық. Мемлекет басшысы Үкіметке сол мәселелерді шешу міндетін жүктеді. Өйткені өмір сапасына қатысты халықаралық рейтингтерде Қазақстан алғашқы елу елдің қатарына да кірмейді.

Өңірлік қоғамдық дамудың маңызды аспектісі халықтың өмір сүру сапасы болып табылады. Әлеуметтік-демографиялық, экономикалық және экологиялық дамудың қазіргі тенденциялары Қазақстан ел өңірлері халқының өмір сүру сапасын кеңістіктік саралауды зерделеу қажеттілігін айқындайды.

2023 жылдың қаңтарының соңында Қазақстан Республикасы Еңбек және халықты әлеуметтік қорғау министрлігінің мәліметі негізінде халықты жұмыспен қамту мекемелеріне жұмыс іздеп жүрген азамат ретінде 122,5 мың адам өтініш білдірген. Батыс Қазақстан облысы халқының жұмыссыздық деңгейі жастар бойынша және гендерлік аспектіде, соның ішінде ерлер мен әйелдер арасындағы, жастардың жұмыссыздық деңгейі ересек жастағы халықтың жұмыссыздық деңгейіне арақатынасы (коэффициент) бойынша статистикалық мәліметтерде Қазақстанның облыстары арасында әртүрлі деңгейлік орындарды көрсетіп отыр.[1]

Есеп көрсеткендей, өмір сапасы экономикалық факторлардан 40% - ға және рухани, ең алдымен елдегі адамгершілік ахуалдан 60% - ға тәуелді. Бұл дегеніміз, өнеркәсіптік даму мен өмір сүру деңгейі прогресстің өлшемдерінен алып тасталмайды, бірақ мақсат емес, құрал болып табылады.[4]

Өмір сүру сапасын жақсарту негізгі үш бағыт бойынша мүмкін:

- 1) халықтың әлеуметтік маңызды қажеттіліктерін қанағаттандыру;
- 2) адамның құндылық-мақсатты бағдарын түзету, ақылға қонымды адам қажеттіліктерін қалыптастыру;
- 3) халық қажеттілігінің өсуі, жоғарылауы.

Өмір сүру сапасын анықтайтын көрсеткіштер:

Тұрмыс деңгейі түсінігі адам қажеттіліктерінің құрылымына сәйкес оларды қанағаттандыру мүмкіншіліктерін сипаттайды. Мұнда материалды қажеттіліктермен қатар рухани және әлеуметтік қажеттіліктер ескеріледі, яғни тауарлар мен қызметтерді тұтыну деңгейін ғана көрсетіп қоймай, орташа өмір сүру ұзақтығын, сырқаттану деңгейін, еңбек ету жағдайын, ақпараттық қамтамасыздық, адам хұқығын қорғауды да қамтиды. Сонымен қатар, халықтың әлеуметтік қорғалу деңгейі, адамның таңдау еркіндігі, мәдени, ұлттық, діни қатынастар да маңызды роль атқарады.[2]

Өмір сапасы көрсеткіштерін төмендегідей жүйеге келтіруге болады:

- 1) Өмір сапасының интегралды индикаторлары:

- 1.1) Макроэкономикалық көрсеткіштер:

- адам дамуының индексі;
- халықтың кедейшілік индексі;

- өмір сүру ұзақтығының индексі;
- нақты кіріс индексі (жан басына шаққандағы және барлық халықты ескергендегі өсу қарқыны);

- нақты жалақы индексі;
- үй шаруашылықтарының түпкілікті тұтынулары;
- әлеуметтік-мәдени шараларға бюджеттік шығындар.

1.2) Демографиялық көрсеткіштер:

- туу деңгейі;
- сәбилердің, балалардың, ананың өлім коэффициенті;
- жалпы өлім коэффициенті.

1.3) Денсаулық және білім көрсеткіштері:

- халықтың білімділік индексі;
- сырқаттану деңгейі;
- жұқпалы аурулардың жеке түрлерімен сырқаттану деңгейі;
- 10 мың тұрғынға шаққандағы дәрігер саны немесе 1 дәрігерге келетін халық саны.

1.4) Халықтың экономикалық іскерлік көрсеткіші:

- барлық халық пен жұмыспен қамтылғандардың ара қатынасы, жұмыссыздар үлесі;

- тұрақты кірісі жоқ, басқа тұлғаның асырауындағы экономикалық іскерлі тұлғалардың үлесі;

- асыраушылық коэффициенті (мемлекет және жеке тұлғалардың асырауындағы тұлғалардың жұмысбасты халыққа қатынасы);

- жұмыс аптасының, еңбек демалысының ұзақтығы;
- еңбекке қабілетті жас шекарасы.

2) Халықтың экономикалық іскерлік көрсеткіші:

2.1) Материалдық қамтамасыздықтың минималды әлеуметтік нормасының деңгейі:

- күнелту минимумы және минималды тұтыну жиынының (корзина) құны;
- белгіленген минималды жалақы, зейнетақы, стипендия жәрдемақы мөлшері.

2.2) Үй шаруашылықтарының кірісі:

- жиынтық және ақшалай номиналды, нақты кіріс;
- кіріс құрамы (жалақы, басқа да еңбекақы төлемдері, кәсіпкерлік қызметтен түскен кіріс, жеке үй шаруашылықтарының кірісі, меншіктен алынған кіріс, әлеуметтік трансферттер, әлеуметтік зейнетақылары, жәрдемақылар т.б.);

- тұтыну бағаларының индексі;
- халықтың ақшалай кірісінің сатып алу құны.

2.3) Халықтың жеке топтарының кірісін бөлудегі теңсіздік:

- децильдік коэффициент. Ол аз қамтылған тұлғалардың 10%-нің арасындағы максималды кірістің жоғарғы кірісті тұлғалардың 10%-нің арасындағы минималды кірісіне қатынасы арқылы анықталады;

- халық кірісін бөлудегі теңсіздік коэффициенті;
- кедейшілік көрсеткіштері (кедейшіліктің деңгейінен төмен кірісі бар халық саны, кедейшілік коэффициенті).

3) Жеке тұтынулар (деңгейі және құрылымы):

3.1) Ағымдағы және келтірілген бағаға сәйкес нақты тұтыну шығындарының құрылымы мен динамикасы.

3.2) Тұтыну шығындарының ішіндегі тамақтануға жұмсалатын шығындардың үлесі.

3.3) Тұтыну шығындары ішіндегі білім алуға, емделуге және демалуға жұмсалатын шығындар үлесі.

3.4) Жан басына шаққандағы негізгі тамақ өнімдерін орташа тұтыну мөлшері.

3.5) Тұтынылған тамақ өнімдерінің химиялық құрамы мен калориялылығы.

3.6) Химиялық құрамы жағынан құнды тағамдарды минималды дәрежеде тұтынушы тұлғалардың үлесі.

3.7) Халықтың мәдени-тұрмыстық, ұзақ мерзімді қолданыстағы заттармен қамтамасыздығы.

4) Халықтың тұрғын үй жағдайы:

4.1) Халықтың тұрғын үймен қамтамасыздығы (1 тұрғынға шаққандағы жалпы және тұрғылықты аудан).

4.2) Бір тұрғын бөлмесіне шаққандағы адам саны.

4.3) Тұрғын үйге меншік формасы.

4.4) Тұрғын үйдің сапалық сипаттамасы және тұрмыстық жағдай деңгейі

4.5) Халықтың тұтыну шығындарының ішіндегі тұрғын үйге төлем жасау шығындары.

5) Үй шаруашылығының мүлкітік меншік жағдайы:

- пәтерлер, үйлер (олардың сапалық сипаттамасы);

- бау-бақшалық жер учаскелері;

- мал және ауыл шаруашылық техникалары;

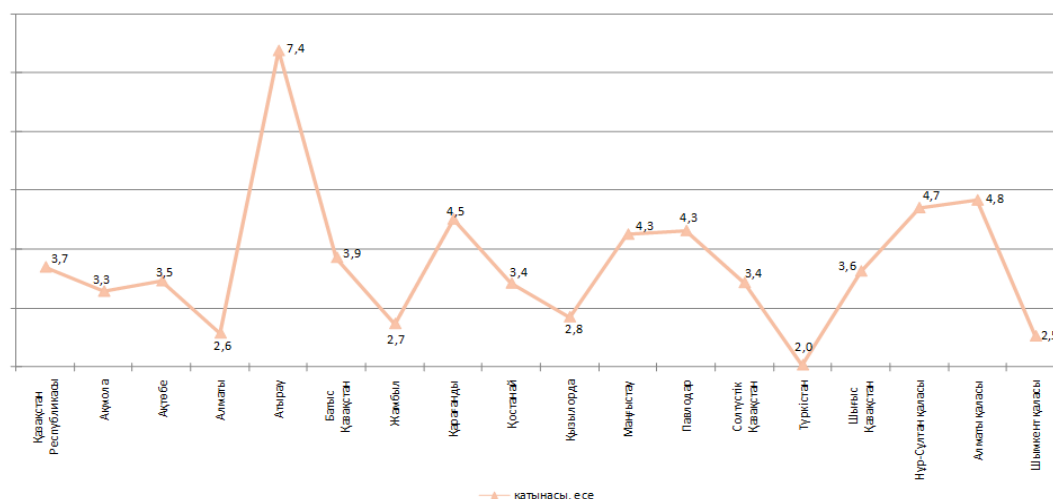
- автомобиль және басқа да қозғалмайтын мүлік;

- басқа құндылықтар.

6) Қылмыстылық деңгейі.

Халықтың әлеуметтік-экономикалық жағдайын бағалау үшін қазір жағдайды нақты сипаттайтын қандай да бір кешенді түсінік жоқ.

Тұрмыс деңгейі түсінігінің анықтамасындағы қажеттіліктердің сипаты даулы болып табылады. [2]

1-сурет. 2022 жылғы I тоқсандағы халықтың орта есеппен жан басына шаққандағы атаулы ақшалай табыстарының ең төменгі күнкөріс деңгейінің шамасымен ара қатынасы. [3]

2022 жылғы I тоқсанда халықтың орта есеппен жан басына шаққандағы атаулы ақшалай табыстарының ең төменгі күнкөріс деңгейінің шамасымен арақатынасы республика бойынша 3,7 есені құрады (2021 жылғы I тоқсанда – 3,6 есе). [3]

Қорытынды: Адамдардың өмір сүру сапасы олардың өмір сүру деңгейіне ғана емес, өмір сүру деңгейінің көрсеткіштері әлеуметтік жайлылық сезіміне айтарлықтай әсер етеді. Атап өткеніміздей, өмір сүру сапасы - бұл әр қазақстандықтың әлеуметтік-экономикалық тікелей өміріне әсер ететін фактор болып табылады. Еңбек нарығы ол кез келген елдің не болмаса аймақтың экономикалық күш қуатының белгісі болып саналады.

Пайдаланылған дереккөздер тізімі

1. А.Жусупова. Безработица в Казахстане: проблема становится острее. Нур-Султан, 2019.
2. Послание Президента Республики Казахстан Н.А. Назарбаева народу Казахстана. «Социально-экономическая модернизация – главный вектор развития Казахстана», 27 января 2012 г
3. https://gender.stat.gov.kz/page/frontend/detail?id=13&slug=9&cat_id=7&lang=kk

БІЛІМ БЕРУ ҮДЕРІСІНДЕГІ ЦИФРЛЫҚ ТЕХНОЛОГИЯЛАР

Кусаинова М. К., арнайы пәндер оқытушысы, №1 Алматы қазақ мемлекеттік гуманитарлық-педагогтік колледжі, Алматы қ., Қазақстан

Аннотация: Білім беруді басқару – күрделі динамикалық жүйе ретінде қажетті, тиімді шешімдер қабылдау үшін оның дамыту перспективаларын айқындап, оны жүзеге асыруды қажет етеді. Қазіргі білім беру жағдайындағы негізгі технологиялар: бейімді оқыту, виртуалды шындық, геймификация, қашықтан оқу, микро оқыту, чат боттары, киберпрокторинг, ауыспалы оқыту, әлеуметтік оқыту.

Түйін сөздер: ақпараттық технология, білім беру, ғылым, цифрлық технология, стратегия, оқыту.

Аннотация: управление образованием как сложная динамическая система требует определения перспектив ее развития и ее реализации для принятия необходимых, эффективных решений. Основные технологии в современных образовательных условиях: адаптивное обучение, виртуальная реальность, геймификация, дистанционное обучение, микрообучение, чат-боты, киберпрокторинг, вариативное обучение, социальное обучение.

Ключевые слова: информационные технологии, образование, наука, цифровые технологии, стратегия, обучение.

«Жаңару – белгілі бір адам үшін әділ түрде жаңа ма, әлде ескі ме оған байланысты емес, ашылған уақытынан бірінші қолданған уақытымен анықталатын жаңа идея.» Т.Линчевская.

Еліміздің мемлекеттік саясатының маңызды негіздерінің бірі – білім берудің ойын формасы. Білім беру саласындағы мемлекеттік саясаттың негізгі принциптеріне сапалы білім алуға барлығының құқықтарының теңдігі, интеллекту-алды даму дәрежесі, психофизиологиялық және тұлғалық басқа қасиеттер сияқты белгілерді ескеру, елдің барлық азаматтарына білімнің қол жетімділігі.

Білім беруді басқару – күрделі динамикалық жүйе ретінде қажетті, тиімді шешімдер қабылдау үшін оның дамыту перспективаларын айқындауды қажет етеді. Болжамды сапалы бағалау, сондай-ақ оны білім беру жүйесін басқаруда ұтымды пайдалану адами капиталдың сапасы мен тұтастай экономиканың тиімді қызметіне оң әсерін тигізеді. Яғни, білім – ол экономика мен ғылыми-техникалық әлеуеттің, нарықтағы бәсекеге қабілеттіліктің артуына тікелей әсер етуші тетік болып табылады. Бүгінгі таңда территорияның ауқымдығы, пайдалы қазбалар мен қаржылық капиталдың ауқымдылығымен бәсекеге түсу мүмкін емес, себебі қоғамның жинақтаған білім қоры мен білім деңгейі елдің экономикалық-әлеуметтік ілгерлеуіне түрткі болатын негіз.

Білім беру саласындағы басты стратегия – ол білім алушылардың үлгерімдерін және білім беру сапасы мен тиімділігін арттыру, ауыл мен қала білім алушыларының білімдерін теңестіру, талантты мектеп басшылары мен педагогтерді жұмысқа тарту болып табылады. Яғни осы міндеттерді бірізділікпен жүзеге асыру негізінде білім беру сапасының артуына ықпал етуге болады. Білім саласында мықты стратегияны қалыптастыру озық елдердің тәжірибесін енгізу, талантты мамандарды, білікті басшыларды білім саласына тарту аздық етеді.

Білім беру ұйымдарын тиімді басқару үшін жалпы адамзаттық құндылықтар мен стратегиялық көрегендіктің, әлеуметтік көшбасшылықтың, әмбебап және арнайы менеджмент технологияларының үйлесімді болуы керек. Сондай-ақ теориялық әзірлемелерді отандық кәсіпорындар мен ұйымдарды басқару практикасына сәтті енгізу тәсілдері қажет. Осыған байланысты, білім беруді дамытуда жаңа технологияларды қолдану стратегиясын әзірлеу қажеттігі туындайды. Стратегияны таңдау – ол маңызды бағыттарды анықтай отырып, ұйымның басымдықтарын, даму перспективаларын таңдау және оларға қол жеткізу үшін қажетті іс-шаралар кешенін әзірлеуге бағытталған іс-шаралар кешені. Ол мемлекеттің білім беру саясатымен, әлеуметтік тапсырысымен, аймақтық және жергілікті ерекшеліктерімен анықталады. Стратегия білім беру жүйесі мен қоғамның жағдайына байланысты түрленуі мүмкін.

"Білім беру және оқыту туралы ғылымнан" қазіргі педагогика "білім беру және білім беру туралы ғылымға" айналды. XX ғасырдағы "білім" категориясы қайта құрылды және

кеңейтілді. Ян Амос Коменскийдің заманынан бері дидактика оқыту теориясы ретінде түсінілді. Кеңестік дидактикада білім беру "оқыту нәтижесі", "ғылыми білім мен когнитивтік дағдылар жүйесін меңгеру процесі мен нәтижесі" деп түсінілген.

Білім беру теориялары тек студент пен оқытушының өзара әрекеттесуін ғана емес, мемлекет пен білім беру жүйесінің, студенттер мен оқытушылардың әлеуметтік топтарының өзара әрекеттесуін қарастырады. Қазіргі уақытта ақпараттық–білім беру ортасы шеңберіндегі оқытушылардың қызметінде, компьютерді қолданудың алты кезеңге бөліп қарастыруға болады.

Бірінші сатысы – оқытушы компьютерді «жазу машинасы» ретінде игереді және қолданады.

Екінші кезеңі – оқытушы кеңсе бағдарламаларының пакетімен, олардың мүмкіндіктерімен танысады, өз қызметінде CD–дискілерді қолданудың қарапайым дағдыларын игереді.

Үшінші кезең – ғаламаторға қосылу және шығу мүмкіндігімен тығыз байланысты, яғни желіде жұмыс істейді.

Төртінші кезең – жаңа ақпараттық технологиялар дәстүрлі сабақтың құрылымына біртіндеп енгізіліп, оның ажырамас бөлігіне айналып отыр.

Бесінші сатысы – жинақталған дидактикалық тәжірибені жүйелеуі және жаңғыртуы.

Алтыншы сатысы – оқытушылардың өз іс тәжірбиесін жинақтап, сандық білім беру ресурстарын жасауы.

Қазіргі білім беру жағдайындағы негізгі технологиялар: бейімді оқыту, виртуалды шындық, геймификация, қашықтан оқу, микро оқыту, чат боттары, киберпрокторинг, ауыспалы оқыту, әлеуметтік оқыту. Ақпараттық қоғам «цифрлық ұрпақты» тудырады, ол ұрпақтар теориясы бойынша «Z ұрпағы» деп аталады. Ғалымдардың еңбектерінде мынадай белгілер ерекшеленеді: зейіннің ауытқуы, «клиптік» ойлауы, сөздік қорының шектеулілігі, нақты және виртуалды кеңістіктердің араласуы, көлемді мәтіндерді оқу және түсіну қабілетінің болмауы, шығармашылық қиялдың нашар дамығандығы, орындалған жұмыс үшін тез марапаттау қажеттілігі, тынымсыз еңбек ету қабілетінің дамымауы, өзінің бірегейлігіне сенімділік, өзінің ішкі әлеміне көңіл бөлу, индивидуализм.

SAMR моделі арқылы цифрлық технологиялардың оқыту мен оқуға әсерін сипаттай аламыз: ауыстыру (Ауыстыру), жинақтау (Augmentation), модификация (Модификация) және трансформация (Қайта анықтау), оның барысында дәстүрлі технологиялар бастапқыда цифрлық технологиялармен ауыстырылады, цифрлық технологияларды саналы түрде таңдау құралдары оқу үдерісін оңтайландыру, одан әрі – аралас оқыту технологияларын пайдалану негізінде білім беру үдерісін қайта құрылымдау, ауыспалы кабинет, сондай-ақ «бұрын шешілмейтін жаңа педагогикалық мәселелерді қою және шешу». Американдық және еуропалық ғалымдар цифрлық педагогиканы тиімді енгізудің келесі жолдарын ұсынады:

– қажетті дағдыларды немесе softskills дамытуға мүмкіндік беретін білім беру процесінің барлық субъектілерінің ынтымақтастығына назар аудару (әлеуметтік, интеллектуалды және ерікті құзыреттілік, көшбасшылық, коммуникабельділік, командада жұмыс істей білу, шығармашылық, ұқыптылық және т. б.);

– қашықтықтан оқытудың педагогикалық дизайны (енгізілген технология сыныптың барлық білім алушыларын қашықтықтан оқытуға қатысуды қамтамасыз етуі керек;

– цифрлық алшақтықты есте ұстаған жөн және барлық білім алушылар техникалық тұрғыдан жабдықталмаған немесе цифрлық технологияны жақсы меңгермеген;

– қашықтықтан оқытудың оңтайлы нысандарын, құралдары мен әдістерін таңдау бағытында жұмыс істеу (оқытушы мен білім алушыларға ыңғайлы және қойылған мақсаттарға қол жеткізуге мүмкіндік беретін технологияны табу қажет).

Цифрлық білім беру процесін құру үшін қажетті негізгі педагогикалық технологиялар: қашықтықтан оқыту технологиясы (оның ішінде кейс–технология), желілік коммуникация технологиясы, аралас оқыту технологиясы (blended learning), төңкерілген оқыту (flipped learning), мобильді оқыту; жобалық оқыту. Цифрлық дидактика құралдары мен цифрлық

технологиялар цифрлық білім беру процесінде маңызды рөл атқарады, бірақ сонымен бірге оқытудың дәстүрлі түрлерін алмастырмауы керек. Осылайша, цифрлық экономика жағдайында ең алдымен оқытушының өзі қайта құрылуы керек екенін түсіну маңызды. Қашықтықтан оқытуды жүзеге асыру үшін жаңа педагогикалық құзыреттер, жаңа педагогикалық мәдениет қажет, ол жүзеге асыруға көмектеседі дәстүрлі оқыту әдістерін, тәсілдері мен құралдарын қашықтықтан оқыту жағдайларына сауатты көшіру; білім беру процесі субъектілерінің ынтымақтастығы мен өзара іс-қимыл процесін сапалы ұйымдастыруға мүмкіндік береді.

Қазіргі уақытта сабақтың әр түрлі бөлімінде қолдануға болатын цифрлық технологиялар:

1. Викторинолық сұрақтар, тест сұрақтары, уақыт берілетін ойындар – Kahoot, Quizizz, AhaSlides, Brainscape және т.б
2. Видеосабақ және презентация жасау – Canva, Prezi, Powtoon, Apple Keynote, Google Slides, Adobe Spark, Visme.
3. Сызба жұмыстары және топпен жұмыс жасау – Miro, Monday.com, Stromboard, WebBoard, Conceptboard.
4. Дидактикалық ойын – Worldwall, Teachmint, Vivi, Quizalize, Learning apps, ClassSent, Aven Information, Edmodo.
5. Сегріті сәті – Tomatoro–pomodoro timer, Youtube.com, Baamboozle, Class Dojo.
6. Үй тапсырмасы – Padlet, Ideaflip, Book Creator.

Білім беруде онлайн - ресурстардың маңызы зор, бұл білім алушыларға өз еңбегінің нәтижелерін көруге, білімдерін тәжірибеде сынап көруге, оқу міндеттерін шешуде компьютерді қолдануда жеке тәжірибе алуға мүмкіндік береді, бұл өз кезегінде білім алушылардың пәнді оқуға деген қызығушылығын арттырады.

Пайдаланылған дереккөздер тізімі

1. Жиенбаева Н.Б., Әбдіғалбарова У.М., Разухан Н. Студенттерге бағытталған цифрлық орта жағдайында болашақ мұғалімді даярлаудың жеке жүйесі. «Challenges IN SCIENCE of NOWADAYS» VII Халықаралық ғылыми-практикалық конференциясының жинағы. – Вашингтон, АҚШ. (26-28 қараша 2020).
2. Игнатова Н.Ю. Сандық дәуірдегі білім: монография / Н. Ю. Игнатова. Төменгі Тагил: НТИ (филиал) УрФУ, 2017. – 128
3. Қықымова А.К., Серікбаева А.Б. Білім беру үрдісіндегі жаңа ақпараттық технологиялар. Қарағанды университетінің хабаршысы, 2010
4. Мұхамбетжанова С.Т., Мелдебекова М.Т. Педагогтардың ақпараттық – коммуникациялық технологияларды қолдану бойынша құзырлылықтарын қалыптастыру әдістемесі. Алматы: ЖШС «Дайыр Баспа», 2010 ж.
5. Международная научно–практическая конференция «Профессиональное образование и занятость молодежи: XXI век. Цифровое образование: от прогнозов к реальности» [Электрондық ресурс]. URL: http://krirpo.ru/institute/news/detail.php?ID=12484&spphrase_id=31252
6. Найля Альмухамедова. Как внедряется цифровизация в казахстанское образование. [Электрондық ресурс]. strategy2050.kz: <https://strategy2050.kz/ru/news/52316/>

ГЕОГРАФИЯ ПӘНІ САБАҒЫНДА ОҚУШЫЛАРДЫҢ КРЕАТИВТІ ОЙЛАУЫН ДАМУ

Агажанова И. К., Алматы қаласы білім басқармасының «№178 мамандандырылған физика – математика лицей» КММ география пәні мұғалімі

Жанартылған білім беру бағдарламасының ерекшелігі: спиральді қағидатпен берілуі. Спиральділік қағидаты бойынша құрылған білім беру бағдарламасы Джером Брунердің «Білім беру үдерісі» (1960) атты еңбегінде қарастырылған танымдық теорияға негізделеді. Спиралды құрылым білім мен дағдылардың сыныптан сыныпқа ілгерлемелі дамуын қамтамасыз етеді. Яғни білімнің қарапайым деңгейден күрделі деңгейге көшуі болып табылады.

Брунердің жұмысына негізделген спиральді білім беру бағдарламасының негізгі ерекшеліктері:

- оқушы мектепте оқыған кезде тақырыпты немесе пәнді бірнеше рет қайталап оқиды, мұнда тақырыптар әртүрлі деңгейде қайталанады, кейде бір тоқсан аясында, кейде әр тоқсан сайын;

- әрбір қайталап оқыған сайын тақырыптың немесе пәннің күрделілігі арта түседі, мұнда тақырыптар әрбір келесі деңгейде алдыңғыға қарағанда анағұрлым күрделі әрі тереңдетіліп оқылуы тиіс;

- жаңа білім алдыңғы біліммен тығыз байланысты және бұған дейін алынған ақпарат тұрғысынан қарастырылады, мұнда деңгей жоғарылаған сайын, тақырыптың күрделілігі артып отыруы.

Екінші ерекшелігі Блум таксономиясының оқу мақсаттарының иерархиясы. Оқу үдерісінде білу, түсіну, қолдану, талдау, жинақтау, бағалау сатыларында оқушылар іс-әрекет етеді. Оқу мақсаттары оқушылардың зерттеу дағдыларын, қарапайым бақылауға тәжірибе арқылы білімі қалыптасуына, алған білімін қайта өмірде қолдана білуіне бағытталған.

«География» және «Жаратылыстану» пәндерін оқытуда мұғалімдер төмендегідей педагогикалық тәсілдерді қолданады:

Құндылықтарға бағдарланған тәсіл. Оқытудағы құндылықтарға бағдарланған тәсіл – оқу әрекетін белгілі бір құндылықтар тұрғысынан ұйымдастыру және жүзеге асыру, нәтижелерге қол жеткізу жәнepайдалану тәсілі. Құндылыққа бағдарланған тәсіл оқушы тұлғасының бойында мақсатты түрде құндылықтар жүйесін қалыптастырады. Құндылықтар – қоғам қолдайтын және адамдардың көпшілігі мойындайтын белгілі нысандардың және құбылыстардың, адамдық қасиеттер мен өзін-өзі ұстау ережелерінің тұлғалық және әлеуметтік-мәдени маңыздылығы. Құндылықтар тұлғаны ынталандырудың өте маңызды факторы ретінде мінез-құлық пен іс-әрекеттерді бағдарлайды.

«Мәңгілік ел» ұлттық идеясының құндылықтары орта білім беру құндылықтарының негізі болып табылады. Қазақстандық патриотизм және азаматтық жауапкершілік, құрмет, ынтымақтастық, еңбек пен шығармашылық, өмір бойы оқып-үйрену орта білім берудің құндылықтары ретінде белгіленді.

Тұлғаға бағдарланған тәсіл. Тұлғаға бағдарланған тәсілдің мақсаты оқу үдерісін дараландыру, оқу үдерісінде тұлғаны, оның жеке психикалық және физиологиялық ерекшеліктерін, қажеттіліктері мен жүріс-тұрыс уәждерін, әлеуетті қабілеттіліктерін ескере отырып үйлесімді қалыптастыру және жан-жақты дамыту, оның шығармашылық қабілеттерін толық ашу.

Саралап оқыту тәсілі. Саралап оқыту тәсілі оқу үдерісінің оқушылардың әртүрлі топтарына арнайы бағдарлауды, оқушылардың жеке қабілеттерін ескеру мақсатында әртүрлі топтар үшін әртүрлі нысанда ұйымдастыруды көздейді. Саралап оқыту тәсілі әртүрлі оқушылар тобының оқу әрекетін ұйымдастыру үшін арнайы оқыту әдістерін және іс-әрекеттерді саралау тәсілдерін қамтиды. Саралап оқытуды ұйымдастырудың негізгі шарты күрделілігі, танымдық тұрғыдан қызығушылық туғызуы, мұғалім тарапынан берілетін көмектің сипаты жағынан ерекшеленетін сараланған тапсырмаларды қолдану болып табылады.

Коммуникативтік тәсіл. Білім берудегі қатысымдық тәсіл екі немесе одан көп адамдардың сөйлесу арқылы қарым-қатынас жасау үдерісінде ақпарат беру және хабарлау, білім, білік және дағдылармен алмасуы болып табылады. Қатысымдық тәсілдің нәтижесі тіл арқылы қарым-қатынас жасауға қабілеттілік, яғни тілдік және сөйлеу нормаларын дұрыс пайдаланып, қарым-қатынас жағдайына сай тиімді қатынас тәртібін таңдай отырып, түрлі жағдайларда қарым-қатынас әрекетінің басқа қатысушыларымен ой бөлісу және пікір алмасуға қабілеттілік болып табылады. Қатысымдық тәсілге сәйкес ұйымдастырылған оқу үдерісі қарым-қатынас дағдыларын және шынайы қарым-қатынас жағдайларына сәйкес жұмыс режимдерін қалыптастыруға ықпал ететін тапсырмаларды қамтуы тиіс (жұптық және топтық жұмыстар).

Іс-әрекеттік тәсіл. Іс-әрекеттік тәсілдің негізгі мазмұны – оқушы білімді дайын күйінде алмай, оны өзі меңгереді, өзінің оқу әрекетінің мазмұны мен түрлерін ұғынады, оның ережелер жүйесін түсінеді және қабылдайды, жетілдіруге белсенді қатысады. Ол өз кезегінде білімнің, біліктердің, оқып-үйрену және кең ауқымды дағдылардың белсенді әрі сәтті қалыптасуын қамтамасыз етеді. Оқушылардың оқу әрекеттері келесі басты санаттар бойынша топтастырылған: «біледі», «түсінеді», «талдайды», «бағалайды», «жинақтайды».

Жоба орындау тәсілі. Оқу жобасы – оқушының немесе оқушылар тобының ғылыми-зерттеу, шығармашылық немесе тәжірибелік сипаттағы проблемаларды шешуде белгілі бір нәтижеге қол жеткізуге бағытталған оқу-танымдық әрекеті. Оқу жобасының мақсаты, белгіленген әдіс-тәсілдері мен орындалатын жұмыстардың реті, қорытынды тұжырымы және белгіленген тәртіпке сай рәсімделген нәтижелері болады.

Зерттеу тәсілі оқушылардың зерттеу элементтері бар жұмыстарды өз бетінше орындау біліктерін қалыптастыруды, ізденіс түрінде эксперимент жүргізуді, ғылыми болжамдар ұсынып, олардың дұрыстығын тексеру әдістерін негіздеу дағдыларын қалыптастыруды көздейді.

Ақпараттық-коммуникациялық технологияларды пайдалану (бұдан әрі – АКТ). АКТ қолдану оқу бағдарламасын жүзеге асырудың, кең ауқымды дағдыларды қалыптастыру мен дамытудың, оқу үдерісін дараландырудың қажетті шарты болып табылады.

Ақпараттық-коммуникациялық технологияларды қолдану құзыреттілігі оқушылардың оқу үдерісінде, бос уақытында және қарым-қатынас барысында ақпараттық-коммуникациялық технологияларды сауатты және шығармашылықпен қолдана білуін қамтамасыз етеді.

Қазіргі кезеңде оқушының өз бетімен білімге ие болу барысында оның белсенді іс-әрекетін ұйымдастыру оқу үдерісіне қойылатын негізгі талаптардың бірі болып табылады. Оқыту мен оқу үдерістері біртұтас, оларды бір-бірінен ажыратып қарастыруға болмайтынын түсіну маңызды. Мұғалімдердің оқу үдерісін және өз тәжірибесін жетілдіру жолдарын жетік түсінуі оларға тиімді оқуды ұйымдастыруға мүмкіндік береді.

География мен жаратылыстануды оқыту тәжірибесінде сабақ, дәріс, практикум, экскурсия, конференция, қосымша факультативтік сабақтар арқылы оқыту түрлері және келесі тәсілдер кеңінен қолданылады: әңгімелеу, сұхбат, кітаппен жұмыс істеу, бақылау, эксперимент, экрандық оқу құралдарын пайдалану, тәжірибелік жұмыс, жоба жұмысы. Сонымен қатар, қазіргі кезде сабақтарда модельдеу әдістері, ойша модель құрастыру, математикалық модельдеу әдістері де кеңінен қолданылады. Сабақ – сыныпта оқу үдерісін ұйымдастырудың негізгі үлгісі болып табылады. География және жаратылыстану сабақтарында сабақтың келесі түрлері қолданылады: жаңа білімді игеру сабағы, білімді тәжірибеде қолдану сабағы, өткен тақырыпты пысықтау және қайталау сабағы, білімді бақылау және жинақтау сабағы, аралас сабақ.

Сабақтың түрі сабақтың дидактикалық мақсаттарына байланысты таңдалады. Жеке, жұптық, топтық және ұжымдық оқу жұмысы арқылы оқыту түрлері сабақтың барлық түрлеріне ортақ болып табылады:

- жеке – оқушының тапсырманы өздігінен орындауы;
- жұптық – «оқушы-оқушы», «мұғалім-оқушы» режиміндегі жұмыс;
- топтық – топ мүшелерінің санына қарай шағын топтағы (3-5 адам) жұмыс және жалпы сыныптық жұмыс (бүкіл сынып) түрінде өтуі мүмкін, мұнда барлық оқушы бір тапсырманы (тақырыпты) немесе оның бір бөлігін орындайды;
- ұжымдық, яғни құрамы ауысып отыратын жұптардағы жұмыс, мұнда әр оқушы жеке тақырыпты немесе тапсырманы орындайды және әр серіктесіне оны түсіндіреді.

Географияны оқытуда әңгімелеу сабақ уақытының аз бөлігін алып, әдістемелік талаптарға сай келуі тиіс:

- 1) әңгіме қысқа болуы керек (5-15 минут);
- 2) әңгімелеу барысында жаңа терминдерге арнайы тоқталып, тақтаға жазу және қажет жағдайда оқушылардың дәптеріне жазып алуларына мүмкіндік беру керек;

3) сабақта қолданылатын көрнекіліктер мен карталарды алдын ала дайындап, көрінетін жерге іліп қойған дұрыс;

4) мұғалімнің сөздері түсінікті және сөздерді орынсыз қайталау, бұрмалау болмауы керек;

5) мұғалімнің әңгімелеуі эмоционалдық тұрғыда әсерлі болуы тиіс;

6) мұғалім оқулықта берілген мәтінді сол күйінде қайталап айтуына болмайды.

Семинар. Оқушылар сұрақтарға алдына ала дайындалған жоспар бойынша, әртүрлі әдебиеттермен және дереккөздермен жұмыс істеу арқылы дайындалады. «География» немесе «Жаратылыстану» пәні бойынша семинар сабағында оқушылар берілген сұрақтарды жан-жақты талдап, өздерінің көзқарастарын білдіреді. Бұл оқушылардың зияткерлік әлеуетін дамытып, қосымша әдебиеттермен жұмыс істеу дағдыларын дамытуға мүмкіндік береді. Оқу үдерісінде мұғалім семинарға оқушылармен бірге қатысады, ол әртүрлі жолдармен және тәсілдермен олардың оқу- танымдық қызметін ұйымдастырады.

«География» және «Жаратылыстану» пәндерін оқытуда төмендегідей әдістер қолданылады:

1. Білім берудің ауызша және жазбаша түрі. Оған; ауызша баяндау, сұхбат, оқулық және материалдармен жұмыс істеу жатады.

2. Көрнекілік әдісіне оқушының өз бетінше бақылау, тәжірибе жүргізуі мен көрнекі құралдар жасауы жатады. Сонымен қатар, карталарды және басқа да картографиялық құралдармен жұмыс істеуді жатқызуға болады.

3. Тәжірибелік оқытуға оқушылардың өздері орындайтын оқу әрекеттерін жатқызуға болады. Географияны оқытуда жиі қолданылатын тәжірибелік жұмыстарға жергілікті жерді түсіруде жүргізілетін тәжірибелік жұмыстар, жергілікті жердің жоспарын сызу, белгілі бір нысанды суретке түсіру, абсолюттік биіктікті анықтау, өзеннің ені мен тереңдігін анықтау т. б.

Географияны оқытуда әрбір әдістің өзіндік ерекшеліктері бар. Сондықтан мұғалім сабақ өтуде бұл әдістерді қажеттілігіне қарай қолданып отырады. Мысалы, сабақ өткенде ауызша баяндау, сұхбат және картамен жұмыс істеу әдістерін бірге қолданған орынды.

Қытайдың дана ойшылы Конфуций: «Ескіден қол үзіп, жаңаға қолжеткізгендер ғана мұғалім бола алады», - деген, сондықтан, қазіргі заман мұғалімі – рухани жағынан дамыған, педагогикалық әдістәсілдердің барлық түрлерін шебер меңгерген білікті маман болуы керек. Мұғалімдер пән бойынша оқу бағдарламасының талаптарын орындау үшін, сонымен қатар, оқушылардың қажеттіліктерін қанағаттандыру үшін сабақты барынша тиімді жоспарлауы қажет. Сабақта жеке, жұптық, топтық немесе бүкіл сыныпты қамтитын жұмыс түрлерін араластырып қолдану тиімді болады. География пәні көбіне ауызша жауаптары талап ететін болғандықтан жұптық, топтық, жеке жұмыстар арқылы табиғат құбылыстары мен заңдылықтарын сабақ барысында зерделеуге, зерттеуге жұмысын жүргізуге, болжамдар жасауға, өз пікірін дәлелдеуге, тіпті өзіндік кішігірім жаңалық ашуына мүмкіндіктер берді.

Пайдаланылған дереккөздер тізімі

1. Адам және қоғам мәдениеті. Алматы. 2000 ж. География.
2. «Қазақстан мектебі» журналдар. 2000-2003 ж.ж.
3. Өсімдік – табиғат қазынасы. «Дидар» газет басылымдары. 2007-2008 ж.ж.
4. Экология және ана мен бала денсаулығы. 1991 ж.
5. География және табиғат. 2003-2008 ж.ж. ...
6. В.И.Сиротин. Самостоятельные и практические работы по географии. М.Просвещение, 1991.
7. Б.С Добржицкий, Б.А Кондратьев. Практические работы по физической географии в средней школе. М. Просвещение, 1994.
8. А.А.Лобжанидзе, Г.М.Түсіпбекова. Физикалық география. Просвещение, 2008.

3-СЕКЦИЯ. ТУРИЗМ ЖӘНЕ ҚОНАҚЖАЙЛЫЛЫҚ САЛАСЫНДАҒЫ ҒЫЛЫМИ ЗЕРТТЕУЛЕР

СЕКЦИЯ 3 – НАУЧНЫЕ ИССЛЕДОВАНИЯ В ОБЛАСТИ ТУРИЗМА И ГОСТЕПРИМСТВА

SECTION 3. SCIENTIFIC RESEARCH IN THE FIELD OF TOURISM AND HOSPITALITY

THE TURKIC WORLD AND SILK ROAD TOURISM: INTEGRATING HISTORICAL HERITAGE INTO TOURISM

Prof. Dr. Yaşar SARI., Efnan EZENEL., Cemile ECE., Yasin Emre OĞUZ., Elif ŞENEL
Tourism Faculty of Eskişehir Osmangazi University.

Abstract. This research focuses on the integration of historical heritage into the tourism sector, with a specific emphasis on the Turkic World and the Silk Road. The Silk Road, an ancient network of trade routes that connected the East and West, not only facilitated the exchange of goods but also acted as a bridge for cultural, religious, and technological exchanges. Today, it holds significant potential for heritage tourism, particularly within the Turkic World, which played a pivotal role in the history of these routes.

The research aims to conduct a current situation analysis of how the historical heritage of the Silk Road and the Turkic World is being utilized in the tourism industry. This involves examining the existing tourism infrastructure, heritage site management, promotional strategies, and the economic, social, and environmental impacts of tourism in the region. The research will highlight the challenges and opportunities in preserving historical integrity while promoting tourism. The integration of the Turkic World's historical heritage into the tourism sector offers a unique opportunity to promote cultural exchange, economic development, and international cooperation. This study underscores the importance of a balanced approach to heritage tourism, one that respects historical legacies while fostering an inclusive and sustainable tourism industry.

Keywords: Turkic World, Silk Road, Tourism, Cultural Tourism

ХРОМТАУ АУДАНЫНЫҢ ТАБИҒИ-ҚОРЫҚТЫҚ ҚОР НЫСАНДАРЫН ҚАЛЫПТАСТЫРАТЫН ГЕОГРАФИЯЛЫҚ АТАУЛАР

А.Е. Егинбаева, PhD, доцент, «Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті»

ҚеАҚ, Астана қ., Қазақстан

E. Atasoy, PhD, профессор, Uludag University, Bursa, Turkey

Д.Қ. Қонысжан, іс жүргізуші, «Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті»

ҚеАҚ, Астана қ., Қазақстан

Аңдатпа. Мақалада Хромтау ауданының географиялық атауларының осы аймақтағы туризмді дамыту үшін маңызы қарастырылған. Бұл аймақтың топонимдерін зерттеу кезінде табиғи қорықтық қор нысан атауларының көрінісі, қалыптасуы мен ерекшеліктері туралы нақты мәліметтер талданды. Хромтау ауданы бойынша табиғи-қорық қор атауларының ерекшеліктерін номинациялау геологиялық, табиғи-географиялық, тарихи және лингвистикалық деректер негізінде жүргізілді. Бұл аймақтың топонимдерінің шығу тегі мен этимологиясы нақты мәліметтермен зерттелді. Табиғи қорықтық қор мен табиғат ескерткіштері жер атауларының табиғи ерекшеліктерін көрсететіні анықталды.

Түйінді сөздер: Хромтау ауданы, географиялық терминдер, табиғи-қорықтық қор нысандары, Азбартас, Айдарлыаша, Ойсылқара.

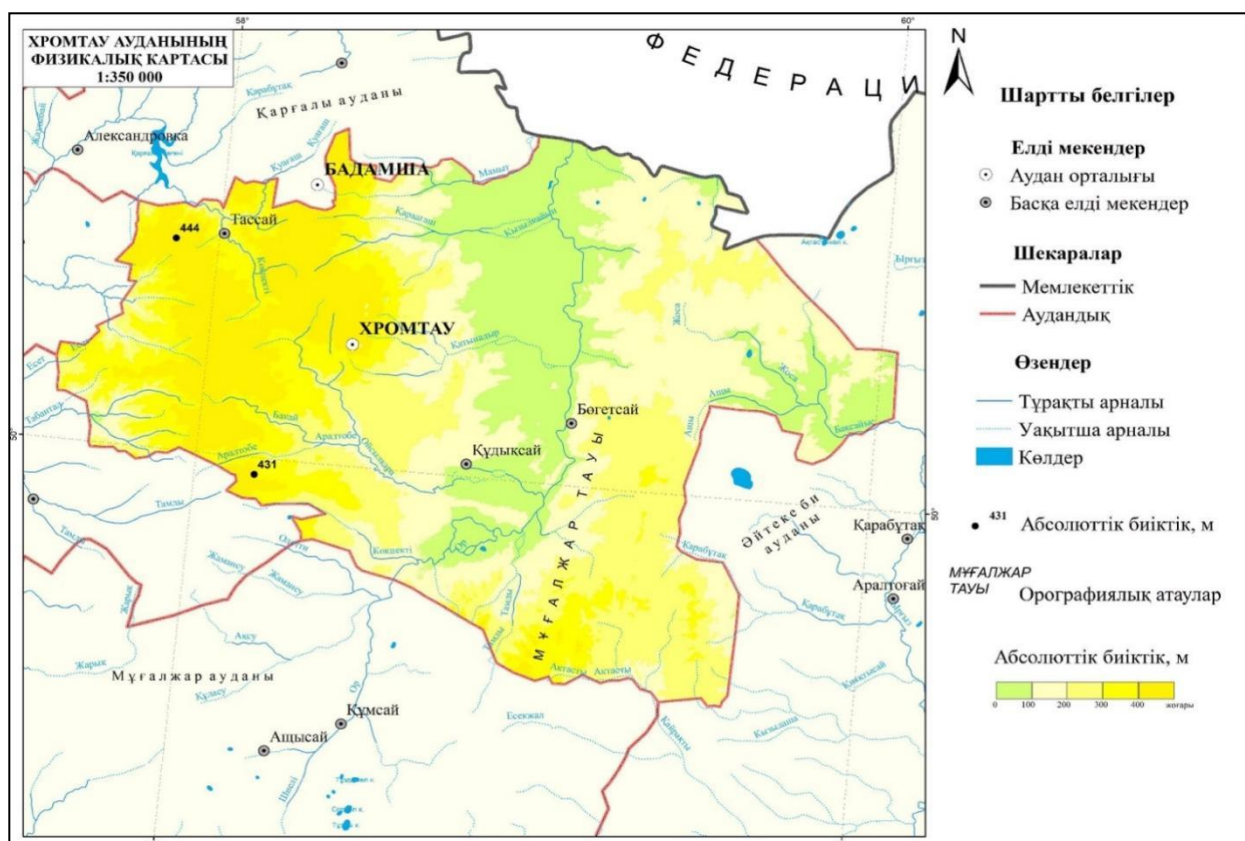
Аннотация. В статье рассматривается роль географических терминов Хромтауского района для развития туризма в данном регионе. При изучении топонимов региона были проанализированы данные о формировании и особенностях названий объектов природно-заповедного фонда. Номинация особенностей названий природно-заповедного фонда для Хромтауского района проводилась на основе геологических, природно-географических, исторических и лингвистических данных. Происхождение и этимология топонимов региона изучались с использованием конкретных данных. Установлено, что природно-заповедный фонд и памятники природы отражают природные особенности топонимов.

Ключевые слова: Хромтауский район, географические термины, объекты природно-заповедного фонда, Азбартас, Айдарлыша, Ойсылкара.

Annotation. The article examines the role of geographical terms of the Khromtau district for the development of tourism in this region. When studying the toponyms of the region, data on the formation and features of the names of objects of the nature reserve fund were analyzed. The nomination of the features of the names of the nature reserve fund for the Khromtau district was carried out on the basis of geological, natural-geographical, historical and linguistic data. The origin and etymology of the region's toponyms were studied using specific data. It has been established that the nature reserve fund and natural monuments reflect the natural features of toponyms.

Keywords: Khromtau district, geographical terms, objects of the nature reserve fund, Azbartas, Aidarlysha, Oysylkara.

Қазақ даласының қай өңірі болсын өзіндік тарихы, өзіне ғана тән шежіресі бар. Алтай тауларынан Дунай өзеніне дейінгі Ұлы Дала атанған алып аймақтың кішкентай ғана бір бөлігі Хромтау өңірінің тарихы есте жоқ ескі замандардан бастау алады. Географиялық жағынан орналасуы бойынша Батыс пен Шығысты, Еуропа мен Азияны байланыстырған әйгілі Керуен жолы осы өңірдің үстімен өткен. Бүгінгі еліміздегі ірі өндірістік жобалардың бірі Батыс Қытай-Батыс Еуропа автокөлік дәлізі сол керуен жолының торабы, ата-бабалар жүріп өткен көне жолдың қайта жаңғыруы десек болады. Оның арғы жағында тарихы - тас дәуірі, қола дәуіріндегі адамдар осы аймақты мекен етіп, тіршілік кешкендігі туралы тұжырым жасауға да негіз бар. Хромтау ауданы Ақтөбе облысының солтүстігінде орналасқан. Аудан солтүстігінде Ресей Федерациясының Орынбор облысымен және Ақтөбе облысының Қарғалы ауданымен, батысында Алға ауданымен, шығысында Әйтеке би ауданымен, оңтүстігінде Мұғалжар ауданымен шектеседі. Хромтау ауданының аумағы 12 мың км² және ол көлемі жағынан

Ақтөбе облысының аудандары арасында 8-ші орынға ие. Ауданның әкімшілік орталығының негізі 1940 жылы қаланған Хромтау қаласы (сурет 1) [1, 345 б.].

Сурет 1 Хромтау ауданының физикалық картасы

Бұл өлкенің бірқатар жерлеріндегі әлі археологиялық зерттеудің түрені тимеген обалар, тас бейнелер, қала берді ел аузындағы аңыз-афсаналар бұл пікіріміздің айғағы. Жалпы, қазақ

ұлтына, қазақ даласына қатысты жаугершілік жорықтардың да, мамыражай заманалардың да баршасына Ор бойында үнсіз мүлгіген қырат-жоталар, бетегелі сайын дала үнсіз куәгер.

Тау жыныстарының үгілу әрекетінен қалыптасып, ерекшеленетін *Тесіктас* (гранит пен құмтастарда), *Қақнатас*, *Қотыртас* (мүжілген жартас), *Сандықтас* (қарама қарсы жатқан гранит бөліктері), *Керегетас* керегеге ұқсас тор тәрізді гранит және әктастан тұратын, тік беткейлі кетік жартастар жергілікті жердің геологиялық құрылысы, тау жыныстарының құрамын, пайдалы қазбаларлды бейнелейді.

Хромтау ауданында осыған сәйкес Мұғалжар тауы мен оған жапсарлас жатқан аумақтарда шоғырланған тас терминімен жасалған топонимдер қатарына *Азбартас* табиғи ескерткіші атауын жатқызуымызға болады.

Азбартас - Қопа өңіріндегі қуыс, үңгірдің атауы. Айналасы таспен қоршалған қуыс. Кейбір деректерге сүйенсек, Моңғол шапқыншылығы кезінде жергілікті тұрғындар жаушылардан аман алып қалу үшін, малдарды осы үңгірге қамаған. Тіпті осы жерден моңғолдар өткен деседі, оған дәлел ретінде Моңғолсай деген жер атауын айтуға болады. Ал бертініректе мал дәрігерлері малдарды егу үшін осы үңгірді пайдаланған. «Азбартас» - ол қора ішіне яғни албар ішінен салынатын кішкене қора. Қазақ оны қараңғылап ішіне сойыс малын бордақылайды. Көбіне қараңғы азбар жасайды. Азбар+тас «тастан жасалған азбар», деп жазады жазушы Балғабек Қыдырбекұлы «Түгел сөздің түбі бір» деген кітабында. Азбартастың қуысында жатқан бұлақ көздерін *Қайыңды бұлақ*, *Қырғыз қуысы*, *Қыдырма*, *Талды бұлақ*, *Күмісті бұлақ*, *Ақкиіз бұлақ*, *Шыныбек бұлақ* деп атаған. Бұлардың барлығы дерлік зерттеуді қажет етеді.

Азбартасқа барар жолда жер бедері шоқылы болып келеді. Жолында бірнеше бұлақ көздері кездеседі, әрқайсысының өзіне лайық етіп қойған атаулары бар. Бірінші *Айқынбұлақ*, содан кейін *Цементбұлақ*, судың салқын әрі мөлдір болуына байланысты атаған. Кейін *Қызылбұлақ* (судың түсіне байланысты аталған), *Талдыбұлақ*, *Ақкиізбұлақ*, *Қыдырмабұлақ*, *Мұхамбетәлібұлақ*. Бұл аталған бұлақ көздерінің атын көшпелі мал шаруашылығымен айналысқан Жағалбайлы руының өмірімен байланыстыруға болады. Азбартастың әрбір тасы қолмен қаланғандай үңгірі бар. Жұмбағы көп Азбартастың биіктігі шамамен 11 метр, ені 4 метр. Табиғи ескерткіштің алып жатқан жалпы аумағы - 100 метр. Мұндай табиғи ескерткіш басқа жерлерде қайталанбайды, маңайында аққайың мен жасыл теректер зерленген. Қойын-қойынында әртүрлі өсімдіктер өседі. Егер Ақтөбелік белгілі геологоразведчик Р.Сегединнің еңбегіне сүйенсек Азбартас ашық аспан астындағы табиғи ескерткіш, мұндай ескерткіш басқа еш жерде қайталанбайды деген. Жергілікті тұрғындар бұл киелі жер болған, маңайында артық өскен шөп болған жоқ, айналасы тықыр, жерінде гранит тастар жаз айында күнге шағылысып жатқан, кейіннен үңгіріне мал қамап, тастарын қозғағаннан кейін айналасын қалың шөп басып кетті дейді (сурет 2).

Сурет 2 Азбартас

Айдарлыаша қимасы - Хромтау ауданы географиялық орналасу жағынан, облыстағы ең бір қызықты да күрделі өлке. Бұл жерде таулы және далалық зоналардың болуы жануарлар мен өсімдіктер әлемінің сан алуандығына әсерін тигізеді. Жалпы жер бетінің даму тарихының

бірнеше миллиондаған жылдарынан толық мәлімет беретін геологиялық қимасының орны бар. Хромтау ауданының территориясында 350 млн. жыл бұрын өткен карбон кезеңінің соңы мен пермь кезеңінің басындағы ежелгі жануарлар мен өсімдіктердің таңбалары сақталған.

Ақтөбе облысында 150 жылдыққа байланысты әр елден келген ғалымдар жұмыс жасап, Айдарлыаша қимасы - жердегі өмірдің дамуы туралы, карбон және пермь дәуірлерінен толық мағлұмат беретінін атап айтқан. 1996 жылы дүние жүзі халықтарының Қытайда өткен халықаралық геологиялық конгресінде Айдарлыаша қимасы карбон мен пермь кезеңдерінен сақталған теңдесі жоқ орын деп танылған. Айдарлыаша қимасына халықаралық геологиялық ескерткіш дәрежесі берілген, 350 млн жылдық дәуірдің қоймасы нағыз ұлттық қорық болатын сый. Айдарлыаша қимасы республика ғалымдары мен шетел ғалымдарының зерттеу жұмыстарының нәтижесі (сурет 3).

Сурет 3 - Айдарлыаша геологиялық ескерткіші

Ойсылқара - алып та, асыл кеннің орталығы Хромтау қаласының оңтүстік-батысына қарай 40 км жерде Ойсылқара аймағы бар. Бұл аймақ Хромтау ауданының Ойсылқара селолық шаруашылығы орналасқан елді-мекен. Бұл өлкедегі тарихи ескерткіштер халықтың рухани өмірі мен санасындағы орнының ерекшелігі өте жоғары.

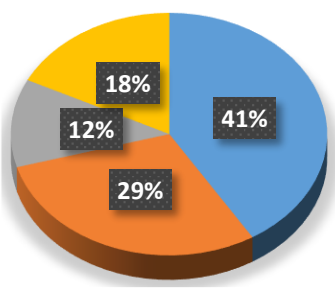
Жергілікті жердің қарияларының айтқан аңыздары бойынша Ойсылқара әулие Мұхаммед пайғамбардың сопылықтаза хадисін уағыздаушы ретінде жеті жұртты аралаған тақуа кісі екен. Пайғамбардың тірісінде жүздесу үшін екі рет барып, бірақ диалогқа алмапты. Пайғамбарымыз дүниеден өтерде сахабаларының біріне «Сахарадағы Ойсылқараға тапсыр» деп жидесін аманатқа беріп кеткен дейді. Ойсылқара осы өзен жағасында дүние саларда жеті жұрт сүйегін өз жеріне әкетіп жерлеуге таласатынын біліп, оларға әулие жеті маяға сандық орнатып, төбе басына түнепті. Сонда «Кім бұрын тұрса, соның жеріне жатамын» десе керек. Әулиенің мүрдесіне келгендер біртіндеп оянып сандықты ашып, әулиенің жатқанын көріп, маяларын жетелеп кете беріпті. Ойсылқара деген Ор өзенінің саласы да бар. Осы жердегі тағы бір аңызға сүйенсек Ойсылқара әулие «Түйемді бос жіберіңіздер, қай жерге барып шөксе, сол жерге сүйегім қойылсын» - деген талап қойылған деседі. Ойсылқара әулие қорымы Ойсылқара ауылының жанындағы төбеде тұр (сурет 4) [4].

Сурет 4 Ойсылқара - тарихи этнографиялық ескерткіші

Әулиемола зираты - Қарабаз кентінен 6 км қашықтықта орналасқан. 800 м бастап ол Ақтөбе-Қостанай т/ж өтеді. Зират жоғарғы жағында орналасқан даланың биік жерлері тек ескі жерлеуді қамтиды, негізінен қараңғыдан жасалған тас қоршаулармен ұсынылған, дерлік граниттің қара тастары, олардың кейбіреулері жасыл реңк береді. Солардың кейбірінің батыс жағына әктас құлпытасы орнатылды-қабық немесе жай тас тақталар. Зираттың солтүстік шығыс бұрышында кірпіштен қалау сақталған. Зираттан 10 метр қашықтықта қалдықтары сақталған геод.белгісі. Зират жағалбайлы руынан шыққан (кесте 1).

Кесте 1 - Хромтау ауданының некронимдер топтамасы

	Некро- нимдер	Топонимикалық белсенділігі	
	мола	Моласай (тоған), Қоспанмола (бейіт ³), Қошмола (бейіт), Көшеммола (бейіт), Әулиемола (тау)	
	там	Қызылтам (өзен), Тамды (өзен ² , ауыл, қоныс)	
	мешіт	Мешіт (көл ²)	
	оба	Сарыоба (тау, қыстау, қоныс)	
Ескертпе: [5] әдебиет көзіне негізделіп, автор құрастырған			

Табиғат пен қоғам арасындағы үздіксіз қарым-қатынастарды зерттеудің негізіне – табиғи ортаның қазіргі жай-күйін бағалау, келешектегі жағдайына болжам жасау, олардың алдын алу шараларын ұйымдастыру, қоршаған ортаны қорғау, соның ішінде табиғи ландшафттардың өзгеруін зерттеу мәселелері жатады. Жоғарыда айтылған географиялық нысандар тек туристік және геологиялық мақсатта ғана емес, сонымен қатар топонимикалық жағынан да маңызды болып барлығы жергілікті жердің ландшафттық ерекшеліктеріне байланысты аталғандығы анықталып отыр.

Пайдаланған дереккөздер тізімі

1. История Актюбинской области / авт. кол. Г. С. Султангалиева и др.; отв. ред. А.А. Бисембаев. - Актобе: Обл. центр истории, этнографии и археологии, 2006. - 698 с.
2. Керимбаев Е.А. Казахская ономастика в этнокультурном, номинативном и функциональном аспектах. - Алматы, 1995. - 248 с.
3. Маргулан А.Х. Бегазы-дандыбаевская культура Центрального Казахстана. - Алма-Ата, 1986, Т.1.
4. Сергеева А.М., Әбденев А.Ж., Мамедов А.М., Сулейменова Г.Ж., Досмуратов Ф.С. Ақтөбе облысының табиғи, тарихи-мәдени мұралары: қорғау және тиімді пайдалану. – Астана: Қазақстандық ұлттық географиялық қоғамы, 2016. – 208 б.
5. Қазақстан Республиканың географиялық атауларының мемлекеттік каталогы. 13 том. Ақтөбе облысы. - Алматы, 2016.
6. Сергеева А.М., Кусаинов Х.Х. Агротуризм мен экотуризмді жергілікті аумақта ұйымдастыру мәселелері (Ақтөбе облысы мысалында). Монография. - Ақтөбе: «Жұбанов университеті» баспа бөлімі, 2019. - 240 б.
7. Ажигали С.Е. Архитектура кочевников - феномен истории и культуры Евразии (памятники Арало-Каспийского региона). - Алматы, 2002.

АКТУАЛЬНЫЕ ПРОБЛЕМЫ УСТОЙЧИВОГО РАЗВИТИЯ ТУРИЗМА ТРАНСГРАНИЧНЫХ ТЕРРИТОРИЙ ВКО

Абеуханова Е.Б., Амангелді Ә.А., докторанты, Евразийский национальный университет им.

Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан

Юзбашиоглу Н., Профессор, Университет Акдениз, Анталья, Турция

Андатпа: Мақалада Шығыс Қазақстан облысының (ШҚО) трансшекаралық аумақтарындағы тұрақты туризм проблемалары талданады, инфрақұрылымды, экологияны, кадрлардың біліктілігін және халықаралық ынтымақтастықты бағалайды. Себептері мен ықтимал шешімдері, соның ішінде инвестиция тарту және маркетинг стратегиялары қарастырылады. Қорытындыларды тиімді туристік саясатты қалыптастыру және аймақтың бәсекеге қабілеттілігін арттыру үшін пайдалануға болады.

Аннотация: Статья анализирует проблемы устойчивого туризма в трансграничных территориях Восточно-Казахстанской области (ВКО), оценивая инфраструктуру, экологию, квалификацию персонала и международное сотрудничество. Рассмотрены причины и возможные решения, включая стратегии привлечения инвестиций и маркетинг. Полученные выводы могут быть использованы для формирования эффективной туристической политики и повышения конкурентоспособности региона.

Abstract: The article analyzes the problems of sustainable tourism in cross-border territories of the East Kazakhstan region (EKR), assessing infrastructure, ecology, personnel qualifications and international cooperation. The reasons and possible solutions are considered, including strategies for attracting investment and marketing. The findings can be used to formulate an effective tourism policy and increase the competitiveness of the region.

Казахстан, в том числе Восточно-Казахстанская область граничит со следующими государствами: Российская Федерация (Алтайский край, Республика Алтай) и Китайской Народной Республикой (Синцзянь-Уйгурский автономный район). Горная система Алтай, простирающаяся на территории Казахстана, Китая, Монголии и России, является основным трансграничным регионом данных государств. Несмотря на близость и сходство национальных традиций, Казахстан и Монголия не имеют прямых границ.

Восточно-Казахстанская область обладает высокими потенциалами в туристической сфере благодаря уникальной природе и разнообразным ландшафтам. Рост туристической отрасли отмечается ежегодно, что подтверждается официальной статистикой. Область занимает пятое место в стране по количеству мест размещения туристов.

Основные туристические направления включают посещение Катон-Карагайского национального парка, Бухтарминского водохранилища и горнолыжных курортов. В парке особенно популярны экскурсии на гору Белуху, Коккольский рудник, санаторий «Рахмановские ключи» и другие достопримечательности.

Для развития туризма активно исследуется возможность строительства новых гостиниц и привлечения иностранных инвесторов. Благоприятные условия для горнолыжного отдыха предоставляются в городах Риддер и на курорте "Алтайские Альпы". Кроме того, область обладает потенциалом для развития автотуризма и лечебного туризма благодаря санаториям и оздоровительным комплексам.

Развитие трансграничного туризма в округе Алтай, Китайская Народная Республика (СУАР), началось в конце 1990-х – начале 2010-х годов в связи с реализацией двух крупных государственных проектов: Природного парка «Канас» (в настоящее время Национального природного заповедника Канас) и геопарка «Коктогай». Основной поток туристов в округе Алтай представлен гражданами центральных и юго-западных провинций Китая. В городе Алтай действуют несколько гостиниц, туристское бюро и музей. Туристы посещают заповедник «Канас» и парк «Коктогай», где имеются современные отели и рестораны.

Природная красота округа Алтай также привлекает любителей автотуров, хотя самодеятельный автотуризм на собственных автомобилях не приветствуется, и запрещены поездки на транспортных средствах без регистрации в Китае. Информация о туристических поездках с лечебно-оздоровительной целью остается ограниченной [1].

Алтайский край также принимает транзитный поток туристов, превышающий два миллиона человек ежегодно, благодаря которому туристическая инфраструктура региона развивается и краю приносится дополнительный доход. Город Барнаул является крупным транспортным центром и удобной отправной точкой для трансграничных путешествий по Алтаю. Доля туризма в валовом продукте региона составляет 4-6%, и правительство России поддерживает крупные проекты в крае, включая развитие курортного комплекса "Белокуриха Горная", особой экономической зоны "Бирюзовая Катунь" и игровой зоны "Сибирская монета".

В Республике Алтай ежегодно посещают около 2,2 миллиона туристов, что делает туризм одной из важнейших отраслей экономики региона наряду с сельским хозяйством. Главный поток туристов приезжает по автотранспорту по Чуйскому тракту из соседних сибирских регионов, и значительная часть из них отдыхает самостоятельно, не используя услуги туристических компаний и гостиниц [2].

Туризм выходного дня имеет большую популярность, благодаря доступности популярных мест для отдыха на реке Нижней Катунь, особенно для жителей Новосибирска, Кемеровской области и Алтайского края. Также значительное количество туристов прибывает по авиарейсам в Горно-Алтайск, где расположен современный аэропорт, обслуживающий пассажиропоток до 300 тысяч человек. Этот аэропорт удобен для туристов, посещающих курорт Белокуриха и другие районы Алтайского края, а также для начала и конца трансграничных маршрутов по Алтаю.

Таблица 1

Площадь территории и численность населения трансграничных регионов (2022)

№	Название административного субъекта	Площадь (км ²)	Численность населения (человек)
1	Восточно-Казахстанская область (Казахстан)	276,9 тыс.	1 396 600
2	Синьцзян-Уйгурский автономный район (Китай) / в т.ч. округ Алтай	1,6 млн. / 117,8 тыс.	24 870 000/ 640 000
3	Алтайский край (Россия)	168 тыс.	2 296 353
4	Республика Алтай (Россия)	92,6 тыс.	220 954

В Восточно-Казахстанской области население составляет 1 396 600 человек, из которых 57,4% живут в городах, а 42,6% - в сельской местности. Средняя плотность населения составляет около 5 человек на 1 км², но без учета населения 10 городов, эта цифра снижается до примерно 2 человек на 1 км².

В округе Алтай СУАР Китая проживает 640 тысяч человек, преимущественно в небольших городах и селах вдоль реки Черный Иртыш и её притоков. Плотность населения здесь также около 5 человек на 1 км².

Округ Алтай СУАР имеет площадь 117,8 тыс. км², а Алтайский край – самую большую численность населения в регионе, составляющую 2 296 353 человека в 2021 году, с плотностью около 14 человек на 1 км². В Республике Алтай проживает 220 954 человека, из которых

примерно треть – в городе Горно-Алтайске. Плотность населения здесь составляет 2,38 человека на 1 км², а без учета городского населения, она снижается до около 1,6 человека на 1 км² [3].

В регионе Алтая доступны различные виды транспорта, включая сухопутные (автомобильные и железнодорожные), воздушные (авиационные) и водные (речные) пути передвижения.

Авиационные линии соединяют центральные города региона, такие как Усть-Каменогорск, Урумчи, Барнаул и Горно-Алтайск, с крупными столицами своих государств, такими как Астана, Пекин и Москва.

Автомобильный транспорт является основным средством передвижения для грузов и пассажиров в регионе, а также между трансграничными регионами Китая и России. Сеть автомобильных дорог хорошо развита и связывает центральные города с населенными пунктами и туристическими центрами. Качество дорог и придорожного сервиса постоянно улучшается, что способствует развитию туризма.

Центральные города региона связаны между собой асфальтированными дорогами, образуя кольцевой маршрут, пересекающий границы четырех государств. На этом маршруте находятся все четыре международных пограничных переезда, обеспечивающих пересечение государственных границ туристами.

Железнодорожные дороги присутствуют в Восточно-Казахстанской области и Алтайском крае. Из Пекина в Урумчи ходят современные высокоскоростные поезда, что облегчает быструю доставку туристов в центральные города СУАР.

Речной пассажирский транспорт на реках Обь и Иртыш развит слабо. Однако, существуют некоторые популярные переправы и катера на водохранилище Бухтарма и в природном парке "Канас".

Также в регионе присутствует трубопроводный транспорт - газопровод, проложенный из Восточно-Казахстанской области в Алтайский край.

Рудный Алтай играет ключевую роль в экономике Восточного Казахстана благодаря наличию полезных ископаемых и гидроэнергетических ресурсов. Регион является важным центром цветной металлургии, производя 76% свинцово-цинковых руд страны. Основные предприятия расположены в Алтае, Риддере и Усть-Каменогорске. Благодаря доступной электроэнергии от гидроэлектростанций и ТЭЦ, цветная металлургия развита на базе машиностроения и химической промышленности.

Восточный Казахстан занимает второе место по производству лесоматериалов и развитию деревообрабатывающей промышленности. Животноводство составляет значительную часть сельского хозяйства, особенно в области овцеводства, скотоводства, коневодства, мараловодства и пчеловодства, благоприятствуемое обширными пастбищами. Горный мед Алтая и мараловодство имеют высокую ценность на мировом рынке.

Уйгурском автономном районе Китая (СУАР) основу экономики составляют обрабатывающий, нефтяной и нефтеперерабатывающий сектора, причем 60% от общего объема. Нефтегазовый район Аксу и Джунгарский район с центром в городе Карамай являются ключевыми в этой отрасли. СУАР славится производством сельхозпродукции, такой как виноград, дыни, груши, хлопок, грецкий орех и овощи, а также производством хлопка, составляющего 85% китайского и 20% мирового сбора.

Экономика Алтайского края представляет собой сложный многоотраслевой комплекс, где промышленность, сельское хозяйство и торговля играют важную роль, составляя около 50% от общего объема валового регионального продукта. Промышленный комплекс характеризуется высокой долей обрабатывающих производств, с основным акцентом на производстве пищевых продуктов, машиностроении, химической и фармацевтической промышленности. Сельское хозяйство, в свою очередь, занимается производством зерновых, крупяных и технических культур, а также животноводством, причем край является крупнейшим производителем экологически чистого продовольствия в России. Расположенный на пересечении трансконтинентальных транзитных маршрутов, край имеет

высокую транспортную доступность и раскрывает широкие возможности для экономических и торговых связей. Туризм также выделен как одна из приоритетных отраслей развития [4].

Уникальный природный потенциал и наличие исторических памятников делают Восточный Казахстан привлекательным для различных видов туризма: экологического, пляжного, спортивного (горнолыжного, лыжного, велотуризма), лечебно-оздоровительного и культурно-познавательного. Развитие туризма в регионе ведется согласно стратегическим планам и Постановлению Правительства о развитии туризма, а также основам новой экономической политики, озвученным Президентом Казахстана [5].

Развитие туризма в Восточно-Казахстанской области сталкивается с несколькими проблемами, затрудняющими полное раскрытие потенциала региона в этой области.

1. Инфраструктурные ограничения: Недостаточное развитие туристической инфраструктуры, такой как отсутствие комфортного размещения, плохое состояние дорог и путей сообщения, отсутствие разнообразных туристических объектов, маршрутов и достопримечательностей, затрудняет привлечение туристов.

2. Отсутствие маркетинга и рекламы: Недостаточная реклама и маркетинг туристических возможностей региона как на внутреннем, так и на международном уровне приводит к низкой узнаваемости Восточного Казахстана как туристического направления.

3. Экологические проблемы: Нарушение экологического баланса из-за неконтролируемого развития туризма может привести к негативным последствиям для природы и окружающей среды, что может негативно сказаться на устойчивости туристического бизнеса в будущем.

4. Отсутствие квалифицированных кадров: Недостаток профессионалов в сфере туризма, отсутствие обученного персонала и гидов, способных обеспечить качественное обслуживание и безопасность туристов, является серьезным ограничением для развития отрасли.

5. Недостаточное финансирование: Ограниченные бюджетные ресурсы, выделяемые на развитие туризма в регионе, могут затруднять создание необходимой инфраструктуры, проведение мероприятий по продвижению и рекламе, а также обучение персонала.

6. Социальные и культурные факторы: Некоторые социальные и культурные особенности местного населения могут создавать барьеры для развития туризма, например, недоверие к новым формам занятости, страх перед потерей традиционного образа жизни или нежелание принимать иностранцев.

Решение этих проблем требует комплексного подхода, включающего в себя улучшение инфраструктуры, проведение маркетинговых кампаний, сохранение экологической устойчивости, обучение кадров и сотрудничество с местным населением для создания благоприятной среды для развития туризма в регионе.

В заключении статьи об актуальных проблемах устойчивого развития туризма трансграничных территорий Восточно-Казахстанской области (ВКО) следует подчеркнуть необходимость комплексного и сбалансированного подхода к их решению. ВКО обладает значительным потенциалом для развития туризма благодаря своему богатому природному наследию, историческим достопримечательностям и уникальному культурному наследию. Однако ряд проблем, таких как недостаточная инфраструктура, недостаток квалифицированных кадров, недостаточное финансирование и экологические риски, затрудняют полное раскрытие туристического потенциала региона.

Для преодоления этих проблем необходимо совместное усилие всех заинтересованных сторон, включая правительственные органы, местные сообщества, частный сектор и международные партнеры. Важно разработать стратегии устойчивого развития туризма, которые учитывают интересы всех заинтересованных сторон и содействуют сохранению природной среды и культурного наследия региона.

Одновременно необходимо активно продвигать Восточный Казахстан как туристическое направление на международном уровне, проводить маркетинговые кампании и участвовать в трансграничных проектах для привлечения большего числа туристов.

В целом, развитие туризма трансграничных территорий ВКО требует системного подхода, основанного на сотрудничестве, инновациях и устойчивом управлении ресурсами для обеспечения процветания региона и его обитателей в долгосрочной перспективе.

Список использованных источников

1. Зубова А. С. Трансграничные туристские маршруты как инструмент развития международного туризма [Electronic resource] - URL: <https://nauchkor.ru/pubs/transgranichnye-turistskie-marshruty-kak-instrument-razvitiya-mezhdunarodnogo-turizma-5c1a881c7966e104f6f85ce9>
2. С.В. Харламов, А.В. Егорина, У. Бикет, Д. Нямаа, А.И. Минаев, Н.Ф. Харламова, М.В. Танкова Туризм на трансграничной территории Алтая: учебное пособие /; Министерство науки и высшего образования РФ, Алтайский государственный университет. – Барнаул: Изд-во Алт. ун-та, 2022. – 176 с.
3. Комитет национальной статистики Республики Казахстан [Electronic resource] - URL: <https://stat.gov.kz>
4. Руженцова А.О. Трансграничный туризм. Опыт и перспективы его развития в России [Electronic resource] - URL: <https://nauchkor.ru/uploads/documents/587d36815f1be77c40d590ee.pdf>
5. Усть-Каменогорск - крупнейший город на востоке [Electronic resource] - URL: <https://google-info.org/56945/1/ust-kamenogorsk.html>

ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ТУРИЗМ ИНДУСТРИЯСЫНЫҢ ҚАЗІРГІ ДАМУ ЖАҒДАЙЫ

Ә.А. Амангелді, «Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті», Қазақстан Республикасы, Астана қ.

О.Б. Мазбаев, «Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті», Қазақстан Республикасы, Астана қ.

Л.Б. Габдуллина, «Семей қаласы Шәкәрім ат. Университеті» КеАҚ, Қазақстан Республикасы, Семей қ.

Ә.Қ. Ибраева, «Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті», Қазақстан Республикасы, Астана қ.

Е.Н. Сағатбаев, Астана халықаралық университеті

Андатпа. Туризм-бұл саяхат пен демалыс қана емес, сонымен қатар экономиканың маңызды саласы. Туризм индустриясы елге қаржы ресурстарының келуіне ықпал етеді. Ол туристік фирмаларға табыс беріп қана қоймайды, сонымен қатар салықтық түсімдерді қамтамасыз етеді, азық-түлікке және әртүрлі қызметтерге сұранысты арттырады, осылайша ілесіп салалардың (көлік, қонақ үй шаруашылығы, байланыс, қоғамдық тамақтандыру саудасы, кәдесыйлар өндірісі және т.б.) дамуын ынталандырады. Туристерге қызмет көрсету жергілікті тұрғындар үшін табыс көзі болып табылады.

Туризм секторы, әсіресе мұнай дағдарысы кезінде сенімді табыс көзіне айналды. Соңғы онжылдықтарда туризм айтарлықтай өзгерістерге ұшырап, тұрақты және өзін-өзі қамтамасыз ететін салаға айналып отыр. Дүниежүзілік туристік ұйымның статистикалық деректері туризмнің айтарлықтай үлесінің артқанын көрсетеді, ол өндіріс пен қызметтер көрсету нарығының әлемдік айналымының шамамен 10% құрайды. Қазіргі заманғы қоғамдағы туризмнің негізгі рөлін мойындамау мүмкін емес, оның елдердің экономикалық дамуына әсері, жеке қажеттіліктерді қанағаттандыру және елдер арасындағы әлеуметтік байланыстарды нығайтуға ықпалы зор.

Бұл мақала Қазақстандағы туризмнің даму жағдайын зерттеуге арналған. Мақалада елдің туристік саласының маңызды статистикалық көрсеткіштері, оның Дүниежүзілік экономикалық форумының бағалауы бойынша Жаһандық бәсекеге қабілеттілік индексындағы орны терең талданады.

Сонымен қатар, мақалада туризмді дамыту, оның ішінде Ұлытау бағытына ерекше назар аударып, Орталық Қазақстанда орналасқан жаңа туристік кластер құру бойынша инновациялық ұсыныс ұсынылған. Осы кешенді зерттеу аясында туризмнің дамуына кедергі келтіретін елеулі мәселелер анықталған және оларды жетудің жолдары ұсынылады.

Кілтті сөздер: туризм, кластер, инфрақұрылым, рекреация, факторлар, дестинация.

Туризм - это не только отдых и рекреация, но и важнейшая отрасль экономики. Туризм способствует притоку финансовых ресурсов в страну. Они не только обеспечивают доход туристическим компаниям, но и обеспечивают налоговые поступления, увеличивая спрос на продукты питания и различные услуги, тем самым стимулируя развитие смежных отраслей (транспорт, отели, связь, торговля общепитом, производство сувениров и т.д.). Обслуживание туристов является источником дохода для местных жителей.

Туристический сектор превратился в надежный источник дохода, особенно в периоды нефтяного кризиса. За последние десятилетия туризм претерпел значительные изменения, превратившись в устойчивую и самодостаточную отрасль. Статистические данные Всемирной туристской организации подчеркивают значительный вклад туризма, составляющего значительные 10% мирового оборота рынка производства и услуг.

Признание ключевой роли туризма в современном обществе, его влияние на экономическое развитие стран, удовлетворение индивидуальных потребностей и содействие укреплению социальных связей между странами невозможно переоценить. Данная статья посвящена исследованию состояния развития туризма в Казахстане. В статье углубленно анализируются важнейшие показатели туристической отрасли страны, включая ее положение в Индексе глобальной конкурентоспособности, по оценке Всемирного экономического форума. Кроме того, в статье представлено инновационное предложение по созданию нового туристического кластера, расположенного в Центральном Казахстане, с особым акцентом на Улытауское направление. В рамках этого комплексного исследования проблемы, препятствующие прогрессу развития туризма, а также предлагаются пути решения для преодоления этих проблем.

Ключевые слова: туризм, кластер, рекреация, инфраструктура, отдых, факторы, дестинация.

Tourism is not only tourism and recreation, but also the most important branch of the economy. Tourism contributes to the inflow of financial resources into the country. They not only provide income to travel companies, but also provide tax revenues, increasing demand for food and various services, thereby stimulating the development of related industries (transport, hotels, communications, catering, souvenir production, etc.). Tourist services are a source of income for local residents.

Tourism has emerged as a dependable source of income, especially during periods marked by an oil crisis. Across recent decades, tourism has undergone a remarkable transformation, evolving into a resilient and self-sustaining industry. Statistics from the World Tourism Organization highlight tourism's substantial contribution, constituting a significant 10% of the global production and service market turnover. Acknowledging the pivotal role of tourism in contemporary society, its impact on the economic advancement of nations, the fulfillment of individual needs, and the fostering of stronger social connections among countries cannot be overstated. This article focuses on an in-depth exploration of the trajectory of tourism development in Kazakhstan. It delves into an analysis of crucial indicators within the country's tourism industry, including its standing in the Global Competitiveness Index as assessed by the World Economic Forum. Additionally, the article introduces a groundbreaking proposition for a novel tourism cluster in Central Kazakhstan, specifically emphasizing the Ulytau direction. Within the framework of this comprehensive investigation, significant obstacles hindering the progress of tourism development are identified, along with proposed potential remedies and strategies to overcome these issues.

Keywords: tourism, cluster, infrastructure, leisure, factor, destination.

Кіріспе

Қазіргі уақытта Қазақстан Республикасында туризм басым бағыт болып жарияланды, осыған байланысты мемлекет әлемдік туристік нарық құрылымына одан әрі интеграциялануын қамтамасыз ету және туризм саласындағы халықаралық ынтымақтастықты тереңдету мақсатында жоғары тиімді және бәсекеге қабілетті туристік саланы қалыптастыру үшін жағдай жасауды жоспарлап отыр [1]. Еліміздегі туризм тәуелсіздік алғаннан кейін жаңа бағдар алды. Осы мезеттен бастап елімізде халықаралық туризм қарқынды дами бастады, бұл Қазақстан Республикасын мәдени-тарихидан іскерлікке, спорттан денсаулыққа дейін әр тараптан танытуға мүмкіндік берді. Туризм индустриясының дамуының жаңа кезеңінде медициналық, діни, экологиялық туризмге айналды.

Туризм индустриясы жергілікті халықтың өмір сүру деңгейі және оның жұмыспен қамтылуы жағдайына және инфрақұрылымның, туристік аймақтарда тұтынушыларға қызмет көрсету деңгейінің тұрақты даму жағдайына әсер етеді.

Туризм индустриясы - туризмнің бір түрі емес, олардың бағасының деңгейімен анықталатын әртүрлі деңгейдегі ілеспе қызметтерді көрсету болып табылады.

Қазақстандық туристік компаниялар республикаға қазіргіден де көп шетелдік туристерді тарта алатын сапалы ішкі туристік өнімдердің көмегімен шетелдік туроператорлармен бәсекелесуді үйренуі қажет.

Мақаланың өзектілігі еліміздің экономикасындағы туристік саланың басымдылығына, сондай-ақ осы салада көптеген шешілмеген мәселелердің болуымен байланысты.

Материалдар мен әдістер

Мақалада зерттеу барысында Desk research- ашық көздерден Қазақстан Республикасының туризм индустриясы бойынша сандық деректерді жинау және оларды талдау жүргізілді, қазіргі даму жағдайына жүйелі тәсіл, статистикалық, экономикалық және салыстырмалы талдау және индукция әдісі қолданылды. Есептеу процесінде қажетті деректерді алуға мүмкіндік беретін статистика мен өлшеу құралдарының деректері негізінде туризм индустриясын дамытудың экономикалық көрсеткіштерінің кешені қолданылды және талданды. Зерттеудің практикалық теориялық негізін отандық және шетелдік ғалымдардың

туризм саласындағы еңбектері, мемлекеттік бағдарламалар мен статистикалық мәліметтер құрады. Сондай-ақ, Қазақстан Республикасының туризм саласын және оның өңірлік бағдарламаларын дамыту саласындағы тұжырымдамалары мен бағдарламалық құжаттары қаралды.

Нәтижелер және талқылау

Қазақстан Республикасының бәсекеге қабілетті және табысты туризм индустриясын дамыту үшін толық әлеуеті бар.

Қазақстан Республикасының заманауи туризм индустриясы халықаралық қызметтер үлесінің тартымды және қарқынды дамып келе жатқан саласының бірегейі болып табылады. Айта кесек, туризм әлемдік жалпы өнімнің 10%, дүние жүзілік қызметтер экспортының 30%, инвестицияның 7%, жұмыс орындарының 10%, жалпы салық түсімінің 5% құрастырады. Кейінгі жылдары туризмнің еселеп және қарқынды өсіп, оның экономикасы, қоғамның әлеметтік әл-ауқатына әсерін ескеріп, дамушы және дамыған елдердегі туризм сферасын өздерінің экономикалық басымдылығының ерекше бірлігі ретінде белгіледі.

Туризм индустриясы орташа қарқынмен дамуда, оның ұлттық деңгейде әлеуметтік-экономикалық әсері аз. WTTC әдістемесі бойынша 2019 жылы туризмнің жалпы ЖІӨ-дегі негізгі үлесі 5,6% құрайды.

2025 жылға қарай туризм индустриясының Қазақстан экономикасына қосатылатын үлесін 8 % деңгейіне дейін жеткізу жоспарлануда. Сонымен, туризм индустриясына инвестиция мен туристердің шығыстары орташа жылына 7-8 % өсуде. Статистикалық мәліметтер бойынша, туризм индустриясының даму қарқыны сақталса, осы көрсеткішке тез арада қол жеткізіледі.

Жалпы, туризм саласының дамуына әсер ететін факторлар: - ел аумағының географиялық жағдайы - ел аумағының саяси тұрақтылығы;- шетелдік демалушыларға қатысты заңдар қабылдау; - туризм саласындағы сервистік фирмаларды дамыту; - елге шетел валютасын көшпелі туризммен тарту; - көлік, транзит саласын дамыту; - ел аумағына кіруге және шығуға арналған құжаттардың жеңілдігі; - қызмет көрсетудің төмен құны мен сапасы; - әлемдік қоғамдастықта елдің тұлғасы мен танылуының қалыптасуы [2].

Үкімет туризм саласындағы мемлекеттік саясаттың басты мақсаты елімізде шетелдік азаматтардың әртүрлі туристік қызметтерге қажеттіліктерін қанағаттандыру үшін кең мүмкіндіктерді қамтамасыз ететін заманауи жоғары тиімді және бәсекеге қабілетті туристік инфрақұрылымды құру болып табылатынын айқындайды. Елімізде ұлттық туристік инфрақұрылымның сапасын қамтамасыз ету үшін стандарттар әзірленді және қабылданды, туризмнің материалдық-техникалық базасын дамытуға инвестициялар тарту үшін жағдайлар айқындалған. Туризм саласындағы заңнаманы әзірлеу ерекше маңызға ие. Қазақстанда туризмнің қарқынды дамуына саланы жүйелі мемлекеттік басқару және оның дамуын үздіксіз бақылау ықпал етуі тиіс.

Елімізде «туристік магнит» және «туристік өсу нүктелері» деп аталатын 100-ден артық туристік объектілер бар. Бұл туристік нысандардың туристік инфрақұрылымын дамытуға үлкен инвестиция қажет етіледі.

2015-2019 жылдар аралығында елімізде туристік сала басымдылыққа ие болмады, мемлекеттік жоспарлау жүйесіне кіретін туризмді дамытуға арналған құжаттары болмады. 2014 жылғы мамырдан бастап Қазақстан Республикасының туристік саласын дамыту Тұжырымдамасы бекітілді, ол 2023 жылы өзектендірілді және Қазақстан Республикасының Үкіметі жаңа редакцияда бекітті [3;4]. Сондай-ақ, 2019 жылғы 31 мамырдағы № 360 бекітілген Қазақстан Республикасының туристік саласын дамытудың 2019-2025 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасы қабылданды [5]. Белгілі бір себептерге байланысты әр кезде әртүрлі мемлекеттік органдарға бағынған туризм саласындағы уәкілетті орган бар. Қазіргі уақытта туристік қызмет саласында мемлекеттік саясатты және салааралық үйлестіруді жүргізу жөніндегі міндеттерді «Қазақстан Республикасы Мәдениет және спорт министрлігінің Туризм индустриясы комитеті» республикалық мемлекеттік мекемесі жүзеге асырады [6].

Қазақстан Республикасындағы туризм әлі де қалыптасу сатысында тұр, дегенмен туристік ағындар жыл сайын артып келеді. Қазақстан Республикасының ұлттық статистика бюросының сайтында орналастырылған статистикалық мәліметтері бойынша туристік қызметтер нарығын қарастыруға болады (1-кесте).

1-кесте - Қазақстан бойынша Туристік нысандарға орналастырулар бойынша көрсетілетін қызметтердің көлемі*

Атауы	2020 жыл*	2021 жыл*	2022 жыл*
	қаңтар-желтоқсан	қаңтар-желтоқсан	қаңтар-желтоқсан
Қазақстан Республикасы	66 860 328,5	109 027 262,7	182 865 265,7
Абай облысы		-	3 847 285,8
Ақмолаоблысы	6 421 629,3	10 522 812,7	17 171 499,2
Ақтөбе облысы	1 100 896,2	2 243 015,4	3 224 269,6
Алматы облысы	5 321 254,4	8 441 135,9	6 566 621,0
Атырау облысы	3 233 350,2	1 674 958,5	5 491 994,7
Батыс-Қазақстан облысы	1 987 619,9	3 165 256,7	3 652 465,9
Жамбыл облысы	988 647,4	1 497 333,4	1 864 411,5
Жетісу облысы		-	5 219 720,3
Қарағанды облысы	2 975 895,8	4 626 332,6	5 522 921,0
Қостанай облысы	980 248,1	1 841 118,0	2 583 149,3
Қызылорда облысы	723 520,1	1 100 200,4	1 281 774,8
Манғыстау облысы	4 378 018,1	7 250 133,2	11 459 380,3
Павлодар облысы	1 344 993,3	2 369 328,3	3 574 006,6
Солтүстік-Қазақстан облысы	681 780,6	1 399 319,5	1 671 593,5
Түркістан облысы	1 297 625,3	3 848 131,9	5 001 057,3
Ұлытау облысы		-	391 590,0
Шығыс Қазақстан облысы	3 307 944,0	5 618 167,8	4 862 020,2
Астана қаласы	11 564 321,7	20 289 103,1	35 185 440,5
Алматы қаласы	16 806 510,6	27 908 836,2	56 186 431,9
Шымкент қаласы	3 746 073,5	5 232 079,1	8 107 632,3

- <https://stat.gov.kz/ru/industries/business-statistics/stat-tourism/>

Статистикалық деректерге сәйкес, бай туристік әлеуеті бар Қазақстанға келуші туристер саны әлемдік туристік келулердің 1% - дан азын құрайды. Қазіргі уақытта ел әлемдік туристік нарықтың доноры болып табылады. 2020 жылы әлемді дүр сілкіндірген коронавирустық пандемия адамдардың өмірінің әртүрлі аспектілеріне, соның ішінде туризмге айтарлықтай әсер етті. Сол күрделі жылы әлемнің түкпір-түкпірінен туристер ағыны тоқтап, Қазақстан да ерекшелік болған жоқ. UNWTO мәліметтері бойынша, 2020 жыл әлемдік туризм индустриясы тарихындағы ең нашар жыл болды. 2019 жылмен салыстырғанда халықаралық рейстер саны 74% - ға қысқарды. Халықаралық туризм 2024 жылға дейін толық қалпына келмейді деп болжам жасалды [7]. 2023 жылғы мәлімет бойынша елімізге 9,5 млн. астам шетелдік туристер келген екен.

2019 жылы COVID-19 жағдайына байланысты қазақстандықтар шетелге саяхаттағаннан гөрі өз елімізде демалуға көбірек басымдық бере бастады. Сыни болжамдарға қарамастан, 2021 жылға қарай әлемдік туризм индустриясы, оның ішінде Қазақстан да қалпына келе бастады. Алайда, туризм саласының алдында жаңа міндет тұр: шетелдік және отандық туристердің назарын Қазақстанға аударту, демалу үшін қолайлы және қауіпсіз жағдайлар жасау және ұлттық экономиканың дамуына қосатын үлесін арттыру. Елімізде ішкі туризм көрсеткіштері екінші жыл қатарынан тұрақты өсуде деп айтуға болады.

Кесте 2 - 2020-2022 жылдардағы ҚР-ғы туризмнің көрсеткіштерінің серпіні*

№№	Көрсеткіштер	2020	2021	2022
1	Орналастыру орындары қызмет көрсеткен сыртқы туризм бойынша келушілер (бейрезиденттер), адам	252 726	329 754	927 844
2	Орналастыру орындары қызмет көрсеткен ішкі туризм бойынша келушілер (резиденттер), адам	3 328 614	5 145 217	6 407 318
3	Қонақүйлердің толуы (төсек-орын), %	17,3	22	24,8
4	Орналастыру орындарындағы төсек-тәулік	5 679 651	8 981 131	11 507 262
5	Орналастыру орындары көрсеткен қызметтер көлемі, мың.теңге	66 860 328,5	109 027 262,7	182 865 265,7
6	Орналастыру орындарындағы бөлмелер саны,бір.	77 131	79 820	84

*- СЖРА ҰСБ мәліметтері бойынша [8].

Қазақстан Республикасы стратегиялық жоспарлау және дамыту агенттігінің ұлттық статистика бюросының (СЖРА ҰСБ) мәліметтеріне сәйкес соңғы үш жылда келушілер саны 4 есеге артып, 2022 жылы 927844 адамды құрады. 2022 жылы ішкі туризм бойынша келушілер саны 6 407 318 адамды құрады, 2020 жылмен салыстырғанда 2 есеге өсті. Қонақ үйлердің иесіздігі 1,5 есеге өсіп, 24,8% құрады. Сондай-ақ, 2020 жылмен салыстырғанда орналастыру орындарымен берілген төсек-тәулік саны 2 есеге ұлғайды, 2022 жылы 11 507 262 төсек-тәулікті құрады. 2022 жылы орналастыру орындарымен көрсетілген қызметтер көлемі 2020 жылмен салыстырғанда 3 есеге өсті. Орналастыру орындарындағы нөмірлер саны да көбейіп, 84184 бірлікті құрады.

2022 жылы ішкі туризм бойынша шығыстар 419 088 952,3 мың теңгені құрады, оның ішінде жеке мақсаттар үшін 387 513 403,8 мың теңге, іскерлік және кәсіптік мақсаттар үшін 225 192 766,3 мың теңге. Сапарға дейін (Қазақстан аумағында) шығу туризмі бойынша шығыстар небәрі 143 606 573,4 мың теңгені құрады. Сапар барысында (Қазақстаннан тыс жерлерде) 81 586 192,9 мың теңгені құрады [8].

2021 жылы ұлттық саябақтарға келушілер санының өсуінің тарихи көрсеткіші тіркелді. Олардың саны 2019 жылмен салыстырғанда 300 мың адамға артып, 1,5 млн адамды құрады. Туризм салаларында құрылатын жалпы қосылған құн (бұдан әрі – ТСЖҚС) 2021 жылы 2 871 млрд.теңгені құрады, ТСЖҚС нақты көлем индексі (бұдан әрі – НКИ) өткен жылға қарағанда 125,3% -. құрады. Туризм салаларындағы еңбек өнімділігінің индексі өткен жылға қарағанда % - бен 124,1% құрады. Туризмде тікелей құрылатын жалпы қосылған құн (бұдан әрі – ТТЖҚҚ) 2021 жылы 572,5 млрд.теңгені құрады, ТТЖҚҚ НКИ 131,5% деңгейінде қалыптасты.

Ішкі өндірушілердің тауарлары мен қызметтерін шығарудағы (ұсынуудағы) туризм үлесі (құны бойынша) 2020 жылғы 656,8 млрд.теңгеден 2021 жылы 949,3 млрд. теңгеге дейін ұлғайды.

Туристерді орналастырудың барлық орындары 2022 жылы жиынтық 183 млрд теңге табыс тапты, бұл 2021 жылмен салыстырғанда 68% - ға артық. Нәтижесінде туристік қызметтен түсетін салық түсімдерінің рекордтық деңгейі тіркелді. 2019 жылмен салыстырғанда бұл көрсеткіш екі есеге артып, 389 млрд теңгені құрады. Қазақстанда туристік саланы дамытудың соңғы тұжырымдамасына сәйкес, оның республиканың ЖІӨ-дегі үлесі 2026 жылға қарай 8,2% - ға жетуі тиіс. Салыстыратын болсақ, 2019 жылы бұл көрсеткіш 5,6% - құрады, 2014 жылы туризмнен түсетін түсімдер елдің ЖІӨ-нің 0,3% -нан аспады.2021 жылдың екінші тоқсанында туризм саласы қызметкерлерінің тізімдік саны небәрі 0,7 мың адамды құрады. Бұл 2020 жылмен салыстырғанда 22,2% - ға аз, жұмысшылардың тізімдік саны төрт жыл қатарынан төмендеп келеді. Мәселен, 2020 жылдың екінші тоқсанында туризм саласында 0,9 мың қызметкер жұмыс істеген, бұл жылына 10% азайғанын көрсетеді. 2021 жылы қызметкерлердің нақты саны 0,5 мың адамды құрады. Бұл өткен жылмен салыстырғанда 16,7% - ға аз. 2021 жылдың екінші тоқсанында туризм саласындағы қызметкерлердің орташа айлық атаулы жалақысы 188,5 мың теңгені құрады. Бұл 2020 жылдың екінші тоқсанымен салыстырғанда 78,2% - ға өскенін көрсетеді.Егер 2020 жылмен салыстыратын болсақ, дәл осы уақытта қызметкерлердің жалақысы небәрі 105,8 мың теңгені құрап, бір жылда бірден 46,9% - ға төмендеді [7,8].

Туризм индустриясы көптеген елдердің экономикасында маңызды орын алады. Оның дамуы жұмыс орындарының кең нарығын білдіреді. Соңғы бірнеше онжылдықта туризм индустриясына деген көзқарас айтарлықтай өзгерді. Экономиканың кез-келген табысты секторындағыдай, мұнда да жоғары бәсекелестік бар. Дүниежүзілік экономикалық форумның саяхат және туризмді дамытудың жаһандық индексі екі жылда бір рет жарияланады және елдерді 100-ден астам жеке бейіндік көрсеткіштер бойынша бағалайды. ДЭФ нұсқасы бойынша жаһандық туризм рейтингінде 2021 жылы Қазақстан өз позициясын жақсартты және 117 ел арасында 66 – орынға ие болды (2019 жылы - 140-тан 80-орын). Республика «Бағалық бәсекеге қабілеттілік» (1 орын), «Туризмнің маусымдылығы» (26 орын), «Табиғи ресурстар» (33 орын), «ЮНЕСКО-ның Бүкіләлемдік мәдени мұра нысандарының саны» (42 орын) сияқты көрсеткіштер бойынша жоғары бағаға ие болды.Британдық Brand Finance компаниясының мәліметі бойынша, Қазақстан 2019 жылғы позициясын сақтап қалды және ең жылдам дамып келе жатқан ұлттық брендтердің бірі болды. Үздік жүз ел ішінде еліміз 7 позицияға көтеріліп, 44-ші орынға ие болды. Тұрақты туризм бойынша Euromonitor International рейтингінде Қазақстан 99 елдің ішінен 62-ші орынды иеленді.ТМД елдері арасында Беларусь 26 орында, Украина 30 орында, Грузия 41 орында, Ресей 65 орында [9].

Жаңа кәсіптер Атласының ақпаратына сәйкес, салалық сарапшылардың пікірінше, 2020 жылы елде туристік бағыттардың бренд-менеджері, зияткерлік туристік платформаларды жасаушы және туристік маршруттардың навигаторын жасаушы сияқты мамандықтар пайда болуы керек еді.Соңғысы туристердің жеке қызығушылықтары мен сұраныстарын ескере отырып, оларды жергілікті жерге жылдам бағыттау мақсатында саяхат маршрутын құру үшін бағдарламалар мен қосымшалар құруы керек еді. Ал 2025 жылы елде агротуризм менеджері, туризм саласындағы Big Data талдаушысы, туристік-рекреациялық аймақтарды жобалаушы және басқа да көптеген мамандықтар және 2030 жылы - иммерсивті дизайнер (қатысушыны іс жүзінде жоқ имитацияланған шындыққа қатыстыратын шоулар немесе саяхаттар жасайтын маман), медициналық және қол жетімді туризм менеджері, VR құрылғыларының операторы және тағы сол сияқты мамандықтар пайда болуы керек.2025 жылға қарай ыдыс жуушылардың, билеттерге тапсырыс қабылдау агенттерінің, қабат бойынша кезекшілердің (қонақ үй, кемпинг, пансионат), билеттерді брондау операторларының, туристік агенттіктердегі кеңсе менеджерлері қызметтерінің жоғалуы болжануда. 2030 жылы консьерждердің, қонақүйлердегі хабаршылардың, есікшілердің, қонақүйлердегі брондау операторларының, түгендеу қызметкерлерінің, қонақүйлердегі тасымалдаушылардың және тіпті бөлме тазалаушылардың жоғалуы болжануда [10].

Қазақстанда саланы цифрландыру және коммерцияландыру бағдарламасы шеңберінде танымал әлеуметтік желілердің және әлемге танылған ақпараттық порталдардың онлайн-платформалары мен ресурстары пайдаланылады. Прогрессивті цифрлық шешімдердің бірі-шетелдік туристерді тұрғылықты жері бойынша тіркеуге арналған е-Qонақ электронды өнімі. Бұл электронды құрал қазір көші-қон органдарына нақты уақыт режимінде туристер туралы өзекті ақпарат пен тиімді статистикалық есептерді ұсынады. Елде 2021 жылы турситік заңнамаға бірқатар елеулі өзгерістер енгізілді, оның нәтижесінде шетелдік туристер үшін туристік агенттіктердің шығыстарын 15 000 теңге көлемінде субсидиялау; коммерциялық ұйымдардың тау шаңғысы курорттарына арналған жабдықтарды сатып алуға жұмсаған шығындарының бір бөлігін 25% көлемінде өтеу; туристік пакеттерге енгізілген авиабилеттерге кәмелетке толмаған жолаушыларды авиатасымалдау үшін ішкі рейстерде балаларға тегін субсидиялар беру; туристік объектілерді салу және реконструкциялау кезінде жекелеген коммерциялық құрылымдарға шығыстарды 10% мөлшерінде өтеу; коммерциялық ұйымдардың жол бойындағы сервис объектілерін салуға жұмсалған шығындардың бір бөлігін 10% мөлшерінде өтеу; экскурсиялық автобустарды сатып алуға жұмсалған шығындардың бір бөлігін 25% мөлшерінде өтеу; санитариялық-гигиеналық тораптарды ұстауға жұмсалған шығыстарды айына 83 300 теңге мөлшерінде өтеу сияқты мемлекеттік қолдау шаралар іске асырылады.

Бұдан басқа, заңнамаға мынадай өзгерістер енгізілді: басым туристік аумақтар тұжырымдамасы енгізілді; инвестициялық преференцияларға үміткер болуға мүмкіндік беретін туристік инвестициялық жобалар үшін инвестициялық шек ай сайынғы сыйақы индексінің (MRI) екі миллионнан екі жүз мыңға дейінгі көрсеткішіне дейін төмендетілді; «туристік алым» жүйесі енгізілді; туроператорлық лицензиялар әртүрлі санаттарға бөлінді, атап айтқанда, шығу, кіру және ішкі туризм үшін. Сонымен қатар, 77 елдің азаматтары үшін визасыз режим, соның ішінде Қытай азаматтары үшін визасыз режим және Үндістан мен Иран азаматтары үшін 14 күнге дейінгі визасыз режим қолданылады. Халықаралық әуе қатынасы 28 елмен 111 маршрут бойынша қалпына келтірілді. Туристік секторда бірнеше қонақ үй бизнесі нысандары мен көрікті жерлер, соның ішінде Түркістандағы «Керуен Сарай» кешені, Ақтаудағы «Тетис Блу» тақырыптық паркі, Алматыдағы «Swissotel», Алматыдағы «HolidayInnExpress», Шымкенттегі «Дора» қонақ үйі және т.б. пайдалануға берілді. Кәсіпкерлікті дамыту жөніндегі ұлттық жоба шеңберінде 2025 жылға қарай 170 000 жұмыс орнын, оның ішінде 2022 жылы 25 000 жұмыс орнын құру жоспарлануда. 2021 жылдың соңында нақты саны 31,680-ге жетті, жоспарланған 22000-нан асты (44%-дан асып кетті).

2019 жылға арналған мемлекеттік бағдарламаға сәйкес, басым инфрақұрылымдық жобаларды көрсете отырып, үздік 10 туристік бағыт анықталды. Инфрақұрылымға жалпы сұраныс 422 млрд теңгеге 178 жобаны қамтыды. Қазіргі уақытта жалпы сомасы 181,1 млрд теңгеге 98 жобаны қаржыландыру қамтамасыз етілді, 47 жоба бойынша құрылыс аяқталды. 2021 жылы елу жоба 63,5 млрд теңгеге қаржыландырылды, ал 2022 жылы жалпы сомасы 53,4 млрд теңгеге жиырма үш жоба қаржыландырылды. Қазіргі уақытта ағымдағы күш-жігер ағымдағы жылға арналған жобаларды қаржыландыруға бағытталған. Бұл жобалардың орындалуы үнемі бақылауда болады, қажет болған жағдайда жеке қолдау көрсетіледі [7].

Қазақстан аумағында туризмнің барлық түрлерін дамыту үшін кең мүмкіндіктер бар. Оның тарихи негізі біздің дәуірімізге дейінгі үшінші мыңжылдыққа бастау алатын Ұлы Жібек жолының пайда болуы мен эволюциясында жатыр. Табиғи және климаттық жағдайларының арқасында Қазақстан рекреациялық ресурстарға, бірегей табиғи көрікті жерлерге және туған қазақ даласынан бастау алатын керемет құнды мәдени мұраға бай. Еліміздің мыңжылдық мәдениеті мен сұлулығы әркімді қызықтырады. Бүгінде Қазақстан туризмнің барлық түрлерін, атап айтқанда білім беру, медициналық, этникалық, экологиялық, жастар, балалар, балық аулау, аңшылық және т.б. ұйымдастырып дамыта алады. Қазақстандағы ең танымал туристік бағыттарға тау, мәдени, этнографиялық, экологиялық, су және спорттық туризм жатады. Қазақстан Ұлы Жібек жолының бойында орналасқан және ежелгі заманнан бері бүкіл түркі әлеміндегі көрнекті орын ретінде тарихи танылған. Туризмнің қайнар көзі ретінде қызмет

ететін керемет қорғалатын табиғи аумақтар, емдік бұлақтар, археологиялық және тарихи орындар шынымен ерекше. Жақында бүкіл әлем бойынша әртүрлі туристік маршруттар бойынша елге келетін туристер санының өсуі байқалды. Бұл біздің еліміз танымал бола бастағанын білдіреді. Шетелдік сарапшылар ішкі саяси тұрақтылық пен әлеуметтік үйлесімділік туризмнің дамуына оң әсер ететінін атап көрсетеді. Дегенмен, Қазақстан туристік сектордағы жетекші елдермен бәсекелестікте әлі де қиындықтарға тап болып отыр. Қазақстанның имиджін арттыру туристік кластерлер мен инфрақұрылымды дамыту, туристік кадрларды даярлау, инновациялық жобаларды іске асыру және елдің туристік имиджін қалыптастыру үшін перспективалы мақсат болып қала береді. Сонымен қатар, саяси имидж туризмнің дамуына айтарлықтай әсер етеді [2].

Туристік өнімнің бірегейлігі мен сапасына қарамастан, жоғары дамыған инфрақұрылымның (көлік инфрақұрылымы, телекоммуникация, байланыс арналары, тұрмыстық қызметтер және т.б.) болмауы саяхатқа қанағаттану деңгейін төмендететінін, соның салдарынан туристік келулер санының азаюына және ішкі және әлемдік туристік нарықтардағы аумақтың бәсекеге қабілеттілік деңгейінің төмендеуіне әкелетінін есте ұстаған жөн. Осыған байланысты әртүрлі аумақтық деңгейлерде (ел, облыс, аудан, қала) туризмді ұйымдастырудың жаңа тәсілдерін әзірлеу қажет. Осындай әдістердің бірі - кластерлік тәсіл. Қазіргі уақытта отандық туризм үшін тиісті әкімшілік-аумақтық құрылымның бәсекеге қабілеттілігін арттыру мақсатында кластерлерді қалыптастыру міндеті өзекті болып отыр. Туристік кластер-бұл туристік өнімді құрумен, өндірумен, жылжытумен және сатумен, сондай-ақ туризм индустриясымен және рекреациялық қызметпен байланысты қызметпен айналысатын өзара байланысты кәсіпорындар мен ұйымдардың бір шектеулі аумағындағы шоғырлану [3]. Туристік кластерді құрудың мақсаты-синергетикалық әсер есебінен туристік нарықтағы аумақтың бәсекеге қабілеттілігін арттыру, оның ішінде: кластерге кіретін кәсіпорындар мен ұйымдар жұмысының тиімділігін арттыру; инновацияларды ынталандыру және жаңа туристік бағыттарды дамыту.

Туристік кластерді құру іс жүзінде аумақтың түрін анықтайды және аймақтың оң имиджін қалыптастыруға ықпал етеді, бұл тұтастай алғанда жоғары функционалды туристік ұсыныстар мен бәсекеге қабілетті туристік өнімдерді жасайды. Қазақстанда бес туристік кластер құру мүмкіндігі бар: Астана, Алматы, Шығыс Қазақстан, Оңтүстік Қазақстан және Батыс Қазақстан. Біз алтыншы кластерді - Орталық Қазақстанды дамытуды ұсынамыз. Орталық Қазақстанда «Ұлытау» бағытын этнографиялық, қасиетті, экскурсиялық, экологиялық және аңшылық-трофейлік туризм түрінде дамытуға болады. Ұлытау өңірінде көптеген табиғи, мәдени және тарихи объектілер орналасқан: ерекше қастерлі табиғи мұра объектілері (мәдени ландшафттар); археологиялық және сәулет ескерткіштері; діни және ғибадат объектілері: Жошы хан, Әмір Темір сияқты тарихи тұлғалармен байланысты ғибадат ету орындары, тарихи және саяси оқиғалармен байланысты қасиетті орындар бар.

Қорытынды

Қазақстан Республикасының қазіргі заманғы туризм индустриясы халықаралық қызметтер үлесінің дамып келе жатқан саласының бірі болып табылады. Негізгі іс-шаралардың бірі туристік фирмалар мен агенттердің халықаралық туристік жәрмеңкелерге, көрме конференцияларына және т.б. қатысуы және Қазақстан аумағында әлемдік деңгейдегі іс-шараларды өткізу болып табылады. Елімізде Еуразияның қоғамдық және мәдени орталығын құру үшін конгресстік туризмді дамыту маңызды. ЮНЕСКО және ЭЫҰ бағдарламаларына туризм саласындағы халықаралық ынтымақтастық жөніндегі жұмыстарды жүргізуге қатысу, сондай-ақ шет мемлекеттермен көпжақты келісімдер жасасу керек. Туристік имиджді қалыптастыру үшін туристік хабарлама орталықтарын ұйымдастыруға, сондай-ақ Қазақстанның шетелдегі елшілігінде уәкілетті тұлғаларды араластыруға назар аудару қажет. Елдің туристік мүмкіндіктерін жарнамалауда ұлттық әуе қатынастарын және басқа да көлік кәсіпорындарын пайдалану қажет.

Шетелде Қазақстан туралы жоғары сапалы полиграфиялық басылымдарды ілгерілету жөніндегі жұмысқа баса назар аудару керек. Сонымен қатар, елімізде әлемдік деңгейдегі түрлі

мәдени, спорттық, туристік іс-шараларды өткізу қажет. Қазақстанның туристік имиджін арттыруда республика аумағына кіру тәртібін оңайлату, кедендік шараларды компьютерлендірудің бірыңғай жүйесін енгізу көзделген. Кластерлік даму арқылы туристік өнім мен туризм индустриясының бәсекеге қабілеттілігін арттыру кластерлік буындарды құру, олардың өзара іс-қимылын жақсарту және республикалық мастер-жоспар түрінде ұсынылған іс-қимылдардың басым жоспарларын іске асыру үдерісін жеделдетуге көмектеседі. Қазақстанда туристік кластерлерді құру және дамыту шеңберінде отандық туристік өнімді әлемдік нарыққа жылжыту мақсатында белсенді және қатаң маркетингтік саясат жүргізу жоспарлануда. Туризмнен түсетін кірістер мұнай, мұнай өнімдері мен автомобильдер экспортынан түскен кірістерден кейін тұрақты үшінші орында. Әлемдік туристік нарықтың дәстүрлі аудандары өздерінің рекреациялық сыйымдылығының шегіне жеткендіктен, туризмнің өсуі негізінен туристер баратын жаңа аумақтар есебінен дамиды. Осыған байланысты, Қазақстанның әлемдік туристік нарықта өзінің лайықты орнын табудың бірегей мүмкіндігі бар.

Пайдаланылған дереккөздер тізімі

1. Досалиев У.К., Уразбаева Г.Ж., Абишова А.У., Утемисова Г.Т. Развитие индустрии гостеприимства как одного из приоритетных направлений развития туризма в Республике Казахстан // Экономика Центральной Азии, 2017. – Том 1. – № 2. – С. 91-100.
2. Шайкенов Ж.Ш. Проблемы развития туризма в Республике Казахстан // Экономика и эффективность организации производства, 2019. – № 30. – С. 85-88.
3. Концепция развития туристской отрасли Республики Казахстан до 2020 жылы Утверждена постановлением Правительства Республики Казахстан от «19» мая 2014 жылы № 508. [Электронный ресурс] - https://almatytourism.kz/upload/Files/Konceptiy_tourism_2020_rus.pdf
4. Об утверждении Концепции развития туристской отрасли Республики Казахстан на 2023 – 2029 жылы. Постановление Правительства Республики Казахстан от 28 марта 2023 жылы № 262. [Электронный ресурс] - <https://adilet.zan.kz/rus/docs/P2300000262>
5. Об утверждении Государственной программы развития туристской отрасли Республики Казахстан на 2019-2025 жылы Постановление Правительства Республики Казахстан от 31 мая 2019 жылы № 360. [Электронный ресурс] - <https://primeminister.kz/assets/media/gp-po-turizmu.pdf>
6. Қазақстан Республикасы туризм және спорт министрлігінің туризм индустриясы комитеті [Электронды ресурс] - <https://www.gov.kz/memleket/entities/tourism?lang=ru>
7. Развитие туризма в Казахстане после пандемии — подведены итоги первых шести месяцев 2022 года [Электронды ресурс] - <https://primeminister.kz/ru/news/reviews/razvitie-turizma-v-kazahstane-posle-pandemii-podvedeny-itogi-pervyh-shesti-mesyacev-2022-goda-237546>
8. ҚР-ның стратегиялық жоспарлау және реформалау агентігінің Ұлттық статистика бюросы. [Электронды ресурс] - <https://stat.gov.kz/region>
9. Travel&Tourism Development Index 2021 [Электронды ресурс] - <https://www.weforum.org/reports/travel-and-tourism-development-index-2021/>
10. Какое будущее ждет туристическую отрасль? [Электронды ресурс] - <https://inbusiness.kz/ru/news/kakoe-budushee-zhdet-turisticheskuyu-otrasl>
11. Бюро национальной статистики Агентства стратегического планирования и реформ РК. [Электронный ресурс] <https://stat.gov.kz/ru/industries/business-statistics/stat-tourism/>

CRITICAL ANALYSIS OF THE UNIQUE CULTURAL HERITAGE OF NOMAD ANCESTORS

Uaisova A., Senior lecturer, Kazakh Ablaihan University of International Relations and World Languages Almaty, Kazakhstan
Nyamaa Lkhagvajav., President of Associazione Mongolia Italia, Italy,

Abstract. The study examines cultural heritage of nomad ancestors of great steppe, Kazakhs and Mongols. Based in autoethnography and retrospective research authors gave critical analysis of common heritage for both nations. There are lots of similarities and common cultural code. Our unique heritage makes us different from others and transferable to the next generations.

Key words: cultural heritage, Kazakhs, Mongols, cultural code, autoethnography, retrospective research

Андатпа. Осы зерттеуде ұлы даланың көшпелі ата-бабалары қазақтар мен моңғолдардың мәдени мұрасы зерттеледі. Авторлар автоэтнография мен ретроспективті зерттеулерге сүйене отырып, екі халыққа ортақ мұраға сыни талдау жасады. Көптеген ұқсастықтар мен ортақ мәдени код бар. Біздің бірегей мұрамыз бізді басқалардан ерекшелендіреді және кейінгі ұрпаққа беріледі.

Түйін сөздер: мәдени мұра, қазақтар, моңғолдар, мәдени код, автоэтнография, ретроспективті зерттеу

Аннотация. В исследовании рассматривается культурное наследие предков-кочевников Великой степи, казахов и монголов. На основе автоэтнографии и ретроспективных исследований авторы дали критический анализ общего наследия обоих народов. Есть много общего и общий культурный код. Наше уникальное наследие отличает нас от других и позволяет передать его следующим поколениям.

Ключевые слова: культурное наследие, казахи, монголы, культурный код, автоэтнография, ретроспективное исследование

Last year marked a significant milestone as we convened for a pivotal meeting with Nyamaa Lkhagvajav, a distinguished individual from Mongolia. Despite the geographical and linguistic differences that separate our nations, our extensive conversation unveiled striking parallels in our shared history and culture.

Nyamaa's academic journey, acquiring a degree in Russia and now residing in Italy, mirrors the global interconnections. Notable, the linguistic contrast between our Mongolian and Kazakh roots, despite both belonging to the Altai language family, highlight the fabric of our cultural heritage.

Nyamaa Lkhagvajav is a President of Associazione Mongolia Italia, association which is established in 1990, with a mission to create a cultural and business bridge between two countries. Over the years, focus has evolved to cultural and education initiatives, promoting Mongolian culture and education in Italy and organizing myriad of events fostering exchange of ideas and knowledge in both Italy and Mongolia.

Our discourse spanned a considerable duration, revealing numerous points of convergence within the historical and cultural dimensions that define our respective backgrounds. Encouragingly, despite our shared affiliation with the Altai language family, our linguistic expressions diverge significantly; while her native tongue is Mongolian and my is Kazakh—a language with roots in the Turkish linguistic group. In spite of this we found cultural bond underscored the rich tapestry of diversity and very close within our shared cultural lineage.

One of the similarities cultural code of the territory. The cultural code of the territory is the key that creates the atmosphere of the place, a special spirit and special conditions, people of a certain place have a biological and psychological need to rely on the history of their place, centuries-old traditions, customs and foundations, as it mentioned by Kimenkova "the formative and organizing force of cultural life" [1] and of course, it is most convenient to rely on traditions and customs in that environment an environment that gives the nomad a sense of something eternal, of what has already been and what has already been time-tested, what is reliable and indestructible, a feeling that they can be confident in their future, and also in the future of their children and descendants [2].

The cultural code is the very highlight that exists in any territory, which cannot be felt and touched, counted and seen, it is impossible to measure in weight, in length, it is very difficult to measure in money. This is exactly what the territories themselves create, which give people the opportunity to rely on historical meaning and build an image of the future, and this is what allows a person to identify himself with this place.

The cultural code is intertwined from the foundational knowledge of eminent thinkers, encompassing a spectrum of disciplines that flourished in central Asia, including natural sciences, medicine, music, socio-philosophical concepts, as well as pedagogical and didactic principles [3], Al-Farabi united the learning and experience as the importance of education: every theoretical knowledge must be practiced in practice [4].

The unique natural and historical and cultural heritage of great steppe with their significant value foster ethno-national consciousness: patriotism, high citizenship and ethno-national immunity in relation to ideologically alien cultures, preserve the cultural and sacred memory of the ethnic group, are part of historical consciousness, actualize the values of the past for the present and the future.

The uniqueness of the nomad heritage lies in the fact, and it must be emphasized, that nomads are in conditions of great remoteness from each other, in conditions of great distance from one family

from another, in limited communication, which is associated with conducting a specific way of life, seasonal nomadism to the best pastures for the sake of numerous herds [5].

Nevertheless, the cultural code of the nomads has been preserved for more than 2000 years and is very clearly marked in the life of every person.

The nomadic heritage of the ancestors is centuries-old established family traditions and customs. These are hospitality, family dinners, national holidays, significant events such as weddings and funerals, these are all those events that unite everyone, both elderly and young relatives, friends and acquaintances, give an opportunity to see each other, exchange information, establish new and strengthen old friendships.

A trusting relationship plays an important role in the family – it is a discussion of any topic, from simple to complex. Holding events during which all family members gather is a good reason to hold a family council to discuss plans for the year, for a certain period of time, consider urgent problems and find ways out of them, discuss the family budget, expenses for the next year or season.

The nomads of the Great Steppe still live in the ger (Mongolian yurt) [6] and in Kazakhstan the main artefacts of nomad's material culture is their folding-slatted housing made of cloth and called yurt. The yurt represents not just the way of housing in the lifestyle of traditional Kazakh nomad culture [7]. For both nations is common, the family council usually takes place inside the ger sitting around the hearth, which gives children and teenagers the opportunity to attend meetings, so they can express their opinions on caring for cattle, exchange their observations, where is the best pasture, and etc., which is very encouraged by adults, they can be listened to, they can be given a task related to everyday life. From an early age, children are already aware of family events, and slowly they begin to absorb traditions and customs in an unconscious form [8], [9].

For centuries, the nomads have strengthened the continuity of generations, great respect for the oldest and older family members. These family traditions were reverently transferred and are being transferred from family to family, from elders to younger ones, in other words, this is the most priceless and important legacy that their ancestors left them, and which is carefully passed down through the centuries.

What is the cultural code of the territory? This is not only what lies on the surface, it is what is transmitted as a system of symbols and signs that fills the life of nomads. The manners of behavior at home and away are filled with respect for one's neighbor, anything is given or accepted only with the right hand, or with two hands at the same time, which makes sense – I have nothing wrong with you, I am unarmed, and I came in peace. Accepting or giving with your left hand is perceived as an insulting gesture towards another person. So, for example, before entering the ger, a person who comes with a knife or any other piercing and cutting tool leaves it with a foot outside the house, and when entering tries not to step on and hit the threshold with his shoes, so as not to misunderstand that he came with bad intentions.

Every gesture and every word can have a certain meaning, only by his behavior alone, without saying a word, the visitor can already convey a huge amount of information about himself and his intentions.

The cultural code of the territory is a feature characteristic of this place, it is a local narrative, fairy tales, stories, myths, legends, epics. All this is transmitted as a collective unconscious in the course of life, daily at home and during family holiday gatherings, it is an inseparable part of the ordinary life of a nomad. Musical instruments such as dombra, kobyz a way of preservation and tradition transfer. Ethnic music is, one of similar ways of Kazakh traditional heritage reading. Every family keeps a Mongolian musical instrument “Morin Huur” and every boy tries to learn how to play it, because it is believed that the sounds of this instrument distance evil spirits and negative energies from home, attract healthy positive energy of the sky, sun and earth.

In Asian cultures, men are groomed to safeguard the household from external threats, while women are nurtured in the art of maintaining the familial hearth, ensuring a constant supply of warm meals and freshly brewed tea.

The idea of eternal values is also reflected in national ornaments, one example may be the ornament of eternity, which symbolizes the reverence and memory of the people for great meanings,

this is just an example of how meanings that people have in the unconscious can be imprinted in a symbol and sign, this is what they have on their the heart. Because the cultural code is the most sincere thing that can be expressed by the territory, it is the very reflection of the soul.

Both Kazakh and Mongols as nomadic people horse became one of the main features in national identity, because horse plays enormous role in Kazakh life and nomad life of Mongols. A very important and significant factor in the formation and transmission of family traditions and values is that grandmothers, grandfathers, parents, uncles and aunts, older children, that is, the entire older generation, do any work together with younger children, because this introduces the child to family values, teaches them to show their feelings for loved ones and this is done without distinction in age and gender. Children, already at the age of one, begin to learn how to ride a horse in a playful way, by the age of three a child can already ride himself quite confidently, and at the age of 6-7 children can participate in horse racing on foals. This is a great opportunity to “pleasant with useful” to leave memories of these events in the child's memory, because it is in childhood that children acquire that charge of optimism and inner warmth, which later, becoming an adult, will carry through their whole life, and the more they receive this charge, the better, since kind people have a huge positive impact family traditions passed down in childhood, and this unites the family.

The territory to which a person is magnetized is a kind of historical center, a cultural invisible dome under which a person is charged with energy, it is a place where a person is comfortable and convenient, and this attracts the attention of others, both from the historical and cultural, and from the economic and investment side.

That is, the cultural code of the territory works quietly, but continuously only in its territorial identity and as a result becomes the basis of territorial branding, the basis of interaction between nomads and guests, the local population and travelers and tourists, and it all happens in a sincere and natural manner.

It is important to continue to preserve this historical center, this balance between nature, terrain and human activity, so that even with the development of society this territory does not lose its attractiveness, because this is an image that penetrates into the heart of almost everyone, because it is unique - a kind of territorial branding.

It is necessary to study in advance how the mechanism of economy and investment can work, how this cultural code, this territorial identity, can benefit this place. Because crafts such as tourism and trade can work and develop on such a territorial identity, and this is a great opportunity to improve the life of a nomad while leaving centuries-old customs and traditions unchanged.

That is, all the benefits of the economic efficiency of territorial branding are visible here – a huge opportunity to attract tourists, the opportunity to activate family-owned private production of wool, leather, dairy products with access to the domestic and international levels.

References:

- 1.Klimenkova, A. M. Kul'turnye kody kak faktory formirovaniya cennostnyh orientacij//Vestnik Rossijskogo universiteta druzhby narodov. Seriya: Sociologiya. 2013.№2. 5-12.
- 2.Babosov Evgenij Kul'turnyj kod natsii: sushchnost' i osobennosti// Nauka i innovacii. 2016. №3 (157). 48-50.
- 3.Khodjamkulov, U., Makhmudov, K., & Shofkorov, A. The Issue of Spiritual and Patriotic Education of Young Generation in the Scientific, Political and Literary Heritage of Central Asian Thinkers// International Journal of Psychosocial Rehabilitation .2020. №24(05). 6694-6701.
- 4.Сүлейменов, П. М., & Турап, А. Al-Farabi's thoughts of importance of teaching and knowledge// Вестник КазНУ. Серия Востоковедения. 2019. №90 (3). May, T. Culture and customs of Mongolia// Bloomsbury Publishing USA. 2008.
- 5.Sarfi, M. S. Customs and traditions in Mongolia// The Journal of Central Asian Studies. 2010. №19(1). 139.
- 6.Aljanova, N., Borbassova, K., & Rysbekova, S. A semiotic analysis of the yurt, clothing, and food eating habits in Kazakh traditional cultures// International Journal of Critical Cultural Studies. 2016. №14(1). 27-36.
- 7.Yeleukulova, G., & Yeleukulova, A. Kazakh culture, oral tradition and folklore// Alatau Academic Studies. 2016. №2. 61-65.
- 8.Sanders, A. Mongolia-Culture Smart!//The Essential Guide to Customs and Culture. Bravo Limited. 2016.

ASSESSMENT OF CURRENT TRENDS IN TOURISM PRODUCT PROMOTION

Beisenbay A.Zh., 2nd year master student, L.N. Gumilev Eurasian National University,
Astana, Kazakhstan

Андатпа. Мақалада туристік өнімді жылжытудың заманауи тенденциялары мен мақсаттары зерттеліп, бренд құру мысалдары қарастырылады. Интернет желісінде туристік өнімді жылжыту технологияларын дамытуға ерекше назар аударылады. "Қазтұр" туристік агенттігі ұйымдарының жұмысында Интернетті пайдалану талданды.

Түйінді сөздер: туристік өнім, жылжыту жүйесі, интернет-технологиялар, электрондық коммерция, талдау, туристік агенттік.

Аннотация. В статье исследуются современные тенденции и цели продвижения туристического продукта, рассматриваются примеры создания бренда. Особое внимание уделяется развитию технологий продвижения туристического продукта в сети Интернет. Проанализировано использование Интернета в работе организаций туристического агентства "Казтур".

Ключевые слова: туристский продукт, система продвижения, интернет-технологии, электронная коммерция, анализ, турагентство.

Abstract. The article studies modern trends and goals of tourism product promotion, considers examples of brand creation. Special attention is paid to the development of technologies of tourism product promotion on the Internet. The use of the Internet in the work of organizations travel agency "Kaztour" is analyzed.

Key words: tourist product, promotion system, Internet technologies, electronic commerce, analysis, travel agency.

The promotion of a tourism product is the most important stage of work in the tourism market. To varying degrees, tour operators, travel agents, service providers, local, regional and national tourism administrations and other interested organizations are involved in this activity. The effectiveness of these activities ultimately determines the performance of both the individual tourism enterprise and the tourism sector at the level of the region or country as a whole.

In general terms, promotion is understood as the activity of the producer aimed at informing, advertising, arousing interest and stimulating the decision to purchase a certain product. The consequences of the consumer's reaction to such activities are most often denoted by the abbreviation AIDA (from English Attention - attention, Interest - interest, Desire - passion, desire, Action - action), i.e. any attraction of attention, interest in the product, the emergence of a desire to possess it and, finally, actions to acquire it[1].

Current trends in tourism product promotion can be assessed in several key areas. First, digitalization plays a huge role in the promotion of tourism services. Online platforms, social networks, mobile applications are becoming the main channels for attracting and informing travelers. It is important to be able to effectively use digital tools to promote your product[2].

Secondly, personalization has become a major trend in tourism. Customers appreciate an individual approach and personalized offers, so companies are increasingly focusing on audience segmentation and creating unique travel packages.

Also worth noting is the importance of sustainable tourism and environmental responsibility. Modern travelers are increasingly consciously choosing environmentally friendly and responsible tourism products, which makes the focus on sustainability an important factor in the promotion of any tourism product.

Thus, successful promotion of a tourism product in today's environment requires consideration of digital technologies, personalization of offers and pays attention to environmental sustainability. It is important to follow current trends and adapt your promotion strategy to the changing needs and requirements of travelers[3].

According to the Law "On the Fundamentals of Tourism Activity in the Republic of Kazakhstan" "promotion of tourist product - a set of measures (advertising, participation in specialized exhibitions and fairs, organization of tourist information centers for the sale of tourist products, publication and distribution of catalogs, booklets) aimed at providing tourist services;

The Internet plays a key role in the modern travel industry, including travel agencies. Online platforms and websites allow agencies to attract new clients, provide information about tours and services, accept online bookings, and interact with clients through various communication channels such as email, chat rooms and social networks.

Travel agencies are actively using the Internet to market and promote their services through contextual advertising, social media, blogs, video content and other tools. Online booking of tours and services has become a standard practice, which simplifies the travel planning process for clients.

In addition, travel agencies are also actively using the Internet to handle reviews, feedback and reputation management. Customer feedback on booking sites, social media and blogs play an important role in building a company's reputation[4].

The use of the Internet in travel agency organizations has become an integral part of their operations and plays a key role in all aspects of the business. Here are a few key aspects of using the Internet in the work of Kaztour travel agencies:

The use of the Internet in travel agency organizations has become an integral part of their operations and plays a key role in all aspects of the business. Here are a few key aspects of using the Internet in travel agency organizations:

1. Promotion and marketing:

- Creating and maintaining a website, which is the company's digital storefront. Here you can post information about tours, prices, services, customer testimonials, contact information, etc.
- Utilizing social media to engage the audience, publish interesting content, run advertising campaigns and interact with customers.
- Placing contextual and targeted advertising on various online platforms to attract potential customers.

2- Booking and sales:

- Online booking of tours and hotels through own website or popular online platforms.
- Organizing online payments and e-invoicing for customer convenience.
- Utilizing chatbots to automate answers to frequently asked questions and customer support.

3. Feedback and reputation management:

- Monitoring and responding to customer feedback on various platforms.
- Systematically collecting and analyzing feedback to improve service quality.
- Active participation in travel forums and discussions to enhance the company's reputation.

4. analytics and optimization:

- Utilizing analytical tools to measure the effectiveness of marketing campaigns, website traffic, conversions and other metrics[5].

Modern trends and development of technologies for tourism product promotion on the Internet are directly related to the development of e-commerce systems, as today information technologies allow not only to offer a tourism product, but also to purchase it immediately.

The most important categories of e-commerce in the tourism market are B2B (business-to-business) and B2C (business-to-consumer)

Main categories of e-commerce in the tourism market (see Table 1).

E-commerce category (promotion segment)	Characterisation	Examples of interaction between participants

B2B (business-to-business)	Includes all levels of interaction between professional market participants (tour operator - travel agent, tour operator - accommodation facility, etc.)	A travel agency can independently access the tour operator's website (the "Personal Cabinet of a Travel Agency" technology) and form a tour from the services offered by the tour operator for sale to clients. The tour operator, in turn, monitors sales on its website in real time and offers new services
B2C (business-to-consumer)	Retail e-commerce: Internet warehouse, Internet shop	A client can go to the website of a travel agency, tour operator, hotel or sanatorium, select the desired service and book/purchase it

Advertising and information materials in B2B and B2C categories will also be different. By separating the target audiences, marketers can achieve maximum effect in organising communication and promotion of the tourism product.

Within the framework of this work we will analyse one of the leading tourist organisations in Kazakhstan - "Kaztour". The organisational structure of this organisation is presented in Fig.1.

Organisations of the travel agency "Kaztour" actively use the Internet in their work, as it is one of the key tools for promoting and selling travel services. Here are some aspects of the use of the Internet in the work of the Kaztour Agency:

1. Online booking: Customers can easily and conveniently book tours and hotels through the website of "Kaztour" agency. Online booking saves time for both clients and agency staff.

2. Internet marketing: Kaztour actively uses online advertising campaigns to attract new clients, increase brand awareness and promote special offers. Advertising on social networks, search engines, blogs and travel portals helps to attract the target audience.

3. Social media: Kaztour maintains active pages in social networks, where it publishes current news, photo and video travel reports, and customer reviews. This helps to maintain contact with customers, increase brand loyalty and attract new customers.

4. Email marketing: Kaztour uses email newsletters to inform customers about special offers, discounts, new tours and events. Personalised emails help retain customers and encourage new bookings.

5. Online consultations: Kaztour's employees hold online consultations with clients, helping them to choose a suitable tour, answer questions and make a reservation. This is convenient for customers who can get qualified assistance from the comfort of their homes.

Thus, the use of the Internet in the work of the organisation "Kaztur" allows to optimise sales processes, attract new customers, strengthen communication with existing customers and provide a high level of service[6].

The formation of an effective system of tourism product promotion is an important task of tourism and recreational complex management both at the level of tourist destination and at the level of individual organisations or their associations. Studies show that the cooperation of regional and local tourist administrations with tourism and recreation enterprises in the framework of public-private partnership has a good effect in the implementation of this task.

Today, the most effective way will be SEO promotion. No less significant will be the recommendation to fill the site and groups in social networks with information, which at this stage is not enough. As a solution to the shortcomings of promotion through social networks, It is suggested to pay attention, first of all, to Instagram, which is one of the most popular networks.

Fig. 3 presents the main recommendations for promotion Instagram.

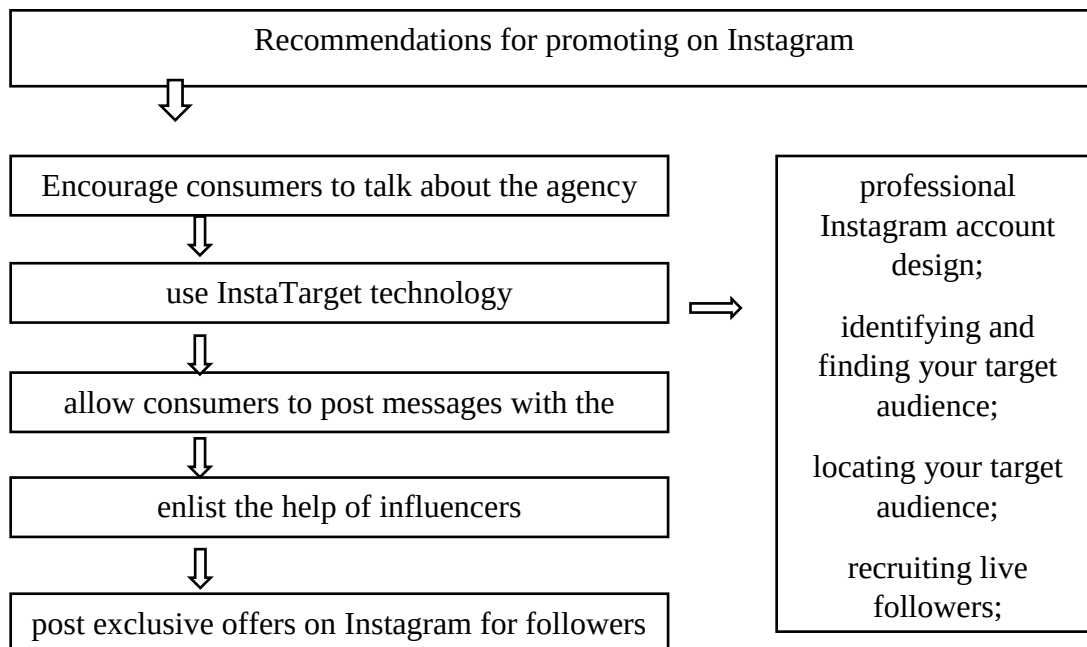

Figure 2 - Recommendations for promotion on Instagram

The choice of specific promotion methods and channels, as well as budget allocation between them depend on the specific campaign. The set of promotion methods and the strategy for organising this process together form a system of tourism product promotion. According to our estimates, the average share of the budget for the promotion of tourist products on the Internet today is from 60 to 80% of the total budget for promotion.

This paper analyses one of the leading tourism organisations in Kazakhstan, KazTour. Founded in 2001, KazTour was one of the first tourist organisations in Kazakhstan, which began to introduce technologies relevant at that time and apply foreign experience to develop the domestic tourism market and improve the level of service for Kazakhstani tourists.

No less significant will be the recommendation to fill the website and groups in social networks with information, which at this stage is not enough.

As a solution to the shortcomings of promotion through social networks, it is proposed to pay attention, first of all, to Instagram, which is one of the most popular networks.

List of Used Sources:

1. Campos, Ana Cláudia, et al. "Co-creation of tourist experiences: A literature review." *Current Issues in Tourism* 21.4 (2018): 369-400.
2. Hjalager, Anne-Mette. "A review of innovation research in tourism." *Tourism management* 31.1 (2010): 1-12.
3. Serdyukov S. D. D., Serdyukova N. K., Romanova L. M. System of tourist destination promotion as a component of information support in tourism // *Vestnik of Eurasian Science*. - 2018. - T. 10. - №. 2. - C. 44.
4. Moshnyaga E. V. Main tendencies of tourism development in the modern world // *Vestnik RMAT*. - 2013. - №. 3 (9). - C. 20-34.
5. Shmarkov M. S. Trends in the development of modern entrepreneurship in the tourism market // *Scientific Notes of OrelGIET*. - 2016. - №. 4. - C. 150-152.
6. Mamrayeva D. G., Tashenova L. V. Evaluation of attractiveness of Kazakh tourist websites // *Telescope: Journal of Sociological and Marketing Research*. - 2015. - №. 4. - C. 37-40.

ЖЕТИСУ ОБЛЫСЫНЫҢ ТУРИСТІК-РЕКРЕАЦИЯЛЫҚ НЫСАНДАРЫ

Абдилдаева Н.Д., Туризм мамандығының 1 курс докторанты, Әл-Фараби атындағы Қазақ
Ұлттық университеті, Алматы қ., Қазақстан
Сарсебаева А.М., Алматы Технологиялық Университеті, Алматы қ., Қазақстан

Андатпа. Аталған мақалада Жетісу облысының туристік - рекреациялық ресурстары мен дамытуға болатын туристік аудандар қарастырылды. Облыстағы табиғи ландшафттардың бірегейлігі мен алуан түрлілігі туристерді көптеп тартуға мүмкіндік береді.

Аннотация. В данной статье рассмотрены туристско-рекреационные ресурсы Жетысуской области, где можно развивать туризм. Уникальность и разнообразие природных ландшафтов области позволяет привлечь большое количество туристов.

Abstract. This article examines the tourist and recreational resources of the Zhetysu region, where tourism can be developed. The uniqueness and diversity of the natural landscapes of the region allows you to attract a large number of tourists.

Жетісу облысы ҚР президенті Қ.К.Тоқаевтың 2022 жылғы 4 мамырдағы Жарлығына сәйкес 2022 жылдың 8 маусымында құрылды. Облыс аумағы 118,6 мың км² немесе Қазақстан аумағының жалпы ауданының 4,4% құрайды[1].

Елдің қиыр оңтүстік-шығысында орналасқан және шығысында Қытай Халық Республикасымен, оңтүстігінде және батысында - Алматы облысымен, солтүстігінде - Шығыс Қазақстан облысымен, солтүстік-батысында Балқаш көлімен шектеседі.

Облыс құрамына облыстық маңызы бар 2 қала (Талдықорған, Текелі), аудандық бағыныстағы 4 қала, 8 аудан, 352 ауылдық елді мекен кіреді.

2022 жылдың 1 қазанына облыс халқының саны 698,9 мың адамды немесе ҚР халқының 3,5% - құрайды, тығыздығы-1 шаршы км-ге 5,9 адамды құрайды.

Жетісу облысының әкімшілік орталығы Талдықорған қаласы болып табылады (ҚР Президентінің 2022 жылғы 04 мамырдағы Жарлығы). Қала республиканың оңтүстік-шығысында Жетісу Алатауының солтүстік беткейлерінің етегінде теңіз деңгейінен 570-630 метр биіктікте, Қаратал өзенінің жағасында орналасқан. Халқы-201,1 мың адам.

Жетісу облысы аграрлық бағыттағы өңірлерге жатады.

Жалпы жер қоры – 11,8 млн. га, оның ішінде ауыл шаруашылығы алқаптары – 4,5 млн. га; оның ішінде егістік жерлер-528,9 мың га.

Орман қорының ауданы – 2,2 млн. га, оның ішінде орманмен жабылған – 440,4 мың га.

Құрылыс материалдарының кең ассортиментін өндіруге арналған кең таралған пайдалы қазбалардың 125-ке жуық кен орны бар.

Облыста гидравликалық ресурстардың едәуір қоры және жаңартылатын электр көздерін дамытуға мүмкіндік беретін жел, күн энергиясының әлеуеті бар.

Ірі өзендер-Іле, Лепси, Қаратал, Ақсу, Тентек, Ыайты, Шілік және құрты, ірі көлдер - Балқаш, Алакөл, Сасықкөл, Жалаңашкөл.

Жетісу облысы туризмді дамыту үшін айтарлықтай әлеуетке ие. Облыс аумағында Алакөл, Балқаш көлдерінің, Жоңғар Алатауы тау жүйесінің және "Жоңғар Алатауы" және "Алтын-Емел" мемлекеттік ұлттық табиғи парктерінің болуы жағажай, экологиялық, тау және жаяу туризмді дамыту арқылы облысқа туристік ағымды тартуға мүмкіндік береді.

Облыс Қазақстанның оңтүстік-шығыс бөлігін, Жетісу деп аталатын аумақты алып жатыр. Жетісудың жеті өзені " деп: Іле, Қаратал, Биен, Ақсу, Лепсі, Басқан, Сарқан, осы жер арқылы ағып, Балқаш көліне құяды. Жетісу Қазақстанның "інжу - маржаны" деп аталады - бұл бір кездері өз әскерімен Шыңғыс хан өткен, белгілі зерттеуші Шоқан Уәлиханов саяхаттаған, өлке аумағы арқылы "дала скиф жолы" деп аталатын Ұлы Жібек жолының бір бөлігі өткен Жер [2]. Жетісудың тарихи тамыры ғасырлар тереңдігінде жатыр, бұл жер Қазақстанның мәдени өмірінің жүрегі болып саналады.

Жетісу облысының ландшафттарының бірегейлігі, бірегейлігі мен алуан түрлілігі тек республиканың түкпір-түкпірінен ғана емес, басқа мемлекеттерден де туристерді тартады.

Шетелдік туристерді облыс аумағында орналасқан рекреациялық нысандар қызықтырады: Жетісу облысы тарих, мәдениет, табиғат ескерткіштері, бірегей спорт нысандары сияқты рекреациялық ресурстарға бай. Әнші бархан, Жетісу және Іле Алатауының көркем пейзаждары. Табиғаттың ерекше туындысы – Іле өзенінің оң жағалауында орналасқан Әнші Бархан. Жазда желмен тау тіріліп, күшті, үздіксіз шу шығара бастайды. Бір қызығы, бархан жазықта жүрмейді, бірақ мыңдаған жылдар бойы өз орнында қалады.

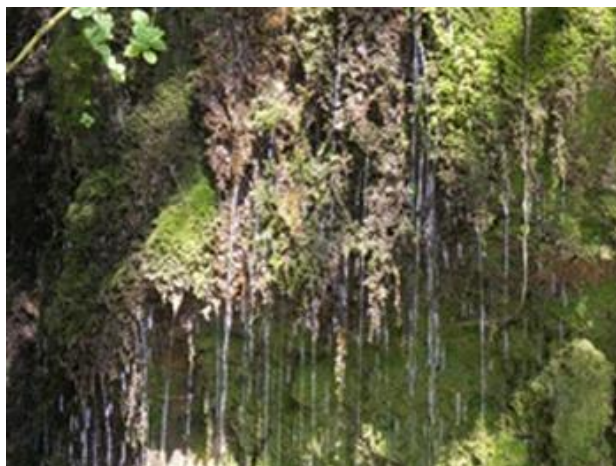
Жетісудың қай аймағын алып қарасаңыз да тұнып тұрған әсем табиғатымен, мәдени-тарихи орындарымен құнды. Іле және Жоңғар Алатауы, Алакөл, Балқаш көлдері, Қапшағай су қоймасы, Іле өзені және басқа көптеген сулы, таулы, сондай-ақ тегістік жерлердің артериялары, минералдық су және балшық көздері, табиғат ескерткіштері, атап айтқанда қайталанбайтын флорасы мен фаунасы, соның ішінде эндемикалық және реликтылық, қорған кешендері, петроглифтер, мұражайлар, мавзолейлер, мазарлар және бұрынғы кездегі сәулет ғимараттары туристердің қызыға қарап, таңданыс білдіретін жәдігерлері. Осы ресурстар облыстың туристік инфрақұрылымының негізгі құрамдас бөлігі екенін көрсетеді.

Арасан. Арасан- барлық жерде емдік қасиеті мол шипалы сулар шығатын жер атауы. Қапал - Арасан да құрамында көмір- қышқыл газды, көмір сутекті, түрлі органикалық заттары бар шипалы суға жатады. Оның құрамында темір, мышьяк, марганец, қалайы, бромды йод, радон кремнийлі ерітінділер бар. Организмге тигізетін әсеріне қарай оның суын пайдалану жолдары да әрқалай. Құрамында түрлі тұз ерітінділері аз Арасан суын асқазанды емдеуге пайдаланса, тұз ерітінділері көп суларымен сүйек, буын, жүйке мен қан тамырлары ауруларын емдейді. Арасанның мұндай қасиеттерін жақсы білген жергілікті халық оны 1859 жылдан бері емге қолданған. Кеңес үкіметі кезінде курорт салынып, жылына 2000- нан астам адам емделіп тұрды. Оның кешенді ғимараттарын салуға және көріктендіруге, Арасанға баратын асфальт жолды жасатуға сол кездегі Қазақстан Компартиясы Орталық Комитетінің бірінші хатшысы Д.А.Қонаев көп еңбек сіңірді. Соның арқасында курорт одақтық мәртебе алды. Ол жерде Д.А.Қонаев, Б.Момышұлы, Қ.Қайсенов, Ғ.Мүсірепов сынды қазақтың біртуар ұлдары демалып, емделген. Қазір «Еркін- Арасан» сауықтыру кешені жұмыс істейді.

Солдат сайы. Қисық ауыз. «Жібек жолы» керуендері Қапал мен Ақсудың арасында жоңғар тауынан тек «Қисық ауыз» асуы арқылы жүрген. Ең қиыны «Бие сыймас» аталатын тік те, шұғыл бұрылысты иінде үлкендігі үйдей қақпа тастар тұрған. Жолаушылар көлігі ол жерден әрең өтетін болған. Қазақтың біртуар ұлдарының бірі, ғалым Шоқан Шыңғысұлы Уәлиханов өзінің «Қашқария сапары» атты еңбегінде Ақсуға қонғанын, ақ патша әскерінің Тасбекеттегі қолбасшысы Абакумовты тосып жатқанын, оның аз ғана қопарғыш жұмсап, Қапал мен екі ортадағы тау жолындағы шатқалдың жартасын жарғанына қуанып келгенін жазады. Жол шамамен 1856 жылы Жетісу губернаторы Гасфордтың Қапал, Лепсі уездеріне келу құрметіне солдаттардың қол күшімен жасалған болатын. Губернатордың атына тілі келмеген қазақтар оны «Қарала көпір», немесе «Солдат сайы», «Қисық ауыз» атанған.

Тамшыбұлақ. Аты айтып тұрғандай Қапал ауылының ортасындағы өзеннің жарқабағынан бұлақ суы көз жасындай мөлтілдеп шығып жататын ара осылай аталады. Тамшыбұлақты алғаш рет зерттеп, сол туралы тарихи деректерді 1856-65 жылдары атақты саяхатшы, этнограф Ш.Уәлиханов жазған. Бұл бұлақтың суын халық көне заманнан бері әр түрлі ауруларды (асқазан, көз, жүйке, сүйек-буын, т.б.) емдеуге қолданған.

Кербұлақ ауданы бір кездері Орта Азияның көрнекті зерттеушісі, ұлы ағартушы, этнограф, шығыстанушы ғалым Шоқан Уәлихановтың соңғы баспана

тапқанымен танымал. Қазақ халқының ұлын еске алу үшін аудан аумағында сәулет-мемориалдық кешен салынды[3].

Соңғы жылдары Алакөл көлінің курорттық аймағы туристер үшін үлкен қызығушылық тудырып отыр, сондай-ақ Қапшағай өңірі рекреация мен туризмді дамыту үшін қолайлы жағдайларға ие. Жетісу облысының аумағында Алтын-Емел мемлекеттік ұлттық табиғи паркі, сондай-ақ Алакөл қорығы орналасқан. Жаркент алқабының аумағында туризмнің аралас қажылық-сауықтыру түрі дамыған.

Облыс аумағында экотуризмді дамыту үшін мүмкіндіктер бар. Облыстағы экотуризмнің негізгі объектілері мен бекітілген бағыттары:

1. "Алтынемел" МҰТП ("Әнші бархан", Катутау және Ақтау таулары, Қызылауыз шатқалының петроглифтері);

2. Алакөл мемлекеттік табиғи қорығы ("тас аралдар - реликті шағала", "Тентек өзенінің атырауын Аққу", "Шұбартөбек аралы", "Арқарлы және Арғанаты таулары, Қарақұм құмдары", "Жетісу Алатауы (Жоңғар Алатауы) жоталары";

Табиғи-қорық қорының барлық объектілерінде, мемлекеттік ұлттық табиғи парктерде рекреациялық және экологиялық туризмді дамыту бойынша жұмыстар жүргізілуде. Олардың аумағында 40-тан астам экологиялық туризм нысандары бар. Туризмнің мынадай бағыттары арқылы жүзеге асырылатын 25 туристік маршрут әзірленді: су (Іле, Шарын, Шелек, Көксу, Қаратал, Лепсі, Тентек өзендері бойынша және басқалары), экстремалды (немесе Жетісу шөлдері бойынша жаяу жүргіншілер), экологиялық (зооотар, геоботаниктер, орнитологтар, экологтар үшін), автотуризм, тау туризмі және альпинизм (Іле Алатауы, Жетісу Алатауы), сондай-ақ велосипед және ат маршруттары. Орман шаруашылығы аңшылық және балық аулау турларын ұйымдастырады.

2022жылы «Алтынемел» ұлттық паркі аумағында жеке инвестордың 2 млрд. теңгедей инвестиция құюының арқасында @visit.altynemel визит орталығы салынған болатын. Бұл визит-орталықтың кафесі бар, Wi-Fi-ға қосылған, мұнда арнайы кәдесыйлар да сатылады. Маңында беседкалар, жануарларды сырттай бақылауға арналған шолу мұнарасы, навигациялық панельдер мен ақпараттық қалқандар орнатылып, 10 глэмпинг салынды. Соның арқасында табиғи парк, оның флорасы мен фаунасы, геологиялық және мәдени-тарихи көрнекті орындары, жаяу жүру маршруттары және мінез-құлық пен қауіпсіздік ережелері туралы толық ақпарат алып қана қоймай, сонымен қатар гид-экскурсоводтың қызметіне тапсырыс беруге болады, экскурсияға шығып, тіпті түнемеге қалуға да болады [4].

Жетісу Алатауының ең әсем тау шатқалдарының бірі - Қорын шатқалының кіреберісінде Текелі тау-кен қаласы орналасқан. Қора өзенінің шатқалында Текелі қаласынан 55 км қашықтықта Жетісудың ең үлкен сарқырамасы - биіктігі 90 метр болатын Бурхан бұлақ орналасқан. Текелі қаласынан 25 км қашықтықта Ойсаз өзенінде емдік қасиеттерімен танымал "жылы кілт" сұр-сутегі көзі бар, ал Жетісу реликті тритон Жетісу Бақа тісі, Жетісу эндемигі, әлемнің басқа жерінде кездеспейді [5].

Осылайша, нарықтық экономика жағдайында туризмнің сауатты және дұрыс ұйымдастырылған дамуы қазіргі әлеуметтік дағдарысты шешуге ықпал етуі мүмкін, өйткені туризм кез келген мемлекеттің, оның ішінде Қазақстанның экономикасын дамытудың негізгі факторларының бірі болып табылады. Жетісу облысының туристік әлеуеті зор. Туризм табиғатты және дәстүрлі мәдениетті қорғауға ықпал етеді. Облыста туристік саланы дамыту туристік саланы дамыту Бағдарламасын іске асыру жөніндегі іс-шаралар жоспарына сәйкес өтуде. Облыстың рекреациялық ресурстарының тартымдылығы ішкі және халықаралық туризмнің дамуына ықпал етеді.

Пайдаланған дереккөздер тізімі:

1. Қазақстан Республикасының әкімшілік-аумақтық құрылысының кейбір мәселелері туралы Қазақстан Республикасы Президентінің 2022 жылғы 3 мамырдағы № 887 Жарлығы
2. Лютерович О.Г., Ягофаров Г.Ф. Популярные автомобильные маршруты по Семиречью. – Алматы, 2004. – 56 с.
3. «7-su.kz» желілік басылымы, 29.12.2022ж
4. Маршрутами Жетысу. Туристский путеводитель. – Талдыкорган, 2010. – 109 с.

ТУРИЗМ – МЕМЛЕКЕТТІҢ ЭКОНОМИКАЛЫҚ ТҰРҒЫДА ДАМУЫНА СЕРПІН БЕРЕТІН САЛА

Мамырбекова Р. Н. педагог-зерттеуші, география пәнінің мұғалімі «А.Байтұрсынұлы атындағы орта мектебі» КММ Жетісу облысы, Алакөл ауданы, Үшарал қ., Қазақстан

Андатпа. Бұл мақалада жалпы еліміздегі туризм саласын өркендету ісіндегі жаңашылдықтарға және тың шешімдерге тоқталамыз. Туризм – бұл кез келген мемлекеттің экономикалық тұрғыда дамуына үлкен серпін беретін сала. Табиғаттың таңғажайып көріністері мен тарихи орындарды, адам қолымен жасалған туристік орталықтары – еліміздің, одан арғысын айтсақ шетелдік меймандардың сүйікті орындарына айнала алады. Бұл ретте, туризм және қонақжайлылық саласын дамыту мен өркендетуге ғылыми түрде назар аударған жөн деп санаймын. Сол кезде, жаһандық бәсекелестікке лайықты болып, әлемдік сұраныстарға толықтай жауап бере аламыз.

Аннотация. В этой статье мы остановимся на нововведениях и новых решениях в деле развития сферы туризма в стране в целом. Туризм- это отрасль, которая дает большой толчок экономическому развитию любого государства. Уникальные природные явления и исторические места, туристические центры, созданные руками человека- могут стать любимыми местами зарубежных гостей. И поэтому считаю целесообразным уделить внимание развитию и процветанию сферы туризма и гостеприимства с научной точки зрения. Только тогда мы будем достойны глобальной конкуренции и сможем полностью отвечать требованиям на мировом уровне.

Abstract. In this article, we will focus on innovations and new solutions in the field of tourism development in the country as a whole. Tourism is a sector that gives a great impetus to the economic development of any country. Amazing views of nature and historical places, man-made tourist centers can become favorite places of our country, and even more so, of foreign guests. At the same time, I believe that it is necessary to scientifically pay attention to the development and prosperity of the tourism and hospitality industry. At that time, we will be worthy of global competition and fully respond to global demands.

Дидары өзгерген дәуірдің бүгінгі сұранысы мен талабына бір назар аударайықшы. Замана ағысы жаңаша тенденцияларға қарай адымдап, өмір сүру сапасы артқан сайын, қызмет көрсету саласынан да сондай жоғары талаптарды міндет етеді. Талаптар қатарында туризм және қонақжайлылық саласына ғылыми тұрғыда назар аудару үрдісі де тұр.

Айналаға зер салсақ, бірін бірі кез келген салада басып озуға талпынған адамдар, бәсекелестік өте жоғары деңгейге жетіп отыр. Әсіресе туристік әлеуеті жоғары елдер арасындағы тай-таластың орны бір төбе. Әркім өзінің мүмкіндігі шеңберінде өз қызметтерін ұсынып, меймандар тартуға тырысып бағуда. Себебі, дүниежүзілік нарықтағы жағдайға назар салсақ, туризм саласы әкелер табыс мөлшері триллион АҚШ долларына жетеді. Бұл деген қыруар қаражат, миллиондаған жұмыс орны, мемлекет қазынасына түсер қомақты салық. Тіпті, туризм саласын әлемдік мұнай өндіру кәсібінен кейін екінші орынға да қоюға болады. Демек, бұл саланың әлеуеті өте жоғары, болашағы айқын.

Шекара сыртына сығалай қарасақ, туризмдік үрдістер әр елдің өмір сүру салтына қарай әралуан болып келеді. Кейбір мемлекеттерде бір біріне деген қарама қайшылықтар да кездесіп жатады. Алайда, туризм саласы жалпыадами құндылықтарды сақтауға, әр ұлттың өзіндік ерекшеліктерін насихаттауға, тарихи, мәдени, табиғи мұраларын зерттеп, оларды кеңінен таныту мен сақтаудың бірден бір тәсілі болып табылады. Бұндағы басты принцип – толағай табысқа кенелу ғана емес, елдік, өңірлік, мемлекеттік құндылықтар да көрініс табады.

Қарт тарихтың қойнауына бір үңілсек, құлдырауға жақын қалған яки әлеуметтік-экономикалық тұрғыда әлсіз дәрежеде болған кей мемлекеттердің қайта жанданып, тұғырын тік көтеруіне туризм саласындағы батыл қадамдары әсер еткенін аңғара аламыз. Бұндай мысалдар әлем картасында көптеп кездеседі және содан үлгі ала отырып, әрекет етудің маңыздылығы күн санап өсіп келе жатыр. Ондай жұмыстар табиғи сұлулығы мен тарихи һәм мәдени мұрасы мол Қазақстан аумағында да жүйелі атқарылғаны жөн. Кәрі құрлықтың қақ ортасында шаңырағын тіктеп, шексіз, шетсіз сары далада салтанат құрған еліміздің қай

түкпіріне көз қадасаңыз да өзіндік ерекшеліктері мен ғажайып көріністеріне көзің сүрінеді. Осы мүмкіндіктердің шекпенінен ұстап, туризм кәсібінің көкжиегін кеңейте түсуде жобалы жұмыстар қолға алынса құба құп.

Төбесі аспан сүйіп, бұйра бұлттардан биік қонақтаған тәкаппар таулары, көгілдір айдыны көзін жауын алып, толқыны жағаға соққанда санаң тыныштыққа тынатын көлдері, алып даланың төсін шайып, су асты байлығын төгіп берер теңіздері, табаның тисе қыздыра түсіп, самал желдің екпінімен тербелген құмдары, түгін тартсаң майы бірге шығатын, ат бауырын сипар шалғынды жайлаулары, таудан құлай аққан екпініне тастар да шыдас бермес асау өзендері, бұлбұлдың торғын үні құлағыңда ойнап, түрлі аңдардың дауысы делебенді қыздырар ну орманы, ғаламтордан көріп «ғажайып» деп баға берер шетелдік әдемі көріністерден асып түсер жерлері бар Қазақстанның бұл бағыттағы потенциалы аса зор. Сондықтан да, қолда бар мүмкіндіктерді толықтай пайдалана отырып, Абайша айтсақ: «Қолымызды мезгілінен кеш сермемей», өз уақытында қармап қалуымыз қажет.

Негізінде, туризм саласы – әр елдегі өзіндік тұрмыстық ерекшеліктерге байланысты қоғамдық, мәдени, ұлттық, шаруашылық дәстүрлерге ие. Бұл саланың тарихи тамыры тереңде жатыр, себебі ол – күні бүгін қанат жайған жас кәсіп көзі емес. Оның өткенін кезең кезеңге бөліп, әлеуметтік қалыптасуымызға қарай бірнеше бөлікте қарастыруға болады.

Олар:

Ықылым замандағы туризмнің алғашқы белгілерінің көрініс табуы;

Елдер арасындағы қарым-қатынас нығайған орта ғасырдағы туризмнің жекелеген түрлерінің белең алуы;

Жаһандану кезеңіндегі, яғни қайта өрлеу дәуірінде туризмнің қоғамдық өмір мен мәдениеттің дербес саласына айналуы;

XVII-XIX ғасырлар аралығында туризм саласының біліми-ғылыми және мәдени тәрбие алудың ажырамас бөлігі ретінде жандануы;

XX ғасырдың соңына дейінгі кезеңде туризмнің жалпыхалықтық феномен ретінде дамуы;

Жаңа замандағы, яғни бүгінгі таңдағы жаһандану үрдісіне лайықтануы.

Ерте заманда туризм ең бірінші кезекте жақын жердегі қалаларды тамашалау, жасанды көл мен өзендер маңында серуендеу, көршілес мемлекеттердің мәдениетімен танысу секілді құбыластардан бастау алды. Ол дәуірде инфрақұрылымның жоқтығына байланысты шалғай жерлерге сапар жылдап созылып, кей тұстарында он жылдықтарға дейін жеткен. Сондықтан да ол жалпыадамзаттық құбылысқа айналуы үшін ғасырлар бойы өзінің тамырын жая түсті. Ал қазіргі таңда, туризм – ол барлығымыздың өмірімізбен сабақтасып жатқан ажырамас бөлігі ретінде қарастырылады. Жердің алыс-жақындығына қарамастан, технологиялық және техникалық жаңалықтардың арқасында саяхаттау ісі біршама оңтайландырылды. Сол себепті ерте туризм мен бүгінгі туризмнің арасында айырмашылық жер мен көктей.

Айта кетерлігі, бұл сала елдің экономикалық өрістеуіне жол ашады және тиісті жердегі халықтың хал-ахуалының көтерілуіне, сондай-ақ инфрақұрылымдық әлеуетіне едәуір серпін берері сөзсіз. Жол, су, жарықтың, тіпті әуе және темір жол жүйесінің өркендеуіне де мүмкіндік береді. Ескере кететіні, бұл жерде тек мемлекеттік қаражат қана емес, жеке бизнес тарапынан тартылар инвестицияның да көлемі аса жоғары болмақ. Тұрақты жұмыспен қамту ісі де ілгерілей түсетіні рас. Сөйтіп, бір ғана сала қыруар шаруаның шешілуіне жол ашады.

Туризмнің дамуы оның түрлі бағыттағы алуан салаларының пайда болуына алып келді. Оны бірнеше топқа жіктеп, жеке жеке қарастыруға да болады.

Демалыс мақсатындағы туризм – бұл белгілі бір жерге шектеусіз уақытқа жанының және тәнінің рахаттануы, физикалық һәм психологиялық тұрғыда тынығу.

Мәдени зерттеу туризмі – өзге ұлттардың, этностар мен шет мемлекеттің рухани құндылықтарын, мәдениеті мен әдебиетін, тарихы мен шығармашылығын, тұрмыстық ерекшеліктері мен салт-дәстүрін танып-білуге бағытталған.

Қоғамдық туризм – ол өзіміздің жақын ағайын-туыс, дос-жарандардың тұрғылықты жеріне серуендеп, олармен қызықты уақыт өткізу.

Спорттық туризм – бұл арнайы спорттық додаларға немесе адамның жеке хоббиі негізінде биік шыңды бағындыру, ең терең ұңғымаға түсу секілді істерге арналады. Сонымен қатар, өзге елдегі байрақты бәсекеге жанкүйер болып бару да осы бағытқа негізделеді.

Экономикалық туризм – кәсіптік, бизнесті дамыту, экономикалық немесе коммерциялық мақсатта жүзеге асады. Бұнда басты мақсат ретінде өз ісін дамыту, табыс көзін ұлғайту, тәжірибе жинақтау, жәрменке, көрмелерге қатысу секілді жұмыстар жүзеге асады.

Саяси туризм – бұл дипломатиялық және саяси іс-шараларды ұйымдастыруға, өзге елдердің әлеуметтік-экономикалық жағдайын таразылау, баға беру мен пікір алмасу мақсатын көздейді.

Бұл ретте ескере кететіні, ішкі және сыртқы туризмді де екшеп-айырып алғанымыз жөн. Әр ел үшін өзінің ұлттық, яғни ішкі туризмін дамыту басты приоритет болып табылады. Ол үшін инфрақұрылымдық серпіннен бөлек, қонақжайлылық индустриясын да назардан тыс қалдырмау қажет. Аталған саламен сабақтаса дамитын, туризмнің тұғырын тік көтеруіне үлес қосатын – қонақ үй, демалыс нысандарының бизнесі. Бұл екі сала бірін бірі көтермелеп, қоса дамыған жағдайда бұқараның да, биліктің де ұтар дүниесі көп бола түспек. Статистикаға назар салсақ, туризмнің үлесіне әлемдік капиталдың 7 пайызы, салықтық түсімнің 5 пайызы, тұтынушылық шығынның 11 пайызы кіреді екен. Бұл өз кезегінде жаһандық нарықта туристік әлеуетті одан ары өркендетуге түрткі болып отыр. Туризм индустриясына ғана емес, қонақ үй кәсібіне де экономикалық тиімділікті ұсынуда.

Жалпылай алғанда елімізде туризм саласының потенциалы өте жоғары. Мемлекет және жеке бизнес өкілдері тарапынан тиісті назар қойылып, жүйелі жұмыс атқарылса бағындырар биіктеріміз мол болары сөзсіз. Керегі тек әрекет.

Пайдаланылған дереккөзде тізімі

1. <https://stud.kz/referat/show/34646> (Stud.kz ресми сайтынан)

2. <https://stud.kz/referat/show/34646> (Stud.kz ресми сайтынан)

БАТЫС ҚАЗАҚСТАН ЭКОНОМИКАЛЫҚ АУДАНЫНДАҒЫ ІШКІ ТУРИЗМНІҢ ДАМУ БАҒЫТТАРЫ

Жармаганбетова Н.С., оқытушы М.Өтемисов атындағы БҚУ. Орал, Қазақстан

Хаируллина А.К., магистр М.Өтемисов атындағы БҚУ. Орал, Қазақстан

Андатпа. Қазіргі уақытта Қазақстан Республикасында аумақтық-әкімшілік бірліктердің (субъектілердің) белгілі бір стратегиялық шешімдерді қабылдау бөлігінде дербестігінің кеңеюіне байланысты олардың қызмет ету шарттарын өзгерту процестері жүріп жатыр, бұл олардың толық жауапкершілігін арттыруға әкеледі. Туристік нарықтың заманауи дамуының талаптары географиялық-аймақтық туристік саясатты қысқа мерзімді перспективаға бағытталған іс-шараларды дамытудан стратегиялық жоспарлауға дейін өзгерту қажеттілігін қалыптастырады. Қазақстанның ішкі туризмді дамытуда да, шетелдік саяхатшыларды қабылдауда да әлеуеті зор. Әлемде туризмнің маңыздылығы үнемі өсіп келеді, бұл осы сектордың экономикаға ықпалының күшеюімен байланысты.

Аннотация. В настоящее время в Республике Казахстан в связи с расширением самостоятельности территориально-административных единиц (субъектов) в части принятия определенных стратегических решений происходят процессы изменения условий их деятельности, что приводит к повышению их полной ответственности. Требования современного развития туристского рынка формируют необходимость изменения географически-региональной туристской политики от развития мероприятий, ориентированных на краткосрочную перспективу, до стратегического планирования. Казахстан имеет большой потенциал как в развитии внутреннего туризма, так и в приеме иностранных путешественников. Важность туризма в мире постоянно растет, что связано с усилением влияния этого сектора на экономику.

Abstract. Currently, in the Republic of Kazakhstan, due to the expansion of the independence of territorial administrative units (subjects) in terms of making certain strategic decisions, processes of changing the conditions of their activities are taking place, which leads to an increase in their full responsibility. The requirements of the modern development of the tourist market form the need to change the geographical and regional tourism policy from the development of short-term-oriented activities to strategic planning. Kazakhstan has great potential both in the

development of domestic tourism and in the reception of foreign travelers. The importance of tourism in the world is constantly growing, which is associated with the increasing influence of this sector on the economy.

Батыс Қазақстан облысының қызмет көрсету саласындағы экономикалық дамуының басым бағыттарының бірі туризм саласы болып табылады.

Туризм – белсенді демалыстың, денсаулықты нығайтудың, бос уақытты ұтымды пайдаланудың, адамның мәдени деңгейін көтеру мен ой-өрісін кеңейтудің маңызды түрі, сондай-ақ жергілікті бюджетке келешегі бар кіріс көзі.

Туризм саласындағы негізгі мақсат – қазақстандық және шетелдік азаматтардың туристік қызметтердің түр-түріне сұранысын қанағаттандыруға кең мүмкіндіктер беретін заманауи, тиімділігі жоғары және бәсекеге қабілетті туристік кешен құру, сондай-ақ экономикалық және құқықтық қатынастардағы саланы дамыту тетіктері және Қазақстандағы туристік өнімнің сапасын қамтамасыз ету бойынша шараларды жүзеге асыру [2].

Батыс Қазақстан – таңғажайып, әртүрлі ландшафттармен қатар туристер мәдени мұраның көне ескерткіштерімен таныса алатын кең байтақ аймақ. Қазақстанның батыс бөлігінде тауларды, жазық даланы, үстіртпен қоса теңізді де кездестіре аламыз.

Мұнда дүние жүзіндегі ең үлкен көл – Каспий теңізі, Орал таулары, Үстірт, көптеген табиғи ескерткіштер орналасқан. Ертеде Ұлы Жібек жолы Батыс Қазақстан аумағы арқылы өтіп, артында көптеген таңғажайып ескерткіштер қалды.

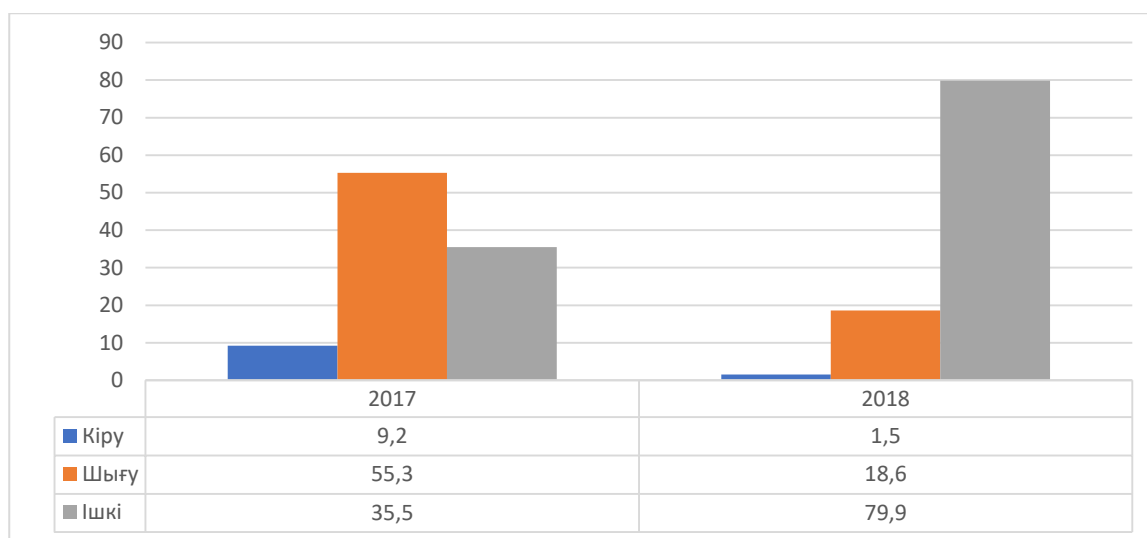
1-сурет. Соңғы 5 жылда Батыс Қазақстанға келген саяхатшылар саны.

Бұл аймақтағы ең маңызды қалалар: Орал, Атырау, Ақтау және Ақтөбе. Дәл осы жерден сіз аймақтың басты көрікті жерлеріне жете аласыз. Мысалы:

Батыс Қазақстан облысында туристік қызметті жеті туристік компания мен төрт жеке кәсіпкер ұсынып отыр. Туристік нарықтың бұл субъектілері халыққа әртүрлі туристік қызметтерді, атап айтқанда әртүрлі елдерге турларды, жол жүру құжаттарын ресімдеуді және Орал маңындағы көрікті жерлерге саяхаттарды ұсынады.

Соңғы бір жылда 137 резидент емес турист келді, оның 28-і ТМД елдерінен. Батыс Қазақстан облысына Ресей Федерациясынан, Германиядан, Даниядан, Түркиядан, АҚШ-тан туристер келді. Кіру туризмі бойынша орындалған жұмыстар мен қызметтердің көлемі (ҚҚС-сыз) 3,9 млн теңгені құрады [3].

Шығу туризмінің географиясы кең. Жыл ішінде жеке кәсіпкерлердің көрсеткіштерін ескере отырып, Ресей, Түркия, АҚШ, Египет және басқа да елдерге 1750 резидент турист кеткен.

2-сурет. 2017-2018 жж. туризм түрлері бойынша туристерді бөлу (туристердің жалпы санынан %)

Туристер барлығы 4737 күн саяхаттап, 366 тур сатылды. Сатылған ваучерлердің құны 52,3 млн.теңгені құрады, жеке кәсіпкерлердің көрсеткіштерін ескере отырып, шығу туризмі бойынша орындалған жұмыстар мен қызметтердің көлемі (ҚҚС-сыз) 8 млн.теңгені құрады, оның ішінде көлемнің 73,7%-ы келеді. брондау орындары бойынша және 26,3% визаны өңдеу бойынша. Ішкі туризм қызметін 7528 адам пайдаланған. 5,3 млн теңгеге 163 жолдама сатылды. Жолдамалардың 70 пайыздан астамын мектеп оқушылары пайдаланған. Мұның барлығы ішкі туризмнің өсіп келе жатқанын көрсетеді, бұл өңірдің зор әлеуетін көрсетеді.

2018 жылға жеке кәсіпкерлердің көрсеткіштерін қоса алғанда орындалған жұмыстар мен қызметтердің жалпы көлемі 22,5 млн.теңгені құрайды, оның ішінде 73,8% (16,6 млн.теңге) орындарды брондау қызметтері, 16,9% (3,8 млн.теңге) - экскурсиялық қызметтер және 9,3% (2,1 млн. теңге) – визалық қызмет көрсету.

Көрсетілген қызметтердің жалпы көлемінде туристік фирмалардың үлесіне 79,1% (17,8 млн. теңге), жеке кәсіпкерлердің үлесі қызметтердің жалпы көлемінің 20,9% (4,7 млн. теңге) келеді [33].

Саяхат мақсаты бойынша 9,4 мың туристке қызмет көрсеткендер келесідей бөлінді: демалыс, демалыс және рекреация 8,6 мың адамды (91,4%), іскерлік және кәсіптік мақсатта – 0,4 мың адамды (4,0%), достары мен туыстарына бару мақсатында құрады. – 0,2 мың адам (2,3%), емдеу, коммерциялық мақсатта – 0,2 мың адам (2,3%).

Көлік түрлерінің ішінде туристердің 45,1%-ы жолаушылар көлігін, 24,2%-ы – қалааралық автобустарды, 20,8%-ы – әуе, 6,4%-ы – темір жол, 3,5%-ы су көлігін таңдаған.

Әуе көлігін резидент емес туристер де (100%), резидент туристер де (78,6%) таңдады. Ішкі туристік бағыттар бойынша саяхаттайтын туристер басқа жердегі көліктерге – жеңіл көліктерге (56,4%) және қалааралық автобустарға (29,4%) артықшылық берді.

Сондай-ақ, туристік қызмет көрсетумен қатар санаториялық-курорттық және қонақ үй қызметі де дамып келе жатқанын айта кеткен жөн. Қызмет көрсетуді үнемі жақсарту және жаңа маршруттарды әзірлейтін туристік ұйымдармен белсенді ынтымақтастық туристердің айтарлықтай санын тартуға әкеледі. Туристік және рекреациялық сұранысты қанағаттандыру үшін аймақта көптеген мүмкіндіктер бар.

Атап айтқанда, Орал қаласынан облыс орталығынан 43 шақырым жерде орналасқан Жайық өзенінің жағасында, Теректі ауданында жыл бойы жұмыс істейтін «Nurbergen Health Resort» шипажайы (300 орындық) орналасқан.

1-кесте

Батыс Қазақстан облысындағы ішкі туризмнің қазіргі таңдағы сандық көрсеткіштері

Бір реттік орналастыру сыйымдылығы, дана	3513
Қонақ үйге орналасу, %	32,7
Ішкі туризм бойынша қызмет көрсетілген туристер саны	66662
Сыртқы туризм бойынша қызмет көрсетілген туристер саны	19046

Туризмнің ұлттық және аймақтық экономика үшін маңыздылығын бағалай отырып, оның серпінді және тұрақты дамуын атап өту керек. Халықаралық сарапшылар туризмді әлемдік экономиканың құлдырауды білмейтін салаларына жатқызады. Туризмнің айтарлықтай мультипликативті әсерін атап өтпеу мүмкін емес. Атап айтқанда, экономиканың 32 саласына тікелей немесе жанама әсер ететіні атап өтіледі (тұру орындары, көліктің барлық түрлері, қоғамдық тамақтандыру, курорттық сектор, сауда, халықтық қолөнер және т.б.) [3].

Жалпы, туризмнің сала ретінде дамуын анықтайтын негізгі сегіз жағдай алға қойылған. Олардың ішінде: туристік-рекреациялық ресурстар, туризм инфрақұрылымын дамыту, инвестиция тарту, елдің имиджін қалыптастыру және беделін арттыру, т.б. [3].

Бұл ретте Қазақстандағы туризмнің дамуын тежейтін бес негізгі экономикалық факторды атап өтуге болады: туризмге қомақты қаржы салуға ниетсіздік, салықтар мен бюджетке төленетін басқа да төлемдердің негізсіз жоғары болуы, визалық рәсімдердің жоғары құны және туристік формальдылықтарды өтудегі қиындықтар, ТМД елдерімен экономикалық байланыстар әлсіреді [3].

Айта кету керек, туристік индустрияда негізінен байланысты проблемалар бар, атап айтқанда, жаппай тұтынушыға қолжетімді орналастыру орындарының жеткіліксіз саны, өркениетті қызмет көрсету секторының жоқтығы және т.б. [3].

Проблемалардың ортақтығы оларды шешудің, атап айтқанда маркетингтік қызмет пен стратегиялық менеджмент саласында бірлескен жолдарды табу қажеттілігін көрсетеді.

Тәжірибе көрсеткендей, облысымызда туризмді дамыту ауқымы тәуелді менеджерлер көбінесе тар ведомстволық көзқарастан зардап шегеді, дегенмен оң мысалдар бар.

Облыстың әлеуметтік-мәдени саясаты соңғы уақытта түбегейлі өзгеріп, оның туристерді қабылдау саласындағы мүмкіндіктерін арттыруда. Ежелгі Орал қаласының келбеті де өзгерді. Айта кету керек, қазақ драма театрының қолданысқа енуіне байланысты қаланың мәдени өмірі де қыза түсті. Мұз сарайының, жүзу бассейнінің және стадиондардың (Атаян атындағы, «Динамо» және «Юность») пайдалануға берілуі қаланың спорттық өмірін айтарлықтай жандандырды. Осының бәрі туристік ағынның, әсіресе шетелден келетін ағынның артуына оң әсерін тигізуде.

Шалқар көлі соңғы жылдары облыс әкімінің жіті назарында осы гауһар тасқа лайықты көрікке ие болуда. Облыстық балалар-жасөспірімдер туризмі және экология орталығының инфрақұрылымы дамып, балаларды сауықтыру лагерлеріне арналған алаңқайлар берілуде. «Еуразия» туристік орталығын абаттандыру жұмыстары аяқталып, бұл нысан нағыз қазақстандық «мини-Артекке» айналды. Бұл туризм және балалар демалысы орталығы облыс тұрғындарының, бүкіл республиканың сүйікті орнына айналуда.

Батыс Қазақстан облысында 27 қыркүйекте Халықаралық туризм күніне арналған фестивальдер дәстүрлі түрде өткізіле бастады. Бардтарды, әуесқой әншілерді, музыканттарды тарту арқылы бұл шараға қалың жұртшылық қосылады.

Батыс Қазақстан облысындағы туризмнің дамуын талдай отырып, аймақтық туристік өнімді қалыптастыру жүйесінде орналастыру орындарының маңыздылығын атап өткен жөн.

Туристік қызмет жүйесінде қала кеңістігінің даму дәрежесін көрсететін туристік инфрақұрылымның маңызды элементі ретінде қонақ үй шаруашылығына ерекше рөл беріледі. Қонақ үй индустриясы да ынтымақтастық пен әлеуметтік және мәдени алмасуды дамытуға бағытталған бизнес пен серіктестікті нығайтудың өте тиімді әдісі болып табылады.

Қонақ үй индустриясының негізгі міндеті қонақжайлылықтың негізгі функционалдық қасиеттері шешуші болатын негізгі клиенттер топтарымен тұрақты және өзара тиімді қарым-қатынастар жүйесін құру арқылы өз сұранысын кеңейту болып табылады.

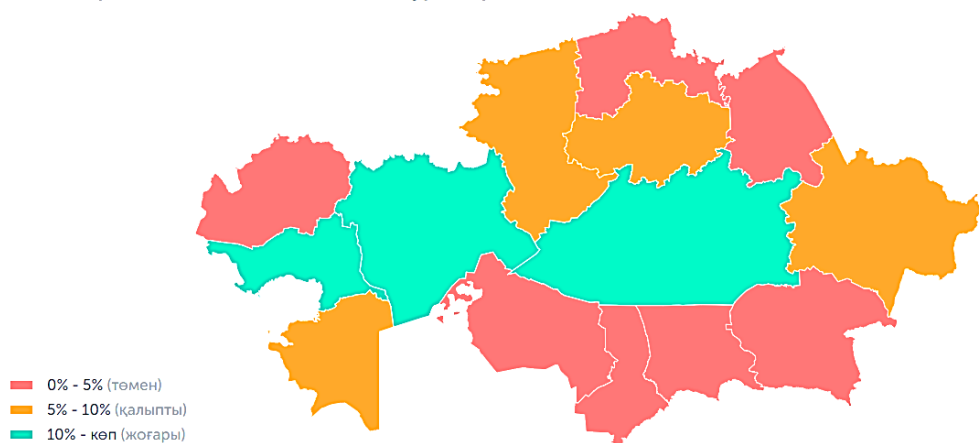
Жоғарыда айтылғандарды қорытындылай келе, Орал қаласында және бүкіл Батыс Қазақстан облысында халықаралық туризмнің дамуы келесі факторлармен тежеліп отырғанын атап өткен жөн:

- туризм инфрақұрылымының дамымауы;
- ұлттық деңгейде де, аймақтық деңгейде де туризмді басқарудың тиімді жүйесінің жоқтығы;
- туристік және қонақ үй өнімдерінің қажетті сапасының болмауы;
- аймақтағы мәдени, тарихи және басқа туристік мүмкіндіктерді жарнамалаудың әлсіздігі;
- тиімді маркетинг құралдарын жеткіліксіз пайдалану;
- кәсібиліктің, атап айтқанда, стратегиялық және жедел басқару саласындағы жеткіліксіз деңгейі;
- қонақ үй индустриясы үшін кадрларды даярлау мәселесіне күш құрылымдарының жеткіліксіз көңіл бөлуі және т.б. [3].

Сонымен қатар, туризмнің әртүрлі түрлерін, соның ішінде іскерлік, конгресстік, тарихи-мәдени, көрікті жерлерді және т.б. дамытудың стратегиялық өңірлік бағдарламаларын қалыптастыру арқылы облыстың туристік әлеуетін белсендірек дамыту қажет.

Бұл арада, <https://tourstat.kz/> статистикалық мәліметтер арқылы облыстар бөлінісінде аймақтар бойынша келген шетелдік туристер санын к-көруге болады.

Облыстар бөлінісінде келген шетелдік туристер саны

3-сурет. 2022 жылдың сәуір айы бойынша облыстар бөлінісінде аймақтар бойынша келген шетелдік туристер деңгейі

Жоғарыда келтірілген мәліметтер бойынша Батыс экономикалық ауданды талдайтын болсақ, Батыс Қазақстан облысына келушілер саны төмен, Маңғыстау облысына келушілер саны қалыпты ал, Ақтөбе мен Атырау облыстарына келушілер саны жоғары екендігін көруге болады.

Бұл осы облыстарда түрлі туристік бағыттардың ашылғанын, демалыс орындарының дамып келе жатырғанын көрсетеді.

Батыс Қазақстан облысының қызмет көрсету саласындағы экономикалық дамуының басым бағыттарының бірі туризм саласы болып табылады.

Туризм – белсенді демалыстың, денсаулықты нығайтудың, бос уақытты ұтымды пайдаланудың, адамның мәдени деңгейін көтеру мен ой-өрісін кеңейтудің маңызды түрі, сондай-ақ жергілікті бюджетке келешегі бар кіріс көзі.

Батыс Қазақстан – таңғажайып ландшафттармен қатар туристер мәдени мұраның көне ескерткіштерімен таныса алатын кең байтақ аймақ.

Жоғарыда айтылғандарды қорытындылай келе, Орал қаласында және бүкіл Батыс Қазақстан облысында халықаралық туризмнің дамуы келесі факторлармен тежеліп отырғанын атап өткен жөн:

- туризм инфрақұрылымының дамымауы;
- ұлттық деңгейде де, аймақтық деңгейде де туризмді басқарудың тиімді жүйесінің жоқтығы;
- туристік және қонақ үй өнімдерінің қажетті сапасының болмауы;
- аймақтағы мәдени, тарихи және басқа туристік мүмкіндіктерді жарнамалаудың әлсіздігі;
- тиімді маркетинг құралдарын жеткіліксіз пайдалану;
- кәсібиліктің, атап айтқанда, стратегиялық және жедел басқару саласындағы жеткіліксіз деңгейі;
- қонақжайлылық индустриясы үшін кадрларды даярлау мәселесіне күш құрылымдарының жеткіліксіз көңіл бөлуі және т.б.

Сонымен қатар, туризмнің әртүрлі түрлерін, соның ішінде іскерлік, конгресстік, тарихи-мәдени, көрікті жерлерді және т.б. дамытудың стратегиялық өңірлік бағдарламаларын қалыптастыру арқылы облыстың туристік әлеуетін белсендірек дамыту қажет.

Пайдаланылған дереккөздер тізімі:

1. Қазақстан Республикасында туризмді дамытудың 2010-2025 жылдарға арналған стратегиялық жоспары
2. Квартальнов В.А. «Туризмдегі стратегиялық менеджмент». -М.: ИНФРА. -2017. -452 б.
3. Ильяна Е.Н. «Туроперация: қызметті ұйымдастыру» - Мәскеу: 2015. -264 б.
4. Маринин М.М. «Туризмдегі туристік формальдылықтар және қауіпсіздік» - Петербург: 2013. -169 б.
5. Тынчерова З.В., Ягофаров Г.Ф. «Туристік бизнесті жоспарлау және ұйымдастыру негіздері». Оқу құралы, 2013. -118 б.
6. Біржақов М.Б., Никифоров В.И. «Туризм индустриясы: ТАСЫМАЛДАУ». - Санкт-Петербург: Гerd баспасы, 2011. - 400 б.
7. Жылқыбаева М.І., Шакен А.Ш., Айжолова Г.Р. «Қазақстан туризм географиясы» Оқу құралы. Алматы, 2013. -178-199 б.

ASSESSMENT OF FACTORS INFLUENCING THE ORGANIZATION OF TOURIST AND RECREATIONAL ZONES IN THE FERGANA VALLEY

Tobirov O.K., Doctor of Philosophy in Geographical Sciences (PhD), teacher, Kokan State Pedagogical Institute named after Mukimi, Kokan, Uzbekistan.

Abstract. This study investigates the factors influencing the organization of tourist and recreational zones in the Fergana Valley, a region of significant cultural and natural heritage located in Central Asia. Through a comprehensive assessment, various factors such as geographical features, cultural attractions, infrastructural development, environmental sustainability, and socio-economic considerations are analyzed to understand their impact on the planning and development of tourist and recreational zones. By employing geographic information systems (GIS), remote sensing techniques, and socio-economic surveys, this research aims to provide valuable insights into the spatial organization and management strategies of tourist and recreational zones in the Fergana Valley, facilitating sustainable tourism development and enhancing the region's socio-economic growth.

Keywords. Fergana Valley, tourism, recreational zones, geographic information systems (GIS), spatial analysis, socio-economic factors, environmental sustainability, cultural attractions, infrastructural development.

Introduction:

The Fergana Valley, nestled in Central Asia and spanning parts of Uzbekistan, Kyrgyzstan, and Tajikistan, boasts a rich tapestry of cultural heritage, natural landscapes, and historical significance. Over the years, the region has attracted attention as a potential hub for tourism and recreation due to its diverse attractions, including ancient cities, scenic landscapes, and traditional crafts. However, the organization and management of tourist and recreational zones in the Fergana Valley face numerous

challenges influenced by a complex interplay of factors ranging from geographical features to socio-economic dynamics.

The assessment of factors influencing the organization of tourist and recreational zones in the Fergana Valley is imperative to guide sustainable development initiatives, optimize resource allocation, and enhance visitor experiences. This assessment involves a multidisciplinary approach encompassing GIS, remote sensing techniques, socio-economic surveys, and stakeholder engagement to comprehensively analyze the spatial, cultural, environmental, and socio-economic dimensions of tourism planning and management [3].

Key factors influencing the organization of tourist and recreational zones in the Fergana Valley include:

Geographic Features: The valley's diverse topography, ranging from fertile plains to rugged mountain ranges, influences the distribution and accessibility of tourist attractions and recreational opportunities.

Cultural Attractions: The presence of historical sites, architectural landmarks, traditional crafts, and cultural events serves as a draw for tourists and shapes the spatial organization of tourist zones.

Infrastructural Development: The availability of transportation networks, accommodation facilities, recreational amenities, and visitor services infrastructure determines the accessibility and attractiveness of tourist destinations.

Environmental Sustainability: The conservation of natural habitats, protection of ecological resources, and mitigation of environmental impacts are critical considerations in the organization of tourist and recreational zones to ensure long-term sustainability.

Socio-Economic Considerations: Socio-economic factors such as local community involvement, employment opportunities, income generation, and tourism revenue distribution play a pivotal role in shaping the organization and management of tourist zones.

Through a systematic assessment of these factors, this study aims to provide insights into effective strategies for the sustainable organization and management of tourist and recreational zones in the Fergana Valley. By addressing the complex interplay of geographical, cultural, infrastructural, environmental, and socio-economic factors, this research endeavors to support informed decision-making processes and promote responsible tourism development in the region.

Materials and Methods:

Fig. 1. Comprehensive assessment of factors affecting the organization of tourist and recreational zones

Using these materials and methods (Fig. 1), a holistic assessment of the factors affecting the organization of tourist and recreational zones in the Fergana Valley was carried out, and valuable insights were provided for the sustainable development of tourism in the region and support for management initiatives.

Results and Discussion:

Geographic Features: The Fergana Valley's diverse topography, including fertile plains, river valleys, and mountain ranges, influences the spatial organization of tourist and recreational zones. High-altitude mountain regions offer opportunities for adventure tourism, hiking, and eco-tourism, while fertile plains provide suitable conditions for agritourism and cultural heritage experiences. Accessibility, terrain suitability, and scenic beauty are key factors considered in the selection and development of tourist and recreational zones across different geographic features [3,4].

Cultural Attractions: The presence of historical sites, architectural landmarks, traditional crafts, and cultural events in the Fergana Valley contributes significantly to the organization of tourist and recreational zones. Ancient cities such as Kokand, Margilan, and Andijan serve as cultural hubs, attracting visitors interested in exploring the region's rich history, architecture, and traditional craftsmanship. Cultural festivals, craft markets, and heritage tours play a crucial role in promoting cultural tourism and shaping the spatial distribution of tourist zones [6].

Infrastructural Development: The availability of transportation networks, accommodation facilities, recreational amenities, and visitor services infrastructure influences the organization of tourist and recreational zones in the Fergana Valley. Major transportation hubs, including airports, railways, and highways, serve as gateways to the region, facilitating access to tourist destinations and recreational activities. The development of tourist accommodations, restaurants, and recreational facilities in strategic locations enhances visitor experiences and supports tourism-related businesses [7].

Environmental Sustainability: Environmental sustainability considerations play a vital role in the organization of tourist and recreational zones to preserve natural habitats, protect ecological resources, and mitigate environmental impacts. Zoning regulations, environmental impact assessments, and conservation measures are implemented to minimize the ecological footprint of tourism development and ensure the long-term viability of natural ecosystems [1]. Sustainable tourism practices, such as eco-friendly lodging, wildlife conservation initiatives, and responsible visitor behavior, are promoted to balance tourism development with environmental conservation goals [9, 10].

Socio-Economic Considerations: Socio-economic factors, including local community involvement, employment opportunities, income generation, and tourism revenue distribution, influence the organization of tourist and recreational zones in the Fergana Valley. Community-based tourism initiatives empower local residents to actively participate in tourism planning, development, and management, fostering social inclusivity and equitable benefits sharing. Tourism-related businesses contribute to job creation, income generation, and economic diversification, supporting livelihoods and fostering economic resilience in local communities [2].

Discussion:

The assessment of factors influencing the organization of tourist and recreational zones in the Fergana Valley highlights the complex interplay of geographic, cultural, infrastructural, environmental, and socio-economic dynamics shaping tourism development in the region. Sustainable tourism planning and management strategies must carefully balance the preservation of cultural heritage and natural ecosystems with the promotion of economic growth and social well-being. Collaborative efforts involving government agencies, local communities, tourism stakeholders, and conservation organizations are essential to ensure responsible tourism practices, optimize visitor experiences, and safeguard the Fergana Valley's unique cultural and environmental assets for future generations. By addressing the multifaceted challenges and opportunities inherent in tourism organization and management, the Fergana Valley can unlock its full potential as a vibrant and sustainable tourist destination while preserving its cultural identity and ecological integrity [8].

Conclusion:

In conclusion, the assessment of factors influencing the organization of tourist and recreational zones in the Fergana Valley underscores the importance of adopting a holistic approach to tourism planning and management. The region's diverse geographic features, cultural attractions, infrastructural development, environmental sustainability considerations, and socio-economic dynamics play pivotal roles in shaping tourism development strategies and guiding the spatial organization of tourist and recreational zones.

Through this assessment, it becomes evident that sustainable tourism development in the Fergana Valley requires careful consideration of the interplay between preservation, promotion, and prosperity. Balancing the preservation of cultural heritage and natural ecosystems with the promotion of economic growth and social well-being is paramount to ensuring the long-term sustainability and resilience of tourism in the region.

Collaborative efforts involving government agencies, local communities, tourism stakeholders, and conservation organizations are essential to implement effective tourism planning and management strategies. By fostering partnerships, sharing knowledge, and engaging stakeholders in decision-making processes, the Fergana Valley can harness its cultural richness, natural beauty, and socio-economic potential to create memorable and meaningful experiences for visitors while safeguarding its heritage and environment for future generations.

Moving forward, it is imperative to prioritize initiatives that promote responsible tourism practices, support community-based tourism development, enhance infrastructure and services, and integrate environmental conservation measures into tourism planning processes. By embracing sustainability principles and adopting innovative approaches to tourism organization and management, the Fergana Valley can emerge as a model destination for sustainable tourism, contributing to the region's prosperity, resilience, and well-being.

References:

1. Becken, S., & Hay, J. (2007). Tourism and Climate Change: Risks and Opportunities. Channel View Publications.
2. Gursoy, D., Saayman, M., & Sotiriadis, M. (2016). Progress in Tourism Management: Towards a Tourism Knowledge Grid. Elsevier.
3. Hall, C. M., & Page, S. J. (2014). The Geography of Tourism and Recreation: Environment, Place and Space. Routledge.
4. Hsu, C. H. C., Huang, S. S., & Chan, A. (2015). Tourism Research Frontiers: Beyond the Boundaries of Knowledge. Emerald Group Publishing Limited.
5. Inskeep, E. (1991). Tourism Planning: An Integrated and Sustainable Development Approach. Van Nostrand Reinhold.
6. Jamal, T., & Robinson, M. (2010). The SAGE Handbook of Tourism Studies. SAGE Publications Ltd.
7. Pearce, D. (1993). Tourism Today: A Geographical Analysis. Routledge.
8. Sharpley, R., & Telfer, D. J. (2002). Tourism and Development: Concepts and Issues. Channel View Publications.
9. UNWTO. (2018). Tourism and the Sustainable Development Goals – Journey to 2030. World Tourism Organization.
10. Weaver, D. B. (2014). Sustainable Tourism. Routledge.

ҚАЗАҚСТАНДА ЭКСТРЕМАЛДЫ ТУРИЗМДІ ДАМУ МӘСЕЛЕСІ МЕН ПЕРСПЕКТИВАЛАРЫН ТАЛДАУ

Ақбараков Ислам Абилькаирұлы, Л.Н.Гумилев атындағы ЕҰУ, «Туризм» ББ, 2-курс
магистранты, Астана қ., Қазақстан

Саркытбаева Айгерим Жумакановна, Л.Н.Гумилев атындағы ЕҰУ, «Туризм» кафедрасы,
Астана қ., Қазақстан

Ғылыми жетекшісі: Жакупов Алтынбек Аманжолович, Л.Н.Гумилев атындағы ЕҰУ-ның
қауымд. профессоры (доцент), PhD докторы
Астана қ., Қазақстан

Аннотация. Бұл жұмыста Қазақстанның экстремалдық туризмді даму үшін үлкен мүмкіндіктер көрсетілген. Осы зерттеудің қорытындысы ретінде мынадай нәтиже анықталды: Қазақстандағы экстремалдық туризмнің экономикалық әлеуеті іс жүзінде шектелмеген, алайда оны қалыптастыру мен дамуға елеулі капитал салымы мен шығындарды қажет етеді. Экстремалдық туризмге қажетті инфрақұрылым жасау туристер үшін табиғаттың бірегей жерлерінің тартымдылығын және қолжетімділігін қамтамасыз етуге мүмкіндік береді.

Аннотация. В статье показаны большие возможности для развития экстремального туризма Казахстана. Итогом данного исследования был определен следующий результат: экономический потенциал экстремального туризма в Казахстане практически не ограничен, однако его формирование и развитие требует значительных капиталовложений и затрат. Создание необходимой инфраструктуры для экстремального туризма позволит обеспечить туристам привлекательность и доступность уникальных мест природы.

Abstract. The article shows great opportunities for the development of extreme tourism in Kazakhstan. The result of this study was the following result: the economic potential of extreme tourism in Kazakhstan is practically unlimited, but its formation and development requires significant investments and costs. The creation of the necessary infrastructure for extreme tourism will allow tourists to ensure the attractiveness and accessibility of unique places of nature.

Кіріспе. Қазіргі кезеңде туризм стресстік жағдайларды (физикалық және психологиялық) өтеудің тиімді құралы, сонымен қатар күнделікті өмірден арылудың құралы болып табылады. Туризм өмірді әртараптандыруға және романтика мен шытырман оқиғаларға бейімділікті жүзеге асыруға көмектеседі, ал адамдар жаңа өмір жағдайларына үйреніп жатқанда, дәл осы себеп біртіндеп басымдыққа айналуы мүмкін. Сондықтан әлемде экстремалды туризм барған сайын танымал бола бастады, оны Бабкин А., Джон Сварбрук (Джон Сварбрук) және Биржаков М.Б. сияқты ғалымдардың зерттеулері көрсетеді [1].

Экстремалды туризм - бұл жаңа сезімдер, әсерлер алу, туристің дене шынықтыруын жақсарту және спорттық нәтижелерге қол жеткізу мақсатымен Ашық ауада саяхаттау мен демалудың белсенді тәсілдерімен байланысты барлық саяхаттарды біріктіретін туризм түрі. Экстремалды туризм арнайы білімді, дағдыларды, техниканы және жабдықты қажет етеді,

өйткені онымен айналысу нақты белгіленген тәуекел жағдайында белгілі бір жүктемелермен байланысты, оның рұқсат ету деңгейі ең төменгі деңгеймен анықталады [2].

Нәтижелер және талқылау. Елімізде сіз үшін қауіпті де қорқынышты сезімдерге бой алдырып, адреналиннің көлемді мөлшерін алуға мүмкіндік беретін, қайталанбас әсер сыйлайтын орындар саны жетерлік.

Күшті сезімдерге бөлейтін, қауіп-қатермен байланысты белсенді демалыс түрлерін таңдау соңғы уақыттары кең таралып келеді. Себебі, қарапайым жайбарақат демалыс кейде жалықтыра бастайды, және дәл осы уақытта жаңа эмоциялар сезіну үшін саяхатқа аттануға кез келеді.

Елімізде адреналиннің көлемді мөлшерін алуға болатын орындар көп. Мысалы, бэккантри, фрирайд, хелиски секілді, таудан экстремалды сырғанауға жарамды, адам аяғы баспаған тау бөктерлерінде арнайы турлар ұйымдастырылады. Жүрек жұтқан альпинистер мен жартасқа өрмелеушілер де Қазақстан таулары мен жартастарында өз сүйікті ісімен айналыса алады. Альпинистер арасындағы ең танымалы – биіктігі 7010 болатын Хан-Тәңірі шыңы. Су күшін сынап көргісі келетіндер долы өзендермен ағып жүзу турларына қатысса, ал қалықтап ұшуды қалайтындар парапланеризм (параглайдинг) арқылы өзіне бүкіл аспанды «сыйға тарта» алады.

Осылайша, Қазақстанда уақытты экстремалды өткізудің көптеген түрі бар, және осының арқасында тіпті ең талғампаз экстремал да бұл жерде максималды сапалы, үздік демалыс өткізе алады.

«Экстрим» белгілі бір тәуекелді білдіреді. Сондықтан да төменде келтірілген экстремалды спорт түрлері табанды жаттығуды немесе тәжірибелі нұсқаушымен бірге жұмысты талап етеді. Бастапқы қадамдарда өз еркіңізбен ешқандай әрекеттер жасамаңыз!

Бүгінде Қазақстанда туризм индустриясы, оның ішінде экстремалды түрі, қарқынды жылдамдықпен дамуда, нарықтағы ұсыныстар әртүрлі. Бұған кішігірім үш орынды ұшақтағы әуе сапары кіреді, мұнда клиенттердің сұрауы бойынша әскери бұрылыс, штопор, төбешіктер кіретін белсенді пилотаж көзделген. Бұл және парапланмен, дельтапланмен ұшу және парашютпен секіруді үйрену, өзенмен жүзу және тағы басқалары кіреді.

Сіздер үшін біз ең танымал және қол жетімді экстремалды демалыс түрлерінің бестігін айқындадық.

Тау шаңғысы және сноуборд. Қысқы уақытта тау шаңғысын және сноуборд тебу барлық рекордтарды орнатады. Бүгінгі таңда тау шаңғылық сервис, он жыл бұрынғыдан қарағанда жақсырақ дамыған. Барлық жерлерде жаңадан үйренушілерге және кәсіпқойларға арналған жеке сырғанау орындары бар. Тау шаңғылық кешендерінің саны да артты. Сервис сапасы бойынша көшбасшылық позицияны Алматы облысы иеленіп отыр, алайда Шығыс Қазақстан облысының тау шаңғылық кешендері климаттық жағдайлар бойынша алда: мұндағы тауларда қар ұзағырақ жатады (қарашаның ортасынан бастап сәуірдің ортасына дейін), бұл экстремалды демалысты жақсы көретіндер үшін ыңғайлы.

1-сурет. Тау шаңғысы және сноуборд.

Сноубординг, негізінен, белсенді, ештеңеден қорықпайтын, бір орында отыра алмайтын, үйренуге дайын жастарды қызықтырады! Бүгінгі күні елімізде шаңғы және сноуборд тебуді үйрену ғана емес, тау шаңғысы мен сноуборд спорты бойынша нұсқаушылардың көмегімен кәсіби дайындық курстарын оқуға мүмкіндік бар. Атап айтқанда,

мұндай курстар ШҚО-да «Алтай Альпісі» тау шаңғылық кешеннің базасының негізінде жұмыс істейді, мұндағы оқытушылар – Ресейдің Ұлттық нұсқаушылар лигасының (ҰНЛ) мүшелері.

Жылдың жылы кезінде тау шаңғысын су шаңғысымен ауыстыруға болады! Су шаңғысымен сырғанау қазіргі уақытта Қапшағай су қоймасында, Алакөлде, Каспийде белсенді іске асырылуда[3].

Дайвинг. Қазақстанда – Ұлы дала елінде көптеген дайверлердің болуы қызық? Жылдың жылы маусымында бұл экстремалды демалыстың ең талап етілген түрі. Әрине, біздің су қоймаларының су асты әлемі, мысалы Мальдив немесе Қызыл теңіз сияқты әдемі емес, бірақ бізде де көруге тұрарлық көп! Бұған қоса, әдеміліктің өзі дайверлерді қызықтырады, олар су астында ондаған метр тереңдікке қайтадан сүңгісі келеді. Мұнда әңгіме өз қорқынышыңды жеңу, ағзаны жаттықтыру, өз тынысыңды басқару жайында болып отыр.

Дайвердің ең жоғарғы пилотажы – оттегі баллонысыз тереңге сүңгіп тынысыңды ұстап тұру. Қалыпты адам үшін тынысты ұстап тұру ұзақтығы бір минуттан аспайды. Бірақ, белгілі болғандай, біздің мүмкіндіктеріміз шексіз, егер алған бетіңізден қайтпай жаттығатын болсаңыз, таңқаларлық нәтижеге жете аласыз. Бүгінгі таңда «статикалық апноэ» деп аталатын фридайвингтің ресми пәні бар. Ол су астында демді уақытқа ұстап тұрумен түсіндіріледі. Бүгінгі күнге статистикалық апноэ чемпионы - испандық Алекс Сегура болып табылады. 2016 жылы ол демін 24 минут 3 секунд ұстап тұрды.

2-сурет. Терең суда. Дайвинг.

Алайда, бастапқы кезде ең қарапайым жаттығуларды жасау үшін академиялық дайындықтан өтіп, шектеулі су кеңістігінде (бассейн) немесе ашық суда жаттығудан өтуіңіз керек. Осылай, тек халықаралық сертификат алғаннан кейін ғана өз бетіңізбен сүңги аласыз. Дайв-клубтар Қазақстанда айтарлықтай көп. Олардың ең ірілері Алматы мен Өскеменде. Алматыда: жабық суда жаттығу негізінен «Динамо» бассейнінде өтеді, ал ашық суда сүңгу – Қапшағай су қоймасында өтеді.

Өскемен дайвинг-орталығының базасы ШҚО-дағы әсем жерлердің бірі, қаладан 70 шақырым қашықтықтағы Сібе көлдерінде орналасқан. Мұнда жаттықтыру тек ашық суда жүргізіледі. Қазақстандағы дайвингке арналған үздік орындар: Балқаш, Каспий, Алакөл, Көлсай және Сібе көлдері [4].

Рафтинг. Егер су астында өзіңізді ыңғайлы сезінбесеңіз, онда адреналинді су үстінде сынауға болады. Әрине, біз рафтинг туралы сөз қозғап жатырмыз. Бұл - каноэ немесе арнайы қайықпен тау өзенімен құлдилау.

Рафтинг – адамдардың ең көп баратын турлардың бірі. Бұл көп уақыт кететін жаттығулардан құтылып, өзіңізге және өз жақындарыңызға тәжірибелі нұсқаушылардың көмегімен демалыс турын өткізуге мүмкін болатын жағдайы.

2-сурет. Су бетіндегі адреналин. Рафтинг.

Алматы өзендері бойымен рафтингті, мысалы, Қазақстанның рафтинг федерациясы қамтамасыз ете алады. Федерация командасы шараларды Түрген, Шелек, Іле және басқа да 10-нан астам өзенде жүргізеді. Федерация өткізетін шараларға қатысу немесе оқуға тәжірибесі мен жасына қарамастан кез келген адам жазыла алады.

Алматы облысынан басқа рафтинг ШҚО-да өте танымал. Белсенді демалыстарға құмарлар үшін ШҚО рафтинг федерациясы мына өзендер бойынша бір күндік турлар ұсынады: Үлбі, таулы Үлбі, Сержиха, Громотуха. Экстрим мен су туризмін жақсы көретіндер үшін – Уба, Тұрғысын, Қалжыр өзендері бойынша драйф-турлар өткізіледі.

Параплан. Алматы облысындағы Үшқоңырдағы парапланисттердің түрлі-түсті қанаттары әрқашан көз тартады. Оқу ұшулары, жарыстар жыл бойы осында өткізіледі.

3-сурет. Параплан қанатының астында.

Парапланда ұшуға үйрену Алматы, Ақтау, Талдықорған, Павлодарда қол жетімді. Астанада парашют спортының федерациясы тандем-парапланда оқу-жаттығуларын ұсынады. Дельтапланда ұшуға үйрену және тандемде ұшу тек Алматыда, AirTengri клубында мүмкін болады. Әуе бауырластығының мүшесі болу ерекше қиындықты талап етпейді. Оған уақытша қосыла аласыз, ал мүмкін, әуе ағындары сізді қызықтырғаны соншалық, ұшуға құмар адамдардың қоғамында ұзақ уақытқа қалуға дайын болу қажет. Сондай-ақ, Алматыда әуе кемелерінде ұшуға үйрететін түрлі мектептер, оқу орталықтары, жеңіл авиация ұшқышына кіріспе курстар бар, тіпті парамоторларда ұшуға үйрету (спорттың аса жеңіл ауа түрлерінің ең жаңа және соңғы зерттемесі) орталықтары жұмыс жасайды. Алматы және Алматы облысының көрікті жерлерін шолып ұшатын жай ғана экскурсиялық ұшулар да ұсынылады.

Аспанға көтерілу. Парашютпен секіру. 1000 метр биіктіктен парашютпен секіру сіздің есіңізде, сөзсіз, ұзақ уақыт қалатын болады. Жалпы кез келген адамды толғандыратын сұраққа бірден жауап бере кетсем. Мәселен, кенеттен «батырмаға» басуды ұмытып кетіп, парашют ашылмай қалған жағдайда. Нұсқаушы сізге «парашюттың негізгі күмбезін іске қосу – ранц клапандарының мәжбүрлеп ашылуы және күмбезден қабынның тартылуы парашютист ұшу аппаратынан секіргеннен кейін үш секундта бірден ашылатын еске салады. Сіздің міндетіңіз тек «аспанға шығу».

Алматы облысында парашютистерді дайындауды жоғары санатты мамандар – «Байсерке Қанаттары» авиазвено парашютты дайындықтың нұсқаушылары жүргізеді.

Сондай-ақ, парашютпен секіруді үйрететін орындар Ақтау, Қостанай, Рудный, Орал, Өскемен, Шымкент қалаларында да бар [5].

Қорытынды. Қазақстан табиғи байлықтың орасан зор арсеналына ие деп қорытындылау керек бұл экстремалды туризмнің көптеген түрлерін дамыту үшін тамаша алаң. Оңтүстік экономикалық аймақ белсенді демалыс үшін ең қолайлы, өйткені онда тау жоталары да, рафтингке арналған турбулентті өзендер де, шексіз өзендер де бар сафари үшін дала. Екінші орында Шығыс және батыс аймақтар тұр, онда экстремалды туризм жеке бағыт ретінде дами бастады, бірақ әлі де өз позициясын жеткілікті түрде нығайта алмады. Бұл өңірлер экстремалды туризм үшін де өте қолайлы, Шығыс Қазақстанның өзендері жай ғана рафтинг үшін құрылған, Алтай тауы экстремалды демалыстың әуе түрлері үшін өте қолайлы, ал Өскеменде қазірдің өзінде парашютпен секіру мектебі бар. Батыста автотуризмді, сондай-ақ эко-маршруттарды дамыту үшін тамаша жағдайлар бар. Орталық және Солтүстік аймақтар бүгінгі күнге дейін бұл бағытта аз дамыған, бірақ сонымен бірге экстремалды туризм позицияларын одан әрі өсіру және нығайту перспективалары бар.

Пайдаланылған дереккөздер тізімі

1. Бабкин А.В. Специальные виды туризма. – Ростов-на-Дону: Феникс, 2008. – 252 с.: http://tourlib.net/books_tourism/babkin.htm

2. Акбаров И., Жакупов А.А. Қазақстанда экстремалды туризмнің даму мүмкіндіктері мен ерекшеліктері // Publisher.agency: Proceedings of the 1st International Scientific Conference «World Scientific Reports» (November 17-18, 2022). Paris, France, 2022. 59-67p

3. Вукотов В.Н. Основы техники и тактики активных видов туризма. – Алматы: университет Туран, 1996. – 244 с.

3 Жакупов А.А., Акбаров И.А. Қазақстан республикасындағы экстремалды туризмнің даму мүмкіндіктерін талдау // Конференция: Global Challenges for Global Science II. г. София, 25 ноябрь, Болгария.

4 Володин К., Яценко С. Рогейн в России. – М.: Федерация спортивного ориентирования РФ: <http://www.rogaining.ru/rogaine/about-rogaine/13-what-is-rogaine>

5 Экстремальные путешествия [Электронный ресурс]. - Режим доступа: <http://www.turbooks.ru/stati/vidy-turizma/>

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНДАҒЫ ЭКСКУРСИЯЛЫҚ ҚЫЗМЕТТІҢ ДАМУ ЖАҒДАЙЫН ТАЛДАУ

Айгужина Дина Руслановна, Л.Н.Гумилев атындағы ЕҰУ, «Туризм» ББ, 1-курс магистранты,
Астана қ., Қазақстан

Саркытбаева Айгерим Жумакановна, Л.Н.Гумилев атындағы ЕҰУ, «Туризм» кафедрасы,
Астана қ., Қазақстан

Ғылыми жетекшісі: Жакупов Алтынбек Аманжолович, Л.Н.Гумилев атындағы ЕҰУ-ның
қауымд. профессоры (доцент), PhD докторы
Астана қ., Қазақстан

Андатпа. Бұл мақалада экскурсиялық қызметтің қалыптасуының теориялық негіздерін қарастыра отырып, Қазақстан Республикасындағы экскурсиялық қызметтің даму жағдайына талдау жасалды.

Аннотация. В данной статье, рассматривая теоретические основы становления экскурсионного обслуживания, проанализировано развитие экскурсионного обслуживания в Республике Казахстан.

Annotation. In this article, considering the theoretical foundations of the formation of excursion services, the development of excursion services in the Republic of Kazakhstan is analyzed.

Қазақстанда экскурсиялық қызметті ұйымдастырудың негізі ерекше табиғат пен ерекше әлеует деуге болады, негізгі басымдылық адамдардың –туризммен айналыса отырып, экскурсияға баруы деуге болады. Қазақстанның экскурсиялық қызметі бойынша жалпы статистика жоқ, мысалы, елімізде қандай экскурсиялар бар, олардан қандай ақша түседі, т.б. сұрақтар жауаптарын табу мүмкін болмады, десек те, экскурсовод мамандығы бүгінде, қоршаған ортаны танудың демократиялық формасы болып табыла отырып, имиджді

мамандық ретінде жаңа бағыт алды. Гид-аудармашылар мен экскурсоводтар елдің «айнасы», үнемі біліктілікті арттыру курстары қажет, сол сияқты мамандыққа бірнеше шет тілін білетін жас мамандарды тарту керек. Экскурсовод курстары бар, олардың көбісі жергілікті орындарда және коммерциялық негізде болып отыр және мамандықтың бірыңғай стандарттары әлі жасалмаған.

«Атамекен» ұлттық кәсіпкерлік палатасының ақпараты бойынша, бүгінгі күні тек бірнеше фирмалар ғана гид қызметін ұсынады, олардың өздері атақты, белгілі объектілерді көрсетеді, ал негізгі туристік мүмкіндік көбіне ашылмай қалады. Оны не білмейді, не оған қызықпайды. «Туристік қызмет туралы» заңда турагенттердің мемлекеттік электронды реестрін жүргізудің гидтер, гид-аудармашылар, экскурсоводтар мен туризм инструкторлары қызметіне қатысты нормалары бар, олар осы қызметті жүргізуге өтініш білдірді және аккредитация алады.

Еліміздегі реестрге енген гид-экскурсоводтардың саны аз, қазіргі мақсат осы тізімді толықтыру болып отыр. Елімізге турист ретінде келушілер санын ақырындап болсын артуда, сондықтан оларға сапалы қызмет көрсету керек, бірақ елімізге турист ретінде тіркелгендер саны 2023 жылы 76203 адам, ол 2022 жылмен салыстырғанда 10381 адамға артық, ал 2017 жылдың өзінде нақты турист боп тіркелгендердің өзі 81635 адам ғана екен, олай болса осы тенденцияны өзгерту керекпіз (кесте 1).

1- кесте - Мақсаттары бойынша келу туризмі бойынша келушілер саны, адам

Көрсеткіштер	Жылдар				
	2019	2020	2021	2022	2023
Барлығы	6 430 158	6 509 390	7 701 196	8 789 314	8 514 989
оның ішінде:					
іскерлік және кәсіби	1 044 743	1 096 899	1 186 542	1 223 324	1 453 440
жеке	5 385 415	5 412 491	6 514 654	7 565 990	7 061 549
одан:					
туризм	54 374	56 228	81 635	65 822	76 203
жеке	4 839 040	4 814 757	5 853 816	6 865 255	6 341 598
транзит	492 002	541 507	579 203	634 913	643 748

Экскурсиялар туралы статистикалық мәлімет іздестіргенде мәлімет табылмағандығын жоғарыда айтып өттік, осы жинақта экскурсиялар туралы мәлімет Қазақстан Республикасы Экология, геология және табиғи ресурстар министрлігі Орман шаруашылығы және жануарлар дүниесі комитетінің заңды тұлғалар мәртебесімен ерекше қорғалатын табиғи аумақтар бойынша деректері бойынша еліміздегі ерекше қорғалатын аумақтарда өтетіндігін көруге болады (кесте 2).

2- кесте - Ерекше қорғалатын табиғи аумақтар туралы деректер

Көрсеткіштер	Жылдар				
	2019	2020	2021	2022	2023
Табиғат-қорғау мекемелерінің саны, бірлік	115	114	114	115	117
Келушілер үшін экскурсия ұйымдастыру қызметімен айналысатын қызметкерлер саны, адам	46	46	30	30	49
Өткізілген экскурсия саны, бірлік	4 427	4 997	6 327	6 110	8166

Келушілер саны, адам (өз балансында ерекше қорғалатын табиғи аумақтары бар кәсіпорындар бойынша деректер)	1 070 360	1 191 773	1 261 942	1 236 813	1 501 625

Кесте мәліметтеріне орай, елімізде 2023 жылы ерекше қорғалатын аймақ саны 117 болса, онда экскурсия өткізетін қызметкерлердің саны 49 ғана және олар 8166 экскурсия өткізген, иә осы мәліметтер бойынша келген 1,5 млн. адамға ұйымдастырылған экскурсиялар саны 0,5% ғана құрап отыр. Мәліметтерге орай келушілерде, экскурсия алушылар да саны акырындап артуда, 2022 жылмен салыстырғанда 2000 экскурсия көп өткізген. Ал турфирмалар қаржы-шаруашылық қызметінің негізгі көрсеткіштері (кесте 3).

3-кесте - Туризм саласындағы қаржы-шаруашылық қызметінің негізгі көрсеткіштері, млн. теңге

Көрсеткіштер	Жылдар				
	2019	2020	2021	2022	2023
Өндірілген өнім, орындалған жұмыстар мен көрсетілген қызметтер көлемі					
Барлығы	226 505,3	354 196,0	374 687,6	437 695,2	491 884,7
оның ішінде:					
туристік операторлардың, туристік агенттердің және туризм саласында қызмет көрсететін өзге де ұйымдардың қызметі	36 979,4	118 680,6	75 571,2	51 076,4	55 569,6
ботаникалық бақтар және хайуанаттар паркінің қызметі	402,5	1 020,5	1 198,0	1 462,2	1 358,5
табиғи қорықтар қызметі, жабайы табиғатты қорғау	1 147,1	1 626,9	1 911,2	2 561,0	2 690,6
мәдени және демалыс саябақтары мен тақырыптық саябақтардың қызметі	10 488,5	8 399,9	12 583,0	13 587,2	19 955,7

Экскурсиялық қызметке байланысты мәліметтерді қарастыру кезінде Tripadvisor іздеу сайтында Бір күндік, көп күндік, жеке турлар, табиғи және қорық зоналары бойынша деген бөлімі табылды. Пікір қалдыру турларды ұйымдастыру бойынша алғашқы 5 фирманың қызметін көрсетуге болады:

- Kolsai Tour - 105 пікір (орташа баға 5), Ашық аспандағы белсенді туризм – Алматы. Турлар, Бір күндік сапарлар, жеке турлар, Экотурлар, көп күндік турлар жол талғамайтын көлік пен велотурлар.

- Friendly Tours - Dostar Trips -89 пікір (орташа баға 5) Ашық аспандағы белсенді туризм – Алматы. Турлар, Бір күндік сапарлар, жеке турлар, Экотурлар, көп күндік турлар жол талғамайтын көлік пен велотурлар.

SUVtours-120 пікір (орташа баға 5) Ашық аспандағы белсенді туризм – Алматы. Турлар, Бір күндік сапарлар, жеке турлар, Экотурлар, көп күндік турлар жол талғамайтын көлік пен велотурлар.

SKYWAY- 83 пікір (орташа баға 4,5) Ашық аспандағы белсенді туризм – Алматы. Турлар, Бір күндік сапарлар, жеке турлар, Экотурлар, жаяу, палатка туризмі, мәдени туризм

Nomad Outfitters- 85 пікір (орташа баға 5), Ашық аспандағы белсенді туризм – Алматы. Турлар, Бір күндік сапарлар, жеке турлар, Экотурлар, жаяу, палатка туризмі, мәдени туризм.

Осы сайтта, ұйымдастырылатын экскурсиялар, адамдардың саны, күні, бағасы, балаларға ыңғайлы, қалада ұйымдастырылатындығы, экстрималдылығы, т.б. критерийлерге

сай бөліп тауып алуға болады. Экскурсияны қолданушылардың көпшілігі инфрақұрылымның төмендігін айтып өткен. Жалпы, енді қолға алынған қызмет даму жолына түскендей [20]. Мысалы, Алматы қаласында экскурсоводтарды (гид-аудармашылар) және экскурсия жүргізушілерін таңдау бойынша байқау өтеді. Конкурс 2021 жылы 4 наурызда басталады және үш кезеңде өтеді: • I кезең «Өтінімдерді қабылдау» - 2021 жылғы 19 наурызға дейін. • II кезең «Құжаттарды конкурстық комиссияның қарауы» - 2021 жылғы 5 сәуірге дейін. • III кезең «VisitAlmaty белгішелерімен ұсынылған нұсқаулық беру» - 2021 жылдың 16 сәуіріне дейін. Қатысу үшін төменде немесе Алматы қаласы Туризм департаментінің www.gov.kz/memleket/entities/almaty-tourism ресми парағында жарияланған Конкурстық құжаттамамен танысуыңыз керек. Барынша туристер үшін жағдай жасалуда, бірақ ол өте аздық етеді, десекте 3D турларда Интернет желісінен көрініп қалады, соның бірі Нұр-Сұлтан қаласы бойынша 3D турларды құруға маманданған City3D.kz компаниясының онлайн турларын көруге болады.

Қорыта келе, туристік өнім ретіндегі экскурсиялық туризм туристердің танымдық қызығушылықтарын қанағаттандыру бойынша туристік қызмет, ол өзіне экскурсиялық қызмет көрсету бағдарламасын немесе жеке экскурсияларды әзірлеу мен енгізу, экскурсияларды ұйымдастыру мен жүргізуді кірістіреді. Туристік өнім ретіндегі экскурсиялық қызметтерді құру мен ұсынумен айналысатын ұйымдар, экскурсиялық фирмаларға негізделген. Экскурсиялардың түрлері мен ұйымдастырылу ерекшеліктері бар, сол сияқты өзіндік қалыптасу тарихымен де ерекшеленетінін келесі тақырыпта қарастыруға болады.

Пайдаланылған дереккөздер тізімі

1. Галиакбаров Е.Э., А.А. Жакупов және т.б. Экскурсиятану: Оқу құралы/– Нұр-Сұлтан: «Булатов А.Ж» ЖК, 2020. – 244 б.
2. Экскурсионное дело: Учебник/ П.В. Емельянов. – Москва: Школа, 1992.– 319 с.
3. Лях О.А., Лиханова В.В. Инновации в экскурсионной деятельности //Ученые записки Забайкальского государственного университета. - 2017. - №3. - С.160-168.
4. Матюхина Ю.А., Мигунова Е.Ю. Экскурсионная деятельность: Учебное пособие // http://spisok-literaturi.ru/books/ekskursionnaya-devyatelnost_15845016.html (30.01.2019)
5. Айгужина Д.Р., Жакупов А.А. Перспективы развития туристской отрасли Республики Казахстана // Proceedings of the 5th International Scientific Conference «World Scientific Reports» (January 25-26, 2024). Paris, France, 2024. P 66-68

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ НЕКАТЕГОРИЙНЫХ ПОХОДОВ КАК СРЕДСТВО ВОССТАНОВЛЕНИЯ В МИКРОЦИКЛАХ

Зевреева З.Н., к.географ.н., доцент, Крымский федеральный университет имени В.И.Вернадского, Ордена Трудового Красного Знамени Медицинский институт им. С.И. Георгиевского г. Симферополь,

Ивлева Н.В., кандидат педагогических наук, доцент, Казахский национальный педагогический университет им. Абая. Алматы. Казахстан

Клемпарская М.Н., к.эконом.н., доцент, Крымский федеральный университет имени В.И.Вернадского, Ордена Трудового Красного Знамени Медицинский институт им. С.И. Георгиевского.г. Симферополь

Андатпа. Мақалада жаттықтыратын әйелдерді сауықтыру үшін категориялық емес жорықтарды қолданудың негізгі аспектілері қарастырылады, туристік қызметті өздерінің оқу микроциклдеріне қосу мүмкіндіктері зерттеледі, жүктеме мен демалыс арақатынасының комбинациялары ұсынылады.

Аннотация. В статье рассматриваются основные аспекты использования некатегорийных походов для восстановления занимающихся женщин, изучаются возможности включения туристских мероприятий в собственно-тренировочные микроциклы, предлагаются комбинации соотношения нагрузки и отдыха.

Abstract. The article examines the main aspects of the use of non-categorical hikes for the recovery of engaged women, examines the possibilities of including tourist activities in proper training microcycles, and suggests combinations of load and rest ratios.

Некатегорийные походы представляют собой особую форму комплексной туристской деятельности. Туристские мероприятия целесообразно включать в микроциклы, решающие задачи совершенствования физического и функционального состояния. Походы выходного дня (далее ПВД) являются полноценным походом с ночёвкой, оборудованием и экипировкой. Продолжительность ПВД составляет 1- 3 дня. За этот период реализуется возможность осмотра особенностей территорий путешествия и преодоление наиболее важных и известных естественных препятствий. Также ПВД может считаться загородная прогулка в выходные, совершаемая по заранее определенному маршруту в течение нескольких часов. В зависимости от цели выделяют виды ПВД: прогулочный, экскурсионный, оздоровительный, тренировочный и соревновательный. Основные различия располагаются в характеристиках: протяженность, продолжительность, характер дороги, нитки маршрута и естественных препятствий. Базовыми целями являются: во-первых, оздоровительный эффект может проявляться в двух направлениях: а) физическое оздоровление: тренировка мышц, получение заряда бодрости и работоспособности; б) психологическое: снятие напряжения городской жизни, отвлечение от каждодневных забот и переключение с одного круга общения на другой. Рекомендуемая протяженность маршрутов достигает параметра не св. 25 км.

Во-вторых, спортивная и тренировочная цели связаны с преодолением естественных препятствий и природных трудностей, повышением уровня физической подготовки и спортивной квалификации. Рекомендуемая протяженность маршрутов достигает до 30 км.

В-третьих, познавательная цель связана с процессом исследования новых мест, знакомства с достопримечательностями регионов посещения, а также расширения краеведческих знаний.

В-четвертых, экскурсионная цель подразумевает посещение исторических мест, мест, связанных с именами выдающихся людей, ситуаций и процессов.

Коммуникационная цель обеспечивает встречу либо с друзьями, либо знакомство с новыми людьми, коллективами. Эстетическая цель наоборот, тесно соприкасается с визуальным восприятием ландшафтов и объектов. Оценивается эмоциональностью и восприимчивостью участников туристского мероприятия.

И наконец, учебная цель определяет освоение новых навыков либо закреплению ранее освоенных умений и знаний.

Следует отметить, что участие в ПВД не предъявляет особых требований к здоровью участников туристского мероприятия, расширяя параметры восстановительного воздействия. Во время ПВД осуществляются двигательные действия естественно-прикладного характера.

Отдельные тренировочные занятия комплектуются в недельные циклы, называемые «микроциклами». Восстановительные микроциклы применяют после ударных или соревновательных микроциклов и отличаются невысокой интенсивностью нагрузок, увеличением количества дней отдыха. В структуре микроциклов отдых, как активный, так и пассивный, является таким же важным компонентом тренировки занимающихся, как и нагрузка. Пассивный отдых не подразумевает выполнение каких-либо физических нагрузок. Активный отдых позволяет переключиться на другой вид физической деятельности.

В основе построения микроциклов стоит методика регулирования тренировочной нагрузки и отдыха, а также расчет эффекта суммации тренированности

Нами была рассмотрена значимость включения ПВД в микроциклы занимающихся женщин в возрасте 30-35 лет. Учитывались особенности тренировочного процесса, т.к. кроме количества тренировочных занятий микроциклы характеризуются качеством выполняемых нагрузок. В исследовании нами учитывались фазы спортивной формы. Различают три фазы развития спортивной формы: приобретение, сохранение (стабилизация) и временную утрату. ПВД могут применяться на любой стадии.[1]

Группе занимающихся предлагались туристские маршруты, позволяющие организму сначала полностью восстанавливать свой потенциал и компенсировать работоспособность. Далее создавать эффект «сверхвосстановления», т.е. суперкомпенсацию. Эффект сверхвосстановления наблюдается только при правильном соотношении нагрузки и отдыха.

Для определения эффекта «сверхвосстановления» привлекается целый ряд психофизиологических показателей, в т.ч. субъективные ощущения индивидуума. Может проявляться в ощущении «прилива сил», желании тренироваться, демонстрировать силу, соперничать.

Расчет работы туристов производился по формуле, предложенной Федотовым Ю.Н. и В.А. Таймазовым: $A = H \times P$, (1)

где: А - работа в кгм; Н - высота подъема в м; Р - вес туриста со снаряжением в кг. [2]

Следует помнить, что в результате тренировочного процесса (понеделник, среда) может возникать своеобразный эффект «недотренированности». Занимающиеся могут чрезмерно перегружать нагрузкой, не давая организму восстанавливаться. В этом случае возникает состояние "перетренированности", которое отрицательно действует на организм. Показатель хронической перетренированности может привести к функциональным отклонениям и развитию патологий. Перетренированность проявляется в выраженных нервно-психических сдвигах, нарушении сердечно-сосудистой и нервной системы, снижение сопротивляемости организма к инфекциям.

Нами были рассмотрены следующие микроциклы (табл.1). Определены фазы развития спортивной формы: стабилизация физической формы на требуемом уровне и временная утрата формы, т.е. переключение организма на процессы восстановления после тяжелых нагрузок.

Таблица 1 - Режим занятий (микроциклы) и рекомендуемые туристские мероприятия

Микроцикл	Занятия	Туристские мероприятия
Первый	Вторник	Суббота: ПВД. Протяженность 8-10 км.
	Четверг	Продолжительность похода – ок. 3 час.
Второй	Понеделник	Воскресенье: хайкинг. Протяженность 10-11 км.
	Среда	Продолжительность похода - 4 – 4.5 час
Третий	Понеделник	Суббота, воскресенье: треккинг.
	Среда	Протяженность 15-18 км в день. Продолжительность – 2 сут. Ночевка – 1.
Четвертый	Вторник	Суббота: ПВД. Протяженность 8-10 км.
	Четверг	Продолжительность похода – ок. 3 час.

Для занимающихся предложена возможность занятий по варианту построения недельного цикла: две тренировки в неделю и выезд в выходные дни на рельеф - в ПВД. При прохождении маршрутов участники похода выполняют циклические упражнения (ходьба, др.) и ациклические, связанные с преодолением естественных препятствий. Наиболее повторяемый маршрут Маршрут для хайкинга: гора Ай-Петри. Длина маршрута: около 10 км (подъём + спуск). Примерное время в пути: 2 часа до вершины. Сложность: средняя. Перепад высот: 1000 м

Участие в туристских мероприятиях позволяет улучшить функциональное состояние занимающихся. На наш взгляд, оптимальными являются функциональные пробы, которые дают возможность оценить резервы организма (интегральная работоспособность) и эффективность комбинирования физических нагрузок. Филин В. П., Кылов А. А. и др., указали на особенности использования дыхательных проб: - задержка дыхания на вдохе (проба Штанге) или задержка дыхания на выдохе (проба Генча). А так же показали влияние дыхания на функциональное состояние систем организма (серечно-сосудистую систему и ЦНС).

Показатели Гарвардского степ-теста свидетельствуют о среднем параметре физической работоспособности. По окончании исследования данный показатель незначительно улучшился (на 3,7%) (рис.1). Таким образом, работоспособность восстанавливается и возрастает. Показатели физической работоспособности несколько увеличиваются в группе занимающихся, в которой период восстановления опирался на внешние признаки утомления и переутомления.

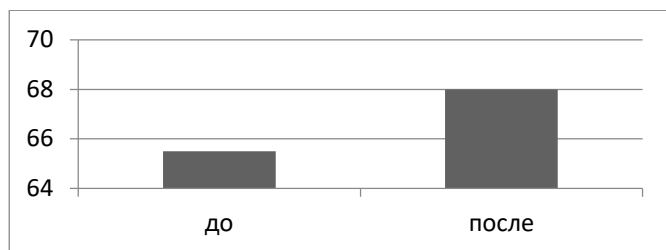

Рис. 1 Показатели Гарвардского степ-теста на начало и окончание исследования

Первоначальные показатели пробы Серкина показывают, что занимающиеся относятся к группе «Здоровые, нетренированные». По окончании исследования показатели несколько улучшились, в среднем на 12,2% (рис.2). Отмечает тенденция миграции показателя к группе «Здоровые, тренированные». Результаты показывают незначительный рост устойчивости организма к недостатку кислорода. Чем продолжительнее время задержки дыхания, тем выше способность сердечно-сосудистой и дыхательной системами обеспечивать удаление образующегося углекислого газа. Результаты пробы говорят о кислородном обеспечении организма и общем уровне тренированности человека.

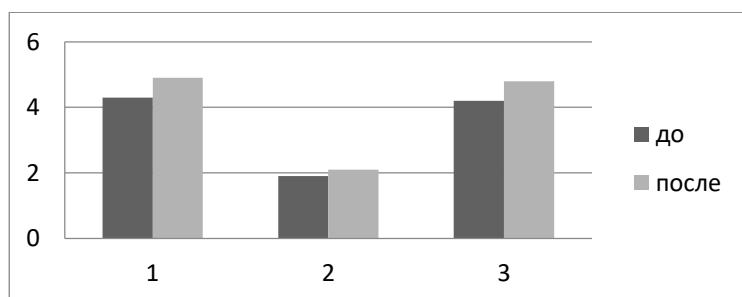

Рис. 2 Показатели пробы Серкина на начало и окончание исследования

Показатели резервного вдоха и резервного выдоха соответствуют нормативным параметрам. Результаты свидетельствуют о незначительном улучшении в состоянии дыхательной системы (на 15,5% и 15,49% соответственно) (рис.3).

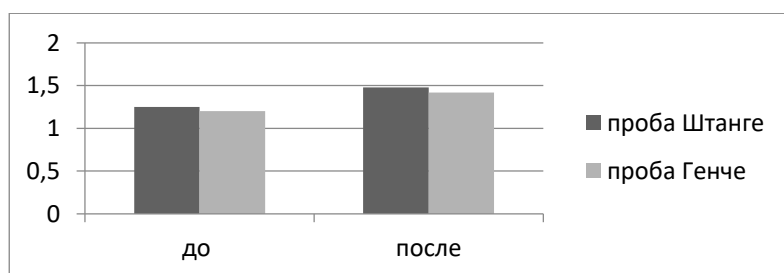

Рис.3 Показатели пробы Штанге и пробы Генче на начало и окончание исследования

Проводимые включения в микроциклы туристских мероприятий позволяют отметить, что целесообразно сопоставлять физическую работоспособность с определенным объемом мышечной работы, который может быть выполнен без снижения заданного или установившегося на конкретном уровне для данного индивидуума, уровня функционирования организма.

Как показывают исследования, наиболее эффективной для данной группы занимающихся являются организация собственно-тренировочных микроциклов в рекомендуемом режиме и соотношении нагрузки и отдыха. Собственно-тренировочные микроциклы могут сочетать общеподготовительную и специально-подготовительную направленности. Далее возникает предпосылки для использования ударных микроциклов. Этот

тип микроциклов является основным при формировании двигательных качеств: силы, выносливости, ловкости, гибкости, скорости.

Список использованных источников

1 Байковский Ю.В. Основы спортивной тренировки в горных видах спорта (Альпинизм, спортивное скалолазание, горный туризм)/ Ю.В. Байковский. М.: ТОО "Вклад", - 1996, 79 с.

2. Теория и методика спортивного туризма: учебник/ под ред. В.А.Таймазова и Ю.Н. Федотова.- М.: Советский спорт, 2014.- 424 с.

МЕЙРАМХАНА КӘСПОРНЫНДА ҚЫЗМЕТ КӨРСЕТУ САПАСЫН БАҒАЛАУДЫ ЖЕТІЛДІРУ ЖӨНІНДЕГІ ІС-ШАРАЛАР

Қабышова Д.Б. 4-курс студенті, Алматы Технологиялық университеті,
kabyshovadiana@gmail.com

Серикпаева С.О., научный руководитель, лектор АО Алматинский Технологический
Университет, Алматы, Казахстан

Андатпа. Қонақжайлылық саладағы қызмет көрсету және оның сапалығы бүгінгі таңда өте жоғары деңгейдегі бәсекелестік пен ерекшеліктеріне ие. Осы жағдайды қарастыру және жетілдіру жөніндегі іс-шараларға «Touch service» - мейрамхана бизнесіндегі ерекше инновациялық жоба жасалынған, яғни мейрамханадағы кешенді түрде көрсетілетін замануи технологияларды қолдану арқылы жоғары деңгейдегі қызмет көрсетуді ұйымдастыруы ұсыныс орын алды. Жобаның мақсаты - интерактивті үстелдерге негізделген жүйедегі барлық қажетті үстелдік бағдарламалық жасақтама және жүйенің барлық компоненттері пайдалану болып табылады.

Аннотация. Сервис и его качество в индустрии гостеприимства на сегодняшний день имеют высокий уровень конкуренции и ему свойственны некоторые особенности. В целях улучшения качества сервисных услуг предложены рекомендации в виде разработанного проекта «Touch service», который является уникальным по своим характеристикам, отличается инновационностью в ресторанном бизнесе, то есть предложены направления организации сервиса высокого уровня и качества с использованием современных технологий в комплексном порядке ресторанной деятельности.

Abstract. Service and its quality in the hospitality industry today have a high level of competition and are characterized by some peculiarities. In order to improve the quality of service services, recommendations are proposed in the in the form of a developed «Touch service» project, which is unique in the its characteristics and is distinguished by innovation in the restaurant business, that is, directions for organizing high-level and quality service using modern technologies in an integrated manner of restaurant activities are proposed.

Қонақжайлылық саладағы қызмет көрсету және оның сапалығы бүгінгі таңда өте жоғары деңгейдегі бәсекелестік пен ерекшеліктеріне ие.

Қазіргі замануи технологиялар мейрамхана қызметін ұтымды түрде басқару және оның белгілі деңгейде табыс алуды ұйымдастыруында кейбір мәселелер бар. Бизнесіте пайда болған шығындары, қызметкерлердің тұрақсыздығы, ережелер және мейрамхана ісінде пайда болатын және қиындық туғызатын сервис көрсетудегі жағдайлар бар нәрсе арасында - осы сервис түрлерінің кез келген мейрамханалардағы әдістер мен тәжірибесіне қарауға мүмкіндік бердік.

Мейрамханадағы қызмет көрсету тәжірибенің дәрежесі жоғары, сонымен бірге оның түрлерінің ерекшелігі мен сұранысы бар мейрамхана болса, адамдар күтуге және қызметке шағымданады. Сұранысты көтеру үшін, әрине мейрамханада ерекше және таңғажайып тамақ болуы, оны даярлайтын және меймандарға ұсынатын қызметкерлердің тәртібі мен қолданыста бар ережелерге сәйкестігі қарастырылу қажет.

Мәселені қарастыру барысында, біріншіден, мейрамханада басқару деңгейі қандай, бағалау үдерісінің кімге жүктелгені анықталуы қажет, екіншіден сервис деңгейі мен бағалауды дұрыс өткізілуі мен оның қарастырылу жүйелілігі болуы тиіс.

Үшіншіден, негізгі қойылатын сұрақтарға жауап беріп, жоспар құрылады: кім бағалайды, нені бағалау қажет, қалай баға беріледі, нәтиже қалай қолданылады?

Яғни, қай қызметкерлердің құқығы мен лауазымы баға беруді талап етеді, мүмкін операцияндық директор, басқарушы, ауысым менеджері – администраторы, сапа бөлімінің менеджері әлде тағы арнайы маман ба. Осы міндетті орындаушыларға жұмысты өткізу кестесі құрылуы мен өткізетін әдісі қарастырылып орындаушыларға жеткізілуі қажет. Сонымен қатар, қызмет көрсетудің сапасын бағалау үшін бастапқы міндеттер мен талаптар анықталып орындалу үдерісі басталуы қажет.

Қызмет сапасына баға беруі міндетті түрде нені бағалауды анықтау мен бағыттарын дұрыс белгелеу арқылы өткізіледі. Мысалы, қызмет көрсету сапасын тек қана мейрамхана жұмысшылар жағынан немесе қосымша қызмет ұсыну үдерісін толық түрде көрсетілуі бекітілген тізім арқылы өткізіледі.

Келесі қарастырылатын жағдай ол баға беруді қалай, қандай ереже, қандай әдісті қолдану арқылы өткізілетіні анықталады. Ол үшін, қолданыста бар бағдарламалар арқылы көрсеткіштер тізімін анықтап сервистік және қызмет түріне байланысты бағалау парағы құрастырылады. Себебі, нақты жоспарланған және баға беру үдерісі анық болған жағдайда нәтижені нақты және бағалау әдісін жеңілдетеді [1].

Алынған нәтиже көрсеткіштерін нақты міндеттер ретінде көрсетіп қолданыста бар жоспар түріне енгізілуі қажет. Бұл өткізілген іс-шараның, сонымен қатар жауапты мамандар мен өткізу мерзімін қадағалайтын тиімді және қолайлы құрал болып табылады.

Барлық параметрлер мен басқару пайдаланушының жеке кабинеті арқылы жүзеге асырылады, сонымен бірге бірыңғай кестеге немесе электронды түрде жоспарланады, орындалған нәтижелері толтырылады. Яғни, осы пайда болған нақты көрсеткіштер арқылы талдау өткізіліп нәтижесі шығарылады.

Қойлған міндеттер	Жауапты маман	Орындаушы маман	Міндетті анықтаған күні	Міндетті орындау мерзімі	Нәтижесі

Келесі кезеңде көрсеткіштерді қалыптастыру, жинау жүйесі құрылу арқылы ақпарат алу көзі дәлелденеді.

Мейрамхананың басшылары, келген меймандар мен жаң-жақты қызмет көрсететін персоналы жаңа және уақытқа сай технологияны ұтымды және қолданудағы бар екенің жақсы көреді, өйткені олар оны тезірек қызмет көрсетуге, сайып келгенде, тамақтанудың жақсы тәжірибесіне теңейді [1].

Қызмет көрсету сапасын жетілдіру шараларының бірі ретінде қазіргі күнде тиімді және уақытқа сай «Touch service»- мейрамхана бизнесіндегі ерекше инновациялық жоба, яғни мейрамханадағы кешенді түрде көрсетілетін замануи технологияларды қолдану арқылы жоғары деңгейдегі қызмет көрсетуді ұйымдастыру ұсынылады. Осы жоба арқылы өткізілген баға беру үдерісін тиімді қолдану мен нәтижесін шығару ерекшелігі бар.

Жобаның мақсаты - интерактивті үстелдерге негізделген жүйедегі сенсорлық экранды үстелдер, ас үй пультері, даяшыларға арналған смарт сағаттар, қонақтың адалдық қолданбасы, залдағы музыканы басқаруға арналған ойнатқыш, "тосын айна" және "интерактивті еден" арнайы эффектілерін басқаруға арналған батырмалар, ойындарды үлкен экранда көрсетуге арналған батырма, және сондай-ақ, барлық қажетті үстелдік бағдарламалық жасақтама және жүйенің барлық компоненттері, соның ішінде үстелдер арасындағы және үлкен проекциялық экрандардағы қолтаңба ойындарын жасау және пайдалану болып табылады.

«Touch service» - мейрамхана бизнесі кәсіпорын қонақтарына қызмет көрсету сапасына қанағаттану деңгейін бағалауды, кәсіпорынның қызметін жылдам жүргізуге, сонымен қатар мейрамхана бизнесіне қосымша қызметі ретінде қолданылатын ерекше инновациялық жүйе ойлап табу. Жоба озық технологияларды қолданып, жасанды интеллект және интерактивті жүйелер енгізуге бағытталған. Жобаның басты мақсаты: мейрамхана қызмет сапасын

арттыру, жаңа қонақтарды тарту және мейрамхананың инновациялық идея арқылы кірісті арттыру.

Инновациялық идеяларды тәжірибеге енгізуі біріншіден, осы ұйымды дұрыс басқаруы қажет, яғни кәсіпорын менеджменті заман сай болуы тиіс. Қызмет сапасын басқаруды жақсарту шаралары маркетинг пен жұмысты ұйымдастырудың бірлескен күш-жігерін қамтиды, сонымен бірге осы көрсеткішті жақсарту үшін менеджменттегі негізгі 10 қағидасы берілген: көшбасшылық, ұйымның барлық бөлімшелерінде маркетингтік тәсілді енгізу, тұтынушылардың қажеттіліктерін түсіну, бизнесті түсіну, негізгі ұйымдастыру қағидаларын жұмыста қолдану, персоналды басқару жүйесі, жұмыс нәтижелері туралы қызметкерлердің кері байланысы [1].

Оның ішінде күрделі көрсеткіш ретінде ақпарат түрлері болып табылады.

Мейрамхана деңгейіне байланысты ақпарат және алынатын ақпарат көздеріне таңдау арқылы бағалау мүмкіндігі мен объекті анықталып өткізіледі.

Ақпарат көзі ретінде «Сапа бағасы» бойынша ақпаратты сапа бөлімі (егер мейрамханада болса) қызметкерлері және басқарушылардан алынады. Берілген ақпаратты қолайлы түрде және алыну ретіне байланысты өндеуі құрастырылған баға сызбасы мен арнайы пішіндер бойынша толтырылады.

Екінші ақпарат көзі меймандарға байланысты олардың әр деңгейдегі пікірлерін бірыңғай құжатқа тізбектелінеді және жүйелі түрде пайда болған қателер қарастырып тереңдетілген талдау жүргізіледі.

Құпиялы мейман деген ақпарат көзі пайда болуы мүмкін, ақпарат тәуелсіз баға беруші көмегімен жинақталады, бірақ бұл баға толық түрде объективті болмайды.

Келесі тиімді және нақты баға беру ретіндегі ақпарат көзі ретінде көмекші қызметтері болып табылады. Оларға мейрамхананың тікелей қызметшілері немесе компания құрамындағы «басқ-офис» қызметкерлері. Бұл үдерістің ерекшелігі пайда болған кемшіліктер мен артықшылықтары нақты болуы тиіс.

Қонақжайлылық салада және мейрамхана ұйымында құндылық негізгі үш көрсеткіштен құрылады: қызмет көрсету, дәмді тамақ, ұйымдағы жалпы атмосфера. Осы жүйеде тұтынушыларға шығуға бір есептегіш қою арқылы әрбір негізгі аспекті бойынша қанағаттану туралы кері байланыс жасауды жеңілдетеді: қызмет көрсетудің жалпы сапасын немесе жылдамдығын бағалау; қызметкерлердің мейірімділігін бағалау; ас мәзірін әртүрлілігін бағалау; жалпы атмосфераны бағалау.

Пайдаланған дереккөздер тізімі

1. Урунбаев, У. Р., Давыденко Н.И. Сегменттің әртүрлі қоғамдық тамақтандыру кәсіпорындары үшін "құпия қонақ" әдісін бағалау критерийлерін әзірлеу / У. Р. Урунбаев, Н. И. Давыденко // Азық-түлік инновациялары және биотехнология IV халықаралық материал. ғылыми конференция. – 2016.

2. Оксана Марусич. Эксперт по сервису и качественному обслуживанию. Сертифицированный международный бизнес-тренер и коуч. Сервис в ресторане, стандарты обслуживания в ресторане. Июнь 2022 г.

Өңірлік брендті қалыптастырудағы жарнаманың рөлі

Жаркенова Б.Р., Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана қ., Қазақстан

Андатпа. Бүгінгі таңда интернет туризм индустриясының негізгі маркетингтік және коммуникациялық құралы ретінде қызмет етіп отыр. Интернеттің қарқынды дамуы дәстүрлі БАҚ-на әсер етіп, жарнамаға төңкеріс жасады, мақалада туристік өнімдер мен қызметтерді тұтынушыларға негізгі жарнамалық әсерлерді талдай отырып, зерттеуде жүйелі шолу әдістемесі қолданылды, жалпы интернет басқа БАҚ-на қарағанда сату, жылжыту және сатып алушылардың сатып алуға деген қызығушылықтарына импульсті түрде әсер етіп отыр.

Аннотация. Сегодня интернет служит основным маркетинговым и коммуникационным инструментом индустрии туризма. Быстрое развитие интернета произвело революцию в рекламе, затронув традиционные СМИ, в статье использовалась методология систематического обзора, в которой анализировались основные рекламные воздействия на потребителей туристических продуктов и услуг, в целом интернет импульсивно влиял на продажи, продвижение и интерес покупателей к покупкам больше, чем в других СМИ.

Abstract. Today, the internet serves as the main marketing and communication tool of the tourism industry. The rapid development of the Internet revolutionized advertising, affecting traditional media, the article used a systematic review methodology that analyzed the main advertising effects on consumers of travel products and services, in general, the Internet impulsively influenced sales, promotion and customer interest in purchases more than in other media.

Жалпы әлемдік туризм индустриясы мен қонақжайлылық индустриясында соңғы жылдары орын алып жатқан табиғи апаттар мен экономикалық дағдарыстар санының артуы кері әсер етіп отыр, бұл құбылыстарға (мысалы климаттың өзгеруі, тез таралатын жұқпалы аурулар) және лаңкестік шабуылдар, саяси толқуларды жатқызуымызға болады. 2019 жылы халықаралық төтенше оқиғалар базасында Emergency Events Database (EM-DAT) 396 табиғи апат тіркеліп, соның салдарынан 12000-нан астам адам қайтыс болғаны туралы айтылады, экономикалық шығын 103 миллиардты құрап отыр. Одан бөлек барлық әлемге үлкен төңкеріс әкелген COVID-19 пандемиясы туризм индустриясы мен қонақжайлылық индустриясында кері әсерін тигізбей кетпеді, дәлірек айтқанда халықаралық туризмнің өмір сүру циклі тоқтады деуге болады, барлық сырт елдермен байланыс үзілді. Осы салада жұмыс жасап жүрген шағын және кіші бизнестер жұмыс жасау мәдениетін өзгертіп жатса, кейбіреулері өздерін банкрот деп жариялап нарықтан шығып кетіп жатты. Стратегиясын тез арада өзгертіп ішкі нарыққа жұмыс жасауға бет бұрған компаниялар ішкі туризмді дамытуға жаңаша жоспарлар дайындап бірден жұмысқа кірісіп кетті. 2022 жылы Украина мен Ресей мемлекеттері арасындағы әскери операцияны жүргізуге байланысты 30 – дан астам Еуропа елдерінің шекаралары жабылды, осындай сыртқы және ішкі факторлардың орын алуы туристік бизнестің тұрақты дамуына үлкен қауіп-қатер туғызды. Бұл екі ел арасындағы шиеленіс тек осы елдердің туризм индустриясына кері әсерін тигізіп ғана қоймай, сонымен қатар кері әсері біздің отандық туризм индустриясында келіп жатты, дегенмен де Украина және оңтүстік Ресей бағытындағы тасымал жасайтын әуе компаниялардың жұмыстарын тоқтатуына байланысты, алдағы уақытта Қазақстан әуе компаниялары өздеріне ұтымды жағдай жасай алады, яғни еліміздегі ірі әуе жайларды әуежайына айналдыруға толық мүмкіндік туып отыр. Бұдан бөлек шет елге шығуға жандары құмар қазақстандықтар үшін тағыда ішкі туризмді іске асыруға тағы бірден-бір мүмкіндік туып отыр. Туризм индустриясында көбінесе микро және шағын бизнестер жұмыс жасайтыны мәлім, осы орайда жергілікті экономиканың өсуі осы кәсіпорындардың тұрақты дамуына байланысты болады. Өкінішке орай туризм индустриясындағы кәсіпорындар мен қонақ үй бизнесі, эндогенді және экзогенді факторлардың әсерінен ауқымды зардап шегетін салалардың бірі болып отыр.

Өңірлік брендті құру бірнеше мүдделі тараптардың бірігуі арқылы, яғни әлеуметтік өзара әрекеттесудің нәтижесінде іске асады, мүдделі тараптарға клиенттер, осы саладағы қызметкерлер, серіктестер және ұйымдарды жатқызамыз. Сауатты жасалған өңірлік бренд туризм индустриясына айтарлықтай оң нәтижелерге қол жеткізуге мүмкіндік береді, атап айтқанда бәсекелестік ортада тұтынушылардың тұтынуға деген қызығушылығын арттыра отырып кірістің көлемін ұлғайтуға, нарық үлесін кеңейтуге және туризм саласындағы компаниялардың активтерін өзіндік құнын арттыруға әкеледі.

М.Kavaratzis брендингті орнына қарай 5 бағытқа бөліп қарастырды:

ұлттық бренд;

мәдени-ойын сауықтыру бренді;

баратын жердің бренді;

қала немесе өңір бренді;

шыққан жердің бренді [1].

Сонымен қатар, брендке деген көзқарас қайта сатып алудың маңызды факторы болып табылады. Брендті қабылдау үш негізгі компоненттен тұрады: аффективті, когнитивті және мінез – құлық. Аффективті компонент адамның эмоциясымен байланысты болса, когнетивті әртүрлі факторларды бағалаумен байланысты, ал мінез -құлық компоненті клиенттердің мінез – құлқына брендтің әсер етуі [2]. Жалпы өңірлік бренд өңірдің имиджімен тұрақтылығын ілгерлетуге және дамытуға бағытталғандықтан, жарнама құралы деп қарастыруға болады. М.Kavaratzis және J.Ashworth авторлардың пікірі бойынша «өңірлік брендтің бір бөлігі

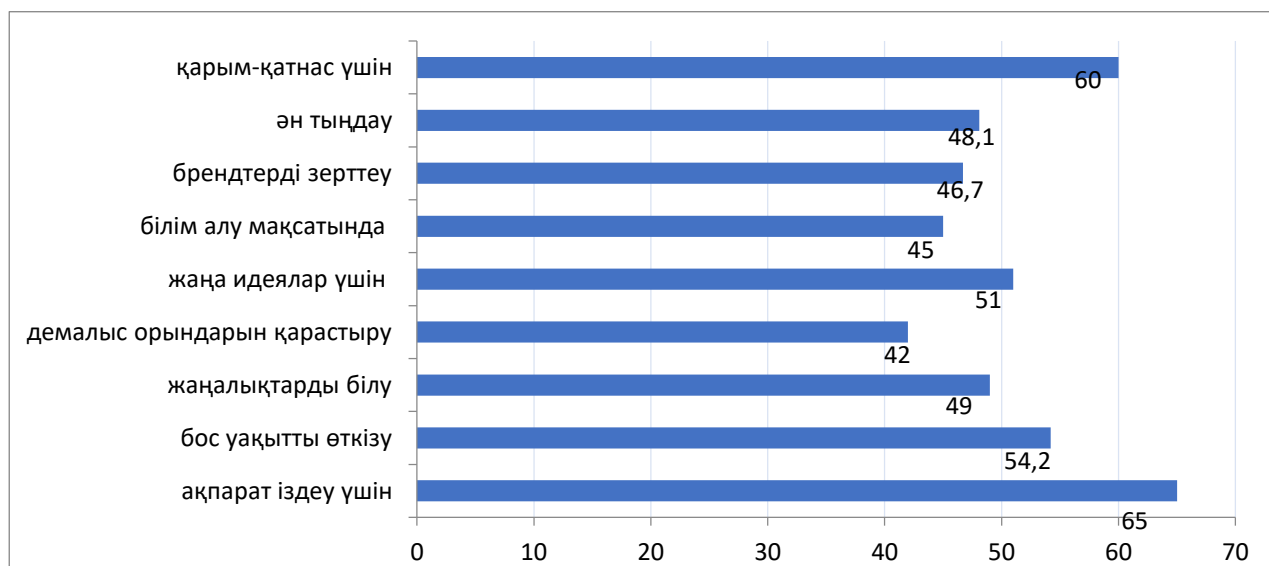
ретінде, жергілікті өнім қасиетін пайдалану» дұрыс деп санайды [3]. Ал, Т.Е. Barry және D.J. Howardтың пікірлерінше жарнама ол ұзақ мерзімді инвестиция болып табылады, себебі уақытқа байланысты тұтынушыларды бірнеше кезеңдерден өткізе отырып қорытынды нәтиже ретінде тұтынушыларды сол жарнамаланған тауарды немесе қызметті тұтынуға әкелетінін айтады. Тұтынушылар жарнамадан алған ақпараттарын үш негізгі кезең арқылы өткізіп барып қабылдайды, яғни таным, әсер және қалау [4].

Жарнамадан алған ақпараттан кейін тұтынушы бірден барып сол тауарды немесе қызмет түрін сатып ала қоймайтыны дәлелденген, бұған себеп тұтынушы ақпаратты өз сана деңгейінде қорытып осы тауарға деген ой пікірін қалыптастырып барып, тұтынуға деген ынта жігерінің оянатынын көруге болады. Осыдан кейін жарнаманың әсер етуі бойынша бірнеше модельдер зерттеліп ұсынылған, мысалға: тауар туралы хабардар болу, оған қызығушылық таныту, басқалардан артықшылығын байқайтын білімнің болуы, осы тауарға деген қызығушылығының артуына байланысты сатып алуға деген ниетінің пайда болуы [5]. Dagmar моделі бойынша: хабардар ете отырып, түсіндіру, сендіру және әрекет ету [6]. Aida мәделі жарнамалаудағы әсер етулердің ішіндегі ең кең тараған моделі болып табылады оған: тауарға немесе қызметке деген назар аудару арқылы қызығушылық туғызу және оны тұтынуға деген әрекетке көшу [7]. Бұл модельдеуде тұтынушылар жарнама арқылы тауармен немесе брендпен таныса отырып осы брендті тұтынуға деген қызығушылықтарының басым болатынын айқын көрсеткен.

2021 жылы L.Weng., Z.Huang., J.Wao ғалымдары ұсынған Aidea моделі туристік жарнаманың тұтынушыға әсер ету бойынша келесідей иерархиядан өтетінін көрсеткен, яғни тауарға деген назар аудару арқылы қызығушылық таныту, тауар туралы ақпаратты бағалай отырып әрекетке көшу. Бұл жерде бағалаудың өзі екі кезеңнен тұрады: ақпараттың қаншалықты пайдалы екенін және ол ақпараттың қаншалықты шынайы екенін білу [8]. Туризм индустриясындағы жарнамалауды зерттей келе мынадай екі ағымға бөліп қарастыруға болады: мінез-құлыққа байланысты аспекті және когнитивті аспекті. Мінез-құлық аспектісі туристік жарнама арқылы келушілердің санын көбейте отырып, объектіні барып көруге себеп болады десе, когнитивті аспект арқылы туристік жарнаманың қамтыған аудиториясымен қосымша ақпаратқа деген сұраныстың көлемін білуге болады дейді. Әр жарнаманың тұтынушыға әсер ету бойынша өзіне тән мықты және әлсіз жақтары болатынын білеміз, жарнаманың әртүрлі форматы әдетте тұтынушыларға әртүрлі деңгейде әсер етеді, мысалға 2005 жылы келесідей ғалымдар S.S.Kim, H.Chun және J.F.Petrik әртүрлі медиа-ақпараттардың туризмдегі жарнамаға әсер ету бойынша зерттеулер жасап келесідей тұжырымдама берді, баспада басылып шығатын жарнамалар туризм бойынша ақпарат алуға деген сұраныстың жоғары екенін көрсетсе, теледидар арқылы жасалған жарнама форматтары тұтынушылардың туризм саласында болып жатқан жаңалықтардан хабардар ету жғынан тиімді екенін көрсетті [9]. 2007 жылы M.Dahlen және M.Edenius ғалымдары жарнамалық эффектілерді зерттеді, яғни зертеу кезінде нысан ретінде дәстүрлі форматтағы жарнамалар (баспа, радио, теледидар) және жаңа форматта ұсынылған жарнамаларды тұтынушылардың пікірімен санаса отырып салыстырмалы талдау жүргізді, талдау нәтижесінде жаңа форматтағы ұсынылған жарнамалар тұтынушылардың көңілінен толық шыққандығын байқады, яғни ол кездегі баспада басылған жарнама VR және видеоға қарағанда тиімділігінің аз екенін көрсетті. Барлық жарнамаларды сипаттай келе үш топқа бөліп көрсетуге болады: 1D: басып шығару, 2D: бейне, 3D: виртуалды шындық.

Бүгінгі күні туризм саласындағы жарнамаларды орналастыратын ең тиімді платформа әлеуметтік желі деп айтуға болады, себебі мобильді құрылғылар адамдардың соның ішінде тұтынушылардың күнделікті қызметінің маңызды бөлігіне айналды. Елімізде жылдан жылға интернет пайдаланушылардың саны артып келеді, 2023 жылдың мамыр айының басында 17,4 млн. адам ұялы байланысқа қол жеткізген, соның ішінде 2,9 млн. адам интернет жүйесін қолданатыны анықталып отыр, бір жылдың ішінде бұл көрсеткіш 2,6 % өсті, ал жалпы әлем бойынша 4,6 млрд адам интернетпен қолданатыны туралы айтылған. Осы орайда интернет

тұтынушылардың жалпы қандай мақсатта интернетке кіреді деген мақсатпен арнайы сауалнама жүргізілді, сауалнама қортындысын келесі диаграммадан көруге болады:

Көрсеткіштердің қорытындысы бойынша 65% интернет тұтынушылары ақпарат іздеу үшін қолданатынын айтса, ал демалыс орындарын таңдау үшін 42% интернетті қолданаты белгілі болды. Зерттеу кезінде жарнаманың әртүрлі форматтарына байланысты тұтынылатын мазмұнның негізгі бөлігі ұялы телефондар мен қолданбалардан келетіні анықталды, осы орайда халықтың басым бөлігі шамамен 42% сатып алынатын тауары туралы ақпаратты осы әлеуметтік желіден алып отырғаны анықталды. Бұндай көрсеткішке әлемге келген COVID19 өз әсерін тигізді, халықтың цифровизациялық жағынан сауатты болуына үлкен әсер етті деуге болады.

Қорытындылай келгенде әлеуметтік желіні қолданушылар кем дегенде 5 әлеуметтік платформаларда отырытынын білдік, болашақта соның ішіндегі ең танымал платформаларын алып жарнама жасауға болады. Өңірлік бренд өңірдің имиджі мен тұрақтылығын ілгерлетуге бағытталғандықтан, оларды жарнама құралы ретіне қарастыруға болады. Өзекті жарнамалық арналар арасында бүгінгі таңда әлеуметтік желі арқылы сату, хабардар ету, өнімнің өзіне тән брендін құру тиімді құралдардың бірі болып отыр. Мысалы инфлюенс маркетинг брендті таныту оны нарықта ілгерлетуге тұтылатын адал аудиторияны табуға мүмкіндік береді, елімізде инфлюенсерлердің инстаграмдағы жалпы табысы шамамен 3,8 млрд.кұрап отыр. Күннен күнге саяхатқа шығу деген сұраныс өсіп келеді, сол себептіде өңірлік брендті құруда сол өңірдің тарихын, мәдениетін, салт-дәстүрін ескере отырып сол дестинацияға тән ерекшелікті айқындап жасалуы керек.

Пайдаланылған дереккөздер тізімі

- 1.Kavaratzis M. Place branding: A review of trends and conceptual models // The Marketing Review. 2005. Vol.5.Iss.4. Pp. 329-342.
- 2.Zabloki A., Schlegelmilch B.,Houston M.J. How valence, volume and variance of online reviews influence brand attitudes //AMS Review. 2018. Vol.9.Pp.61-77.
- 3.Kavaratzis M., Ashworth J. City branding: An effective assertions of identity or a transitory marketing trick ? // Tijdschrift voor Economische en Sociale Geografie. 2005. Vol.96. Iss. 5. Pp. 506-514.
- 4.Barry T.E., Howard D.J. A review and critique of the hierarchy of effects in advertising // international Journal of Advertising. 1990. Vol.9. Iss.2. Pp. 121-135.
- 5.Lavidge R.C., Steiner G.A. A model for predictive measurements of advertising effectiveness // Journal of Marketing. 2012. Vol.76. Iss. 5. Pp. 70-88
- 6.Colley R. Defining advertising goals for measured advertising results. 1961. New York : Association of National Advertisers.
- 7.Strong E. The psychology of selling and advertising. 1925. New York: McGraw-Hill.

8.Weng L., Huang Z., Bao J.A model of tourism advertising effects // Tourism Management. 2021. Vol.85. doi:10.1016/j.tourman.2020.104278

9.Kim S.S., Chun H., Petrick J.F. Positioning analysis of overseas golf tour destinations by Korean golf tourists // Tourism Management. 2005. Vol.26. Iss.6. Pp. 905-917.

РАЗРАБОТКА И ПРОДВИЖЕНИЕ СПЕЦИАЛЬНЫХ ТУР ПАКЕТОВ ДЛЯ РАЗЛИЧНЫХ КАТЕГОРИЙ ТУРИСТОВ

Садвокасова С., студентка 4-го курса, Алматинский Технологический Университет
Серикпаева С.О., Научный руководитель, лектор АО Алматинский Технологический
Университет, Алматы, Казахстан

Андатпа. «Туристердің әртүрлі саннатары үшін арнайы турпакеттерді әзірлеу және жылжыту» тақырыбы дер кезінде және өзекті болып табылады. Жұмыста туристердің әртүрлі санаттары үшін, соның ішінде инклюзивті турлар үшін арнайы турлардың жобасы қарастырылады. Бұл мәселелерді қарастыру Қазақстан азаматтары үшін әлеуметтік маңызды, өйткені ол жастар арасында танымал етуге бағытталған және қызметтің білім беру және мәдени салаларын қамтиды, сондай-ақ мәдениет, білім және ғылым саласындағы гранттар үшін түрлі конкурстарға қатысу жоспарлануда.

Аннотация. Тема «Разработка и продвижение специальных тур пакетов для различных категорий туристов» является своевременной и актуальной. В работе рассматривается проектирование специальных туров для различных категорий туристов, в том числе и инклюзивных. Рассмотрение данных вопросов является социально значимым для граждан Казахстана, поскольку направлен на популяризацию среди молодежи и охватывает образовательные и культурные сферы деятельности, а также планируется участие в различных конкурсах на предоставление грантов в области культуры, образования и туризма.

Abstract. The topic “Development and promotion of special tour packages for various categories of tourists” is timely and relevant. The work examines the design of special tour for various categories of tourists, including inclusive ones. Consideration of these issues is socially significant for citizens of Kazakhstan, since it is aimed at popularization among young people and covers educational and cultural areas of activity, and it is also planned to participate in various competitions for grants in the field of culture, education and tourism.

В Казахстане быстрым темпом развивается индустрия внутреннего туризма: появляются новые туристские комплексы, а также совершенствуется инфраструктура культурных объектов. В результате население получает возможность посещать новые экскурсионно-познавательные маршруты. Тем самым, у туристов появляется спрос не только на проработанную экскурсионную программу, но и на её интерактивно-развлекательную часть. В настоящее время одним из инновационных и интерактивных направлений является - «квест-экскурсии».

«Алматы Up» – проект, направленный на развитие внутреннего экскурсионного туризма. Основная идея заключается в необычном формате квест-экскурсий с интерактивной образовательной частью. Идея бизнес проекта – создание платформы для виртуальных литературных экскурсий, реализованных в популярном формате квестов. Разработка сервиса, который предоставляет своим пользователям возможность приобретать литературные экскурсии, квесты, а также создавать свои собственные. Платформа направлена на знакомство пользователей с литературной и культурной жизнью Алматы в игровой форме., а также решает задачи программы «Жана Қазақстан», основной целью которого является наличие различных развлекательных форматов для изучения и узнать больше о культуре Казахстана.

Предложение для внедрения данного проекта является то, что это социально-значимый для граждан Казахстана, поскольку направлен на популяризацию среди молодежи, охватывает образовательные и культурные сферы деятельности, а также предусматривается и планируется участие в различных конкурсах на предоставление грантов в области культуры, образования и туризма.

В рамках разработки предложений по внедрению туров для всех категорий потребителей значительное место имеет целевая аудитория и рынок, конкуренты. Проект «Алматы Up» имеет прямых и косвенных конкурентов. К прямым конкурентам относятся

компания «Street Adventure», базирующаяся в Алматы и разрабатывающая квесты для музеев, школ, крупных городов Казахстана, а также экспортирующая свои услуги за рубеж (Киев, Нью-Йорк) и компания «Questeri», которая является частью международного проекта «Туры в 15:15» и направлена на туриста за рубежом. Отразим преимущества «Алматы UP» на фоне конкурентов:

Познавательные экскурсии, основанные на литературной деятельности по Алматинской области.

Наличие интерактивно-развлекательной части.

Возможность для пользователя создавать свою собственную экскурсию на платформе с помощью предоставленных инструментов.

Онлайн-платформа предоставляет свободу действия пользователю (квест не привязан к определенному времени, пользователь определяет его сам, свобода перемещения, отсутствие временных ограничений на прохождение экскурсий).

Конкурентное ценообразование.

Для любого бизнеса необходимо учитывать потребительский спрос, насколько потенциальные потребители заинтересованы в той или иной услуге.

Анализ потенциального спроса позволит:

Понять, будет ли востребован продукт, еще на этапе планирования запуска бизнеса.

Минимизировать ошибки на старте.

Выяснить предпочтения потенциальных покупателей.

Сформировать актуальный ассортимент с учетом запросов ЦА.

Создать грамотный релевантный контент с использованием ключевых поисковых фраз, которые используют для поиска конкретного товара/услуги.

Установить оптимальные расценки на продукт.

Подстроиться под текущие тенденции рынка и увеличить прибыль.

Принимать правильные стратегические решения в плане дальнейшего развития бизнеса [1]. .

Бизнес-модель для проекта "Алматы UP", ориентированного на различные категории туристов, включая инвалидов 1 и 2 групп, может включать следующие элементы:

Платформа для туристов:

разработка мобильного приложения и веб-платформы, предоставляющих информацию о доступности туристических мест, отелей, ресторанов, общественного транспорта и других объектов в Алматы для инвалидов. Информация может включать в себя наличие пандусов, лифтов, адаптированных номеров и других удобств;

функционал приложения может включать в себя планирование маршрутов с учетом доступности, обзоры от других туристов с ограниченными возможностями и возможность бронирования адаптированных услуг.

Партнерство с бизнесами:

установление партнерских отношений с отелями, ресторанами, магазинами и другими предприятиями, чтобы они предоставляли адаптированные услуги для инвалидов;

разработка программы сертификации доступности для бизнес-партнеров.

Туроператорские услуги:

создание туроператорского направления для организации туров, адаптированных для различных групп туристов;

разработка индивидуальных туров и путевок с учетом потребностей инвалидов 1 и 2 групп.

Обучение и консультации:

проведение обучающих семинаров для предпринимателей и сотрудников обслуживающего персонала по вопросам доступности и обслуживания туристов с ограниченными возможностями;

предоставление консультаций по адаптации бизнес-процессов для максимальной инклюзивности.

Маркетинг и сообщество:

активное продвижение и маркетинговая кампания, ориентированная на туристов с ограниченными возможностями;

создание сообщества в социальных сетях и на платформе для обмена опытом и советами между туристами с ограниченными возможностями.

Финансирование:

модель может включать в себя комиссионные сборы от бронирований и продаж услуг партнеров;

поддержка от государственных и негосударственных организаций, заинтересованных в развитии инклюзивного туризма [2].

Такая бизнес-модель не только создаст ценность для туристов с ограниченными возможностями, но и способствует развитию инклюзивного туризма в Алматы.

Экономическое обоснование инклюзивного тура по Казахстану

При расчете цены на турпродукт используют два метода: затратный, рассчитанный на прибыль и затраты компании, и конкурентный, направленный на цены конкурентов. Для достижения лучшего результата многие организации используют одновременно сразу два метода.

Одним из приоритетных направлений данного вида турмаршрутов являются экскурсии. Один из маршрутов – это экскурсии по мультимедийному парку «Ботанический сад» включая 2 выставки, будут составлять 1400 тенге с группы. На одного человека 93,33 тенге.

В расходы на экскурсионные услуги включены: оплата за экскурсионное обслуживание в городах Алматы. Зарплата сопровождающего экскурсовода устанавливается туристическим предприятием в размере 1000 тенге в день. Продолжительность инклюзивного тура - 2 дня, общие расходы - 2000 тенге. Дополнительная оплата будет за 3 автобусные экскурсии и экскурсию по аллеям победителей. В среднем 1 час стоит 500 тенге. Экскурсия будет длиться 5 часов. В итоге получается 4500 тенге. В сумме оплата составит 6500 тенге на всю группу из 15 человек. На одного человека сумма составит 433,5 тенге.

Основная задача данного проекта заключается в планировании и стимулировании экономического развития региона в рамках оказания услуг и разработки специальных турпакетов для людей с ограниченными возможностями. Проект выявляет основные проблемы в области охвата турпоездками людей инвалидов и повышает интерес к необходимости изучения инновационных и интерактивных направлений - «квест-экскурсий».

Таким образом, разработка и внедрение проекта специальных турмаршрутов для людей с ограниченными возможностями, представляет собой комплексное решение, направленное на достижение как экономических, так и социально-экологических целей. Проект предусматривает использование различных инструментов и способов передвижения инвалидов-колясочников, незрячих туристов, туристов с ограниченными возможностями передвижения.

Политика по развитию сферы туризма в Казахстане направлена на создание конкурентоспособной туристской индустрии для обеспечения занятости населения, стабильного роста доходов государства и населения за счет увеличения объемов въездного и внутреннего туризма.

Вместе с тем, несмотря на предпринимаемые меры, на сегодняшний день в туристской отрасли имеются следующие проблемы.

Недостаточное развитие инфраструктуры на местах туристского притяжения, слабая логистика, ограниченное количество мест размещения

Основным сдерживающим фактором при привлечении туристских потоков на туристские территории является недостаточное развитие, а иногда и отсутствие транспортно-логистической, инженерно-коммуникационной, сервисной и другой туристской инфраструктуры, что в свою очередь снижает качество предлагаемого турпродукта.

Особенно данный вопрос актуален для передвижения туристов, имеющих инвалидность, т.е. инклюзивных туристов. Логистические компании с предложениями перевозки инвалидов с опорно-двигательным аппаратами, колясочников на рынке практически нет. Поэтому необходимо разработать и внедрить турмаршруты в предлагаемом нами варианте, что будет способствовать дальнейшему культурному развитию как туристов, так и поддержки культурного наследия в стране.

В Концепции развития сферы туризма до 2029 года в стране отражены сдерживающие факторы развития качественных турпродуктов и расширения их ассортимента. К данным факторам следует отнести такие, как: слабая инфраструктура, в том числе транспортная; отсутствие или недостаток качественной связи, указателей туристских объектов на пути следования маршрутов; недостаточность и низкое качество сервисных поставщиков, средств размещения туристского класса и объектов досуга, в частности, в отдаленных регионах с высоким туристским потенциалом; нехватка профессиональных гидов; нехватка единой базы данных поставщиков туристских услуг [3].

Для здорового туриста возможности посетить объекты экскурсий или уехать по турмаршруту не доставляет трудности, но для инвалида – это затруднительно. На текущее время практически очень низкий процент охвата туристов-инвалидов. И, предлагаемая нами программа турмаршрутов будет иметь определенную ценность.

Список использованных источников

1. Бугорский, В. П. Организация туристской индустрии. Правовые основы : учебное пособие для среднего профессионального образования / В. П. Бугорский. – Москва : Издательство Юрайт, 2021. – 165 с.
2. Смыкова М.Р. Туризм: экономика, менеджмент и маркетинг. Учебник – Алматы: «Нур-пресс», 2006-2020с.
3. Об утверждении Концепции развития туристской отрасли Республики Казахстан на 2023 – 2029 годы. Постановление Правительства Республики Казахстан от 28 марта 2023 года № 262.

ТУРИЗМ ӨНІМІНІҢ ТҰТЫНУШЫЛАР АДАЛДЫҒЫ: ОНЫ АРТТЫРУДЫҢ ТИІМДІ ӘДІСТЕРІ

Айтбаева Г. Ж., ф.ғ.к., профессор Абылай хан атындағы ҚазХҚ және ӘТУ
Алматы, Қазақстан

Тұрарова А.С., Абылай хан атындағы ҚазХҚ және ӘТУ «7М11111-РДГБ» мамандығы
магистранты Алматы, Қазақстан

Аннотация. Мақалада Holiday Inn Almaty тұтынушыларының адалдығын арттыру әдістері, соның ішінде адалдық бағдарламасы және қонақтар арасында сауалнама қарастырылады. Сауалнама нәтижесін қолдана отырып, қонақ үйлердің адал тұтынушылар тарту тәсілдері ұсынылды.

Аннотация. В статье рассматриваются способы повышения лояльности гостей Holiday Inn Almaty, включая внедрение программы лояльности и проведение опроса гостей. По результатам опроса были даны рекомендации о том, как отели могут привлечь постоянных клиентов.

Abstract. The article discusses ways to increase the loyalty of guests at Holiday Inn Almaty, including the introduction of a loyalty program and conducting a guest survey. Based on the survey results, recommendations were made on how hotels can attract loyal customers.

Зерттеудің өзектілігі және теориялық алғышарттары

Бизнестің әртүрлі салаларында адал тұтынушылар мен қонақтардың болуы, бизнестің алғы жылжуының көмектесуші тетігі болып табылады. Маркетологтар арасында «маркетинг әкесі» аталып кеткен, Филипп Котлердің айтуынша тұтынушылардың ең тиімді санаттарын алдын-ала анықтап, олардың сұраныстары мен қызығушылықтарына жұмыс атқаратынын компаниялар өте тиімді жұмыс атқарады, себебі бұл адамдар компанияны ұзақ уақыт бойы оған жаңа ақша әкеліп, жаңа клиенттердің келуіне ықпал ете отырып, компания туралы жағымды пікірлер таратады [1].

Қызмет көрсету мәдениеті саласындағы американдық маман Джон Шоул өз еңбегінде адалдық бәсекелес компаниялардың тұтынушыларды тартуға арналған «сирена әндерін» өшіреді [2]. Шоул өз еңбегінде компанияны дамыту үшін тұтынушылар үшін есте қаларлық тәжірибе жасауға және әлемдік деңгейдегі қызмет көрсету стратегиясын әзірлеуге назар аудару қажет екенін атап көрсетеді. Американдық New York Times бестселлері авторы, спикері және бизнес-стратегі Фредерик Рейчельдс өз еңбегінде тұрақты тұтынушылар бизнестің ұзақмерзімді пайдасына оң әсерін тигізетіндігі туралы айтқан. Автор тұтынушылардың адалдық деңгейі мен оның компанияның табыстылығына әсері арасында тікелей байланыс бар екенін айтады. Жоғары адалдық қайталанатын сатылымдардың артуына, оң пікірлерге және сілтемелер арқылы жаңа клиенттерді алуға әкелуі мүмкін [3]. Тұтынушылардың адалдығы жөніндегі кеңесшілер Чип Р. Белл мен Джон Р. Паттерсонның еңбегінде де адал тұтынушының маңыздылығы туралы сөз қозғалған. Авторлардың түйіндеуінше, тұтынушылармен қарым-қатынас бай және толық серіктестікке айналуы мүмкін [4]. Бизнестің нарықтағы позициясын бекітудің жолы адал тұтынушыларды жинауында. Бұл сатылымның өсуіне, маркетингке жұмсалатын қаражаттың төмендеуіне, баға бәсекелесінен құтқарылуына әкеледі [5].

Қонақ үй саласында адалдық бойынша зерттеулер мен дереккөздердің аздығына қарамастан, бірнеше сенімді дереккөздерге сүйене отырып, адал тұтынушылар санын арттыру жолдарын табуға болады. Қонақ үй бизнесіндегі адалдықты арттыру жолдарын зерттеу жұмыстары қазіргі қонақжайлылық индустриясында өте өзекті болып табылады. Корпоративтік адалдық бағдарламаларын дамыту, персоналдың адалдығын арттыру арқылы сервисті жақсарту, сондай-ақ клиенттердің адалдығын қалыптастырудың экономикалық әдістерін пайдалану қонақүйлер үшін негізгі стратегияға айналууда. Адалдық бағдарламалары тұрақты қонақтардың санын көбейтуге ғана емес, сонымен қатар заманауи қонақ үй қызметтері нарығында бизнестің бәсекеге қабілеттілігі мен тиімділігін арттыруға көмектеседі.

Зерттеудің мақсаты, міндеттері және әдістемесі

Зерттеу жұмысының мақсаты қонақжайлылық және орналастыру саласында адал тұтынушылардың санын арттырудың тиімді әдістерін Holiday Inn Almaty қонақ үй мысалында зерттеу болып келеді.

Зерттеу міндеттері ретінде алынған тармақтар:

Қонақтардың адалдығына әсер ететін факторларды анықтау – Қонақ үй бизнесіне клиенттердің адалдығын қалыптастыратын негізгі аспектілерді анықтау;

Қолданыстағы адалдық бағдарламаларының тиімділігін бағалау - олардың тиімділігін анықтау мақсатында тұтынушыларды тарту және ұстау үшін қолданылатын бағдарламалар мен механизмдерді талдау;

Қонақтардың қалауы мен қажеттіліктерін зерттеу - қонақ үй өз қонақтарынан нені бағалайтынын және күтетінін түсіну үшін сауалнамалар жүргізу және деректерді талдау;

Клиенттерді тарту және ұстап тұрудың стратегияларын әзірлеу және алынған мәліметтер негізінде қонақтардың адалдығын арттыруға инновациялық тәсілдер құру.

Зерттеу нысаны - «Holiday Inn Almaty» қонақ үйі. Зерттеу тақырыбы тұтынушылар адалдығы және сауалнама әдісін қолдана отырып адалдықты арттырудың тиімді әдістерін ұсыну.

Holiday Inn Almaty қонақ үй мысалында адал қонақтардың талғамдары, сақтап қалу әдістерін зерттеу мақсатында жұмыста сауалнама әдісі қолданылды, себебі сауалнама арқылы бірнеше адамның пікірін анықтауға мүмкіндік бар. Респонденттердің пікірін жинақтай отырып, тұтынушылардың қонақ үйге неліктен адал екендігін және жағымды және жағымсыз тұстарын анықтап, тұрақты тұтынушыларды арттыру жолдарын табуға қол жеткізуге болады. Сауалнамада респонденттерге қойылатын сұрақтар:

Holiday Inn Almaty қонақ үйінде қаншалықты жий тұрақтайсыз?

Қандай себептерге байланысты Holiday Inn Almaty-ді таңдайсыз?

Қонақ үй мейрамханасын қалай бағалайсыз?

Қонақ үйде қандай қосымша қызметтерді көргіңіз келеді?

Сіздің қонақүйде болуыңызды не жақсартатынын еді?

Holiday Inn Almaty қонақ үйін досыңызға немесе әріптесіңізге ұсынуыңыз қаншалықты ықтимал?

Тұрақты қонақтар үшін қандай бонустар немесе жеңілдіктер ең тартымды деп санайсыз?

Біздің тұрақты қонақтарға арналған адалдық бағдарламалары тиімді деп ойлайсыз ба?

Зерттеу нәтижелері

Сауалнама өткізу үшін таңдалған surveymonkey онлайн платформасы. Holiday Inn қонақ үйі Intercontinental Hotels Group қонақ үй желісіне кіреді. Бұл желіде IHG One Rewards адалдық бағдарламасы енгізілген. Респонденттер осы адалдық бағдарламаның мүшелері.

Қатысушылардың 40-нан 28 адам Holiday Inn Almaty қонақ үйінде жылына бірнеше рет, 9-ы ай сайын, ал 3 адам алғаш рет қонақтағаннан кейін сұрақтарға жауап берген. Қонақтардың бұл қонақ үйді таңдау себептерінен 39 адам адалдық бағдарламасына қатысушылар үшін төмен бағаларды таңдаған. Себептердің маңызды тағы біріне IHG адалдық бағдарламасының мүшелеріне арналған қонақүй жеңілдіктері мен артықшылықтарын жатқызылады, бұл фактор үшін 33 адам жауап берген. Таңдауға жоғары қызмет көрсету деңгейі де әсер ететінін респонденттердің 25-і атап өткен. Атап өтілген қонақтардың таңдауына әсер ететін себептердің келесі жауаптар бойынша талаптары аз, бірақ айтарлықтай қолдау бар, айта кеткенде қолайлы орналасқан жерді 19 адам, қосымша қызмет көрсету бөлімдерінің болуын 16 қонақ, бөлмеге қызмет көрсетудің (Room service) 24 сағат жұмыс жасауын 10 адам, фитнес залды 2 адам таңдаған. Оған қоса, қонақтар тұру үшін баллдар жинау, балл арқылы арзан бағада нөмерді брондау сияқты ерекшеліктердің олардың таңдауына әсер ететіндігін атап өткен. Қонақ үйдегі мейрамхананы жайлы сұрағында қонақтардың басым бөлігі, яғни 52,50%-ы «керемет», 32,50%-ы «жақсы», 15%-ы «қанағаттанарлық» деп бағалаған. Респонденттердің қонақ үйде көргілері келетін қосымша қызметтерге тоқталатын болсақ, SPA-55%, ақша айырбастау орыны 20%, қосымша мейрамхана 7,50%, тегін әуежайдан қарсы алу және шығарып салу қызметі 2,50% дауыс жинаған. Қосымша жауап беру бағанында қонақтардан түскен ұсыныстар: вегетариандық немесе үндіс тағамын қосу, қонақ үй жаңартуды талап етеді деген қосымша жауаптар келген. Келесі қонақтардың ұсыныстары жайлы ашық сұрақ. Респонденттердің көбі барлығы жеткілікті деп жауап берсе, қалғандары вегетариандық және үнді тағамдарын қосуды, нөмірлер жаңартуды талап ететінін атап өткен. Келесі сұрақта, NPS (Net Promoter Score) есептелді. NPS тұтынушылардың адалдық деңгейін өлшеуін көрсетеді. Сауалнама нәтижесі бойынша NPS 83%-ды, яғни адалдықтың жоғары деңгейде екенін көрсетті. Бұл өлшемді есептеу үшін қонақтардың Holiday Inn Almaty-ны достарына немесе таныстарына ұсыну ықтималдығы туралы дерек қажет болды. Қатысушылардың 33-і жақтаушы (9-10 ұпай), бейтарап 7 адам (7-8 ұпай) болып шықты. Қонақтарға адалдық бағдарламасының ең тиімді бонустарына сәлем сыйлықтар, яғни қосымша ұпайлар, сусындар үшін барлығы жауап берген, тегін ерте кіру және кеш шығу үшін 38 адам, тегін таңғы ас үшін 26 адам, тегін Wi-Fi үшін 13 адам, ал бизнес центр үшін 1 адам жауап берген. Оған қоса, респонденттер бөлме деңгейінің адал қонақтар үшін тегін көтерілуін атап өткен. Ең соңғы сұрақта респонденттерден адалдық бағдарламасының тиімділігін бағалау сұралды. Сауалнамаға қатысушылардың 100%-ы ұсынылған үш «тиімді», «орташа, жақсартуға болады», «тиімсіз» нұсқаларынан тиімді деген нұсқаны таңдады.

Сауалнама нәтижелерінен, адалдық бағдарламасының тиімділігі жоғары екенін атап өтуге болады, дегенмен қонақ үйде жақсартуға болатын бірнеше тұстар бар. Қонақ үйдегі адал қонақтардың көбі қызмет көрсету деңгейінің жоғары екенін атап өткендігіне байланысты, бұл деңгейді сақтап қалуға және одан да жоғары деңгейге көтеруге тырысулары қажет.

Дегенмен, сауалнама қорытындысы ретінде, адалдық бағдарламасын бизнестің нарықта бәсекеге қабілетті компания ретінде тұрақтана алатынына көз жеткізуге болады. Адал қонақтар, оларға берілетін жеңілдіктер, сыйлықтар үшін қонақ үйді таңдайды. Әрине, қызмет көрсету деңгейін де ұмытпағанымыз жөн. Қонақ үй белгілі стандарттарға сәйкес жұмыс жасауы арқасында, қызмет көрсету деңгейін жоғары деңгейде ұстап тұруға мүмкіндігі бар.

Компаниялар тұтынушылардың адалдығын жоғарылату үшін төмендегідей тиімді әдістерді қолдана алады:

Қолдан келгеннің бәрін жасау-бұл қонақтарды үнемі қайта оралуға итермелейтін нәрсе. Кір жуу, тегін автотұрақ немесе басқа да танымал ыңғайлылықтар сияқты қосымша қызметтерді ұсыну. Қонақтардың күткенінен асып түсу, бизнесті бәсекелестерден ерекшелендіреді.

Қызметкерлерді ынталандыруды енгізу маңызды, себебі компанияның қызметкерлері ішкі тұтынушылар болып табылады. Қызметкерлердің қарым-қатынасы ұйымдық табысқа жету үшін өте маңызды[4].

Қызмет көрсету саласында жұмыс істейтін көптеген компаниялар қарапайым ережелерді, "ұсақ-түйектерді" елемейді, мысалы, аты-жөні бойынша тұрақты клиенттерге жүгіну [2]. Адал қонақтардың құнды екенін білдіру, яғни қонақтардың келу күніне қарай сыйлықтар дайындау, қонақтарға хабарласып, олардың қалаулары бойынша бөлме дайындау. Тұтынушылар оларға көрсетілген өзгеше ілтипатты сезінген сәтте, қайта оралу мүмкіндігі жоғарылайды.

Теріс пікірлермен қонақ үйдің барлық қызметкерлерінің сауатты жұмыс жасауы. Қонақтар Front Desk-ке әртүрлі шағымдармен келеді, сол уақытта қызметкерлердің мәселені қонаққа да, қонақ үйге де тиімді болатындай шешім қабылдауға мүмкіндігі болуы қажет. Қызметкерлері ерекше қызмет көрсетуге үйрету маңызды. Жақсы дайындалған және ынталы команда қонақтардың қанағаттанушылығы мен адалдығына айтарлықтай үлес қосады.

Қорытындылай келе, қонақтардың адалдығының маңыздылығы орасан зор. Тұрақты қонақтар кез-келген компанияның бәсекеге қабілеттілігін жоғарылата алады. Сауалнама мен бірінші реттік ақпаратты талдау нәтижесінде, адал қонақтарды тарту және ұстап тұру үшін адалдық бағдарламаларының маңыздылығына көз жеткезуге болады. Оған қоса, ерекше қызмет көрсетуді, тұтынушылардың пікірлерімен жұмыс жасау, адалдық бағдарламасының мүшелеріне сыйақылар мен жеңілдіктердің рөлі үлкен.

Пайдаланылған дереккөздер тізімі

1. Филип Котлер. 2010. Маркетинг от А до Я. 80 концепций, которые должен знать каждый менеджер. <http://flibusta.site/b/541658/read>
2. Джон Шоул. 2006. Первоклассный сервис как конкурентное преимущество. <http://flibusta.site/b/327108/read>
3. Фредерик Ф.Рейчелд. 1996. The Loyalty Effect: The Hidden Force Behind Growth, Profits, and Lasting Value
4. <https://pdfroom.com/books/the-loyalty-effect-the-hidden-force-behind-growth-profits-and-lasting-value/LvgB6KaWgDw>
5. Chip R Bell, John R Patterson. 2007. "Customer Loyalty Guaranteed: Create, Lead, and Sustain Remarkable Customer Service", p.20, Adams Media <https://studylib.net/doc/26170898/customer-service-career-success-through-customer-loyalty>
6. Карл Сьюэлл, Пол Браун. 1990. Клиенты на всю жизнь. <http://flibusta.site/b/176870/read>

ПЕРСПЕКТИВЫ КРУИЗНОГО ТУРИЗМА НА КАСПИЙСКОМ МОРЕ

Исмагамбетова Д.Д., магистрант 1 курса ОП «Туризм», ЕНУ им. Л.Н. Гумилёва
Астана, Казахстан

Научный руководитель – д.э.н., профессор Сыздықбаева Б.У., ЕНУ им. Л.Н. Гумилёва
Астана, Казахстан

Андатпа. Круиздік туризм саяхаттың ерекше түрі болып табылады, мұнда басты назар порттар арасында жолаушыларды тасымалдауға ғана емес, сонымен қатар олардың денсаулығы мен мағыналы демалысын қамтамасыз етуге аударылады. Мақалада Каспий теңізінде круиздік туризмді дамытудағы мемлекетаралық және трансшекаралық ынтымақтастық мәселелері қарастырылады. Аймақтағы теңіз круиздік туризмінің дамуы жағалаудағы аудандардың экономикалық дамуын ынталандыра отырып, елге туристік ағынның артуына ықпал етеді.

Аннотация. Круизный туризм представляет собой особый вид путешествий, где основной упор делается не только на перевозку пассажиров между портами, но и на обеспечение их здоровья и содержательного отдыха. В статье рассматриваются вопросы межгосударственного и трансграничного сотрудничества в развитии круизного туризма на Каспийском море. Развитие морского круизного туризма в регионе будет способствовать увеличению туристического потока в страну, стимулируя экономическое развитие прибрежных районов.

Abstract. Cruise tourism is a special type of travel, where the main focus is not only on transporting passengers between ports, but also on ensuring their health and meaningful rest. The article discusses the issues of interstate and cross-border cooperation in the development of cruise tourism in the Caspian Sea. The development of marine cruise tourism in the region will contribute to an increase in tourist flow to the country, stimulating the economic development of coastal areas.

Туризм играет ключевую роль в мировой экономике и продолжает демонстрировать стабильный рост. В связи с этим стратегический подход к развитию туристической индустрии становится все более актуальным, включая эффективное использование разнообразных рекреационных ресурсов и возможностей. Исследования показывают, что разнообразие туристического продукта у стран, осуществляющих индустриально-инновационное развитие, способствует повышению их конкурентоспособности и экономическому росту. Например, развитие круизного туризма в странах с богатым культурным и природным наследием, включая Казахстан, представляет значительные возможности для развития этой отрасли,

Каспийское море, расположенное на границе Европы и Азии, является уникальным водоемом, окруженным территориями пяти стран: России, Азербайджана, Ирана, Туркмении и Казахстана. Несмотря на свое название, оно больше по размерам и характеру напоминает море, чем озеро, благодаря своей огромной площади и глубокому дну, состоящему из океанической земной коры. В Каспийское море впадает множество рек, таких как Волга, Терек, Урал, Кура и другие, что делает его богатым источником воды [1].

Судоходство в этом регионе хорошо развито: существуют паромные переправы, включая маршруты Баку–Туркменбаши, Баку–Актау, Махачкала–Актау, а также судоходная связь с Азовским морем через реки Волгу, Дон и Волго-Донский канал.

По рельефу дна море подразделяется на три части: южную, среднюю и северную. Северная часть отличается небольшой глубиной, в то время как средняя имеет более значительные глубины. Самая глубокая часть находится в южной части моря, где глубина достигает 788 метров [2]. Этот водоем омывает западную часть Казахстана, придавая региону особое стратегическое и экологическое значение.

В терминологии туризма круиз — это морское путешествие, предназначенное для отдыха и удовольствия. Он включает в себя три ключевых аспекта: лайнер, маршрут и обслуживание на борту. Порт является основным местом назначения для круизов. Здесь происходит разгрузка и загрузка грузов, а также перераспределение пассажиров на другие виды транспорта.

Круизные пассажиры обычно проводят дни в порту, отправляясь на наземные экскурсии, а ночуют и принимают пищу на борту корабля. В транзитных портах пассажиры получают специальные пропуски для выхода на берег. Круизные компании предоставляют широкий спектр услуг на суше, включая экскурсии, размещение в отелях, трансферы и организацию различных событий.

Этот вид отдыха предлагает не только уникальные морские приключения, но и возможность познакомиться с различными культурами и достопримечательностями в портах по всему миру.

С 2001 года рассматривается возможность организации морских круизов "Каспий - море дружбы", охватывающих Иран, Азербайджан, Туркменистан и российскую Астрахань, с базой в международном морском порту Актау. Этот порт уже имеет инфраструктуру для приема пассажирских судов.

На XV Форуме межрегионального сотрудничества Казахстана и России в 2018 году был показан интерес к развитию туризма на Каспии. Страны региона активно работают над инфраструктурой развлечений и отдыха на побережье, включая Казахстан. В целях развития

круизного туризма на территории Каспийского моря будет проработан вопрос по строительству морского вокзала в порту Актау [3].

В регионе также реализуется "Дорожная карта" по развитию туризма, включая строительство 32 новых баз отдыха и развитие объектов, таких как зона «Кендерли» и пляжного туризма «Ащисор», которые входят в топ-10 и топ-50 туристических мест Казахстана [4]. Кроме того, область обладает высоким потенциалом для этнокультурного и паломнического туризма, особенно сакральные места, такие как некрополи Бекет-ата и Шопан-ата.

Актау также подготовил новые туристические объекты, включая «Скальную тропу», что делает его привлекательным местом для туристов, прибывающих с круизных лайнеров на казахстанском побережье Каспия.

В 2005 году Казахстан предложил идею организации круизных маршрутов по городам Северного Каспия, включая все пять прикаспийских стран. Однако в последние годы Казахстан, Россия и Азербайджан склоняются к идее начать круизы с посещения двух или трех городов (Астрахань, Актау, Баку, Махачкала/Дербент), с последующим включением Туркменистана (Туркменбаши) и Ирана (Бэндер-Энзели, Ноушехр) в маршрут. После упрощения визовых и миграционных процедур Тегеран и Ашхабад могут рассчитывать на привлечение дополнительных туристов через каспийские круизы.

В России идет строительство специализированных круизных судов на своих верфях в Астраханской и Нижегородской областях. Первый за постсоветское время лайнер «Пётр Великий» (рисунок 1) построили в России для круизов по Каспийскому и Черному морям на производственной площадке судостроительного завода «Лотос» Южного центра судостроения и судоремонта по проекту PV300VD для оператора «Мостурфлот» [5]. Пассажирам будут доступны рестораны, спа-салоны, тренажерные залы, бассейн и сауна. Всего в «плавучем отеле» 155 кают на 310 мест. Обслуживать туристов будут 90 сотрудников, в том числе члены экипажа. Лайнер, не имеющий аналогов в России, достроен и уже проходит испытания на воде. К началу лета были запланированы маршруты круизов. Первоначально предусмотрены круизы по Каспийскому морю с посещением портов Азербайджана, Ирана и Казахстана, а также маршруты из Каспийского моря в Черное с заходом в порты, такие как Стамбул, Батуми и другие.

Рисунок 1 - Лайнер "Петр Великий" перед заводскими испытаниями [Пресс-служба АО "Южный центр судостроения и судоремонта"]

Неоспоримо, в начале 2000-х годов организация морских круизов по Каспийскому морю сталкивалась с серьезными трудностями из-за отсутствия нескольких ключевых соглашений. Не существовала Конвенция о правовом статусе Каспия, не решены были вопросы безопасности мореплавания, а также технические аспекты, такие как взаимное признание лицензий пассажиров и единые правила страхования судов. Этот юридический вакуум требовал времени для преодоления.

Однако соглашения и документы, подписанные на Астраханском саммите в 2014 году и Актауском саммите в 2018 году, открыли дверь для возобновления консультаций между странами. Например, в конце 2017 года Азербайджан и Россия заключили меморандум об

организации морских круизов с использованием пассажирского судна "Петр Великий". После Форума межрегионального сотрудничества Казахстана и России в Петропавловске было подписано соглашение о взаимопонимании и сотрудничестве в области туризма между Астаной и Москвой [6]. Это свидетельствует о необходимости продвижения каспийского круизного туризма.

Акватория Каспийского моря представляет собой весьма привлекательное туристическое пространство по нескольким ключевым аспектам. Во-первых, регион благоприятно расположен для привлечения туристических потоков, обладая уникальным географическим положением. Во-вторых, страны, омываемые Каспийским морем, обладают богатым историческим наследием, что приводит к наличию множества уникальных исторических и культурных достопримечательностей, а также развитию народных промыслов. Этот симбиоз культуры и природы привлекает высокий интерес туристов. В-третьих, страны каспийского бассейна активно участвуют в проектах международных организаций, таких как ЮНВТО, ЮНЕСКО и ООН, по возрождению Великого Шелкового пути.

В декабре 2023 года подписан меморандум между АО «НК «КазМунайГаз» и AD Ports Group о взаимопонимании по созданию судоремонтного и судостроительного предприятия в Казахстане, на побережье Каспийского моря [7].

Круизный туризм в Каспийском бассейне представляет собой перспективный сектор, который способен решать ряд важных задач. Во-первых, он обеспечивает рекреационные потребности населения благодаря своей высокой привлекательности для туристов. Во-вторых, он способствует развитию экономики прибрежных районов, создавая новые рабочие места и обеспечивая дополнительные средства для поддержания и сохранения природных и культурных достопримечательностей.

Хотя круизный туризм в регионе только начинает формироваться, для его успешного развития необходимы согласованные действия между прикаспийскими странами. Это требует эффективной межгосударственной и трансграничной координации.

Казахстан, обладая привлекательной акваторией и самой протяженной береговой линией на Каспии, имеет потенциал стать ключевым игроком в круизном туризме. Важно рационально использовать рекреационные ресурсы региона для стимулирования морских круизов и развития туристической индустрии. Постепенное развитие инфраструктуры и активное продвижение региона как туристического направления будут способствовать увеличению интереса казахстанского берега Каспийского моря среди как внутренних, так и иностранных туристов.

Список использованных источников

1. Постановление Правительства Республики Казахстан от 28 марта 2023 года № 262. Об утверждении Концепции развития туристской отрасли Республики Казахстан на 2023 – 2029 годы. URL: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/P23000000262>. (Дата обращения 30.03.2024).
2. Бейсенова А.С. Исторические основы географических исследований Казахстана. – Алматы: Казахстан, 2001. – 280 с.
3. Коновалов В.Н. Путь к шельфу Каспия. – Астрахань: Каспий, 1998. – 118с.
4. Круизный туризм по Каспию будут развивать Казахстан и Россия. URL: https://www.lada.kz/another_news/64958-kruiznyy-turizm-po-kaspiyubudut-razvivat-kazahstan-i-rossiya.html. (Дата обращения 26.03.2024).
5. Свиточ А.А. Большой Каспий: строение и история развития. – М.: Издательство Московского университета, 2014. – 272 с.
6. Скалей Е. Круиз по Каспию: Казахстан и Россия планируют развивать туризм вместе. URL: <https://365info.kz/2019/01/kruiz-po-kaspiyu-kazahstan-i-rossiya-pliniruyutrazvivat-turizm-vmeste>. (Дата обращения 26.03.2024).
7. Круизный лайнер «Пётр Великий» готовят к ходовым испытаниям в водах Волги и Каспийского моря. URL: https://www.lada.kz/aktau_news/society/114109-kruiznyy-layner-petr-velikiy-gotovyat-k-hodovym-ispytaniyam-v-vodah-volgi-i-kaspiyskogo-morya.html. (Дата обращения 27.03.2024).
8. В Казахстане хотят построить судоремонтное и судостроительное предприятие. URL: <https://kapital.kz/economic/121292/v-kazakhstane-khotyat-postroit-sudoremontnoye-i-sudostroitel-noye-predpriyatiye.html>. (Дата обращения 20.03.2024).

ДЕТСКО-ЮНОШЕСКИЙ ТУРИЗМ КАК ПРЕДМЕТ КЛАССИФИКАЦИИ: ПРОБЛЕМЫ И ОСНОВНЫЕ НАПРАВЛЕНИЯ

Галиакбаров Е.Э., Докторант 2 курса, ЕНУ им. Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан

Андатпа. Балалар мен жасөспірімдер туризмі туристік индустрияның дәстүрлі құрамдас бөліктерімен ғана емес, сонымен қатар туристік өнім мен қызметтерді әзірлеу, қалыптастыру, сату, сатып алу және тұтыну кезінде көптеген басқа қатысушыларды тартатын сала болып табылады. Қазіргі өмірдің динамикасы, әртүрлі экономикалық және әлеуметтік процестер балалар мен жасөспірімдер туризмінің әртүрлілігінің кеңеюіне әкеледі.

Аннотация. Детско-юношеский туризм является сферой, которая интегрирует не только с традиционными составляющими туристской индустрии, но и вовлекает многих других участников при разработке, формировании, реализации, приобретения и потребления туристского продукта и услуг. Динамика современной жизни, разнообразные экономические и социальные процессы, приводят к все большему расширению разнообразия детско-юношеского туризма.

Abstract. Youth tourism is an area that integrates not only with the traditional components of the tourism industry, but also involves many other participants in the development, formation, implementation, acquisition and consumption of tourist products and services. The dynamics of modern life, a variety of economic and social processes, lead to an increasing expansion of the diversity of youth tourism.

Основной текст доклада.

Детско-юношеский туризм являясь объектом научных исследований и сферой практической деятельности профессионалов сферы туризма. Однако в виду его сложности, многосторонности и межотраслевого характера проблематика классификации до сих пор остается слабо проработанной и не устоявшейся. Усложняется тем, что зачастую авторы классификаций данный вопрос решают «между делом», занимаясь другим предметом исследования, воспринимая классификацию как элементарное и не несущее в себе серьезные контексты. Тем самым упуская её ключевую систематизирующую суть для теории, методологии и практики.

Анализ работ отечественных и зарубежных ученых показало, что напрямую классификации детско-юношеского туризма внимание практически не уделяется или по умолчанию он классифицируется по типичным для туризма подходам. По нашему мнению, в ряде случаев это корректно, однако если рассматривать сущность явления, его роль в обществе, тонкости организации, то возникает множество нюансов, требующих отдельного внимания. Признаков классификации детско-юношеского туризма может выделено огромное множество, остановимся на основных из них, имеющих важное значение для его теории, методологии и практики (рис. 1).

Рисунок 1. Основные признаки классификации детско-юношеского туризма.

В управлении и регулировании развития детско-юношеского туризма, прежде всего, необходимо четко различать его институциональный фундамент (социальные институты) выступающий субъектом социальных отношений и действий, норм, правил и принципов, культурных образцов, привычек, типов мышления и моделей поведения, определяющих сущность и устойчивость социальных явлений, обуславливающих и регулирующих социальные отношения, деятельность человека в различных областях ее приложения [1]. Данный признак классификации важен в виду его высокой практической значимости, так как обеспечивает системность и комплексность подхода к пониманию, управлению и регулированию сферы детско-юношеского туризма. В виду сложности предмета, имеется множество взглядов на его структуризацию [2; 3; 4; 5; 6; 7; 8; 9]. Детско-юношеский туризм может пониматься с позиций основных социальных институтов, таких как экономики, политики, семьи, культуры и других.

Данный подход к классификации важен ввиду того, что в современном обществе, в том числе, и в государственном управлении и регулировании, детско-юношеский туризм воспринимается как экономическая категория, что негативно сказывается на его состоянии и содержательном наполнении. Упускается, что детско-юношеский туризм представляет собой

действенное, универсальное и комплексное средство, обеспечивающее полноценную жизнедеятельность детей и юношей, осуществляемую за пределами места постоянного проживания. Естественно, в ходе его осуществления, могут одновременно реализовываться цели и задачи всех перечисленных социальных институтов [10; 11]. Однако приоритет в детско-юношеском туризме экономических выгод напрямую нарушает политическую устойчивость государства, воспроизводство населения и его защищенность, разрушает культурное наследие, социальные отношения и развитие общества, лишает новые поколения Республики Казахстан действенного инструмента обучения, воспитания, социализации и оздоровления, полноценной реализации закрепленных в Конституции их прав и свобод на достойную жизнь и развитие, счастливое детство и многое другое. В социальном государстве (как закреплено в Конституции РК) детско-юношеский туризм не может и не должен первоначально ориентироваться на экономические выгоды, он должен быть эффективным, рациональным, прежде всего, по отношению к ребенку, к подростку, к юношеству, при стремлении обеспечения этого в гармонии с интересами общества и государства.

Данный перечень можно продолжать и дальше, оснований (признаков) для классификации детско-юношеского туризма может быть множество, поэтому, в первую очередь, встает вопрос для каких целей оно осуществляется. Например, в случае государственного управления и регулирования, критически важным признаком является его институциональное осмысление, в проработке механизмов социальной поддержки - источники обеспечения приобретения турпродукта, себестоимость и цена продукта, услуг и т.д. В связи с этим, подходя к решению тех или иных теоретических, методологических и практических задач в сфере детско-юношеского туризма, к классификации стоит относиться серьезно, поскольку она обеспечивает систематизацию и корректную работу с предметом деятельности.

Список использованных источников

1. Степин В.С., Гусейнов А.А., Семигин Г.Ю., Огурцов А.П. и др. Новая философская энциклопедия: в 4 тт., Т.2. М.: Мысль, 2010. 634 с.
2. Аберкромби Н., Хилл С., Тернер Б.С. Социологический словарь. Казань: Изд-во Казанского ун-та, 1997. 405 с.
3. Ахинов Г.А., Жильцов Е.Н. Экономика общественного сектора. М.: ИНФРА-М, 2018. 345 с.
4. Елсуков А.Н., Бабосов Е.М., Данилов А.Н. и др. Социология. Минск: ТетраСистемс, 1998. 559 с.
5. Кравченко С.А., Мнацаканян М.О., Покровский Н.Е. Социология: Парадигмы и темы. М.: Анкил, 1997. 404 с.
6. Лейман И.И. Наука как социальный институт. Л.: Наука, 1971. 177 с.
7. Новикова С.С. Социология: история, основы, институционализация в России. М.-Воронеж: Изд-во НПО «МОДЭК», 2000. 464 с.
8. Радугин А.А., Радугин К.А. Социология. М.: Владос, 1995. 189 с.
9. Самыгин С.И., Воденко К.В. Социология: социальные институты, структура и процессы. М.: ИЦ РИОР, НИЦ ИНФРА-М, 2016. 252 с.
10. Sarancha M.A., Batalova L.V., Okonnikova T.I. Tourist route network of the Russian Federation: the research methodology and the current situation // International multidisciplinary scientific conferences on social sciences and arts (SGEM2015). Bulgaria, 2015. Pp. 955-961.
11. Sarancha M.A., Mosalev A.I. Tourist route network in Russia: systematization // Actual problems of economy. 2015. №7 (169). Pp. 444-453.

ТУРИСТІК ӨЛКЕТАНУ ІС-ӘРЕКЕТІНІҢ ПЕДАГОГИКАЛЫҚ МҮМКІНДІКТЕРІ

Несіпқұлова Б.Н. – Талғар қаласы Ы.Алтынсарин атындағы №49 мектептің география пәні мұғалімі. «Алматы облысының балалар-жасөспірімдер спорттық туризм және экскурсиялар орталығы» КМҚК директорының орынбасары.

Алиева Л.Н. – Астана қаласы «Республикалық физика-математикалық мектептің» география пәні мұғалімі. Астана қаласы әкімдігінің «Балалар мен жасөспірімдердің туризм және өлкетану орталығына» қарасты «Туристер-өлкетанушылар» үйірмесінің жетекшісі.

Андатпа. Мақалада туристік өлкетану іс әректінің педагогикалық маңыздылығы айтылады. Сонымен қатар балалар туризміне еңбек сіңірген ұстаздар туралы мәліметтер беріледі.

Аннотация. В статье подчеркивается педагогическая значимость туристского краеведческого дела. Также будут представлены сведения об заслуженных учителях детского туризма.

Туризм – аймақтың табиғаты мен мәдени-тарихы туралы кешенді білім, түсінік береді. Жас буынды, жаңа тұлғаны қалыптастыруға туризм және өлкетану жұмыстарының маңызы зор. Туризм сонымен бірге аймағын білудің, сондай-ақ физикалық және рухани дамудың, еңбек және қолданбалы дағдыларды қалыптастырудың құралы.

Балалар мен жасөспірімдердің туристік-өлкетану жұмысының негізгі мақсаты туған елдің, жердің табиғаты мен тарихы туралы білімдерін терең меңгеруге, елін сүйуге, тілін құрметтеуге тәрбиелейді. Аймақтық зерттеулерде мектеп оқушылары өз туған жерлері туралы білімдерін кеңейту және байыту арқылы олардың туған жерінің тарихына деген сүйіспеншілігін және құрметі артады.

Негізінен туристік, өлкетану үйірмелері мазмұны мен құрылымы жағынан география, тарих, биология пәндерімен байланысты. Әсіресе география пәнінен алған теориялық білімдерін практика жүзінде зерттей жүре (ауа райын бақылау, өзен, көлдерін, топырағын, өсімдік, жануарлар дүниесін) экологиялық тәрбие алып, табиғатқа қамқорлық жасауға, еңбексүйгіштікке дағдыланады. Археология және өнер тарихы, этнография, экономика, және басқа да ғылымдарға да жақын.

Қазақстан жерінде алғашқы туристік ұйымдар XX ғасырдың 20-30 жылдарында ұйымдастырыла бастады. 1929 жылы Г.И. Белоглазов пен Ф.Л. Савин Алматы қаласынан Есік көліне дейінгі тұңғыш туристік жорықты басқарып, 17 мектеп мұғалімдерін қатыстырды. Ал 1950-60 жылдары Алматы жоғары оқу орындарында тау туризмі, альпинизм, спорттық туризм біртіндеп дами бастап, туристік нұсқаушылар тобы қалыптасты.

Республикамыздағы туристік-өлкетану бағытындағы балалар мекемелерінің мемлекеттік желісі XX ғасырдың 60-шы жылдарында құрыла бастады. Қазақ КСР Министрлер Кеңесінің 1960 жылғы 17 желтоқсандағы № 1060 қаулысына сәйкес Алматы қаласында Республикалық балалар экскурсиялық-туристік станциясы ашылды.

60-шы жылдары республиканың облыс орталықтарында да жас туристердің 13 облыстық станциялары ашылды. Республикалық станция басшылары басында Мәскеуден нұсқаулық-әдістемелік материалдар, әр түрлі кеңестер алып, жоспар жасап, облыс станцияларына таратып, жұмыс жасауды бастап кетті. Еліміздің көптеген мектептерінде туристік үйірмелер ашыла бастады, олардың қатысушылары Кеңес Одағының бүкіл аумағында туристік жорықтарға шыға бастады.

70-жылдардың ортасында Қазақстанда туризмнің материалдық базасын нығайтып, саяхаттық-туристік ұйымдар көбейді. Әсіресе туған өлке, аймақтар бойынша жорықтар мен экспедициялардағы жүздеген туристік топтар өз ауылдарының, аудандары мен қалаларының тарихы, экономикасы мен мәдениеті туралы бай материалдар жинады. Бұл жұмыстардың нәтижесі мектеп өлкетану мұражайларының құрылуына материалдық база болды.

80-жылдардың аяғында туризм құрылымында біршама өзгерістер болып, жаңадан туристік экскурсия қауымдастықтары құрыла бастады. Осы жылдары Қазақстан балалар мен жасөспірімдер туризмінің дамуына С.С.Абдамбаев Т.Қ.Жездібаев, О.Б.Мазбаев, т.б. үлкен үлес қосты.

1992 жылы Ә.С.Бейсенова ҚазҰПУ-де туризм мамандығын ашса, С.Р.Ердәулетов ҚазҰУ-де туризм кафедрасын ашып, туризм мамандығы бойынша жаңа кадрлар дайындап, республикадағы туристік саланы дамыта бастады.

Еліміздегі балалар туризмінің негізін қалаушылар: Абдамбаев Сейітжапар Сейітқасымұлы мен Жездібаев Төкеш Қабалұлы жүздеген-мыңдаған ізбасарларына алғаш рет балалар туризмінің таңғажайып әлемін ашты. 50 жылдан астам өмірлерін Қазақстанда туризм мен альпинизмді дамыту ісіне арнаған, балалар туризмінің негізін қалаған тамаша адамдар туралы көпшілігі біле бермейді.

Абдамбаев Сейітжапар Сейітқасымұлы – 1973-1994 жылдары Республикалық жас туристер станцияның директоры болып 21 жылдан астам уақыт қызмет атқарды. «КСРО және ҚазССР Халық ағарту ісінің үздігі», «ҚР-ның Еңбек сіңірген білім қызметкері», альпинист - спорт шебері, альпинизм нұсқаушысы, туризм әдіскері, туризм және спорттық бағдарлау жарыстары бойынша республикалық дәрежедегі төреші болды. «Күн мен желге қарсы» жолнұсқаушы кітапшасының авторы.

Жездібаев Төкеш Қабалұлы – Республикалық балалар экскурсиялық-туристік станциясы ашылған 1961-ші жылдан бастап, станция жабылған 1997-ші жылға дейін 36 жыл бойы білімі мен күшін сарқып балалар туризмінің «ыстығы мен суығына» төзіп, адал еңбек етті. Төкеш Қабалұлы 70-тен астам әдістемелік ұсынымдар мен құралдарды әзірледі. КСРО және ҚазССР Халық ағарту ісінің үздігі, еңбек ардагері. Ол спорт шеберіне кандидат, тау туризмі бойынша аға нұсқаушы, спорт туризмі бойынша республикалық санаттағы төреші болды. Мәскеу Халықаралық балалар мен жасөспірімдер туризм және өлкетану академиясының академигі атағын алды. Балалар мен жасөспірімдер туризмі мен өлкетануды дамытуда халықаралық және аймақаралық байланыстарды нығайтудағы сіңірген зор еңбегі үшін «Алтын компас» иегері атанды.

Республикалық жас туристер станциясы тізгінін 1994 жылы Мазбаев Орденбек Білісбекұлы ұстады. Кейіннен станция «Оқушылардың халықаралық туризм орталығы» болып қайта құрылған болатын. «Менің Отаным – Қазақстан» жобасын іске асырып, сондай-ақ туризмнің белсенді түрлерін ұйымдастыру кезінде гидтер мен экскурсоводтар ретінде жастарды кеңінен тартуды қамтамасыз етті. Орденбек Білісбекұлы – географ-ғалым, география ғылымдарының докторы, профессор, саяхатшы. Мәскеу халықаралық балалар мен жасөспірімдер туризмі және өлкетану академиясының «Алтын компас» иегері, Қазақстан Республикасының құрметті туризм қызметкері. Ол Қазақ Ұлттық Университетінің және Қазақ Ұлттық Педагогикалық Университетінің туризм кафедрасында студенттеріне халықаралық және ішкі туризм, туризм менеджменті мен маркетингі туралы теориялық білім беріп, туризм техникасынан практикада білімдерін бекітіріп, түрлі категориядағы жорықтарға алып шықты. Қазіргі уақытта Л.Гумилев атындағы Еуразия Ұлттық Университетінің туризм кафедрасында туризм мамандарын дайындауда өз тәжірибесімен бөлісіп студенттерге дәріс беруде. Студенттер мен оқушыларға арналған «Туризм және өлкетану негіздері» т.б. оқулықтарының авторы.

Еліміздегі балалар мен жасөспірімдер туризмінің дамуына зор үлес қосқан Шаяхметов Асхат Галиевич сонау 1975 жылдан Целиноград қалалық жас туристер станциясында іс-шара ұйымдастырушысы бөлімнің меңгерушісі болып 1989 жылдарға дейін жұмыс істеді. Кейіннен Алматы облысында Боралдай мектебінде туризм бойынша жаттықтырушы болып жұмысын жалғастырды. 1996-2005 жылдары мектепте басшылық жұмыс атқарса да өзінің сүйікті ісін жалғастырып, балалар туризмімен айналысып жүрді. Астана қалалық жас туристер орталығында 2005-ші жылдан директоры болып қызмет жасаған Шаяхметов Асхат Галиевич өмірінің 41 жылдан астам уақытын балалар туризміне арнаған. Туризмнен ҚР-ның еңбек сіңірген нұсқаушысы, КСРО аға нұсқаушысы, спорт шеберіне кандидат, Халықаралық балалар мен жасөспірімдер туризмі және өлкетану Академиясының академигі, төрт жыл қатарынан Бүкілодақтық кадрларды даярлау семинарының қатысушысы болды. Ол №19 мектептің туристік өлкетану моделін әзірлеп, іске асырды. Балалар туризміне сіңірген еңбегі үшін «Алтын компас» жоғары наградасымен марапатталған. Ол туристер мен нұсқаушылардың бірнеше буынын дайындады. Алтай, Кавказ, Байкал маңы, Түрікменстан, Қырғызстан, Тянь-Шань және туған өлке жолдары бойынша балалар мен мұғалімдерге арналған туристік жорықтардың ұйымдастырушысы болды.

Асхат Галиевич Астанадан 200 шақырым жерде орналасқан Ерейментау ауданында «Бұйратау» Мемлекеттік Ұлттық саябағында балаларға арналған «Батыр» туристік шатырлы лагерін ұйымдастырған. Жаз айларында үйірмеге қатысатын балалар 10-12 күн бойы лагерьдегі шатырларда (палаткаларда) тұрып, қайың орманының ішінде құстар әнімен оянып, таңертеңгілік жаттығулар жасап, таза ауамен тыныстап, бұлақтың мөлдір суын ішіп, суға

түсіп, күнге күйіп демалатын. Әр баланың өз міндеттері болатын: отын жинау, от жағу, тамақ жасау, ыдыс жуу, су тасу т.б. жұмыстарды өздері жасап үйренуге зор мүмкіндік болды. Арасында әртүрлі маршрутта үш күндік жорыққа шығып 7-8 шақырым жол жүріп, 3-4 күндік тағамдарын, палаткаларын, жатын орындары мен киімдерін, ыдыстарын өздері көтеріп, қиын жолда шыдап шынығып қайтатын. Жол-жөнекей жануарлар мен жәндіктер және өсімдіктер түрлерімен танысатын. Лагерьде әр баланың спорттық, туристік жарыстар мен өнердегі таланты ашылатын, жүлделі орындар алған оқушылар марапатталып, мақтау қағаздарын иеленді. Балалар күнделікті пайдаланатын гаджеттерді қойып, табиғат аясында табиғатпен етене жақын болып, экологиялық тәрбие алып, бір командада болып өмір сүруге дағдыланады. Мұндай демалыс «Батыр» лагерінде болған балалардың өмір бойы естерінде қалады. Міне, балаларға осындай мүмкіндікті сыйлаған Асхат Галиевичтің еңбегі зор болды.

«ҚР туризмін дамытудағы еңбегі үшін» төсбелгісімен, ҚР Тәуелсіздігінің 10 жылдығына арналған медальмен, «Туризмнің құрметті қызметкері» белгісімен, А. А. Остапец-Свешниковтың «Туризмге адалдығы үшін» медалімен марапатталды.

Алматы облысының балалар туризмінің дамуына еңбегі сіңген Абдулхаиров Абжемиль Закерьянович – қазіргі уақытта педагогика ғылымдарының кандидаты, Қырым инженерлік-педагогикалық университетінің әлеуметтік-гуманитарлық пәндер кафедрасының доценті, философия докторы, Мәскеу Халықаралық балалар мен жасөспірімдер туризм және өлкетану академиясының академигі. А.А.Остапец-Свешников атындағы балалар мен жасөспірімдер туризмі және өлкетану академиясының Қырым аймақтық филиалының төрағасы. Абжемиль Закерьянович – Абай атындағы педагогикалық институттың тарих факультетін аяқтаған соң мектепте мұғалім болып жүріп, өзінің ұйымдастырушылық қабілетінің арқасында шәкірттерін Бүкілресейлік және Халықаралық туристік экспедицияларға қатыстыра бастады. Оның жетекшілігімен балалар Қазақстандық жерлестерінің жауынгерлік жолы туралы және Жетісу өңірінің тарихы мен этнографиясы туралы материалдар жинады. Сондай-ақ оқушыларын республикалық және бүкілодақтық конкурстар мен жарыстарға шығарып, жоғары нәтижелерге қол жеткізіп, жүлделі орындар иеленді. Мектеп алдымен ауданда, содан кейін облыста туристік-өлкетану жұмыстарын ұйымдастырудың жетекші орталығына айналды. Оқушылар мен мұғалімдерге КСРО республикаларының батыр-қалаларына, Орта Азия қалаларына, Тянь-Шань, Памир, Алтай, Орал, Кавказ тауларына, Қырым, Қиыр Шығыс, Сібір, Камчатка бойынша экспедициялық сапарлар ұйымдастырып, оқушылардың бос уақыты мен демалысын ұйымдастырып, денсаулығын нығайту ретінде бұқаралық туризмді насихаттап жұмыс жүргізді.

Абжемиль Закерьянович 1989-2001 жылдары Алматы облысының балалар-жасөспірімдер туризм және экскурсиялар орталығының директоры болып қызмет атқарды. Сол жылдары облыста 5 туристік базалар, 10 туристік сауықтыру лагерлері, 1 қалалық жас туристер станциясын ашылды. Балалар-жасөспірімдер туризм және экскурсиялар орталығы балаларға экологиялық білім мен тәрбие беруді жүзеге асыру міндеттерін басшылыққа алатын облыстық, республикалық және бүкілодақтық слеттер, жарыстар мен ғылыми конференциялар өткізілетін орынға айналады.

Қазіргі уақытта «Алматы облысының балалар-жасөспірімдер спорттық туризм және экскурсиялар орталығы» баланың құндылықты бағдарын қалыптастыру, қабілетін, тұлғалық қасиетін, қызығушылықтары мен бейімділіктерін дамыту, кәсіби бағдар іздеуде көмек беру мақсатын және ғылыми іздену жұмыстарын жандандыру, оқушылармен ғылыми жобалар дайындау, өлкетану жұмысын жандандыру, туған өлкеміздің тарихын, экономикасын, мәдениетін зерттеу, мұражай ұйымдастыру, оқушылардың демалысын ұйымдастыру және денсаулығын нығайту, балаларға экологиялық білім мен тәрбие беруді жүзеге асыру міндеттерін басшылыққа алып жұмыс жүргізуде.

Орталықтың қосымша білім беретін педагогтары шығармашыл оқушыларға көмек пен қолдау көрсетеді, білім беру мен шығармашылық қызметтің түрлі саласындағы дарынды балалардың үлесінің артуына себептеседі. «Гүлдене бер, Қазақстан!» атты республикалық

туристік-өлкетану-экологиялық зерттеу жұмыстарының байқауына жыл сайын қатысатын оқушылар да аз емес.

Республикалық қосымша білім беру оқу-әдістемелік оталығы ұйымдастыратын барлық байқауларға қатысқан оқушыларымыз жүлдесіз қалған емес. Сонымен қатар, үйірмеге қамтылған оқушылар республика, облыс көлемінде өтетін жарыстар мен байқауларға қатысып, жүлделі орындарды иеленіп жүр.

«Менің Отаным – Қазақстан» атты туристік-экспедициялық жасақтардың облыстық слетіне жыл сайын қатысып, жүлделі орындарды иеленуде.

Үйірме жүргізушілер оқушылар, студенттер арасында бұқаралық туризмді насихаттап, жорықтар мен экскурсияларды тұрақты өткізіп тұрады. «Тарихы терең, табиғаты көркем – туған өлкем!» атты туристік-экологиялық танымдық жорық жобасы бойынша аудан мектептерінің жетім, жартылай жетім, әлеуметтік жағдайлары төмен және белсенді, дарынды балалар қамтылып, Жетісу өңіріндегі сакралды орындарға экскурсия ұйымдастырылды.

Орталықтағы үйірмеге қатысатын оқушының барлығы дерлік әр-түрлі экскурсияларға, жорықтарға қамтылды. Маршрут бағыттары – Есік көлі, Түрген шатқалы, «Медвежий» сарқырамасы, «Есік» мемлекеттік тарихи-мәдени қорық-мұражайы, облыстық өлкетану-археологиялық музейі, Ақши ауылындағы Дәркембай Шоқпарұлы атындағы қолөнер музейі, Алматы қаласындағы Орталық мұражайы, «Тәуелсіздік монументі», Рахат ауылдық округіндегі Сақ тайпаларына тиесілі Өрікті қалашығы, Алматы қаласындағы 28 панфиловшы-гвардияшылар атындағы парк, Талғар ауданындағы «Ақ бұлақ» кешені, Казачка сарқырамасы, т.б.

Адам мен табиғаттың адамгершілік аспектісін ашуда, ақыл-ой мен сезімді тәрбиелеуде, сананы қалыптастыруда рухани, экологиялық тәрбие жетекші орын алады. Бүгін қоғамымызда туризмнің салауатты өмір салтын қалыптастырудағы маңызы арта түсуде. Туризм тәрбие, білім жүйесімен қатар сауықтыру міндеттерін бірге шешіп, балаларды өз жерін, қоршаған ортасын сүйуге, ұйымшылдыққа, адамгершілікке тәрбиелейді.

Пайдаланылған дереккөздер тізімі:

1. Шаяхметов А.Г. Вестник академии детско юношеского туризма и краеведения №3. 2015
2. Мазбаев О.Б., Сардаров О.А. Современные тенденции и перспективы развития детско-юношеского туризма в Казахстане // II Международная научно-практическая конференция «Актуальные проблемы развития туризма». - Москва, 2018. - С. 111-120.
3. Константинов Ю.С. Педагогика школьного туризма, учебно-методическое пособие, 2-е изд., дополненное. М.: ФЦДЮТК, 2006.208с.
4. «Соқпақ – Тропинка» №4 (99) 2022 жыл

ТАБИҒИ ЖӘНЕ РУХАНИ МӘДЕНИЕТТІҢ МҰРАСЫ - «МЕРКЕ КИЕЛІ ОРНЫ» ТУРИСТІК НЫСАНЫ

Жандосова Г.О., экономика магистрі, аға оқытушы, Абай атындағы ҚазҰПУ
Алматы, Қазақстан

Сақтаған А.М., Абай атындағы ҚазҰПУ, «6B05203-География» мамандығы, 2-курс студенті,
Алматы, Қазақстан

Саламатова Н.Г., Абай атындағы ҚазҰПУ, «6B05203-География» мамандығы, 2-курс
студенті, Алматы, Қазақстан

Андатпа. Бұл мақала ЮНЕСКО-ның әлемдік мұра мәртебесін иеленуге үміткер, туристік нысан - табиғи және рухани мәдениеттің таңғажайып мұрасы «Мерке ғибадатханасы» туралы баяндалады. Бұл туристік нысанның дамуының тарихи аспектілері, оның діни және мәдени дәстүрлер контекстіндегі маңызы мен өзіндік табиғи ерекшеліктері талданады. Мерке ғибадатханасының рухани мұра көзі ретіндегі бірегейлігі мен маңыздылығын және оның мәдени мұраны сақтаудағы ролін ашуға бағытталған.

Аннотация. В этой статье рассказывается о претенденте на статус всемирного наследия ЮНЕСКО, туристическом объекте-«храме Мерке», удивительном наследии природной и духовной культуры. Анализируются исторические аспекты развития данного туристского объекта, его значение в контексте

религиозных и культурных традиций и собственные природные особенности. Направлено на раскрытие уникальности и значимости храма Мерке как источника духовного наследия и его роли в сохранении культурного наследия.

Abstract. This article tells about the applicant for the UNESCO World Heritage status, the tourist site "Merke Temple", an amazing heritage of natural and spiritual culture. The historical aspects of the development of this tourist site, its significance in the context of religious and cultural traditions and its own natural features are analyzed. It is aimed at revealing the uniqueness and significance of the Merke Temple as a source of spiritual heritage and its role in preserving cultural heritage.

Туризм (француз тілінен *tourisme*, *tour*- серуендеу, жол жүру)— өзге мекенге немесе аймаққа рухани күш жинау, қоршаған орта энергиясын ирроционалды сезіну, сол мекеннің тарихы мен мәдениетін тану және тұлғалық даму мақсатында жүргізілетін көпфункционалды саяхат түрі. Туризм әлемдік экономиканың дамуының басты көзі болып табылады. Себебі туризм саласы қаншалықты дамыған болса, соншалықты мемлекетке нарықтағы үлес пен кіріс келеді. Ал дамуы үшін қандай шаралар қолданылуы керек? Қазақстандағы туризм тарихының тамыры тереңде және осы елдің бай мәдени және табиғи мұрасымен тығыз байланысты. Қазіргі Қазақстан аумағы көне заманнан бері сауда жолдары мен мәдени алмасулардың тоғысқан жері қызметін атқарған. Қазіргі уақытта Қазақстандағы туризм дамуын жалғастыруда. Жоғарыда айтып кеткендей, Қазақстан Ұлы Жібек жолы керуені өткен бірнеше мәдениеттердің ізі қалған туристік-тарихи мекендерден тұрады. Бұл аймақтар тамыры тереңге жайылған түркі тарихының айнасы. Бұл мекендер толығымен зерттеуді, мемлекеттік-құқықтық реттеуді керек етеді және туризм саласындағы өзекті мәселе болып табылады. Осы мәселе бойынша Қазақстан Республикасының туристік саласын дамытудың 2019-2025 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасы бекітілді. Бағдарламаның басты мақсаты экономиканың бір тармағы-туризм саласын дамытып әлемдік нарыққа шығару. Тарихи аймақтардың қорғалуын қадағалап, жүзеге асыратын - ЮНЕСКО әлемдік мұрасы. ЮНЕСКО әлемдік мұра бүкіл адамзат үшін маңызды деп таныған және оларды сақтауды қолдайтын орындардың тізімі. Бұл орындардың тарихы, мәдениеті, табиғаты немесе солардың жиынтығы бойынша көрнекті әмбебап құндылығы бар. ЮНЕСКО әлемдік мұра тізімінде Қазақстанның 6 нысаны енгізілген және үміткерлер қатарында 13 нысан бар. Үміткерлер қатарына әлі де толық зерттелмеген және қорғалмаған мекендерді жатқызады. Әлемдік мұра тізіміне үміткер нысандардың бірі— Мерке түркі ордасы.

Мерке түрік ордасы - Қазақстанның оңтүстігіндегі Жамбыл облысы, Шу өзенінің аңғарында Мерке елді мекенінен 37 км қашықтықта орналасқан VII-VIII ғасырларда Батыс Түрік қағанатының орталықтары болған, түркі дәуірінен бізге жеткен, бай мәдени-тарихи мұра. 170-тен астам ескерткіштер 250 км² аймағында Қырғыз Алатауының таулы жерінде 3000 м биіктікте орналасқан. Мерке түрік ордасы Қазақстан территориясында орналасқан әйгілі ескерткіштер ретінде «ЮНЕСКО Әлемдік мұра нысандар» тізіміне 1998 жылы ұсынылған. Меркі атауына, оның шығу тәркініне, этимологиясына қатысты әртүрлі жорамал, пікір айтылып келеді. Ғалым Т.Кожакеев пен Е.Сауранбаев «Мерейлі Мерке» кітабында ол жөнінде «бұл жерді үйсін бабамыздың ұрпақтары билегені, үйсін бабамыздың 35-ші ұрпағы Мерке батыр - жерін, елін қорғап, халқын ұлан-асыр байлыққа бөлеп, бақытты өмір сүргізген. Меркі жерінің табиғатын өте ұқыпты пайдалана білген». Енді бір дерек көздерінде: «Меркінің атауы парсы тілінде “орталық” деген сөзді білдіретін «Мирки» сөзінен шыққан. Меркі атауы сонау ерте заманнан бері атын өзгертпей келеді [1,4]. Мұраның аз зерттелуі оның ЮНЕСКО әлемдік мұралар тізімі қатарына кіруіне үлкен барьер болып тұр. Өйткені әлемдік мұраның өлшемшарттары мүлдем зерттелмеген және белгіленбеген. Осы мәселе бойынша мұраға зерттеу жүргізілді. Зерттеу барысында өлшемшарттары белгілі болды. Мерке мұрасы 5 аралас өлшемшарт бойынша өлшенеді. Өлшемшарттар Мерке мекенінің ЮНЕСКО әлемдік мұралар тізіміне кіруіне себеп болатын бірден-бір дәлел (кесте 1).

Кесте 1.

ЮНЕСКО-ның Дүниежүзілік мұра тізіміне енгізу өлшемшарттарының «Мерке мұрасына» лайықты 5 аралас өлшемшарттары

Өлшемшарттар Анықтамасы

I	Нысан адамзаттық данышпанның біртума шығармашылығы болып табылады.
III	Нысан әлі өмір сүретін немесе жойылып кеткен мәдени дәстүр немесе өркениет үшін ерекше маңызға ие.
V	Нысан адамзаттың дәстүрлі құрылысының, жерді немесе теңізді дәстүрлі пайдалану үрдісінің айрықша керемет үлгісі, оның үстіне мәдениеттік үлгі немесе адамзаттың қоршаған ортамен қатынасының үлгісі болып табылады.
VI	Нысан тікелей немесе жанама түрде оқиғамен немесе бар дәстүрлермен, идеялармен, сенімдермен, көркем немесе әдеби шығармалар байланысты, әрі айрықша әлемдік маңызға ие. (ЮНЕСКО комитеті ойынша бұл шарттың тағы бір немесе бірнеше шарттармен бірге орындалғаны жөн).
X	Нысан биологиялық әр-алуандылық, соның ішінде ғылым мен табиғатты қорғау жағынан алғанда әлемдік маңызы зор, жоғалып бара жатқан түрлердің ең маңызды немесе ең негізгі табиғи өмір сүру ортасын қамтиды.

Сурет 1.а. Меркедегі балбалдар

I өлшемшарт бойынша Балбал — ежелгі түрік дәуірінде жиі кездесетін тастан қашап жасалған адам бейнесіндегі ескерткіш өлшенеді (сурет 1.а). Археологтар Мерке киелі орнын біздің заманымыздың 6 ғасырына жатқызады. Ол кезде бұл жерде біріккен Түрік қағанатының орталығы болған. Ол заманда пұттарға құрбандық шалынды — оған дәлел қазба жұмыстары кезінде балбалдардың жанынан қалдықтары бар күл табылды.

Петроглифтер — темір дәуірінен бізге жеткен мұра. Алатаудың баурайынан бастау алған бұл жәдігерлер жазықта шашырап жатыр. Олардың сансыз саны бар. Олар көптеген құпияларды қамтитын

Сурет 1.б. Мерке петроглифтері

жазбалармен жабылған, деп санайды ғалымдар (сурет 1.б) [3].

Келесі III өлшемшарт бойынша Жетісу түріктері сол жерді тайпалық ұжымның түрлі әлеуметтік маңызы бар оқиғаларына байланысты құлшылық пен ғұрып, салтанатты іс-әрекеттер мен әдет-ғұрыптардың орнына айналдырылғаны кіреді. Византия шежіресінде: «Истеми қаған әдетте ежелгі Тараз қаласында шетелдік елшілермен кездескен. Алайда, кейін қаған қонақтарды тауға апарып, шатырларда қабылдаулар өткізіп, байлығын арбаларда көрсетеді». Яғни, Меркен таулары ерте заманда жаздың қытымыр ыстығынан салқын тауларға қашып, бір мезгілде шипалы бұлақтарда емделген хандардың саяжайы болған. [4].

V өлшемшарт Жамбыл облысындағы ең қызықты туристік бағыттардың бірі Мерке тауында орналасқан Будда ғибадатханасы мен Будда мүсінінің басы болуы мүмкін (сурет 3), деп есептейді жамбылдық тарихшылар мен туристік фирмалардың өкілдері. “Мәдени мұра” тізіміне ұсынылған келесі бір тамаша ескерткіш — Мерке ғибадатханасының солтүстік жағындағы Жайсан ғибадатханасы. Бұл ортағасырлық түріктерден қалған мәдени — ғұрыптық кешен. ибадатханадағы ескерткіштерді зерттеу және сақтау жұмыстары 2001 жылдан бастап қолға алынды.

Сурет 3. Мерке

VI өлшемшарт Меркі VII-XII ғасырларда Орта Азия, Персия, Еділ Бұлғарлары, орыс және басқа елдерді байланыстыратын Ұлы Жібек

жолы үстіндегі ірі сауда орталығы болған. Меркі - тарихы терең, табиғаты таңғажайып өлке. Меркіден 15-20 шақырым жерде Аспарадай да берік әскери қамал тұрғызылған. Меркі Ұлы Жібек жолының негізгі қақпаларының біріне айналуының басты себептерінің бірі осы болса керек [5].

X Өлшемшарт Жамбыл облысы жабайы қызғалдақтардың отаны болып саналады. Мысалы, Жамбыл облысы Жуалы ауданы Берікқара шатқалында қызғалдақтың бес түрі өседі, олардың бірнешеуі Қызыл кітапқа енгізілген [6]. Олардың арасында Грейг пен Кауфман қызғалдақтары бар, олар қызғалдақтың көптеген сорттарын, соның ішінде Грейг қызғалдағына кара қызыл реңктердің алуан түрін және Кауфман қызғалдағына ақ, сары және қызғылт сары түстердің әртүрлі реңктерін өсіруге айтарлықтай үлес қосты. Одан бөлек Мерке аумағында Регель, Колпаковский, Островский, Альберт қызғалдақтарының да түрлері кездеседі (сурет 4). Бұл Мерке жерінің табиғатқа бай екенін де көрсетеді. Сондықтан Мерке жері Әлемдік мұралар қатарына тарихи жағымен қатар табиғи жағынан да енуі керек. Археолог, тарих ғылымдарының докторы Досымбаева А.М. ғылыми мақаласында “Мерке биік таулы ғибадатханасында 76 тас мүсін, құрбандық үстелдерінің сериясы, руна жазуының төрт ескерткіші, ондаған рулық таңба, жартастағы суреттердің бірнеше шоғыры ашылды, құжатталды, зерттелді және сақталды. Түркілердің дүниетанымының негізін құрайтын туған жердің қасиеттілігі идеясын түсіну Жер-Су және Тәңір құдайлары қатысқан Отанға ант берудің ерекше рәсімін қалыптастыруға ықпал етті.” дейді. Бұл Мерке жерінің түркілер үшін қасиетті жер болғанының дәлелі [7].

Сурет 4. Қызғалдақтар отаны – Мерке

Бүгінгі күні Мерке жерін сақтау мен қорғау шаралары іске асып жатыр. 1983 жылы “Мерке” музейі қоғамдық бастау алып, 1984 жылы мемлекеттік музей дәрежесіне ие болды. Содан бері музей өз жұмысын жасап келеді. Музей экспонаттар мен тарихи деректер Мерке жерінің қасиетін паш етеді, тарихын сақтайды. “Мәдени мұра” мемлекеттік бағдарламасы аясында бұл қалашықта қазба жұмыстары жүргізіліп, осы жерден табылған заттар мұражай экспонаттарына айналды. Түркі дәуірінен бері бұл жер “киелі” саналады. Бұл жерде адамдар ауруынан айығып, “Түркі мәдениеті мен мұралары” фонды және “Сакральды Қазақстан” бағдарламасы аясында Мерке жерін сақтау және қорғау шаралары өткізіліп жатыр. Бірақ та бұл шаралар ЮНЕСКО көлемінде қорғалса, Мерке жері өз құндылықтарын жоғалтпайды.

Қазіргі таңда Түркі елдері одақтасып, достық қарым-қатынасын нығайту үшін түрлі шаралар мен қадамдар жасап жатыр. Бұл бір түркі әлемінің тамырынан таралған елдер екенімізді айқындайды. Сол арқылы біз тарихымызды сақтап және оны қорғаймыз. Сондықтан түркі әлемімен байланысты әрбір мәдениет пен оқиға, құнды жәдігерлер мен тарихи орындар сақталуы тиіс[8]. Меркенің туристік бағыт ретіндегі әлеуетін талдау туризмді дамыту мүмкіндіктерін анықтауға, сондай-ақ оның аймақтың экономикалық дамуына оң әсерін барынша арттыру стратегияларын анықтауға мүмкіндік береді.

Қорытындылай келе, «Мерке» жобасында біз осы тарихи орын мұрасының бірегей аспектілерін егжей-тегжейлі зерттедік. Бұл аймақтың мәдени әртүрлілікті сақтауда, қазіргі және болашақ ұрпаққа құндылық беруде шешуші рөл атқаратыны атап өтілді. Талдау мен зерттеулерге сүйене отырып, өткенмен байланысты сақтап, мәдени тәжірибемізді байыту үшін Меркі мұрасын сақтау және құрметтеу маңызды деген қорытындыға келдік. “Мерке” жерін ЮНЕСКО-ның әлемдік мұрасының тізіміне енгізу үлкен жұмыс және үлкен мәртебе. Ешкімге ұқсамайтын тарихымыздың тағлымы, табиғатымыздың тамыры болған бұл киелі орын міндетті түрде Әлемдік мұра тізіміне енуі керек. Бұл сонау ғасырлардан бері келе жатқан тарихымыздың сақталуына, ұрпақтан ұрпаққа жалғасуына көмегі тиеді. Болашақ бұл мұраны ұмытпай, ұлықтауы керек деп ойлаймыз. Тарихымыз бен табиғатымыз араласқан Мерке жері

қазақтың нағыз байлығы, баға жетпес құнды мұрасы. Қазақ "Меркі - жердің көркі" деп бекер айтпаса керек!

Пайдаланылған дереккөздер тізімі

1. Досымбаева А.М. Археологическое изучение памятников тюркского святилища Мерке и вопросы сохранения историко-культурного наследия. Научно-практический семинар // Отан Тарихы. Алматы, 1999, № 3. С. 140.
2. Досымбаева А.М. Меркенский кочевой феномен. Газ. "Казахстанская правда", 2000, 4 марта.
3. Байбосынов К. Каменные изваяния Жамбылской области. Алматы, Онер, 1996.
4. Байпаков К. М. Семиречье. Среднее течение Сырдарьи // Средняя Азия и Дальний Восток в эпоху средневековья. М.: Наука, 1999. С. 352-356.
5. Досымбаева А.М. Мерке - сакральная земля тюрков Жетысу. Изд. «Сеним» Тараз, 2002.
6. Жұртбай Т. Тюркские святилища Мерке и Жайсан. Газ. "Казахстанская правда", 2004, 10 марта.
7. Красная книга Республики Казахстан / ред. Мелдебеков А.М. - 4-е. - Алматы, 2010. -Т. 2, ч. 1 :Растения.
8. Досымбаева А.: Сакральные памятники тюрков (Почему балбалы держат в руках чашу) . Газ. "Казахстанская правда". 2011, № 330-331.
9. Жамбабаев Б. Меркі – тарих төрінде. – Алматы: «Тоғанай Т» баспасы, 2013. – 352 б.

ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ТУРИЗМ САЛАСЫНЫҢ ДАМУЫ МЕН БҮГІНГІ ТАҢДАҒЫ ЖАҒДАЙЫ

Сиеубаева М.С., магистр, аға оқытушы, Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ
Астана, Қазақстан

Андатпа: Мақалада Қазақстандағы туризм саласының даму тарихы және аталған саланың елдегі даму перспективалары көрсетілген. ҚР туристік ағымының динамикасы мен саланың дамуына талдау жасалған. Сонымен қатар, туризм саласының дамуындағы негізгі мәселелер жазылған.

Аннотация: В статье предоставлена история развития туризма в Казахстане и перспективы развития данной отрасли в стране. Проводится анализ деятельности отрасли, динамика объемов туристического потока в РК. Подробно рассматриваются основные проблемы отрасли.

Abstract: The article provides the history of the development of tourism in Kazakhstan and the prospects for the development of this industry in the country. An analysis of the industry's activities and the dynamics of the volume of tourist flows in the Republic of Kazakhstan is carried out. The main problems of the industry are discussed in detail.

Қоғам өмірі мен іс-әрекетінің барлық әлеуметтік-экономикалық құбылыстары сияқты, туризм де, оның қазіргі күйі мен болашағына талдау жасағанда, тарихи әдістемелікті қажет ететіндігі сөзсіз. Туризмнің көптеген ғасырларды қамтитын тарихы бар, ал қазіргі заманауи жүйеретінде ол ХІХ ғасырда қалыптасып, бүкіл ХХ ғасыр бойы өркендеп, жетілдіріліп келе жатыр. Бұл үдеріс қазір де, ХХІ ғасыр аясында жалғасуда.

Қазақстандағы туризмінің даму алғышарттары ХІХ ғасырда пайда болды деп айтуға болады. Оған еліміздің географиясын зерттеген көптеген ғалымдар: П.П.Семенов-Тянь-Шанский, Н.М.Пржевальский, И.В.Мушкетов және т.б. өз үлесін қосқан. Алғашқы ғылыми зерттеушілердің қатарынан ұлы қазақ саяхатшысы әрі ғалымы Шоқан Уәлихановты атау қажет.

1955 жылы Алматыда «Интурист» Бүкілодақтық акционерлік қоғамының Қазақ бөлімшесі ашылған. 1956 жылдың 12 мамыр күні Алматыға турист ретінде 25 шетелдіктер келді, келесі жылы олардың саны 157 жетті, ал 1971 жылы Қазақстан 8 мың шетел туристерін қабылдады. 1995 жылы шетелдіктуристердің саны 28 мыңға жетсе, 2001 жылы – 2507 адам ғана елімізге келген. 1991 жылы аталған қоғам «Интурист Казахстана» ұлттық компаниясы болып өзгертілді.

Алматы қалалық туристер клубының мәліметі бойынша, 1979 жылы қалада 100 жуық туристік секция, 7 туристер клубы істеген. Туризммен 213мың адам айналысқан (Алматы халқының саны ол кезде 900 мың болған).Алматының 2100 тұрғыны «КСРО турисі» белгісінің нормаларын орындады, туризм бойынша 134 дәрежелі спортшы, үш спорт шебері, 100 астам төреші даярланған. 1978 жылдың өзінде өзіндік жорықтар мен саяхаттарға 500 топ (7 мың

адамнан кем емес) қатысқан. Қалалық клуб үлкен жұмыс атқарған. Жүйелі түрде тау-туристік техникасы бойынша жарыстар, жыл сайын туристердің қалалық слеттері, турист кештері және Горький атындағы Орталық паркте «Туристер күні» мерекелері өткізілген [1].

Бүгінгі таңда, Қазақстанда туризмді дамыту үшін барлық қажетті мәдени, тарихи, географиялық және климаттық жағдайлар бар. Елде ЮНЕСКО-ның Бүкіләлемдік мұра нысандары тізіміне енгізілген үш мәдени мұра және екі табиғи нысан бар. Дегенмен, туризмнің табысты дамуы тек тартымды табиғи және тарихи орындарға ғана емес, сонымен қатар дамыған инфрақұрылымның болуына, қызмет көрсетудің жоғары деңгейіне, көліктің қолжетімділігіне және қауіпсіздікке байланысты.

Отандық және шетелдік туристер үшін маңызды аймақтар ұлттық парктар мен ерекше қорғалатын табиғи аумақтар болып табылады. Алматы мен Астана қалалары, сондай-ақ Шығыс Қазақстан облысы қазақстандықтар арасында ерекше танымал. Алматы кластері шетелдік туристер үшін ең тартымды бағыт болып табылады.

Статистикалық мәліметтерге қарайтын болсақ, Қазақстан Республикасында соңғы жылдары ішкі және кіру туризм түрлеріне байланысты қызмет көрсетілген келушілер саны негізінен санаториялық курорттық ұйымдар және ерекше қорғалатын табиғи аумақтарда көрсетілген [2].

2022 жылғы Қазақстан Республикасындағы туризм түрлері бойынша қызмет көрсетілген келушілер саны мың адам

	Шығу	Кіру	Ішкі	
Барлығы	7 670,0 ¹⁾	4 728,8 ¹⁾	8 607,6*	
Орналастыру орындарымен ²⁾	-	927,8	6 407,3	
Санаториялық-курорттық ұйымдармен ³⁾	-	0,9	378,7	
Ерекше қорғалатын табиғи аумақтармен ⁴⁾	-	263,8	1 821,6	

Соңғы жылдың деректеріне қарайтын болсақ, 2023 жылы Қазақстандағы орналастыру орындары 4009 бірлік, орналасу орындарында қызмет көрсетілген келушілер саны 6245,7 мың адамды құраса, орналастыру орындарының бір уақыттағы толтырымдылығы 208,4 мың төсек орынды құрап отыр [2]. Бұл көрсеткіштер пандемия уақытындағы көрсеткіштерден жоғары екендігін айтқан жөн.

Бүгінгі таңдағы туризм саласындағы жаңа тенденциялар төмендегі көрсеткіштерге негізделеді:

- туристік қызметтерді көрсету мен қонақ үй бизнесін жүргізу саласында цифрландыру мен автоматтандыруды кеңейту;
- туризм саласындағы бизнесті жүргізу үшін экологиялық талаптарды қатаң сақтау;
- тұтынушылық қалаулардың өзгеруі және елдегі этно, агро, экотуризмнің танымалдылығының артуы [3].

Еліміздегі туризм саласының дамуына осы айтылған жағдайларды ескере отырып, үлес қоса алатынымыз сөзсіз, сонымен қатар, қызмет көрсету саласының сапасын жақсарту мен шетелдік тәжірибелерді пайдалануда өз кезегінде ҚР туризм саласын өркендетуге үлес қоспақ.

Пайдаланылған дереккөздер тізімі

1.С.Р. Ердәулетов, А.Р. Жұмаділов. Туризм тарихы. Алматы 2010.

<https://stat.gov.kz/industries/business-statistics/stat-tourism/>

АБАЙ ОБЛЫСЫНДА ЭКОЛОГИЯЛЫҚ ТУРИЗМДІ ДАМУ МҮМКІНДІГІ

Иманқұлова Нұрай Төлеубекқызы «Семей қаласының Шәкәрім атындағы университеті»
КеАҚ, География-Тарих мамандығы 2 курс студенті

Балтабаева Айзада Дәлелқызы «Семей қаласының Шәкәрім атындағы университеті» КеАҚ
оқытушысы, Жаратылыстану ғылыми пәндер кафедрасы

Аннотация. Мақала Абай облысы өңірлеріндегі экологиялық туризмнің ерекшеліктеріне тоқталып, оның негізгі даму тенденциялары қарастырылған. Экологиялық туризмнің осы аймақта дамуының алғышарттары тұжырымдалып, туристік рекреациялық экологиялық әлеуетінің ағымдағы жағдайы талданады. Абай облысында экологиялық және табиғи туризмді дамытудың ел экономикасына тигізетін ықпалы көрсетілген. "Экологиялық туризм" терминіне анықтама беріліп, оның отандық туризм индустриясындағы рөлі айқындалған.

Аннотация. Статья посвящена особенностям экологического туризма в регионах Абайской области, рассмотрены основные тенденции его развития. Сформулированы предпосылки развития экологического туризма в данном регионе, проанализировано текущее состояние туристско-рекреационного экологического потенциала. Показано влияние развития экологического и природного туризма в Абайской области на экономику страны. Дается определение термина "Экологический туризм", определена его роль в отечественной индустрии туризма.

Annotation. The article is devoted to the peculiarities of ecological tourism in the regions of the Abai region, the main trends of its development are considered. The prerequisites for the development of ecological tourism in this region are formulated, the current state of tourist and recreational ecological potential is analyzed. The influence of the development of ecological and natural tourism in the Abai region on the country's economy is shown. The definition of the term "Ecological tourism" is given, its role in the domestic tourism industry is determined.

Жаһандану дәуірінде, Қазақстан әлемдік экономикалық кеңістікке белсенді түрде еніп жатқан кезде, туризмді перспективалы кластерлердің бірі ретінде дамыту ерекше маңызға ие болады. Қазақстанда туризмді дамытудың перспективалы бағыттарының бірі экотуризм болып табылады және экологиялық және табиғи туризмді дамыту маңызды міндеттердің бірі. Ұлттық саябақтармен және мемлекеттік органдармен бірге еліміздің биоәртүрлілігін қорғау. Қазіргі уақытта Қазақстанда экологиялық туризм саласын жетілдіру, ұлттық парктердегі инфрақұрылымды жетілдіру, табиғи туризм арқылы өңірлердің экономикалық әлеуетін арттыру және табиғи әртүрлілікті барынша сақтау мүмкіндіктері ұсынылған.

Экологиялық туризм- бұл жақсы сақталған табиғи аумақтары бар жерлерге саяхат және экожүйелердің тұтастығын бұзбай олардың ерекшеліктерімен танысу. Экотуризм туралы ең көп таралған түсінік-таза табиғи аумақтарға бару. Бұл ұғымды 1980 жылдары мексикалық эколог Эктор Себаллос-Ласкурайн енгізді. Содан бері ол кеңейіп, қазір туристер қоршаған ортаның сақталуына және экожүйелердің тұтастығына жауапкершілікпен қарау принципін басшылыққа алатын саяхатты білдіреді.

Экологиялық туризм- әлемдік туризмнің 25% - ін құрайтын туристік индустрияның ең қарқынды дамып келе жатқан секторы. Дүниежүзілік туристік ұйымның мәліметінше, экотуристер саны жыл сайын 20% - ға артып келеді [1].

Таза және таза табиғи нысандардың көптігімен Қазақстан экотуризмді дамыту үшін зор әлеуетке ие. Керемет табиғи ландшафттар, этномәдени туризммен үйлескен бірегей экологиялық оқиғалар тіпті ең талғампаз туристті де бей-жай қалдырмайды.

Туризмнің дамуы біздің еліміздің аймақтары үшін өзекті мәселелердің бірі болып табылады. Экотуризмнің ең басты қағидасы қоршаған ортаны аялау, табиғатты сыйлау. Туризм, оның ішінде экотуризм - бұлар, табысы бірқатар факторлардың жиынтығына тәуелді болып табылатын қызмет салалары. Қазіргі таңда экологиялық туризм басқа туризм салаларына қарағанда басымырақ. Экологиялық туризмнің негізгі мақсаты қоршаған ортаның және мәдени, табиғи ресурстардың сақталуын қамтамасыз ету.

Экотуризмнің бірнеше түрі бар, оларға мыналар жатады:

1. *Табиғи туризм* - табиғатты игеруге бағытталған (таулар, ормандар, үңгірлер);

2. *Биотуризм* - экологиялық туризмнің осы түрінің объектісі табиғат;

3. *Экотуризм* - мәдениет қоршаған ортамен толығымен байланысты Нысандар, мәдени орындар, табиғи, антропогендік ландшафттар [2].

Абай облысы — 2022 жылы құрылған Қазақстанның шығысындағы облыс болып саналады. Шығыс Қазақстан облысынан бөлініп шығып, аумағының шағындануына қарамастан Абай облысында туризмді дамытудың өзіндік әлеуеті бар.

Абай облысында экологиялық туризмді дамыту өңірдің барлық табиғат-шаруашылық кешенін табысты дамытуға, сондай – ақ өңірдің басты әлеуметтік-экономикалық мақсатына-халықты салауатты өмір салты мен қоғамның орнықты дамуының айқындаушы факторы ретінде қоршаған ортаның қолайлы жағдайларымен қамтамасыз етуге ықпал ететін болады. Экологиялық туризм табиғи ортаны табиғи жағдайда ұстау мақсаттарын көздейді және сонымен бірге жергілікті тұрғындардың мүдделерін қанағаттандыра отырып, белгілі бір пайда әкеледі [3].

Облыстағы экологиялық туризмнің негізгі даму орталықтары:

- Қоңыр әулие үңгірі (2017 жылы «Рухани жаңғыру» бағдарламасы аясында «Қазақстанның киелі орындар картасына» енгізіліп, мемлекет қамқорлығына алынған);

- Алакөл -Қазақстандағы Абай облысы және Жетісу облысының аумағында орналасқан тұйық көл;

- Семей орманы – мемлекеттік табиғи орман резерваты;

- Шошқалы көлі-Абай облысындағы қарағайлы орманмен қоршалған тұзды көл Бесқарағай ауданының інжу-маржаны болып саналады;

- Қасиетті Бұлақ -Семейден солтүстік-батысқа қарай, 10 шақырымдай жерде, Бесқарағай ауданы аумағында орналасқан;

- Тарбағатай ұлттық саябағы т.б.

Қазіргі таңда облыс аумағындағы Алакөл көлі — белсенді және релаксациялық демалыс үшін, сондай-ақ Қазақстан мәдениетіне ену үшін барлығы бар ең әдемі өлке. Көлдің айналасында көркем таулар мен аңғарлар бар, бұл жер экотуризм үшін өте қолайлы. Сіз арнайы әзірленген маршруттардың бірімен жүре аласыз және ең әдемі көріністерді тамашалай аласыз. "Алакөл мемлекеттік табиғи қорығы" экотуризмді дамытуға зор үлес қосуда. Қорық қызметкерлері экологиялық және танымдық туризмді дамыту мақсатында 5 туристік бағыт ұйымдастырып отыр. Оның екеуі қорық аймағымен өтеді.

Қоңыр әулие Абай ауданындағы Шаған өзенінің оң жағалауында, Тоқтамыс батыр ауылынан оңтүстік- шығысқа қарай 18 шақырым жерде орналасқан. Үңгір туристерді осы фактілермен және олардың табиғи бірегейлігімен қызықтырады, ал қажылар оған барып, жырықтағы көл суының керемет күштеріне сенеді. Ең алдымен, бұл жер қыртысының тектоникалық қабаттарының қозғалысы нәтижесінде пайда болған табиғи шедевр. Оның айналасында қасиетті жердің даңқын тудырған табиғи объектінің ерекше ерекшелігі болды. Үңгір адам денсаулығына керемет әсер ететін қасиетті орын деп саналады, ол бизнесте сәттілік әкеледі. Ғалымдардың заманауи зерттеулері судың емдік қасиеттерін растады. Ол пайдалы минералдармен қаныққан, олардың арасында, мысалы, кремний бар.

Семей орманы – мемлекеттік табиғи орман резерваты. Экологиялық туризм маусымы жиі ұйымдастырылады. Саяхат аймағы 10 шақырым аумақты қамтиды. Шошқалы шипалы көлі Бесқарағай ауданының солтүстік-батыс бөлігінде, аудан орталығынан 85 шақырым жерде, «Семей Орманы» МОТР аумағында орналасқан. Өзінің емдік қасиеттерімен танымал Шошқалы көлі бір-біріне жақын орналасқан шағын су қоймаларынан тұрады. Олардың барлығы тұзды, бірақ олардың құрамындағы тұз көрсеткіші әртүрлі. Басқа нәрселермен қатар, бұл тоғандар емдік балшыққа бай. Дәл осы жоғарыда көрсетілген аумақтарда Абай облысының басым туристік кластерлері орналасқан. Бұл аймақ өзінің туристік рекреациялық мүмкіндіктерімен ерекше. Географиялық ерекшеліктеріне байланысты оның аумағының едәуір бөлігі қол жетімсіз және экологиялық таза болып қалды.

Қазақстанда, атап айтқанда Абай облысында экологиялық туризмді дамытудың негізгі мақсаттары:

1. Табиғи-шаруашылық секторын қалыптастыру және дамыту.
2. Экожүйеге теріс әсерді азайтыңыз.
3. Облыстың инфрақұрылымын дамыту.
4. Жойылған табиғи кешендерді қалпына келтіру.
5. Халыққа экологиялық білім беруді ұйымдастыру.
6. Туризм арқылы аймақтың әлеуметтік-экономикалық дамуын жақсарту.
7. Облыс ресурстарын ұтымды пайдалану.
8. Жергілікті халықты табиғи және мәдени нысандарды қорғауға ынталандыру [4].

Абай облысының аса перспективті аудандарындағы экологиялық туризмді дамыту үшін жасалатын жағдайлар келесілерді қамту керек:

- Республикадағы туризм индустриясының көптеген экологиялық және әлеуметтік-экологиялық проблемаларын шешу мақсатында экологиялық туризмнің дамуының ғылыми негізделген ұлттық стратегиясын әзірлеу керек.

- Туристерге сапалы қызмет ететін экологиялық сауатты мамандар тағайындау.

- экологиялық туризмді дамытуға мүдделі барлық мемлекеттік және жеке құрылымдардың жергілік органдарына қолдау көрсету;

- болашақ ұрпақ үшін ерекше табиғи және мәдени-тарихи объектілердің сақтау табиғатты пайдалануды реттеу мақсатында географиялық ақпараттық жүйені құру керек;

- қоршаған ортадағы табиғи ресурстардың (орман, көл, тау) табыс көздеріне жергілікті халықтың түсінуіне мүмкіншілік беру және осындай идеяларды тарату бағытындағы жұмыстарды ұйымдастыру.

- Абай облысында жүргізілген зерттеу нәтижелері экологиялық туризмді дамыту мақсатында Қазақстанның басқа облыстарында пайдалануы мүмкін [5].

Қорыта айтқанда туризм соның ішінде экотуризм сарқылмайтын, шексіз ресурстарды ұқыпты пайдаланған кезде ұлттық байлықтарды молайтатын негізгі бағыттардың бірі болып табылады.

Пайдаланылған дереккөздер тізімі

1. Сергеева Т.К. Экологический туризм: Учебное пособие. Алматы., 2004. С. 52 – 66
2. Аветисян Р.М., Березовиков Н.Н., Рачковская Е.И., Султанова Б.М., Данько Е.К., Алишев К.С. О необходимости придания озеру Жаланашколь (Алакольская система озер, Юго-Восточный Казахстан) статуса особо охраняемой природной территории // Состояние и перспективы сети охраняемых территорий в Центральной Азии. Ташкент, 2004.
3. Шайкенова Р. Р., Современное состояние экологического туризма в Казахстане // Сборник статей Всероссийской научно-практической конференции «Экологический и этнографический туризм: становление, проблемы и перспективы развития», Хабаровск, 2009
4. Зорин И.В., Штюрмер Ю.А. Туризм и охрана окружающей среды. М., 2004. С. 18 45.
5. Руководство по развитию экологического туризма в Казахстане / Под ред. Алии Тонкобаевой. – Алматы: Общественный фонд «Азиатско-Американское партнерство, 2009. Флек Анатолий. Развитие экотуризма в Центральном Казахстане. – www.aef/kz.

ТУРИЗМ ИНФРАҚҰРЫЛЫМЫНЫҢ ЖАЙ-КҮЙІН ТАЛДАУ ЖӘНЕ ОНЫҢ ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ДАМУЫНА СИПАТТАМА

Жанғалиев У. К., География магистрі, тарих мамандығының докторанты, аға оқытушы.
Alikhan Bokeikhan University. Семей қаласы. Қазақстан Республикасы.

Мақалада Қазақстан туризмінің ұйымдастырушылық-экономикалық ерекшеліктерін жүйелі көзқарас тұрғысынан зерттей отырып, оның даму процестерінің оның қызметтеріне сипаттама бере отырып Қазақстандағы туризм саласының инфрақұрылымын қарастырып оған ғылыми негізде баға беріліп артта қалу

тенденцияларын көрсеткен дұрыс. Бүгінгі таңда келу туризмі Қазақстан экономикасының туристік секторы жұмысының басым бағыттарының бірі болып табылады.

В статье целесообразно рассмотреть инфраструктуру сферы туризма в Казахстане, изучив с системного подхода организационно-экономические особенности туризма Казахстана, охарактеризовав его деятельность процессами его развития, дать ему научную оценку и показать тенденции отставания. На сегодняшний день въездной туризм является одним из приоритетных направлений работы туристского сектора экономики Казахстана.

In the article, it is advisable to consider the infrastructure of the tourism sector in Kazakhstan, having studied the organizational and economic features of tourism in Kazakhstan from a systematic approach, characterizing its activities by the processes of its development, giving it a scientific assessment and showing trends of lagging behind. Today, inbound tourism is one of the priorities of the tourism sector of the economy of Kazakhstan.

Туристік сапарлардың ерекше түрлерінің бірі, сондай-ақ халықаралық және ішкі туристік нарықтардың мақсатты сегменті айтарлықтай әлеуетке ие, ол туристік кешеннің ұтымды құрылымымен және оның қабылдаушы аумақтың экономикасына әсерін бағалаумен байланысты ұйымдастырушылық-экономикалық шаралар кешенін іске асыру арқылы сәтті талап етілуі мүмкін.

Осылайша, белгілі бір дәрежеде сенімділікпен белгілі бір аумақтың Қазақстан туризмін дамытудың негізгі бағыттары мен перспективаларына тиімді қол жеткізуді қамтамасыз ете алатын теориялық негіздеу мен практикалық зерттеулердің объективті қажеттілігі туралы айтуға болады.

Ғылыми мақаламызда зерттеу жұмысын жазудың теориялық негізі Қазақстандық және шетелдік ғалымдардың заманауи тұжырымдамалары мен ғылыми әзірлемелері болды, олар біріншіден, келу туризмін дамытудың ерекшеліктерін және оның құрылымын ашады; екіншіден, келу туризмін дамытудың ұйымдастырушылық-экономикалық аспектілерін әзірлеу және оның белгілі бір аумақтың мультипликативті әсерін бағалау.

Бірқатар авторлар туризмнің даму заңдылықтарын және оны анықтайтын факторларды бөліп көрсетеді, оның дамуындағы жағдайлардың принциптерін, әдістері мен тетіктерін жүйелеуді зерттейді, туристік бизнестің стратегиялық даму құралдарын кіріс туризмінің ерекшелігіне терең еңбестен негіздейді. Туристік нарықты, оның құрылымдық элементтерін қалыптастырудағы жүйелілік пен заңдылықты ескере отырып, автор кіріс туризмін дамытудың проблемалары мен ерекшеліктеріне назар аударады, оның тиімді жұмыс істеуін қамтамасыз етеді, осылайша бизнестің осы түрінің инфрақұрылымдық құрамдас бөлігіне басымдық береді [1].

Қазақстан туризмінің ұйымдастырушылық-экономикалық ерекшеліктерін жүйелі көзқарас тұрғысынан зерттей отырып, оның даму процестерінің оның қызметтеріне сұраныстың өсу қарқынынан артта қалу тенденциясын атап өткен жөн.

Сондай-ақ, Қазақстан туризмін уақыт өте келе дамыту процестерінің өзгеру қарқындылығын сипаттайтын көрсеткіштерді зерттей отырып, дамуды кезең-кезеңмен жүргізу қажеттілігі туындайды, яғни процестер бір даму заңдарына негізделген, статистикалық мәліметтер базасының аумақтық және әдістемелік салыстырылуын сақтай отырып, объектінің жай-күйін бағалаудың дұрыстығын қамтамасыз етеді [2].

И.П. Творин және С. А. Корейман туризмнің дамуына көптеген объективті және субъективті факторлар әсер етеді деп санайды. Олардың пікірінше, қазіргі әлемдегі халықаралық туризмнің тез өсуі, ең алдымен, объективті факторлар тобының әсерінен болады. Әлемдік туристік нарықтағы жаһандық сұраныстың құрылымын және ірі туристік компаниялардың нарықтық үлесін талдай отырып, бұл ғалымдар белгілі бір критерийлер жиынтығынан тұратын зерттеу базасын қалыптастырады, турды таңдауда әсер ететін жағдайлар мен факторларды талдайды, Қазақстан туризмін дамытудағы проблемалық және перспективалық нүктелерді анықтайды. Алайда, мұндай мониторинг оның дамуындағы прогрессивті қозғалыстарды ескермейді, өйткені ол тек бір уақыт кезеңіне негізделген, бұл ұзақ және қысқа мерзімді сипаттағы көптеген факторлардың, соның ішінде Қазақстан туризмінің даму динамикасын анықтайтын кездейсоқ жағдайлардың жиынтық әсерін бағалауға мүмкіндік бермейді.

Біздің ойымызша, Қазақстан туризмін дамыту процестерінің ең сәтті сипаттамасы М.Б.Марков және И. А. Сибиров сияқты ғалымдардың зерттеулері болып табылады, онда пайда болу кезеңдері мен олардың эволюциясы егжей-тегжейлі қарастырылған, турларды ұйымдастыру шарттары жүйеленген, туристік қызмет географиясына талдау ұсынылған. Бұл ғалымдар туристерге қызмет көрсету процесін, туристік өнімді сату және жылжыту жүйесін егжей-тегжейлі сипаттайды. Алайда, туризм индустриясының құрылымдық элементтерінің қызметіндегі процестерді егжей-тегжейлі және дәл сипаттай отырып, ғалымдардың еңбектерінде индикаторларға экономикалық түсінік беруге мүмкіндік беретін Алгоритмдер анықталмаған, олар арқылы процестердің даму деңгейіне олардың Элементарлық құрамын талдауға жүйелі көзқарас тұрғысынан баға беруге болады [3].

Қазіргі экономикалық кеңістікті қалыптастыру жағдайында кіріс туризмін дамыту процестерінің ерекшеліктерін ескере отырып, олардың өзгеруін сипаттайтын жалпылама көрсеткіштер жүйесіне, біздің ойымызша, кездейсоқ жағдайларға байланысты жиынтықтың әр компонентінің ерекшеліктері жойылатын құбылыстардың даму деңгейін көрсететін абсолютті және салыстырмалы көрсеткіштер, орташа мәндер жүйесін қосу керек. Көрсеткіштерді элементтік талдау кіріс туризмін дамыту процестерін оларды құрамдас бөліктерге бөлу негізінде құрылымдауға және олардың арасындағы себеп-салдарлық байланыстарды анықтауға мүмкіндік береді. Сондай-ақ көрсеткіштер серпініндегі нақты өзгерістерге ғана емес, жеке субъектіге, сондай-ақ өңірге және тұтастай мемлекетке қатысты экономикалық өсуге бағытталған Қазақстан туризмі жүйесіндегі процестерді дамытудағы күтілетін жағдайларға да назар аудару қажет [4].

Демек, Қазақстан туризмінің табысты дамуы тиісті ресурстарды тиімді пайдалануды алдын ала айқындайтын тиісті әлеуетке негізделуі тиіс, бұл негізгі бағыттар мен функциялар арасында бөлудің теңгерімділігін қамтамасыз етеді және барлық ресурстарды бірыңғай жүйеге біріктіруден синергетикалық әсер алуға ықпал ететін болады.

Собельников С.В. атап өткендей, жүйелі тәсіл "әлеует... қолда бар ресурстар тұрғысынан да, оларды пайдалану мүмкіндігі мен туристік өнім мен туристік қызметтер өндірісінің барынша мүмкін деңгейін қамтамасыз ету қабілеті тұрғысынан да қарастырылуы тиіс" деп болжайды.

Сондай-ақ, автор "әлеует оның стратегиялық мақсаттарына қол жеткізудегі туристік-рекреациялық саланың шекті мүмкіндіктерін көрсетеді" деп баса назар аударады, оны іске асыру үшін тиісті ресурстар қажет, сондықтан ғалымның пікірінше, "әлеуеттің басты ерекшелігі оның ресурстық тұжырымдамасының көрінісі болып табылады". Автордың тұжырымдары академик С. И. Кабалкиннің тұжырымдарымен расталады, ол "жоғарлығы" және "пайдалар көзі" ұғымдарын салыстыруға болмайды, "пайда көзі – бұл ресурстардың жалпыланған, қосарланған жүйе болып табылады".

ТРУК-ның Ұтымды құрылымына сүйене отырып, қаржы ағындарын болжау және жоспарлаудың кіші жүйесі қаржы ағындарын үйлестіру, бақылау және реттеу функцияларын іске асыруды көздейді [5].

Айта кету керек, ішкі жүйенің маңызды құрамдас бөлігі-бұл шетелдік туристердің мақсатты тобы, олардың сипаттамалары мен қажеттіліктері туралы ақпаратты құруға және талдауға бағытталған, осылайша туристік өнімді өндірушілер мен тұтынушылар арасындағы кері байланысты қамтамасыз ететін және кіріс туризмін дамыту процестерін жоспарлау мен болжауға негіз болатын мәліметтер базасы.

Қазіргі уақытта Қазақстанда үлкен әлеует және қолайлы туризмнің көптеген түрлерін, соның ішінде МТРжәне МТРК дамыту үшін жағдайлар. Тарихи-мәдени мұра мен табиғи көрікті жерлердің жинақталған әлеуеті туризмнің келу және ішкі сипаттағы көптеген түрлерін: круиздік, танымдық, экскурсиялық, оқиғалық ғылыми, фестивальдік, іскерлік, қажылық, этнографиялық, спорттық, тау шаңғысы, емдік-сауықтыру және т.б. дамытуға мүмкіндік береді. Осыған қарамастан, осындай әсерлі туристік және рекреациялық әлеуетке ие Қазақстан 2013 жылға дейін, шын мәнінде, отандық туристерді шетелге белсенді жеткізетін ел болды. ЮНВТО мәліметтері бойынша, 2012 жылы Қазақстан әлемдік туристік нарықтың тек 2,2%

құрайды, бұл осындай туристік және рекреациялық әлеуеті бар ел үшін өте төмен көрсеткіш болды [6].

2011 жыл " Қазақстан Республикасында ішкі және кіру туризмін дамыту (2011-2020 жылдар)" федералды мақсатты бағдарламасын қабылдау жылы болды, оны кезең-кезеңімен енгізу бүкіл Қазақстандық туризм саласын дамытудың маңызды кезеңі болды. Бұл бағдарлама экономиканың мемлекеттік және жеке секторының әріптестігі қағидаттарына негізделген және бірінші кезеңде көзделген.

Инфляцияның жоғары қарқыны, валюта бағамдарының едәуір ауытқуы, несиелер бойынша жоғары пайыздық мөлшерлемелер өнімнің қымбаттауымен бір уақытта төлем қабілетті сұраныстың төмендеуіне әкелді, бұл өз кезегінде сатылымның төмендеуіне және нәтижесінде кәсіпорындардың қаржылық нәтижелеріне әкелді. Сонымен қатар, қазіргі дағдарыс сыртқы экономикалық санкциялар аясында жүреді, олардың қазіргі жағдайдағы рөлі екіұштылыққа ие [7].

Санкциялардың басты оң салдарының бірі-бірқатар импорттық тауарлар үшін Қазақстан нарығының жабылуы және нәтижесінде отандық өндірушілер үшін бос орынды иеленудің нақты мүмкіндігі. Алайда, қымбат несиелер жағдайында негізгі қорларды жаңарту қажеттілігін ескере отырып, импортты алмастыру бағытын сақтау өте қиын.

Экономикалық дағдарыстың туризм саласына қалай әсер еткенін, отандық туристік нарыққа қандай тенденциялар тән екенін және оның болашағы қандай екенін қарастырыңыз.

"Туризм-2040 перспективасы" ұйымы дайындаған ұзақ мерзімді болжам халықаралық туристік келу санының орташа жылдық 4,3% - ға өсуін көздейді. Туристік бизнестің көшбасшылары болып табылатын Еуропалық мемлекеттердің экономикаларындағы дағдарыстық құбылыстарға қарамастан — бұл деңгей сәтті ұстап тұр және одан да асып түседі: 2014 жылы көрсеткіш 3-4% - ды құрайды. 2014 жылға дейінгі Қазақстан туризміндегі жағдай жаһандық тенденцияларға сәйкес келді.

Қазақстан Республикасында 2014 жылғы Олимпиада, 2013 жылғы қазандағы Дүниежүзілік универсиада, футбол және хоккей бойынша әлем чемпионаттары сияқты әлемдік маңызы бар ірі спорттық іс-шараларды өткізу туристік сектор позицияларының күшеюіне ықпал етті.

Бүгінгі таңда келу туризмі Қазақстан экономикасының туристік секторы жұмысының басым бағыттарының бірі болып табылады [8].

МВТ-тың одан әрі дамуы Қазақстан үшін келесі артықшылықтармен байланысты:

- "туризмі" құрылымының белсенділігі шетел валютасының ағылуына, демек, жергілікті халықтың табысының өсуіне ықпал етеді;

- жалпы ұлттық өнімнің оң сальдосын арттырады;

- қабылдаушы аумақтардағы салық түсімдерінің және басқа да кірістердің өсуі салдарынан бюджеттің толықтырылуына ықпал етеді;

- жұмыс орындары санының артуына алып келеді, яғни жергілікті халықтың жұмыспен қамтылуының артуына ықпал етеді;

- шетелдік инвестицияларды қоса алғанда, капитал тартуға тікелей әсер етеді;

- мультипликативтік әсер алуға ықпал етеді;

- шетелдік туристерді "тартатын" туристік тартымдылығы айқын аумақтық құрылымдардың инфрақұрылымын дамытуға оң әсер етеді.

Алайда, келу туризмінің жұмыс істеу процестеріне тән жағымсыз жақтар бар. Оның дамуына ұласады, қа ереже отырып.

- қабылдаушы аумақтың тауарлары мен қызметтері бағасының өсуіне;

- көбінесе жылжымайтын мүлік пен табиғи ресурстар бағасының қарқынды өсуі;

- сұраныстың маусымдылығы;

- МВТ турларын сату кезінде туындауы мүмкін экологиялық және әлеуметтік проблемалар.

- 1.Карпова. Г.А. Экономика современного туризма Герда, 2018. -263 б.
- 2.Мырзабеков Ж.М. Особо охраняемые природные территории Казахстана: экология, биоразнообразие и перспективы развития их сети. – Алматы,2007. -263 б.
- 3.В.В. Храбовченко «Экологический туризм» - Москва 2015. -263 б.
- 4.Александрова А.Ю. Экономика и территориальная организация международного туризма. – М: МГУ, 2006. – 105 с.
- 5.Наиболее серьезные социальные проблемы, волнующие людей // Бюллетень Информационной Сети по Устойчивому Развитию в Центральной Азии. Специальный выпуск, посвященный форуму Эко НПО Казахстана. – Алматы: 2008. –С.1.
- 6.Алиева Ж.Н. Туризм маркетингі: оқу құралы // Әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық Университеті. Алматы : Қазақ университеті, 2016. 334 б.
- 7.Притворова Т. П., Абзалбек Е. Ж. Постиндустриальные услуги в Казахстане: оценка динамики и структуры в контексте глобальных тенденций // Экономика.2019. № 1.С. 35-52.
- 8.Асан Д.С., Абишева А.О. Туризм менеджменті: оқу құралы / – Түркістан: "Тұран" баспасы, 2009. – 197б.

МИРОВОЙ ОПЫТ ЦИФРОВИЗАЦИИ В ТУРИЗМЕ

Рсалдин Е.С., Докторант, туризм, 1 курс. ЕНУ им. Л.Н Гумилева, г. Астана, Казахстан

Аннотация. Туризмді цифрландыру, жекелендіру қажеттілігі мен саяхаттың ыңғайлылығына байланысты, интернет-платформалар мен мобильді қосымшалардағы инновацияларға әкеледі. Технология сияқты AI, блокчейн, және VR тиімділік пен қауіпсіздікті арттыру арқылы саланы дамытады. Тұрақтылық пен денсаулықтың жаңа стандарттарын ескере отырып, цифрлық шешімдер туризмнің бәсекеге қабілеттілігін нығайта отырып, ресурстарды дамыту мен сақтаудың тепе-теңдігін қамтамасыз етеді.

Аннотация. Цифровизация в туризме, стимулированная потребностью в персонализации и удобстве путешествий, приводит к инновациям в интернет-платформах и мобильных приложениях. Технологии как ИИ, блокчейн, и VR развивают отрасль, повышая эффективность и безопасность. С учетом устойчивости и новых стандартов здоровья, цифровые решения обеспечивают баланс развития и сохранения ресурсов, укрепляя конкурентоспособность туризма.

Annotation. Digitalization in tourism, stimulated by the need for personalization and convenience of travel, leads to innovations in Internet platforms and mobile applications. Technologies like AI, blockchain, and VR are developing the industry, increasing efficiency and security. Taking into account sustainability and new health standards, digital solutions ensure a balance between development and conservation of resources, strengthening the competitiveness of tourism.

За последнее время произошли ускоренный прогресс в цифровизации туристической индустрии, кардинально изменившего способы планирования, бронирования и переживания путешествий. Цифровые технологии не только упростили процесс поиска информации и бронирования для туристов, но и предоставили инструменты для более эффективного управления и маркетинга среди провайдеров услуг [1].

Согласно отчету, за 2022 год, World Travel & Tourism Council (WTTC), цифровые платформы стали основным каналом бронирования для более чем 60% путешественников по всему миру. Ведущие страны, такие как США, Китай, Великобритания и Германия, показали значительный рост цифровых бронирований, с увеличением на 20-30% по сравнению с предыдущими годами.

Мобильные приложения и платформы для бронирования отелей и авиабилетов, такие как Booking.com, Airbnb, и Skyscanner, продемонстрировали взрывной рост пользовательской активности. Например, доля мобильных бронирований через приложение Airbnb составила более 50% от общего количества бронирований [2].

Одной из приоритетных тенденций является использование Искусственного Интеллекта (ИИ) и машинного обучения для персонализации предложений и улучшения клиентского опыта. Системы рекомендаций, основанные на ИИ, позволяют предлагать пользователям индивидуализированные туры и активности на основе их предпочтений и прошлого поведения.

Технологии виртуальной и дополненной реальности (VR/AR) также начинают активно внедряться в туристическую отрасль, предлагая потенциальным туристам возможность

заранее ознакомиться с отелями, достопримечательностями и даже прогуляться по будущему месту отдыха.

Таблица 1. Направления использования цифровых технологий в сфере туризма

Технологии	Туристские посредники	Гостиничное хозяйство
Искусственный интеллект	улучшение бронирования; бизнес-аналитика; прогнозирование цен на услуги; динамическое ценообразование; поиск наиболее выгодных предложений для туристов; использование мобильных приложений; маркировка багажа для отслеживания его местонахождения; поддержка туристов 24/7 посредством виртуальных помощников; конфиденциальность данных и безопасность платежей;	прогнозирование запросов потребителя; аналитика данных о гостях; улучшение бронирования; конверсия по каждой заявке; оптимальное ценообразование; использование программ лояльности; использование чат-ботов на платформах соцсетей; использование мобильных приложений;
Анализ больших данных	Изучение туристского потенциала региона; анализ туристского потока; геоаналитика; выбор источников исходных данных; прогнозирование и оценка целевых рынков; разработка «портрета» туриста; анализ структуры расходов туристов; разработка поведенческого профиля туриста; определение точек притяжения туристов; хранение различных типов контента (документы, фото, презентации и др.); обоснование принятия управленческих решений; разработка рейтингов по различным показателям, в том числе отзывам потребителей.	Программное обеспечение для управления отелем; анализ предпочтений гостей при бронировании; прямое бронирование с сайта; маркетинг и реклама услуг отеля; метрики (показатели) сайта отеля; носимые устройства (замена карточки гостя/ключей); управление гостиничной недвижимостью; управление ценообразованием на услуги;
Виртуальная реальность	Ознакомление с достопримечательностями при планировании маршрута поездки; виртуальные туры по городам, достопримечательностям, природным объектам, музеям, выставкам; использование в маркетинге и продвижении туристских продуктов и услуг; разработка уникальных программ для стимулирования интереса туристов к новым маршрутам; снижение затрат на рекламу; использование шлемов/очков для усиления	Ознакомление с комфортом номера, интерьером отеля при выборе бронирования; презентации преимуществ отеля в панорамном ролике 360 градусов; использование в маркетинге и продвижении бренда отеля.

Согласно источнику [3].

Цифровизация также способствовала повышению безопасности и устойчивости в туризме. Блокчейн-технологии находят применение для обеспечения безопасности транзакций и защиты данных клиентов. Кроме того, цифровые инструменты помогают туристическим компаниям анализировать данные для создания более устойчивых и экологических предложений, минимизируя влияние туризма на окружающую среду [3].

Данные по цифровизации за последнее время отражают следующую картину.

1. Рост онлайн-бронирований: По данным Statista, доля онлайн-бронирований в общем объеме туристических услуг увеличилась с 64% в 2018 году до ожидаемых 82% к концу 2023 года. Данная ситуация отражает растущее предпочтение потребителей к цифровым платформам для планирования и бронирования путешествий.

2. Согласно отчету eMarketer, примерно 70% всех бронирований, совершенных через онлайн-тревел агентства (ОТА) в 2023 году, были выполнены через мобильные устройства, что говорит о смещении предпочтений пользователей в сторону мобильности и удобства.

3. Использование ИИ и персонализация: Исследования от Adobe показывают, что использование ИИ для персонализации предложений в туризме увеличилось на 30% за период с 2018 по 2023 год. Это включает рекомендации по путешествиям, индивидуальные предложения отелей и авиабилетов, а также персонализированные маршруты.

4. Виртуальные туры и AR: По данным ARtillery Intelligence, использование технологий виртуальной и дополненной реальности в туризме выросло на 150% с 2018 года. Эти технологии предлагают пользователю "примерить" отель или "прогуляться" по музею еще до бронирования.

5. Безопасные и устойчивые путешествия: Инициативы по цифровизации устойчивого туризма получили значительный импульс. Согласно отчету Sustainable Travel International, цифровые инструменты для отслеживания углеродного следа и уменьшения экологического воздействия туризма были внедрены более чем в 40% туристических компаний к 2023 году.

6. Блокчейн для безопасности: Исследование от Deloitte указывает на рост использования блокчейн-технологий в туризме на 200% за период с 2018 по 2023 годы для улучшения безопасности транзакций и защиты данных путешественников [4].

Цифровые данные подчеркивают значительные изменения в туристической отрасли, вызванные цифровизацией. Инновации продолжают изменять способы, которыми люди исследуют мир, делая путешествия более доступными, удобными и персонализированными, чем когда-либо прежде.

В США, Китае, Европе и других ведущих туристических направлениях цифровизация способствовала разработке решений, которые не только улучшают клиентский опыт, но и способствуют устойчивому развитию индустрии, поддерживая баланс между потребностями путешественников и защитой природных и культурных ресурсов [5].

Закключение. В будущем можно ожидать дальнейшего развития технологий, таких как виртуальная и дополненная реальность, блокчейн и криптовалюты, которые продолжат трансформировать туристическую отрасль. Эти инновации предоставят новые возможности для создания уникальных и запоминающихся путешествий, а также для решения текущих вызовов, связанных с безопасностью, устойчивостью и инклюзивностью.

Цифровизация туризма является не только тенденцией, но и необходимостью, подчеркивающей важность принятия новых технологий для поддержания конкурентоспособности и достижения устойчивого роста в меняющемся мире. Как для путешественников, так и для предпринимателей, адаптация к цифровой эре означает возможность исследовать новые горизонты и создавать более яркие и значимые впечатления от путешествий.

Цифровизация туризма за последнее время демонстрирует значительные изменения в способах, которыми люди исследуют мир, и в методах, с помощью которых компании предоставляют туристические услуги. От персонализированных рекомендаций на основе ИИ

до внедрения цифровых паспортов здоровья и бесконтактных технологий, цифровые инновации делают путешествия более доступными, безопасными и удобными для всех участников рынка. Влияние пандемии: Значительный рост онлайн-бронирований в 2020 году может быть связан с пандемией COVID-19, которая ускорила переход на цифровые услуги во многих секторах, включая туризм, из-за ограничений на передвижение и изменений в поведении потребителей.

Список использованных источников

- 1.Kachniewska M. Smart tourism: towards the concept of a data-based travel experience. In: Lubowiecki-Vikuk A., de Sousa
- 2.B.M.B., Đerčan B.M., Leal Filho W. (Eds.). Handbook of Sustainable Development and Leisure Services; 2021. Pp. 289–303.
- 3.Iorio C., Pandolfo G., D'Ambrosio A., Siciliano R. Mining big data in tourism. Quality & Quantity. 2020;54:1655–1669. DOI <https://doi.org/10.1007/s11135-019-00927-0>
- 4.Statista. Market cap of leading online travel companies worldwide as of December 2022. <https://statista.com/statistics/1039616/leading-online-travel-companies-by-market-cap/> (дата обращения: 31.02.2024).
- 5.Companies Market Cap. Official Website. <https://companiesmarketcap.com/> (дата обращения: 31.02.2024).

АНАЛИЗ И ОЦЕНКА УСТОЙЧИВОГО ТУРИЗМА В Г. АСТАНА

Садыков Ж.А., PhD, доцент, «Esil University» Астана, Казахстан
Гиззатжанова А.Г., магистр, ст.преподаватель ЕНУ им.Гумилева
Астана, Казахстан

Андатпа: Мақалада Астана қаласындағы туризмнің қазіргі жағдайы қарастырылады. Мақалада елордадағы соңғы 3 жылдағы келуші туристер саны бойынша статистикалық мәліметтер талданған. Астана қаласында туризмнің табысты дамуының егжей-тегжейлері көрсетілген: іскерлік және іскерлік туризмнің тартымды іс-шаралары, инфрақұрылымды жақсарту, халықаралық жарнама және маркетинг, мәдени және спорттық іс-шараларды дамыту.

Аннотация: В статье рассматриваются вопросы современного состояния туризма в г.Астана. В статье проанализированы статистические данные по количеству въездных туристов за последние 3 года в столице. Показаны детали успешного развития туризма в г. Астана: привлекательные мероприятия событийного и делового туризма, улучшение инфраструктуры, международная реклама и маркетинг, развитие культурных и спортивных мероприятий.

Abstract: The article discusses the issues of the current state of tourism in Astana. The article analyzes statistical data on the number of incoming tourists over the past 3 years in the capital. The details of the successful development of tourism in Astana are shown: attractive events of event and business tourism, improvement of infrastructure, international advertising and marketing, development of cultural and sports events.

Город Астана - это культурный и туристский центр Казахстана, который может предложить множество замечательных мест и объектов для посещения:

Современное состояние развития туризма в Астане характеризуется значительными достижениями и перспективами для развития. Вот основные аспекты современного состояния туризма в Астане:

За последние годы Астана заметно увеличила приток туристов. Город стал популярным направлением для международных и внутренних туристов. Этому способствовали проведение крупных мероприятий, конференций и форумов, а также улучшение инфраструктуры и рекламных кампаний.

Рост потока туристов в Астану является одним из ключевых факторов развития туристской отрасли города. В таблице 1 представлены статистические данные по количеству въездных туристов за последние 3 года.

Таблица 1. Статистические данные по количеству въездных туристов за период с 2020-2022 годы

2020г.

2021г.

2022г.

Январь-март	Январь-июнь	Январь-сентябрь	Январь-декабрь	Январь-март	Январь-июнь	Январь-сентябрь	Январь-декабрь	Январь-март	Январь-июнь	Январь-сентябрь
34689	39789	47511	63758	19109	34924	51416	78023	18673	67564	156218

Примечание - Составлена по источнику [1]

Вот некоторые дополнительные детали об этом аспекте:

1. Привлекательные мероприятия событийного и делового туризма. Проведение крупных мероприятий, конференций и форумов в Астане способствует привлечению международных деловых партнеров, ученых, экспертов и туристов. Эти мероприятия создают дополнительный спрос на гостиничные услуги, рестораны, транспорт и другие туристские услуги.

2. Улучшение инфраструктуры. Астана активно инвестирует в развитие туристской инфраструктуры, что делает город более привлекательным для посетителей. Улучшение качества и доступности гостиниц, ресторанов, аэропорта, транспортной системы и других объектов инфраструктуры способствует увеличению комфорта и удобства для туристов.

3. Международная реклама и маркетинг. Астана активно проводит маркетинговые и рекламные кампании на международном уровне для привлечения туристов. Это включает в себя участие в международных выставках и ярмарках, партнерство с туроператорами и агентствами, создание привлекательных туристских пакетов и продвижение туристского потенциала города через сети социальных сетей и цифровые платформы.

4. Развитие культурных и спортивных мероприятий. Астана также славится своими культурными и спортивными мероприятиями, которые привлекают туристов. Организация фестивалей, концертов, выставок и спортивных соревнований в городе создает дополнительные причины для посещения и привлекает туристов со специфическими интересами.

Рост потока туристов в Астане является положительной динамикой, которая способствует экономическому развитию города и созданию новых рабочих мест в сфере туризма и гостеприимства. Однако, для устойчивого развития туристской отрасли, важно обеспечить качество услуг, разнообразие туристического продукта и улучшение инфраструктуры, чтобы соответствовать ожиданиям и потребностям посетителей.

В 2017 году Казахстан принял около 8,2 миллиона иностранных туристов, и количество посетителей страны продолжило расти в последующие годы. В 2018 году количество иностранных туристов составило около 8,5 миллиона, в 2019 году - около 9,1 миллиона. Однако, в 2020 году туристская индустрия по всему миру столкнулась с серьезными проблемами в связи с пандемией COVID-19. В результате глобального падения международных поездок и ограничений на перемещение, Казахстан также заметил значительное сокращение числа иностранных туристов. Согласно данным Министерства культуры и спорта Республики Казахстан последние 4 года был выявлен рост и поставлен рекорд по количеству зафиксированных внутренних туристов в Казахстане. На рисунке 1 представлены основные показатели развития внутреннего туризма в РК.

Рисунок 1 – Основные показатели развития внутреннего туризма в РК
Примечание – Составлено автором

По этой диаграмме можно сделать вывод, что рекорд по количеству туристов был обновлен в 2022 году, показатели которого достигли 8,5 млн человек.

Значимость туризма в развитии и экономическом благосостоянии столицы трудно переоценить. Город Астана - одна из главных бизнес-дестинаций нашей Республики по таким видам туризма как въездной и внутренний, она так же является местом притяжения туристов со всех регионов страны. Важнейший фактор устойчивого развития туризма в столице – это обеспечение транспортной доступности (accessibility) [2].

Столица Казахстана расположена в центральной части не только республики, но и Евразийского пространства и может предстать удачным транспортным хабом как железнодорожных, так и автомагистралей. Более того, в перспективе ожидается улучшение позиций г.Астаны и в международном воздушном пространстве, что позволит привлекать и обслуживать возрастающий поток туристов [3]. Сама о себе транспортная инфраструктура – это основополагающий фактор развития не только туристской отрасли в столице, но и обеспечивающим его экономическое процветание в целом, в силу наличия мультипликативного эффекта туристской деятельности. Необходимо отметить, что роли данной инфраструктуры в г. Астане, в настоящее время уделяется повышенное внимание властей, проводится определенная работа по унификации всего столичного транспортного комплекса. Его успешное развитие может стать гарантом ее всеобщей интеграции в мировую транспортную систему в целях совершенствования туристского транзита.

В городе Астана насчитывается 208 мест размещения по данным 2022 года. В данном случае места размещения - гостиницы, мотели, кемпинги, туристские базы, гостевые дома, дома отдыха, пансионаты и другие здания и сооружения, используемые для проживания посетителей и их обслуживания. Численность работающих людей в этой сфере 4 274 (таблица 2).

Таблица 2 - Места размещения по районам за 2022 год

Район	Количество мест размещения	Численность работников
Алматы	56	567
Есиль	55	2 380
Сарыарка	57	711
Байконур	40	616
Примечание - Составлена по источнику [1]		

За отчетный период 2021 года количество мест размещения осталось неизменным – 208. Но есть небольшие изменения в статистике районов и рабочих сил. Число работников сократилось на 16% до 3 590.

Гостиничная индустрия: Размер и качество гостиничных предложений являются важными факторами привлекательности города для туристов. Оценка разнообразия и доступности гостиниц, их уровня комфорта и сервиса, наличия дополнительных удобств и услуг позволяет определить уровень развития гостиничной индустрии в Астане.

Оценка развития туризма в Астане должна быть основана на доступных статистических данных, исследованиях и консультациях соответствующих организаций и экспертов в этой области. Это поможет получить объективную картину о состоянии и потенциале туризма в городе.

Список использованных источников

1.Официальный сайт Бюро национальной статистики Агентства по стратегическому планированию и реформам Республики Казахстан- Статистика туризма - Статистика туризма [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://www.stat.gov.kz/official/industry/22/statistic/7> (дата обращения: 15.03.24)

2.Стратегический план устойчивого развития города Астаны до 2030 года от 17 марта 2006 года N 67

3.Государственная программа развития и интеграции инфраструктуры транспортной системы Республики Казахстан до 2025 года от 2019 года № 725

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ ТУРИСТІК ҚЫЗМЕТ НАРЫҒЫНЫҢ ЖАҒДАЙЫ

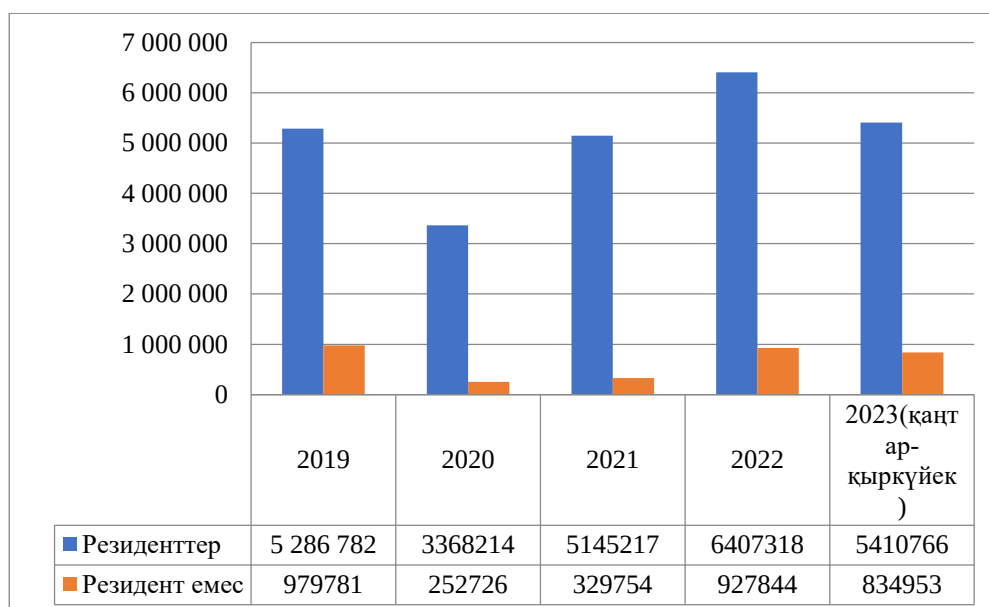
Берібаева Д.Т., Туризм мамандығының 4 курс студенті, Л.Н.Гумилев атындағы ЕҰУ,
Астана, Қазақстан

Ғылыми жетекшісі – магистр, аға оқытушы Омарова А.С. Л.Н.Гумилев атындағы ЕҰУ,
Астана, Қазақстан

Андатпа: Мақалада Қазақстан Республикасының туристік қызмет нарығындағы ағымдағы жағдай талданады. Мақалада Қазақстанның әртүрлі аймақтарындағы орналастыру орындарының санына салыстырмалы талдау, сондай-ақ орналастыру орындарының қызметтерін пайдаланған туристер саны туралы деректер келтірілген. Ұсынылған деректер негізіндегі анализ елдегі туризм индустриясының даму динамикасы мен тенденцияларын бағалауға, сондай-ақ қызмет көрсетуді жақсартудың және туристерді көбірек тартудың әлеуетті перспективаларын анықтауға мүмкіндік береді.

Қазіргі заманда жаһандық туризм нарығы елдер арасында мәдени алмасулардың және экономикалық байланыстардың нығаюына ықпал ететін экономиканың ең қарқынды дамып келе жатқан салаларының бірі болып табылады. Қазақстан Республикасы өзінің бай мәдени, тарихи мұрасымен, бірегей табиғи объектілерімен ерекшеленіп, туристер үшін тартымды туристік бағытқа айналды.

Бүгінгі таңдағы Қазақстан Республикасының туристік қызмет саласы өзінің ерекше әрі бай туристік-рекреациялық ресурстарына негізделген. Бірақ, туристік қызметтердің дамуына кедергі келтіретін бірқатар мәселелер бар: қызмет көрсету деңгейі әлемдік стандарттарға сәйкес болмауы, жоғары сапа деңгейін көрсететін орналастыру орындарының жоқтығы, сонымен қатар қандай да бір ойын-сауық инфрақұрылым объектілерінің жоқтығы, білікті мамандардың болмауы [1].

Сурет 1 — ҚР бойынша орналастыру орындарының қызметтерін тұтынған туристер саны

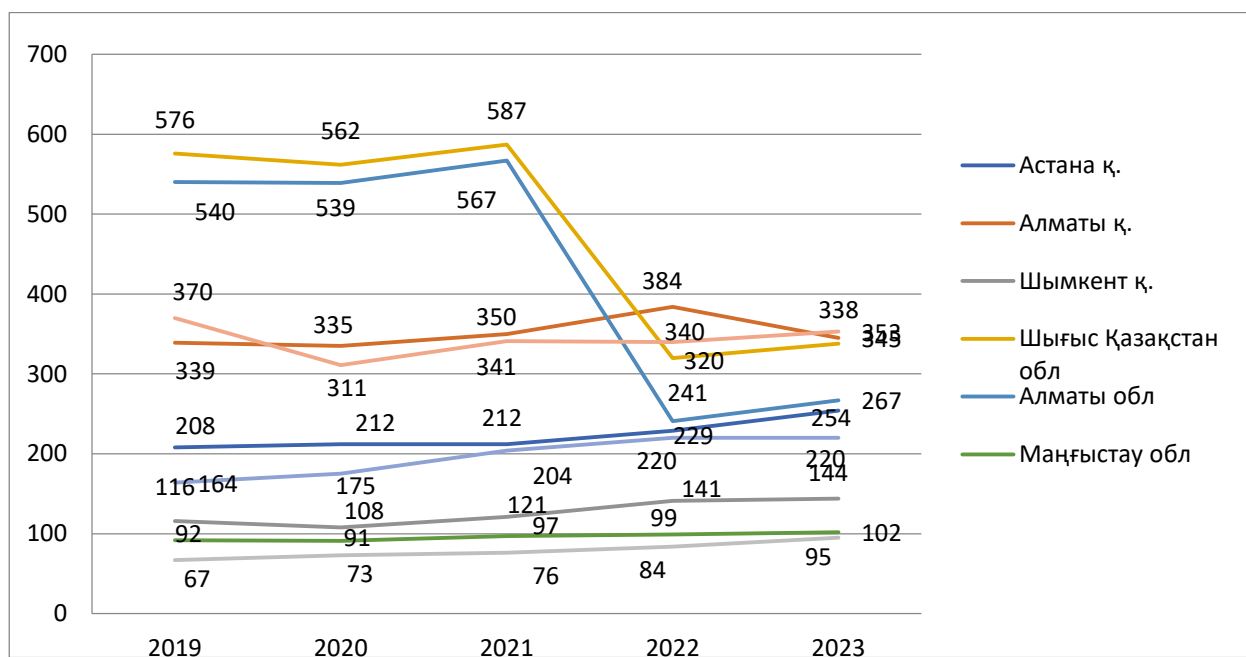
Ескертпе – [2] ақпарат көзі негізінде автормен құрастырылған

1-суретте орналастыру орындарының қызметтерін қолданған резидент туристер және резидент емес туристердің санын көруге болады. Қазақстан Республикасының туристік қызмет нарығының негізгі тұтынушыларының сегментін елдің резиденттері, яғни ішкі туристер тобы құрайды. 2019 жылдан бастап қарастыратын болсақ, резидент туристердің саны жылдан жылға тек өсіп келе жатыр, 2022 жылы резидент туристердің саны 21%-ға өсті. Тек 2020 жылы әлемдік пандемия кесірінен бұл көрсеткіш төмендеді, дегенмен 2021 жылы резидент туристердің саны қалпына келді. Бірақ, резидент емес туристер туралы олай айтуға келмейді. Шетелдік туристердің саны карантинға дейін де бір миллион туристен аспаған еді, ал 2020 жылдағы пандемия кезінде олардың саны 74%-ға төмендеп, пандемиядан кейін олардың саны әлі де қалпына келмеді. Жалпы, орналастыру орындарының қызметін тұтынатын резидент туристердің саны резидент емес туристерден шамамен 5 есеге жоғары болып табылады. Сондықтан, Қазақстан Республикасының туристік қызмет нарығының тұтынушылары елдің резиденттері екенін көруге болады.

Орналастыру орындары туристік қызмет нарығында негізгі қызметтердің бірі болып табылады. Туристер үшін басқа елді мекенге, қалаларға барған жағдайда түнеу үшін қауіпсіз және жайлы орын қажет. Бұл қандай да бір пәтер, қонақ үй немесе орналастырудың басқа да түрі болуы мүмкін. Орналастыру орындары тек қана түнеу емес, сонымен қатар саяхаттаушылардың тұруын жақсартатын қосымша қызметтерді, ыңғайлылықтың жоғары деңгейін және жоғары сервисті ұсынады. Бұл туристердің қажеттіліктерін жоғары деңгейде қанағаттандыру үшін жасалған мейрамханалар, әртүрлі барлар, бассейндер, спортзал сияқты басқа да инфрақұрылым нысандары болуы мүмкін. Жайлы орналастыру орындарының болуы және олардың алуан түрлілігі, қолжетімділігі туристердің жалпы осы туристік бағытпен қанағаттану деңгейіне және, сонымен қатар, жалпы саяхат тәжірибесіне айтарлықтай септігін тигізеді.

Туризмнің экономикалық ағының қалыптастыруда да орналастыру орындары маңызды рөлге ие. Олар қонақ үй иелеріне, жалға берушілер үшін табыс көзі болып табылады. Және бұл ретте олар жаңа жұмыс орындарды ашып, аймақтағы туризмнің инфрақұрылымын дамытуға өзінің үлкен үлесін қосады. Осылайша, орналастыру орындары туристерді жайлы орналасумен, қосымша қызметтермен қамтамасыз етіп, елдің экономикалық дамуына ықпал ете отыра туристік қызмет нарығында өте маңызды рөлге ие. Төмендегі суретте Қазақстан

бойынша орналастыру орындарының саны өңірлер бойынша бөліп көрсетілген. 2-суретте өңірлер бойынша ең жоғарғы, ең төмен және соңғы бес жылда ең үлкен өзгерістер көрсеткен өңірлер көрсетілген.

Сурет 2 — Қазақстан Республикасы бойынша орналастыру орындарының саны
Ескертпе – [3] ақпарат көзі негізінде автормен құрастырылған

Қазақстанда бүгінгі таңда орналастыру орындарының саны 4009-ға тең болып табылады. Жалпы бұл көрсеткіш негізінен оң динамикаға ие. Дегенмен 2019 жылмен 2020 жылды салыстыратын болсақ, COVID-19 пандемиясы кезінде Қазақстанда 78 орналастыру орны жабылды. Осындай салдарға халықаралық шекаралардың жабылуы, сонымен қатар шетелдік туристердің санының күрт төмендеуі ықпалын тигізді. Карантиндік шектеулер жойылғаннан кейін Қазақстандағы орналастыру орындардың саны қайтадан оң динамикаға ие болды.

Өңірлер бойынша қарастыратын болсақ, орналастыру орындарының ең үлкен көрсеткіші 2022 жылға дейін Шығыс Қазақстан облысымен Алматы облыстарына тиесілі болды. Бұл екі облыстағы орналастыру орындарының саны Қазақстан Республикасының бойынша жалпы орналастыру орындарының санының шамамен 30%-ын құрады. 2022 жылдың маусым айында Шығыс Қазақстан облысынан Абай облысының, ал Алматы облысынан Жетісу облысы құрылғаннан кейін, бұл облыстарға тиесілі орналастыру орындарының саны күрт төмендеді. Шығыс Қазақстан облысында 45%-ға, ал Алматы облысында 57%-ға төмендеді. Дегенмен, басқа облыстармен салыстыратын болсақ, осы екі аймақ әлі де жоғары көрсеткіштерге ие.

Сонымен қатар, өзінің көптеген орналастыру орындарымен ерекшеленетін тағы бір аймақ бұл Ақмола облысы. Бұл облыста 2019 жылы орналастыру орындарының саны 370-ке жетті. Осындай үлкен көрсеткішке облыстың территориясындағы орналасқан Бурабай курорты арқылы және аймақтың ішкі туристер ішінде жақсы дамыған туристік бренді арқылы жетті. Бірақ, 2020 жылы, пандемия уақытында, бұл өңірде көптеген орналастыру орындары жабылып, Ақмола облысы Қазақстан бойынша ең нашар көрсеткішке ие болды. 2020 жылы жалпы Қазақстан бойынша 78 орналастыру орындары жабылған болса, оның 59-ы тек Ақмола облысына тиесілі. Және бұл аймақ қазіргі таңда да пандемияға дейінгі көрсеткішке дейін жеткен жоқ.

Қалалар бойынша қарастыратын болсақ, орналастыру орындарының саны бойынша бірінші орында Алматы қаласы орналасқан. Алматы қаласы ішкі туристер үшін де, шетелден келетін туристер үшін де Қазақстан Республикасындағы ең танымал және қызықты туристік

бағыт болып табылады. 2022 жылы Қазақстан Республикасына келген туристердің шамамен 19%-ы Алматы қаласына тиесілі. Және осы туристердің 98%-ы орналастыру орындарының қызметтерін қолданды [3]. Осындай сұраныс бұл қаладағы орналастыру орындарының үлкен санын түсіндіреді.

Қазақстан Республикасының астанасы, Астана қаласы да өзінің дамыған туристік қызмет нарығымен мақтана алады. Астана қаласы МІСЕ-туризм үшін тиімді бағыт болғандықтан, бұл қала Қазақстан бойынша 5 жұлдызды қонақ үйлердің саны бойынша алдыңғы орындарды алады. 2023 жылы Қазақстан Республикасында жалпы 5 жұлдызды қонақ үйлердің саны 25 болса, Астанада олардың 6, яғни 24% орналасқан. Сонымен қатар, жалпы орналастыру орындарының саны бойынша да Астана қаласы өте жақсы көрсеткіштерге ие, жыл сайын тұрақты оң динамика көрінеді. Басқа өңірлермен салыстыратын болсақ, пандемия уақытында орналастыру орындарының саны азаймады, керісінше өсім көрсетті. 2019 жылмен 2023 жыл арасында орналастыру орындарының саны бұл қалада 22%-ға артты.

Орналастыру орындарының ең төменгі көрсеткіші Қазақстанның батыс өңірлеріне, яғни Маңғыстау және Батыс Қазақстан облыстарына тиесілі. Бұл облыстарда орналастыру орындарының саны жылдан жылға өсіп келе жатқанымен, өсу қарқыны және жалпы орналастыру орындарының саны басқа өңірлермен салыстырғанда едәуір төмен. Осындай төмен көрсеткіштерге әкелген бірнеше себеп бар. Қазақстан Республикасының туристік ағыны бойынша статистиканы қарастыратын болсақ, Батыс Қазақстанға саяхаттайтын туристар мемлекеттің туристік ағынының шамамен тек 1% алып жатыр. Сондықтан, сұраныстың төмен деңгейі бұл өңірдегі орналастыру орындарының саны төмен болуының бірден бір себебі. Бұл мәселені шеші үшін, біріншіден, облыстағы туристік брендты дамытып, облысқа деген қызығушылықты дамыту керек. Дегенмен, соңғы жылдары бұл облыс жақсы өсу динамикасын көрсетуде. 2019 жылдан бастап Батыс Қазақстан облысында орналастыру орындар саны шамамен 30%-ға артты.

Маңғыстау облысына саяхаттаған туристер Қазақстан Республикасының жалпы туристік ағынының шамамен 3-4% құрайды. Соңғы бес жылда Маңғыстау облысына туристердің қызығушылығы артып келеді. Маңғыстау облысында орналастыру орындарының саны төмен болуы – олардың орналасу орындарында. Бүгінгі таңда, жалпы Маңғыстау облысы бойынша орналастыру орындарының саны 102 болып табылады. Солардың ішінде 67 орналастыру орындары, яғни 65% облыс орталығы Ақтау қаласында орналасқан. Ал облыстағы көптеген туристік нысандар Ақтау қаласының маңында орналасқан және олардың барлығын біріктіріп, Ақтау қаласынан трансфермен қамтамасыз ететін экскурсиялық турлар туристер арасында өте танымал болып табылады. Сондықтан, қандай да бір туристік нысандардың маңында орналастыру орындарын ашу қазіргі таңда қажет емес және кәсіпкерлер үшін тиімді емес деп айтуға болады.

2021 жылдан бастап туризм индустриясының әлем бойынша қарқынды өсу көрсеткіштерін байқауға болады. Бұл тенденцияны Қазақстан Республикасының көрсеткіштерінен де көруге болады. Орналастыру орындарымен көрсетілген қызметтердің көлемі 2020 жылмен салыстырғанда Қазақстан бойынша шамамен 39%-ға өсті. Кейбір өңірлерде көрсеткіштер пандемияға дейінгі деңгейге келсе, кейбір өңірлерде бұл көрсеткіштер тіпті 2019 жылмен салыстырғанда арта түсті. Мысалы, Қызылорда, Солтүстік Қазақстан облыстары пандемияға дейінгі көрсеткіштерге жетті. Ал, Ақмола және Түркістан облыстары пандемияға дейінгі көрсеткіштерге жетіп, олардан асып түсе алды. Ақмола облысы бойынша орналастыру орындарымен көрсетілген қызметтер көлемі 39%-ға артты, ал Түркістан облысы бойынша 56%-ға артты. Бұл пандемияға дейінгі көрсеткіштен 2 есе, яғни 52%-ға артық. Сонымен қатар, осындай көрсеткішке пандемиядан кейін Шымкент қаласы жете алды. Бұл қала бойынша өсім 28%-ды құрады. Сонымен қатар, туристік қызметтер мен өнімдердің үлесі Отандық өндірушілер арасында 2020 жылы 656,8 млрд теңгені құрайтын болса, 2021 жылы 949,3 млрд теңгеге дейін жетті [1]. Бұл көрсеткіштер 2021 жылы Қазақстанның туристік қызмет нарығы біртіндеп қалпына келгенін көрсетеді.

2022 жыл Қазақстан Республикасының туристік қызмет нарығы үшін өте табысты жыл деп айтуға болады. COVID-19 пандемиясы кезінді еңгізілген шектеулердің үлкен бөлігі жойылғандықтан шетелдік туристердің көлемі артты. Бұл жылы орналастыру орындарымен көрсетілген қызметтер көлемі бойынша өсім 40%-ды құрады. Бұл пандемияға дейінгі кезеңдегі көрсеткіштен де 34%-ға артық. Алматы қаласы осы жылы басқа аймақтармен салыстырғанда ең үлкен өсімді көрсетті, қала бойынша орналастыру орындарымен көрсетілген қызметтер көлемі екі есе өсті. Осы мәліметтерге қарап, Қазақстан Республикасының туристік қызмет нарығы толығымен қалпына келіп, қарқынды даму үстінде деген тұжырымға келуге болады.

2023 жылдың қаңтар-қыркүйек бойынша орналастыру орындарының көрсеткен қызмет көлемін қарастыратын болсақ, 2022 жылдың сәйкес кезеңімен салыстырғанда үлкен өсімді көруге болады. 2022 жылы орналастыру орындарының көрсеткен қызмет көлемі Қазақстан бойынша 129187176 мың теңгені құрайтын болса, 2023 жылы 175730237 мың теңгені құрады, яғни 26%-ға өсті. 2023 жылы алғашқы 9 айдағы қызмет көлемі жалпы соңғы бес жылдағы ең жоғары көрсеткіш болып табылады.

Қазақстан Республикасының туристік қызмет нарығы қазіргі таңда соңғы жылдармен салыстырғанда өзінің даму шыңына келе жатыр деп айтуға болады. Жалпы, Қазақстанның туристік қызмет нарығының даму перспективасы өте жақсы болып табылады. Дегенмен, жағымды тенденцияларға қарамастан, елдің туристік нарығы алдында көптеген мәселелер және қиындықтар туындайды: қызмет көрсету мекемелерінің сервис деңгейлерін арттыру, аймақтардың инфрақұрылымдарын дамыту, тиімді маркетингтік стратегияларды жүргізу және жалпы туристік брендты құрып оны әлемдік деңгейге шығару. Және бұл проблемаларды тиімді шешу нарықтың тұрақты өсуіне, инвестиция тартуға және ел экономикасының дамуына туризмнің үлесін арттыруға ықпал ете алады.

Пайдаланылған дереккөздер тізімі

1.Кулумбетова Д.Б., Карабалина Ж.Ж., Снасапина А.С., Рыбцова О.Л. Анализ туристического рынка республики Казахстан на современном этапе развития // Вестник казахско-русского международного университета. – 2015.

2.Туризм саласындағы деректерді жинау және өңдеу жөніндегі ақпараттық жүйе Кіру тәртібі: <https://tourstat.kz/>

3.Қазақстан Республикасы Стратегиялық жоспарлау және реформалар агенттігі Ұлттық статистика бюросы Кіру тәртібі: <https://stat.gov.kz/>

ОСНОВНЫЕ ТЕНДЕНЦИИ РАЗВИТИЯ ТУРИЗМА В СОВРЕМЕННОЙ МИРОВОЙ ЭКОНОМИКЕ

Никитинский Е.С., д.п.н., профессор, ЗКУ им.М.Утемисова, г.Уральск
Салов М.В., к.п.н., профессор НИИ «Евразия» г.Астана

Аннотация. Основные тенденции развития туризма в современной мировой экономике. В данной статье рассматриваются важнейшие тенденции экономической, социально-культурной деятельности в условиях современной глобализации, связанные с туристским сектором, который играет важную роль в качестве движущей силы экономического развития. Данный сектор одновременно влияет на все сферы производственной инфраструктуры, способствуя в каждом конкретном случае достижению целей ускоренного экономического развития.

Андатпа. Қазіргі әлемдік экономикадағы туризм дамуының негізгі тенденциялары. Қазіргі жаһандану экономиканың шешуші салаларына әсер етеді, әлеуметтік-экономикалық дамудың өзіндік катализаторы. Туризм саласы үшін жаңа халықаралық еңбек бөлісі, халықаралық өндіріс, саяси қатынастар және трансұлттық экономика мен жалпы адамзаттық құндылықтарды қорғауға негізделген халықаралық ұйымдар жүйесінің ықпалын күшейтеді.

Annotation. Main trends in the development of tourism in the modern world economy. In article the major aspects economic actively in the conditions of the modern globalization, connected with tourist sektorum, which plays an important role as a motive power of economic development are considered. The given sector simultaneously influences

all spheres of an industrial infrastructure, promoting in each specific case to achievement of the purposes of the accelerated economic development.

Ключевой тенденцией развития человечества в последние два-три десятилетия является глобализация мировой экономики, а следовательно и её части – международного туризма. Мир становится глобально взаимосвязан и взаимозависим, поэтому и кризисные явления, и экономические подъемы с легкостью выходят за рамки границ отдельных стран, сокращая или увеличивая межстрановые потоки товаров, услуг, капитала, рабочей силы, а значит, и все более значимую и зависимую от международного производства часть спроса и предложения на внутренних рынках. Экономические связи между странами все сложнее называть традиционным термином «международные», поскольку сегодня в большинстве своем взаимодействуют между собой не субъекты разных национальных хозяйств («народов»), а сложные транснациональные образования, оперирующие глобально, т.е. повсеместно.

Транснационализация бизнеса в последней трети XX - начале XXI века - это один из процессов, на основе которого возникла и развивается глобализация. «Ежедневно более трех миллионов туристов пересекают международные границы. Каждый год почти 1,2 миллиарда человек путешествуют за границу. Туризм стал основой экономик, ключом к процветанию и преобразующей силой, необходимой для улучшения качества жизни миллионов людей. Мир может и должен использовать энергию туризма, в то время как мы предпринимаем усилия по осуществлению Повестки дня в области устойчивого развития на период до 2030 года», - заявил Генеральный секретарь Организации Объединенных Наций Антониу Гутерриш в своем послании по случаю открытия Международного года устойчивого развития туризма [1].

Среди современных тенденций развития мирового рынка вообще и туристского в частности особого внимания заслуживают процессы транснационализации. Транснациональные корпорации (ТНК) от одностранности капиталов и сепаратности действий перешли к политике сотрудничества и реализации совместных программ. Эта тенденция находит проявление в образовании глобальных союзов корпораций. Быстрое увеличение их числа происходит под влиянием ряда факторов, среди которых решающее воздействие оказывает обострение конкурентной борьбы на мировых рынках. Оно имеет место не только между компаниями наиболее развитых стран. Очень опасными их соперниками стали фирмы из новых индустриальных стран, которые постепенно завоевывают все больше "ниш" на мировых рынках. В гостиничном хозяйстве это - цепи отелей, принадлежащие Сянгану (Гонконгу), "Шангри-Ла", "Регал Хоутелз", "Мандарин Ориентл" или "Хаят" (Турция). Суть глобальных союзов состоит в объединении человеческих, финансовых и научно-технических ресурсов разными фирмами для достижения определенных целей наиболее эффективным путем - с помощью сотрудничества. Они совместно используют достижения каждой из участвующих сторон и распределяют расходы и риски, связанные с реализацией общих программ.

В настоящее время стратегические альянсы гостиничного хозяйства заключаются между несколькими компаниями для совместной реализации услуг, создания единой сбытовой сети, согласованной маркетинговой деятельности, осуществления крупных финансовых вложений. Основной мотив такого объединения состоит в продвижении торговых марок гостиничных компаний на рынке. В рамках альянса продукт одной фирмы открывает возможность другой выйти на рынок, и путем разделения финансового риска обе они уходят от банкротства при неблагоприятной экономической конъюнктуре. Примером стратегического альянса служит партнерское соглашение между группой "Карлсон Хоспитэлиты Уорлдуайд" (США) и корпорацией "Фор Сизнз" из Торонто. Его цель - расширить принадлежащую последней международную цепь отелей "Риджент". Доказав свою эффективность, альянсы станут главной стратегией роста гостиничных компаний в XXI в. К такому выводу пришли, специалисты Нью-Йоркского университета, проводившие обследование в индустрии гостеприимства.

Заключение глобальных союзов практикуется в разных секторах индустрии туризма и гостеприимства. Ярким примером действенности подобного рода объединений являются глобальные компьютерные системы бронирования туристских продуктов. Благодаря им внешние системы связи авиакомпаний были соединены с комплексом компьютерных сетей отелей, турагентств, фирм по прокату автомобилей и т.д. Они позволяют забронировать пакеты туристских услуг или отдельные их элементы - от авиаперелетов и размещения в отелях до билетов в театр и страховых полисов. Одной из самых крупных и известных компьютерных систем бронирования туристских продуктов, наряду с СЕЙБР, "Амадеус" и "Уорлдспэн", является "Галилео Интернешнл". Ее визитными карточками стали мощная информационная база, широкие возможности резервирования и гибкость. В современном виде "Галилео Интернешнл" существует с 1993 г. в результате слияния двух электронных систем бронирования "Галилео" и "Ковья-Аполло". Учредителями объединенной сети выступили североамериканские и европейские авиаперевозчики. При равном долевом участии они сформировали уставный фонд новой компании в размере 1,5 млрд. ам. долл. Уже в 1997 г. она имела 120 тыс. терминалов, охватывала 500 авиакомпаний, 31 тыс. отелей, 44 фирмы по прокату автомобилей. Число её абонентов достигло 42 тыс. Несмотря на слияние, создание единой базы данных и штаб-квартиры в г. Денвер (США, штат Колорадо), "Галилео Интернешнл" намерена сохранять, поддерживать и развивать "Ковья-Аполло" и "Галилео" как две самостоятельные системы. Если первая продолжает обслуживать США, Мексику и в меньшей степени Японию, то вторая работает на все остальные страны, за исключением Канады, где действует сеть "Джемини".

Наиболее четко процессы глобализации просматриваются на воздушном транспорте. Налаживаются прочные партнерские связи между ведущими авиакомпаниями мира. Они предпочитают создавать стратегические альянсы со своими конкурентами, нежели покупать акции менее крупных перевозчиков. Достигнув между собой согласия, авиакомпании могут быстро расширить маршрутную сеть, увеличить свою рыночную долю и ограничить доступ на рынок других перевозчиков. Такое сотрудничество дает общий для всех участников альянса результат - увеличение объёма воздушных перевозок и прибыли. Соглашения между авиакомпаниями касаются разных сфер деятельности. Если раньше они распространялись в основном на управление погрузо-разгрузочными работами в аэропортах, инвестирование и текущее финансирование (совместные закупки топлива, самолетов, пользование мастерскими технического обслуживания, ремонта и т.д.), то сегодня наметился процесс по открытию объединенных коммерческих представительств. Например авиакомпании "Джапан Эйрлайнз", "Люфтганза" и "Эр Франс" заключили соглашение о совместном строительстве терминала в Нью-Йоркском аэропорту им. Дж. Кеннеди. Сегодня международные стратегические альянсы на воздушном транспорте переживают новый этап развития. Стремясь установить контроль над рынком авиаперевозок, члены альянса перешли к взаимобмену своими идентификационными кодами и к сотрудничеству в рамках специальных поощрительных программ для часто летающих пассажиров.

Итак, глобализация туризма представляет растущую экономическую взаимозависимость стран и международных туристских регионов, переплетение их туристско-хозяйственных систем, рост уровня открытости и уязвимости национальных туристских рынков, унификацию механизмов купли-продажи туристских продуктов на разных рынках туристских услуг. Кроме того, современный туризм как глобальное явление современности, характеризуется проявлением противоречивых тенденций интеграции и дифференциации в межкультурных, экономических, политических взаимодействиях. В которых, важное значение имеет понимание социокультурного аспекта взаимодействия туризма и глобализации.

Глобализация являясь совокупностью процессов интенсификации экономических, политических, социокультурных отношений, разворачивает свою активность поверх государственных границ. Её итогом становится гомогенное мировое пространство, которое охватывает большинство стран мира. Оставаясь клеточками национальных организмов, люди становятся гражданами мира. В процессе повседневной деятельности они все чаще вступают

в контакты с иноземцами, иноверцами, мигрантами, туристами. Глобальное распространение идентичных политических и культурных образцов делает пространство ирреливантным, что распространяется на единообразный комплекс услуг, в том числе туристских.

Проблемы развития туризма эпохи глобализации находятся в центре внимания многих исследователей. Так, И. Петрасовым обосновывается необходимость эволюции туризма как составной части мирового хозяйства на принципах концепции устойчивого развития [2]. Социокультурные изменения в глобализирующемся обществе анализирует А.В. Назачук, который полагает, что определяющей тенденцией культурной глобализации является развитие международного туризма в качестве коммерчески-потребительского канала глобального культурного обмена: «Туризм - один из символов глобализации. Там, где культура не успевает оформиться как товар, она передается забвению» [3]. По мнению Н.Е. Покровского, туризм, превратившись в систему «фокусированного получения физиологических удовольствий», стал современной матрицей, как мировой, так и российской культуры [4]. Как справедливо утверждает Д.Н. Замятин, социальные практики путешествий радикально меняют картины мирового развития, множественность фрагментов которых формирует новые образно-географические поля, разрушая стереотипы стран, народов, обычаев, традиций [5].

Туризм в настоящее время представляет, прежде всего, коммуникацию, направленную на приобретение новых знаний, впечатлений, опыта посредством движения, перемещения, мобильности. При осуществлении туристской практики крайне важно участие других людей, призванных обеспечить комфортность перемещения и пребывания туриста на отдыхе, сопровождающих его в путешествии специалистов (гид-переводчик, экскурсовод, инструктор, руководитель группы). Иностранному туристу крайне важно ощущать гостеприимство местных жителей на территории принимающей дестинации. Современные туристы ориентируются на действия:

во-первых, институтов, регулирующих процедуры, сопровождающие туристские поездки (посольство, консульство, паспортный контроль, таможня, администрация гостиницы и др.);

во-вторых, туристских предприятий, обеспечивающих передвижение, размещение, питание, рекреацию, отдых, анимацию;

в-третьих, СМИ, представляющих актуальную и оперативную информацию.

В начале XXI в. прослеживается тенденция диверсификации туризма, освоение новых рыночных сегментов, стимулирование роста спроса на туристские услуги, избирательности его характера. Туризм в условиях глобализации способствует дальнейшей индивидуализации потребительских запросов, в том числе через моду в ее широком понимании как социального феномена. В настоящее время туризм выступает в качестве своеобразного двигателя и законодателя моды. Массовый туризм наглядно демонстрирует новый образ жизни с ориентацией на освоение природного и социокультурного пространства. Современный турист подвержен влиянию рекламы, пропаганды, формирующих спрос и популярность туристских направлений при условии оказания качественных туристских услуг, легко меняет свои предпочтения, интересы, мотивы, формы поведения на туристском рынке. Можно говорить о социальных практиках подражания и принуждения в туризме, когда предпочтение на то или иное туристское направление либо услуги навязываются коллективные способы действия и мышления индивидов, которые, приспосабливаясь к ним, сохраняют социальную дифференциацию и статусность. В своих индивидуальных практиках одни пресыщены туризмом и пребывают в поисках чего-то эксклюзивного, другие не могут себе позволить ничего, кроме «дачного отдыха»: таковы сегодня - полюсные социально обусловленные позиции туристов.

Другой важной тенденцией современности - проявление совокупности «социальных фактов»: туристы не желают «сливаться с толпой», ищут свое направление, дестинацию, агента, вид туризма. Путешествие, как и в предшествующую историческую эпоху, остается «реализацией мечты и планов», «взглядом за горизонт», потому что «повседневность убивает», а путешествие спасает, оно ведет к освобождению от незнания, стереотипов, груза

проблем и рутины будней. Туризм представляет одновременно поле свободы и способ её обретения через преодоление фильтров несвободы. Вместе с тем множественность современных туристских практик ставит перед нами вопрос о грани между нормой и аномией в туризме. Стремление к свободе рождает маргинальные практики, формализованные в рамках экстремального туризма молодежи, характеризуемого С.П. Туриным как «антропологический эксперимент» [6]. Р. Мертон в рамках структурного функционализма рассматривает социальную структуру и аномию, явные и латентные функции, что также может быть использовано для изучения современного туризма в условиях глобализации [7].

Особую актуальность в последние годы получила проблема глобальных рисков в туризме. Информационные агентства ежедневно сообщают о несчастных случаях, трагедиях, терактах, антропогенных, экологических, техногенных катастрофах в популярных туристских дестинациях. Основными причинами гибели туристов является не соблюдение мер по обеспечению безопасности в туризме, в том числе: несчастные случаи (утопление, алкогольное опьянение, нарушение правил и техники безопасности в экстремальных видах туризма, необходимых навыков в практике дайвинга, неумелом пользовании квадроциклом, мотобайком, дорожно-транспортные происшествия); покушение на жизнь и собственность; теракты; экологические катастрофы и многое другое.

Современный туризм аккумулирует в себе различные социокультурные практики: «Глобализация не только сближает культуры. Она изменяет правила взаимоотношений» [8]. Туризм является предпосылкой межэтнического взаимодействия, что согласуется с концепцией устойчивого развития туризма, провозглашенной Всемирной туристской организацией, согласно которой «туризм представляет собой мощный фактор обеспечения мира, укрепления дружбы и взаимопонимания между народами нашей планеты». Вместе с тем туризм остается рациональной и прагматической деятельностью, призванной не обострять, а разрешать социально-политические конфликты. Роль и значение туризма признаются как в экономически развитых, так и в развивающихся странах, что следует из практики учреждения государственных департаментов туризма, роста затрат на развитие туристской индустрии. Сегодня туризм является мощным и доходным агентом социально-экономических и политических перемен. Характер взаимоотношений между туристами и местным населением в значительной степени определяется тем, что обе группы являются носителями различных культур. Контакт между ними вызывает культурный шок, который усугубляется тем, что он происходит в период, когда туристы отдыхают, а местное население работает. Подобные контакты носят временный характер и происходят обычно в рамках взаимоотношений между покупателем и продавцом. Развитие туризма благоприятно сказывается на возрождении народных промыслов, традиций, фольклора, что приводит к оживлению местной культурной жизни, вызывает интерес к историческим памятникам, обычаям, традициям. Специалист в области культурного туризма М. Смит пишет: «Туризм - наиболее существенная мировая индустрия, которая совмещает международное путешествие с потребностью в досуге и рекреации всех видов и с все большим интересом к многообразным культурам мира» [9]. Таким образом, современный туризм является фактором и проявлением взаимодействия народов и культур.

Особую актуальность приобретает проблема потребления, строительства и подготовки спортивных, культурных, общественно значимых тождеств в туристских практиках. Туристы потребляют «другие» культуры при посредничестве профессиональных агентов, производящих их образы и символы. Для Казахстана особое значение обрело проведение 7-х зимних Азиатских 2011 года в городах Астане и Алматы, зимней студенческой Универсиады - 2017 года в Алматы и ЭКСПО в Астане. Туризм сопряжен с «символикой побед», выбор места проведения знаковых спортивных и крупных международных событий мобилизует граждан: столь значимые форумы являются стержневыми в строительстве национальной и культурной идентичности. Конечно, такие масштабные проекты нуждаются в колоссальных ресурсах, но вместе с этим приносят и немалые дивиденды.

Итак, туризм эпохи глобализации интенсифицировал обмен культурными образцами в широком масштабе и со стремительной скоростью позволил осознать многообразие мира, где люди «чувствуют себя частью не только местной общины и своей страны, но и всего человечества» [8]. Глобальные тенденции обнаруживаются в технологизации, информатизации, унификации, престижности туристских услуг. Новейшими тенденциями в развитии современного туризма становятся персонификация запросов и дифференциация предпочтений потребителей туруслуг, стремление к устойчивому туризму, благоприятствующему снижению политических, социокультурных и экологических рисков в принимающих дестинациях, взаимному доброжелательному взаимоотношению туристов и местных жителей. Особенности современного туризма - прагматизм, конструктивность, глубокая мотивация всех участников туристской деятельности, многоцелевая установка туриста. Социокультурные практики туризма в эпоху глобализации позволяют системно анализировать и намечать пути позитивной практической реализации его очевидных и скрытых возможностей.

Список использованных источников

1. Обращение Генерального секретаря Организации Объединенных Наций Антониу Гутерриша в своем послании по случаю открытия Международного года устойчивого развития туризма.
2. Петрасов И. Концепция устойчивого развития применительно к мировому туризму (www.georpub.narod.ru).
3. Назачук А. В. Этика глобализирующегося общества (www.ihitk.lib.ru).
4. Покровский Я. Е. Транзит российских ценностей: нереализованная альтернатива, аноμία, глобализация. 2000 (www.i-u.ru/biblio/archive/novikova_soc/soc_nov22.aspx).
5. Замятин Д. Н. Образы путешествий: социальное освоение пространства // Социологические исследования. - 2002. - № 2.
6. Турин С. П. Маргинальная антропология. - Саратов, 2000.
7. Мертон Р. Явные и латентные функции /Американская социологическая мысль. Тексты. - М., 1994.
8. Доклад о развитии человека. 2004. Культурная свобода в современном многообразном мире /Пер. с англ. - М., 2004.
9. Мартинелли А, Смит М. Рынки, правительства и глобальное управление (www.ihitk.lib.ru).

АСТАНА ҚАЛАСЫНДАҒЫ ГАСТРОНОМИЯЛЫҚ ТУРИЗМ: ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ МЕН ДАМУ БОЛАШАҒЫ

Турганова А. Б., Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің «Туризм» білім беру бағдарламасының 1-курс магистранты, Астана қаласы, Қазақстан Республикасы

Ғылыми жетекшісі: Жакупов А. А., Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің доценті, PhD докторы

Аңдатпа. Мақалада қазіргі уақытта танымал туризм түрі гастрономиялық туризм қарастырылады. Қазіргі заманғы туризм түрі ретінде гастрономиялық туризмнің негізгі аспектілері қарастырылады. Қазақстанның оның ішінде Астананың туристік бағыттарына туристердің назарын аудару тәсілі ретінде гастрономиялық туризмнің негізгі проблемалары мен даму перспективалары талданды. Туризмнің осы түрінің туристік мақсаттағы брендті қалыптастырудағы рөлі ашылды. Сондай-ақ мақалада Астанадағы гастрономиялық тур құрастырылды.

Түйінді сөздер: гастрономиялық туризм, туристік бағыт, ұлттық тағамдар, тамақ фестивальдері, оқиғалық туризм, гастротур

Кіріспе

Гастрономиялық туризм – туризмнің ең танымал түрлерінің бірі. Қазіргі уақытта оның әртүрлілігі соншалықты, әр адам өзіне ұнайтын нәрсені таңдай алады және қанағаттанады, өйткені ол жаңа елді, қаланы және т.б. көріп қана қоймай, сонымен қатар өзінің гастрономиялық білімін кеңейтеді, жаңа дәм сезімдері мен тағам мәдениетін байытады.[1]

Біздің қазіргі әлемде тарихқа саяхатты бір тармақтан бастайтын, екіншісі болашаққа батыл қарап, жетілдіретін тағам мәдениетінің алуан түрлілігі бар. Басқа жердегі сияқты

гастрономиялық туризмде де елдердің иерархиясы бар екені сөзсіз. Бұл елдер өздерінің үздік атағын дәлелдеп, растады. Олардың асханасы әртүрлілігімен және талғампаздығымен таң қалдырады. Көптеген елдер тағамды әлемнің түкпір-түкпірінен гурмандарды тарту үшін «ерекшелеу» түрі ретінде пайдаланады. Күнделікті «KitchenMag» электронды басылымы ең жақсы жеті гастрономиялық бағытты анықтады. Өкінішке орай, Қазақстан бұл тізімге енбеген. Үздік жетілік: Тоскана (Италия), Прованс (Франция), Пьемонт (Италия), Каталония (Испания), Амстердам (Голландия), Тбилиси (Грузия), Марракеш (Марокко).[2]

Негізгі бөлім

Гастрономиялық туризм деп еліміздің ұлттық тағамдарымен, өнімдер мен тағамдардың жасалу және дайындау ерекшеліктерімен танысу, сонымен қатар кәсіби білім деңгейін көтеру және оқыту мақсатындағы саяхатты түсінеміз. Қызмет көрсету ретінде гастрономиялық туризм кәдімгі саяхаттан да көп. Өйткені гастрономиялық туризм белгілі бір аймақтардағы дәстүрлі тағамдардан, сондай-ақ өзіндік дәмі бар кейбір жекелеген ингредиенттерден дәм татуды қамтитын жақсы ойластырылған іс-шаралар кешені.

Жалпы шығындарының шамамен тамаққа жұмсалады.	жол 30%-ы	Туристердің әуелі гастрономиялық шаралардың күнтізбесін және ұлттық тағамдардың ерекшеліктерін зерттей отырып, өз бағытын жасайды.	79%-ы	2019 жылы әлемдік гастрономиялық туризм нарығының көлемі 45 миллиард доллардан астам болды.
Әлемдегі әрбір үшінші турист ұлттық тағамдарды саяхат мотивациясының маңызды құрамдас бөлігі ретінде қарастырады		Туристердің саяхаттың негізгі мотиві ретінде гастрономияны атайды	39%-ы	ЮНЕСКО гастрономияны адамзаттың тарихи және мәдени мұрасының бір бөлігі ретінде таниды

Кесте 1. Гастрономиялық туризм туралы негізгі мәліметтер[3]

1-кестедегі мәліметтер туристердің көпшілігі туристік аймақпен, халықтардың мәдениетімен, салт-дәстүрлерімен гастрономиялық турлар арқылы танысуды таңдайтынын дәлелдейді. Сондықтан туризмнің бұл түрін дамыту арқылы туристердің назарын әртүрлі туристік аймақтарға және олардың ерекшеліктеріне аударуға болады.

Гастрономиялық турлардың мақсатты аудиториясы, ең алдымен туристерді қамтиды, олар үшін жақсы тағам жай ғана тамақ емес; сондай-ақ ұлттық тағамдары арқылы елдің мәдениетіне қосылғысы келетін туристер. Екіншіден, бұл гастрономиялық турды оқыту, шеберлік сабақтарын алу және кәсіби дағдыларды (аспаздар, сомельерлер, дәмдеуіштер, рестораторлар) алу мақсатында пайдаланатын туристер. Үшіншіден, бұл туристік фирмалардың өкілдері осындай турларды енгізу арқылы өз бизнесін кеңейту мақсатында осы туристік бағытты зерттеуге барады.

Қалалық экскурсиялар азық-түлік өнімдерін шығаратын зауытқа немесе цехқа олардың өнімдерінің дәмін татып көруге бірнеше рет баруды қамтиды. Қалалық гастротурлар ұлттық тағамдар мейрамханаларына экскурсияларды қамтиды, мұнда қонақ жергілікті дәмді тағамдарды, әдетте атақты аспазшылардың қолынан дәм татуға мүмкіндік алады. Бұл мекемелер кем дегенде бір Мишлен жұлдызымен белгіленген. Мұндай саяхаттарда «шаруа» асханасының дәмінен қарапайым ләззат алудан гөрі, көптеген және әртүрлі ингредиенттерді сауатты үйлестіруге көбірек назар аударылады.

Гастрономиялық туризм көбінесе туризмнің бірнеше түрін біріктіреді – бұл іскерлік, білім беру және оқиғалық туризм. Заманауи саяхатшы көбінесе сауатты турист болып табылады. Тиісінше, гастрономиялық туризм әрқашан туристке өз тәжірибесінен жаңа нәрсені үйренуге және бір уақытта жарқын эмоцияларды түсінуге мүмкіндік береді. Жергілікті тағамдармен танысу кез келген мерекенің маңызды бөлігі болып табылады.[4]

Қазақстан Республикасына келсек, оның гастрономиялық туризмді дамытуға мүмкіндігі бар. Қазақстанның аспаздық (гастрономия) тарихы жалпы қазақстандық қоғамның дамуы мен қалыптасу тарихымен тығыз байланысты.

Қонақжайлылық – қазақ халқының басты қасиеті. Қонақтарға құрметпен қарау, ең бастысы, оларды өз үйінде қарсы алуға деген құлшыныс қазақ халқының дәстүрлі дастарханы уақыт өте келе әлемге философиялық-аллегориялық мазмұны жағынан Қытайдың әйгілі шай рәсімінен еш кем түспейтін салт-дәстүрге айналуына ықпал етті.

Ғасырлар бойы қазақ халқының ет және сүт өнімдерін өңдеу мен дайындаудың мол тәжірибесі жинақталған болса, қазіргі өмір бұл ассортиментті көкөністерден, жемістерден, балықтан, теңіз өнімдерінен, нан өнімдерінен, ұннан жасалған өнімдермен және тәттілермен толықтырды.

Қазақстан Республикасы әлеуметтік-экономикалық жаңғыртудың жаңа кезеңінің қарсаңында. Мемлекеттің алдағы онжылдықтағы маңызды міндеттерінің бірі – Республиканың әлемдегі бәсекеге барынша қабілетті 50 елдің қатарына кіру стратегиясын жүзеге асыру.

«Қазақстан-2030» стратегиялары негізінде құрастырылған Қазақстан Республикасының туризм саласын дамыту тұжырымдамасында туризм еліміздің әлеуметтік-экономикалық дамуындағы маңызды бағыттардың бірі ретінде қарастырылған. Туризм индустриясы бизнестің кең ауқымы және қоғамдық әлеуметтік және экономикалық дамудың негізгі драйвері бола алады.[5]

Астана – Еуразияның жүрегі. Жыл сайын Қазақстанның астанасына шетелдік қонақтар көптеп келеді. Бұған бірқатар объективті себептер ықпал етеді. Халықаралық қаржы орталығын құру, ЭКСПО 2017 көрмесін өткізу және басқа да маңызды шаралар Астанаға аймақтың экономикалық және мәдени орталығы рөлін иеленуге мүмкіндік береді. Әрине, мұнда, Қазақстанның астанасында шетелдік кәсіпкерлер, саясаткерлер, дипломаттар мен саяхатшылар Орталық Азия тағамдарымен танысады. Астанада аймақ халықтарының ұлттық мейрамханалары мен дәмханалары бар. Таңғажайып және қайталанбас тағамдар нәзік дәмімен және ингредиенттердің ерекше комбинациясымен шетелдік қонақтарды баурап алады. Астанадағы танымал өзбек асханаларының бірінің өкілі Жахонгир Жалолиддиновтың айтуынша, дәстүрлі палау мен лағманға көбіне шетелдік қонақтар тапсырыс береді.

Соның нәтижесінде Астана гастрономиялық туризмді дамытудың келешегі зор қала екенін нақты айтуға болады.

ЭКСПО 2017 халықаралық көрмесінен кейін Астананың туристік инфрақұрылымы айтарлықтай жақсарды: қаланың танылуы артып, іс-шараларды сынақтан өткізуге мүмкіндік туды. Көрме аясында 300-ден астам спорттық, мәдени және экономикалық іс-шаралар өткізілді. Бүгінгі таңда қаланың туристік инфрақұрылымы жақсы – бұл 15 мың орындық 201 қонақ үй және 1100-ден астам кафе, мейрамхана және қонақжайлылық индустриясының басқа нысандары.

Орналасу. Қызмет көрсетуде маңызды орынды туристерді орналастыру орындары алады. Туристерді орналастыру орны – бұл туристерге түнеу үшін орын ұсынатын кез келген нысан. Іс жүзінде туристерді орналастыру туризмнің ең маңызды сегменті болып саналады, өйткені мұндай нысандардың жайлылығы қызмет көрсету сапасына әсер етеді.

«Жасыбай» қонақ үйі Астананың оң жағалауының ескі орталығында, көптеген ірі сауда үйлері біріктірілген ыңғайлы көлік айрығымен орналасқан. Қоғамдық көлікпен көптеген көлік бағыттарының арқасында қаланың кез келген жеріне жетуге мүмкіндік бар. Қонақ үйде 80 жайлы люкс, кіші люкс, стандартты, шылым шегетіндер мен тартпайтындар үшін екі, үш адамға арналған нөмірлер, телефон, кабельдік теледидар, сусындар бар шағын тоңазытқыш, дәретхана керек-жарақтары бар жуынатын бөлмесі, тегін Wi-Fi интернеті бар. Сондай-ақ бассейні мен бильярд бар VIP сауна, бильярд ойнайтын сауна, дәстүрлі қазақ және еуропалық тағамдары бар 120 орындық мейрамхана, тәулік бойы жұмыс істейтін қабылдау бөлмесі, 24 - сағаттық нөмірлерге қызмет көрсету, шағын маркет, кәдесыйлар дүңгіршегі, тегін автотұрақ, 20 адамға арналған бизнес орталығы. Қонақ үй бағасы қызметкерлердің, іскер

саяхатшылардың, туристердің, балалар топтарының астанада үнемді тұруына арналған. Қонақ үй мекенжайы - 010000, Қазақстан, Астана қ., Уәлиханов көш., 26., байланыс нөмірі: +7 (7172) 21 79 79., поштасы zhassymbai-m@mail.ru.

Туристік орындар. «Астана-Бәйтерек» кешені – қазақ халқының ғалам туралы идеясын қамтитын ескерткіш. Аңыз бойынша, Бәйтерек – киелі Самұрық құсы ұмтылатын өмір ағашы. Бүгінде «Бәйтерек» әлемдік қауымдастықта тек астанамен ғана емес, тұтастай алғанда бүкіл елмен берік бірлестіктер тудыруда. Ол тек қаланың ғана емес, бүкіл қазақ халқының тарихи тамырын сақтап, болашаққа бағдар беретін символына айналды.

Қазақстанның жас астанасы Астананың ең заманауи көрікті жерлерінің бірі – Әзірет Сұлтан соборы мешіті. Бұл Орталық Азиядағы ең үлкен мешіт 3 жыл бойы салынды және 2012 жылдың шілдесінде салтанатты түрде ашылды. Зәулім ғимарат шығыс сарайына ұқсайды және оның құрылысына 1500-ден астам құрылысшылар мен қолөнершілер қатысып, ең әдемі сәулет ескерткішін бірге жасады.

Транспорт Автобус турларының басты артықшылығы олардың салыстырмалы түрде төмен құны болып табылады. Сонымен қатар, туристерге ыңғайлы уақытта қызықты жерлерге бағыттарды ұйымдастырудың бірегей мүмкіндігі бар, өйткені автобус сапарлары мобильді және көлік коммуникациялары мен кестелерінен салыстырмалы түрде тәуелсіз.

Саяхат кезінде туристерді бүкіл маршрут бойымен компанияның тәжірибелі өкілі, маршрут жетекшісі алып жүреді, ол барлық техникалық және ұйымдастырушылық мәселелерді шешеді, мысалы, шекарадан өтуге, қонақүйге кіруге көмектеседі, сонымен қатар туристерді барлық көрікті жерлерге апарады немесе гидтермен кездесулер ұсынады. Қалалардағы бос уақыт көрікті жерлерді аралауға беріледі.

Демек, автобуспен саяхаттау туризмнің ең арзан түрлерінің бірі болып табылады. Тәжірибе көрсеткендей, туристер ең алдымен бағаға, содан кейін қызмет көрсету сапасына, турды ұсынатын компанияның имиджіне, уақыт шығындарына және т.б. қарайды

Экскурсиялық орындар. Қазақстан Республикасының Ұлттық музейі – 2014 жылы 2 шілдеде ашылды. Бұл елдегі ең үлкен мұражай. Қазақстан Республикасының Ұлттық музейі – Орталық Азиядағы ең ірі мұражай. Мұражай Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә.Назарбаевтың тапсырмасы бойынша «Мәдени мұра» мемлекеттік бағдарламасы аясында құрылған. 2013 жылғы 2 шілдеде Қазақстан Республикасы Мәдениет министрлігінің «Қазақстан Республикасының Ұлттық музейі» республикалық мемлекеттік мекемесін құру туралы Қазақстан Республикасы Үкіметінің № 675 қаулысы қабылданды. Мемлекет басшысының өкімімен Д.Мыңбай Қазақстан Республикасы Ұлттық музейінің директоры болып тағайындалды.

Мұражай экскурсияның әртүрлі түрлерін – шолу және тақырыптық, философиялық, интерактивті сабақтар мен ойын экскурсиялары түріндегі арнайы бағдарламаларды өткізеді.

«Көк-базар» базары – Астана қаласындағы азық-түлік тауарларын сатып алу бойынша ірі көтерме сауда мәмілелер жасалған жалғыз базар

«Көк-Базар» сауда базары сенімді қорғалған, сауда және қызмет көрсету стандарты бар, мұнда өндірушілерден жаңа піскен көкөністер мен жемістерді, сондай-ақ азық-түлік, халық тұтынатын тауарлар, тұрмыстық тауарлар, өндірістік тауарлар, сусындардың барлық түрлерін сондай-ақ құрылыс материалдарын көтерме бағамен сатып алуға болады.

Туризмнің дамуы оның нәтижелеріне шешуші әсер ететін белгілі бір табиғи және әлеуметтік ортада жүзеге асырылады. Бұл әсер әрқашан қолайлы бола бермейді. Физикалық және әлеуметтік қауіптерді туризм индустриясының субъектілері ескеруі керек, бұл туристік қызмет қауіпсіздігіне әртүрлі қауіптерді азайтуға және болдырмауға тиіс.

Туроператорлар мен турагенттер туристерге барлық жан-жақты ақпаратты, денсаулық пен қауіпсіздік ережелерін қамтамасыз етуге міндетті. Бұл талаптар сапар басталар алдында тұтынушылардың назарына жеткізілуі керек.

Тамақтану. Адам ағзасының тіршілік әрекеті үздіксіз энергия шығындарымен байланысты. Бұл энергетикалық шығындарға мыналар жатады: негізгі зат алмасудың (яғни, ағзаның тіршілігін және қызметін қамтамасыз ететін органдардың жұмысын қамтамасыз ету),

еңбек пен демалыс шығындары. Бірақ кез келген энергия шығындары қалпына келтіруді талап етеді. Ағза тамақ өнімдерінің құрамында болатын органикалық заттарды - ақуыздарды, майларды және көмірсуларды өңдеу нәтижесінде барлық қажетті энергия мөлшерін алады.

Қоғамдық тамақтандыру жүйесін әртүрлі дәрежедегі мейрамханалар, барлар, кафелер, асханалар, фастфуд және өзіне-өзі қызмет көрсету пункттері құрайды.[6]

«Жасыбай» қонақ үйіндегі 120 орындық дәстүрлі қазақ және еуропалық тағамдары бар мейрамхана, банкеттерге тапсырыстар адам басына 3500 теңгеден, еске алу кештері бір адамға 900 теңгеден басталады.

«Қағанат» асханалар желісі көптеген жылдар бойы Қазақстанның қоғамдық тамақтандыру кәсіпорындары арасында сөзсіз көшбасшы болып келеді. «Қағанат» асханалар желісінің қоғамдық тамақтандыру нарығындағы көшбасшылығы екі фактордың: ұсынылатын қызметтердің сапасы мен олардың қолжетімділігінің сәтті үйлесіміне байланысты.

«Қағанат» асханасының бірінің мекенжайы: Астана қаласы, Бөгенбай батыр к-сі, 29.

Жұмыс уақыты - тәулік бойы, байланыс нөмірі +7 (7172) 52 29 75., поштасы kaganat24.kz.

Туристер барлық көрікті жерлерді аралап болған соң, кешкі асты «Жібек жолы» мейрамханасында іше алады. Шығыс стиліндегі үлкен, сәнді мейрамхана - ең жақсы шеберлердің ең жарқын жұмыстарының бірі. Мейрамхана 3 аймаққа бөлінген - ұлттық, шығыстық, марокколық. Барлық едендер, олардың әртүрлі мақсаттарына қарамастан, ортақ көп нәрсеге ие: өрнекті қабырғалар, мозаикалық әшекейлер және интерьер элементтеріндегі араб өрнектері, бұралған бағаналар, қоңыр түстер және жалпы байлық атмосферасы.

«Жібек жолы» мейрамханасы – ұлттық және шығыс тағамдарының ерекше таңғажайып экзотикасы. Жомарт сұлу Шығыстың атмосферасына сүңгіп, барбекю мен палаудың хош иісті жұтып, дарынды аспаздардың жасаған бұйымдарынан дәм татқысы келетіндер үшін мейрамхананың есігі ашық. Мекен-жайы: Астана қ., Абай даңғылы, 46. Тағамдары: Шығыс, Еуропа, Қазақ. Бір адамға орташа есепшот: 5000 тг бастап. Жұмыс уақыты: 12:00-02:00, аптасына жеті күн. Ерекшеліктер: Wi-Fi, кальян, VIP бөлме, эстакадалар. Тел. +77172210507.

Қорытынды

Қазақстан - әртүрлі этностар қатар өмір сүретін ел. Осы фактордың арқасында Қазақстан арқылы гастрономиялық саяхат елдің мәдениетін жан-жақты зерттеуге мүмкіндік береді. Ел аймақтарында гастрономиялық туризмді дұрыс дамытқанда, туристік инфрақұрылымның құрылуы мен өсуі табиғи түрде жүзеге асады.

Бұл зерттеу де Қазақстанның оның ішінде Астананың гастрономиялық туризмді дамытудың үлкен әлеуеті бар екенін көрсетті, оны дамыту өз кезегінде туристік бағыт ретінде Астанаға туристер ағынын арттыруға мүмкіндік береді. Ұлттық қазақ тағамдары, елімізде тұратын басқа Қазақстан халықтарының ұлттық тағамдары шетелдік туристерді өзінің шынайылығымен қызықтырады. Алайда қызықты гастрономиялық ұсыныстар мен турлардың жоқтығы Қазақстандағы аспаздық туризмнің дамуына кедергі келтіруде. Осыған байланысты әлеуетті тұтынушылардың қажеттіліктерін, олардың қызығушылықтары мен сапарларының мотивтерін анықтау үшін әлемдік туристік нарықты үнемі бақылап отыру қажет. Күрделі, қызықты, бірегей гастрономиялық туризм өнімдерін әзірлеу және енгізу Қазақстанның әлемдік туристік нарықта танылуын арттыруға, осы бағытқа туристер ағынын арттыруға және оны бәсекеге қабілетті туристік бағытқа айналдыруға мүмкіндік береді.

Осылайша, гастрономиялық туризмді дамыту еліміздің ішкі және келу туризмін жалпы туризм индустриясының дамуының жаңа кезеңіне шығарады.

Пайдаланылған дереккөздер тізімі

1. Гастрономиялық туризм: кімге не үшін? [Электрондық ресурс]. URL: http://www.pravda.ru/economics/rules/business/17-07_2015/1267516-polba-0/ (кіру күні: 27.10.2016).

2. Гастрономиялық туризм дегеніміз не? [Электрондық ресурс]. URL: <http://www.gastrotur.ru/gastronomicheskii-turizm/chto-takoe-gastroturizm> (кіру күні: 26.10.2016).

3. Беррин Г., Муге А. Гастрономия Туризм, мотивациялар және дестинациялар. // Туризмнің жаһандық мәселелері мен тенденциялары - 2016. - 30-тарау. - 394-404 б.

4. Иванов В.Д. Гастрономиялық туризм туризм индустриясының танымал бағыты ретінде // Дене шынықтыру. Спорт. Туризм. Қозғалыс демалысы.- 2018. -105-113 б.
5. Лукичева И. Гастрономиялық Қазақстан туристер үшін тартымды [Электрондық ресурс] // Елорда [веб-сайт]. - 2014. - URL: <https://kapital.kz/business/28799/gastronomicheskij-kazakhstanprivilekatelen-dlya-turistov.html>.
6. Зеленская Е. М. Туризм индустриясындағы гастрономиялық компонент. // Солтүстік (Арктикалық) федералды университетінің хабаршысы. Серия: Гуманитарлық-әлеуметтік ғылымдар.- 2015.- 110-117 б.

УПРАВЛЕНИЕ ТУРИСТСКИМИ ДЕСТИНАЦИЯМИ: ГЕОГРАФИЧЕСКОЕ ПОЛОЖЕНИЕ И ЦИФРОВАЯ ЭВОЛЮЦИЯ

Сулейменова А.Ж., Магистрант 1 курса, факультет экономики, Евразийский Национальный Университет им. Л.Н.Гумилева, Астана, Казахстан

Андатпа: Мақала географиялық орналасудың туристік бағыттардың дамуына әсері мәселесін зерттеуге арналған. Әлеуметтік-экономикалық дамуға және қоршаған орта экологиясына теріс әсерді азайту негізінде орнықты даму мәселелері қаралған. Туристік ағындарды басқару үшін инновациялар мен цифрландыруды қолданудың маңызды факторлары зерделенген.

Аннотация: Статья посвящена изучению проблемы влияние географического расположения на развитие туристских дестинаций. Рассмотрены вопросы устойчивого развития на основе минимизации негативных воздействия на социально-экономические развития и экологии окружающей среды. Изучены факторы значимости использования инноваций и цифровизации для управления туристическими потоками.

Abstract: The article is devoted to studying the problem of the influence of geographical location on the development of tourist destinations. Issues of sustainable development are considered based on minimizing the negative impact on social and economic development and the environment. The factors of the importance of using innovation and digitalization for managing tourist flows have been studied.

В современном туристическом менеджменте особое внимание уделяется роли географического положения в развитии туристских дестинаций. Эта область исследований показывает, как расположение дестинаций влияет на их доступность и способность привлекать различные типы туристов. Уникальное географическое положение дестинации обеспечивает явные преимущества, которые определяют ее туристический профиль и стратегии развития.

На начальном этапе развития туристской дестинации географическое положение определяет ее первоначальную доступность и привлекательность. Как указывает Лейпер (1990) в своей модели туристской системы, географическое расположение играет ключевую роль в определении основных компонентов туристической системы, включая источники туристов, транспортные маршруты, туристические аттракционы и туристические услуги [1]. Взаимодействие этих элементов создает туристическую среду, способствующую или препятствующую развитию дестинации.

Доступность дестинации, обусловленная ее географическим положением, напрямую влияет на стоимость и удобство путешествия. Дестинации, расположенные рядом с транспортными узлами, такими как аэропорты, железные дороги и морские порты, привлекают больше туристов, экономя время и деньги. Это стимулирует развитие туристических услуг и инфраструктуры, повышая привлекательность и конкурентоспособность дестинации.

Рисунок 1 – Модель туристской системы Лейпера

Примечание: составлено автором на основе источника [1]

Географическое положение влияет на туристские потоки, диктуя климатические условия. Теплые регионы привлекают любителей пляжного отдыха, а холодные - любителей зимних видов спорта. География формирует привлекательность дестинации, влияя на ее уникальные культурные и природные достопримечательности. Близость к историческим местам или уникальной флоре и фауне может повысить туристический потенциал.

Влияние географического расположения на туристическую привлекательность и потоки подчеркивает необходимость интегрированного подхода к планированию и развитию туристских дестинаций. Это включает в себя улучшение транспортной доступности, развитие инфраструктуры и сохранение природных и культурных ресурсов. Как отмечает Батлер (1980) в своей концепции жизненного цикла туристской дестинации, управление ростом и развитием дестинации требует рассмотрения как возможностей, так и угроз, связанных с её географическим положением и природными ресурсами [2].

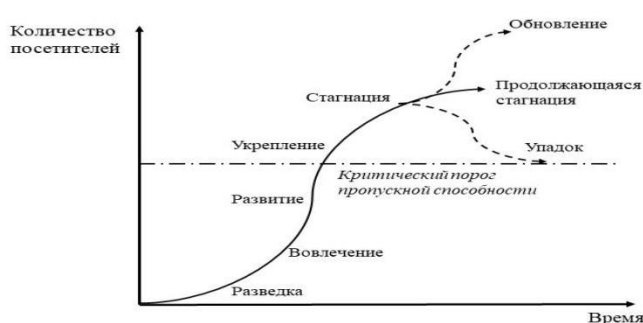

Рисунок 2 – Концепция жизненного цикла туристской дестинации Батлера

Примечание: составлено автором на основе источника [2]

Географическое расположение влияет на развитие туристской дестинации, подчеркивая важность устойчивого подхода. В докладе "Наше общее будущее" от 1987 года, Всемирная комиссия по окружающей среде и развитию определяет устойчивый туризм как такой, что позволяет нынешнему поколению удовлетворять свои потребности, без ущерба для будущих поколений [3]. Применительно к туристским дестинациям, это означает создание условий для экономического роста, который не ведет к деградации природной среды и не нарушает социальную гармонию местного населения.

Несмотря на признание важности устойчивого развития, многие дестинации сталкиваются с серьезными вызовами на пути ее реализации. Среди наиболее актуальных проблем – перегруженность туристических мест, которая может привести к деградации природных и культурных ресурсов, ухудшению качества жизни местного населения и снижению удовлетворенности посетителей. Примером может служить Венеция, где массовый туризм оказывает давление на исторический центр города и его уникальную экосистему [4].

Защита культурного и природного наследия является еще одной важной задачей управления туристскими дестинациями. В этом контексте особую роль играют международные инициативы, такие как программа ЮНЕСКО "Всемирное наследие", направленная на сохранение объектов с исключительной культурной и естественной ценностью для будущих поколений. Несмотря на значительные усилия, многие объекты Всемирного наследия по-прежнему находятся под угрозой из-за антропогенного давления [5].

Управление рисками особенно актуально в контексте глобализации. Эффективное управление рисками включает идентификацию угроз, оценку их воздействия и разработку мер по снижению рисков. В этом аспекте внимание уделяется разработке планов готовности к чрезвычайным ситуациям и устойчивости к ним, что стало особенно актуально в свете пандемии COVID-19. Пандемия подчеркнула необходимость готовности туристских

дестинаций к непредвиденным изменениям в спросе туристов, и к внедрению строгих мер по обеспечению безопасности и здоровья туристов и местного населения [6].

Интеграция интересов всех заинтересованных сторон является ключевым аспектом управления дестинациями. Решение этой задачи требует разработки механизмов участия и сотрудничества, которые позволят сбалансировать различные интересы и достигнуть целей устойчивого развития. Эффективное управление в этом контексте часто включает в себя создание местных органов управления туризмом или партнерств между государством и частным сектором, что способствует координации усилий и ресурсов для развития туризма [7].

Кроме того, важную роль в управлении туристскими дестинациями играет использование информационных технологий, включая системы управления данными о туристах, цифровой маркетинг и социальные сети. Эти инструменты позволяют эффективно привлекать туристов и оперативно реагировать на изменения в спросе туристов, а также собирать и анализировать данные для принятия обоснованных управленческих решений [8].

Управление турпотоками является ключевой задачей в рамках современного туристического менеджмента, направленной на оптимизацию количества посетителей в туристских дестинациях для минимизации негативного воздействия на природную среду и местные сообщества. Теоретические подходы к управлению турпотоками включают стратегическое планирование, регулирование доступа, использование информационных технологий и разработку новых туристских продуктов.

Использование информационных технологий, в том числе анализа больших данных и систем GPS в управлении туризмом, позволяет отслеживать туристов в режиме реального времени. Это позволяет дестинациям предотвращать перегруженность, снижать воздействие на окружающую среду и принимать решения относительно управления доступом и разработки инфраструктурных проектов, направленных на разгрузку переполненных зон [9].

Разработка и продвижение новых туристских дестинаций, таких как экотуризм и сельский туризм, помогают распределять туристские потоки, снижать нагрузку на популярные дестинации, приносить доход местным жителям и стимулировать экономическое развитие сельских районов. Они подчеркивают значение устойчивости и экологической ответственности, образуя у туристов глубокое понимание и уважение к природе и местным культурам [10].

Для достижения устойчивого туризма ключевое значение имеет сотрудничество между государственными учреждениями, предприятиями, сообществами и туристами. Зеленая инфраструктура, такая как чистый транспорт и возобновляемые источники энергии, помогает снизить воздействие на окружающую среду. Обучение персонала и посетителей экологической ответственности имеет решающее значение для устойчивого развития и минимизации экологического следа. Таким образом, Управление туристскими дестинациями требует комплексного подхода с учетом таких факторов, как устойчивость, защита наследия, управление рисками и интересы заинтересованных сторон. Адаптивность, инновации и стратегическое планирование жизненно важны в развивающейся индустрии туризма для долгосрочного успеха и сохранения дестинаций.

Разработка и реализация стратегий, позволяющих превзойти ожидания клиентов, создание уникального туристского продукта, адаптирующегося к тенденциям рынка, а также понимание предпочтений целевой аудитории посредством регулярных маркетинговых исследований имеют решающее значение для конкурентного управления туристическим бизнесом [11].

В меняющемся глобальном ландшафте инновации и цифровизация играют ключевую роль в туризме. Сегодня компании в значительной степени полагаются на такие технологии, как системы онлайн-бронирования, мобильные приложения и большие данные, для обеспечения конкурентоспособности и выживания на рынке [12]. Цифровизация туризма позволяет улучшить взаимодействие с клиентами и повысить качество обслуживания. Однако, инновации и цифровизация создают проблемы для предпринимателей в сфере туризма,

включая необходимость значительных инвестиций в технологии и обучение персонала, что может быть трудным для малого бизнеса. Постоянно меняющийся технологический ландшафт требует от бизнеса гибкости и способности быстро адаптироваться к новым рыночным условиям [13].

Маркетинговые стратегии в индустрии туризма развиваются благодаря цифровизации. Современные технологии и социальные сети открывают новые возможности для привлечения клиентов и укрепления брендов. Эффективный онлайн-маркетинг, включая SEO, контент-маркетинг и маркетинг в социальных сетях, имеет решающее значение для успеха в туризме. Однако, предприниматели должны постоянно обновлять свои знания и навыки в области цифрового маркетинга, что требует значительных временных и финансовых вложений в разработку и реализацию кампаний [8].

Цифровизация создает проблемы и возможности для туризма. Новые технологии, такие как искусственный интеллект, большие данные и блокчейн, повышают эффективность, качество обслуживания клиентов и инновации. Например, анализ больших данных может помочь предприятиям туристической индустрии предлагать персонализированные услуги и улучшать клиентский опыт [14]. В то же время, инновации и цифровизация в туризме требуют инвестиций в новые технологии, уделяя при этом приоритет защите данных и кибербезопасности из-за растущих рисков кибератак и утечек данных [15].

Сегодня предпринимателям в сфере туризма необходимо четкое понимание организационных принципов, способность адаптироваться к меняющимся рынкам и инновационные навыки. Хотя цифровизация открывает возможности для роста, она создает проблемы для устойчивости и успеха в отрасли. В условиях быстро меняющегося мира, успех в туристическом бизнесе требует от предпринимателей осознания влияния местоположения, учета технологических тенденций и применения принципов устойчивого развития. Балансирование рыночных тенденций с устойчивостью имеет решающее значение для конкурентоспособности и сохранения наследия.

Список использованных источников

1. Leiper N. Tourist attraction systems // *Annals of tourism research*. – 1990. – Т. 17. – №. 3. – С. 367-384.
2. Butler R. W. et al. The concept of a tourist area cycle of evolution: Implications for management of resources // *Canadian geographer*. – 1980. – Т. 24. – №. 1. – С. 5-12.
3. Доклад Всемирной комиссии по окружающей среде и развитию: Наше общее будущее" [Текст]: Пер. с англ. / Под ред. Н.М. Осипова. - М.: Прогресс, 1987. - 383 с.
4. Milano C. Overtourism and Tourismphobia: Global trends and local contexts // *Barcelona: Ostelea School of Tourism & Hospitality*. – 2017. – С. 1-44.
5. UNESCO World Heritage Centre. Программа ЮНЕСКО "Всемирное наследие". - 2020. - URL: <https://whc.unesco.org/>.
6. Gössling S., Scott D., Hall C. M. Pandemics, tourism and global change: a rapid assessment of COVID-19 // *Journal of sustainable tourism*. – 2020. – Т. 29. – №. 1. – С. 1-20.
7. Bramwell B., Lane B. Critical research on the governance of tourism and sustainability // *Journal of Sustainable Tourism*. – 2011. – Т. 19. – №. 4-5. – С. 411-421.
8. Xiang Z., Gretzel U. Role of social media in online travel information search // *Tourism management*. – 2010. – Т. 31. – №. 2. – С. 179-188.
9. Buckley R. Tourism and natural World Heritage: A complicated relationship // *Journal of Travel Research*. – 2018. – Т. 57. – №. 5. – С. 563-578.
10. Torres R., Momsen J. H. Challenges and potential for linking tourism and agriculture to achieve pro-poor tourism objectives // *Progress in Development Studies*. – 2004. – Т. 4. – №. 4. – С. 294-318.
11. Kotler P. et al. *Marketing management* 14/e. – Pearson, 2014.
12. Buhalis D., Law R. Progress in information technology and tourism management: 20 years on and 10 years after the Internet—The state of eTourism research // *Tourism management*. – 2008. – Т. 29. – №. 4. – С. 609-623.
13. Law R., Buhalis D., Cobanoglu C. Progress on information and communication technologies in hospitality and tourism // *International journal of contemporary hospitality management*. – 2014. – Т. 26. – №. 5. – С. 727-750.
14. Li JingJing L. J. J. et al. Big data in tourism research: a literature review. – 2018.
15. Peeters P., Gössling S., Becken S. Innovation towards tourism sustainability: climate change and aviation // *International journal of innovation and sustainable development*. – 2006. – Т. 1. – №. 3. – С. 184-200.

ФОРМИРОВАНИЕ СИСТЕМЫ ТУРИСТСКО-КРАЕВЕДЧЕСКИХ КОМПЕТЕНЦИЙ ПО ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫМ ПРОГРАММАМ "ТУРИЗМ"

Губаренко А.В., доктор PhD, и.о. ассоциированный профессор.

Имангулова Т.В., кандидат педагогических наук, профессор

Абдикаримов М. Н., доктор PhD, и.о. ассоциированный профессор.

Международный университет туризма и гостеприимства, Туркестан, Республика Казахстан

Аннотация. В данной статье авторами представлен профессиональный опыт в области создания образовательных программ, выявления ключевых компетенций специалиста индустрии туризма и разработки модулей дисциплин. Так, авторами раскрыт туристско-краеведческий компонент для высшего туристского образования, на основе которого подготовлена система пре- и постреквизитов ключевых и дополнительных дисциплин для формирования туристско-краеведческих компетенций, необходимых в профессиональной деятельности специалиста индустрии туризма.

Ключевые слова: туризм, краеведение, образование, компетенции, образовательная программа

Аннотация. Бұл мақалада авторлар білім беру бағдарламаларын құру, туризм индустриясы маманының негізгі құзыреттерін анықтау және пәндер модульдерін әзірлеу саласындағы кәсіби тәжірибені ұсынады. Осылайша, авторлар жоғары туристік білім беру үшін туристік-өлкетану компонентін ашты, оның негізінде туризм индустриясы маманының кәсіби қызметінде қажетті туристік - өлкетану құзыреттерін қалыптастыру үшін негізгі және қосымша пәндердің пре-және постреквизиттері жүйесі дайындалды.

Түйінді сөздер: туризм, өлкетану, білім, құзыреттілік, білім беру бағдарламасы

Annotation. In this article, the authors present professional experience in the field of creating educational programs, identifying key competencies of a specialist in the tourism industry and developing modules of disciplines. Thus, the authors have revealed the tourism and local lore component for higher tourism education, on the basis of which a system of pre- and post-prerequisites of key and additional disciplines has been prepared for the formation of tourism and local lore competencies necessary in the professional activity of a specialist in the tourism industry.

Keywords: tourism, local history, education, competencies, educational program

В настоящее время развитие туризма для экономики многих стран является приоритетом, так как именно этот сектор позволяет не только снизить нагрузку на экспорт производства, но и повысить вовлеченность населения в сохранении и популяризации природно-климатического и историко-культурного наследия стран. Основным элементом в формировании туристского предложения, расчета антропогенной нагрузки, маркетингового продвижения турпродукта, сохранения и развития туристских аттракций и так далее, является именно специалист индустрии туризма, а его подготовка должна стать приоритетом в развитии туризма Республики Казахстан.

Глава государства Касым-Жомарт Токаев, неоднократно в своих выступлениях подчеркивал важность качественной подготовки кадров, а также необходимость рационального подхода к развитию туристского потенциала страны через высококвалифицированных специалистов: «Нужно задействовать и туристический потенциал нашей страны. В сфере туризма должны быть реализованы такие же прорывные проекты...» [1].

Именно сфера туристского образования имеет прямое воздействие на качество всей индустрии туризма через процесс подготовки кадров. Образовательная программа (ОП) является основой туристского образования, а компетентностный подход включает в себя, ориентирование ОП на формирования ключевых компетенций будущей профессиональной деятельности выпускника [2].

При разработке ОП специалистам образования необходимо сформировать результаты образования (РО), выявить ключевые компетенции, разработать комплексы дисциплин (модули), определить основные взаимосвязи (пре- и постреквизиты), а также создать учебно-методические комплексы дисциплин [3]. Данный процесс, от формирования цели до определения результата, также включает в себя процесс детального осмысления всей разрабатываемой образовательной программы.

Спектр ключевых профессиональных компетенций, необходимых в разработке качественной образовательной программы, зависит от ряда факторов:

- Направления ОП, его специфики и особенностей, соответственно от основных целей и задач образовательного процесса, продиктованных современными тенденциями и запросами индустрии туризма и туристского образования на международном и региональном уровне;
- Возможностей образовательного учреждения, его материально-технической базой, а также спецификой и уровнем профессорско-преподавательского состава;
- Внутренними траекториями образовательных программ, которые расширяют возможности и направления современного туристского образования, а также позволяют обучающимся приобретать специальные компетенции.

Так, при анализе образовательных программ по туризму, можно определить краеведческие компетенции как ключевые, именно они позволяют сформировать профессию менеджера по туризму, экскурсовода, инструктора по спортивному туризму и т.д. [4].

Краеведение принадлежит к семье наук, предметы изучения которых, приурочены непосредственно к местности [5]. Оно зародилось и выросло как естественное проявление интереса к родному краю, из любознательности, направленной на его всестороннее изучение и на практическое стремление, как можно более эффективно использовать местные ресурсы, что несомненно остается актуальным и в современном мире, когда процессы глобализации охватывают все сферы человеческой жизни. Изучение основ туристско-краеведческой работы в ходе формирования профессиональных компетенций, позволяет студентам проводить масштабные практические исследования и формировать новые, актуальные маршруты экскурсий, которые раскрываются при: исследованиях в области краеведения, посещение музеев в краеведческих целях, учебных экскурсии по городу к объектам истории города, природы, архитектуры, археологии и т.д., научно-исследовательской деятельности по результатам обучения [6].

Формирование туристско-краеведческих компетенций происходит несколькими путями, через:

Ключевые дисциплины, чья задача прямое формирование компетенций в области краеведения. Такие дисциплины имеют своей целью комплексный и отраслевой подход к знаниям, умениям и навыкам в области краеведческих исследований. Например: «Туристское краеведение», «Краеведение», «Региональное краеведение» и т.д. Учебная дисциплина «Основы туристско-краеведческой работы» позволяет обучающимся овладеть материалом, знаниями, умениями и навыками, способствующими организации и проведению туристско-краеведческих исследований, в рамках системного и компетентно-ориентированного подхода в подготовке экскурсоводов в условиях ВУЗа [7].

Ключевой дисциплиной в формировании туристско-краеведческих компетенций для ОП по направлению «Туризм» в Международном университете туризма и гостеприимства является дисциплина «Туристское краеведение». Дисциплина знакомит с комплексом теоретических и практических знаний в области туристского краеведения. Изучает место краеведения в системе подготовки специалистов по туристско-экскурсионной работе, виды и формы краеведения, физико-географические исследования в краеведении, задачи охраны растительного и животного мира своего края, экономико-социально-географические исследования в краеведении, основы исторического краеведения. Результатами освоения дисциплины (РОД) являются: РОД 1 - Анализировать и классифицировать теоретико-методологический и практический материал, в области туристско-краеведческой деятельности; РОД 2 - Применять региональный туристско-краеведческий теоретический, практический, демонстрационный материал, карты, учебные и учебно-методические пособия и пр., в разработке туристско-краеведческих программ; РОД 3 – Определять особенности различных направлений отраслевого краеведения, для создания практических туристско-краеведческих программ. Дисциплина состоит из комплекса трех модулей, охватывающих теоретико-методологические основы краеведения (основа туристско-краеведческой науки), отраслевое краеведение (направления в туристско-краеведческой науки), межотраслевые связи краеведения с другими науки (междисциплинарность), что дает четкое представление о

взаимосвязи краеведения в другими науками и применения туристско-краеведческих знаний в различных направлениях индустрии туризма.

Специальные краеведческие дисциплины, носящие практико-ориентированный характер, направленные на исследование туристско-ресурсного потенциала конкретного региона. В процессе освоения подобных дисциплин, обучающийся применяют теоретико-методологическую основу краеведческой науки для исследования туристских объектов конкретного региона. Например: «Краеведение Жетысу» и пр. Главная задача дисциплин по направлению региональных направлений туристского краеведения - определить «насыщенность» и специфику туристско-ресурсного потенциала конкретного региона (края) с детальным исследованием (инвентаризация и паспортизация) объектов [9].

Дополнительные краеведческие дисциплины, которые имеют свои конкретные цели, связанные с краеведением опосредованно, когда прямая взаимосвязь слабо прослеживается, но их освоение оказывает качественное влияние на формирование туристско-краеведческих компетенций. Такие дисциплины относятся к базовым компонентам, а также это дисциплины, для которых краеведение (ключевые и специальные дисциплины) являются пререквизитом, а именно основой для их освоения. Например, для освоения таких дисциплин как «Экскурсоведение», «Музееведение», «Активные виды туризма», «Этнографический туризм» и пр. невозможно представить в отрыве от краеведческих компетенций.

Важность формирования туристско-краеведческих компетенций для каждого направления туризма невозможно отрицать. Так, знания в области краеведения позволяют экскурсоводу разрабатывать новые экскурсии, музееведу дают возможность понимать сущность исследуемого региона, инструктору туризма выявлять закономерности природных явлений региона и т.д., а также проводить исследования в области истории, географии, этнографии и пр. конкретной территории.

Список использованных источников

1. Официальный сайт Президента Республики Казахстан. Послание Главы государства Касым-Жомарта Токаева народу Казахстана «Экономический курс Справедливого Казахстана»// <https://www.akorda.kz/ru> (дата обращения 12.03.2024)
2. Абдикаримова М.Н. Организационно - педагогические условия совершенствования подготовки туристских кадров: дис. ... док. филос. (PhD): 6D090200. – Алматы, 2020. – 150 с.
3. Абдикаримова М.Н., Имангулова Т.В., Губаренко А.В., Пестова А.А. Қазақстан Республикасының туристік дестинацияларын дамытудағы туризм бойынша білім беру бағдарламаларының ролі. № 1(1) (2023): «Bulletin of the International University of Tourism and Hospitality» С. 63-73
4. Имангулова Т., Губаренко А. Туристско-краеведческие исследования в формировании профессиональных компетенций экскурсовода. VI Международная научно-практическая конференция «Теоретические и прикладные направления развития туризма и рекреации в районах Украины»: мат. – Кропивницкий, 2018. - С. 235-242
5. Имангулова Т.В., Губаренко А.В. Основы туристско-краеведческой работы. Учебное пособие -Алматы: КазАСТ, 2018 – 132 с
6. Губаренко А.В. Совершенствование форм и методов экскурсионного обслуживания в Республике Казахстан: дис. ... док. филос. (PhD): 6D090200. – Алматы, 2021. – 178 с.
7. Абдикаримова М.Н., Губаренко А.В., Макогонов А.Н., Имангулова Т.В., Лютерович О.Г. Системный подход в разработке образовательных траекторий по подготовки специалистов индустрии туризма для экскурсионного обслуживания // Научно-теоретический журнал «Теория и методика физической культуры». – 2020. - №4 (62). – С. 32-40.
8. Закирьянов Б.К., Лютерович О.Г., Оразымбетова Б.К., Арстанов Б.А., Губаренко А.В. Семибратова П.А. 200 экскурсионных объектов г. Алматы. Учебное пособие - Алматы: Servis Press, 2018. – 507 с.

ANALYSIS OF TOURISM DEVELOPMENT IN KAZAKHSTAN

Kadyrkhanov B.Z., Bachelor's student at L.N.

Scientific advisor – Zhanabay A.A., L.N.

Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan

Abstract: In the modern world, tourism is regarded as a socio-economic phenomenon that influences the growth of all associated infrastructure both directly and indirectly. High levels of development in the transportation, social, and service sectors form the foundation of modern tourism, which eventually makes it a very lucrative economic sector. According to the World Tourism Organization (WTO), tourism is one of the most profitable and most dynamic industries today the global economy. It is second only to oil production and refining in terms of profitability. Approximately 6% of the global GDP, 7% of global investment, 1 in 16 jobs, 11% of global consumer spending, and 5% of all tax revenues come from the tourism industry. In this sense, with government assistance, the tourism industry is actively growing in many nations [1].

When it comes to market relations, tourism is one of the most dynamic economic sectors. Its substantial foreign exchange profits and swift economic growth benefit a multitude of economic sectors, contributing to the growth of its own travel and tourism industry.

The ability to generate revenue right away with comparatively little outlay of capital and quick cash turnover is a key benefit of the tourism sector. The tourism sector encompasses a wide range of services aimed at drawing tourists, such as lodging facilities, travel agencies, clubs, gyms, sports complexes, and so on. Tourism employs a significant number of people worldwide, ranging from professionals in the field to workers in transportation, lodging, and a vast array of entertainment venues. It is one of the largest employers in the world.

The social role that tourism plays has a big impact as well. This role is particularly clear in developing or small states, where the primary source of income for budgets is frequently tourism.

Right now, the Republic of Kazakhstan's tourism industry is expanding quickly. Tourism in all its forms is growing rapidly. It is imperative to acknowledge the favorable trends observed in the hotel industry, which witness growth on both a quantitative and qualitative level. Both the quantity of travel agencies and the number of workers in the tourism industry are rising annually.

We are going to perform a SWOT analysis of Kazakhstani tourism.

The majority of the republic's population has been using rail transportation more frequently in recent years due to the more reasonable ticket prices. Kazakhstan offers exceptional prospects for the growth of nearly every kind of tourism, including educational, adventure, and other active forms of travel, as well as ecotourism. The country's tourism potential is rich and varied.

The nation has over nine thousand historical and archaeological monuments, as well as about one hundred water hospitals. Tourists like fishing and hunting, especially the national varieties of hunting.

The Republic of Kazakhstan has currently designated tourism as a priority sector, and as part of this, the government intends to establish the necessary framework to develop a highly competitive and efficient tourism industry. This will ensure the sector's continued integration into the global tourism market and foster international cooperation in the tourism sector.

Due to its exceptional natural resources, Kazakhstan offers every chance to grow a wide range of tourism industries, including business, wellness, ecological, extreme, cultural, and educational.

According to international tourism experts, the development of Kazakhstan's tourism industry in recent years has been progressive and sustainable.

Table 1. SWOT analysis of tourism in Kazakhstan

Strengths:

The availability of tourism-related infrastructure.

The legislative and regulatory framework for the growth of the tourism industry.

There is a high interest in ecotourism on the international market (8.9 million people or 63% of the total potential), for the development of which there is potential in Kazakhstan:

- there is an Information Resource Center for Ecological Tourism in Almaty;
- guest houses are being created.

Kazakhstan's unique culture and history enable the development of cultural and educational tourism.

Natural conditions for the expansion of ski tourism.

The availability of human resources.

Kazakhstan's rapid economic growth rate (annual increase in GDP, respectively, purchasing power of the population).

Kazakhstan's political situation is stable.

Having the best spaceport in the world.

Opportunities:

Creating new jobs, including in rural areas.

Kazakhstan's high level of recognition in the international tourist services market will ensure an inflow of investments and income into the budget.

Create a national tourism product.

Increase in tourist flows for inbound and domestic tourism

Weaknesses:

Almost all infrastructure is concentrated in cities and large settlements.

The infrastructure does not meet international standards.

Tourists are not permitted to stay at sites of interest for more than one day.

The absence of a mechanism for providing subsidies, preferences, and tax breaks to investors.

Kazakhstan's ecotourism approaches and policies have yet to be established.

Poor quality/lack of access roads to tourist destinations.

The training program does not address the market's real needs.

Threats:

Increasing the number of one-day routes.

A reduction in the volume of tourist flows.

Low levels of investment activity.

Kazakhstan's image as an unfavorable tourist destination, as well as a decrease in its investment attractiveness.

Source: compiled on the basis of the State Program for Accelerated Industrial and Innovative Development of the Republic of Kazakhstan.

Kazakhstan has a competitive advantage over Uzbekistan, which is dominated solely by cultural values, in that the Kazakh part of the Silk Road is represented by combined tours that include unique natural landscapes, endemic flora and fauna, monuments of nomads' historical and cultural heritage, and the culture of ancient city peoples [2].

According to the Statistics Committee of the Ministry of National Economy, based on January-December 2018 data, the Republic of Kazakhstan's economy has a tendency to increase tourist flows. The number of visitors to inbound tourism increased by 11.1% over the same period last year, reaching 6,841.1 thousand people. Outbound and domestic tourism visitors increased by 11.2% and 10.7%, respectively, from the same period last year, to 10,143.7 thousand and 3,524.1 thousand people. The number of visitor accommodation facilities totaled 1,678 units, with 41,197 rooms and a one-time capacity of 92,053 beds. They served 3,307.8 thousand people and provided services totaling 59,714.2 million tenge. The volume of accommodation services (excluding restaurant services) in comparable prices increased by 11.6% in the reporting period compared to the same period the previous year.

According to the January-December 2022 results, the number of outbound and domestic tourism visitors increased by 3.0% and 14.9%, respectively, to 10450.0 thousand and 4142.1 thousand people. From January to December 2022, 3129.6 thousand domestic and 679.0 thousand inbound visitors visited the accommodation.

The number of visitor accommodation facilities totaled 2,056 units, with 49,128 rooms and a one-time capacity of 109,094 beds. They served 3808.6 thousand people and provided services totaling 72618.7 million tenge.

The volume of comparable-priced accommodation services (excluding restaurant services) increased by 21.6% during the reporting period compared to the same period last year. The number of accommodations in resort areas totaled 567 units, with 11102 rooms and 6553.3 million tenge in services provided [1].

According to the results of January-December 2023, there was an increase in the number of visitors to outbound and inbound tourism compared to the same period last year by 8.2%, 1.5%, and amounted to 11302.5 thousand people and 6430.2 thousand people, respectively, while domestic tourism decreased by 0.2% (4113.6 thousand people). The number of visitor accommodation facilities totaled 2,338 units, including 53,126 rooms with a one-time capacity of 118,355 beds. They served 3807.7 thousand people and provided services totaling 73108.6 million tenge. The volume of accommodation services (excluding restaurant services) increased by 0.7% during the reporting period compared to the same period the previous year. The number of accommodations in resort areas was 644 units, with a total of 12400 rooms and 7722.5 million tenge in services rendered [2].

Literature

1. The official website of the Government of the Republic of Kazakhstan "State program for accelerated industrial and innovative development of the Republic Kazakhstan" [Electronic resource]. – Access mode: <http://ru.government.kz>.

2. The official website of the Statistics Committee of the Ministry of National Economy of the Republic of Kazakhstan. On the activities of placements in the Republic of Kazakhstan [Electronic resource]. – Access mode: <http://www.stat.gov.kz>

ИНКЛЮЗИВТІ ТУРИЗМДІ ДАМУДЫҢ ПРОБЛЕМАЛАРЫ МЕН ПЕРСПЕКТИВАЛАРЫ

Аскарова Г.К., PhD, Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті, Ақтөбе, Қазақстан
Меңдалиева Ж.Ж., «Туризм» білім бағдарламасының студенті, Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе
өңірлік университеті, Ақтөбе, Қазақстан

Камитова Т., «Туризм» білім бағдарламасының студенті, Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе
өңірлік университеті, Ақтөбе, Қазақстан

Мурат Е.М. «Туризм» білім бағдарламасының студенті, Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе
өңірлік университеті, Ақтөбе, Қазақстан

Аңдатпа: Мақалада әлемдегі инклюзивті туризмнің қазіргі жағдайына және дамуына талдау жасалады. Мақалада инклюзивті туризмді дамыту қажеттілігі және оның мүмкіндігі шектеулі адамдар үшін маңыздылығы, сонымен қатар, инклюзивті туризмнің ел экономикасына, туризм индустриясына әсері қарастырылады. Оның дамуына байланысты кейбір қиындықтар келтірілген. Инклюзивті туризмді дамытудың мысалы ретінде Еуропалық Одақтың тәжірибесі келтірілген.

Аннотация: В статье будет проведен анализ современного состояния и развития инклюзивного туризма в мире. В статье рассматриваются необходимость развития инклюзивного туризма и его важность для людей с ограниченными возможностями, а также влияние инклюзивного туризма на экономику страны, индустрию туризма. Приведены некоторые трудности, связанные с его развитием. Примером развития инклюзивного туризма является опыт Европейского Союза.

Abstract: The article will analyze the current state and development of inclusive tourism in the world. The article discusses the need for the development of inclusive tourism and its importance for people with disabilities, as well as the impact of inclusive tourism on the country's economy and the tourism industry. Some difficulties related to its development are given. The experience of the European Union is an example of the development of inclusive tourism.

Қазіргі уақытта туризм қоршаған әлемді танудың, демалудың, сауықтырудың, спорттың дүниежүзілік құралы болып табылады. Әлемдік туризм нарығы әлемдік ЖІӨ-нің 9% құрайды және 1/11 жұмыс орнын құрады: бұл әлеуметтік-экономикалық дамудың негізгі драйвері, қауымдастықтар үшін әл-ауқат құру [1]. Оң өзгерістерге қарамастан, шектеулі адамдар үшін туризм өмірлік мүмкіндіктер ең аз дамыған туристік бағыт болып қала береді. Мүмкіндігі шектеулі жандарға арналған туризм - бұл зерттеудің өзектілігін дәлелдейтін, зерттеудің төмен деңгейімен ерекшеленетін салыстырмалы түрде жаңа әлеуметтік-мәдени құбылыс.

Инклюзивті туризм қызметтерін тұтынушылар туристік қызметтерді сатып алуға ниетті және денсаулық жағдайы бойынша оларды тұтынуы мүмкін денсаулық мүмкіндігі шектеулі адамдар болып табылады. Инклюзивті туризм барлық саяхатшылар туристік қызметтерді шектеусіз, басқа адамдарға қарамастан, тең шарттарда және өзін-өзі басқа адамдармен тең көру арқылы пайдалана алатынын білдіреді. Атап айтқанда, қол жетімділіктің ерекше қажеттіліктері бар саяхатшыларға назар аударылады. Бұл қозғалыстағы қол жетімділік, визуалды және есту қабілеті болуы мүмкін. Қолжетімділік инфрақұрылымға, көлікке, ақпаратқа және байланысқа тең қол жеткізуді білдіреді.

Инклюзивті туризм қонақжайлылық және туризм индустриясының нысандары «барлығына қолжетімді және ыңғайлы» қағидатына сай болған жағдайда дами алады. Инклюзивті туризмді дамыту бағытын әзірлеу бойынша зерттеулердің ішінде мүгедек балаларды туризм және өлкетану құралдарымен оңалту қағидаттарын әзірлейтін И.В. Лифановты атап өткен жөн [2].

Инклюзивті туризмді дамытуды өзектендіру мүмкіндігі шектеулі адамдар үшін туризм тек демалу және оңалту құралы ғана емес, қозғалыс функцияларын белсендіруге және дене шынықтыруды сақтауға ықпал ететін құрал ғана емес, сонымен бірге толыққанды қарым-қатынас пен кемшілік сезімін жою үшін жағдай туғызатын қайнар көзі болып табылады, бұл өз кезегінде психикалық ресурстарды жұмылдырады және адамның психоэмоционалды көңіл-күйін қалпына келтіреді, демек, оның өзін-өзі бағалау деңгейін арттырады. Инклюзивті туризмнің көп салалы сипаты туристік нарықтың динамикасы мен құрылымын, оның ішінде қолжетімді туризм саласындағы көрсеткіштер жиынтығын статистикалық зерттеуге негізделген әдістемелік құралдарды пайдалануды көздейді [3].

И.В.Семченко, Е.В.Нежелыченко және де басқа да ғалымдардың зерттеу еңбегінде инклюзивті туризм туристік сала мен қоғамның әлеуметтік-экономикалық даму мүмкіндігіне негізделген серіктестік қатынастардың күрделі жүйесі ретінде қарастырылады.

Инклюзивті туризм туризм индустриясына айтарлықтай әсер етеді, өйткені ол нарықты дамыту мен кеңейтудің жаңа мүмкіндіктерін ұсынады. Дәстүрлі туризмнен айырмашылығы, инклюзивті туризм физикалық, интеллектуалдық немесе әлеуметтік ерекшеліктеріне қарамастан барлық адамдар үшін тең мүмкіндіктер мен қолжетімділікті құруға бағытталған. Инклюзивті туризмнің негізгі жағымды жақтарының бірі - оның экономикалық әсері. Демалыс пен саяхатқа қол жетімді және инклюзивті жағдай жасау үлкен аудиторияны тартуға және туристік қызметтерге сұранысты арттыруға мүмкіндік береді. Бұл өз кезегінде туризм индустриясының өсуіне, шағын және орта бизнестің дамуына және жаңа жұмыс орындарының ашылуына ықпал етеді.

Сонымен қатар, инклюзивті туризм тұрақты туризмнің дамуына ықпал етеді. Ол туристік компаниялар мен ұйымдарға демалу және саяхаттау үшін қол жетімді және қауіпсіз ортаны құру міндетін қояды. Нәтижесінде инфрақұрылымның жақсаруы, тұрақты даму және қоршаған ортаны қорғау принциптері туралы хабардарлықтың артуы, сондай-ақ туристік қызметтің табиғи және мәдени ресурстарға теріс әсерінің төмендеуі байқалады.

Инклюзивті туризм сонымен қатар индустриядағы инновациялардың дамуын ынталандырады. Барлық туристер үшін қолжетімді және жайлы орта құру үшін жаңа технологиялар, қызметтер мен инфрақұрылымды әзірлеу қажет. Инклюзивті туризм бойынша біріншіден, қолжетімді орта құру қажет. Яғни, алдымен мүгедектігі бар адамдар үшін туристік сайттардың, соның ішінде бейімделген қонақүйлер мен көліктердің қолжетімділігін толық қамтамасыз ету маңызды. Екіншіден, осы сала бойынша білікті мамандарды дайындау

мәселесін басты назарға алған жөн. Туризм саласында болсын жалпы басқа да саладағы қызмет көрсететін қызметкерлер туристерге, соның ішінде мүгедектігі бар адамдарға сапалы қызмет көрсете алатындай білім алуы қажет.

Тағы бір маңызды мәселе – ол ақпараттық қамтамасыздандыру. Келушілердің барлық санаттары үшін туристік нысандар мен қызметтердің қолжетімділігі туралы ақпарат тиісті деңгейде (веб-ресурстарында) берілуі керек.

Инклюзивті туризмді дамытуға бағытталған жобаларды қолдау, қаржыландыру және мүгедектік мәселелері бойынша жұмыс істейтін ұйымдармен тығыз серіктестік орнату да маңызды шаралардың бірі. Жалпы айтқанда, инклюзивті туризмді дамытуда қолда бар барлық ресурсты үйлестіру үшін мемлекеттік органдар, туристік компаниялар, қоғамдық ұйымдар арасындағы тиімді байланысты қамтамасыз ету маңызды.

Зерттеу нәтижелері тұтастай алғанда, халықаралық тәжірибеде инклюзивті туризмді дамытудың экономикалық әсерін бағалаудың жекелеген әрекеттері ғана орын алды, бұл ретте негізінен инклюзивті туризмнің ұлттық немесе өңірлік экономикаға қосқан үлесі бағаланды. Мұның себебі, ең алдымен, ерекше қажеттіліктері бар туристер туралы қажетті бастапқы ақпараттың болмауы (олардың саны, шығындардың ерекшелігі, сапарлардың жиілігі мен ұзақтығы және т.б.). Бұл белгілі бір бағыттарға баратын туристер туралы деректерді жинаудың стандартты тәсілдері, олардың ерекше қажеттіліктері мен олардың саяхатқа әсері мәселелерін қозғамайтындығына байланысты. Мұндай сегменттің экономикалық әлеуетін бағалаудың алғашқы әрекеттері – мүмкіндігі шектеулі туристер АҚШ-та, Канада және Еуропада 1993 жылы, Австралияда-1998 жылы жасалды. Кейінірек Ұлыбритания, Германия, Австралия, сондай-ақ Еуропалық Одақ деңгейінде өңірлік бірлестік ретінде инклюзивті туризм саласындағы сұраныс пен ұсынысты, сондай-ақ осы бағыттың дамуында әлеуетті экономикалық әсерді тереңірек зерттеді. Халықаралық деңгейде инклюзивті туризмнің дамуына терең экономикалық бағалау жүргізілген жоқ, алайда, ресейлік авторлар Зайцева Н.А. және Шурафина Д.Б. бүгінгі таңда барлық әлемдік туристік ағындардың шамамен 8% -ы инклюзивті саяхатқа келеді деген көзқарасты ұстанады.

Зерттеушілер инклюзивті туризмнің ұлттық және аймақтық экономикаға қосқан үлесін бағалау үшін әртүрлі экономикалық көрсеткіштерді қарастыратынын ерекше атап өткен жөн. 2004 жылы Германияда экономика министрлігі инклюзивті туризмнің ұлттық экономикаға қосқан экономикалық үлесіне алғаш рет талдау жүргізді. Ең алдымен, 65 жастан асқан адамдар арасында зерттеу жүргізілді, бұл тұтынушылардың осы сегментінің саяхат қарқындылығы, сапарлардың ұзақтығы, сапардың 1 күніне орташа шығындар туралы мәліметтер алуға мүмкіндік берді. Нәтижесінде алынған мәліметтер Германиядағы ерекше қажеттіліктері бар туристердің шығындарымен, сондай-ақ инклюзивті туризмнің ұлттық табыс пен жұмыспен қамтуға қосқан үлесімен бірге есептелген таза айналымды (netturnover) есептеді. Алынған мәліметтерге сәйкес инклюзивті туризм 2004 жылы Германияда шамамен 1,5 миллиард еуро және ұлттық кірістің 0,1 % алып жүрді, бұл ретте 65 000 жұмыс орнын құрады[4].

Инклюзивті туризмнің негізгі тұжырымдамалары физикалық немесе когнитивті шектеулерге қарамастан барлығына қолжетімді ортаны құруды қамтиды. Үкіметтер мен қоғамдық ұйымдар жобаларды қаржыландыру, қолжетімділік стандарттарын әзірлеу, қызметкерлерді оқыту және ерекше қажеттіліктері бар туристер үшін ақпараттық ресурстарды құру арқылы инклюзивті туризмді қолдай алады. Мүмкіндігі шектеулі туристер нысандарға қол жеткізуде қиындықтарға, бейімделген қызметтердің болмауына және хабардарлықтың жеткіліксіздігіне тап болады. Бұл қиындықтарды жеңу инфрақұрылымды өзгертуді, қызметкерлерді оқытуды және инклюзивті мүмкіндіктер туралы хабардарлықты арттыруды талап етеді.

Инклюзивті туризмнің көшбасшылары – Жапония мен Канада сияқты елдер, олардың прогрессивті инфрақұрылымы, оқытылған қызметкерлері және мүмкіндігі шектеулі туристер үшін кең мүмкіндіктері бар. Мобильді қосымшаларды, виртуалды турларды және ақылды құрылғыларды қоса алғанда, инновациялық технологиялар мүмкіндігі шектеулі туристерге

қосымша навигация мен ақпарат беру арқылы қызмет көрсету жағдайларын едәуір жақсарт алады.

Инклюзивті туризмді дамытуды Еуропалық Комиссия 2010 жылы ЕО-ның туристік бағыт ретінде бәсекеге қабілеттілігін арттыру бағыттарының бірі ретінде белгілегенін атап өту маңызды [4], сондай-ақ маусымдықты төмендетуге, қызмет көрсету сапасын жақсартуға және туристік сектордың тұрақты дамуына ықпал ететін фактор ретінде. Сонымен қатар, бұл бағыттың дамуы халықтың қартаю тенденциясына жауап береді, бұл мыналарға әкеледі: ерекше қажеттіліктері бар адамдар, ең алдымен қарттар мен мүгедектер тарапынан инклюзивті туризмге сұраныстың артуы [5].

Осылайша, келесі қорытындылар жасауға болады: мүмкіндіктері шектеулі адамдар белгілі бір туристік маршрутты таңдайтын негізгі критерий - қоршаған ортаның қол жетімділігі. Осыған байланысты Қолжетімді туризмді дамытудың перспективалық міндеті - барлық саяхатшы азаматтардың жыныстық-жас ерекшеліктеріне, олардың білімі мен әлеуметтік мәртебесіне қарамастан туристік қажеттіліктеріне жауап беретін туристік ортаны қалыптастыру болуға тиіс. ҚР-да туристердің ерекше санатының қажеттіліктерін ескере отырып, туристік өнімдерді жобалау нормаға айналуы керек, бірақ туристік саланың тілектері мен мүмкіндіктері арасындағы қайшылықтарды жеңу үшін олардың әлеуетті мүмкіндіктерін туристік саланың қызметінде нақты қолданылатын өндіріс факторларына аудара отырып, аймақтар аумағының туристік әлеуетін барынша толық іске асыруды қамтамасыз ету қажет [6].

Пайдаланылған дереккөздер тізімі

1. World Tourism Organization (2016), Manual On Accessible Tourism for All: Principles, Tools And Best Practices — Module I: Accessible Tourism — Definition and Context, UNWTO, Madrid // E-unwto.org. — URL: <https://www.e-unwto.org/doi/Pdf/10.18111/9789284418077>.

2. Межова Л.А. Инклюзивный туризм: проблемы и перспективы его развития в России // Культура физическая и здоровье. -2011. -№6. -С.70-71.

3. Логунова Н.А. Роль государства в развитии инклюзивного туризма // Сервис в России и за рубежом. - 2016. -Т.10. -№2(63). -С.40-53.

4. Межова Л.А. Теория и практика развития инклюзивного туризма в России и за рубежом. —URL: <https://science-education.ru/ru/article/view?id=17354> (дата обращения: 20.05.2021г.). — Текст: электронный

5. Tourism [Electronic resource] / European Commission. — Mode of access: http://ec.europa.eu/growth/sectors/tourism/index_en.htm. — Date of access: 14.04.2016.

6. Темякова Т.В. Состояние рынка инклюзивного туризма в России // Научно-методический электронный журнал «Концепт». -2017. URL: https://tourlib.net/statistika_tourism/temjakova.htm.

ҚАЗАҚСТАН ЖӘНЕ ТҮРКИЯДАҒЫ ҚОНАҚҮЙЛЕРДІ ЭКОСЕРТИФИКАЦИЯЛАУ ТӘЖІРИБЕСІНЕН

Есимова Д.Д., П.ғ.к., қауым.профессор, Торайғыров университеті, Қазақстан, Павлодар,
Кутай Оқтай., PhD докторы, профессор, Кастамону университеті, Туркия, Кастамону

Андатпа: Мақалада Қазақстан қонақүйлерінің статистикалық көрсеткіштеріне талдау жасалына отырып, «Жасыл кілт» халықаралық сертификациялау бағдарламасының талаптарына сай мақұлданған Қазақстан және Туркия мемлекетінің қонақүйлеріне қысқаша сипаттама берілген. Сонымен бірге, Қазақстандағы сертификаттау үдерісінің талаптарына тоқталып, «Жасыл кілт» бағдарлама критериялары келтірілген. Бұл бағдарламаның қонақүйлерге қажеттілігі атап өтілген.

Аннотация: В статье дана краткая характеристика гостиниц Казахстана и Турции, одобренных в соответствии с требованиями международной программы сертификации «Зеленый ключ», проанализированы статистические показатели гостиниц Казахстана. При этом были подчеркнуты требования процесса сертификации в Казахстане и представлены критерии программы «Зеленый ключ». Подчеркнута необходимость данной программы для отелей.

Abstract: The article provides a brief description of the hotels of Kazakhstan and Turkey approved in accordance with the requirements of the «Green Key» international certification program, analyzing the statistical indicators of Kazakhstan hotels. At the same time, the requirements of the certification process in Kazakhstan were emphasized, and the criteria of the «Green Key» program were presented. The need for this program for hotels is highlighted.

Алғыс: Мақала «Халықаралық бағдарламалар орталығы» АҚ-ның 2023-2024 жж. арналған Қазақстан Республикасының ғылыми қызметкерлері мен оқытушыларына арналған «500 ғалым» халықаралық ғылыми тағылымдамасы бойынша «Болашақ» бағдарламасы аясында жүргізілді.

Қазақстан Республикасында туризм жалпы ішкі өнімнің 1,8 пайызын қамтамасыз етеді. 2022 жылы орналастыру орындарының қызмет көрсетуден түскен кірісі 129,2 млрд теңгені құрады. 2022 жылы туризм индустриясының негізгі капиталына салынған инвестиция көлемі 513,4 млрд теңгені құрады. Мәдениет және спорт министрлігінің санағы бойынша, 2022 жылы Қазақстанға 610 мың шетелдік турист келген. 2021 жылдың сәйкес кезеңінің қорытындысы бойынша тоғыз айда Қазақстанға 208,5 мың шетелдік қонақ келгені атап өтілді. 2022 жылдың 9 айының қорытындысы бойынша қазақстандық туристердің саны қазірдің өзінде 6,5 миллион адамды құрады (қонақ үйлер мен ұлттық парктерге келушілер қызмет көрсетеді). 2022 жылға 6 407 318 адамға тұрғын үймен (резиденттер) келушілер қызмет көрсетті; Тұрғын үйге келушілер (резидент еместер) 927 844 адамға қызмет көрсетті.

Жаңа жыл басынан бері елімізге 2,5 мыңға жуық Түркия азаматы, 1,4 мыңға жуық Германия азаматы, 1,4 мыңға жуық АҚШ азаматы, 1,2 мыңға жуық Ұлыбританиядан келген қонақтар келген көршілес елдер, одан кейін алғашқы ондықта Ресей – 58,2 мыңнан астам турист, Өзбекстан – 11,2 мыңнан астам, Қырғызстан – 3 мыңға жуық, Қытай – 2,3 мыңнан астам, Тәжікстан да 2,3 мыңнан астам турист [1].

Экологиялық сертификаттау саласындағы бірқатар нақты талаптар «Тұтынушылардың құқықтарын қорғау туралы» Заңымен белгіленген «Тұтынушылардың құқықтарын қорғау туралы» Қазақстан Республикасының Заңы 11-бап. Тұтынушылардың қауіпсіз тауарларды сатып алу құқығы (жұмыс, қызметтер).

Тұтынушы өнімнің (жұмыстың, көрсетілетін қызметтің) оны пайдаланудың, сақтаудың, тасымалдаудың және кәдеге жаратудың белгіленген шарттарында тұтынушының өмірі, денсаулығы және (немесе) мүлкі, қоршаған орта үшін қауіпсіз болуын қамтамасыз етуге құқылы. Тауарлардың (жұмыстардың, көрсетілетін қызметтердің) қауіпсіздігін қамтамасыз етуге міндетті талаптар міндетті болып табылады және Қазақстан Республикасының техникалық реттеу саласындағы заңнамасына сәйкес белгіленеді [2]. [ЮГ2]

Қазақстан Республикасында ерікті аттестацияны әрекет етуші тәртібіне сәйкес жүргізуге болады. Қазақстан Республикасы Сауда және интеграция министрінің 2021 жылғы 29 маусымдағы № 433-НҚ. «Сәйкестікті бағалау қағидаларын бекіту туралы» Қазақстан Республикасының Әділет министрлігінде 2021 жылы 8 шілдеде № 23364 болып тіркелді.

Ерікті экологиялық сертификаттауды жүргізетін сертификаттау органдары үшін аккредиттеу міндетті болып табылады. Сәйкестікті растау рәсімдерін тек сәйкестікті растау жөніндегі органдар және осындай сынақтарды жүргізуге аккредиттелген сынақ зертханалары жүзеге асырады [3].

«Стандарттау туралы» Қазақстан Республикасының 2018 жылғы 5 қазандағы № 183-VI ҚРЗ Заңы Осы Заң стандарттау ұлттық жүйесінің жұмыс істеуіне бағытталған құқықтық базаны айқындайды.

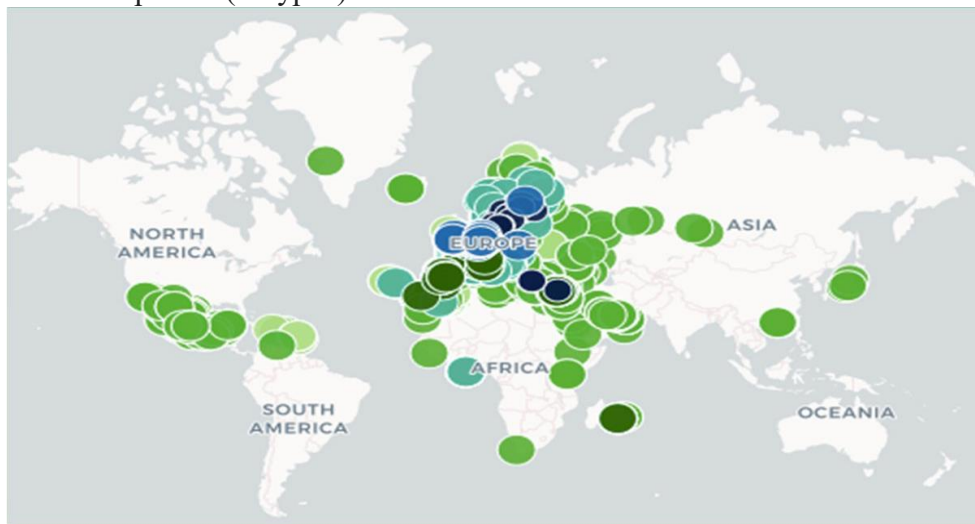
Стандарттау объектілері болып стандарттауға жататын немесе одан өткен өнімдер, процестер мен қызметтер табылады.

Ұйымдастыру стандарттары өнімдерге, процестерге немесе қызметтерге әзірленеді және ұлттық стандарттау жүйесінің тізілімінде есепке алынуға және тіркелуге жатпайды. Ұйымдастыру стандарттары техникалық шарттар түрінде, соның ішінде өнімге техникалық талаптарды қамтитын түрде қабылдануы мүмкін [4].

«Green Key International» («Жасыл кілт») – тұрақты бизнес тәжірибесін ұстанатын тұрғын үйлер мен басқа да қонақжайлылық нысандарына берілетін халықаралық экологиялық белгі. Марапатталған мекемелер тұрақты аудиторлық тексерулер арқылы тәуелсіз тексерілетін қатаң критерийлерге сәйкес келеді.

Оның мақсаты – оң экологиялық бастамалары бар сайттарды марапаттау және ілгерілету арқылы климаттың өзгеруінің алдын алуға үлес қосу. «Жасыл кілт» - бұл экологиялық білім беру қорының қолдауымен жұмыс істейтін, үкіметтік емес, коммерциялық емес, тәуелсіз бағдарлама, FEE. Бағдарламаны Дүниежүзілік туристік ұйым, ДСҰ және Біріккен Ұлттар Ұйымының Қоршаған ортаны қорғау бағдарламасы, ЮНЕП мойындайды және қолдайды. Жасыл кілттің Копенгагендегі FEE бас кеңсесінде халықаралық бағдарлама әкімшілігі және бағдарламаны ұлттық деңгейде жүзеге асыратын көптеген қатысушы елдердегі ұлттық жасыл кілт операторлары бар.

«Жасыл кілт» дүние жүзіндегі қонақжайлылық индустриясы үшін ең ірі эко-белгілердің бірі және қазіргі уақытта 65 елде 3200-ден астам марапатқа ие болған қонақ үйлер мен басқа мекемелерге ие (1-сурет).

1 – Сурет - «Жасыл кілт» экосертификациясы объектілерінің орналасу картасы

Халықаралық сертификат қонақүйлердің әлемдік экологиялық стандарттарға сәйкестігін растайды. Қоршаған ортаға қамқорлық бүгінгі күні өте өзекті мәселе болып табылады, сондықтан «Жасыл кілтті» алу Radisson Astana қонақ үйлері мен Park Inn by Radisson Astana компаниясының табиғатқа деген қамқорлығын дәлелдейді.

«Жасыл кілт» қонақ үй иелерінің, қызметкерлердің, жеткізушілер мен тұтынушылардың қоршаған ортаны қорғау және тұрақты даму саласындағы ықтимал әрекеттер туралы хабардарлығын арттыруға бағытталған бағдарламаларды ұсынатын қонақүйлерді мақұлдаудың экологиялық мөрі болып табылады. Бұл сертификат қонақүйлердің энергия мен суды үнемдеу, қалдықтарды басқару, қоршаған ортаны басқару, қызметкерлер мен қонақтарды тарту саласындағы жетістіктерін тәуелсіз мойындау болып табылады.

Бұл сертификатты алу үшін қонақ үйлер экологиялық стандарттарға толық сәйкестік, корпоративтік жарғыға сәйкестік, іс-шаралар жоспарының болуы, сонымен қатар қонақүй қызметкерлері мен қонақтарының хабардар болуы сияқты экологиялық талаптардың жеткілікті үлкен санын орындауы керек.

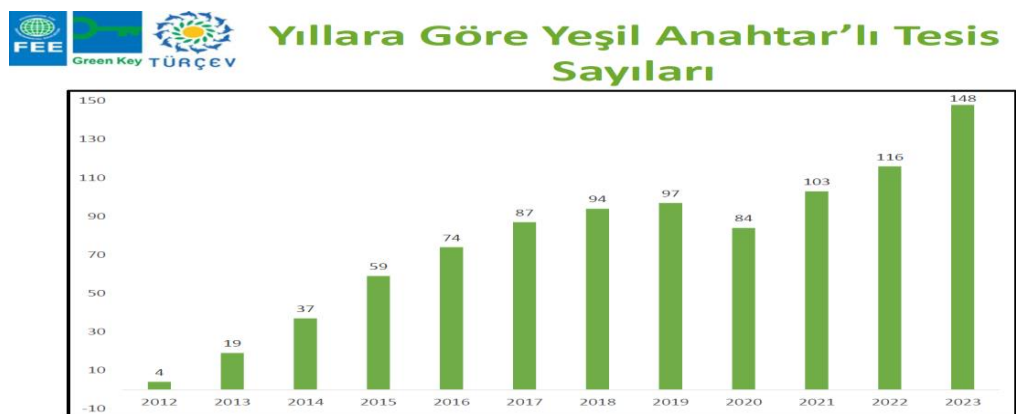
«Жасыл кілттің» болуы ұйымдардың қоршаған орта мен қоғам алдындағы жауапкершілігін көрсетеді. Қонақ үйлер экосертификациядан өтпес бұрын өз бетінше ішкі аудит жүргізеді және бағдарламаның міндетті критерийлеріне сәйкестігін растайды. «Жасыл кілт» бағдарламасы аясында Radisson Astana қонақ үйлері мен Park Inn by Radisson Astana қызметін бағалау халықаралық комитет әзірлеген 12 критерийге негізделді және кәсіпорында қоршаған ортаны басқару, су мен электр энергиясын пайдалану мониторингі, қалдықтарды сұрыптау, қызметкерлер мен қонақтар арасында тәрбие жұмысы, сонымен қатар жергілікті қоғамдастықпен ынтымақтастық. Бұл критерийлерге мыналар жатады: сертификатталған персонал, су тазарту жабдықтары, энергия үнемдейтін құрылымдар, жасыл алаңдар және т.б. (2-сурет).

2 – Сурет – «Жасыл кілт» экосертификациясының критериілері

Экосертификаттау – Radisson Astana және Park Inn by Radisson Astana қонақ үйлері қолдау көрсететін «Жауапты бизнес» бағдарламасының бір бөлігі.

Түркияда «Жасыл кілтті» алған мүліктер алдымен тексеріліп, критерийлерге сәйкес келетін мүліктерге жалаулар, тақталар мен сертификаттар беріледі [5]. Осыдан кейін жылына кемінде бір рет тексерулер жүргізіледі. Шарттарға сәйкес келмейтін нысандардың сертификаты жыл соңына дейін кері қайтарылады. 2023 жылы Түркиядағы 148 жылжымайтын мүлік «Жасыл кілт» сертификатына ие (3-сурет).

3 – Сурет - «Жасыл кілт» экосертификациясы бар Туркия отельдерінің 12 жылдағы көрсеткіші. Түркияда қонақүйлерден басқа бұл халықаралық бағдарлама кампустарды, экопарктерді, шағын қонақ үйлерді, мейрамханаларды, конференц-орталықтарды және т.б. сертификаттаумен айналысады. (4-сурет).

4 – Сурет – Туркияда «Жасыл кілт» экосертификациясының объектілері

Таза технологиялар нарығы қоршаған ортаға әсерді айтарлықтай төмендететін немесе жойып, табиғи ресурстарды тиімдірек және жауапкершілікпен пайдалана отырып, төмен шығындармен жоғары өнімділікті қамтамасыз ететін өнімдердің, қызметтердің және процестердің кең ауқымын ұсынады. «Жасыл экономика» бағдарламасының құралдары жасыл технологиялар мен инвестицияларға қолжетімділікті кеңейту үшін жағдайлар мен инфрақұрылымды жасауға арналған жобалар болып табылады. Осылайша, бұл бағдарламада қолданылатын инновациялар оларды экологиялық таза қонақүйлерде пайдаланудың құралы ретінде қызмет ете алады [6]. Айта кетерлігі, Қазақстан жері табиғи ресурстарға және ұлттық саябақтарға бай, мұнда экологиялық таза қонақүйлерді іске асыруға көптеген мүмкіндіктер бар. Экологиялық қонақ үйлер негізінен ерекше қорғалатын табиғи аумақтарда орналасады және туристердің қалдықтарымен қоршаған ортаны ластамай, табиғатқа үйлесімді жақындық принципі бойынша жұмыс істейді.

Пайдаланылған дереккөздер тізімі

1 Развитие туристической отрасли в Республике Казахстан, Электронды ресурс, <https://kisi.kz/wp-content/uploads/2023/12/turizm-v-kazahstane-14-12-23-2.pdf>.

2 Тұтынушылардың құқықтарын қорғау туралы Қазақстан Республикасының 2010 жылғы 4 мамырдағы №274-IV Заңы, Электронды ресурс, <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z100000274>

3 Қазақстан Республикасы Сауда және интеграция министрінің 2021 жылғы 29 маусымдағы № 433-НҚ. «Сәйкестікті бағалау қағидаларын бекіту туралы» Қазақстан Республикасының Әділет министрлігінде 2021 жылы 8 шілдеде № 23364, Электронды ресурс, <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/V2100023364>

4 «Стандарттау туралы» Қазақстан Республикасының 2018 жылғы 5 қазандағы № 183-VI ҚРЗ Заңы, Электронды ресурс, <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z1800000183>

5 https://www.turcev.org.tr/V2/icerikDetay.aspx?icerik_id=18, Электронды ресурс

6 Абдраманова Г.К., Токтасынова Ж.Н. «Зеленый ключ» - экологический знак качества для отелей. Журнал «Теория и практика современной науки», 2016 г. Электронды ресурс, <https://cyberleninka.ru/article/n/zelenyy-klyuch-ekologicheskii-znak-kachestva-dlya-oteley>

ПАВЛОДАР ОБЛЫСЫНЫҢ ТУРИСТІК ОРНАЛАСТЫРУ ИНФРАҚҰРЫЛЫМЫН ТАЛДАУ

А.Қ. Есім., докторант, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті,
Қазақстан, Астана

Шоқан Роза, э.ғ.к, қауым.профессор, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті,
Қазақстан, Астана,

А. Девадзе., э.ғ.к., профессор, Шота Русставели атындағы Батуми мемлекеттік университеті,
Грузия, Батуми

Андатпа: Мақалада Павлодар облысының туристік орналастыру нысандарына қысқаша талдау жасалынған. Аймақтың орналастыру нысандарының негізгі көрсеткіштері беріліп, кейбір аудандардың маусымдық өсу нүктелері атап өтілген. Сапар мақсаттары бойынша орналастыру нысандарына келушілерге қызмет көрсету туралы деректер берілген. Қонақүйлердің материалдық-техникалық базасының көрсеткіштеріне талдау жасалып, жалпы облыс бойынша орналастыру нысандарын жақсарту бойынша ұсынымдар жасалған.

Аннотация: В статье проведен краткий анализ объектов размещения туристов Павлодарской области. Приведены основные показатели средств размещения региона, отмечены сезонные точки роста некоторых направлений. По цели поездки предоставляются данные об услугах для посетителей средств размещения. Проанализированы показатели материально-технической базы гостиниц и даны рекомендации по улучшению условий размещения в регионе в целом.

Abstract: In the article, a brief analysis of tourist accommodation facilities of Pavlodar region is made. The main indicators of the accommodation facilities of the region are given, and seasonal growth points of some areas are noted. According to the purpose of the trip, data on services for visitors to accommodation facilities are provided. The indicators of the material and technical base of hotels were analyzed, and recommendations were made to improve accommodation facilities in the region as a whole.

Орналасу нысандары – туризмнің маңызды элементі. Қонақ үй саласындағы төсек саны – туристік орталықтың немесе туристерді қабылдау аймағының әлеуетін бағалау үшін қолданылатын ең маңызды көрсеткіш. Сонымен, дестинацияға келетін туристердің санын көрсететін кез-келген санмен көрсетуге болады, бірақ қонақ үйлердегі орындар саны орналастыру құралдарының сыйымдылығын және осы аймақта туристерді қабылдаудың нақты мүмкіндігін анықтайды. Ал нөмірлік қор жүктемесінің қарқындылығы, жергілікті туристік сала субъектілерінің қызметінің тиімділігін айқындайды [1].

2023 жылғы қаңтар-желтоқсан қорытындылары бойынша Павлодар облысында келушілерді қабылдайтын орналастыру нысандарының саны 112 бірлікті құрады, жалпы нөмірлік қор 3058 орын, біржолғы сыйымдылық 8374 төсек-орынды құрайды. Олар 163450 адамға және 3367,5 млн. теңге сомасына қызмет көрсетті [2].

Павлодар облысындағы орналастыру нысандарының ішінде «Ертіс» және «Двин» қонақ үйлерінде 4*, «Сарырка», «Павлодар», «Север» және «Алтын Адам» қонақ үйлерінде 3*, қалған 79 санаты жоқ қонақ үйлер және 43 басқа да орналастыру объектілері бар. Оның ішінде мейрамханасы бар 15 қонақ үй, мейрамханасы жоқ 48 қонақ үй, 26 демалыс үйі және бір қабатты бунгало, ауылдық үйлер (шале), коттедждер, шағын үйлер мен пәтерлер – 23. Нөмірлердің жалпы саны – 3058. Оның ішінде: апартаменттер - 5 бірлік; люкс класты - 378 бірлік; стандартты нөмірлер - 1.907 бірлік; жәй нөмірлері - 644 бірлікті құрайды [3].

2023 жылғы көрсеткіш бойынша, орналастыру нысандарында 163450 келушілерге қызмет көрсетілді, көрсетілген қызметтер көлемі 3367502,4 мың теңгені құрады. Орналастыру нысандарының болжамды негізгі көрсеткіштері 1-кестеде келтірілген.

1-кесте – Павлодар облысы орналастыру нысандарының негізгі көрсеткіштері

Аудан	Бір жолғы төсек-орын сыйымдылығы	Толтырылуы %		Тапсырылған нөмірлер саны	Ұсынылған тәуліктік-төсек	Тәуліктік-төсек орташа құны, теңге
		Төсек-орны	Нөмірлер			
Павлодар обл.	8374	26,5 %	30,3 %	193092	348735	7101
Павлодар	-	30,2 %	33,4 %	-	167537	8511
Ақсу	-	6,6 %	10,7 %	4142	-	6794
Екібастұз	198	27,6 %	31,5 %	19947	19874	7.371
Ақтоғай	28	-	-	-	345	1750
Баянауыл	4643	23,4 %	19,6 %	-	-	5826
Железинка	-	15,3 %	42,1 %	-	833	1850
Ертіс	70	5,2 %	6,9 %	857	-	3000
Тереңкөл	112	7,6 %	16,3 %	-	1823	4520
Аққулы	-	-	-	1548	3763	1436
Май	-	10,0 %	100,0 %	452	452	-
Павлодар	-	-	-	-	-	2500
Шарбақты	721	8,7 %	16,6 %	918	5505	4177
Ескертпе - Статистика туризма. О деятельности мест размещения в Павлодарской области. Январь – декабрь. 2023, негізінде құрастырылған [2].						

Сондай-ақ, маусымдық өсу нүктелерін атап өткен жөн. Мысалы, Баянауылда, атап айтқанда Жасыбай көлінде орналастыру нысандарының 99 %-ы тек жазғы маусымда ғана жұмыс істейді.

2-кестеде сапар мақсаттары бойынша Павлодар облысының орналастыру нысандарына келушілерге қызмет көрсету туралы деректер берілген.

2-кесте – Орналастыру нысандарына келушілерге сапар мақсаттары бойынша қызмет көрсету.

Аудан	Резиденттер		Резидент еместер		Барлығы
	Жеке	Іскерлік	Жеке	Іскерлік	
Павлодар обл.	86269	64969	3170	9042	163450
Павлодар	28033	49575	1916	8046	87570
Ақсу	1159	-	40	-	3140
Екібастұз	-	-	-	-	13006
Ақтоғай	-	-	-	-	-
Баянауыл	-	-	-	-	-
Железинка	-	170	366	-	1085
Ертіс	223	1086	-	-	1309
Тереңкөл	-	450	2	2	454
Аққулы	-	-	-	-	2569
Май	-	-	-	-	-
Павлодар	4169	-	-	-	4169
Шарбақты	1601	-	-	-	1601
Ескертпе - [2] ақпарат көзі негізінде құрастырылған.					

Бұдан әрі 3-кестеде экономикалық қызмет түрлері бойынша Павлодар облысының орналастыру нысандарының көрсеткіштерін қарастыратын болсақ.

3-кесте – Экономикалық қызмет түрлері бойынша орналастыру нысандарының көрсеткіштері.

	Орналас- тыру орындары ның саны, бірлік	Келу шілер ге қызме- т көрсетілді, адам	Нөмір саны, бірлік	Бір жолғы сыйым- дылық, төсек - орын	Тапсыр- ылған нөмірле- р, бірлік,	Тәуліктік- төсек саны	Тәуліктік- төсек көрсетілген қызметтер көлемі, мың теңге
Барлығы	112	163450	3058	8374	193092	348735	3367502,4
Мейрамханасы бар қонақ үйлердің қызмет көрсетуі	-	-	800	1440	-	138378	-
Мейрамханасыз қонақ үйлердің қызмет көрсетуі	35	32617	461	812	33555	57761	314734,0
Ресми іс-шаралар үшін мейрамханалары бар қонақ	-	-	-	-	-	-	-

үй қызметтерін ұсыну							
Демалыс және қысқа мерзімді тұрудың өзге де кезеңдеріне тұрғын үй ұсыну	-	-	1774	6075	-	-	-
Кемпингте, рекреациялық автопаркте және трейлер паркінде тұруға арналған қызметтер	-	-	-	-	-	-	-
Ескертпе - [2] ақпарат көзі негізінде құрастырылған.							

Экономикалық қызмет түрлері бойынша орналастыру орындарының қызметіне талдау жасайтын болсақ. Қонақ үйлер негізінен мейрамхана қызметі ұйымдастырылған және ұйымдастырылмаған деп екі типке бөлінетіні белгілі. Мейрамхана қызметі бар қонақ үйлердегі нөмір саны 800, бір жолғы сыйымдылық 1440 төсек – орын болған. Мейрамханасыз қонақ үйлердің саны талдау жасалып отырған өңірде 35; оларда 32617 адамға қызмет көрсетілген.

4-кестеде қонақ үйлердің санаттары бойынша Павлодар облысының қонақ үй шаруашылығының материалдық-техникалық базасының көрсеткіштері келтірілген.

4-кесте – Қонақ үйлер санаты бойынша қонақ үй шаруашылығының материалдық-техникалық базасы

	3*	2*	1*	Санаты жоқ қонақ үйлер	Өзге де орналастыру объектілері	Барлығы
Орналастыру орындарының саны, бірлік	6	-	-	52	51	112
Нөмірлер саны, бірлік	90	-	-	-	1800	3058
Апартаменттер	-	1	-	4	-	5
"Люкс" классы	-	-	-	98	239	378
Стандарт	70	68	-	772	-	1907
Без қолайлы жағдай	-	-	-	49	-	-
Бір жолғы сыйымдылық	149	-	-	1668	6.131	8374
Төсек-орындардың толымдылығы %	13,5	20,8	28,7	27,7	19,4	26,5
Нөмірлердің толтырылуы %	19,0	20,6	26,6	33,2	25,9	30,3
Тапсырылған нөмірлер саны, бірлік	-	6102	-	100764	-	193092

Төсек-тәуліктің орташа құны, теңге	9654	11000	10000	7229	4.627	7101
Ескертпе - [2] ақпарат көзі негізінде құрастырылған.						

Павлодар облысында орналасқан қонақ үй кәсіпорындары 2023 жылы – 3.367.502 теңгенің қызметін көрсетсе, карантиндік шектеулерге байланысты 2020 жылы – 637.750 теңгенің қызметін көрсеткен [4,5]. Кәсіпорындардың материалдық-техникалық қуаттылығы толығымен қолданыста болмады. Бұл ресми жұмыс істейтін субъектілердің қаржылық-шаруашылық қызметінің нәтижесі, бірақ облыста туристерге «бюджеттік» қызмет көрсететін қонақ үйлер желісі бар екенін айта кету керек. Баянауылда орналасқан «Елқоныс» отбасылық демалыс клубы осындай мысал бола алады.

Орналастыру нысандарының басым бөлігі Павлодар облысының негізгі туристік орталығында, Павлодар қаласында орналасқан. Көптеген шетелдік туристер сол жерде тоқтап, облыстың негізгі туристік – рекреациялық объектілеріне орта есеппен 2-4 күн баруды жөн көреді және сәйкесінше тек осы жағдайда ғана аймақта бар орналастыру құралдарын пайдаланады.

Талдауларға сүйене отырып, облыстағы орналастыру нысандарының жүктемесін негізгі үлесін көлдерге және Ертіс өзенінің бойындағы жағажайлық демалысқа, шипажайлық-курорттық емделуге (Мойылды шипажайы) және т. б. баратын ішкі туристер толтырады деген қорытынды жасауға болады, сондай-ақ зерттеулер шеңберінде анықталған, облыстық статистика департаменті келтірген Павлодар облысында ұсынылған төсек-тәулік саны бойынша сандар шынайы жағдайды көрсетпейтінін атап өткен жөн. Мысалы, Баянауыл, атап айтқанда Жасыбай көлі сияқты танымал бағыттар әсіресе мереке және демалыс күндері 100 % жүктемеге ие болып отыр [6,7].

Алайда, туристердің өздері - белгілі бір демалыс орнының клиенттері алған ақпаратқа сәйкес, көп жағдайда тұру ақысын туристік фирмалар арқылы немесе тікелей төлеген кезде олар фискалдық чектер немесе басқа қаржылық құжаттар алмайды. Бұл орналастыру субъектілерінің салық есептілігі тұрғысынан жосықсыз жұмыс істеу фактісі бар екенін көрсетеді, сәйкесінше статистика көрсеткіштері нақты жағдайдан айтарлықтай ерекшеленеді [8,9].

Зерттеулер шеңберінде Павлодар облысындағы орналастыру нысандарының көпшілігі физикалық тозу дәрежесі жоғары екендігі анықталды. Жаңа орналастыру құралдарының құрылысын салу және жабдықтау кезінде сапасы төмен және арзан материалдар пайдаланылады, бұл қонақ үй шаруашылығының әлемдік тәжірибесіне сәйкес келмейді. Жалпы, бұл көптеген нысандардың халықаралық стандарттарға сәйкес келмеуіне және шетелдік туристер арасында тартымдылығы аз екендігін білдіреді. Осыған орай, мынадай ұсынымдар жасауға болады: Павлодар облысында туризмді одан әрі дамыту үшін қонақ үй шаруашылығының халықаралық стандарттарына сәйкес келетін сапалы орналастыру нысандарын салу қажет. Сондай-ақ орналастыру нысандарын жақсарту бойынша жұмыстар және қолданыстағы орналастыру объектілерінің қызметтерін қонақ үй санаттары стандарттарының талаптарына сәйкестендіру жұмыстарын жүргізу керек.

Пайдаланылған дереккөздер тізімі

1. Швец И.Ю. Региональное управление конкурентоспособностью туристских услуг: методология и практика. – Симферополь: ЧП Предприятие Феникс, 2018. – 364 с.
2. Статистика туризма. О деятельности мест размещения в Павлодарской области. Январь – декабрь. 2023., 17 с.
3. Основные фонды Павлодарской области 2015-2019. Статистический сборник. Павлодар. 2020. 65 с.
4. Мастер-план создания и развития туристского кластера Павлодарской области на 2014 -2020 годы. – Алматы, 2014
5. Туризм Казахстана 2015 – 2019. Статистический сборник. Нұр-Сұлтан. 2020. 72 с.
6. Основы организации туристского кластера / Г.Д. Айтбаева, Г.М. Тусупбекова, Н.А. Калганбаев, А.Б. Заманбекова.- Алматы, 2017. – 280 с.
7. Ермавлетов, С.Р. Туризм Казахстана. – Алматы: Бастау, 2015. – 520 с.

АТЫРАУ ОБЛЫСЫНДАҒЫ МАХАМБЕТ АУДАНЫНДАҒЫ ТОПОНИМДЕРДІҢ ТАРИХИ-ЛИНГВИСТИКАЛЫҚ СИПАТЫ

Ж.Г. Дуисенғалиева., Астана қаласы әкімдігінің «№9 «Зерде» мамандандырылған
лицейі» КММ, қазақ тілі мен әдебиеті пәні мұғалімі
Астана қ., Қазақстан Республикасы

Андатпа. Қазіргі таңда топонимика саласы географиялық атауларды этимология, лингвистика, тарих және география тұрғысынан зерттеп, белгілі бір халықтың өткен тарихынан мол ақпарат беретін интегралды ғылымға айналып отыр. Бұл мақалада Атырау облысы Махамбет ауданындағы топонимдердің тарихын танып-білуде ескі, тарихи атауларға талдау жасалып, мән-мағынасын анықталады. Қазақ елінің ұлан-ғайыр аумағындағы жер – су атауларының сырын білдіреді, тамыры терең тарихқа үңілте отырып, сөздің мағынасын терең түсіндіреді. Мақаланы зерттеудегі басты мақсат – Атырау облысы Махамбет ауданындағы топонимдерін тарихи-лингвистикалық тұрғыдан зерттеп, олардың шығу тарихын жүйелеу.

Түйінді сөздер: топонимика, этимология, лингвистика, антропонимдер.

Аннотация. В настоящее время область топонимики является интегральной наукой, изучающей географические названия с точки зрения этимологии, лингвистики, истории и географии, предоставляющей обширную информацию из прошлого определенного народа. В данной статье анализируются старые, исторические названия и определяется их значение с целью изучения истории топонимов Махамбетского района Атырауской области. Оно выражает тайну названия огромной территории казахской земли, глубоко объясняет значение слова, заглядывая в глубокую историю. Основная цель статьи - изучить топонимы Махамбетского района Атырауской области с историко-лингвистической точки зрения и систематизировать историю их происхождения.

Ключевые слова: топонимика, этимология, лингвистика, антропонимдер.

Abstract. Currently, the field of toponymy is an integral science that studies geographical names from the point of view of etymology, linguistics, history and geography, providing extensive information about the past of a particular people. This article analyzes old, historical names and determines their meaning in order to study the history of toponyms of the Makhambet district of the Atyrau region. It expresses the mystery of the name of the vast territory of the Kazakh land, deeply explains the meaning of the word, looking into deep history. The main purpose of the article is to study the toponyms of the Makhambet district of the Atyrau region from a historical and linguistic point of view and systematize the history of their origin.

Keywords: toponymy, etymology, linguistics, anthroponymics

Топонимика – тіл, тарих, өлкетану, география, архив көздері мен көркем әдебиет. Жер бетіндегі әрбір географиялық атау – тіл арқылы қоғамдық паспорт алған ұлттық сана-сезімнің көрінісі. Елімізде ежелден аталған жер, су, өзен, көл атаулары – баға жетпес байлықтарымыздың бірі.

Топонимика сол жердің тарихи сырын ашуға көмектесумен бірге, олардың саяси және этнографиялық шекараларын анықтаға да көмектеседі. Киелі Атырау облысының Махамбет ауданы ішкі және сыртқы туризмге сұранып тұр десе де болады. Махамбет ауданындағы топонимдерді зерттеудегі талпынысымыз – жер-судың ерекшелігін таныту және халық арасындағы жер-су атауларының мағынасы турасындағы жорамалдарды, аңыздарды жинақтау.

Өлке топонимдерін жаппай жинап, ғылыми тұрғыдан зерттеудің маңыздылығы мектеп оқушылары мен қалың көпшіліктің туған жер туралы білім дәрежесін арттыруға да қажет. Жер-су атауларын жинау, олардың шығу, пайда болу себебін анықтау, әрбір атаудың мән-мағынасын ашу, әсіресе, жастардың туған өлкеге деген ыстық ынта, патриоттық сезімін күшейтпек.

Махамбет ауданы - Атырау облысының орталық бөлігінде орналасқан аудан. Бұрын Жаманқала, Бақсай деп аталған, 1928 жылы құрылған. 1938 жылы Бақсай ауданы құрылып, орталығы Жаманқала болып бекітілді. 1963 жылы Есбол, Балықшы аудандары Бақсайға қосылып, Махамбет ауданы қалыптасты. Аудан жері Атырау қаласының іргесінен басталып,

солтүстікке қарай Жайықтың екі жақ бетіне орналасқан. Орталығы-Махамбет ауылы. Махамбет - ауыл және аудан атауы. Жайық өзенінің оң жағында орналасқан. Бұл атау 1963 жылдан қазақтың дауылпаз ақыны, халық көтерілісі басшыларының бірі Махамбет Өтемісұлының есіміне байланысты қойылған.

Ғалымдардың пікірінше, жалпы Қазақстанның топонимиясы тарихи қалыптасуы жағынан түрлі тілдік қабаттардан тұрады: 1)көне қабат; 2)ерте дәуірдегі жалпытүркілік қабат; 3)араб-иран қабаты; 4)монғол қабаты; 5)орыс қабаты; 7)жаңа қабат [3;77]. Ал хронологиялық сипаты жағынан топонимдер төмендегідей қабаттарға бөлінеді:

I.Көне түркі қабаты – бастапқы мағынасын ашуда қиындық келтіретін және шығу тегі жағынан әртүрлі тайпалық диалектілерге жататын атаулар.

II.Оғыз-қыпшақ қабаты – жалпытүркілік және қазақтың төл сөздерінен тұратын атаулар.

III.Кірме қабат. Қазақ тіліндегі кірме сөздерді Ә.Болғанбаев төрт тілден енген деп көрсетеді: 1)араб тілінен; 2)парсы тілінен; 3)монғол тілінен; 4)орыс тілінен[2;66]. Осы пікірді негізге ала отырып, біз аймақ топонимиясындағы кірме жер-су атауларын үш топқа бөлдік: 1)монғол тілінен енген топонимдер; 2)қалмақ тілінен енген топонимдер 3)орыс тілінен енген топонимдер.

IV.Жаңа қабат – қазіргі ономастикалық жүйені құрайтын жаңа атаулар.

Махамбет ауданы топонимиясының қалыптасу және даму кезеңдеріне оғыз-қыпшақ қабаты кірмейді, қазақтың төл сөздерінен тұратын атаулар деп қарастырдық.

2.1.Көне түркі қабаты.

Жайық - Батыс Қазақстан облысын басып өтіп, Атыраудан асып барып, Каспий теңізіне құятын үлкен де ірі өзен. Ұзындығы 2428 км, алқабы 231 км². Басын Орал тауынан алады. Бұл атаудың шығу, пайда болу тарихы мен мән-мағынасы жайлы әртүрлі пайымдаулар мен жорамалдар бар. Бұл гидроним – көнеден жеткен баға жетпес тілдік мұра. Жайық гидронимі Орта ғасырда төменгі Волга арқылы өткен арабтың саяхатшысы әрі жазушысы Ахмед ибн Фадланың жазбаларында да кездеседі екен. «...Потом мы прибыли к печенегам. Они стояли у воды, напоминающей натоющее море. У печенегов мы стояли один день. Потом отправились в путь и сделали остановку у реки Джайх. Это самая большая река которую мы видели, и она с самым быстрым течением [4;21].

Атаудың мағынасы жайлы Н.К.Дмитриевтің: «Бұл атау Византия авторы Менандр Протектордың еңбегінде <aix түрінде кездесетінін, а-ны daix деп оқу керек екенін, бұл сөз йай <йаз <аз деген етістік түбірінен жасалған» - деген пікірі бар. Бұл пікірді ғалым-топонимист А. Әбдірахманов, Ә.Н. Нұрмағанбетұлы да қолдайды. Қалай десек те, бұл сөз өте ежелден қалыптасқан. «Жайық» - түркі-қазақ тілінен жасалған атау. Мағынасы: «кең жайылып жатқан су, өзен». Өзеннің «Жайық» аты оның тасыған кездегі көрінісіне байланысты берілген деп қорытынды шығаруға болады. Бұны В.В.Радлов сөздігіндегі «йайықта» сөзінің «тасқындау, толығу» мағыналарында көрінуі де қостай түседі. Оның үстіне өзеннің қалай жайылып ағып жатқанын, көктемде су көтерілгенде қалай толып жайылатынына жергілікті тұрғындар куә.

Ақтоғай, Сарытоғай атауларын да көне түркі қабатына жатады.

2.2.Оғыз-қыпшақ қабаты –қазақтың төл сөздерінен тұратын атаулар.

Түбек – Махамбет ауылының солтүстік шығыс жағында Жайық өзенінің жанында орналасқан жер атауы. Аумағы 1х1,5 шақырымды алып жатыр. Ауыл үлкендерінің айтуынша, көктемгі уақытта, Жайық өзені тасығанда сай жерге су шығады. Тасқын су төбені айналып қоршап алып, тек бір шеті ғана ашық қалып, аталған төбе түбекке ұқсас болып қалатындықтан «Түбек» аталып кеткен.

Бекқали талы, Құрсай, Алмаағаш, Алмалы, Ақжайық, Алға ауылдары атаулары да оғыз-қыпшақ қабатына жатады.

2.3.Кірме қабат.

2.3.1. Монғол тілінен енген топонимдер.

Сарайшық – Жайық өзені бойына салынған ортағасырлық ескі қала. Ғалымдар Сарайшықты Х-ХІ ғасырларда салынған деп санайды. Сарайшық қаласы Моңғол тегімен байланыстырылады. Ол Сарайджук деп аталған, Моңғол тілінен аударғанда "Кіші Сарай "

деген мағына білдіреді. Сарайджук қаласы XII-ші ғасырдың ортасында болған Батуханның шайқаста жеңіске жету құрметіне салынған қала.

Жайық бойындағы Сарайшық қаласын Кіші Сарайшық деп атаған, ал Үлкен Сарайшық қаласы Шыңғысхан елінде болыпты.

XIII ғасырда Сарайшық Ноғай ордасының орталығы болған, XIV ғасырдың II жартысында Сығынақ пен Сарайшықта күміс, мыс тиындар соғылған.

1518 жылы Сарайшықта Бұрындық хан қыстап шыққан деседі. Ал 1523 жылы 70 жасында өлген Қасым хан осында жерленеді. Қазақ хандары Жәнібек пен Қасым ханның табыты қойылған сағаналар осы Сарайшықта.

Қала атының шығуына байланысты халық аңыздарының үш түрлі нұсқасын келтірген. Оның біріншісі Шыңғыстың негізгі ордасы - Үлкен Сарайшық елінде қалады да, Жайық бойында тұрғызған қаласын Кіші Сарай деп атаған тәрізді. Түбі бір халықтың тілі де ұқсас: монғолша «жүк», қазақша «шық, шік» бір мағынаны береді. Екінші аңыз «Сар» аты Шыңғыс немересі, Жошыұлы Батудың және одан кейінгі Берке ханның Еділ бойында салдырған «Сарай Бату», «Сарай Берке» шаһарынан кейін бой көтерген қалашыққа берілгенін айтады. Үшінші аңыз бойынша осы қалада салынған мешіт төбесіндегі алтындалған сары айшыққа байланысты айтылады. Тіпті, Алтын Орданың XIV ғасырдағы ханы болған Әз Жәнібектің жалғыз қызының аты Сара болған екен., «жақын қалада тұратын ханзадалар мен батырлар аса көрікті хан қызына қырындап, үй сыртынан: «Сара, шық», - деп дауыстайды екен, қаланың аты содан шығыпты.»

Кіші Сарайшықтан хан ордасы Алтын Орда хандығының басты қаласы болғаны белгілі. Ол тарихи ескерткіш ретінде археологтар тарабынан зерттеуді керек етеді.

Бүгінде Сарайшық – ауыл атауы. Жайық өзенінің батыс бетіне, аудан орталығының 30 шақырым, облыс орталығынан 50 шақырым қашықтықта орналасқан.

2.3. 2. Орыс тілінен енген топонимдер.

Орыс тілінен топонимдердің ену кезеңі XVII ғасырдың басынан басталады. Қазақстанның Ресейге қосылуы қазақ елінің тарихи, саяси, экономикалық жағдайларына ғана өзгерістер әкеліп қоған жоқ, сонымен қатар ономастикалық жүйесіне де әсерін тигізді. 1748 жылдан бастап орыс патшасы казактарға қазақ даласында хутор салуға рұқсат берді. Жаңадан пайда болған орыс селоларына орысша атаулар беріліп, қазақ топонимиясының құрамы енді орыс тілді жер-су атауларымен толықтырыла бастады. Лесхоз, Редут, Карманов, Сороченко, Память Ильича, Топайлы, Канал атаулары осы қатарға жатады.

2.4. Жаңа қабат.

Еліміз тәуелсіздікке қол жеткізгеннен кейін жер-су атауларын тарихи тұрғыдан қайта қалпына келтіруге кірісті. Біздік ауданымыздағы көптеген жер-су атауларына қазақы, жаңа топонимдер беріле бастады.

Бейбарыс селолық округі- Махамбет ауданындағы әкімшілік бірлік. Құрамына Бейбарыс, Қызылжар, Талдыкөл, Аққайың ауылдары кіреді. Орталығы – Бейбарыс ауылы. Ауыл атауы атақты Бейбарыс сұлтанның құрметіне қойылған. Бейбарыс сұлтан ерекше ерлігі, асқан ақылымен құлдықтан хандыққа дейін көтерілген. Египеттей алып елді 17 жыл бойы билеп, моңғол жаулаушыларынан крест жорығын бастаушылардан жалпы араб әлемін сақтап қалған біздің ұлы бабамыз. Байбарыстың бала кезінде тұтқынға осы Атырау бойынан әкетілгені, өзінің сүйегі осындағы Беріш тайпасынан екенін көптеген тарихшылар кезінде жазып қалдырған. Соңғы зерттеулер бұл дүдәмалдықтың түйінін шешіп, Бейбарыстың қыпшақ тайпасының Беріш руынан шыққан атақты әулеттің тұқымы екені анықтауға мүмкіндік берді. 2006 жылға дейін ауыл Чкалов деп аталды.

Топонимикалық атаулардың шығу тарихына үңіліп қарасак, олардан халқымыздың болмысын, салт-дәстүрін, әдет-ғұрпын көріп қана қоймай, белгілі бір кезеңнің тарихын білуге болатынын түсінгендейміз.

II. Жер-су атауларының лексика-семантикалық классификациясы

Қазақ ономастикасының белгілі зерттеушісі Т.Жанұзақов. өзі де өзіне дейінгі ғалымдар ұстанған классификациялық принципті қолдай отырып, топонимдерді екі үлкен топқа бөледі:

1.Объектінің физика-географиялық сипатын көрсететін топонимдер.

2.Адамдардың шаруашылық, тұрмыстық іс-әрекеттері мен қоғамдық қатынастарын көрсететін атаулар.

Қазақ тіліндегі жалпы топонимдер мағынасы жағынан сан алуан болып келеді. Осындай семантикалық ерекшелік Махамбет ауданы топонимдеріне де тән. Оларды мағыналық түрлері жағынан мынадай топтарға бөлуге болады:

1.Антропотопонимдерге байланысты антропоотопонимдер: Махамбет, Бала Ораз, Ө.Атамбаев, Бейбарыс, Бекқали талы, Есбол, Таңдай, Есмахан.

2.Өсімдік дүниесіне (фитонимдер) байланысты атаулар: Аққайың, Талдыкөл, Алмалы, Алмаағашы.

3.Түске байланысты атаулар: Ақжайық, Ақтоғай, Сарытоғай.

4.Жер бетінің бедер сипатына қарай қойылған атаулар: Жалғансай, Құрсай, Бақсай.

5.Елдің қоғамдық өмірі мен тұрмысы жайында мағлұмат беретін атаулар: Еңбекшіл, Алға, Ортақшыл, Лесхоз, Береке.

6.Мигроотопонимдер. Кейбір атаулар еліміздің басқа облыс, аудан немесе ауылдарында қайталанып отырады. Бұндай топонимдер мигроотопонимдер деп аталады. Мысалы: Ақтоғай (Қарағанды облысындағы аудан), Ақжайық (Батыс Қазақстан облысында аудан, ауыл атауы), Есбол (көршілес Индер ауданындағы ауыл), Алмалы (Батыс Қазақстан облысы Ақжайық ауданындағы ауыл)

Қорыта келгенде, Махамбет ауданы топонимиясы ата-бабамыздың данышпандығы мен көрегендігін, тапқырлығы мен танымпаздығын байқатады. Әрбір атау – көнеден хабар бере алатын баға жетпес тарихи мұра.

Пайдаланылған дереккөздер тізімі

1. Никонов В.Введение в топонимику. М.: Наука, 1965. – 180б.
2. Болғанбаев Ө.Қазақ тілінің лексикологиясы. Алматы:Мектеп,1979
3. Орталық Қазақстанның жер-су аттары. Алматы:Ғылым,1989
4. Ержанова Ұ. Ақжайық өңірінің топонимиясы. Алматы:Арыс,2001
5. Жүнісов Д. Өзен –көл атаулары. Алматы:Қазақстан,1991
6. Жанұзақ Т. Тарихи жер-су аттарының түптөркіні. Алматы:Сөздік-словарь,2010
7. Қожанұлы М. Атырау облысының жер-су аттары. Астана,2005
8. Атырау облысының топонимикалық атауларының анықтамалығы. Атырау,2006
9. Әбдрахманов Ә. Топонимика және этимология

ШЫҒЫС ҚАЗАҚСТАН ЭКОНОМИКАЛЫҚ АУДАНЫНДА ОРНАЛАСҚАН КӨЛДЕРДІ РЕКРЕАЦИЯЛЫҚ ТҰРҒЫДАН БАҒАЛАУ

Хакимова М.С., Педагогика ғылымдарының магистрі, география пәні мұғалімі
Әлихан Бөкейхан атындағы №76 мектеп лицейі, Астана, Қазақстан

Аннотация: Бұл мақалада кез келген экономикалық аудандағы көлдерді рекреациялық тұрғыдан бағалаудың әдіс-тәсілдері көрсетілген. Осы әдіс-тәсілдерді қолдана отырып, Қазақстанның Шығыс экономикалық ауданының ірі көлдерін рекреациялық тұрғыдан бағалаудың нәтижесі туралы жазылған. Бұл әдісті жағажай немесе емдік-сауықтыру туризмін дамыту мақсатында пайдалануға болады.

Аннотация: В данной статье описаны методы рекреационной оценки озер любого экономического района. С использованием этих методов изложены результаты рекреационной оценки крупных озер Восточного экономического района Казахстана. Этот метод можно использовать для развития пляжного или оздоровительного туризма.

Abstract: This article describes the methodology for recreational assessment of lakes in any economic region. Using these methods, the results of a recreational assessment of large lakes in the Eastern economic region of Kazakhstan are presented. This method can be used to develop beach or health tourism.

Демалысты ұйымдастыруда су объектілері маңызды рөл атқарады. Демалу мен спорттың әртүрлі түрлерімен шұғылдану мүмкіндігі (жүзу, қайықтармен серуендеу, желкенді қайық, су

шаңғысы, балық аулау және т.б.), жағалау ландшафттарының эстетикалық әсері су объектілерінің табиғи емдік орындары ретінде қарастыруға мүмкіндік береді. Рекреациялық объектілер мен қысқа мерзімді демалыс орындарының көп бөлігі су объектілерінің жағасында немесе маңында орналасқан [1].

Қазіргі география ғылымында адамның күш-қуатын қалпына келтіру мәселелерін рекреациялық география қарастырады. Рекреациялық география экономикалық, физикалық, медициналық және т.б. география ғылымдарымен байланысты. Рекреациялық ресурстарға табиғат компоненттері: климат жағдайы, жер бедері, минералды және термальды бұлақтар және өсімдік жамылғысы жатады [2].

Шығыс Қазақстанның су ресурсы өзен, көл, бөген, мұздық, батпақ, жер асты суларынан тұрады. Облыста жалпы ауданы 896 км² болатын 1967 көл бар. Олардағы судың көлемі 7 км³. Жалпы көлдердің ішінде 91 көлдің әрбіреуінің аумағы 1 км²-ден асады. Ең ірі Зайсан көлі қазіргі кезде Бұқтырма бөгенімен ұласып кеткен. Аумағы жағынан екінші – Марқакөл көлі. Су айдынының аумағы 449 км², суының көлемі 6,6 км³. Көлдердің пайда болуы әртүрлі табиғат үрдістеріне негізделген. Зайсан, Марқакөл, Алакөл сияқты ірі көлдер тектоникалық үрдістер нәтижесінде пайда болса, таулы аймақтардағы көлдер мұздықтардың, кейбір көлдер эрозия, дефляция т.б. әсерінен пайда болады [3].

Зерттеуге алынып отырған объектілерді (Алакөл, Марқакөл, Зайсан, Сібе, Окуньки) рекреациялық іс-әрекет үшін функционалды бағалау С.В. Ахматовтың ұсынған әдісі бойынша жүргізілді(кесте 1)[4].

Кесте 1 - Су объектілеріндегі рекреация түрлері

Рекреациялық демалыс топтары	Рекреациялық демалыс түрлері
I. S-жағажай – шомылу демалысы	Шомылу, әуе ваннасын қабылдау т.б
II. B –кемелерді пайдалана отырып демалу (boat – қайық).	Bs – желкенді қайықпен демалу (sail – желкен). Bo – еспе қайықпен демалу (oar – еспе). Bm – моторлы қайықпен демалу (motor – қозғалтқыш).
III. F –балық аулау (to fish, fishing – балық аулау)	Fb – қайықтан балық аулау (boat – қайық) Fs – жағадан балық аулау (shore – жаға) Fi – мұз үстінде балық аулау (ice – мұз)
IV. H – аңшылық (to hunt – аңшылық, аң аулау)	Hw – суда жүзетін құстарды аулау (waterfowl –суда жүзетін құс)
V. E – экстрималды спорт түрлері	Ew – виндсерфинг (windsurfing) Ed – дайвинг (diving) Ek – кайтинг (kiting) Es – скейтрейсинг (skateracing)

Көлдердің рекреациялық жарамдылық коэффициенті келесі формула бойынша анықталды:

$$\sum_{ржк} = \sum_{түрі} + \sum_{ск} / 3 \quad (1)$$

$\sum_{ржк}$ – рекреациялық жарамдылықтың жалпы коэффициенті

$\sum_{түрі}$ – алынып отырған су объектісіндегі рекреациялық іс-әрекеттің саны

$\sum_{ск}$ – рекреациялық іс-әрекет түрлерінің сапасындағы коэффициент соммасы;

3 – рекреациялық шарттың сапасының ең жоғарғы баллы.

Көлдердің рекреациялық жарамдылық коэффициенті $\sum_{ржк}$ 7 – ден төмен болса рекреациялық әлеуеті төмен, $\sum_{ржк}$ 7 мен 14 аралығында болса рекреациялық әлеуеті орташа, ал егер $\sum_{ржк}$ 14-тен жоғары болса су объектілерінің жағдайы жоғары деп есептеледі. Барлық

рекреациялық іс-әрекеттің 12 түріде өте жақсы коэффициентпен бағаланса, максималды рекреациялық коэффициент $\Sigma_{ржк-23}$ болады.

Рекреациялық демалыс түрлеріне беріліп отырған индекстер 3 баллдық шкала бойынша бағаланды.

Алакөл көлінің жиынтық рекреациялық жарамдылық коэффициенті (1) формула бойынша есептелді

$$\Sigma_{ржк}(S3+Bs1+Bo2+Bm3+Fb3+Fs1+Fi3+Hw3+Ew2+Ed1+Ek2+Es1)=12+25/3=20.3$$

Жоғарыда келтірілген (1) формуласымен есептеудің нәтижелеріне сәйкес өте жақсы жағдай Алакөл көлінің су айдынында шомылуға (S3), моторлы қайықпен серуендеуге (Bm3), қайықтан балық аулауға (Fb3), мұз үстінде балық аулауға (Fi3), суда жүзетін құстарды аулауға (Hw3), ал жақсы жағдай еспе қайықпен серуендеуге (Bo2), виндсерфинг (Ew2) пен кайтингке (Ek2), сонымен қатар қанағаттанарлық жағдай желкенді қайықпен серуендеуге (Bs1), жағадан балық аулауға (Fs1), дайвинг (Ed1) пен скейтрейсингке (Es1) жасалғанын білуге болады.

Зайсан көлінің жиынтық рекреациялық жарамдылық коэффициенті (1) формула бойынша есептелді

$$\Sigma_{ржк}(S2+Bo1+Bm2+Fb3+Fs3+Fi3+Hw2)=7+16/3=12,3$$

Өте жақсы жағдай Зайсан көлінде балық аулаудың барлық түрлеріне (Fb3), (Fi3), (Fs3), ал жақсы жағдай су айдынында шомылуға (S2), моторлы қайықпен серуендеуге (Bm2), суда жүзетін құстарды аулауға (Hw2), сонымен қатар қанағаттанарлық жағдай еспе қайықпен серуендеуге (Bo2) жасалғанын білуге болады. Ал экстрималды спорт түрлерінің мүлдем дамымағанын байқауға болады.

Марқакөл көлінің жиынтық рекреациялық жарамдылық коэффициенті (1) формула бойынша есептелді

$$\Sigma_{ржк}(S1+Bo1+Bm2+Fb3+Fs3+Fi3+Hw0)=7+13/3=11,3$$

Есептеу нәтижесінде өте жақсы жағдай Марқакөл көлінде балық аулаудың барлық түрлеріне (Fb3), (Fi3), (Fs3), ал жақсы жағдай моторлы қайықпен серуендеуге (Bm2), сонымен қатар қанағаттанарлық жағдай су айдынында шомылуға (S1), еспе қайықпен серуендеуге (Bo1) жасалғанын білуге болады. Суда жүзетін құстарды Марқакөл қорық болғандықтан атуға болмайды, сондықтан (Hw0) деп есептедік. Сонымен қатар экстрималды спорт түрлерінің мүлдем дамымағанын байқауға болады.

Окуньки көлінің жиынтық рекреациялық жарамдылық коэффициенті (1) формула бойынша есептелді

$$\Sigma_{ржк}(S3+Bm2+Fb1+Fs3+Fi2+Hw2)=6+13/3=10.3$$

Окуньки көлінде өте жақсы жағдай су айдынында шомылуға (S3), жағадан балық аулауға (Fs3), ал жақсы жағдай моторлы қайықпен серуендеуге (Bm2), мұз үстінде балық аулауға (Fi2), суда жүзетін құстарды аулауға (Hw3), сонымен қатар қанағаттанарлық жағдай қайықтан балық аулауға (Fb1) жасалғанын білуге болады. Сонымен қатар экстрималды спорт түрлерінің мүлдем дамымағанын байқауға болады.

Сібе көлінің жиынтық рекреациялық жарамдылық коэффициенті (1) формула бойынша есептелді

$$\Sigma_{ржк}(S3+Bo1+Bm2+Fb1+Fs2+Fi2+Hw2+Ed3)=8+16/3=13.3$$

Есептеу нәтижелеріне сәйкес өте жақсы жағдай Сібе көлінде су айдынында шомылуға (S3), суы мөлдір болғандықтан дайвингқа (Ed3), ал жақсы жағдай моторлы қайықпен серуендеуге (Bm2), жағадан балық аулауға (Fs2), мұз үстінде балық аулауға (Fi2), суда жүзетін құстарды аулауға (Hw2), сонымен қатар қанағаттанарлық жағдай еспе қайықпен серуендеуге (Bo1), қайықтан балық аулауға (Fb1) жасалғанын білуге болады.

Барлық көлдерде демалуға жақсы жағдай жасалған, дегенменде ең жоғары коэффициентпен Алакөл көлі бағаланды. Алакөл көлінде шомылу, қайықтың барлық түрімен серуендеу, балық аулаудың барлық түрімен шұғылдану, аңшылықпен айналысу, спорттың экстрималды түрлерімен шұғылдану, яғни осы рекреациялық демалыстың барлық түрлері

жақсы дамыған. Алакөл көлі Шығыс Қазақстан облысындағы туризм мен демалысты ұйымдастыруға ең қолайлы су объектісі болып табылады.

Рекреациялық жарамдылық коэффициенті бойынша келесі Сібе көлі. Сібе көлінде маңызды рекреациялық демалыс түрлерін дамытуға болады. Олар шомылу мен экстрималды спорт түрі (дайвинг). Көлдің суы мөлдір болғандықтан дайвинг өте жақсы дамыған. Жылда Сібе көлінде дайвингтан халықаралық жарыстартар өткізіледі. Орташа деңгейде моторлы қайықпен серуендеу, жағадан балық аулау, мұз үстінде балық аулау, суда жүзетін құстарды аулау рекреациялық демалыс түрлерін дамытуға болады. Ал басқа рекреациялық демалыс түрлерінің бұл көлде дамымағанын байқауға болады.

Рекреациялық жарамдылығы жағынан келесі Зайсан көлі болып табылады. Зайсан көлінде негізінен балық аулау демалыс түрі өте жақсы дамыған. Сол себептен де жергілікті тұрғындар балық аулау шаруашылығымен айналысады. Басқа рекреациялық демалыс түрлері жақсы дамымаған. Сондай-ақ экстрималды спорт түрлерінің дамымағанын байқауға болады.

Марқакөл көлінің рекреациялық жарамдылығы төмен болып табылады. Себебі: Марқакөл көлінде де балық аулау ғана өте жақсы жағдай жасалған. Марқакөл көлі тау етегінде орналасқандықтан жағажайлық демалысты ұйымдастыруға қолайсыз. Сондай-ақ басқа да рекреациялық демалыс түрлерін дамытуға қолайсыз болып табылады.

Көлдерді рекреациялық тұрғыдан бағалау кезінде ең төменгі коэффициент Окуньки көлінде шықты. Себебі, рекреациялық демалыс түрлері басқа көлдерге қарағанда, өте аз дамыған. Тек шомылу, жағажайлық демалыс пен жағадан балық аулау түрлері ғана жақсы дамыған.

Шығыс Қазақстан аумағы бай табиғи жер бедерлерімен ерекшеленеді шөлімен, қырларымен, тайгасымен, биік тауларымен, көп өзендері және көлдерімен.

Облыстың өңірлеріне тән 5 басты туризм түрлерін ерекше атап өтуге болады:

- 1) экологиялық туризм (Катонқарағай, Күршім аудандарында және Риддер қаласында);
- 2) мәдени – танымдық (Семей қ., Абай және Ұлан аудандары);
- 3) емдеу - сауықтыру (Катонқарағай, Үржар аудандары);
- 4) жағажай (Зырян, Ұлан, Күршім аудандарында);
- 5) тау шаңғысы (Глубокое, Зырян аудандары және Риддер қ.) [5].

Соның ішінде емдеу-сауықтыру, жағажай туризм түрлерін көлдерде дамытуға болады.

Шығыс Қазақстан экономикалық ауданы туризм саласында өзінің әсем табиғи ерекшеліктерімен бәсекеге қабілетті болып табылады. Сондықтан да туризмнің негізгі жағажайлық, емдік-сауықтыру, экстрималды спорт түрлерін облыс аумағындағы ірі көлдерде дамытуға болады. Осы себептен біз облыс аумағындағы ірі көлдерді рекреациялық тұрғыдан бағалау арқылы, қай су айдынында туризмді дамытуға болатындығын анықтадық. Болашақта осы көрсеткіштер бойынша көлдер жағасында демалыс орындарын ұйымдастыруға болады. Дегенменде рекреациялық демалыс орындарын ластап, табиғи бейнесін жоғалтуға болмайды. Осы жағдай жағажай туризмін дамытудағы аса маңызды мәселелердің бірі болып отыр.

Пайдаланылған дереккөздер тізімі

1. Джаналеева К.М., Мукаев Ж.Т. Эколого-геохимическая оценка почв территориально рекреационных систем бассейна озера Алаколь // Вестник КазНТУ им. К.И.Сатпаева. – 2014.-№4. С. 33-40
2. Ахматов С.В. Краткий анализ руководства по описанию озер «Lake Survey form field Guide» // Возможности развития туризма Сибирского региона и сопредельных территорий: Материалы 5-й Междунар. конф. Томск, 2004.
3. «Шығыс Қазақстан облысы» энциклопедия- «Алматы» 2014.-С.21-22.
4. Ахматов С.В. Основные положения рекреационной лимнологии // Вестник Томского гос. универ. – 2010. – №3. – С. 169-171.
5. Шығыс Қазақстан облысының аумақтарын дамытудың 2011-2015 жылдарға арналған бағдарламасы, Өскемен қ., 2013 жыл

PROBLEMS AND OPPORTUNITIES FOR SPACE TOURISM DEVELOPMENT IN BAIKONUR COSMODROME

Kozhanazar A.Sh., PhD student, 2-year Specialty “Tourism” L.N. Gumilyov Eurasian National University

Rsaldin Y.S., PhD student, 1-year Specialty “Tourism” L.N. Gumilyov Eurasian National University

Scientific consultant - Tleubayeva A.T., PhD., associate professor Tourism departments, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan

Abstract: The Baikonur Spaceport in Kazakhstan has been a key player in the global space industry for decades. As the landscape of space exploration evolves, the spaceport faces a myriad of challenges and opportunities, particularly in the realm of space tourism. This abstract explores the interconnection between the evolution of the Baikonur Spaceport and the burgeoning field of space tourism.

The challenges faced by Baikonur include the need for modernizing infrastructure to accommodate space tourists, developing a robust regulatory framework for safe and ethical space tourism operations, and addressing public perceptions and awareness regarding the safety and benefits of space tourism. These challenges are coupled with opportunities such as fostering international collaboration to enhance space tourism offerings, diversifying the local economy through tourism-related industries, and leveraging technological advancements to make space travel more accessible and appealing to tourists.

Key words: Space Tourism, Kazakhstan, Baikonur Cosmodrome, Economic Potential

Introduction

The Baikonur Spaceport in Kazakhstan stands as a historic landmark in the realm of space exploration, serving as a launchpad for numerous space missions and scientific endeavors since its establishment. Over the years, Baikonur has witnessed significant advancements in space technology and has played a pivotal role in shaping our understanding of the universe.

As the landscape of space activities continues to evolve, with a growing interest in space tourism, the Baikonur Spaceport faces both challenges and opportunities in adapting to this new era. This introduction sets the stage for exploring the dynamic relationship between the evolution of Baikonur Spaceport and the emerging field of space tourism.

Baikonur's rich history, strategic location, and technical capabilities position it as a key player in the global space industry. However, the transition towards accommodating space tourists brings forth a set of unique challenges that need to be addressed, ranging from infrastructure upgrades to regulatory frameworks and public perception.

At the same time, Baikonur also presents exciting opportunities in the realm of space tourism. Leveraging its existing infrastructure, international collaborations, and technological innovations, Baikonur can unlock new avenues for economic growth, scientific exploration, and international cooperation in space endeavors.

This introduction lays the groundwork for delving deeper into the challenges and opportunities that lie ahead for Baikonur Spaceport in the context of space tourism, highlighting its potential to thrive as a leading hub for space exploration and tourism activities on a global scale.

Space travel

Space tourism is an area that has emerged as a result of the integration of large-scale production services into the global tourism sector, such as the space industry □1□. Space tourism was an idea proposed in 1961 by Barron Hilton, the owner of Hilton Hotels. He suggested the idea of creating space hotels for the American Astronautical Society (AAS). "If space experts provide the possibility of building hotels in space, it will lead to significant changes in the hospitality industry," he said. Hilton also mentioned: "If profits exceed the cost of production, space hotels will become a reality. In the future, we can offer Hilton hotels as a franchise in space." A daily tour to Hilton's space hotel, which consists of 5,000 rooms, is estimated to cost around \$15,000 □2□.

In 1981, Robert Truax developed the VolksRocket X-3 (also known as Arriba One or Skycycle X-3), which could be reused for space tourism □3□.

In 1984, David M. Ashford presented a special project of reusable rockets for space tourism. Ashford has published numerous articles and books on this topic. His project "Creating an orbit for space tourism" gained recognition □4□.

In 1985, Gary Hudson, the president of Pacific American Launch Systems, presented the conceptual design of a single-stage air-spacecraft called "Phoenix" to the public. That year, the company partnered with the tourism company "Society Expeditions" to launch the "Project Space Voyage." For a payment of \$50,000, anyone could have the opportunity to reach low Earth orbit in a short period. However, the project was put on hold due to insufficient participants, and the development of the "Phoenix" engine was halted due to lack of investment □5□.

On April 28, 2001, the first space tourist Dennis Tito embarked on space tourism aboard the "Soyuz TM-32" spacecraft. Following his space journey, extensive research was conducted to assess the level of interest and public perception towards space tourism.

During his six-day stay aboard the International Space Station (ISS), Dennis Tito marveled at the Earth's curvature and enjoyed opera performances. To achieve this opportunity, Tito spent an extended period at Russia's "Star City" training center. He obtained permission from all partners of the ISS program and purchased a \$20 million space ticket for himself. Initially, NASA was against the excursion, but Tito and his Russian guides managed to calm opposition. Tito's successful stay aboard the ISS demonstrated the feasibility of space tourism as a long-term business venture □6□.

The most significant point representing humanity's journey into space is located in Kazakhstan. This is the Baikonur Cosmodrome, where the first manned spacecraft was launched in the history of mankind. Baikonur, serving as a focal point for the space industry, holds great potential for Kazakhstan as both a center of space exploration and a tourist destination.

Exploring the Challenges and Opportunities in the Evolution of Kazakhstan's Baikonur Spaceport

Currently, there are more than 35 spaceports around the world. Among them, only the "Baikonur" spaceport in Kazakhstan and Space X are capable of conducting manned flights. This spaceport takes the lead in space research, astronaut missions, spacecraft launches, and payload transportation. However, the operation of the spaceport is managed by Russia □7□.

After the end of the Soviet Union era, all the newly independent countries faced social and economic crises. The status of the spaceport, initially managed by Russia, was uncertain. Kazakhstan lacked the financial and operational capacity to run the spaceport independently. This crisis led to a halt in all space-related activities, forcing Kazakhstan to collaborate with other newly independent countries, including Russia, to operate the spaceport. In 1994, the "Baikonur" spaceport (including the city of Baikonur) was leased to Russia for 20 years for \$115 million. The lease payment to Kazakhstan included various military supplies, technical assistance, and partial cash payments.

In 1999, after the crash of the "Raduga" Russian military satellite, the Republic of Kazakhstan banned rocket launches from the spaceport. This led to significant tensions between the two parties. However, rocket launches were permitted again after two weeks □8□.

On January 9-10, 2004, an agreement was reached between the two countries in Astana regarding the beneficial use of the "Baikonur" spaceport. According to this agreement, the usage period of the "Baikonur" spaceport was extended until 2050 □9□.

In late 2004, plans were announced for the construction of the "Bayterek" space rocket launch complex at the "Baikonur" spaceport. The "Bayterek" complex was supposed to launch payloads into space using Russia's "Angara" rocket carrier. However, this program did not yield positive results.

Kazakhstan's space industry comprises the "Baikonur" spaceport, "KazKosmos," and the "Kazakhstan Garish Sapary" research institute. According to data from 2012, the "Baikonur" spaceport continues to lead globally, launching 21 carrier rockets into space annually. Over a span of 50 years, a total of 1,500 spacecraft and 100 intercontinental ballistic missiles have been launched from the "Baikonur" spaceport, testing 38 rocket types and 80 spacecraft.

Due to threats that the "Baikonur" spaceport may only handle 10% of general launches by the 2030s, as Russia initiated the construction of its "Vostochny" spaceport in the Amur region, in 2010,

the President of KazKosmos stated that Kazakhstan would independently manage the "Baikonur" spaceport's operations starting from 2014 □10, 11□.

Kazakhstan indeed hosts the largest and most active spaceport in the world today. The country has established itself internationally and has shown rapid economic growth. It has the capacity to independently operate the "Baikonur" spaceport and its entire space industry.

The space industry is interconnected with various economic sectors. Advancements in the space industry can breathe life into all sectors of the economy. There is also potential to develop space tourism through advancements in the space industry. However, evaluating this potential is necessary before implementing space tourism in Kazakhstan's space industry. Considering that space tourism is still in its infancy globally, with the first space tourist launched from this spaceport, it is beneficial for Kazakhstan to include space tourism in its space industry activities in the near future. This could even lead to making the country's space industry a leading sector and open up avenues for development. Below is an analysis of developing space tourism through Kazakhstan's space industry using the SWOT analysis (Table 1).

Table 1 - Baikonur Cosmodrome SWOT Analysis

Advantages:

- Ownership of the largest, most active, and highest number of total and commercial launches, the "Baikonur" spaceport is ranked first globally.
- Existence of domestic demand for space services in the country's economy.
- State support for the development of space activities.
- Availability of investment opportunities and external connections.
- Continuation of Kazakhstan's work in remote sensing systems and spacecraft manufacturing.
- Being the sole point of realization for orbital space tourism.
- Favorable geographical location, located at the intersection of all air, rail, and road networks in the middle of Europe and Asia.
- High demand for monitoring and participating in Kazakhstan's space launches, making it an attractive tourist destination.
- Opportunity for Kazakhstan to participate in international space activities through space tourism

Opportunities:

- Increasing demand for space exploration.
- Potential for utilizing the spaceport infrastructure for space tourism.

Weaknesses:

- The long-term lease of the "Baikonur" spaceport to Russia for 50 years.
- The spaceport being used by tenants as a temporary facility without infrastructure renewal.
- The rent from the "Baikonur" Launch Pad being used in Kazakhstan's economy for consumption rather than renewing the spaceport's assets.
- Continued use of rocket designs from half a century ago.
- Lack of production of modern technological vehicles.
- Environmental harm caused by the current carrier rocket vehicles.
- Non-compliance with agreements.
- Financial difficulties.
- Shortage of experienced experts in space technology.
- Lack of knowledge and interest among Kazakhstan citizens in space tourism.
- Inability to guarantee 100% safe journeys for space tourists due to the possibility of accidents during flights.
- Limited capacity of vehicles to carry multiple tourists.
- Failure to embrace the potential of space tourism by the country.
- Lack of comfortable transportation routes and air transfers from regional areas to the spaceport compared to major cities

Threats:

- Russia initiating the construction of the new "Vostochny" (Eastern) spaceport.
- Potential exhaustion of resources over the 50-year period leading to aging and depreciation issues.

- Possibility of collaborating with sister countries in the production of carrier vehicles for orbital space tourism.
- Utilization of the Baikonur space launch areas as tourist destinations.
- Opportunity to use space opportunities in Kazakhstan's tourism promotion.
- Access to the future major tourist market in China and benefiting from the high-income group.
- Creation of employment opportunities.

Sours: compiled by the authors

Space tourism consists of two important types: orbital and suborbital space tourism. Each of these represents a major category of space tourism with its own medical, technological, legal, and cost-related characteristics. It is crucial to choose one of these two types for implementing space tourism in Kazakhstan. The spaceport located in Kazakhstan is capable of conducting only orbital space launches. Therefore, orbital space tourism stands out as the primary focus for Kazakhstan.

Conclusion

In conclusion, Kazakhstan's "Baikonur" spaceport presents both significant strengths and notable weaknesses in its role within the global space industry. Its status as the largest and most active spaceport globally, with a high number of launches and commercial activities, underscores its importance and potential for further development. However, challenges such as long-term leasing to Russia, outdated infrastructure, financial constraints, and safety concerns for space tourists pose substantial hurdles that must be addressed.

Despite these challenges, there are promising opportunities for Kazakhstan's space industry, including the growing demand for space exploration, potential collaborations with sister countries, utilization of spaceport infrastructure for tourism, and access to lucrative markets like China. These opportunities not only benefit the space industry but also have the potential to create employment opportunities and contribute to Kazakhstan's overall economic growth.

To mitigate threats such as increasing competition and technological advancements in the space sector, Kazakhstan must focus on modernizing its space infrastructure, fostering international partnerships, promoting space tourism, and investing in research and development. By doing so, Kazakhstan can position itself as a key player in the global space industry and leverage its unique strengths to navigate through challenges and capitalize on emerging opportunities in the ever-evolving space sector.

References:

- 1.Derek Webber, Space tourism: Its history, future and importance, Acta Astronautica, No 92 □electronic resource□: https://www.spaceportassociates.com/pdf/tourism_history.pdf
- 2.Barron Hilton,Hotels in Space, Preprint AAS 67-126, In:American Astronautical Society conference proceedings,1967 □electronic resource□: https://www.spacefuture.com/archive/hotels_insl
- 3.Chang Y.W., The first decade of commercial space tourism, Acta Astronautica, 2015, 108, 79-91 □electronic resource□: <http://dx.doi.org/10.1016/j.actaastro.2014.12.004>
- 4.Launius R., The long path to space tourism, 2014 □electronic resource□: <https://launiusr.wordpress.com/2014/01/27/the-long-path-to-space-tourism/> 30.03.2024
- 5.Hudson G., History of the Phoenix VTOL SSTO and recent developments single-stage launch systems, 1992 □electronic resource□: <https://www.researchgate.net/publication/253467497>
- 6.Adolph J., The recent boom in private space development and the necessity of an international framework embracing private property rights to encourage investment, The international lawyer, p.961 □electronic resource□: <https://core.ac.uk/download/pdf/216908125.pdf>
- 7.Eurasian Resertch İnstitute, Baykonur uzay üssünün jeostratejik ve jeopolitik önemi, □электронды ресурс□: <https://www.eurasian-research.org/publication/baykonur-uzay-ussunun-jeostratejik-ve-jeopolitik-onemi/?lang=tr>

8. Договор аренды комплекса "Байконур" между Правительством Российской Федерации и Правительством Республики Казахстан (с изменениями на 9 ноября 2018 года), □электронды ресурс□: <http://docs.cntd.ru/document/901756678>

9. Koshim A., Sergeeva A., Saparov K., Wendt J., Development of scientific tourism at Bailonur Cosmodrome Kazakhstan, *Geojournal of Tourism and Geosites*, 2019, No1, vol 24, p. 268

10. Suimenbaev B.T., Aknazarova R.B., "Aktual'nye Problemy Ekologii" (Current Problems of the Environment), KarMU conference, 2002, p.1.

11. Eurasian Reserch Institute, Baykonur uzay üssünün jeostratejik ve jeopolitik önemi, □электронды ресурс□: <https://www.eurasian-research.org/publication/baykonur-uzay-ussunun-jeostratejik-ve-jeopolitik-onemi/?lang=tr>

THE EQONAG SYSTEM IN TOURISM: SPACE TOURISM AND DIGITAL TRANSFORMATION

Rsaldin Y.S., PhD student, 1-year Specialty "Tourism" L.N. Gumilyov Eurasian National University

Kozhanazar A.Sh., PhD student, 2-year Specialty "Tourism" L.N. Gumilyov Eurasian National University

Scientific consultant - Tleubayeva A.T., PhD., associate professor Tourism departments, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan

Abstract: This article delves into the impact of digitization on the advancement of tourism in Kazakhstan and its significance in enhancing the competitiveness of the national tourism sector globally. It sheds light on key aspects of implementing digital technologies such as artificial intelligence, big data analysis, blockchain, and the Internet of Things, as well as exploring the realm of space tourism and their influence on enhancing service quality, optimizing prices, tailoring offerings to individuals, and managing risks.

The authors meticulously examine innovative solutions like the eQonaq system and their role in refining data processing, simplifying procedures for tourists and hotels, and ensuring security and migration control. The findings of the research underscore that digitization plays a pivotal role in elevating Kazakhstan's appeal as a tourist destination, stimulating economic growth, and fostering widespread adoption of digital platforms within the industry.

In the conclusion, the article emphasizes the importance of embracing new technologies, cultivating requisite skills, and establishing appropriate legal frameworks to safeguard data security and protect consumer rights.

Key words: tourism digitalization, blockchain, space tourism, tourism 4.0, eQonaq system.

The advancement of digitalization in tourism is rapidly transforming the industry, integrating digital technologies into various tourist activities. This integration, facilitated by innovative solutions such as artificial intelligence, big data, blockchain, and the Internet of Things, primarily aims at enhancing service quality, optimizing prices, and improving risk management.

However, it's important to acknowledge that digitalization brings forth new demands concerning staff expertise, data security, and consumer rights protection. Effectively managing this transformation necessitates a holistic approach, encompassing infrastructure development, boosting digital literacy, and fostering an innovative ecosystem.

Digitalization, also known as digital transformation, entails actively incorporating modern technologies into a company's operational framework to enhance overall efficiency. Consequently, businesses within the tourism sector need to demonstrate flexibility, ensuring reliable infrastructure and providing digital skills training for their workforce to transition smoothly to digital platforms [1].

Technological innovations like virtual and augmented reality offer immersive experiences, enabling potential tourists to virtually explore destinations. Additionally, blockchain technology ensures secure and transparent transactions, bolstering trust and efficiency in booking and payments [2].

The term Tourism 4.0 encapsulates the contemporary approach of leveraging big data collected from diverse tourist destinations to curate personalized information spaces for tourist resources.

The current state of tourism in Kazakhstan within the digitalization context can be summarized as follows:

- The domestic tourism market sees an estimated 6-8 million visitors annually. However, the uptake of online purchases for tourist services remains low, indicating untapped potential for growth. Approximately 400,000 people currently purchase airline tickets online, signaling the initial phase of transitioning to digital transactions.

- Enhancing the quality of tourist services and infrastructure is imperative to attract both local and international visitors. With only 2-3% of Kazakhstan's destinations attracting foreign tourists, there's a clear need for developing a more diverse and high-quality tourist offering.

Modern tourism is going through a period of intense change and innovation, where space tourism and digital transformation are playing a key role in transforming the industry. In this paper, we look at how the eQonaq system is becoming an integral part of the tourism industry, combining the opportunities of space tourism with the benefits of digital technology.

Space tourism, long a subject of scientific fantasy, is becoming a reality thanks to bold initiatives and advanced technologies. At the same time, digital transformation, penetrating various spheres of life, is redefining the way we travel and interact with customers. In the context of such changes, eQonaq acts as an important element in merging these two worlds, offering unique opportunities for travelers and travel industry businesses.

Next, we will explore how this system contributes to space tourism, simplifies processes for tourists and provides security and migration control. The research findings will allow us to understand how digital transformation affects the competitiveness of the tourism industry in Kazakhstan and how the eQonaq system is becoming a key element in this process.

Thus, space tourism emerges as one of the most innovative and promising sectors in modern tourism, blending high technology, space exploration, and digitization. This field began gaining momentum in the early 21st century and continues to attract interest, providing unparalleled opportunities for travel beyond the confines of Earth.

Key players in the space tourism market include SpaceX, Blue Origin, and Virgin Galactic, which are developing reusable spacecraft for short suborbital and orbital flights. Digitization plays a paramount role in the development of space tourism, ensuring the safety and efficiency of travel. Modern technologies such as artificial intelligence (AI) and big data are used for flight modeling, risk analysis, and management of complex spacecraft systems [3].

The main trends in space tourism include a decrease in the cost of flights due to rocket reusability, an increase in the number of offered destinations, including suborbital flights, visits to the International Space Station (ISS), and, in the future, lunar flights. There is a growing interest in creating space hotels and developing infrastructure for long-term stays in space.

Some data on space tourism: The first space tourist was Dennis Tito, who paid for his trip to space. The flight to the International Space Station (ISS) took place in 2001, with a cost of around \$20 million.

As of the beginning of 2023, fewer than 20 people have traveled to space as space tourists, excluding professional astronauts and cosmonauts. The cost of space travel varies from \$200,000 to several tens of millions of dollars depending on the type of mission. Suborbital flights offered by Virgin Galactic are estimated to cost around \$250,000 per seat.

Companies in the space tourism sector are investing in the development of space hotels and modules on the ISS for commercial clients. SpaceX plans to send tourists not only to orbital stations but also to the Moon, and in the long term — to Mars. Projects for flights around the Moon are estimated to cost passengers hundreds of millions of dollars [4].

The modern world provides unique opportunities for the development of tourism, in which the space and digital segments merge, opening up new perspectives and horizons of travel. Combining these two destinations opens up amazing opportunities for adventure, exploration and entertainment, inspiring our imagination and expanding the boundaries of our journey.

Space tourism, which has become a reality thanks to bold initiatives and advanced technologies, offers an opportunity for earthlings to explore the expanses of space, experience previously unseen emotions and experience unique adventures beyond our planet.

On the other hand, the digital transformation in tourism opens up a whole world of virtual opportunities. From virtual excursions and travel to personalized programs and innovative booking and payment solutions, digital technologies are transforming the way we think about travel, making it more accessible, convenient and exciting.

Combining space and digital tourism opens up unique opportunities for us to create unforgettable journeys that will combine amazing space adventures with modern digital solutions. This new destination in the world of tourism stimulates our imagination, inspires new discoveries and opens up endless opportunities for exploration and entertainment.

Within the framework of Kazakhstan's digitization program, the eQonaq system has been developed, covering various aspects of modern technologies and digital solutions. The system is launched to promote sustainable and intensive development of the digital economy in the country, including the digitization of the tourism sector.

eQonaq is an innovative system that plays an important role in the development of digital tourism in Kazakhstan. Combining advanced technologies and care for tourists' comfort, the system offers a wide range of services and opportunities for anyone who wants to discover the beauty of our unique country.

One of the promising features of eQonaq is its convenient and intuitive interface. Thanks to the offered function, users can easily navigate through the multitude of available options and choose the most suitable ones for themselves. Moreover, the system supports multiple languages, making it accessible to tourists from around the world.

One of the main functions of eQonaq is the ability to book various types of tours and excursions. Tourists can choose routes, set dates, and simply organize their time. Additionally, the system provides the opportunity to evaluate services and leave reviews, helping other users make the right choice.

Additionally, eQonaq offers a guide to the attractions of Kazakhstan. Thanks to this feature, tourists can familiarize themselves with information about the most interesting places, museums, parks, etc., to create a detailed plan for their vacation.

One of the main advantages of eQonaq is its flexibility in adapting to various tourist needs. The system offers various types of transportation, accommodation, and individual guides to choose from.

The eQonaq ecosystem is an implemented system that represents a real breakthrough in the field of digital tourism in Kazakhstan. Combining convenience, extensive capabilities, and reliability, it becomes an indispensable tool for anyone who wants to explore this amazing country. Thanks to eQonaq, digital tourism in Kazakhstan reaches new heights, making travel accessible, diverse, and unforgettable.

It's important to highlight that the qonaq system in Kazakhstan stands out as a significant example of successfully integrating digital technologies into the tourism sector. This system plays a crucial role in enhancing the quality of tourist services while also boosting the efficiency of managing tourist flows and migration control (Table 1).

Table 1 – Features of the development of the eQonaq system in the Republic of Kazakhstan

№	Advantages of the eQonaq system	Characteristic aspects of the eQonaq system
1	Simplifies the registration process for foreign tourists	The implementation of this feature significantly simplifies the registration process for tourists in hotels, reducing administrative costs for both tourists and hotel staff. This enhances the overall comfort and attractiveness of Kazakhstan as a tourist destination.
2	The ability to collect and analyze data on tourist movements.	Thanks to this feature, government agencies and the tourism industry gain access to valuable data that can be used for planning and developing attractive tourist products, as well as for improving infrastructure and services.

3	Strengthens security, the system ensures effective immigration control.	Due to the increasing mobility of the world's population, ensuring the safety of all citizens and guests of our country becomes a top priority. This requires a comprehensive approach, including the improvement of the legislative framework, enhancing the efficiency of law enforcement agencies and special services, as well as the development of video surveillance and access control systems.
4	Contributes to the development of Kazakhstan's tourism industry.	This initiative aims to simplify access for foreign tourists to information and enhance interaction among stakeholders in the tourism market. It involves improving the quality of services provided by hotels and conducting marketing research to identify new tourism trends and preferences. This will enable Kazakhstan to become a more attractive and competitive tourist destination in the international market.
5	It represents a progressive step in harnessing digital technologies for the development of tourism in Kazakhstan.	This system not only facilitates the visit of foreign tourists to Kazakhstan but also creates favorable conditions for the development of the tourism sector, enhancing its competitiveness on the international level. This is achieved through improving the quality of services provided, implementing modern technologies, and attracting new investments into the tourism industry.
6	Flexibility in adapting to various tourists' needs is a key feature of this system.	It provides travelers with a choice of various modes of transportation, accommodation options, and individual guides. This allows each tourist to create their own unique and ideal itinerary, tailored to their preferences and budget. Such an approach ensures maximum comfort and enjoyment of the journey, enabling tourists to visit all the places of interest to them and gain unforgettable experiences.
Note -The table was compiled by the author based on the source [5, 6]		

The primary aspect of the eQonaq system is its streamlining of the registration process for foreign tourists, eliminating the necessity for them to visit migration police offices. This functionality significantly reduces administrative burdens for both tourists and hotel staff, enhancing the overall convenience and appeal of Kazakhstan as a tourist destination.

Another key feature of the eQonaq system is its capability to gather and analyze data on tourist movements. This empowers government agencies and businesses within the tourism sector to access valuable insights for planning and developing tourist products, as well as enhancing infrastructure and services.

A third crucial aspect is its role in bolstering security through effective migration control. This is particularly pertinent given global trends in rising population mobility and the imperative to ensure the safety of both citizens and visitors.

Moreover, eQonaq contributes to the advancement of Kazakhstan's tourism industry by facilitating access to information for foreign tourists and fostering better interaction among various stakeholders in the tourism market. This includes elevating the quality of services provided by hotels and enabling marketing research to identify emerging tourism trends and preferences.

It's noteworthy that the eQonaq system represents a significant stride in digitizing tourism in Kazakhstan. Beyond simplifying the process for foreign tourists visiting the country, it creates conducive conditions for the growth of the tourism sector. Notably, the system registered its one millionth tourist on September 30, 2023, with the majority of users hailing from Russia and Uzbekistan. Other top users include tourists from India, Kyrgyzstan, Turkey, Tajikistan, Germany, Mongolia, and the United States [7, 8].

The city of Almaty welcomed the highest number of foreign visitors, with 343 thousand tourists, followed by Astana with 174 thousand tourists. The top five destinations also include the Almaty

region, hosting 62 thousand tourists, the Atyrau region with 58 thousand tourists, and the Mangystau region with 52 thousand.

This system brings significant enhancements to the processing of data regarding foreign tourists. Notably, it enables hotels to streamline the registration process for foreign guests, eliminating the need for guests to visit migration police offices for registration. Over a thousand accommodation facilities are already integrated with the system, underscoring its widespread adoption.

As of the current operation of the "eQonaq" system, 1,829,733 tourists have been registered. In September 2023 alone, approximately 118 thousand notifications were recorded. This indicates a notable increase in tourist flow and activity within the tourism sector in Kazakhstan [9, 10].

The qonaq system effectively eliminates lengthy registration procedures, reducing waiting time and simplifying the process for both guests and hotel staff.

In conclusion, it can be emphasized that the digitization of tourism in Kazakhstan is an important direction in the development and strengthening of the competitiveness of the national tourism sector. The introduction of digital technologies contributes to improving the quality of services.

Innovative solutions, including the eQonaq system for accounting for foreign guests and monitoring tourist flow, demonstrate significant improvements in data processing, simplifying procedures for tourists and hotels, as well as strengthening security and migration control. These changes contribute to increasing the attractiveness of Kazakhstan as a tourist destination, stimulating economic growth, and promoting wider acceptance of digital platforms among the population and tourist enterprises.

Furthermore, it is worth noting that the eQonaq system is an example of a successful fusion of space tourism and digital transformation in tourism. Its role in simplifying processes for tourists, improving service and ensuring the safety of guests is becoming increasingly important in today's world, where the growing mobility of the population and the rapid development of technology play a key role.

The eQonaq system not only ensures a comfortable and safe stay for tourists in Kazakhstan, but also contributes to the development of the tourism industry in the country, making it more attractive to international visitors. Its successful implementation also emphasizes the importance of adapting to new technologies and developing appropriate skills to successfully compete in the global tourism arena.

Thus, the eQonaq system is an example of an innovative approach to improving the quality and efficiency of tourism services, demonstrating the potential of merging space and digital tourism in the modern world of travel.

References:

1. Polev V. Chto takoye tsifrovizatsiya predpriyatiya? [Electronic resource]. – URL: <https://blogic.ru/blog/chto-takoe-tsifrovizatsiya-predpriyatiya/> (Date of access: 09.03.2024).
2. Jiang C. A ten-year review analysis of the impact of digitalization on tourism development // Humanities and Social Sciences Communications № 10, 2023.
3. Starship's third flight test. [Electronic resource]. – <https://www.spacex.com/launches/mission/?missionId=starship-flight-3> (Date of access: 19.03.2024).
4. Cole S. Space tourism: prospects, positioning, and planning // Journal of Tourism Futures, 2016.
5. Spetsializirovannaya informatsionnaya sistema «eQonaq». [Electronic resource]. – URL: <https://eqonaq.kz/>.
6. Vazhnost' registratsii turistov v sisteme «eQonaq». [Electronic resource]. – URL: <https://atameken.kz/ru/news/49098-vazhnost-registratsii-turistov-v-sisteme/> (Date of access: 14.03.2024).
7. Kulakova L.I. Vnutrennie i vneshnie faktory, vliyayushchie na razvitie tsifrovoy ekonomiki v sfere turizma // Fundamental'nye issledovaniya № 3, 2020.
8. Shchedrina E. Yu., Moiseeva A.G., Khubulova B.V. Tsifrovoy turizm: kak industriya 4.0 povliyayet na turisticheskuyu otrasl' regiona // Sovremennaya nauka i innovatsii. Edition № 1, 2019.
9. Millionnogo inostrannogo turista zafiksirovali v Kazakhstane v 2023 godu v sisteme «eQonaq». [Electronic resource]. – URL: <https://tengri-travel.kz/my-country/millionnogo-inostrannogo-turista-zafiksirovali-kazahstane-512444/> (Date of access: 15.02.2024).
10. Kazakh Tourism recorded the millionth foreign tourist this year. [Electronic resource]. – URL: <https://qaztourism.kz/ru/press-center/all/1124/> (Date of access: 10.02.2024).

ПЕРСПЕКТИВЫ РАЗВИТИЯ САКРАЛЬНОГО ТУРИЗМА В АБАЙСКОЙ ОБЛАСТИ

С.М. Рустимова, докторант 1 курса,
Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан.
А.А. Жакупов, научный руководитель, PhD., доцент
Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан.

Аннотация. Данная тема является актуальной, так как в настоящее время развитие сакрального туризма в Республике Казахстан представляет интерес как для казахстанцев, так и для иностранных путешественников. Сакральный туризм является одним из наиболее привлекательных и перспективных направлений в туризме. Сакральный туризм направлен не только на обогащение духовного мира человека, но и на сохранение традиционных этнических культур.

В статье рассмотрены объекты, имеющие потенциал для развития природно-рекреационного (экологического), историко-археологического (исторического) и культурного туризма в Абайском регионе.

Аңдатпа. Аталған тақырып бүгінгі күні өзекті, өйткені қазіргі уақытта Қазақстан Республикасындағы қасиетті туризмнің дамуы қазақстандықтарды да, шетелдік саяхатшыларды да қызықтырады. Қасиетті жерлерге саяхат – туризмдегі ең тартымды және болашағы зор салалардың бірі. Қасиетті туризм адамның рухани дүниесін байытуға ғана емес, сонымен қатар дәстүрлі этникалық мәдениеттерді сақтауға бағытталған.

Мақалада Абай аймағындағы табиғи-рекреациялық (экологиялық), тарихи-археологиялық (тарихи) және мәдени туризмді дамытуға әлеуеті бар нысандар қарастырылған.

Abstract. This topic is relevant, since currently the development of sacred tourism in the Republic of Kazakhstan is of interest to both Kazakhstanis and foreign travelers. Sacred tourism is one of the most attractive and promising areas in tourism. Sacred tourism is aimed not only at enriching the spiritual world of man, but also at preserving traditional ethnic cultures.

The article examines objects that have potential for the development of natural-recreational (ecological), historical-archaeological (historical) and cultural tourism in the Abay region.

Абайскую область ежегодно посещают группы иностранных туристов, школьники, студенты, если учебные заведения организуют поездки, а учителя умеют заинтересовать своих подопечных.

Для привлечения туристов, которые все чаще выбирают Абайский район для исследования национального колорита и посещения музейных комплексов, а также местных святынь, улучшают инфраструктуру – в первую очередь, дороги, расширяют места для питания.

Как отметил на пресс-конференции в Региональной службе коммуникаций области Абай аким района, количество туристов год от года растёт. Если в 2021 году в районе побывали 30 433 человека, то уже в 2022 – 32 793.

Для повышения интереса туристов и развития этнотуризма за счет средств индивидуальных предпринимателей в 2022 году в местности Сырт Каскабулак была установлена юрта, где населению и туристам предлагается национальное питание. За счет средств местного бюджета проведен текущий ремонт памятника «Енлик-Кебек», – отметил аким Абайского района.

В 2024 году акиматом области планируется провести большую работу по развитию туризма.

В 2023 году 5 сельских округах установлен интернет, отремонтированы республиканские, областные, районные дороги. Все это создает благоприятные условия для приезжих туристов.

Для увеличения привлекательности туристических мест и обеспечения максимального информирования для посетителей аппарат акима области Абай завершил процесс цифрового преобразования основных туристических объектов региона.

Теперь в приложении 2GIS доступны подробные сведения об озере Алаколь, санатории «Барлык Арасан», музее Абая Жидебай-Борили, пещере Қоныр-әулие, памятнике Козы-Корпеш и Баян-Сулу, озере Шошкалы, Святом ключе, Ырғызбай Ата, Баянбай Ата, а также исторических курганах Елеке Сазы, сообщили в областном акимате.

В приложении представлена детальная карта региона с автомобильными и пешеходными маршрутами, охватывающая инфраструктуру дорог, туристические тропы и предприятия, действующие на территории. Интерактивные карты и маршруты позволят легко планировать поездку, обеспечивая удобство и комфорт [4].

Карточки каждой компании содержат всю необходимую информацию, включая контакты, отзывы пользователей и оценки. Туристы могут быстро получить полные сведения о местах, которые они собираются посетить.

Приложение 2GIS также предлагает полную информацию о зонах доступа, дорожных знаках, социально-значимых объектах, больницах, аптеках, магазинах, банкоматах, кафе, АЗС, СТО, местах стоянки и других общественных местах.

К примеру, не менее 14,5 тысяч человек посетили в 2023 году мемориальный музей-заповедник Абая «Жидебай-Бөрілі». Аким региона Нурлан Уранхаев на заседании Правительства отметил, что потенциал развития туризма в области Абай очень высок.

15 января 2018 года в г.Астана проведен 2-ой Республиканский форум с участием руководителей управлений культуры акиматов гг. Астаны, Алматы и областей, представителей рабочей группы, научно-экспертного совета, СМИ, ученых по реализации проекта «География сакральных мест Казахстана». В рамках форума состоялось торжественное открытие зала «Рухани жаңғыру» в Национальном музее РК;

В рамках форума обсуждены итоги работ, проведенных в рамках спецпроекта «География сакральных мест Казахстана» и другие вопросы, а также организованы выставка, посвященная сакральным местам Казахстана, презентация 2-го тома энциклопедии «Сакральный Казахстан».

На форуме озвучили итоги работ, проведенных по проекту «Сакральная география Казахстана», а также обсудили планы на последующие годы. В ходе работы Форума 5 объектов Семейского региона вошли в карту духовных святынь страны: музей Абая в Жидебае, мавзолейный комплекс «Абай-Шакарим», дом-музей Достоевского, музей «Алаш арыстары» и пещера Коныр-Аулие.

Более 100 исторических мест находится в Абайском районе. Все они описаны в романе-эпопее Мухтара Ауэзова «Путь Абая». Кроме того, на территории района работают 8 музеев, также расположены 40 памятников и около 40 парков и аллей. Количество туристов, желающих посетить эти сакральные места, с каждым годом увеличивается, для чего проводится соответствующая работа по развитию инфраструктуры.

В частности, туристическими объектами являются Государственный историко-культурный и литературно-мемориальный музей-заповедник Абая «Жидебай-Борили», некрополь в местности Акшоқы, пещера Коныр Аулие и др. На сегодняшний день в районе функционируют 5 гостиниц, 14 кафе, 5 столовых по пути обслуживания населения и приезжих туристов.

Согласно статистическим данным музеев района, в 2022 году количество туристов увеличилось на 142% или на 10 328 человек больше, чем в 2021 году, – рассказали в отделе физической культуры, спорта и туризма Абайского района. – Из года в год в район приезжает все больше гостей. Основную часть внутреннего туризма составляют студенты и школьники высших и средних специальных учебных заведений. Подавляющее большинство туристов приезжают в весенние, летние и осенние месяцы.

Безусловно, при таком богатом историческом и культурном наследии можно развивать этнотуризм, проводить литературные экскурсии для популяризации наследия Абая и Мухтара Ауэзова, рассказывать о великих личностях, родившихся здесь [5].

Для привлечения туристов за счет средств индивидуальных предпринимателей в 2022 году в селе Каскабулак была построена юрта, где гостям предлагают блюда национальной кухни. Также в Жидебае на территории музея индивидуальные предприниматели представили посетителям национальные блюда и памятные подарки.

К 125-летию юбилею Мухтара Ауэзова за счет средств местного бюджета произвели ремонт и модернизацию памятника «Енлик-Кебек». Двор комплекса паломников

благоустроили, памятник двоим возлюбленным реконструировали из бронзы. Установили арт-инсталляция в форме сердца [6].

Одно из святых мест, связанных с именем Абая – это урочище Жидебай. Здесь располагается фамильная усадьба потомков Кунанбая, ныне литературно-мемориальный музей Абая. В Жидебае прошли последние 10 лет жизни поэта. Здесь Абай написал 75-76 лирических стихов, «Слова назидания», осуществил переводы из Лермонтова и Крылова. Экспозиция дома-музея знакомит с жидебайским периодом жизни поэта.

Расположенный в центре евразийского континента, Жидебай стал центром притяжения всех интеллектуальных сил, своеобразной литературной Меккой.

Государственный заповедник-музей Абая является членом Международного Музейного Совета (ICOM), работает в тесном сотрудничестве с крупнейшими литературными музеями России.

В 30-40 км восточнее Жидебая в местности Такыр находится музей талантливого ученика и друга Абая – Кокбая Жанатаева [7].

Дом-музей «Алаш Арыстары – М.Ауэзов». В городской комплекс Государственного историко-культурного и литературно-мемориального заповедника-музея Абая входит дом-музей "Алаш арыстары – М. Ауэзов". В Семее много исторических мест связанных с Абаем, М.Ауэзовым. Одно из них дом Анир Молдабаева. Анир Молдабаев – воспитанник и земляк Абая. Год постройки дома неизвестен, а приобрел его Анир Молдабаев по купчей крепости у купца Москвина. Во время приездов в Семипалатинск Абай и его сыновья Акылбай, Абдрахман, Магауия, Турагул, Какитай останавливались в этом доме. В 20-е годы здесь жили М. Ауэзов, Ж. Аймаутов, М. Дулатов. В сентябре 1997 г. к 100-летию со дня рождения писателя Мухтара Омархановича Ауэзова в этом мемориальном доме открылась музейная экспозиция «Алаш арыстары и Мухтар Ауэзов». Экспозиции музея располагаются в четырёх залах, которые знакомят посетителей музея с жизнью и творчеством Мухтара Ауэзова, его общественной деятельностью, с представителями партии Алаш, национальной автономии Алаш [8].

Сакральное место – пещера Коныр-Аулие. В Абайском районе так же обустраивают пещеру Коныр-Аулие – священную как для местных жителей, так и ставшую местом паломничества для туристов.

Пещера Коныр-Аулие является сакральным местом, где бывал Абай, неоднократно ее посещал Мухтар Ауэзов. Поэтому такие места должны быть доступны отечественным и зарубежным туристам. С 2021 года в Восточном регионе Казахстана по программе «Рухани жаңғыру» ведется системная работа. Я думаю, что по ее завершению Коныр-Аулие станет еще более посещаемым местом.

Сведения об этой пещере восходят к далекой древности, но впервые научным языком она описана и исследована в начале 20 века. Писал об этой пещере и М. Ауэзов в своем романе «Путь Абая» [9].

Пещера в наши дни стала местом паломничества. Говорят, что еще в древности воины залечивали здесь раны в перерывах между боями, когда объявлялось временное перемирие. Воевать в священных местах считалось святотатством. И есть строгий обычай входить в пещеру и в воду только с чистыми помыслами, нельзя курить, неприлично выражаться, а женщинам быть с покрытой головой.

О чудодейственной силе озера свидетельствуют и современники. Говорят об исцелениях от наркомании и алкоголизма. Особенно озеро благосклонно к женщинам, которые не могут забеременеть. Говорят, что только за год после посещения озера почти два десятка женщин обрели счастье материнства.

Много загадок таит в себе чудо-озеро. И что скрыто под толстым слоем ледяной воды, не знает никто. Для спелеологов тут непочатый край работы. Возможно, именно здесь сокрыта разгадка величайшей тайны, над которой бьются вот уже несколько сот лет историки мира. У подножия пещеры есть древние захоронения – десятки могил казахских и джунгарских батыров, погибших на войне [10].

Литературно-мемориального музея им.Ф.М.Достоевского. В списке сакральных объектов Казахстана не последнее место занимает литературно-мемориальный дом-музей Фёдора Михайловича Достоевского в г. Семей Абайской области.

В старинном бревенчатом доме с 1857 по 1859 годы жил, отбывая ссылку, всемирно известный писатель Фёдор Михайлович Достоевский. В Семипалатинске он провёл около пяти лет. В эти годы Достоевский встречался с П.П. Семеновым-Тяньшанским, А.Е. Врангелем, Ч. Валихановым – казахским ученым, путешественником- и Марией Исаевой, ставшей его первой любовью.

Музеем проводятся тематические экскурсии, уроки, лекции, выездные лекции, литературно-музыкальные вечера, литературно-игровые композиции для детей, разнообразные конкурсы среди школьников города, каждые 2-3 месяца открываются новые стационарные выставки.

За время существования музей превратился в богатейшее хранилище музейных ценностей. Его фонд насчитывает более 26 тысяч музейных предметов, которые сложились в уникальные коллекции: книг с автографами, прижизненных изданий Достоевского и его современников, мемуарной литературы, периодических изданий XIX-XX веков, рукописей и документов, редких фотографий, изобразительных материалов [11].

Музей Кокбая Жанатайулы как один из памятников истории и культуры. Музей одного из учеников Абая Кокбая Жанатайулы открыт в мечети-медресе и хранит в себе уникальные фото и письменные документы прошлого века. Важнейшим экспонатом музея является подлинная рукопись самого Кокбая.

Кокбай Жанатайулы (1861-1925) – один из самых талантливых учеников Абая и его верный друг, который вместе с ним провёл 25 лет жизни. Детские годы Кокбая прошли в ауле, где он обучался у сельского муллы. В 17 лет он приехал в город Семипалатинск и учился в трёхклассном русском училище. 10 сентября 1901 года военный Губернатор назначил его муллой в Мукур. В этом же году на собственные средства он открыл мечеть-медресе и обучал детей.

Медресе Кокбая – религиозно-образовательное учебное заведение, которое функционировало с 1901 до 1921 года. Язык обучения в медресе был арабским и русским. Согласно рассказам одного из его шакиртов (в переводе с татарского – учащийся) Ахметбека Муртазаулы, в медресе шакирты изучали следующие книги исламского мира: Тухматульмульк, Мухтасар, Бидан, Шарх мулла и другие признанные книги ханафитского мазхаба.

Музей Кокбая Жанатайулы включен в Государственный список памятников истории и культуры местного значения по постановлению акима ВКО № 560 от 25 апреля 2008 года [12].

Мавзолей «Козы Корпеш-Баян Сулу» станет местом притяжения туристов. Аягозский район расположен на перекрестке девяти дорог. В районе много исторических мест. Один из них – мавзолей «Козы Корпеш-Баян Сулу». Несколько лет назад акимат заасфальтировал дорогу от станции Тансык до мавзолея. В прошлом году проведен ремонт, подведена вода. Теперь акимат планирует построить парк на территории мавзолея и посадить ивы. По инициативе акима области Нурлана Уранхаева, мавзолей вошел в комплексный план развития туризма. Особенно много гостей у мавзолея бывает в теплое время года.

Мавзолей Мазар Козы-Корпеш и Баян сулу (X-XI века) расположен в Аягозском районе области Абай в 7 км к юго-западу от села Тарлаулы, на правом берегу реки Аягоз.

Мазар связан с именами героев лирико-эпической поэмы, является одним из древнейших памятников Казахстана дошедших до нашего времени с некоторыми изменениями внешнего вида. Образ этих героев народного эпоса – символ вечной любви между юношей и девушкой, казахскими Ромео и Джульеттой. Козы Корпеш и Баян сулу — наиболее известная лирическая поэма казахского народа [13].

Мавзолей Ыргызбай Досканаулы. Одним из самых знаменитых и загадочных объектов ВКО считается мавзолей Ыргызбай-ата. Это священное место Абайской ставят в один ряд с Туркестаном. Простой непримечательный каменный могильник был построен в середине XIX

века и неоднократно перестраивался. Мавзолей находится в Тарбагатайском районе, в 63 километрах к северо-западу от района Аксуат.

У всех посетителей святого места сложился маршрут – после посещения мазара каждый идет в мечеть, причем независимо от вероисповедания.

Мечеть выделяется ярким голубым цветом куполов и отделки, который сияет даже в самый хмурый день, точно освещен особым светом свыше [14].

Заключение

Понятно, что уделение приоритетного внимания возрождению туризма в Абайском районе, возрождению дыхания этих историко-культурных мест, укреплению связей между святыми землями позволит не только укрепить экономический потенциал региона, но и улучшить инфраструктуру региона, населенные пункты. Пришло время заняться созданием регионального имиджа и маркетинга. В целом, изучая регионы нашей необъятной земли, проанализировав тему, было установлено, что Абайский район – это туристический регион, развивающийся непосредственно как место святых мест и этнографического туризма. Это, с одной стороны, обеспечивает удовлетворение потребностей жителей Абайского района и иностранных граждан в туристско-рекреационных услугах, с другой стороны, социальные и экономические выгоды государства, такие как рост доходов, создание новых рабочих мест, улучшение здоровья жителей, эффективное использование и сохранение культурного, исторического и природного наследия вносит большой вклад в развитие. Проанализировав данные по исследуемой теме, мы пришли к следующим выводам:

- Туристско-рекреационный потенциал Абайского района занимает важное место в туризме Казахстана в целом;
- регион богат разнообразными историческими, археологическими и культурными местами;
- Абайский район располагает специальными ресурсами для проведения различных видов экскурсий, организации путешествий и отдыха;
- Большой историко-археологический и просветительский интерес проявляется в создании интересных экскурсионных маршрутов по основным объектам Абайского района.
- Все эти факторы влияют на изучение природных и туристско-рекреационных ресурсов и развитие таких учреждений, как санаторно-курортное лечение, дома отдыха, пансионаты, базы отдыха, а также общую туристскую инфраструктуру в Абайском районе.

В целом туристическая и краеведческая деятельность развивается в Абайском районе очень активно и идет в ногу с современными тенденциями. Прежде всего, это связано с тем, что в реализацию туристических проектов государством осуществляются определенные инвестиции. Развивается и инфраструктура региона, что, в свою очередь, является связующим звеном в организации туристической и краеведческой деятельности. Следует отметить, что в регионе множество памятников природы, вызывающих большой интерес у посетителей. Для доступа людей к этим памятникам строятся и ремонтируются дороги.

ЛИТЕРАТУРА

- [1]. Галиакбаров Е.Э, Жакупов А.А (2020). Экскурсиятану: оқу құралы. Нұр-Сұлтан: «Булатов А.Ж» ЖК, 244 б
- [2]. Рустемова С.М., Жакупов А.А (2023). Абайский область: туризм как драйвер развития региона // Publisher.agency: Proceedings of the 5th International Scientific Conference «Theoretical Hypotheses and Empirical results». Oslo, Norway, P 171-175 URL: <https://ojs.publisher.agency/index.php/THIR/article/view/2663>
- [3]. Жакупов А.А (2021). Өлкетану: оқу құралы. – Алматы: «Лантар Трейд» баспасы, 105 б.
- [4]. Об утверждении Государственной программы развития туристской отрасли Республики Казахстан на 2019-2025 годы [Электронный ресурс]. - URL: <http://www.adilet.zan.kz/> (дата обращения: 10.01.2024)
- [5]. Issakov, Y., Imanbekova, B., Beisembinova, A., Moldgaliyeva, A., Abisheva, Z., Ussenov, N., & Dávid, L. (2023). Study of the effectiveness of tourism and local lore activities of geography teachers in Kazakhstan. GeoJournal of Tourism and Geosites, 48(2spl), 741–750. URL: <https://doi.org/10.30892/gtg.482spl08-1074>
- [6]. Любичанковский, А.В (2012). Географический и культурологический подходы к дифференциации объектов культурного наследия / А.В. Любичанковский // Вестник Оренбургского государственного университета. № 6. С. 17–24.

- [7]. Райан С., Айкен М (2015). Коренной туризм: коммодификация и управление культурой. – Эльсивер.
- [8]. Официальный сайт «Туған жер» [Электронный ресурс]: URL: <https://ruh.kz/>
- [9]. Официальный сайт «Рухани жаңғыру» [Электронный ресурс]. - URL: <https://ruh.kz/>
- [10]. Рене Брауэр, Мирек Димитроу, Джон Трайб (2019). Влияние исследований туризма. // Летопись исследований в области туризма, том 77, стр. 64-78.
- [11]. Чернов В.А (2009). Разработка и организация этнографических туров из сборника /В.А. Чернов // Экологический и этнографический туризм: становление, проблемы и перспективы развития: всеросс. науч. практ. конф. – Хабаровск: Изд-во Двгупс, С. 67-72.
- [12]. Имангулова Т.В., Прокофьева М.А. Развитие этнического туризма в Казахстане // Международный журнал прикладных и фундаментальных исследований. – 2016. – № 8-3. – С. 451-455; <https://applied-research.ru/ru/article/view?id=10056> (дата обращения: 09.01.2024).
- [13]. Олифир Д. И. Этногеографические особенности туристских дестинаций [Электронный ресурс]: Учебно-методическое пособие – Эл. изд. - Электрон. текстовые дан. (1 файл pdf: 110 с.). - Олифир Д.И. 2019. – Режим доступа: <http://scipro.ru/conf/tourism.pdf>
- [14]. Этножурнал. [Электронный ресурс]. – Электронный журнал. – Режим доступа: www.ethnonet.ru

THE ROLE OF ENVIRONMENTAL EDUCATION AND ECOTOURISM IN THE CONSERVATION OF BIOLOGICAL DIVERSITY

Махкамов Элёрбек Гайратович, PhD, доцент Ферганский государственный университет, Фергана, Узбекистан

Собирова Шахноза Собир кызи, студент кафедры географии, Ферганский государственный университет, Фергана, Узбекистан.

Андатпа. Мақалада туракты даму максаттарына қол жеткізудегі жастар тәрбиесінің рөлі қарастырылады. Табиғатпен үйлесімділікке жетудің бір шарты – халықтың экологиялық сауаттылығы. Экологиялық тәрбие адамның өмір бойы жүргізілуі керек. Сондықтан экологиялық білім беруді дамытудың құқықтық негіздері атап өтіліп, әрбір оқу орнының оқу-тәрбие үрдісі аясында экологиялық сананы қалыптастыру бойынша ұсыныстар әзірленді.

Аннотация. В статье рассматривается роль воспитания молодежи в достижении целей устойчивого развития. Одним из условий достижения гармонии с природой является экологическая грамотность населения. Экологическое образование должно осуществляться в течение всей жизни человека. Поэтому, отмечены правовая база по развитию экологического образования, а также разработаны рекомендации по формированию экологического сознания в рамках учебно-воспитательного процесса для каждого образовательного учреждения.

Annotation. The article examines the role of youth education in achieving sustainable development goals. One of the conditions for achieving harmony with nature is the environmental literacy of the population. Environmental education should be carried out throughout a person's life. Therefore, the legal framework for the development of environmental education has been noted, and recommendations have been developed for the formation of environmental consciousness within the framework of the educational process for each educational institution.

Biodiversity, in other words, the diversity of life on Earth, is of key importance for socio-economic development and human life. Declining biodiversity significantly reduces our ability to achieve many of the UN's 2030 Sustainable Development Goals. Moreover, it threatens the very future of humanity. Nature performs functions that are essential for human existence. To understand our dependence on it, just look at the numbers: about 75% of agricultural crops require at least partial insect pollination. The world's oceans, soil, and forests absorb 60% of greenhouse gases of anthropogenic origin. The poorest people suffer the most from the changes taking place on the planet. At least a quarter of all lands and more than a third of territories, to a small extent transformed by the hand of man, are occupied by indigenous peoples - sensitive guardians of nature who carefully treat their ancestral lands and natural resources.

Nature, with its biodiversity at its heart, provides a wealth of opportunities that form the building blocks of modern society, but nature and biodiversity are disappearing at an alarming rate. Despite the adoption of international agreements such as the Convention on Biological Diversity, we are failing. [3, 4, 6]. One of the most important tools for ensuring environmental protection and rational use of natural resources is raising the level of awareness of all groups of the population

through environmental education, which promotes the acquisition of several environmental and ethical standards, values, and professional skills that are required to ensure sustainable development.

Environmental education consists in the formation of an ecological culture of the individual and society as a totality of spiritual experience of human interaction with nature; it is interpreted as a continuous process of self-education and personal development, aimed at the formation and acquisition of special knowledge on environmental protection [6]. In many developed countries of the world, education for sustainable development is being formed as a comprehensive program that allows solving issues of individualization of education, as well as related economic, social, and environmental problems. This is confirmed by the adoption in 2009 of the Bonn Declaration within the framework of the UNESCO World Conference on Education for Sustainable Development [2].

An important component of education for the sustainable development of society is the formation of needs for environmental protection. Such education must be realized through various organizational forms, means, and teaching methods. It is still necessary to develop new approaches, methodology, and structure of education for sustainable development. Of course, this should be carried out based on the world's best educational technologies and the achievements of psychological and pedagogical science. This refers to the orientation of the education system towards the future [1].

In this direction, it is advisable to include the following topics in specific general professional and special disciplines: issues of general ecology; problems of rational use of resources; social and legal basis for the use of air, land, water, flora and fauna, landscape protection; introduction of innovative ideas in the field of environmental policy of Uzbekistan, international cooperation in the field of ecology and environmental protection, strengthening environmental, socio-economic, political aspects. The process of continuous education and upbringing has become a requirement of the current period, which includes many topical issues, the achievement of environmental knowledge, and the formation of environmental culture, only after the development of a system of continuous environmental education can be successfully implemented. For this purpose, the educational and methodological base is an important factor in environmental education, harmoniously combined with the system of lifelong education, constantly and effectively contributing to the targeted and perfect growth of the environmental consciousness of the younger generation [1, 2].

The Decree of the Government of Uzbekistan in 2018 approved the “Concept for the Development of Environmental Education.” The goal of the concept is to develop environmental knowledge, consciousness, and culture among the younger generation, and to improve science in the field of ecology with the use of innovative technologies. To effectively achieve the strategic goals of the Concept, the main direction of activity will be the integration of the objectives of education for sustainable development (ESD) into regulations in the field of education, environmental protection, and socio-economic development.

The “Child Ecologist” program will be introduced in preschool educational institutions and “Ecological corridors” will be organized. There will also be outdoor awareness hours on the theme “Mother Nature.” Schools will hold competitions “Best environmentally friendly school” and “Best environmental student”. A competition “Ecology Expert” will be organized among students of lyceums and colleges. In higher educational institutions and student dormitories, the activities of “Eco-clubs” will be established [4, 5].

Currently, insufficient attention is often paid to family environmental education. The parents of the child should be involved in environmental education, first of all. Ecological culture, as a decisive factor in balancing the relations between society and nature, is now becoming increasingly relevant. Environmental education and upbringing have priority in this process, the purpose of which is the targeted formation of deep and lasting environmental knowledge at all stages of life [6, 7].

Particularly significant is the potential of folk traditions in the formation of a value-based, spiritual-moral, aesthetic attitude towards nature, patriotism based on a sense of kinship with the surrounding landscapes, emotional experience of interaction with nature, the need for direct personal contact with nature, creativity based on nature and creative work activities aimed at its conservation. It is the value, spiritual, and moral component of environmental education that requires special attention today, in the context of the reorientation of environmental education from the position of

environmental management to the position of environmental culture. It is necessary to develop new integrative socio-ecological projects for family education, based on the ethnopedagogical and ecotouristic traditions of the development of ethnic groups, including groups living in Central Asia.

The formation of an ecological culture and environmental consciousness among the population, mainly among children, is a long and not easy process. The main condition in the formation of practical skills of environmentally conscious behavior is the behavior of adults, primarily teachers and parents. If a preschooler observes how elders carefully take care of plants and animals, communicate with each other, and behave thoughtfully in nature, he accumulates the appropriate emotional reactions of adults, the forms of their behavior include this information in the structure of his personality and retains it for life as the source database. For this reason, environmental education and upbringing should be carried out unobtrusively, without a touch of obligation, but always with pleasure and sincere interest, both for children and adults. The ecological consciousness of junior schoolchildren is an integrated general cultural indicator of subject teaching, the result of high-quality educational work of the school, in the following areas: general cultural, educational, cognitive, and informational [6]. In addition to environmental education at school, children can get interesting information from out-of-school education - in clubs, extracurricular activities, excursions to nature, excursions to production, and excursions to scientific laboratories. The solution to environmental problems cannot be achieved through the efforts of specialists - ecologists alone. To improve the ecological culture of the population it is necessary:

- learn to save any natural resources, regardless of whether they are scarce or not;
- calculate in advance all possible consequences of your activities, taking into account not only the obvious, but also the most incredible;
- replace gigantomania with the paradigm of total miniaturization - the search for technologies that minimize energy and material costs;
- get used to paying for what you personally no longer need. For example, for waste disposal;
- to fully feel personal responsibility for any violations of the rules of rational environmental management [5, 6].

The subject “Ecology” and “Geoecology” and related disciplines are included in all curricula of higher educational institutions of the republic. But this is not enough. Currently, real life shows that teaching a subject in the traditional way alone does not give the desired result. The ecological consciousness of the population remains not at the required high level. This can be seen in the negative attitude of some of the population towards the environment. To increase environmental awareness and the environmental culture of the population, new teaching models should be introduced into education. As part of the educational process for each educational institution, many recommendations can be offered for the formation of environmental consciousness [5, 6, 8]:

- the process of environmental learning should be personally significant;
- it is necessary to form environmentally justified stereotypes of behavior, the ability to evaluate the environment from the standpoint of not only one’s well-being but also the harmony of the “nature-society” relationship;
- to introduce a system of scientific knowledge, views, and beliefs that ensure the development of a responsible attitude toward the environment in all types of educational activities;
- expand cooperation with employees of environmental organizations, nature reserves, and national parks;
- Along with national values, instill in students a love of nature.

The main goal is to reverse the decline of species through a new biodiversity program that can stop ecosystem degradation by 2030 and create positive momentum. In addition to greening and improving the education system, environmental awareness, and propaganda aimed at developing an environmental culture among the general population, one of the main mechanisms for preserving the natural environment and biological diversity at the global, national, and regional levels is the creation of a network of specially protected natural areas. At the same time, protected natural areas (PNA) have a specific and very effective potential for environmental education.

LITERATURE

1. Каверин, А.В. Роль экологического образования в устойчивом развитии общества / А.В.Каверин, Д.А.Массеров // Интеграция образования. 2014. № 3 (76). -С. 46–52.
2. Боннская декларация участников Всемирной конференции ЮНЕСКО по образованию и устойчивому развитию. М., 2009. 6 с.
3. Доклад WWF «Живая планета 2018. Стремиться к большему» https://wwf.ru/upload/iblock/2fe/lpr_2018_summary_ru.pdf.
4. Повестки дня в области устойчивого развития на период до 2030 года. www.uz.undp.org/content/uzbekistan/ru/.
5. Гайбуллаева, М.Ф. Роль развития экологического образования в Республике Узбекистан / М.Ф.Гайбуллаева, Нодира Абдулазизова. Текст: непосредственный // Молодой ученый. 2019. № 17 (255). -С. 64-66.
6. Махкамов Б. А. Экологическое образование учащихся в процессе трудового обучения // Молодой ученый. 2012. №1. Т.2. - С.97-99.
7. Абдуганиев О., Қосимов Д. Барқарор ривожланишни таъминлашда муҳофаза этиладиган табиий ҳудудларнинг аҳамияти. *Ekologiya xabarnomasi*. №3/2020. Б. 44-46.
8. Abduganiev O.I., & Abdurakhmanov G.Z. (2020). Ecological Education For The Purposes Sustainable Development. *The American Journal of Social Science and Education Innovations*, 2(08), 280-284.

RECRUITMENT IN HOSPITALITY COMPANIES: RISKS AND CHALLENGES

Nurakhmetova A. M.,

2-year student of Tourism, Maqsut Narikbayev University, Astana, Kazakhstan

Scientific advisor Mukatova R.A., Senior lecturer

Abstract: This research article examines the various elements that affect to the challenges tourist companies encounter in recruitment. Applying qualitative research method, the study aims to gain an understanding of the recruitment practices in tourism companies and provide recommendations for improving the recruitment process. By conducting interviews with HR managers and professionals in this sphere, the findings will contribute to a better understanding of recruitment process in the tourism industry and help some businesses in resolving issues related to the difficulty of finding qualified candidates.

Аннотация: В данной статье рассматриваются различные элементы, влияющие на подбор персонала в туристских компаниях. Используя качественные методы исследования, проведенные интервью были направлены на то, чтобы получить представление о практике подбора персонала в туркомпаниях и дать рекомендации по улучшению процесса подбора персонала. Проведенные интервью с менеджерами по персоналу и профессионалами в этой сфере будут способствовать лучшему пониманию процесса подбора персонала в индустрии туризма и помогут некоторым предприятиям в решении вопросов, связанных со сложностью поиска квалифицированных кандидатов.

Андатпа: Берілген мақалада туристік кәсіпорындардың персоналды іріктеуге әсер ететін бірқатар факторлар қарастырылады. Зерттеудің сапалы әдісін қолдана отырып, зерттеу туристік компаниялардағы кадрларды іріктеу тәжірибесі туралы түсінік алуға және кадрларды іріктеу үрдісін жетілдіру бойынша ұсыныстар беруге бағытталған. HR менеджерлерімен және осы саладағы кәсіпқойлармен сұхбат жүргізе отырып, нәтижелер туризм индустриясындағы кадрларды іріктеу үрдісін жақсырақ түсінуге ықпал етеді және кейбір кәсіпорындарға білікті үміткерлерді табудағы қиындықтарға байланысты мәселелерді шешуге көмектеседі.

Introduction

Recruitment, defined as the end-to-end process of effectively and efficiently sourcing, screening, selecting, and appointing the best-suited candidate to the right role, is consistent with Ghosh (2020) [1]. It means that the success of a tourism company primarily depends on the quality of employees – hence, recruitment is considered an essential aspect of human resource management in the enterprises, including tourism companies. However, the recruitment process in the tourism industry is fraught with risks and challenges – to have a complete understanding of this, interviews were conducted with Human Resource managers, namely those who work in hospitality businesses such as hotels and resorts.

Methodology

An interview, a qualitative research method, was used to gather the information for this study. The qualitative approach was chosen since it takes into consideration the personal experience of the respondents and gives an opportunity to take a detailed answer with specific examples and evidence.

An interview was conducted with three experts who are engaged in recruitment in hospitality companies.

Findings

By interviewing Human Resources managers from three popular hospitality businesses, some findings were discovered. One of these businesses is a resort company, and according to the recruitment problems on their case is the distance from the city, since they are in their own separate zone – they have a “personnel hunger”. The following are the hotels in Astana: one of them replied that the problem lies in the inconvenient work schedule for students while working in a certain position, since the staff is recruited in the summer, and then the students return to study. As a rule, it is difficult for most people to combine study with work; they tend not to keep up with their studies because of the full-time work schedule. Also, the key challenge of recruitment for the second hotel is the format of attracting employees, since fewer young people want to go into the field of hospitality, many students perceive this industry only as a side job. The two responses of HR hotel managers are partly similar to each other: students consider hospitality as a temporary job, hoping to work in hotels for a certain time, namely in the summer. The next question was about what are the managers most worried about when recruiting staff. The two detailed answers partially coincided with each other: they think about how long the candidate wants to work for them and what their attitude is to the sphere of hospitality service itself. They are aimed at ensuring that employees work for a long time - therefore, it is important to understand this during the interview with candidates. But one answer still distinguished itself by the fact that they do not have any worries, because this is not always typical for large companies that have their own internal risk management strategies. However, responding to possible risks in the hospitality industry, the respondents mentioned staff turnover. According to Ari (2022), tourism and hospitality industries have a high personnel turnover: many of these hires are not qualified or do not have the necessary abilities for the position, which leads to financial risks in the form of compensation or higher costs [2].

Based on the answers of experts, there are no specific actions or words for candidates during the interview so that the manager is confident in the effectiveness of their work. The main thing is that the candidate must be honest, tell the truth about himself/herself, show their desire, and have a culture of speech; thus, the difficulties will not arise on both sides. The last question of the interviews was whether difficulties in recruiting staff could affect the company's work and its further effectiveness. 1/3 replied that difficulties do not affect the efficiency of the company in any way, only the absence of staff can affect this. Meanwhile, the other two interviewees believe that challenges while recruitment can affect the company's effectiveness, because now young people want to have money more than they want to work - therefore, the operating department in the hospitality industry suffers; and another reason is that this process requires time and money, which are the company's resources. Owing to seasonality, a hotel's high season earnings will be negatively impacted by undertrained and inexperienced staff, increasing the likelihood of bankruptcy and other financial issues during the low season [2].

Recommendations:

Based on the research, it is possible to identify certain conclusions and some solutions to prevent risks and problems in recruitment in hospitality companies:

A pre-planned plan for a potential risk can aid in preventing or alleviating that specific risk [3];

Businesses should create and evaluate a human resource risk management plan to mitigate fiscal risks [2];

In order to attract students, it is necessary to provide them with a flexible work schedule, and improve the format of attracting students. For instance, to begin with the attitude of managers towards candidates and employees, it means to show them a hospitality.

Thus, these recommendations can help many hospitality businesses to create successful and long-term companies.

In conclusion, the research highlights the risks and difficulties in recruiting staff in travel companies: it mentions the perception of the hotel businesses as a temporary job, lack of desire to

work, and the inability of hospitality companies to attract students and provide special training for new employees, which leads to a shortage of staff and the likelihood of bankruptcy and other financial issues for companies itself. After conducting interviews with experts in the field of Human Resources, it was possible to clearly understand these aspects in recruiting staff and highlight certain recommendations for many businesses, especially for tourism and hospitality companies, such as to have a pre-planned internal risk management strategy in recruitment and providing students with a convenient and flexible work schedule.

References

- 1 Ghosh, P. (2020). What Is Recruitment? Definition, Process, Techniques, Metrics and Strategies for 2020. <https://www.spiceworks.com/hr/recruitment-onboarding/articles/what-is-recruitment/>
- 2 Ari, E. (2022). Human resource risk challenges in the hotel industry. Journal of Hospitality and Tourism Insights. <https://doi.org/10.1108/jhti-03-2022-0110>
- 3 Baratsas, V., & Tzavaras, P. (2023). Risk management practice in the tourism and hospitality industry. <https://www.dpublication.com/wp-content/uploads/2023/02/00-4472.pdf>

ТУРИСТІК ДЕСТИНАЦИЯ: ЖЕЛІЛІК ТӘСІЛ

Жанділла Б. Д., Туризм 3-курс докторанты, Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана, Қазақстан,
Шохан Р. э.ғ.к., доцент, Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана, Қазақстан,

Аңдатпа. Бұл жұмыста туризмді зерттеудің негізгі бірлігі ретінде туристік дестинацияларды талдаудың әр түрлі тәсілдері қарастырылған. Дәстүрлі географиялық және экономикалық перспективалар қазіргі заманғы жүйелік және желілік тәсілдердің негізі ретінде ұсынылған. Желілік талдау дестинацияларда болып жатқан ынтымақтастық процестерін түсінудің ең пайдалы заманауи тәсілі ретінде талқыланады.

Аннотация. В данной статье рассматриваются различные подходы к анализу туристических дестинаций как основной единицы исследования туризма. Традиционные географические и экономические перспективы представлены в качестве основы для современных системного и сетевого подходов. Сетевой анализ считается наиболее полезным современным способом понимания процессов сотрудничества, происходящих в дестинациях.

Abstract. Different approaches to the analysis of tourism destinations as the basic units of research in this paper. Traditional geographical and economic perspectives are presented as the basis for modern system and network approaches. Network analysis is considered to be the most useful modern way to understand the cooperation processes taking place at destinations.

Туристік дестинациялар «туризмдегі талдаулардың негізгі бірліктері» (БҰҰ БТҰ, 2002) болып табылады [1]. Туристік дестинация ұғымын алғашқы зерттеушілердің бірі Лейпер. Н. анықтамасы бойынша, туристік дестинация саяхатшы тұрақтанып, онда белгілі бір уақытын өткізу үшін таңдайтын және турист пен туристік құрылым арасындағы негізгі қарым-қатынас үрдісі жүретін нақты аймақ [2]. Көріп тұрғанымыздай, бұл ұғымның түп негізі географиялық бағыттағы зерттеулерден бастау алады. Қазіргі таңда, «дестинация» туризм феноменін талдауда ең жиі қолданылатын ұғым екендігіне қарамастан, аталған терминге берілген жалпыға ортақ, нақты анықтама немесе зерттеу тәсілі жоқ. Гуманитарлық, әлеуметтану мен жаратылыстану саласындағы түрлі ғылымдардың зерттеу пәні ретінде қарастырылатындықтан, аталған термин әр түрлі тұрғыдан түсіндірілуде. Сәйкесінше, социологтар, экономисттер, физикалық географтар, т.с.с. ұсынған тәсілдемелер әр түрлі болатындығы таңқаларлық дүние емес. Сондай-ақ, аталған терминді зерделеуде жеке ғылымдар әзірлеген модельдер мен тәсілдер одан әрі жетілдіріліп, мамандардың зерттеу мақсатына жетуін жеңілдеткенмен, басқа саладағы зерттеушілердің бірін бірі түсінуін одан әрі қиындатады.

Бұл мақала дестинация ұғымын түсіндіруде экономикалық география мен экономикалық ғылымдар, оның ішінде менеджмент пен жаңа институционалық экономика арасындағы шекарада жасалған тәсілді ұсынуға бағытталады. Туристік дестинацияны зерттеудегі желілік тәсіл осы терминді анықтаудың перспективалі әдісі ретінде ұсынылады.

Қазіргі таңда ғылыми әдебиеттерде «туристік дестинация» ұғымын әр түрлі бағытта қарастырады, себебі ол экономика, әлеуметтану, менеджмент, география, маркетинг және басқа да көптеген ғылымдардың зерттеу нысаны болып табылады. Саранеми С. мен Киланен М. еңбектерінде туристік дестинация ұғымының пәнаралық дискурстағы мәні төрт зерттеу бағытында санатталады [3]: *экономикалық-географиялық бағдар, маркетингтік басқарушылық бағдар, клиентке бағдарланған, әлеуметтік-мәдени*. Кейін бұл санаттауды ресейлік ғалым Гончарова Н. А. (2015) [4] қолдап толықтырады.

Әдебиеттерге шолу жасап, талдай отырып чех ғалымы Земла М. [5] туристік дестинация концептін анықтауды келесідей санаттарға бөлуді ұсынады:

Классикалық-кеңістіктік бағдар;

Экономикалық бағдар, ол өз кезегінде ұсыныс және сұраныс тұрғысынан бағдарланған болып бөлінеді;

Басқарушылық тәсіл: дестинация өнім ретінде және фирма дестинация метафорасы ретінде

Жүйелік;

Желілік бағдар.

Земла М. ғылыми зерттеуінде географиялық және экономикалық бағыттар заманауи жүйелік және желілік санаттар үшін негіз ретінде қарастырылады. Желілік талдау дестинацияда болатын өзара қарым қатынастар мен ынтымақтастықтарды түсінуде барынша заманауи зерттеу бағыты ретінде ұсынылады.

Заманауи зерттеушілердің бірі Жовицх Д. (2017) дестинация концептін анықтауда үш бағытта қарастырады: классикалық/дәстүрлі, жүйелік және смарт («ақылды») дестинация. *Классикалық санат* дестинацияның пайда болуы мен дамуындағы географиялық сипаттамалардың маңызына назар аударады [6]. Дестинацияны *жүйелік бағытта* қарастыру туристік тәжірибелердің динамикалық дамуы мен туризм теориясының жетілуіне байланысты туындаған классикалық бағдардың іргелік трансформациясын көрсетеді. Бұл концепция тұрақты эволюцияны бастан кешіре отырып, «ақылды» смарттуристік дестинацияға алып келеді. Бұл бағдарлар цифрлық революцияның туристік компаниялар мен туристер арасындағы қарым қатынастың дамуына ықпалын көрсететін күрделі жүйелерді білдіреді. Туристік компаниялар мен туристер өзара ақпарат пен білім алмасушы болып табылады.

Отандық ғалымдар Насанбекова С. Т. мен Урузбаева Н. А. соңғы зерттеулерінде (2022) «туристік дестинация» ұғымын үш бағытта қарастыруды ұсынады [7]: классикалық (географиялық), жүйелік және жүйелік-сызықтық емес. Аталған методологиялық бағыттарға талдау жасай отырып авторлар жүйелік-сызықтық емес бағдардың тиімділігін алға тартады. Туристік дестинация күрделі әрі көп аспектілі ұғым және туристік дестинацияны құраушы элементтер өзара сызықтық емес қарым қатынастармен сипатталады деп түсіндіреді. Сонымен қатар, туристік дестинация қолда бар ресурстар мен құзыреттерді біріктіру, осы комбинацияларды қайта конфигурациялау және өзгерістерді (дамуды) жүзеге асыру қабілетіне ие деп тұжырымдайды.

Ғылыми әдебиеттерге шолу жасай отырып, «туристік дестинация» ұғымына берілген анықтамалар тобын келесі кестеден көруге болады.

1-кесте

КЕҢІСТІКТІК ТӘСІЛ (географиялық)	
Гоелднер мен Ричи [8]	Туристік дестинация – келуші әр түрлі саяхат тәжірибелерін бастан кешіретін белгілі бір географиялық аймақ.
Мерфи [9]	Жергілікті емес келушілерді (туристерді) әр түрлі іс-шараларға тартатын табиғи немесе жасанды ерекшеліктерге ие аймақ.
Фрамке [10]	Туристік дестинация – турстік өнім ұсынуға мүмкіндік беретін ландшафтық және мәдени ерекшеліктерге ие географиялық аймақ, ол көлік – орналасу – тамақтану және кем дегенде бір көрнекті тәжірибе мен қызмет нысандарының толқынын
ЭКОНОМИКАЛЫҚ ТӘСІЛ	

И. В. Зорин мен В. А. Квартальнов [11] Туристік аймақ бір уақытта саяхат мақсаты әрі туристік өнім бола алады.

Флагестад [12] Дестинация – туристердің таңдау функциясы, яғни демалушылар қыдыруды таңдайтын орын немесе аймақ.

Изади, Сабири [13] Туристік дестинация – туристің өзіндік жеке уәждеріне (мотив) сай белгілі бір мекенге немесе ондағы көрікті жерлерге саяхаттау үшін баратын орыны. Бұл жер географиялық тұрғыдан шағын тарихи немесе археологиялық нысаннан белгілі бір елдің географиялық аймақтары мен бірнеше елдерден тұруы мүмкін.

МАРКЕТИНГ-МЕНЕДЖМЕНТТІК ТӘСІЛ

Ф. Котлер [14] Дестинация – туристік жүйенің маңызды элементі; туристер үшін «pull» фактор; туристік қажеттіліктерді қамтамасыз етуге арналған инфрақұрылым қызметтері мен суперқұрылымдар, аттракциялар миксі, агломерация.

Р. Баджио, К. Купер [15] Дестинацияны стратегиялық дамытуды қамтамасыз ету мен стейкхолдерлерді (туризмді дамытуға қызығушылығы бар тараптар, тұлғалар мен топтар) біріктіруші бірыңғай механизм жоспарлау мен менеджмент болып табылады. Дестинация туризмнің сұраныс, орын ауыстыру (тасымалдау), ұсыныс және маркетинг секілді аспектілерін бір жүйеге біріктіреді.

Д. Бухалис [16] Дестинация – тұтынушыларға интеграцияланған тәжірибе ұсынатын туристік өнімдердің амальгамасы (үйлесуі).

ЖҮЙЕЛІК ТӘСІЛ

Фрамк [17] Туристік фирмалар экономикалық және жұмыс орындары салдарын тудырушы үлкен бір жиынтықтың бөлшегі болып табылады, мұнда жеке фирмалардың ұсынған қызметі емес, керісінше осы қызметтердің бірге ұсынылуы сатылымның пайдасына ықпал етеді. Әдебиеттерде осы жиынтықты «дестинация» деп аталады. Дестинацияны үш ресурстық базадан тұратын жүйе деп сипаттауға болады: аттракциялық (тарту) базалары, қызмет көрсету нысандары және нарықтық база.

Коэстантия және т.б. [18] Туристік дестинация әкімшілік шектеулері жоқ территория болып табылады, мұндағы туристік аспектілер өзара байланысты және жүйелі түрде интеграцияланып, саяхат жасауға, қыдыруға және салалық механизмге ықпалды арттырады.

Кестеде сараптап алынған түсініктемелерден көргеніміздей, географиялық-экономикалық бағытта зерттеушілер, дестинацияны негізінен туристік жүйенің пассивті элементі ретінде қарастырады. Территорияда болып жатқан өзгерістер мен даму сыртқы факторлардың әсерінен болады деп түсіндіреді. Бұл бағыттарда зерттеушілердің фокусы дестинацияны географиялық аймақ ретінде қарастыруға бағытталған, ал ондағы ресурстар мен туристер ағымы өздігінен болатын жағдай ретінде сипатталады. Сондай-ақ, экономикалық тәсілдемеде дестинацияны екі бағытта: ұсыныс және сұраныс тарапынан сипаттайды. "Маркетингтік-менеджменттік бағдарланған" тәсіл аясында "туризм дестинациясы" ұғымының мағыналық өсуі тек географиялық аумақты ғана емес, сонымен бірге, аймақтың ресурстық базасына әсер ететін, туристердің қажеттіліктерін қанағаттандыратын кешенді өнім болып табылатын тұжырымдаманы белгілеу арқылы жүреді. Дестинацияның барабарлығы (identity) әкімшілік шектеулермен емес, туристің түсінігінде қалыптасқан сол жердің имеджі мен брендіне сай қалыптасады.

Туристік дестинацияның кеңістіктік (географиялық) және экономикалық анықтамаларын одан әрі дамыту мен бірлесіп пайдалану аталған ұғымды зерделеудегі неғұрлым күрделі тәсілдер: жүйелік және желілік бағыттарға алып келді. Жүйелік тәсілде дестинация әкімшілік шектеулерсіз, туристік аспектілері өзара байланысты және жүйелік

интеграцияланған аймақ ретінде анықталады. Бұл жүйе келесі ішкі жүйелерді қамтиды: кәсіпкерлік жүйелер, қоғамдық өзін-өзі басқару жүйелері және т.с.с. жүйелер; дегенмен, бұл түсінік барынша жеңіл көрсетілген, себебі ішкі жүйелер көбірек, ал олардың өзара байланысы күрделірек болып табылады. Жүйелік тәсілдеменің дамуы туристік дестинацияның күрделілігін талдай келе, жаңа заманауи желілік бағыттың қалыптасуына жол ашты. Желілік тәсіл бойынша туристік дестинацияны талдауға әлеуметтануда, экономикада, менеджментті зерттеуде, аймақтық және экономикалық географияда көбірек назар аудара бастады. Бүгін біз туризм мен портфолиосы осы салаға қатысы жоқ басқа әрекеттер арасындағы байланыстардың өсіп келе жатқан жағдайларын көріп отырмыз. Нәтижесінде туризммен байланысты емес компаниялар уақыт өте келе туристік дестинациялар қызметінің негізгі қатысушыларына айналады. Тиісінше, кейбір "туристік емес" компаниялар туристік дестинациялардағы негізгі мүдделі тараптарға айналады. Қарапайым және жалпы анықтамаға сәйкес, «желі дегеніміз – шындар немесе кейде түйіндер деп атайтын элементтер жиынтығы, олардың арасындағы байланыстар жиектер деп аталады» [19]. Іскерлік контексте Холл [20] желіні «ұйымаралық ынтымақтастықтың механизмі» ретінде анықтайды. Флагстад, дестинацияны әдетте «өз» өнімдерін салыстырмалы түрде үйлестірілмеген түрде ұсынатын бірқатар жеке кәсіпорындардан тұрады деп көрсетеді [21].

Қазіргі таңда, желілік бағыт туристік дестинацияларды басқаруды жақсырақ түсіну үшін қолданылады. Осы бағыт шеңберінде, корпоративті тәсілге қарама қарсы болып саналатын басқаруды «ұйымдар арасындағы дербес ұйымдастырылған, өзара байланысты басқару» ретінде көруге болады. Мұндағы ұйымдардың бір-біріне түсінікті ойын шарттары мен ресурстар алмасуы жүзеге асады, олар мемлекеттен барынша тәуелсіз, автономия сипатында бейнеленеді. Алайда, басқару-бұл көп мүдделі тараптар арасындағы қарым-қатынасты және олардың бір-бірімен өзара әрекеттесуін білдіретін тұжырымдама. Бұл мүдделі тараптардың өзара әрекеттесу ережелерін қалай анықтайтыны, жүзеге асыратыны және бағалайтыны туралы мәселені қамтиды [22]. Берителлидің пікірінше, қолданбалы тотуристік бағыттарды басқару тұжырымдамасы ережелер мен саясаттың тетіктерін, сондай-ақ барлық институттар мен жеке тұлғаларды тарту арқылы бизнес стратегияларын белгілеу мен әзірлеуден тұрады [23]. Сол сияқты, Нордин мен Свенссон мемлекеттік және жеке секторлар арасындағы қатынастарға баса назар аудара отырып, әлеуметтік желілер мен қатынастарға назар аударады [24].

Желілік бағыт бизнесті дамытуға бағытталған ағымдағы маркетингтік әрекеттер мен процестерді жақсырақ түсіну тәсілі ретінде ұсынылады. Бухалис [25] дестинациялардың көпшілігі туристік жеткізушілердің желілерінен тұратынын және мұндай желіліердің артықшылықтары тиімдірек туристік дестинацияны қамтитынын көрсетеді. Бұл тәсіл бойыншы туристік дестинация әлеуметтік желіде біріккен өзара мүдделі тараптар тобы ретінде қарастырылады.

Қорытындылай келе, желілік тәсіл қазіргі уақытта туристік бағыттар үшін ең перспективалы тәсілдердің бірі ретінде қабылданғанымен, оны әлі де мүмкін болатын жалғыз тәсіл ретінде қабылдау мүмкін емес екенін есте ұстаған жөн. Керісінше, идеяны туристік зерттеулерге енгізе отырып, осы жұмыстың бірінші бөлімінде ұсынылған басқа тәсілдердің жетістіктерін оған біріктіруге болады. Сондай-ақ, желінің перспективасы басқа тәсілдерді қолданатын зерттеушілер үшін өте пайдалы болуы мүмкін, өйткені ол тағайындалған құрылымның егжей-тегжейлерін қабылдауға көмектеседі. Мысалы, желілік перспектива бағыттардағы әлеуметтік мәселелерді және туризмді дамытудың экономикалық пайдасын талдау үшін, сондай-ақ басқару құрылымдары мен процестерін, атап айтқанда жоспарлауды зерттеу үшін жақсы шешім болуы мүмкін.

Пайдаланылган дереккөздер тізімі

WTO (2002). Thinktank. World Tourism Organisation[online]. Available at: <http://www.world-tourism.org/education/menu.html>

Leiper. N. Tourism Management. 3^d ed./N.Leiper/-Sidney: Pearson Education Australia, 2004. – 326p.

Saraniemi S., Kylänen M. Problematizing the concept of tourism destination: An analysis of different theoretical approaches // Journal of Travel Research. 2011. Vol. 50, № 2. P. 133–143.

Гончарова Н.А. Подходы к определению концепта «туристская дестинация» в научном дискурсе // Вестник науки Сибири. 2015. Vol. 2, № 17. P. 100–115

Zemla M. Tourism destination: The networking approach // Moravian Geographical Reports. 2016. Vol. 24, № 4. P. 2–14.

Jovicic D.Z. From the traditional understanding of tourism destination to the smart tourism destination // Current Issues in Tourism. 2017. Vol. 3500, № April. P. 1–7.

Насанбекова С. Т., Урузбаева Н. А. Использование цифрового маркетинга в развитии туристских дестинаций (на примере Акмолинской области) // Монография // Нур-Султан, 2022.

ГЕЛЬДНЕР, ЧР, РИТЧИ, JRB (2003): Туризм: принципы, практика, философия. Хобокен, Уилли

Murphy, P. (1985): Tourism. A community approach. London. Routledge. МЕРФИ, п. (1985): Туризм. А сообщество подход. Лондон, Рутледж.

FRAMKE, W. (2001): The ‘destination’: A problematic concept. Paper presented at 10th Nordic Tourism Research Conference, Vasa 19–20.10.2001

Zorin I.V. Entsiklopediya turizma [Encyclopedia of tourism]. Moscow, Finance&Statistics publ., 2004, 365 p.

FLAGESTAD, A. (2002): Strategic success and organisational structure in winter sports destinations. A multiple stakeholder approach to measuring organizational performance in Scandinavian and Swiss case studies. Östersund, ETOUR

IZADI, R., SABERI, H. (2015): Comparative study of selecting tourist destinations abroad: A case study of Antalya and Dubai cities. Journal of Sustainable Development, 8(9): 147–156.

Kotler P., Haider D., Rein I. Marketing Places: Attracting Investment and Tourism to Cities, States and Nations // The Free Press. 1993.

Baggio R., Cooper C. Knowledge transfer in a tourism destination: The effects of a network structure // Service Industries Journal. 2010.

BUHALIS, D. (2000): Marketing the competitive destination of the future. Tourism Management, 21(1): 97–116.

FRAMKE, W. (2001): The ‘destination’: A problematic concept. Paper presented at 10th Nordic Tourism Research Conference, Vasa 19–20.10.2001

KOESTANTIA, T., NURYANTI, W., SUWARNO, N., PRAYITNO, B., FEMINA, D. (2014): The distribution pattern of creative industries and the spatial system of tourist destinations in Indonesia: The case of Bandung. International Journal of Architecture and Design, 25(2): 1140–1148

NEWMAN, M. E. J. (2003): The structure and function of complex networks. SIAM Review, 45(2): 167–256.

HALL, C. M. (2005). Tourism: Rethinking the social science of mobility. Harlow, Prentice-Hall.

FLAGESTAD, A. (2002): Strategic success and organisational structure in winter sports destinations. A multiple stakeholder approach to measuring organizational performance in Scandinavian and Swiss case studies. Östersund, ETOUR

BAGGIO, R., SCOTT, N., COOPER, C. (2010a): Improving tourism destination governance: a complexity science approach. Tourism Review 65(4): 51–60

BERITELLI, P., BIEGER, T., LAESSER, C. (2007): Destination governance: using corporate governance theories as a foundation for effective destination management, Journal of Travel Research 46(1): 96–107

NORDIN, S., SVENSSON, B. (2007): Innovative destination governance: The Swedish ski resort of Åre. Entrepreneurship and Innovation, 8(1): 53–66.

BUHALIS, D. (2000): Marketing the competitive destination of the future. Tourism Management, 21(1): 97–116.

СТРАТЕГИЧЕСКИЕ НАПРАВЛЕНИЯ РАЗВИТИЯ ЭКОТУРИЗМА В СРЕДНЕМ ЗАРАФШАНСКОМ БАССЕЙНЕ

Ж.Ю.Хасанов, заведующий отделом контроля качества образования Ургутского филиала Самаркандского государственного университета имени Шарофа Рашидова PhD
Ф.И.Шакарбоева, студентка Ургутского филиала Самаркандского государственного университета имени Шарофа Рашидова направления географии и экономических знаний

Аннотация: В статье исследуются стратегические направления по развитию экологического туризма, экотуристических маршрутов и экотуристических мест на примере южных горных ландшафтов бассейна Среднего Зарафшана.

Ключевые слова: мировой опыт экотуризма, горный туризм, спелеотуризм, санаторно-курортный отдых, современная концепция экотуризма, экотуристические маршруты, туристические направления, экотуристические зоны и *мониторинг экотуризма*.

Аннотация: The article explores strategic directions for the development of ecological tourism, tourist routes and ecotouristic places on the example of the southern mountain landscapes of the Middle Zarafshan basin.

Кейвордс: world experience of ecotourism, mountain tourism, speleotourism, sanatorium and resort recreation, modern concept of ecotourism, ecotourism routes, tourist destinations, ecotourism zones and ecotourism monitoring.

В нашей республике, в том числе в Среднем Зарафшане, туризм следует рассматривать как отдельную отрасль, приносящую доход, и государство должно уделять ему большое внимание. Потому что в каждом регионе есть свои туристические ресурсы, использование которых принесет доход, а неиспользование не принесет никакой пользы. В этом отношении проводится множество исследований, и определенный доход достигается за счёт использования даров природы в качестве туристического ресурса.

В настоящее время ряд ученых в нашей республике и за рубежом занимаются исследованиями проблем развития экологического туризма, в частности, в таких исследованиях изучаются стратегические направления развития экотуризма, не оформленные должным образом. Кроме того, стратегические направления развития экологического туризма имеют свои особенности. Это требует большей точности для бассейна Среднего Зарафшана. Потому что бассейн Среднего Зарафшана отличается от других регионов своими зонами экотуризма. Экологическая ситуация бассейна характеризуется главным образом обилием природных и живописных территорий, а наряду с вышеперечисленными условиями происходили и экологические процессы, связанные с опустыниванием. В таких условиях развитие экологического туризма будет иметь свои стратегические направления.

Бассейн Среднего Зарафшана.

Важность развития туризма в целом и экотуризма, являющегося его последующей частью, характеризуется тем, что, несмотря на наличие огромного потенциала экотуризма в бассейне, его развитие остается очень медленным. Кроме того, количество субъектов, занимающихся туризмом в республике очень невелико.

И. Вэнь на примере Китайской Народной Республики предлагает трёхступенчатую систему экотуризма при формировании эффективной туристской инфраструктуры в строгой последовательности, где развитие туризма, в том числе экотуризма, рассчитано прежде всего на долгосрочную перспективу. [1]:

создание туристских центров в пределах каждой административной единицы;

создание вторичных небольших поселений, приспособленных для экотуризма;

предложил проводить эксперименты и тестовые работы в горных и пустынных районах с хрупкими экосистемами в этих небольших населенных пунктах.

Лю Цзямин пока для научного и планового развития экотуризма на национальном уровне предлагается финансировать научные исследования и получать от них конкретные предложения, проводить их апробацию на примере конкретных регионов, разрабатывать краткосрочные и долгосрочные меры. [2].

Если Фу Боце говорит, что создание перспектив развития экотуризма должно начинаться с создания концепции зонирования на национальном уровне, то другие авторы подчеркивают, что эта концепция может быть создана не только на национальном уровне, но и на уровне местных экосистем [3].

Украинские специалисты продвигают вопрос экологизации санаториев и рекреационных объектов, расположенных в горных районах. Прежде чем пригласить посетителей на экотуризм, автор предложил предоставить им соответствующую информацию по вопросам охраны окружающей среды. В целях сохранения живых объектов природы британские учёные в своих научных работах подчёркивают важность формирования любви к матери-природе путём организации в оздоровительных и летних детских центрах отдыха живых уголков, связанных с природой и её живыми организмами. [4].

А.Б.Дроздов в создании концепции современного экотуризма и её реализации: предложил разработку задач в системе наука – образование – практика в глобальном, региональном и локальном масштабе. Представлены понятия, принципы, признаки и формы создания концепций экотуризма и анализа мероприятий с туристической точки зрения. Коллеги А. В. Дроздова рекомендовали создавать программы и планы, связанные с экотуризмом, на основе российского и международного опыта [5].

А.Н.Нигматов остановился на национальном уровне и им были затронуты основные направления развития экотуризма [6]:

разработка специальных законов по формированию индустрии экотуризма и создание их правового механизма;

развитие теоретических основ экотуристской науки, образования и практики;

повышение экологического сознания и культуры населения посредством экотуризма;

создание системы образования и обучения в области экотуризма;

решение вопросов социальной защиты местного населения посредством экотуризма;

подготовка и переподготовка специалистов экотуризма; комплексная оценка объектов экотуризма и ведение их кадастра;

наладить мониторинг и разведку экотуризма;

зонирование территории нашей республики для экотуризма;

установление деятельности специальных видов субъектов, занимающихся экотуризмом и имеющих статус юридического лица, и определение мер по их правовому обеспечению;

разработка тактических планов и стратегических планов экотуризма государств и международного сообщества и придание им правового статуса;

создание факторов, стимулирующих позитивные действия, связанные с экотуризмом;

ужесточение санкций экономической ответственности против экологических правонарушителей;

сохранение биологического разнообразия назначением т. д.

На наш взгляд, следует разработать конкретные стратегические направления развития экологического туризма в бассейне Среднего Зарафшана. Такими направлениями, на наш взгляд, являются [7]:

постоянное увеличение экспорта и импорта услуг экотуризма;

совершенствование организационных структур в экотуризме;

правильное проведение социальной политики в экотуризме;

надлежащая реализация технической и технологической политики в экотуризме;

придаем большое значение инновациям как важному фактору развития экотуризма;

постоянное улучшение качества туристических услуг в сфере экотуризма;

повысить конкурентоспособность туристических компаний;

достижение ресурсоэффективности в экотуризме.

Реализация этих концептуальных направлений служит основой для развития экотуризма в бассейне. Руководителям данной сферы целесообразно учитывать эти направления при разработке региональных программ развития экотуризма. Потому что любая программа должна быть в определенном смысле систематизирована. Исходя из этого, мы посчитали, что необходимо остановиться на аспектах, требующих внимания по каждому из них. По нашему мнению, в состав этих мероприятий можно включить следующее (см. табл. 1).

Таблица 1

Стратегические направления развития экотуризма в бассейне

Т/р	Стратегически е направле- ния	Содержание направлений
1.	Постоянное улучшение качества туристичес-	формирование доверия у потребителей экотуристской продукции заказчиков; формирование способности постоянно совершенствовать продукцию;

	ких услуг в сфере экотуризма.	добиться систематического улучшения работы и повышения производительности труда; сделать создание новых рабочих мест в сфере экотуризма постоянным лозунгом; повышение квалификации кадров отрасли и при необходимости налаживание переподготовки; постоянное изучение мирового опыта; установление строгой дисциплины, которая является фактором эффективности экотуризма; разработка программы внедрения инноваций и её постоянная реализация; развитие системы оценки качества обслуживания и постоянный мониторинг ее состояния; такие как постоянное улучшение услуг и работа под лозунгом «нет предела совершенству».
2.	Поиск путей повышения конкурентоспособности турфирм	стремление постоянно повышать качество и снижать цену продукции компании, исходя из того, что конкуренция позволяет максимально реализовать продукцию компании; постоянно совершенствуя услуги экотуризма на более высоком уровне, чем у конкурентов; принятие мер по постоянному повышению привлекательности ресурсов экотуризма; непрерывная диверсификация сельскохозяйственной продукции; постоянное изучение тенденций туристического рынка и его перспектив; предоставление высококвалифицированных и опытных кадров и применение передовых методов стимулирования их эффективной работы; осуществлять такую работу, как обеспечение гармонии интересов государства, собственника, трудового коллектива и каждого работника.
3.	Достижение ресурсоэффективности в экотуризме	добиться строгой экономии в процессах разработки и реализации продукции; использование технологий, экономящих энергию и различные ресурсы; использование экономичных методов транспортировки и хранения туристской продукции; улучшение организации труда и налаживание низкозатратных трудовых процессов; наладить внедрение экономически эффективных технологий на местах; организация условий труда и отдыха работников на основе принципа научной экономии; например, поощрение любой формы экономии, которая не оказывает негативного влияния на качество услуг.
4.	Постоянно растущий экспорт и импорт услуг экотуризма.	расширение масштабов рынка экотуризма и захват зарубежных рынков; увеличить валютные ресурсы за счёт привлечения иностранных туристов; найти пути повышения привлекательности экотуров по отношению к другим странам и запустить международную рекламу; модернизация и расширение экотуристической деятельности на международный уровень; участие в различных международных ярмарках, презентациях, конкурсах и использование этих мероприятий в качестве рекламы; такие как повышение осведомленности общественности о преимуществах и привлекательности экотуризма.
5.	Придание большого значения	формировать жизненные навыки, стремясь постоянно внедрять инновации в деятельность турфирм; как можно быстрее внедрять эффективные инновации;

	инновациям как важному фактору развития экотуризма	налаживание широкого использования возможностей компьютера и Интернета в управлении туристическими агентствами; широко использовать научные достижения в этой области; такие как рассмотрение процессов производства туристических продуктов и управления экотуризмом как реальности постоянного совершенствования.
6.	Надлежащая реализация технической и технологической политики в экотуризме	постоянное обновление и совершенствование методик и технологий, используемых в экотуризме; ориентация технической и технологической политики на усиление конкурентоспособности туристических компаний; проведение исследований и разработок для создания конкурентоспособной продукции и определение научно обоснованных стратегических направлений; таких как реализация политики технического и технологического обновления видов продукции.
7.	Правильное проведение социальной политики в экотуризме	создание нормальных условий труда и отдыха для сотрудников предприятий экотуризма; полностью обеспечить безопасность туристов и создать систему гарантий туристов в этом отношении; обеспечение безопасности сотрудников турфирмы во время их работы, в пути и по месту жительства; разработка системы создания системы сохранения экосистем наряду с развитием экотуризма; таких как формирование принципа непрерывности действий в деятельности турфирм, основанного на требовании необходимости защиты окружающей среды.
8.	Совершенствование организационных структур в экотуризме	постоянное совершенствование организационных структур в региональном туризме в части обеспечения эффективности турфирм и создания удобства для туристов; в соответствии с совершенствованием туристского процесса постоянно совершенствуются должностные обязанности работников, работающих в сфере экологического туризма; постоянное совершенствование структурной структуры аппарата управления с учётом новых требований; внедрение взаимодополняющей системы с правильным распределением функциональных задач между сотрудниками; такие как внедрение организационных изменений в туристических агентствах в соответствии с улучшением услуг экотуризма.

Стратегические направления, указанные в этой таблице, могут быть далее расширены и их список увеличен. Однако с целью дать методологическое направление и уточнить выводы о стратегическом развитии туристических предприятий мы показали его основные аспекты. Необходимо будет разработать региональную программу реализации мероприятий, направленных на развитие туризма, экологического туризма, который является её составляющей.

В заключении вместо этого можно отметить, что для развития ресурсов экотуризма, представленных в исследовательской работе, особое внимание было уделено вопросам их комплексной оценки и сделаны следующие научные и практические выводы:

Было признано, что возможности экотуризма природных ландшафтов достаточны для развития экотуризма в бассейне Среднего Зарафшана;

результаты исследований, проведённых по определению возможностей экотуристских ресурсов бассейна, показывают, что установлено наличие всех условий, которые могут быть основой для развития рекреационной, лечебной и других форм экотуристской деятельности на территории бассейна;

разработаны стратегические направления развития экотуризма в бассейне;

на основе оценки возможностей природного экотуризма в бассейне определено, что экотуризм перспективен;

при развитии ресурсов экотуризма проанализирована информация о памятниках природы, истории и культуры в бассейне Среднего Зарафшана;

результаты исследований, проведенных по определению возможностей экотуристских ресурсов бассейна, показывают, что изучены все условия, которые могут стать основой для развития рекреационной, лечебной и других форм экотуристской деятельности на территории бассейна;

Определён потенциал экотуризма, который позволяет сравнить относительные возможности отдельных регионов бассейна по развитию ресурсов экотуризма. Такой подход характеризует качественные показатели различных ресурсов экотуризма и уровень инфраструктуры отдельных территорий, перспективных для развития рекреации и туризма;

Определены Чакилкалон, Кирктов, Амонкотон, Чопонота, Гобдин и другие территории с потенциалом экотуризма в бассейне;

Литература

Вень И. Принципы планирования экотуризма на север-западе КНР (провинция Синьцзянь, район Алтай).- Авт. диссерт. На соиск. Уч. Степени канд.СПб, 2010,17-19 с.

Л. Ц. Процесс исследования и планирование развития экотуризма в Китае Текст: Л. цзяминь// Экология, 1998. -Ч 9. № 3. -327-331с.

Фу Боцзе. Концепция зонирования экотуризма в Китае Текст // -Пекин: издательство туризма, 2001.-1-6 с. Guidelines For Community Based Ecotourism Development. UK, WWF. 2001.

Дроздов А.В. Современный экотуризм: концепции и практика.-Москва. КОНРУС, 2009. - 245-260 с.

Нигматов А. ва бошқалар Барқарор ривожланиш ва унинг тизимли индикаторлари. Монография. –Т., 2015. – 119 б.

Ярашев Қ.С., Хасанов Ж.Ю., Бадалов Ў. Зарафшон дарёси қайирларидаги ноёб тўқай ландшафтлари экотуризм объекти сифатида. // «Tabiiy fanlarni o'qitishdagi innovatsiyalar, ekologik xavfsizlik, ekoturizmn rivojlantirish istiqbollari». –Тошкент, 2020. Б. 181-186.

Хасанов Ж.Ю. Зарафшон воҳасида туризмни ривожлантиришнинг географик хусусиятлари. // География ва глобализация: Назария ва амалиёт. Халқаро илмий-амалий конференция. –Андижон, 2018. Б.568-571.

Hasanov J. Geographical potential of the tourism in Uzbekistan //VI Международная научно-практическая конференция. «Проблемы рационального использования и охрана биологических ресурсов южного Приаралья». -Нукус, 2016. Б.136-139.

ПРОСТРАНСТВЕННОЕ ПЛАНИРОВАНИЕ И РАЗВИТИЕ АЛТАЙСКО-БЕЛОКУРИХИНСКОГО КУРОРТНО-РЕКРЕАЦИОННОГО РЕГИОНА В АЛТАЙСКОМ КРАЕ

Дунец А.Н.¹, Акимов О.С.²

¹ доктор географических наук, Алтайский государственный университет, Барнаул, Россия

¹АО «Курорт Белокуриха», Белокуриха, Россия

Аннотация: авторами проанализированы основные документы, которые являются основой для пространственного развития туризма курорта Белокурихи и сопредельных муниципальных районов.

В начале 1990-х гг. в Алтайском крае была разработана концепция развития Южно-Алтайского эколого-экономического региона – ЮАЭЭР. Эта территория включала в себя южные предгорные и низкогорные районы Алтайского края. Цель данной концепции определялась необходимостью сохранения уникального природного комплекса предгорий Алтая, получения экологически чистых продуктов питания, развития туристско-рекреационной деятельности. Большая роль в рамках концепции формирования ЮАЭЭР была отведена необходимости обоснования и развития Алтайско-Белокурихинского курортно-рекреационного региона, который мог бы включать город-курорт Белокуриха и сопредельные Алтайский, Смоленский, Солонешенский муниципальные районы [4].

Проведенные исследования позволили определить необходимость планирования лечебно-оздоровительного туризма и на основании Постановления Администрации Алтайского края № 21 от 21.01.93 «О работах по созданию Белокурихинской лечебно-оздоровительной зоны») и краевого Совета народных депутатов (решение № 204 от 28.06.93) были проведены исследования по обоснованию концепции туристско-рекреационного развития «Белокурихинской лечебно-оздоровительной местности» (БЛОМ) [2]. Территория курорта Белокуриха и сопредельные пространства представляют особое значение для оздоровления жителей сибирских регионов, поэтому в 1998 г. было принято решение координационного Совета по архитектуре и строительству межрегиональной ассоциации «Сибирское соглашение» «О развитии Белокурихинской лечебно-оздоровительной местности в комплексе с курортом Белокуриха» (от 03.12.98 за № 1).

На основании Постановления Правительства РФ от 2 февраля 1996 г. N 101, курорт Белокуриха вошел в специальную программу «О федеральной целевой программе «Развитие курортов федерального значения». Однако в этой программе не нашло отражение комплексное развитие прилегающих к Белокурихе и перспективных для лечебно-оздоровительного туризма территорий.

Продолжение работ ученых и заинтересованность органов власти позволило привлечь бизнес к взаимодействию. Это отражено в Постановлении Администрации Алтайского края от 05.07.1999 N 498 «О подготовительной работе по установлению статуса лечебно - оздоровительной местности краевого значения на территории Алтайского, Смоленского и Солонешенского районов».

Было решено рекомендовать наиболее крупным санаторным организациям (ЗАО «Курорт Белокуриха», ЗАО «Санаторий Россия», ЗАО «Алтай Вест») более активно использовать возможности территории Алтайского, Смоленского, Солонешенского районов при формировании своих культурно - оздоровительных программ. Администрациям Алтайского, Смоленского, Солонешенского муниципальных районов поручено приступить к составлению экономических обоснований (бизнес - планов) для предложений инвесторам по первоочередным объектам развития территорий (формирование сети дорог, производство продуктов для лечебного питания и обслуживания туристов формирование сети турбаз и т.д.). Тогда же была первая попытка межрайонного взаимодействия. Было рекомендовано органам муниципальной власти организовать межрайонный совет по развитию и организации территории районов и города с включением в него руководителей администраций, организаций, предприятий.

В 2006-2010 гг. были разработаны программы социально-экономического развития и документы территориального планирования – Схемы территориального развития муниципальных районов и Генеральный план г. Белокуриха. В этих документах особое место отводилось курорту Белокуриха как крупному туристскому центру. На сопредельных к курорту территориях соседних районов было запланировано развитие туристской инфраструктуры. Предлагаемые объекты в значительной степени были ориентированы на обслуживание туристов, посещающих Белокуриху.

Все эти проекты легли в основу разработки концепции формирования Алтайской курортно-рекреационной местности (АКРМ), которую в 2007 г. Алтайский край представил на международном экспозиционном форуме «MIPIM-2007» в Европе. Этот проект вошел в Стратегию социально-экономического развития Алтайского края до 2025 г. Целью АКРМ являлось создание организационной и экономической среды для функционирования в Алтайском крае крупного территориально-единого курортно-рекреационного комплекса, ориентированного на возможное и экологически приемлемое использование природно-ресурсного потенциала региона.

В 2010 г. в России появилась концепция развития туризма и в Белокурихе появляются предложения по формированию туристско-рекреационного кластера «Белокуриха». В государственной программе Алтайского края «Развитие туризма в Алтайском крае» на 2011-2016 гг. был обозначен перечень мероприятий по развитию туристских кластеров. Важнейшим

из них был признан кластер «Белокуриха». В целях более эффективного освоения территории курорта Белокурихи и примыкающих к нему территорий, повышения социально-экономического эффекта от бюджетных капиталовложений в создание кластера «Белокуриха» было запланировано создание зоны рекреации, включающей строительство в 2011 – 2016 гг. туристских комплексов различного назначения. Особым успехом стало включение туристского субкластера «Белокуриха-2» в Федеральную целевую программу «Развитие внутреннего и въездного туризма в Российской Федерации (2011 - 2018 годы)». [3] Это позволило привлечь финансирование на транспортную и инженерную инфраструктуру.

В 2016 г. утверждены изменения в генплане курорта Белокуриха, в результате этого в санаторной зоне Белокурихи-2 планировалось 1200 мест размещения, а остальные в туристской и спортивной зонах. В 2017 г. с целью сохранения ценных природных ландшафтов рядом с курортом Белокуриха был создан природный парк краевого значения «Предгорье Алтай» (Постановление Правительства Алтайского края от 07.12.2017 N 438) [1].

В Стратегии социально-экономического развития Алтайского края до 2035 г. выделены основные центры пространственного развития. Среди прочих предлагается развивать «Предгорный» центр. Ядром его несомненно является Белокуриха. Вопрос о развитии Алтайско-Белокурихинского региона остается актуальным. Для территорий характерны уникальные природно-климатические условия, которые позволяют развивать диверсифицированный туристический продукт: всесезонное оздоровление (Белокуриха – город-курорт федерального значения, ОЭЗ ТРТ «Бирюзовая Катунь»), развлекательный (игорная зона), познавательный, событийный, экстремальный и другие виды туризма [5].

В настоящее время в России в рамках национального проекта «Туризм и индустрия гостеприимства» определены несколько туристских макротерриторий, в том числе «Большой Алтай». В рамках работ по пространственному планированию туризму в регионе необходимо особое внимание уделить Алтайско-Белокурихинскому региону. Целесообразно особое внимание уделить транспортной инфраструктуре (автодороги «Алтайское- Черга», «Белокуриха – Солонешное – Денисова пещера»). Это позволит разгрузить основную туристскую трассу Чуйский тракт (Р-256), сформировать кольцевые туристские маршруты и обеспечить доступность для инвестирования уникальные территории.

Список использованных источников

1. Белокуриха: вчера, сегодня, завтра. Белокуриха: администрация города Белокуриха. 2017. 304 с.
2. Белокурихинская лечебно-оздоровительная местность / В. С. Ревякин, С. Б. Поморов, Н. Ф. Вдовин [и др.] – Барнаул : Изд-во НИИ ГП, 1997. – 154 с.
3. Биттер Н.В., Дунец А.Н., Тянь К., Котельникова А.В. Факторы привлекательности региона для оздоровительного туризма (на примере курортов Белокуриха и Далянь) // Географические исследования Сибири и Алтае-Саянского трансграничного региона. Сборник статей Международной научно-практической конференции. Барнаул, 2022. С. 24-29.
4. Концепция формирования Южно-Алтайского Эколого-Экономического региона / В. С. Ревякин, Ю. И. Винокуров, Б. А. Красноярова [и др.]. - Барнаул : Евразийский экологический центр, 1991. - 61 с.
5. Табакаева Е.М., Дунец А.Н., Акимов О.С. Низкогорные территории Большой Белокурихи: туристское проектирование на основе спектра рекреационных возможностей // Устойчивое развитие горных территорий. 2023. Т. 15. № 1 (55). С. 182-196.

ANALYSIS OF STRUCTURAL CHARACTERISTICS OF KAZAKHSTAN'S TOURISM MARKET

Aday A., Student of Master degree Geography, Xinjiang Institute of Ecology and Geography, Chinese Academy of Sciences, Urumqi, China

Seken. A., PhD Geography, Professor of L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan,

Abstract. Talking about the structure of the tourism market from the point of view of the whole country, it covers three levels, namely the domestic tourism market, the inbound tourism market and the outbound tourism market. Over the past thirty years, the structure of the tourism market in Kazakhstan has undergone major changes. From 1991 to 2000, the main focus was on inbound tourism, and after 2000 - domestic tourism, while outbound tourism was very active. In the context of sustainable and stable development of the economy of Kazakhstan and improvement of infrastructure, the structure of the tourism market is constantly changing. Firstly, the demand for domestic tourism continues to expand, secondly, inbound tourism is growing on average, and thirdly, international tourism is growing. Although the number of tourists is steadily increasing in 2022, outbound tourism is entering a phase of rapid development. The tourism market of Kazakhstan has formed a jointly developing model of three main tourist markets, domestic, inbound and international tourism markets, which were initially based on domestic tourism.

Аннотация. Бүкіл ел тұрғысынан туризм нарығының құрылымы туралы айтатын болсақ, ол үш деңгейді қамтиды, атап айтқанда ішкі туризм нарығы, кіру туризмі нарығы және шығу туризм нарығы. Соңғы отыз жыл ішінде Қазақстанның туристік нарығының құрылымы үлкен өзгерістерге ұшырады. 1991 жылдан 2000 жылға дейін негізінен келу туризміне және 2000 жылдан кейін ішкі туризмге назар аударылды, шығу туризмі өте белсенді болды. Қазақстан экономикасының тұрақты және тұрақты дамуы және инфрақұрылымның жақсаруы жағдайында туризм нарығының құрылымы үнемі өзгеріп отырады. Біріншіден, ішкі туризм сұранысының кеңеюін жалғастыруда, екіншіден, келу туризмі орта есеппен өсті, үшіншіден, халықаралық туризм өсуде. 2022 жылы туристер саны тұрақты түрде арта түскенімен, сыртқа шығу туризмі қарқынды даму кезеңіне енеді. Қазақстанның туристік нарығы бастапқыда ішкі туризмге негізделген үш негізгі туристік нарықтың, яғни ішкі, келу және шығу нарығының бірге дамып келе жатқан үлгісін қалыптастырды.

Аннотация. Говоря о структуре туристского рынка с точки зрения всей страны, он охватывает три уровня, а именно рынок внутреннего туризма, рынок въездного туризма и рынок выездного туризма. За последние тридцать лет структура туристского рынка Казахстана претерпела серьезные изменения. С 1991 по 2000 год основное внимание уделялось въездному туризму, а после 2000 года-внутреннему туризму, при этом выездной туризм был очень активным. В условиях устойчивого и стабильного развития экономики Казахстана и улучшения инфраструктуры структура рынка туризма постоянно меняется. Во-первых, продолжает расширяться спрос на внутренний туризм, во-вторых, в среднем растет въездной туризм, в-третьих, растет международный туризм. Хотя в 2022 году количество туристов неуклонно растет, выездной туризм вступает в фазу быстрого развития. Туристский рынок Казахстана сформировал совместно развивающуюся модель трех основных туристских рынков, внутреннего, въездного и международного рынка туризма, которые изначально базировались на внутреннем туризме.

1 Domestic tourism

The scale of domestic tourism continues to expand. According to data released by the Statistical Committee of Kazakhstan, the tourism industry was hit hard due to the epidemic in 2020 and 2021. It has begun to recover since 2022. However, the majority of tourists in the Kazakhstan tourism market still come from the CIS countries, accounting for 10% of tourists. 88% of the total, accounting for 70.6% of tourism consumption. Tourists from other countries accounted for 12% and 29.4% of tourism consumption. Although the domestic tourism industry is gradually rising, the development of the tourism industry is still slow, the tourism market structure is imbalanced, and the outbound tourism market still dominates. This trend has a low impact on the country's socio-economic development. According to statistics from the National Statistical Committee of Kazakhstan (KNS), the direct contribution of tourism to the national economy in 2020 was 314 million U.S. dollars, accounting for 1.70% of GDP. In 2021, due to the epidemic, it will increase by 2.1% to 450 million U.S. dollars, so the country formulated a plan Increase the contribution of tourism to the national economy to 8% by 2025.

Generally speaking, Kazakhstan's domestic tourism industry continues to grow, with no obvious changes in levels. The western tourism industry has greater potential, while the southern and northern tourism industries are lagging behind. We can take advantage of local development advantages to explore specialty products, improve the tourism structure, and increase investment.

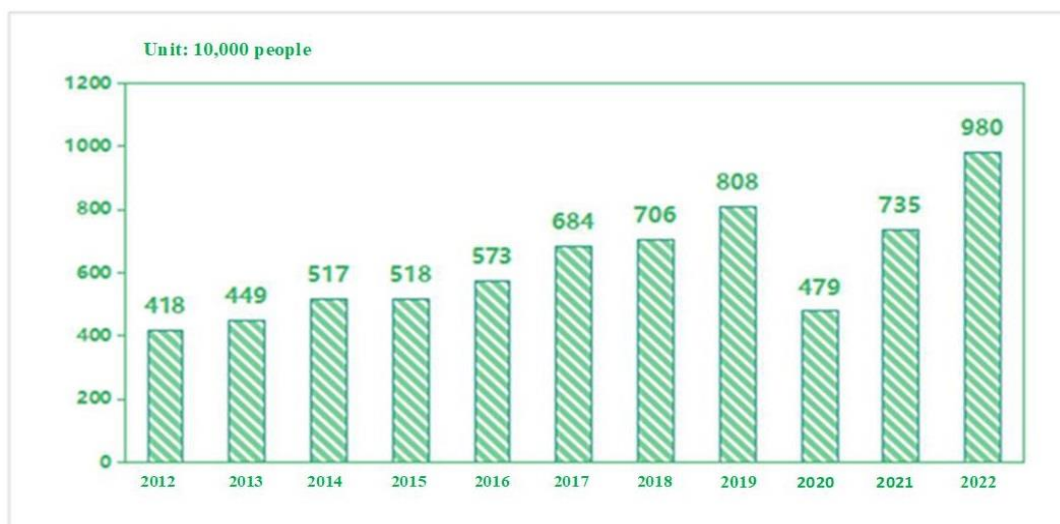

Figure 1. Number of domestic tourists in 2018 to 2022 ^[2]

Tourism funds are used to create characteristic tourist attractions and promote the development of domestic tourism. The domestic tourism industry in Kazakhstan is still in the development stage and is immature. It has a large space for development. Kazakhstan should pay attention to the development of its domestic tourism industry.

2 Inbound tourism

Kazakhstan's inbound tourism maintains a sustained and rapid growth momentum, and its driving and promoting role is increasingly apparent. The development trend is good and the globalization of customer sources is accelerating. The growth of the basic market in the CIS is becoming increasingly stable and has gradually entered a period of stable growth; the high growth trend of the foreign market has become increasingly obvious and is entering a period of rapid development. Traditional markets such as CIS countries such as Russia, Uzbekistan, and Kyrgyzstan and Turkey have grown steadily, while emerging markets such as China, India, and Southeast Asia have accelerated their growth. Demand is unprecedentedly active, and market maturity has improved significantly.

Table 1

Inbound tourism market [1]

years	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021	2022
project										
Inbound tourism	86038	79018	92213	22515	91911	30922	79781	52726	29754	27844

The tourism market is growing steadily, the leisure and vacation market is accelerating development, and the special market is expanding day by day; the individual passenger market continues to grow, the business market is booming, and the high-end market is becoming increasingly prosperous; the consumption structure has begun to improve, the consumption level has improved significantly, and the income growth is faster than the number of people entering the country.

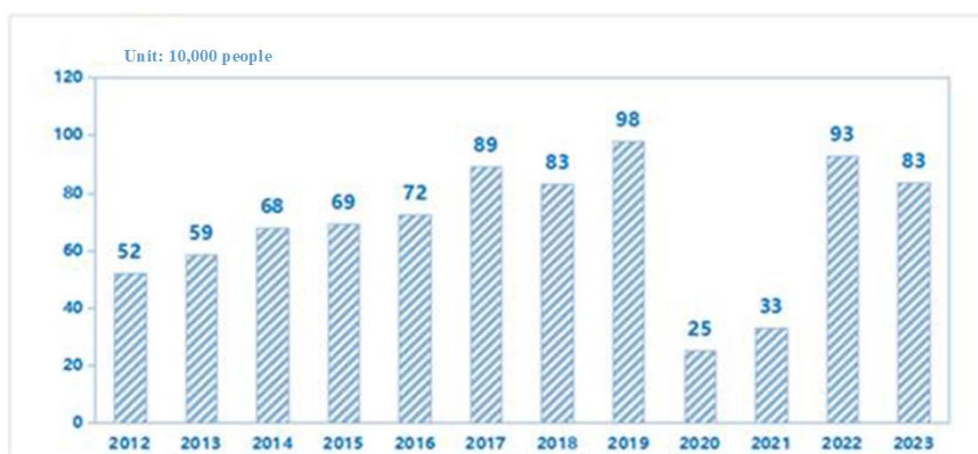

Figure 2. Inbound tourism market structure in 2022 ^[3]

The tourism market is maturing day by day. The increase in the number of visa-free countries in Kazakhstan has provided a good macro-environment for the development of inbound tourism. Economic and trade exchanges and cultural exchanges between Kazakhstan and other countries and regions around the world are becoming increasingly frequent, creating a broader development space for inbound tourism. The number of international air routes between Kazakhstan and other countries and regions around the world is increasing, making personnel exchanges more convenient, creating more favorable conditions for vigorously developing inbound tourism.

3 Outbound travel

Kazakhstan's outbound tourism market continues to grow and has become one of the important tourism consumer markets in Central Asia.

According to statistics from the Kazakhstan Tourism Industry Committee, Kazakhstan's outbound tourism has continued to grow in the past few years. As of the end of 2021, the number of outbound tourists from Kazakhstan has reached 40 million, and the market size of outbound tourism has reached 200 million US dollars. In the next few years, Kazakhstan's outbound tourism will maintain a rapid growth momentum. On the one hand, with the continuous development of Kazakhstan's economy and the improvement of people's living standards, more and more Kazakhstanis will be able to travel abroad as their disposable income increases. On the other hand, the Kazakhstan government has also introduced a series of policy measures to promote the development of tourism and expand the number of outbound tourists.

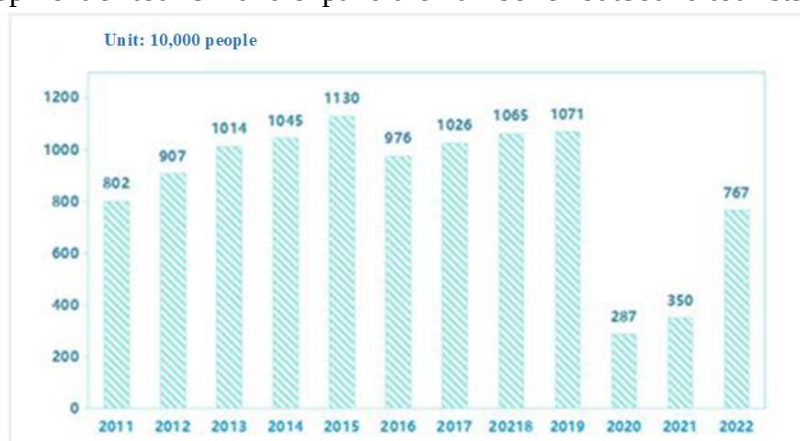

Figure 3. Changes in the number of outbound tourists from Kazakhstan ^[4]

Kazakhstan's outbound tourism market will continue to maintain rapid growth in the future. With the continuous development of Kazakhstan's economy and the improvement of people's living standards, more and more Kazakhs will have the ability and demand to travel abroad. At the same time, with the Kazakhstan government's continued support for tourism, employment, and learning and the improvement of the external environment, Kazakhstan's outbound tourism market will usher in more development opportunities.

Summarize

In general, Kazakhstan's domestic tourism industry has made significant progress in terms of scale expansion, diversification of consumption structure, Internet development, industrial integration development, and enhanced awareness of sustainable development. With the increase in people's income and changes in consumption concepts, domestic tourism will continue to develop rapidly and make greater contributions to the transformation and upgrading of the economy and the improvement of people's living standards.

The countries that enter Kazakhstan are relatively concentrated and are not attractive enough to other countries. On the one hand, Kazakhstan can maintain its original characteristic tourism culture to attract tourists from the original countries. On the other hand, it analyzes the tourism trends of the world's major tourism countries and adjusts the structure of its domestic tourism industry. Explore local characteristics, strengthen promotion and publicity, and actively promote the development of inbound tourism.

Kazakhstan's outbound tourism market will continue to maintain rapid growth in the future. With the continuous development of Kazakhstan's economy and the improvement of people's living standards, more and more Kazakhs will have the ability and demand to travel abroad. At the same time, with the Kazakhstan government's continued support for tourism, employment, and learning and the improvement of the external environment, Kazakhstan's outbound tourism market will usher in more development opportunities.

References

1. www.new.stat.gov.kz
2. www.new.stat.gov.kz
3. www.new.stat.gov.kz
4. www.new.stat.gov.kz

ҰЛЫТАУ ОБЛЫСЫНДА ЭКОТУРИЗМНІҢ ДАМУ МҮМКІНДІКТЕРІ МЕН КЕЛЕШЕГІ

Нұрғалиева З.Ж., Б.ғ.к., доцент, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті,
Астана, Қазақстан zina-nurgalieva@mail.ru

Жакупов Қ.Б, Магистр, Райымбек батыр атындағы № 50 «Қазғарыш» мектеп – лицейі,
Астана, Қазақстан zhakupov_kb@mail.ru

Андатпа: Ұлытау облысына қарайтын киелі жерлер мен тарихи ескерткіштердің болуы және ерекше табиғи - климаттық жағдайы, флора мен фаунасы, бүлінбеген табиғаты экотуризмді дамытуға мүмкіндік береді. Экотуристтік танымжорық 2023 жылдың күз мезгілінде болды. Танымжорықтың бағыты: Жезқазған – Шотқара ежелгі қоныс орны – Жошы хан – Домбаул – Алаша хан – Дүзен – Ерден – Айыртау – Ұлытау – Баскамыр – Аяккамыр – Жезді – Жезқазған.

Аннотация: Наличие в Улытауском районе священных мест и исторических памятников, а также особые природно-климатические условия, флора и фауна, нетронутая природа позволяют развивать экотуризм. Экотуристический тур состоялся осенью 2023 года. Маршрут тура: Жезказган – городище Шоткара – Жоши-хан – Домбаул – Алаша-хан – Дюзен – Эрден – Айртау – Улытау – Баскамыр – Аяккамыр – Жезди – Жезказган.

Abstract: The presence of sacred places and historical monuments in the Ulytau region, as well as special natural and climatic conditions, flora and fauna, and unspoiled nature allow for the development of ecotourism. The ecotourism tour took place in the fall of 2023. The route of the tour: Zhezkazgan - Shotkara ancient settlement - Joshi Khan - Dombaul - Alasha Khan - Duzen - Erden - Ayrtau - Ulytau - Baskamyr - Ayakkamyr - Zhezdi - Zhezkazgan.

Экотуризм бүгінгі таңда табиғи жүйелерге антропогендік әсерді азайту құралы ретінде әрекет етеді. Бұл антропогендік әсерге салыстырмалы түрде әсер етпейтін табиғи аймақтарға баруға бағытталған, ең алдымен туризмнің болашақтағы дамуы үшін, кейінгі ұрпақтар үшін ресурстық әлеуетті сақтауға арналған тұрақты туризмнің ең жарқын түрлерінің бірі [1].

«Экотуризм» терминін алғаш рет XX ғасырдың 80-жылдарындағы ғылыми конференцияда мексикалық эколог Гектор Себаллос-Ласкурейн (испан. Hector Ceballos-Lascuirain) ресми түрде қолданды және оның экология мен рекреация арасындағы үйлесімді симбиоз идеясын қамтыды, оның сөзінен кейін бұл термин бүкіл әлемде танымал бола

бастады. Экотуризм табиғи ресурстарды ұтымды пайдалануға негізделген, табиғи мұраны қорғауды және жергілікті қауымдастықтардың дәстүрлі мәдениетін қолдауды көздейтін белсенді туризм мен рекреация саласының бірі ретінде қабылданады [2].

Содан бері ол саяхатшылар қоршаған ортаны және экожүйелердің тұтастығын сақтауға жауапкершілікпен қарау принципін басшылыққа алатын танымжорықтарды қамтиды.

Түрлі дәуірлер мен кезеңдердегі киелі жерлер мен тарихи ескерткіштердің болуы Ұлытау облысының туризмінің әлеуетін, оның ішінде экотуризмді арттыруға мүмкіндік береді. Бұл аймақ ерекше табиғи - климаттық жағдайымен, сұлу табиғатымен, оның ішінде табиғи флорасымен, әсем фаунасымен, бүлінбеген табиғатымен, ерекше тауларымен, сарқырап аққан өзендерімен ерекше ұсақ шоқыларымен, рекреациялық зоналарымен және тарихи - архитектуралық ерекшеліктерімен экотуризмді дамытуға қолайлы.

Ұлытауға халық Жошы хан, Алаша хан, Домбауыл кесенелерін, Хан ордасы мен Әулиетаудай киелі орындарды көру үшін келеді. Атақты Ақсақ Темір де осы өңірге ат шалдырған, Жоңғар шапқыншылығы кезінде бабаларымыз жауды қырып салған мекен бұл. Оған «Қалмаққырылған» деген атаулар куә. Таңбалы тастар да өткен дәуірден сыр шертеді. Мұнда қазақтың барлық руының таңбасы тасқа басылған, қашалған. Міне, Ұлытаудың ұлылығы осында[3].

Әулие тау, Едіге, Алтын шоқы, Бестау тауларында экстримальды экологиялық туризмді дамыту өте қолайлы, Қаракеңгір, Жезді, Қызкеткен, Қаракеңгір, Сарыкеңгір, Балажезді, Бұланты өзендері өзінің әсем де көрікті қайыңды, теректі, шілікті шоқ тоғайларымен тау бөктерлерінде аршаның әр түрлерінің кездесуімен ерекшеленеді.

Тарихи-мәдени орталықтар «Жошы хан» кешені мен Домбауыл кесенесі өткен тарихтан сыр шертіп тұрғандай. Облыстағы 35 киелі нысандардың 25-і республикалық, 10-ы жергілікті маңызы бар нысандар.

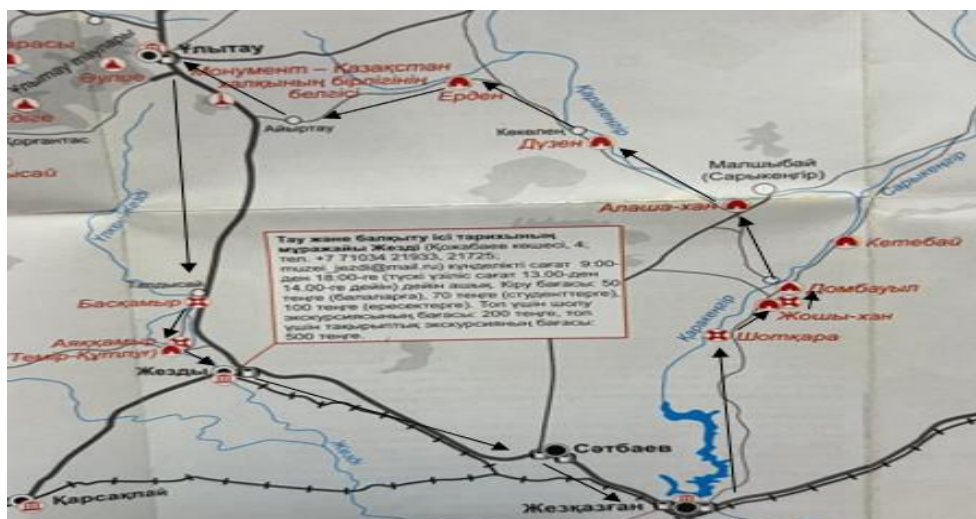
Қарсақпай қыратының әр жерінен басталатын өзендер: Байқоңыр (Бұланты), Білеуті, Қалмаққырылған, Қияқты, Қимықы, Жимықы және т.б., біразы тасығанда Шұбар-Теңіз көліне құяды. Ұлытау жерімен Сарысу секілді үлкен өзеннің орта ағысы ғана өтеді. Қаракеңгір, Сарыкеңгір, Жезді өзендері Жезқазған қаласының маңында қосылып, Сарысуға сала болып құяды. Оның ағысына елеулі екпін береді[3].

Ұлытау облысында экотуристтік танымжорық 2023 жылдың күз мезгілінде 27 қазан - 4 қараша айларының аралығында болды.

Ең алдымен танымжорықтың бағыттары жасалынды. Ұзақтығы 140 км.

Танымжорық маршрутының бағыты: Жезқазған – Шотқара ежелгі қоныс орны – Жошы хан – Домбауыл – Алаша хан – Дүзен – Ерден – Айыртау – Ұлытау – Басқамыр – Аяққамыр – Жезді – Жезқазған.

№ 1 бағыт: Танымжорық Жезқазған қаласынан басталады. Қаладағы өлкетану мұражайына барып, ондағы өсімдіктер және жануарлар дүниесі жөнінде көптеген мәліметтермен таныстық. Табиғатқа антропогендік әсерлердің зардабынан және тағы да басқа көптеген факторлардың әсерінен сирек кездесетін және құрып бітуге жақындаған өсімдіктер түрі аз емес. Бүгінгі күнге дейін республикалық “Қызыл кітапқа” осы өңірде өсетін альберт қызғалдағы, шренк қызғалдағы, бетпақдала сылдыршөбі, қызғылт радиола, жіңішке көкнәр, түйесіңір, торғай бұйырғыны, шренк тобылғысы сияқты 12 өсімдік еніп отыр[4].

Ескерту – танымжорық бағыты стрелкамен оң жақтан солға қарай бағытталған.
Сурет 1 Ұлытау облысындағы экологиялық танымжорықтың бағыты.

№ 2 бағыт: – Шотқара ежелгі қоныс орны – Жошы хан – Домбауыл. Шотқара ежелгі қоныс орны, ол Қаракенгір өзенінің бойында орналасқан.

№ 3 бағыт: Алаша хан – Дүзен – Ерден.

№ 4 бағыт: Айыртау – Ұлытау.

№ 5 бағыт: Басқамыр – Аяққамыр – Жезді – Жезқазған.

Танымжорық барысында көбінесе селеу, боз, кәдімгі бетеге, жуашықты қоңырбас, қылтықсыз қызылот, сабалақ төскей, киік оты және сонымен қатар өзен жағалауларында бидайық, ақмамықтың бірнеше түрі, ши мен су оты сияқты көпжылдық өсімдіктерді кездестіреді.

Шөл және шөлейт даланы жарып өтетін өзен аңғарларында табиғи көкөрайлар (оазистер) көптеп кездеседі. Тал, терек, қайың, шіліктен тұратын шоқ-шоқ шағын тоғайлар, қамыс, қоға, шөптесінді өсімдіктердің көптеген түрлері өсіп, жердің көркін кіргізеді. Мұндай алқаптар сонымен қатар жануарлардың әралуандылығымен ерекшеленетіндігі байқалды [4].

Тау мен қыраттарда арша өсімдіктері және итмұрын, қайың, ырғайларларды, жусанды – бетегелі өсімдіктер тобын кездестіруге болады. Осы өсімдіктер шөп қоректі жануарлардың қорегі болып табылады. Тау етегінде тал – шілікті және көп бөлігі қайынды болып келетін, шағын тоғайлар мен бұталар көптеп кездеседі.

Қыраттары мен тауларында, өзен аңғарлары мен жазық даласында жергілікті жердің жағдайына толық бейімделген жануарлар тіршілік етеді. Далалық зонадағы жабайы аңдар мен құстар сусыз құрғақ жазға, аласа шөптесін арасында өмір сүруге әбден қалыптасқан, олардың сыртқы түстері де өздері де өсіп-өнген шөл даладан аумады. Көпшілік жануарлар организмдеріне қажетті ылғалды қорек арқылы алады, олардың бірқатары ін ішінде өмір сүреді, тіпті кейбіреулері түнде ғана сыртқа шығып, күндіз көзге түспейді [3]. Ұлытау тауларында 100 – ден аса сүтқоректілер, 200 – ге жуық құс мекендейді. Осы аймақтың таулары мен жазық даласында қасқыр, түлкі, қарсақ, борсық, күзен, ақ қоян, құр және тағы басқалары мекендейді.

Сонымен, Ұлытау облысы туризмнің экологиялық бағытын дамыту үшін барлық алғышарттарымен қамтылған. Туризмнің жаһандық этикалық кодексі негізінде тұрақты даму мақсаттары мен қағидаттарына байланысты экологиялық таза туризм шеңберінде экотуристік қызметті ұйымдастырудың инновациялық бағыттары мен тәсілдерін әзірлеудің алар орны ерекше.

Қолданылған әдебиеттер тізімі:

Лукичев А. Б. Сущность устойчивого и экологического туризма

//Российский Журнал Экотуризма. - 2011. - №1. - С. 3-6.

Кутузов А.В. Роль экологического туризма в формировании новой системы принципов отношения к окружающей среде // Материалы 13-й международной конференции молодых ученых «Человек. Природа. Общество. Актуальные проблемы». – Спб., 2002. - 719 с.

Тілеубаев С., Мырзабеков Б. Ұлытау-ұлттың ұясы. - Астана: Елорда, 2001. - 108 б.

Ахметов Қ. Ұлытау. Астана: Фолиант, 2006. - 340 б.

ТУРИЗМ САЛАСЫН ДАМУДАҒЫ ӘЛЕУМЕТТІК ЖЕЛІЛЕРДІҢ МАҢЫЗЫ

САҒЫНДЫҚ Қ.С., 4 курс студенті

АУЕЗОВА.З.Т., ғылыми жетекшісі, г.ғ.к., профессор
Қазақстан Республикасы, Астана қ, Esil University

Аңдатпа: Мақала қазіргі заманғы туристік ақпараттық жүйелер мен платформалардың даму үрдістері және олардың туристік қызметтер нарығы үшін маңыздылығының өсуін куәландырады. Әлеуметтік желілер сапарлар туралы шешім қабылдауға әсер етіп, сапалы контент арқылы саяхатқа қызығушылық тудырады. Осылайша, әлеуметтік желілер саяхаттарды жоспарлау және өткізу тәсілдерін өзгерте отырып, туристік индустрияны дамытуда негізгі рөл атқарады.

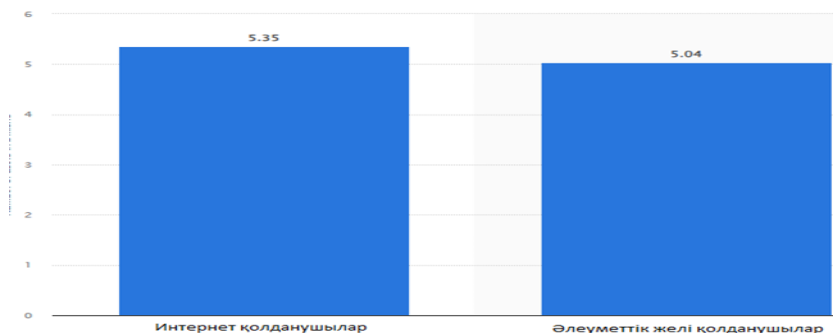
Аннотация: Статья свидетельствует о тенденциях развития современных туристских информационных систем и платформ и росте их значимости для рынка туристских услуг. Социальные сети влияют на принятие решений о поездках и создают интерес к путешествиям через качественный контент. Таким образом, социальные сети играют ключевую роль в развитии туристской индустрии, меняя подходы к планированию и проведению путешествий.

Abstract: The article testifies to the trends in the development of modern tourist information systems and platforms and the growth of their significance for the tourist services market. Social media influences travel decisions and creates interest in travel through quality content. Thus, social networks play a key role in the development of the tourism industry, changing approaches to planning and conducting travel.

Қазіргі уақытта көрсетілетін қызметтер секторының ең жоғары бәсекелестік деңгейі бар салаларының бірі туризм индустриясы болып табылады. Сондықтан, оны кез келген елде дамыту үшін туризм сегментінде тұрақты сұраныс жасау мақсатында туристік өнімдерді тиімді ілгерілетуді қамтамасыз ету маңызды.

Туризм саласын цифрландыру - саланың пайдалылығын арттыру, нарықтың дәстүрлі қатысушыларын онлайн-салаға біртіндеп көшіру үшін алғышарттар қалыптастырады. Туристік ақпараттық жүйелер мен платформаларды дамыту үрдістері олардың туристік көрсетілетін қызметтер нарығы үшін маңыздылығының өсуін көрсетеді [1].

Бүкіл әлем бойынша миллиардтаған адамдарды біріктіре отырып, интернет қазіргі заманғы ақпараттық қоғамның негізгі тірегі болып табылады. 2024 жылғы қаңтардағы жағдай бойынша әлемде 5,35 млрд интернет пайдаланушы болды, бұл әлем халқының 66,2% құрады. Олардың 5,04 млрд-ы немесе жер бетіндегі халықтың 62,3% әлеуметтік желілерді пайдаланушылар болып табылады.

1 сурет – Интернет және әлеуметтік желі қолданушылар арасындағы статистика

Соңғы есептеулер бойынша, әлемде ең көп онлайн-пайдаланушылар Азияда, мұнда 2,93 млрд астам адам тұрады. Еуропа 750 миллионға жуық интернет пайдаланушылармен екінші орынды иеленді. Қытай, Үндістан және АҚШ интернет пайдаланушылар саны бойынша әлемнің басқа елдерінен алда келеді.

Жалпы интернет-маркетинг бірнеше маңызды құралдарды қамтиды[2]:

- контекстік жарнама (интернет-беттің контекстіне сәйкес көрсетілетін интернет-жарнама түрі);
- іздеуді оңтайландыру (SEO, Search Engines Optimization сайттардағы сапалы трафикті ұлғайтуға бағытталған);
- SMO (Social media optimization - сілтемелік массаны ұлғайту арқылы әлеуметтік желілерде оңтайландыру);
- SMM (Social media marketing - бұл пайдаланушылармен тұрақты қарым-қатынас жасаудан тұратын әлеуметтік желілерде сайтты ілгерілету);
- вирустық маркетинг (мақсатты аудиторияға әсер ету, маркетингтік ұсыныс туралы ақпаратты таратуға қатысатын мақсатты аудиторияның өзінің есебінен және күшімен тауарлар мен көрсетілетін қызметтерді жылжыту);
- медиалық жарнама (түрлі сайттардың беттеріндегі суреттер түріндегі жарнамалық хабарлар);
- тарату (электрондық пошта арқылы жіберілетін жарнамалық сипаттағы хаттар).

Мұндай ілгерілетудің негізгі идеясы - қызықты және пайдалы контент жасау, нәтижесінде пайдаланушылар оны зерттеп қана қоймай, одан әрі тарату қажеттігін сезінеді. Туристік ақпараттық жүйелер мен платформаларды дамыту үрдістері туристік көрсетілетін қызметтер нарығы үшін маңыздылығының өсуін көрсетеді. Демек, контент сапасы өнімді немесе брендті ілгерілетуде әлеуметтік желілер арнасын дамытудың негізгі факторына айналады.

Әлеуметтік желілер шешім қабылдауда «көмекші» рөлін атқара алады, онда әлеуметтік желілерде жарияланған контент көрермендерге межелі пункт туралы еске салып, оның қажеттілігін және ақыр соңында сол жерге баруға ниетін қолдайды. Бұл пайдаланушылар әр түрлі себептермен әлеуметтік желілерді қарап шыққан сайын болуы мүмкін. Бұрын айтылған рөлдегідей, әлеуметтік желілер межелі пунктті таңдау кезеңінде саяхат таңдауға әсер етуі мүмкін.

Дүниежүзілік туристік ұйымы (ЮНВТО) әлеуметтік медианың туризмдегі маңызды рөлін мойындайды. ЮНВТО жүргізген World Travel Monitor зерттеуі мынандай көрсеткіш пен бөлісті:

- 40% халықаралық туристер смартфондармен саяхаттайды, олар ыңғайлы функциялардан басқа Интернет пен e-mail-ге қол жеткізе алады;
- Смартфондарды пайдаланушылардың 40% – бағыт туралы ақпарат алу үшін пайдаланады;
- Туристердің 26% және іскерлік саяхатшылардың 34% – смартфондар саяхат кезінде қонақ үйді брондау және басқа да қызметтерді ауыстыру үшін қажет.

Статистика көрсеткендей, әлеуметтік медиа - әлеуметтік желілердің, travel - блогтар мен форумдардың ықпалы жыл сайын артып келеді.

Сауалнамаға қатысқандардың 35% -дан астамы әлеуметтік желілер тұратын жерін және тұру түрін таңдау кезінде олардың пікіріне әсер ететінін айтты. Респонденттердің 65% әлеуметтік арналар туристік ақпараттың негізгі көзі болып табылады. Әлеуметтік туристерді таңдауға басқа пайдаланушылар бастамашы болған әңгімелер, жарқын фотосуреттер, пікірлер және басқа да контент (сайттың ақпараттық мазмұны) әсер етеді. Бұл ретте сауалнамаға қатысушылардың 50% -ға жуығы басқа саяхатшылардың әңгімелері мен пікірлеріне сенеді.

Booking.com сайтының ақпараты бойынша, әлемнің түкпір-түкпіріндегі туристердің үштен бірі өздерінің бұрынғы сұраныстарын, төлем тәсілдерін және басқа да артықшылықтарын ескере отырып, оларға саяхат жасауды жасанды интеллект жоспарлағанды қалайды. Сауалнама нәтижелері көрсеткендей, олардың жартысы сапарды жоспарлауды

талқылайтын адамға - чат-ботқа немесе егер нұсқалар туристің тілектеріне толық сәйкес келсе, адамға мән бере бермейтінін растайды [2].

Туристік индустрияда ақпараттық технологияларды қолдану белсенді зерттелінетін тақырып болып табылады және осы тақырыпта көптеген әдеби зерттеулер бар. Төменде анықталған кейбір негізгі жұмыстар мен үрдістерге назар аударсақ:

1. Веб-сайттарды және онлайн-брондауды пайдалану. Көптеген зерттеулер веб-сайттардың туристік индустриядағы рөліне және олардың шешім қабылдау процесіне әсеріне шоғырланған. Олар ақпаратқа қол жеткізудің ыңғайлылығы, ақпараттылығы және жылдамдығы, сондай-ақ онлайн-брондау қауіпсіздігінің маңыздылығын атап көрсетеді [3].

2. Мобильді қосымшаларды әзірлеу. Мобильдік құрылғыларды пайдалану ұлғайған сайын, мобильдік қосымшалар туристік индустрияда кеңінен таралып келеді. Зерттеулер көрсеткендей, мобильді қосымшалар клиенттік қызмет көрсетуді жақсартады, туристердің қанағаттану деңгейін арттырады және интерактивті карталар мен көрікті жерлер туралы ақпарат сияқты қосымша мүмкіндіктер береді [4].

3. Виртуалды шындық және толықтырылған шындық. Кейбір зерттеулер туризмде виртуалды шынайылықты (VR) және толықтырылған шынайылықты (AR) қолдануға назар аударады [1]. Бұл технологиялар туристерге неғұрлым терең саяхат тәжірибесін алуға, виртуалды орындар мен көрікті жерлерге баруға, сондай-ақ орналасқан жері мен тарихы туралы қосымша ақпарат алуға мүмкіндік береді.

4. Әлеуметтік медиа және клиенттермен өзара іс-қимыл. Әлеуметтік медианы пайдалану туристік компаниялар үшін маңызды құрал болып табылады. Бұл оларға клиенттермен ынтымақтасуға, кері байланыс жинауға және өз қызметтерін жақсартуға мүмкіндік береді.

Заманауи медиа нарық жағдайында оңай жарияланатын және бірден аудиторияға түсетін контент қажет. Деректерді визуализациялау - бұл деректердің ерекшелігін түсіну және пайдалы ақпаратты қарапайым және интуитивті тәсілмен алу тәсілінің негізі.

Әлеуметтік желілер саяхатқа қатысты шешімдерді қабылдауға келгенде күшті мотиватор және ықпал ету көзі болып табылады. Сонымен қатар, әлеуметтік желі деректерін тиімді басқару сатып алушылардың мінез-құлқын түсінуге көмектеседі. Қорытындылай келе, әлеуметтік желілер туризм индустриясын түбегейлі өзгертті және саяхат зерттеулерінен бастап саяхатты брондау мен онлайн-шолуларға дейін туризм мен қонақжайлылық секторының барлық аспектілеріне әсер етті.

Қолданылған әдебиеттер тізімі:

1. Assumpcio, H.M., Miguez-Gonzalez I. and Lozano-Monterrubio N. (2022), «YouTube usage by Spanish tourist destinations as a tool to communicate their identities and brands», *Journal of Brand Management*, vol. 24, no. 3, pp. 211–229

2. Турова Е. А. Социальные последствия внедрения цифровых технологий в туризме // *Актуальные исследования*. 2023. №18 (45).

3. <https://dzen.ru/a/ZZMGQOvCJITsHk7E>

ҚАЗАҚСТАНДА АТ ТУРИЗІМІН ДАМУДЫҢ ӘЛЕУЕТІ ЖӘНЕ КЕЛЕШЕГІ

Жакупов Қ.Б., Магистр, Райымбек батыр атындағы № 50 «Қазғарыш» мектеп – лицейі,
Астана, Қазақстан

Андатпа: Қазақстанда ат туризміні дамытуың келешегі зор. Оған еліміздің өзіндік сан алуан табиғат ерекшеліктері мен салт дәстүріміздің мүмкіндіктерінің алар орны ерекше. Бұл мақалада ат әбзелдерінің түрлері мен оны қолдана білу жолдарымен танысады. Жорыққа қатысушылар «Ат шалдыру» (привал) кезінде садақ ату, найза лақтыру, салма лақтыру, құрық салу мен байлау түрлері (күрмеп байлау, қазықбауша байлау, арқандау, жауынгерлік тұсау, атты қаңтара байлау) және ат үсті ойындарын үйренеді. Мұндай ат ойындары қатысушыларды ептілікке, тапқырлыққа, дендерінің сымбатты және денсаулықтарының мықты болуына кепілдік береді. **Ат туризмінің** түрлері: «Салт атты», «Бәуескелі», «Аралас» және «Ат шанаға» талдау жасалынды. Туризмнің бұл түрімен жылдың төрт мезгілінде айналуға болады

Аннотация: Развитие конного туризма в Казахстане имеет большие перспективы. Он занимает особое место в природных особенностях страны и возможностях традиций. В этой статье рассказывается о типах ремня

безопасности и о том, как его использовать. В ходе «Конного вызова» участники похода научатся стрельбе из лука, метанию копья, метанию метаний, изготовлению и связыванию веревок (завязыванию куртки, привязыванию колышек, веревке, путам для ног, привязки лошади) и конным играм. Такие конные игры гарантируют участникам ловкость, смекалку, стройное тело и крепкое здоровье. Проанализированы виды конного туризма: «Традиционный конный», «Бауэскели», «Смешанный» и «Сани, запряженные лошадьми». Этим видом туризма можно наслаждаться в течение четырех сезонов.

Abstract: The development of equestrian tourism in Kazakhstan has great prospects. It occupies a special place in the natural features of the country and the possibilities of traditions. This article explains the types of seat belts and how to use them. During the Horse Challenge, hikers will learn archery, javelin throwing, throwing, making and tying ropes (tying a jacket, tying pegs, rope, leg restraints, tying a horse) and horse games. Such equestrian games guarantee participants agility, ingenuity, a slender body and good health. The types of equestrian tourism are analyzed: "Traditional equestrian", "Baueskeli", "Mixed" and "Horse-drawn sleigh". This type of tourism can be enjoyed during four seasons.

Жылқы - қазақ халқының рухы. Қазақ баласы мен жылқы түлігі арасында сыры беймәлім бір тылсым күш барын білеміз. Жылқы десе селт етпейтін қазақ жоқ, сөйте тұра жасымыз тұрмақ, орта жастан асқанымызда жылқы атаулыдан алшақтап бара жатқанымыз өкінішті. Жылқы – адамзат тарихындағы ең маңызды рөлге ие жануар. Жылқы әрқашан адамдар үшін адал көмекші әрі дос болды. Жылқы болмаса адамзаттың қазір қандай күйде болатынын елестету қиын.

Жылқының арқасында шалбар мен етік дүниеге келді. Жылқы - өзінің әу бастағы қайталанбас қалпын күні бүгінге дейін жоғалтпай келе жатқан аңыздарға арқау, ертегілердің ең сүйікті кейіпкері, үзілмес желі болған сипаты бөлекше жаратылған жануар. Ата-бабаларымыз жылқыға жүзден жүйрік, мыңнан тұлпар, он мыңнан қазанат деп батасын беріп, әділ бағасын берген. Батырларымыздың бес қаруының бірі болған елін, жерін ата-жаумен алысқандағы серігі болғанын, небір өткен тарихымыздан білеміз. Жылқы біздің ұлттық мәдениетіміз, тарихымыз. Жылқы түлігі туралы таным – түсінігімізді байыту, бүгінгі күннің талабы екенін білеміз, бүкіл қазақ баласының қиялын тербеп, мықтылыққа, сұлулыққа тәрбиеледі. Осынша даланы меңгеру үшін, шалғайлықты қаусыру үшін тек аттың ғана жалы мен белі, тұяғындағы желі керек болады. «Ер қанаты - ат», «Ат жалын тартып мінген», «Ат тұяғын тай басар», «Ат жетпейтін жер жоқ» - деген секілді даланың өзіндей шетсіз, шексіз қанатты сөздері ғасырлар бойы халық жадында сақталып келеді. Өзінің ұлттық тарихында бүкіл тұрмыс-тіршілігі, салт-дәстүрі тек қана атқа байланысты жылқы малына қатысты екенін қазақтан өзге елде қадірін білетін ұлттар кемде-кем. Ат туризмін дамытудың жолдарында негізінен ұлттық құндылықтарды дәріптеу арқылы елімізді әлемге таныту болып табылады.

Жылқыны сайыс түріне таңдау барысында, алдымен оның тұқымы мен дене құрылысының сыртқы пішінінің (экстерьері) сәйкестігіне қарайды және оның темпераменті мен мінізі – құлқына (жүйке жүйесінің типіне) міндетті түрде көңіл аударылады. Мінез – құлқы жағынан жылқы жуас, момын және қиқар деп бөлінеді. Мінезі жуас және момын жылқылар келешектегі жаттықтыру жұмыстарына тез көндігеді әрі жылдам дағдыланады. Нашар, үркек, қиқар мінезді жылқылар ат спортына қажет емес. Жылқыны таңдағанда оның мінез – құлқының жағымсыз қылығын байқай білу қажет. Себебі, ол болашақта пайдалану барысында қиындық туғызады. Сондағы жылқының жағымсыз қылығы, олар: ауздығын шайнау, тақалған адамды тістелеу, басын шұлғу, аяғымен тарпу, жатып алу және т.с.с. Спорт жылқысының мінез – құлқы, оның жынысына да байланысты болады [1].

Елімізде ат туризмін дамытудың әлеуеті жоғары. Еліміздің ұлан байтақ жерінің табиғаты мен климаттық жағдайы және ұлттық санамен салт дәстүріміздің мүмкіндігі ат туризмін дамытуға ықпал етеді. Атты таным - жорықта туристердің өзіне-өзі қызмет етуіне және ашық далада тұруға е бағытталған. Соған байланысты қазақтың да атпен ұзақ жолда жүргенде паналайтын шағын үйлері мен қостары болған. «Атамыз Алаш, керегеміз ағаш» немесе «киіз туырлықты, ағаш уықты қазақпыз» деп аталы сөз айтып қалдырған ата-баба, аналарымыздың негізгі баспанасы киіз үй болғаны белгілі. Киіз үй тек қазақ халқының ғана емес бүкіл түркі тіпті оған көршілес елдердің де тұрақты мекені болғаны анық. Көшпенділер жорықта немесе ұзақ аң аулағанда түнейтін үйлерін «Жорық кигіз үйі» деп атаған. Оларға мына үйлер: Абылайша – керегесіз, уықтан тігілген шағын кигіз үй, Жаппа – керегесіз,

кигізбен жабылған баспана, Жолым үй – уыққа кигіз жауып, уақытша тігілген шошақ үй, Төңқайма – бірнеше уықпен ғана көтерген кигіз үй, Ұранқай – уық тәрізді сидам ағаштардан басын түйістіріп тігілген кигіз үй, бұл үйлерде қыстада тұруға болады. Тағамды далада отта дайындайды және өздері аттардың күтімімен айналысады

Атты жорыққа дайындау үшін туристердің бесқаруы сай болу керек. Олар: ат әбзелдері және жорық кезінде қолданатын құрал – жабдықтар, салтатта киетін киімдер, ықшамды, жеңіл, жел, су өткізбейтін болуы шарт және аяққа ұзын қонышты саптама етік кию міндетті.

Ат туризмі - бұл белсенді демалу түрінің бірі болып табылады, ол аттың үстінде белгілі бір уақыт бойы, туған өлкеміздің табиғи – тарихи жерлеріне саяхаттауды қамтиды. Еліміздің кез келген өңірінде табиғи, тарихи және мәдени ескерткіштер баршылық.

Атты өлкетану жорықтарының күрделілігіне байланысты бағыттарды жіктейді. Ат туризмінде жорықтардың 4 санатын бөліп көрсетуге болады. Бірінші санаты - «Қозы көш жер» (ең оңай), ал төртіншісі – санаты «Айшылық жол» (ең қиын). Жорықтың қиындық дәрежесі "Атқа салт мініп жүру категориясының методикасына" байланысты анықталады.

Жорық бірнеше санаттарға бөлінді: I санатты «Қозы көш жер» қарапайым ұзықтылығы 5 – 10 шақырым. Қозғалыс жылдамдығы «аяң жүріс». Атпен аяндай жүріп серуендеу денсаулыққа және көңіл-күйге пайдалы. Жылқы есті жануар болғандықтан қамқорлықты сезіне алады. Буын, омыртқа аурулары, жедел және созылмалы құлақ аурулары жиі мазалайтын ересек жандар мен балалар үшін сауықтыру мақсатында пайдалы. Атқа мінген адамның бойында күш пен сенімділік артады. Таза ауада атпен серуендеу ағзаны оттегімен байытып, жасарта түседі. Сонымен бірге зат алмасуды реттеп, қан айналымы жақсарып, ағзадағы токсин, өзге де зиянды заттарды шығаруға көмектеседі. 5 шақырымнан кейін «Ат шалдыру» (привал) кезеңінде аттың тартба, айылдары және құрал – жабдықтардың дұрыс байланғанын тексеріледі. Ал жорыққа қажетті құрал – жабдықтарды жеке атпен тасымалдайды, қалған санаттар жорықтарда құрал – жабдықтарды өздері алып жүреді. II санатт «Түйе көш жер» ұзақтылығы 25 – 30 шақырым, қозғалыс жылдамдығы «желіс», III санатты «Күншілік жол» ұзақтығы 60 – 80 шақырым, қозғалыс жылдамдығы «бүлкіл», IV санатты «Айшылық жол» ұзақтығы 1000 шақырым, қозғалыс жылдамдығы «сар желіс». Осы санаттар бойынша жүріп өтетін саяхатшыларды тәжірибелі нұсқаушы (ат бегі) ат ертеу, ат әбзелдерін қолдануды ат қорадан бастап, ашық алаңда дайындықтан өткізіп, таным жорықтағы қауіпсіздік ережелері мен талаптармен таныстырылады [2].

Туристер сынақты сәтті тапсырған соң ғана жорыққа қатысады. Атқа мініп серуендеу бағыттар кез келген жолдарда орман іші жолдары, тау жолдары, сонымен бірге жолсыз жерлерде, жазық далада, көкшалғында, сай – сала мен жыраларда, өзен - көл жағалаулары мен аңғарларында жүргізіледі.

Жорыққа қатысушылар «Ат шалдыру» (привал) кезінде садақ ату, найза лақтыру, салма лақтыру, құрық салу, қамшы, жүген өру, арқан есу және күрмеп байлау, қазықбауша байлау, жауша нокталау мен аты тұсаудың түрлерімен (тұсау, өрелеу, шідерлеу, арқандау, жауынгерлік тұсау, атты қаңтара байлау) т. б, ат үсті ойындарын үйреніп меңгереді. Мұндай ат ойындары қатысушыларды ептілікке, тапқырлыққа, дене тұлғасының сымбатты және денсаулықтарының мықты болуына әсер етеді. **Ат туризмінің** түрлері: «Салт атты», «Бәуескелі», «Аралас» және «Ат шана». Туризмнің бұл түрімен елімізде жылдың төрт мезгілінде де айналысуға болады.

Жорықтың бағыттарында туристік этноауылдарды орналастырып, атқа қажетті инфрақұрылым болса және шет елдерден келген туристерге ұмытылып бара жатқан көшпенділердің ұлттық тағамдарын дайындап, салт – дәстүрлерлерден қойылымдар көрсетілсе, ішкі және сыртқы туризмді дамытуға болады.

Ат туризмінің еліміздің кез – келген өңірінде ұйымдастыруға болады. Осы мақсатта туризм саласында жұмыс істеуге шағын және орта кәсіпкерлерді және жеке шаруашылықтарды тартса, жаңадан жұмыс орындары пайда болған болар еді. Этноауыл жыл бойы жұмыс істесе, қыста «қансонарға» шығарса және ат шанамен таным жорықтар жасаса – өте қызықты да әсерлі

болады. Осылайша ат туризмін дамыту арқылы ұлттық құндылықтарды дәріптеп дамытуға да үлкен үлес қосамыз.

Пайдаланылған дереккөздер тізімі

1. Исхан Қ.Ж. Ат спорты. – Алматы: ҚазҰАУ, 2017.- 336 б

2. Аққошқаров Е.С Халық арасында кең тараған өлшем

// Бастауыш мектеп. 2000. - №11. - Б.46-48

МАРКЕТИНГОВАЯ СТРАТЕГИЯ ДЛЯ ТУРИСТКОГО ПРЕДПРИЯТИЯ НА ПРИМЕРЕ ТУРАГЕНТСТВА «EDUTRAVEL»

Ешмұратова Ұ. Е., студент 4-го курса специальности «6В11105 – Туризм»,
Тлеубаева А. Т., научный руководитель - PhD, и.о. доцента кафедры «Туризм»
Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан

Аннотация: В статье представлен обзор текущей маркетинговой ситуации в туристской индустрии, анализ основных конкурентов, определение целевой аудитории и выявление ключевых проблемных областей в маркетинговой деятельности турагентства "EduTravel". На основе проведенного анализа предложена конкретная маркетинговая стратегия, включающая в себя рекомендации по улучшению продуктов и услуг, выбору каналов коммуникации с клиентами, оптимизации ценовой политики и использованию инновационных маркетинговых подходов. Разработанная стратегия призвана повысить конкурентоспособность и эффективность компании "EduTravel" на рынке туризма и способствовать увеличению его клиентской базы и прибыли.

Ключевые слова: стратегия предприятия, маркетинг, маркетинг в индустрии туризма, маркетинговая стратегия.

На сегодняшний день туризм как сфера экономики играет весомую роль, как для экономики страны, так и для всего мира. С каждым годом эта сфера открывается с новых сторон и показывает свою многогранность. Инструмент, который способствует информировать потребителя о данной сфере, стране, регионе, услуге и товаре является – маркетинг. Туристский маркетинг использует широкий спектр коммуникационных стратегий и методов для продвижения регионов и дестинаций.

Маркетинг в индустрии туризма определяется как политика, проводимая туристскими предприятиями, которая посредством постоянного изучения текущих и будущих условий туристского рынка стремится постоянно адаптировать свои туристские продукты к этим условиям, оптимально удовлетворять их требования и на этой основе добиваться рентабельной экономической деятельности. Ниже перечислены некоторые из наиболее важных аспектов маркетинга в индустрии туризма. Маркетинг в индустрии туризма требует адекватного знания потребностей и тенденций рынка, ориентации предложения туристского продукта в соответствии с размером и структурой спроса, ценообразования и ценовых стратегий, платформ распространения, использования эффективных инструментов продвижения туристских продуктов и оценки возможностей продаж в соответствии с сезонностью [1].

Актуальность данной темы обуславливается развитием индустрии туризма, важнейшей чертой которого является определение и выбор стратегии дальнейшего функционирования предприятия.

Для исследования маркетинговой политики туристского предприятия - в качестве примера взяли турагентство «EduTravel», которая работает на туристском рынке Астаны. Туристское агентство «EduTravel» было основано в 2017 году, на рынке уже более 7 лет. Офис агентства находится в центре города Астана по улице Д. Кунаева 12/1 в Бизнес-Центре «TRUST». Агентство предоставляет широкий спектр услуг для своих клиентов. В основном агентство специализируется в формировании авторских туров. География компании работа охватывает почти 90 стран по всему миру.

«EduTravel» - агентство, которая действительно может организовать отдых в любую точку мира. Туристы могут рассчитывать на любой вид путешествия, который им нравится: это могут быть необычные авторские туры по Европе; автотур по европейским городам; групповая экспедиция или индивидуальная поездка. За годы работы компания организовала и провела более 1000 экспедиций, авторских и индивидуальных туров по 38 странам мира, которые посетили более 5000 человек.

В туристском агентстве «EduTravel» инструментами маркетинга является: реклама в социальных сетях; PR акции и спецпредложения; телевидение; рассылки через WhatsApp, Telegram.

Компания в основном продвигает свое бренд через социальные сети. На данный момент маркетинг в социальных сетях является эффективным способом для туристских компаний, оно помогает охватить более широкую аудиторию, взаимодействовать с клиентами в режиме реального времени и демонстрировать свои направления и услуги. Платформы социальных сетей, такие как Instagram, TikTok, можно использовать для обмена контентом, показа таргетированной рекламы и общения с потенциальными и существующими клиентами.

Разработка маркетинговой стратегии основывается на стратегическом анализе и прогнозировании рыночного потенциала предприятия как динамической характеристики, сочетающей производственные, технологические и маркетинговые возможности. Существенным элементом этого анализа является определение стартовых и потенциальных позиций предприятия в конкурентной борьбе на целевом рынке. На основе этого анализа формируются цели предприятия и выбираются стратегии их достижения.

Кроме того, маркетинговая деятельность всегда должна носить стратегический характер. Важно научиться различать стратегические и тактические идеи, понимать разницу между оперативным и стратегическим маркетингом, соответствующие цели и задачи и видеть взаимосвязь между ними.

Туристским фирмам важно учитывать факторы, влияющие на их маркетинговую политику, такие как ресурсы и компетенции, конкурентная обстановка в отрасли и стадия жизненного цикла маркетинга или отрасли в целом. Выбор конкурентной маркетинговой стратегии подразумевает решения о продуктовом рынке, уровне инвестиций, функциональных стратегиях и стратегических активах.

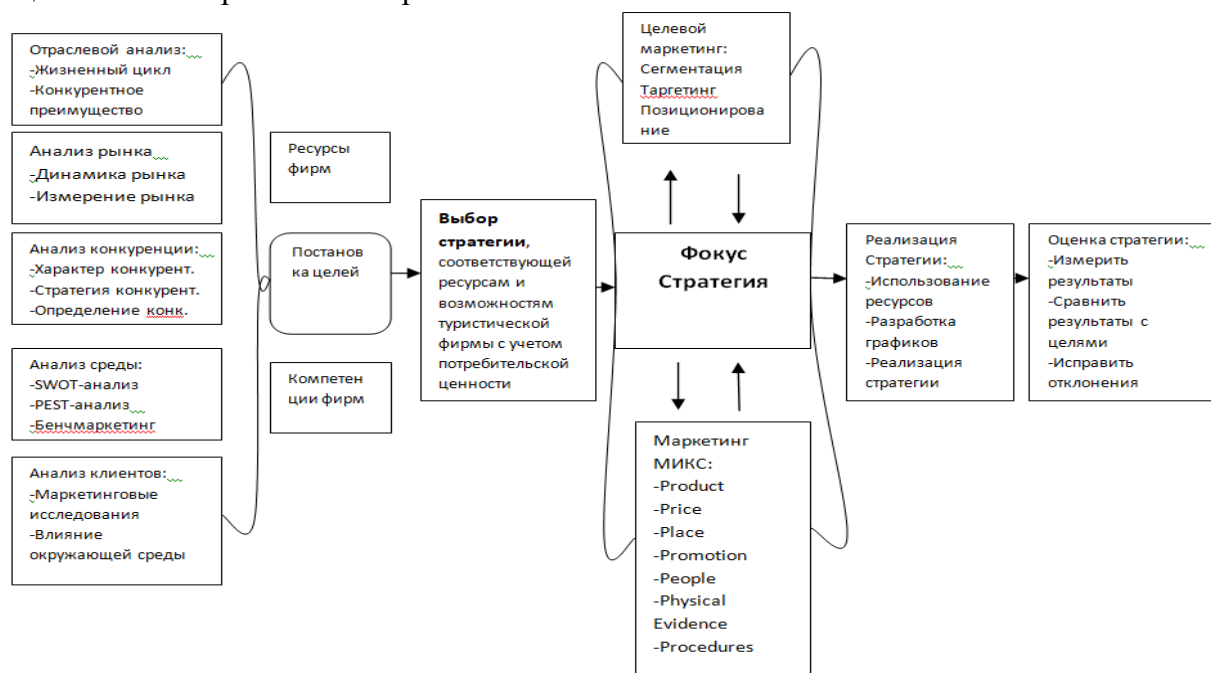

Рисунок 1 - Процесс стратегического маркетинга в туристской индустрии для туристского агентства «EduTravel»

Примечание – составлено автором на основе источника [2]

Туристским фирмам важно учитывать факторы, влияющие на их маркетинговую политику, такие как ресурсы и компетенции, конкурентная обстановка в отрасли и стадия жизненного цикла маркетинга или отрасли в целом. Выбор конкурентной маркетинговой стратегии подразумевает решения о продуктовом рынке, уровне инвестиций, функциональных стратегиях и стратегических активах.

Для реализации маркетинговой стратегии для туристского агентства «EduTravel», нужно правильно распределить задачи для реализации стратегии, поэтому процесс формирования можно распределить на этапы:

1. Планирование:

✓ Изучить текущее состояние туристской индустрии, включая основные тенденции и конкурентов.

✓ Понимать потребностей и предпочтений целевой аудитории.

✓ Установить конкретные, измеримые, достижимые, релевантные и ограниченные по времени цели.

2. Внедрение:

✓ Создать привлекательный контент, подчеркивающий уникальные аспекты турагентства, такие как авторские туры, уникальные маршруты и особенности предлагаемых услуг.

✓ Регулярно публиковать контент на странице Instagram, используя разнообразные форматы, такие как фотографии, видео, сторис и карусели.

✓ Отвечать на комментарии под постами, задавать вопросы в описаниях, проводить опросы и приглашать подписчиков участвовать в диалоге.

3. Контроль:

✓ Оценить результаты публикаций с помощью инструментов аналитики Instagram.

✓ Сравнить полученные результаты с поставленными целями и выявить успешные и неуспешные аспекты вашей стратегии маркетинга.

✓ Основываясь на анализе результатов, вносить необходимые изменения в стратегию маркетинга для улучшения эффективности и достижения поставленных целей.

Авторские туры занимают особое место на туристском рынке и представляют собой уникальные путешествия, разработанные и предлагаемые конкретным турагентством или туроператором. Эти туры обычно отличаются оригинальностью маршрутов, уникальными впечатлениями, специальными включениями и высоким уровнем персонализации.

В современной туристской индустрии авторские туры становятся все более популярными среди путешественников, которые ищут уникальные и неповторимые опыты. Они предлагают возможность познакомиться с местными культурами, традициями и обычаями под руководством экспертов или локальных гидов.

Благодаря спросу формируется и предложение, поэтому на рынке многие предприятия переходят от обычных пакетных туров, на формирование авторских. Далее можем проанализировать конкурентов, а именно их маркетинговую деятельность, которые специализируются на авторских турах в городе Астана.

Таблица 1 – Анализ конкурентов Instagram страниц туристских предприятий г. Астана

Турагентства	Cappa Tour	Travelon.kz	Open Horizon.kz	ElTour	Wow Travel.club
Инстаграм страницы	https://www.instagram.com/cappa_tour?igsh=aDk4dWVpaTkyeTJs	https://www.instagram.com/travelon.kz?igsh=OTV6OHR1bTYyZ2tj	https://www.instagram.com/openhorizon.kz?igsh=MWk5bDBjbnkza29xeg==	https://www.instagram.com/eltour.kz?igsh=MXAxaWdwbGhueThjdQ==	https://www.instagram.com/wow.travel.club?igsh=eTN5aGZ0M2lkHd6

Публикации	233	416	26	2820	156
Подписчиков	12,4 тыс.	1781	103	100 тыс.	6791
Сторис	Развлекательные и продающиеся	Развлекательные и продающиеся	Информационные	Продающиеся	Продающиеся
Общий визуал	Единого стиля нет. Изображения по тематике путешествий	Общий визуал приятен. Используется логотип для индивидуализации фото/видео. Визуально яркие изображения, позитивные, про путешествия	Используются единый стиль, красочные и яркие, видовые картинки курортов	Качественные и яркие фото и видео с курортов и туристов.	Качественные фотографии курортов и видеоролики отзывы от туристов.
Частота публикации	1 пост раз в 5 дней	1 пост раз в 3 дня	1 пост каждый день.	1-2 публикации в день	1 пост раз в 5 дней
<i>Примечание – составлено автором на основе данных, полученных в ходе исследования</i>					

Проведя анализ конкурентов в страницах Instagram туристских агентств г. Астаны, можно сделать следующие выводы:

1. Страницы Carpa Tour и ElTour имеют самое большое количество подписчиков (12,4 тыс. и 100 тыс. соответственно), что указывает на их значительную популярность среди пользователей Instagram, Travelon.kz и Wow Travel.club также имеют неплохое количество подписчиков.

2. Большинство агентств публикуют контент с разной частотой, от одного раза в 5 дней до нескольких раз в день. Визуальный контент агентств варьируется от качественных и ярких фотографий до видеороликов и сторис. Некоторые страницы используют единый стиль и логотип для индивидуализации контента, что способствует узнаваемости бренда.

3. Многие страницы содержат разнообразный контент, включая фотографии курортов, отзывы туристов, развлекательный контент и информационные посты о предлагаемых услугах. Некоторые агентства активно используют продающий контент, призывающий пользователей к действию, например, к бронированию туров или получению консультации.

4. Не все страницы имеют единый стиль и брендинг, что может затруднять узнаваемость компании среди конкурентов. Однако, агентства с узнаваемым и качественным визуальным контентом могут привлечь больше внимания пользователей.

Итак, на основе исследований можно сделать вывод о том, что успешные агентства на страницах Instagram обладают большим количеством подписчиков, регулярно обновляют контент высокого качества с разнообразными публикациями и имеют узнаваемый брендинг. Для улучшения своего положения на рынке агентства могут стремиться к развитию единого стиля и увеличению частоты и качества контента.

Цель стратегии по привлечению новых подписчиков на страницу в Instagram состоит в увеличении числа подписчиков с текущего уровня, составляющего 24,6 тысячи, до 30 тысяч за один месяц. Этот прирост подписчиков позволит расширить аудиторию и увеличить охват целевой аудитории турагентства EduTravel в социальной сети Instagram.

Увеличение числа подписчиков является важным фактором для развития присутствия бренда в социальных медиа, так как это увеличит видимость компании, повысит уровень вовлеченности аудитории и расширит потенциальную базу клиентов. Второй этап

маркетинговой стратегии это - Внедрение. На данном этапе нужно разработать контент-план, для достижения наших целей (таблица 2).

После анализа контент-плана для Instagram страницы турагентства «EduTravel» можно сделать следующие вывод: контент-план включает разнообразные темы, такие как авторские туры, эксклюзивные маршруты, индивидуальные путешествия, уникальные культурные опыты и романтические убежища. Это позволяет привлечь различные сегменты аудитории и удовлетворить их интересы. План также включает разнообразные форматы контента, такие как фотографии, видеоролики, истории клиентов и интерактивные посты. Это делает контент более привлекательным и интересным для аудитории. В плане соблюдаются частоты. Данный план предусматривает регулярные публикации контента, что поможет поддерживать активность страницы и удерживать интерес аудитории.

Таблица 2 – Контент-план на месяц для Instagram страницы туристского агентства «EduTravel»

Дни недели	Тема	Характеристика
Понедельник	Авторские туры	Пост с фотографией уникального места: Привлекательное фото места, которое можно посетить только с туром от "EduTravel", с кратким описанием его уникальных особенностей. Истории клиентов: Истории путешественников, которые оценили неповторимый опыт авторского тура от "EduTravel", с использованием хэштега #EduTravelExperience.
Вторник	Эксклюзивные маршруты	Пост с фотографией редкого пейзажа: Фотографии уединенных уголков природы, доступных только через эксклюзивные маршруты от "EduTravel". Видеоролик с эксклюзивным отелем или рестораном: Видеоэкскурсия по отелю или ресторану, которые доступны только на эксклюзивных турах.
Среда	Индивидуальные путешествия	Фотографии с индивидуальных маршрутов: Фотографии с персонализированных маршрутов, созданных специально под интересы и предпочтения клиентов. Интерактивный пост: Опрос в сторис о том, какие индивидуальные туры хотели бы увидеть подписчики.
Четверг	Уникальные культурные опыты	Пост с фотографиями локальных традиций: Изображения уникальных культурных событий и традиций, которые доступны только через авторские туры от "EduTravel". Фотоотчет с мастер-класса по местному искусству: Отчет с мастер-класса, организованного в рамках авторского тура.
Пятница	Романтические убежища	Пост с фотографиями роскошных отелей: Фотографии уединенных романтических отелей и курортов, доступных только через авторские туры "EduTravel". Истории отдыхающих пар: Рассказы от влюбленных, которые провели незабываемый отпуск на авторском туре от "EduTravel".
Суббота	Эксклюзивные культурные впечатления	Фото с интересными фактами о странах: Изображения с интересными фактами о странах, доступные только через эксклюзивные туры от "EduTravel". Вопросы и ответы о культурных особенностях: Пост в сторис с

		вопросами и ответами о культурных особенностях различных стран, включенных в авторские туры.
<i>Примечание – составлено автором на основе данных, полученных в ходе исследования</i>		

Таким образом, в статье представлена комплексная маркетинговая стратегия для туристского предприятия "EduTravel", основанная на анализе текущей ситуации в индустрии туризма, конкурентном окружении и ключевых проблемах, с которыми сталкивается компания. Разработанная стратегия включает в себя рекомендации по улучшению продуктов и услуг, выбору каналов коммуникации с клиентами, оптимизации ценовой политики и использованию инновационных маркетинговых подходов. Предложенные решения могут помочь "EduTravel" укрепить свое положение на рынке туризма и повысить свою прибыльность.

Список использованных источников:

1. Booking by Smartphone in 2018 Source: Travel Statistics to Know about in 2018 and 2019, accessed February / <https://www.trekkssoft.com/en/blog/65-travel-tourism-statistics-for-2019>
2. Циотсу У., Родула Х. и Голдсмит, Рональд Э. Стратегический маркетинг в сфере туристских услуг. Издательство: Emerald, 2020 https://www.Introduction_to_Strategic_Marketing_in_Tourism#pf7

УСТОЙЧИВОЕ РАЗВИТИЕ ТУРИЗМА НА ПРИГРАНИЧНЫХ ТЕРРИТОРИЯХ КАЗАХСТАНА И КЫРГЫЗСТАНА

Саванчиева А.С., Магистр, ст. преп., КазНПУ им. Абая, Алматы, Казахстан
Чодураев Т.М., Д.г.н, профессор, КГУ им. И.Арабаева Бишкек, Кыргызстан

Андатпа: Туризм әлем елдерінің экономикалық және әлеуметтік дамуында маңызды рөл атқарады. Қазақстан мен Қырғызстан жағдайында олардың бірегей шекара маңындағы аудандары туризмді дамыту үшін зор әлеуетті ұсынады. Бұл мақалада Қазақстан мен Қырғызстанның шекаралас аймақтарында туризмнің тұрақты дамуының негізгі аспектілері зерттеледі. Онда туризмнің қазіргі жағдайы талқыланады, проблемалар мен мүмкіндіктер анықталады және тұрақты туризм тәжірибесін ілгерілету стратегиялары ұсынылады. Табиғи және мәдени құндылықтарын пайдалана отырып, екі ел де аймақтық ынтымақтастықты нығайта алады, бай мұраларын сақтай алады және жергілікті қауымдастықтар үшін ұзақ мерзімді әлеуметтік-экономикалық пайда жасай алады.

Аннотация: Туризм играет важную роль в экономическом и социальном развитии стран мира. В случае Казахстана и Кыргызстана их уникальные приграничные районы предлагают огромный потенциал для развития туризма. В данной статье исследуются основные аспекты устойчивого развития туризма в приграничных регионах Казахстана и Кыргызстана. В нем обсуждается текущее состояние туризма, определяются проблемы и возможности, а также предлагаются стратегии продвижения практики устойчивого туризма. Используя свои природные и культурные ценности, обе страны могут укрепить региональное сотрудничество, сохранить свое богатое наследие и создать долгосрочные социально-экономические выгоды для местных сообществ.

Abstract: Tourism plays an important role in the economic and social development of the countries of the world. In the case of Kazakhstan and Kyrgyzstan, their unique border areas offer huge potential for tourism development. This article explores the main aspects of the sustainable development of tourism in the border regions of Kazakhstan and Kyrgyzstan. It discusses the current state of tourism, identifies challenges and opportunities, and suggests strategies to promote sustainable tourism practices. Using their natural and cultural values, both countries can strengthen regional cooperation, preserve their rich heritage, and create long-term social and economic benefits for local communities.

Туризм является одним из ключевых двигателей роста для Казахстана и приграничных регионов Кыргызстана по ряду важных причин.

Богатство природных ресурсов: Казахстан и Кыргызстан обладают уникальной природной красотой, включая величественные горные пейзажи, живописные озера, источники минеральных вод и уникальную флору и фауну. Это привлекает туристов, стремящихся насладиться природой и активным отдыхом.

Богатое культурное наследие: Оба региона обладают богатой историей и культурным наследием, включая древние исторические памятники, национальные обычаи и традиции,

ремесленные изделия и национальную кухню. Это предоставляет уникальные возможности для культурного туризма и привлечения любителей истории и национальных культур.

Развитие инфраструктуры: Казахстан и Кыргызстан активно инвестируют в развитие туристской инфраструктуры, такой как отели, туристские центры, аэропорты, и дороги, чтобы обеспечить комфортное пребывание и легкость перемещения для посетителей [1].

Экономический рост и диверсификация: Развитие туризма позволяет снизить зависимость от традиционных отраслей экономики и диверсифицировать доходы страны. Туризм способствует созданию рабочих мест, развитию малого и среднего бизнеса и стимулирует экономический рост в регионах [2].

Привлечение иностранных инвестиций: Развитие туризма привлекает интерес иностранных инвесторов, которые видят потенциал в инвестировании в туристскую инфраструктуру и сервисы. Это способствует развитию бизнеса и международному сотрудничеству.

Повышение общественного сознания об экологии: Туризм также способствует повышению общественного сознания о важности сохранения природы и окружающей среды. Устойчивые туристские практики способствуют охране природных ресурсов и поддержанию экологической устойчивости региона.

Повышение межкультурного понимания: Встреча туристов и местных жителей способствует укреплению межкультурного понимания и дружелюбия между различными культурами. Это помогает развитию мирных и стабильных отношений в регионе.

Согласно Всемирной туристской организации, под устойчивым туризмом понимается «туризм, в полной мере обеспечивающий учет его нынешних и будущих экономических, социальных и экологических последствий при удовлетворении потребностей туристов, индустрии туризма, окружающей среды и принимающих общин» [3].

В совокупности, туризм является мощным механизмом, способствующим развитию и привлечению внимания к потенциалу Казахстана и приграничных регионов Кыргызстана. Это предоставляет возможность для устойчивого развития, увеличения экономических выгод и сохранения природы и культурного наследия для будущих поколений.

На сегодняшний день в Казахстане основная Государственная программа развития индустрии туризма Республики Казахстан на 2019-2025 годы, в которой в первую очередь ставится: транспортная доступность туристских направлений и объектов; качество и доступность туристских продуктов и услуг; Благоприятный туристский климат; эффективная система продвижения туристского потенциала страны на внутреннем и международном рынках. В Республике Кыргызстан действует Программа развития туризма при Правительстве Кыргызской Республики на 2019-2023 годы, где в основе развития: Маркетинг и продвижение Кыргызской Республики, как центра туризма в Центральноазиатском регионе; оцифровка туризма; развитие туризма в регионах страны; создание благоприятных условий для ведения бизнеса в сфере туризма и привлечения инвестиций [4].

Устойчивый туризм играет решающую роль в сохранении экономики и окружающей среды по нескольким важным причинам:

Экономические выгоды. Устойчивый туризм приносит значительные экономические выгоды сообществам и странам. Продвигая практику ответственного туризма, местные предприятия, включая отели, рестораны, туроператоров и ремесленников, могут процветать. Это, в свою очередь, создает возможности для трудоустройства и повышает уровень доходов жителей, что в конечном итоге способствует сокращению бедности и экономическому росту.

Диверсификация доходов: опора исключительно на традиционные отрасли может сделать экономику уязвимой к колебаниям на мировых рынках. Устойчивый туризм предлагает способ диверсифицировать потоки доходов, снижая зависимость от конкретных секторов и повышая экономическую стабильность.

Защита культурного наследия: устойчивый туризм уважает и сохраняет культурное наследие мест назначения. Поощряя местные традиции, обычаи и исторические места,

устойчивый туризм помогает сохранить уникальную самобытность и обогатить впечатления путешественников.

Укрепление местных сообществ. Устойчивый туризм часто предполагает привлечение и расширение прав и возможностей местных сообществ. Вовлекая жителей в процессы планирования, развития и принятия решений в области туризма, можно улучшить их благополучие и качество жизни, что приведет к более сильным и устойчивым сообществам.

Повышение устойчивости к стихийным бедствиям. Практика устойчивого туризма направлена на создание устойчивой инфраструктуры и систем управления стихийными бедствиями. Инвестируя в меры по обеспечению готовности к стихийным бедствиям и реагированию на них, туристские направления могут быстрее восстанавливаться и минимизировать долгосрочные последствия стихийных бедствий или кризисов.

Положительный имидж бренда: устойчивый туризм укрепляет репутацию туристского направления как ответственного и этичного выбора для путешественников. Этот положительный имидж бренда может привлечь более широкий круг туристов, в том числе тех, кто ищет аутентичные и экологически чистые впечатления.

Сохранение экосистемных услуг. Многие туристские направления полагаются на экосистемные услуги, такие как чистая вода, плодородная почва и регулирование климата. Практика устойчивого туризма помогает поддерживать здоровье экосистем, обеспечивая непрерывное предоставление этих ценных услуг.

Устойчивый туризм жизненно важен для сохранения экономики и окружающей среды. Он способствует экономическому росту, защищает природные и культурные ценности, смягчает последствия изменения климата, укрепляет сообщества и гарантирует, что туризм остается устойчивой и выгодной отраслью для всех заинтересованных сторон.

Применяя устойчивые методы, туристские направления могут найти баланс между экономическим процветанием и сохранением окружающей среды в долгосрочной перспективе.

Приграничные туристские достопримечательности на границе Казахстана с Кыргызстаном предлагают разнообразные варианты для путешественников, предпочитающих уникальные природные и культурные впечатления:

Кольсайские озёра - это система трёх красивых горных озёр, расположенное в Кегенском районе Алматинской области Казахстана, недалеко от границы с Кыргызстаном. Оно привлекает туристов своим ярко-голубым цветом, окружающими горами и возможностями для пеших прогулок и альпинизма.

Чунджа: Этот пограничный населенный пункт в Алматинской области Казахстана находится недалеко от Кыргызстана. В Чундже можно познакомиться с культурой казахского народа и посетить местный рынок, чтобы приобрести национальные изделия.

Курорт Каинды в Алматинской области Казахстана известен своим красивым озером, окружённым горами и возможностями для рыбной ловли и отдыха на природе. Этот район также близок к границе с Кыргызстаном.

Национальный парк Алтын-Эмель. Расположенный на казахстанской стороне границы, но легко доступный из Кыргызстана, Алтын-Эмель представляет собой красивый национальный парк с разнообразными ландшафтами, включая красочные горы, песчаные дюны, включая памятник природы «Поющий бархан». В парке обитают различные виды диких животных, имеются высеченные древние петроглифы.

Чарынский каньон. Этот впечатляющий каньон расположен на юго-востоке Казахстана, недалеко от границы с Кыргызстаном. Уникальные скальные образования и яркие цвета каньона делают его популярным местом как для туристов, так и для фотографов своими запоминающимися видами, красивыми горными пейзажами и уникальными геологическими образованиями.

Петроглифы Тамгалы-Тас. Расположенные в Казахстане, но легко доступные из Кыргызстана, эти древние петроглифы внесены в список Всемирного наследия ЮНЕСКО и дают представление о доисторических культурах региона.

Озеро Иссык-Куль: Иссык-Куль, расположенный на востоке Кыргызстана, является одним из самых больших и глубоких высокогорных озер в мире. Северная часть озера граничит с Казахстаном, и этот район предлагает потрясающие виды, водные развлечения и возможности для отдыха на курортах и в гостевых домах [5].

Каракол. Очаровательный город на востоке Кыргызстана, Каракол является воротами ко многим приключениям на свежем воздухе. Он расположен недалеко от границы с Казахстаном и предлагает доступ к различным пешеходным тропам, горячим источникам и близлежащей долине Джети-Огуз.

Некоторые из этих достопримечательностей находятся вдоль границы и предоставляют возможности для активного отдыха на природе, изучения культурного наследия и наслаждения захватывающими видами гор и озер. Они могут быть идеальным местом для приключений и отдыха для путешественников, посещающих границу между Казахстаном и Кыргызстаном.

Республика Казахстан и Кыргызская Республика являются соседними странами и имеют общую границу. Вот список городов, которые являются приграничными для каждой страны [6]:

Города и населенные пункты Казахстана, граничащие с Кыргызстаном:

Тараз (Жамбылская область)

Шу (Жамбылская область)

Кордай (Жамбылская область)

Кеген (Алматинская область)

Города и населенные пункты Кыргызстана, граничащие с Казахстаном:

Талас (Таласская область)

Кара-Балта (Чуйская область)

Бишкек (Чуйская область)

Ош (Ошская область)

Это не полный список всех городов и населенных пунктов, расположенных на границе между Казахстаном и Кыргызстаном, но они являются наиболее крупными и известными на границе обеих стран.

Анализ современного состояния туризма в приграничных регионах Республики Казахстан (РК) и Кыргызской Республики (КР) представлен в ключевых аспектах развития туризма в приграничных регионах обеих стран:

Природные Богатства: Обе страны обладают уникальной природной красотой и богатством. Казахстан имеет разнообразные ландшафты, от степей до горных массивов и озер, включая Каспийское и Аральское моря [7]. Кыргызстан славится своими горными пейзажами, изумрудными озерами, водопадами и живописными долинами. Эти природные достопримечательности представляют большой потенциал для развития экотуризма и природных маршрутов.

Границы и пограничные контрольные пункты: Состояние границ и пограничные контрольные пункты играют важную роль в развитии туризма в приграничных регионах. Удобные и эффективные пограничные процедуры могут существенно облегчить перемещение туристов между странами и способствовать развитию туристских маршрутов.

Инфраструктура: Развитие туризма требует соответствующей инфраструктуры. Однако, отсутствие достаточных туристских объектов, комфортабельных отелей, кафе, ресторанов и транспортных связей один из ограничивающих факторов для приграничных регионов.

Устойчивый Туризм: Сохранение природной красоты и культурного наследия является важной составляющей устойчивого туризма. Применение экологических практик и участие местного населения в развитии туризма могут способствовать сохранению природных ресурсов и культурных традиций [8].

Привлечение Иностранных Туристов: Привлечение иностранных туристов является важным фактором для развития туризма в приграничных регионах. Маркетинговые кампании,

улучшение качества услуг и предоставление уникальных туристских продуктов могут способствовать увеличению потока туристов.

Государственная Поддержка: Государственная поддержка и разработка стратегических планов для развития туризма в приграничных регионах имеют большое значение. Инвестиции в туристскую инфраструктуру, образование и обучение персонала, а также создание благоприятных условий для туризма могут стать стимулом для роста отрасли.

В целом, развитие туризма в приграничных регионах Казахстана и Кыргызстана обладает значительным потенциалом, который может быть реализован через устойчивые практики, инвестиции и международное сотрудничество.

Устойчивое развитие туризма в приграничных районах Казахстана и Кыргызстана сталкивается с различными проблемами, которые необходимо решать для долгосрочной выгоды обеих стран и их местных сообществ. Некоторые из этих проблем включают в себя:

Инфраструктура и доступность: Многие приграничные районы в Казахстане и Кыргызстане не имеют надлежащей инфраструктуры, такой как дороги в хорошем состоянии, транспортные средства и жилье. Неадекватная инфраструктура удерживает потенциальных туристов от посещения этих регионов и препятствовать росту туризма.

Таким образом, устойчивое развитие туризма в приграничных районах Казахстана и Кыргызстана имеет важное значение так, как устойчивый туризм способствует созданию рабочих мест, развитию малого и среднего бизнеса и привлечению инвестиций в регионы. Это может улучшить экономическую ситуацию и повысить уровень доходов местного населения, повысится приоритет на охрану природных ресурсов и культурного наследия, что помогает сохранить уникальные экосистемы, традиции и обычаи, которые привлекают туристов и делают регион привлекательным для посещения. Развитие туризма может предоставить равные возможности для местных жителей, включая малообеспеченные и малообитаемые районы. Устойчивый туризм поддерживает вовлечение местного населения в процессы развития и предоставляет возможность для улучшения их жизненных условий. Важно стимулировать сотрудничество между различными странами и регионами. Совместные туристские проекты могут усилить связи между Казахстаном и Кыргызстаном, содействуя торговле и культурному обмену. Развитие туризма обычно требует улучшения инфраструктуры, такой как дороги, аэропорты, гостиницы и общественный транспорт. Это в свою очередь способствует улучшению жизни местного населения и созданию благоприятных условий для туризма. Снижение миграции местного населения в поисках работы и лучшей жизни и предоставит новые экономические возможности в регионах, что уменьшит давление на перенаселенные города.

Общая идея устойчивого развития туризма заключается в том, чтобы добиваться экономического роста, учитывая потребности и интересы местных сообществ и сохраняя природу и культурное наследие для будущих поколений. В приграничных районах Казахстана и Кыргызстана это может стать важным фактором для достижения устойчивого развития и регионального процветания.

Список использованных источников:

1. Рейтинг регионов по уровню туристской инфраструктуры внедряют в Казахстане <https://kapital.kz/economic/117254/rejting-regionov-po-urovnyu-turisticheskoy-infrastruktury-vnedryat-v-kazakhstane.html>
2. Рейтинг регионов по уровню туристской инфраструктуры внедряют в Казахстане <https://kapital.kz/economic/117254/rejting-regionov-po-urovnyu-turisticheskoy-infrastruktury-vnedryat-v-kazakhstane.html>
3. Устойчивый туризм. <https://sdgs.un.org/ru/topics/sustainable-tourism>
4. Стратегия развития туризма ЦАРЭС 2030. https://www.carecprogram.org/uploads/CAREC-Tourism-Strategy_Final-Draft-ru.pdf
5. Иссык-Куль и не только: главные природные красоты Киргизии. <https://www.onetwotrip.com/ru/blog/guides/asia/issyk-kul-i-ne-tolko-glavnye-prirodnye-krasoty-kirgizii/>
6. Наземные пограничные пункты Кыргызстана. <https://www.advantour.com/rus/kyrgyzstan/border-crossing.htm>

7. Туризм как фактор устойчивого развития экономики кыргызстана в современных условиях. <https://cyberleninka.ru/article/n/turizm-kak-faktor-ustoychivogo-razvitiya-ekonomiki-kyrgyzstana-v-sovremennyh-usloviyah>
8. Устойчивое развитие туризма в Казахстане. https://economy.kz/ru/Novosti_instituta/id=2971

EAST KAZAKHSTAN'S RECREATIONAL OPPORTUNITIES FOR THE DEVELOPMENT OF TOURISM

Zhanabay A.A., Master of economics, assistant lecturer of L.N.Gumilyov Eurasian National University

Tukibayeva K.B., Doctor of Philosophy (PhD), Assistant Professor of L.N.Gumilyov Eurasian National University

Abstract : East Kazakhstan is a rapidly developing area for recreation, offering diverse landscapes, rare historical and cultural monuments, and a unique natural environment. Although the tourism sector has been underdeveloped in the past, recent state initiatives aim to promote tourism growth in the region through comprehensive planning and the establishment of a tourism cluster.

The most promising and rapidly developing area for recreation is East Kazakhstan. Today, it is feasible to plan and develop a variety of tourism activities on its territory due to the uniqueness of nature, the diversity and uniqueness of landscapes, and the presence of the rarest monuments of history and culture.

The fact that the tourism sector has not been actively pursued as an economic sector at the state level for a while is one of the factors contributing to its slow development. Comprehensive forecasting, long-term planning, tourism territorial organization, and non-governmental tourism structures received no attention. As a result of recent changes in the situation, the state program for 2007–2023 places more emphasis on the growth of tourism in East Kazakhstan. Based on the master plan that is being developed, a number of measures have been outlined to create and develop a tourism cluster.

The area offers a wide variety of recreational and natural resources. East Kazakhstan is situated in one of the most picturesque areas of the mountainous Altai-Sayan nation, thanks to the favorable climate. The mountain range system of the Southwestern Altai (Kazakhstani Altai) represents the mountains, which make up a sizable portion of the region. Within the East Kazakhstan region are high ridges that act as a watershed for the Ob and Irtysh rivers. These ridges include the Tigiretsky, Koksuisky (2292 m), Kholzun (2599 m), Listvyaga (up to 2,720 m), and Katunsky, which has the highest point in Altai, Belukha (Muзtau, 4506 m). High-altitude Alpine terrain with significant fragmentation and a predominance of precipitous, steep, and occasionally nearly vertical slopes and cliffs are their defining features. There are many developed glacial and nival landforms in this area. Above the modern level of the snow line, the centers of modern glaciation have been formed. The region has traditionally had distinct seasons throughout the year.

The thermal resources of the Alakol Lakes are linked to the Mediterranean, and they are comparable to those of Crimea. The best time to take summer vacations is between 105 and 120 days, with both hot and comfortable weather. In Altai, the swimming season lasts 60–80 days, while on Lake Alakol, it can extend up to 100 days. In the foothill zone, the ski season runs roughly five months, from November through May. The tourist season is short in mountainous areas. It lasts three to four months in the mountains and five months on the plains and in the foothills (May to September). In mountainous regions, many passes are closed, and snow may start to fall by the end of August. However, the most alluring tourist destinations are found in mountainous regions. As a result, the brief travel season may be viewed as an unfavorable aspect of the climate in the East Kazakhstan region [3, 4].

The region's hydromineral resources are limited to three balneological groups of mineral waters out of the six species that Kazakhstan is home to. Large resort areas are run by the two largest thermal mineral deposits, Rakhmanovskoye and Barlyk-Arasan. The waters of other sources are

either not conditioned or not significant in reserves. Mud therapy resources are important in the area. The biggest of them is Karabastuz, which is located west of Semey on the same-named salt lake. In cities and work towns, therapeutic mud is extracted for mud baths or used for self-treatment.

One of the most important recreational resources of the region is water resources. The region has a dense river network, which attracts many recreation centers. The recreational value of the territory is increased by the Shulbinsky, Ust-Kamenogorsk and Bukhtarma reservoirs. The latter became the core of a large territorial recreational system. But, in general, reservoirs worsened the conditions of rest on the Irtysh in the lower reaches of the Ust-Kamenogorsk hydroelectric complex due to a decrease in water temperature to 11-12 °C, which excludes mass bathing.

The natural objects traditionally used for recreation are numerous lakes. Many of them are the centers of recreation areas and are already experiencing recreational overload. Lake Alakol stands out in particular – the largest and warmest lake in the East Kazakhstan region. It has good sandy and pebble beaches, salt water of the marine type. There are large recreation centers on the lake – "Alakol", "Aigerim", "Dorozhnik" and many others. Popular recreation centers are located on Sibinsky lakes, Air lakes (Monasteries), Dubygalinskoye (Okunki), Shybyndykul (Mysterious) and others [5, 8]. The alpine lake Markakol (1,449 m above sea level) is one of the most beautiful lakes in Altai. The lake's water area is part of the Markakol State Nature Reserve. The climate in the area of the reserve and its surroundings is sharply continental, with maximum temperatures in summer reaching +29 °C, and in winter down to minus 55 °C. The lake is an interesting object for fans of sport fishing. It is inhabited by grayling and uskuch (lenok). Annually, the lake district of Markakol and the Kaldzhir rivers are visited by 2-3 thousand vacationers (in the summer-autumn season).

Eighty kilometers from Ust-Kamenogorsk lies one of the wonders of nature in East Kazakhstan and a popular vacation spot: the Sibinsky Lakes. These are five relatively small lake reservoirs located in the Koktau mountain range. The water temperature in May is about 15 °C, in June 20 °C, and in July 20-23 °C. Under favorable climatic conditions, it reaches 24.5–25 °C. In November and December, the lakes freeze over. Sibiny has 5 recreation centers and a children's summer and sports camp. Scuba divers go diving on the largest lake, Ulmeis. In total, up to 7,000 people relax on the lakes per year.

At the northwestern foot of the granite Ayirtau groups (1003 meters above sea level) and monasteries (816 meters) in the weathering basins, three lakes are located stepwise, known collectively as monastic lakes. The largest of them is Lake Ayir [5].

Dubygalinsky Lake, popularly known as "Okunki," is a unique reservoir in terms of the chemical composition of the water. The presence of a large natural reservoir, the healing properties of water, and the uniqueness of the landscape with good accessibility attract a lot of vacationers here in the summer, with the number on Sundays reaching up to 1.5–2.5 thousand at the same time. A large private recreation center, "Okunki," is located on the shore of the lake.

Table 1: Popular Recreational Lakes in East Kazakhstan

Lake Name	Description	Notable Features	Tourists per Year (estimated)
Alakol	Largest and warmest lake	Sandy and pebble beaches, salt water	High (large recreation centers)
Markakol	Alpine lake	Picturesque scenery, grayling and uskuch fishing	2,000-3,000 (summer-autumn season)
Sibinsky Lakes (5 lakes)	Mountain lakes	Warmer water in summer, scuba diving	Up to 7,000

Monastic Lakes (3 lakes)	Stepwise lakes	Unique landscape, good accessibility	High on weekends (up to 2,500)
Dubysgalinsky (Okunki)	Unique water composition	Healing properties, scenic landscape	High in summer (private recreation center)

The leading recreational resource in a mountainous region are mining and tourism resources. This is due to the large extent of the mountains, their altitude, landscape, and climatic diversity. The mountains of the Kazakh Altai have great opportunities for hiking, both sports and recreational, for organizing ski and other types of slope recreation, for water tourism (rafting), rock climbing, and mountaineering. Southwestern Altai has long been popular as a mountaineering and mountain tourist area. There are peaks ranging from 2,700 to 4,500 meters, including Belukha (4506 meters), high mountain passes, exceptionally picturesque landscapes, glaciers, lakes, and waterfalls. The main centers of mountaineering in the region are the majestic Belukha, Sarymsakty ridges, and the Above-Ivanovsky Belok [7].

Barnaul held commemorative events in July and August 2014 to mark the 100th anniversary of Boris and Mikhail Tronov's Belukha ascent, which made them the first brothers in Siberian mountaineering history. At 15:30 on August 8, 1914 (July 26, in old time), it occurred. For many years, scientists from Tomsk University, including geographers, glaciologists, meteorologists, and geophysicists, have been carrying out methodical, meticulous, and productive research in the Belukha region. Their expeditions conducted hydrological, meteorological, glaciological, and geomorphological research as well as route exploration to the Sapozhnikov and Berelsky glaciers. V.V. Sapozhnikov created the first map of Belukha with its glaciers on it. Glaciologists from Russia (M.V. Tronov, R.M. Mukhametov) and Kazakhstan (R.V. Khonin, Belaya Berel) later carried out surveys of individual glaciers. The Ust-Koksinsky District Council established the Belukha Nature Park in 1997. Belukha and the Katunsky Reserve were added to the list of World Heritage Sites by UNESCO in December 1998 [6]. Belukha has ushered in the third millennium alongside the rest of the world. The popularity of Belukha increases year after year, with new visitors appearing. This is a destination for mountain tourists, climbers aiming to reach the peaks, and rafters speeding down the Katun River, reminiscent of the days of N.K. Roerich. Numerous routes connect Kazakhstan with Russia and vice versa.

Belukha is so well-liked by people in the CIS and Baltic nations that practically all serious travelers feel obligated to visit Altai and its highest peak. The jubilee year of 2014 saw a sharp rise in interest in Altai and the peak. Numerous activities were organized, beginning with a special glaciological symposium that was held in January 2014 in Novosibirsk, Russia, as part of the International Snow Forum [6].

East Kazakhstan boasts favorable opportunities for ecotourism. The region's diverse wildlife is a treasure trove. Its flora encompasses about 3,000 species of higher vascular plants, including over 100 species of endemic and relict plants. The fauna of the region is rich as well, with over 110 mammal species and around 400 bird species calling it home. From majestic bears, lynxes, sables, and wolverines to graceful elks, marals, roe deer, and argali, the animal kingdom of East Kazakhstan is truly remarkable. Species commonly found in Kazakhstan include bears, squirrels, ermine, weasels, chipmunks, flying squirrels, lynxes, sables, wolverines, wolves, foxes, hares, elks, marals, roe deer, leopards, argali, Siberian mountain goats, wild boars, and many species of rodents and reptiles. Birds include whooper swans, black storks, relict gulls, cranes, pelicans, and rare birds of prey such as golden eagles, peregrine falcons, and saker falcons. The region is home to about three dozen reptile and amphibian species [7, 2]. The rivers and lakes of East Kazakhstan teem with fish, offering a paradise for fishing enthusiasts.

Anglers can cast their lines and attempt to reel in a variety of fish species, including ide, bream, carp, pike, uskuch, trout, taimen, walleye, grayling, perch, crucian carp, nelma, and sturgeon. This makes the region a promising destination for fishing tourism as well. Big game hunting for

argali, maral, roe deer, and wild game birds (grouse, black grouse, hazel grouse) is also practiced here [1].

Table 2: Recreational Resources of East Kazakhstan

Category	Description	Examples
Natural Landscapes	Mountain ranges (Altai Mountains), Lakes (Alakol, Markakol, and Shulbinsk Reservoir), Rivers (Irtysh, Bukhtarma, Kurchum), Forests	High mountains, glaciers, valleys, and diverse flora and fauna
Climate	Favorable conditions for summer vacations, Short tourist season in mountainous areas	Hot and comfortable summers, long swimming season on some lakes
Hydromineral Resources	Thermal springs (Rakhmanovskoye, Barlyk-Arasan), Mud therapy resources (Karabastuz)	Limited resources compared to Kazakhstan as a whole
Water Resources	Dense river network, Lakes suitable for recreation	Increased recreational value due to reservoirs, potential for water sports
Forest Resources	Diverse forest areas are suitable for recreation	Proximity to populated areas, diverse species composition
Wildlife	Rich biodiversity: Mammals (bears, lynxes, elks, and marals), birds (eagles, falcons, swans), Fish (trout, taimen, pike)	Diverse animal life creates opportunities for ecotourism and hunting
Protected Areas	National parks and reserves (14 in total)	Kiin-Kerish, Ashutas, Chakelmes, and Konur-Aulie cave

There are 14 specially protected natural areas in the region. The total area of protected areas in the Kazakh Altai is 7462.77 square kilometers. East Kazakhstan boasts numerous natural monuments and captivating tourist attractions. These primarily include Kiin-Kerish, Ashutas, Chakelmes (variegated clays with prints of ancient animals and plants), the Konur-Aulie cave, Kokkolsky waterfall, and a number of other objects. Specially protected areas are suitable only for the development of ecological tourism (ecotourism). The presence of unique natural sites makes ecotourism a viable option here. Reserves in East Kazakhstan have experience in conducting specialized scientific and educational tours along specially designed ecological trails. These excursions often include consultations with botanists, landscape scientists, zoologists, and historians, providing a well-rounded educational experience. The organization of guided tours to ecological trails has minimal impact on natural complexes. Excursions are designed around various themes, including biogeographic, ecosystem, botanical, seasonal, and specific natural phenomena. As a result, East Kazakhstan has favorable conditions and opportunities for the growth of the tourism industry [8].

The region's unique nature should be recognized as a single natural historical monument of regional and global significance. All interested government agencies and tour operators should hold a special meeting to discuss issues concerning recreational activities and tourism in specially protected natural areas. Carrying out the proposed scientific research with access to practical results

will improve the effectiveness of the long-term development of recreational activities in East Kazakhstan

Literature

1. Website of the Information Portal Kazakhstan Travel. [Electronic resource]. URL: <https://kazakhstan.travel> (accessed: 10.03.2024).
2. Japan Has the Tourists for Cherry Blossom Season. April 12, 2023. [Electronic resource]. – URL: <https://skift.com/2023/04/12/japan-has-the-tourists-forcherry-blossom-season-but-theres-a-service-gap> (accessed: 15.03.2024).
3. Mice tourism in the Republic of Kazakhstan: how the business meetings industry is developing. January 17, 2022. [Electronic resource]. – URL: https://forbes.kz/economy/business/biznesturizm_v_rk_kak_razvivaetsya_industriya_deloviyh_vstrech/ (accessed: 16.03.2024).
4. Imangulova T.V., Prokofieva M.A. Development of ethnic tourism in Kazakhstan // International Journal of Applied and Fundamental Research. - 2018. - No8(3). - pp. 451-455.
5. Calendar of exhibitions and forums in Astana. January 10, 2024. [Electronic resource]. – URL: <http://www.totalexpo.ru/city/417.aspx> (accessed: 19.03.2024).
6. “Your Dimash”: Kudaibergen’s concert in Astana attracted almost 30 thousand spectators. February 8, 2020. [Electronic resource] – URL: https://tengrinews.kz/kazakhstan_news/vash-dimash-kontsert-kudaybergen-a-astanasobral-30-tyisyach-321189/ (accessed: 27.03.2024).
7. Imangulova T.V., Ushkulakova G.M. Materials of the international scientific and practical conference “Current problems of tourism development”. - M. 2018. - pp. 62-70. (accessed: 21.03.2024).
8. Official website of “NurWay” travel agency. March 07, 2022. [Electronic resource]. – URL: <https://www.nurway.kz/> (accessed: 20.03.2024). 30 Kazakhstan has risen in the ranking for the development of MICE tourism. May 18, 2020. [Electronic resource] – URL: https://tengrinews.kz/kazakhstan_news/kazakhstan-podnyalsya-v-reytinge-porazvitiyu-mice-turizma-402555/ (accessed: 29.03.2024).

METHODOLOGICAL ASPECTS OF ASSESSING THE EQUITY OF AN ECONOMIC ENTITY

D.A.Yuldasheva, Senior Lecturer Tashkent State University of Economics and Ural State University

Аннотация. Меншікті капитал-бұл шаруашылық жүргізуші субъектілерді басқаруда қолданылатын маңызды қаржылық көрсеткіш. Басқарушылық шешімдердің негізінде қызметті қаржыландыру көздерін таңдау, меншікті капиталды пайдалану тиімділігін арттыру үшін сыртқы меншікті қаржы ресурстарын тарту мүмкіндіктерін анықтау жатыр. Нарықтық қатынастар жағдайында қолда бар материалдық, қаржылық және басқа ресурстарды ұтымды және тиімді пайдалану маңызды.

Аннотация. Собственный капитал является важным финансовым показателем, используемым при управлении хозяйствующими субъектами. В основе управленческих решений лежит выбор источников финансирования деятельности, определение возможностей привлечения внешних собственных финансовых ресурсов для повышения эффективности использования собственного капитала. В условиях рыночных отношений важно рациональное и эффективное использование имеющихся материальных, финансовых и других ресурсов.

Annotation. Equity is an important financial indicator used in the management of business entities. Management decisions are based on the choice of sources of financing activities, determining the possibilities of attracting external own financial resources to increase the efficiency of using equity capital. In the conditions of market relations, it is important to make rational and effective use of available material, financial and other resources.

Introduction. The study of the essence of the "capital" category has been conducted from the moment of the emergence of ownership to the present time. Capital is the most thorough, complex and multivalued indicator of the theory of finance, and the main object of financial management of an economic entity.

Despite the relevance of the issue we are investigating, there is currently no normative formulation of the term "capital", which indicates that the concept is controversial and ambiguous. The opinions of academic economists about the essence of the term itself vary, and from the definitions of the indicator "capital" existing in modern economic literature, in our opinion, none reflects its actual essence.

In a market economy, newly created enterprises independently form their financial and material resources. Such resources are usually created by the founders of an enterprise by contributing their own funds as a share in the authorized capital. The authorized capital is a set of tangible assets, cash and expenses contributed (paid for) by the founders of the enterprise in accordance with the constituent documents to obtain rights and benefits and necessary for the implementation of economic activities of the enterprise.[1]

Literature review. According to Professor Yu.A.Babaev, equity is capital minus attracted capital (liabilities), which consists of a combination of authorized, additional and reserve capital, retained earnings and other reserves (trust funds and reserves).[1]

L. Drobozina believes that the company's equity represents the difference between the amount of assets and the amount of external liabilities of the company. Its value can only be calculated based on the balance sheet data.[1]

Professor K.Y. Tsygankov, having conducted a number of historical and practical studies, came to the conclusion that "the accounting department of economics was originally created to calculate equity, and this particular category of accounting is the main subject of accounting." [2] Despite the relevance of the issue we are considering, currently there is no normative formulation of the term "capital" that would exactly correspond to the standards, which indicates and indicates that the concept is controversial and ambiguous.

Research methodology. The methodology of this article uses methods of analysis and synthesis, scientific abstraction, generalization, and comparative theoretical interpretation. In addition, the scientific basis of the article is international information from the research of scientists in domestic and foreign scientific publications.

Discussions and results. The success of managers and specialists depends on various types of support for their activities: legal, informational, regulatory, technical, etc. Among the key elements of this system is information support, which should be understood as a set of information resources and ways of organizing them, necessary and suitable for the implementation of analytical and management procedures that ensure the financial situation for improving approaches to assessing the effectiveness of the equity of business entities.

The presentation of the information base is not the only possible or completely exhaustive one. Nevertheless, even such an idea allows us to judge that the information resources in any enterprise are quite extensive. The success of the company's work, as well as the possibility of analytical justification of management decisions, largely depends on the thoroughness of their organization.

All information resources for improving approaches to assessing the effectiveness of the equity capital of business entities can be combined into five large groups:

- information of a regulatory and legal nature.
- information of a normative and reference nature.
- accounting system data.
- statistical data.
- non-system data.[3]

The first group includes laws, resolutions, decrees, that is, documents defining the legal basis of the company's activities. The information in this block must be taken into account, since the documents presented in it are mandatory. In addition, no business transactions, as well as no accounting or analysis system, can be properly implemented without an adequate understanding of the conditions and requirements of the current legal space.

The second group consists of the necessary regulatory documents of government agencies, international organizations and various institutions, including financial ones, containing requirements, recommendations and quantitative standards in the field of finance for market participants. Not all documents in this block are mandatory. In particular, the standards regarding the recognition of the balance sheet structure as satisfactory are rather informational and reference in nature, however, in an analytical sense, these standards play a fairly important role in assessing the financial condition of a possible counterparty.

The third group defines the accounting system as the only systematized information resource. The significance of the individual elements of this block varies. The concept of commercial secrecy does not apply to accounting statements, and commercial organizations of some forms of ownership and types of business are even required to publish their reports. It is this circumstance that determines the importance of accounting statements for evaluating the effectiveness of equity.[4]

The fourth group includes statistical data, which can be conditionally divided into two arrays: centrally generated statistical data and internal statistics. In the first array, you can see that we regularly publish official statistics that have a general economic orientation. The second array accumulates statistical data on the main indicators.

The fifth group represents information resources, conventionally called non-systemic. The meaning of the name is that these data are not rigidly systematized in terms of composition, structure, updates, and are also not mandatory, that is, the formation of this resource and its use is the exclusive competence of the enterprise itself. The main elements of this block are internal operational data and other information from external sources.

The main sources of information on improving approaches to assessing the effectiveness of the equity capital of business entities are accounting and reporting data. The annual statements include:

- balance sheet (Form No. 1).
- statement of financial results (Form No. 2).
- statement of cash flows (Form No. 4).
- statement of equity (Form No. 5).
- notes, calculations and explanations.[2]

The data contained in these forms provides various groups of users with the information necessary to justify decisions on evaluating the performance of organizations.

Internal users, i.e. owners and management, analyze reports in order to identify stable positive and negative trends, substantiate ways to strengthen financial stability and increase return on capital.

External users (suppliers, banks, investors, etc.), based on the results of the analysis of the reporting of an economic entity, may decide to develop or curtail partnerships, purchase shares, loan terms, etc.

The most complete information about business entities is given in form No. 1 "Accounting", which represents a set of indicators that outline the picture of the financial and economic condition of the company on a certain date, most often at the end or beginning of a calendar period. This is a way of grouping the assets and liabilities of an organization in monetary terms, designed to characterize its financial situation. The presence of an accounting balance sheet is one of the signs of an enterprise's economic independence. The balance sheet consists of two parts - an asset and a liability. The assets of the balance sheet reflect the composition and placement of the company's business assets, and the liabilities of the balance sheet reflect the sources of these funds and their intended use.[3]

All assets, depending on the terms of use, are divided in the balance sheet into current (current) and non-current (long-term). Non-current assets include intangible assets, commissioned fixed assets, construction in progress, and long-term cash investments. These assets are reflected in the I section "Long-term assets", in the II section current or current assets: production stocks, raw materials, finished products, goods for resale, work in progress, accounts receivable, financial investments, cash. It should be noted that the volume, composition and structure of assets reflect the industry affiliation of the organization, the specifics and scope of activities.

The sources of asset financing are reflected in the sections of the balance sheet liability:

- Section I - sources of own funds.
- Section II - obligations.

Grouping of sources of funds to assess the rationality of the structure of sources of financing and the dynamics of financial risks.

- own sources (equity)

- liabilities (debts of organizations to third groups)[3]

The structure of assets and sources of their financing varies in different fields of activity. In industries with a high share of fixed assets, equity accounts for a significant share of the total amount of financing sources. In the service sector and in trade organizations, where a significant share is occupied by current assets (inventories, accounts receivable), short-term sources of funds prevail.

Therefore, for each specific field of activity there is its own optimal structure of assets and sources of funds, based on which the criteria values of the main financial coefficients are established.

"Report on financial results" (form No. 2), which reflects the formation of financial results from current, operating and non-operating activities.

A financial results report is a report on the income, expenses of a company and the difference between them for a certain period, characterizing financial and economic activities or changes in its capital.

The report on financial results is the most important source of profitability of the enterprise, profitability of products sold, profitability of production, as well as for determining the amount of net profit.

The "Cash Flow Statement" (Form No. 4) contains information on cash inflows and outflows from current, investment and financial activities of business entities.

To assess changes in individual sources of equity formation and the ability to self-finance, Form No. 5 "Equity Report" is used. The report reflects the indicators characterizing the formation of authorized, additional, reserve capital and retained earnings (uncovered loss).

Additional sources of financing can be found in the capital market, attracting potential investors and creditors by objectively informing them about their financial and economic activities. As attractive as the published financial results are, showing the current and prospective financial condition of the enterprise, so is the probability of obtaining additional sources to improve approaches to assessing the effectiveness of the equity of business entities.[5]

During the formation of reporting information, certain restrictions on the information included in the reporting must be observed:

- the optimal cost-benefit ratio, that the costs of reporting should be reasonably correlated with the benefits derived by the enterprise from presenting this data to interested users.

- the principle of caution assumes that the reporting documents should not allow an overestimation of assets and profits and an underestimation of liabilities.

- confidentiality requires that the reporting information does not contain data that may harm the competitive position of the enterprise.[6]

Conclusion. Thus, information support is necessary and suitable for the implementation of analytical and management procedures that ensure the financial and economic activities of the enterprise. The importance of accounting statements for conducting approaches to assessing the effectiveness of equity is multidimensional. It is the accounting statements in combination with statistical and current financial information published by the relevant agencies in the form of analytical reviews on the state of the capital market that allows you to get the first and fairly objective idea of the state and trends in the economic potential of a possible counterparty or investment object.

Literatures

1. Юлдашева Д. А. ОЦЕНКА СОБСТВЕННОГО КАПИТАЛА ХОЗЯЙСТВУЮЩИХ СУБЪЕКТОВ //World scientific research journal. – 2024. – Т. 23. – №. 2. – С. 417-427.
2. Юлдашева Д. А. ИНФОРМАЦИОННАЯ ОСНОВА ОЦЕНКИ СОБСТВЕННОГО КАПИТАЛА ХОЗЯЙСТВУЮЩИХ СУБЪЕКТОВ //World scientific research journal. – 2024. – Т. 23. – №. 2. – С. 57-66.
3. Юлдашева Д. А. ВЛИЯНИЕ КОРПОРАТИВНОЙ КУЛЬТУРЫ НА ЭКОНОМИЧЕСКУЮ ЭФФЕКТИВНОСТЬ КОМПАНИИ ЗАРУБЕЖНЫЙ ОПЫТ //Conferencea. – 2023. – С. 135-140.
4. Юлдашева Д. А. КОНЦЕПЦИИ РАЗВИТИЯ БУХГАЛТЕРСКОГО УЧЕТА В УЗБЕКИСТАНЕ, ПРОБЛЕМЫ ИХ РЕАЛИЗАЦИИ //ILMIY TADQIQOT VA INNOVATSIYA. – 2023. – Т. 2. – №. 3. – С. 40-50.
5. Yuldasheva D. A. PROBLEMS OF INTERNATIONAL FINANCING OF DEVELOPING COUNTRIES AND INCREASING THE TAX POTENTIAL OF THE TERRITORY, THEIR ENTRY INTO INTERNATIONAL CREDIT MARKETS //World Economics and Finance Bulletin. – 2023. – Т. 21. – С. 160-163.
6. Yuldasheva D. A. INFORMATION AND ANALYTICAL BUSINESS ENVIRONMENT AND ITS INTERACTION WITH ACCOUNTING IN THE DIGITAL ECONOMY. – 2023.

ТАМАҚТАНУ ДӘСТҮРЛЕРІНІҢ ТАРИХЫ МЕН ДАМУ КЕЗЕҢДЕРІ.

Кәрімов Д.Ж.

Абылай хан атындағы Қазақ халықаралық қатынастар және әлем тілдері университеті,
Қонақжайлылық менеджменті кафедрасы, Алматы, Қазақстан, dauren050902@mail.ru

Аңдатпа: Аталмыш мақалада ежелгі әлемдегі тамақтанудың тарихы мен даму кезеңдерін, Орта ғасырлардағы тағамдар туралы және адамның тамақтануы мен тағамды тұтынуы туралы заманауи көзқарастар баяндалады.

Аннотация: В данной статье рассказывается об истории и этапах развития питания в древнем мире, о продуктах питания в Средние века и о современных взглядах на питание и потребление пищи человеком.

An abstract: This article tells about the history and stages of the development of nutrition in the ancient world, about food in the Middle Ages and about modern views on nutrition and human food consumption.

Тірек сөздер: тамақтану, дәстүр, тарих, кезең, азық-түлік, нан, шелпек, аспаз, наубайшы, тамақ, тағам, рацион.

Әлемдік тарих біздің ата-бабаларымыздың қалай тамақтанғаны туралы дәлелдерді бүгінгі күнге дейін сақтап келеді. Азық-түлік пен тамақтану мәдениетінің даму тарихы Месопотамия, Солтүстік Африка және Рим империясындағы астық өсіру дәстүрлерімен байланысты. Археологиялық олжалар нан - жерді өңдеп, дәнді дақылдарды өсіре алатын ежелгі өркениеттердің өнімі екенін көрсетеді [1,26 бет].

Әлемнің көптеген халықтарына тән негізгі тағамдардың бірі - шелпек пен нан. Адамдар алғаш рет нан дәндерінің дәмін шамамен 15 мың жыл бұрын білген деп есептеледі. Шамамен 8 мың жыл бұрын вавилондықтар, мысырлықтар, ассириялықтар, еврейлер және басқа халықтар бидай, арпа және тары өсіре бастады. Неолит дәуірінде (б.з. д. 3000-500 ж.ж.) адам дәнді дақылдарды өсіруді және үй жануарларын өсіруді үйренді, ал қыш ыдыстарды ойлап тапқаннан кейін ол тамақ дайындаудың әртүрлі тәсілдерін игере алды. Бірінші нан бұқтырылған күйде болды, келесі кезең - ұзақ уақыт сақталатын ашытылмаған шелпек, олар өздерімен бірге жолға шығарылды. Ашыту әдісін біздің заманымызға дейінгі 4 мың жыл бойы мысырлықтар ашқан, содан кейін бұл туралы гректер, содан кейін римдіктер және олардан Еуропа халықтары білген. Нан жасайтын адамдар ескі күндерде үлкен құрметке ие болды. Ежелгі Грекияда наубайшы өте жоғары лауазымға ие болды. Рим империясында нан пісіре алатын құл 100 мың сестерция, ал гладиатор 10-12 мың сестерция ғана тұратын.

Ежелгі дәуірден бастап нан шығыс славян халықтарының тамақтануына негіз болды. «Тарихтың әкесі» Геродот б.з.д. 500-400 жылдар аралығында Қара теңіз және Азов далаларында өмір сүрген тайпалар әдемі бидай өсірді деп мәлімдеді. Ресейдегі негізгі дәнді дақылдар ежелден бидай, қара бидай, арпа, тары, сұлы болып саналды. Ежелгі Ресейде нан пісіру өнері өте жоғары болды, бұған ұн тартудың дамыған технологиясы ықпал етті. Сонымен, патша Алексей Михайловичтің кезінде қара бидайдың 25 түрі және бидай ұнының 30 түрі өндірілді.

Еуропаның көптеген халықтарының дәстүрлерінің негізі нан пісіру болды, ол отырықшы өмір салтымен және соқалы егіншілікпен тығыз байланысты болды. V-VIII ғасырлардағы халықтардың ұлы қоныс аударуы ірі этникалық қозғалыстарға әкелді.

Пиреней түбегін жаулап алған арабтар мұнда суармалы егіншілік пен күріш өндіру дағдыларын әкелді. Италияндық тарихшылардың пікірінше, Сицилияда кеспе жасау арабтардың шабуылымен байланысты болды.

Әр ұлттың мәдени дәстүрлерімен қатар әртүрлі өркениет өкілдерінің талғамы дамыды. Дәмдердің қарама-қарсылығы соншалық, кейбіреулердің тағамы басқалардың менсінбеушіліктерін және келекелерін тудырды.

Дәстүрлердің тамақтануға әсер етуінің классикалық мысалы - Азия мен Еуропаның мал шаруашылығы халқының сүт өнімдеріне деген көзқарастарындағы алшақтығы. Орталық, Оңтүстік Азия және еуропа халықтары әрқашан негізгі тағам ретінде қызмет ететін сүтті

тұтынса, қытайлықтар, жапондықтар және Оңтүстік Шығыс Азия халықтары сүт пен сүт өнімдеріне жиіркенішті болды. Бұл білмегендіктің нәтижесінде пайда болған жоқ (өйткені қытайлықтар ұзақ уақыт бойы моңғол және түркі тайпаларымен байланыста болды, олар үшін сүт және сүт өнімдері ерекше тағам болды), бірақ тамақтану дәстүрі болды. Немесе біздің дәуірімізге дейін белгілі болған ірімшікті алайық. Гомер Одиссейде саяхатшылар бір үнгірге кіріп, себеттерден көптеген ірімшіктерді қалай тапқаны туралы айтады.

Біздің дәуірімізге дейінгі IV ғасырда Аристотель сүтті коагуляциялау және ірімшік жасау процесін сипаттады. Англияда ірімшік жасаудың алғашқы жазылған рецепті 1390 жылы бас аспазшы Ричард II-ге тиесілі аспаздық кітаптан табылды. Бір қызығы, барлық ірімшіктердің географиялық атауы бар, басқалары өндіріс әдісімен немесе қосымша шикізаттың құрамымен аталады.

Ресейде ірімшіктің ірі өндірісі әйгілі суретшінің ағасы Николай Васильевич Верещагиннің бастамасымен ұйымдастырылды. Ол алғашқы ірі ірімшік зауытын 1866 жылы ашты, ал 1871 жылы Тверь губерниясының Едимоново ауылында сүт шаруашылығы мектебін құрды.

Ежелгі Египетте тұтынылатын тағамның көп бөлігі дәнді дақылдар болды: бидай, арпа. Мысырлықтар кем дегенде отыз түрлі нан, шелпек, пряник жасай алды, олар бұршақ және жасымық жеді. Тағамдар пияз, сарымсақ және пиязбен хош иістендірілді. Құрма, інжір, жаңғақ және Анар кеңінен қолданылды. Ашытқы наны біздің дәуірімізге дейінгі 2 мыңжылдықта ғана пайда болды.

Ніл алқабының тұрғындары әртүрлі өсімдік майлары мен жануарлар майларын тұтынып, ешкі мен сиыр сүтін ішіп, одан ірімшік жасады. Мұнда олар сыра мен шарап жасауды үйренді. Сиыр еті, ешкі еті, қой еті, ащы тұздалған балық, үйректер мен қаздар Нілдің батпақты жайылмаларында көп болды.

Қола дәуірінде гректер көкөністердің көп мөлшерін білетін, ал Гомер мерекелерде еттің көптігі туралы жазғанымен, қарапайым адамдар негізінен ұн тартқыштары мен бұршақ пен басқа да бұршақ дақылдарын жейтін. Гректер сүт тағамдары мен ірімшіктерді жақсы көрді және балық пен басқа теңіз ағзаларын тамақ ретінде кеңінен қолданды. Римдік фермердің тамағы гректерден аз ерекшеленді. Біздің дәуірімізге дейінгі I ғасырда ғана Италияның бақтарында Шығыс жемістері пайда болды: шие, шабдалы, өрік, лимон мен апельсин арабтар әкелген Испаниядан келді [1, 29 бет].

Эллада мен Италияның ежелгі тұрғындарын тамақтандыру тәсілі, ең алдымен, елдің экономикалық ерекшеліктеріне, жердің құнарлылығына, мал шаруашылығының даму деңгейіне байланысты болды. Археологтар ірі қара малды қолға үйретуді біздің дәуірімізге дейінгі 10-8 мың жылдарға жатқызады бұл олардың адамзаттың оны азық-түлікпен қамтамасыз етудегі ең үлкен жетістіктерінің бірі болғаны сөзсіз. Қоғамдық өмір өзгерген сайын, басқа елдермен байланыстардың кеңеюімен, сыртқы сауданың өсуімен тамақтану да өзгерді, барған сайын жаңа өнімдер және олармен бірге тағамдар пайда болды. Ежелгі өмірдің кез-келген саласы сияқты, олардың тамақтануында жекелеген қала-мемлекеттер мен ауқатты және кедей адамдар арасындағы үлкен айырмашылықтар байқалады. Уақыт өте келе Грекияда және әдет-ғұрыппен белгіленген тамақтану сағаттары өзгерді. Гомер дәуірінде гректер таңғы асты таңертең ерте ішті, таңғы ас сумен араластырылған шарапқа малынған бидай немесе арпа шелпектерінен тұрды. Түстен кейін түскі ас уақыты келді: үстелге ет тағамдары, нан және шарап ұсынылды. Кешкі ас түскі аспен бірдей тағамдардан тұрды, тек кішкене бөліктерде болды.

Кейінгі ғасырларда тамақтану тәртібі өзгерді. Таңғы ас әлі ерте болды, түскі ас уақыты кейінгі сағаттарға немесе тіпті кешке ауыстырылды, бірақ таңғы ас пен түскі ас арасында кез келген уақытта басқа тамақ ішуге болады. Таңертеңгілік астың негізі шелпек болды; гректер финикиялық нанды ең жақсы деп санады, олар сонымен қатар Боеотиа, Фессалия және Лесбос, Кипр және Эгина аралдарынан келген нандарды бағалады. Нан ашытылған, ашытқы қамырдан немесе ашытқысыз пісірілген. Наннан басқа гректердің негізгі тағамы ет болды. Гомердің кейіпкерлері сиыр еті, қой еті, қабан немесе бұғы етімен тамақтанды. Осылайша, мереке

кезінде ән айтқан Одиссей әнші Демодокқа «майға толы өткір тісті қабанның омыртқасын» береді. Уақыт өте гректердің ет дастарханы әртүрлі болды: олар қан мен май толтырылған шұжық немесе ешкі асқазанын жеді. Көкөністерге пияз, сарымсақ, салат және түрлі бұршақ дақылдары кірді.

Тек Спарта мораль мен қатал өмірдің ежелгі қарапайымдылығын сақтап қалды. Спартандықтардың айлық рационна мыналар кірді: ет сатып алу үшін 73 литр ұн, 36 литр шарап, 3 кг ірімшік және 10 күміс. Спартандықтар дәстүрлі тағамға - қара шошқаға күні бойы адал бола отырып, бір адамды қарапайым тамақтандыру үшін екі бұлғау жеткілікті болды.

Грекияда Боеотия мен Фессалия тұрғындары ерекше талғампаздыққа ие болған аспаздық өнермен танымал болды. Басқа халықтармен сауда байланысының кеңеюімен эллиндердің асхана үстелі барған сайын бай және алуан түрлі болып келеді. Гермиптің «Носильщики» комедиясында (б.з.д. V ғ.) гректердің сыртқы саудаға деген қызығушылығының артуы және олардың шетелде қандай сирек кездесетінін - сиыр еті, ірімшік, мейіз және інжір, кокос жаңғағы мен бадамды тезірек білуге деген ұмтылысы көрсетілген, жаңа келген кеме жеткізді. Антифанның «Циклоптар» комедиясында мырза аспазға балық тағамдары туралы нұсқау береді: үстелде кесектерге кесілген шортан, тұздық астындағы теңіз сәулелері, алабұға, скумбрия, толтырылған кесек балық, майшабақ, камбала, морей, краб болуы керек. Гректердің үстелдерінде зәйтүн майы, сірке суы, тұздықтар мен дәмдеуіштердің барлық түрлерімен хош иістендірілген шебер қуырылған көгершіндер, торғайлар, қарақұйрықтар, қырғауылдар, бөденелер пайда болды. Грек авторлары аспаздық өнерге үлкен мән берді. Сонымен, Архит – «Егіншілік туралы» кітаптың авторы - сол уақытқа өте пайдалы «Аспаздық кітап» жазды, ал б.з.д. III ғасырдың басында Родос аралынан келген Парменон «Аспаздық сөздікті» құрастырды [2].

Римде аспаздық өнер б.з.д. III ғасырда ғана дами бастады. Ежелгі Италия тұрғындары негізінен тары, арпа немесе бұршақ ұнынан жасалған қою, қатты пісірілген ботқа жеді. Гректер сияқты, римдіктер күніне үш рет тамақтанды: таңертең ерте - бірінші таңғы ас, түске жақын - екінші және кеш түсте - түскі ас. Бірінші таңғы ас нан, ірімшік, жеміс, сүт немесе шараптан тұрды. Екінші таңғы ас көбіне тұрып, жолда қабылданатын. Негізгі, ең мол тағам түскі ас болды: ыстық тағамдар үлкен бөліктерде үстелге ұсынылды. Тамақ асханада – траклиниумда берілді. Мұнда үстелдің айналасына үш түскі кереует қойылды, осылайша үстелдің бір жағына кіру еркін болды, осылайша қызметшілер тамақ бере алады. Бір үстелге ең көп дегенде тоғыз адам сыяды.

Түскі ас үш үзілістен тұрды. Бастапқыда олар тағамдарды және ең алдымен жұмыртқаны ұсынды. Сондықтан «жұмыртқадан алмаға дейін» деген римдік мақалды, өйткені түскі ас алма және басқа да жемістермен аяқталды. Сүйіктісі мусс шарабы болды - бал араласқан сусын. Негізгі тағамға көкөністер мен көк шөптің барлық түрлерімен бірге ет немесе балық тағамдарының алуан түрлері кірді.

Бай дастархандарда қонақтарға устрица, теңіз кірпілері мен ұлулар да ұсынылды. Соңында жеміс-жидек қосылған десертке кез келді. Римдіктердің көкөніс дастарханы гректерге қарағанда көбірек болды. Римдіктер көкөністер, дәмдеуіштер, тамырлар мен дәмдеуіштерсіз жасай алмады. Римдіктер шошқа мен ешкі етін жейтін, аң, құс және балық жоғары бағаланған. Байлар мурен, ұлу, устрица өсірді. Құс шаруашылығы Римде жоғары даму деңгейіне жетті. Ежелгі уақытта римдіктер таңғы және түскі асты дастархан басында отырып жеді. Кейінірек, тамақ ішу кезінде ерлер үстелдің айналасында асхана төсегіне отырды, ал әйелдер отыруды жалғастырды, олар үшін жату позициясы әдепсіз болып саналды. Үстелдерге шарап құйылған ыдыстар, тұз шайғыш және сірке суы бар ыдыс қойылды. Қонақтар өз тағамдарын шағын немесе терең табақпен ұсынды. Пышақтар етті бөліктерге бөлу үшін ғана қолданылған, бірақ қасықтар да қолданылған. Римдіктер шарапты дайындауға арналған құрылғыларға ерекше назар аударды: араластыру, жылыту немесе салқындату үшін.

Ежелгі уақытта күшті алкогольдік сусындар болған жоқ (алхимиктердің дистилляциясын біздің заманымыздың X ғасырында ғана ашқан), яғни маскүнемдік ежелгі адамдар арасында

жат құбылыс болған сияқты. Ең көп таралған сусындар су, шикі немесе пісірілген жүзім шырыны мен тәттілер және сумен сұйылтылған құрғақ шарап болды.

Орта ғасырларда адамдар қарапайым және негізінен вегетариандық тағамдарды жеді. Бургундияда періштелер күніне бір рет, адамдар екі рет, ал жануарлар үш рет тамақтанады деп айтылды. Сол күндері үлкен мерекелер күндері оразаның ұзақ күндеріне жол берді. Орта ғасырлардағы кез-келген тағам негізгі мақсатқа - күрделі рахатқа емес, қанықтыруға бағытталған.

1375 жылы Биервлеттен (Фландрия) Виллем Беукельсзун майшабақ балықтарының ішектерін шығаруды енгізді, бұл теңізден шалғайдағы ішкі аудандарға жеткізілетін балық өнімдерін сақтау мүмкіндіктерін айтарлықтай кеңейтті. Сиыр еті, шошқа еті, тауық және жұмыртқа бай қала тұрғындарының дастархандарынан жиі көріне бастады. Қалалық шеберлердің байлығының артуына байланысты бидай нанын, ешкі етін, шошқа етін жеуге мүмкіндік туды. Орта ғасырларда кресс, редис, пастернап және сәбіз өте кең таралған. Орта ғасырдың аяғында Италияда тағамның жаңа түрі – макарон және вермишель пайда болды. Италияның солтүстік аймақтарында сары май, сиыр еті және шошқа майы (сало) кеңінен пайдаланылды. Ең дәмді тағамдар жоғары дәмдеуіштер болып саналды [3].

Адам дүниені зерттеп, қолөнерін жетілдірді, білімін тереңдете түсті. Онымен қатар ғылым, мәдениет, техника мен технология дамып, азық-түлікті тұтынуға тікелей әсер етті. Механизация дәуірі асханадан басталды деп есептей аламыз, өйткені ол өндірісте әлі де кеңінен қолданылып жүрген көптеген процестердің отаны болды. Күнжіт пен зәйтүн майының, сыраның және шараптың кең таралуы Таяу Шығыс тұрғындарын қап пресс пен роликті диірменді жасауға итермеледі. Гректер рычагты престі, ал римдіктер бұрандалы және сыналы престерді ойлап тапты.

Тамақ - адамның өмір сүруінің маңызды шарттарының бірі, қоғамның материалдық өмірінің маңызды шарты және қоғамдық еңбектің нәтижесі. Демек, оның нәтижесі қандай болатыны, оның сапасы қандай болатыны қоғамды бейжай қалдырмайды. Сонымен қатар, азық-түлік жаңа еңбектің ұдайы өндірісіне тікелей кететін еңбек түрі болып табылады.

Аспаздық іс өндірістің белгілі бір түрі болғандықтан, оған басқа өндіріс салалары сияқты байыпты назар аудару керек, бірақ тек жоғары, ақылға қонымды, жақынырақ және жеке, өйткені бұл сала адам денсаулығына тікелей байланысты.

Өмір сапасын анықтайтын барлық жиынтық факторлардың ішінде тамақтану маңызды рөл атқарады.

Азық-түліктің химиялық элементтері - бұл адамды табиғатпен байланыстыратын жіптер. Адам үшін бұл тірі «жіптерді» таза күйінде сақтау өте маңызды. 999 жағдайда мыңнан дұрыс тамақтану арқылы емделуге болады (Мохандас Карамчанд Ганди), яғни тамақтанудың негізгі заңдарын сақтай отырып, денсаулықты алуға және сақтауға болады. Денсаулық сақтау техникасы - тамақтану техникасы. Тамақтану ғылымы үшін сұрақтарға толық жауап беру өте маңызды: не жеу керек, қалай жеу керек, қашан жеу керек және қанша жеу керек? Бірақ іргетас - бұл сұрақ: не жеу керек? Оған нақты жауап беру мүмкін емес, өйткені планетаның әртүрлі аймақтарында әртүрлі климат пен тамақтану әдет-ғұрыптары бар көптеген түрлі тағамдар бар.

Мыңжылдықтарға созылған өркениеттің алғашқы толқыны көшпелі өмір салтын жойып, отырықшы болды, бұл биосфераның бастапқы өнімдерін пайдалану мүмкіндігін күрт төмендетті.

Өркениеттің екінші толқыны (азық-түлік өндірісінің қарабайыр тәсілдерінен индустриялыққа дейінгі дәуір) ауыл халқының азаюымен және оның қалаларда шоғырлануымен сипатталады, бұл тамақ үшін қолданылатын өсімдіктер мен жануарлар түрлерінің жиынтығын одан әрі тарылтады. Сонымен, Францияның үш департаментінде XVIII ғасырдың аяғында өсімдіктердің жүз түрі тамақ ретінде пайдаланылды, ал жүз жылдан кейін бұл көрсеткіш үш еседен астам қысқарды. Бұл өркениет әлемнің көптеген елдерінде байқалды.

XX ғасыр үйде тамақ дайындауды фабрикаларға көшірумен ерекшеленді. Уақыт өте келе азық-түлік шикізатын өңдеу процестері механикаландырылған және тереңдей түсті. Тамақ өнеркәсібінің негізгі міндеті ұзақ мерзімді сақтау мен ұзақ мерзімді тасымалдауды қамтамасыз

ететін химиялық құрамы бойынша қарапайым болуы керек қатаң стандартталған өнімді алу болды.

Тамақ өнеркәсібі қант, ұн, өсімдік майын тазарту (тазарту, айдау, вакуумдау және т.б.) процестерін жетілдіруді қамтамасыз етті. Сонымен қатар, жүздеген және мыңдаған пайдалы және адамға қажет биологиялық заттар қалдықтарға кетті. Қазіргі уақытта тамақ өнімдерін тазарту арқылы келтірілген зиянды қоспалармен өтеуге тырысуда. Тағамдық қоспалар - бұл қазіргі әлемде адамның тамағын нашарлататын өте ауыр жағдай, өйткені тағамдық қоспалар синтетикалық заттар болып табылады.

Агроөнеркәсіптің дамуы, өнеркәсіптік балық аулау мен теңіз өнімдерін аулаудың жетістіктері, өсімдіктерді қорғау және азық-түлік өнімдерін өңдеу саласындағы жетістіктер адамзатқа планетамыздың халқын тамақтандыруға қабілетті азық-түлік өндірісінің едәуір көлеміне шығуға мүмкіндік берді.

Қазіргі жағдайда «тамақты қайда және қалай алуға болады» проблемасынан ада адам өзінің әдеттеріне, денсаулығына, жасына, әлеуметтік жағдайына, дініне сәйкес тамақ түрін, тамақтану режимін таңдай алады. Ежелгі адамдардың көптеген бақылаулары мен кеңестері қазіргі тамақтану ғылымында ғылыми растау мен дамуды тапты. Ежелгі адамдар (Гиппократ, Гален, Авиценна және басқалар) өз ілімдерінде тамақтануды адам, қоғам жағдайының негізгі факторы ретінде анықтады. Сонымен бірге, Гиппократ тамақтану жеке мәселе деп мәлімдеді. Өйткені, тағамның құрамы тек географиялық-климаттық жағдайларға ғана емес, сонымен қатар адамның талғамы мен ұтымды әдеттеріне де байланысты. Авиценна былай деп жазды: «Бір рет тым көп тамақтандырудың қажеті жоқ, бірақ аздап және бірнеше рет тамақтандырған дұрыс». Ең сорақысы, Авиценна әр түрлі тағамдарға кедергі келтіріп, тым ұзақ тамақтануды талап етті, өйткені кейінірек жеген тағам ас қорытуды бастаған кезде ертерек жегенге қосылады. Ия, тамақ әр түрлі болуы керек, бірақ бұл барлық қажетті заттарды бір уақытта қабылдау керек дегенді білдірмейді [4].

Қазіргі тамақтану ғылымының негізгі принциптерінің бірі - әртүрлілік. Эволюция және табиғи сұрыпталу процесінде ағзадағы химиялық ақпаратты қабылдау үшін қажетті механизмдер пайда болады. Химиялық тұрғыдан алғанда, тамақ өнімі неғұрлым күрделі болса, оның ағзаға құндылығы соғұрлым жоғары болады. Осы тұрғыдан алғанда, монотонды, яғни ақпараты аз, тамақ жеткіліксіз.

Монотонды тамақтану, тіпті одан да көп моно диеталардың барлық түрлері дененің әртүрлі қажеттіліктерін қанағаттандыру үшін жеткіліксіз болуы мүмкін, нәтижесінде әртүрлі тағамдардың үлкен күнделікті жиынтығы қажет. Көрнекі мысал - жапондықтардың, қытайлықтардың, абхазиялықтардың рационы ол 15-тен 30-ға дейін тағамдық шикізатты қамтиды.

Осылайша, тағамның тар спектрі, оларды тазарту және синтетикалық қоспалар тамақтану ғылымының басты мәселесі болып табылады.

Сондықтан, Р.Х. Холл айтқандай: «Егер біз қоршаған ортаны басқара алмасақ, онда біз тамақтануды бақылауға тырысуымыз керек».

Ежелгі уақытта климаттық факторға - маусымдылыққа көп көңіл бөлінді. Қыста жылыну деп аталатын тағамдарды - жануар майларын, етті, ал жазда - көкөністерді, жемістерді, өсімдіктерді, сүт өнімдерін көбірек жеу ұсынылды. Айта кетейік, Ежелгі Римде, мысалы, қой, шошқа, сиыр еті қорытылмайтын тағамдарға жатқызылған. Оларды негізінен атлеттер мен гладиаторлар тұтынатын. Мұндай тағам адамды қатайтып, оны хайуанға ұқсатып, жыртқыш етеді деп есептелді. Бірақ ежелгі адамдар ит, кірпі, құс, жылқы етін пайдалы деп есептеп, оны көптеген ауруларға ұсынған.

Қазіргі ғылыми жетістіктер адам ағзасының белгілі бір тағам түрлеріне бағдарламаланғанын дәлелдейді. Бұл оның денесінің табиғи анатомиялық-физиологиялық ерекшеліктерімен алдын-ала анықталған. Сондықтан түрлік тамақтанудың тұрақтылығының бұзылуы көптеген аурулардың себебі болып табылады. Алайда, өзінің тарихи даму процесінде адам жануарлардан алынатын өнімдердің есебінен кеңеюіне байланысты өзіне тән тамақтану бағдарламасынан алыстайды.

Ғалымдардың пікірінше, адам денсаулығына орасан зор зиян адамның энергетикалық шығындарын толықтырудың жалғыз көзі ретінде тамақ туралы кең таралған идеядан келеді. Адам ағзасы - бұл өзін-өзі реттейтін жүйе, оның қызметі ақпаратсыз мүмкін емес, ол өте алуан түрлі - бұл химиялық заттар да, физикалық процестер де. Электромагниттік өрістер де, электрлік әсерлер де ақпараттық мәнге ие. Адам ақпарат әлемінде өмір сүреді: сенсорлық (сезім мүшелері қабылдайды), вербальді (ауызша, жазбаша) және құрылымдық (химиялық) - тамақ пен ауа. Бұл ақпарат ағыны ас қорыту жүйесі арқылы қабылданады. Азық-түлік заттары құрылымдық ақпарат ағынының негізгі бөлігін құрайды. Олар адамның ішкі экологиясын құра отырып, біздің денеміз арқылы өтетін сыртқы ортамен ең жақын қарым-қатынасын анықтайды [5].

Қазіргі жағдайда адам дәрі-дәрмек емес, адам мен табиғаттың үйлесімді өзара әрекеттесуін зерттеу, осы үйлесімділікті табиғи әдістермен (тамақ, тамақтану, тыныс алу, қозғалыс) қалпына келтіру денсаулықты алуға және сақтауға көмектесетінін түсінеді. Біз өз денемізді жейтін нәрседен жасаймыз және материалдың сапасы біздің өмірімізді анықтайды. Сыртқы келбеті, көңіл-күйі, адамгершілігі, ақыл-ойы, сәттілігі мен сәтсіздігі тамақтануға байланысты.

Бұл идеялардың басталуы өткен ғасырдың аяғында Дүниежүзілік денсаулық сақтау ұйымының Конгресі неміс ғалымдарының адамға қажетті тағам мөлшерін оның калориясына қарай анықтау туралы ұсыныстарын мақұлдаған кезде басталды. Өз уақытында бұл прогрессивті қадам болды, өйткені ол рационды қандай да бір жолмен реттеуге мүмкіндік берді. Бірақ содан бері 130 жылдан астам уақыт өтті. Калориялы тамақтану теориясы дамымаған елдерді ғана емес, сонымен бірге Батыс, Шығыс дамыған елдерді де жаулап алады: Германия, Франция, Жапония, Оңтүстік Корея және басқалар, дегенмен шығыс елдерінде адамды тұтастығымен қабылдаған ежелгі мәдениеттің дәстүрлері күшті.

Ұтымды ойлайтын американдықтар, немістер, француздар жаппай созылмалы аурулардан құтылу үшін вегетариандық тамақтануға бет бұрды. 15 жыл бұрын АҚШ тұрғындарының 30% - ы ет тұтынудан бас тартты. Сонымен бірге Дүниежүзілік денсаулық сақтау ұйымы ақуызды тұтынудың ұсынылған мөлшерін тәулігіне 29-37 г дейін төмендетті. Қазіргі тамақтану физиологиясының әлемдік жетістіктерінің арқасында тағамның құрамын қайта қарап қана қоймай, сонымен қатар әлем халықтарының тарихи қалыптасқан тамақтану дәстүрлерін түзетуге мүмкіндік беретін тамақтанудың жаңа тұжырымдамасы жасалды.

Айналадағы әлемді азды-көпті біле отырып, өркениетті адам соңғы онжылдықтарда ғана ұтымды тамақтануға назар аудара бастады, ондағы аурулардың алдын алу мен ауруларды емдеудің үлкен мүмкіндіктерін көрді. Рационалды және диеталық тамақтануда бөлек және түрлік тамақтану, ашығу күндері және емдік ашығу ерекше орын алады.

Сонымен, адамның тамақтану сапасының ғылыми-практикалық шешімі үш негізгі бағытты қамтуы керек:

- табиғи азық-түлік ассортиментін кеңейту;
- дәстүрлі жаппай тамақ өнімдерінің биологиялық белсенді заттарының табиғи кешенін сақтау;
- тағамдық қоспалар ретінде биологиялық белсенді заттардың табиғи кешендерін дамыту және кеңінен қолдану.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Щеникова Н.В. Традиции и культура питания народов мира: учебное пособие / НВ. Щеникова. - Москва: ФОРУМ: ИНФРА-М, 2021. - 296 с.
2. Винничук Л. Люди. Нравы. Обычаи Древней Греции и Рима. - М.: Высшая школа, 1988. - 496 с.
3. Европейские обычаи питания. Пер. с англ. - М.: Финансы и статистика, 2006. 208 с.
4. Фурман Д.Ж. Питание как основа здоровья. - М.: Эксмо, 2013. - 368 с.
5. Бондарь М.В. Традиции и культура питания народов мира. Модуль 1. Культурологические основы в формировании традиции питания [Текст]: монография / М.В. Бондарь. — Владивосток: Изд-во ВГУЭС, 2016. — 120 с.

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ ПАВЛОДАР ОБЛЫСЫНЫҢ РЕСЕЙМЕН ШЕКАРАС ОБЛЫСТАРМЕН ЭКОНОМИКАЛЫҚ ИНТЕГРАЦИЯЛЫҚ ГЕОГРАФИЯСЫ

Сансызбаева А. Б., PhD, аға оқытушы

Физикалық және экономикалық география кафедрасы,

Л. Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана қ., Қазақстан

Абстракт. Әлемдік тәжірибеде шекаралас аудандардың экономикалық интеграциясы халықаралық ынтымақтастық саласындағы дамудың ең жоғары динамикасымен сипатталады. Шекаралас аудандардың көліктік-географиялық жағдайының сипатын анықтайтын географиялық шекаралар экономиканың әртүрлі салаларындағы экономикалық интеграция географиясының әлеуетті бағыттарын анықтауға және болжауға мүмкіндік береді. Ресей Федерациясы мен Қазақстан Республикасы шекаралас аудандардың әлеуметтік-экономикалық дамуында тиімді экономикалық-географиялық орналасуын пайдаланатын ірі сауда серіктестері болып табылады.

Түйінді сөздер: шекаралас облыстар, трансшекаралық ынтымақтастық, экономикалық интеграция, экономикалық-географиялық орналасуы, өнеркәсіптік кешендер, транзиттік орналасуы, Павлодар облысы, Ресей Федерациясы.

Абстракт. В мировой практике экономическая интеграция приграничных территорий характеризуется наибольшей динамикой развития в сфере международного сотрудничества. Географические границы, которые определяют характер транспортно-географического положения приграничных территорий, позволяют определять и прогнозировать потенциальные географические зоны экономической интеграции в различных секторах экономики. Российская Федерация и Республика Казахстан являются крупными торговыми партнерами, которые адекватно используют выгодное экономико-географическое положение в социально-экономическом развитии своих приграничных территорий.

Ключевые слова: приграничные регионы, трансграничное сотрудничество, экономическая интеграция, экономико-географическое положение, промышленные комплексы, транзитное положение, Павлодарская область, Российская Федерация.

Abstract. In world practice, the economic integration of border areas is characterized by the highest dynamics of development in the field of international cooperation. Geographic boundaries, which define the nature of the transport and geographical situation of border areas, make it possible to determine and forecast potential areas of geography of economic integration in various sectors of the economy. The Russian Federation and the Republic of Kazakhstan are major trading partners that adequately use the advantageous economic and geographical location in the socio-economic development of their border areas.

Key words: border regions, cross-border cooperation, economic integration, economic and geographical location, industrial complexes, transit location, Pavlodar region, Russian Federation.

1. Introduction

Border regions often lag behind in socio-economic terms from the interior regions of the country due to their peripheral position within their own state. The development of cross-border links and cross-border cooperation is an important tool to overcome the negative consequences of the peripheral nature of border regions [1]. These approaches include, in particular, measures directed at developing relations between the regions of Kazakhstan and Russia, as well as work aimed at economic integration, taking into account modern trends in the development of the world economy [2].

One of the regions of Kazakhstan actively interacting with the border regions of the Russian Federation is the Pavlodar region, which occupies the north-eastern part of the Republic of Kazakhstan. Pavlodar region is located in the south of the West Siberian lowland, in the valley of the largest river system in Kazakhstan - the Irtysh (Ertis) river.

The region has predominant geopolitical, geo-economic prerequisites for the development of international foreign economic relations, and also acts as a transit bridge that allows to carry out trade and economic relations with other regions of Kazakhstan and countries of near and far abroad.

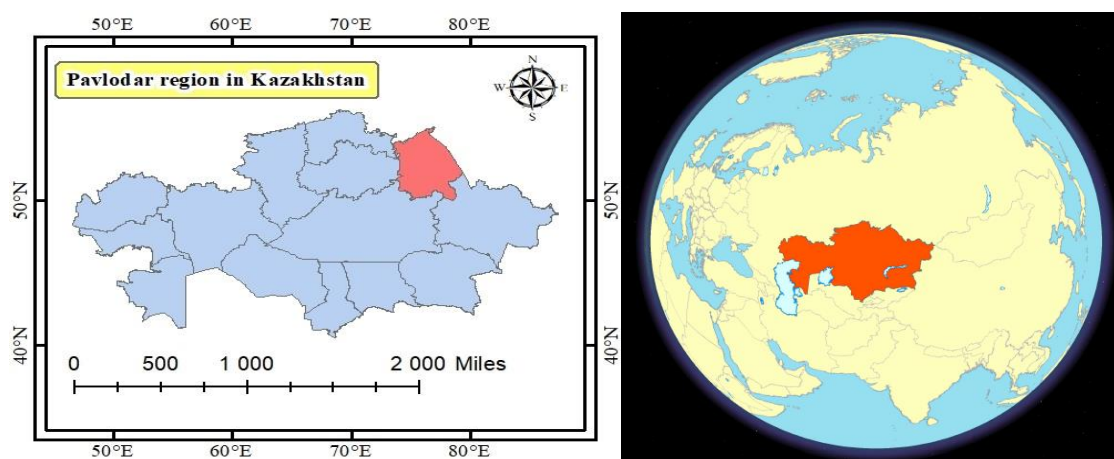

Figure 1. Location of Pavlodar region in Kazakhstan

Pavlodar region borders with Omsk in the north, with Novosibirsk in the northeast, and with the Altai Territory of the Russian Federation in the east. The total length of the land borders between the Pavlodar region and Russia is over 700 km.

In terms of length, the border between Kazakhstan and Russia (7,512 km) is considered the longest land border in the world; it is a kind of political and geographical phenomenon in the Eurasian space. This provides additional opportunities for the development and expansion of the geography of the economic integration and export trade processes. The geographical location of the Pavlodar region creates promising opportunities for entering new markets, and using the transit position for the border regions of Russia, and it plays an important role in the development of industrial and transport infrastructure of border areas.

Industrial enterprises form the basis of the region's economy. The region has its own diversified industrial complex, aimed mainly at the production of petroleum products, chemical, machine-building, light and food industries, electricity and building materials [3].

2. Methodology

The methodological basis of the research presented in this article is comprised from information from periodicals, reference sources and data from the Federal State Statistics Service of the Russian Federation and the Committee on Statistics of the Ministry of National Economy of the Republic of Kazakhstan for 2018-2023.

The research was carried out using the following methods: comparative geographical, cartographic, statistical and others. Spatial data analysis was conducted using the geographic information system ArcGIS 10.1.

Research on current trends in economic integration processes between industrial enterprises of the border regions of the Russian Federation and Pavlodar region has been carried out, the effectiveness of which is determined by calculating the gravity index and the geographical proximity of the studied border areas. The Grubel-Lloyd index was used to assess the level of inter-industry trade activity (Grubel and Lloyd, 1975) (Table 1).

Table 1

Content and methodology for determining the coefficients of the potential of attractiveness and interaction of two territories [4]

Indicator	Calculation method	Index content
The interaction potential of border regions	$GRAV = \sum_i^j \left(\frac{p_i p_j}{d_{ij}} \right),$ here $GRAV$ – gravity index; p_i – i population of	The more large agglomerations are the center of the bordering territories, and the smaller the distance between them, the greater the mutual attraction and the interaction potential between the two regions are.

	the region; p_j – j population of the region; d_{ij} – distance between administrative centers of the regions	
Foreign trade turnover of the border regions	$GL_{ij} = \left[1 - \left(\frac{ X_{ij} - M_{ij} }{(X_{ij} + M_{ij})} \right) \right] \times 100\%$ here X_i - industry export value i, M_i -industry import value i.	It characterizes the activity of foreign trade of border regions and bordering countries. The value of the index [0; 100] shows the share of the turnover of border regions in the total volume. If i is characterized by a one-sided nature of trade in the products of the industry (only imported or only exported), then the value of the index is 0, trade in goods of this industry indicates only inter-industry links. If the difference between exports and imports of industry is 0, the index value reaches 100, which means that domestic industries are involved in the entire trade turnover.

3. Results and discussion

Pavlodar region is one of the largest industrial and transit regions of the country with large manufacturing centers. The region has a rich mineral and raw material potential, and it is a major exporter of alumina, aluminum and ferroalloys. At the present stage, the transit geographic position of the region makes it possible to develop the transport-geographic system and sectors of foreign trade.

Pavlodar region is the only region in the country where river communication routes have been preserved. “Pavlodar River Port” JSC carries out the extraction, sale and transit of sand on the Irtysh (Ertis) River, and has the prospects of a transshipment point and transportation of cargoes with a volume of up to 6 million tons per year. Today they transport sand and crushed stone to the Omsk and Tomsk regions of the Russian Federation.

There are agreements on the development of trade, economic, scientific, technical and cultural cooperation between Pavlodar region and Altai Territory, Novosibirsk and Omsk regions. More than 60% of the total foreign trade turnover of the region falls on the share of the Omsk, Novosibirsk regions and the Altai Territory. More than 500 enterprises of Pavlodar region are involved in foreign economic relations with Russia. The main commodity items of export to Russia are coal, electricity, and aluminum raw materials. Products of the engineering, metallurgical, chemical, food and construction industries are imported from Russia.

Economic indicators were applied to analyze the efficiency and intensity of economic integration of Pavlodar region and border regions of Russia. Methods that allow to determine the trade potential of the region and the level of development, prerequisites that affect the development and expansion of the geography of economic integration were also used in the current study.

Table 2

Calculation of the gravity index for Pavlodar region and border regions of Russia

Territory of Kazakhstan	Territory of Russia	Gravity index
Pavlodar region	Altai Territory (Barnaul city)	405555
	Novosibirsk region	1042506

(Pavlodar)	(Novosibirsk city)	
	Omsk region (Omsk city)	1005823

Note: Compiled by the author by the method of Tkachenko et al., 2017 [5]

Calculations of the gravity index obtained using the Tkachenko method indicate that the more large agglomerations are the center of the bordering territories, the greater the mutual attraction and the potential for interaction between the two regions are. Thus, in large cities of Novosibirsk and Omsk, the gravity index is 2 times higher than the index of the city of Barnaul.

Pavlodar region has a rich mineral and raw material potential, and is a large exporter of alumina, aluminum and ferroalloys. Strategically important petrochemical, metallurgical and electric power complexes of the Republic of Kazakhstan are concentrated in the region.

The majority of the region's population (67.8%) is concentrated in large industrial centers - the cities of Pavlodar, Ekibastuz and Aksu. The development of transport infrastructure plays an important role in the development of the economy and economic integration of the region. The region's transport network connects it with Central and Eastern Kazakhstan, as well as with Siberian regions of Russia.

“Bogatyr Komir” LLP (coal mining), “Eurasian Energy Corporation” JSC (coal mining, electricity and heat production), a branch of “Kazchrome” JSC “Aksu Ferroalloy Plant” (ferroalloy production), JSC “Aluminum of Kazakhstan” (production of alumina, electricity), JSC “Kazakhstan

Electrolysis Plant” (production of raw aluminum), LLP “KSP Steel” (production of seamless pipes and steel), JSC “Pavlodar Petrochemical Plant” (production of oil products, minerals, repair of machinery and equipment, water and steam supply), JSC “Ekibastuz GRES-2” (power generation) are among the 15 main backbone enterprises. These enterprises provide 80% of the total production. The prevalence of the above enterprises in the structure of industrial production is the reason for the resource-raw orientation of the region's exports.

The export of Kazakhstani coal is mainly directed to the industrial demand of Russia. There are 8 coal deposits in the region. The largest among them are Ekibastuz and Maikoben basins. A number of power plants in Russia, in particular in the border regions, operate on coal from the Ekibastuz basin. The main consumers of the region's export supplies for the coal industry are Reftinskaya GRES, Troitskaya GRES, Verkhnetagil'skaya GRES, Chelyabinskaya TPP, Argayashskaya TPP, South Ural GRES. The Ural power plant receives Kazakh coal from the Ekibastuz basin and electricity is supplied from there.

The most powerful coal basin in the country and in the world the “Bogatyr” open pit is located in the Ekibastuz coal basin. Five thermal power plants of Russia and state regional power plants of the Sverdlovsk, Omsk and Chelyabinsk regions are among the consumers of “Bogatyr Access Komir” LLP. Troitskaya TPP of OJSC Chelyabinsk “OGK-2” and Reftinskaya TPP, a branch of OJSC “Enel Russia” also consume Ekibastuz coal.

The main supplier of electricity in Kazakhstan JSC “Eurasian Energy Corporation” (EEC) produces 17% of all republican electricity. EEC unites two structural subdivisions, among which are large enterprises generating heat and electricity: Ekibastuz GRES-1 and GRES-2 (capacity 4.3 and 4 GW), Aksu GRES (capacity 2.4 GW). “Aksu GRES” connects the energy systems of Western Siberia, Altai Territory and North-Eastern Kazakhstan. Since the times of the USSR, coal from the Ekibastuz coal basin has been consumed by power plants in the Urals and Siberia.

LLP “RTI Barnaul” of the Altai Territory provides rubber products to the quarry “Vostochny” (Ekibastuz, Pavlodar region) of the TNC “Kazchrome”. In addition, “Trade House” Altaytal” supplies electric lifts to LLP “Stalmontazh” (Pavlodar) and JSC “Pavlodar Machine-Building Plant”. LLP “Trading House Malinovie Ozero” cooperates in the purchase of coal with LLP “AES Maikuben-West”.

One of the largest enterprises in Kazakhstan for the production of oil products, JSC “Pavlodar Petrochemical Plant” operates in the region. It is planned to supply oil from Western Siberia through the city of Omsk for refining. The plant's capacity is 7.5 million tons. The total length of trunk

pipelines is about 3 km. The products of the plant supply Pavlodar and other regions of Kazakhstan and are exported to Russia and the states of Central Asia.

The railway and machine-building industries of the region carry out business ties with the Novosibirsk plant, the “Nizhniy Tagil Metallurgical Plant”, the Magnitogorsk hardware and calibration plant “MMK-METIZ” [3]. The enterprises of the region also closely cooperate with JSC “Sibelektroterm”, FSUE “Iskra”, the Novosibirsk Instrument Making Plant “MPZ”, JSC “Novosibirsk Electrode Plant”, JSC “Novosibirsk Metallurgical Plant” “Kuzmina” and other industrial enterprises. “Pavlodar Pipeline Plant” LLP supplies all of its products to the factories of Novosibirsk, and it intends to cooperate with the Omsk Region as well.

In recent years, agriculture has been developing in the Pavlodar region, especially animal husbandry. Meat and sausage products of Pavlodar producers are exported to Omsk and Novosibirsk regions, the city of Krasnoyarsk. Canned meat of the “Akzhar-Ondiris” firm, sausages of “Rubikom” LLP and the Ekibastuz enterprise “Zhana aul” are in great demand. Semi-finished products of the “Smak” and “Iceberg PV” companies and sausages of the “Myaskom” company are exported to the Novosibirsk region. If to talk about dairy products, Russians buy products from

Pavlodar companies, such as “BestMilk” LLP, “Sut” JSC and “Akzhar-Ondiris”. Chicken eggs are delivered to the border regions of Omsk and Novosibirsk regions, and the Altai Territory of Russia.

Pavlodar region-Altai Territory: the total length of the borders between Pavlodar region and Altai Territory is 394 km. A variety of products are supplied from the Altai Territory to the region, from coal, coke and semi-coke, plastics, industrial rubber goods: belts, tires to food (milk powder, hard and processed cheese, vegetable oil, etc.).

According to the Grubel-Lloyd index for 2018, there is a sharp increase in products of the chemical (rubber, plastic, rubber) and pharmaceutical industries - 28-40, for wood and pulp and paper products 44-49. For such types of products as raw materials for leather products, skins of valuable species of animals and products from them, lower indicators can be traced - 41-43.

Pavlodar-Novosibirsk region: the length of the borders between Pavlodar and Novosibirsk regions is 317 km. Indices for food products and agricultural raw materials (except wool) are 01-24, mineral raw materials - 25-27. The highest indicators are shown for such products as raw materials for leather products, skins of valuable species of animals and products from them, products of the textile and footwear industry - 41-43.

The variety of manufactured products suggests a high level of activity of the Grubel-Lloyd index, which is confirmed by the data in Figure 2.

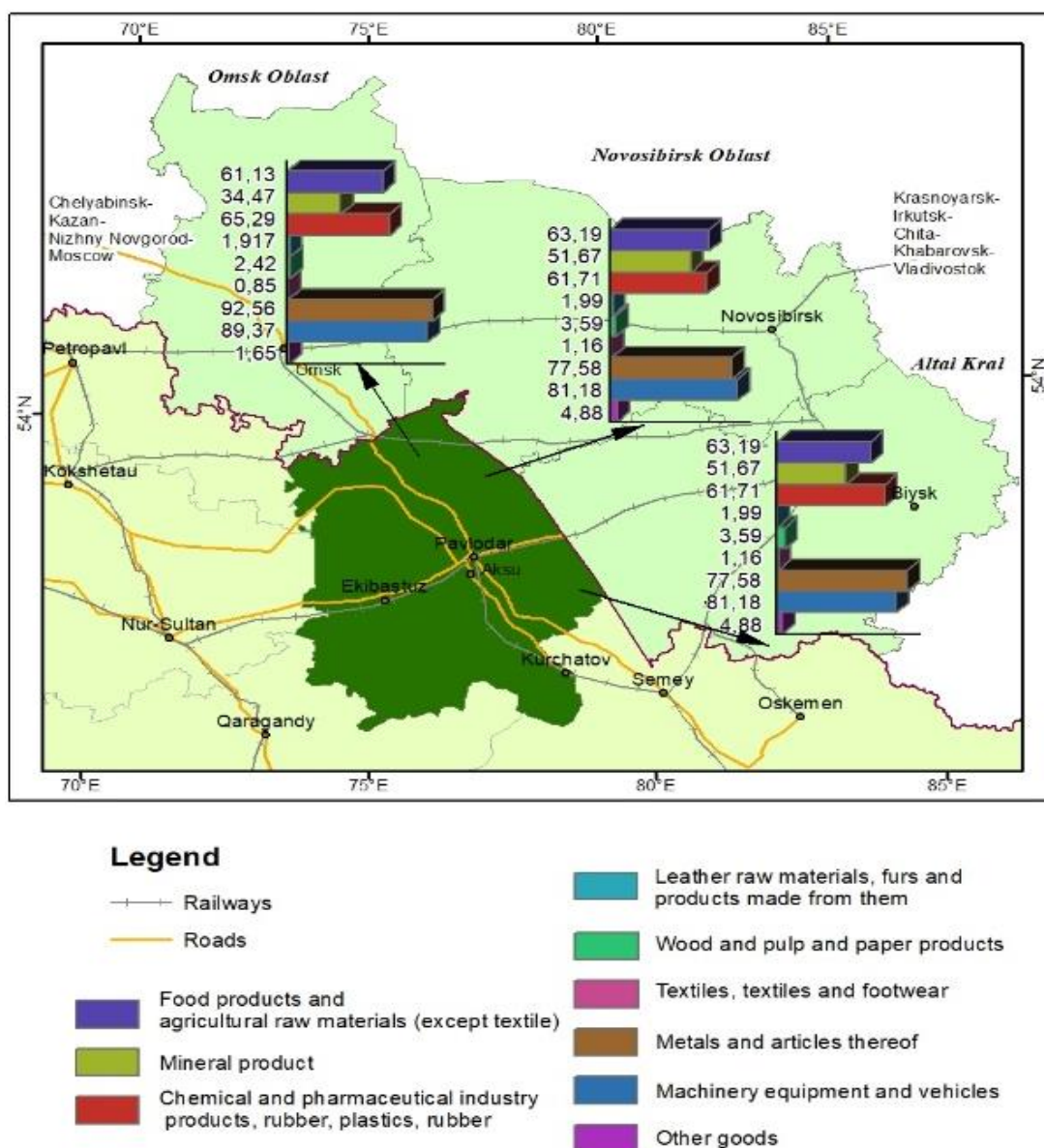

Figure 2 Based on the results obtained for the values (product codes), the following conclusions can be drawn:

Pavlodar-Omsk region: the highest indicators of the Grubel-Lloyd index are associated with the export of metal and metal products - 72-83, machinery and equipment, vehicles. There is a slight decrease in the types of mineral raw materials, wood and pulp and paper products - 25-27. Thus, while studying the structure of trade in Pavlodar region and border regions of Russia for 8 groups of goods, we found that the lowest level of the Grubel-Lloyd index is characterized by leather products, furs of valuable animals and products from them, products of the textile and footwear industries.

4. Conclusion

Agreements on the development of trade, economic, scientific, technical and cultural cooperation serve the basis for the development and expansion of the modern geography of the processes of economic integration of the border territories of Kazakhstan and Russia. As the result of those agreements, more than 500 enterprises of the Pavlodar region participate in foreign economic relations with Russia, where more than 60% of the total foreign trade turnover of the region falls on the share of the Omsk, Novosibirsk regions and the Altai Territory.

The efficiency of economic integration processes is confirmed by the data obtained as a result of the calculations carried out using the gravity indices and the Grubel-Lloyd index. Statistical indicators for eight groups of goods confirm that the trade turnover in the processes of economic integration between Pavlodar and Omsk regions is characterized by maximum values.

References

1. Korneevets, V. S., Redkin, A. G., Studzieniecki, T., & Zaitseva, N. A. (2019). Influence of border regions relations on the tourist choices of the population. *GeoJournal of Tourism and Geosites*, 25(2), 569–579.
2. Issabayev, N. Zh., Sadykov, T. S., Seitkazina, K. O., & Bekmaganbetov, U. Zh. (2016). Kazakhstan and Russia: Experience and prospects of transfrontier cooperation (1991-2015). *International Journal of Environmental & Science Education*, 11(7), 9669-9677.
3. Sansyzbayeva, A. B., & Saipov, A. A. (2019). Economic integration of the border Pavlodar region and regions of Russia. *Issues of Geography and Geoecology*, 1, 42-47.
4. Grubel, H. G., & Lloyd, P. J. (1975). *Intra-industry trade: The theory and measurement of international trade in differentiated products*. New York, NY: Wiley.
5. Tkachenko, M. F., & Zhurova, A. V. (2017). Factors and potential of cross-border cooperation of regions EAEU member states. *Bulletin of Peoples' Friendship University of Russia*, 25(3), 319-332.

СООТВЕТСТВИЕ ТОПОНИМОВ УГУЗХАНСКОГО ЛЕТОПИСЯ СОВРЕМЕННЫМ ТОПОНИМАМ

Аташбаев А.М. преподаватель

Матикеев К., г.и.д. проф. *Матикеев Т. К.к.п.н, доцент*

Мейманова Э.М. преподаватель

Ошский государственный университет Кыргызская Республика, г. Ош

Аннотация. В исторических летописях содержатся сведения о том, что Угузхан был первым каганом-императором кыргызов. В некоторых рукописях Угузхан упоминается как Чонгбий, однако факты о периоде его жизни не подтверждены. Слово «Кыргыз» означает народ, произошедший от сорока сыновей Угуза. В статье приводятся сведения о народах, рассеявшихся от их потомков, анализируются факты в Угуз-Наме, приводятся сведения о его походе. Приведены сведения о его семнадцати походах в разные регионы и доказано, что названия топонимов завоеванных им земель сохранились до наших дней.

Abstract: Historical chronicles contain information that Uguzkhan was the first kagan-emperor of the Kyrgyz. In some manuscripts, Uguzkhan is mentioned as Chongbii, but the facts about the period of his life have not been confirmed. The word "Kyrgyz" means a people descended from the forty sons of Uguz. The article provides information about the peoples who dispersed from their descendants, analyzes the facts in Uguz-Name, and provides information about his campaign. Information is provided about his seventeen campaigns in different regions and it is proved that the names of the toponyms of the lands he conquered have survived to this day.

Угузхан — сын Бумун-хана, после Тумона (Теомена), основавшего первую империю Гуннов (Хуннов), стоящая на основе кыргызского народа в истории и эпосе «Манас», один из трёх знаменитых лиц (Угузхан, Манас, Аттилл) кыргызов. О том, что сказал Теомен в эпосе дается следующим образом:

Менден соң Нур тукумга келе турган,

Эгедер күчтүү рух-үч гана жан, (Жайсан, 8 к). Что означает,

После меня в потомство Нур придет,

Могучий дух – всего три души (Джайсан, 8к).

Из Угузхана рассеялись сорок племен кыргызов, которые в более позднее время сформировали тюркские народы. В древних исторических летописях дается что, Чонбий (Угузхан) был правителем всей империи гуннов, а в «Истории Сибири» сказано, что Угузхан жил за 4600 лет назад, в книге Коркут-Ата Угузхан жил за 4000 лет до нашего пророка, тогда как в некоторых историях говорится, что он жил на 3600 лет раньше. В любом случае известно, что Угузхан прожил за 5600 или 4600 лет назад до нашего времени (на 2000 год).

В версии Джайсана об Угузхане приводятся следующие сведения:

*Атасы - Ууз баатыр, учурунда,
Атагы дүңгүрөгөн жер бетинде,
А бирок, армандарын ичке каткан,
Кырк улан төрөлүшкөн кырк катындан.
Болбостон биримдүктүү кийинчерээк,
Бир дары берип койгон душманга шек.* (Жайсаң I к.), что означает:
Отец - герой Угуз, были времена
На земле гремел его слава,
Но, пряча свои мечты внутри,
Из сорока жен родились сорок сыновей.

В этих стихах передается, что во время правления Угузхана Кыргызская империя стала самым могущественным государством в Азии, и напуганный им китайский народ начал строить «Великую китайскую стену». "Великая стена" в XIV-в. до н.э. была начата под руководством китайского генерала Лу Ляня, при правлении императора Ин-Чтянь-Цзин Ши и только в III веке до н.э. она была остановлена на территории нынешнего города Синин (Зарубежный Пекин). После смерти Угузхана распад внутреннего единства привел к разделу великой Кыргызской империи на независимые ханства. Сорок сыновей, рожденных от сорока жен, имели независимые ханства, и между ними стало возникать чувство соперничества. Некоторым удалось построить хорошие отношения с китайским государством. Этот раскол привел к распаду великой империи. Однако, когда кыргызский народ оказывался в беде, они объединялись против врага и сохраняли народ **Кыргыз-Ата**. Таким образом, этноним **Кыргыз** происходит от слова **Кырк-Угуз**. Это по варианту Джайсана передается следующим образом:

Чогултуп кырк урууну бир улутка,
Ууз эл атайт атын-Кыргыз-Ата.
Бул сөздүн түз маанисин чечмелесе ,
Тукуму Уузхандын Кырк Ууз эле.
Тукумун Уузхандын кырк уулунан,
Түк койбой кыруу мүмкүн болсун кайдан.
А демек, жогото албас бир да душман
Кырылгыз, Кырккыз-Кыргыз деп аташкан (Жайсаң, I к.), что означает:
Собрав сорок племен в один народ,
Народ Угуза называют себя Кыргыз-Ата.
Если истолковать прямое значение этого слова,
Потомком Угузхана был Сорок Угуз.
Потомок сорока сыновей Угузхана,
Невозможно было уничтожить до единого.
И поэтому народ, которого ни один враг не смогший победить
Звали Кырылгыз (неразрушимый), Кырккыз-Кыргыз.

Распространившиеся от потомок Угузхана Солаба, Чилаба, Сарногой, Ногой, Джакып, Нойгут, Аргын, Ази, Катаган составляют ядро кыргызского народа. Их истоки — это «Люди Мира», сыновья Угузхана Кунган, Айхан, Йылдызхан, Тагхан и Денгизхан.

Территория, занимаемая огромной империей во времена правления Угузхана, описывается в эпосе следующим образом:

Аркайып аска-зоосу көктү тиреп,
Чоң-Күңгөй (Чоң Хинган), Кичи-Күңгөй (Кичи Хинган) кыркасы деп. Керилген
Түндөн Күңгө (Түндүктөн Түштүккө) тоо кыркасы
Кырк уруу кытайлардын чек арасы.
Кырк уруу ээлейт чектин бери жагын,
Кыжылдап кытай жердейт нары жагын.
Баш жагы Түп чыгыштан (Чоң Каптоо) орун алган,

Бой таштайт түштүгүнө кулач жайган.
 Башталат Түп чыгыштан ошол кырка (Каспан тоолору),
 Такалат анан барып Гималайга.
 Бир бети Кытайларга боорун ачып,
 Бир бети кырк уруга кучак жазып (Жайсан 1.к), что означает:
 Вздвигающиеся скалы выступают на фоне синевы,
 Хребты, называемые Чон-Кунгой (Большой Хинган), Кичи-Кунгой (Малый Хинган).
 Горный массив, протянувшийся от Ночи до Дня (с севера на юг),
 Граница Сорока племен с Китаем.
 Сорок племен занимают одну сторону границы,
 А на другой стороне великое множество - китайцы.
 Начало расположено на Дальнем Востоке (Чонг Капту),
 Колос расширяется на юге.
 Хребет (Каспанские горы) начинается с востока,
 А потом застревается в Гималаи.
 Одна сторона, его открыла свое сердце китайцам,
 Другая сторона его открыла объятия сорока племенам.

В этих стихах описываются границы Кыргызской империи и Китайской империи. Естественной границей между двумя империями являются на северо-востоке протянувшиеся с севера на юг на 1200 километров горы Чон-Кунгей (Большой Хинган) и протянувшиеся на 500 километров горы Кичи-Кунгей (Малый Хинган); на юго-западе - горы Капка-Тоо (Малиншань), Кара-Тоо (Лунышошань), Алтынтаг (Кунылунь) и Кара-Корум. Одну сторону указанной горы занимала кыргызская империя, а другую сторону занимала китайская империя. А северная граница проходила по морю через Древнюю землю (полуостров Таймыр). Основное ядро северных ханств было расположено в горах Алтай, Саян, Алдан, в районе Байкола и по берегам реки Аргунь.

Западная граница империи проходила через гору Орол (Урал), реку Есиль (Эдил, Волга), Хазарское (Каспийское) море, Банди-Туркестан, Хорасан, Бадахшан, горы Памира и соединялась с горой Кара-Корум. Количество населения ханств считывалось по определению «дым». Кыргызская империя состояла из нескольких крупных династий, которым подчинялось множество мелких ханств. Одна из них – Восточно-Кыргызская Орда. На данный момент собственная орда Угузхана, т.е. большой центр империи где находился неизвестно. Места расположения ханств малоизвестны. В варианте Джайсана это положение описывается следующим образом:

Ар уруу бирден улус жер ээлешип,
 Ал жерге тамыр жайып тереңдешип.
 Түндүктөн те түштүккө кулач керет,
 Түптүү журт, тайманбаган баатыр делет.
 Оң жактан Стан (Становой) тоонун тоо кыркасы,
 Кошулуп Чоң Күнгөйгө (Чоң Хинган)-Бейкам жатчу.
 Сол жакта, те түн жактан күндү карап,
 Созулат Орол (Урал) тоосу бүт кыркалап.
 Кетишин ынтымактын сезген душман,
 Кол салып капысынан элди кырган (Жайсан, 1 к), что означает:
 Каждое племя занимало один участок земли,
 И там они укоренились и углубились.
 Простираясь с севера на юг,
 Многочисленный и могучий народ называется отважный герой.
 Справа - горный массив горы Стан (Становой),
 Присоединяясь к Чон Кунгей (Большой Хинган) – лежал беспечно.
 Слева, глядя на день из ночи,
 Вдоль всего хребта тянется гора Орол (Урал).

Почувствовав, враг, что единства нет,
Он внезапно напал и разгромил народ.

В турецкой исторической летописи Абулгазия «Шаджарай Тюрк» (1644-1664 гг.) интерпретируется происхождение Угузхана следующим образом: Адам-Шиш-Андшти-Кайен-Маклойл- Барадин-Ахнух (Пророк Идрис)-Матушлах- Ламах-Нух-Джапас-Тюрк-Туток-Аблалхан-Добекуйхан-Куякхан-Мугулхан-Карахан-Угузхан.

В надписи Шарафиддина Язди «Зафар Намэ» (Книга Победы, 1424-1425 гг. н.э.) передается, что у Мугул-хана был четыре сына: Карахан, Угузхан, Кузхан и Курхан, и перед смертью он оставляет Карахана на свое место. В эпоху Карахана граница государства занимала территорию Большого и Малого Алатау (Азирети-Тоо, Тенир-Тоо), рек Сырдарьи и Амударьи. В ту эпоху кыргызы не исповедовали мусульманскую религию.

Во времена Угузхана границы государства расширились и образовалась Кыргызская империя. В результате военных действий он расширяет свою империю. Сначала он завоевывает земли татарского хана, затем земли, принадлежавшие его родственникам, детям Мугул-хана, затем земли иноверцев (Русских), а затем совершил военные действия в Китай и Мангутов (Маньчжурию). Следующий поход Угузхана был направлен в Афганистан, где он взял города Кабул и Газни, а затем двинулся дальше в Кашмир. Захватив Кашмир, он обратно вернется в Самарканд. Следующая путь Угузхана состоит в Ирак, Аравию, Азербайджан, Шам и Египет (Багдад). Назначив своего человека в царство Египетское, он возвращается в свою страну и устраивает пир. Для этого праздника режут девятьсот лошадей и девять тысяч овец, а из шкур делают девятьсот девять «хавз» (саба), девять из них заливают водкой, а девятьсот — кумызом. Пиром управляют его шесть сыновей. История о пире Угузхана рассказывается следующим образом:

Угуз келди ул туй да жиргамиши,
Бу олти угилни суюргамиши.
Булар курсатиб эрди марданалик,
Ойа бирла куп турли фарзоналик.
Отога басы килдилар ерлик,
Уруш кунда барчаси борлик (Шажараи тюрк, 24 б).

Шестеро сыновей Угузхана следующие: Кунхан, Айхан, Йылдызхан, Кокхан, Тагхан и Денгизхан. Такое название их имен означает «Владыки Мира». Кунхан был старшим сыном Угузхана, а его визирем был человек по имени Эрнлходжо. От каждого из шести сыновей было по четыре ребенка, и каждый из них надеялся стать королем. И это представлено следующим образом:

Зару неъмату куллихоу рама,
Баришон бибахшим яксар хама.
Жудо хар якйиро бувад як нишин,
Чу наму лакобхого тамгоишон.
Чу ас кисми худ хар як огах шавид,
Зи жангу жафо дасти кутах шавод.
Хаар он каски аз наели ишон бизод,
Равад хам бадин гунна аз рохи дод.
Зари Килхожа шенид ин Сухан,
Писандид гуфтари марди кухан (Шажараи тюрк, 25 б)

Кунхан по совету Эрнлходжо созвал большой совет, на котором разделил территорию империи Угузхана между своими детьми и постановил, что каждый из них будет независимым ханством. Этот указ постепенно стал предвестником разделения кыргызов, образования многочисленных тюркских народов и положил начало современному тюркскому миру.

Эпопея об Угуз-Намэ дошла до наших дней благодаря генеалогии Абулгозии и рукописи Фазалах Рашид ад-Дина. Рукопись была переведена Р.М. Шукуровой в 1987 году и издана в городе Баку. В героическом сказании приведена генеалогия потомков Угуз-

хана, т.е. ханов до Масуд-хана. А Угузхан был сыном Карахана, четвертым отцом его был Пророк Ной (Карахан, Дибйасухан, Иафет-Олджой, Джапас).

В туркменской генеалогии десятое поколение Ноя (Нуха) (Иафет-Джапас, Тюрк, Туток, Абдулджахан, Бакуи Дибхан, Гекхан, Алынджахан, Могол-Татархан, Карахан) Угузхан царствовал 116 лет.

В генеалогии Абулгазия (1663-1664 гг.) кратко перечисляются покорения Угузхана народов, как татары, монголы, китайцы, иноверцы (русские), якутцы, тибетцы, каракитае (маньчжуров, шибе), хинды (Индия), итбараки, тураны, иранцы, египтяне, шамы, хорасаны, иракцы, арабы, азербайджане, армяне и т. д. Завоевав их, он возвращается в свою страну и устраивает пир. Это событие описывается следующим образом:

Бир ев (үй) тикти олтундин ул Шахриёр,

Ким ул ев фалак эвидин килди ор.

В Угуз-Намэ Иафет (Джапас) запросил всю Туркестанскую область от востока Масаила (бассейн Месопотамии) до Чина (Китай). Его прозвище Олджойхан (Ульджахан, Булджахан), он правил кочевым народом, передвигавшимся по степям. В весенние месяцы они жили в районах Уртак (Орток) и Куртак (гора Кургак), т.е. на северо-западе современного озера Балхаш, в районе Сарысуу, Чапансуу и Манаса Казахской степи. Его основная резиденция – город Инанч (Яфендж). По сведениям Махмуда Кашгари и Джувейна, тот город располагался в районе нынешнего города Аягуз и имел значение «плащ», «накидка» («жамынчы», «чапан»). Зимой его жители в основном зимовали в горном массиве Мугоджар, в районах до Аральского моря.

В древних письменах Каракумы даны как Каракорум, где проживали «муслимские» (мусульманские) тюрки. В последующие эпохи над областью правили Кунчи (Коюнчу), внук Джуучу, и Кайду, внук Угэдай (Угедей) хана, т.е. бассейн Туран владел Кунчи, а Кайду – Ала-Тоо и Казакские степи. Власть Кайду сохранилась в кыргызском народном грустном мелодии комуза, как «мелодия Кайду». Поход Чингисхана в этом регионе привел к формированию узбекского народа.

В то время, когда район Каракум (Каракорум), т.е. западный Туркестан был полностью захвачен Угузханом, часть его родственников переселилась на берега реки Туглы (река Тола, берущая начало от горы Кентай и впадающая в Селангу). Угузхан называет их «Мовал» (что означает, они всегда пьют соль несчастья). Абу-л-Гази приводит слово «Мовал» как «Могол» и «Мунгуль» и пишет, что узбеков в ту эпоху называли «Моголами».

Согласно трактовкам С. Рубруха (1955), А.П. Окладникова (1958), Д. Банзарова (1955) слово «Мовал» произносится разными способами: «Моал», «Могал», «Монгол», что означает «народ, бродящий по степям». Монголы – народ тюркского происхождения, который исповедует буддизм. В то же время Угузхан назвал присоединившихся к нему людей «уйгурами» и повелел им построить телегу для погрузки добычи. Эта нация составляет ядро народа, получившего в истории название «Арвалау». Прямыми потомками канглы являются туркмены и по-разному называемые племена канглы (чернокровные, желтокровные и т. д.) в Средней Азии. Их первым ханом был Иавы-хан (Рухнамэ).

Во втором походе он завоевал Талас, Сайрам (Тараз), Меверенахр (Фергана), Бухару и Хорезм. Эта битва упоминается в эпизоде битвы Манаса с богатырем Таласом в памирско-кыргызской версии. Эпос «Манас» известен таджикам как «Санам» и включает в себя больше рассказов о Санрабиге (Канькее).

Третий поход Угузхан совершает в Индию. Сначала с северо-востока страны он пересекает горы Улутак (между Большим Гиндукушем и Гималаями) и спускается в Индию через долину Икарий (Гилгит). Захватив располагавшуюся на севере Индии с 90 племенами Кашмир, затем Индию, Мачин (Южный Китай), а оттуда поворачивая на север и семь лет сражаясь, завоевывает Среднюю Азию, т.е. полностью подчиняет себе запад «Великой китайской стены».

С походов он вернувшись в родной Западный Туркестан, останавливается в горах

Орток и Алатаг. После 14-дневного отдыха сражается с ханом этого региона Иналом и убивает его, а затем возвращается в область Ортока и Куртака, где базировались его народ и главная орда.

В четвертом походе Угузхан мирно присоединяет к себе ханства на юго-западе страны Гур и Гарчистан. Разгромив ханства Газни, Кабила (Кабул) и Забила, он возвращается на свои орда.

Во время своего **пятого похода** Угузхан осадил крепость на горе Большой Багур (отрог Уральских гор), и к нему присоединились 90 тысяч семей из 19 племен (Рашадин, 1952). Угузхану присвоен титул «Огуз ака» (великодушный, добрый). Старики, которые не могли идти вместе с ним оставались в долине Ак-Кия (Аккия) на горе Улу-Багур. Этот регион до сих пор называется Аккия, где живут и добывают кумыз племена «хыркызы» Башкортостана. Тот факт, что Угузхан носит титул «Огуз Ака», приводит к тому, что Угузхана называют Огуз Каганом. Это понятие способствует путанице истории.

Среди людей, присоединившихся к Угузу (в уйгурском «Огуз намэ» в переводе М. Щербака «М., 1959») был мудрец по имени Идши Ходжа, который мог предвидеть все в жизни, и Угузхан брал его с собой на свои походы. Этот человек был похож на мудрого Бакая из эпоса «Манас», который «в темноте глаз (зоркость) обрёл, вдруг слово (мудрое решение) обрёл».

Если дети Бакая - Сыргак и Серек - были богатырями Манаса, то сын Идши Коджо - Кара Сулук – был одним из воинов-богатырей Угузхана, еще он был юртчи (глава народа, глава всего рода), т.е. глава определенного региона.

Свой **шестой поход** Угузхан направляет на север, в сторону «Темной страны» (области полярной ночи). Хана этого народа звали Ит-Барах, а поскольку его люди носили одежду из шкур диких животных и собачьих шкур, их называли «кыл (шерстинка)-барак». Нет сомнений, что кыл-бараки – это долгоны, эвенки, ненцы и др., живущие в глубине современной Сибири. Угузхан за 17 лет дважды сражался с народом этой «темной страны», в первой битве потерпел поражение и поселился между «двумя озонами» (Энесай и Эртиш). Такая ситуация привела к образованию в указанном регионе кыргызских и тюркских племен, т.е. создаются условия для проживания кыргызов на Алтае.

Перед второй войной женщины народа Кыл-Барак, а также жена хана Ит-Барака связались с воинами Угуза, предали свой народ и рассказали, как его победить. Таким образом, они потерпевают поражение во второй войне и Угузхан завладел «Тёмной страной» — землей Сибири. В ту войну мальчика, родившегося под стволом дерева, назвали «Кипчак» (что означает родившийся в узком месте). В нынешнее время в Сибири проживает племя максгал (собачьи бороды), и вполне вероятно, что они являются потомками Кыл-Бараков. Сведения об этом народе подробно изложено в работах И. Н. Березина (1952), А. Инана (1952), В.Я. Бутанаева (2002).

Седьмой поход Угузхана направлен на Темир-Кавку (Кавказ), расположенный западнее реки Эдиль (Атиль, Итиль, Идил, Волга). Поскольку поход проходил по Северному Кавказу, в ходе некоторые группы останавливались в том или ином районе Северного Кавказа и образовали там корни современных тюркских народов.

Восьмой поход Угузхана. Угузхан захватив район Дербенда, отправил гонца с требованием подчинения Ширвана и Шемахи. Жители этого региона сдаются без боя и через несколько дней оказывают сопротивление. Их сопротивление было подавлено и Угузхан пробыл в Шемахе четырнадцать дней. Эти города являются бывшими городами азербайджанского народа. Крепость в Ширване – исторический памятник, построенный во времена Ширваншаха (1043-1049 гг. н.э.).

Девятый поход Угузхана. Покинув Угузхан Шемахи направляется в сторону Ближнего Востока (Турция, Сирия, Иран) через территорию современного Азербайджана. В летние месяцы он захватывает Сабалан (Севалан), Алатак (Ала-Даг), Ятлаки (пастбища) в горах Агдиберди (вокруг озера Ван) и Азербайджан полностью. Он сам и каждый член похода берет мешок с землей, поднимает большой холм и называет его «Изербейган». По-турецки

означает «изер» высокий, «байган» героев, т.е. место рослых людей. Именно поэтому жителей этого региона называют «Азербайджанцами». Такие топонимы в Азербайджане, как «Кыз кала» Кыргыз Тоо и др. доказывают, что наши предки проживали там. Угузхан перезимовал между реками Курой и Араке, а как только наступила весна, разгромил грузин в битве, продолжавшейся два дня и ночи. Угуз остается в Грузии один месяц и пятнадцать дней и направляется в Шам (Сирия) через Курдистан.

Десятый поход Угузхана направляется на запад. Ему города на севере Ирака Эрбиль, Мосул, Багдад, Диярбакра (расположенные к югу от озера Ван) без войны стали «Илемом» (зависимыми) и начали платить налоги. Его войска зимуют вдоль реки Тигр, а в начале весны «Манкала» (боевая часть фронта) отправляется в Шам. Город народа Шама Ракка (город на севере Сирии) сдается без боя. А жители Антак-Шахра (Антохии), имеющие 306 ворот, сопротивлялись целый год, но потерпели поражение. После взятия города-крепости в ней поселяется 90 тысяч воинов Угузхана и их семьи.

Угузхан отправляет посла из Антохии к Димашу (Дамаск), Египту и византийскому императору Текуру (Текфиру) с требованием сдаться. Текур показывает свою готовность к бою. В битве он был разбит и народ взял его в плен с 70 воинами. Византия переходит в руки Угуза.

Одиннадцатый и двенадцатый поход Угузхана. Взяв Византию, он отправил своих детей Кокхана, Йылдызхана и Денгизхана с девятью тысячами воинов в страну Рум (Рим); а Айхана, Кунхана и Тагхана с девятью тысячами солдат - во Франк (Франция). Он приказывает им разместить армию вдоль моря (Средиземного моря) и отправить гонца (посла) в королевства Рима и франков. Франкское королевство мирно подчиняется, назначает «шихну» (правителя) и соглашается платить дань. А вот римляне были готовы сражаться. Но потерпев три поражения в бою, они тоже сдаются.

Тринадцатый поход Угузхана. После завоевания стран Рума, Франка и Антиохии Угузхан направляется в Димаш (Дамаск). После того как жители Дамаска сдались без боя, он пробыл там месяц.

Четырнадцатый поход Угузхана. Взяв Дамаск, Угузхан направляется в Египет. Через три дня он достиг границы Египта, остановился на два дня и дал отдых своему войску. При этом, чтобы показать многочисленность войска, он приказал, чтобы каждая тысячная головная группа два-три раза ночью оставляла позади след и снова возвращалась на фронт. Египетское царство, опасаясь большого количества войска Угуза, сдалось и заплатило трехлетнюю дань. Сыновья Угуза остались на год в Египте, а затем возвратились к своему народу. Эта ситуация и сведения Ф.К. Мусаева (2002) о том, что «Семь чудес света» (Египетская пирамида, Вавилонский сад, музей Масала, терраса Баальбека, мавзолей Таджи-Махал и Кан Балык) было посвящено кыргызско-кыпчакским императорам близки к истине.

Пятнадцатый поход Угузхана. Проведя летние месяцы в Баальбеке (Гелиополисе)-Храме Солнца в Ливане, Угузхан поворачивает поход назад и направляется в сторону Багдада. Города Багдад, Басра и народ Курдистана подчиняются ему без боя, после этого он пересекает горы Лур (горы к западу от Исфакана) и прибывает в Исфахан. Жители Исфакана протестовали три года. За этот период территория Исфаханского вилайета была полностью разграблена. Наконец город завоевывается и становится подвластным Угузу.

Шестнадцатый поход Угузхана. Взяв Исфахан, он отправляет четырех своих сыновей в поход в страны Фарс (Персия) и Гозман, а сам остается в Исфахане. После годичной войны были захвачены города Керман и Шираз. После этого войска направляются в сторону земли Ирак-э-Аджем (Персидские Ираки). Персидские иракцы сдаются вместе со своими городами Рейя, Казвин, Хамасан и др. и становятся «Илемом» - страной-союзницей.

Муж голодающей, родившей жене по дороге из рта шакала забирает фазана и готовит для нее поесть. Через два дня, когда он добрался до войска, Угузхан спросив его, где он был, сказал «калач» (оставайся голодным) – оставайся здесь. От него берет свое начало все племя «калач».

Семнадцатый поход Угузхана. После того, как Угузхан захватил Персидский Ирак,

он свои войска направил на земли Мазандарана (южный регион Каспия), Гургана (Горгон, Джурджан), Дихистана (Тагстан), горного района центрального Ирана, Хорасана (северо-восточная часть Ирана), Кухистана (горные районы к юго-востоку от Каспийского моря).

Поскольку эти регионы являлись наиболее стратегически важными, их захват было главной целью Угуза. Поэтому он зимует в этом крае и отправляет послов к ханам этого края. За исключением Нишапура, жители региона сдаются без боя.

С приходом весны он разрушил города и крепости Нишапур и Туэ и завоевал области Абиварда, Сарахса и Медва. Летом он захватывает Герат, а затем Басру.

Добычи и налоги, собранные с завоеванных территорий, собирались в Ираке и отправлялись в Большую Орду.

Географические и топонимические аргументы. Из анализа эпоса об Угузхане можно сделать следующие выводы. Несомненно, Угузхан – историческая личность, и его существование определяется историческими свидетельствами (топонимическими фактами), дошедшими до наших дней.

Пастбища Угузхана горы Уртак и Куртак в Сары-Арке теперь называются, Орток и Курук (Сухая гора), но они сохранили свои первоначальные названия с небольшими изменениями. Известно, что пустыня Каракурум (Каракумы) – это большая песчаная территория в Центральной Азии.

Название Туркестан в эпосе принадлежит Средней Азии и западу Центральной Азии. От Каспийского моря до вершины Хан-Тенгри, т.е. область до горы Какшаал называется Западным Туркестаном. Расстояние от него до гор Борохоро и Борохотан называется Восточным Туркестаном или Шинжанским районом. Западно-Туркестанские горы называются Азерети-Тоо и Чон Ала-Тоо, а горы Восточного Туркестана - Тенгир Тоо и Кичи-Ала-Тоо. В древних трудах наши горы называются Азирети-Тоо. Определение «Тенгир-Тоо» неверно, оно относится к горам Восточного Туркестана.

Народ Угузхана первоначально проживал в Западно-Туркестано-Туранском бассейне, т.е. нет сомнения, что это было на степях Дешт-Кипчака. Долина Туглы в героическом сказании является основным притоком реки Селенги, известной сегодня как Тола. Те же названия носят упомянутые во втором походе Угузхана области Талас, Бухара и Хорезм, а вот Сайрам ныне называется Кара-Сайрам (12 км от Шымкента), Мавераннахр - Ферганская долина.

В третьем походе Угузхана гора Улутаг (Улуу-Тоо), Гиндикуш, река Икары Гилгит, Мачин Южного Китая, Орток и Алатак (Ала-Даг) (на севере Афганистана) и сегодня известны под этим же названием.

Города Газна и Кабила (Кабул) в четвёртом походе Угузхана до сих пор сохранили прежние названия. Топонимы Великого Багура, Аккии в его пятом походе; топонимы Эдиля и Дербента в седьмом походе; Ширван, Шемахи, в восьмом походе; Сабалан, Алатак (Ала Даг), Агдибери (Агдаш), Кура, Араке в девятом походе; Ильбир, Мосул, Ракка, Антак-Шахр, Димаш (Дамаск) в десятом походе; народы франков и ромов одиннадцатый поход; топонимы Египта, Баальбека, Курдистана, Лура, Исфакана, Фарса, Гургана, Мазендарана, Дихстана, Хорасана, Кухистана, Нишапура, Мервы, Басры, упомянутые в его поздних походах, до сих пор встречаются в тех же названиях, только некоторые из них с небольшими фонетическими изменениями. У некоторых местностей есть руины. Они часто упоминаются в средневековой истории.

Использованные литературы

1. Абулгозий «Шажараи Түрк» XVI- XVII к.к.
2. Абулгозий «Сборник летописей» XVI-XVII-к.
3. Бензаров Д. О происхождении имени «Монгол» Соч., -М., 1955
4. Березин И.Н. «Сборник летописей» 18-19 б, М., 1952
5. Бутанаев В.Я., Бутанаева К.К. Эне-Сай кыргыздары. Бишкек 2002.
6. История Сибири. Казань; 1911 ж.

7. Инан А. О легенде относительно улуса собачей головой. Сборник летописей 194 б. М., 1952.
8. Жайсаң. Бишкек, 2005-ж.
9. Рубрук. Су- Могол- водяные монголы. Сб. Соч., М., 1955
10. Кляшторный С. Г., Султанов Т.И. Летопись трехтысячелетие Казакстана. Алмааты., 2005ж.
11. Окладников А.П. Филология и история монгольских народов. -М., 1958.
12. Рашид Ад-Дин. Огуз Наме. Р. М. Шукурованын котормосу. Баку., 1987
13. Ш. Язди. « Зафар Наме» (Жеңиш китеби) 1424-1425ж.ж.
14. Щербак А.М. Огуз Каган дастаны. М., 1959
15. Рухнама Бишкек., 2004

БІЛІМ САПАСЫН АРТТЫРУДАҒЫ МҰҒАЛІМНІҢ РӨЛІ

Сариева Г.С. биология пәні мұғалімі, Астана қаласы әкімдігінің №9 «Зерде мамандандырылған лицейі» КММ, Қазақстан

Аннотация. Бәсекеге қабілеттілік сапалы білім беруден басталады. Мектеп үйрететін орта болса, оның жүрегі - мұғалім. Шығармашыл мұғалімнің ерекшелігі оның сабақты түрлендіріп, оқушының жүрегіне жол таба білуі. Оқушының пәнге деген қызығушылығын түрлі тәсілдер, деңгейлік функционалдық тапсырмалар арқылы арттыруға болады. Төменде, күнделікті сабағымда қолданылып жүрген әдіс-тәсілдер мен тапсырмаларды ұсындым.

Конкурентоспособность начинается с качественного образования. Если школа имеется среда преподавания, то ее сердце - учитель. Особенностью творческого учителя является его умение преобразовывать урок и направлять его в сердце ученика. Интерес учащегося к предмету можно повысить с помощью различных подходов, уровневых функциональных заданий. Ниже, я изложил методы и задачи, которые я использую на своем ежедневном уроке.

Competitiveness begins with high quality education. If a school comprises a environment, then its heart is the teacher. A special feature of a creative teacher is his/her ability to transform a lesson and direct it into the student's heart. The student's interest in the subject can be increased through various approaches, level-based functional tasks. Below, I have outlined the methods and tasks that I use in my daily lessons.

Дарынды балалармен жұмыс жүргізу мұғалімнен үнемі ізденіс пен шеберлікті қажет етеді. Дарынды балаларға арналған тапсырмалар күнделікті жаңарып, түрленіп отыруы тиіс. Білім жүйесі құзыреттілікке және сапаға бағытталған. Білім сапасын арттырудың маңыздылығы – оқушы тұлғасының үйлесімді қолайлы білім беру ортасын құра отырып сын тұрғысынан ойлау, зерттеу жұмыстарын жүргізу, тәжірибе жасау, АҚТ-ны қолдану, коммуникативті қарым-қатынасқа түсу, жеке, жұппен, топта жұмыс жасай білу, функционалды сауаттылықты, шығармашылықты қолдана білуді және оны тиімді жүзеге асыру үшін қажетті тиімді оқыту әдіс-тәсілдерді өзара тәжірибе алмасу барысында барысында түсінікберілді.

Оған оқу мақсаттары зерделей отырып тапсырмаларды ықшам сабақтарды құрастыру. Өз тәлімгер әріптестеріммен бірге білім мазмұнын жаңартуда кәсіби құзыреттілігі мен қызметін нәтижелі қалыптастырудағы көкейкесті сұрақтарды талқылап, рефлексия жасауды дағдыға айналдыру өнімді болды. Биология сабағын өткізу барысында оқушылармен күнделікті сабақ жүргізуде білім берудің жаңа әдіс-тәсілдерін түрлендірумен бірге соңғы кезде жаңашылдықты жиі жүзеге асыруға көңіл бөліп отырдым.

Сабақтарымды ашық-ой сабағы, іскерлік ойын сабағы, конференция, жұлдызды сәт, кім жылдам, артығын тап т.б түрінде жүргізіп, әр сабақ соңында оқушылардың білімдерін көтеруге көңіл бөліп, жаңа инновацияның түрлі жолдарын қолданып жан - жақты талдап отыруды басшылыққа алдым.

Оқушылар өздерін еркін сезініп, сабақта жаңашылдықтың элементтерін және сабақтың түрлендіріп өтуіне аса мән беріп, сабаққа жақсы араласады және оған жауапкершілікпен қарайды. Сондықтан жаңа тәсілдермен өткізу көбіне оқушылардың өздеріне еркіндік беріп жүргізген тиімді екені айқындалды.

Олардың ішінде: оның әр түрлі сабақ элементтерін қолданумен қатар кері байланысты

барынша толық жүзеге асыруға, сонымен бірге мұғалімнің уақытты үнемдеуіне мүмкіндік беретіні талданды. Екі топ оқушыларының оқытылатын тақырыптар бойынша сабақтағы белсенділігі, сабақта қолданылатын әртүрлі әдіс-тәсілдерінің ойлау қабілеттерін дамытуға арналған тест тапсырмалары, биологиялық анықтамаларды толықтыруларының негізі, биологиядан логикалық есептер шығарулары арқалы ақыл-ойларын дамытуға арналған бақылау тапсырмалар беріліп отырды.

Сонымен қатар сабақтарда «кубизм», «топтастыру», «бес жолды өлең», «түртіп алу жүйесі», «венн диаграммасы» стратегияларын, «Сиқырлы дорба», «Аң аулау», «Бәйге», «Үндемес», «Қай құстың тұмсығы», «Көбелекті құтқару», «Жеміс-жинайық», «Кенгеру», «Адасқан әріптерді құрастыр» ойындарын пайдаланып отыру оқушылардың биологиядан алған білімдерін толықтыруға, жаңа білімді игеруге және білімді қалыптастыруда оқушы белсенділігін қамтамасыз ететін танымдық әрекетін дамытуға болады. Білім алушылардың танымдық белсенділігін ізденімпаздылығын арттыру үшін оқу үрдісі оларды қанағаттандыратындай ұйымдастырылуы қажет. «Жүз рет естігенше, бір рет көрген артық» деп бекер айтылмаған. Соңғы кезде теледидардан беріліп жүрген ғасыр көшбасшысы интеллектуалды бағдарламасы, жұлдызды сағат, ең ақылды т.б. бағдарламаларды әр пән бойынша қолдану әдістемелері баспасөз бетінен орын алып отыр. Осы озық тәжірибелерді әр оқытушы қолдана білсе, білім алушылардың өз пәніне деген қызығуын тудырады және танымдық қабілеттерін дамытады. Танымдық қабілет әркімге тән. Қабілетсіз адам болмайды. Адам бәріне де қабілетті бола біледі, тек өз бойындағы қабілеттің алғы шарты болатын нышандарын оята білген жөн. Әлемдік деңгейдегі білім берудің қазіргі парадигмасы оқытудың нәтижеге бағдарлануы, оқушының жеке тұлғасына бағытталуы, ал оқыту әдістерін тұлғааралық қарым-қатынастарға бейімдеу болып отыр. Демек, оқушы білімді дайын күйінде мұғалім түсіндірмесінен алмай, өзінің өмірлік тәжірибесіне сүйену арқылы танымдық "жаңалық" ашуы, шығармашылық тапсырмаларды орындау негізінде әр түрлі өнімдер жасауы тиіс. Нәтижесінде оқушының дүниетанымы кеңейіп, өзіндік пікірі мен көзқарасы қалыптасуы керек.

Оқытудың маңызды факторы оқушының тақырыптың мәнін өз бетімен меңгеруін түсінуі мен бағалай алуы болып табылады. Біз сабақ беріп жүрген сыныптарда топтық және жұптық жұмыс түрлерін көп пайдаланамыз. Мұндай тәсіл оқу үдерісіне оқушының өзінің де қатысуын талап етеді. Осылайша оқушы да өзінің оқуы үшін жауапты болады. Оқушы мұндай жауапкершілікті көбіне сабақ беру барысында мұғалім қалыптастыратын ортада сезініп, қабылдайды. Оқушылар жұпта немесе топтарда жұмыс істегенде, олар «мұғалім-оқушы» сұхбаты түріндегі өзара іс — қимылға қарағанда, мейлінше «симметриялы» болып табылатын өзара іс-қимылға «оқушы — оқушы» қатынасына түсе отырып, негізделген дәлелдерді әзірлеуде және қадағаланатын оқиғаларды сипаттауда түрлі мүмкіндіктерге ие болады.

Оқушыларды топтарға бөлуде түрлі әдістерді қолдануға болады: суреттер, сандар, түстер арқылы, бойларымен тұрғызып, туған күндері бойынша, есімдерінің әріптері арқылы, мозайка т.б. тәсілдер қолданамын. Топтық, жұптық жұмыста оқушыларға берілетін тапсырма бір сарынды емес, әр түрлі сипатта болуы керек. Топтық және жұптық жұмыс жеке шешуге болатын тапсырмаларды емес, анағұрлым күрделі тапсырмаларды шешуді көздейді.

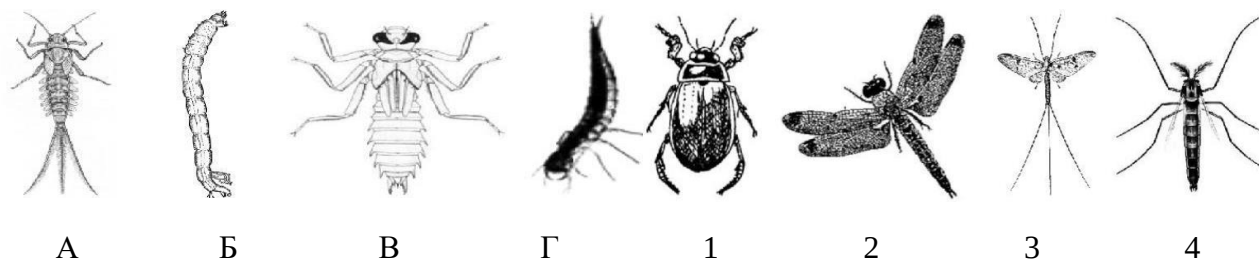
Мұғалім білім сапасын арттыру арқылы білім алушылардың болашақ мамандық таңдауға, бағыттауға мүмкіндік береді. Болашақ кәсіптік қызметте практикалық қолдану мүмкіндігін түсінуге әсер етеді. Білім алушылардың пәндік олимпиадалар мен ғылыми жоба конкурстарына қатысуы, олимпиадалық орта стресті және стандартты емес жағдайларда кәсіби міндеттерді шешу, командалық жұмыс және байқаушылардың жеке жауапкершілігі қалыптасады.

Сабақтарымда қолданып жүрген тапсырмаларым төмендегідей.

Тапсырма. Семантикалық карта: (дұрыс жауабын +, - таңбасы арқылы белгіле)

Ұлпа атауы	Ауыз	Мұрын	Сүт, тер, жас	Бүйрек	Асқазан ішек
Көп кабаты		+		+	+
Тербелмелі (кірпікшелі)		+			
Безді	+		+		
Сезімтал		+			

Тапсырма. Ұсынылған дернәсілдердің (А—Г) және ересек жәндіктердің (1-4) сыртқы құрылысын қарастырыңыз, арасындағы сәйкестікті табыңыз. Нәтижелерді кестеге жазыңыз.

Жәндіктер				
Дернәсілдер	А	Б	В	Г

Тапсырма. Берілген мәтін мен суреттен өсімдіктің тұқымдасын табыңыз? (Сатпаев олимпиадасы негізінде құрастырылды)

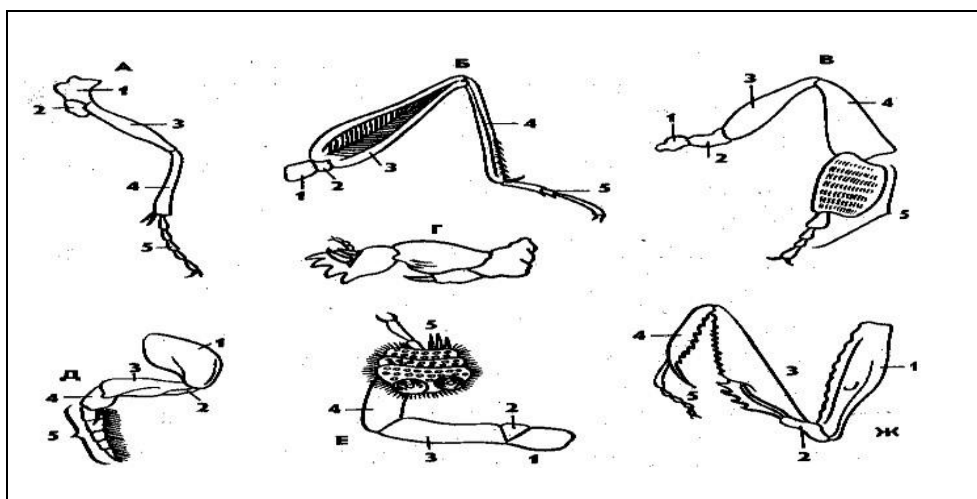

1.2. Қырыннан қарағанда гүлі аузын ашқан адамның кескінін бейнелейтін, үстіңгі 2 күлтесі-жоғарғы ерінді, астыңғы үш күлтесі төменді ерінді еске түсіретін өсімдік. Эфир майын көп мөлшерде өндіруде, медицинада дәрі-дәрмекке пайдалануда маңызы зор. Жапырақтары қарама-қарсы орналасқан шөптекті өсімдіктер. Олардың бөбешік жапырықтары болмайды. Түрлері: лаванда, жыланбас, сәлбен, көкжалбыз.

Сұрақ: Қандай тұқымдасқа жатады? Жауабы: Еріндігүлділер тұқымдасы.

Тапсырма.

Суретте бунақденелілердің өкілдерінің аяқтарының түрлері берілген. (А-Ж).

Жоғарыда суретте берілген бунақденелілер аяқтарының бөліктерін (1-5 сандарымен белгіленген) дұрыс анықтаңдар.

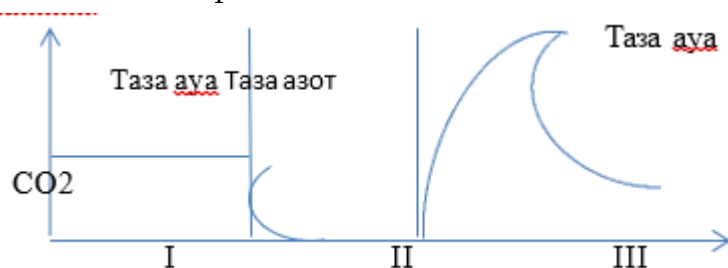
Сирақ _____ Сан _____ Жамбас _____ Табан _____ Ұршық _____

Мұғалімнің білім алушыны олимпиадаға дайындау барысында басты назарға алу керек тағы бір қағида, күнделікті сабақта оқу мақсаттарына сай пиза тапсырмаларын орындатып отырса білім алушының теориялықжәне практикалық білімі дамып отыраы сөзсіз
Функционалдық сауаттылыққа жасалған тапсырмалар

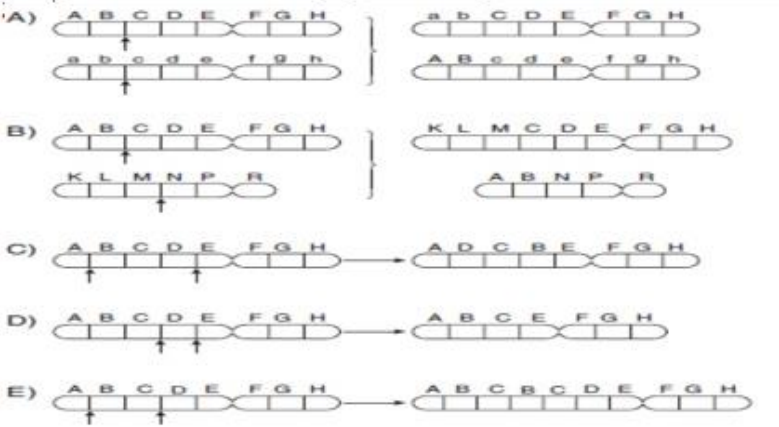
Оң жақта Санжардың зерттеуін оқыңыз. Содан кейін төмендегі сұраққа жауап беріңіз.

Санжардың зерттеуі

Санжар картопты бір апта таза ауада (I), содан кейін бір апта таза (II) азотта және тағы бір апта (III) таза ауада ұстады. Тәжірибе барысында бөлінген көмірқышқыл газының (CO_2) мөлшері өлшенді. Диаграмма нәтижелері төмендегідей.

Жауабы: С.

Сұрақ 1.Берілген 5 варианттың ішінен кроссинговер нәтижесінде хромосомада қандай өзгерістер орын алды? (Әріптер гендердің хромосомада орналасуын көрсетеді) 2. Кроссинговердің маңызын түсіндір.	Кроссинговер Кроссинговер (<i>айқасу</i>) <u>гомологтық хромосомалардың</u> ұқсас бөліктері арасындағы ажырау және қайта бірігу нәтижесінде болатын айқасу. Кроссинговер 1- <u>мейоздың</u> <u>профазасында</u> жүреді және әр түрлі гендердің аллельдерінің жаңа комбинацияларының түзілуіне әкеледі.
Жауабы: 1. А. Мүмкін болатын жауаптар. Кроссинговер тұқым қуалайтын өзгергіштіктің бір түрі болып саналады, соның нәтижесінде ұрпақтардың әр түрлілігі артады. Кроссинговер – популяциядағы комбинативті өзгергіштікті қамтамасыз ететін және табиғи сұрыптауға материал бола алатын маңызды механизм.	

Оң жақтағы АТФ-тің жасушадағы ролі бөліміне қараңыз. Сұраққа өз жауабыңызды жазыңыз. Сұрақ АТФ –тің ролін аккумулятормен салыстыруға болады. Бұлардың ұқсастығы неде екенін түсіндіріңіз.	АТФ- тің жасушадағы ролі. АТФ-тірі организмдердің жасушаларындағы әмбебап энергия қоймасы (аккумуляторы) және тасымалдаушы. Жасушаға энергия қажет болғанда АТФ гидролизі жүзеге асады. Организмдегі барлық биохимиялық процестерге мысалы, органикалық заттардың синтезі үшін, жасушаға заттардың сіңірілуі үшін, бөліп шығару үшін т.б. энергия тасымалдайды. Жүйке жасушаларында сыртқы орта әсерін миға жеткізіп, бұлшықеттерді қозғалысқа келтіретін биоэлектрлік импульстер туғызады. Жасушаларда АТФ қоры көп емес, АТФ үздіксіз синтезделу қажет.
Жауабы:	

Сұрақ Оң жақта еліміздегі өте бағалы кәсіптік балық туралы мәтін берілген. Сұрақ. Қандай балық туралы айтылған?	Патша балық. Кәсіптік мәні зор, еті дәмді, уылдырығы қымбат бағаланады. Сондықтан халқымыз «балық патшасы» деп атайды. Каспий теңізінде кездеседі. Уылдырығын шашу үшін Еділ, Жайық өзендеріне көтеріліп өрістейді. Ондай балықтарды өрістегіш балықтар деп
Жауабы:	

Пайдаланған дереккөздер тізімі

1. Момынбаев Б.К. Психолого-педагогические и дидактические основы формирования личности будущего специалиста. – Алматы: Ғылым, 2000. [Электронный ресурс]: biblio.rii.kz/wp-content/uploads/Books/KAZ/liSGD/...
2. Мұсабеков О.У. Оқыту процесін шығармашылық негізде құрудың әдістемесі. – Алматы: АлМУ, [Электронный ресурс]: <https://st.bilim-shini.kz/article>
3. Кенжебеков Б.Т. Болашақ педагогтың кәсіби құзыреттілігін қалыптастырудың теориялық-әдіснамалық негіздері. – Алматы: Стандарт баспасы, 2006. [Электронный ресурс]: <https://chteniya.sgrk.kz/wp-content/uploads/2022>
4. Мұғалімдерге арналған нұсқаулық. НЗМ.2016ж. [Электронный ресурс]: www.cpm.kzhttps://kst.nis.edu.kz/wp-content/uploads

ШЫҒЫС ҚАЗАҚСТАН ХАЛҚЫНЫҢ ДЕНСАУЛЫҒЫН САҚТАУҒА БАҒЫТТАЛҒАН ЕМДІК-САУЫҚТЫРУ ТУРИЗМІНІҢ ӨЗЕКТІ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Шыңғысбаева Ш.К., Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті,
Қазақстан, Астана қ.

Зерттеудің мақсаты Шығыс Қазақстан өңірінде емдік-сауықтыру туризмінің кластерін дамытудағы өзекті мәселелерді анықтау болып табылады. Шығыс Қазақстан облысының 2022-2023 жылдардағы санаторлық-курорттық кешенінің клиенттері арасында жүргізілген сауалнама нәтижелері талданған. Катонқарағай аймағына кіретін емдеу-сауықтыру туризмі нысандарына ерекше көңіл бөлінеді. Медициналық-сауықтыру қызметтерінің туристік кластерінің құрылымы ұсынылған. Туристік кластерді құрайтын табиғи-экологиялық, экономикалық-инфрақұрылымдық және әлеуметтік-мәдени элементтер сипатталған. Емдік-сауықтыру туризмін дамытудағы негізгі проблемалардың қатарында СПА және сауықтыру, VIP сегментіндегі туристерді орналастыру орындарының жеткіліксіздігі, сауықтыру сипатындағы туристік қызмет, оның ішінде балалардың демалысы болып табылады.

Түйінді сөздер: санаторлық-курорттық кешен, туристік кластер, Шығыс Қазақстан, Катон-қарағай, сауықтыру туризмі.

Кіріспе

Емдік-сауықтыру туризмі (ЕСТ) біздің елде де, шетелде де сұранысқа ие болуда. «Қазақстан-2030» стратегиялық көпмерзімді бағдарламасының негізі болып халық денсаулығы саналады. Республиканың денсаулық сақтау саласындағы саясаты санаториялық-курорттық емдеуді дамытуға бағытталған [Назарбаев Н. Қазақстандықтардың денсаулығы – ең маңызды басымдық // Қазақстан қаржысы. 2003 № 1

Емдік-сауықтыру туризмінің аймақтық өлшемдегі мақсатты функциясы экономикалық нәтиже алу болып табылады және орталықтар мен өсу нүктелерінің кеңістіктік даму заңдылықтарына бағынады [Семенова З.А және т.б., 2020]; оның ішкі құрылымы табиғи ресурстардың [Алмасан Р. Е және т.б.], экономикалық, инфрақұрылымдық, этно-әлеуметтік [Хуан Лиуан, Ксу Хогганг 2013], әкімшілік және басқарушылық факторлар, сонымен қатар

туристік сұраныс, тарихи даму және іскерлік бастамалар әсерінен қалыптасады [Друглас Д, Саламага М 2017].

Қазіргі уақытта туристердің денсаулығын нығайтуға және ұзақ өмір сүруге байланысты денсаулыққа немесе оңалтуға қатысты мәселелерге қатысты алаңдаушылықтың артуына байланысты сауықтыру туризмі бүкіл әлем бойынша туристердің үлкен назарын аударуда. Жаһандық сауықтыру институтының мәліметі бойынша сауықтыру туризмі «өзінің жеке әлауқатын сақтауға немесе жақсартуға ұмтылумен байланысты саяхат» ретінде анықталады (Шакорн Прапром, Лаипопорн 2023).

Бұл зерттеуде Шығыс Қазақстан облысы таулы аймақтарды салыстыру үшін үлгілі аймақ ретінде қарастырылады. Бұл Еуразияның орталығында орналасқан трансшекаралық аймақ. Шығыс Қазақстан облысы әртүрлі ландшафттарымен, туристік тартымдылығымен және ірі экономикалық орталықтардан қашықтығымен, сондай-ақ өмір сүру деңгейінің төмендігімен танымал.

Бүгінгі таңда Шығыс Қазақстан облысы: экономикалық дамудың жоғары қарқынымен, қолайлы геосаяси-географиялық орналасуымен, қолайлы табиғи-климаттық жағдайымен, бай тарихи-мәдени мұрасымен, көп ғасырлық қонақжайлылық дәстүрлерімен, кәсіби кадрларды даярлайтын оқу орындарының болуымен сипатталады. туризм индустриясында (Егорова және Логиновская, 2016 ж.)

Қатонқарағай мемлекеттік ұлттық табиғи саябағы Шығыс Қазақстан облысының Катонқарағай ауданында орналасқан. Ұлттық саябақтың аумағы теңіз деңгейінен 3000 метрден асатын таулы елде орналасқан және т.б., (Турусбекова және т.б., 2022).

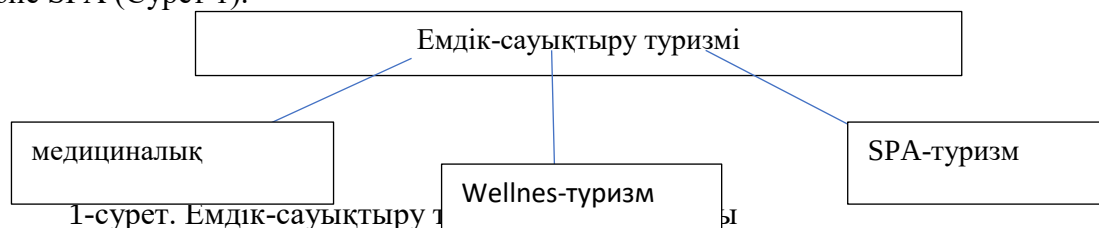
Туризм индустриясының дамуын дүние жүзіндегі әртүрлі аймақтар анықтайды. Сонымен қатар, тау туризмі тәжірибесі психикалық әл-ауқатты жақсартуы мүмкін және бұл стрессті, жарақат және мүгедектік сияқты әртүрлі ауруларды жеңуге тырысатын адамдар үшін пайдалы болуы мүмкін (Дунец және т.б., 2019).

Қазіргі тенденция адамдардың емдік және сауықтыру сапарларын іздеудегі басымдықтарды анықтайды. COVID -19 пандемиясының салдары туризмнің сыртқы түрі тұжырымдамасын түбегейлі өзгертті (Маканова және т.б., (2022).

COVID-19 індетіне байланысты демалыс орталықтары мен туристік іс-шаралары бар аймақтар емдік-сауықтыру туризмінің дамуына қолайлы алғышарттарға ие және республикадағы ең танымал бағыттардың бірі – Шығыс Қазақстан облысы , оның ішінде «Катон-Қарағай. » ерекше маңызға ие.

Зерттеудің мақсаты туристердің қалауы мен олардың демалу, емдеу, сауықтыру, ойын-сауық бағдарламалары мен танымдық экскурсиялардан қанағаттану дәрежесін талдау негізінде Шығыс Қазақстандағы емдеу-сауықтыру туризмінің кластерін дамытудың өзекті мәселелерін анықтау болып табылады. Бұл мақсатқа жету үшін сауықтырумен байланысты туристік қызметтің локализацияланған түрлерін талдау, бастапқы әдістер негізінде туристерге сауалнама жүргізу [Ефименко], алынған нәтижелерді жалпылау, жүйелеу және түсіндіру қажет болды.

Сауықтыру және сауықтыру туризмі кластерінің құрылымы Еуропа елдерінде сауықтыру және сауықтыру туризмінің әртүрлі түрлері дәстүрлі түрде дамыды [TRAN комитеті бойынша зерттеулер – ЕО-дағы денсаулық туризмі: Еуропалық Одақтың құрылымдық және біріктіру саясаттарын тергеу жөніндегі жалпы саясат департаменті (2017).]. Еуропалық Парламент қабылдаған туризмді дамыту тұжырымдамасына сәйкес [Чистобаев, А.И., Грудцын, Н.А. (2017)], ЕСТ ішінде үш ішкі түрі ажыратылады: медициналық, сауықтыру және SPA (Сурет 1).

1-сурет. Емдік-сауықтыру туризмінің құрылымы

«Катонқарағай» негізгі зерттеу нысаны болып табылады

Шығыс Қазақстан облысы Оңтүстік Сібірді, Алтайды Орталық Азиямен байланыстырады және Ресейдің екі облысымен ,бір Қытай губерниясы және үш қазақ облысымен шектеседі [Тахтаева, Р.С. 2014.].

Соңғы 10-15 жылда оның аумағында жаңа туристік орындар пайда болды, көлік желісінің жағдайы жақсарды, жаңа инвестициялық жобалар жүзеге асырылуда. Дестинацияны дамыту стратегиясын әзірлеу, біздің ойымызша, туристік шеңбердің келесі үш элементіне негізделуі керек: табиғи-экологиялық, экономикалық-инфрақұрылымдық және әлеуметтік-мәдени. Біз оларға қысқаша сипаттама береміз.

Табиғи-экологиялық элемент болып курорттық аймақтың өзі, емдік-рекреациялық аймақ мәртебесі бар аумақтар және Катонқарағай табиғи паркі табылады. Табиғат-Ана Берел қорғандары, қараусыз қалған биік тау Көккөл бұлағы, Рахманов ыстық бұлақ көздері, Көккөл көлі, Рахмановское, Язевое, Үшкөл, Маралды, Қаумыш, Бұқтырма, Көккөл, Ұлы Жібектің солтүстік тармағы ретінде Ежелгі керуен жолының Алтын тармағы ретінде белгілі соқпақ және ескерткіш түрі ретінде тарихи құндылығы бар Австрия жолы сияқты тамаша көрікті жерлерді сыйлаған.

Экономикалық және инфрақұрылымдық базасы Ауданда туристер мен демалушыларға қызмет көрсететін 1 санаторий (Рахманов бұлағы) бар. Шипажайдың бір реттік сыйымдылығы 80 төсектік, профили бальнеотерапевтік (Женсикбаева және Сапаров, 2017 ж.) 1 оңалту орталығы (Ұзақ өмір сүру орталығы) 12 пантоаурухана («Жанат» Барлық ауылында, «Ақ-Қайың» Катонқарағай ауылы, .Топқайында «Баян», «Ақмарал» ауылы Ақмарал, «Ақбұлақ Алтай» ауылы Тихое, «Маралды» ауылы Маралды, «Абзал» ауылы Сенное, «Жазаба» ауылы Жазаба (Язовое), «Беловодье» «Верх-Катун» ауылы ,Ақшарбақ, «Димаш» ауылы Шұбарағаш, «Катон-Қарағай киік саябағы» Ақмарал ауылы, «Темірлан» ауылы Белқарағай), 5 қонақ үй, 12 қонақ үй, 12 дәмхана, 4 мейрамхана, 9 жанармай құю бекеті, бұғы мүйізі және бал өнімдерін өңдеу бойынша 1 фармацевтикалық цех («Ақсу ДЭЕН» АҚ), 2 бал өнімдерін өңдеу цехы («Касенов» ШҚ және «Нектар Катон-Қарағай» АӨК), 2 автовокзал, 1 паром (маусымдық). Аудандағы санаторийлер мен панто-ауруханалар тәулігіне 920 төсектік 105 бөлмеден тұрады. (<https://www.gov.kz/memleket/entities/vko-katon-karagay/activities/1014?lang=ru>)

Туристік шеңбердің *әлеуметтік-мәдени элементтері* ЕСТ аймағындағы қызметтің қосымша нысандарын қарастырады: халықтық қолөнер және металл тақтайшалар мен керамикалық бұйымдарды жасау туристік қызметтің негізгі бағыттары: Катонқарағай мешіті, Шапағат шіркеуі; мұражайлар: Шыңғыстай ауылындағы «Оралхан Бөкей» мұражай-үйі, үлкен Нарын тарихи-өлкетану мұражайы, «Көз кілті» бұлағы, «Жылан» құдығы, қала тарихы музейі.

Зерттеуді ұйымдастыру және әдістемесі

Зерттеудің бастапқы кезеңінде ЕСТ-тың негізгі аумағы – «Рахманов бұлағы» санаторийінде туристерге алдын ала сауалнама жүргізу үшін сауалнамалар құрастырылды. Сауалнаманың негізгі мақсаты санаторий клиенттерінің көрсетілетін қызметтерге қанағаттану дәрежесін анықтау болды. Осы жұмысты қорытындылай отырып (2023 ж.) облыс экономикасының бір бөлігі ретінде қызметтің осы түрінің әлеуетін ескере отырып, Шығыс Қазақстандағы ЕСТ-тың даму мүмкіндіктерін анықтау мақсатында сауалнама құрастырылды. Респонденттермен тікелей байланыста бетпе-бет сауалнама жүргізіліп, медициналық және денсаулық сақтау ұйымдарына басып шығарылған сауалнамалар жіберілді. Сауалнаманы ұйымдастыруға Катонқарағай аудандық кәсіпкерлік және туризм бөлімі үлкен қолдау көрсетті.

Сауалнама нәтижелері және талқылау

«Рахманов бұлағы», «Ұзақ өмір сүру орталығы», «Ақ-қайың» шипажайларында демалушылар жолдаған сауалнамаларға 1700 жауап алынды. Оларды өңдеп, сараптаған кезде келесі нәтижелер алынды.

1. Курорттарда болу мақсаты: бейінді емдеу (32%), сауықтыру және алдын алу (24%), орын ауыстыру (14%), Алтайға саяхат (12%), белсенді демалыс (10%), релаксация (7

%). Түсінікті болу үшін сауалнама нәтижелері 2-ші суретте көріп отырғанымыздай, демалыс орындарына келушілердің 2/3-ден астамы ЕСТ-пен байланысты.

Сурет. 2. «Рахманов бұлағы» санаторийіне бару мақсаты

2. Респонденттердің 91,5%-ы емдеу-сауықтыру туризмінің болуы мен функциялары туралы хабардар болды, бұл туризмнің осы түрі туралы халықтың хабардар болуының жоғары деңгейін көрсетеді.

3. Респонденттердің 97%-ы медициналық қызмет сапасына, 96%-ы медицина қызметкерлерінің кәсібилігіне, 93%-ы емдеу процедураларына қанағаттанатынын көрсетті. Демалыс бағдарламаларымен қанағаттану деңгейі айтарлықтай төмен болды: ойын-сауық бағдарламалары – 87,9%, белсенді іс-шаралар – 85,8%, балалар ойын-сауықтары – 67,9%. Санаторлық-курорттық кешендердің басшылығы соңғы көрсеткішке ерекше назар аударуы керек, өйткені ол ата-аналар арасында демалыс сұранысқа ие.

4. Алтай туризмінде маусымдылық анық байқалады: демалушылардың 65% жазды таңдайды. Сонымен қатар, Катонқарағай өңірінің таулы бөлігінде қысқы демалысты ұйымдастыру үшін барлық қажетті алғышарттар бар: тау етегі, тұрақты қар жамылғысы, күндізгі жарық уақыты, өте тартымды ландшафт. Осыған байланысты инвестиция, күшті бренд құру және жақсы жарнама қажет.

5. Қаржылық мүмкіндіктері туралы сұрақтарға жауап жолдаған респонденттер келесідей бөлінді: бір отбасы мүшесінің жылдық табысы 1 млн теңгеге дейін – 45,3%, 1-3 млн теңгеге дейін – 23,8%, 3-4 млн теңгеге дейін – 14,9%, 4-6 млн теңгеге дейін – 4%, 6 млн теңгеден жоғары – 3%. Жоғарыда келтірілген деректер кіріс деңгейінің жоғары дифференциациясын көрсетеді, бұл әлеуетті клиенттердің әртүрлі қаржылық мүмкіндіктеріне сәйкес келетін әртүрлі орналастыру және сапалы қызмет түрлерін құру қажеттілігін көрсетеді.

6. Респонденттердің арасында әртүрлі жастағы адамдар болды - 18-ден 73 жасқа дейін, ең көп таралған санат 35-тен 50 жасқа дейін.

Қорытынды

Шығыс Қазақстандағы ЕСТ бағыттарының тұтынушылық тартымдылығы туралы туристік агенттік менеджерлерінің іріктеме сауалнамаларына байланысты респонденттердің жауаптарын талдау келесі мәселелерді анықтауға мүмкіндік берді:

1. Емдеу курсына науқастарды ұзақ уақыт қабылдайтын санаторийлер басым. SPA және Wellness-те қысқа мерзімді орналастыру түрлерінің саны аз.

2. Жас туристер туристік белсенділікпен денсаулыққа қатысты ұсыныстардың жоқтығын атап өтеді.

3. «Емдеу орны ретінде» санаторийдің басым бейнесі денсаулық жағдайы қанағаттанарлық адамдарды қабылдамайды.

4. ЕСТ кластерінің жарнамасы мен брендингінің жай-күйі аймақтағы қызметтің осы түрін дамытудың әлеуетті мүмкіндіктерін көрсетпейді.

Бұл мәселелерді шешу Шығыс Қазақстанның ЕСТ кластерінің бәсекеге қабілеттілігін арттырады, бұл жергілікті халықтың жұмыспен қамтылу деңгейі мен өмір сүру сапасын арттыруға, жалпы өңірлік өнімдегі туризм үлесін арттыруға мүмкіндік береді.

Алынған сауалнама нәтижелері Катонқарағай аймағында емдеу-сауықтыру туризмін стратегиялық кеңістіктік жоспарлауды дамыту үшін жақсы негіз болып табылады.

Пайдаланылған дереккөздер тізімі

1. Almasan R. E., Ionescu E. V., Iliescu M. G., et al. Techirghiol lake in the context of the integrated development of health tourism // *Journal of environmental protection and ecology*. 2019. Vol. 20. № 1. P. 206–213.
2. Chen Kaung-Hwa, Liu Hsiou-Hsiang, Chang Feng-Hsiang. Essential customer service factors and the segmentation of older visitors within wellness tourism based on hot springs hotels // *International journal of hospitality management*. 2013. Vol. 35. P. 122–132.
3. Dryglas Diana, Salamaga Marcin. Applying destination attribute segmentation to health tourists: A case study of Polish spa resorts // *Journal of travel & tourism marketing*. 2017. V. 34. Iss. 4. P. 503–514
4. Дунец А.Н., Жогова И.Г., Сычева И.Н. (2019). ОБЩИЕ ХАРАКТЕРИСТИКИ В ОРГАНИЗАЦИИ ТУРИСТИЧЕСКОГО ПРОСТРАНСТВА ГОРНЫХ РЕГИОНОВ: АЛТАЙСКИЙ КРАЙ (РОССИЯ). *Геожурнал туризма и геосайтов*, 24(1), 161–174. <https://doi.org/10.30892/gtg.24113-350>
5. Ефименко Н.В., Глухов А.Н. (2012), «Оздоровительный туризм в России и за рубежом с позиций курортной науки», *Курортная медицина*, вып. 3, стр. 51–56.
6. Huang Liyuan, Xu Honggang. A Cultural Perspective of Health and Wellness Tourism in China // *Journal of China tourism research*. 2014. V. 10. Iss. 4. P. 493–510.
7. Маханова, Н., Берденов, З., Вендт, Ж.А., Сарсекова, Д., Мурсалимова, Е., Мунне, С.М., Хасан, С., & Бховмик, Д. (2021). Екінші үй туризмі: Ковид-19 дағдарысында туристік бағытты жаңартуға арналған шара. *GeoJournal of Tourism and Geosites*, 38(4), 1265–1273. <https://doi.org/10.30892/gtg.38434-768>
8. Назарбаев Н.Қазақстандықтардың денсаулығы – ең маңызды басымдық // *Қазақстан қаржысы*. 2003. №1
9. Praprom, C., & Laipaporn, J. (2023). BETONG: A POTENTIAL WELLNESS TOURISM DESTINATION IN THE DEEP SOUTH OF THAILAND. *GeoJournal of Tourism and Geosites*, 46(1), 55–62. <https://doi.org/10.30892/gtg.46106-1000>
10. Семенова З.А., Чистобаев А.И., Гридцын Н.А. Денсаулық туризміндегі мемлекеттік-жекеменшік әріптестікті басқару // *Espacios*. 2020. том. 41 (15-шығарылым). 14-бет
11. Тахтаева, Р.С. Инновациялық технологиялар негізінде Шығыс Қазақстан облысындағы туризмді басқару; Балтық туризм және кәсіпкерлік академиясы: Санкт-Петербург, Ресей, 2014. [Google Scholar]
12. Чистобаев, А.И., Грудцын, Н.А. (2017), Ірі инфрақұрылымдық нысандарды құрудағы мемлекеттік-жекеменшік әріптестік, Аймақтық экономика: міндеттер, басымдықтар, стратегиялық нұсқаулар [сан. монография], ред. Я.П. силина; [респ. саны бойынша: Н.Ю. Власова, Е.Б. Дворянкина], Білім және ғылым министрлігі Рос. Федерация, Орал. мемлекет экономикасы. un-t. Екатеринбург: Орал баспасы. мемлекет экономикасы. Университет, 239–250 беттер.
13. Тұрыспекова, Е., Рамазанова, Н., & Атасой, Е. (2022). Шығыс Қазақстан облысындағы қатонқарағай мемлекеттік ұлттық табиғи паркінің аумағында экотуризмнің даму болашағы. *GeoJournal of Tourism and Geosites*, 45(4spl), 1560–1569. <https://doi.org/10.30892/gtg.454spl04-975>
14. Егорина, А., В., Логиновская, А., Н., (2016), Шығыс Қазақстандағы демалыс және туризмді дамытудың географиялық аспектілері. Тәжірибе және тәжірибе, «ШығысПолиграф», Өскемен қ

YOUTH TOURISM IN KAZAKHSTAN: FOCUS ON ASTANA AND BURABAY

Gumarova E.G.

2-year student of Tourism, Maqsut Narikbayev University

Astana, Kazakhstan e_gumarova@kazguu.kz

Scientific advisor: Mukatova R.A., Senior lecturer

Abstract: This article considers youth tourism as one of the directions for improving domestic tourism and children's entertainment development in Astana. The study analyzes the current state of children's tourism, the benefits of travel and discusses the problems in the development of youth tourism in the city. Finally, recommendations are offered for the formation and growth of youth tourism.

Аннотация: В данной статье рассматривается молодежный туризм как одно из направлений совершенствования внутреннего туризма и индустрии развлечения для детей в Астане. В исследовании анализируется современное состояние детского туризма, преимущества путешествий и обсуждаются проблемы развития молодежного туризма в городе. В заключении предложены рекомендации по формированию и развитию молодежного туризма.

Аңдатпа: Бұл мақалада жасөспірімдер туризмі ішкі туризмді және Астанадағы балаларға арналған ойын-сауық индустриясын жетілдіру бағыттарының бірі ретінде қарастырылады. Зерттеу жұмысында балалар туризмінің қазіргі жағдайы, саяхаттың пайдасы

талданып, қаладағы жасөспірімдер туризмін дамыту мәселелері талқыланады. Қорытындылай келе, жастар туризмін қалыптастыру және дамыту бойынша ұсыныстар әзірленді.

Astana, with its natural resources and cultural heritage, is an excellent place for youth tourism. This type of tourism contributes to the development of domestic tourism and the formation of a diverse generation.

Today, the Burabay resort is one of the most important places for the development of youth tourism in Astana. Children's camps are located on the territory of Burabay, where the main attention is paid to the health, education and entertainment of children. The most popular camps were Baldauren, Discovery and Hilton. All three camps emphasize the importance of an active lifestyle. The Hilton Language Camp offers not only fun activities, but also teaching foreign languages to children [1]. Children are actively engaged in sports, creativity, and environmental studies every day. Children also form their social skills by communicating with their peers.

The city Center for Youth Tourism actively promotes the spread of mass tourism among schoolchildren of the capital. Youth tourism not only shapes the personality, citizenship, and patriotism of children, but also contributes to their recovery, physical growth and hardening by natural factors. This type of recreation and travel helps children get used to a healthy lifestyle, strengthens groups, helps to understand themselves, develops the ability to make independent decisions and overcome difficulties. Tourism is one of the most accessible types of activity, as its basis is simple walking, and its organization does not require specially equipped stadiums or playgrounds. Nature has always been and remains the best sports ground for tourism [2].

There are many different tours and excursions for every taste in Astana. There are tours for children inside and outside the city. Young tourists can take a tour of the sights of the capital, the ALZHIR Museum and other historical and cultural sites. Tourist trips motivate children to take active vacations, as well as to overcome physical and emotional obstacles. Traveling provides children with the opportunity to take a break from their daily routine, get enough of positive emotions and impressions. Tours help to broaden one's horizons and develop an interest in studying the history of one's country and strengthen one's interest in becoming a cultured, educated person.

Some authors identifies tourism as one of the biggest sphere, which can be considered as one of the central sectors of the country's economy [3]. Thanks to the tourism sector, many jobs are provided for people. The working capacity of young people is closely linked to the development of our country. The article highlights the fact that it is important to formulate children's interest in tourism. Our state has provided the basis for the activities of youth tourism in the form of a system of youth tourism centers, stations for young tourists, sports tourism sections at youth sports schools. This article points out the importance of improving tourism in the country to shape the right future. Tourism solves the problem of sedentary lifestyle among children and adolescents by organizing tours, expeditions, and camps for children. The "Youth Tourism Development Program" expects to raise future experts in the field of tourism. The article speaks about the paramount importance of local history, the training of tourism specialists and the creation of a unique service. In conclusion of the article, it is important to note that it is important to instill in children a love for their native land, develop children in the field of tourism and train strong specialists.

Additionally, the article "Youth tourism as one of the factors of the development of domestic tourism" tells that youth tourism plays a key role in the development of domestic tourism and the formation of tourist culture [4]. The article describes that familiarity with tourism from an early age contributes not only to the acquisition of travel skills, but also to the formation of patriotism, respect for the environment and cultural heritage. It also emphasizes the importance of this process for the sustainable development of society and the economy, emphasizing the need to minimize the negative impact on nature and society in the development of tourism. Youth tourism plays a significant role in the formation of a physically healthy personality, familiarization with historical and cultural monuments, responsible attitude to the environment and instilling social and work skills. Children's tourism pursues tasks aimed at creating a favorable environment for the development of young people and the formation of a healthy lifestyle among them, as well as at preventing negative phenomena in

society. The focus is on teaching young people vital survival skills in a variety of environments - both natural and urban. This can help them to be more independent and self-confident. It is concluded that children's tourism forms skills that are important in everyday life. Young people are changing for the better by participating in tourism activities.

As part of the foresight of the tourism industry in Kazakhstan, 72 industry experts identified the main 10 problems that have a significant impact on the prospects for the development of the industry and effect on youth tourism (Figure1) [5].

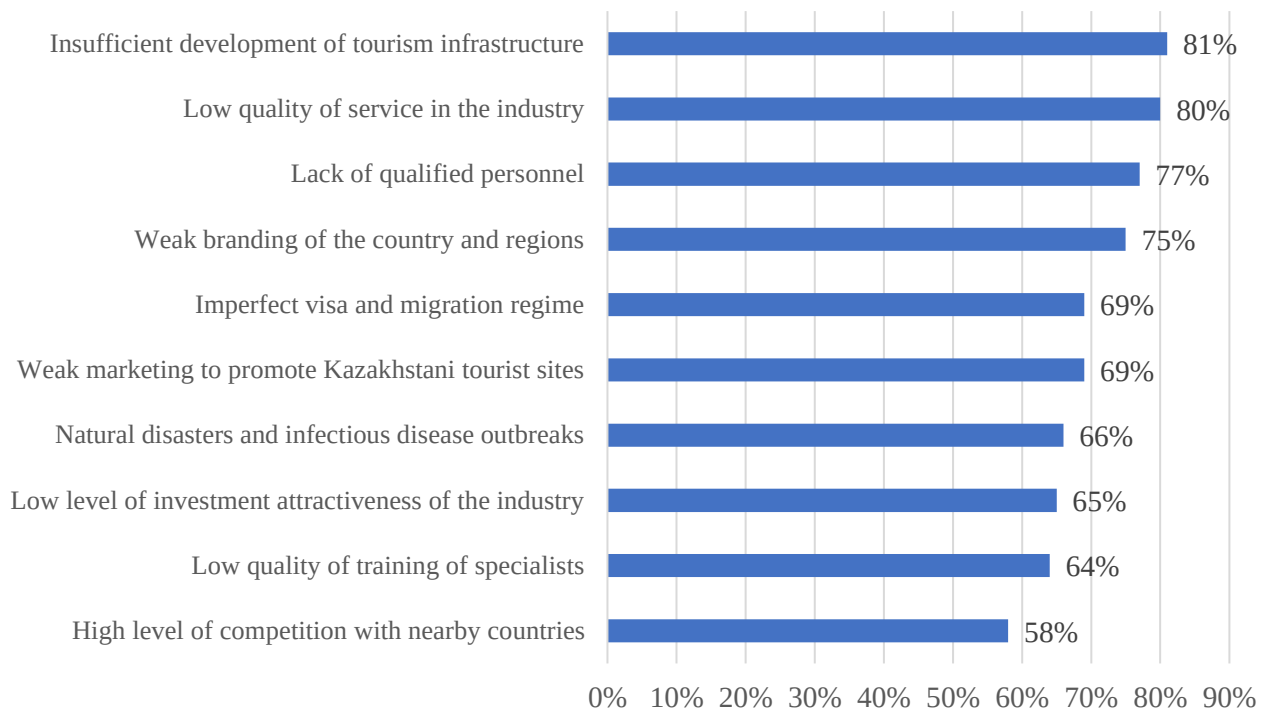

Figure 1. The main problems in Youth tourism in Kazakhstan

Note – complied by author based on the source [5]

Since children's tourism is just beginning to develop in the capital, there are several problems preventing their further development. According to the source, the most acute problems hindering the development of the tourism industry in Kazakhstan are the shortage of qualified personnel, poor quality of service, and insufficient infrastructure. Youth tourism is an industry where educational processes with a child are important. Therefore, professionals in their field are needed to ensure safety, pedagogical support, and preparation of entertainment and educational events. It's not easy to manage a group of children and solve problematic situations with children. To improve the human resources situation in this area, it is necessary to establish cooperation with universities and colleges to create specialized training and practice programs in the field of youth tourism. Also, to develop training programs for specialists in the field of youth tourism, including specialized courses, and training programs.

Children's tourism in Borovoye needs to improve its service and infrastructure. According to the editorial board of Kazinform, which investigated the Samruk wellness center, they found the smell of dampness, dirty laundry, and sewage.[6] Rat poison was found in the kitchen of the center, which was in the public domain. There are no cooking utensils in the dining room and, according to complaints from children, they are poorly fed. The building is in poor condition, there is no repair, old furniture, and unsanitary standards are not observed. Insufficient provision of medical care is also noticed in this wellness complex. To control this problem, it is necessary to take several measures, firstly, regular inspection of all children's tourism facilities, closure or fines due to violation of

requirements. To improve the situation in camps and health centers, work is needed on the construction, repair, and renovation of infrastructure, monitoring the quality of work. It is important to find sources of financing for the implementation of the plan to improve the situation of youth tourism in Astana, and in general in Kazakhstan.

The article concludes that children's tourism in Astana is an important area of development for the younger generation. Despite many questions about the further improvement of this type of tourism in Astana, there are many prospects and opportunities for its development. By solving important tourism problems in the capital, it is possible to create a favorable environment for the success of children and youth.

References:

1. First-class children's vacation in Borovoye <https://borovoe.kz/blog/pervoklassnyy-detskiy-otdykh-v-borovom/>
2. SCCP "Center for Youth Tourism and Local lore" of the Akimat of Nursultan city <https://qazvolunteer.kz/ru/organizations/2960>
3. Kuzmenko M. (2013). Development of youth tourism https://kazatu.edu.kz/assets/i/science/sf9_men_225.pdf
4. Rustemova S.M. (2015). Youth tourism as one of the factors of the development of domestic tourism <https://articlekz.com/article/11405>
5. Vechkinzova E.A., Daribekova A.S. Problems and prospects for the development of the tourism industry in Kazakhstan // Creative Economy. (2021) – Volume 15. – No. 8. – P. 3403-3420. – [10.18334/ce.15.8.113256](https://doi.org/10.18334/ce.15.8.113256).
6. Rat poison in the kitchen, mold and terrible stench, or how children relax in Borovoye https://www.inform.kz/amp/krysinyy-yad-na-kuhne-plesen-i-zhutkaya-von-ili-kak-otdyhayut-deti-v-borovom_a4096041

Аташбаев А.М. преподаватель., Матикеев К., г.и.д. проф. Мейманова Э.М. преподаватель Ошский государственный университет.

СОЧЕТАНИЕ ТОПОНИМОВ ИЗ МИРОВЫХ ЭПОСОВ И ЭПОСА «МАНАС».

Аннотация

Эпосы – это сборники множества историй и основная структура информации о древних поселениях. На их основе будет определено, кому принадлежат территории, на которых произошли события. Анализируется, какие люди жили в этих регионах в последующие эпохи. Поскольку анализ сообщает о происхождении современных народов, установлено, что современные народы, проживающие в регионах, это группы народов, обособленные от древних народов. Потомки народов в древних рукописях являются основным фактором доказательства происхождения нынешних народов.

Существует множество эпосов, отражающих древнюю историю народов мира, принадлежащих к определенным народам и являющихся их историческим наследием. К таким древним эпосам относятся: ведические эпосы «Риг-веда», «Атар-веда» (2-е тысячелетие до н. э.); Шумерский эпос «Гильгамеш» (начало XXII века до н. э.); индийский эпос «Махабхарата» (IV век до нашей эры); Ассирийский эпос «Энум Элиш» (вторая половина II тыс. до н. э.); греческий эпос «Илиада, Одиссея» (IX-VIII до н. э.); тибетский эпос «Гэсэр» (XVII век до н. э.); калмыцкий эпос «Жангар» (XVII век); Авеста (III-VIII вв. до н. э.), башкирский эпос «Уральский богатырь», карачаевский эпос «Нарты» (370-500 гг. до н. э.); Каракалпакский эпос «Алпамыш» и «Коблан», азербайджанский эпос «Кораглы» (XVIII век); якутский (якутский) эпос «Олонко»; Турецкий эпос «Коркут-Ата» (1500 г. н. э.) и др.

Эпос – это совокупность рассказов, объединяющая множество рассказов и дошедшая до нас на протяжении сотен и тысяч лет. Фантазия в эпосе – это изложение истории предков в художественной форме, с излишними описаниями. В эпосе «Манас» начиная с Мадыкан, глава грозных великанов, — образы противоборствующих сил, а герои — люди, не знающие страха и поражения. Их лошади – животные, не уступающие своим хозяевам в силе и смелости. Многие древние сочинения, принадлежащие народам мира, имеют свои неповторимые жизненно философские идеи. Основная структура рассказа разная.

В эпосе «Риг-веда» и «Атхар-веда» в основном содержатся Мантр-гимны, ритуальные формы, магические слова и заклинания, основанные на ведической философии. В писаниях говорится о Кама Руге, или Кама Манасе (разуме желаний, Манасе — высшем чувстве разума), «внутреннем потенциале» человека. Никаких упоминаний о событиях, военных действиях и географических объектах не происходит. Эпос является сборником философских мыслей. Территория, где происходит событие, неизвестен.

В эпосе о Гильгамаше Злой Гильгамаш, царствующий между Тигром и Евфратом (Междуречьем), странствует по кедровому лесу в поисках вечной жизни, и змея мешает ему развязать узел вечной жизни. В эпосе рассказывается история полубога города Ур Гильгамаша и его друга Энкиды, а также царя Ливатских гор Хумбабу. Информации о географических объектах дается очень мало. В целом философские и сказочные мысли. Событие происходит в Масейле (Месопотамия).

Махабхарата – это писание, составляющее основу йогической философии и интерпретирующее ее правила, философию мировоззрения. В каком регионе происходило событие, неизвестно.

Поэма «Энум Элиш» — рукопись, найденная в библиотеке ассирийского царя Ашшурбанапала, написанная в начале II тысячелетия до нашей эры. В ней описывается Алсу (мировой океан под Землей), Тиамат (первозданное море), Мумму (отец Алсу), Лахама — дьявол-демон воды, Анну (один из трёх великих богов шумеров), Эй-энки (бог земли) и другие боги, удивительные души (XVIII-XIV вв. до н.э.). Нет сведений о географических объектах, является сборником философских мыслей. Некоторые эпизоды происходят на территории современного Ирака. В современной топонимике доказательств нет.

Илиада, Одиссея - греческая мифология. В нем упоминаются аргонавты, Средиземное, Эгейское и Черное моря, Колхидская котловина, битва Одиссея с циклопами. Упоминаются названия небольшого числа островов и морей. Древнее писание в сказочном стиле. Названия географических объектов немногочисленны и в настоящее время они не встречаются.

Эпос «Гесер» — устное народное произведение, распространенное в Тибете, Монголии и Алтае-Саянских регионах, и сформировавшееся в письменной форме до XV века. По определению монгольского историка Ц. Дамдунсурена (1959) Гесер (Кесер) — тибетский военачальник Госило (сын Будды); по мнению тибетолога Р. А. Стейнда (1959), эпос Гесер в Монгольской, Алтай-Саянской, Тибетской областях представляет собой различные варианты; Гесера (у монголов), Госыло-Гесера (у тибетцев) и др. — типичная форма гесериалов. Эпос в стиле басни с очень небольшим количеством топонимических свидетельств, фиксированным ареалом действия и отсутствием конкретных фактов. Действие события происходит в Монголии, Алтае и Тибете. В современной топонимике очень мало доказательств.

Джангар (Эпос о Джангире) - устное народное произведение калмаков, которые в V-VI веках представляли собой союз тиргуотских, керейтских и туласских племен в Азиатском регионе под названием ойроты. Эпос повествует о борьбе народа богатой страны Бумбы с захватчиками под предводительством богатыря Джангара. В настоящее

время существует семнадцать вариантов эпоса «Джангар». Того, кто это рассказывает, называют «джангарчы». Например: ойротские, бурятские, монгольские, торгутские (тыргот), калмакские «джангарчы».

В первой части эпоса Джангар воспеваются битва Джангара с провидцем Алтаем Цедияном; во второй части женитьба героя Улан Хонгр на Красную Тигрицу; в третьей главе победы свирепого богатыря Санала. В остальных разделах говорится о неизвестных нам героях. Эпос, рассказанный в стиле сказки, с небольшим топонимическим подтверждением. События происходят в основном в Монголии и Алтайских краях.

Эпос о богатыре Урал. Национальный эпос народов башкурдд состоит из 4576 стихотворных строк и 19 слов-кангаров. В целом это устная народная эпопея-кубаир (кобаир), 1850-1921 гг. она была записана от двух «кураев» (сказителей) Габита и Хамита Альмухамбетовых. Стержневым вопросом повести являются идеи стремления народа башкурдд к вечному бессмертию, морально-нравственные и философские идеи. Эпоха создания эпоса соответствует каменному веку и в нем представлены мифологические, анимистические (у всего есть душа), тотемные (поклонение животным, держание их как «духовный наставник») концепции, философские мысли о смерти и жизни, свободе и вечности жизни. В эпосе о герое Урал в песнях рассказывается о Заратуштре (духовный наставник верблюдов - Ойсул ата), об истории распространения его религии (учения), войны между Ираном и Тураном. Эти события также приведены в «Авесте», т.е. «Авеста» и эпос о герое Урал — исторические сочинения, повторяющие друг друга. Кроме топонимов Уран и Туран, в эпосе нет топонимов.

Авеста. Это историческое писание, являющееся частью священных книг, составляет основу учения самой ранней религии зороастризма. Существует несколько вариантов, распространенных в странах Ближнего Востока Азии, в таких как Средняя Азия, Иран, Афганистан, Азербайджан и т.д. Он состоит из трех частей: «Вендидат», «Висперед» и «Ясна». «Вендидат» (чтение против бесов) из 22 глав, «Висперед» сборник молитвенных песен из 24 глав (карде); «Ясна» (молитва, пение, чтение молитвы) поклонение Богу из 72 глав; «Гимн Яшт-Макто» из 22 песенных сборников; Малая Авеста (Хорде Авеста) состоит из молитвенных песен Солнцу, Митре, Луне, Ардвисуре и Вархране. Философско-религиозный сборник, топонимических свидетельств нет.

Эпосы Нарты. Эпосы Нарты — сборник фольклорных произведений, отражающих быт, обычаи и интеллектуальные интересы народов Северного Кавказа. Эпос принадлежит карачаям, балкарам, чеченцам, ингушам, Дагестану и др. кавказским народам. Эпос описывает подвиги нартийских богатырей Урызмека и Сосрука (Сослина). По мнению карачаевского тюрколога Ф. Батчаевой (2009), эпос «Нарты» представляет собой устное произведение, созданное в средней половине эпохи Аттилы, хана древней Гуннской державы (370-500 гг. н. э.) и эпохи Ранний Тюркский каганат (500-774 гг. н. э.).

В народе Северного Кавказа эпос «Нарты» состоит из глав «Урузмек», «Сосурка», «Шадай», «Ачемез и Хубун», «Эмегень», «Алаутан», «Смерть Орузбека», «Чюэрды», «Салтанат ханша». Эпос начинается с того, что в давние времена вокруг горы Минги (Эльбрус-Ээртоо) жили нарты, и говорят, что матерью нартов была богиня луны Салтанат-княжна. В эпосе названия местностей почти отсутствуют. Форма сказки перешла в фольклор.

Эпос Короглы. По объему это вторая по величине книга азербайджанского народа после саги «Книга Коркут Ата». Он отражает традиции, обычаи и отношения тюрковогузов, живших в Азербайджане. Суть эпоса в том, что Болубек послал сынчы-берейтора по имени Юсуф найти жеребца, но Болубеку не понравились найденные им жеребцы и он приказывает проколоть Юсуфу глаза, его сын Равшан (Короглы, сын слепого) мстит за

отца, а также рассказывается военные действия, начавшиеся с инцидента в Ченбеле (Ченбел). А в таджикском народе Короглы (дитя из гроба мертвеца) воевал против рыжеволосых людей, пытавшихся вторгнуться в их страну, победил, но в конце концов был схвачен.

По мнению турок-османов, земля Короглы – это «Лес Соганлы», а дворец сейчас находится в руинах, «Замок Кораглы» (Азербайджан). А в Грузии, недалеко от Тбилиси в районе села Коджери есть древняя крепость. Азербайджанского народа Короглы такой же малый эпос, как у нас Курманбек, Жаныш-Байыш и т. д.

Книга Коркут ата. Коркут ата – общий предок тюркских народов. Великий человек, передавший из поколения в поколение традиции, историю и социальный строй турецкого народа (А. Сарманбет, 2 мая 1997 г.). В книге приводятся сведения о Байынах и Байбурах – беках племен тюркского народа «Ич-огуз» и «Тыш-огуз», их деятельности, а также говорится, что Угузхан жил за 4000 лет до нашего пророка. Книга Коркут ата состоит из следующих 12 хихая (рассказов): сын Дерсе-хана Богав, ограбление дома Салура Казана, сын Байбуре-бея Бамси-Бейрек, Казанский сын Уруз (Ороз) взят в плен, Каарду Думурул, сын Казылыка Коджо Кан Туралы, Дене-Коз, сын Бегиля Имрен, сын Ушуна Коджо Зегрек, захват Самура Казани вторжения «Внутреннего огуза» на «Внешний огуз». Восемь из этих историй — внутренние и внешние войны тюркских народов; две из них изображают любовные истории, а две из них дают сведения о дворцах, владениях ханов и их деятельности. В целом произведение отражает нравы, обычаи и традиции тюркского мира. Топонимы немногочисленны и в настоящее время не встречаются. История героев и ханов тюркских народов представляет собой промежуточный текст.

Эпос Алпамыш. Эпос – героический эпос, принадлежащий большинству тюркских народов. Это посредственный эпос тюркского народа, называется у узбеков «Алпамыш», у казахов «Алпамыс», у каракалпаков «Алпамыс», у алтайцев «Алп Манаш», у народа ногой «Алп Маняш». Эпос написан на ногойском и тюркском языках и в основном повествует о падении Золотой Орды в XV веке. В.М. Жирмунский (2009) доказал, что событие в эпосе относится к эпохе формирования узбекского и мангыт-ногойского народов.

По мнению узбекских историков и эпических сказителей (Фазиля Юлдашева), Алпамыш появился среди кочевых узбеков в эпоху Шейбани.

По второй гипотезе эпос принадлежит ногойцам Северного Кавказа, западносибирским народам, крымским татарам, казанским татарам, алтайцам, таджикам и арабам Средней Азии. IX-X вв. появился сначала на Алтае, а затем распространился среди населения Сырдарьинского региона (В. Жирмунский, 2009).

По третьему предположению, эпос зародился в Казахстане, Башкирии и поволжских кыпчаках и принадлежит им. Эпос «Алпамыш» состоит из двух частей, в первой части говорится, что богатырь Алпамыш и красавица Барчын родились у кунградского (конуратского) народа (Байбору и Байсары). Отличие Алпамыша от Манаса в том, что он защищал свой народ (конуратов) от калмыкских захватчиков. В эпосе рассказывается, что, когда Алпамыш ушел на войну и долго не возвращался, его слуга Ултан отобрал у него царство и пытался забрать его жену Барчын, пытал старших родителей и тогда Алпамыш приходит в костюме всадника и убивает его. Топонимы упоминаются в небольшом количестве и в настоящее время не встречаются. И основа события, и эпос принадлежат народу каракалпак.

Коблан (эпос Кабылан). Эпос о Коблане – любимый эпос каракалпакцев и они предпочитают Коблана таким же героем, как мы предпочитаем героем Манаса. Эпос – произведение неизвестного происхождения, о котором веками рассказывали устно. В нем показано социальное неравенство, борьба каракалпакского народа за свободу, борьба героев, бесчисленные смерти, повторение добра и зла. Эпос состоит из четырех глав и был написан «Кобланчи» (что означает «Манасчи») Есемуратом Курабуллаевым.

В первой части напоминаются о горе Нур (Нуратоо), Каракуле, Сасыккуле, Лейлеккуле, Нахракуле (озера были вокруг Аральского моря, сейчас высохли и называются «такырами»), Белом терновом поле, Каратаге (Кара-Тоо), о городах Ак Кермене и Жан Кермене (которые находились где Сырдарья выпадала в Аральское море, сейчас там остались руины). В следующих главах упоминаются топонимы: опасная страна Азден (малочисленная киргизская племя - ичкилик, проживающее на Алтае), Астарханское море (Каспий), Кампыл-пир (Камбыл Бел), Калмак Ала Тоо (гора Джонгор), Таджалтоо (Какшаал), Земля Хорасан (юг Туркменистана), вершина Булунггур (вершина горы Банди-Туркестан), гора Кулан (в Кара Куме), Кокшимген (между притоками Сыра), города Самарканд и Шам (Шам, Чач, Ташкент) и др. По топонимическим данным событие происходит в регионе Средняя Азия – бассейн Туран – в степях Дешт Кипчак. Ниже говорится, что Коблан был из племени кара кыпчаков:

*Андай болсо кетемин,
Өзүмдүн кыпчак элиме.
Атына минип аргымак,
Коблан келди көп өтпөй,
Өз үйү кыпчак элине (Коблан, 1987)
(Если так, то я пойду
Своему кыпчакскому народу.
Он ехал бы на своей лошади,
Вскоре прибыл Коблан,
Собственный дом кыпчаков (Коблан, 1987)).*

География. Коблан – это эпос народа каракалпак. Его основу составляют кунградцы (конуратцы) и их ханство занимало: районы Карату, Камбыл-Бель и Музту с востока; Астарханское (Каспийское) море с запада; Горы Хорасан с юга; с севера южные части горы Орол. Согласно событиям в эпосе, до Коблана в этом регионе проживал народ Чингисхана монголы (калмаки). Военные действия Коблана были против них. Они были разбиты калмакскими войсками, начиная с Цеван Рава, и двинулись на нынешнюю территорию во время «Актабан Уркуна» (1723 г.). В казахских стихах он упоминается следующим образом:

*Каратауңың басынан көш келеди,
Көшкөн сайын бир тайлак бош келеди.
Карындастан айрылган кыйын экен,
Кара көздөн молдиреп жас келеди.
(Из вершины Каратау приходит кочевка,
Каждый раз, когда кочуют, один верблюжонок оказывается пустым.*

Тяжело терять сестру.

На черных глазах навернулись слёзы.)

Эпос Олонхо. Олонхо — героический эпос народа якут (якутов), состоящий из 10-15 тысяч стихотворных строк. А эпос, собранный П. А. Ойунским, состоит из 36 тысяч стихотворных строк (Эргис, 1974.). В 2000 году отмечалось 1250-летие создания эпоса Олонхо. В нем рассказывается, что люди жили в среднем мире, т.е. на земле; в верхнем мире жили боги, а в подземном мире обитали ужасные монстры, враждебные людям. Как и эпос «Манас», он поется без музыкального сопровождения. В эпосе даются сведения о таких героях, как Айтаалын Куо (Айтаалын Красавица) Тунгусский герой и шаман Ардиамаанский главный герой Дырай Берген (Бёбо), владелец коня (духовный наставник), сын свирепого Доосогейдуна Куруэ, герой Куллустур, Кыыс Бухаатыр, Кыыс Дэбилийэ, Кыыс Кыскайдаан, Туйарарма Коу, Мульдү Бого, Ньургун Боотур, Симэхсин Эмээхсин, Сорук (Сарык), Болур, Эр Соботох. События происходят между верхним, средним и нижним мирами. Мифический эпос без топонимических подтверждений (Емельянов, 1980.).

Эпос «Манас» состоит из более чем 60 вариантов, среди которых классическими являются версии Саякбая, Сагынбая и Жайсанда. Тот факт, что названия топонимов, где происходили события, сохранились до наших дней, доказывает, что Манас - индивидуальная личность и события в этом эпосе правдоподобны (К.Матикеев, 2004).

В эпосе «Манас» основа повествования происходит в Средней Азии, т.е. снаружи «Великой китайской стены»; Алтае, Тибете, Монголии, вокруг пустыни Кашгар и регионах Центральной Азии. Упомянутые в эпосе названия топонимов и в наши дни часто встречаются в этих местностях. Они не являются спорными, поскольку описаны географически точно и указывают на то, что система образования наших предков существовала в форме стихов.

Литературы

1. Авеста. До н.э. III-VIII в. Перевод Бойла Марриотта
2. Алпамыш. Нукус, 1949-г.
3. Гилгамеш. Перевод С. Липкин. С.-П. 2001-г.
4. Энум Элиш Перевод XVIII-XIV вв до н.э.
5. Госыло-Кесера. Перевод Дамдисурэн. М. 1959.
6. Гессериада. Перевод Р.А. Стейн. М., 1959.
7. «Джангариада» -Величественный калмыцкий эпос. Интернет. 21.12.2009.
8. Эпос Нарты Ф. Батчаева. М., 2009.
9. Короглы. Баку, 1959, 1970.
10. Коркут Ата. А. Сарманбет, Заман Кыргызстан, 2.05. 1997.
11. Коблан. Есемурат Карабуллаев. Нукус. 1954.
12. Матикеев К. Кыргыздардын тарыхый географиясы. Ош., 2004.
13. Урал батыр. М.А. Бурангулова. Уфа., 1910, М., 1977
14. Емельянов Н.В. Сюжеты Якутских Олонхо. М., 1980
15. Эргис Г.У. Очерки по якутскому фольклору. М., 1974.

